

नव रथ ना

• त्रिभिः वर्ष १६० 'नव रथ ना' वर्ष १४
 नु न १६४६ ० अं ६ श्री ले

સુ શ્રુ ત આ યુ વે દ

(ગુજરાતી સરળ અર્થ સાથે)

(બે મથર્મા . પૃષ્ઠ ૧૩૬૮ ; મૂલ્ય રૂ ૧૫)

આયુર્વેદિક સરળરી [વાઢકાપ]નો મહાન અથ, જેમાં આધુનિક વૈદ્યકથી પશુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચારણા, સિદ્ધાંતો, અને રીતો આપેલ છે.

આમાં એવાં સરળ સાધનો અને ઉપાયો આપેલાં છે કે જેથી ડોઈ પશુ વૈદ્ય કે દાકતર આ અથના અભ્યાસથી લોઢસેવાની સાથેસાથે સારી અર્ધપ્રાપ્તિ પશુ કરી શકશે. સામાન્ય જીવનને ઉપયોગી એવી દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, રસાયણ વગેરે ઘણી વાતો વિસ્તારથી સમજાવેલી ડોઈ શરૂથી છેવટ સુધી આ અથ વાંચનાર સામાન્ય વાંચક પશુ સારે લાભ મેળવશે.

આમાં નીચેના વિષયો વિસ્તારથી સમજાવેલા છે:

શલ્ય: AYURVEDIC SURGERY વાઢકાપ કરીને મણમાં રહેલા કાપ્ડ, લોહું, હાડકું, વાળ, નખ વગેરે કાઢવાની રીત, પશુ કાઢવાની, ગર્ભ કાઢવાના યંત્રનો ઉપયોગ કરવાની તથા ક્ષાર મૂકવાની રીત અને મળોના પ્રકાર ઈત્યાદિ.

શાલાકેય: કાન, નેત્ર, ગ્રીવા, નાસિકા વગેરે માધાનાં તમામ અંગોમાં થયેલા વ્યાધિઓ તેમના પ્રકાર અને તે મટાડવાના ઉપાયો.

કાયચિકિત્સા: શરીરના દોષો, ધાતુઓ, મળ અને જઠરાગ્નિ દ્વિપિત થવાને લીધે થતાં લયંકર રોગો-તાવ, સન્નિષાત, ત્રિદોષ, અતિસાર, ક્ષય અને છાતીનાં અનેક દરદોની સમજ અને ઉપાયો.

જૂતવિદ્યા: ધમિત થયેલાઓના વળગાડને શાંત કરવાના ઉપાયો.

કૌભારજૂત્ય: [ગાળજીરના પ્રકાર] ગાળજીના અનેક રોગો ને ઉપાય.

અગદતત્ર: ઝેરી પ્રાણીઓ-સર્પ, વીંછી, ઇયળ, ઝેરી કરોળિયા કે જાંદર કરડી ગયા હોય, તેનાં વિષ ઉતારવાના ઉપાયો.

રસાયનતત્ર: યૌવન, શકિત, આયુષ્ય, પુલ્લિંગ વગેરેને વધારવાના, તેને લાભો વખત ટકાવી રાખવાના તથા રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો.

વાજકરણ: સામર્થ્ય આપનાર ઉપાયો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સાહિત્ય રસીકો અને પુસ્તકાલયો માટે

ઉત્તમ સાહિત્ય

આ સેટો માત્ર ચોક્કસ સીલોકમાં છે. હજુ સુધી ન વસાવ્યા હોય તો આ સસ્તી યોજનાનો લાભ લઈ આપનાં પુસ્તકાલયને સમૃદ્ધ બનાવશે.

ઉર્મિ નવચંચનાનાં ગ્રાહકો આ બાજબીનું પાનું ફાડીને અમને મોકલી આપશે તો ૩૩ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપીશું.

સેટ પહેલો

ત્રણ પાંખડી	નીરુ દેસાઈ	૩—૦
નિરીગંધા	સત્યમ	૨—૮
ત્રણ હેયા	કૃષ્ણાલાલ શાહ	૨-૧૨
ફલાની સહચરી	સોમાલાઈ ભાવસાર	૨—૮
ગંગાનાં નીર	ઈન્દ્ર વસાવડા	૩—૦
ચોખવટથી વાત કરજો	દીનેશ હાકોર	૨—૮
એકાકી	નર્મદાચંદર શુક્લ	૦-૧૨
આજકાલ	પુત્રુપોત્તમ પારેખ	૧—૦
પ્રીતમની પ્યાસ	દિવ્યાનંદ	૧—૦
સસ રંજના	વાકીશાલ શાહ	૧—૦

આ આખો સેટ રૂ. ૨૦)નો થાય છે.
છતાં ઉપર જણાવ્યા સુજન ડિસ્કાઉન્ટ
કાપીને રૂ. ૧૩-૮-૦ માં મળશે. મોકલવાનું
ખર્ચ અલગ.

બીજો સેટ

લોકકાંતિ	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪—૦
કાંતિનાં પરિણામો	" "	૫—૦
શ્રીદેવી	અંકીમભાણુ	૨-૧૨
નિરંજના	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૩—૮
વીરનાં તેજ	" "	૩—૦
જીવન પ્રવાહ	" "	૧—૦
યનઘટનાં પંખી	કેશવ હ. શેઠ	૧—૦
ભ્રમતા પંખી	સુમન્તકુમાર	૩—૮
નીતિવચન	કૃષ્ણદાસ મૂળજી	૧—૮
અપરાધતા	મત્તમચૂર	૩—૮

આ આખો સેટ રૂ. ૨૮-૧૨-૦નો થાય છે.
છતાં ઉપરની યોજના સુજન રૂ. ૧૯-૧૨-૦
માં મળશે. મોકલવાનું ખર્ચ અલગ.

બન્ને સેટ સાથે લેનારને મોકલવાનું ખર્ચ અમને આપીશું.

: લખો :

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય,

સેન્ટ્રલ બેંક પાસે, ગાંધીરસ્તા,
અમદાવાદ

નવો ગ્રન્થ--ફાલ

નવલકથાઓ

★

અવન્તીનાથ	ધૂમકેતુ
ચૌલુક્ય	નવલખ્યાવલિનું
પ્રુપ-નવી	સૌરભ
કિંમત: ૪-૮-૦	પો. ૮ આના
પૃથ્વીશ:	ધૂમકેતુ
રાજ તે થોગી : તે થોગી	તે રાગની
નવી ફિલ્મરી	૨જૂ થાય છે,
કિં. : ૩-૮-૦	પો. ૮ આના
લાઈઈનીજ	ધી. ધ. રાહ
જાત્રાલખના સળગતા	ને ચંડવતા
પ્રજોની રસભરી	નવલ
કિં. : ૪-૦-૦	પો. ૮ આના
સરિતાથી સાગર:	શિ. પ્રા. શુકલ
પૂ બાપુજીએ કરેલી દંડી કુચની	રસ, રમૂજ ને માહિતી ભરી નવલ
કિં. : ૪-૦-૦	પો. ૮ આના
લાગ્યનિર્માણ	જયભિષ્મ
મિન સાંપ્રદાયિક	શાસનની તવારીખ
૨જૂ કરતી	પ્રેમ-શૌર્યભરી નવલ
કિં. : ૩-૪-૦	પો. ૮ આના
માશી-લાલોજ	ચં. દલાલ
પ્રખ્ય ત્રિકોણની	નવલ, જેમાં ત્રિકોણ
રચાતો નથી : છતાં	૨મ્મ તો લાગે છે
કિં. : ૩-૦-૦	પો. ૮ આના

નાટકો

★

કાલિદાસનાં નાટકો :	કે. કા રાસત્રી
ગુજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં	સુંદર નાટકો
કિં. : ૪-૮-૦	પો. ૧૦ આના
ઉંઠા અધારેથી :	મહિસમ ગાદી
જન સામાન્યમાં જીવતાં પતોની સંવે-	દનાત્મક ભજવી શકાય તેવી કૃતિ
કિં. : ૨-૮-૦	પો. ૮ આના
કુંવારા જ સારા :	દામુલાઈ
શાળાએમાં ભજવી શકાય તેવી	મર્માળા હાર્ય ને બચ્ચની નાટ્યકૃતિ
કિં. : ૨-૦-૦	પો. ૮ આના
રણછોડલાલ ને ણીજ નાટકો	પાંચ નાટકોનું સુંદર ગ્રન્થ.
જેમાંના સ્ફુળ રીતે ભજવાયા છે.	કિં. : ૨-૮-૦
પો. ૮ આના	કે. કા રાસત્રી
કિં. : ૨-૮-૦	કવિ વિશાળદત્ત કૃત રાજકિય મહત્વનું
કિં. :	જૂનું નાટક : ગુજરાતી ભાષામાં
અનામિકા	છપાય છે. ધૂમકેતુ
નવવિકા નવેશનો તદ્દન નવન પ્રણા-	વિકા સર્જતો હૃદયગમ પાર્તાસપ્ત
કિં. : ૩-૦-૦	પો. ૮ આના

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો, અમદાવાદ.

નવાં સુંદર પ્રકાશનો

શિક્ષણ

દિવારવખન	ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. સુનશી
ખાળકાના	જીવનમાં	ગુજરાતી	સાહિત્યની
દ્વારા	ક્રાંતિકારી	હિંમત	પૌરાણિક
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં	લાપા શિક્ષણ	લેખકપિણી	ક. સુનશી
ગિજુભાઈ	અર્ધો	ભગવાન	પરશુરામની
રીતે ઉક્ત	વિષયની	લેખકદેવીના	જીવનને
કિં. ૨-૦-૦	પો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૬-૦	૨૭૫
ચાર મોરચાની	કેળવણી	જીવનમાંથી	જડેલી
	દામુભાઈ મુકેલ	લીલાવતી	સુનશી
સ્કૂલમાં	ચાલતી	સામાજિક	તેમજ બીજી
સામે	ધરાયેલી	બાળા	વખતથી
કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
સોમનાથ	રત્નમજિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિબંધ સંગ્રહ
રત્નની	અમરસિદ્ધ	ગુજરાતી	વિષેની
સચિત્ર	પરિચય :	ભર્મો	નિહતા
કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	પો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી	જયભિખુ	ડો. મધુરિકા	ક. સુનશી
જર્વામર્દ	ઐશીની	સાગર	મુવીડિયન
નવો	રસપ્રવાસ	કથા	પરથી
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦
પ્રતિપદા	ગોવિન્દ સ્વામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ
માત્ર	જોગણીસ	કિં. ૧-૮-૦	પટેલ
કલામક	ને	કાવ્યકૃતિ	
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૦-૮-૦		
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	ગાંધી	બહેન
એકસો	ચાલીસ	કાવ્યોનો	ન
ગીતોનો	ભાવવાહી	- સંગ્રહ	
કિં. ૩-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૪-૦	

ગુર્જર ઐતરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો અમદાવાદ

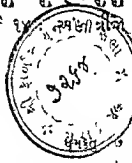
સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારતંત્ર માસિક

શિમિ અને નવચરના

‘શિમિ’ વર્ષ ૨૯ : ‘નવચરના’ વર્ષ ૧૪

જૂન : ૧૯૪૯

ક્રમ

૧ મનનાં જાળા	૭૦ ૯
૨ કાષ્ટરત્ન પ્રતિક (કાવ્ય)	અમનલાલ માધી ૯
૩ લાહિને (કાવ્ય)	ગાજદાસ ૧૦
૪ સમયનાં ફીરનાં	ધુમકેતુ ૧૭
૫ કવનકોક	અનુ. રમણીક મેઘાણી ૨૨
૬ ગુરુદેવ: અમારે આંગણે	હાથર પેટલીકર ૨૬
૭ કાશીનું કવચ	મયાત ૪૦
૮ પરાજય (કાવ્ય)	પ્રભુભ કવચનારાય દેસાઈ ૪૧
૯ દિલો પટાયત સાવજ	વિજયપરાંકર મં. ભટ્ટ ૪૭
૧૦ લાલા ટોપે	ધુમકેતુ ૫૦
૧૧ બોધકયાઓ	મજલાલ ત્રિવેદી ૫૬
૧૨ નવરાત્રનાં ભગવતીની આરાધના	પરિમાજક ૬૦
૧૩ લોકસાચરને તીરે તીરે	શીખાકમ આણુવાલા ૬૪
૧૪ મારી દુનિયા (કાવ્ય)	નવલકાર્થ શાહ ૬૫
૧૫ દેવ	અ. મ. રા. ૭૦
૧૬ ગ્રંથ સમીક્ષા	

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બિલ્ડિંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ખાંચ :

પંચકૃષ્ણ, અમદાવાદ.

વર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : ૭-૮-૦

::

પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

બા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ

ફનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રોડ : અમદાવાદ-૧

મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલખાદેવી રોડ : મુમ્બઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી હાથરલાલ મો. ત્રે

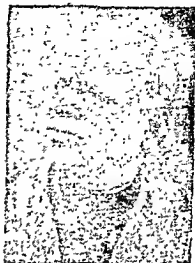
ફનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રોડ : અમદાવાદ-૧

મુદ્રક : જ્યંતી પ્રેસ/દલાલ : વસંત પ્રેસ, ધીકાટા રોડ,

સંગીત માર્તંડ

પડિત

ઝાંકારનાથ ઠાકુર

શાસ્ત્રીય સંગીતના પ્રખર જ્ઞાતાઓમાં પડિતજી માખરે છે. આપને યાદ હશે કે તાજેતરમાં જ તેમનો સુવર્ણ મહોત્સવ ખુબ જ દમામધી ઉજવાયો હતો. એ સુવર્ણ મહોત્સવની સ્મૃતિમાં આ સંગીતસમ્રાટે અદ્વૈતા માલકોંસ રાગ અજુબ કૌશલ્યતાથી નીચે જણાવેલી એ રેકોર્ડ્સ પર ગાઈ સંભળાવ્યો છે.

પડિત ઝાંકારનાથજી

શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉપાસકોને તો એ ખુબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

BEX | પીર ન જાની-માલકોંસ ત્રિસખિત
270 | " " "

BEX | પગ ધુગડ ખાંધકર નાચી-માલકોંસ
271 | " " " "

અગાઉ પ્રસિધ્ધ થયેલી પડિતજીની લોકપ્રિય શાસ્ત્રીય રેકોર્ડ્સ

GE | રાજ તારા કુંગરીયામાં
3143 | રાર રાશમાં હું

GE | માલન લાઇ યુન-રેટી
3178 | ભાગ ૧-૨

GE | નનદીયા દેસે તિ. કુ. અસ્તામ
3135 | " " "

VE | ઝાંઝરીયાં જનકે-દેસકાર
1013 | અથ મેંગ જઈ હો-ચપક

GE | બોલ ન લાગે
3117 | " " "

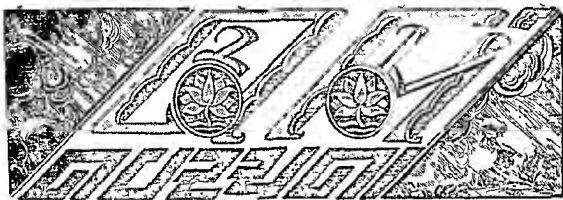
GE | કદમકી છાયા-દેશી તોડી
3187 | ભાગ ૧-૨

કોલમ્બિયા ગ્રાફોફોન (મીડીયમટોન) નિડલ્સ

આ પીના ખાસ શાસ્ત્રીય રેકોર્ડ્સ મારેની છે અને એ અવાજ સ્પષ્ટ અને મધુર આપે છે. વળી રેકોર્ડ્સ ઓછી ઘસાય છે અને પરિણામે વધુ રહે છે.

૨૦૦ પીનાની ટોળીના ફક્ત રૂ. ૧૫

મનનાં બળાં!

એક માણસને પારસમણિ મળ્યો. પણ એ પારસમણિ અફળુત હતો, સ્પર્શ થતાંની સાથે ગરો તેવા હલકા લોહાને પણ એ કંચનમાં ફેરવી નાખે.

એના બાપદાદા તેલનો વેપાર કરતા હતા. પછી તો ખોટા આવવાથી વેપાર હાથમાંથી સરી ગયો હતો. પણ સાપ બય ને લીસોટા રહે તેમ સો સો મણ, તેલ સમાય એવી માટી માટી લોહાની કોઠીઓ એના ઘરમાં હજી પડી હતી.

એણે વિચાર કર્યો કે આવી એક કોઠીમાં જો આ પારસમણિ નાખી દીધો હોય તો ખોટો પાર! આખી કોઠી સોનાની થઈ જાય. પછી એમાંથી કટકે કટકો કાપીને વાપરતાં કોણ નાક પકડવાનો છે?

એટલે એણે તો પારસમણિને પેલી કોઠીમાં નાખ્યો! અને એ પોતે ત્યાં રાહ જોતો બેસી રહ્યો. એને એમ કે, હમણું કોઠી કંચનની થઈ જાય. એ કંચનની બની જાય તો પછી એ ગામમાં દોડે! એક મોટર વસાવવાની હતી. અને એક રેડિયો પણ લાવવાનો હતો!

પણ એ તો ત્યાં વાટ જોઈ જોઈને ચાકી ગયો. જૂની કાટ ખાઈ ગયેલી બાપદાદાના વખતની કોઠી તો જેવી હતી તેવી ને તેવી-જરાય પોતાનું રૂપ ફેરવ્યા વિના એમ ને એમ બેસી રહી! એમાંથી તો કાંઈ કંચન થયું નહિ! એને નવાઈ લાગી-એની પાસેનો પારસમણિ ખોટો હતો-કે પછી આ લોહું લોહું જ રહ્યું ન હતું?

એને તાલાનેલી લાગી. તપાસ કરવા માંડ્યો. માંડમાંડ એને એનું રહસ્ય મળી આવ્યું.

પારસમણિ પણ ખોટો ન હતો. ને લોહાની કોઠીના લોહામાં પણ ખામી ન હતી. પણ પારસમણિ એણે જે કોઠીમાં ફેંક્યો હતો, તે કોઠીમાંનાં કરોળિયાનાં ઘટ જાળામાં જ એ ગિચાદો અટવાઈ પડ્યો હતો!

એટલે ફેરફાર કંઈ થઈ શકતો ન હતો. બળાં સાફ થાય તો પારસમણિ પારસમણિનું કામ કરી દે એમ હતું!

આજની આપણી સ્વતંત્રતાના પણ બિચારીનો આવા હાલ થયો છે! એ બળાં ને

આધારે એવી અટવાણી છે કે, માણસને એનો સ્પર્શ થતાં, એનું વસ્ત્રરે જાની જવાની આપણે જે ઇતિહાસમાં વાતો વાંચતા હતા, તેને ખદલે આંહી તો માણસમાંથી માણસ જ ઉડી ગયો છે !

જાળાં એટલાં જાળાં છે કે પારસમણિ બિચારે તળિયે પહોંચી જ શકતો નથી !

એટલે આપણે જો ચમત્કાર કરવો હોય તો પહેલો ચમત્કાર મનમાંથી જ થઈ શકે તેમ છે.

એ મન પણ બીજાનું નહીં. આપણું પોતાનું. જિંજિસાર રાજાની એક વાત છે કે એણે એક આજ્ઞા કાઢી. એ જમાનામાં ઘર પથ્થરનાં નહિ પણ લાકડાનાં હતાં. એટલે જો કોઈ ઘરમાં ગફલતથી આગ લાગે તો સેંકડો બીજાં ઘરો સાફ થઈ જાય. ગફલત એકની ને પરિણામ સૌ લોગવે ! જિંજિસાર રાજાએ હુકમ કર્યો કે જેના ઘરમાં આગ લાગે એ ગામ ગાઢાર રહેવા બંધ !

લોગજોગે બન્યું એવું કે જિંજિસારના મહેલમાં જ આગ લાગી !

પ્રધાનોએ ને દમ્પત્તીઓએ રાજાને કહ્યું કે, રાજા તો કાયદાથી પર છે !

પણ જિંજિસારે કહ્યું : “ના, કાયદો મેં ઘડ્યો છે તો મને સીધી પહેલો જાંધનકર્તા છે !”

આપણે આ સ્વતંત્રતા માટે પણ-મોટાથી નાના, આમ મનનાં જાળાં જોવા માંડે તો હમણાં સ્વતંત્રતાનું ખરું તેજ પ્રગટ થાય ! સૌ વાતનાં ગાંઠાં કરાય. આ એક જ વાત દ્યો

ને ! સેંકડો વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો આ વખતે રખડ્યા છે. ગટરમાં પડ્યા છે. પરીક્ષા પરીક્ષા નથી રહી ને પ્રશ્નો પ્રશ્નો નથી રહ્યા. હવે એનું પરિણામ શાને આધારે લટકાવવાનું છે ? આવી ઉનાવળી વ્યવસ્થા, જે ગેરવ્યવસ્થા કરતાં પણ વધુ બધું કર છે, એ કોના કૃપાદ્રુપ લેખમાંથી પહેલી ઉદ્ભવી હતી ? એ લેખનું ગમે તેવું હોય, સ્વતંત્રતા શબ્દનો કોઈ અર્થ હોય, તો એ લેખનું પોતે જ સામે આલીને આ જાતની સ્પષ્ટતા કરવી ઘટે ! ને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરવું ઘટે !

—આ તો હજારો વાતમાંની એક છે. પણ જે જે સ્થળે જે માણસ બેઠો હોય તે માણસ અશ્રેણીના વખતમાં રહીયા અપાતા એમ રહીયા આપીને જો પોતાની જાતને માટે ક્ષત્રજ બન્યાનો સંતોષ માન્યા કરશે, તો છેવટે તંત્રો, તો હમેશાં વ્યક્તિને આધારે ટકે છે માટે, એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા એમાંથી બીધી થાયે !

મનનાં જાળાં બધાંને ચોટ્યાં છે. કાપ-ડોમે વેપાર મુક્ત કરવાની વાતો કરનારા પણ આ જાળામાં છે, ને એ વેપારને નિયંત્રણ કરવાની વાતો કરનારા પણ એ જ જાળામાં છે ! આમ સૌનાં મન જો પડદામાં જ રમ્યા કરશે, તો તો પછી આ સ્વતંત્રતા આપણને, બીજાં કોઈ આપે કે નહિ એ ભગવાન જાણે. પણ માણસાણું ચોખ્ખું દિવાળું આપી જશે. પછી તો હોશિયારી ભરેલી નફાર્થ રાજ કરશે. કુનેહભરેલી લુચ્ચાર્થ નોકરી કરશે. ને તમ તોડનારી ગરીબાઈ આંસુ વહાવ્યા કરશે !

—અને એ જો આંસુ વહાવવાનું નહિ કરે તો કોઈક બીજું વહાવશે !

* જિંજિસારનો અર્થ જિંજિનો - યુવક એવો થાય છે.

કેવળ મનનાં બાળામાંથી આ પરિણામ આવે તેમ છે. અંગ્રેજોને એની પ્રતિષ્ઠા હાલતાં ને ચાલતાં નહયા કરતી. આપણને આપણાં મનનાં બાળાં નહયા કરે છે !

વધુ-કાંઈ ન બને તો આપણે જે બૂલો ધર્મ તે-ફરી ન યાય એનો નિશ્ચય કરીએ. નિખાલસતાથી એટલું કરનારો માણસ પણ વ્યવસ્થા આણી શકશે. અને નહિતર તો આપણી સ્વતંત્રતા આપણને જ અંદર અંદર, અભારે મુંબઈનો પ્રશ્ન ને ભાષાઓનો પ્રશ્ન ઉભો કરીને લડાવે છે, તેમ લડાવ્યા કરશે.

કોઈ માણસ ભાગવતની સત્સાહને બદલે, ઇ. સ. ૧૮૦૦ થી ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધીના હિંદી ઇતિહાસની સત્સાહ માંડશે ?

એ ઇતિહાસ આજે ફરીને પ્રગટ થવાનાં ચિન્હ દેખાય છે. એની સામે તનતોડ મહેનત કરનારા મહેનત કરે છે, ને કરશે પણ, પ્રજાના માનસમાં વિપત્તિ ધીજ મૂકવાનું શરૂ થઈ ગયું છે. મનનાં બાળાં સાફ કરવાનો સૌનો વખત હવે પાડી ગયો છે. કેવિસનો. સરકારનો. પ્રજાનો.

ધૂમકેતુ

★

કૂસારોહિત

કોઈસ્ટનું પ્રતીક

(રશિયાણાં એક અંગ્રેજી કાવ્યનો ભાવાનુવાદ)

જે એક વેળ જનથી હૃત યાય તે તો એનો જ સાચક બની નવ-જન્મ લેતો, પાછો સજીવ લઈ વેર નિજ પર્તમાને. તેઓ બધા નિજ પવિત્ર સુવસ્ત્ર પહેરી એકત્રિત જવ શતા નિજ પ્રાર્થનાર્થે એ જાંઠ માંહીથી સૈનિક સર્વ કાજે ઝંખેલ ને ધૂમ અનેક પાછી: “મારો કાપો” તણી-સહુ ગર્જન માંહીથી એ સંગીતનાં રસ અને સહુ પ્રાસ પામે બધારે મનુજ નિજ દદ ને પ્રાર્થતો કે હે વિશ્વ પ્રાણુ ! કર દૂર-સુદૂર આવા વિપાશી ઝેર હળાહળથી ભરેલો ખ્યાલો તું દૂર દૂર મૂકે ભાડી એને.

ભાઉને

તમારા પત્રો મે ન ઉરેગો શામે, ચરેલું અકાને મને આ અંધારે ફૂલી મારી મુદિ નિહાળું છું વહિ અહો રાત્રે ધૂમે કહો એની વચ્ચે મને તો સિન્ધુનો મને મિત્રો દેડે અને એકાન્તોને બધાં સ્વપ્ન દેશે ન ભણું હું શું છે હું મારું છું જેને રહી મનો સાથે કહો શે સયોગો ફૂળે કાંઝેયુ આ તમારી વાણી શી પ્રિયતમ બન્યા છે વિફળ, નવ હર્ષ શકે શાંતિ સમજા: મન, નયન આંસુથી ઉતરે પંથ ચઢવશે કોણ સનગે ? મત બની ગયાં સ્વપ્ન સપનાં બડ જીવનની, જીવ નમળા: દિટ જીવનમાં તુલિ ચહતા, વિષ શી ખીલશે કાષ્ઠકલિકા, કલરવ પડે રમ્ય શ્રવણે, હસમુખ વીટે શુદ્ધ રમણે: સન્નિસ કરતી કાવ્ય ઝરણી, મળી વિસય પામે રણજળી. મુજ જીવનનો અર્થ અહીં બા, જીન નયો એ આ નમરમાં. બડ બની ગયાં જીવ સપનાં વિપરિત બનાવું હું સરળા ? હલવ વિષ શી શાંતિ ધનશે શવ મહી ગતિ રમી ચકશે ?

સમયનાં ક્ષીરનીર

રાજદસ

શેખ અબદુલ્લાને સ્વતંત્ર કાશ્મીરનું
ગોળુનું આયે છે ?

લં

કનની 'ઓબઝર્વર' સમાચાર સંસ્થાના પ્રતિનિધિને કાશ્મીરના વડા પ્રધાન શેખ અબદુલ્લાએ મુલાકાત આપતાં જણાવ્યું કે કાશ્મીરનું કાઈ પણ સાથેનું જોડણ, દિલ કે પાકિસ્તાન સાથે, શાંતિ સ્થાપશે નહિ કાશ્મીર અને ગંગો સાથે મૈત્રાચારી બરી રીતે જીવવા માગે છે તો પછીને સતે ૧ થાય તેવા ઉકેલ શેખ સાહેબ મોખરાની ધગ્ગા નામે છે, અને જો કાશ્મીર દિલ સાથે જોડાયે તો પાકિસ્તાનની લાકાઈ આણુ રહેશે પાકિસ્તાન સથે કાશ્મીર જોડાય તો દિલ્હીની મુશ્કેલી યશ થશે એટલે મારો રસ્તો એ છે કે કાશ્મીર બનશે અત્યંત અને સ્વતંત્ર રહે અને બને સાથે ગંગો નામે ૧ તા ૧૨ મેના રાજ 'સ્ટેટસમેન્ટ'માં આ જ્ઞાતના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા તે સાથે દિલ્હી નાજરજીના ધરિયાળમાંથી એન્ડીટી રેલી સગ્વા માંડી જે લોકો કાશ્મીર કમિશન આ પ્રશ્નને ઉકેલ મોખરા પ્રવાલ કરતું હોય તે ધડીએ આવું નિવેદન બહાર પડે એનો અર્થ એ જ કે, કાશ્મીરના નાવની તેડીનું સુકાન મેખ સાહેબ ફેરવે છે કાશ્મીરનું ભાવિ દિલ સાથે જ જોડાયેલું છે એમ કહેનાર વડા પ્રધાન કોઈએ ન કહ્યું હોય તેવું જોલે એનો શુ અર્થ એમ દેશી સવાલ થઈ પડ્યો. ખાસતીએ મુલાકાતના હેવાલ કાઈ કે જ વખત જાણે અત્યંત મચડી નામે છે અને અર્થતો અનર્થ કરી નામે છે એવા અનુભવના નિરીક્ષણ માનવું હતું કે આવું મેખ અબદુલ્લા જોલે નહિ એ નિવેદન બોલુ છે એમ વડા પ્રધાન તરત નંદર કરશે પરંતુ એવું કહી એમણે કહ્યું નહિ પડિન જવાદરલાલ નહેરુનું એમને વાંચીનું તેકુ થયું એ માટે થયું કે બીજા કારણે એવું બંધિય અને આખના નથી પરંતુ પત્રકારો એ વકનો લાખ લખને પ્રશ્નને ફરી વળ્યા છેવટે પડિનજીની સાથેની મુલાકાતે પછી તા ૧૭મીના રાજ શેખ સાહેબે નિવેદન

કહ્યું એ નિવેદનથી મજાને સતોષ થયો તે જ રીતે વાન છે બાકી એ નિવેદનની ભાસ જોતાં શેખ સાહેબે ઓલકરવરના પ્રતિનિધિના હેવાલ જોગ છે એનો સ્પષ્ટ જાણ કર્યો નથી ઉત્તર મધ્ય છે કે કાશ્મીરની સ્વતંત્રતાની ભાવના એ મજાને વિચાર છે પણ કાશ્મીરની મર્યાદિત સાધન-સામગ્રી અને એને લાગે વગર છે તે રાજ્યોની ગભકીય વિચાર સંજ્ઞાની દષ્ટિએ કાશ્મીરની સ્વતંત્રતા અવધારૂ નથી નથી સુધી કાશ્મીરને માત્ર એક ગભ સાથે જોડાયેનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી કાશ્મીર આખની એની વિચારસરણી બદલે છે એમ માની લેવું તે વાગ્યાત છે વળી શેખ સાહેબ પેતે શુ માને છે તે મક્કમતા પૂર્વક જણાવીને નિવેદનથી છવરેના વાદળ વિખેગવાને બદલે એનો જવાબ જે લોકો સ્પષ્ટતા ધરે છે તેને નવા પ્રશ્નો પૂછીને આપે છે-સ્વતંત્રતા એ એ મજાને વિચાર છે પણ એ અવધારૂ છે ? મર્યાદિત સાધન સામગ્રીને લીધે તે એની સ્વતંત્રતા નિશાની ચક્ર ? જે દેશોને તેની સાથે લાગે વગર છે તે એની સ્વતંત્રતાને માન્ય કરે ? અને કાશ્મીર સ્વતંત્ર થાય તો એ કોઈ સત્તાના કુમલતો ભોગ બન્યા વગર રહે ?

આ નિવેદન સંદિગ્ધ છે અને ઘેટાયેલા વદળ તેથી વિખેરાતાં નથી વળી સ્વતંત્રતાની શેખ સાહેબ બાખ્યા કરે છે તે પણ વિચારમાં નામે છે સ્વતંત્રતા એ મજાને વિચાર છે અતે તેથી કાશ્મીર એ ભાવના સેવતું હોય તો બોલુ નથી એમ એમનો કહેવાતો ભાવાર્થ છે પરંતુ શેખ સાહેબને પૂછવાનું કે કાશ્મીર દિલ્હી જોડાય એટલે એ સ્વતંત્ર નહિ તો શુ રસ્તો વધવાનું છે ? દિલ્હી આજે જે લાગે છે તે એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે એટલે સ્વતંત્ર નથી ? સ્વતંત્ર એને કાંતો કોઈ સાથે સબધ ન હોય તેથી તો બાખ્યા શેખ સાહેબ નથી કરતા ને ? સ્વતંત્રતા એ સાથે જ મજાની ભાવના છે પરંતુ એ ભાવના કાશ્મીર દિલ સાથે જોડાતાં લુપ્ત થવાની હોય તેથી જે વિચારસરણી શેખ સાહેબે ખતાવી છે તે રીતે જોતાં એ સ્વતંત્રતાનો ભાવના સમજ્યા નથી

એમ માનવું? વળી એ બીજા નિવેદનથી એમ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે શેખ સાહેબને સ્વતંત્ર કાશ્મીરનું સોણલું તો આવે છે પણ સોણલું સાચું પડે તેની રિયલિટી નયો-નમ્યાઈલ સાધન સામગ્રીની લીધે અને બીજા રાજ્યોની રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે. એટલે સ્વતંત્ર કાશ્મીરનું સોણલું જતું કરી બચ્ચારિકતા સ્વીકારી શેખ સાહેબ દિંદ સાથે જોડવા તૈયાર થયા છે. વળી આમાં બીજી પણ સ્પષ્ટતા છે, કાશ્મીર કોષ્ટ પણ સંજોગોમાં એવું બાવિ દિંદ સાથે જોડવા મળે છે એવું નથી. પરંતુ એને માટે કોષ્ટ એક રાજ્ય સાથે જોડવું એ પ્રશ્ન હોય ત્યાં સુધી એ દિંદનો પસંદગી કરે છે. બાકી જોડાવાનો પ્રશ્ન ન હોય અને સ્વતંત્ર કાશ્મીરનો પ્રશ્ન હોય તો એ દિંદને પોતાનું માનવા તૈયાર ન થાય! વળી એમણે દિંદને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તેના જવાબ સાચી રીતે એમને આપવાની જરૂર છે. જે માણસ સિદ્ધાંતને જતો કરી સમવકતી દૃષ્ટિએ બચ્ચારિકતાના ગળે સ્વતંત્રતાનું મુખ કરે તેને આવતી કાલે જે બચ્ચારિકતા સ્વતંત્ર કાશ્મીરમાં લાગે તો એ મોરચો ન રહે તેમ પાનવાનું આપણી પાસે શું કારણ છે? કાશ્મીર એ દિંદનું એક અને અવિ-લાભ્ય અંગ છે અને તેનું હેઠળ કાશ્મીરી પ્રજા નહિ સહી લે તેનું જ્યાં સુધી ખોખારીને શેખ સાહેબ ન કહે ત્યાં સુધી આવા સદિગ્ધ નિવેદનો પ્રત્યક્ષ ઉત્કર્ષ ગેરસમજ વધુ દેશાવરો.

અને ઊંડા રાજકીય નિરીક્ષકોને જે એવું દેખાતું થાય કે સરહદ પ્રાંતનું કાશ્મીરમાં પુનરાવર્તન થઈ રહ્યું છે તો એમાં નવાઈ નથી. સરહદ દિંદ સાથે રહેશે તેવી એની જે હેઠલી ધડી સુધી ભાવના હતી તે જ્યારે દિંદ અને પાકિસ્તાનના મુઢા ઉપર ચુંટણી થવાની ધડતારે એણે એ મોરચો છોડી સ્વતંત્ર પકાણી-રયાનનો મોરચો રચ્યો અને છેવટે એ મોરચે દારીને તે પાકિસ્તાનનો એક ભાગ બન્યું. હવે જ્યારે કાશ્મીર માટે લોકમત આવે છે ત્યારે તે જે દિંદના એક ભાગ તરીકે ન બદલે સ્વતંત્ર કાશ્મીરનો નવો મોરચો રચશે તો એનું બાવિ સરહદના જેવું થશે. કાશ્મીર સરહદનું પુનરાવર્તન કરશે?

ભૂખ્યાંની ભાષા કઈ તેના નિર્ણય ધરાયેલા કરે છે!

સ્વતંત્રતાની ગેરસમજ બરી વિચારસરણી ઉપરના નિવેદનમાં જે શેખ સાહેબે કરી છે તેમાં એમનો ઝાઝો કોષ્ટ જોવાનો કંઈ અર્થ નથી. સ્વતંત્રતાની ભાવના આપણી પ્રજાના હૈયામાં વસી નથી, કેવળ સ્વતંત્રતાના પોષ્ટિયા નામે સંકુચિત વૃત્તિને આપણે સ્વતંત્રતાને નામે અપાવીએ છીએ. એનો નમુનો જેમ શેખ અબ્દુલકાના નિવેદનમાં જોવા મળે છે તેમ દિંદમાં પણ ભાષાવાર પ્રતિના પ્રશ્નમાં જોવા મળે છે. થી ટર્કી તો વ ખીચડીમાં એ રીતે ભાષાવાર પ્રાંતની રચનામાં કોષ્ટ પ્રદેશ થોડો બીજામાં જાય તો એથી દિંદની સ્વતંત્રતાને શું તુકશાન આવવાનું હતું? દરેક પ્રાંત કંઈ સ્વતંત્ર અને અલગ ભાગ નથી કે એથી એને અસ્સોસ કરવાનો હોમ. સંકુચિત કુટુંબમાં કુટુંબ સંખ્યા વધી જવાથી સમગ્ર ખાતર ચૂસા જુદા કરવામાં આવે અને ધંધો સદિપારી આવે એવી દિંદની ભાષાવાર પ્રતિ એ બચ્ચાર છે. છતાં એ પ્રશ્ન આજે એટલો ઉઠ્યો રહ્યો છે કે અધારણ સત્તા તાત્કાલિક છેવટેનો મુકદ્દો આપી ચૂસા ઉપરથી એને ઉતારી નહિ લે તો એ ઉતારાઈ જશે અને દેશને તુકશાન કરશે. મુખ્યત્વે પ્રશ્ન મહાભારત રચશે કે શું એપ પણ ખીક પેડી છે. પરંતુ તે ઉપરાંત પણ નાના નાના પ્રશ્નો છે. કામ જાતું એ પણ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર માટે ખેંચાળેયનો પ્રશ્ન છે.

અને એ પ્રશ્નની જલતે તપાસ કરવા મુર્ચના વડા પ્રધાન શ્રી. બાળાસાહેબ ખેર અને મુર્ચમંત્રી શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ તા. ૭મી મેના રોજ પામના પ્રવાસે નીકળ્યા. એ નીકળવાનું કારણ એ હતું કે, આ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા શ્રી ખેરસાહેબના પ્રમુખ-પણા નીચે કમીટી નીમાઈ હતી. મહારાષ્ટ્ર અદ્વે ગુજરાત જાને પ્રાંતની કેમિસ કમીટીના પ્રમુખો અને મુર્ચમંત્રી એના સભ્યો હતા. ગુજરાતે ગુજરાતીને પક્ષ કયો, મહારાષ્ટ્રે મરાઠીના પક્ષ કયો અને છેવટે એ પ્રશ્નો નીકાસ ન આવ્યો એટલે, દરારણ કે જલતતપાસ કરી એનો નિર્ણય કરવો, પરંતુ બન

તપાસમાં પણ કંઈ સાડું પરિણામ ન આવ્યું. એક પક્ષે કહ્યું, સાહેબ અમારી ભાષા ગરાહી છે અને અમને મદારાષ્ટ્રમાં દાખલ કરો. બીજા પક્ષે કહ્યું, સાહેબ એ બધા ખોટા પ્રચાર છે. અમારી ભાષા ગુજરાતી છે અને અમને ગુજરાતમાં દાખલ કરો.

અરી રીતે કાંચના જંગલોમાં વસતી જૂબી પ્રજાની મુખ્ય ભાષા ખોરાક છે. જ્યાં સુધી ભાષાના પ્રશ્ને આપણે રાજકીય રૂપે જોઈશું ત્યાં સુધી તેના સંતોષકારક ઉત્તર દેખાતો નથી. મુજબમાં બેઠેલી કમીટી જે વિધાનસભાની ભાવના સ્વીકારી ચોખ્ખું નિર્ણય ન કરી શકે તો એ વક્ષો જાતજાતના પ્રચાર પ્રચાર કરી જૂબી લોક પાસે એ જ રીતે પોતે પોતાના પક્ષે ચૂકાદો મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે એ કેમ બને? વળી જાતજાતના પ્રચારમાં પણ, જે કમીટી કોઈ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકી તે નિષ્ફળ સ્થિતિ હતા એટલે એવું બીજું સાડું પરિણામ એ લાવી શી રીતે શકે?

વળી આ પ્રશ્નને ઉકેલ મોટરના ઝાંપી પ્રવાસ દ્વારા અને મોટી સભાઓમાં માણસો ભેગા કરીને આણી શકાય નહિ. એ માટે અભ્યાસીઓની નિમણૂક કરવી જોઈએ, જે સુપરેડો કરીને, રહીને પ્રજાના સ્કારની, રહેણીકરણની, ભાષાની વગેરે તપાસ કરીને નિર્ણય કરી શકે. બાકી જુદી જુદી સભાઓમાં રોજી બેઠક કરીને પૂછવામાં આવે તો લોકોને પ્રચાર દ્વારા જે મદિરા પાઈ હે.મ તેજ એકે. વળી બંને પક્ષો બેંચાબેંચી કરે તેવી એવી સરહદ આવેલી છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશાએ મદારાષ્ટ્રના નાસિક અને ખાનદેશ જિલ્લાઓ છે, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ ગુજરાતના વડોદરા અને સુરત જિલ્લાઓ આવેલા છે. એક હજાર ચોરસ માઈલનો એ પ્રદેશ છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ પર માઈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ પર માઈલ છે. જમણેના પ્રદેશ વસવાટ કરવા લાયક ન હોઈ પછાત વર્ગના પોળાભાખની કુલ વસ્તી છે. આમ વસ્તીની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પ્રાંતને એને જતો કરવામાં તુલ્યાન થવાનું હારણ નથી. પોણાભાખની વસ્તી એક પ્રાંતમાં રહે

કે બીજામાં એવી શું ફેર પડવાનો હતો? પરંતુ આર્થિક રીતે જંગલની પેદાશ એ મુજરાત-મદારાષ્ટ્રને આકર્ષણ છે. વળી બંનેની સરહદ સામસામી બેઠેલી છે એટલે બંને પ્રાંતની ભાષા અને સંસ્કાર પોત-પોતાની સરહદો બાજી એ પ્રજામાં દરી એમ માનવું ખોટું નથી. એટલે આવા સહિયારા જેવા ગુચાણેલા પ્રશ્નોને નીકાલ જે પ્રજાને ખોરાક એ ભાષા છે, અને જેને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નથી તેને પૂછીને નીકાલ કરવો એ શક્ય નથી. એવી પ્રજાને જેની મદિરા પાચી હોય તેવી પાઈ શકાય છે. માટે આવું કોઈ નાટક ન ભજવતાં, મદારાષ્ટ્ર કે ગુજરાત બદારના તટસ્થ આયજીતિવાળા માણસોની કમીટી દ્વારા એનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે. અને એ રીતે જે આપણે આપણા પ્રશ્નો નહિ ઉઠેલીએ તો પછી સ્વાધીની બેંચાબેંચ રહેશે, અને સ્વતંત્રતાને નામે સંક્રાંતિ જીત પોષાશે અને પ્રજાને ઉત્કર્ષ એ સ્વરાજ્યનું પથ ચૂકી જવાશે.

સત્તા-મંથ માટે પડાપડી કરતી
કોંગ્રેસી-મધમાખો

અને આમ આપણે કેવળ આપણા પ્રાંતના સ્વાર્થ માટે જ બેંચાબેંચ કરીએ છીએ એવું જ નથી, આપણા અંગત સ્વાર્થ ખાતર, સત્તા ખાતર પણ પડાપડી કરીએ છીએ. એ આપણી મેલી જીતિને આણક મારતાં સરદાર વલ્લભભાઈએ કોંગ્રેસની જાહેર સભા વખતે કહ્યું કે, 'કોંગ્રેસમાં રહેવાથી પ્રજામાં રચનાત્મક કામ કરવાની તક મળશે એવો અર્થ ધરાવવાને બદલે ધણા લોકો સત્તા મેળવવાના પચ-ધિવા તરીકે કોમિશનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ પ્રધાન મંત્રીને માટે મધમાખીઓ જેવી રીતે મધના ટીપા માટે તૂટી પડે છે એવી રીતે ટાકી રહ્યા છે. પરંતુ ચૂકાદાથી છૂટ્યા એટલે આખીયે વાતનો અંત નથી આવતો, પરંતુ એ તો ગંધીજી જેને રામરત્ન કહેતા તે સિદ્ધ કરવાનું સાધન માત્ર છે. આઝાદીના પ્રશ્ન દુજ પ્રશ્નને પહોંચ્યો નથી, આઝાદી આવી તે પહેલાં કુદ વગેરે હતું, એટલે પ્રજા પાસે પૂરતો ખોરાક કે કપડાં ન રહ્યાં. અસારે દેશમાં વધુ ઉત્પાદનની જરૂર

છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અનાજનું ઉત્પાદન વધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કાચુ કે એમ કરવામાં નહિ આવે તો આમજનતાની રીતિ નહિ સુધારી શકાય. તમે કુવાનું બધું પાણી ઉલેચી શો તો તમને કાઢવજ હાથ લાગે. આ માટે ઉત્તમ માર્ગ લોકોએ બારે જાહેરમાં ઉઠાવવાનો છે. સમાજવાદીઓ કે સામ્યવાદીઓની નેતાગીરીથી તણાઈ જવાનું નથી. આ જાતનું દુઃખ બીજા નેતાઓ પણ અવારનવાર જણાવે છે, પરંતુ છતાં સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડતી જતી હોય તેમ લાગે છે. તેથી કોમિસીયો સત્તાશોખ છોડી દેવાના છે કે રાજનૈતિક કાર્યક્રમમાં લાગી જવાના છે એવું કહેવું નથી.

શું બક્ષિત, શું કુટુંબ, શું સમાજ કે શું રાજ-કીય પણ, એ દરેક ઉપર એકની જરૂર છે. બક્ષિતને પોતાની જાતે નિયમ પાળવાનો છે, અને એ રીતે જીવન જીવવાનું છે. જો એમ પોતાની જાતે નિયમને વશ વર્તીને બક્ષિત ન વર્તે તો એ સ્વચ્છ યજ્ઞ બન્ય. કુટુંબે વડિલોની યોગ્ય મર્યાદા સ્વીકારી વર્તવાનું હોય છે. સમાજને પણ ધારણ કરનાર નિયમો હોય છે અને એ રીતે વર્તવાનું હોય છે, છતાં જ્યાં જ્યાં ન વર્તે ત્યાં ત્યાં એને કંડારા સાધતો હોય છે એટલે દરેક સંયમ પાળનાં શાખે છે. એવી રીતે રાજકીય પણને અંકુશમાં રાખનાર લોકશાસનમાં વિરોધ પણ છે. શું રાજશાહી કે શું લોકશાહી, એને નિયમમાં રાખનાર બહારનું કાંઈ સત્ત્વ ન હોય તો આખો સમુદાય જાતે અંકુશમાં રહે તે બદલ ઓછું બને છે. એ સંજોગો જ્યાં લોકશાસનનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય સમજાતું છે તે ઈંગ્લેન્ડના અધારણમાં, સરકાર ચલાવતા પક્ષના વડાપ્રધાનનું અને વિરોધ પક્ષના નેતાનું સમુદાય રચાન છે. બનેને સરકારી તંત્રમાંથી સરખો પગાર મળે છે. સરકાર ચલાવનાર વડાપ્રધાન જો મોટર છે તો વિરોધ પક્ષનો નેતા એને કાશુમાં રાખનાર બ્રેક છે. એક વખતની મોટર જાનનું નોખમ ગણાય એટલે ઈંગ્લેન્ડના અધારણમાં મોટર અને બ્રેકને સરખું મહત્ત્વ છે.

આપણે ત્યાં લોકશાસનની મોટર આજે પ્રવાસ

કરી રહી છે, પરંતુ એ અયોગ્ય માર્ગે દોડે તો એને રોકનાર વિરોધ પક્ષની સક્રિય બ્રેક નથી. અને તે જ કારણે કોયિસ પણ સત્તા માટે પકાપકી કરે છે અને જમે તેમ વર્તે છે. એ નિર્ભય છે કે પોતાને રોકનાર બહારનો કાંઈ બ્રેક નથી. એટલે જમી તો માનીએ છીએ કે જ્યાં સુધી એવો મજબૂત વિરોધ પણ દેશમાં સ્વપાશી નહિ ત્યાં સુધી મદાતમાજના મોખન દેવાથી તંત્ર સુધરવાનું નથી. પંડિત નહેરુ જમે તેટલી વાતનાભરી અપીલો કરે, સરકાર રજીડાક કરે, વિનોબા નીતિનો યોગ્ય કરે અને રાષ્ટ્રપતિ આંસુ સારે, પણ સત્તાની લોહપતા પાછળ મધમાખીઓ ઉડ્યા વગર રહેવાની નથી.

આ સંજોગોમાં સરકાર ખેડ એક બાજુ કોમિ-સીઓને સત્તાની લોહપતા ઉઠાવતું કહે, આઠાદીના પ્રકાશને પ્રજામાં પહેંચાડવાનો વાત કરે, ગરીબ પ્રજા માટે ઉત્પાદન વધારવાનું કહે અને બીજી બાજુ પ્રજાને વિરોધ પક્ષમાં તણાઈ ન જવાની સલાહ આપે તે રાજ વિરુદ્ધની માત્રા છે. વિરોધ પક્ષની પણ જવાબદારી છે. લોકશાસન એટલે પ્રજાનું રાજ્ય— પ્રજાના હિત માટે બહુમતી પણ સરકાર રચે છે. એટલે ક્યો પણ સત્તા ઉપર છે એ પ્રજાને ઉપયોગી નથી, એ પ્રજા માટે થુ કરે છે, તે ઉપયોગી છે, અને સરકાર પણ પ્રજાના હિત માટે જ્યારે કામ કરતો હોય ત્યારે એને બ્રેક આપવો તે વિરોધ પક્ષની પણ ફરજ છે. વિરોધ પક્ષે એક બનવાનું છે, પણ એણે સરકારની જનિ અયોગ્ય હોય ત્યારે જ રોકવાની છે. એટલે હિંદમાં લોકશાસનની રીતે કોયિસ પણે સરકાર રચી છે એ આજની સ્થિતિ છે, પરંતુ એને જરૂર પડે ત્યારે બ્રેક મારે તેવો વિરોધ પણ નથી એટલે તંત્રમાંથી સડો ફૂર થતો નથી અને ત્યાં સુધી યશો એમ માનવાનું કારણ નથી.

સરકાર—પ્રજાની ચોક્કી કરે તેવા ચોક્કીઆતો પણે છોડાં ખાય છે.

લોકશાસનમાં સરકાર પણ અને વિરોધ પણ, બંનેની એક સાથે જરૂર સારે તે શક્તિ વર્તમાન-પરોમાં છે. પશ્ચિમમાં એ એક મોટી સત્તા ગણાય

છે. સરકાર કેમ પશુ પગલુ ભરતાં પ્રથમ જેમ વિશેષ પદ્ધતિ વિચાર કરે છે તેમ વર્તમાનપત્રોનો પશુ વિચાર કરે છે. પ્રજામાં પ્રચાર કરનાર એ જ એક સળંગ સાધન છે. એટલે સરકારની એક તરીકે અને મતિ તરીકે અને કામ વર્તમાનપત્રો પશ્ચિમમાં કરે છે. પરંતુ એ શક્તિ આપણે ત્યાં હજી વિકસી નથી. ખેડેલોમાં તા. ૧૬ માં મેએ મળેલી આઠમી તંત્રી પરિપદના પ્રમુખ રથાનેથી શ્રી મીનવાસને એનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું, 'વીસમી સદીમાં પત્રપ્રચારને મોટા પગલો ખાધો છે. છતાં આપણા દેશમાં એ કંતિનાં બહુ ઓછાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં તો અખબારો નવરાશને બદલે ધમાધમાં વંચાય છે. ટીકાઓ અથવા સમાચારમાં ઊંડા જવાનો બહુ ઓછા માણસોને સમજ હોય છે. મોટા દેશનેતાઓ કે જવાબદાર વ્યક્તિઓના પ્રવચનો અને નિવેદનો પર આપણે ત્યાં લોકો ઝડપથી નજર ફેરવી જાય છે. પત્રપ્રચાર પશુ લોકોને મને એવી વાતોથી પત્રો ભરી દે છે. સામાન્ય લોકોના પ્રત્યે વિશેષ ખ્યાન આપવામાં આવે છે. પશુ આપણે હવે લોકોનાં સાચું દિત અને કલાણુ વસ્ત્રો હોય તો આપણે તેમની સમજ કેળવીને તેમને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઇ જવાની કોશીસ કરવી જોઈએ. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનાં અખબારોએ સરકાર સાથે પોતાને કેવા સંબંધો છે એની ચિંતા કરવાની નથી. પ્રજા સાથે પોતાનો કેવો સંબંધ છે એ અંગે જાગૃત રહેવાની જરૂર છે. નર્મ પ્રગળીય સરકાર હોય ત્યાં પ્રજાના સહકારની ખાસ જરૂર છે.'

આજે ગુજરાતમાં કેટલાં વર્તમાનપત્રો પ્રજાની સુરચિ કેળવવા પ્રયત્ન કરે છે ? સરકારની બૂદ જતા-જવાની મહેનત લે છે, યોગ્ય અભ્યાસ કરે છે ? ખેડ સાથે કહેવું જોઈએ કે પ્રજામાં વર્તમાનપત્રોનો જે ઝડપે ફેલાવો થઈ રહ્યો છે, તે રીતે પત્રોની આર્થિક સહરતા વધી છે, છતાં વાચનની સમૃદ્ધિ એ પ્રમાણમાં વધી નથી. સિનેમાના નિર્મોતા જેમ ચિત્ર ઉત્તરવામાં પીટ કલાસના માનસને દૃષ્ટિમાં રાખી એને મને તેનાં ચેનચાળા પાત્રો પાસે કરાવે છે અને ગીતો ગવડાવે છે. એવું જ અમુક અંશે વર્તમાનપત્રો કરે છે

એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. એક સાન્તાને એક વને-ચંદ છેતરીને ફાસધાવવા પ્રયત્ન કરે અને તેમાંથી ખૂન થાય એવા એક પ્રસંગને ગાંધી ખૂન ખટકા જેટલું મદદ આપી જુઝાનીઓની જુઝાનીઓથી વર્તમાન-પત્રોનાં પાનાં બરામ ત્યારે વિચાર થાય છે કે આમાં પ્રજાની કઈ રચિ કેળવવા આ પત્રો આટલી જહેમત ઊઠાવતાં હશે ?

વળી ત્યારે સુંદરળીઓ જેવા પ્રસંગો ઊભા થાય છે ત્યારે આપણાં છાપાંના દેખાવ બે અસીમોના વક્રોએ કેવળ પૈસા ખાતર જેમ પોતપોતાના પક્ષની પોક્કળ દલીલખાજી કોર્ટમાં કરતા હોય છે તેવો દેખાવ જુદાં જુદાં પત્રો વાંચતાં થઈ આવે છે. હજુ આપણાં છાપાંની શક્તિ અસહ્ય અને મરીમ દેશ હોઈ પશ્ચિમના જેટલી નથી, ખાજી આપણાં છાપાં લોકરુચિને તાલે થઈ તેને પોષવામાં શકાય તો તેથી અનર્થ જોગો થાય અને પ્રજાને લાગવને બદલે બાળે સિનેમા જે જામ ભજવે છે તે મોટા પ્રમાણમાં પત્રોથી ભજવાય. આમ આજે એની શક્તિ મર્યાદિત હોવા છતાં પશુ મોટી જવાબદારી એને માથે છે, આજે જે વર્ગ છાપાં બાંધે છે એને વર્તમાનપત્રોની ફુનિ-ચનો ખ્યાલ હોતો નથી. એને મન છાપેલું એટલે લલ્લચાય છે. છાપામાં ખોટું હોય નહિ, એ કહે તે બ્યાજખી હોય, એવા માનસનો મોટો વાયક સમુદાય આજે છે.

એટલે કહેવો અમુક સમુદાય જે છાપાંની ફુનિ-ચને ઝોળામે છે તે વિવેક કરીને છાપાંનો સાર મદલ કરી શકે છે. એના પ્રચાર પાછળનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજી શકે છે અને હંસી માફક હોર નીર જુદાં પાડી શકે છે. પરંતુ એવો વર્ગ પાંચ દસ ટકાથી વિશેષ નહિ હોય, ખાજીના વર્ગને સનાતનીને જેમ એન ફર્દિવાલોમાં અંધશ્રદ્ધા છે તેવી અંધશ્રદ્ધા છાપાંમાં છે. આવા વર્ગ જીવર છાપાં મેસમેરિઝમ જેવી અસર કરે છે. આ સંજોગમાં અતિશયોક્તિ કરી સમાચાર આપવા, કોઈ પક્ષનો પ્રમદિત વિરુદ્ધ પક્ષ કરવો, લોકોની કુરુચિને પોષવી વગેરે વર્તમાનપત્રોની કુસેવા છે. દેશમાં આજે વિરોધપક્ષ સંગીન નથી ત્યારે સર-

કારની ભૂલો નિકર રીતે ખતારી તેનો સામનો કરવો એ વર્તમાનપત્રોની ફરજ છે. આમ ભવિષ્યમાં પ્રજા કેળવણી અને છાપાની શક્તિ વધશે, તે કદતાં આજે વર્તમાનપત્રોની બવાબદારી વધારે છે. એટલે આજે આર્થિક રીતે બ્યારે છાપાં સહજ થઇ રહ્યા છે ત્યારે એ બવાબદારી બે એ અદા નહિ કરે તો દેશદોહ ક્યો જ કહેવાય.

પ્રચાર શક્તિનું એકું બીજું સાધન
સિનેમા-નાટકો

પ્રચાર સાધન તરીકે છાપાં પછી બીજો નંબરે સિનેમા, નાટક, રેડિયો આવે છે. તેમાં રેડિયો એ સરકારી સંચાલન હોઈ તેની પાસેથી ચાલુ સરકાર વિરુદ્ધની આશા રાખવી શક્ય નથી. સિનેમા એ શહેરો પૂરતી જ મર્યાદિત શક્તિ છે. બ્યારે નાટકો એના જુદા જુદા રૂપમાં ગામડે ગામડે લઈ જઈ શકાય તેમ છે. રામલીલા અને ભવાઈ એ ગામડાનાં રંજન સાધનો હતા. તેમાં સિનેમાનો યુગ આવતાં રામલીલા સમુગમી બંધ થઈ ગઈ એમ કહેવાય. ભવાઈ પ્રમાણમાં એટલી નજીક આવેલી થઈ ગઈ છે એ વર્ગની જુવાન પ્રજા એ ધંધા ન માંડતાં નાટક-સિનેમામાં નખ છે. એટલે આજે ભવાઈ કરતાં વર્ગ મરી પરવારશે તે સાથે ભવાઈ પણ જશે. કથાવાતાં કરતા માણુભટ્ટો પણ ગામડે હવે દેખાતા નથી. એ રીતે ગામડું આજે રંજનના કાર્યક્રમ વિહોણું અને બોધ વિહોણું બની ગયું છે. માણુભટ્ટનું રચાન રેડિયો લઈ શકે તેમ છે અને રંજનનું રચાન ફરતી નાટક મંડળી લઈ શકે. નાટકમાં કેટલી પ્રજા શક્તિ છે તેનો અનુભવ લોકનાટ્ય-સંઘની પ્રવૃત્તિ બોતાં આપોઆપ સમજાય છે. એ શક્તિના બે અંગો છે. અભિનય અને વસ્તુ આપણે ત્યાં બનેતાં એકેવરતે બંધે અજાવ છે. તેમાં ૫ અભિનય દુર્લભ છે. સહજ, રવાબાવિક અને કલાપૂર્ણ અભિનય કરી શકે તેવા અદાકારો જુદા છે. અદાકારો કલાકારો હોઈ જન્મે છે, ધડી થઈતા નથી એ સૂચ રવીકારીએ તો પણ જન્મગત જેને કલા વરી છે તેને પણ ઓછીવતી તાલીમની જરૂર છે. એવી તાલીમશાળાઓ નથી એટલે

અપવાદ રૂપ બજાવત દાકરો અને દીના સંઘવીએ તખ્તા ઉપર બેસા મળે છે.

આ તાલીમની ખોટ, ગૂંચરાત વિદ્યાસભા સ્કૂલ આદિ ધિથેટર આર્ટ્સ-અભિનયશાળા નામની સરથા હુંક સમયમાં શરૂ થનાર છે એથી પૂરાશે. આવી અભિનય શાળાઓ કેળવ વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપે એ પૂરતું નથી. અવારનવાર અમદાવાદ શહેરમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં કાર્યક્રમ કરે એથી પણ સંતોષ માનવાનો નથી. આજે ગણદુર્ભાષા, બ્યાષામ, લોકશિક્ષણ, કસ્ટરના તાલીમવર્ગ, વગેરે જાતના ગદિનો પંદર દિવસના જુદા જુદા સ્થળે તાલીમવર્ગો ચાલે છે તેમ અભિનય કળાના ઊનાગામાં કે બીજી રમ્યોમાં વર્ગો ચલાવવા જોઈએ અને જે સુવક-સુવતી રીતસર એ સ્કૂલમાં તાલીમ લઈ શકે તેમ ન હોય તેને અમુક રીતની કેળવણી મળી રહે તેવા એ વર્ગોનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ગૂંચરાતના જુદા જુદા ભાગમાં આવા તાલીમવર્ગો ચલાવવામાં આવે એટલે હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ તેમાં કામ લઈ શકશે. અને આવા તાલીમ પામેલાં સુવક-સુવતીની ફરજ એથી આગળ વધી રમ્યોના સમય ફરમિયાન ફરતી નાટકમંડળીના કાર્યક્રમો કરવાના હોય, જેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં મામસક્ષાઈ, રેડિયો કાલો, પીંજણ વગેરે છે તેમ ગામે ગામ લોકની સુરુચિ કેળવી આનંદ આપે તેવાં નાટકો કરવા એ પણ રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે.

સિનેમા અને ધંધાદારી નાટકોને સુરુચિ પોષે તેવાં ચિત્રો-નાટકો આપવા કહેવું, તે સાથે જો આવના નાટકો ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેરે ધાય તો લોકોની રુચિ કેળવાશે. તંદુરસ્ત રંજનનું સાધન મળી રહેતાં તેની અસર અચિષ્ટ ભવાઈ અને સિનેમા ઉપર પણ યશે. પરંતુ આ કામ ધારીએ તેટલું સહેલું નથી. સમાજની રુચિ પોતાનાં સંતાન એ કામમાં પડે તેવી હોતી નથી. એ ધંધો હલકો છે એ ભાવના જૂંસાતી જતી હોવા છતાં એ સુષ્ટિમાં આરિષ્ટની ખોટી બીક રહે છે. અને એ બીક રોજ રોજ સિનેમાનાં નટનટ્રીઓના ભવાઈ છાપામાં વાંચતાં પ્રજામાં વધતી જતી હોય તો એમાં એના દોષ પણ

નથી. વળા, દેવતા અને દારૂ ખત સાથે રાખવાના હોય એમાં જોખમ પણ રહેલું છે. એ સ્થિતિમાં વિવાસના જેવી પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન સંસ્થા એ કામ માથે લે છે એટલે ખીજ કરતાં એને વધુ સહકાર મળશે. અને એ સહકારમાંથી પ્રગતિ ને ખીક છે એમાં કશું નહિ પાકે તો એ પ્રવૃત્તિ વિકસશે પણ ખરી. એટલે ખીજ કાષ્ટ સંસ્થાનું સંચાલન કરતાં આવી સંસ્થાનું સંચાલન કરવું એ નીલકંઠની જેમ હજાહજ પીત્તા જેવું છે. સંસ્થાના મંત્રી શ્રીમતી નીલકંઠ હોય એ હજાહજ પીતે સંસ્થાને ખીલવશે તો પ્રગતિ મોટી સેવા છે.

હિન્દુ કોડ બીલનો શ્રીમતી રાજેનબાણુ વિરોધ કરે છે !

ખંધારણ સમાના પ્રમુખ ડૉ. રાજેનબાણુએ હિન્દુ કોડ બીલ અંગે જણાવ્યું કે, બીજની વાત તો ઠીક પણ મારી પત્ની કે ને હિંદવી ઓગ્રાના સંસ્કારનો પાઠો પાડે તેમ છે તે પણ આ બીલનો વિરોધ કરે. આ બીલ અંગે જૂદા જૂદા પ્રતિષ્ઠિત માણસો તરફથી વિરોધ થઈ ગયો છે. તેમાં ને સુધારકો અને વિચારકો છે તેમનો વાંધો બીલ અંગે નથી પણ ચાલુ પાર્લામેન્ટને તે પસાર કરવાનો અધિકાર નથી તેમ કહેવું છે. એટલે પુષ્પન ઉમરના મતાધિકારથી નેથી ચુંટણી થાય ત્યાં સુધી એ બીલ મુલતવી રાખવું તેમ કહેવું છે. ડૉ. રાજેનબાણુને પણ અકિતગત વાંધો નથી. પરંતુ એમણે બીજાઓ કરતાં એક નવીન મુદ્દો જાહેર કર્યો કે હિંદવી ઓગ્રા પણ એ બીલ પાસ થાય તેમ ઈચ્છતી નથી. અને એના દાખલા તરીકે એમનાં પત્નીના માનસનો દાખલો આપ્યો. પરંતુ શ્રીમતી રાજેનબાણુ વિરોધ કરે એ કારણે તે બીલ પાસ ન કરવું જોઈએ એ દલીલ વ્યાજબી નથી. ચુકામીની પ્રથા નાણું કરવાનો પ્રથમ આગ્યો ત્યારે ચુકામોએ જાતે વિરોધ કરેલો. એવા અજાનને લીધે શ્રીમતી રાજેનબાણુ કે એ માનસનો મોટો સ્વર્ગ વિરોધ કરે એટલે બીલ પાસ ન કરવું જોઈએ એ જરાખર નથી. તો એ રીતે જો પ્રગમત લેવાનો હોત તો અરૂપરપતાનિવારણના

બીલને જડુંમતીનો ટેકો મળ્યો ન હોત. એટલે ચુંટાયેલા સભ્યોની ફરજ પોતાનો મતદાર વર્ગ કયો તેમ કરવાની નથી પણ ને પ્રગતિ દિવમાં હોય તે કરવાની ફરજ છે. એમ કરવા જતા સમજના અભાવે કે ગેરસમજથી મતદાર મંડળ વિરોધ કરે તો એ જગાએથી પાછા આવવું એ સભ્યોની ફરજ છે, નહિ કે મતદારમંડળની માંદગી મનોહસાને તાણે થવું. એટલે પાર્લામેન્ટના સભ્યોને જો હિન્દુ કોડ બીલ ઓગ્રાના દિવમાં લાગતું હોય તો એનો શ્રીમતી રાજેનબાણુ જેવા ઓ વર્ગ વિરોધ કરે છે એ કારણે તે મુલતવી રાખવું એ પદાઈ નથી. વળા ખીજ રીતે જોઈએ તો ડૉ. રાજેનબાણુ બીલને ઓગ્રાના દિવમાં માનતા હોય તો પત્નીને એ પોતાની સાથે નથી લઈ શક્યા એ એમની નિષ્ફળતા અણવી જોઈએ—બીલ મુલતવી રાખવાની દલીલ મણાવી ન જોઈએ.

એશિયાના વિદ્યાર્થીઓ માટે હિંદી રોહરની રોકોલરશીપો

પોતાના રૂઝના વિદ્યાર્થીઓને રોકોલરશીપો આપી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પરેડ અજાસ માટે મોકલે છે. પરંતુ હિંદી રોકોલર રૂઝ વર્ષે ૪૦ રોકોલરશીપો એશિયા અને આફ્રિકામાંથી ખીન-હિંદીઓ માટે જાહેર કરી છે. એની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરી છે—ઈન્ડોનેશિયા ૩, ચીન ૫, નેપાલ ૩, અફઘાનીસ્તાન ૨, ઈરાન ૨, ઈજિપ્ત ૩, સાઉથ આફ્રિકા ૧, સિટિસ પૂર્વ આફ્રિકા ૪, મલાયા ૨, બર્મા ૨, એગીસિનિયા ૨, સિયોન ૨, સિયામ ૨, જુતાન ૧, શીલીપાર્કન્સ ૧, ઇન્ડોચીના ૨, તિબેટ ૧, ટર્કી ૧, પોર્ટુગીઝ કોલોની આફ્રિકા ૧.

એવી જ રીતે હિંદી બહાર વસના હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે ૩૦ રોકોલરશીપો જાહેર કરી છે—સાઉથ આફ્રિકા ૪, સિટિસ ઇસ્ટ આફ્રિકા-૩, સિયોન ૪, મલાયા ૪, બર્મા ૪, મોરિસિયસ ૩, જમ્બેઝા, ટ્રિનીદાડ અને ટોબાગો ગિયેના ૪, શીજ ટાપુ, ૩, સીયામ ૧.

આ રોકોલરશીપોમાં પોટ ઍન્યુએટોને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવશે. પરંતુ ને રોકોમાં કળરફીનો

(અનુસંધાન પાન ૬૯ ઉપર)

[૧] અકસ્માત

કે વળ દ્રવ્યનાના આધારે જીવન વીતાવનારને કુદરત ક્યારેક તો નવાજે છે. એમ જો એણે ન રાખ્યું હોત તો માણસગતનો ધણો અમૂલ્ય વારસો નાશ પામ્યો હોત ! માણસનો મહેલ પડી જાય કે એનું લભ્ય નમર નાશ પામે અથવા તો કોઈ મહાન બંધ તૂટી જાય—તો કશોડાનો ખર્ચ અને થોડાં વર્ષની મહેનતને અંતે એ વસ્તુ ઊભી તો કરી શકાય ! પછી એમાં ફેરફાર રહે તે થોડો આમ કે થોડો તેમ હોય !

પણ મનોરુદ્ધિમાં રમતું કુદરતનું કોઈ પ્રિય સંતાન નહીં થાય, કે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલ કોઈ નર-સિંહ જાય, કે માણસાઈની ઉંચામાં ઉંચી શક્તિ મેળવેલો આત્મા જાય—કે કોઈ કલાની ઉપાસનાને વશ બકિત હર્ષ થાય, ત્યારે એ ખોટા પૂરવાની માણસોમાં શક્તિ વાગ્યે જ હોઈ શકે !

અને કુદરતમાં પણ કાળે જ હોઈ શકે ! એને પણ શહ જોવી પડે !

એટલા માટે મેં ઉંચામાં ઉંચો વારસો કલ્પનાનો મણો છે. અને એ માન્યતાનું પૂરેપૂરું મૂલ્યાંકન, ડુનિયાને જુઠાણું પણ છે ! છતાં એમાં મળી રહેના અકસ્માતો વ્યાનંદને લીધે, મારી જીવનનીશા હવે પોતાનો માર્ગ ફેરવે એવા સંભવ નથી ! એટલે હું એવા થોડા અકસ્માતોની નોંધ લઉં તો એમાં કંઈ ખોટું નથી, એક દિવસની વાત છે. ફરવા જવાના મારા શોખને લીધે મને કોઈ કોઈ રડીખડી ઝુંપડી-મંથી કંઈને કંઈ ગીજ મળતી રહે છે. એવી એક દિવસ મને ગણા ગઈ. કુંજરી પ્રદેશના એક એકાંત સિખર ઉપર આવેલો એ ઝુંપડી ફૂલોથી ચારે તરફ જવાઈ ગઈ હતી. એનું ખારણું હું હમેશાં બંધ જ ભેળો. દિવસો મુખી એને હુમેશાં બંધ ભેળો મારી કુવડલવૃત્તિ સતેજ ચઢે. આ તે છે શું ! આમાં કોઈ રહે છે કે નહિ ! એક દિવસ મેં એનું ખારણું ખસેડીને અંદર પ્રવેશ કર્યો.

ઝુંપડીમાં કોઈ હતું નહિ. મને નવાઈ લાગી. એક છું તો મેં ચાર કામળિયાં, વેરણછેરણ પંડેલી ચોપડીઓ, જીવાંથી ખવાઈ ગયેલાં થોડાંક કપડાં, ને ધરવખરીની જેવી જથ્થાતી થોડીક વસ્તુઓ ત્યાં પડી હતી ! દિવસો પહેલાં એ વસ્તુઓને કોઈએ તજી દીધી હોય તેમ જણાતું હતું. એક તૂટેલ ખુરશી ને ટેબલ પણ ત્યાં પડ્યાં હતાં. કુદરતી રીતે મારા પગ તે તરફ વળ્યા. કોઈકે મુદર અચ્ચરોમાં કાંઈક નોંધ કરી હતી બીજી બંધી નોંધ તો પરચુરણ યાદી જેવી હતી. દૂધ લીધાની, શાહની, પૈસાની એવી પરચુરણ લવહારી ત્રાતો ત્યાં હતી. આંધી કોઈ રહેતું હતું એ નહોતી ચઢી. કોણ હશે એ જાણવાની નિવાસી બળવાન બની નોંધપોથીનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં હેમાં પાન ઉપર દ્રષ્ટિ પડી. કોઈકે ગીતીના દાણા જેવા સ્વચ્છ અક્ષર પોતાની કથની લખી તેમ જણાતું હતું. મેં એ વાંચવા માંડી : કથની ખરેખર નવાઈ ભરેલી હતી.

[૨] જીવનદ્રોહ

“ આજથી થોડાં વર્ષો પહેલાં આ શબ્દ જ મને સમજાશે ન હોત. આજથી થોડાં વર્ષો પહેલાં કોઈએ મને કહ્યું હોત કે આપધાતના કરતાં પણ મોટો આપધાત એક છે, અને તે આત્મધાત, તો એની એ કાઠીલી ઉપનિષદવાદી ઉપર, એક કઠાણી દારૂ વરીને મેં એ આખી વાતને રમુજનો વિષય બનાવી દીધી હોત !

“ પણ આટલાં વર્ષોનાં શ્લાષ્ણે મને એક પરમ સત્ય આપ્યું છે. કેટલાંક શબ્દો સમજાવાને માટે, જીવન જીવી જવું જોઈએ. આજ હવે હું આપધાત અને આત્મધાતની વચ્ચેના તફાવત સમજવા જેટલું શ્લાષ્ણ ધરાવતી થઈ છું. એ શ્લાષ્ણ કંઈ થોડું એમને એમ મને મળ્યું છે ! મારે એની આકરી કિંમત ચૂકવવી પડી છે શ્લાષ્ણ તો માણસને ત્યારે મળે છે, ત્યારે એ થોડીક મિથ્યા આશાઓની રંગીન કોરીને ટીંગાળીને પછી પોતાની જાનને ફજાગાતી લુએ છે; ત્યારે જીદી પ્રસંગના સમુદ્રમાંથી થોડીક કઈંસ રેતી

એને હાથ ચડે છે; બ્યારે થોડીક જીવનજુમારીનો આવેશ જોઈને એને પૂંચીનું પા-નેલા મળે છે. ડહાપણ તો ત્યારે આવે છે, આ બવહાર ડહાપણ ન હોય એ તો જીવન અનુભવ છે.

હવે તો એ મારી જીવનજુમારીને પંચ બરાબર માપી જોઈ છે! મને એક સત્ય મળ્યું છે તે એ કે જીવનજુમારીને ડોહનારા આત્મપ્રાતી છે. આપપાત અને આત્મપ્રાત બે જુદી જ વસ્તુ છે. આપપાત તો દરોઈ મૂરખ માણસ ધરીતા હદા ભાગમાં કરી નાખે. આપપાત તો નિરાચારું કે કોષર્તુ બાજક છે, પણ આત્મપ્રાત કરવા માટે તો માણસ પાસે જોડું, માણસ, અને આવણું એવું ઈર્ષક ઉપરટાકતું રંગ-રોગાની ડહાપણ જોઈએ!

આવો આત્મપ્રાત માણસને. હવે નહિ, એને જીવાડે. અને એને મૃત્યુજીવન આપે! એ મૃત્યુજીવન, મૃત્યુ કરતાં પણ ભયંકર હોય! મને એવું મૃત્યુજીવન મળ્યું છે!

મારી મૂળસિમ્બદ્ધિનો બ્યારે કું ખ્યાલ રહે છે ત્યારે કું પોતે જ છક મઈ જાઉં છું. જોહોહો! આટલી બધી સમૃદ્ધિ! એ કું મારી કયાથી? તમે કોઈ દિવસ નાટક વાંચ્યા છો! આલસુ શાલુ નહિ. શિષ્ટ પ્રકારનાં ઉત્તમ નાટક. એમાં મહા કવિની જે નાવિકા આવે છે, એ નાવિકાના જેવું ઇશ્વર મને રૂપ આપ્યું હતું. અને એ રૂપને પણ કણજાર આપ્યા હતા. જુદાં સામંથળી અને પ્રેમ ત્રણે મને મળ્યાં હતાં. મારા રુબરુબદમાં પ્રેમની સાચી મીઠાસ હતી! જોહો હવે! મારી પાસે જમિં હતી. જુદાં હતી. લાજણી હતી. આ થોડી સમૃદ્ધિ છે!

“તમે માનશો? અને આ જોણું હોય. તેમ દેવાધિવેની ગંધર્વકન્યાના જેવો મને કંઈ મળ્યો હતો. એ કંઈને કંઈનાર પોતે ધરીભર સુખ ધમને મારી સામે જોઈ રહેતો. એ વખતે તો કું નાની હતી. પણ એ જુદાં અવેશો પોતાના એ હાથ જોડીને મને કહેતો: ‘માર્ધ! ઇશ્વરે તને આપ્યું છે, અને આપ્યું છે. મને નહિ તે. તને આપ્યું છે. એક

મહાન આશરણ આપ્યું છે; એ સાચવજે, એ સાચવજે!’ એના એ શબ્દો તે વખતે-તો કું કાંઈ સમજતી નહિ! કું તો કેમિકાની પેઠે માપા કરતી.

એ શરૂ અવેશો ક્યારે મર્યો તે ભગવાન જાણે. પણ એણે મને જે સંસ્કાર આપ્યા હતા તે સંસ્કાર મારામાં ટકી રહ્યા. સંજીવની મારી ઉપાસના આશ્રય વધતી જ રહી!

“પછી તો કું” મને તે મેળાવામાં હોઈ, મુરીકું મળું મારું જ છે, એ આખી કુનિયા જાણતી ઘણ મઠ. જેમ જેમ એ મળાની પ્રયત્ના થતી ત્રીં તેમ તેમ એની ખૂબી પણ ખીલતી. મર્ધ! લલભલાની માન મૂકાવે એવી શક્તિ એ મળામાં હતી!

“એ એ સંભળ્યું હતું કે નાની મંબોઈ પરમાત્મા પોતે! મને તો સ્વપ્ન હતું કે એક વખત હું દશિવારી માણસોનાં દશિવાર ડોહાવી અમરે કીર્તિ વરું! કું મારે પંથે આગળ વધતી હતી.

“પણ કું” હજી અણસમજું હતી. મને ક્યા ખબર હતી કે આ વસ્તુઓ તો એવા એવા ભોગ માથે જે જે આપતાં માણસ જેવો માણસ, માણસ ન હો! કાં એ દેવ હઈ જાય—અને નહિતર પછી જક થઈ જાય!”

કું તો આ વાંચીને છક લઈ મર્યો. આહો! કોઈક જીવન જીવી મેળાની. નોંધ રાખી હતી. નોંધ અમૂલ્ય હતી. પણ લખનારનું નામ શોધવું બધું હતું! નોંધ આગળ વાંચવા માંડ્યો.

“આ વસ્તુઓ મળે છે એ કુનિયામાં એટલી ચલણી ને સાધારણ મણકા જાય છે કે એનામાં આ દિવ્યત્વ રહ્યું છે એ ખબર કોઈકને જ પડે છે! અને પડે છે ત્યારે મારી પેઠે મોડી પડે છે.”

“પણ મારી કયા આશ્રય ચલાવું.”

“મને યી ખબર કે જેમ જુના વખતમાં તથોભમ કરવા અસરમાં આવતી તેમ આ જમાનામાં પ્રયત્ના આવે છે! એટલે મને મળતી વહેલી નામાં પ્રયત્નાએ મને વધારે મર્યો માથો! અને વહેલી પ્રયત્નાએ મને વધારે મર્યો માથો! અને

એ અર્થને લીધે વિદ્યાવાસિધિનું અતળ હિંદાણ ધરીબર અદશ્ય પશુ મધું !

[૨]

“ અને એ જ વખતે ત્યારે મારા આ શુભધી આકર્ષણો હોય તેમ એક જુવાન મારા માગમાં આવ્યો. હું એની જુવાનીને કે એના પ્રેમને એ બન્નેને તો ધોળા પીવાની શક્તિ મરાવતી હતી. પણ આ તો મને કોઈએ વાત કરી ને ખખર પડી કે એ જુવાન, તો મોટામાં મોટી મીઠપત્ની પછી પણ છે ! એટલે એક પ્રકારનું ગળજનું આકર્ષણ મને ખેંચી જવા માંડ્યું !

“ કંચનનું આ આકર્ષણ મને મારા જીવન-પંથમાંથી એક રીતે ખસાવવા માંડ્યું. અત્યાર સુધી જે માગે સ્વેચ્છાનંદની વસ્તુ હતી તે હવે કાષ્ઠકના ઉપર આધારે રાખનારી થવા માંડી ! મને ખખર ન હતી કે મનથી પણ પર એવી વસ્તુને આધારે જ કલા રહે છે. એ કલાને ત્યારે ખીનના લોભ લાસચનું આકર્ષણ મન દારા મળે છે, સારે કલા યોગ વખત તો પોતાનું રૂપ દેખાડે છે એ ખરું, એને કીર્તિ પણ મળે છે એ ખરું, પણ પછી એ પોતાનું પોતાપણું ધોવા માંડે છે. અતળ હિંદાણ માવવાની એની શક્તિ રૂંધાવા માટે છે, પછી એ આત્મવાતને પથે ચડી જઈને ખીજને ગણ રાખવા માટે, પોતાની અણમોલમાં અણમોલ વસ્તુની દરરાજ બોલાવે છે ! આ પથ આત્મવાતનો છે. કારણ કે મળેલી અણમોલ વસ્તુ આત્માની છે .

“ પેલા જુવાન પાસે જેમ અદગજ દ્રવ્ય હતું તેમ જ કોઈ પ્રકારે ન રીએ એવી ચંચલતા પણ હતી. અદગજ દ્રવ્ય ને ચંચળતા સાથે રહે છે. તમે ચંચળતાને રીઝવવાને કેટલાં લાખ રૂપ ધરી રોકો ? છતાં મેં તો નિર્ણય કર્યો હતો કે આટલી અખૂટ સમૃદ્ધિ મળતી હોય તો એ ચંચળતાને પણ રીઝવવી !

અને તમે માનશો ! મેં મારું જીવન-ચોલા-ધરીનું તમામ જાન એની પાસે ખાલી કરવા માંડ્યું !

એને રીઝવવા નવી નવી વસ્તુઓ શોધવા માંડી. નવી નવી શેલી મેળવવા માંડી, નવી નવી તરફનો રચવા માંડી ! પછીની વાત તો બહુ દુઃખી જ છે. મારા તમામ પ્રયાસો છતાં, જે પ્રદેશમાંથી સંગીત આવે છે, એ પ્રદેશનો કોઈ આ આત્મા ન હતો કે હું એને હમેશને માટે જકડી રાખી શકું ! એ જેવી રીતે દામવાલી દેવા આવ્યો હતો, તેવી જ રીતે દામવાલી હમને નાસી ગયો !

[૩]

“ પણ જીવનની મારી કડુષ કયા દેવે રાધે થાય છે. એ મથો ત્યારે મને જે નિરાશા થઈ, એ નિરાશાના કક્કા મેં બેગા કરવા માંડ્યા. મારા મનને એમ હતું કે, એ કક્કામાંથી કોઈક કંઠાકરણ હું બડી કાઢીશ ને મારા કંઠને જીવન નિર્ધળતાની પ્યાલી-માંથી જે કડુતા મળશે, એનો નશો કોઈ બોર આવશે !

“ પણ એક નવું અદ્ભુત સત્ય તે વખતે મને મળ્યું.

“ ખરી રીતે મને નિરાશા પણ મળી ન હતી ! નિરાશા તો પ્રેમને મળે ! હું તો એને મીઠકતને પછી આનતી, એને દામ કરવા નીકળી હતી. એ મથો એટલે તો મારું મન બીજે રવારે ચાલ્યું. એના કરતાં વધારે મીઠકત વાળો મળે તો એને એના ‘પરાજયનું’ જાન થાય !

“ એટલે મને મળેલી બે અલૌકિક વસ્તુ, રૂપ અને કંઠને આધારે, મેં મારી નીકળે ફરીને સદરમાં મોહી !

“ પરંતુ એવી અનેક સફરને અંતિ છેવટે તો હું હતી ત્યાં ને ત્યાં રહી !

“ કારણ કે મેં મારી પ્રથમદત્ત શક્તિનો આવા બ્યવહાર માટે ઉપયોગ આણ્યો હતો. અને તેથી એ આત્મપાતી વસ્તુ થતી જતી હતી !

“ આજ દેવે હું ત્યારે મારી આ અકિંચન જુપડીમાં પડી છું ને મારા શરતો મને તેમ રળા

ખાઈ હું. ત્યારે એ મારી સમૃદ્ધિના ખ્યાલ મને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે। માણસ પેસા ધરમીકત કે વારસો ખૂબ, તો ખોવા પછી કોઈક વખત એ એને સાંભરે। પણ મારી પાસે તો સમૃદ્ધિ જ એવી હતી કે જે પળેપળે મારા પોતાના જીવનપથમાં પ્રગટતી હતી ને તેથી પળેપળે એવી અણખોલ વસ્તુ ખોવાતો મને પથાતાપ થયા કરે છે।

“ત્યારથી એ મારા સંસર્ગમાં આવનાર અનેકને આ વાત કહેવા માંડી છે. ખરું કરને પણ જીવનદીઠ ન કરતા. જે શક્તિ તમને મળી છે એની ઉપેક્ષા ન કરતા. એ શક્તિનો મર્વ ન કરતા. એ શક્તિને લક્ષ્યતા ન આપતા. નહિતર એ હાથતાળી ફરતે નાસી જશે. અને એનો વિચાર—એ જીવંત મૃત્યુ કરતા પણ આકરા હશે.

“હજી સુધી મારી વાતને સમજી શકનાર કોઈ મને મળ્યો નથી. હું એ પળની રાહ ભેળું છું કે નહીં કહી શકું જીવન મને પાછું મળે! જે આનંદ મારા કંઠમાંથી પ્રગટ થતો હતો એ આનંદ મને પાછો મળે! પણ એક વખત ખોયેલો આવી વસ્તુ વર્ષોની યાતના વિના કે જન્મ જન્માન્તરની તપશ્ચર્યા વિના પાછી કોઈને મળી છે તે મને મળશે?

“મને અફસોસ એટલો જ છે કે આ મુલ્યવાન વસ્તુનો, એ મુલ્યવાન વસ્તુ ધારનારને પોતાને પણ ખ્યાલ હોતો નથી. છતાં એ જીવે જીવે છે, જેમ માણસને આત્માનો ખ્યાલ હોતો નથી, છતાં એ જીવી જીવે છે તેમ।

“અત્યારે તો હું મારી એકથી એકાંત ખૂંપીમાં પડી પડી અનિલની લેરખી સાથે આવતી ચાંદનીને નિહાળું છું ને એ ચાંદનીને રસમય કરી મૂકવાની મારી એકમંત્રીની જેવો મંત્રને અફસોસ હોતો. એ કંઈને કેળવનાર પોતે પડી મારી સામે ભેંસે રહેતો. એ વખતે જીવન જીવે જીવે હતી. પણ એ વૃદ્ધ મવેશો પોતાના એ... એ... એ... અને કહેતો: “માર્ગ! ઈશ્વર તને આપ્યું છે, માટે આપ્યું છે. મને નહિ તે તને આપ્યું છે. એકાંત

કારણે જીવો કરે છે, તે માણસના જેવો રાષ્ટ્રવિશેષી બીજો કોઈ જ નથી। મૂળ તો આવી નારસામત પરપરાની વસ્તુ આવે છે જ એાછી, એવે વખતે જે પરપરાના વારસાનું યોગ્ય ખૂબ છે—શાંતિ વર્ષે અકિંચન રહેવું પડે, કે ઉપેક્ષિત રહેવું પડે, કે બેખાંખોની સુદિમાં રથાનબંધ રહેવું પડે—કેવળ એટલી દુઃખની માવજત, આવા અતુલ્ય વારસા માટે પશ્ચાન્ન કરી દાકે, એવા માણસો જે વધી પડશે તો બીજું કંઈ નહિ, દુનિયાની ગરીબી એવી લાગે કરે હશે કે ન પૂછે વાત।

“હું તો એમ માનું છું કે જેમ દુનિયાના અનેક સત્યોને વિદ્યાને પ્રગટ કર્યા છે તેમ માણસમાં રહેલાં અનેક સત્યોને વિદ્યા-કેશ પ્રગટ કરે। વિદ્યાન અને વિદ્યાની વચ્ચે ભેદ જ આ છે. વિદ્યાન, દુનિયાની જૂલાઈ મેલેલી વસ્તુઓને પ્રગટ કરે છે એના નિયમો, માણસના આતરના નહિ, એટલા બહારનો છે; અને વિદ્યા, કસા, માણસની જૂલાઈ મેલેલી શક્તિ-ઓને પ્રગટ કરે છે એના નિયમો બહારના નહિ, એટલા અંતરના છે।

“પણ મારું આ અરુણરૂદન કોઈ સાંભળે કે ન સાંભળે તેની પણ મને પરવા નથી. કેવળ મારા પથાતાપનો સત્યતા એ દારા હું પ્રગટ કરી શકીશ એ મારે મન જેવો તેવો સંતોષ નથી....”

આંદોળી દહાકત અધૂરી રહી ગઈ હતી. લખનારનું નામ કર્યાં હતું નહિ. માત્ર લખનારે કરેલા જ્ઞાતિ ઉપયોગે લખનાર સ્ત્રી છે, એટલું જાણી શકાયું. થોડાં પત્રો મૂકીને બીજી નોંધ જણાતી હતી,

[૪]

— “તે દિવસે અધૂરી મૂકેલી મારી નોંધને આજે હવે હું પૂરી કરી નાખું છું. મેં જે બોલ્યું તે હમેશાં માટે બોલ્યું હતું. અને માટે મારે કરીને આખા જીવનને નવેસરથી ખાણું પડે તેમ છે... પણ એમ કર્યા વિના બીજા ઉપાય પણ નથી. કારણ કે હું મને તેટલી સંપત્તિ બેચી કરું, મોટાઈ મેળવું, શક્તિ પ્રાપ્ત કરું, પ્રતિષ્ઠા જમાવું—મને જે સંતોષ, આનંદ, મારું

જીવન જીવ્યાનો મહોત્સવ, મારી કથા ઉપાસનાથી મળતો હતો, તે બીજા કથાથી મળે તેમ નથી... એટલે તો હવે હું..."

આંદોળી આ બીજી તોફાન પસંદ કરી હતી આ વિચિત્ર વ્યક્તિએ પછી હું કહ્યું "એ પસંદ કેવળ અનુ-માનનો વિષય હતો."

ચોડીવાર ત્યાં બેસીને પછી હું ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો. આખો દિવસ ત્યાં જ નેમ જીવવાનું આજ્ઞા વારંવાર હતું તે જ પ્રમાણે મેં વાસી દીધું.

★

પંખીઓમાંથી માનવરૂપદર્શન

રૂપદર્શન તો માનવીએ પંખીસૃષ્ટિમાંથી ખૂબ મેળવ્યું છે. માનવીના નાકને 'પોપટની ચાચ જેવું' કે 'ગડાની ચાચ જેવું' કહીને, તેની સાથે સરખામણી કરવામાં શૌરવ લીધું છે. એ જ રીતે અન્ય એકેએક અંગપ્રત્યંગમાં પણ સરખામણી કરીને શૌરવ લીધું છે. 'આંખ તો ખંજન જેવી'. પ્રેમથી મસ્ત આંખો 'પારેવા જેવી'. 'મજરુ હોલકો જેવી', 'પારેવી જેવી' 'કામળ કુળના અચ્ચા જેવી', તીક્ષ્ણ આંખો, બાળ જેવી, શરાર જેવી, બેસ જેવી', 'કંઠ 'કાવલ જેવો', ધોળા 'અજલાની જાંબ જેવો'. એ જ રીતે વિરુદ્ધતા છેડાનાં રૂપક પણ પંખીમાંથી જ શોધ્યાં છે. કલબલાટ કરતી 'કાબર જેવી', માથું 'સમરીના માળા જેવું', મૂરખ 'ધૂવા જેવો'.

અને જેમ રૂપદર્શનમાં તેમ જ રંગચિત્રણમાં પણ માનવીને પંખીઓના રંગ પર ઇસકતા રંગો મદદગાર થયા હશે. 'પોપટિયો' 'મોરચુ' એવા કેટલાક રંગનાં નામ પણ પંખી પરથી જ પડ્યાં છે.

પંખીનાં માત્ર રંગ જ સા મારે? કેટલાંકનાં તો નામ પણ આપણે નખશિખ અપનાવી લીધાં છે: હંસરાજ, હંસાબેન, મોરબાઈ, દેશીબેન, પોપટલાલ, મરવાબાઈ, ચકાબાઈ તમા આખાં કે અહેરમાં યુક્ત મળી રહેશે.

મોરનાં સૌંદર્ય પાછળ મુગ્ધ મંદન તો અસંખ્ય ગીતા ગ્યાવાં અને ગવામાં કે—
મોર તું આપડલાં રૂપ કથાંથી લાવ્યો રે મોરલો મરત લોકમાં આવ્યો—
અને એવા મોરને મારવામાં પાપ મળુવો મનાઈ ફરમાવી કે—

મોરલિયો નવ મારિયે રે કુંગરના રખવાળ મારા વાંલા—

અને મોરના અનુપમ પીંછાને સાવરણી અને વીંઝણમાં, તંબૂરના ગુન્ઠમાં અને એવી અનેક રીતે લોકોએ વાપરી જણવી. અરે, કૃષ્ણ જન્મવાનતો મુગટ પણ મોરપિંચાં વગર અધૂરો લાગ્યો!

—નિરંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમાર
(આપણે આંખે બિનારાં મંથિ)

શ્રી મૈત્રેયી દેવી કૃત 'મંગલુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

“કોણ છે એ ? અંધારે આવીને કોણ
જીણું છે એ ? તિમિર અવગુઢને વડન તવ ઢાંઢી,
મુજ અંગણીએ કાણું તું આવી જીભી એકાકી !”
ગુરુદેવે પ્રશ્ન કર્યો—

“એવું કવિત્વમય શાષ નથી. એ તો કું છું.”

એ એમ છે, માશી, તો તો આમ કહેવું ચોખ્ખું
વાત કે “આકુળ ફરી આવી નિહાળે ઉદારી આંખે
કાણું એ ચિરવિરહીયો !”

“વાહ, આજ હજી સુધી કેમ હીવો થયો નથી,
હજી કાષ આંખું પજી નથી, આજ વાચન નથી
થવાનું કે શું ?

“થશે, નહીં થશે. તમે ‘ધ્યાન-અંજ’ થશો,
મુગ્ધમ’ છાંટી આ મત્સ્યસેકના અપાત્રોની વાત યાદ
આવે ત્યારે ને ! તમારી જ રાહ ભેળું રહ્યો હતો.”
એ દિવસે એમણે “શુદ્ધન” “મુપ્રસાત” અને “તત્ત્વ-
અંજ” વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

એમની ખુશીની પાછળને વિદુત પ્રકાશ અગચ્યો.
એમનાં રવેત કેય પર પ્રકાશ પાતો હતો અને તેની
આભા ચોતરફ વિસ્તરી હતી કાવ્યમંથ હાયમા સપ્ત
એનાં પાના ઉલટાવતા ઉલટાવતા દસતા હજવા
એમણે કહ્યું—આજ તમને ન હોતું તો ને ને ! વાંચ
કેહો તો—

“ઉદય શિલરે સુરે મત સમસ્ત પ્રાણ મમ
વાહિયા રયેછે નિમેષ નિહત દકટિ નયન સ્તમ”

“આહા—

અગાધ અપાર ઉદાર રુદિ નાદિક તાહાર સીમા
દુમિ જોન હોઈ આકારા ઉદાર
આમિ જોન દર્દ અસીમ પાપાર
આકુલ કરે છે મારવાને તાર આનન્દ મુર્ચિમા.

આ તો સૌ કહી શકે તેવું છે. માનસીમાંથી.

માશીને તરત ખીક ડ્રેસી ગઈ. એ કહી ઊઠ્યા—

“કું આ બધી કેસેડીયાં નથી હો.”

“ના. “માનસી” નહિ ચાલે એ મારી જ શુષ્ક
યજ્ઞ એ રપટ છે. ચાલો હવે તુરત જવાબ આપજો—
દેખિતે દેખિતે મોર લાગિલ નેશાર ધોર
કોથા હવે મન ચોર પશિલ કામાર વજો
જેમની સન્મુલે ચાટઆ અમનિ સે મૂતે પાટઆ
લાગિલ હાસિર હાડઆ કાર શુક્તિ નાઈ રશે !”

આ વળી શેમાં છે ? આ મન-ચોર ટોર બંધ
મયા જમાનાનું, આ નહીં તમારું કળેલું નથી.

એ તો એમ જ કહીશ જૂની મધ એટલે સખા-
જીને દોષ, ‘મનચોર’ એકદમ મયા જમાનાની વાત
યજ્ઞ ગઈ. આ યુગમાં હવે એ બધા ઉત્પાતો નથી
તેમ કહેવા માગે છે ? ખેર, હવે તો તારા જર્વ
અર્થોને ? ને ખાસ બધુ અગમ્ય પુસ્તકમાંથી નથી.
ને ‘ચિત્રા’ અને યોલતા યોલતા પાના ફેરવવા
લાગ્યા. વાત પૂરી થઈ વિના જ એકાએક અંબીર
અર્જના કરતાં દોષ તેમ તેઓ વાંચતા લાગ્યા—

કામિ પરાણેર છાંયે લેલિલ આંજિકે

છલનું ચેલા

નિશીષ વેલા

x x x

મીપણ રંગે મલ તરંગે માલદે મેલા

બાહિર હવેછિ સ્વપ્ન ધાવન કરિયા હેલા—

આ આપણું આપણા મન સાચેનું યુદ્ધ છે. એ
યુદ્ધમાં એ દંદમાં મજા છે. પ્રાણ જાગી ઊઠ્યો છે,
હજારો વિચારો અને કોમમાં એ મચી રહેવા મુજબ
છે. બધું સ્વપ્ન નિદ્રા એને ગમતી નથી. નિદ્રાને
છાડીને સ્વપ્ન પ્રગટ થયું છે. પ્રાણને અર્ધજીવનું પાન
કરાવીને સૂતો રાખ્યો હવે સંભવિત નથી. Emo-
tional, intellectualનાં દંદમાં જીવનને જોડું,
ચેતાની પાસે ચેતાની એ હીલામાં જ આત્મ પરિ-
અર્થને આનન્દ છે. જીવનનું સાચું જન્મરણ છે.

કાજિ જાગિયા હડિયા પરણ કામાર

કલિયા કાછે

પુકેર કાછે...

દસકાલ આમિ રેણેહિનુ તારે જતને મરે
પાયન પરે.

વ્યથા પાછે જામે દુઃખ પાટે જામે
નિશિ દિન તારે મહુ ઇનુસામે
માસર શયન કરેહિ રવન કુસુમ મરે
શેવે મુષેર શયને અન્ત પરાય
આલસ રહે
આવેશ મરે

પરણ કરિલે જામે ના સે બાર
કુસુમેર હાર લામે મુઠ માર

x x x
મેદનાવિહીન અણાઠ વિરાગ
મરમે મરે
આવેશ મરે.

—મોઢા બામનુ જીવન આલું બ જાપ છે. હું
કહો છો ! નેહના વિહોણું બાં વેરાઓ નેતું ! રાજીરું
એકધારે જીવન ! એથી બ વિચારું છે કે “આમિકે
બેશિતે હાથમે નૂતન બેશા (રમશી છે આને રમત નવી—)

એક વખત આમ નુટક નુટક વાંચ્યા પછી
આલંત વાંચી ગયા. વાંચતા વાંચતા ઉત્તેજિતપણે
પુરથી પર દટાર મધને બેઠા, પગ પરથી ચાદર
સરકાને નીચે પડી ગઈ, એક હાથમાં પુસ્તક છે,
બીજાને શુભ દીપ બાકુ છંદના તામે તામે ઉત્તેજિત
પણે આરોહ—અવરોહ લઈ રહ્યો છે, એવગમનાના
પ્રકારે—અશ્વવાળામાં બીંત ઉપર એ હાથમાં લાંબા
ઉંચા—નીચા મતાં બેઠા બેઠા આંખે અત્યારે પણ જાણે
હું નોંધીગદી છું. ગંભીર અર્જન ખનિ હતો એ મુરખ—

“દે હોલ્ હોલ્
દે હોલ્ હોલ્

પ મહાસાગરે તુષાન હોલ્
મંદુરે આમાર પેચેહિ આવાર
મરે છે હોલ્
મિયારે કામાર મુઠે છે જાગાયે
પ્રલય રોલ
કિ હિસોલ.”

વાચન પૂરું થતાં ઓપડી એમણે એક બાણું
ફાંચી દીધી ને બોલ્યા “આ લ્યો !” સહુ ચૂપ
આપ બેઠા રહ્યા. બાણુના મેજ પરથી “પૂરવી”
ઉપાડી પાના ફેરવવા લાગ્યા. અને એકાએક એમણે
ચરે કહ્યું.

“દર તોમાર દાહ્યા મીસિ
પસેછે હુયાર નેદિયા
મરે મેજેછે વિચુત પાળ
સ્વપ્નેર જાલ છેદિયા
માનિતેહિલામ ઉઠિ કિ ના ઉઠિ
અંધ તામસ મે છે કિ ના છુટિ
હદ નયન મેલિ કિ ના મેલિ
તન્ના જહિમા માજિયા.”

એ ગંભીર મુર આને પણ કાનમાં ગૂંજી
રહ્યો છે—

પાનેરે મરજિ માજેરે
દાધ મેષેર રુપે રુપે દીસ ગગન માસેરે
ચમકિ જાગિયા પૂર્વ મુવન—
રજ મલન જાગેર.”

અને માઢ આવે છે મંત્રાચારની જેમ ઉચ્ચારાતી
એ વાણી—એ સદેશ.—ને સદેશ એક દિવસ થત
ચત આત્મત્યાગી વીર દેશપ્રેમીઓની રંગરંગમાં લોહોને
ધમધમાવી ર્ધ એમના પ્રાણને જાગત કરી દીધો હતો.

“ઉદયેર પયે છુનિ વાર જાગો
મવ નાઈ જોરે મવ નાઈ
નિઃશેવે, પ્રાણ લે કરિવે દાન
હવ નાઈ તાર કવ નાઈ.”

એ બ ઓપડીમાંથી તે પછી એમણે “લગોમંગ”
વાંચી સંભળાવ્યું. તમે તમે તે કહો, પણ “કુમાર”
સંભવ”માં એના વૃત્તિન સત્ર” સિનાય બીજું કંઈ બ
“સાદિય” નામને યોગ્ય નથી. એ એક જ સત્ર” સારો
છે—અતિ મુંદર છે—

આનંદિતા કિલ્લદિપ સ્તવામ્યામ્
મસો મસાના વલ્લાર્કરાગમ્

પર્યાંત પુષ્પ સ્તવકાવ નમ્રા
સંચારિણી પલ્લવી સ્તેર.

તેમ છતાં દિમાલયનું આ વર્ણન સુંદર નથી એટલું તો કહેવું જ પડશે. મદાકવિએ આટલું કૃત્રિમ વર્ણન કંઈ રીતે કર્યું હશે એ વિચારતા નવાઈ ઉપજે છે, અને લોકોને, ખાસ કરીને કાવ્ય રસિકોને પણ એ આટલું કંઈ રીતે મનનું હશે? જુઓને, 'નિમ શિલ્પીઃ ચર્ધે' માં શું કવિત્વ છે?—'મોરપી' છતી રીવડી જેવું સૂક્ષ્મ કવિત્વ છે. આટલા પન-રતન-કિન્નર-કિન્નરી એ બધું શું દિમાલયનું વર્ણન છે? સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય મદદ આપે કૃત્રિમતાથી જ બધું છે. શોધી શોધીને અને જોડી જોડીને લખેલું. એક યકૃતલક્ષે બાદ કરતાં સસ્કૃત સાહિત્યમાં સામે સામી સુંદર વસ્તુ શોધી મળવી મુશ્કેલ છે. એક બીજી ચોપડી અને ગમી છે વસંતસેનાની વાતોની, એમાં સારી પેઠે સદ્બ્રતા-સરળતા છે અને હવે 'રતિવિલાપ' લો. એ શું મને ભેટી વિચાર છે? આટલું બધું કૃત્રિમ રૂઢ લોકોને કંઈ રીતે ગમે? એક નાની કવિતા બાદ આવે છે, કપારે અને કોણે લખી છે એ શંકા નથી પણ એનું વકતવ્ય આમ છે: તેની નાવિકા પોતાનું મોં દર્પણમાં નથી જોતી અને તેનું કારણ દર્પણમાં મોં જોતાં જ ચંદ્ર દેખાય છે તે છે અને ચંદ્ર તો વિરહિણી માટે અતિ પ્રાતઃ મણાય છે ને! ચંદ્ર અને મલયાનિલ તો જરાયે સહેવાય નહિ. એ તો વિરહિણીની દયા એકદમ મરજીતેલ કરી નાંખે. આ બધી પણ શું કવિતા છે? હાથ રે!"

'પણ કામે તમારે 'યકૃતલક્ષ' વાંચવું જ પડશે હો. એએ આપને એએ સંસ્કૃત તો કદી સાંભળ્યું જ નથી મેં' કહ્યું.

—ઓ રે બાપ, તમારા પિતાને ખજર પડ્યે શું થયો, એ કહેશે કે "અનધિકાર પ્રવેશ". આપણે ત્યાં સંસ્કૃતનું ઉચ્ચારણ જરાયે વિશુદ્ધ નથી. મારા પિતાની દૃષ્ટિ એ વાત પર સ્વિષેષ હતી. જગાણીનું સંસ્કૃત શિશ્ય એટલે અસુવરસામ વિશિ દેવતાદામા, હિમાલયો નામ નગાધિરાજ આટલું જ ને! અને જરા વધુ

જોઈએ, કે કુળનો કોઈ ઉચ્ચાર જ કરી શકતું નથી, ખાસ કરીને જગાણીએ-અમૃત ને તે એ કહેશે 'અમૃત' 'પિત્રી',—'માત્રિ' અને 'આવિતિ' ક્યારેય કોઈએ આદરિ ઉચ્ચાર કયો હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. એક 'આવિતિ' જ બોલશે તું કેમ બોલે છે નહીં 'અમૃત' બોલતી હપ્પય!"

—“કલ્પે નદો, પરીક્ષા કરી જોતો”.

“હવે એ નદો યમ્મ થકે. હવે તો તું સાવચેત થઈ ગઈ ને વાર, હવે તારે ઉચ્ચારણ પુરાણ મુઠી કાચ-મરમાં જઈએ. કવિતા-વાચનની તારી આશા તો પૂરી થઈ ને!”

—“તો હવે પછી એક દિ” વાતો ને એક દિ ગીતો—કવિતા તો રાખીએ.”

“સારે, બહુ જ સાફ જેમ કહો તેમ તૈયાર જ રહીશ હવે જાઉં સ્વરસાને. હવે અત્યારે કાચ-મરમાં જઈને શું કરીશ. હવે સર્પ જાન-મેં કહ્યું.

—જાઉં, એ નદો ચાલે. આ બધી વાતોમાં મારી સ્વતંત્ર ઇચ્છા છે. કું સંપૂર્ણ સ્વાધીન છું”—એ બોલી ઊઠ્યા.

આજે વિચારે છું ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે કે મારી સામાન્ય પ્રુદ્ધિ સદા કું કંઈ રીતે એમની પાસેથી એમનું લખાણ સંભળવા માગતી, અને એ વિષે અચ્ચં કરવા મંડી પડતી, કેવી દિશ્મત! અને તેઓ પણ આટલા પ્રુદ્ધી થઈને અમને તે બધું વાંચી સંભળાવતા એ પણ આશ્ચર્ય જ હતું ને! એક દિવસ વાતમાં ને વાતમાં આ વાત મેં તેમને કરી ને એમણે દસીને ઉત્તર આપ્યો ‘જન્યુતા નથી, શ્રીતા જેટલા અર્ચાચીન એટલી મને વધુ સમ્મતતા, મારું જુઠાણ’ એટલું જોણું પડ્યાય. મૂળ વાત તમે જોણા છો! કવિતાનો મુખ્ય હેતુ જ છે પ્રુદ્ધી કરવાનો. વાંચના જો આનંદ મેળવે તો બસ છે. કવિતા તો તેનાં ઉપભોગ દ્વારા જન્યુતા-માણવાની ચીજ છે. કેટલાક એને જાણી-માણી થકે છે. કેટલાક તેમ નથી કરી શકતા. જે કવિતાને ગ્રહણ કરી થકે છે, જેમનું મન

રસ-ગ્રેષ્ઠ યામ છે તેમનું યામ છે, જેમના મનમાં રસ ઉત્પન્ન નથી થતો તેમની સાથે ચર્ચા કરી તેમને તે સમજાવવાનું બરાબર નથી. અને એમ સમજાવનારો અર્થ પશુ શો? એથી જ કહું છું કે વાંચીને જો આનંદ પામે તો તે પૂરતું છે. એથી વધુ આચારી રાખી દતાજી યવાની જરૂર નથી.

—“પણ પછી કહે છે કે અમારું આ ગમતું— જે ગમવાને કારણે કવિતા વાચનમાં રાતની રાતો વીતાવી ચકોએ છાએ અને જે ગમતું સર્વ સ્થિતિમાં મનનું મુખ્ય અવલંબન છે તે મૂળનો ઉપભોગ છે. તે મૂલ્યવિહીન છે, જે કવિનું વક્તવ્ય જ ન સમગ્રતઃ તો....” બોલો ભીડી.

—“જેઓ આમ કહે છે તેની સાથે હું મળતો નથી થતો. કવિનું વક્તવ્ય બધે ચૂલામાં જતું, વાચકનાં મન ઉપર એ અનાપાસે એક નૂતન રૂપ લઇ ચકે છે. સમજવું ધણી પ્રકારનું હોય છે. જેઓ ચબ્દે ચબ્દનું વિશ્લેષણ કરીને તેને સમજે છે. તેમનું સમજવું કવિતાનું સમજવું નથી—કવિતા સાથે સાચો સમજવા માણવા જેનાં સમગ્ર રૂપને મદ્ય કરવાની. એને માણવાની એનો વિરુદ્ધ ઉપભોગ કરવાની ચકિત હોવી ઘટે એની નેટલી વાદકાપ પ્રબળ બને છે, કવિતા તેટલી જ બ્યર્થ બની જાય છે. આ અજ્ઞાપણનાં ટંદ જેઓ કવિતાની ‘નોટસ’ લુએ છે અને વર્ગમાં કવિતાના ચબ્દેચબ્દનું વિશ્લેષણ કરે છે એ કવિતાને ધૂળમાં મેળવે છે. કવિ કહે છે કે... અરે ભાઈ, કવિએ જે રહ્યું છે તે તો કવિતામાં જ છે, અને જો તે કવિતામાં ન હોય તો તે સાથે જોડી દેવાથી શો લાભ! પ્રત્યેક ચબ્દને તેઓ તમાસે છે કયો ચબ્દ

આ માટે બોલાયો છે. તેનું ગૂઢ તાત્પર્ય શું છે અને એ તાત્પર્ય—જે એક માત્ર તેમની સમજુતી સિવાય બીજી કોઈપણ રીતે મનમાં આવત નહિ, એની મારે કંઈ જરૂર છે? મારી પાસે મારી સમજણ છે. ટીકા દિપ્તિથી કંઈ જ જરૂર નથી. કવિતા જો સારી કવિતા હશે તો એ આપમેળે સંપૂર્ણ હશે તેમાં જ છે એની સમજુતી. એના રસનું વિવેચન, એના આનંદની વ્યાખ્યા, એને માણવા માટે એને બહુ ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર નથી છતાં જો કોઈ પૂછતું હોય કે—“તો પછી શું સમાલોચનાનું કંઈ મૂલ્ય જ નથી? તો કુ કહીશ કે—” “છે નહીં છે સમાલોચનાનું મૂલ્ય પશુ જ છે. પરંતુ ‘નોટસ’ કે વિવરણ સમજુતીની કંઈ કિંમત નથી. પચાઈ સામાલોચના એ મણ એક પૃથક સદિસ છે, એ પશુ એક સર્જન કાળ છે, એનું મૂલ્ય બોણું નથી, પરંતુ એથી જ કવિતાને માણવા પડેન આગળ પાઠ બજાવવા પડે એવું કંઈ નથી. એમ માનવું—મનાવવું એ બુદ્ધિ જ છે કુ તો જોકે છુ કે તમે જેઓ unsophisticated છો તેઓ જે રીતે કવિતાને માણી ચકા છે, તેવા આનંદ જેઓ જોડા વિચાર વિશ્લેષણમાં પડી જાય છે, તેઓ કવિતામાંથી નથી માણી સક્તા, તેમનું એને માણવાનું ગન નાશ પામે છે, અને કહીએ એમનામાં એ હોતું જ નથી. મુદ્દે વાત જ છે મનની સામજીકી, માનસિક અનુભૂતિઓ આને માણવાની—

કવિતા કોમલ યનિતા
યદિ યા દુર્જન હલ્તે પતિતા
પ્રતિપદ મમા ચંચલ મમા.

સંપ્રગથી વિકાસ યામ છે. જાણે મૂકાએ જમીન સાથે જકડી રાખ્યું છે, એટલે જ જાણે જીવે જાય છે અને ફગાવેથી શોભાપમાન યામ છે. જાણે જો દરેકો કે આ મુળનાં બંધન યા માટે? અને જીવે જીવા હો; તો શું એ જાણ પેાર, ગંભીર કે ભરાવહાર ઘરો? તે સુકાઈ જશે. તે બધિયું છે એટલે જ જીવે વધે છે. નદીની બંને બાજુ દિનાગાનું બંધન છે એટલે જ તેને ત્રિતિ છે. જોડાઈ છે. સિતારને તાર બાંધેલા છે એટલે જ તે દિગ્ધ તારસંબંધ સુણાવે છે.

—રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

[૧૧]

બીજે દિવસે સવારમાં જ વિદુષ અને મનુ મોટા કાકા પાસે અહીં આગ્યા.

'આવો બાપુ' કહી છમાભાઈએ બોલાવ્યા.

વિદુષ : 'હુંએ મોટાકાકા, અમે અને બાપુએ તમને વિનંતિ કરવા આવા છીએ. રાત્રે અમે વિચાર કરીને નહીં ક્યું' કે મોટા કાકા માને કે ન માને પણ એક વખત વિનંતિ કરી જેવી પણ એ વિચારે પાછા પડતા હતા કે અમારે સ્વાર્થ' છે માટે આમ કરીએ છીએ. પણ પછી મધું કે એવી ખોટી ખીક રાખવાની જરૂર નથી. તમારી મિલકત અમારે નથી જેવતી એ માટે કહો તેના સમ ખાઈએ.'

છમાભાઈ બેસ્યા : 'પણ એવું હું માનતા જ નથી.'

વિદુષ બોલ્યો : 'નાનું છોકરું' સમજે એવી વાત છે. આ ઉમરે તમે નાની છોકરીને પરણો એ ખરાબ કહેવાય. સામાને બરા ખત્રાવા જેવી એ વાત છે. માટે સમજની વાત જવા દો.'

મનુ વળી બોલ્યો : 'જે તમને એમ હોય તો કામને દત્તક લો'

વિદુષે ખીજ વખત કહ્યું : 'હુંએ મોટા કાકા ! હું' સત્તાધિપતી' હું' હું' જે અમને અને આજીવિતે તમારી મિલકતની લાલચ હોય તો.'

છમાભાઈએ મળમળા થઈ જતાં એનો એ જવાબ આપ્યો : 'તમને લાલચ છે એવું મેં ક્યારે કહ્યું છે ?'

'એ ખરું. પણ આપું' કરીએ એટલે સહેજે વહેમ આવે. મને આખી રાત ઊંધ નથી આવી. તમારા જેવા સમજી માણસ આપું' કરે તે મને ખરાબ લાગે છે. મને તો સાચું બોલાવો તો જીડો વહેમ છે કે જેવનું એ લોકોએ પતિંગ છીડું' ક્યું' છે. કાલ રાત્રે જ મને એ વિચાર આગ્યો. 'ત જાણું જાનકી નાથે, સવારે શું ચવાનું છે,' એમ કહી મોટા મોટા

મહાત્માઓ ભવિષ્યની ગતિ અકળ કહે છે ત્યાં રસે જનાર જેવોએ સહેજે થી રીતે બની ગયા ? રામને માટીએ બેસવાનું મુદ્દત' જોનાર વસિષ્ઠ અગિ પછ એ ન જાણી શક્યા કે એ મુદ્દતે' રામને ગાદી નહિ પણ વનવાસ છે.'

છમાભાઈ કંઈ વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ આખ દાળોને સાંભળી રહ્યા હતા.

મનુએ વાત ઉપાડી સેતા કહ્યું : 'માટે કાકા ! જેવની વાતથી ઉત્તરાણી નહિ. આ ઉમરે કામને મનમાં ન બગાડો. જે તમારે સમજ જ કાવું' હોય તો તમારી ઉમરની કાંઈ વિધવા તૈયાર થાય તો એની સાથે કરો. જાઓ, અમે એનો વિરોધ નહિ કરીએ.'

જે ભગિનિએને બાળામાં લેઈ રમાડ્યા હતા, તે આમ પોતાને શિખામણ આપે એ છમાભાઈ માટે કડુજ સ્થિતિ હતી. એ પોને પાછા સમજી પણ દત્તક. એટલે ભગિનિએને છાછિયાં કરીને કહી મૂકી તો તેમ પણ ન હતું.

આ કડુજ સ્થિતિમાંથી ઉતરી જવા, વળી વિચાર કરવો પણ ખરો જ, એમણે કહ્યું : 'તમે, બાપુ અત્યારે જાઓ. હું' વિચાર કરીને જવાબ આપીશ.'

[૧૨]

છમાભાઈ વિમાનજીમાં પડી ગયા વિદુષ-મનુએ જાણે એમને નથી દિશા બતાવી હોય તેમ એ જે જેવ ઉપર આધાર રાખી આ પત્રક ભરવા તૈયાર થવા હતા તે અમમનું, લાગ્યું. શું આ બધું જના-વટ હતું ?

કિશાભાઈ અને મથુરભાઈએ છાકરાઓ થી વાત કરી ગયા તેમ એ વાત જાણી એટલે પૂછ્યું હતું. પરંતુ છમાભાઈએ આ મૂળ વાત છુપાવીને-ખીજ દર્શકત કહી હતી. એ લોકોએ સાચો મામલાજ પણ ક્યો દત્તક કે એ બધાં એની માનાં કારસ્તાન છે. નાથાભાઈ કે સતોક્ષી સામે મોટે ના બેવાયું ત્યારે

ઉપર હાકરને સમજાવીને મોકલ્યાં. દુઃખે છે પેટ અને ફૂટે છે માથું. મિલકતની લાલચ છે અને વાત કરે છે સુધારાની.

છાત્રાભાઈને આ જવાબથી સંતોષ ન થયો. હોય તેમ એમના મોં ઉપરથી ગંભીરતા દૂર થઈ ન હતી. એ સ્થિતિને પારખી જતાં કિશાભાઈએ કહ્યું હતું કે એ છાત્રાંની વાત તમે કાને ધરશો નહિ. એમાં વળી વિચાર શો કરવાનો હતો. કે તમે રોકડો જવાબ ન આપી દીધો! કું હાજર હોત તો સંભળાવી દેત કે તું કાણ જવાબ લેનાર! એને હવે કશો જવાબ આપશો નહિ. પૂછવા આવે નો મારી પાસે મોકલલો.

મોં મલકાવીને છાત્રાભાઈએ તે ધડીએ તો વાત ટાળી હતી, પણ એકલા પડતો પાછા એ વિચારે ચડી ગયા હતા. કિશાભાઈએ આખી જિંદગી જીંધા-છાંધ્યા કર્યાં કર્યાં છતાં એનો છાત્રાભાઈને જાતજનુજવ હતો. મથુરભાઈ એમના નેટલા મેલા નહિ, છતાં એ બધાં કામોમાં આગળ પડતો કામ એ પણ લેતા. વખરે સ્વાયેં કિશાભાઈની જાળમાં ફસાઈ નાયાભાઈ પણ સોજતને લીધે કોઈ કોઈ પ્રસંગે નરો વા કુંજરો વા જેવો કામ ભજવતા હતા. અને એવા પ્રસંગે છાત્રાભાઈ કોઈ કોઈ વખત નાયાભાઈને દોષો પણ આપતા.

નાયાભાઈ દિલના ભોળા હતા એટલે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતા. ભવિષ્યમાં એમનું હકિયાર ન ખનવાનું સ્વીકારતા, પણ એ સ્વભાવે એવા ભોળા હતા કે પોને ક્યારે હકિયાર બને છે તેનો એમને ખ્યાલ રહેતો નહિ, અને કિશાભાઈ બાજના હાવમાં એમનો સોજટા તરીકે ઉપયોગ કરી લેતા. ખિત્તમને છાત્રાભાઈ તે વખતે એમ પણ કહેતા કે, તું જાતનો ભોળો છે, તને કાવાદાવાની ગમ પડતી નથી મટિ પટલાઈ છાંટી દે. વખરે સ્વાયેં તું ચીંદ સાધનાં પોતલાં બાંધે છે!

આટલું બધું જીંદું સમજનાર છાત્રાભાઈ એ પ્રસંગો ઉપર વિચાર કરતા ત્યારે એમને અરૂર મંથ આવવા લાગી કે કિશાભાઈ તરફ રવો એમાં નવાઈ નહિ! પણ આમાં તરફત જેવું બને તેમ પાછું

દેખાતું ન હતું. અચાનક ખડકીમાં બેઠા હતા અને જોયો આવ્યો ત્યાં એમણે શું તરફત કયું હોય! છાત્રા એથી એમના પહેલાં અંધ આવેલા એટલે પરિચિત તથાપ. પણ એથી કંઈએ ખોટું કહે એમ બને! એની શી લાલચ હોય! લોકો એટલા બધા આવે છે કે ધરમાં સમાતા નથી ચહેરના શેડીઆ પણ તાર કરી કરીને બોલાવે છે. એવો માણસ કંઈ બનાવટી કહે!

છાત્રાભાઈ લાંબા વિચારમાં પડી ગયા અને કંઈ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકતાં બપોળા-કિશાભાઈનું કંઈ કહેવાનું નહિ!

છાત્રાભાઈની વિમાસણ હતે વધી પડી. પોતે દત્તક લેવા તૈયાર નહેતા ત્યાં જોયોના ભવિષ્યના દોરાબા એ પગ ઉપાડના હતા પણ એ ભવિષ્ય-માં જ વહેમ પેડો ત્યાં એમના પગ દીઝા પડી મથા. એ સાથે જ એમને નાયાભાઈ સાથેનો પોતાનો સંબંધ યાદ આવ્યો. નાયાભાઈ માણસ સ્વભાવે પ્રથમથી જ એવો કે મિલકત ન મળવાની દોષ તો પણ પોતાને પાળે, એ બાબતમાં છાત્રાભાઈને વિશ્વાસ હતો. કિશા-ભાઈએ એક બે વખત અદેખાઈને લીધે બચ્ચદારમાં તમ પાંચું હતું ત્યારે પણ નાયાભાઈ પોતાને પહેરશા હતા, એ પુરાવો પણ એમને સંભરી આવ્યો સનોક વિષે પણ એ ત્રણ વર્ષ એમને ધેર જમ્યા છતાં ફરિયાદનું કોઈ કારણ ન હતું. પીરસતી વખતે બાણાબેદ એણે કદી કયો ન હતો, જિલ્દા છાત્રાભાઈને મહેમાન જેમ માની એણે સ્ત્રીજાવ આમદ કરીને વધુ આપી હતી. એટલું ખરું કે એ સ્વભાવની તીખી અને ભોળી એટલે કોઈ વખત ક્યાં કરાબા ઉપર ધૂળ ફરી વગે તેવું બોલી નાખે ખરી. છતાં છાત્રા-ભાઈને મટિ એ ત્રણ વર્ષમાં એવો પ્રસંગ પણ બગચે આવ્યો હતો.

નાયાભાઈના બે દીકરા, વિદુષ અને મનુ પણ પિતા કરતાં છાત્રાભાઈના દુકમ પહેલો જાણતા. 'મોટા કાકા' એ શબ્દ એ ઉચ્ચારતા ત્યારે સાથે જ છાત્રાભાઈને એમના પ્રત્યે દીકરા નેટલો ભાવ

ઉમરાનો. વિહલની વધુ, કમળા પથુ એ જ જાણથી એમની સાથે વતંતી

માછીની ભળમાં માછલું સપડાય અને જે દશા એની મામ, એવી રિયતમાં છગાભાઇ મૂકાઇ ગયા એ મધ કાસે આંધસો-માટલી ન મધ ગયાં હોત તો પોતે જરૂર અટકી ભત ઉવટ કંઈ પગલું ભરતા પહેલાં વિચાર કરત. પથુ ગામમાં ગોળધાણા વહેંચાઇ ગયા. એક જગાએથી વિવાહ તોડીને પોતાની સાથે કથેઈ, જે ખોટું એથી દેખાવાનું હતું તે દેખાઈ મથું. હવે પોતે ના પાડે તો એવું શું થાય !

વિચારમાં ને વિચારમાં રાત્રે આખા મિયાદ મધ ત્યાં સુધી છગાભાઇ ઉઠ્યા નિર્જન ઉપર આવી સકયા નહિ.

[૧૩]

બી

એ દિવસ વહી ગયો. પથુ એ કંઈ નિર્જન ઉપર ન આબ્યા. એમની સલાહ પ્રમાણે એ ચાલતા હતા તેમને મનની વાત કગવ એમ ન હતી. અને વાત ત્યાં સુધી પહોંચી મધ હતી કે કાપવી પથુ મુકેલ હતી. બીજે દિવસે સવારે પાછા વિહલ-મનુ ચડી ગયા. પૂછ્યું—મોટા કાકા ! એક દહાડો વચ્ચે ગયો તોય તમે તો કંઈ જવાજ ન આપ્યો.

છગાભાઈ : ' વાલ ! હું વિચાર કરી રહું ત્યારે જણાવું ને ? '

મનુ : ' વચ્ચે દસ દિવસ રહ્યા છે. તમે ઝટ નિર્જન કરા એ જરૂરનું છે. માકી સભા પસને હાથી મીઠીએ ના કહો તો એ લોકો તમારા હોય કહે. '

છગાભાઈ : ' એ બધું હું સમજું છું. પણ હું એવો ગૂંચાઈ ગયો છું. કે વિચાર કરી શકતો નથી. '

ઉમરામાં આવી જતાં વિહલ બોલ્યો : ' મોટા કાકા ! જે તમને ખાત્રી મધ મળી હોય કે તમે ગૂંચાઈ ગયા છો, બીજાએ તમને ગૂંચવી નાખ્યા છે, તો એ ભળમાંથી તરત બહાર નીકળી જાઓ. બાકી વખત

લગાડશે તો એ મોક તમારી ઉપર ચડી બેસશે. '

છગાભાઈ : ' હું એ જ વિચારું છું. '

મનુ કામચડી બોલ્યો : ' એમ કરીને અમને ઉલટતા તો નથી ? '

છગાભાઈ : ' તને હું એવો લાગ્યો ? ' એટલું બોલતાં એમનો સાદ ગળગળો થઈ ગયો હતો.

વિહલ : ' ના કાકા, તમે અમને ઉતરો એમ હું માનતો નથી. ' મનુ : ' માનતો તો હું પણ નથી. '

પરંતુ કાકા, તમે ના મનાય એવું કરવા મોઝા એટલે વહેમ આવે છે. '

' છગાભાઈ મોન રહ્યા. એમને મળે પણ ઉતરું કે મનુના કહેવામાં કંઈ ખોટું ન હતું. પોતે આવું કરે એ ખાત્રી નેવું જ છે !

વિહલ : ' તમે તો કાકા એમ ન ઉતરો પણ અંદર કિચાકા અને મથુરકાકા છે એટલે તમને એવું કશવે એવી બીક રહે એ ખરું. '

છગાભાઈ : ' બાવતી કાસે હું મારો છાંચો વિચાર તમને કહીશ. '

એમના મથા પછી છગાભાઈ એકલા પડતાં સાચે જ ચોકચોક રહ્યા. પ્રભુને એ એ જ પૂછવા હતા કે તે મારી શી દશા દરવા કરવા ધારો છે !

ઉવટ રાત્રે એમણે એકાતમાં બોલાવી મનની વાત કિચાભાઈને અને મથુરભાઈને કરતાં જણાવ્યું : ' મારો વિચાર છે કે આ સમ બંધ ગમીએ... '

વચ્ચે જ કિચાભાઈ બોલી બોલ્યો : ' તમે તે છગાભાઈ, આ ઉમરે બાળક જેવી વાત કરો છો કે શું ! જે છોકરાં તમને આવીને મે બોલ કહી ગયાં તેમાં બાવા લીલા શું મધ ગયા ? '

છગાભાઈ : ' એ છોકરાંની વાત નથી. મારા દિલમાં મથા કરે છે કે હું આ સાફ કરતો નથી. '

મથુરભાઈ : ' એ તમારી જમણા છે. તમારા દિલમાં મે એવું હોત તો તમે પહેલેથી તૈવાર થયા નહોત. પણ એ વિહલ અને મનુ મે અધરે જમણ

ભણવા છે એટલે વખાણની જેમ બોલતાં સારુ આવડે છે. તમને 'મોટા કાકા, મોટા કાકા' કરી મીઠી મીઠી વાત બોલ્યા હશે એટલે તમે બોળિયા છો એટલે એ વિચાર કરતા ચર્ધ મથા. બાકી તમારું દિલ બોણું છે એની મને ખાતો છે.'

છાત્રાભાઈ મનમાં બખાયા: 'એ બોણું છે તેમાં જ આ જળમાં દૂં કસાયો ને ?'

કિશોરભાઈ વ્યવહારિક દલીલ કરતાં બોલ્યા: 'જુઓ છાત્રાભાઈ તમે લયન બધે રાખો તોય અમને શો વધો હોય? આપારે તો એમાં કંઈ દેવદેવા નથી ને ? પણ જ્યાં વચ્ચે રહેનારનો વિચાર કરીને જે કરો તે કરાવો.'

અમૈનાભાઈ એ લાવનામાં તણાતાં બોલ્યા: 'એટલે જ તમને કહેતાં મારી છલ ઉપાડી નથી. બાકી.....'

કિશોરભાઈના હાથમાં વસ્તુનો દેર આવી જતાં એ બોલ્યા: 'જે સીધે સીધો આ વિવાદ થયો હોત તો તમે ના કહો તો અમને કંઈ નહિ. પણ એક જગાએ પાકું થયા પછી, કેટલું દબાવ્યું કરીને એ તોડાવ્યું. જે મથુરભાઈના સાળા નારજીભાઈ પહે ન હોત તો એ ન બનત. બેઠું માણસ એટલી જિજ્ઞાસ ન કરત. વળા એના પિત્રાઈએને પણ પેતાનું ક્યું ન રહ્યું તેથી બોલું લાગ્યું. બધાંએ એનો વ્યવહાર કાપ્યો. છતાં આપણી લાજ રાખવા નારજીભાઈ એના પહે રવા, મામમાં એ બે ધર જુદા રહીને પણ અલી વિચાર કર્યો. માટલી-ચાંદનો પણ એ ભેઉએ દિમ્મત કરી, ભાઈપિત્રાઈઓથી જુદાં રદી મોકલ્યો, એ તમારું અજવડું નથી.'

કિશોરભાઈ અટક્યા. પણ કાઈ કાઈ ન બોલ્યું, એટલે લોહું કંઈ ન પડી જાય માટે તરત ટીપ્પણ લખ્યા: 'નારજીભાઈને તો તમે સારો રીતે જાણ્યો છો. વટના સારું માયું આપે. જેના પક્ષમાં લેવો રહે તેની મરતાં લગી બાંધ ન હોડે. એવો માણસ આ વાત સોંભવે તો શું કરે ? મામમાં એની કેવો હાંસી થાય ! મૂઝ બેઠી રાખીને કરનાર એ માણસને

તો કુલે જ પકડું પડે. છોડી પણ પરણ્યા વગર રખડી જાય. પિત્રાઈએ પછી જોરમાં આવી જાય એટલે રાંડીરાંડને ક્યાંય દેકાણું ન પડવા દેઈ રખડાવી મારે. માટે આવી માંડી વાત એક વખત બોલ્યા તે બોલ્યા, ફરી માલો હો તો ઉચ્ચારતા નહિ બહાર જો કાઈ જાણશે તો તમારા ઉપર ખમણો દલો કરશે. પછી તમે ધોખીના કૂતરાની જેમ એકેય બાણુના નહિ રહો. માટે માલો થઈને બીજો વિચાર જ ન કરશો. તમારાથી એ છોકરાને જવાજ ન અપાય તો ચૂપ રહેજો. અમે તાર વર્ષના એમને પહેલી વળનાર બેઠા છીએ. આખા મામને ન અણીએ તો એમનો શો દિસાજ !'

મથુરભાઈ: 'ખડું પૂછવો તો એ છોકરાએને હવે અહીં પેસવા દેવા જેવા નથી.'

કિશોરભાઈ: 'પૂછવો શું, અહીં આપણે બેઠાંથી એક હવે કામમ હાજર રહેવું. છાત્રાભાઈ પોત્યા દિલના માણસ છે એટલે સંતોકને આછી ન સમજવી, નહિ હોવ તેવા ખેસ કરી !'

મથુરભાઈ: 'હવે અત્યારથી જ ચોક્કી મૂકી દીધી માનો ને, હવે કું નોંઠું છું કે કેવોક કાંઈ ઉમરામાં પત્ર મૂકી શકે છે ?'

છાત્રાભાઈ બિચારા કંઈ બોલી ન શક્યા. એમના અંતરમાં જે કાશીનું કરવત આવી રહ્યું હતું, કેવળ એમનું મન જ જાણતું હતું !

[૧૪]

બી

જે દિવસે વિદલ-મનુ છાત્રાભાઈને ધેર ગયા, પણ બહારથી જ એમને અટકાવવામાં આવ્યા. મોઢા એવો મજબૂત કે કિશોરભાઈ અને મથુરભાઈ બંને તે ઘડીએ હાજર હતા.

કિશોરભાઈએ બહાર ઉમરામાં જ એમને રોકતાં કહ્યું: 'મરમાં જવાનું નથી. બહાર જ લેજા રડો.'

વિદલ: 'શાથી ?'

કિશાભાઈ : 'અમારી મરજી.'

મનુ : 'એમારી એટલે કાની ?'

કિશાભાઈ : 'એ બધા ચીનાવલાવેલા મૂખને જ ઓનામાનો.'

નિરુદ્ધ : 'ઓનામાનો થાથી જય ! આ તમારું ઘર નથી. ને મોટા કાકા એમ કહે કે તમારે આ ઘરમાં નથી રહેવાનું તો અને માથા નહીં.'

કિશાભાઈ : 'મોટા કાકાને મીઠું મીઠું બોલી બમાવા આવો છો એ હું જાણું છું. એમણે કહ્યું છે કે તમને રહેવા ન દેવા.'

નિરુદ્ધ-મનુ સાથે બોલી શરૂ થાય : 'એવું માનવા અને તૈયાર નથી. મધ કાલે એમણે કહ્યું છે કે પોતે આજે છેલ્લો નિર્ણય જણાવશે.'

કિશાભાઈ : 'અમે અહીં રાજીએ છીએ એટલે એ નિર્ણય શો છે એ તમને સમજ નથી પડતી ?'

નિરુદ્ધ : 'અમને તો બધી પડેલી છે, ભેળાઓનું ધર્તિંગ બિલુ કરીને મોટા કાકાને ફસાવ્યા છે એ માટે અમને નથી મે તમારું પોષણ એમના આમળ ખુલ્લું પાડ્યું એટલે એમની આંખો ખુલી છે, તમારી વિરુદ્ધ વાત જાય છે એટલે તમે અમને એમના ભેગા થવા નથી દેવા માગતા એ ન સમજીએ એવો હું અણુદ નથી.'

ફળિયાનું માણસ નેતરનેતામાં ચિહાર યજ મનુ હતું. બહાર ચોરા શોરજોર અંદર હાથાભાઈને સંભળાતા હતા. શોકામાં પોતાનો તમાસો ન થાય માટે અંદર છોકરાઓને આવવા દેવા મનુદભાઈને એ કહેતા હતા, પણ મનુદભાઈ એમને શિક્ષા થવા દેતા ન હતા અને તમે તમારે ઓનામાનો બેસી રહો કહી એમની ધ્રુવોને રોષી રજા હતા.

નિરુદ્ધ બોલતો હતો : 'કિશાકાકા ! તમે જમે તેમ કરશો પણ અમે મોટા કાકાને બળા વગર જવાના નથી. એમના મોઢે જવાબ સંભળ્યા પછી જ અમે જઈશું.'

રાજી એટલું બધું જમ્યું હતું કે કિશાભાઈ

પણ વિશામજીમાં પડી ગયા. ને અંદર જતા દે છે તો પોતાની નાલેસી દેખાય છે અને નથી જવા દેતા તો બહાર તમાસો થાય છે !

મનુએ જોયેથી જૂમ પાડી : 'મોટા મોટા મોટા કાકા !'

હાથાભાઈ બીજા મધ મવા મનુદભાઈ રોકવા મવા. પણ આ વખતે એમણે હાથ તરછોરી નાખ્યા. મનુદભાઈ પણ ઓળીજા પડી ગયા.

મેડેથી બહાર ડોકું કરતા હાથાભાઈએ કહ્યું : 'નિરુદ્ધ-મનુ આવેરે ઘેર જાઓ.'

બધાની નજર આરી બધી મધ.

મનુએ પૂછ્યું : 'તો પછી ક્યારે આવશે ?'

હાથાભાઈની આંખમાંથી મે મોટા આંસુ ઓચિંતી ટપકાને નીચે પાવા સો તે જોઈ આજા બની ગયા.

નિરુદ્ધ મનુને હાથ ઝાલતાં બોલ્યો : 'ચાલ ઘેર એમનો જવાબ હું સમજી ગયો. એમની બિલકુલ ધ્રુવો નથી પ્રજા આ મે રાક્ષસોએ એમને નજરેકે ક્યા છે. હવે હું નેકું છું કે કોની છત થાય છે !'

બને બાઈએ માથા મવા માંલીને કંઈ બોલું દર જવાનું હતું. પાંચમું ઘર જ એમનું હતું એટલે એ પોતાના ઘરમાં પેસી ગયા. સંતોષજનન સંત એટલા માટે રજા હતાં કે બને દીકરાઓએ વચન લીધું હતું કે પોતાના આ કામમાં એ વચ્ચે નહિ બોલે નાથા બાઈને આ રીત પણ બિલકુલ મમતી ન હતી. ને કરશે તે મોતરવરી એમ માની જમતા કાઝ ન થવામાં એ માનતા હતા, પરંતુ બને દીકરા અને પત્ની એક બાજુ થયા હતાં એટલે એમનું કંઈ ચાલતું ન હતું. વળી દીકરાઓને રસ્તા સત્યાગ્રહનો હતો એટલે એ બોલું તો નહોતા જ કરતા એટલે સંતોષ હતા.

છતાં કિશાભાઈએ બધો દોષ નાથાભાઈ ઉપર નાખતાં હતા ક્યો : 'તારા છોકરાઓને કહેવું હોય તો કહેજે. તમે બધા દેવના દીકરા અને અમે રાક્ષસ, એનાં કેજ સારાં નહિ આવે.'

નાથાભાઈ પોતાની એટલી ઉપર બેઠા બેઠા

સાંભળતા હતા પણ એ એક અક્ષરેય ન બોલ્યા. સતોકબહેન બોલવા જતાં હતાં પણ વિદ્યે એમને રોક્યાં. કહ્યું—આ મામલામાં તારે એક અક્ષર બોલવાનો નથી.

લોકોને પણ આજે સાચેસાચ વસી ગયું કે, દિશાભાઈ અને મયુરભાઈ જોડું કરી રહ્યા છે. હજાભાઈ બિચારા બધાંના દેખતાં રહી પડ્યા, તે એમને અંદર થું થું હસી.

કાંઈ ટાળામણી એ કાવનાનો પડ્યો પાકડો બોલ્યું: 'દિશાભાઈ! તમે શું કામ જોડા દેખાવો છો! ને હજાભાઈની ધૂંચા ન હોય તો...'

બોલનારનું મોઢું તોડી લેતાં દિશાભાઈ બાજુ બેઠ્યા: 'બેસ! બેસ! દરે ડહાપણ કર્યાં વગર. તું હજાભાઈનું મન જાણે કે અમે! એ બિચારા પોત્યા દિસના છે એટલે કહ્યો. ભેદ દીસા પડી ગયા એટલે તમારા જેવા પાછો બીધો અરથ કરવા બેઠા એટલો વારમાં.'

લોકોના મનમાં જે સત્ય હતું તે વસી ગયું પણ એનો ઉચ્ચાર કર્યા વગર દરેક તરત વેરાઈ ગયા.

[૧૫]

હવે જે પંચલું બરવા વિદ્યુત તૈયાર થયો તેમા નાયાભાઈને વિરોધ તોંધાવ્યો. એમનું કહેવું એ હતું કે, સારા કામનો પથ તંત (આમદ) સારો નહિ હજાભાઈ અંદરથી રાજી નથી એ લોકોએ નમ્રતાજન્ય નેયું છે. એમને બિચારાને કાચીના કરત હોવા દસ થઈ છે. આપણે વિરોધ કરીએ તેનું ૫ ફાંખ, અને પેલા વિરોધીએ તેનું ૫ ફાંખ.

વિદ્યુત કહેતા: 'સારા કામનો આમદ રાખવો નેયુંએ. તેમાં ૫ આવા કિસ્સામાં તો ખાસ મોટા કાકાની ધૂંચા હોત અને લઈ થતું હોત તો કું કું નયનું નેખત, પણ આ તો એમના ઉપર બળાકાર થઈ રહ્યો છે. આ શું કાંઈએ તેમનો કળનો લીધો છે.'

નાયાભાઈ: 'શું કાંઈ, રાક્ષસો, એવા શબ્દો બોલવાથી આપણું સાટું નથી દેખાતું.'

મનુ: 'જે જેવા હોય તેવા કહેવામાં જોડું શું છે? કાંઈ નાના છોકરાને કે છોકરીને એનો મરજી વિરુદ્ધ માખાપ પરણાવે છે તે સાંભળ્યું છે, પણ આમ પચ્ચાવન વર્ષના માણસને નજરકે કરી પરાણે પરણાવવાની વાત તો આજ નોઈ!'

સતોકબહેન બોલ્યાં: 'હવે, તમે ધરમરાખને અવતાર થઈ ગયા છો, તે તમારાથી સચી વાને ૫ દીકી ન ખમાતી હોય તો પરગામ ચાલ્યા જવ અને છોકરાઓ જે કળતા હોય તે એમને કરવા લો.'

વિદ્યુત: 'આમાં કું' શું જોડું કું છું! એક માણસ ઉપર જોરજુલમ થઈ રહ્યો હોય તો તેને અચાવવા પોલીસને ફરિયાદ ન કરવી?'

સતોકબહેન: તું તારે જે કરતો હોય તે કરને. એ છોતે બોલ્યા કરે આમ આખી જિંદગી ધરમરાખ થઈને ક્યો એટલે જ બધા આખિમાં આગળાઓ પાલવા આવે છે જે કાંઈ લઈને એ બીજાં થશે એવી બીક હોત તો પારકા શું ધર આંતરીને બીજા રહે-ધરમાં ના પેસવા દે.'

નાયાભાઈ પળીને સંબોધીને બોલ્યા: તું 'છોકરાઓને ચડાવે છે એ તારા મનમાં જાણે' સાટું કરું છું, એમ માનતી હોઈય. પણ કુંકાસનું પરિણામ સાટું નહિ આવે. અંદરઅંદર, પેદાના વેર બંધાય એવો ધંધો કરીને શું કામ કે? આ દહાડો કાલ જતો રહેશે, પણ કાળની કહેણી રહી જશે.'

વિદ્યુત બોલો બેઠ્યો: 'હવે કાણ! તમે મને સારો રીતે જાગળો છો. કું કાંઈના ચડાવે ચડું એવો નથી. આ વિવાદ થતા પહેલાં ૫ જા તો પછું બોલતી હતી, પણ તમારો જીમ અમે એક અક્ષર બોલ્યા હોએ! પરંતુ એ વિવાદ થયો તે રાત્રે મને પણ વિચાર આવ્યો. આ એક કારનું છે એમ લાગતાં મેં મારો આશ્રો કરતો લીધો. એમને સમજારી નેમા. એ હેતરાયા છે એમ દરેકનું મન થઈ ગયું છે.

અટલું જાણવા પછી હું એસી નહિ રહું. એ લગ્ન અટકાવવા મારાથી બનશે તેટલું કરીશ. લગ્ન અટકશે જ એમ હું નથી જાણતો. પણ મહાત્માજીના સત્યાગ્રહની જેમ જે બનશે તે કરી છૂટીશ.’

નાથાભાઈ વિઠ્ઠલને સારી રીતે જાણપતા હતા. એ જે કામ માથે લે તેમાં એ પાછો પડતો નહિ. કોઇનો શોક્યો શોક્યો નહિ અને સત્યાગ્રહી પણ સાંભળતો નહિ. છતાં નાથાભાઈને એ વાતનો સંતોષ હતો કે કોઈ ખોટા કામમાં એનો હાથ હોય નહિ. હા, કુરિવાળેની વિરુદ્ધ એ પડતો એટલે લોકોને એ ખબર નહિ. નાથાભાઈ પોતે પણ કુરિવાળેને જવા બોલે એ તેમ માનતા હતા, પરંતુ એ કાઢવા જેટલો, લોકોના વિશેષ સંદેશ જેટલો ચકિત, પોતાનામાં નથી એમ પણ સાથે સાથે સ્વીકારતા હતા. એટલે વિઠ્ઠલને શોકવાનો કંઈ અર્થ નથી માની એ થૂપ રહ્યા.

વિઠ્ઠલે જાતે જણ માઉ દૂર થાણામાં જઈ ફોજદારને ફરિયાદ આપી. પંચાયત વર્ષના માણસને એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કેદ કરી પરણાવવાનો પ્રયત્ન થાય એ કિસ્સો સાહેબને માટે પણ નવો હતો. પરંતુ વિઠ્ઠલના ખાદીના કપડાં બોઈ એમને ચંકા આવી કે મોટી ઉંમરનું લગ્ન અટકાવવા આ બહાનું તો નથી જાણું કયું? છતાં એ ચંકા જળી જઈ ફોજદારે ફરિયાદ લીધી. પોતે આવતી કાલે તપાસે આવશે તેમ જણાવ્યું.

પણ એનું પરિણામ વિઠ્ઠલે ધાર્યું હતું તેવું ન આવ્યું. ફોજદારે ચોનામાં આવી પ્રથમ મુખીને હકીકત પૂછી. ચોનામાં કિશ્નભાઈ કોઇના મંત્રણા જાણ ત્યારે તો ઘણું જ રહ્યું, મુખી અને એમણે મળી ફોજદારને જે કંઈ દાનદાક્ષિણ કરવી યોગ્ય હતી તે કરી દીધી. અરજીનો યોગ્ય નિર્ણય કર્યો છે તે જતાવવા પોતે રાજીખુશીથી લગ્ન કરે છે, એમાં કોઇનો ભેરજીલમ નથી એમ શેરો કરી નીચે છગાભાઈની સહી કરાવી લીધી. વિઠ્ઠલ દાંત કચકચાવતો રહ્યો !

ચોનામાં આવી વિઠ્ઠલે વિશેષ નોંધાવ્યો: ‘સાહેબ !

તમે જે રીતે જવાબ લીધો છે તે મને કબૂલ મંજૂર નથી.’

સાહેબ : ‘એટલે મિસ્ટર તમે શું કહેવા માગો છો ?’

વિઠ્ઠલ : ‘એ કહેવા માગું છું કે મારી રૂમ જવાબ લેવો બેઠતો હતો. હું ફરિયાદી છું. મારી અરજીનો નિર્ણય મારી રૂમ થયો બેઠતો હતો. વળી એ પોતે કંઈ મિમારનથી કે ચોરામાં ન આવી શકે. માટે એમનો જવાબ ધરને ખૂલે ન લેતાં, ચોરામાં બેસાડીને લેવાની જરૂર હતી.’

ફોજદારે રોળા તાણીને બોલ્યા : ‘મિસ્ટર, તમે અધીવાળા છો તે મેં બેઠ લીધા છે. પારખી મિલકતની લાલચ છોડી છાનામાના ધણે વજગો. કામ કેમ કરવું તે સીખવવાની મને જરૂર નથી.’

વિઠ્ઠલ : ‘તમે મારી ફરિયાદનો બેસાડ અર્થ કરો છો.’

ફોજદાર : ‘આપું મામ બોલું ને તમે બેસાડ સાચા એમ ?’

વિઠ્ઠલ : ‘જામને તમે ક્યારે પૂછ્યું છે !’

ફોજદાર : ‘પંચ જણને પૂછ્યું એટલે મામ આવી અર્થ.’

વિઠ્ઠલ : ‘ચોરને જ તમે પૂછો એનો શો અર્થ ?’

ફોજદાર : ‘તમે ચાકુકાર છો તેમને બેઠ લીધા. હવે જો આનું કંઈ ધાંધલ કરશો તો તમારી ઉપર ફોજદારી થીનો ઘસો મારી પાસેનો જવાબ ચોખ્ખું કહે છે કે તમે બોટી ધાંધલ કરો છો. ધણી રાજીથી લગ્ન કરે છો !’

[૧૬]

એ રાત્રે મથુરભાઈ અને કિશ્નભાઈ બાવિના ગ્રામમાંની ચર્ચા કરતા હતા.

કિશ્નભાઈ : ‘હું ધારું છું કે હવે આપણે આખી આજ નવેસરથી ગોઠવવી પડશે.’

મથુરભાઈ : 'એટલે ?'

વિદ્યુતનો ઉલ્લેખ કરતાં કિશાભાઈએ કહ્યું : 'એ ઊંઝરો વસમો લાગે છે. હાલી ધડીએ હવનયા દાઢકું નાખે એમાં બૂલ નહિ. છગાભાઈ રહ્યા દિલના પોચા એટલે જાનને દહાડે નો ગાંધીવાળાઓનો ટુકડી આવીને એમના આરણ્યામા સુઈ જાય, સત્યાગ્રહ કરે અને હઠ કરે કે અમાગ ઉપર પગ મૂકીને પરણ્યા જવું હોય તો જાય, તો છગાભાઈ મેડેથી નીચે જ ન ઉતરે.'

મથુરભાઈ : 'તમે ય કિશાભાઈ, એ વાંદરાંથી યુ લાડી જાઓ છો. આગલું આરણ્ય બંધ રુખી પાછળ બાકું પાડી એમને એવા વિદાય કરી દઇએ કે સ્વયંસેવકો આરણ્ય આગળ સુતેલા જ રહે' પોતાની આ સુકિત ઉપર જાતે ને જાતે મથુરભાઈ હસ્યા પશુ ખરા.

કિશાભાઈ ગંભીરતા જળવી રાખતાં બોલ્યા : 'એ રસ્તો યાવ ખરો, પણ એ અગમ બુદ્ધિનો ના કહેવાય, પશ્ચાત્ત બુદ્ધિનો કહેવાય, ને પરીપાર ન ઉતરે તો આટલો તંત કર્મા પછા લોકમાં આપણે મધેડે બેસીએ, માટે અજમબુદ્ધિ રસ્તો આપણે કાઢવો રહેલ.'

એનો સ્વીકાર કરતાં મથુરભાઈએ કહ્યું : 'એવું હોય તો એમાં મારી કર્મા ના છે ?'

કિશાભાઈ 'આપણે લક્ષ્મીને દહાડે બદલવો અને જ્યાં પશુ બદલવી એટલે વાનરસેના હાય લક્ષ્મી રહી જાય.'

વિમાસણમાં પડતાં મથુરભાઈ બોલ્યા : 'એ સી રીતે અને ?'

'કેમ ?'

'દહાડેવાર તો કદાચ બદલાય પણ જગા સી રીતે ફેરવાય ?'

'વખત એવો હોય તો એ ય બદલવું પડે. ત્યાં પશુ આખા ગામનો વિરોધ છે તે તમે જાણો છો. તમારી સાળી અને મારો સાળો, એ એ જગ્ય એક બાજુ એટલે ત્યાંના લોકો પશુ અંદરખાનેથી ચઢ-

વીને દેખાડેખા બહીનો જેમ ત્યાં વાનરસેના જાળી કરે તો આપણે પુરા ફગેતો યાય.'

આપણા ગામમાં વાનરસેના ભેગી યાવ એમ હું નથી માનતો. આપણે ના કહીએ તો જાવું છોકરું નજીક આવે એવું છે ?'

ખિખતાં કિશાભાઈ બોલ્યા : 'તમે ય અક્ષલના પૂરા છો. આ ગામ ઉપર કઈ મુંઝ મુંઝાણું છે ? એ ઊંઝરોને તમે કપ્પ જોઈ માનો છો ? તાર્કા વાંદરાં ઉતારે એવો છે ! આજુબાજુના ગામથી એટલા ઊંઝરા લાવે કે ચાકવાની જગા ખાલી રહેવા ન દે. ફાળવવા સામે જે ઉવાડું જાલતો હતો એ ખીમથી શું ખીએ ?'

મથુરભાઈને એ વાત તો જાણે મળે ઉતરી ગય, પણ ખીજ મુરદેસી ખડી યતા એમણે પૂછ્યું : 'તમારું કહેવું સાચું છે, પણ મંચા એમ છાંડી સેફ્ટને ખીજે આવે ?'

હાંત ખીસીને કિશાભાઈ બોલ્યા : 'ન આવે તો લાવવી પડે. સહેલું કામ હોય ત્યારે વિચાર કરવાની જ કર્મા જરૂર રહે છે ! આગળથી તે માટે અર્ચા કરવા બેઠા છીએ. ગૈરાતી જાત એટલે ઝઠ ન માને તે તો હું ય સમજું છું' પણ કાલે સવારમાં કાંઈને ખજાર ન પડે તેમ વહેલા જાઓ. પ્રથમ નારણ-લાઈને મળો. બંને જણા દાખીને કહેજો કે એ વખત છૂટકો નથી. અને ખીક, લાલચ દેખાડીને વાત કરવો ને એટલે તરત આવવા તૈયાર થશો.'

'અને ન યાવ તો ?'

'ના કેમ યાય ? થવી જ જોઈએ.'

'સાડું, પછી કર્મા લેઈ જવાનું જોઈવું ?'

'ખીજે કર્મા ? કાંઈને વહેમ ન પડે તે માટે

કાંઈક જવા કહેવું. નારણભાઈ, ગંગા અને એ ઊંઝી કાંઈક જવા નીકળે એ છેલ્લા સમાચાર લઈને તમારે અહીં આવવું' પરાંડીએ આપણે ત્રણ અહીંથી નીકળી જઈશું. અગિયાર વાગે તો ગાડી ત્યાં પહોંચી જાય છે. તરત લક્ષ્મી પતાવી દેવું. બાળામાં બોલાવે ત્રણ

હાહા વહેલું થઈ જતું જોઈએ. કારણ કે વાનરસેના એથી વહેલી બેગી નહિ થાય. વળી મને બીક છે કે રેન્ડ્રેટ પાસેથી મનાઈદુકમ લાવવા પછી એ જનથી ત્યાં લગી પ્રવળ કરશે. એ અથા મહરમાં ન પડતું પડે એટલે આ રસ્તા ઉત્તમ છે.’

‘છમાભાઈ કબૂલ થશે ?’

‘લાશ માથુસ, શંકા રાખીને કશું કામ ન થાય. એ તો ખરી રીતે પરણવાય તૈયાર નથી એ તમારું અનુભવું છે ? છતાં હમાણના માર્યા ખોટ ખોટી સદી પછી ન કરી આપી ? નખળા મનના માથુસ પાસે કામ લેતાં આવડે તો બધું કરાવી શકાય. એમને કેમ તૈયાર કરવા એ હું જાણું કે તમે ?’

[૧૭]

બી. જે દિવસે ચાચુરભાઈ બહારગામ ગયા તો કિશાભાઈને માથમાં કંઈ કામ પડતું એટલે મેં ધેર છમાભાઈની ચોરી કરવાનું કામ એ પત્નીને સોંપી બેઠે જીવે બહાર ગયા.

એ તાકડો સંધીને વિઠ્ઠલ ગૂપચૂપ અંદર આવી પહોંચ્યો. રેવાકાઠી ધરતી ચોરી કરી રવાં હતો તેની ખબર હતી, એટલે એ કામ પ્રસંગે એક ઘણુ ધરમાં પેકાં ત્યાં નજર ચૂંધાવીને વિઠ્ઠલ ઘૂસી ગયો હતો. આમ ઉપાડે ઊગે વિઠ્ઠલને પેસવામાં કંઈ કાંઈની બીક લાગતી ન હતી. પરંતુ એવો પ્રયોગ કરતાં ખાલી શોક બેગા થતા, અને જે હેતુ સાથે કરવાનો હતો તે સ્ત્રે તેમ ન હતો. બળજબરીથી એ અંદર ઘૂસી જાય તો પછી એ સોડાની દાનરીમાં છમાભાઈ અંદર ન ખોલે એ ઉમાકું હતું. રાત્રે પછી એ શોકો બહાર સૂતા હતા એટલે લાગ મળતો નહિ અધૂરામાં પૂરું ધરમાં જોજુ ખોદેલું હતું એટલે એ નિમિત્તે પછી છમાભાઈને બહાર નીકળવાનું મળતું નહિ.

વિઠ્ઠલને જોતાં જ છમાભાઈની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ સરવા લાગ્યાં.

વિઠ્ઠલ બોલ્યો : ‘મોટાં કાઠા ! મારા આવવાથી તમને કુઝ મળું હોય તો હું માલ્યો જાઉં.’

આંબો લૂછતાં છમાભાઈએ રસ્તા બણી નજર કરી. જાણે કહેતા ન હોય કે કોઈ જાણતું તો નથી ને ?

વિઠ્ઠલે એ લાવ સમજ જતાં કહ્યું : ‘હું બરાબર લાગ સાધીને આવ્યો છું, તમે એની ફિકર ન કરશો.

છમાભાઈએ એને નીચે બેસવા ઇસારત કરી. વિઠ્ઠલ નીચે બેઠો. તરત બોલવા એની જામ ન ઉપડી શકી. પછી સાથે વખત બગાડ્યો એને પોષાવ એવો ન હતો. એણે કહ્યું : ‘તમે સદી કરી આપી તે રાજીખુશીથી કરી આપી છે ?’

છમાભાઈ મળમળા કાઢે બોલ્યા : ‘એ બધું જાણવાનો હવે કંઈ અર્થ નથી, ભાઈ. મારી મને તેટલી ઈચ્છા ન હોય પછી લખન મિથ્યા થવાનું નથી.’

‘તમારી ઈચ્છા ન હોય તો એ લોકોનું શું વળે ?’

‘ઈચ્છા નથી શું કામ આવે ! સક્તિ જોઈએ ને’

‘આ તમે મોટાકાઠા શું બોલો છો ? તમે કંઈ નાના બાળક છો કે બળજબરીએ કાંઈ તમને પરણાવી શકે ?’

‘તને મારી વાત નહિ સમજાય. હું બાળક કરતાં જૂડો છું. પોતા દિલનો માથુસ જાને મરે છે અને ખીજાને ય મારે છે તેનો મને આ પ્રસંગે જાન જાનુભવ થઈ ગયો છે. માટે હું તને પગે લાગું.’ છમાભાઈ નમ્રતા જાણે છે પણ તેમ કરતાં વિઠ્ઠલ તેમને વારે છે, ‘આટલો વખત મારી લાજ રાખ. હું ફરે પડું છું’ તે મને સમજાઈ ગયું છે, પણ મજા વખત મોટા મોટા માનીઓ ય ફરે પડવાનું સંજોગું છે. એ લોકો બાપિ મિથ્યા ન કરી શક્યા તો હું કોણ માન ?’

વિઠ્ઠલ : ‘કોઈ ફરે પડતું હોય તો તેને રોડવું એ જોનારનો લખ’ છે. છતાં તમારી વિનંતિ માન રાખી હું કદાચ તમને ફરે પડવા દઉં. પણ આમાં તો તમે પડો છો અને સાથે ખીજાને પણ લેના પડો છો.’

છત્રાભાઈની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં. દુસમાં ખરતાં ખોસાં: 'એ બધું મ હું' સમજું છું. પણ સાવિતો છુલ્લો છું' નાથીને કહું છું.' મારી તને જો સાચા દિલની લાગણી હોય તો કંઈ ધાંધલ કરી વગર મને જાનોમાનો પગથી જવા દે, આ પ્રસંગ પાર ઉતરી પછી હું એ ચંડાળોની સોજતમાં નહિ બરાઈ. આ ગળ તોડીને બહાર નીકળવું મારા માટે અશક્ય છે, ખીન્ને કાઢે તો મ આગથી નહિ નીકળાય.'

વિકૃત મોટા કાકાની આંખોમાં આંખ પડાવવા મર્યા ત્યાં એની આંખમાંથી પણ આંસુ ચાલ્યાં. એનું હૈયું બરાઈ આવ્યું.

છત્રાભાઈ સ્વરથ થતાં ખોસ્યા: 'વમને મિલકત ન મળે એ કપટથી જો હું લગન કરતો હોઉ તો તું કહે તે સોમન ખાઉં. માતું લગન પાર ઉતરી રહેવા દે. તે પછી મારી અર્ધી' મિલકત તમને.....'

વિકૃત વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: 'મોટા કાકા! તમને એમ લાગે છે કે હું' આ મિલકત માટે વિરોધ કરું છું?'

'ના, એવું માનતો હોત તો મને આજે દુઃખ પાપ છે તે શું શામ થાત! પરંતુ મારી દાનત ચોખ્ખી છે તે જાણવા મારે.....'

— 'તમારે એવું કંઈ કરવાની જરૂર નથી.'

'તો મારી મોઢામાં હાસી ન ચાપ તેમ આ પ્રસંગ પાર ઉતરી જવા દે. તું મારા દીકરા જેવો છે, પણ કહે તો એટલી વિનંતિ તને બોલો પાચરીને કહું.'

વિકૃતે છત્રાભાઈની આંખમાંથી અસહ્ય રિશ્તિ પારખી લીધી. આ પરિસ્થિતિમાં એમને આમલ કરવો એ એક જાતનો અત્યાચાર જ ગણાય તેમ એના દેશમાં વસી ગયું. એ પોતે મળમળા યદ્યપે લાગીબર મોંમાંથી એક શબ્દ સરખો પણ ન નીકળી શક્યો. ઉપર ગળામાં બરાયેશો ચૂરો કાઢી નાખતાં એણે કહ્યું: 'મોટા કાકા! સુખેથી લગન પડાવે. હું કશો વિરોધ નહિ કરું.'

છત્રાભાઈનું મોં છૂટી ગયું. હૃદય હળવું કરીને એ બોલ્યા: 'મને લાઈ, ખાત્રી હતી કે તું મારું વેળું રાખશે. ભગવાન તમારું ભણું કરે!'

[૧૮]

મથુરભાઈ બધા આંખા એટલે કિશાભાઈએ પૂછ્યું: 'સિંદ કે શિયાળ?'

મો ઉપર વિગત દર્શાવતાં મથુરભાઈએ કહ્યું: 'સિંદ.'

કિશાભાઈ: 'ભગવાન જે કરે છે તે સાડું જ કરે છે. આ અમમગેતી ન લાપરી હોત તો આપણા મોઢામાં ખાસકું પેસત.'

'એમ કેમ? કંઈ બન્યું?'

'મરદના રમવાનમાં જનું સાડું, પણ દિનકાની જાનના જનું ખૂંડું.'

'એવું શું બન્યું?'

'આ એક દિવસ તમે બહાર ગયા એનો લાગ પેલે છોકરે સાધી લીધો. હું જરા જામમાં મર્યા ત્યાં 'એની' નજર ચૂકવીને એ ધરમાં પેસી ગયો.....'

'હં... પછી?'

'પછી શું? એમણે ધી વાત કરી એ જોખા આપણે જોણીએ છીએ! દિવડે હજુ સૂધી મને વાત નથી કરી કે એનો હણીએ મને મળ્યા મર્યા છે!'

'આ તો ભમંકર કહેવાય. જો આવા બાવલા-વેશ છત્રાભાઈ કરે તો આપણને અકષે કૂવે ઉતારીને વંદત કાપ્યા જેવું કહેવાય.'

'પણ આપણો જ ભગવાન છે ને? એને કદી મર્યા એ જ આપણને જાનમાં કદી મર્યા ને? આજ પરાદિયે જ અલીથી ઉપાડીએ એટલે એ છોકરું જાને રહે રાખ ફાકતું.'

'અરે, ચોરી છિનાળું સાત છૂંડું રાખો પણ એ જાતું રહેતું હશે! બહાર કોઈ નથી એમ જોઈને ચૂકીદીધી નીકળવા તો મર્યા પણ 'એની' નજર ભોગને પડી મળ.'

‘આલો, એ ખખર પડી મધ એ સારું થયું
ખાકી આપણે જીંધના રહી જાત અને એ કાવત્રું
કરી બેસત.’

‘હવે એની પાસે કાવત્રામા તો ખીલું શું છે!
મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી મનાઈકુકમ કઢાવે, પછી હું નથી
માનતો કે નીકળે, અને છેલ્લે વાનરસેના લાવી ખારણા
આમળ સુધ જાય અને ખૂસો પાડે!’

‘એમાં કશો માલ નથી એ ખરુ. પણ છતાં
ભાઈ એમાં ભણી ગયા હોય તો ખરી વખતે આપણી
ખાણ ધૂળ મળે ને?’

‘ભણી ગયા હોય એમ શંકા શું કરવા લાગે
છે? ભણી ગયા છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનો ને. ‘એણે’
સગી આંખે ધરમાંથી વિદ્યુલને નીકળતો જોયો, છતાં
એ વાત મને એમણે ન કરી ત્યારથી આપણે સમજી
જવું જોઈએ ને?’

‘તો હવે છતાંભાઈનો ય વિશ્વાસ ન રખાય.’

‘હવે વિશ્વાસ કેવો! કાલની સવાર એ ગામમાં
જુલો એ વાત ચોક્કસ. અમે તેવું બહાનું કાઢે
પછી હવે નરમ મૂકવાની વાત ન ચાલે.’

‘હવે બહાનું શી રીતે આવે! પેલા લોકો પણ
આપણી માફક આવતી કાલે નીકળશે. પછી આપણે
ન જઈએ તો કાવાઈજ થાય ને?’

‘નારજીભાઈએ પૂરેપૂરી ખાતરી આપી છેને?’

‘પૂરેપૂરી.’

‘તમારી સાજી ટવત માની ગઈ હતી કે સમ-
જવાની પડી હતી!’

‘નારજીભાઈએ બીજા જ રસ્તો કાઢ્યો.’

‘શો?’

‘કહે, બેરોની જાત એમ નહિ માને. મારી છોડીને
આમ જીએ ભાપડે. નાતરે દેવાની હોય તેમ છાની-
માની કંઈ ઉપાડીને લઈ એ મારો જીવ ચાલતો
નથી, એમ રડીને બહાનું કાઢશે. પૂરેપૂરમાં આવી
જાય તો ન પણ માને, જીટલે એનો ખૂલે રસ્તો
કરવો પડશે.’

‘શો?’ વિશ્વાસમાં પડી બહાવરા બની જતાં
કિશોભાઈ બોલ્યા.

એમનાં એ ભાવને પારખી જતાં મધુસૂક્ષ્મએ
કહ્યું: ‘એમાં ચિંતા કરવા જેવું કશું નથી નારજી-
ભાઈએ ખાણ પૂરેપૂરી ગોઠવી છે.’

‘શો?’

‘આવતી કાલે એ લોકો આજુબં દાગીના ધા-
વવા નાખ્યા છે તે અને કપડાં શીવડાવવા નાખ્યા
છે તે લેવા નારજીભાઈ, મગા અને બાણી (લલિતા)
સવારની મોટરમાં નીકળવાના છે. આમળથી એ
ગાઠવણ ચંપેલી છે એટલે એમાં કંઈ વહેમ પડે
એવું નથી. આજુબં આવ્યા પછી નારજીભાઈ એમને
સમજાવીને, ખીક ખતાવીને કે લાથલ આપીને, ને
પાણીએ મગ ચાગે તેણે ચાલીને નવની માઠીએ
આજુબંથી મોટર બેસશે. આપણે પણ એ માઠીએ
પડોમાં જઈશું એટલે તે દરોડે જ બધું પતાવી દેવું
હશે તો ન પતી જશે.’

કિશોભાઈનો જીવ હવે ઠેકા ઠેકા. એ બોલ્યા
‘પૂરા વિશ્વાસ બેસે એવી વાત ન કહેવાય. પણ
નારજીભાઈને હું પૂરેપૂરાં યોગજી’ છું. એ ‘વાયું’ કરે
જ એટલે ચિંતા નથી.’

‘આપણે છતાંભાઈને કચારે વાત કરીશું?’

‘રાત્રે વહેલી વાત કરીને એમની સાથે યોજા-
યોજ કરવી નહો.’

‘સારું.’

[૧૯]

૨૧

ત પડી. બીજા બેત્રણ જણ બેસવા આવેલાં
હતા તે જીક્યા. છતાંભાઈ ના કહેતા રહ્યા અને મધુર-
ભાઈએ નવેસરથી ફૂકામાં પાણી નાખી, ચલમમાં
તમાકુ મૂકી, ફૂકી એમને આપ્યો.

છતાંભાઈએ ઘૂંટ લેખને તથા તમાકુ ચેતાવી,
કુમારોના દમ ઉપરાછાપરી લેવા માંડ્યા, ત્યાં કિશા-
ભાઈએ વાત ઉપાડી ‘તમને, છતાંભાઈ, એક વાત

કરવાની છે.' નેદ્રમાંથી 'મેં છૂટું' કરી જગાભાઈએ પૂછ્યું: 'શી !'

'ફોજદારે ખાનગી બાતગી મોકલી છે કે તમારે એતતા રહેવાનું છે સમ પહેલાં મેજિસ્ટ્રેટ જો મનાઈ-કુકમ કાઢે, તમારો જાનીએ ફરિયાદ કરે એટલે નીકળે પણ ખરા, તો ફોજદારનું કહેવું છે કે જો મનાઈ-કુકમ નીકળે તે પહેલાં ચૂપચાપ સમ પતાવી દેવું.'

જગાભાઈ શ્રીતિથી બોલ્યા: 'કિશાભાઈ! હવે એ છોકરાઓ તરફથી કામ બીક ન રાખશો.....' બંધીને કિશાભાઈ વચ્ચે બોલ્યા: 'કમ !' મને વિદ્ય સવાર-માં મળવા આવ્યો હતો.'

આખ બારી કરીને કિશાભાઈએ પૂછ્યું: 'તે શી વાત એણે કરી ?'

જગાભાઈ કુકો મયુ-ભાઈને આપતા બોલ્યા: 'એ તો બીજી શી વાત કરવાનો હતો ? પણ મેં એને મારી વાત મળે જારી. એણે મને ખાતો આપી છે કે પોતે હવે આ વાતમાં વચ્ચે પડશે નહિ.'

કિશાભાઈ એને દસી કહતાં બોલ્યા: 'આવી ખાતો ઉપર જગાભાઈ, વિચાર મૂકીએ તો ખની જમ્જો ખની. શકરાખાજની જેમ તમને પીગળાવરા એ એકાંત શોધીને આવી મરો ત્યારથી એનાં પગલાં તમે લઈ શકતા નથી ?'

જગાભાઈ: 'તમે કલે ન માનો, પણ મને ગળા સુધી લોસો છે કે એનો છોકરો કે એનો ભાઈ પણ એક વાર હા કલા પછી બીજું ન બોલે.'

મયુરભાઈ વચ્ચે બોલ્યા: 'એ કહેવું તમારું સાચું હશે, પણ આવા મામલામાં વાત એટલે પહેલ્યા પછી એવો લોસો મૂકવો એ મૂર્ખાઈ કહેવાય.'

જગાભાઈ: 'હું તમારી રમકે બોલાવીને કહે-વાણુ તો ?'

કિશાભાઈએ હાથ માત્રમાં વિચાર કરીને કહ્યું: 'જુઓ જગાભાઈ, તમને સદા ય તમારો જ વિચાર કરવાની ટેવ પડી છે. વચ્ચે રહેવારો અને સામાનો કદો વિચાર કરતા નથી. માની લો કે, તમારા

કાનિજ ધરમરાજનો અવતાર છે અને કશું ન કરે, પણ સામાને ત્યાં શી મુશ્કેલી છે તે પૂછી જુઓ આ મયુરભાઈને. મેં એ જોવા જ એમને મોકલ્યા હતા.'

શી વાત કરવી તેના વિચારમાં મયુરભાઈ પડી ગયા. એ મુશ્કેલી ટાળતાં કિશાભાઈ તરત બોલવા લાગ્યા. 'અમે તમને કંઈ કહેતા હોઈશું તે અમર નહિ ત્યાં ગામ અડક છે તે તો તમે ય જાણો છો. એકલા રહીને લગન પતાવવાની એમણે હિંમત કરેલી. પણ તમારા કાનિજ જેવા એમના ય કાનિજ પાકયા છે. એ વાતરમેના ફર્તા મામોથી લાવીને ખરી કરવાના છે. રસ્તામાં જ સુઈ જશે, એટલે એમના ઉપર ખત મૂકીને તો એાણું આપણાથી જવાય ! એટલે નારણભાઈએ નવો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે. વાનગ-સેના ય જિંમતી રહે અને ચૂપચાપ વિન વગર સમ પતી જાય.'

કિશાભાઈ બંધીને અટક્યા. જગાભાઈ જોડા વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ એમના મોં ઉપરની કમચલીઓ તંગ થઈ હતી. મયુરભાઈ એ મંબીર વાતાવરણને દડક દડક એવો પીએ કુકાને અવાજ કરીને વધુ મંબીર ખનાવી રહ્યા હતા. એ વાતાવરણને બેદર્તા ઉપર મયુરભાઈ કુકો કિશાભાઈને ધરતા બોલ્યા: 'લો જો.'

કિશાભાઈએ હાથમાં લેપ જે વજુ દમ મારી લેઈને આગળ ચલાવ્યું: 'જગાભાઈ ! જોડા વિચારમાં પડી જવાય તેરી વાત છે. નારણભાઈ મારા સાથે યાવ એટલે સંજ ધને લેઈને મામની વિરુદ્ધ રહી આ કામમાં પડ્યા, બાકી તમે ય જાણો છો કે એને આમાં કંઈ ખાતું પીવું નથી, એટલે એ જો રસ્તો કહે તે આપણે કબૂલ ન કરીએ તો મધેમાં જ કહેવાઈએ.'

વગી કિશાભાઈ અટક્યા. ફરી વાતાવરણ મંબીર બન્યું. કાંઈ કાંઈ ન બોલ્યું એટલે જગાભાઈને બોલાવવા એમણે સવાલ કર્યો: 'મારી વાત તમે સમજ્યા ને !'

ઉપર જગાભાઈ મનનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં બોલ્યા: 'મને આમાં કંઈ સાડું પરિણામ દેખાતું

નથી. ક્યા કાળચોખડિયામાં આ શરૂ થયું છે કે એકેવ
હઠાડો યાંતિ ના રહી મેં એ છોકરા પાસે પરાણે
હા કહેવડારી ત્યારે આ નવી ઉપાધિની વાત આવી.’

કિશાભાઈ મનમાં ખિંબેલ મથા હતા બીજો
અવસર હોત તો એ ભલકી ઉડ્યા હોત. પરંતુ ને
મામા એમણે રચી હતી તેમાં એ જ પૂરેપૂરા ફસાયા
હતા. એટલે ગુરસો કરે ચ કોના ઉપર? જો વાત
ફસડી ગય તો ગામમાં પણ આખી નાતમાં પૂરા
ફળેતો થાય તેવી સ્થિતિ હતી. એટલે મનની
બળતરા-દામી રાખતાં એ બોલ્યા: ‘ભુજો છત્રાભાઈ;
તમારા સ્વભાવ પહેલેથી પોતો એટલે તમે આમ
ગભરાઈ ગય છે. બાકી સારા કામમાં સો વિન
બાવે એ તો સૌ જાણે છે. આ ઉમરે લમ
કંવાનું હોય એટલે ન હોય ત્યાંથી લફડુ મળે. આ
તો હજુ સાડું છે કે આપણા નાના ગામેમાં સુધા-
રાવાળાઓનું જોર નથી, બાકી મોટા ગામમાં તો
લોકો દળાર વિન નાખે છે. માટે આમ અકળાયે કે
નિરાશ થો કશું કામ ન બને. બાપો! મોઝીને ને
કામ લીધું’ તે પાર પાડ્યે જ છૂટકા. ને બીજુ કામ
હેત તો તમને મુશ્કી દેવાનું ચ કહેત. પણ આમાં તો
આપણે છોડી દેખએ તેની સાથે આપણો સંજ કયો
તેની ચ ફળેતી થાય છે. આપણી યોદ્ધા અને એની
વધારે. માટે હવે કંઈ વિચાર કર્યા વગર એક પગલું
બારી દઈએ એટલે પતી ગય.’

છત્રાભાઈ કહી દવા પરાણે ગળે ઉતારી જતા
હોય તેમ મોં કટાણું કરીને બોલ્યા: ‘પણ લગન
વહેલું ગોડવોએ તોય લોકો એછા અવધા વગર
રહેવાના છે?’

કિશાભાઈ મનમાં બળક્યા—સાવ મુરખ માણસ
છે. આધિજાતા ડિનાજાની જેમ ટેક સુધી દોરીને લેઈ
ગય અને દોરીને લાવો તેના નેવો આ ઘાટ થયો.
મારા ક્યાં બોલ લાગ્યા કે હું જાગ્યાં ફસાઈ પડ્યો?

છેવટે પોતાને તે કેટલું બોલવું એમ વિચારી
એમણે મથુરભાઈ સામે જોઈ કહ્યું: ‘તમે શુ કરી

આગ્યા તે વાત કરો ને એટલે એ પૂરેપૂરું
સમજી ગય.’

મથુરભાઈ બોલ્યા: ‘લગન વહેલું’ કરવ તો એકલી
વાત નથી. પણ ચૂપચાપ બીજો જમને પતાવી દેવાનું
છે એ લોકો કાલે સવારમાં નીકળશે અને આપણે પણ
પરોઢિયાની ગાદીએ નીકળવાનું છે.’

કિશાભાઈ ધીરજ ન રાખી સમ્યા દાંત કચ-
કચાવીને બોલ્યા: ‘તમેજ મારા ભાઈ જોળ જોળ હું
વાત કરો છો મગનું નામ મરી તો પાડો.’

મથુરભાઈ: ‘નહાંએ કાલે કાકોર જવાનું છે.
નારજુભાઈએ કહ્યું છે કે પોતે જરૂર નીકળશે માટે
સો ટકા આવી જવાનું છે.’

પાપણ મૂર્તિ બની મથા હોય તેમ છત્રાભાઈ
જક બની મથા.

કિશાભાઈ જને મથુરભાઈ મલોકર એકબીજા
સામે તાકી રહ્યા. અરસપરસ કહેના ન હોય કે
હિજગાની જીનમાં જવાનું આ ફળ!

છેવટ યાકીને, છત્રાભાઈને કીધમાંથી જમાડતા
હોય તેમ કિશાભાઈ બોલ્યા ‘તો પછી શી
વિચાર કર્યો?’

કમળીને જાનનાં છત્રાભાઈએ કહ્યું: ‘બીજો હવે
ક્યાં વિચાર કરવાનો રહ્યો છે?’

મથુરભાઈ બોખારીને બોલ્યા: ‘ત્યારે એમ દિંમત
રાખીને વાત કરો તો અમારા પગેજ જોરમાં રહે.
બાકી તમે દોલું મોહો એટલે એનો અરથ એવો
થાય કે અમે તમને પરાણે બીભા કરીએ છીએ.’

છત્રાભાઈ: ‘એમાં કાંઈતો શી દોષ છે? માથાપ
દોષ હું જોતો નથી. ભાવિમાં લખ્યું દરી તે કોણ
મિથ્યા કરે એવું છે?’

કિશાભાઈ: ‘બસ! માડું’ તમને એ જ કહેવું છે
કે, થનાર વસ્તુ થવાની છે. એમાં દરખશો કરવો
મિથ્યા છે. આ ઉમરે લગન લખ્યું દરી તેનો યોગ
આમ ચૂપચાપ દરી તો કોણ મિથ્યા કરે?’

મથુરભાઈ પગમાં જોર આપતા ઊઠ્યા યધની
બોલ્યા: 'હોવો કિશાભાઈ હુકમે, તમાકુ નવી બડું.'

ત્રણે જણુ છેવટ હુકમે પીને છૂટા પડ્યા. જતાં
જતાં કિશાભાઈએ કહ્યું: 'ત્યારે ચાર વાગે ઊઠ્યો.
પછી મોડું ન થાય. એ ગાઉ રોડેને જવાતું' એટલે
વહેલા નીકળ્યા હોઈએ તે સારું.'

[૨૦]

કિ

શાભાઈ બેઠ્યા ત્યારે જાભાઈના ધરમાં
હોવો બળેનો હતો. અજવાળું જોતાં એમને ખાતી
મધ કે એ કીધા છે તો ખરા. ખતેનાં ધર સામસામાં
હતાં, વચ્ચે દસ ફૂટનો પરાણે રસ્તો હતો. કિશાભાઈ
પોતે બહાર ઝોસરીમાં સૂઈ જતા હતા એટલે
રાતના વખતે પણ જાભાઈની ઝોડી ગળી ચકતા
હતા. આજે તો ખાસ કાળજી રાખી હતી. આ ગત
પૂરી પાંધરી ઢિલરી જ્ય એટલે એમને નિરાંત હતી.
વિદૂષ પોતાની નજર ચૂકવી રાત્રે છાનો પેસી જઈ
ખાજ ખગાડી ન નાખે તે માટે એ સજાગ હતા.
તેમાં ય પોતાના કરતાં ય જાભાઈને વહેલા ઊઠેલા
જોઈ-એમને સંતોષ થયો. પ્રજુને સંભાળ્યા: 'ભગવાન!
આટલી વખત લાજ રાખજો.'

નાદીપરવારીને એ તૈયાર થયા ત્યાં સુધીમાં
ખિલ્લોયજે ચોથે ઘેરથી મથુરભાઈ પણ આવી ગયા.
એમને આવી પહોંચેલા જોઈ કિશાભાઈ બોલ્યા:
'કેમ જાભાઈએ હજુ ખાટું ન ઉપડ્યું? ઊઠ્યા
છે તો મારા પહેલાં?'

'લ્યો ને બોલાતું' કહી મથુરભાઈ ધીમે પગલે
રસ્તે ઝીળંગી જાભાઈની ઝોસરીમાં ગયા. પાડો-
શીએ જગી ન જોડે તેમ ધીમેથી જૂમ પાડી:
'જાભાઈ!'

અંદરથી જવાબ ન આવ્યો એટલે ફરી થોડી
રાહ જોડેને જૂમ પાડી: 'જાભાઈ! જો જાભાઈ!'

પણ છતાં જવાબ ન આવ્યો! મથુરભાઈને
વિચાર આવ્યો: 'જાભાઈ તો નહિ ગયા હોય:'

એ કિશાભાઈની ઝોસરીમાં પાછા આવ્યા.

કિશાભાઈ: જાણ છે તો મારી પહેલાં ને હજુ
જાભાઈ પતાવ્યું નથી?'

મથુરભાઈ: 'જવાબ આપતા નથી એટલે બીજું
શું માનતું?'

રેતાખહેન શંકા લાવતાં બોલ્યા: 'હોવો બળેનો
મૂકોને જોઈ ગયા હોય તો ય કોને ખબર?'

કિશાભાઈ: હોવો તો મુની વખતે રાણો કર્યો
હતો. મેં ખાટલામાં સૂતા-સૂતા અંધારું થયેલું
જોયું હતું.'

જાભાઈમાં ગયા હોય તોય બહાર નીકળે એટલે
વખત ગયો છતાં ખાટું ન ઉપડ્યું' એટલે વળા
ચટપટી રાજ ચક.

કિશાભાઈએ પોતાની ઝોસરીમાં રહ્યા રહ્યા
જોરથી જૂમ પાડી: 'જાભાઈ! જો જાભાઈ!'

એ જૂમ સામા પાડોશીએ જોઈલા જગીને
ય મું ફેરવ્યું.

રેતાખહેન કહે, 'ધીમેથી જૂમ પાડોને.'

કિશાભાઈ કહે, 'જગશે તોય ક્યાં કાપતે ખબર
પડે એવું છે? કેંઈક કામે જતા હશે એમ માનશે
એ જ કે બીજું?'

ખાટલી વાત થઈ ત્યાં સુધી ય જાભાઈએ
જવાબ ન વાળ્યો.

કિશાભાઈ બચકા: 'આ અકામીએ આપણો
મનગ્યો લોધો!'

મથુરભાઈએ વળા જોરથી ઉપરાઉપરી ત્રણ જૂમ
પાડી: 'જાભાઈ, જાભાઈ, જો જાભાઈ!'

પણ ન જવાબ કે ન હોંકારો!

ઝોસરીમાં બેઠેલાં ત્રણે ય જણુ એકબીજા સાથે,
શટ્ટે રોળે લાકડા રહ્યા. અંદર ને લોહી ઉઘળતું
હતું તે સા પોતપોતાની રોળે જાયતું બાધું હતું.

પાડોશી કંવેરભાઈ ખાટલામાંથી ઊઠીને ડેટલી
રાત ખાઈ છે તે જોયા આઠાચ જોયા લાગ્યા.
જોડેને પૂછ્યું: 'શીં ગાડીએ જતું છે, કિશાભાઈ!'

કિશાભાઈ અંદરની અળતરા જણાવ્યા વમર બોલ્યા : ‘આચુંક થોડી જણશે નાખી છે તે સારુ જવાનું દણ’ અને હાથાણનું કયાં ઠેકાણું છે ?’

અવેરભાઈએ પાડોશીધર્મ તરીકે ખૂંચે પાડવા માંડી. આખું ફળિયું હવે જાગી અયું દણ. નાચાભાઈ, સંતોષગહેન, વિહુલ, મનુ અને કમળા, ધરનાં પચિય સમયો જાગી ચલા દતા.

જે ફળેતીથી કિશાભાઈ-મયુરભાઈ કરતા દતા તે દવે પૂરેપૂરી ઘર્ષ. હાથાણ ધરનાં ન હોય તેમ અંદરથી જવાનું ન હોતો આવતો. જીંધતા હોય તો ય એ જાગી જાળ એવી ખૂંચે પડી દતી.

કિશાભાઈને વહેમ જતાં એ બોલ્યા : ‘મયુર-ભાઈ, બારણું ઠેસી જુઓ ભોઈ, બધ છે કે ઠાણું વાસેલું છે.’

મયુરભાઈએ બારણું ઠેસું. અંદરથી વાસેલું હતું. એ બહાર ગયાની વાત પચું ન હતી.

આખું ફળિયું જાગી અયું એટલે ફળેતીમાંથી અચવાનાં ફાફાં માગતાં કિશાભાઈ બોલ્યા. ‘મરશે

ત્યારે આપણે થી પડો છે. જાઓ મયુરભાઈ ધેર એમને જવાની ન પડી હોય તો આપણે થી ?’

રવાબહેન બોલ્યા : ‘જવા ન જવાનું તો કીક છે, પચું એ મયા કયાં એની તપાસ તો કરો.’

તપાસ તો કિશાભાઈ સૌ પહેલાં કરે એવા દતા, પરંતુ બધા જાગી ચલા એટલે મરજ બતાવવા ન દતા. વળી બારણું બધ એટલે તપાસ પચું થી કરે!

પાડોશીઓ પચું અંદરઅંદર ધરમાં હાતે ખૂંચે ગૂંચપૂંચ કરતાં દતાં સવાર થયું. આખી ખાડી જાગી ઘર્ષ. છેવટ વિહુલ બારીએથી ચડી અંદર ગયો. જાનસ એકલું જાગ્યું દણ. કોંઈ ન દણ દાદરે ઘર્ષ એ નીચે આજ્યો. બારણું બધ દનાં એટલે આજ્યા અંદર અંધારું દણ, એણે પ્રથમ બારણું બોલ્યું. ભોગાનું ટોણું અંદર ધરયું પચું જોરમાં જતાં જ સૌ પાછા દશે મયા. હાથાણનું યજ મજે ફાસો આઈને દોરડે લટકી રહ્યું દણ. લીના દીવો કરેયો એસવાઈ ગયો દતો !

પરાજય

આજે એની ઉર લીંજેલી
થેરી એવી આર્દ્રતા વચ્ચે
દીડી એક શુભ કલ્પન જે
હતી અને મહાત્ત કરનારી !

મયાત

ગતીકથી ચાલુ

સા સાધારણ રીતે વામ ન્યારે જુઓ યામ છે ત્યારે શિકાર શોધવા સર્વત્ર પહેલાં થોડો સમય હોય તે વખતે તે પોતાની આંખથી છોડે છે. તે સૂચીત્ય થાય તે આગ્રહ તે પોતાની હરફર બંધ કરે છે. જરૂર જણાય તો તે આડઅર્થ પોતાનો રસ્તો કાપે છે. પણ બીજા વન્યપશુઓની જેમ તે જ્યાં પશુઓની હરફર થાળી ફેરી ત્યારે પસંદ કરે છે. બનેલાં સૂધી તે કાપમ જે રસ્તો પશુઓ વાપરતાં હોય તેની ઉપર આનવવતું રાખે છે. અથવા તો જંગલના ઢેરા, રસ્તા કે આગના બચાવને માટે પહેલી જમીનની પટ્ટી ઉપર ફરવાનું રાખે છે. તેમાં ખાસ કરી તેઓ સુકાઈ ગયેલાં નાળાંનો જલ્દી શોખથી ઉપયોગ કરે છે. જેમ જેમ રાત આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તે જલ્દી જ ધીમે પગથે આવજો વગર આગળ વધે છે તેમાં તે થોડી થોડી વારે રોકાતો જાય છે આ રોકાણનું કારણ એવું મોટા વાળાં આવે છે, કે તેના તીવ્ર કાન શિકારના અડખડાટને જલ્દી પારખી પાડે છે. તેની આંખ અધારામાં કામ કરવા માટે ખાસ સરજેલી છે. પથ્થરવત્ જોવા રહેવા શિકારનું જરા નેટલું હલન પારખી કાઢે છે. જો કે અનુભવ એમ બતાવે છે કે બીજાં ખિલ્લાં વગેરેના પ્રાણીઓ કરતા વાઘ સ્થિર વસ્તુને જલ્દી જલ્દી જાણે શકે તો નથી. થણાં નાંખાકિત અવલોકનકારો એવા અનુભવ બતાવે છે કે વાઘ પોતાના કાન અને આંખની મદદથી શિકાર શોધે છે એમાં તેની પ્રાણુન્દ્રિય નેહ્યે તેટલો ભાગ નથી ભજવતો. ન્યારે થણાં બીજાં વિચારવાં જેવાં કારણો છે. કેટલાક પ્રાણીશાસ્ત્ર વિચારકોએ વાઘને તાજ પહેલી જનાવરની ત્રાસ લઈ આગળ વધતાં જોયો છે. અને ન્યાંમી તે પ્રાણી ફરી ગયું હોય તેમ તેને થણુ તે રસ્તે જતાં જોયો છે. એવી રીતે વાઘને કાંઈક થયેલા શિકારની ત્રાસ ઉપાડતાં જોયો છે તેમ પોતાના મારણને એક જગ્યાએથી દસરડી.

ને બીજી જગ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યું હોય તો તે દસરડા ઉપર ત્રાસ લેતાં મારણું શોધતાં જોયો છે એવી રીતે અનુક્રમ જોવામાં તેને મધ્યથી ખોરાક જડતો પણ નથી. શિકારખાતે થણુ ઉપર બેઠેલા હોય તો તેને તેની મધ્ય નથી આવતી. એ જલ્દી કારણો એવાં નથી કે જેથી માની લઈએ કે પટાયત પોતાના નાકનો જરાય ઉપયોગ કરતો જ નથી. માંસહારી પ્રાણીઓને પ્રાણુન્દ્રિય ખાસ ઉપયોગી સંધિન છે. વાઘને છવચા માટે શિકારને શોધવા પહેલી તેને જમીન ઉપર પછાડવા માટે ચાસાઈ વાપરી તેની જુલિને મંદિત કરેલી. આ જુલુ તેને પોતાના ગંતમાર્ગો સાથે હોડ ખડવા પ્રેરે છે. અને બહાતી રીતિ કે જેમાં તેની એક પશુ દ્રવિય જોઈ કામ આપતી હોય તો તેને પોતાના જીવનનો આધાર બીજા ઉપર રાખી પડે. નિશ્ચયે પ્રાણીઓ ખોરાક શોધવા કેટલે દરજ્જે પોતાની નજર વાપરે છે તે બધું જોઈ જાણીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે આવાં પ્રાણીઓના અંદરના વિચાર તેની બહારની વર્તણૂકથી આપણે જાણવા મળીએ છીએ કે તેની રીતમાત્ર, આસપાસનું વાતાવરણ પણ વ્યક્તિમાં જુલુ પડે છે. એ તો સમજી શકાય એવું છે કે વાઘની બધી શક્તિ અને સમજ જીવન નિર્ણય માટે જરાબર કામ આપે છે એમાં કોઈ શક્તિનું બહાર તરી આવતું તે તો વખત, જગ્યા અને વ્યક્તિ ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે. કે જે તે વખતે તેના પ્રપાસને મદદ કરતાં હોય.

વાઘ ન્યારે શિકાર ઉપર હોય ત્યારે તે આપણી નજર સામેથી વીજળીના સ્પંકારાની જેમ પસાર થઈ ગયો હોય એવું લાગે છે. તેનું ચોક્કસ સરકવું પોતાના શરીરની બંને બાજુના પગો એક સરખી રીતે ચાલે છે સાધારણ રીતે તેના પગો બંને બાજુ જમીન ઉપર બે છાપ પાડે છે તેમાં પાકલા પગની છાપ આગલા પગથી સહેજ આગળ પડે છે તેમાં પાછલા કરતાં આગલા પગની છાપ મોટી, ગોળ અને સચોટ પડે છે. વાઘજુની છાપમાં આ જુલુ જલ્દી તરી નથી આવતું.

વાય કષ જાતની પગની છાપ ઉપાડે છે તે વ્યક્તિગત આસમાં દોષ છે. અને પોતે શું કરે છે તેની ઉપર આધાર રાખે છે. સિકાર ઉપરના વેગનું ધીરા પડવાનું તેના આસમાં અને પાછલા પગની છાપ ઉપરથી તેની વધેલી ચોક્કસાઈ અને સચોટ પક્ષમાં સ્પષ્ટ લેવાની અપીરાધ પણ દેખાઈ આવે છે. જે વખતે તેના આસમાં પગની છાપ ઉપર જ તેના પાછલા પગની છાપ પડે છે. આવી છાપ તેની રસિકાર વગરની આસનું પરિણામ નથી પણ બહુ સચોટ અને ચોક્કસ પગલાનું પરિણામ છે.

વાય ચોરીછપીથી સિકાર મારે છે. તેમાં તે લપાઈ લપાઈને સિકાર તરફ જાય છે અથવા તે એક દેકાણે સંતાઈને દગાઈ રહે અને સિકાર મરતો મરતો તેના દુમલાના અંતરમાં આવે એટલે તેના ઉપર દુમલો કરી પછાડી દે છે. પાંચેલાં ઢોરને મારતો વાધ અને વન્યપશુનો સિકાર કરી ખોરાક મેળવતો વાધ તેના મારવાના પ્રાણીનાં સંતજાત અને આસિયતથી જરાજર વાકેશ દોષ છે. અને ક્યાં અને કેવી રીતે સિકાર શોધવો તે જરાજર બાળે છે.

જો સિકાર કરતી વખતે જનતાં સુધી તે એકલો જ દોષ છે. પણ જ્યારે આપું કુટુંબ સિકારે નીકળે ત્યારે તેમાં રીનસર સિકારને પોતાના સાથીદાર જે દગાઈને ભેડો દોષ છે તેની તરફ દાંઠ છે. જેટલા

જે આવી રીતે સિકાર કરતાં અવલોકવામાં આવે છે તેટલા પટાપટા બાળે જ જોવામાં આવે છે.

વાધ સિકારને માનવામાં ડાહ્યા ખાસ કાપડો વાપરતો દોષ એમ દેખાતું નથી એમાં ક્યારેક કાગી ઉમ્મરના જાન્યોની રીત અને ક્યારેક પાછી લુહિના પીંદની ચોક્કસાન્યી વર્તી જાય છે. તેમ કરવામાં તે જગ્યા અને સિકારની વર્તણૂક પ્રમાણે જરાજર વર્તી લે છે, કેટલીક વખત નિશાન વિનાનું જામતા પ્રાણી ઉપર જાણુ મારતી વખતે તેના કાતીસ નખો અને રાક્ષસી હાંત જ જમવા માટે નાસતાં પ્રાણીને રોષે છે. અથવા તે મોઝા નેઈ દોડતાં પ્રાણીને ઘાપો મારી તેની માસમાં જ જમીન

બેથું કરી દે છે. વાધ એક દિશામાં જોર કરે અને જનાવર એથી અવગી દિશામાં પડે એટલે આખા ચરીરનો બાર ગરદન ઉપર આવે છે એને લંબને ગરદનનાં હાડકાં ખડી જાય છે. આમાં બેઠેલાં જનાવરને મારતી વખતે ફેર થાય છે. વાધ અને એનાં જવા પ્રાણીઓ તેને જે રીતથી મારે છે એ વેળા તે ચોક્કસ અને ધીમે પગલે આવી અથવા તે આસાપીથી તેની ગરદન નીચે પેસી જઈ સિકારનું મળું પકડી લે છે. એ પ્રમાણે તેને નીચે લાંબી જાળીનમાં તેનું માર્થ ખોરાક દે છે. આમ કરતાં તેની પક્ષને જરાય દાંધી પડવા દેતો નથી તેથી સિકાર શુંગળાઈ જાય છે અથવા તે પાછલે પડે જોશે મધ પેલા જોલેલા પશુની ગરદન પકડે છે એ વખતે પોતાના પગે તેની પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે આવવાથી પેથું પથુ તેના બારથી નીચે પછાડાઈ પડે છે આ પકડના જાતોમજામાં શુંગળાવી ફા બાહિન તાકાતથી પોતાના સિકારને જમીન બેઝો કરી દેતાં તેની ડાક મરડી નાંખે છે અથવા તે એટલી બધી મરડી દે છે કે તે બાંગી જાય છે. આપું કાંઈ દબેલાં જનનું નથી પણ એટલું તો ચોક્કસ બીજાં માંસાદારી વન્યપશુઓની મારક તે સિકારને ગરદનથી અથવા ગળેથી પકડી શુંગળાવી નાંખે છે.

બહુ મોટાં પ્રાણીઓ સિકાર કરી ખાવા દેવાયેલા પટાપટો તેના પાછલા પગને પકડમાં લઈ બાંગી નાખી પેલા પશુને નાહિંમત કરી મારી લે છે. આ રીતે આપણા પટાપટો બાળે જ સિકાર કરતાં જોવામાં આવે છે, કારણ કે આપણાં જંગલો ખુલ્લાં હોવાને અંગે પટાપટને પોતાની દુમલો કરવા જગ્યા મળી રહે છે એ જગ્યામાં ખાસ કરી ગરદન અથવા મંજું દોષ છે.

મારજી કરતી વખતે એવી માન્યતા છે કે લોહી બહુ નીકળતું દશે પણ બહુ થોડું લોહી નીકળે છે. સિકાર જ્યાં સુધી હોડા ન પડે ત્યાં સુધી તે જરાય પકડને નરમ થવા દેતો નથી. તેની

રાક્ષીઓ એટલી બધી અંદર ખૂંચી ગઇ હોય કે સોહીના પ્રવાહને બહાર આવવા દેતી નથી. એવી કોઇ પણ સાક્ષી મળતી નથી કે વાક તેના શિકારનું સોદી ચૂસતો હોય.

જે દુરતાથી તે પોતાનો ખોરાક મારે છે તેવી જ તમન્નાથી તેને ફાડી ખાય છે. ખાતી વખતની કડોળતા એ તો બીજાં તેની જાતનાં અથવા બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓ આવી કનકગત ન કરે તે માટે તે ખાવા વખતે દુઃખેખાઇ છે. પદાયત બધ દેખાતાં બીજાં જંગમી પશુઓમાં હોય છે તેવી રીતને બધ રાખે જ. ત્યારે પોતે મારણ ખાતો હોય અથવા ખાવા આવતો હોય તે વેળા કોઈ પણ અગવડો અવાજ તેને ન દેખાય એટલી તરસાએ સંતાઈ જવા કહે છે. તેમાં તેણે પોતાનો શિકાર સાચવવા ઈચ્છા રાખી હોય તો તેને બચાવવા ખડે પગે યદ જાય છે. જે ખાસિયત દરેક જંગમી પશુઓમાં હોય છે. માણસ જાતમાં રહેલી ધીક અથવા ગદા-કુરપજાં પ્રાણીસુધીને લાગુ પાડવું યાજ્યી નથી જણાવું, કારણકે પ્રાણીઓ એવું કોઈ સમજતાં હોય એવું જણાવું નથી. તેમાં તો મજબૂત અથવા નબળું પ્રાણી જીવન બચાવવા માટે જે સાધન સાધારણ રીતે મળી જાય તેનો ઉપયોગ કરી તે પ્રમાણે પતીં લે છે. જાતનો અમાત કરવા તેને જોખમમાં નાંખે છે તે સદજ હુદ્દિના દાખલો છે. પદાયત જ્યાં વસતો હોય તે જગ્યાનો તે ગળ લે છતાં તેને તેના સમોવાડપાથી બીતા તો રહેવું પડે છે. કારણ કે એકની પાસેથી મારણ પડતી લેવાં આવતાં તુરુચ યુદ્ધ જગે છે અને બગિયો મેદાન મારી જાય છે. માણસથી તે હંમેશાં ડરતો રહે છે પણ તેની જાતના બીજાઓથી તેને હંમેશાં દરીદ્રાધર્મો ઊતરવું પડે છે. જાતનાં સુધી પોતાનું મારણ તે ખુદ્યામાં રાખે ખાતો નથી, પણ તેની સાથે તેને બીજી કોઇ તકલીફ નડતી ન હોય તો તે ખુદી જગ્યામાં પણ મારણ ખાવા આવે છે. જો કે તેની ખાસિયત મારણને હસરડીને જળાગાં લઇ જમ નિરાંતે ખાવાની છે. તે મારણને તેના પાછા પગની

વચ્ચેથી ખાવાનું શરૂ કરે છે. સાવજ વાધ પોતાના મારણનાં આંતરડાં અને હોજરીને ફાડી એક બાજુ આપાદ આખેઆખી મૂકી દે છે. મોટું મારણ મારી પૂરું ખાતાં તેને બે કલાક જેટલો વખત લાગે છે. અને બૂખ્યો વાધ લગલગ બે વરસની ઉંમરનો પાડો એક જ વખતમાં પૂરો કરતાં જરાય અગ્રકાંતો નથી. તેમાંથી ખાતાં વધેલા ભાગે કાં તો તે જાળામાં અથવા પડેલા ઘાસમાં છુપાવી દે છે. તેની સંભાળ રાખવી એ તો જગ્યાનું ઘાટા-પજાં અથવા ખુદ્યાપણું ઉપર વધારે આધાર રાખે છે કે જ્યાં તે હંમેશા શિકાર કરતો હોય. તેમાં ગીધ અને શિયાળ જેવાં બીજાં પ્રાણીઓ તેના સંતાડેલા મારણને શોધી પૂરું કરી નાખનાં હોય એવા વાધ ફરી તેના સંતાડેલા મારણની ફરકાર રાખતા નથી. તેમાં શિકારની અજાત અથવા વધારા-પણું એ પણ એક ધ્યાનમાં લેવા જેવી જાણત છે.

પોતાની બૂખને શાન્ત કરી વાય પાણીએ જાય છે અને પાણી પીને તે પાછો પોતાના મારણ નજીક અથવા દૂર સ્થળ જવાનું પર્મદ કરે છે. પૂરા આ-રામની ત્વતંત્રતા, પૂરતો ઊંચો મળે તેવી વનશાદ અને ઠંડક વાળી જગ્યા આ જાતી વસતુઓ પણ તેની ખાસિયતમાં ભાગ ભજવે છે. અંધારાના ઓળા જૈતરે ત્યારે અથવા તો સંધ્યા પછી તે કરી પાછો જાયેલું મારણ ખાવા આવે છે, આવી રીતે જ્યા સુધી તે પૂરું ન ચાય ત્યાં સુધી તેની હંમેશા ખબર લે છે. અથવા તો બીજાં એવાં કારણો છે કે તેમાં ફરી ત્યાં ડોકાવવા પણ આવતો નથી.

કેટલીક વખત વાધ બૂખથી અથવા તો પોતાના સ્વાદથી, મરેલું કે મરેલું દોર ખાતાં અગ્રકાંતો નથી. છતાં તેની ખાસિયત એવી કે ત્યારે તે શિકાર મારે ત્યારે ખાય છે. એક વખત પૂરતું મારણ ચળી ગયા પછી તે ચાર કે વાઙ દિવસ પછી બીજું મારણ કરવા નીકળે છે. કેટલીક વખત એક જોડના ખાડામાંથી બે ત્રણ દોરને મારી કાઢે છે. પણ આનું કામ એક પુખ્ત ઉમાગનો વાવ ન કરે. તેમાં કાંતો રમને ચડી મરેલાં નાની કૂમરો પછી

અથવા તો માદા અને બચ્ચા ભેગા થક આલું કામ કરે છે

પટાપતને શિકાર કરી મારી ખાવા માટે દોર, દરણો, રોજડાં, ફુકકર, અને ચાફુડી જેવાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. પણ જે વાથ ગામડાંની આસપાસ વસતો હોય તે તો ખાસ કરી દોર મારવાનું બહુ પસંદ કરે છે. આવો દોરનો શિકાર એ તો વ્યક્તિગત છે. અથવા સ્વમાવગા જ છે એ કહેવું થયું મુશ્કેલ છે એ તો કદાચ ઉમ્મર બદલી દશે અને મોટા શિકાર મારવાની તાકાત ઓછી થતી હશે તે વખતે તેને દોર મારવાં સહેલાં પડતાં હશે. હીપડાંનો ગાંધક વાથ વસતી આસપાસ વસવાનું પસંદ કરતો નથી પણ જમનની વચ્ચે આવેલાં ગામડાંની મુલાકાત લેવા વ્યક્તો નહિ હોય. એટલે એને આપણાં પાળેલા દોર મારવાં ઓછાં મળતા હશે. દક્ષિણ હિન્દમા ન્યા ધણો માલ ભેગો થાય છે ત્યાં પટાપત ભેગા થાય છે એવું નથી કારણ કે તેની સાથે હરણ, સામ્બર વગેરે જંગલી પશુ ભેગાં થતાં નથી, એટલે તેઓ પણ ભેગા થતા નથી એ ઉપરથી એ સમજી શકાય છે કે વાધને ન્યાં જંગલી પ્રાણીઓ શિકાર કરવા મળે ત્યાં પોતાને રહેવાની જગ્યા પસંદ કરે છે.

ધાધલ થયા વિના અથવા તો ઝળઝળ કાળની ગરમીમા હોય તે સિવાય વાધ માણસને જોખમ કરતા નથી બીકમાં બચ્ચાવાળા વાધણ માણસ ઉપર જાતી કરી જાય અથવા તો બચ્ચા છોડી ચાલી જાય છે.

આપણે ત્યાં મનુષ્યબક્ષી વાધ સર્વભાગે થતા નથી, પોતાના કુદરતી ખોરાકની અછત અથવા તો તેને ખાવાના પશુઓને મેળવવામાં પડતા વિદ્ય વાધને મનુષ્યબક્ષી થવા પ્રેરે છે. જે કુશુલ ધડપણમાં અથવા તો જીવનનીમાં આવે છે. કોઈ કમ-ભાગ મનુષ્ય તેના પગમાં સપડાઈ ગયો હોય અથવા તો ઉમ્મર તેમ કરવા તરફ વાળે છે, તે સિવાય અશકત પટાપત આ વ્યક્તિમાં પડે છે. દારણ કે માણસો સાથે સબંધ ધરાવવા અંગે તેની બીક

જતી રહે છે અને બુદ્ધિ તેને આ સૌથી સહેલો ઉપાય શોધી તેના ઉપર દુશ્મની કરવા ફરજ પાડે છે. આવી એજ ન કરતાં માદામાં આવેલી વધારે દેખાય છે. આના કારણમા તેમ પણ કહી શકાય કે પોતાનાં બચ્ચાં માટે પૂરતો ખોરાક મેળવવાની તકનીક પડે ત્યારે તે મનુષ્યને માગવા લાયકાય છે આવી રીતે માણસે મારવાની ટેવવાળાં બચ્ચાં મોટા થક પોતાની માની પાસેથી મેળવેની પોતાની ટેવ સુધારી શકતાં નથી આવા વ્યક્તિગત દાખલામા દોર મારવાનું જોમ પેદી દરપેદી ચાલું આવે તેમ મનુષ્ય મારવાનું પણ તેમજ ચાલું આવે છે આલું કારણ એ આથી શકાય કે અમુક જગ્યામાં મનુષ્યમંદી વાંધો મળી આવે છે જ્યારે બીજી જગ્યામાં વાંધો આવા કુશુલ વાળાં મળી આવતા નથી.

વાધ ઘણી રીતે પોતાની ખાસિયતમાં સાવજને મળતો આવે છે છતાં સાવજની માફક તે શાંડિય નથી. અને બાગે જ ડહુક નાંખે છે જ્યારે તે ડહુકે છે ત્યારે સાવજની ડહુકને ભુવાવી દે છે. પોતાની છાતીના ઊંડાણમાંથી કાઢી રંવાડા ભેડા ગઈ જાય એવી રીતે તે અવાજ વધતો જાય છે આ અવાજ આસપાસના વાતાવરણમાં પડવા પાડે છે. આ ડહુકનું એક કારણ તે ગરમી ઉપર હોવાનું છે. અને જ્યારે તે સાંજના આખર્ષો છોડી જાયો થાય છે ત્યારે અથવા તો શિકારની-શોધમા હોય તે વખતે નાંખે છે. બીજી અવાજ ખાતી છાતીમાંથી કાઢે છે જે વખતે તે દમલો કરવાનું સૂચવે છે અને પોતે ખ્યાલ બદલે મેદા અગાધી વસ્તુ જોઈ જાય ત્યારે “બુદ્ધ” કરી બોલે છે. આ અવાજ બીક પણ સૂચવે છે. જ્યારે સંતોષથી ફરતો હોય અથવા નેદા હોય ત્યારે જાને હોડની વચ્ચેથી હવા કાઢી બિવાડોની જોમ “પર” કરે છે

એક બીજો અવાજ વાધ કરે છે તે બેંડુ વિચિત્ર હોય તેમાં તે અસહ્ય સાંજરના અવાજને મળતો આવે છે. જે અવાજને માટે ઘણા મતમતાન્તર જાહેર આવ્યા છે, આ અવાજ એક જ જગમ જગા સામ્બર તથા વાધ બંને વસતાં હોય તેમાં મોજી

કરી મધુ તે શોધવું બહુ અઘરું છે. કેટલાક એમ માને છે કે સાન્નર લોળવાઇને નજીક આવે તો સિકાર સહેલાઇથી થાય તે માટે કરે છે. પણ આમાં કંઈ એના શિકાર સાથે બહુ સંબંધ નથી. બીજી એક મત-એમ જણાવે છે કે તે પ્રજનન માટે કરાએલો છે. જ્યારે વાઘ આ અવાજ કાઢે છે ત્યારે તે સદમરીની શોધ કરવા અથવા તો તેના સાથે વાતચીત કરવા કાઢે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ નહીં થયું છે કે જ્યારે માણસની ગંધ અથવા વહેમ આવી જાય ત્યારે વાઘ જરૂર આ અવાજ કાઢે છે એ ઉપર એટલું જોષ શકાય છે કે તેનાથી તે આશ્ચર્ય, વહેમ, અથવા બીક પતાવે છે.

સ્વભાવથી પટાયત એકલસૂરો છે. પ્રજન અને બચ્ચાની સંભાળ રાખવાની હોય તો તેઓ એક બીજાના સંપર્કમાં આવે છે. અને તે વખતે એક બીજા સાથે બંધાઈને રહે છે. આ કાયદો પ્રાણી જગતે સર્વમાન્ય કરેલો કાયદો છે. દિવાળી ઉપર સાધારણ રીતે આપણા પટાયતો પ્રજનન ઋતુમાં આવે છે અને શોષ મહામાં બચ્ચાં પછી દેખાય છે તે ઠેક હોળી સુધી તેઓની જુદે જુદે વખતે બચ્ચાં જન્મે છે. પટાયત એક પત્ની મનધારી છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. બહુ પત્ની એ તો તે જગ્યામાં વસતો વાઘ બીજા નાના નરોને મારી કાઢાડતો હોય અને તે વખતે ત્યાં વસતી દરેલી માદાઓ ઋતુ ઉપર આવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. તેઓ એક કરતાં વધારે પુખ્ત ઉંમરની માદાઓ સાથે ચાલતા ફરતા દેખાયા છે. આ રીતે એક માદા અને એક જ નર કેટલા વખત સુધી અથવા તો કાયમને માટે સાથે રહે છે તે હજી જણવામાં આવ્યું નથી. છતાં એમ સમજી શકાય છે કે જ્યારે માદાને બચ્ચાં જન્મે છે અથવા જન્મવાની તૈયારી હોય ત્યારે તે એકાન્ત શોધી લે છે. જો કે પુખ્ત ઉંમરનાં નરમાદા અને બચ્ચાં એક જ ટોળામાં ફરતાં દેખાયાં છે. નમ્રું સાથે ફરતું આપણને એ વિચાર તરફ દબ જાય છે એક તો તેઓ જુદાં પાયાં જ નહિ હોય અથવા તો માદા ફરી પાછી પ્રજનન ઋતુમાં દોવા અંગે નરનો

પરિચય સાધતી હોય. હજી મોટાં બીલાં વર્ષના પ્રાણીનો પ્રજનનકાળ કેટલે વખતે આવે છે તે જણવામાં આવ્યું નથી. એક ઠેકાણે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે વાઘ દર બે કે ત્રણ વરસે પ્રજોત્પત્તિ કરે છે. અને એક વિષાંજળનાં બચ્ચાં બીજા વિષાંજળનાં બચ્ચાં સાથે તેઓના માતાપ સાથે ફરતાં જોવામાં છે તેમાં પહેલા વિષાંજળનાં બચ્ચાં તો સમજાવે તેની મા જેટલા કરતાં યથા જાય છે અને પોતાની મેળે ચુલરો કરી શકે એવાં હોય છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વાઘજી પોતાના બે ત્રણ વરસનાં બચ્ચાંને પોતાની સંભાળ નીચે રાખે છે.

વાઘજીનું મર્ઝાધાન સમજાવે રાવજ જેટલું જ એટલે ૧૦૮ થી ૧૧૦ દિવસનું. હોય છે. વાઘજી જન્મના પાટા જામ અથવા તો કાંઈ ઘૂસા કે મોટા પથ્થરના પોલાણમાં બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. અને એક વિષાંજળમાં સમજાવે પાંચથી છ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે જેમાંથી ઘણે જાગે જે થી ત્રણ બચ્ચાં પુખ્ત ઉંમરનાં થાય છે. બચ્ચાં જન્મીને થોડા કલાકમાં પોતાની આબળીમાં ચાલવા લાગી જાય છે અને છ મહિને તો પોતાની મા સાથે શિકારની સફર કરવા લાગી જાય છે: નિષ્ણાત પ્રાણીશાસ્ત્રી મી. કન્યાર લેન્ડરે એક ટોળામાં એક નર બે માદા અને ત્રણ તેની માની જેટલી જ ઉંચાઈનાં બચ્ચાં સાથે ફરતાં જોયાં છે. જ્યારે આરી ટોળી શિકારની શોધમાં નીકળે છે ત્યારે શિકારને તગડવા દારો નાખે છે અને તે વખતે સૌ એકબીજાને સદકાર રાખતાં જાય છે. આવી રીતે સાદજનો ટોળીઓ શિકાર કરતાં પછી વખત જોવામાં આવે છે. આથી બચ્ચાંને શિકાર ખેલવાની તાલીમ મળે છે. વાઘજી પોતાના બચ્ચાંને શિકારની તાલીમ આપતાં દેખાય છે તેમાં તે શિકારને કમજોર કરી દબ બચ્ચાંને તેને જરાજર જગ્યામાંથી પડી શકે છે કે નહિ તે જુને છે. આ વખતે બચ્ચાં શું માનજી ઉપર દેવામાં થાય છે તે જોષ શકાય છે. કાં તો તેઓ શિકારમાં પાવરમાં થઈ જાય છે અથવા તો ટોળાંબરને માર મારતાં ચીખી જાય છે અને એવો રીતે મનુષ્યમહોપદું આરી જાય છે.

કુદરતમાં વાઘ કેવો ભાગ ભજવે છે તેની વિશેષ માહિતી મેળવતા બ્યક્તિગત વાઘની ખાસીયતનું અવલોકન કરવાથી પૂરી પડે છે. આપણા અનુભવોનું નિશાન એમ હોય કે આ અમુક પ્રાણી અલગ છે કેવળા ઈલાકામાં છે તે વખતે બ્યક્તિગત પ્રાણી પોતાની જાતની નકલ કરી રાખેલી સહજ-જુદિયા પ્રેરાઈ તેને આશરો લે છે ત્યારે એમ સમજી શકાય કે તેની આપણાની ખાસીયતની જે પ્રજ્ઞાલક્ષી છે તે મુજબ પોતે મેળવેલા અનુભવ પ્રમાણે, તેની રહેવાની જગ્યાને અનુસરી, અને પોતાની આસપાસ ફરતી પ્રાણીસંપ્તિના અદલાતા સબધ જોઈ તે પ્રમાણે વર્તે છે. આ તરફની જે તેના જીવન ઉપર અસર કરે છે તેનાથી વધારે જ્ઞાન મળે છે. આપણે કાંઈ એકલા પ્રાણીના જ અભ્યાસ નહિ કરવો જોઈએ તેની સાથે તે કુદરતમાં શું ભાગ ભજવે છે તે પણ જાણવું જોઈએ. હજુ વાઘની અદલાતી રહેણાંકની પરિસ્થિતિ હવાના ફેરફાર, ઝડપના ફેરફાર, અદલાતી જગ્યાઓ અને જે પ્રાણીઓ વચ્ચે પોતે રહે છે તેનાથી શું શું અસર તેના સ્વભાવ ઉપર પડે છે એવું ધણું ધણું જાણવા જોવાનું રહ્યું છે. આપણને

હજુ તેની દરફર અને સ્થલાન્તર વિશે પણ જોઈએ તેમજ માહિતિ નથી, તેના પ્રજનન વેળાનો સમય, તેઓની હંમેશ રહેવાની રીત અને એવી બાબતો ઉપર હજુ ઘણું અવલોકન કરવાની જરૂર છે. આવા અવલોકનો જે પદ્ધતિસર કરવામાં આવે તો કુદરતની કસરમાં પ્રાણી પોતાનો ચોક્કસ 'હિસ્સો' ખતાવે છે અને આવા પ્રાણીને જાણવા જોવાનો ચિરંજીવ આનંદ આપણને પ્રકૃતિમાં ખોલેલાત કરી નાખે છે.

અને પોતાને વાઘનો ધણો ઓછો અનુભવ છે, અને તેના શિકારમાં મર્યાદા ઉપર બેસવા જગ્યા મળી છે પણ મારા કમનસીબે તે કાંઈ વખત આવ્યો જ નથી બાકી મેં તેના સામગ્રીને મળતો અવાજ બરાબર સાંભળ્યો છે. અને તપાસ કરતાં તે વાઘ જ કયો દરી એની ખાતી, તેની તાજ પમ છાપ ઉપરથી યજ્ઞો*

*[જે કાંઈ મેં અહીં લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે વાખવા ખાસ શિકારી અને અવલોકનકારો પાસેથી જાણવા મળ્યું છે તે અને મુખ્ય નેચરલ હિસ્ટ્રી સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી The Wild Animals of the Indian Empireના આધારે આ લેખ લખ્યો છે—દેવજી]

આપણાં અંતરમાં એવો કાંઈ એક જરૂર છે, જે માનવ હોવા ઉપરાંત બ્યક્તિગત માનવને વડાવીને સદા જગતનાં હૃદયે સચિવિચિત્ર—અર્થે જાણના હૃદયમાં રહેલો છે. તે છે સર્વે કાળનાં માનવ. તેમના જ આકર્ષણથી માનવનાં વિચારમાં, ભાવમાં, કર્મમાં સમગ્ર માનવતાનો અવિચાર જણાય છે મહાત્મા પ્રજ્ઞાને તેમને સહજ આવે સર્વે મનુષ્યોમાં અનુભવે છે, તેમના પ્રેમથી સહજમાં જીવન સમર્પણ કરે છે. તે અંતર્ય માનવની ઉપલબ્ધિથી જ માનવ પોતાની બ્યક્તિસીમા વડાવીને માનવસીમામાં પહોંચે છે. તે માનવની ઉપલબ્ધિ બધે જ સરખી હોતી નથી, અને ધણે રચણે તે વિપ્રત હોવાથી સમજા મનુષ્યો હજુ મ સાચા માનવ થયા નથી. પરંતુ તેમજ આકર્ષણ નિરંતર માણસના અંતરમાં થઈ રહ્યું છે. તેથી જ આત્મ-પ્રકાશનો આશામાં અને પ્રયાસમાં માણસ કયાં સીમાનો સ્વીકાર કરતો નથી. તે માનવની જ પ્રત્યેક જુદેજુદે નામે પૂજા કરે છે.

૧.

નાના સાહેબનો બાળસાથી તથા યુરવીર સેનાપતિ તાત્યાટોપે શિવાજીનો શિષ્ય હતો. અંગ્રેજ લેખકોએ પણ એનાં કૃતેદર્શનાં વખાણ કર્યાં છે, અને કબૂલ કર્યું છે કે, વ્યૂહરચના ગોઠવવામાં તથા શત્રુસૈન્યને થકવી નાંખવામાં તે એકલો હતો, અંગ્રેજ લશ્કરને એના પીછા પકડવા ૨૦૦૦ માણસ અથવા પંચુ અને નવ મહિના સુધી ધૂમધું પડ્યું એ હકીકત અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ તોંધી છે. માનસિંદના મિત્રદોહના પરિણામે તે અંગ્રેજોનું હાથમાં તા. ૭મી એપ્રિલ ૧૮૫૬ના રોજ સપડયો. અંગ્રેજોએ તાત્યાના શૈયીનાં ખૂન વખાણ કર્યાં છે.* તેની સામે ન્યાયનું નાટક ભજવ્યા બાદ તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૫૬ના રોજ તેને ફાંસી દેવામાં આવી. આમ તાત્યા ટોપે, આપણા ઇતિહાસમાં બનતું આખું છે તેમ મિત્રદોહનો ભોગ બન્યો.

* "A very, capable, astuteman, he done of all the natlines brought by the mutiny to the front-kunwar-singh & the Gudh maulavi alone excepted—showed any great qualities of generalshlp. Tatia was a man to be feared."

Indian mutiny: Kapey & malleen
Vd. IV p. 105.

હાલમાં નાટક બિહારમાં આવેલા ચેવલ નામના રથને તાત્યાનો જન્મ થયો. એના પિતાનું નામ પાંડુરંગ પંત, પાંડુરંગને કુલે આઠ સંતાન મળ્યાં તેમાં રઘુનાથ એના બીજા દીકરા હતા. ભવિષ્યમાં તાત્યા ટોપેને નામે વિખ્યાત બનતાગ માનવી તે જ આ રઘુનાથ તાત્યાનો જન્મ થયો તે અરસામાં પેશ્વાઈનો સર્વ અસ્ત પાડ્યો અને બાજરાવ પેશ્વા બહાદુર બર્ષ કર્યા. નાનાસાહેબ તમા લક્ષ્મીબાઈના પિતાની આંધ્ર તાત્યાના પિતા પણ બાજરાવના આશ્રિત

બની ધર્મદા ખાતાના ઉપરી તરીકે સેવા આપી રહ્યા હતા; અને તાત્યા ટોપેએ જીવનની શરૂઆત એક અદના કારકુન તરીકે કરી. આ કારકુનીમાંથી તાત્યા કાર્યકુશળ ગેરીલા યોધો અને માલીકને વધારા સ્વદેશભક્ત કેવી રીતે બન્યો તે કાચડો છે !

આમ તાત્યા બાજરાવના કુટુંબમાં ઉછરી મોટા થયો. પેશ્વાના આશ્રિતો પોતાના માલીક તરીકે પેશ્વાને જ મથુતા. બીજા કાર્ક માલીકને તે પિઠાનતા નહિ. બાળપણનો સાથી નાનાસાહેબ તાત્યાને મન તેના સાચો માલીક હતો. અંગ્રેજો તેને મન પરદેશી હતા. અને એમણે તેના માલીકનું રાજ્ય હરી લઈ પેશ્વાનો આશ્રિત બનાવી તેના દીકરાનું પેન્શન બંધ કર્યું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં તેની સામે જે બારોપ મરવામાં આવેલો તે ટકી શકે તેવો તહોતો એવો ૧૫૬ અભિપ્રાય અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો દર્શાવે છે.

તાત્યાનું મૂળ નામ રઘુનાથ પાંડુરંગ ચેવલેકર હતું. આના સામાન્ય કારકુનની પ્રતિભા, શિસ્ત, દુરદેશી, છુદ્ધિબળ તથા સિપાઈગીરીની પારખ પેશ્વાને એકાદ પ્રસંગે થઈ જવાથી તેના ઉપર તે ખુશ થઈ ગયા અને એક કસમી ટોપી એને ભેટ આપી. આ ટોપીમાં નવરત્નો બરી દેવામાં આવ્યા હતા. તાત્યા ટોપેના ચિત્તોમાં જે ટોપી દર્શાવવામાં આવેલી હોય છે તે જ આ ટોપી. આવી ટોપીની બક્ષિસ આપ્યા બાદ પેશ્વા રઘુનાથને 'તાત્યા ટોપે'ના નામે સંબોધવા લાગ્યા અને આપણે કુટુંબ ચેવલેકરમાંથી ટોપે-કુટુંબ ગણ્યું *

નાનાસાહેબના સલાહકારોમાં એ જણા તરી આવે છે—તાત્યાટોપે તથા આજ મુશાખાન. બન્ને પ્રખર દેશભક્ત હતા. બાંધે સ્વાતંત્ર્યની ઝંખીથી બન્નેના જીવનમાં ઉત્સાહ હતો અને કાર્યકુશળ હતા. બન્નેને એક જ લગની લાગી હતી. બન્નેનું જીવનખર્ચ એક જ હતું. આજ મુશાખાન જેવી ધીરજ અને શાન્તિનો

* સેનાપતિ તાત્યાટોપે પા. ૮૩

કર્તા : ડૉ. નારાયણ દામોદર સાવરકર

પદાર્થ પાઠ તાત્પર્યે ફાંસીને માર્યે ચડતાં આપી દીધો છે.

તાત્પર્યોપે અને રંગો બાપુજીમાં ધણું સામ્ય તરી આવે છે. બન્ને આમલી રવામીકત સેવકો હતા. બન્ને દૂરદેશી, બચદાસકુળ રાજનીતિય પુરુષો હતા. બન્નેના વૃદ્ધ પિતાઓએ, પોતે પસંદ કરેલા કામમાં મડ્યા રહેવાનો આદેશ તેમને આપ્યો છે. રંગો બાપુજીને શરૂઆતમાં જ ને બૂચર્વાસ જ સેવવા પડ્યો ન હોત અને દક્ષિણ હિન્દે સમર્થ સાથ આપ્યો હોત તો ?—પણ એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

૨

તાત્પર્યોપનું જ્ઞાતિ બેરોજર સમજવા માટે માનસિક વિષે થોડું જાણી લેવાની જરૂર છે. ફ્રાંસમાં વિભાગના પાચેક મુખ્ય તાલુકાદારોમાંના માનસિક એક હતો. બજવાની આમલી આ સર્વેએ અગ્રાઉથી કરેલી અને અંગ્રેજ સરદારને ખબર પહોંચી આપેલી. આ બજવાના અમલો માનસિકે ચર્ચી જ અંગ્રેજોની ખડગી વહોરી લીધેલી હોવાથી તે પરદેશ અવરથામાં હતો. મૂળમાં તો તે સિંધિયાનો સામંત હતો પણ સિંધિયાએ તેનો પ્રદેશ આંતર્યો લીધેલો હોવાથી તે રાજે બરાલો અને વિક્રી બેઠો. આમ છતાં જેવી રીતે સિંધિયાને અંગ્રેજોએ તેના દીવાન મારફત બજવામાં લાગ લેતો રાજી રાખેલો તેવી રીતે માનસિકને પણ તેનો પ્રદેશ પાછો મેળવી આપવાની લાસ્ય આપી અંગ્રેજોએ પોતાના સાથમાં લીધો. રવાઈ શું નથી સાધી ચક્રતો ? એક મામલો તાલુકાદારી માટે માનસિકે બચકર વિશ્વાસપાત આદરવાની શરૂઆત કરી અને તાત્પર્યોપનું અદૃષ્ટ તેને વધસ્તંભ પાસે રોરી જ્યું.

અંગ્રેજ લશ્કરની સાથે સંતાકુકો રમી તેમને હંકાવતો તાત્પર્યોપે પોતાના સાથીદારો તેનો સાથ તણ મેલેલા હોવાથી નિરાશ જેવો બની ગયો હતો. તેના સખળ સાથીઓ રાવસાહેબ તથા શિરોઝાદ તેનાથી વિખુટા પડ્યા હતા. છેક છેવટ સુધી સાથે રહેલા આ સાથીદારો સહેજ અણજનાવ યતા ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા તે જણાઈ નહિ.

તાત્પર્યોપે વિશ્વાસ મૂકવા લાયક એક જ સાથી બાપુ રહ્યો અને તે માનસિક. માનસિક એવો રમત રમી રહ્યો હતો તેનું બાન તાત્પર્યે ક્યાં હતું ? જેને તે પોતાનો અન્ય સાથી માનતો હતો, જેની સાથે રહી પરદેશી સત્તાને જામગીરી ઉભેલી નાંખવાનો પ્રયાસ કરવામાં પોતાનું જીવન જે ધન્ય માનતો હતો તે જ તેને વફાદાર રહ્યો નહિ અને પાછળે બારણે અંગ્રેજો સાથે સંદેશા યાલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજોને શરૂએ જ મ્હ તેણે પોતાને માટે અભયવચન મેળવી લીધું હતું. અને પોતાની જાગીર પાછી મેળવવાની રવામી સેવી રહ્યો હતો. આ દેશદોહીએ પોતાના કાકા અમ્બિકસિંહને પણ રંગો લીધેલો પણ તે માનસિકની માલ સમજી જતાં નાસી ગયો. આમ એક પછી એક બધા પ્રતિરર્ષીઓના ઘાટ પડતો માનસિક પોતાનો રવાઈ સાધવાની પેરવી કરી રહ્યો હતો ત્યાં અચાનક તાત્પર્યોપે એને આરી મળ્યો. એક જ ગલમાં બન્નેનો બેટો થયો. જુદે જુદે રથને નાસમામ કરવાથી તાત્પર્યોપે નિરાશ તેમજ શ્રમિત બની મથે હતો. ચારે બાજુથી અંગ્રેજ સરદારો મુઠ્ઠાજી લશ્કર સાથે દેશદોહીઓની મદદથી તેનો પીછો પકડી રહ્યા હતા. અંગ્રેજ સરદારને પોતાની ઝડપી ચાલથી હંકાવ્યા છતાં તાત્પર્ય એકસો પડી મથે અને હતાશ બની સર્વ પરિસ્થિતિઓ એણે માનસિકને વોફકર્યો. મિત્રસંકાયે, મિત્રભાવે તાત્પર્યે માનસિકને પોતાનો મદદગાર માન્યો પણ પવનના રાગ્મની સહાય મેળવવા જનાર અદમદયાદ મીલવી જેવી જ તાત્પર્યની હાલત થઈ. માનસિક ઉપર ખૂબ વિશ્વાસ રાખી તેની સલાહ અનુસાર પોતાના છૂપાવાની રથને તે નકો કરી રહ્યો હતો તે સમયે માનસિક અંગ્રેજ સરદાર મીડની સાથે તાત્પર્યે અંગ્રેજોને રવાઈન કરવાનું કાવતરું રમી રહ્યો હતો. તાત્પર્યે આ તાકે માનસિકની સલાહ પૂછી. માનસિક બીજે રથને મથે હોવાથી એણે કહાવી મોકલ્યું : “ જે રથને તમે છો ત્યાં જ રડો. તરૂંકે દિવસમાં આવું છું ”

માનસિકે આ સંદેશોનો અશ્વરથ અગાદ રીતે પાળ્યો. ૧૮૫૯ની ૭મી એપ્રિલે મથરાતે તાત્પર્યોપે

જે જંગલમાં છૂપાયો હતો ત્યાં માનસિંહ આવી પહોંચ્યો. તાત્યાટોપે હાર ઉઠ્યો હતો. આ જ રિશ્તિમાં એને કેડ કરવામાં આવ્યો. દેશી અધિકારી સાથે કેટલાક મુખાઈ પદાલ્થના સિપાઈઓ થોડે દૂર છૂપાયા હતા તેમણે આ કામ પાર પાડ્યું અને તાત્યાને બીજે દિવસે અંગ્રેજ સરદાર મીન્ટી આજળ ખડો કરવામાં આવ્યો.

૩

લશ્કરી અદાલત સમક્ષ કામ ચાલતાં તા. ૧૦મી એપ્રિલ ૧૮૫૯ના રોજ તાત્યાટોપેએ પોતાનું જ્વાળ રત્નચાએ રજૂ કર્યું. એનો બચાવ સરળ, સ્પષ્ટ અને સીધો હતો:

“મેં કાશ્મી પહાડ સુધી મારા માલીક તાના સાહેબનો હુકમ લીધો છે, અને ત્યારબાદ રાત્ર સાહેબનો. અંગ્રેજ સ્ત્રી, પુરૂષ કે બાળકોના ખુનની જવાબદારી મારી નથી. મારે તે સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. મેં કામને પછ કાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો નથી. આથી વધુ મારા બચાવમાં મારે કંઈ કહેવું નથી.”

લશ્કરી અદાલતે તાત્યાને કાંસીની સજા ફરમાવી તા. ૧૮મી એપ્રિલે આ સજાનો અમલ કરવામાં આવ્યો.

એમ કહેવાય છે કે કાંસી દેવાનું કામ કરવાર કાંઈ ન મળવામાં એક મિત્ર અનુભવી આદમી મારફત કામ લેવાયું. તદ્દન સ્વસ્થ ચિત્તે, ગિયતપ્રગતી માણે તાત્યા ટોપે કાંસીને ઓઝડે ચડ્યો અને પોતાને હાથે જ કાંસી ગળામાં નાંખ્યો. પછી નીચેનું પાટીયું ખસેડી લેવામાં આવ્યું. તાત્યાની જીવનકોલા ખનમ થઈ ગઈ, સ્ત્રીથી આજીવ્યાજીવી ટેકરીઓ ઉપરથી હમ્મરો માણસો આ અંતિમ દશ્ય નીહાળી રહ્યા હતા અને દેશપ્રેમી વીરો મોતને કેટલી મમતાથી આવકાર આપી શકે છે તેનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાક મેળવી રહ્યા હતા.

તાત્યાને ફરમાવવામાં આવેલી સજા વધુ પડતી અને ગેરકાયદેસર હતી એમ અંગ્રેજ પ્રતિહાસકાર મેલેસન સ્પષ્ટપણે કહે છે. મેલેસન લખે છે: “તે વેળાએ લોકમતે (એટલે અંગ્રેજોના લોકમતે) આ સજા બ્યાજબી ગણી પશુ લવિષ્યમાં આ સજાને સમર્થન મળશે કે કેમ તે શંકાભયું છે. તાત્યા ટોપે બ્રિટિશ પ્રબળન કે સેવક નહોતો. ૧૮૧૨ની સાલમાં ત્યારે તેનો જન્મ થયો ત્યારે તેનો માલીક પશ્ચિમ હિન્દના એક વિશાળ ભાગનો અધિપતિ હતો આ

માલીકનું રાજ્ય હરો લેવાયા બાદ તેને વફાદાર રહી તાત્યાએ પોતાનો જીવનકાળ ઘડી કાઢ્યો. એના ઉપર ખૂનનો આરોપ ધરવામાં આવ્યો જ નહોતો. આ સર્વ વિચારતાં એને ધણેલી સજા મળી જ વધુ પાતી ગણાય.”

મેલેસન તાત્યા ટોપેને ઓરિસ્સાના એલ્ફિસ હોફર સાથે સરખાવી લઈ અંગ્રેજિ આપે છે.

* હોફર અને તાત્યા ટોપે વચ્ચે ધણું સામ્ય છે. જેમની સામે તેજો લડ્યા છે તેમના અમલ દરમિયાન આ બન્નેઓ નહોતા બન્નેની જાતિઓ પરદેશી અમલની એડી નીચે આવી મંદ હતી. બન્નેએ રાષ્ટ્ર-બાપી ઉત્થાનમાં અસાધારણ વીરતાથી શત્રુ સામનો કર્યો હતો.

એલ્ફિસ હોફર ઓરિસ્સામાં ટાઈરોલનો વતની હતો. નેપોલીઅને ઓરિસ્સા ઉપર હમ્મો કર્યો ત્યારે ટાઈરોલના શહેરોએ તેનો સામ્યા મથા. હોફરે તેમની સરદારી લીધી. તેણે લડાઈમાં એનું કોલસા દાખવ્યું કે, ત્રણ જ દિવસમાં શત્રુઓને પીછેઠઠ કરવી પડી. પરંતુ છેવટે નેપોલીઅને ઓરિસ્સાન સૈન્યને હરાવી મુલક કબજે કર્યો. હોફર જીતવાંસી મંદ બેઠો. તાત્યા ટોપેને જેમ તેના મિત્રે દગો દીધો તેમજ હોફર પશુ મિત્રદોષનો ભોગ બન્યો અને પોતપોતાના દેશમાં રાષ્ટ્રપુરૂષનું પદ ગ્રાસ કરી નેતાપદે સ્થપાયા હતા. હોફર ને તાત્યા ટોપે-બન્નેએ વર્ચસ્વ-ધરાવતી જાતિનો સામનો એટલો બધો દહતાથી કર્યો કે, તેમનો સામે અમામાન્ય પગલાં લેવાની ફરજ પડી. યુરોપિઅન હોફરની ગણના હાલ પશુ જગતના વીર પુરૂષોમાં થાય છે; અને બીજાને-મરાઠા તાત્યા ટોપેને-હિન્દીઓ વીર પુરૂષમાં નહિ મણતા હોય તેની શી ખાતોફ ચંગલ, નર્મદા અને પર્વતીની આસપાસના પ્રદેશમાં તાત્યા ટોપેનું નામ પ્રેમપૂર્વક ઉત્સાહથી નહિ લેવાતું હોય એમ કાણ કહી શકશે?”

તેને નેપોલીઅન સમક્ષ ઊભો કરવામાં આવ્યો. લશ્કરી અદાલત સમક્ષ તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. હોફરને ગોળાએ ઉમાવી દેવાની સજા થઈ. ૧૮૧૦ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેને ગોળાથી વાંધી નાંખવામાં આવ્યો. તેના સંબંધીઓએ તેની કબર ઉપર તેની પ્રતિમૂર્તિ રચાવી.

એક વખત લગવાન તથાગત શ્રાવસ્તી નગરીના પૂર્વેધાનમાં રહેતા હતા. વિશાખાની નાની રમતિયાળ પોત્રી એ વખતે ત્યાં મરણ પાત્રી લગવાન આ વાટિકામાં વિશોખાનાં ગૃહમાં જ રહ્યા હતા. ઊંઘેને લુગડે, આંધુબરી આંખે, ઉઘાડે વાળે, પોતાની પોત્રીને બચાવી લેવાના મોહમાં, વિશાખા લગવાનના સાન્નિધ્યમાં દોડતી આવી. આવીને એણે શોકભારે અવાજે કહ્યું. 'લગવાન! અમારું રમકડું અમે ખોઈ બેઠા છીએ!'

'શું થયું છે વિશાખા? આટલી બધી ઉતાવળે આવે કપડે કેમ આવવું પર્યું?'

'અરે! પ્રભુ! મારી નાની પોત્રી મરણ પાત્રી છે. આખા ઘરને એ હસાવતી હતી. અમે રમકડું ખોઈ બેઠા!'

'વિશાખા! તને છેકસં ઘણું જ પ્રિય છે કાં? આખી શ્રાવસ્તી નગરીની વસ્તી જેટલાં સંતાનો તારી વાટિકામાં કલ્લોલ કરતાં હોય તો તને તો એવું કશું ગમે!'

'હા પ્રભુ! મને તો કિલ્લોલ કરતાં ખાળકોની એક દુનિયા હોય, તો પછી બીજું બલે કાંઈ ન હોય!'

'પણ શ્રાવસ્તી નગરીમાં હમેશાં કેટલાં મરણ થતાં હશે?'

'હસ, આઠ, સાત કે નવ કાંઈક તો હશે. એકથી વધુ મરણ તો હમેશાં હું જોઈ છું!'

'આ તારી શિશુસંષ્ટિની કલ્પના પાર પડે તો, તું બીનાં લુગડાં ને આંધુવાળી આંખ-

ધૂમકે

માંથી કોઈ દિવસ મુક્ત થાય ખરી? વિશાખા! એ તો એવું છે, આપણને આ દુનિયામાં સે વસ્તુ પ્રિય હોય, તેનો અર્થ એ થાય કે આપણે સો શોક માટે તૈયાર રહેવું. જેને જે વસ્તુમાં રાગ છે, એણે તેવું શોક વર્ણ્ય છે આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં જેને એક વસ્તુમાં રાગ નથી, એને માટે એકે શોક-રહેતો નથી. જે રાગથી પર છે, કેવળ એ જ શોકથી પર રહે છે

આપણા તમામ શોકો એ આપણા પ્રિય-જનો પ્રત્યેનાં રાગનાં સંતાનો છે!

જેને દુનિયામાં કાંઈ જ પ્રિય નથી, એને માટે શોક નથી.

જેને દુનિયામાં કાંઈ જ પ્રિય નથી, એટલે કે એકના કરતાં બીજી વધારે પ્રિય, એવું જેને માટે રહ્યું નથી.

એવું એને માટે રહ્યું નથી, કારણ કે વસ્તુના નૈસર્ગિક કાતુનને એ જાણે છે. આપણને ગમે તેટલું પ્રિય હોય તેણે પણ જવું જોઈએ. એ જ જાણે છે, વિશાખા! માત્ર એ જ મનુષ્ય શોકને તરે છે!

અને જેને કાંઈ પ્રિય નથી, એને કાંઈ અપ્રિય પણ નથી. માટે શોકને તરવાનો આ એક જ રસ્તો છે. કોઈ વસ્તુને એવી પ્રિય ન કરો કે એ તમને રાગથી બાંધી લે!

જે વી રીતે જાળદ ચાલે એટલે ગાડાનું ચેડું પાછળ ચાલે જ છે, તેમ માણસ મનમાં બેઠો વિચાર કરે, એ એનો વિચાર માત્ર,

* શ્રી ધૂમકેશ્વરનાં લોકસરાર કથાચરિત્રના ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર પ્રગટ થયાં છે: 'જાનબોધિ' 'વરને જાવડે' અને 'બોધકથાઓ'. આ પ્રસંગે 'બોધકથાઓ'માંથી લીધા છે.

કામનું બીજ વાવેજ છે. પોતાને થયેલા અપમાનનો જે વારંવાર વિચાર કરે છે, તેને એ વિચાર અનુભવને અતે માહુમ પડ્યો, કે થયેલું અપમાન તો રહ્યું જ છે, પણ વધારામાં, જેનાં મૂળિયાં હોડેડીને ફેંકી દેતાં, આકાશ-પાતાળ એક થઈ બંધ એવું ધિક્કારનું એક બીજું લક્ષ્ય પણ એનામાં પેદું છે । તથાગતે એટલા માટે કહ્યું છે કે વૈરથી કદી પણ વૈર ન થમે.

બનારસના રાજાને એક વખત લોભ થયો પોતાની પડખેનું કોશલ દેશનું રાજ પોતાને મળે તો પોતે મોટો રાજ થાય

એણે ગમે તેમ કરીને કોશલનું રાજ હાથ ક્યું, રાજા માર્યો ગયો. સગલાં સહી જંગલમાં લાગી ગઈ. ત્યાં તેને એક પુત્ર થયો. દીર્ઘાયુ તેનું નામ.

હવે આ વાતને વરસો વીતી ગયાં. બનારસનો રાજા પ્રહલદત્ત તો આ વાત ભૂલી પણ ગયો. કોશલનું જુદું કોઈ રાજ હતું એનું પણ લોકોને સ્મરણ ન રહ્યું.

પણ આ જે કોશલરાજાનો બાળક છોકરો દીર્ઘાયુ, તે ધીમે ધીમે મોટો થયો.

તે પોતાની આજીવિકા માટે ફરતો ફરતો રાજા પ્રહલદત્તને ત્યાં આવી ચઢ્યો. અર્ધવિધામાં કુશળ હતો, એટલે રાજાને ત્યાં નોકર રહ્યો. કોઈ બાજુનું નથી કે આ શત્રુ રાજાનો પુત્ર છે. દીર્ઘાયુએ પણ એવી વિશ્વાસપાત્ર નોકરી બજાવી કે ધીમે ધીમે એ તો રાજા પ્રહલદત્તનો સારથી ધર્મ પડ્યો.

આજના કરતાં એ જમાનામાં સારથીનું સ્થાન જુદું હતું. તે માત્ર રથ હાંકનારો ન હતો. એ રાજાના મિત્ર જેવો ગણાતો. સુખમાં

અને દુઃખમાં, રાજા અને સારથી, બન્ને સાથે રહેવાને બાણે નિર્મયેલાં હતા.

હવે એક દિવસ રાજા પ્રહલદત્ત શિકારે ગયો. શિકારની પાછળ એટલો દૂર નીકળી ગયો કે માણસો તો ક્યાંયનાં ક્યાંય પાછળ રહી ગયાં. તાપ પણ ઠીકઠીકનો બન્યો. બુખ લાગી, તરસ લાગી, એક ગાંડની ઘાટા છાયા નીચે રાજાનો રથ આવ્યો.

ત્યાં થોડું પાણી મળ્યું. રાજાને કાષ્ટક શાંતિ થઈ. પોતે દીર્ઘાયુના બેગામાં માથું મૂકીને સૂઈ ગયો.

જંગલ આપું એકલું આરે તરફ ફેલાયેલું હતું કોઈ કહેતાં કોઈ માણસ ક્યાંય દેખાતો ન હતો. એ વખતે દીર્ઘાયુના મનમાં પોતાનું ભૂતકાળનું જીવન, પોતાના બાપની અવદશા, મા, જંગલે જંગલ રખડી હતી તે દિવસો બધું એક પછી એક યાદ આવવા માંડ્યું ।

જેમ જેમ એ યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ દીર્ઘાયુનું મન ખાડું થતું ગયું ।

આ બધું, આ રાજા પ્રહલદત્તને લીધે થયું, એવો ધિક્કારલયો વિચાર મનમાં હોગી નીકળ્યો ।

આવો એકાંતનો લાગ બોધને એને મન યદ્ય આવ્યું કે જો રાજાનું આંહી કાટલું કાઢી નાખ્યું હોય તો દુઃખમનનો દુઃખમન બંધ ને બાપનું વેર વાળ્યું ઠંડેવાય ।

પિતાને સદ્ગતિ તો મળે ।

પણ એના પિતાએ એને મરણ પામતાં પહેલાં બે ત્રણ સોનેરી વેણ સંજ્ઞાબાળ્યાં હતાં. એ વેણ એને અત્યારે યાદ આવ્યાં ।

એના પિતાએ કહ્યું હતું: “દીર્ઘાયુ । વેર

વાળનાર કરતાં શમા આપનાર વધારે ઉત્તમ છે. અને એમાં પણ વેર લેવાની શકિત હોય, છતાં જે શમા આપે છે, તે માણસ નરોત્તમ છે !

પિતાનાં આ સોનેરી સુત્રો યાદ આવવાથી એનું મન વેર લેવામાંથી પાણું હટી ગયું. એણે તલવાર મ્યાન કરી દીધી !

હવે આ બાબુ મનોમન સાક્ષી હોય તેમ રાજા પ્રજાદત્તને નિદ્રામાં એક સ્વપ્નનું આગ્યું. સ્વપ્નનામાં જાણે પોતે દીર્ઘાયુના કળજમાં બંધનમાં પડ્યો છે. દીર્ઘાયુ એના ઉપર તલવારનો ઘા કરવા તૈયાર થાય છે, અને રાજા બ્રહ્મ પાડીને ગલરાટમાં ને ગલરાટમાં જાગી જાય છે !

પણ રાજા પ્રજાદત્તની આ સ્વપ્નનાની વાત દીર્ઘાયુને બીજી રીતે સમજાવી. એનું મન પાપી થયું હતું, એટલે એને લાગ્યું કે, રાજા વાત જાણી ગયો છે, ને હવે આ ઢોંગ કરે છે ! રાજાધાનીમાં પાછા ફર્યા પછી એ એને લટકાવી દેવાનો છે !

એટલે એને ધયું કે હવે લો હું પ્રજાદત્તને રાજાને નહિ હણું તો રાજા પછી મને છોડતો નહિ જવા દે !

એણે તલવાર જેવીને કહ્યું : ‘હું દીર્ઘાયુ બની રીતે ક્રોધરાજનો પુત્ર છું. વેરની ઘડી હવે આવી પહોંચી છે. આપણે આને હિસાબ પતાવી લઇએ !’

પણ રાજા પ્રજાદત્તને આ દીર્ઘાયુ સાથે હિસાબ પતાવવાની વાત ક્યાં હતી ? એના મનને દીર્ઘાયુની અત્યાર સુધીની સમજાઈ અનર કરી ગઈ. તેણે દીર્ઘાયુને કહ્યું : ‘આપણે તલવારથી નહિ, એક બીજાને લેડીને હિસાબ પતાવીએ ! મેં તને શોધી કાઢ્યો છે એમ

તારા મનને આગ્યું છે, પણ એમ નથી બાઈ ! આપણે એક બીજા, એક બીજાને છોડ આપીએ એટલા માટે હું તને આ કહું છું !’

છેવટે એમાંથી બંને મિત્રો યદને શમા વીરસ્ય ભુવણમ્ એ પદાર્થપાઠ છોવનમાંથી જ શીખ્યા.

[૧૯]

શે ખસાદી નામે એક મુસ્લીમ મહાત્મ થઈ ગયા છે. તેમની વાણી એટલી સુંદર કે દુનિયાની બધી પ્રજા એ જાણવા માં આતુર રહે છે.

એમણે કેટલીક સુંદર દર્શાવ કથાઓ આપે છે. એક વખત એણે વાન્યું કે એક વિરક સાધુ વનમાં રહેતો હતો. રાજાની સવારી એ કિવસ ત્યાંથી નીકળી, પણ સાધુ તો પોતાના બજનમાં તદલીન હતો. રાજાને માન આપવાનું પણ એને ધ્યાન રહ્યું નહિ !

રાજા નીકળ્યો હતો, એને માન આપ નોંધ્યો, એવી એવી કાંઈ વાત માટે તો, એ મન લાગ્યે જ વખત ફાજલ પાડી શકે તે હતું. એ મન તો આપ્યું, લેશ પણ બીજા વાતમાં સમજે નહિ તેમ, ઇશ્વરને અર્પણ થઈ ગયું હતું !

પણ રાજાનું મન તો માન અપમાનન જ્યાલમાં જ પળે પળે રમવાવાળું. એને ત્ય તો એ જ ધમાલ રહેતી. આમ સલામ કરે તો માન ગણાય ને આમ નમે તો અપમાન કહેવાય ! એટલે એણે ધ્યાનમાં રાખી લીધું કે સાધુએ આપણને માન આપ્યું નથી એને તો એમ પણ વિચાર આવ્યો કે અ

માન લેવા માટે થઈને, ફરીને એક વખત એ રસ્તે આવવું જ જોઈએ !

પણ રમતારામ સાધુ તો બીજી વખત પણ એ ના એ ગયે વખતે સલામ કરવાનું ભૂલી ગયા હતા આ વખતે તો સામે જોવાનું પણ ધ્યાન રહ્યું નહિ !

છેવટે તો રાત્ર સાહેબે સામેથી ચાલીને એને કોઈ સાથે કહેવરાવ્યું કે. રાત્ર સાહેબ આંહીથી નીકળે છે ને તમે તો એને માન પણ આપતા નથી !

સાધુએ જવાબ વાલ્યો: 'રાત્ર સાહેબને કહો કે, માનની આશા તો એવા પાસેથી એમણે રાખવી ઘટે, જેમને રાત્ર સાહેબ કંઈક આપી શકે તેમ હોય ! અમારી પાસે તો હવે જે મૂડી છે તે આપવા માટેની છે. રાત્રસાહેબને જોઈતી હોય તો આવે ને જોઈએ એટલી, શક્તિ પ્રમાણે ઉપાડી દેયે ! રાત્ર, જે પ્રભાતી રક્ષા કરવાનો ધર્મ સમજાયે, તો એને આ પ્રભા પાસેથી ભક્તિ માગવાનો વખત પણ નહિ રહે એટલું બધું કામ નીકળી પડશે !'

[૨૦]

એક વખત હાતિમતાઈને ત્યાં મોટી મીઠાણાની ઘઈ ગઈ ભાતભાતનાં લોજન તૈયાર થયાં. ઘેરઘેરથી માણસ ત્યાં જમવા ગયાં. લોકો ખુશખુશ થઈ ગયા.

હવે તે જ દિવસે કોઈ કારણને લીધે હાતિમતાઈને જંગલમાં જવું પડ્યું !

જંગલમાં એક કઠિયારો લાકડાંનો ભારો ભેગો ફરી, નિરાંતે એક ઝાડની છાયા નીચે બેઠો બેઠો, પોતાનું લાતું છોડીને હુજીએ

સૂકો રોટલો ને મરચું, બેઠો બેઠો ખાય ! રસધી ને પ્રેમથી એ પોતાની રોટી ખાઈ રહ્યો હતો.

હાતિમતાઈને એ જોઈને આશ્ચર્ય થયું. આટલા ગંધા માણસો પોતાને ત્યાં આવ્યાં, એમાં કંઈક ગરીબગરબાં પણ હતાં. સૌને એણે પ્રેમથી, નાના મોટાના લેલ વિના, આમંત્રણ આપ્યું હતું, અને આ કઠિયારો એમાં આવ્યો નહિ એ નવાઈની વાત !

તેણે કઠિયારને કહ્યું: 'કેમ તમે આવે સંભળ્યું નથી ? આજ તો હાતિમતાઈએ મીઠાણાની આપી છે, તમે ત્યાં ન ગયા ?'

કઠિયારાએ જવાબ વાલ્યો: 'હાતિમતાઈની મિઠાણાની છે એ બધું. પણ મેં ઈશ્વરને એક વેણ આપ્યું છે. ને ઈશ્વરે મને આપ્યું છે !'

'શું ?'

'કે મારે મહેનતની રોટી રળવી. અને ઈશ્વરે કહ્યું છે કે મારે તને મહેનતની રોટી આપવી ! આવી રોટી રળવા આડે હાતિમતાઈને ત્યાં લાભો હાથ કરવાનો મને વખત જ ક્યાં છે ?'

હાતિમતાઈને કોઈએ ત્યારપછી પૂછ્યું કે તમારા કરતાં વધારે યોગ્ય, વધારે ઉદાર માણસ કોઈ જોયો છે ?

હાતિમતાઈએ જવાબ દીધો: 'હા. એક કઠિયારો મારા કરતાં વધારે ઉદાર, વધારે યોગ્ય દીઠો ખરો !'

'એણે કેટલું આપ્યું હશે ?'

'એણે આપ્યું કંઈ નથી. પણ કોઈનું જિંદગીમાં કંઈ લીધું નથી !'

વાળનાર કરતાં ક્ષમા આપનાર વધારે ઉત્તમ છે. અને એમાં પણ વેર લેવાની શક્તિ હોય, છતાં જે ક્ષમા આપે છે, તે માણસ નરોત્તમ છે !

પિતાનાં આ સોનેરી સુત્રો યાદ આવવાથી એનું મન વેર લેવામાંથી પાછું હટી ગયું. એણે તલવાર ચ્વાન કરી દીધી !

હવે આ બાજુ મનોમન સાક્ષી હોય તેમ રાજા બ્રહ્મદત્તને નિદ્રામાં એક સ્વપ્નું આબું. સ્વપ્નામાં જાણે પોતે દીર્ઘાયુના કળાત્રીમાં અંધનમાં પડ્યો છે. દીર્ઘાયુ એના ઉપર તલવારનો ધા કરવા તૈયાર થાય છે, અને રાજા બ્રહ્મ પાડીને ગલરાટમાં ને ગલરાટમાં જાગી બાંધે છે !

પણ રાજા બ્રહ્મદત્તની આ સ્વપ્નાની વાત દીર્ઘાયુને બીજી રીતે સમજાણી. એનું મન પાપી થયું હતું, એટલે એને લાગ્યું કે, રાજા વાત જાણી ગયો છે, ને હવે આ ઢોંગ કરે છે ! રાજધાનીમાં પાછા ક્યાં પછી એ એને લટકાવી દેવાનો છે !

એટલે એને થયું કે હવે જો હું પ્રગટ થઈને રાજાને નહિ હણું તો રાજા પછી મને છોડતો નહિ જવા દે !

એણે તલવાર ખેંચીને કહ્યું : ‘હું દીર્ઘાયુ ખરી રીતે ક્રોધરાજનો પુત્ર છું. વેરની ધડી હવે આવી પહોંચી છે. આપણે આને હિસાબ પતાવી લઈએ !’

પણ રાજા બ્રહ્મદત્તને આ દીર્ઘાયુ સાથે હિસાબ પતાવવાની વાત ક્યાં હતી ? એના મનને દીર્ઘાયુની અત્યાર સુધીની સમ્યાધ અંતર કરી ગઈ. તેણે દીર્ઘાયુને કહ્યું : ‘આપણે તલવારથી નહિ, એક બીજાને લોટીને હિસાબ પતાવીએ ! મેં તને શોધી કાઢ્યો છે એમ

તારા મનને આબું છે. પણ એમ નથી બાઈ ! આપણે એક બીજા, એક બીજાને છોડવું આપીએ એટલા માટે હું તને આ કહું છું !’

છેવટે એમાંથી બંન્ને મિત્રો થઈને ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ એ પદાર્થયાત્રા છોડવામાંથી જ શીખ્યા.

[૧૯]

શો ખસાદી નામે એક સુસ્લીમ મહાત્મા થઈ ગયા છે. તેમની વાણી એટલી સુંદર છે કે દુનિયાની બધી પ્રજા એ જાણવા માટે આતુર રહે છે.

એમણે કેટલીક સુંદર દષ્ટાંત કથાઓ આપી છે. એક વખત એવું જન્યું કે એક વિરક્ત સાધુ વનમાં રહેતો હતો. રાજાની સવારી એક દિવસ ત્યાંથી નીકળી. પણ સાધુ તો પોતાના ભજનમાં તદ્દલીન હતો. રાજાને માન આપવાનું પણ એને ધ્યાન રહ્યું નહિ !

રાજા નીકળ્યો હતો, એને માન આપવું જોઈએ, એવી એવી કોઈ વાત માટે તો, એનું મન શાગ્યે જ વખત કાજલ પાડી શકે તેમ હતું. એ મન તો આશ્ચર્યે, લેશ પણ બીજી વાતમાં સમજે નહિ તેમ, ઇશ્વરને અર્પણ થઈ ગયું હતું !

પણ રાજાનું મન તો માન અપમાનના ખ્યાલમાં જ પળે પળે રમવાવાળું. એને ત્યાં તો એ જ થમાલ રહેતી. આમ સલામ કરે તો માન ગણાય ને આમ નમે તો અપમાન કહેવાય ! એટલે એણે ધ્યાનમાં રાખી લીધું કે સાધુએ આપણને માન આપ્યું નથી ! એને તો એમ પણ વિચાર આવ્યો કે આ

માન લેવા માટે થઈને, ફરીને એક વખત એ રસ્તે આવવું જ જોઈએ ।

પણ રમતારાન સાધુ તો બીજી વખત પણ એ ના, એ ગયે વખતે સલામ કરવાતું ભૂલી ગયા હતા. આ વખતે તો સામે જોવાતું પણ ધ્યાન રહ્યું નહિ ।

હેવટે તો રાજા સાહેબે સામેથી ચાલીને એને કોઈ સાથે કહેવરાવ્યું કે, રાજા સાહેબ આંહીથી નીકળે છે ને તમે તો એને માન પણ આપતા નથી ।

સાધુએ જવાબ વાળ્યો : ‘રાજા સાહેબને કહો કે, માનની આશા તો એવા પાસેથી એમણે રાખી ઘટે, જેમને રાજા સાહેબ કાંઈક આપી શકે તેમ હોય । અમારી પાસે તો હવે જે મૂડી છે તે આપવા માટેની છે. રાજાસાહેબને જોઈતી હોય તો આવે ને જોઈએ એટલી, થકિત પ્રમાણે ઉપાડી હવે । રાજા, જો પ્રજાની રક્ષા કરવાનો ધર્મ સમજાવે, તો એને આ પ્રજા પાસેથી લકિત માગવાનો વખત પણ નહિ રહે એટલું જ થું કામ નીકળી પડ્યો ।’

[૨૦]

એક વખત હાતિમતાઈને ત્યાં મોટી મીઝબાની થઈ ગઈ. ભાતભાતનાં લોજન તૈયાર થયાં. ઘેરઘેરથી માણસ ત્યાં જમવા ગયાં. લોકો મુશમુશ થઈ ગયા.

હવે તે જ દિવસે કોઈ કારણને લીધે હાતિમતાઈને જંગલમાં જવું પડ્યું ।

જંગલમાં એક કઠિયારો લાકડાંનો ભારો ભેગો ફરી, નિરાંતે એક ઝાડની છાયા નીચે બેઠો બેઠો, પોતાતું ભાતું છાડીને હુખ્ખો

સૂકો રાટલો ને મરચું, બેઠો બેઠો ખાય । રસથી ને પ્રેમથી એ પોતાની રાટી ખાઈ રહ્યો હતો.

હાતિમતાઈને એ જોઈને આશ્ચર્ય થયું. આટલા બધા માણસો પોતાને ત્યાં આવ્યાં, એમાં કંઈ ગરીબગરબાં પણ હતાં. સૌને એણે પ્રેમથી, નાના મોટાના લેક વિના, આમંત્રણ આપ્યું હતું, અને આ કઠિયારો એમાં આવ્યો નહિ એ નવાઈની વાત ।

તેણે કઠિયારાને કહ્યું : ‘કેમ તમે આજે સાંભળ્યું નથી ? આજ તો હાતિમતાઈએ મીઝબાની આપી છે, તમે ત્યાં ન ગયા ?’

કઠિયારાએ જવાબ વાળ્યો : ‘હાતિમતાઈની મિઝબાની છે એ ખરું. પણ મેં ઈશ્વરને એક વેણ આપ્યું છે. ને ઈશ્વરે મને આપ્યું છે ।’

‘હું ?’

‘કે મારે મહેનતની રાટી રળવી, અને ઈશ્વરે કહ્યું છે કે મારે તને મહેનતની રાટી આપવી ! આવી રાટી રળવા આડે હાતિમતાઈને ત્યાં લાંબો હાથ કરવાનો મને વખત જ કયાં છે ?’

હાતિમતાઈને કોઈએ ત્યારપછી પૂછ્યું કે તમારા કરતાં વધારે યોગ્ય, વધારે ઉદાર માણસ કોઈ જોશે ?

હાતિમતાઈએ જવાબ દીધો : ‘હા. એક કઠિયારો મારા કરતાં વધારે ઉદાર, વધારે યોગ્ય દીકો ખરો ।’

‘એણે કેટલું આપ્યું હશે ?’

‘એણે આપ્યું કાંઈ નથી. પણ કોઈતું જિંદગીમાં કાંઈ લીધું નથી ।’

[૨૧]

અમુ બીન આદમને એક સ્વપ્ન આવ્યું. એને લાગ્યું કે દેવલોકનો કોઈ કિસ્તો એના ઘરમાં આવ્યો છે. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યો ત્યાં ખરેખર કોઈ કિસ્તો એકો એકો 'લખે'.

અમુ બીન આદમે પૂછ્યું : 'ભાઈ! કોનો નામ લખે છે ?'

'જે લોકો ઈશ્વરને ચાહનારા છે, એમનાં નામ લેમાં કરે છે.' કિસ્તાએ જવાબ દીધો.

'ત્યારે તો એમાં મારું નામ હશે ?'

'તમારું નામ ? ના, તમારું નામ તો નથી.'

'ત્યારે કિસ્તાણ ! એક કામ કરો. મારું નામ છેક છેલ્લે ટપકાવી મૂકો. તેમાં લખાશે કે આ માણસ, માણસને ચાહે છે મારે, એનું નામ છેક છેલ્લું લખ્યું છે.'

કિસ્તો તો તે દિવસે લખીને છોડી ગયો.

પણ બીજે દિવસે આવ્યો. ત્યારે અમુ બીન આદમનું નામ સૌથી પહેલું મૂકાઈ ગયું હતું ! ઈશ્વરને ચાહનારા લોકોમાં નામાવલિમાં સૌથી મોખરે આ માણસનું નામ હતું ! અમુ બીન આદમ !

[૨૨]

સિ

હરાજ જયસિંહ પછી કુમારપાલ શુજરાતમાં રાજ થયો, એણે પણ સધરા જેસંગની પેઠે પરદુઃખભંજન કરવામાં રાજાનું કર્તવ્ય માન્યું. પણ સફલિતને આત્માના એક માત્ર વિશ્વાસુ મિત્ર તરીકે માનવી એ વાત બહુ બહુ કઠણ છે. સફલિતવાળાને પણ કીર્તિની

લેહ લાગે છે રાજા કુમારપાલને પણ થયું કે, જો મને સુવર્ણસિદ્ધિ મળે તો હું પણ, રાજા વીર વિક્રમની પેઠે આખી પૃથ્વીને કરજના ભારથી મુક્ત કરી દઉં !

સફલિતની પણ ત્યારે અતિશયતા આવે છે, ત્યારે એ વિષે વિવેકથી વિચાર કરવાને રહે છે.

કુમારપાલે હેમચંદ્રાચાર્યને વાત કરી. હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે મારા શુરુ દેવચંદ્ર-સૂરિએ સુવર્ણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

રાજાએ તો દેવચંદ્રસૂરિને બહુ માનપૂર્વક પાટણમાં નિમંત્ર્યા. અને હેમચંદ્રાચાર્યની પાસેથી કુમારપાલની મહેન્દા વિષે જાણ્યું. રાજાને વીર વિક્રમની માફક આખી પૃથ્વીનું કરજ ફેડીને કીર્તિ મેળવવી છે.

શુરુ દેવચંદ્રે જવાબ દીધો : 'જેને વર્તમાન જીવનમાં પ્રતિષ્ઠાનો મોહ યાચ છે એને સફલિતનું છેલ્લું ફળ-આત્મ સાધના-કદાચ પણ મળતું નથી. રાજાને મોહ યાચ મારે, સાધુઓ જે આવી અલોકિક વસ્તુઓ ખતાવતા રહેશે તો એમાંથી લોકો અમત્કારને ધર્મ માનશે, ને ધર્મને ટોંગ ગણશે ! જીવનમાં કોઈ વસ્તુ સાધુને મળે અને પછી એનું એ પ્રદર્શન કરવા માટે ત્યારે સમજાયું કે હવે એની તપ-શ્રધ્ધાનો અંત આવ્યો છે !'

ત્યારપછી રાજા ને શુરુ હેમચંદ્ર બન્ને લોકકલ્યાણમાં વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ને કીર્તિની ઉપાસનાને ખોટો મોહ ગણવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે સફલિતિથી કામ કરે તેમાં પણ સોપાન પરંપરા રહી છે એ કોઈ ન જાણે. જેને નામશેષનો પણ મોહ ન રહે, માત્ર

મેં તે કર્તવ્યની ખાતર જ કર્તવ્ય કર્યા કરે,
એ ધર્મવૃત્તિ સૌથી ઉત્તમ ગણાય ?

[૨૩]

એ ક વખત એકેટલીસ પાસે એક માણસ
આવ્યો તેણે એકેટલીસને કહ્યું : 'ભાઈ ! તમે
સત્યની ઘણી અસરકારક વાતો કરી બહો !
' છો તો મારે એ સાંભળવી છે !'

એકેટલીસે કહ્યું : 'પણ એ વાતો સાંભળ-
વાનું મૂલ્ય ચૂકવવાનું તમારે રહેશે !'

'કુ ?'

એકેટલીસે જવાબ આપ્યો : 'તમે કેવા છો
ને શું કામ કરો છો ?'

'હું તો સુતાર છું !'

'એમ ? ત્યારે જુઓ. તમે તમારું સુતા-

રીકામ, ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કર્યાનિ, મનમાં
જે દિવસે સતોષ મેળવો, તે દિવસે આછી
આવજો. એટલી તૈયારીથી તમે આવશો, એટલી
મારી વાત તમને તરત સમજાવા માંડશે.
એટલી તૈયારી વિના આવશો, તો હું વર્ષો
સુધી બાકું, ને તમે વર્ષો સુધી મારાળો, તો
આપણો જોમાંથી દોડાનો શકરવાર પાકે નહિ !
લાકડું સારી રીતે છોલનારો માણસ જ સત્ય
ચોધનનો શ્રમ વેઠી શકે, બીજો નહિ !'

★

ગુજરાતની સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાળા

વાર્ષિક લવાજમ

રૂપિયા આઠ

ગામરથના
ગ્રંથમાળા

રવાનગી—

ખર્ચ માફ

વર્ષ ચૌદમું

આ વર્ષ મા ગુજરાતની ત્રણ એજ લેખના વાર્તાસંગ્રહો આવવા કાલેસ છે

૧. વનકાયા—પ્રમુદેશ કિં. ૩-૦-૦

દૂકા વાર્તાઓ માટે ગુજરાતમાં કવે બે મત છે જ નહીં તે લેખકનો તબો વાર્તા સંગ્રહ.

૨. સાચાં સમજાં—વજાલાલ પટેલ કિં. ૩-૮-૦

ગુજરાતના ગામમાંની સોઝામોલી લેખકનો તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ નવો વાર્તા સંગ્રહ.

૩. પારસમણિ—પ્રથમ પેટલોકર કિં. ૩-૦-૦

માનવ જીવનના વૈવિધ્યમાં પાસા દર્શાવતી વાર્તાઓનો તાલો જ વાર્તા સંગ્રહ.

ત્રણે પુસ્તકોની ફલ કિંમત રૂપિયા સાડાત્રણ માત્ર છે, પણ ગ્રંથમાળાના આઠકે ચનારને
ફક્ત રૂપિયા આઠના લવાજમમાં રૂબિ. છુ. પો. યો. ધીર બેઠાં પહેર્યાકવામાં આવશે.

આઠકે થવા માટે આજે જ આપનું લવાજમ મોકલી આપો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ,

ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧. ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

બ્યારે ગામડાના સરકારી છવનને ઘડતા હતા

હી બીધી ઘેર આબો. પુનઃ અહિં વતનમાં આવીને શું કરવું એ વિચારવાનું હતું જ નહિ. કામ્ય કે રાંબેતા મુજબની પ્રજાતિઓ દામ ઉપર હતી એટલે પાછલા પ્રકરણોમાં જાણીયા પ્રકારે કાચું દામ ઉપર ધરી લીધું. પરંતુ હવે આ બધાં કાર્યો ભવિષ્યના છવનને કંઈ જાણુ એમી બરી એના સતત વિચારો આબો કરતા વતનના વર્તુળમાં ભમરી ખાધા કપો સિવાય કંઈ પ્રકારથી કરવાનું સમજતું નહિ.

સુકા ધરતીને વરસાદ ચોમાસામાં લીધી બનાવે એમ માટે બનતું. અગ્નીઆર મહિના પછી નવરાત્રના દિવસોમાં કંઈક અનેરી રૂરજા આવતી, ગરબીઓ શય્યાદવામાં હું મરત બનતો, યેરીના રનેલીએનું ટોણું જમતું, લામ આવેશ નહીના પૂરમાં ગરબીના બોખાને નવરાત્રવા સર્જ જતા, સાફસૂં કરીને સોના રૂપેરી કામગોચી કાંતરકામ કરી શય્યાદાવતા, ગામમાં તેલ ઉધરાવતા અને રાતે નોખત, તાંસા અને ચર-જાદ્યોના મીઠા ચરો સાથે રાત મરબીઓ ખેલતા. માતાજી ઉપર ઘણી જ આરથા હતા. આ આરથાનું મુખ કારણ તો એ જ હતું કે રમત અને તોફાનની એક વૃત્તિને વેગ મળતો તથા કંઈક પ્રજાતિ મળી રહેતી ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી માતાજી પ્રત્યેની ભક્તિ તો કહી રહ્યેલ જ નહિ.

આવા રળીઆમણા દિવસોમાં હું લોમડીયો કળાનું શિક્ષણ શરૂ કરાવે કે સારું સારું કહું તો પડતું મેહોને અહિં આબો હતો. આ વખતે નક્કો કહું કે નવ દિવસ ઉપવાસ કરી વીની અખંડ જ્યોતનું માતાજી સમક્ષ રણજ કરવું. ગામમાં લાલ-લોની એક જમીન જમીર છે. દર વરસે અહિં નવ-રાત્રનો ઉત્સવ ઉજવાય અને એક લાલજી આખું નવરાત્ર ઉપવાસ કરી માતાના મંદિરમાં અખંડ દીવો સાચવવા બેસી રહે. એ ઉડતી વાતો સંભળેલા કે નવરાત્રના દરબને દિવસે 'માતાજી સાક્ષાત' નવરાત્ર

બેઠેલા લાલજીને દર્શન આપે છે. એના સીરમાં પ્રવેશ કરે ત્રણે પાણું સાંભળેલું. આ વખતે એ નવરાત્ર બેસવાની દિવસ કરી નાખી.

પણ મનમાં કરે બહુ હતો. સવારે બપોરે ને સારંકેળે માતાજીનાં જુદા જુદા રવરૂપો બેમનારને દેખાઈ. રાતે બાર વાગ્યા પછી નવરાત્ર વાગતાં સંભ-ર્ણે નવરાત્ર બેસનાર લાલજીની શક્તિ માપવા માતાજી આવા પરમા અનારનવાર બતાવ્યા કરે. આનું પણ સંભળેલ, એટલે શરૂઆતમાં નવરાત્ર બેસતાં કંપારી તો છુટી પણ જમી સ્વભાવને લક્ષ મંદિરમાં નવરાત્ર બેસવાનું શરૂ કરી દીધું.

નવરાત્રનો આજ પ્રથમ ઉપવાસ અને પહેલો દિવસ હતો. સવારમાં નાહી ધોઈ પગવાથો પૂજા કરાવવા માટે શુકલદેવ પણ આવી પહેંચ્યા. વિધિ પ્રમાણે નવે દિવસ સવારે શુકલદેવને પૂજા કરાવવા આવવાનું હોય છે. શુકલદેવ જાણીતા હતા. એમની ખાસીઅત હું સારી રીતે જાણતો. મીઠા દારૂ સાથે તેમણે ગાગ સાથે વાંતલાપ શરૂ કર્યો. ઓહોહો! લાલ હું! નવરાત્ર બેઠો! પાણું જ ઉતમ કહું!- લાલજીનાં માથાસે જ લાઈ, આનું મદદ પુણ્ય મેળવી રહે. આટલી નાની ઉમરમાં આવી સફળ હોય એ તો ચોખ્ખો ભગવતીના પ્રતાપ કહી શકાય. લાઈ કંઈક પૂર્વનાં પુણ્ય ખરાં આવા મીઠાસ લઈને વાંતા-લાપ પછી પૂજા સામગ્રી અને પ્રસાદનો એક ચતુર્થાંશ લાવ. હજારે રહીને ઝોળીમાં સેરવો દીધો. એકાદ કલાકમાં પૂજા વિધિ સંકેતી શાંતિથી ચોખો સંકેતી જિભા થયા. એકાદ પેટ ઉપર ધોતીવાને અવરિયત મોકલતા શાંતિજીએ સૂચના આપી. માતાજીની મૂર્તિ તરફ નજર કરી આજુમાજુ જોઈને કહું. જાણે કંઈક ગુપ્ત રહ્યો એમના વિચાર ઉદભવ્યાં ટપાનું માથા પડ્યું. દીવાની જ્યોત સામે આજળી ધરી બારે પેટ રહેજ વાંકા વળ્યા. નવ દિવસ સુધી આ જ્યોતને અખંડ ગામડાની છે. સમજો ને? એટલું કહીને વળી પાણું ભગવતીની મૂર્તિ સામું જોઈ લીધું

કદાચ જ્યોત હોલવાય તો પોતે જ્વાળાંદારીમાં નધી. એવો ભાવાર્થ તેમની આ નજરમાંથી તરી નીકળ્યો. મને એમના અભિનયમાં બહુ રસ પડ્યો અને અમત ખાતર બોલ્યો. હે' શુભદેવ ! ધારો કે કદાચ જ્યોત હોલવાઈ ગઈ તો ?

તો, અરરર, દીવ ! શીવ ! ભગવતી ! ભગવતી ! એવા ઉચ્ચારો થાઓ છતાં મુખમાંથી છુટી પડ્યા. તે આંખોના કોણ જેવા ડોળા ભગવતીના ત્રિશુલ તરફ ધસી પડ્યા. 'નાભિ સુધી ખેંચેલો થાસ ધીરે ધીરે બહાર ખેંચાયો. અત્રપૂર્ણે ! કહી ફરી વાર નિરાતનો હમ ખેંચી બગલમાંથી સરી ગએલી પોલીને સરખી કરી ફરી પાટલા ઉપર બેસી હાથની સંજા વડે મને નીચે બેસવાનું જણાવ્યું.

ભગવતીની જ્યોત હોલવાય તો ભયંકર પરિણામ આવે એટલું બોલતાં તેમના ચરીરની આકૃતિ બદલાઈ ગઈ. પ્રાયશ્ચિત કરતા હોય તેમ સપ્તશતી ને અઠા-કવચનાં એકાદ બે સુક્ત બોલી સ્વરથ ધયા. બીજી અગત્યની સૂચના આપી. 'નવે દિવસ સંપૂર્ણ' અઠા-અર્ધ' પાળજો. " કપાળ ઉપરની રેખાઓ તાણતા શુકલદેવ બોલી ઉઠ્યા.

"હું તો હજી અઠાવાટી અવરથ બ જાણું છું. પછી એનાથી વિશેષ બીજું કંઈ અંતર્ય પાળવાનું ?" શુકલદેવ હસી પડ્યા. તે મંદિરના દરવાજા બહાર નીકળી લાકડાની ચાખડીઓ પગમાં ભરાવતા બોલ્યા. "તું તો શેઠ લાગે છે એની પણ મારે વ્યાખ્યા કરી ખતાવવી માંગ ?" મંદિરના પગથીયાં ઉતરતા શુકલદેવ ખભે ભરાવેલી ડોળાને સરખી કરી વ્યાજળ ચાલ્યા. અંતર્યર્થની વ્યાખ્યા સંભળતા મંદિરના અડધા લાગ સુધી સાથે ચાલ્યા.

"શુભદેવ ! એમ એમી પેલી વ્યાખ્યા ટહી લો તો તો આપતો ઉપહાર. કદાચ અણુસમન્વયમાં બૂલ કરી ન બેસું."

"જે મંદિરમાં દર્શન કરવા આવતી જતી ઓઝો તરફ નવ દિવસ સુધી જોતું પણ નહિ. મનસા, વાચા ને કંઈથી અજાણર સચેત રહેતું. ભૂલે ચૂકે ને ઓ

તરફ જોવાઈ બધ તો સ્વપ્નામાં પણ આવીને ઓઝો અંતર્યર્થ તોડાવી નાખે એ સમજતો નથી માંડો આ ?"

ફરી આંખ અને નાક વિકૃત બનાવી મંદિરના ગર્ભદાર સામે શુકલદેવે દષ્ટિ નાંખી લીધી. હસવા સાથે આ નવું કોટુક મનમાં હતી મધું. હેલું અઠાત્ર છોકો શુકલદેવ મંદિરનું દાર છોકો અદશ્ય થયા. શુકલદેવના હેલ્યા અઠાત્રે વધુ કંપારી છુટી ગઈ. ન કરે નારાયણ ને કદાચ આંખથી કાઢી રીતું મોહું જોવાઈ ગય. અને શુકલદેવના અઠાત્ર મુખ્ય સ્વપ્નામાં આવો અવર્ણિત બનાવ બને તો ? તો નવ-રાત્રી ઉપામના અકૂળ બધ. એ તો ઠીક પણ ભગ-વતીના કોષ વહોરી લેલો એ કેવું ! શુકલદેવે ફેલા અઠાત્ર વખતનું તેમનું વિકૃત બની ગએલ મુખ તરત જ આંખ આગળ ખડું ધયું અને ફંવાઈ બેઠા ધઈ ગયાં. મંદિરના ગર્ભદારમાં પ્રવેશ કરતાં પાણીના બાંટા હાથ પગ અને માથા ઉપર છાંટી દેડ શુદ્ધિ માટે અપવિત્ર પવિત્રો વા સર્વાવરથાં મોતોપિરા

યઃસ્મરેત પુંડરીકાક્ષં સખાભાષ્યંતરઃ શુચિઃ
વાયો મંત્ર લક્ષ્મી નામ્યો.

સાપંકાળની ભગવતીની આરતી ઉતરી સુધી. પાકશાળાના વિદ્યાર્થીઓના શ્લોકના ગચ્છમથાટ સલાળાતા બંધ થયા. મંદિરની બહાર એમાનમાં ગરબી માતા પધરાવેલાં. ભગવત રાતના બાર સુધી રાગ અને ગરબીઓના કાર્યક્રમ હતા. તે પણ ખતમ થયા. ગરબી રથાનકે પધરાવાઈ. માણસોનાં ટોળાં બીખેરાઈ, જોતજોતામાં નીરવ શીત પધરાઈ ગઈ. હું અને જોડાદાર-પગી મંદિરના પ્રવેશદ્વારની ડેલી બંધ કરી અંદર આવ્યા. મારા મોઢા ઉપર 'મોટી દિ'મત પણ હલ્ય ધાકડું હતું. બહારની જાણી પાસે પડેલી પાટ ઉપર પગી બિહાનું નાખી લાંબો પડ્યો. મંદિરના ગર્ભદારમાં હું એકલો અંદર મયો પહેલી રાત હતી. બને આજીતી જ્યોત બળતી હતી. બહાર વિશાળ પીપળાનાં પંદિડાં હવામાં અકબકાટ કરતાં હતાં. નીચે ખુણામાં ગરબાના કાણામાંથી કોઠોઓના અકાશના રાખાં અડધાં તળકર્તાં ફિરજો ડોઢાંચાં કરતાં હતાં. બાર વાગ્યા પહેલાંની રણીઆમણી રાત આ

રીતે ભય કરતા પ્રાપ્ત કરતી જતી હતી હૃદયમાં હતી એટલી બધી દિમત એકઠી કરી ઔમુખીમાંથી માળા ઝાઝી પાટલા ઉપર ફેંવવા બેઠો. આત્મચર્યા અને નીકરતાનો અભ્યાસ કરવા પલાડી ભીડો માતાજીની મૂર્તિ સમક્ષ પ્રયાસન વાળી બેસી ગયો.

આખ ઉધડી રાખી મઝીકવાર બેઠો. પણ આખ ઉધાડી રાખવાનું ભેગ ખતમ થયું આજીમાજીનું વાતાવરણ આખ હવે જોઈ નહોતી શકતી એવી મનને ખાતી થઈ ખીજી જ પગે આખો બધ કરી ઔમુખી મહેલા હાથમાંની માળાના પારા એક પછી એક ખેંચવા માગ્યો વિચારોનું જોસ વધવા માંડ્યું અને એટલી જ ઝડપથી પારા પણ ટપોટપ જરવા માડ્યા. જોની શુષ્ક ન રહી આંખોએ માત્ર પારાને નીચે સેરવતી હતી. આખ બધ રહેવાનું કામ કરતી અને મનના વિચારો જુદી જુદી કલ્પના ખડી કરવા કામે લાગી ગયા એવામાં છાપરાના ખપેડામાં દોડા કરતી ઉઘરડી મોઢા નગારા ઉપર ત્રાટકી મગધી, ને ભોધ પર પડી નાંસી મઈ એક જ સેકડમાં ખ્યાન ભંગ થઈ જવાયું આંખોમાંથી પારા સરતા બધ થઈ ગયા આખ ઉધડો મઈ અનેક વિચારો ચાલતા હતા એમાંથી એક વિચાર મૂર્તિમત ખડો થઈ ગયો.

સાંભળ્યું હતું કે માતાજી મધરાત પછી નગારા વગાડે છે બસ આવી બન્યું તડાબ એવો અચાનક અવાજ થયો હું ઝમક્યો અને આખા શરીરનો ફેવાડા શેઠાળોના પીછા જેમ ઉઠા થઈ મઈ મનમાં થયું કે નગારા ઉપર દાંડોનો ધમકારો થયો અને હમણું ખીજી દાંડો પડ્યો. આખ નગારા ઉપર ચોટી મઈ પણ આ પરિચયિત દરમ્યાન ઉઘરડો નગારા ઉપરથી નીચે પડતી જોઈ એટલે ઉઠી ગયેલી દિમત પાછી આવવા લાગી ફરી પાછો ખ્યાનમગ્ન જાણે. આખો બધ થઈ અને હાથ મહેલી માળા ઔમુખીમાં હાલવા માંડી વધતી જતી રાત મહિના ગર્જાકાર માંથી એટલી બધ કર લાગતી હતી કે ભલભલા છાતીવાળાની મહાનગી પગેબર તે મૂજી ઉઠે મહિના છાપગ ઉપરના નળાઆ સાથે પીપળાનાં પાંદડા પવનને લીધે અચઢાવા લાગ્યા એક પવનની

લહેર મહિના માતાજીની મૂર્તિ સાથે અથડાણી લીધી જ્યોતો ને સાડીનો પાલવ ફરફરી ઉઠ્યા વિભળી પડે અને ઝગડી જવાય એવી રિયતિ થઈ.

મારી આખો માતાજીની મૂર્તિ સામે સ્થિર થઈ મઈ અને પુરત જ વાદ આબુ કે માતાજી રાત્રિનું જુદું સ્વરૂપ બદલતા હોવા જોઈએ સવાર બપોર અને રાત્રિના સ્વરૂપો બદલવાની કલ્પના વાદ આવી સાડીનો પાલવ હાથે અને તેને લીધે ત્રિશુળ પણ ભોધ ઉપર પડ્યું ઔમુખી હાથમાંથી સરી પડી. ઉઠો થઈને બહાર બાગવાનું મન થયું. બહાર તો મહિના બહાર કરતાં પણ રાત્રિ વધારે બધ કર નૃત્ય કરતી હતી બહાર જળા પાસે પાટ ઉપર યુનેસા પગીનાં નસકોરાં લુહારની ધમજી જેમ હાંફતાં હતાં ધોમે રહીને મહિના ઉભરા પાસે આગ્યો આજી બાજી જોયું એક મિનિટ પણ ક્યાંય સ્થિર જોવાની દિમત ચાલી નહિ બાજીમાં જ પાટ ઉપર પથારી પાથરેલી હતી કશોજે વિચાર ક્યાં સિવાય પાટ ઉપર ધબ દઈને ફસકાઈ પડ્યો. જોડવાનું પણ સરી જતું હાથમાં માંડ પડ્યાનું માથા ઉપર મદામહેનતે ચાંદર જોડી લીધી પગીને ઉઠાડવાનું મન થયું પણ જીમ ઉપડી જ નહિ છાતીનો યાકારો રહેજ નરમ પડ્યો આખ રહેજ શીયાણી એટલામાં તો શુકલદેવવાળું ઘઢાએ સામું આવવું જણાયું ખબરદાર! જે ભગવતીની આરાધના વખતે મારા ઘઢાથઈને નુક સાની પહેંચી તો! કાચ સ્વપ્નામાં ઉઠા થઈને ખોલ જવાયુ દરી ખીજી જ પગે બહારૂરી જરાક નરમ પડી અને મનમાં થયું કે જરાક ઝાંખાઈ લઈ કોણુ હશે! આખ ઝીણી કરી જોઈ લીધું શરીરની એ છોકરીએ પાણીની હેલ ભરીને મરી ખડકી પાસેથી પસાર થતી હતી. પુરત જ આખ ઉધડી મઈ અને લાગ્યું કે આતો સ્વપ્નું પણ શુકલદેવનું ઘઢાએ સાચું નીવડ્યું પ્રથમ નવરાત્રે કોણની સામે આખ ઉંચી કરવાનો પ્રસન્ન આવેલો નહિ હોવા છતાં આ બધાએ ફરી રીતે આજે જ બટકાઈ હશે.

માદરમાંથી માયુ ઠાડીને બહાર મહિના બાર જ્વાની તરડમાંથી જોયું તો બને જ્યોતો ગુલ થઈ

મધ હતી. નાની ઉંદરીઓ અંદર દોડા દોડ કરતી હતી. ફરતા ઉંદાણમાંથી સંત્રીઓની આલબેલ સંભળાતી હતી. કંઈક અકબાટ થયો અને ઝાપથી માથું ચાદરમાં લપેટી લીધું ફરી વાર જ્યોત સળભાવવા ઉઠવાની હિંમત આવી નહિ.

પ્રાણી રાતની મીઠી ઉંઘ સહેજ જાગી ત્યાં તો પગી લાકડી પછાડતાં બેઠો મધ ગયો. મારી તો શ્યાન નિદ્રા બની ગઈ હતી. ઉઠીને પૂછ્યું અંધા ભાઈ શું થયું પગી? બેત્રણ ઉધરસના જોખારા ખાઈને “છ તો કાંઈ નર્મ મામા વાંદે જરા હંસણ મયો તે ઉઠીને ભેયું” તો તમાકુની પડડી નોળાઓ જેવી જતો, તો તે જરાક લાકડી ઢબકારી.”

વહેલી સવારે દીવાની ભુગાઈ ગએલ તથોત પ્રજા દીવી બધું બ્યવસ્થિત કરી નાંખ્યું. રામેતા મુજબ શુકલદેવ આબ્યા ને રાતવાળું બહારાં આખ આગળ ખડું થયું. બીજા દિવસનો પૂજન વિધિ પૂર્ણ મયો, અખંડ જ્યોતની ગતની કુચળતા પૂછી રવાના મયા.

ત્રણ ચાર નવરાત્ર મહામુરેલીએ જેવી કાઢી. ઉપવાસ દવે આગળ જેવી લકાષ એમ નહોતું. રાત્રિનો ફર પજુ કાળજમાં પેસી ગયો હતો. પાંચમે દિવસે ઘેર આવીને શીકામાંથી ઉતારીને રાટલીને શાક ખાઈ લીધાં. પાંચ દિવસના ઉપવાસ પછી એક એક આવો કારે જોરાક ખાધા પછી ચરીરની બ્યવસ્થા બગડી. ઝાઝા અને ઉલટી ઉપરા ઉપરી થઈ આવ્યાં. ભગવતીની નવરાત્રની આરાધના અગિત થઈ. આખાં ગામમાં ખખર પડી ગઈ, માતાજી કોખાં લાગે છે. વળી રાત્રે દીવાની જ્યોતો પજુ આરામ ભેતી. બધું ભેગું થયું, અને હું પણ મકરાવો, નવરાત્ર તો ભેસતાં શું ભેસાઈ ગઈ, પણ સાંપે છછુંદર ગબ્યા જેવું થયું. પણ દવે શું કરવું? જાણે અજાણ્યે પણ આ એક માતાજીના મદાન ગુનામાં આવી બંદાણા જેવું થયું. છઠ્ઠે દિવસે શુદ્ધ બાવે માતાજીની પૂજન કર્યા બાદ મારી માગી લીધી. માતાજી પ્રત્યેની ભક્તિમાં દિલ સાફ હતું. પણ આજુબાજુના

સંજોગોએ નિયમની ટેક ચુકવી દીધી. એ બાલિશતાનું પરિણામ હતું. એક દિવસ ખૂબ સાવચેતીથી પસાર કરી નાંખ્યો.

આજે અજમીનો ઉલ્લેહો હવનનો દિવસ હતો. સાયંકાળે યતકુંડમાં શ્રીફળ હોમવાની ક્રિયા રાફ થઈ આમના સ્ત્રીપુરુષો દર્શનાયે આવી પહોંચ્યા. ગજા કુંડલ્ય પણ હાજર હતું. શુકલદેવ વગેરે ઘણા બ્રાહ્મણો “દાકાદય” ભણવા તેવાર મધ ગયા હતા. થોડીવારમાં આગાથે “રાકાદય” ભણવો શરૂ કર્યો. યત સમાપ્તિ વખતનો આ પ્રસંગ ઘણા જ મંજીર અને ભવ્ય ગણાતો. એવી સમયે સેકડો આંખો મારા તરફ રિપર થઈ મધ. કેટલાક અંદર અંદર ગજુગણાટ પણ શરૂ કરી દીધો. કે દવે માતાજી પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. એટલામાં મારા હાથ અને પગમાં ધુનરી છુટી. ફક્ત કરવાવાળા માથુસોએ ૧૦૦ ટકા માની લીધું કે સાક્ષાત હાજરાદજ્યુર ભગવતી ચરીરમાં પ્રવેશ કરી ચુક્યા છે સકાદય ભણવાવાળા બ્રાહ્મણો વધુ ને વધુ શુકલદેવ બવાને મંત્રોત્તમાર કરવા માંડ્યા. પાસે ઉભેલા શુકલદેવે અડધું તપેલું વી યતકુંડમાં હોમી લીધું. કુંડની જવાળા વધુ-પ્રજ્વળી. તાપ સદન ન મવાથી ધુનરી વધવા માંડી, જૂખની અધરથી કમળેરી વધી ગઈ અને ચરીર ધ્રુજવા માંડ્યું પાસે ઉભેલા બ્રાહ્મણોએ બંને બાજુથી ચરવો અને શ્રીફળ સહિત મારા હાથ પકડી રાખ્યા. તેઓએ આમ કરી બારિકોને ખાનો કરાવી કે ભગવતી પુરેપુરાં પ્રવેશી આનંદમાં આવી ગયા છે. કેટલાકે તો એવી આશા રાખેલી કે દવે માતાજી મોઢામાંથી કંકુ કુકે એટલું જ બાજી છે. અને મનમાં થયું કે પહેલેથી કંકુ મહાશમાં ભરી રાખ્યું હોત તો કે સકાદય ભણાઈ રહ્યા બાદ ‘જપ અંજેના’ જરનિ સાથે મારા હાથમાંતું શ્રીફળ યતકુંડમાં પધરાવી દીધું. ઘુરત જ એક સામટાં અનેક શ્રીફળો યતકુંડમાં હોમાઈ ચુક્યાં. અગિની જવાળાએ મસ્ત બનતી લાગી. અસલ તાપ, જૂખ ને પરિશ્રમથી ભગવતીએ એવો પરચો બતાવ્યો કે ખૂબ ક્ષત ઉઘે

[૧] ચરમા અમર રહે ?

આ પોરના વખતે છાત્રીઓ શાળાએ ગઇ હતી અને હું આશ્રમમાં બેઠો. બેઠો કાંતતા દેતો, એક સિખામણ બાઈ મામની લાગણે, પોતેનું સાડું મકાન જોઈને કાંઈ પેશાગરને બંગલો માની સારી બીજ મળશે એ આશાએ આશ્રમમાં આવી. અને મને જોતાં કાંઈએ નહિ આપેલો આશીર્વાદ આપેલો: 'ભાગ્યદાની છો મોટાભાઈ! ભગવાન તમારી લીલી વાડી અમર રાખે. તમારાં ચરમાં (ચરમા) અમર રહે!'

ચરમા અમર રહે!

મારા મોં ઉપર એ નવા આશીર્વાદ સાંભળતા પ્રથમ કણે કાચ ફગી ગયું પરંતુ બીજી કણે હાં યયું જે બાઈને પેટ પૂરતું ખાવા અન્ન નથી તેને રહેવાનાં મકાન, પહેરવાનાં કપડાં એ કદાચ જીવનની જરૂરિયાત લાગે. પરંતુ એ પોતે વચર ચરમાએ જોઈ ચકતી ઢળી એટલે એને ખ્યાલ પડ્યું નહોતો કે જે લોકો ચરમા પહેરે છે તે જરૂરિયાત છે-શીખ નથી! એટલે આશ્રમનું નાનું મકાન, જે મામદાના ઘરો કરતાં સાડું અને મકાનું દહું એને એણે જેમ વૈભવ માન્યો તેમ મેં પહેરેલા ચરમાને પણ મારો વૈભવ માન્યો અને મારો એ વૈભવ અમર રહે તેવો આશીર્વાદ આપ્યો: તમારાં ચરમા અમર રહે!

આ જરીબાઈ, આ અજ્ઞાનતા અને આ કચ્છા-યેક્ષ્ણ જીવન આ બાઈ જેવું નાને મોટે અંશે ફટલી પ્રાપ્તું છે! એ માટે દેશને ફટલો પુરુષાચ્છ કરવો પડશે! ત્યાં કરશે પડશે!

પરંતુ મારા મનજની એ જતિને અટકાવતા એ બાઈ બોલી:

'મોટા શેઠ છો, ઘણી છો. વધું મટયું ખાવા આપીને દયા કરો.'

મેં કહ્યું: 'ખાવા તો આપુ, પણ તને અમારું નહિ ખપે.'

બાઈ: 'એવું હોય મોટાભાઈ! તમે શાકુકાર છો, હું જાતે ચરમું છું.'

હું: 'પણ આ તો આશ્રમ છે, અને દરિયનની છોડીઓ રહે છે.'

એને સમજ ન પડી હોય તેમ મારા સામે તાજી ગઈ. મને તરત ખ્યાલ આવી ગયો. હું બોલ્યો: અહીં દેહ-ભંગીની છોડીઓ રાખીને ભગવાનીએ છોડે અત્યારે બધી છોડીઓ ભણતા ગઇ છે. એમને રહેવાની આ જગા છે. આ ઘર નથી, આશ્રમ છે.'

એને સમજ પડી હોય તેમ તરત બોલી: 'તો તો રહિયું મને ન ખપે, હાણ આપો. હું મારી મેળે રહી ખાઇશ.'

મેં કહ્યું: 'અને છોડીઓ માટે તારી પેઠે બીજા માગી લાવીએ છીએ અને છોડીઓને ખવડાવીએ છીએ. પછી તને ક્યાંથી આપીએ?'

ઢોળી છોડીઓ રહે છે એ વાન એને મળે ઉતરી, પણ એની પેઠે હું બીજા માગું છું એ વાત મારો વૈભવ જોતાં એને શી રીતે મળે ઉતરે? એણે એનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું: 'મોટાભાઈ! તમે તો ભાગ્યદાની છો. તમારે મારા જેવી બીજા થ કામ માગવી પડે? ભગવાન એ દડાડો દાખવે ના લાવે.'

પણ એ વખતે પાડોશના ખેતરનાળા કાઢાભાઈ આવી પહોંચ્યા એટલે બાઈના મનનું મમાધાન થઈ ગયું. એ સિખારણુ છે એ જોતાં જ અમારી કંઈ વાત સાંભળ્યા વચર કાઢાભાઈ આવતાં મમા જ એને ઉદ્દેશીને બોલ્યા: 'અહીં ચાની બીજા માગવા આવી છે! આશ્રમમાં તો એ જ તારી પેઠે બીજા માગે છે તોય પડું યતું નથી ને?'

જાહેર મારો કાલસાં જિકાલ મોટો. મારો ફેરો પડ્યો તેના મોં ઉપર કચ્છાટ આબો છતાં જીભે મીકું બોલતાં કહ્યું: 'ભગવાન તમારું બપું કરે'

મેં કહ્યું: 'જે તારે ખાવું હોય તો રહિયું આપું છોડીઓ દરિયન છે, પણ હું આજીવું છું.'

'ના, આપણા, ના તમે ભગમણ હો પણ એમના ભેજા રહો એટલે બપું એક જ કહેવાય'

મારો પ્રચારક સ્વભાવ બોલી કહ્યો: 'પણ મને આજીવું થઈને વધિા નથી તો પછી તને આજીવું થઈને શી વધિા છે?'

બાપને જવાબ આપ્યો : 'તમારા પેલા જનમનાં કરમ સારા હશે એટલે તમે જીવ કરો તેમ ચાલે હું આ જનમે આટલું દુઃખ ભોગવું છું, પછી એવો અધરમ કરીને ક્યારે છૂટું !'

અને બાપને મારા તરફથી કંઈ આશા રાખ્યા વગર પણ ઉપાડ્યો. મેં બાપને પાછી બોલાવી. મારા રસોડામાંથી હું થોડાં લઈ આવ્યો અને મેં બાપને આપ્યો. કહ્યું : 'તે તારે ખાવા કરવું હોય તો વાસણ આપું. આ એડે દૂધો પણ છે.'

બાપને કહ્યું : 'એ દૂધો તો તમારા દરો ને ?'

હું : 'હા.'

બાપ : 'એ પાણી અને શી રીતે ખરે ?'

અને બાપ અને આશીર્વાદ આપીને મછાં હું વિચારમાં પડી ગયો. બાપ કંઈ વદ નહોતો. આધિક હતી. શરીર વેચીને ધારવ તો એ પેટ ભરી ચકત. પરંતુ એના બોલીમાં જે સંસ્કાર હતો તેથી એવું પચવું ન ભરતાં ઘેર ઘેર ભટકીને એ બીજા માગતી હતી એવી જ શ્રદ્ધા, જે મારે મન અથવા શ્રદ્ધા હતી, પરંતુ એને મન એ ધર્મ હતો, જે મારી બીજા જતી કરીને પણ એ આચરતી હતી. એ માનસ કેવળ કાવલથી શી રીતે પકટાય ?

[૨] દાન !

આશ્રમ માટે અને દાન ઉદ્દેશવા મુજબ ગયા હતા. અમે એટલે હું ને મારા એક સાથીદાર. અમારા જિજ્ઞાસા એક કરોડપતિને ઘેર અને ગયા. એમણે પ્રથમ તો કંઈ આવવાની વૃત્તિ બતાવી નહિ. કહ્યું— 'અમારે રોજ રોજ દાન કરવા પડે છે. પછી કેટલુંક આપ્યા કરીએ ? જિજ્ઞાસા એવાં તો કેટલાંય કામ ચાલતાં હોય, બધાને ક્યાં આપતા ફરીએ ?'

મેં કહ્યું : 'હરિજન પ્રવૃત્તિ જેવી પહોત વર્ષની સેવા માટે તો મદદ કરવી જોઈએ.'

કરોડપતિ : 'એ કામ ખરી રીતે સંસ્કારવું છે.'

હું 'સરકાર પણ અહીં માન્ય આપે છે. સરકાર

અને પ્રજા બંને મળીને કરે તો જ ગહેરનાં કામ થાય.'

કરોડપતિ : 'પણ અમારી પાસે સરકાર થી રહેવા દે છે ? ઇન્કમટેક્સ દાગ બધું તો એ લઈ જાય છે.'

મારા સાથીદાર બોલ્યા : 'આપનાથી એવું કેમ કહેવાય ? બીજા કોઈ શેડિંગે કહે તો ચાલે, પણ તમે તો સરકારનું એક ચક્ર છો. સરકાર કાવલ પસાર કરે છે ધારાસભા દ્વારા, અને એ ધારાસભાના તમે એક સભ્ય છો. પછી સરકારમાં તમે ન આવ્યા ?'

કરોડપતિએ અમારા તરફથી આવી દલીલની આશા રાખી ન હતી. એ જૂલને સમજી જતાં એ વાતને આમળ લઈવાળા વગર બોલ્યા : 'આ તો હું સામાન્ય વાત કરું છું' અને એકબીજા કાઠી એમણે પચ્ચીસ રૂપિયાનો એક લખી આપ્યો !

બીજો દિવસે અમારા એક બીજા ક્ષયકર્તા મળ્યા, તે કેળવણી અંગે ફેંદ કરવા આવ્યા હતા. દાન મેળવવાની મુશ્કેલી અંગે ચર્ચા થતાં મેં કહ્યું : 'જે કંઈ રાષ્ટ્રપ્રીયતા આપે તે આપણે તો લઈ લેવું જોઈએ. પરંતુ એક કરોડપતિ પણ પરાણે ૨૫ રૂપિયા આપે ત્યારે આપણે કામને શી રીતે પહોંચી શકીએ એમ વિચાર આવે છે.'

કાચકર્તા એ કરોડપતિ અંગેના પોતાના અનુભવ જણાવતાં બેસ્યા :

"હું પણ એમની પાસેથી તમારી જેમ પાછો આવ્યો હતો. એક લાખ નેટવો રકમ મારે ભેગી કરવાની ત્યાં એ મો રૂપિયા આપે તેના શો અર્થ ? મેં એટલો રકમ લીધી નહિ, બીજો દિવસે વાત વાતમાં મેં ફિરિયાદ તરીકે નહિ પણ મુશ્કેલીને ખ્યાલ આપતા એ પ્રસંગ...ને કહ્યો. એ તો કોઈસમાં સારી લાગવમ ધરાવનાર. એમણે પોતાની સત્તાને ઉપયોગ કરવાની હિંમત નહિ, પણ મદદરૂપ થઈ પદવાની ભાવનાથી એ વાત ચર્ચા દ્વારમાં ટેલીફન લીધો, એ કરોડપતિના નંબરે જોડ્યો. કહ્યું— 'અહીં આવી જાઓ, મારે આપવું કામ છે.'

હું વિભાસણમાં પડી ગયો. બોલ્યો : 'એનો

અર્થ એ જોવો કરશે કે મેં તમારી લાગવજ કરી.”

એમણે કહ્યું: ‘હસે ને માને. એવું તમે કહ્યું નથી, અને કહ્યું હોય તો પણ ખોટું થું છું! તમે જોણા તમારા માટે માગો છો? અને મને પૂછ્યું. ‘તમે એમની પાસે કેટલી આશા રાખી હતી?’ ‘મેં કહ્યું ‘પાંચેક હજારની.’

‘કરોડપતિની મોટર બંગલે આવીને ઊભી રહી. અંદર આવતાં મને જોયો. કેરોડપતિ આગેવાને મારો પરિચય કરાવ્યો. કરોડપતિ દસીને બોલ્યા: ‘હું એમને જોળ્યું છું. મધ કાસે એ મારે બંગલે આવ્યા હતા.’

કેરોડપતિ આગેવાન: ‘આવ્યા હતા પણ એમનું તમે ક્યારે કામ કર્યું? તમારા જેવા પોતાના જિ-સ્તાના કામોને મદદ ન કરે તો પછી કામ ચાલે શી રીતે?’

કૂતરાની જેમ પુંછડી પટપટાવતાં કરોડપતિ બોલ્યા: ‘સાહેબ, મારી ક્યારે ના છે? મેં રકમ આપવાની હતી પણ એમણે ના લીધી...’

વચ્ચે કેરોડપતિ આગેવાન બોલ્યા: ‘તમારા જેવા એવી નાની રકમ આપે તો પછી લાખ રૂપિયા ક્યારે બેસા થાય?’

‘તો સાહેબ આપ કહો તેટલા આપું.’

‘પાંચહજાર આપો.’

‘અને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે કરોડપતિએ એ મદીએ જ રૂપિયા પાંચ હજારનો ચેક મને ત્યાં ને ત્યાં લખીને આપી દીધો!’

[૩] સેવાનું રાજકારણ!

હું...બહેનોના આશ્રમની સુલાકાતે ગયો હતો. સુલાકાને એટલે તપાસણી કરવા નહિ, જેવા, અનુ-ભવ મેળવવા. સંચાલન કરતાં બહેન આશ્રમની વ્યવસ્થા, બહેનોની પરિચિતિ, કાર્યની સુરક્ષા વગેરેથી મને પ્રત્યક્ષ વાકેફ કરતાં હતાં. તેમાં બે બહેનોને બતાવતાં કહ્યું: ‘ચારેક દિવસ ઉપર હાપામાં વાંચ્યું’ પણ હજી કે સોફીના વેપાર કરતી ટોળી પાસેથી બે બહેનોને પકડવામાં આવી છે.’

મેં એ સમાચાર વાંચેલા એટલે હું બોલ્યો: ‘હા, હા, આ જ એ બહેનો!’

‘હા,’

‘મને માફ આવતા બોલ્યો: ‘હાપામાં તો એમ હતું કે તે...આશ્રમમાં છે. તમારા આશ્રમનું નામ ન હતું.’

બહેન મારા સુમે મોં મલકારીને બે લ્યાં: ‘એનું નામ સેવાનું રાજકારણ!’ મને સપખ ન પડી પૂછ્યું: ‘મને ખ્યાલ ન આવ્યો.’

બહેન: ‘શુભામ દેહને લાધે કહો કે આપણા બીજા કોઈ કુટુંબને લીધે દો, પરંતુ રાજકારણની મેલી વૃત્તિ આપણા બીજા લેનોમાં પણ પુરેપુરી વ્યા-પેલી છે. એ આશ્રમની રાજકારણમાં લાગવજ વધારે છે એટલે જસ સેવાનો મોકો એ શું કામ જવા દે? છાકરીઓ પકાઈ એવી પોલીસે એમને સોંપી. તે ધડીએ એમણે સ્વીકારી. હાપામાં છાર્ડ મધુ પણ ખડું કે તે છાકરીઓ...આશ્રમને સોંપવામાં આવી છે. પછી ત્રીજે દિવસે અમને જણાવ્યું કે છાકરીઓ નાની છે અને જુસ્સુવરસા કરી રાજાએ તેમ નથી માટે તેમને તમારી આશ્રમમાં રાખો.’

હું બોલી ઊઠ્યો: ‘તો પોલીસે સોંપી ત્યારે કેમ એમણે ન કહ્યું કે અમારી મર્યાદા બહારની વાત છે મારે અમુક જગ્યાએ મૂકો?’

બહેન: ‘એમ કહે તો પછી સેવાનો જસ સેવાનો મોકો જતો રહે ને! હાપાં બાળ્યાં એટલે મોકોને તો લાગે ને કે આશ્રમ સારી સેવા કરે છે. વળી વાર્ષિક રિપોર્ટમાં પણ તેની નોંધ લઈ ચકાય. પછી વર્ષ દરમિયાન કેટલી બહેનોને મદદ આપી તેની સંખ્યા વધે શી રીતે? આશ્રમોના આંકડા એ કેટકરના આંકડાઓ જેવા છે. સેવાભાવી દવાખાનાના રિપોર્ટ બહાર પડે છે તેમાં વરસ દરમિયાન આટલા દર્દી-ઓએ લાભ લીધો તેમ આંકડા મૂકાય છે. પણ એ દર્દીઓમાં કેટલાના દર્દ મટ્યાં તે જણવાનું શું સાધન છે? મટે તે દર્દી અંધ થાય અને ન મટે તે ઘાકોને બંધ થાય. આમાં લજા વખત ચાકસાની સંખ્યા મોટી પણ હોય! આશ્રમના આંકડાઓ પણ

એવા હોય છે. આશ્રમમાં આવેલી સંખ્યા ફેટલા વખત રહી, એનો કેરો ઉકેલ આવ્યો, ને પરિસ્થિતિમાં એ આવી હતી તેના કરતાં સારી પરિસ્થિતિ યજ્ઞતા એ આશ્રમ છોડી મધ્ય કે યાત્રીને, એ બધું રિપોર્ટથી જોઈને જાણવા મળે છે. આ બે છોકરીઓ બે દિવસ સંધરીને એ આશ્રમમાંથી વિદાય થઈ એટલે જેની સ્થિતિ સુધરી મધ્યએમ રિપોર્ટ ઉપરથી લાગે જ્યારે એવું કશું ન હોય.

ખિન્ન લાવે હું એ બહેનની વાત સંભળી રહ્યો હતો. એ જોલ્યે જતાં હતાં: 'સેવા કરવી એ લાવના આપણા દરેકમાં ફેટલી છે તે તો પોત પોતાના અંતરઆત્મા સિવાય બીજું કોણ જાણે? મારામાં પણ એ લાવ ફેટલો છે એ હું જાણું, તમે, શી રીતે જાણી શકો? એટલે થોડી સેવાએ વધારે જરા લઈ જઈને કામ કર્યાની જેને આપણે હોય તે પ્રજાની વાલ વાલ લઈ શકે છે. અને સેવાના રાજકારણમાં એ જ વૃત્તિ મોટા ભાગ લાજવે છે.'

[૪] સેવામાં જોખમ

એ બહેને આશ્રમની યજ્ઞતા એક બીજી વીસેક વર્ષની બહેન બતાવતાં કહ્યું: 'આ બહેનનો ઇતિહાસ કડુણ છે. એ બહેન હેતારાને ઘેરથી નાસી ગઈ. એક મુસલમાને ઘરમાં ઘાલી. છ મહિનામાં ત્યાં ત્રાસી ગઈ, પોતાને દુઃખમાંથી છોડાવવા એક પાટા-શીતે કામળ લખ્યો. એ પાટાથી વૃદ્ધ હતો, એણે મુસલમાનને રૂપિયા ૪૦૦ આપીને એને છોડાવી. અને એ બહેનને અહીં આશ્રમમાં મૂકી ગયો. એક બે દિવસ એ મળવા આવ્યો ત્યાં સુધી મને કંઈ ન લાગ્યું, પરંતુ લાગલગાટ ત્રણ દિવસ સુધી આવ્યો, એ બહેન બોડે કલાક દોઢ કલાક સુધી બેસી રહે એટલે મને થયું કે આ રાજ આમ શા માટે આવે છે?

મેં એમને પૂછ્યું: 'તમે હવે શા માટે આવો છો? તમે એને છોડાવી ઉપકાર કર્યો તે સારું કશું. પરંતુ હવે તમારે અહીં આવવાની શી જરૂર છે?'

વૃદ્ધે કહ્યું: 'મેં કંઈ એને અમરતી નથી છોડાવી. ચારે લાલચ ન હોય તો હું શું કામ ચારસો રૂપિયા એની પાછળ ખર્ચું?'

તે પછી મેં એ બહેનને વાત પૂછી. એ બહેને કહ્યું: 'એ વૃદ્ધ મારી પાસે લામતી માગણી કરે છે. છોડાવીને સીધા મને લઈ જાય તો લોકો વાતો કરે એ બીજા મને આશ્રમમાં મૂકી ગયા, હવે તેમની ઇચ્છા છે કે આશ્રમ દ્વારા એ મને પરણે. હું રાજ-પુણીથી પરણી છું એમ થાય એવી તેમની ઇચ્છા છે.'

મેં પૂછ્યું: 'તમારે એમને પરણવું છે?'

બહેન: 'એવા વૃદ્ધને પરણવાની મારી તે ઇચ્છા હોતી હશે? પરંતુ એમણે મારે માટે ચારસો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે એટલે હું ના થી રીતે પાકું.'

મેં એને આધાસન આપતાં કહ્યું: 'રૂપિયાની તું ચિંતા ન કરીશ, એમ હશે તો એને રૂપિયા આપીશું. પરંતુ તારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તું હા ન પાડીશ.'

બીજો દિવસે પેલા વૃદ્ધ આવ્યા, તેમને મેં આશ્રમમાં પેસવા ન દીધા. એ મારા ઉપર ખિન્નતા એમની બાજુ ધૂળ મળે એ કમ સહેલાય? રૂપિયાની માગણી મારી પાસે ન કરી શક્યા, પરંતુ જે મુસ-લમાન પાસેથી એ બહેન છોડાવી લાવ્યા હતા તેને પાછો સાધ્યો. મુસલમાન તો આવા ધંધા કરતો હતો એને વળી પેસા મળે તેથી આશા બંધાઈ. એ મને ધમકી આપવા આવ્યો. કહ્યું: 'એ છોકરી પાછી સેંધી દો નહિ તો મારા જેવા ખરાબ માણસ બીજો જોઈ નથી.'

આવી ધમકીઓ અમારે માટે નવી નથી, અને એમ જો બીજા ગમીએ તો હોમ થાય પણ નહિ. એટલે મેં એને દાદ ન આપી. કહ્યું: તારાથી થાય તે કરી લેજે.

આમ પેલો વૃદ્ધ ન ફાવ્યો એટલે એણે પોલીસને ફોની. મુસલમાન પણ એમાં કદાચ હશે. હું આશ્રમમાં નહોતો તે વખતે ફોનદારની યીઠી લઈને એક પેલીસ આવ્યો, લખ્યું હતું કે..... બહેનની તપાસ

કરવાની છે એટલે એને આવેલા પોલીસ સાથે મેલવા આપવી. આવી ખાનગી ચીજોને હું હોલું તો સ્વીકાર પણ નહું, પણ મારી ઝેરહાજરીમાં એ બહેનને આશ્રમમાંથી મોકલવામાં આવી, એને બીક બતાવી લખાવી લીધું કે, હું આશ્રમમાં રહેવા ખુશી નથી અને અમુક ભાઈ સાથે જવા ખુશી છું.

તે પછી એ બહેનને આશ્રમમાં મૂકી જવામાં આવી. બીજે દિવસે એ સ્ટેટમેન્ટ લેઇને પોલીસવાળો આવ્યો. હું એ વાંચીને [વચારમાં પડી ગયો. મેં એ બહેનને પૂછ્યું: એણે પોતાને કમકામ આપીને લખાવી લીધું છે તે વાત કહી.

મેં આવેલા પોલીસને કહ્યું. 'તમને આ બહેનનો કબજો લેવાનો કોઈ અધિકાર નથી. તમારે એ અંજી

ને ફરિયાદ કરવી હોય તે કોર્ટમાં કરો. એ બહેન કોર્ટમાં જો એપીકેવીટ કરીને તમે કહો છો તે ભાઈ સાથે જવા ખુશી બતાવશે તો એને આશ્રમમાંથી છૂટી કરવામાં મને કંઈ વાંધો નથી, પરંતુ તમે એને કાકકમકામ આપી સ્ટેટમેન્ટ લખાવી લો તે સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. અને આમ કહી મેં એ સ્ટેટમેન્ટ પોલીસના હેખતાં કાઢીને કચેરાપેટીમાં નાખી દીધું.'

મેં કહ્યું: 'આ તો જોખમી સેવા કહેવાય.'

બહેન: 'ન્યાં ન્યાં પુરવતા પંજમાંથી ઓને છોડાવવાની સેવા આવે ત્યાં એને તમારે જોખમી સમજી લેવી, કંચન અને કામિની સારુ પુરવો શુ શુ નથી કરતા?'

મારી દુનિયા

મારી દુનિયા ઢાંથી દૂર નથી ।

મારી દુનિયામાં કેં ગાંડું છેલું શર નથી ।

મારી દુનિયા

કદમ કદમ પર મંજિત છે ને કદમ કદમ પર મહેફિલ છે ।

સુખદુઃખ બાળી હસતા-રડતાં કોમળ વજ્રર કે દિલ છે ।

કોકર-ખાઈ ઊભું ન થાતું એવો ત્યાં દસ્તર નથી ।

મારી દુનિયા

ધરતી પર જે જુલની બધે એવા માનવ રાજે છે ।

પગની નીચે દાબીને એ જૂદમી દાનવ રાજે છે ।

ત્યાં દેવ દેવીઓ કે જન્મતની કોઈ દૂર નથી ।

મારી દુનિયા ઢાંથી દૂર નથી ।

મારી દુનિયામાં કોઈ સુલામ કે મજબૂર નથી ।

શેખાદમ આધુવાલા

સૂચના:—

‘ઉર્મિ-નવરચના’ સાત-આઠ માસથી દુબકારમાં છપાતું હતું તેથી તેની અનિયમિતતા અંગ્રેજી પ્રાદેશી અનેક ફરિયાદો અમને મળેલી હતી, પણ અમે નિરપાય હતા. આ અંકથી ફરી પાછો એની પહેલાની નિયમિતતા અને ચોક્કસાઈ આપી અર્થ છે. ‘ઉર્મિ-નવરચના’ અંગ્રેજી દરેક પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદને જ સરનામે કરવા દરેકને વિનંત છે. —વ્યવસ્થાપક.

(ગતોક્તી સંપૂર્ણ)

નવલસાઈ સાહુ

રમેશ આંશીસે પહોંચી વળી પાછો કામમાં ગ્રામ્યો. નિર્મળા પોતાની જોરડીએ પહોંચી. સો નો નોટ ટેબલ પર મૂકી. અને બોલી : રૂપિયા આપવા તે બધાયેલો છે. નહિ આપે તો ક્યાં જશે? ત્યાં તો વિચાર આવ્યો: પશુ બિચારો કેટલો દીવો યજ્ઞ ગયો હતો! અરે! બિચારો શાનો? આટલાં વરસથી આવી રીતે રાખતાં હવા ન આવી!

હવે નિર્મળાના જીવનનો એક જ કાર્યક્રમ હતો, અને તે આંશીસને સમય યાચ ત્યારે કોટમાં જવું. ને રેસ્ટોરનમાં રમેશ બધ ત્યાં જવું. તેની સામે જ બેસીને આપણી પીવા અને પોતાના દિલમાંની આશા એના દિલમાં પ્રગટાવવી અને એને બાળી નાખવો.

છ માસ વીતી ગયા. અનેક વાર અને મળ્યા. અનેક વાર વાતો થઈ. પશુ અંત વચરની એ વાતો સાંભળી જ કરી. એક દિવસ રમેશે કહ્યું : તું આ બધું શું કરે છે? આથી તને શો ફાયદો?

‘ફાયદો? કેવાણું કાઢવા પછી શી ચિંતા?’ તે દસીને બોલી. ‘મેં માફ જીવન તમને હોમ્યું હતું. મારા દિલમાં તારા સિવાય બીજા કોઈની કલ્પના સુદા થ ન હતી. આજે તે પાછું લઉં છું. રમેશ, તું ન બચતો એ અગળા છે. તે હોમાઈ જવાનું સમજે છે, બધું છે, પણ બધારે તે પ્રતિકારક અને છે ત્યારે દુર્ગાથી થ લખકર હોય છે. તું મને કાળી કહે છે. હું કાળી છું તેનાં મને ગર્વ છે. હું કુબ્જી છું ભલે રહી, પણ આજે હું એ છું અને પુરુષગતિ સામે વેર વાળી રહી છું.’

આવી અનેક વાર વાતો થઈ. રમેશ બિચારો દર ભામવા પ્રયત્ન કરતો. હોટલો ખદલતો પશુ નિર્મળા હવે દેવની મૂર્તિ બની ગઈ હતી. પશુ આ વેગમાં નિર્મળાને ખબર ન રહી કે ને દેવની શક્તિથી તે રમેશના જીવનને બાળીને ખાંક કરવા અથો રહી હતી તે જ. દેવ તેના નાના દેવા અને જીવનને પશુ બાળી રહ્યો હતો. અરે તે બળી ચૂકી હતી તેનો અહેસા પહેલાં કરનાં વધુ શ્યામ અને વિકૃત બન્યો હતો. અનિયમિત અને દેવપૂજા જીવનને કારણે શરીર પશુ વૃદ્ધ હતું. આજે બે વર્ષ વીતી ગયાં.

અચાનક એક દિવસ તેને ખબર પડી કે જાણે તાલ તેને આવતો હતો. આજ સુધી તો વેગને કારણે તેને ખબર સુદાં નહોતી પડી પશુ નેમ નેમ ઉધરસે નેર પકડ્યું અને ધીમે ધીમે હાથનું ચાલતું પશુ અશક્ત બન્યું ત્યારે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે તે મૃત્યુના મુખમાં ધસી રહી છે.

આજુબાજુના સાધોઓને તેને હાથ હોવાની રાંઠા મળ. અને એક દિવસ તેને ગાડીમાં બેસાડી દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવી. અને દાકતરે નપારે કહ્યું કે આ તો હાથ છે ત્યારે એ વસ્તુ સાંભળતા જ મળે તેની માંદગી બેવકાઈ ગઈ હોય તેમ અનુભવ્યું. હોસ્પિટલમાં તેને કામલ કરવામાં આવી. હજુ પહેલા જ રટેજમાં હતો એટલે દાકતરોને પણ આશા હતી. દવાખાનાના આ પંદર દિવસ એણે કેમ કાઢવા તે તો પ્રશ્ન મળ્યો.

કોઈ કોઈ વાર રમેશ માફ આવી જતો અને સુરસાથી એની આંખો લાલ થઈ જતી. અને મનમાં ને મનમાં તે બોલી બેઠતી, ‘તે જ...રમેશ તે જ મારી આ દશા કરી છે.’

તેની સેવા માટે ઘેર ખબર પહોંચતાં જ તેનાં બા આબ્યાં. નિર્મળાનું આ માનસ અને આ દશા જોઈ બિચારા એકાંતમાં કેટલીય વાર રોવા અને ઘડું: આવી દશામાં જીવું એના કરતાં મોત આવતું હોય તો સાડું.

સાતેક દિવસ હોસ્પિટલમાં થયા હશે ત્યાં એક દિવસ રમેશ એને મળવાને આવ્યો. અહીં આપતા પહેલાં પશુ રમેશે ખૂબ ખૂબ મંથન અનુભવ્યું હતું છતાં એને ઘડું: ભલે અમારો વિરોધ રહ્યો પણ મારે જવું તો જોઈએ. હું ક્યાં એને તિરસ્કારું છું? મારે ને એને ક્યાં દુરમનાવટ છે? પશુ એક વસ્તુ છે. હું અને એ સાથે રહી રાકીએ એમ નથી. એનાથી સુખી થઈ શકું એમ નથી. તો પછી સાથે રહી જીવનને ધૂણ કરવાથી શું?...સાંજના પાંચેક વાગે ડોકિસેથી પાછા વળતાં તેણે હોસ્પિટલમાં પ્રવેશ કર્યો. નિર્મળા આટલા પર સૂતી હતી. હવે તબિયત જરા સારી હતી. એની બા પાસે બેસી એકાંતમાં રસ કરી રહી હતી, રમેશે અંદર પ્રવેશ કર્યો. નિર્મળાની આંખ

પડી અને તરત જ તેણે મીઠી દીધી. રમેશ પડી અચકાચેઃ જરૂં કે નહિ? પણ તે ખાટલા પાસે પહોંચ્યો, નિર્મળાની બાને સમાચાર પૂછ્યા.

હજુ તો વાત ચાલતી હતી ત્યાં નિર્મળાએ આંખ ખોલી અને બોલો લીધી, 'હુંઓ, હુંઓ તમે જ મારો આ દસા કરી છે. હું જાણું છું કે, હું ક્યારે મરીશ તે જોવાને તમે આવ્યા હો, પણ હું મરવાની નથી. હું જીવીશ...

'પણ હું એવું ક્યાં કહું છું હું મારી વસ્તુ તને નથી સમજાવો શકતા એટલું જ કુખ્ય છે. પણ હું આમ બોલે...'

'બે.લીશ જ નહિ, હવે હટોરા પીડાવીશ.'

રમેશને હવે ત્યાં વધુ થોભવું ઠીક ન લાગ્યું એટલે 'ઠીક ત્યારે હટોરા પિટાવજો. હું આ આશ્વો.' કહી તે પાછો વળ્યો.

પાંચ મિનિટમાં એક વિચિત્ર પટના બની ગઇ. નિર્મળાનું સાડું ચરીર ઉરકેરાઈ ગયું. અને ટેન્ડરેચર પણ વધી ગયું. આ દિવસથી ચાર દિવસ સુધી તેનો ઉરકેરાઈ ન શક્યો. તે ખાટલામાં પડી રહેતી પણ મન તો રમેશની સામે ઝપડવા જ કરતું. કોઈ કોઈ વાર ઉંઘમાં પણ તે બોલી જતી. "હું જવાની નથી. મરવાની નથી..."

દાકતરે એક દિવસે સલાહ આપી: 'હવે તમે એને કોઈ ગામડામાં લઈ જાવ. અહીં મને લાગે છે કે માનસિક પ્રત્યાધાનો પડે છે. જો શાંત રચણ મળી જશે તો તનિવ્રત તરત સુધરી જશે.

આખરે બાના આમદમી તેણે મુંઝવે ઠોડવાનો વિચાર કર્યો. અને નેએ ઘેર આવ્યાં. ગામઢી ફરેક માર્ફલ છેટે જ એક નાનો આશ્રમ હતો. ત્યાંનાં હવા પાછી પણ સાગ દત્તા. અને પુષ્પાએન નામના એક બેન ત્યાંનું આરોગ્યધામ ઉદ્દેશ ત્રણ વરસથી ચલાવતા હતા. આલુખાલુનાં બધાં ગામડામાં એમની સેવાની સ્મરિત હતી. વળી ત્યાં ફરહીએ પણ ઠીક પ્રમાણમાં આવતા અને તેમાં ખાસ કરીને હુબના વધુ હતા. એટલે નિર્મળાને પણ ત્યાં જ મૂકવા બધાંએ વિચાર્યું. એક દિવસ એના બાપુજી નિર્મળાને લઈ ત્યાં પહોંચ્યા.

સાંજનો વખત હતો. આશ્રમનું વાતાવરણ પ્રાચીનાના મધુર ધ્વનિથી ઘૂંટી રહ્યું હતું. તદ્દત સદેઃ વસોમાં લપેટાયેલી શાંતમતિ! ગીત ગાઈ રહી હતી. બહે મીરાં ન હોય.'

'પ્રભુ મને ચાકર રાખો છું'

તેઓ જીતમાં અને પ્રાર્થનામાં પહોંચ્યા. પ્રાર્થના પૂરી થઈ કે તરત જ પુષ્પાએન પાસે પહોંચ્યા. બધી વાત કરી. અને પુષ્પાએને તરત જ હા પાડી. નિર્મળાના અંજન જીવન વિષે તો પુષ્પા કેટલુંક જાણતી હતી એટલે એણે તરત જ સ્વીકાર કર્યો, અને બહેન કહી દાંચ દાંચમાં લઈ લીધા. અને કહ્યું. જો આ બધું જ તારું છે. અહીં રહે. તને દસ દિવસમાં સાડું થઈ જશે. પ્રભુ સોનો બેલી છે.'

નિર્મળા વરસો પડી આને પહેલી જ આવો પ્રેમભર્યો આવકાર પામી હતી. ત્યાં જ્યાં ત્યાં નિરંકાર મળતો અથવા તો કોઈ તેનાં કુખ્ય રહતું પણ કોઈ દિલ બોલીને તેને અપનાવવા—તેને પોતાની કરવા તૈયાર ન હતું. એટલે તે બહુલી એકલો જીવ્ય કરતી હતી. નિર્મળાની આંખ આ પ્રેમથી ભરી થઈ.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે એના પિતાજી એને મૂકીને આવ્યા મયા. આજે એક વાગ્યા હશે ત્યાં તો ફરહીએ સુપના તાપમાં આવી પહોંચ્યા. કોઈ આરામ ભેતું હતું કોઈ આસન કરતું હતું. તો કોઈ ધીમે ધીમે આસોડીસની કિચા કરતું હતું. પુષ્પાએન નિર્મળાને સાથે લઈ બહાર નીકળ્યા.

આને વરો પછી સહેનું મમાલિયા જીવન હોડી જે ગામડામાં આવી હતી. દેવના દાવાનજમાં જ તે એમનાં ઝરણાનો અનુભવ કરી ગઈ હતી. દેવથી બળેલા હેમામાં પુષ્પાની વિશાળતા અમૃતની મરજ સારતી હતી.

એક દિવસ. બે દિવસ, નિર્મળા ત્યાંની બની ગઈ. ત્યાંનાં એકબીજાં વાતાવરણે નેના જીવન પર બહુ અસર કરી. તે રોગી મદી ઉપચારિકા બની. અને વર્ષોથી સેવેલો અસંતોષ સનોવમાં અને ઘણા પ્રેમમાં પરિણમી.

રમેશ એકસો હતો. પણ એકસવાયું કેષ થોડું રહી શકે છે ? આપણે યોગીઓ વિષે સાંલણાએ છાએ કે તેઓ એકાંતમાં પરમ તત્ત્વ નેષ શકે છે. પણ જેમની આંખ હમેશને માટે ખદાર રમે છે. જેમનાં મન આ જગતનાં વિલાસમાં જ રામે છે, તેમને તો એકાંત આકરું થઈ પડે છે. રમેશનું આયું થયું. નિર્મળા જતાં જાણે એક મહા ઝંઝડમાંથી ઉગેથી હોય એવું આશ્વાસન તેણે અનુભવ્યું. પણ એકલતા તેને પીડવા લાગી.

આ દિવસોમાં જ એક બીજી ઘટના બની. મંલુલા અંગેજી છઠ્ઠી પાસ થઈ, સારે નખરે. રમેશના આપૂ-જાએ મંલુલાને ત્યાં મોકલવાનો પત્ર લખ્યો. અને રમેશ તો વાત રવીકારી લીધી.

માણસની જમાણેલી વૃત્તિઓ કેાઇને કેાઈ માગે શીધી જ છે. મંલુલા આવતાં રમેશના અંગત જીવનમાં એતનનું એક એક આવી ગયું. અને દિવસે દિવસે તે આનંદ એવી રીતે વિકસતો ગયો કે રમેશ ઘરમાં આવતાં મંલુલા મંલુલા ! બોલી બેઠતો. મંલુલા પણ બાર્મની સેવા કરવા લાગી. તેને માટે બે ત્રણ ઠપ તો તૈયાર કરતી, અને જતે પાસે બેસી પાતી. સાંજ પડે ન પડે ત્યાં બને ખાત્રમાં નીકળી જતાં. લાંબી ટહેલ પછી બન્ને ઘેર પાછા ફરતાં. બહેન પ્રેમથી જમાડતી, અને રાત પડતાં જ મંલુલા પોછી અભ્યાસમાં ગુથાતી. રમેશ પણ જૂન પ્રેમથી એના અભ્યાસમાં રસ લેતો. રાત્રે મોડે સુધી સીખવતો. આમ રમેશનું ઘરું જીવન જીવતું બની ગયું. આમ એક, બે, ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં.

એક દિવસ રમેશને ખબર પડી કે મંલુલા હવે નાની છોડી રહી નહતી. એને પણ પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન હતું. અને તે પણ પોતાના સાથીની શોધમાં હતી. તે ઈંટરમાં આવી અને તેનું લક્ષ થયું. જે દિવસે મંલુલાએ રમેશનું ઘર છોડ્યું તે દિવસે રમેશ અકચ્છ એકલતાનો અનુભવ કર્યો. તે દિવસે તેને અનુભવ્યું કે તે એકસો હતો. પણ શું યાંચે મંલુલા સાસરે ગઈ. અવાદનવાર રજા લખતી. તેનો પતિ

પણ વિશિષ્ટ હતો. એકલે વિવાહિત જીવનના આનંદની પણ કેટલીક વિગતો લખતા.

હજી છ માસેય વીત્યા ન હતા. એક દિવસ મંલુલા રમેશને ત્યાં આવી. સાંજે રમેશ ઘેર આવીને જીએ છે તો તે પધારીમાં પડી હતી. શરીર દુઃખતું હતું. આંખો લાલ હતી. અને શરીરમાં અગન અગન તે અનુભવતી હતી. રમેશે ઘાતરને બોલાવ્યા દવા અપાઈ પણ તે પીએ તે પહેલાં જ તેને ખબર પડી કે એને આખા શરીરે ખાંખા આપજીએ દેખા લીધી હતી.

એક દિવસ, બે દિવસ, એક તલમાર પણ જગ્યા બાકી ન રહી. ઝો, આંખ, હાથ મધું જ બારાઈ ગયું હતું. રમેશ આ નેષ ન શક્યો. ત્રણ દિવસ થયા ત્યાં શરીર ગંધાવા લાગ્યું. પાંચે બીલા રહેતું પણ અશક્ય થઈ પડ્યું. પણ બહેન હતી. રમેશે જોશીસમાંથી રજા લીધી. તે આખો દિવસ બેનની સેવામાં લાગ્યો રહેતો. ચોથે દિવસે મંલુલાની આંખ મિંચાઈ, હાથનાં હાડકાં નેશાઈ ગયાં. રમેશની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. અહા ! આ શું ? ક્યાં મંલુલાનો કોમળ ચહેરો અને ક્યાં..... ?

મંલુલાનો પતિ પણ આવી પહોંચ્યો હતો. બધાં સેવામાં લાગ્યાં હતાં. પંદર દિવસે સહેજ સારું થતું હોય એમ લાગ્યું. સા ઉત્ક્રોથી જોતાં હતાં કે ક્યારે આંખ ઉઘડે. ૨૦-૨૫ દિવસ થયા. મંલુલાએ આંખ બોલવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે મિંચાગેલી જ રહી. ચહેરની સારામાં સારી દોસ્તીટલના સર્જન અ.બા. તેમણે આંખ તપાસી, અને નિસાસો મૂક્યો. હાથ જોવા તેના હાડકાં પણ નેશાઈ ગયાં હતાં, પગની પણ એજ દશા હતી.

રમેશથી આ નેયું જતું ન હતું પણ કુંવરત આગળે કાનું ચાલ્યું છે !

નિર્મળા હવે નવજીવન પામી ચૂકી હતી. દિવસે દિવસે દેખતો કાંડો ખદાર નીકળી રહ્યો હતો. એને થતું અહા ! હું કેવી પામર હતી ! એક વ્યક્તિના જીવનને સુખી કરવા હું હોમાઈ જવા મથતી હતી.

અને ત્યાં મેં શું અનુભવ્યું? તિરસ્કાર, મિઠ્ઠાઈ.
ન્યારે અહીં દળશો પતિત, તરછામયેલા, નિરાશાર
માણુઓ જાંબે છે શ્રેમ, કાષ્ઠની સહાય. બધું તે
વિચારતી હતી છતાં રમેશની વાત યાદ આવતી તે
અઠળાઇ ઊઠતી અને શરસામાં આવી જતી.

રાતના બાર વાગ્યાં હશે, અચાનક તે જાગી.
કાંઈ મંથનમાં પડી. થોડી વાર બેઠી, કાંઈ જાગે તેને
કાંઈ કહી ન-રહ્યું હોય એમ તેણે અનુભવ્યું.
નિર્મળા! દેખથી દેખ વધે છે અને એ દેખ દેખ કર-
નારને જ ભરખી જાય છે. અને તેણે પોતાના અંત-
ગતના ખૂણામાં દેખનાં નાનાં સરખાં કાઠો જોયાં.
એ અવાજે કહ્યું: ઊઠ! અને ખંભેરી કાઠ એ કીડાને.
તેણે ભારે મંથન અનુભવ્યું. હાથમાં કલમ લીધી
અને એક પત્ર લખ્યો.

રમેશ !

આજ સુધી તને કુઝી કરવાને હું જીવતી હતી
પણ આખરે હું જ કુઝીને જોઈ જતી. અહીં આવી
મેં રનેહની દુનિયા જોઈ, મને અમૃત, મૃત્યુ, છતાં મ
તારા પ્રત્યેનું એર નીકળતું ન હતું, એટલે આટલા-
ટલી સંવાદો છતાં હું દિલથી સુખી ન હતી. આજે
હું બધા દેખને બાળી માનવજાતને અપનાવી રહી છું.

રમેશ ! મેં તને ખૂબ કુઝી કર્યો. જા હવે તું
બીજે પરણી સુખી થા. તારી નાની દુનિયા માંડ,
મારી સાથે તો પારાવાર સુખ પડેલું જ છે.

નિર્મળા.

લગભગ એ પહેલાની રાત્રે જ રમેશ પણ એવી
જ બેચેની અનુભવી. તેની આંખ મળી ન શકી.
તે ઝોરડીમાં આંઠા મારવા લાગ્યો. પાસેની ઝોરડીમાં
તેની જાગે સૂતી હતી, તેનો પતિ અને તે કંઈ વાત
કરી રહ્યા હતાં. રમેશ બારણે ધન દીધાં.

‘હવે હું તમને વેડે રૂપ બનીશ. ભગવાને મને’
અધિણી કરી, મારા હાથપગ જિનવી લીધા.’
મંજુએ કહ્યું.

‘અરે ગાંડી! તું આ શું બોલે છે. મને વેડાં
ને જીવનને વેડે માનના હોત તો રનેહ કગત જ શું
કામ? પતિએ કહ્યું.’

‘પણ હવે મારામાં પહેલાની ઝુલંતી ક્યાં છે!
પહેલાનું રૂપ ક્યાં છે? હું તમને.....’ બોલતાં
બોલતાં મંજુવાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

‘મંજુ! તું મારી આંખો માંમે જો, મારા દિલ
સાંમે જો, તેં આંખો શુભાવી છે, પણ આંખને
જોવાર દિલ તો નથી શુભાવ્યું ને? હું તારી આંખોને
થોડા પરવડ્યો હતો? તારા રૂપને થોડો વચોં હતો?
મેં તો મંજુમાં મારા જીવન સાધીનું દર્શન કર્યું’
અને તને ચાલી. આજે ભગવાને તારી પાસેથી રૂપ
જિનવી લીધું તેથી તો મારા રનેહની કસોટી થશે. મારે
મારા રનેહના અમૃતથી તારી એ ઉપજાને પૂરવી રહી.’
મંજુ... મંજુ...

અને રમેશ વધુ સાંભળી ન શક્યો. તેણે હેંધું
ભરાઈ આવ્યું ને એક જ શબ્દ રડી રહ્યો : મંજુ
ભગવાને તારું રૂપ જિનવી લીધું તેથી મારી રૂપ
તો બેવડી વધી છે.

રમેશ પોતાની ઝોરડીમાં ગયો, આખા જીવન
પર નજર ફેરવી વળ્યો. અનેક મંથનો અનુભવ્યા,
સવારે આઠ વાગે તે બહાર નીકળ્યો.

મંજુ પથારીમાં હતી, એનો પતિ એને માટે
મોમગીનો રસ કાઢી રહ્યો હતો. રમેશ અંદર જઈ
કહ્યું: મંજુ હું એ દિવસને માટે બહાર જાઉં છું.

‘ક્યાં?’ મંજુએ કહ્યું.

‘દૂર, એક જામડામાં...’ બોલી તે બહાર જવા
જતો હતો ત્યાં જ પોષ્ટમેને એક કવર તેના
હાથમાં પડ્યું.

આલનાં આલતાં તેણે એ ફોંટું અને રસ્તાની
વચ્ચે જ ક્યાં મ સુધી ઊભો રહ્યો.

થોડો એને બાધા નેવા ઊભેરો જોઈ રહ્યો,
તેની આંખોમાં સરેલાં આંસુએ નિર્મળાના એ નાના
પત્રને ભિંજવી નાખ્યો.

(પાન ૧૬ થી ચાલુ)

વિકાસ વધુ નહિ હોય ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ માટે અન્ડર ગ્રેન્ડુએટ કોર્સમાં પણ આપવામાં આવશે. આ સ્કોલરશીપોની મુદત સામાન્ય રીતે ત્રણ વર્ષની રહેશે. પરંતુ અભ્યાસના કોર્સને પ્લાનમાં લઈ તથા પાછલા અભ્યાસની કાર્ડિફી જોઈને તે ચાર વર્ષની મુદત સુધી લંબાવી શકાશે. જે દેશમાંથી જણાવેલ સંખ્યાની સ્કોલરશીપોની માગણી નહિ આવે તે ખીજા દેશમાં વહેતી નાખવામાં આવશે. જણાવેલ દેશમાં રહેતા હિંદુના એકત્રીયોએ નક્કી કરેલા ફોર્મમાં આ અરજીઓ માગવાની છે.

આ સ્કોલરશીપ પાછળનો સરકારનો ઉદ્દેશ તે તે દેશ સાથે દિંદને સંબંધ બધાય અને તે વિદ્યાર્થીઓ પૂતની મરજ સાથે. આ યોજના સારી છે. જ્યાં જ્યાં દેશના વિદ્યાર્થીઓ એ નિમિત્તે દિંદમાં વસશે તેને હિંદુના ખ્યાલ આવશે તેથી હિંદુ અંગે તે દેશને સ્વચ્છ-નિરાગી માહિતી મળશે. એ સાથે આપણે પણ એ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી તે દેશનાં સંસ્કાર, રિવાજો વગેરે સમજી લઈ તેમની પાસેથી શીખવાની વૃત્તિ રાખવી પડશે કેવળ હિંદુને આપવાનું છે એવું મુરખીપણું એ ને રાખશે તો એને કંઈ લાભ નહિ યાય, એટલે એ પરદેશી વિદ્યાર્થીઓ ને સંસ્કારોમાં ઊણતા હોય ત્યાંના આપણા વિદ્યાર્થીઓએ એમનો લાભ લેવાં જોઈએ.

બિન જરૂરી પેપર કટ્ટોલ ચાલુ રાખીને સરકાર શી સેવા કરે છે ?

કોઈ પણ જાતના કટ્ટોલ અનિષ્ટ છે એમ સરકાર અને પ્રજાએ સર્વાનુમતે સ્વીકારેલું સૂત્ર છે. છતાં અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે ન હૂટકે તે મંજૂર પડે છે અને તેની જરૂર ન રહે કે તરત વહેલામાં વહેલી તકે તે ઉઠાવી લેવાશે એમ સરકાર નરકથી અવારનવાર કહેવાતું હોય છે. છતાં નવાઇની વાત તો એ છે કે પેપર કટ્ટોલ જેવા બિનજરૂર કટ્ટોલ ઉઠાવી લેવાનું સરકાર કેમ પગલું નહિ ભરતી હોય ? લગભગ છેલ્લા કટ્ટોલોમાં ગણાવી શકાય તેવા પેપર કટ્ટોલ ૧૯૪૪માં મુકવામાં આવ્યો હતો અને તે રીતે તે સૌ પહેલાં જીડી જવા જોઇતો હતો. છતાં હજુ સુધી તેને જીડીથી લેવામાં આવ્યો નથી. વળી કાગળની એટલી

હટ છે અને ભાવની પણ મુશ્કેલી નથી છતાં સરકાર તેને ઉઠાવવાનું પગલું ભરતી નથી ! આજે તો તે ખાતું કેવળ તેમાં નોકરી કરતા માણસોને પગાર આપવા માટે ચાલતું રહે એમ લાગે છે. બાકી એ ખાતું શું કામ કરે છે તે સરકાર જાહેર કરે ભારે ! આવી પરિસ્થિતિથી લાગે છે કે સરકાર ને કાપે કટ્ટોલ કાઢતા જોઈએ તે ઝડપમાં વિનાશકારણ દીક કરી બોટું ખર્ચ અને પ્રજાની મુશ્કેલી વધારે છે.

શ્રી. નાનાભાઈ કેળવણી ખાતાને રામરામ કરી વિદાય લે છે.

સૌરાષ્ટ્રના કેળવણી પ્રધાન તરીકે શ્રી. નાનાભાઈ બહુ નિમાયા ત્યારે કેળવણીમાં ફરફાર થઈ સૌરાષ્ટ્રનું તંત્ર મુજબતને માર્ગદર્શક થશે તેવી આશા બંધાઈ હતી. પરંતુ જેમ જેમ દિવસો જતા લાગ્યા તેમ તેમ રેડિયાળ તંત્ર સુધારવાનું અવશ્યક બન્યું હોય તેમ માસચાર આપવા લાગ્યા, અને તે પછી શ્રી. નાનાભાઈ રાજીનામું આપે છે તે સ્થિતિએ સમાચાર આવ્યા અને તે સ્થિતિ તા. ૮ મેના રોજ ટકીત બની. શ્રી. નાનાભાઈ કેળવણી ખાતામાં કંઈ કરી શક્યા વગર વિદાય થયા. વિદાય વખતે એમણે કહ્યું : 'મારા મનોરથો નમે જાણે છે, મારી રેવો પણ નમે જાણે છે. એની બાજુ કીમન કેટલો છે તે તમે જાણે છે. કેળવણી અને આરોગ્ય આ બે ખાતોએ મારફત જ સૌરાષ્ટ્રની પુનઃરચના થવાની છે એમાં મને શંકા નથી. પ્રધાનમંડળ આ બે ખાતોએ ઉપર નેટલું વધારે ધ્યાન આપશે એટલું જ પ્રજાનું ભિયાન થશે. નેટલું પ્રજાનું આરોગ્ય સુધરશે, નેટલો કેળવણી મળશે, નેટલી પ્રજાની સંપત્તિ વધશે એટલું જ પ્રજાનું કલ્યાણ થશે. હું સરકારમાં રહીને કામ કામ કરવાની તક જોઈ છે એટલે જતો નથી પણ મને ને કામ વધારે ફાવે તેવું છે તે કામ કરવા બંધું છું. આમ ને ખાતા દ્વારા પ્રજાની પુનઃરચના થવાની છે તે અગત્યનું ખાતું શ્રી. નાનાભાઈ હોડીને જાય છે. અને તે એટલા માટે કે એથી વધારે ફાવે તેવું ને કામ તેમનું છે તે કરવા બંધ છે. એટલે કેળવણીપ્રધાનનો હોદ્દો એમને માટે પર ધર્મો બચાવક જેવા હોવા શું ? એવા આશા પાછળને વંચે.

સત્રાટ શ્રી હપં

(લે. પ્રબોધ મહેતા; પ્ર. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, ભદ્ર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, પોષ્ટાત્રણ રૂપિયા.)

આ

પણા એક ઉત્સાહી અને સારી આસા આપતા જુવાન લેખક રા પ્રબોધ મહેતાની આ ત્રીજી પ્રગટ થતી કૃતિ 'હર્ષચરિત' અને હર્ષ વિશે માહિતી આપતા અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી મેળવેલી સામગ્રીને આધારે લખાયેલી સુગમ્ય નવલકથા છે. હર્ષની બેન રાજ્યશ્રી કાન્યકુબ્જના રાજગદના કારાગારમાં પડી છે અને તેનો ભાઈ હર્ષ અને તેનો પ્રેમી કામરૂપનો રાજકુમાર ભારકર વર્મા એ બે ભેદે છોડાવવાનો પ્રયાસ કરવા આવે છે ત્યાંથી કથા શરૂ થાય છે અને હર્ષે ભાઈના વધનું વેર લીધું અને બેનને છોડાવી એવા અન્ત સાધે એ પૂરી થાય છે. રથાધિવશ્વર, કાન્યકુબ્જ, માલવા, કામરૂપ અને ગૌડેશના સત્તાધીશોની રાજકીય આકાંક્ષાઓ અને રાજરમતનું વાતાવરણચિત્ર કથામાં સાડું આલેખાયું છે. રથાધિવશ્વરના કુમાર હર્ષ, કામરૂપના કુમાર ભારકર વર્મા અને ગૌડાધિપ શશાંકેવ એ ત્રણ પાત્રોમાંથી આગલા બેને ત્રીજા સામે લેખકે કથાન્ત સુધી ટકરાવ્યા છે. કથાના પૂર્વાર્ધમાં ભારકર વર્મા અને હર્ષનાં સાહસ ફીક આકર્ષણ જમાવે છે. કથામાં સાહસ અને ચર પ્રવૃત્તિ (જાસુસી)નું તરવ આપ્યો ફીક પ્રમાણમાં આપ્યું છે.

હર્ષની આ કથામાં લેખક હર્ષના મિત્ર આશ્રિન કવિ બાણને ય લાખ્યા છે. લેખકની યોજનાથી એ કવિ જીવકાને દુરમનના નગરમાં હર્ષની સાહસજરેલી યુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં સાર આપવો પડે છે, પણ એનો બદલો લેખક વાળો આપે છે. એની કનિ-કપળાને ઉત્તેજનારી અને 'હાદંબરી'ની મહાચેતાના પાત્રના સજ્જનની પ્રેરણા આપનારી મહાચેતાનાં દર્શન એને કરાવીને, કુમાર ભારકર વર્માની પ્રત્યે દૃઢ અનુરાગ-વાળી, કાન્યકુબ્જમાં રહી હર્ષના ને કુમારના કામમાં મદદ કરી આ કથાનું એક મહત્ત્વનું પાત્ર બનનારી, એ સૌંદર્યમૂર્તિ મહાચેતાને ભોળેને જ બાણ સદે 'હાદંબરી'ની મહાચેતા પડી એવી લેખકની મોહક

કથના આ કથાની એક વિશિષ્ટતા મણારો.

કથામાં જેમ સાહસ, જાસુસી, રાજકીય સંપર્ક અને બાણની કાવ્યરસિકતા લાખ્યા તે એક પ્રણય-કથા પણ તેમણે અંદર ગોઠવી છે. કથામાં હર્ષના કરતાં ય વધુ મહત્ત્વ લઈ જતા કુમાર ભારકર વર્મા એ પ્રણયકથાનો નાયક છે. જેને ખતર તેણે દુરમનના નગરમાં આવી સાહસ કર્યાં તે રાન્યથી બંધે મિષ્ટપ્રણયી બને છે. અને મહાચેતા અને શશાંકેવની સુમિત્રા એ બંને એને હૃદય સમર્પી ચૂકેલી એની પ્રેમિકાઓ જુદા જુદા સંજોગોમાં મરી જાય છે; આમ બંને એને ભગ્નહૃદય નિરાશ પ્રેમી લેખકે બનાવ્યો છે.

કથા છેક લગી આકર્ષણ ટકાવી રાખે છે એ લેખકની સાક્ષાત્તાનું એક પ્રમાણ છે. કથામાં આવતું 'જુવાન તું લડે જ' ગીત દમ વગરનું છે,

માલધારી

(લે. રમુનાથ મં. કદમ; પ્ર. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, ત્રણ રૂપિયા.)

પ

૯૫૧૧૫ પરના 'કર્ગવિક' શબ્દ સિવાય બીજી કોઈ રીતે લેખક મહારાષ્ટ્રી છે એની ખબર પડે નહિ એવું એકંદરે સાડું ગુજરાતી લખતા ડૉ. રમુનાથ કદમની આ નવલકથાની એક મોટી વિશિષ્ટતા એના પૂર્વાર્ધમાં આલેખાયેલા સૌરાષ્ટ્રના મિરપ્રદેશના ત્યાંની પ્રતિષીભા, ત્યાંની ભેંસો, ત્યાંના સિંદ ત્યા વસતા માલધરી ચારણોના નેસ, માલધારીઓનું જીવન એ બધાની વિજયોવાળા ચિત્રમાં છે સિંદના શિકારનું પણ વર્ણન કથામાં છે. લેખકના અનુભવ, અવગત અને જાતમાહિતી એની પાછળ ઊભી છે, એટલે એ ચિત્ર સાચું ને સજીવ બન્યું છે.

લેખકે કથાનાયક પણ બનાવ્યો છે મિરના નેસના એક માલધારી ચારણ જુવાનને. એ રીતે માલધારી આંજોના વહેવાર, એમની બોલી વગેરે ગૂઢ કરવનો એમણે સારી તક લીધી છે. જાતવાન ચારણના ખારમાના

વધુ નમા ચારણીના રીતરિવાજનું સાડું વર્ષેન મળે છે. પિતા ભગવાનના અવસાનથી તેમજ મૂળજી હક્કરને તથા સાવકી માને પ્રતાપે ક્યાનામક રામને કરવા જેવું માલધારીપણું ન રહેતાં એ પ્રથમ જંગલ ખાતાનો સિપાર્થ અને છે અને પછી તો લેખક એને ગાંધીજીના આશ્રમમાં લઈ જઈ ત્યાંથી ચારણીના તેસમાં પોતાના જાતભાઈઓને સંસ્કારવા ને તેમની સેવા કરવા અંતે પાછો આવતો ખતાવે છે. લેખકનું પ્રયોજન આમ ગોઠવી બેઠું છે.

વાર્તામાં પ્રણયકથા પણ આવે છે. પોતાના તેસનાં દાનદારની દીકરી જાનુ સાથે રામને બાળપણની પ્રીત છે તે તે વધતી ચાંદી દહ ચાપ છે. પણ કયા અંત જૂદો જ દેખાડે છે. રામનો બાપ મરતાં તેની સાવકી મા ભાણી દાનદાર સાથે ધરધરણું કરે છે એટલે એ જાનુની પણ સાવકી મા બને છે. રામ પ્રત્યેના આકર્ષણથી એ આપને આશ્રમમાંથી - રામની સાથે માલધારીઓની સેવા કરવા આવેલી સોનલનો રામ માટેનો પ્રેમ જાણતાં, તેમજ સોનલથી અજાણતાં યમ ગયેલા જાનુ ને રામના નવા સંબંધના સ્થાનથી વિચારમાં પડી, આખરે જાનુ રામને 'વીર' કહી સોનલને તેનો સાથે ભેડી આપે છે. રામ વિના બીજા બધાને ક્યારનીયે ભાઈ-બાપ બહેર કરી ચૂકેલી એ ટેકાલી ચારણકન્યા પોતાને માટે એકાકી છૂટન જ રાખે છે.

એનો પ્રેમ, એનો ટેક, એની તેજસ્વિતા અને એનું આત્મવિસર્જન જાનુને ક્યાનું એક રમરણીય પાત્ર બનાવે છે.

જાનુ સિવાય મૂળજી હક્કર અને આનંદ મહા-રાજનાં પાત્રો પણ - લેખકની પાત્રલેખનકુશળતા ખતાવી આપે છે. નવલકથાને એકલી ગિરતા તેસ-જીવનની કથા બતાવવાને બદલે નામકને બહારની દુનિયામાં લઈ જઈ તેની દારા ત્યાંના સંસ્કાર ગિરમા ધાવવાનું ક્યું છે તેમ ન ક્યું હોત તો આસત. પણ તો, ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહેતી સોનલ વાર્તામાં લવાત નહિ ને જાનુના પાત્રને જે રીતે છેતરે વધુ બિજાનું કરી બતાવ્યું તે બની શકત નહિ.

સામાન્ય ચિંતનમાં બ્યારે બ્યારે સરી જવાની લેખકની ટેવ રા. રમણલાલ દેસાઈનું અતુલરણ ખતાવે છે. નવલકથાલેખન આજુ રાખવા મામતા હોય તો લેખક એના પર કંઈક લગામ રાખવી પડશે.

તેસવાડીઓની બોલી આમ તો લેખક બરાબર રજૂ કરે છે, પણ ૫ ૪૬ પરના રામના સ્વગતમાં, પૃ. ૭૫ પરના જાનુના સ્વગતમાં અને ૫ ૨૩૦ પરના જાનુના ઉદ્ગારોમાં ભાષા એ ખાતોની રહી નથી પણ લેખકની બની ગઈ છે. ભાષા સંબંધમાં પણ સાવધાની રાખવી બેઠશે.

સિંહાસનખત્રીસી: ભા. ૧ થી ૪

(લે. રામનારાયણ ના પાકક; વિદેના, પ્રવ્રતિ સાહિત્ય મંદિર, સરના: મ્યુ, રેકે ભાગનો સવારપિયો)

ધા નામગરીના બોજ (ઈ. સ. ૧૦૦૮-૧૦૧૦) ના સમય પછી લખાયેલી, મધ્યકાલમાં સંખ્યાબંધ કવિઓએ પોતાપોતાની દબે ફરી ફરી લખેલી સામાન્ય જનતાને અત્યંત પ્રિય બનેલી બત્રીસ પૂતળીની વાર્તાઓ રા. રામનારાયણ નામરદાસ પાકક જેવા કુશળ વાર્તા કહેનારે રસિક ને સરળ કથનશૈલીમાં ચાર ભાગમાં અત્ર ૨૨૮ કરો છે. ઉજેણી નમરીના ષરદુઃખજનન રામ વીર વિક્રમના એકએકથી ચડિયાતાં પરાક્રમે કથની આ વાર્તાઓએ બાપણી અનેક પેઢીઓને આનંદ આપી તેમની હૃદયનાને અને સાહસકૃતિને ઉત્તેજક ધોરાક પીરરયો છે. એ વાર્તાઓ આજની પેઢી આગળ સુમાલ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવી જરૂરી હતી. આમળની 'બત્રીસ પૂતળીની વાર્તા' માંની પહેલી પંદર વાર્તાઓ સ્વ. અંબાલાલ જાની વડે સંપાદિત કરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે છપાવી હતી. પણ બાકીની બહાર પડી નથી.

સિંહાસનખત્રીસીની વાર્તાઓ વચમાં વચમાં દાખથી પૂરાવવા સામળની પકિતઓના ઉત્તારા સાથે વાર્તાની કહેણીની પ્રવાહી ભાષામાં રજૂ કરી ગ. પાકકે ગુજરાતના કિશોરોને જ નહિ, મોટેરશ્મિને પણ એ વાર્તાઓલો આરદાહ કરવાની સમયકે બની કરી છે

તે માટે તેમને અશ્વિનદન થયું છે. એમાં જામની સમાપ્તિ સાથે પંદર વાર્તાઓ પૂરી થાય છે. બાકીની વાર્તાઓ હવે આવશે. વાર્તાઓનાં મથાળા લેખકે આજની રીતે નવાં મૂક્યાં છે.

શામળાનું વાર્તાસાહિત્ય

(લે. ૨૯ નવલરામ જી. ત્રિવેદી; પ્ર ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય, એક રૂપિયે)

ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદના એ. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાસવન તરફથી સને ૧૯૪૪ માં ૨૯ નવલરામ જી. ત્રિવેદીએ 'વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમળા'માં આપેલું વ્યાખ્યાન આ પુસ્તિકાએ તે સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયું છે. પ્રથમ શામળાની સંગ્રહ કૃતિઓ જુદી પાડી, ૨૯ નવલરામે પછી એ અગ્રાણ્ય છે કે શામળ પૂરા મૌલિક સર્જક નથી પણ પ્રેમાનંદની જેમ પુરાણમાં કવિઓના જાણી છે. શામળની જે કંઈ સિદ્ધિ છે તે પરપરા પ્રાપ્ત જૂની વાર્તાઓને એવી કુશળતાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવે છે કે તેની પહેલાના બધા કવિઓની કૃતિઓ જુદાઈ મળે અને તેની જ કૃતિઓ પ્રતિષ્ઠા ને લોકપ્રિયતા પામી આજ સુધી જીવતી રહી. આટલું હજી બાકીનાઓએ પ્રથમ શામળની 'અદ્યદ્રાવતી', 'બરાસકરતૂરી', 'પદ્માવતી', 'નદખત્રીસી' અને 'મદનમોહના' જેવી દુર્લભ વાર્તાઓની તથા પછી 'બત્રીસ પૂતળા' અને 'સુગ-ગદોતેરી' જેવી હાંમી વાર્તાઓની ચર્ચા હાથ ધરી છે. એમાં શામળની વાર્તાઓનું રસદષ્ટિએ વિવેચન એમણે નથી કર્યું, પણ તે તે કૃતિઓનાં મૂળ અને તેમાં શામળે કેટલા વધારાવટામાં ને ફેરફારની જ ચર્ચા વિશેષ કરી છે. એ ચર્ચા ૨૯ નવલરામે એને ખાતર લોપિલા વાચન-શ્રમની વિપુલતા બતાવી રહે છે. વચમાં વચમાં સ્વમંરમના વિનોદ પણ ચમકતો રહ્યો છે. શામળની વાર્તાઓના અભ્યાસીઓને આ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તિકા ઉપયોગી થશે.

ન્યેષ્ઠીમદલ ત્રાંતિ અને 'મહાપુરાણ'

(લે. ભોગીલાલ સાંકેશ્વર; પ્ર ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય ચોદ આના)

ગુજરાત વિદ્યાસભાના એ. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાસવનની ગુજરાતની શિન્ન શિન્ન જનિઓ ઉપર નિબંધો લેવાર કબાની યોજના અન્વયે પ્રગટ થયેલી આ ૪૦ પાનાની પુસ્તિકામાં ૨૦ ભોગીલાલ સાંકેશ્વરે પરાપૂર્વથી મદનવિદ્યાના ઉપાસક રહેલા મોદ નેષ્ઠીમદ (ન્યેષ્ઠીમદ) સાંકેશ્વરની વીંઘ યાત્રિનો ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં યાત્રાત્રાઈ પ્રતિદાસ પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, ઇતિહાસિક અને સાહિત્યિક મામ્મોને આધારે સંલેખમાં રજૂ કર્યો છે. ન્યેષ્ઠીમદનો આયુષ્યકાળી સાંકેશ્વર હતા, પાટણના ગુજરાતીઓની વિશ્વવ્યાપારમાં તેઓ મોખરે રહેતા, મદનવિદ્યામાં અને મુદવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતા, મોદેશ પાંચું ત્યારે એનો બધાવ કરવામાં તેઓ હતા, અને ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાતાં દિંદુ રાજ્યાત્રાઈ મોર્તા તેઓ હતા-સોગાંદ ને રાજપૂતાના તરફ તથા દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા. મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમિયાન તેમણે મદનવિદ્યાની ઉત્તરના ચાલુ રાખી હતી, જૂના કાળમાં બીજા લખા ગુજરાતીઓની જેમ તેઓમાં પણ કેટલાક દક્ષિણમાં ગયા હતા, કહ્યું કેટલા રાજદરમારમાં તેઓ રયાન પામ્યા હતા, અત્યારે આપણી તરફ એમણે પોતાનો જૂનો વારસો લખજન ગુમાવ્યો છે પણ દક્ષિણમાં મહેલ રાજ્યમાં તેઓ તે જાળવી રહ્યા છે આવી યથી માહિતી એમાંથી વાચકને મળી રહે છે. ન્યેષ્ઠીમદ યાત્રિની વર્તમાન સ્થિતિને અને છેવટે ગુજરાતના મોર્ત ન્યેષ્ઠીમદને લખેલા જાણતા 'મદનપુરાણ'નાં ૫૬૨ પ્રકરણોમાંની સામગ્રીનો પણ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે પુસ્તિકામાં મહેલમાથી મળેલા વસ્તુત અને દેવમંદના મુદ તથા ન્યેષ્ઠીમદનાં ઉપકરણના ચિત્રપટની છબી અપવામાં આવી છે સમાજદાઓ રસ ધરાવતા વાચકને પુસ્તિકા જરૂર મળશે

કાઠિયાવાડના સુમના

(લે. ભગવાનલાલ લ. માંડક; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય, એક રૂપિયા)

૪ પાનાંની આ પુસ્તિકા પણ ઉપરની સરંચાએ ઉપરની જ ચોળના મુગ્ધ પ્રગટ કરેલી છે. સિંધમાંથી કચ્છમાં અને ત્યાંથી કાઠિયાવાડમાં વિશેષતઃ મરુ-કાંઠામાં આવી વસેલા સુમનાના પહેરવેશ, ખોરાક, ધર્મ, ફળવણી, ધંધા અને સામાજિક રીતરિવાજો વિશે એ લોકોમાં ફરીને પોતે એકઠી કરેલી માહિતી રા. ભગવાનલાલ માંડકે એમાં રજૂ કરી છે. વેવિશાળ, સાટાં, નિકાહ, વરધોડો, લગ્નવિધિ, દેય, દાહ, જમણ, અર્ચા, અધરણી, નાચકરણ, સુન્નત, છટાછેટા, દેરવટ્ટ અને ઉત્તરક્રિયા સંબંધી સુમનાના રીતરિવાજ પુસ્તિકામાં વિગતે આપવામાં આવ્યા છે. આત્મારે મુસલમાન ધર્મ પ્રાણતા એ લોકો ત્રણસો ચારસો વરસ પહેલાં હિંદુ કણ્થીઓ દતા, હજુય તેઓ પોતાનાં સંતાનોને લેઈ આ કણ્થીઓની પેઢી સિંદર્ય વર્ષમાં જ સામૂહિક રીતે પરણાવે છે અને તેમના પોશાક તથા સામાન્ય આચારમાં તેઓ કણ્થી જેવા છે, એ બધી માહિતી પુસ્તિકામાંથી મળે છે. સુમનાઓની વર્તમાન રિયતિ તે તેમની પસંદગી મનોદશાનો ખ્યાસ પણ લેખકે આપ્યો છે. એમનાં ઓપરણો ને બાળકોની છબીઓ તથા એમનાં ચોદ લગ્નગીતો પણ પુસ્તિકામાં મૂકીને પુસ્તિકાને ઇકપ તેટલી માહિતી-પૂર્ણ અને રસિક બનાવવામાં આવી છે.

ભુવેલની તપાસ

(લે. વિમલ શાહ-સરલા શાહ; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાઠચાર રૂપિયા)

મું. બધી 'ધી ધનિ-ડયન સોસાયટી ઓફ ઓરિ-કલ્ચરલ ઇકોનોમિક્સ'ના આગ્રે શ્રી. વિમલ શાહ અને તેમનાં પત્ની સરલા શાહે ચરેતરના ભુવેલ ગામમાં દોઢેક વર્ષ રહી લોકોની સાથે હળામળાને અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત કરેલી સામગ્રી આ અંશમાં અવરિયત રીતે રજૂ થઈ છે. લેખકદંપતીએ

ભુવેલની માત્ર આર્થિક તપાસ કરી નથી, એ ઉપરાંત ત્યાંના સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનનો પણ ઇકપ તેટલો પૂરા ને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે. પરિણામે પુસ્તક અર્થશાસ્ત્રીઓને જ નહિ પણ સમાજશાસ્ત્રીઓને અને પ્રામોદારના કાર્યને વરેલા લોકસેવકોને પણ એક સરખું ઉપયોગી થઈ પડશે.

'સામાજિક અને ધાર્મિક જીવન' એ પ્રકરણ ગામના લોકજીવનનો વિગતપૂર્ણ પરિચય આપતું હોઈ દરેક વર્ગના વાચકો તે રસથી વાચશે. પુસ્તકમાં સંખ્યાબંધ કોડા, આકૃતિઓ, નકશા ને ફોટા આપવામાં આવ્યા છે. પ્રામજીવનનો ને ત્યાંના પ્રજોનો અભ્યાસ કરવા માનનારાઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

મરુપદ

(લે. હરરાવ અ. દેસાઈ; પ્ર. ગુજરાતી હિંદુ ઓરિંડળ, મુંબઈ, કિંમત, દોઢ રૂપિયા)

એ. અનુભવી ફળવણીકારે લખેલું આ પુસ્તક ઓવર્ગને ધણું ઉપયોગી અને તેમની માતૃપદની બધી ફરતે શીખવામાં તેમજ અલ કરવામાં તેને ધણું માર્ગદર્શક બને એવું હોઈ આવકારને પાત્ર છે. પુસ્તકનો પહેલો ભાગ બનતા પહેલા પ્રકરણમાં ઓ અને પુરુષતા પ્રજનન-અવયવો અને પ્રજનન-પ્રક્રિયા વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટતાથી અને આકૃતિઓ સાથે સરળ ભાષામાં સમજાવવામાં આવેલાં છે, અને બીજો ભાગ બનતાં બાકીનાં વીસ પ્રકરણમાં સગર્ભા સ્ત્રીના આરોગ્ય-શિક્ષણ વિશે, પ્રસવ પછીની સારવાર વિશે, અને બાળઉછેરને લગતી બધી નાની મોટી બાબતો વિશે ઉપયોગી માહિતીઓ આપવામાં આવી છે. પુસ્તક ગુજરાતી બહેનો જરૂર વાંચે-વસાવે.

The Secret of Eternal youth

(લે. Andre Karpafi; પ્ર. Hamara Hindostan, Bombay; કિંમત, એક રૂપિયા)

એ. હંરેરિયન કલાકારે લખેલું આ અંગ્રેજી લઘુ પુસ્તક નિસર્ગભિમુખ જીવનની અને વિદ્યાનશીલ

આદારની દિશાયત કરે છે અને તે અંગ કેટલીક મહત્વની સૂચનાઓ રજૂ કરે છે. આરોગ્યરક્ષા માટે લેખક દવા, પાણી, સૂર્યાતપ અને પૃથ્વીનો સાચો ઉપયોગ અને ઉપરાસ, શાસ્ત્રીય આસોર-હાસ, વનસ્પતિ-આદાર સૂચવે છે. પુસ્તકમાંની ઘણી માહિતી આપણે ન ગણતા હોઇએ એવી નથી, પણ એવું કહું જેમણે વાંચ્યું-ગવણું નહિ હોય તેમણે પુસ્તક વાંચી જતા જેવું ખરું. પુસ્તકનું અક્ષેપ ધણે ઠેકાણે અશુદ્ધ છે.

પ્રોદશિક્ષણ વાચનમાળા : પહેલી ચોપડી

(ડૉ. ચંકરભાઈ સો. પટેલ; પ્ર. પુસ્તકાલય સદાયક સંકારી મંડળ લિમિટેડ દરા; કિંમત, ચાર આના)

અપણો પ્રભની વિપુલ પ્રમાણની નિરક્ષતા જેતાં લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રોદશિક્ષણ સૌથી પહેલી હાથ ધરવા જેવી પ્રવૃત્તિ છે એ સૌ પિછાણના થયા છે જ. પ્રોદશિક્ષણનું કાર્ય હવે તો સરકારે પણ ઉપાધ્યું છે. પ્રોદશને અક્ષરપરિચય કરાવી વાંચવાનું અને લખવાનું શીખવવા માટે આ સંજોગમાં ચોપડીઓ બહાર પાડી રહે તે સ્વાભાવિક છે. 'ધૂમકેતુ'ની પ્રોદશિક્ષણ માટેની ચોપડીઓ તથા રા. હરભાઈ ને રા. ચંદુલાલ ભટ્ટે લખેલી 'પ્રોદયોદય' આ માસિકમાં અગ્રાઉ અવલોકાઈ ગઇ છે. બાળકોની વાચનમાળાના લેખનકાર્યના અનુભવી રા. ચંકરભાઈ પટેલની આ ચોપડી એમાં એકનો ઉમેરો કરે છે. મૂળાક્ષરો તથા બારાખડી વાચતાં શીખવવા માટે આપારે વધુ વધુ પ્રચલિત થતી જતી રાખ્દપદ્ધતિ ને વાક્યપદ્ધતિ નહિ અનુસરતાં લેખક સ્વ ગિજુભાઈએ સૂચવેલી ત્રિપદ પદ્ધતિને અનુસર્યા છે. અંદરના પાઠોની વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીય છે. જેમ બાળકોની બાળવૃદ્ધિને માટે તેમ આવી પ્રોદયોદયોને માટે પહેલેથી કરી અભિપ્રાય આપી દેવો નકામે છે. શીખનારાઓને તેમજ શીખવનારાઓને એ કવીક ફાવી તે પરથી જ તેની સફળતા કે સરળતાનું માપ નીકળે એ કસોટીમા આ ચોપડી સફળ નીવડે એવી છે એટલું જ આ પળે કહી શકાય.

દૂધપૌંવા

(લે. ઈશ્વરલાલ દેશાઈ; પ્ર. પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, અપારિયા ચક્ષા, સુરત; મૂલ્ય, આઠ આના)

ગા. ઈશ્વરલાલ દેશાઈએ લખેલાં ૨૬ વાલ્ક્યોગ્ય ગીતોનો આ સંગ્રહ છે. એનાં 'પરન', 'વાદળ, વાદળ !', 'ચાલિયો', 'હું પહેલ', એ ચાર ગીતો બીજાં કરતા વિશેષ આકર્ષક છે. લેખકના રાષ્ટ્રપ્રેમે લખાયેલાં 'મુક્તિ મા !' ને 'રણનું તેડું' જેવાં કાવ્યો તેમજ 'પુરાણો વાંચિયો', 'ત્રણ દશ' અને 'મનુકુમાર ચક્રાર' જેવાં કાવ્યો બાલકોના હૃદય નહીં લેખકમની બાળક એ ગાતો નથી, પ્રોદ વયના લેખકનાં ભાવ ને બાપા એમાં દેખાય છે. સંગ્રહનાં બીજાં બાળકનું રમતિયાળપણું જતાવનાં ગીતો તેમજ 'હેકો', 'વડીલ', 'દાદો' જેવાં ઉપાણાં બાલકોના અર્થ.

નવી આત્મચિત્રો

૧ લગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો (અનુ. પ. બેચરાદાસ દોશી; દોઢ રૂપિયા)

૨ શ્રીમદ્ભાગવત (સં. ગોપાલદાસ પટેલ; સામાન્ય રૂપિયા)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, તરફથી પ્રકાશિત થયેલાં આ બે પુસ્તકોમાંનું પહેલું જૈન અંગ્રમંથ 'ઉપાસન-દસાઓ'ના અખ્યાત બેચરાદાસ દોશીએ કરેલા સગળ અનુવાદની રા. ગોપાલદાસ પટેલે કરેલાં ફેટલાંક ઉમેરણવાળી બીજી આવૃત્તિ છે, અને બીજું રા. ગોપાલદાસ પટેલે કરેલા શ્રીમદ્ભાગવતના હાલના અનુવાદની અદીતલી સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ છે. આગલા પુસ્તકમાં જૈનધર્મનાં દસ ગૃહસ્થ ઉપાસકોનો પ્રેરક ચરિત્રકથાઓ છે. ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રાવકોના ધર્મ એમાંથી જાણવાના મળે છે. બીજું પુસ્તક ભાગવત પુરાણમાં એક ગણાઈ શો. વશ્વવાચ્યા વડે તો વેગ ગીતા ને જ્ઞાનસૂત્રની પછી એ ત્રણેયો મ વધુ પ્રમાણ જૂત એવું પ્રચલન મનાયું છે. અદિતવાદના પાયા પર તેમાં ગીતાની માફક કર્મ ભક્તિ ને યોગના સાધના માર્ગનું સુંદર પ્રતિપાદન થયેલું છે. આમણું પુસ્તક ગુજરાતનાં જોનોનો અને બીજું ગુજરાતના વૈષ્ણવોનો પ્રેમભર્યો સત્કાર જરૂર મેળવશે.

હિન્દ સરકારના જાહેર અધિકાર
ખાતાના પ્રધાન ન પી. ગાઝીલ કૃત
સલાશાસ્ત્ર

પ્રસ્તાવના લેખક હિન્દી પાલિમેન્ટના પહેલા પ્રમુખ
માનનીય શ્રી. અણેશ વાસુદેવ માવલંકર.
આ પુસ્તકમાં સામાન્ય સલાથી માટીને જાહેર
સલાના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રમુખની ફરજો. પોલીસની ફરજો, મતાદારની
ફરજો, તથા સલાનું સંભાલન કેમ કરવું તેની વિગત
સુદર રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

ધારાસલાના નિયમો પણ આપવામાં આવ્યા છે.
દરેક કાયદેરી, જાહેર સંસ્થાઓ, ગુનિસિ-
પાલિટી અને સ્કૂલોને ઉપયોગી.

ટપાલ રૂ. ૯

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦

મદ્રા ગુજરાતી જનતાને સરજી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાઓની
માહિતી આપતું એક જ અને અન્યોડ માસિક

કાયદો ને કાનૂન

(૧) “કાયદો ને કાનૂન” ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું સાદિત્વ રજૂ કરતું માસિક (૨) મધ્યસ્થ, મુખર્ષ,
સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરા રાજ્યની સરકારો તરફથી પઠાત કાયદા, કાનૂન, વટહુકમો, અને ફરમાનો, (૩) ઉલોગો,
વેપાર, મજૂરી, વગેરેને અસર કરતાં કાયદાઓ ઉપર સમજૂતી (૪) સૌરાષ્ટ્ર, મુખર્ષ, વડોદરા અને ફી-
રલ કોર્ટની અગત્યના મુકાદાઓ

વેપારીઓ, વજીલો, ઉલોગો વગેરેને ઉપયોગી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું પ્રથમ માસિક.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૯-૦-૦

છૂટક નકલ રૂ. ૧-૦-૦

— મુખર્ષ સરકારનાં મદ્રાખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ આ માસિક માટે જણાવે છે:
“આ અંકમાં જે લુદા લુદા કાયદાઓ વિશે લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે લોકોને ઘણાં ઉપયોગી થાય
એવાં છે. નવા નવા કાયદાઓ વિશે તેમજ ચાલુ કાયદાના અમલની આટી છૂંટી વિશે આપણા શહેરનાં
તેમજ ગામડાંના લોકોએ માહિતગાર રહેવું જોઈએ. એમ થતાં સરકારી વહીવટ તંત્ર તેમજ ન્યાયતંત્રની
ખાતીઓ પણ દૂર થઈ શકશે. ગુજરાત લોક જનરલ માર્કેટ ઉપરોક્ત આ કાળમાં ઘૂંટી સફળતા પ્રમુખ હું.”

તમારું લવાજમ મોકલી આપે જ આહુક ખતો.

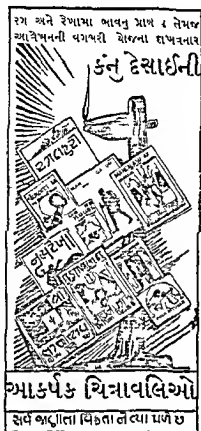
તમેને કાયદાના પુસ્તકો વાંચવામાં રસ છે? સુચિપત્ર આજે જ મંગાવો.

—પ્રકાશક—

ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા

કાયદા પુસ્તક પ્રકાશક
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

રંગની કવિતા

દરેક ચિત્ર સંપૂર્ણ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ પુલ પાસે, ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ-૧.

—★—

૪૫૦, મલનાદેવી રોડ, મીરનાજ બીલીડી

મુબઈ-૨

—★—

ગુજરાતનાં ત્રી વિપયક માસિકમાં
અગ્રણી માસિક

ભગિની

તત્રી પુષ્પાબહેન મહેતા

દર મહિનાની પદરમી તારીખે પ્રમટ થાય છે
જૂન મહિનાનો 'ભગિની'નો ખાસ અંક
કુદાળ અંક' તરીકે જૂનની પદરમીએ
પ્રમટ થશે આપ માહક ન હો તો આજેજ
લવાજમ મોકલી માહક થષ જાવ

વાર્ષિક લવાજમ } દેશમાં રૂપિયા ૭
પરદેશમાં શીની ૫ તેર

બવરમાપક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ

ફરનાન્ડીઝ પુલ પાસે ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ-૧

૪૦૫ કાલન દેવી રોડ, મીરનાજ બીલીડી

મુબઈ-૨

એન્ટ-કંચનલાલ વાલીલાલની કાં.

મળતાસ રોડ મુબઈ-૨

સાહિત્ય અને સમાજમાં ઊંડું સ્થાન પામેલી વિશિષ્ટ

નવલકથાઓ

કાળચક્ર	અ. મેઘાણી	૨-૦	રૂપમતી સુનીલાલ શાહ	૪-૦	
મમરાંગણ	,,	૩-૮	અવતીનાથ	,,	૪-૮
તુલસી કથારે	,,	૪-૦	ન-મયીપ કુશર પેટલીકર	૩-૦	
ખીરેલાં દ્વાર	,,	૩-૦	લખ્યાં લેખ	,,	૩-૧૨
ત્રીપતિવાંણ	દર્શક	૩-૪	ધરતીનો અવતાર	,,	૨-૮
બેરીધર	,,	૩-૦	પખીનો મેળો	,,	૨-૮
ગંધન મુક્તિ	,,	૨-૮	પાતાળ દૂતો	,,	૩-૦
અણખૂટ ધારા નિ. વર્મા	૩-૦		કળિયુગ ભા ૧-૨	,,	૬-૦
ખંડિત કલેવરો	,,	૩-૮	કાયાકલ્પ ભા. ૧-૨ ૩ પ્રે	૭-૦	
કદમ કદમ ગદાયેલ	૩-૮		કાન્તિ માને ગુરુજી	૪-૦	
પાછલો બારણો પ. પટેલ	૨-૮		કરુણાદેવી	,,	૧-૦
મુગ્ધિ	,,	૩-૮	પરિવર્તન પિતામહાર પટેલ	૪-૦	
હિપમા બાળુભાઈ વેધ	૩-૮		નવાલો અનુ. મ. મેઘાણી	૪-૦	
મનવંતર ર. મેઘાણી	૪-૮		લા' મિતરાણલ ખંડ ૧-૨		
પાદરનાં તીરથ જ. દલાલ	૨-૮		અનુ સૂળગ્રંથક બદ્	૮-૪	

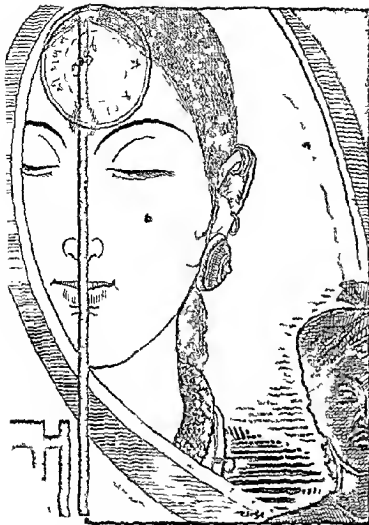
પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ પાસે • ગાંધી માર્ગ • અમદાવાદ : : ૪૦૫, કાલગાદેવી • હનુમાન ગલી • મુમુક્ષુ

સાચાં શમણ

વિષયક ના નામ

વતની નવરતમ વેળા
કરવાનું મેલન થી પગા
કેનમમાં વર્ણ છે આ સમયની
પારનામાં એની સાચી પુરુષ
સમા આ ઠાંકા ઘરને નવરો
નેખા આજે એવા મિત્રો રહ
છે કે જે આપણામાં એ વર
અનુકરણ કરાશે

સાચા શમણ એ વાત
નહિ પણ શામનની એ ન
પ્રવેશિકાએ સ્વીકાર પામ્યા
મમકને આશ્રય કે નવીકો
વાની વચ્ચે નથી પણ આ ન
આજુ રહ્યો એનાની પોત
મમકને પ્રવેશ લેવાની જે
મેલુ છે

પગાવાની મીઠીને કમળી મ
ના આ સમયની પ્રવેશ વા
વણાવેલી છે, અને એવી જ
વિષય ઉપર એક પ્રકારની
નિદાશને આસરે પેલા મે છે

પ્રાસિધ્યાન

मेधभट्टकार.

चित्रकार यद नि

ब्रह्म

पाठ - धीरलाल मो. द्वे

न व र थ ना

वर्ष १९४६-४७

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : જુલાઈ-૧૯૪૯

ગોર્ડ ઓફ હાયરેક્ટર્સ

શ્રી ભણેશ વાસુદેવ માવલંકર-પ્રમુખ

શ્રી. શાંતિલાલ હ. શાહ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી: જન્મભૂમિ પત્રો

શ્રી હરિવંદન ખળવંતરાય દાકોર તંત્રી : ગુજરાત મહાચાલ

શ્રી. નાથાલાલ મ. શાહ તંત્રી : કૃષ્ણાખ

શ્રી હંશરલાલ મો. દવે તંત્રી : ભિર્મિ-નવરચના

★ જ્ઞાન એ સાધના છે. પ્રત્યેક ઘરમાં એ દીપ પ્રગટે ★

- ✽ શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ઘરેઘરમાં હોવું જોઈએ જ્ઞાન એ દીવો છે. જીવનની અંધારી ક્ષણોમાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દ્રષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા સ્વહસ્તે પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે. તમારી લાલિ પ્રજા માટે જ્ઞાનો વારસો સૂઝી જવા ધારો છો ? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શક્તિનો ?
- ✽ જે ઘરમાં એકાદું શિષ્ટ-સંસ્કારી નાનું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સુના કપ્રસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે જીવન કે મૃત્યુની

નવલકથા

૧ કાળચક્ર	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦	૩૬ કાયાકલ્પ ભા. ૩	"	૩-૦-૦
૨ સમરમિત્ર	"	૩-૮-૦	૩૭ કાન્તિ	સાને ગુરુજી	૪-૦-૦
૩ વૃક્ષસીકાવાર	"	૪-૦-૦	૩૮ પરિવર્તન	પિતામહર વટેલ	૪-૦-૦
૪ પ્રભુપદાર્થ	"	૨-૮-૦	૩૯ શમા	"	૫-૦-૦
૫ ખીડેલાં દ્વાર	"	૩-૦-૦	૪૦ કમંડુળ	"	૩-૦-૦
૬ દીપનિર્વાણ	દશક	૩-૪-૦	૪૧ લોહાના ચથા	"	૪-૮-૦
૭ બંદીધર	"	૩-૦-૦	૪૨ દક્ષી જર્તા	"	૨-૦-૦
૮ બંધન અને મુક્તિ	"	૨-૮-૦	૪૩ પશ્ચિમને સમરાગર	હરજીવન સોમૈયા	૩-૦-૦
૯ પ્રેમ અને પૂજા ભા. ૧-૨	"	૫-૦-૦	૪૪ અલંકાર	"	૨-૦-૦
૧૦ અણખૂટધાર	વર્મા-પરમાર	૩-૦-૦	૪૫ કાંટેની વાડ	"	૨-૮-૦
૧૧ અદિત કલેવર	"	૩-૮-૦	૪૬ પતન અને પ્રાપ્તિ	વિ. ભટ્ટ	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બહારે જા	"	૩-૮-૦	૪૭ ધરતી	અનુ. નિરૂ દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૩ સુરભિ	પન્નાલાલ પટેલ	૩-૮-૦	૪૮ લા' મિત્રરાખલ અંક ૧	અનુ. મુ. ભટ્ટ	૪-૮-૦
૧૪ પાછલે બારણે	"	૨-૮-૦	૪૯ લા' મિત્રરાખલ અંક ૨	"	૩-૧૨-૦
૧૫ ઉપમા	બાણજીવ વેદ	૩-૮-૦	૫૦ જન્મલેના રાજા દારૂન અનુ. મકરન્દ દવે	"	૪-૮-૦
૧૬ શુવણ મૃગ	મ. ના. પાઠક	૮-૮-૦	૫૧ ધરને મારગે	"	૪-૦-૦
૧૭ જગતનો તાત	"	૨-૮-૦	૫૨ જનાબા	અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી	૩-૮-૦
૧૮ આવતી કાલ	"	૩-૦-૦	૫૩ પુનરાગમન અંક ૧	હ. સોમૈયા	૩-૦-૦
૧૯ સાથી	"	૫-૦-૦	૫૪ પુનરાગમન અંક ૨	"	૨-૮-૦
૨૦ સોહાગ	"	૨-૮-૦	૫૫ પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	"	૨-૮-૦
૨૧ માનવતાના મૂલ	"	૪-૦-૦	૫૬ છવનનું ઝેર	"	૨-૮-૦
૨૨ પચાસ વર્ષ પછી	"	૩-૮-૦	૫૭ દોનપ્રેમ	વિ. સ. ખાંડેકર	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	"	૪-૦-૦	૫૮ મંત્રજ્યોતિ	સોપાન	૨-૦-૦
૨૪ રૂપમતી	સુનિલાલ વ. દાહ	૪-૦-૦	૫૯ જાગતા રેન્ને અંક ૧	"	૨-૮-૦
૨૫ અવન્તીનાથ	"	૪-૮-૦	૬૦ જાગતા રેન્ને અંક ૨	"	૨-૦-૦
૨૬ જનમટીપ	ઇશ્વર પેલ્લીકર	૩-૦-૦	૬૧ દિશારીમા	"	૧-૧૨-૦
૨૭ લખ્યાં લેખ	"	૩-૧૨-૦	૬૨ કુરુણાદેવી	સાને ગુરુજી	૧-૦-૦
૨૮ મરતીનો અવતાર	"	૨-૮-૦	૬૩ પશુરાજ	"	૧-૧૨-૦
૨૯ ૫ ખીનો મેળો	"	૨-૮-૦	૬૪ ચિરંતન નારી	સિતારામ સર્મા	૩-૮-૦
૩૦ પાતાળરૂવો	"	૩-૦-૦	૬૫ જોડ	"	૧-૮-૦
૩૧ કળિયુગ ભાગ ૧	"	૩-૦-૦	૬૬ રજની	બંદીમચંદ્ર	૧-૪-૦
૩૨ " ૨	"	૩-૦-૦	૬૭ આંકાનું ખીજ ભા. ૧-૨	પલ્લવક	૬-૦-૦
૩૩ પાદરના તીરથ	જયંતિ દલાલ	૨-૮-૦	૬૮ અધ્યાત્મા વાચરા	"	૩-૪-૦
૩૪ અન્વંતર	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય	૪-૮-૦	૬૯ આત્મનું હૃદય	"	૨-૧૨-૦
૩૫ કાયાકલ્પ ભા. ૧-૨	પ્રેમચંદ્રજી	૪-૦-૦	૭૦ રતાલિનમાઠ	જયંતિ દલાલ	૧-૦-૦

નવલિકા

૧ માણસાઈના દીરા	અવેરચક મેનાણી	૩-૦-૦	૨૯ વિશ્વશાહિવની વાર્તાઓ મોગીલાલ ગાધી	૩-૮-૦
૨ વિલોપન	"	૩-૦-૦	૩૦ હિંદીની એક વાર્તાઓ વસાવડા	૩-૦-૦
૩ મેધાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૧	"	૩-૦-૦	૩૧ સોધને અંતે લાલુભેન મહેતા	૨-૪-૦
૪ મેધાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૨	"	૩-૮-૦	૩૧ બીલીપત્ર મકનજી પરમાર	૩-૦-૦
૫ રંગ છે બારોટ !	ઝ. મેધાણી	૩-૦-૦	૩૩ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
૬ દરિયાપારના મહારવરિયા	"	૩-૦-૦	૩૪ નવું જીવતર નાથાલાલ દને	૧-૦-૦
૭ વેરાનમાં	ઝ મેધાણી	૨-૦-૦	૩૫ વારસ છમેશ કવિ	૨-૪-૦
૮ મેધાણીનું	ધૂમકેતુ	૩-૦-૦	૩૬ મા વિનાના બાલુભાઈ વૈલ	૨-૮-૦
૯ વનજાયા	"	૩-૦-૦	૩૭ સામરના સાવજ અશોક હર્ષ	૨-૮-૦
૧૦ દિરેશની વાતો ભા. ૧ ગ. વિ. પાઠક		૨-૮-૦	૩૮ સુપમા અશોક હર્ષ	૩-૮-૦
૧૧ દિરેશની વાતો ભા. ૨ રા. વિ. પાઠક		૨-૮-૦	૩૯ વામા રા. વિ. પાઠક	૨-૮-૦
૧૨ દિરેશની વાતો ભા. ૩ રા. વિ. પાઠક		૨-૮-૦	૪૦ મહાગરની સાથે પુરાતન જીવ	૧-૮-૦
૧૩ લખચોદાકી	પત્રાલાલ પટેલ	૩-૦-૦	૪૧ દ્રષ્ટાંતકથાઓ નાનાભાઈ બદ	૧-૦-૦
૧૪ નિંદશીના ખેલ	"	૩-૦-૦	૪૨ છતિદાસ કથાઓ રોમ દશક	૧-૮-૦
૧૫ સાર્યા શમણી	"	૩-૮-૦	૪૩ છતિદાસ કથાઓ ગ્રીસ ભા. ૧-૨	૨-૦-૦
૧૬ કારીતું કરવત	ધ્રુવર પેટલીકર	૩-૦-૦	૪૪ પરીકથાઓ ભા. ૧ વર્મા પરમાર	૩-૮-૦
૧૭ માનતા	ધ્રુવર પેટલીકર	૨-૮-૦	૪૫ પરીકથાઓ ભા. ૨	" ૩-૮-૦
૧૮ પારસમણી	"	૩-૦-૦	૪૬ દેસદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧	" ૩-૦-૦
૧૯ પાંખ વિનાના ઉમેશભાઈ મણીઆર		૩-૦-૦	૪૭ દેસદેશની લોકકથાઓ ભા. ૨	" ૩-૦-૦
૨૦ પક્ષમી	હરજીવન સોમૈયા	૨-૮-૦	૪૮ રૂપકથાઓ ખંડ ૧	" ૩-૦-૦
૨૧ પ્રથમ પત્ની	પર્શ્વભક	૨-૮-૦	૪૯ પ્રલોભન	૩-૦-૦
૨૨ જીવન સરિતા	"	૧-૮-૦	૫૦ લીલી અનુપમ દેશમાં	૩-૦-૦
૨૩ ઠીકું મેં મામકું ન્યા	૨. અદાણી	૨-૮-૦	૫૧ સહેરની રોરી જ્યોતિ દલાલ	૨-૮-૦
૨૪ જીવનના મહેલો	સિકંદરાલ પરીખ	૩-૦-૦	૫૨ મિસ્તર આદમ	" ૧-૦-૦
૨૫ તેજજીયા	જ્યોત્સ્ના ખડેરિયા	૨-૮-૦	૫૩ ગોતી અનુ,	" ૦-૧૨-૦
૨૬ આજી હેમા	મજબૂદ મેધાણી	૩-૦-૦	૫૪ વિદ્રોહીઆત્મા ખલિલ ગિજ્જાન	૩-૧૦-૦
૨૭ દુર્મિશ	અનિલલાલ શાહ	૩-૪-૦	૫૫ અદરમ શત્રુ કાલીદાસ ગદવ	૩-૮-૦
૨૮ ગ્રામચિત્રો	ધ્રુવર પેટલીકર	૨-૮-૦	૫૬ બોલ્સોવીઝમ અને બીજી વાતો રામજી	૧-૦-૦

નાટકો

૧ સાપના બારા	ઉમાશંકર જોષી	૨-૦-૦	૬ વિશેગોરી કૃષ્ણલાલ શ્રીધગણી	૧-૦-૦
૨ અંધારાના સીમાલા	ટાઈટોય	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાવાલા	દશક ૩-૦-૦
૩ શિખરિજી	અંબવદન મહેતા	૧-૮-૦	૮ જનનિકા	જ્યોતિ દલાલ ૧-૪-૦
૪ વહેમના વમજમાં	ગો. ચાતુર્વેદી	૧-૪-૦	૯ પચ્ચરના પારવા	છંદુલાલ ગાધી ૨-૧૨-૦
૫ તારકમંદિર	જ્યોતિલાલ ઓઝા	૦-૧-૦	૧૦ ધૂમસેર	અ. લોકર : ધ. મહેતા ૧-૦-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ રાષ્ટ્રપિતાના ચરણોમાં	૧-૧૨-૦	૧૨ વૈજ્ઞાનિક જગત	મંદભાર્ગ ભટ્ટ ૧-૮-૦
૨ મહાદેવભાઈ વલ્લુભાઈ શાહ	૩-૦-૦	૧૩ પુસ્તકાર્થની પ્રતિભાઓ	૧, ૨-૪-૦
૩ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કાન્તિલાલ શાહ	૨-૮-૦	૧૪ ગાંધીમાપુ ભા. ૧ રા. ના. પાઠક	૪-૮-૦
૪ રામ અને કૃષ્ણ કિ. મહારવાલા	૧-૪-૦	૧૫ ગાંધીમાપુ ભા. ૨ રા. ના. પાઠક	૪-૮-૦
૫ શુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦-૦	૧૬ ધરતા ધરતા હાકપિંજરો વચ્ચે	૩-૮-૦
૬ ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં યુગતન યુગ અપ્રાપ્ય	૨-૦-૦	૧૭ મહાન વૈજ્ઞાનિકો ભા ૧૨ ડો. શાહ	૨-૦-૦
૭ બાપુની છાયામાં	૨-૦-૦	૧૮ લોકમાન્ય તિલક	૩-૬-૦
૮ જીવનશિષીઓ વર્ગ : પરમાર	૨-૮-૦	૧૯ ઝરેરચંદ મેઘાણી સ્મારક મથ (જિર્મિનો)	૨-૮-૦
૯ સુભાષના સેનાનીઓ	૩-૦-૦	૨૦ સીતા નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧-૦-૦
૧૦ શાહનવાઝની સંગાથે	૨-૦-૦	૨૧ વસંતરજ્ય સ્મારક મંથ સં. મેઘાણી	૫-૦-૦
૧૧ મુરતકા કમોલ કાન્તિલાલ શાહ	૧-૮-૦		

અવાસવર્ણન અને સાહસકથાઓ

૧ મહાન મુસાફરો મુ. ભટ્ટ	૨-૮-૦	૬ મે પાંચો ફફાવી તનસુખ ભટ્ટ	૨-૦-૦
૨ ધરતીને પ્રભાવે	૩-૦-૦	૭ સરદારપાર મુસાફ લાલા ઉત્તમચંદ	૨-૦-૦
૩ એકાન્તના સામ્રાજ્યમાં રજમઅલી	૩-૪-૦	૮ દિમાલધનું પર્વટન દિ. તુનારા	૩-૦-૦
૪ સાહસિક સોદાગરો કુ. સ પટ	૨-૧૨-૦	૯ કપાકારની સરકારવાળા રવિભાઈ રાવય	૪-૧૨-૦
૫ દક્ષિણગંગતના તીર્થધામો શા. ગાંધી	૨-૦-૦	૧૦ ગંગાગંગા જીવેન અને મુળસક ૭ ભટ્ટ	૨-૦-૦

ઇતિહાસ રાજકારણ

૧ આપણું બાંધવરાષ્ટ્ર ચીન ચાંપાનેરિયા	૩-૦-૦	૧૨ યુવામીની સુખમા ધ. ઝાઝા	૨-૮-૦
૨ બધ પંડોનેશિયા મહેન્દ્ર મેઘાણી	૧-૮-૦	૧૩ મહારાજાઓની શુદ્ધસકિન સંપટ	૨-૦-૦
૩ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧	૯-૪-૦	૧૪ લાલકિશ્કોનો મુદ્દમો મ. મેઘાણી	૧-૮-૦
૪ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૨	૯-૪-૦	૧૫ હિંદ વિશ્વયુદ્ધનાં વમળમાં સંપટ	૧-૦-૦
૫ સત્તાવન નગીનદાસ પારેખ	૨-૮-૦	૧૬ ૧૯૪૩નાં વમળ	૦-૧૦-૦
૬ સત્તાવનની કલેઆમ વિ. ભટ્ટ	૨-૮-૦	૧૭ આઝાદીની યજ્ઞવાલા ક. માણેક	૦-૮-૦
૭ આપણો સાગરસૈનિક મ. મેઘાણી	૩-૦-૦	૧૮ પેલેસ્ટાઈન	૦-૬-૦
૮ બે વિચારધારા દસક ૨-૧૨-૦		૧૯ જીનાગઢની લોકક્રાંતિ રઘુભાઈ કોકારો	૩-૦-૦
૯ બે લાકડાં આવે તો વલ્લુભાઈ શાહ	૧-૦-૦	૨૦ ચલો દિલ્હી સોપાન	૬-૪-૦
૧૦ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ ઝાઝા	૨-૦-૦	૨૧ જયહિંદ	૩-૦-૦
૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગભૂમિ	૩-૮-૦		

નિસર્ગોપચાર અને આરોગ્ય

રમણલાલ એન્જિનિયરકૃત

૧ હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?	૨-૮-૦
૨ ઉપરોગમાં નિસર્ગોપચાર	૨-૦-૦
૩ નિસર્ગોપચારનું જીવનદર્શન	૨-૮-૦
૪ નિસર્ગોપચાર વિચાર અને બંધકાર	૧-૮-૦

લૂપતરાય મોંદરકૃત

૫ હકીકત દર્શીમાં કુદરતી ઉપચાર	૧-૮-૦
૬ દવાનો છેલ્લો ધુંટડો	૨-૦-૦
૭ સ્વ અને દર્મમાં નેસર્મિક ઉપચાર	૩-૦-૦
૮ રોગ અને આસન	૩-૦-૦

૬ દુઃખ: સર્વ સંપૂર્ણ ખોરાક ડો. શાહ	૧-૮-૦	૧૪ એકાદશીનો ઉપવાસ	૦-૫-૦
૧૦ મારી બલોપચાર કાન્તિલાલ શાહ	૩-૦-૦	૧૫ ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે? સોમૈયા	૨-૦-૦
૧૧ દુઃખ: મૃત્યુદોહનું અમૃત	૨-૮-૦	૧૬ વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચાર રમણલાલ (છપાય છે)	
૧૨ શરીરરચનાનું રહસ્ય ધ. ઝોઝા	૧-૪-૦	૧૭ બાળકોની દર્દો વૈદ્ય પ્રામદ્ય નાદિક	૧-૮-૦
૧૩ સો વર્ષ જીવવાની કળા ડો. નાન્દી	૨-૮-૦		

કેળવણી સાહિત્ય અને વિવેચન

૧ કેળવણીની પગદંડી નાનાભાઈ ભટ્ટ	૩-૮-૦	૧૨ આપની સેવામાં જિતુભાઈ મહેતા	૩-૦-૦
૨ વક્તા કેમ થવાય? સતિશચંદ્ર	૨-૮-૦	૧૩ નિકપરેખા વિધનાથ ભટ્ટ	૫-૦-૦
૩ કલાચિંતન રવિશંકર રાવળ	૩-૮-૦	૧૪ રવિવંદના ટાગોરનો અંગ્રજિ મંથ	૨-૮-૦
૪ પરિભ્રમણ ભા. ૧ અવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦	૧૫ ગુજરાતી ભાષાભિજન કે. ડા. શાસ્ત્રી	૫-૦-૦
૧ પરિભ્રમણ ભા. ૨ અવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦	૧૬ સંશોધનને માર્ગે કે. ડા. શાસ્ત્રી	૩-૦-૦
૬ પરિભ્રમણ ભા. ૩	૩-૮-૦	૧૭ અર્વાચીન કાવ્ય-સાહિત્યના વહેજો	૩-૦-૦
૭ પરક્રમ્મા	૨-૮-૦	૧૮ ઉદ્દેશ પ્રવાણ અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૪-૦
૮ આલોચના રા. વિ. પાંકજી	૩-૮-૦	૧૯ અલંકાર પ્રવેશિકા ડોહરચાપ માંકડ	૦-૮-૦
૯ નર્મદ	૨-૮-૦	૨૦ શિક્ષણ સાધના ક્રિતિશ મોહન સેન	૧-૧૨-૦
૧૦ સાહિત્યવિકાસ અનંતરાય શવળ	૩-૦-૦	૨૧ સાહિત્ય પગમર્શ	૩-૦-૦
૧૧ સાહિત્ય અને પ્રગતિ અંદ-૨	૩-૦-૦		

કાવ્ય

૧ રવીન્દ્રવીણા અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૮-૦
૨ બાપુના પાદપુત્ર	૦-૧૨-૦
૩ આત્મીના ઉમાશંકર મેશી	૨-૮-૦
૪ આતિથ્ય	૩-૦-૦
૫ ધ્વજાકાવ્યો ને પીઠાં પધાં ચં. મહેતા	૨-૮-૦
૬ ઉર્દૂશી અને યાત્રી કુર્ગેશ શુક્લ	૨-૦-૦
૭ વરદાન સુરેશ ગાધી	૨-૦-૦
૮ સરવાણી પ્રહલાદ પારેખ	૨-૮-૦
૯ ડોલરીઓ બગદાપ વિરાણી	૧-૪-૦
૧૦ પુનમરાત	૨-૦-૦
૧૧ પથિક પ્રજ્ઞાત	૧-૪-૦

વિજ્ઞાન

૧ ગમનને ગોખે વર્મા-પરમાર	૩-૮-૦
૨ આપણે આજે બ્રહ્માનારા	૪-૪-૦
૩ વિજ્ઞાનના વ્યાપક સ્વરૂપો પ. શાહ	૨-૮-૦
૪ વિજ્ઞાનનો વિકાસ	૨-૮-૦
૫ વિજ્ઞાનસંક્રિ	૧-૦-૦
૬ મહાન વૈજ્ઞાનિકો ભા. ૧-૨ ડો. શાહ	૨-૦-૦

સંદર્ભગ્રંથો

૧ વિશ્વદર્શન છાંટાલાલ કામદાર	૧૦-૮-૦
૨ પારિભાષિક જ્ઞાનકોષ	૩-૦-૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૧ ગીતાહરદય સાને ગુરુજી	૧-૮-૦
૨ ચમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો	૨-૦-૦
૩ દૃષ્ટાંતકથાઓ નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧-૦-૦
૪ રામ અને કૃષ્ણ કિ મહારવાલા	૧-૪-૦
૫ ભુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦-૦
૬ ધર્મક્ષેત્રે કુશલેને (ચાર ભાગમાં)	૧૧-૪-૦

કૃતાક્ષ

૧ સાંખ્યોના સર	૨-૮-૦
૨ અમથી ડોશીની અવળવાણી	૩-૦-૦
૩ નારદવાણી	૨-૮-૦

ચિત્રસંપુટો

૧ રંજયુદ્ધી મન્નલાલ ત્રિવેદી	૩-૦-૦
૨ વસંતમન્નરી	૩-૦-૦
૩ સમરચ પ્રખ્યાત સાત કલાકારો	૨-૮-૦
૪ રજાતંત્રચંદ્ર	૨-૪-૦

કિશોરસાહિત્ય

૧ નાનસેન	મળાશ કર ભટ્ટ	૧-૪-૦	૨૨ સોના પદ્મણી	"	૦-૧૨-૦
૨ રોમ	દશક	૧-૮-૦	૨૩ નામકુમારી	વર્મા-પરમાર	૧-૦-૦
૩ દક્ષિણ ભાગતનાં તીર્થધામો શાં ગાંધી		૨-૦-૦	૨૪ નીલમણિ	"	૧-૦-૦
૪ મે પાંખો ફફડાવી	તનમુખ ભટ્ટ	૨-૦-૦	૨૫ કુશવંતી	"	૧-૦-૦
૫ ભરદ્વાજે	દ. સોમૈયા	૧-૦-૦	૨૬ ગદુરાજ	"	૦-૧૨-૦
૬ દરિયાના મામલા	"	૦-૮-૦	૨૭ કામરાણી	"	૦-૧૨-૦
૭ પરીકથાઓ ખંડ ૧	વર્મા-પરમાર	૩-૮-૦	૨૮ પાંખો પડિત	"	૦-૧૨-૦
૮ પરીકથાઓ ખંડ ૨	"	૩-૮-૦	૨૯ ઓઝ બંગાળની વાતો ભા. ૧	"	૦-૧૨-૦
૯ દેશદેશની લોકકથાઓ ખંડ ૧	"	૩-૦-૦	૩૦ ઓઝ બંગાળની વાતો ભા. ૨	"	૦-૧૨-૦
૧૦ દેશદેશની લોકકથાઓ ખંડ ૨	"	૩-૦-૦	૩૧ શુદેસખંડની વાતો	"	૦-૧૨-૦
૧૧ રૂપકથાઓ ખંડ ૧	"	૩-૦-૦	૩૨ રાજસાનની વાતો	"	૦-૧૨-૦
૧૨ વગ્નમર્મો વસનારા	"	૦-૧૦-૦	૩૩ મહિલાવાદની વાતો	"	૦-૧૨-૦
૧૩ આંગણનાં શણગાર	"	૦-૧૦-૦	૩૪ પંખણની વાતો	"	૦-૧૨-૦
૧૪ જિહ્વા ભંગી	"	૦-૧૦-૦	૩૫ જન્મસતે ગાળ	મધુર	૦-૧૨-૦
૧૫ રૂપરૂપના અંધાર	"	૦-૧૦-૦	૩૬ મેઝકુમારી	"	અપ્રાપ્ય
૧૬ કંઠે સોહામણી	"	૦-૧૦-૦	૩૭ કુલમણી	"	૦-૧૨-૦
૧૭ પ્રેમી પંખીડા	"	૦-૧૦-૦	૩૮ ડોશીમાની વાતો	ઝ. મેધાણી	૧-૪-૦
૧૮ પ્રવાસપત્રો	રા ના પાંક	૦-૮-૦	૩૯ ખાનખાનાં વિશુદ્ધન ઓ. બાસ	૦-૮-૦	
૧૯ કુશુદેવી	સાને યુરુજી	૧-૮-૦	૪૦ મહાન વૈદ્યાનિકો ભા. ૧	ડો. શાહ	૧-૦-૦
૨૦ ઓખોવાર, છી	વર્મા-પરમાર	૦-૧૨-૦	૪૧ મહાન વૈદ્યાનિકો ભા. ૨	"	૧-૦-૦
૨૧ શેલતપરી	"	૦-૧૨-૦			

બાળસાહિત્ય

૧ શકરાચાર્ય	હ. સોમૈયા	૦-૮-૦	૯ કેમ અને ક્યારે ભા. ૨	સંપદ	૦-૮-૦
૨ છીપલા	મોદન દક્ષ	૦-૬-૦	૧૦ પત ગિયાં ગંગરગી		૦-૮-૦
૩ મનુદેવી	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૦-૮-૦	૧૧ ધોળા મિલાદી ગુલામસિંહ બારોટ		૧-૦-૦
૪ જન્મલર્મો મંગલ ભા. ૧	સોમૈયા	૦-૬-૦	૧૨ દક્ષ ૫ અને સાગરે છે	ગિજુસાધ	૦-૬-૦
૫ જન્મલર્મો મંગલ ભા. ૨	"	૦-૧૨-૦	૧૩ શિશુ-રંજના વિદ્યાદેવી નિવંક		૦-૧૦-૦
૬ યુગ્મરવ	ત્રિ બાસ	૦-૫-૦	૧૪ ચીનનાં બાળકો	નિરુ દેસાઈ	૦-૬-૦
૭ કેસડા	ગુલામસિંહ બારોટ	૦-૬-૦	૧૫ છત્રપતી બાલકથાઓ		૧-૦-૦
૮ કેમ અને ક્યારે ભા. ૧	સંપદ	૦-૫-૦	૧૬ દૂધ પીવા	ઈંદરભાઈ દેસાઈ	૦-૮-૦

મોદસાહિત્ય

૧ સંત દેવીદાસ	અવેરચંદ મેધાણી	૧-૮-૦	૮ ચાતુરીની વાતો	વર્મા-પરમાર	૧-૪-૦
૨ અપદી ધૂળ	"	૦-૧૨-૦	૯ સિંહાસન બનીસી. ભા. ૧ થી ૪	રા. ના. પાંક	૫-૦-૦
૩ સંસાર	"	૦-૧૨-૦	૧૦ જાંતગોષ્ઠિ	ધૂમકેતુ	૧-૦-૦
૪ સોરઠિયા દુહા	"	૦-૧૨-૦	૧૧ વાને છાંડે	"	૧-૦-૦
૫ રેલગારીની સૃષ્ટિ	"	૧-૦-૦	૧૨ મોખકથાઓ	"	૧-૦-૦
૬ ગાંધીબાપુ ભા. ૧	રા. ના. પાંક	૪-૮-૦	૧૩ મોખકથાઓ ભા બીજી	"	૧-૦-૦
૭ ગાંધીબાપુ ભા. ૨	"	૪-૮-૦			

ગુજરાતનું શ્રેષ્ઠ માસિક

ઉર્મિ અને નવરચના

: સંપાદક :

ધર્મસાલ મોહનસાલ દવે

* સાહિત્ય અને સમાજજીવનનું નવી દૃષ્ટિએ
આલોચના કરતું માસિક.

* ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના લેખકોના
સંદર્ભ સાથે પ્રગટ થાય છે.

* તમારે જો કોઈ એક જ માસિક વાંચવું હોય
તો ઉર્મિ-નવરચના વાંચજો.

* દર માહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે

* છૂટક નકલ ખાર આના
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭-૮-૦૦

પરેશમાં „ રૂ. ૧૦-૦-૦૦

છેલ્લાં નવાં પુસ્તકો

૧ વનજામા	ધુમકેતુ	૩-૦-૦
૨ સાચાસમજી	પન્નાલાલ પોલ	૩-૮-૦
૩ પારમમણિ	કમ્પર મેટલીકર	૩-૦-૦
૪ કસીનું કરવત	„ „	૩-૦-૦
૫ વિદોહી આત્મા	ખલિસ જીભાન	૩-૮-૦
૬ રક્ષાસિનમાઠ	નમતિ દલાલ	૧-૦-૦
૭ વાને છાંયકે	ધુમકેતુ	૧-૦-૦
૮ બોધ કથાઓ	„	૧-૦-૦
૯ „ „	શા. ૨ „	૧-૦-૦
૧૦ કરુણાદેવી	સાને શુરુજી	૧-૦-૦

આ ઉપરાંત ગુજરાતના બધા પ્રકાશકોનાં
છેલ્લાં અને નવાં પુસ્તકો
અમારે ત્યાંથી મળી શકે છે.

અમારી પ્રવૃત્તિઓ

૧ અંગ્રજી અંધમાળા

ગુજરાતના અગ્રગણ્ય લેખકોના નવધી ચાર પુસ્તકો
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. આઠ

૨ આરોગ્ય અંધમાળા

આરોગ્યપ્રાપ્તિનો નવો ઇલાજ બતાવતા નવું પુસ્તકો
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. સાડાસાત.

૩ વિદ્યે સાહિત્યમાળા

જગત સાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ નવું પુસ્તકો.
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. આઠ

૪ વિવેચન અંધાવલી

વિદ્વાન સાક્ષરોના ચિતનાત્મક નવું પુસ્તકો.
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. નવ

૫ નાટ્ય અંધાવલી

વાંચવા ને જાળવવા જેવા ચાર સમૂહો
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. છ

૬ બહેતાંપાણી પ્રકાશનમાળા

સંપાદક : ડૉરથાંદ મેધાણી
રાજકોશના ને લોકકથાના પુસ્તકો.
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. પાંચ

૭ ઉદ્ધાસ વાચનમાળા

સંપાદક : ડૉરથાંદ મેધાણી
જીવનમાં ઉદ્ધાસ પ્રેરે તેવા પાંચ પુસ્તકો.
લવાજમ ધેર ખેડા રૂ. સાડાચાર

૮ કુમાર અંધાવલી

કુમાર જીવનમાં શ્રદ્ધા ને આશા પ્રેરતા ચાર પુસ્તકો
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. આઠ

૯ કિશોર અંધાવલી

લેખક : નિરંજન વર્મા : જયમદલ પરમાર
સાદસ, શીર્ષા ને પરાક્રમની બાવના પ્રેરતા છ
વરસે છ પુસ્તકો અપાય છે.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. છ

૧૦ અરુણ પુસ્તકમાળા

બાળકો ને કિશોરોને જ્ઞાન સાથે ઉદ્ધાસ આપે
તેવા આઠ પુસ્તકો દર વર્ષે અપાય છે.
વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા છ
આ લવાજમ ઉપર કાંઈ જ વળતર આપવામાં
આવતું નથી.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

પુસ્તકોની સોખત જીવનમાં કાંઈક નવું આપી જશે

જ રા વિ ચા ર બે

લોકોને આંખ આવી છે. લોકોનાં હૃદય કંઈક જાણવાને ઉત્સુક બન્યાં છે. લોકોની બુદ્ધિ અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂંઝવ્યા કરે છે અને એ બધાનું સમાધાન શોધવા માણસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે.

એવા લોકો પણ છે કે જેને જ્ઞાનની ભૂખ નથી પણ થાકેલાં શરીર-મનને જેમ શરાબની લહેજત ભેઈએ કે અક્રીયુત ઘેન ભેઈએ તેમ ચિત્તને ટાલાવે, બહેલાવે, સ્વપ્ન સપ્નમાં સહેલ કરાવે એવું મનોરંજક વાચન ભેઈએ છે.

આ બંને વૃત્તિને સંતોષ શામાંથી મળે? શરીર-મનને આરામ મળે છતાં નયો ન ચડે, ઘેન ન ચડે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે હૃદય ઉપર છવાઈ જાય એવું આપણે ત્યાં શું છે?

અમારું કહેવું છે કે એવું મનોરંજક છતાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપનાર વાર્તા-નવલકથાનું નીચોળી સાહિત્ય બે લોકોને મળે તો એ પહેલી વૃત્તિને સંપૂર્ણ સંતોષી શકે અને બીજી વૃત્તિને ધીમે ધીમે શુદ્ધ કરી શકે.

એવું સાહિત્ય આપવાનો અમારો આ પ્રયત્ન છે. ગુજરાતી જનતાને વિનંતિ છે કે અમારું સાહિત્ય વાંચીને આ વાતની ખાતરી કરે એમાં માનવજીવનનું દર્શન હોય, ઉત્કાંતિનું અજવાળું હોય, ચિત્તશાંતિની મધુરતા હોય તો આ સાહિત્યને અપનાવે.

અમારા તરફથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અનેક શાખાને સમૃદ્ધ કરતું સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે. વાંચકોને સસ્તું સાહિત્ય આપી શકાય માટે કેટલીક અંયાવલિઓ પણ અમે જોછા લેવાં જ મે શરૂ કરી છે. અમે જાણીએ છીએ કે સારા ને શિષ્ટ પુસ્તકો વધુ, સસ્તાં હોવાં ભેઈએ.

ગુજરાતના વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના પુસ્તકો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે, તમે એક વાર વાંચીને ખાતરી કરો બીજે કયાંયથી પુસ્તકો મંગાવતા પહેલાં અમારે ત્યાં એક કાગળ લખીને તપાસ કરાવજો. તમારા ઓર્ડર ઉપર પુસ્તકો ધ્યાન આપવામાં આવશે.

અમારા પ્રકાશનો ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યનાં દરેક શિષ્ટ પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાં મળે છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફ ર ના ન્ડો જ પુ લ પા સે ગાંધી ર સ્ટો, અ મ દા વા દ-૧
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, નવી હનુમાન ગલી, ૪૦૫ કાલબાદેવી, મું બ ઇ-૨

નવો ગ્રન્થ--ફાલ

નવલકથાઓ

★

અવન્તીનાથ

ચોક્કસ

પુખ્ત-નવી

કિંમત: ૪-૮-૦

પૃથ્વીશ:

રાજ તે યોગી : તે યોગી

નવી કિલસી

કિં. : ૩-૮-૦

ભાઈબીજ

જાતલયના

પ્રમોની

કિં. : ૪-૦-૦

સરિતાથી સાગર:

પૂ. બાપુજી

રસ, રમજ

કિં. : ૪-૦-૦

ભાગ્યનિર્માણ

ખિન સાંપ્રદાયિક

રજૂ કરતી

કિં. : ૩-૪-૦

માશી-ભાણેજ

મધ્ય ત્રિકોણી

રચાતો નથી : છતાં

કિં. : ૩-૦-૦

ભગવાન મલ્લિનાથ

ધર્મ અને જીવનમાં ક્રાંતિ કરે તેવી

કિં. : ૨-૮-૦

વિદ્યાર્થીઓની વાતો

કિં. : ૧-૦-૦

નવલકથાવલિનું

સૌરભ

પો. ૮ આના

ધૂમકેતુ

તે રાજની

ચાલ છે,

પો. ૮ આના

ધી. ધ. શાહ

તે મુજબતા

પો. ૮ આના

શિ. પ્રા. શુકલ

ધાંડી કુચની

બરી નવલ

પો. ૮ આના

જયલિખખુ

તવારીખ

નવલ

પો. ૮ આના

ચં. દલાલ

જેમાં ત્રિકોણ

લાગે છે

પો. ૮ આના

જયલિખખુ

વતોનો સંગ્રહ

પો. ૭ આના

દામુલાઈ શુકલ

પો. ૫ આના

નાટકો

★

પૌરાણિક નાટકો

કિં. : ૩-૮-૦

સામાજિક નાટકો

કિં. : ૩-૮-૦

કાલિદાસનાં નાટકો : કે. કા. શાસ્ત્રી

અજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં

મુંદર નાટકો

કિં. : ૪-૮-૦

હિંદી અધારેથી :

જન સામાન્યમાં જીવતાં પત્રોની સંવે-

દનાત્મક ભજવી શકાય તેવી કૃતિ

કિં. : ૨-૮-૦

કુંવારા જ સારા :

સાળાએમાં ભજવી શકાય તેવી

મર્મોળા હાસ્ય તે બધીની નાટ્યકૃતિ

કિં. : ૨-૦-૦

રણછાડલાલ તે બીજાં નાટકો

પાંચ નાટકોનું મુંદર ગુચ્છ.

જેમાંનાં સફળ રીતે ભજવાયાં છે.

કિં. : ૨-૮-૦

મુદ્રારાક્ષસ કે. કા. શાસ્ત્રી

કવિ વિદ્યાજીવલ કૃત રાજકિય મદરવનું

ગુરુ નાટક : અજરાતી બાધામાં

કિં. : ૨-૮-૦

અનામિકા

નવલિકા નવેજનો તદ્દન નવન પ્રધાન

વિદ્યા સર્જનો હૃદયગમ વાર્તાસંગ્રહ

કિં. : ૩-૦-૦

ક. મા. મુન્શી

પો. ૮ આના

ક. મા. મુન્શી

પો. ૭ આના

પો. ૧૦ આના

મિત્રસમ ગાડી

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

પો. ૮ આના

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો, અમદાવાદ.

નવાં સુંદર પ્રકાશનો

શિક્ષણ

દિવાસ્વપ્ન	ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	કે. મુનશી
ખાળકાના	જીવનમાં	નવસિદ્ધ	મુજરાતી
દારા	ક્રાંતિકારી	અખતગની	સાહિત્યની
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કથા	ભવ્ય-
		ઉદાત્ત	નવલકથા
		કિં. ૫-૮-૦	પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં	ભાષા શિક્ષણ	લોભહયિણી	કે. મુનશી
ગિજુભાઈ	અર્ધો	શિક્ષણશાસ્ત્રની	ભગવાન
રીતે ઉક્ત	વિષયની	ગંભીર ચર્ચા કરે છે.	પરશુરામનાં
કિં. ૨-૦-૦	પો. ૦-૭-૦	સોમાદેવીના	વીર પાત્રી
		જીવનને	કરતી નવલ
		કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
ચાર	મોરચાની	કેળવણી	
	દામુભાઈ શુક્લ	જીવનમાંથી જીએલી	લીલાવતી મુનશી
રૂઝોમાં	આસતી	અપમ	સામાજિક
સામે	ધરાયેલી	નવી	તેમજ ખીજ
કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦	લાલજતો	હૃદયગમ વાર્તા
			એનો ધણી વખતથી
			કિં. ૫-૦-૦
સોમનાથ	રત્નમણિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિબંધ સંગ્રહ
ભરાતની	અમપ્રસિદ્ધ	તીર્થમંજિતો	મુજરાતી
સમિત	પરિચય :	ઇતિહાસમાંથી	વિષેની
કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	ભર્ષા વિદ્વાતા	ઐતિહાસિક
			નિબંધો ને લેખો :
			કિં. ૪-૮-૦
ગાંધી ગુજરી	જયલિખખુ	ડો. મધુરિકા	કે. મુનશી
જર્વામઈ	ઐણીની	આ	સાગર
નવો	સપ્રવાસ	વાર્તામાં	મુજરાતન
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	શ્લાઘ્યો	માટે
			સખાયેલી
			કિં. ૧-૪-૦
પ્રતિપદા	ગોવિન્દ સ્વામી	કથા	પરથી
માત્ર	ઝાગણીસ	વર્ષની	રચાયેલું
કલાત્મક	ને	ઉંમરે	સુંદર
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૦-૮-૦	રચાયેલો	નાટક
			પોસ્ટેજ ૦-૬-૦
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
એકસો	આલીસ	કોટી બહેન	ગિજુભાઈ
ગીતોનો	ભાવવાહી	નોજ આજ્ઞિત	
કિં. ૩-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૪-૦	

ગુજર અંતરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો અમદાવાદ

कुल अरुन्धत्त
रु. ५५,००,००० धी वरु

कामकाज करवा लागवडावाला
अने शक्तिशाली अर्गन्डा
कोषको छ.

नेपाली साहित्य अकादमी
कंपनी लिमिटेड

ः हेड ओफिस :

नेपाली साहित्य, मुम्बई.

अभिलेख :
पत्रिका, अभिलेख.

समाज, साहित्य अने संस्कारको साहित्य

विभिन्न अने नवयुग्म

'विभिन्न' वर्ष १९ : 'नवयुग्म' वर्ष १४ : अर्ध शताब्दी

जुलाई : १९४९

कम

१ जेष्ठ दस	धूमकेतु ५
२ अषाढी अने राने (आषाढ)	प्रवात ८
३ सप्तमी क्षीरार्द्र	राजदंड ९
४ शिवरात्रि (आषाढ)	मल्लराज राजदंड ११
५ असी अर्धरात्रि पान	धूमकेतु १०
६ दुःखनां पोखरी	धूमकेतु २४
७ शुक्रवारः अमावसी अर्धरात्रि	श्रीमती वैभवाक्षी २५
८ अमावसी... (आषाढ)	श्रीमान् आलुवाला ४२
९ शिवरात्रि तीरे तीरे	परिभाषा ४३
१० राजदंड (आषाढ)	निरंजन अमृत ४८
११ राने १९४२ ना संस्कारको	पं. श्रीमान् शर्मा ४९
१२ पक्षी पालनना अर्धरात्रि साधक	वि. प. देसाई ५४
१३ अर्धरात्रिवाणीअने पत्र	१४
१४ भोधक्यालो	धूमकेतु १५
१५ अग्निनव रजःपु	धूमकेतु ३०

ः पत्रिका सप्ताहः

देवर्मा : ७-८-०

परदेवर्मा : ३१. १०-०-०

आ र ती साहित्य संघ लिमिटेड

इरान्-डीज पुस्तक नौचो : शर्मा रतना : अभिलेख-२
श्रीमान् लिखितः : ४०५, काव्यादेशी देव : मुम्बई-२

प्रकाशक : आरती साहित्य संघ लिमिटेड पत्ती प्रकाशक मो. हरे
इरान्-डीज पुस्तक नौचो : शर्मा रतना : अभिलेख-२
मुद्रक : अर्धरात्रि वैभवाक्षी देव : नमस्त प्रेस, धीकटा देव,
वैभवाक्षी वादी : अभिलेख.

આપણાં અપૂર્વ ગ્રંથો

	પાન	કિંમત	પોસ્ટેજ
૧. મહાભારત સંપૂર્ણ (ભાષાંતર) દળદાર સાન અથોર્મ, ૬૬ ૭૫ x ૧૦, ૨૭ ચિત્રો સાથે	૫૨૦૮	૫૨-૦	૬-૦
૨. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ગ્રંથ અથોર્મો વિરતૃત જીવન-વિચારધારા	૧૫૬૬	૮-૦	૦-૧૫
૩. વિચાર સાગર-શ્રી નિમલસચ્છ કૃત	૪૦૦	૩-૦	૦-૫
૪. સ્વયંકાન્ત-મુમુક્ષુઓ માટે	૨૭૨	૨-૦	૦-૪
૫. ઉપદેશસાર સમૃદ્ધ-સાધુચરિત તિરુવલ્લુવરનો વેદવૃક્ષ બોધ...	૩૮૪	૧-૮	૦-૪
૬. આખ્યાનમાળા ભા. ૧ લો-અનંતપ્રસાદજીનો ભક્તિપૂર્ણ જુદા જુદા આખ્યાન સંગ્રહ	૭૦૮	૮-૦	૦-૭
૭. રવામી રામતીર્થ-ભા. ૧ લો-પ્રેરક ઉપદેશો...	૫૬૪	૩-૦	૦-૬
૮. રવામી રામતીર્થ-ભા. ૪ થો-જીવનકથા અને ઉપદેશ ...	૬૭૨	૩-૮	૦-૭
૯. વિવેકાનંદનો ભક્તિયોગ-સ્વામીજીની વિચારપ્રેરક વાણી ...	૩૮૪	૨-૦	૦-૪
૧૦. તુકારામ ગાથા ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો-જ્ઞાન, ભક્તિ-વૈગમ્ય- પૂર્ણ સંત તુકારામના સુમારે ૪૦૦૦ જેટલા અભંગોતુ ગાથાંતર	૧૮૪૦	૬-૦	૦-૧૫
૧૧. આદર્શ ચરિત્ર સંગ્રહ ભા. ૨ જો-માનવતાના પ્રતિકાના જીવનપ્રસંગો	૬૨૪	૩-૦	૦-૭
૧૨. આદર્શ દ્રષ્ટાંતમાળા ભા. ૧ લો	૪૩૨	૨-૮	૦-૪
આદર્શ દ્રષ્ટાંતમાળા ભા. ૨ જો-સમાજ વીરોના પ્રેરક પ્રસંગો	૪૬૬	૨-૮	૦-૫
૧૩. સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતની ચમત્કારિક કથા ...	૬૪૮	૩-૦	૦-૬
૧૪. એકનાથી ભાગવત-અર્થાત ભાગવત રહસ્ય	૬૦૦	૫-૦	૦-૬
૧૫. સુશ્રુત(આયુર્વેદ)-આયુર્વેદિક વાદકાપ તથા ચિકિત્સાનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ	૧૩૭૨	૧૫-૦	૧-૮
૧૬. રમણ મહર્ષિ-મહર્ષિનો સંદેશ	૨૧૬	૨-૦	૦-૪
૧૭. અવધૂત ગીતા-(દત્તાત્રય ગચિત)	૧૪૪	૧-૪	૦-૨
૧૮. સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંત સારસંગ્રહ-શ્રી કરાચાર ગચિત ...	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
૧૯. જ્ઞાનસત્ર ગીતા-પદ્મજેદ, અર્થ સાથે	૩૬૮	૧-૪	૦-૪
૨૦. શ્રીમદ્ ભાગવત-નવી ૧૨ મી આવૃત્તિ	૧૨૪૦	૧૦-૦	૧-૬
૨૧. આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-(સ્વામી સ્વપ્નચોવિતીર્થ) ...	૨૦૮	૧-૪	૦-૨

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર, સેથન્સ કોર્ટ પાસે, પો. ળા. નં. ૫૦, અમદાવાદ.

અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી ગિલ્ડીંગ, ત્રીજે માળે, સુબાઇ-૨

એક દશ્ય

પછી શેખ ત્યાં ન્યાયના આસન ઉપર બેઠો. એની પાસે ક્ષધર એલી. આસ ચુપચુપ બેઠો હતો. લોકોટોળું કેલીની સુખસુદા તરફ બેઠું રહ્યું હતું. રાચેલ અને મરિયમ, બંને પલીલની પાછળ બેઠાં હતાં પણ જેણે સત્યનું જ આવરણ ક્યું છે એને લય કેવો ? બધાં નિર્ભય હતાં.

શેખ અખાસ ભુવાન કેલી તરફ બેઠો રહ્યો. પછી તેણે મોટા ઘોઘગ અવાજે પૂછ્યું : ' તારું નામ શું ? '

' ખલીલ ' ભુવાને જવાબ આપ્યો.

શેખે કહ્યું : ' તારાં માળાપ કોણ છે ? ક્યાં છે ? તારે સર્ગાવહાલામાં કોણ છે કે નહિ ? તું ક્યાં જન્મ્યો છે ? શું કામ કરે છે ? '

પોતાની ચારે તરફ બેઠેલા એક્ટો ને શુભમો તરફ ખલીલે દ્રષ્ટિ કરી : ' જો કે એમની આખોમાથી એના ઉપર નાખુશીની આગ આવી રહી હતી. પોતાની સુક્તિ હોઈ શકે એવું જ્ઞાન પણ જગણે શુભાવી દીધું હોય, એ પોતાના સુક્તિદાતાને આ સિવાય બીજું શું આપી શકે ? એમને તો એમ હતું કે જો એમની પરાધીનતા જશે, તો યદ રહ્યું, એ બધા બૂખે મરી જશે. એમના કોઈ હક્કનું બોન કરાવતું એ પણ ભગીરથ પ્રયત્ન વિના શક્ય ન હતું. ખલીલ એમની સારે બેઠો રહ્યો. પછી એણે શાંતિ ભરેલી વાણીમાં કહ્યું : ' દબાયેલા, કચરાયેલાં, બૂખ્યાં અને તરસ્યાં, વિવેક વિનાનાં, જ્ઞાન વિનાનાં આ સઘળાં જ મારાં સર્ગાવહાલાં અને સંબંધી છે. અને આ આખો વિશાળ દેશ એ મારી જન્મ જગ્યા છે ! '

શેખ અખાસે કંઠી મરકરીભરેલા અવાજે જવાબ વાળ્યો : ' આ લોકોને તું તારા જાતભાઈ કહે છે, પણ એ એમ નથી માનતા તેનું શું ? એ જ કહી રહ્યા છે કે તને શિક્ષા થવી જોઈએ. જે દેશને તું તારી જન્મભૂમિ તરીકે ગણવાનું કહે છે એ દેશ પણ, તને કાઠી મૂકવાની માગણી કરે છે. આનું શું ? '

ખલીલે જવાબ વાળ્યો : ' અજ્ઞાનમાં સળસળી પ્રભ, પોતાના ચારા માણ-

ખલીલે અત્યંત શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: 'એક શુનેગારને સજ્જ આપવાનું કામ ખીએ શુનેગાર કરી શકે નહિ. અને એક નાસ્તિક, પોતાની જાતને પાપીઓની સામે રક્ષવામાં કાઈ અર્થ જોતો નથી।' અને ખલીલે લોકોના તરફ દૃષ્ટિ કરી: 'મારા લાઈઓ! તમે જેને તમારા ખેતરોનો સ્વામી માનો છો અને જેને માટે તમે જીવન નીચાંવ્યા કરો છો, એ માણસ મને આંહી તમારી પાસે ન્યાય અપાવવા આવ્યો છે તમે ચારે તરફથી મને જોવા માટે લેગા થયા છો. હું દયા માટે યાચું એવું દશ્ય જોવા તમે આવ્યા છો તમે દેશવાસીઓએ, તમારા લાઈને, અને દેશ તમારે તેના પુત્રને, જોવા માટે, ઝૂંપડાં છોડ્યાં છે. તમે શિકારીઓના પંજામાં મૂજતા પ્રાણીને જોવાની આશા રાખી હશે. ન્યાયાધીશો સમક્ષ એક નાસ્તિકને જોવાનો દહાવો લેવા તમે આવ્યા છો, હવે મારી વાત જરા સાંભળો. મારા ઉપર દયા ન કરતા. ન્યાય કરજો. અને એ ન કરે તો પણ કાંઈ નહિ, વાતને ગરાગર સમજજો.

'તમને જ અધાને હું માનું ન્યાયાધીશો ગણું છું. લોકમન એ ઇશ્વરીમત છે. પંચ ત્યાં પરમેશ્વર. તમારાં હૃદયને જાગ્રત કરો. ધ્યાનથી મારું કહેવું સાંભળો. અને પછી તમારું અંતર જેમ કહે તેમ કહો. તમને કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું અધાર્મિક છું. પણ મેં શું પાપ કર્યું છે એ કોઈએ કહ્યું નથી. મને ચોરડાકુની માફક ગાંધ્યો છે, પણ મેં ચેની ચોરી કરી છે એ કોઈએ કહ્યું નથી. માત્ર હું સજ્જ માટે લાયક છું એ તમને જણાવ્યું છે. પણ શું શુનો છે એ તમને કોઈએ

જણાવ્યું નથી.

'જોડલે મારો શુનો શું છે એ હું જ તમને કહું. તમારી આ લીન લીન કંગાલ અવસ્થાને હું સમજ્યો એ જ મારો શુનો છે. માણસ માણસની વચ્ચે આટલી ગાંધી અસમાનતા હોઈ ન શકે, એવું મને લાગ્યું, એ મારો શુનો છે. તમારી ડોક ઉપર જે ધોંસડું પડ્યું છે એ ધોંસરાનો ભયંકર ભાર હું કળી ગયો, એ જ મારો શુનો છે. તમારી કંગાળ નારીઓને માટે મને દિલગીરી થઈ આવી, એ મારો શુનો છે. તમારાં ગાલખચાંને માટે આંખમાં આંસુ આવ્યાં, એ મારો શુનો છે. હું તમારામાંનો એક, કંગાલનો પણ કંગાલ છું. એ મારો શુનો છે. આંહી શું કાં હોતું એ શુનો ગણીતો નથી. સીકતલરેલી શું કાળીરીની પથંસા કરતાં તો આંહી લોકો યાકતા પણ નથી. પણ મારો શુનો આ છે કે હું ધરતીની જ પેદાશ છું. મારાં માગાપ આ જમીનમાં રહ્યાં છે ને આ જ જમીનમાં મર્યા છે. એમણે વાવેલાં વૃક્ષોની છાયા તળે હું ઘણી વખત ગેકો છું. હું એવા ઇશ્વરમાં મારું છું, જે ઇશ્વર તમારા હૃદયનો સાદ સાંભળ્યા વિના રહી શકતો ન હોય. અને જે પુસ્તકજ્ઞાન વડે, આપણે સઘળા લાઈઓ ખનીને જીવી શકીએ, એ પુસ્તકજ્ઞાન મને ખપે છે.

'જે જ્ઞાન વડે, આપણે સૌ સરખાં છીએ એવો પ્રકાશ પથરાય, એ જ્ઞાનનો હું પૂનરી છું.'

'હું જ્યારે મારાં ઢોરને લઈને વગડામાં ફરતો હતો, ત્યારે મને તમારાં કંગાલ, ચીંથરેલા, પાંદડાં છાયાં ઝૂંપડાંમાંથી દુઃખી આત્માઓના બંધે રહનઅવાજ કાને પડતા હતા!

બામહંદયોની એવી તો આર્તવાણી પવનની
પાંખે ચડીને મારા કાનમાં પડ્યા પાડવી હલી,
કે હું એ સાંભળતો ને બીજો થઈ જતો ! એ
હો હો ! માનવજાતમાં આટલું બધું દુઃખ
રેલાઈ રહ્યું છે ? મેં તમને વરુઓથી ત્રાસેલાં
ઘેટાં રૂપે હીકાં મેં મારો બરવાડીએ ધંધો,
ઘેટાંને મોઢા આપવાનો સ્વીકાર્યો, અને તેથી

* 'ખલિલ જિહ્વાન ઉપરથી'

આજ સૌ વરુઓ, મારા એ શૂનને સળ
આપવા લેગા થયા છે. મારો શૂનો હાથ તો
આ શૂનો છે*

* ન્યાય હવે તમારે આપવાનો છે.*

ધૂમકેતુ

★

અપાડી એ રાતે

પાડી આ રાત્રિ* બન ગરજતી, વીજ ઝબકે
? વર્ષામાસ સુશળ સમ એની નહિ તમા
' એ ઘેરાતી બન ગરજતી ઘેર તિમિર
।તી - એ અંતિ*
હવે* પૂતા
અખી છંટાયેલી, ડિરજી નવલા મે પ્રસરતી
તને દેખી, રાખી,
અપાડી એ રાતે.

નિશાને અંધારે તિમિર દ્યનાં રોલન કરી
પ્રકાશો દેખાતા મઠન જગતી રાત્રિ વચમાં—૧૦
તને મેં ત્યાં જોઈ, ચમક નરહો દરજ બનતી.
ચમકયો એ દેખી
તને અંધારામાં
અને મેં 'યે લીધું' તિમિરદય એ સર્વ જઠરી
તને 'યે લીધી મેં'
અપાડી - એ રાતે !

દના લારે કે કે જગ સાજો દેરા સુદરવા
દિના ને રાતો યે સુનર સપળી એ બની જતી,
તને ત્યા દેખીને છૂન ઝબકારા પ્રગટતો
નવા તારી સાથે —૨૦
જતા તારી સાથે,
થયા સર્વે એવા નવલ પલકારે યકેવા
બધા દેખાતાં ત્યાં
અપાડી એ રાતે !

દજ રાત્રિનો એ રમગ્યુ સપળા યે પ્રગટતા
જતા ત્યાગી એ સૌ તિમિર બન રાત્રિ સકળતું
નિશા અંધારીનું સર્વ સુદરશીમાં નિસરણ
તને તે રથાને મે
નિશાને અંધારે
ધનોથી ઘેગયા વીજ ઝબકતા એ અનન્ય —૩૦
હતી ત્યારે દેખો
અપાડી એ રાતે !

એક કલંક આપણે માથે આપ્યું છે,
ખીલું ન આવે તે જોવાનું છે.

મહાતાજીના ખૂનનો ખટલો, નાથુરામગોડસે ને ખીજ આરોપીઓ ઉપર પૂર્વ પંતલની દાષ-કોટની કુલ ભેંચ આમળ અપીલમાં ચાલતો હતો તેના સુદાદો આવી મથો છે, કે. પરંતુ ને ચંકર નિર્દોષ છૂટયા. ગોપાલ ગોડસે અંગે પ્રમુખ ન્યાયાધીશ જસ્ટીસ ભંડારી કહે છે, તેની તરફ દયા બતાવવો જોઈએ. ન્યાયમૂર્તિ અમલુરામે આપેલા અલગ સુધાદામાં મદનલાલની જન્મટીપની સજા ઘટાડવામાં આવે એ માટે વિચારણા કરવાની બલામણુ કરી છે. નાથુરામ ગોડસે અને આખેને ફાંસીની સજા કાયમ રહી છે. ન્યાયમૂર્તિઓમાં પણ કેવો મતભેદ રહે છે તે આ સુધાદામાં જોવામાં આવે છે. ન્યાયમૂર્તિ અમલુરામ ખંજવી મદનલાલની બાબતમાં જુદા પડ્યા છે. પ્રથમની રેપેરિયલ કોર્ટ કરેલી સજામાં પણ ફેરફાર થયો છે. તે પણ મતભેદ બતાવે છે. રેપેરિયલ કોર્ટ કરેલી પોલીસની ટીકાને આ કોર્ટ અથોગ માની છે. આમ મતભેદ હોવા છતાં બંને કોર્ટના સુધાદામાં એક તરફ કાયમ રહ્યું છે કે માધી હત્યા માટે રીત-સરતું કાવતું હતું. આ કારણે યુનેગારોની ફાંસીની સજા દૂર થઈ નથી પરંતુ કોર્ટના કાયદાથી પર તાબની સત્તા છે. એ તાજ આજે ગાંધીભક્ત ગવર્નર જનરલ થી. ગમજીને શીર છે. એટલે ન્યાયમૂર્તિ-ઓએ ખીજ આરોપીઓ અંગે ભલામણો કરી છે તેમ દેશના માધી લક્ષ્મી ગવર્નર જનરલ પાસે માગણી કરવાને અવસર ન ચૂકે કે, યુનેગારોના યુને. ઓછો નથી, એના કોષ્ટ બચાવ નથી, છતાં બાપુની હત્યાના યુનેગારોને કોર્ટનો કાયદો ન હોય, બાપુના કાયદે એનો ન્યાય થવો જોઈએ. બાપુ જેવી વિશ્વતિત્તુ ખૂન કરી દેશવાસીઓ તરીકે આપણા માથે એક કલંક તો આપ્યું છે. પરંતુ ખીલું કલંક, દેશ-વાસીઓ બાપુના પ્રશ્નમાં પણ ખૂની માટે અદિસા પાળી ન શક્યા, એ ન આવે તે હવે આપણા હાથની

વાત છે. અમેરિકાની બંધીતી લેખિકા શ્રીમતી પક્ષે એક તો યુનેગારોને છોડી મૂકવાની વાત કરી હતી. એટલે સુધી ભને સરકાર જવા ન માગતી હોય, છતાં એને દેહાંતરની શિક્ષા ન કરે એવી માગણી અમે કરીએ છીએ. ધથુના મરતી વખતના શબ્દોથી જુદા શબ્દો આપુને ઉચ્ચારવાને વખત. મુલ્યો હોત તો એમણે ન જ કાઢ્યા હોત—હે પ્રભુ! એને માફ કરજો, એ શું કરી રહ્યો છે એનું એને જ બાન નથી!

‘હરીને રજુ તેં ટાળ્યું માનશે
સૌ મહારથી’

ખંજાળ પ્રતિક ધારાસભાની એક બેઠક, શ્રી શરદચંદ્ર બોઝના બાણથી સતીચંદ્ર બોઝના અવ-સાનથી ખાલી પડી હતી તે પૂરવા દક્ષિણ કલકત્તા વિભાગની પેટા સુટણીમાં શ્રી શરદચંદ્ર બોઝે સમાજ-વાદી પ્રજાસત્તાક પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ઉમેદવારી નોંધાવી હતી. એ પક્ષ શ્રી બોઝે પોતે રચાયો છે અને એના એ પ્રમુખ પણ છે. શ્રી શરદચંદ્ર બર્ધ કાલ સુધી કોંગ્રેસ પક્ષમાં હતા. મધ્યસ્થ સરકારમાં પ્રધાન પણ હતા. એટલે એ જો આ સુટણીમાં ઉભા રહેતા હોય તો, કોંગ્રેસે એ એક માટે ઉમેદવાર જીતો ન કરવો એમ વિચારેલું. પરંતુ સુટણીનો જે પવન કુંકાવા લાગ્યો તેમાં કોંગ્રેસને લાગ્યું કે, અનુનંદના ન લડવાને ચોક્કાએ અવગણ અર્થ કરશે—‘હરીને રજુ તેં ટાળ્યું માનશે સૌ મહારથી’ તેમ પોતા વિષે પણ સાચા પક્ષનાને લાગશે. એટલે છેવટે કોંગ્રેસે પોતાનો ઉમેદવાર જીતો કર્યો. અને પછી સુટણી મંચામર્ના રજુચીંગકા કુંકાયાં તેમાં તોડાને, ગાળામાળા અને રાષ્ટ્રજ્વળને ફાડી નાખવા સુધીના પ્રસંગો બન્યા. અને તેથી પંડિત નેહરુએ એમની લાગણીભરી વાણીમાં કહ્યું: ‘રાષ્ટ્રીય ખનને બાળી નાખવામાં આપ્યા છે. ને કોઈ પરદેશીએ આમ ક્યું’ હોત તો પ્રજા રોષે ભરાય, પરંતુ આમાં તો પોતાની જાતને દિંદો કહેવાવનારા કેટલાક લોકોએ ગર્વજ્વળનું અવમાન ક્યું છે. તેઓ જાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે! અને લાગે છે કે દિંદુ તો નહિ જ.

સરદાર પટેલ ને પંડિત નેહરુએ આ ચુંટણી જીતવા પોતાનું પુણ્ય કોંગ્રેસ પક્ષે મૂક્યું હોય તેમ જોઈ પ્રાંતિક ધાન્યસભાની પેટાચુંટણી માટે એમણે લોકોને કોંગ્રેસને મત આપવા સંદેશાઓ પાઠવ્યા, જયપુર કોંગ્રેસ વખતે ખેતે પુરુષોની ગેંગાજરીમાં મહાસમિતિએ પસાર કરી દીધેલા દરાવ બીજી વખત એમની હાજરી વખતે ફેબ્રુઆરી હતો, એ એમના પુણ્યનો પ્રતાપ ગઈ કાલે પ્રજાએ નજરે જોયો હતો, એ પુણ્ય આ ચુંટણીમાં ધાર્યું. પ્રજાએ શ્રી. ચરદાસને ૧૯૦૦ અને કોંગ્રેસી શ્રી સુરેશચંદ્ર દાસને ૫૭૮૦ મત આપ્યા ! એ ખતાવે છે કે પ્રજા પં. નેહરુ ને સરદાર પટેલમાં પૂરો વિશ્વાસ ધરાવતી હોવા છતાં એના બીજા સહકારીઓ અંગે નાખૂશ થઈ છે. અને એ વાત તો અમાઉ સુખમમાં ચુંટણીનો પ્રમંગ આણ્યો ત્યારે સમાજવાદીની જીવ ચર્ચ હતી તેમાંથી જાણવા મળ્યું હતું.

શેવાના હિસાબકિતાબમાં શિલક રહેતી નથી તે કોંગ્રેસ સમજે

આમ પેટાચુંટણીઓમાં કોંગ્રેસ બજા યુગાવે છે તેનું કારણ પ્રજા કોંગ્રેસથી હવે કંટાળવા માંડી છે ૬૦ વર્ષ સુધી અંગ્રેજ સરકાર સામે લડીને સ્વરાજ્ય લાવી આપનાર કોંગ્રેસની સેવાની પ્રજાને કદર પણ નથી ! એમ કંઈ કોંગ્રેસીઓ આવી હાર ખાવ છે ત્યારે રાજીવરાજને પ્રજાને કહે છે પરંતુ શું કોંગ્રેસ, કે શું સમાજવાદ કે શું સનાતન ધર્મ કે શું આર્ય-સમાજ સુધારક ધર્મ, એ બધા એક જ વાત રવીકારી લે કે પૈસાની લેવડદેવના ચોપડામાં ગઈ કાલે ને પુરાત હોય છે તે આજે શિલકમાં મળ્યા છે. અને આજે નવી કમાણી ન કરાય, તો એ જૂની મૂડી ઉપર ચાલે છે. પરંતુ સેવાનો હિસાબકિતાબ એથી બૂટી છે. એમાં રાજ ને રાજ કમાવું પડે છે. અને રાજ મને તેટલું કમાવ્યો પણ એની પુરાત રહેતી નથી. એનો દાખલો, સિદ્ધનંતો યુદ્ધ સમયનો પડો પ્રધાન મિ. ચર્ચીલ.

એટલે કોંગ્રેસે સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી

હોય તો પાછલી સેવા બૂધી જઈ રાજ રાજ નથી મૂડી પેદા કરવી રહી, એ રિથિતિ આજે મોટે ભાગે જોવામાં નથી આવતી એટલે ચુંટણીઓનું આ પરિણામ લખ્યું પડે છે.

કોંગ્રેસ આ હીવા જેવી વાત નથી સમજતી એમ કહેવું બ્યાબ્યા નથી. એની પાસે બીજા અનેક પ્રશ્નો હતા એટલે એ આ તરફ ખ્યાન આપી શકતી ન હતી. પરંતુ હવે એનું આ તરફ ખ્યાન ખેંચાયું છે. પ્રજાના અસંતોષને ટાળવા એણે મદ્રાસ અને નિહારના પ્રધાનો ઉપર સત્તાનો દુરુપયોગ કરવાના ને આરોપો મૂક્યા છે તેની તપાસ કરવા કોંગ્રેસના મંત્રી શ્રી શંકરરાવ દેવ અને શ્રી. કાલા બંધનગવને મદ્રાસ અને નિહારનું કામ તપાસ કરવા સોંપ્યું છે. તેમાં શ્રી. દેવ મદ્રાસની તપાસ કરી પણ આબ્યા, જેનું પરિણામ એ આગામી કોંગ્રેસ કારોબારીમાં મુકશે. પૂર્વ પંજાબમાં પણ એ રિથિતિ છે અને પુનર્વસવાદના પ્રશ્ને લીધે સીમેન્ટ અને પતરાંની ત્વા ને ગોલમાલ ધઈ તેમાં મધ્યસ્થ સરકારને પાડ્યું. દેશી રાજ્યોનાં યુનિયનો સ્વાર્થ છે તેમાં સ્થિર, વહીવટ રચાપો શકાર્તા કેટલી સુરોહી પડવાની છે તે તો પ્રધાનમંત્રીમાં પડતી ફાટફૂટ ખતાવે છે. આ બધી બાબતમાં કોંગ્રેસ હવે પગલાં ભરતી લાગે છે પણ તેની દષ્ટિ હજી પશ્ચીમ છે—પ્રજાકીય નથી.

રાષ્ટ્રવજ અને કોંગ્રેસ

પ્રધાનો અને કોંગ્રેસ

કલકત્તાની ચુંટણી વખતે ને તોફાનો થયાં, શીયતી ફૂપાણની અને શીમતી રે જોવાને ગાળો દેવાઈ, રાષ્ટ્રવજને ખાળી નાખ્યા, એનો કાર્ક બચાવ નયો. વિરોધીઓ વિવેક ચૂકી એવ કેવ પ્રકારે જીતવા માગતા હતા અને તે સમજાવને શોભે તેમ ન હતું. રાષ્ટ્રવજ અંગે પંડિત નેહરુએ ને દિલ્હી દુઃખ બ્યક્ત કર્યું તેમાં થોડી વિચારણા કરવાની જરૂર છે. રાષ્ટ્રવજનો ઉપયોગ શાકભાજીની જમ અંગે ત્યાં ન થયો જોઈએ. લક્ષના મંદપમાં કંજી-મોંકણમાં કે દીપાદીમાં રાષ્ટ્રવજનાં તોરણ કરાય તો

આજે કોઇને એમાં એનું અપમાન લાગતું નથી. ૧૫મી ઓગસ્ટે આઝાદીની ઉજવણી વખતે ગાંધી-જ્વજનને બીધી રીતે બાંધીને ધેર ધેર તોરણ થયેલા નગરે પહોંતી હતી રાષ્ટ્રજ્વજનું મોરચું જાળવવાની પ્રજાને તાલીમ આપવામાં આવી નથી. અને તે તાલીમ આગેવાનોમાં પણ પૂરતી નથી. સુટબુટિઓમાં રાષ્ટ્રજ્વજનો ઉપયોગ કરી રીતે થાય ? કોંગ્રેસ પક્ષ એ કંઈ સમગ્ર રાષ્ટ્ર નથી. તે પછી એ પોતાની પ્રચાર સભામાં રાષ્ટ્રજ્વજન શું કામ ફરકાવે ? દરેક પક્ષને પોતાનો જ્વજન હોવો જોઈએ. અને એ જ્વજનનીએ પોતાના મતદારોને સંગઠીત કરવામાં આવે તે જ ચોગ્ય છે. અશોક મકનો રાષ્ટ્રજ્વજન એ હજી કોંગ્રેસનો પોતાનો હોય તેમ આજે એનો ઉપયોગ થાય છે. હવે એનો ભેદ થવાની જરૂર છે. કોંગ્રેસે પોતે એક પક્ષ તરીકે પોતાનો જ્વજન જુદો રાખવો જોઈએ. ત્રિરંગી જ્વજનમાં રેડિયો છે તે મૂળ જ્વજન કોંગ્રેસ ચાહુ રાખે તો પણ ચોગ્ય ગણાય. અને આવા પક્ષની પ્રચાર સભાઓ હોય ત્યારે એને ફરકાવવામાં આવે.

બાકી આજે તો પ્રજાના માનસમાં રાષ્ટ્રજ્વજન એ કોંગ્રેસ જ્વજન છે. અને એ કારણે ઉરફરાયેલા ટાળાએ કોંગ્રેસ સામેનો વિરોધ વ્યક્ત કરવા જાણે અજાણ્યે એ જ્વજન બાળી દીધો હોવો જોઈએ. પંડિત નહેરુએ માન્યું છે, જે સાચું પણ છે, તેમાં કોઈ ખ્યાલ, રાષ્ટ્રદૂત અપમાન કરવાનો બાળનાર ટાળાને ખ્યાલ પણ નહિ હોય. એટલે હવે પક્ષી ય જ્વજન અને રાષ્ટ્રીય જ્વજન વચ્ચેનો વિલેક થવાની જરૂર છે. અને તે કોંગ્રેસ પોતાનો જુદો જ્વજન કરી, સાથે રાષ્ટ્રજ્વજનને માન આપવાની પ્રયાશ કરે તો વહેલામાં વહેલી તકે પ્રજાને સમજાવશે.

એવો જ ભેદ કોંગ્રેસી અને કોંગ્રેસી સત્તાવાળાઓ વચ્ચે થવાની જરૂર છે. જે કોંગ્રેસી હોય તેમની સામે આક્ષેપ થાય ત્યારે કોંગ્રેસના હોદ્દાદાર એની તપાસ કરે એ જરૂર છે. પરંતુ જ્યારે કોંગ્રેસી પ્રધાનો સામે આક્ષેપો હોય ત્યારે એની તપાસ કોંગ્રેસી

હોદ્દાદાર કરે એ જરૂર નથી. કારણ કે પ્રધાનો બધે કોંગ્રેસ પક્ષના હોય, પણ સત્તા સ્થાન ઉપર આવનાં એ પ્રજાનાં બને છે. એની મર્યાદા એવી નથી કે કોંગ્રેસી સભ્યોની જ વ્યવસ્થા, સમગ્ર જાળવતી, એની ફરજ તો સમગ્ર પ્રજાની સેવા કરવાની છે. આવા પ્રજાકીય રાજ્યો સામે ત્યારે આક્ષેપો થાય ત્યારે સાચી રીત તો એ છે કે બેપક્ષી કોર્ટના બેંચ દરજ્જાના ન્યાયાધીશો આગળ એની તપાસ થવી જોઈએ. હંગામોમાં હમણાં જ બેચરર કેસ એ રીતે ચાલી ગયા.

એટલે આ દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસે વિચાર્યું હોત તો એણે મદાસ, મિદારના પ્રધાનો માટે જે પોતાના મંત્રીઓને કામ સોંપ્યું તે ન સોંપ્યું હોત, અને સરકારની કોર્ટમાં, રેસિડેન્સ કોર્ટમાં આની તપાસ કરી હોત. બાકી આધી ફરિયાદ કરનાર પક્ષને સંતોષ નથી થયો તેમ જી. શંકરરાવ દેવ મદાસની તપાસ કરીને વિદાય થયા અને જે નિવેદન બહાર પડ્યા છે તે બતાવે છે અંદર અંદરના કામ રહ્યાં એટલે એક બીજા પ્રત્યે બંધાઈ ગયેલા પૂર્વગ્રહ ધણી વખત નિષ્પક્ષપાત તપાસમાં આડે આવે. વળી કોર્ટ વખત મોસાગમા મુમથુ ને મા પીરસનાર, એમ બનતા સત્ત્વ પ્રજા આગળ બહાર ન પણ આવે. એટલે કોંગ્રેસે આ ભેદ સમજી મદાસ, મિદાર, પંચમ કે ગમે તે સરકારના પ્રધાનો સામે આરોપ હોય તો તે પક્ષીવ રીતે ન તપાસાવી જોઈએ.

હિંદ કંકુનો ચાંદલો વહાલો કર્યો
અને ક્રાન્સે મેશનો ચાંદલો વહાલો કર્યો ?

૧૯૪૭ના એ ગરમમાં અંગ્રેજ સત્તા દિલ્હીમાંથી ખસી ગઈ, પછી ક્રાન્સ અને પોર્ટુગીઝ એમ એ પરદેશી સત્તા રહી છે. એ સત્તાના ચાણાં, આખા ધરમાં જાખલાં નેટલાં પણ નથી. એ રીતે એનું ઝાણું મહત્ત્વ ન કહેવાય. પરંતુ બીજી રીતે મોનાની ચાણીમાં લોટની મેખ જેવો એનો ઘાટ છે. ક્રાન્સ અને પોર્ટુગીઝ ને કાલાં હોત તો અંગ્રેજ સત્તા સાથે પોતે ખસી ગયા હોત. પરંતુ એ બને સભ્યોએ

ડાકી મારી પૂછીએ જેવી ખાધિશ વૃત્તિ ખતાવી છે. હિંદના સાતસો રાજ્યોએ સત્તા છોડી પણ આ બે, પરદેશી સત્તાઓ, હિંદમાં પોતાનો ખીણ કાઢવાની હજુ વૃત્તિ ખતાવતી નથી

હિંદનો જ એ એક ભાગ છે ખતેની પ્રજા એક છે. જેમ દેશી રાજ્યો ખસી ગયા, અંગ્રેજ ખસી ગયો, તેમ એમણે કંકુનો આદેશ વઢાલો કરીને ખસી જવું જોઈતું હતું. પરંતુ એ ન ખતી ચડ્યું હિંદે જે ધીરજ આ પ્રજામાં ખતાવી છે તેમાં એની નયજાઇ નથી, પણ લોકશાસનની બીજવૃત્તિ છે એણે કંકુનો આદેશ વઢાલો કર્યો છે. અને તેથી શક્તિની રીતે, ખધારણપૂર્વક એ પ્રજા ઉઠેલવાની રીત પ્રહણ કરી છે ફ્રાન્સે નાક જતા પોઠ ખચાવવાની વૃત્તિ ખતાવીને એ રીતે નિકાલ સૂચયો કે પ્રજાને લોકમત લેવો. તે વખતે ખતે પશ્ચિમે સમત પાણસો રાખવા. હિંદે આ વાત સ્વીકારી પરંતુ પછી ફ્રાન્સના પેટમાં પાપ પ્રવેશ્યું અને નહો તારીખ કરતાં પહેલાં અદ્વનંદરતે લોકમત જાહેર કર્યો. તેમાં હિંદની સમતિ ન લોધી ના ખાણસો નીખ્યા. હિંદને વિરોધ હોવા છતાં લોકમત લોધી. અને પરિણામ આગ્યુ—હિંદને ખજા મત મળ્યા અને ફ્રાન્સને ૧૧૪! મતનમ કે ફ્રાન્સે મેશને આદેશ વઢાલો કર્યો. હવે પછી ગોરોરી ગોરોરું પરિણામ આ ઉપરથી સમજી શકાય તેવું છે. હજુ ય ફ્રાન્સ એ નાટક ભજવવાનું ચૂકી દઈ હિંદને ખેલું છે તે જોઈ કે તો તપ જતા કોઈ મંત્રે અને હાલુગીએ તો અધ્યાભાષના બીજની માફક—ના હું ના માફક—નું પૂછકું ઝાસી રહ્યા છે એટલે એ તો તાક અને હોઠ ખતે યુમાવશે!

મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાત વચ્ચે ડાંગનું રાજ થયેલું મંથન

ખ્યા અ કે અમે કહ્યું હતું કે ડાંગના પ્રજાને બ્રાતા પ્રવાસથી નિષ્ક્રિય થાય તે વ્યાજની નથી, તે પછી ડાંગની ભાષા મરાઠી છે તેમ સરકાર તરફથી

જાહેરાત થયું. મહારાષ્ટ્ર તેથી પોતાની છત મપેવી માને છે, અને ગુજરાત દાર થયેવી માને છે પરંતુ આ દાર એ ઉત્પત્તિ નથી, હજુ તક છે માની ગુજરાતે ખમણા—તમણા જોરથી ડાંગ ગુજરાતનું છે તેમ જુએશ શર કરી કે મહારાષ્ટ્ર પોતાના લાભની વાત યુમાવવી ન પડે માટે પ્રયત્ન કરે છે. આવી રહેલા પ્રચાર ઉપરથી એક વાત તો સમજાઈ મધ છે કે ગુજરાત આ મુદ્દા ઉપર મક્કમ છે, શ્રી મોરારજીભાઈને કે શ્રી કમળાનાથને મત પ્રજાએ સ્વીકાર્યો નથી અને શ્રી મયારાજા જેવા વિચારકની વાત પણ કાને ધરી નથી

શ્રી મયારાજા કહે છે કે ડાંગમાં પહેલાં કંઈ ભાષા હતી તે મહારાષ્ટ્ર નથી, આજે શુ પરિસ્થિતિ છે તે ઉપરથી નિષ્ક્રિય કરવો જોઈએ, ખીજા આજ ગુજરાતી ઓપરુષે, ભાષાની રીતે, ભૂગોળની રીતે, વેપારની રીતે, બીજો અને ગુજરાતી પ્રજાની રીતે, એમ ચોખેરની રીતે ડાંગ ગુજરાતનું છે. એમ સાબિત કરે છે.

આમ છતાં સરકારી નિષ્ક્રિય બહાર પડ્યા પહેલાં, મયા અ કે અમે જે કહ્યું હતું તે મુદ્દાને આ વખતે, પણ પડકારી રાખીએ છીએ. ભાષાને શ વળાંએ જીર, રજીયા છતે એ યર, એમ ભાષા મટીની આ લઘાલઘી નથી. પોણાવાખ જેટલો ડાંગનો વસ્તી, જે એક નાના સહેર કરતા પણ ઓછી છે, તે ય વળાં અભણ છે એટલે એને તો ગુજરાતી કે મરાઠી યતે ય ધૂળ ક્રિષ્ટ શીખ્યું છે. જેટલો એટલો છુટાતો તેનો નસે-સગથી છુટાવાનો છે. એટલે એટલો વસ્તી ગુજરાતમાં જાય કે મહારાષ્ટ્રમાં જાય તેથી કાંઈ ભાષાને વેલું પડે તેમ નથી પરંતુ ડાંગનું જ મય, એની વનસ્પતિ, એ મુજ ખે સાથે અને વિવષ છે. ખતે પહેલાં પોત પોતાનું હોવાને દાવો કરે છે. વજાવે કાટમાં પોતાનો કેસ સાથે છે એમ જ દાવો કરતા હોય છે, પણ ઉત્પત્તિ નિષ્ક્રિય કરવાનો છે ન્યાયાધીશને, એ ન્યાયાધીશ તદ્વચ અને નિષ્પક્ષપાતી હોવો જોઈએ, સાથે સુકાદો આપી શકે તેવા વિદ્વાન જોઈએ અને એ ખધાનો

અભ્યાસ કરી નિષ્ફળ કરવાનો સમય હોવો જોઈએ.

ગુજરાતને ડાંગ મળવું નોંધ્યે એમ, અને કહેતા નથી તેમજ ગુજરાતને ઉદારતા જતાવી પોતાનો ભાગ જતો રહેવા દેવો જોઈએ એમ પણ કહેતા નથી. વળી એકપક્ષીય ઉતાવળ કરીને ડાંગની બાપનો નિષ્ફળ યથા જય તે અચાજર નથી.

ગુજરાત બહારના તટસ્થ અને અધિકારી માણ-સોની કમિટિ આગળ ગુજરાતે અને મહારાષ્ટ્રે પોતાનો કેસ રજૂ કરવો નોંધ્યે અને એનો જે ચુકાદો આવે તે ક્યયો હોય કે અક્યયો, ખંનેએ સ્વીકારવો જોઈએ.

એક અગ્રે સરકારે બધાં વર્તમાનપત્રોને મુંડ્યાં છે તે વ્યાજબી નથી.

મુંબઈ સરકારે નવા બ્રેટમા વર્તમાનપત્રોની જા. ખ. ઉપર ટેલ નાખવાની યોજના બહાર કરી ત્યારથી તે અંગે વર્તમાનપત્રોએ વ્યક્તિગત અને સમુદાય તરફ વિરોધ કર્યો છે. એ વિરોધનાં વિવિધ કારણો બતાવ્યાં છે. એ જોઈને વર્તમાનપત્રો વેડી શકે તેમ નથી. જા. ખ. આપનાર ઉપર એ કર નાખતાં એ ક્ષેત્રે સહન કરવું પડે તેમ છે. વર્તમાન-પત્રોનું સંચાલન એ ધેરો નથી પણ સેવાનું કાર્ય છે. પ્રજામત કેળવવાનું સાધન પત્રો છે. એટલે આ કર સેવા ઉપર, કેળવણી ઉપર નાખ્યા જેવું કહેવાળું. આમ કરીને સરકારે સંસ્કારિતા ઉપર 'કાષ્ટ' મૂક્યો છે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં આવો કર કાઢ્યો નાખ્યો નથી. આમ મોટા વિરોધ કર્યા પછી પોતાનો કેસ પત્રોએ મુંબઈ સરકાર આગળ રજૂ કર્યો હતો. તે ઉપર વિચાર કર્યા પછી સરકારે બહાર કહ્યું કે સરકારે જે કર નાખ્યો છે તે દૂર નહિ ચાલે. એટલે ફરીથી એ અંગે વર્તમાનપત્રોમાં અંશિજન શરૂ થયું છે. મુંબઈ સરકારના આ જવાબની વિચારણા કરવા તાજમદાસ હોટલમાં ઇન્ડિયન એન્ડ ઈસ્ટર્ન ન્યૂઝ પેપર સોસાયટીની કારોબારી સભા ઓ દેસાઈ પ્રમુખતાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી અને નિષ્ફળ કર્યો હતો કે મુંબઈ અને મદ્રાસ સરકારે જે રીતે

કર નાખ્યો છે તે રીતે બીજા પ્રાંતો પણ પગલું ભરે તો નવાજ નહિ. એટલે આ સંજોગમાં સોસાયટીની, આ પ્રમ કમિટી સરકાર આગળ રજૂ કરવાની ફરજ થઈ પડે છે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં વર્તમાનપત્રોને પોતાની સરકાર તરફથી મળી રહેતો સગવડ તરફ હિંદી સરકારનું ધ્યાન દોરી જણાવવું કે બીજા દેશોમાં વર્તમાનપત્રો સેલેક્ટેડ અને બીજા કરોથી મુક્ત છે એટલું જ નહિ પણ બહારથી તેમને માટે આપાત થતા ન્યુઝપ્રિન્ટ અને મીકેનીકલ મીનિ ઉપર પણ જકાત લેવામાં આવતી નથી. આ પ્રોત્સાહન આપતી નીતિ દરેક સરકાર એટલા માટે રાખે છે કે વર્તમાનપત્રો એ લોકશાસનમાં પ્રજાને જરૂરી સેવા બનવે છે. આ નીતિને સ્વીકારીને હિંદી સરકારે પણ વર્તમાનપત્રોને પોસ્ટાલમાં, ટેલીગ્રાફમાં અને રેલ્વે-ચાર્જમાં રાહત આપેલી છે. જ્યારે પૂજ્ય ઉમરના ફરકને મતાધિકાર મળે છે ત્યારે પ્રજાના આખા વર્ગને કેળવવાની જવાબદારી વધી પડે છે, જે વર્તમાનપત્રો દ્વારા જ મોટે ભાગે બનવાનું છે. આ સંજોગમાં વર્તમાનપત્રો ઉપર ટેલ નાખવો કાઢી રીતે વ્યાજબી નથી હિંદી સરકાર આ પરસ્પરિધિતિ ધ્યાનમાં ઈર્ષ પ્રાંતિક સરકારોને આ કર જતો કરવાની ભાષામણ કરશે તો વર્તમાનપત્રો મોટી રાહત અનુભવશે આ સમાના બીજા દિવસે (તા. ૧૯ મી જૂન) ઇન્ડિયન લેગેજીઝ ન્યૂસપેપર્સ એસોસિએશનની ખાસ સભા જન્મશ્રમી બાનમાં શ્રી શાંતિલાલ શાહના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી અને ઉપરની સમાના મતને ટેકા આપીને હતા અને મુંબઈ ઈલાકાના તમામ અખબારોનો પરિપક્વ જુલાઈ માસમાં મોસાતી પોતાનો વિરોધ બહાર કરવાનો નિષ્ફળ થયો હતો.

સામાન્ય રીતે જ્યારે જ્યારે નવો કર પ્રજાને આપવાનો ચાલે છે ત્યારે એનો એક વેતો અંગે વિરોધ ન્યાય છે. એ વિરોધનાં વ્યાજબી કારણો પણ હોય છે અને અમુક અંગે કર આપવો કાઢવો મમનો નથી એ સ્વાર્થવૃત્તિ પણ હોય છે બીજી બાજુ સરકારને પણ નવા નવા કર નાખી પ્રજાને વિરોધ

સહવાનો કે અપ્રિય થવાનો શોખ હોતો નથી. અર્થના પગ સરખા કરવા એણે આવક ઊભી કરવી પડે છે. અને એ કાણે એ નવા કર નાખે છે. એટલે જે જાતનાં કારણો વર્તમાનપત્રો આપે છે તે સરકારની ધ્યાન ખેંચવા હોવાનું કારણ નહિ હોય તેમ માની લઈએ, પણ ન હટકે તેમણે આ પગલુ બધું દૂરો. વળી આ કર આપતો દરેક વર્તમાનપત્રને નથી પોષાય તેવા તેમ માની લેવાનું કારણ પણ નથી. એ મહિને બેગેરોમાં ભરાયેલી તંગી પરિપક્વ પ્રમુખ-સ્થાનેથી શ્રી શ્રીનિવાસને જણાવ્યું હતું કે, 'આને અખબારો આર્થિક રીતે સદર છે એટલે એક વાત નહીં થાય છે કે વેધારીઓ અને ધંધાદારીઓને પત્રકારિત્વનો નાક લાગે છે અને તેમણે એ ધંધામાં અપવાદ છે' આ સાદસ પાછળનો તેમનો હેતુ ધંધાની સાથે સાથે તેના ઈશ્વર માટે રાજકીય વ્યવસાય દ્વારા કરવાનો પણ હોય છે.' આમ અખબારો આર્થિક રીતે સદર છે એમ કહેવા છતાં એ જ કાલપનમાં એમણે સરકારે નાખેલા કરનો વિરોધ કર્યો હતો. અખબારો સદર છે એમ એના પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય મહાસભાઓને આશરો આપતી તાજમદાલમાં પોતાની સભા ભરી શકે છે તે ઉપરથી કાળે માનવાનું મન થાય તેવું છે. વળી રાજ્યના વાયકને એ પણ જોઈ શકે છે કે દૈનિકમાં દિવસે દિવસે જા. ખ નો વધારો થતો જાય છે. પહેલું પાતું જે જા. ખ. વગરનું પહેલાં આવતું હતું તેમાં અર્ધો ભાગની જા. ખ. ધરી આવી છે. એટલે જેમ દૈનિકની નકલોમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જાય છે તેમ જા. ખ. માં પણ થતો જાય છે. એટલે તંગી પરિપક્વ પ્રમુખની પેઠે બાજકોને પણ માનવા મન થાય છે કે વર્તમાનપત્રો સમૃદ્ધ થયાં છે, એક પૈસાનું પત્ર અજે જે આનામાં બાર પાન આવતું થયું છે. અને સમૃદ્ધ મકાનો બાંધી શક્યું છે. વળી ચોકસાસનમાં પત્રો એક સત્તા મણાય છે. એટલે પ્રજાને એ કેળવણી આપે છે, પરંતુ પોતાના પક્ષની નીતિ પ્રમાણે એટલે વર્તમાનપત્ર કેળવણી આપે છે તે સ્વીકારવા છતાં નફાકારક વ્યવસાય છે અને સાથે સત્તા પણ છે.

છતાં આની ખીજ બાજુ પણ છે. દૈનિક સિવાય અકાદમિકો, માસિકો, પાક્ષિકોમાં એવો નફો નથી, કિલ્લટ ધણમાં ખોટ પણ છે. એ રીતે નવાસવા દૈનિકમાં પણ નફો નથી હોતો. ખીજ દેશની સરકારો સમૃદ્ધ હોય અને ઈર્ષ્ય કર પત્રો ઉપર ન નાખે, છતાં દિંદમાં અવકાશ અજાણે એવો કાષ્ટ કર નાખે પડે તે દોષ સંકારનો નહિ, અવકાશ છે. ગરીબ માળાપને દીકરાને બજાવવાના વખતે કમાવામાં નાખે પડે છે અને કેળવણીથી વ્યવિત રાખે પડે છે તેમાં દોષ માળાપ કરતાં મરીયાળો છે. એટલે ખીજ દેશની જેમ આપણી સપકાર વર્તમાનપત્રોને કરમુક્ત રાખે એ ઉત્તમ છે, પરંતુ એવું શક્ય ન જ હોય તો બધા વર્તમાનપત્રોને એક અજે ન મૂકનાં વિવેક કરવાની જરૂર છે. દૈનિક સિવાયના પત્રોને કર મુક્ત ગણાવે. અને નવાં સ્થપાતાં દૈનિકોને પણ પહેલાં પાંચ વરસ કરમુક્ત રાખવાં. આમ આ પ્રશ્નમાં સરકારે ફરીથી નવેસર વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

સરકાર પોતાનો વહીવટ બરાબર ચલાવી શકતી નથી ત્યાં મિલોની નવી જવાબદારી લે છે !

ઠેકલાક કારખાનાંઓ અને મીલો બધ પાતાં ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિને પહેાંચી વળવા માટે ટુંકમાં જ દિંદસરકારથી લેવાનારા પત્રલાંની જાહેરાત થશે એવા સમાચાર છે. આમ થવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણો માનવામાં આવે છે. કારખાનાંઓમાં ચાલતી ગેર-વ્યવસ્થા. નાણાકીય મુશ્કેલીઓ અને ખર્ચાળ રીત. સરકાર શું નિષ્ક્રિય ઉપર આવે છે તે તો એ જણાવે ત્યારે ખચર પડે પરંતુ મજૂરવર્ગ શુ ઇચ્છે છે તે મજૂર મહાજન સંધના મંત્રી અને ગણેશ મજૂર સેવક સંધના પ્રમુખ શ્રી. ખડુભાઈએ મંદીના ખોટા બધ અંગે તા. ૨૨ જુનના રોજ અખબારો પરિષદમાં જણાવેલ વિમારો ઉપરથી જણાવ મળે છે— 'જે' થોડા વખત પર કારખાનાંઓમાં ગેરવહીવટ, કૃત્રિમ નાણાંની અગર અપ્રમાણિક સંચાલન ચાલતું હોય તો તેમાં કારખાનાંઓનું રાષ્ટ્રના હિતમાં ઉત્પાદન ચાલુ રાખવાના હેતુથી કારખાનાંઓના કબજે લેવો

એમ જણાવ્યું હતું. જે કારખાનાઓ સારી રીતે ઉત્પાદન આપતા નાં હોય તેના સરકાર પોતાના હાથમાં કબજે લે તેવાથી ગભરાવાની શી જરૂર છે તે હું સમજી શકતો નથી.

શ્રી. ખંડુભાઈની સાથે અમે સહમત થઈએ છીએ, પણ સાથે ગભરામણુ પણ થાય છે. જ્યારે દેશને ઉત્પાદન વધારાની જરૂર હોય ત્યારે કોઈ કારખાનું ખર્ચ રાખવું—રહે તે અર્થમાં કહેવાય. જે તે આર્થિક રીતે વ્યક્તિને ન પોષાતું હોય તો એની જવાબદારી સરકાર લઈને તે ખતાવી શકે છે કે આ રીતે સંચાલન થાય, પણ મહારામણુ એ થાય છે કે જે સરકાર પોતાના તંત્રની ગેરવ્યવસ્થા દૂર કરી શકતી નથી, અને દિવસે દિવસે એ અંગે પ્રજામાં અવિશ્વાસ વધતો જાય છે એ રિયલિટમાં મોટે અને કારખાનાઓના વહીવટમાં ગેરવ્યવસ્થા દૂર કરી શકશે? એ નથી જવાબદારીથી પ્રજાને જે અસંતોષ છે તેમાં વધારો નહિ થાય? અને આ ખર્ચ યવાના ખીજ કારણમાં ખર્ચાળ રીત દૂર કરવાની છે તે સરકારને આવડે છે? એનો પોતાનો વહીવટ કેટલો ખર્ચાળ થઈ ગયો છે તે ઉલ્લા દસ વર્ષના આંકડા જોતા ખજર પડશે. ૧૯૩૮-૩૯માં જે ખર્ચ ચોવીસ કરોડ હતો તે ૧૯૪૫-૪૬માં નેવું કરોડનો થઈ ગયો તે ૧૯૪૮-૪૯ માં એ આંકડો એકસોતે ચુવાળીસ કરોડ પહોંચી ગયો! સને ૧૯૩૮-૩૯માં પ્રધાનોના માત્ર આઠ ખાતાં હતાં ત્યાં આજે અઢાર છે. ૧૯૩૮માં ખાતાના મુખ્ય સેક્રેટરીઓ ફક્ત આઠ હતા તેને રચાને આજે ચાલીસ નોન્ટ સેક્રેટરી, ૮૯ ડેપુટી સેક્રેટરી, ૨૧૪ અન્ડર સેક્રેટરી તે ૨૯૪ સુપરિ-ટેન્ડેન્સ છે! આમ ખર્ચ અને રટાફની ફાજ વધવા છતાં વ્યવસ્થા અંગે અસંતોષ વધતો જ જાય છે! ખીજા ખાણુ વધેલું ખર્ચ કાપવાની વાત આવત ન રહી હોય તેમ જ અંગે જોડેલી સમિતિએ કરેલી ભલામણો પ્રમાણે કામ આવે તો પાંચ ટકા ખર્ચ બેડે!

આ રીતે કારખાનાં અને મિલો ખર્ચ યવામાં પણ જે કારણો અણુય છે તેમાંનાં જે, ગેરવ્યવસ્થા

અને ખર્ચાળ રીતને કાપમાં લેવાની શક્તિ આજે સરકાર પાસે નથી એમ એના પોતાના વહીવટ ઉપરથી કોઈને માનવાનું મન થાય તો એમાં કોઈનો હોય ન કદાચ. એ રીતે વહીવટ લેવાની સત્તાના સરકારના હકનો શ્રી ખંડુભાઈની માફક અંગે સ્વીકાર કરીએ છીએ છતાં ઉપરના કારણે અમને ગભરામણુ થાય છે.

અને છતાં કમળે લેવાનું કારણ—ઉત્પાદન વધારો—સરકાર કરી શકશે કે કેમ તે શંકાનો સવાલ છે. કારણ કે એ અંગે બ્રિટનની મજૂર સરકારનો અનુભવ કડો છે. ખાણોનો વહીવટ વ્યક્તિગત માલિક પ્રાપ્તેથી લઈ પ્રમુદિતની દૃષ્ટિએ ચલાવતા ૧૯૪૮ ના જૂનથી ઓક્ટોબરનું ઉત્પાદન ૧૯૩૮ ના કરતાં દર અઠવાડિયે ૧૫૮૦૦૦ ટન થતું છે! કારણ કે જે ખાણો પહેલાં વેપારી દૃષ્ટિએ કંટકસરથી માલિકિના હાથે ચાલતી હતી તે સરકારના સીવીલ સર્વેન્ટના હાથે ચાલવા લાગી. જેમને યાન હોવા છતાં ધંધામાં અનુભવ નથી અને જેખમતી જવાબદારી પોતાના શીરે નથી, અને આ જાતનો વહીવટ સરકાર નજાવી શકે, જ્યારે વેપારી પેઢી નજાવી ન શકે. આમ બ્રિટન જેવી મશીનરીમાં દક્ષ પ્રજાની રિયલિટ પણ આવી થાય તો હિંદમાં સરકાર વહીવટ કરે તો શું થાય? એટલે ખીજા ગભરામણુ એ થાય છે કે સરકાર ઉલોચ પોતાના હસ્તક લઈને ઉત્પાદન અણુતરી પ્રમાણે વધારી શકશે?

એટલે આ નવી જવાબદારી સરકાર હાથ પુરતું લેવાનું ન રાખતાં ખર્ચ પાતાં કારખાનાં—મિલોની નાણાકીય મુરોબો હોય તો તેને અમુક સરતે મદદ કરે અથર કટોકટીને લીધે પડતી અડચણોનો ઉપાય કરી એ ક્ષેત્રે સમવડ આવે. મુંબઈની વાર્ષિક સભામાં મિલમાલિકોના મંદજના પ્રમુખ સર વિટ્સલ ચંદાવરકરે એક વાત પ્રત્યે સરકારનું ધ્યાન એમનું હતું કે મોશીમાં નવા ચપેલાં કાપડોના જથ્થો તે હલકો છે એ કારણે જમા થયો નથી. જે એવો માલ જાતરમાં ન ખાપનો હોય તો કોઈ પણ મિલ ન વેચાય એવો

માસ કાઢી ખેટનો ધંધો ન કરે. પણ મુશ્કેલી એ છે કે જે પ્રદેશમાં જે જાતનો માસ ચાલતો હોય ત્યાં એ જમ શકતો નથી. ક્ષેત્રના પ્રમાણમાં એની વહેંચણી કરતાં એ માસ ખીજ પ્રદેશો ખરીદતા નથી અને મિલમાં ખડકાયા કરે છે. અને નાણાં બીડ ઊભી થઈ મિલ અંધ કરવા વખત આવે છે. એટલે આમાં જે કારણો હોય તેનું નિવારણ કરવું અને સરકારે ઉલો-ગોને સગવડો ખાપી ઉત્પાદનમાં વધારો કરાવવો એ રસ્તો હાલ પૂરતો ઉત્તમ છે.

હિંદની આખરને પરદેશમાં બેટો લગાડતા વેપારીઓને શું કરવાની જરૂર છે ?

હિંદના વેપાર પ્રધાન શ્રી કે સી. નિયોગીએ તા. ૧લી જૂનના રોજ વેપારમંત્રીની સલાહકાર સમિતિને વેપારીઓની અપ્રમાણિકતા અંગે જે જણાવ્યું હતું તે દેશને પરદેશમાં નીચું ધસાવવા જેવું છે: હિંદથી નિકાસ થયેલા કાળા ખરી, હળદર, કાલુ વગેરે પ્રીએમાં જવતા અને મરેલા જીવાઓ, કંકરાઓ વગેરે હોય છે. મગફળાની સાથે જાણી ખસીને કંકરાઓ બેળવવામાં આવે છે. કાથી અને તેની બનાવટો પણ હલકી જાતની હોય છે. અંગ્રેથી નિકાસ થયેલા એરંડીયામાં પાણી અને કચરા બેળવવામાં આવે છે. હિંદના કાપડ અંગે તો એવી ગંભીર ફરિયાદો કરી છે કે આ કાપડ કાં તો હલકી જાતનું હોય છે. અને કાં તો નકી થયેલા સોદા કરતા જુદા જ જાતનું હોય છે. દિંદે ધરાનમાં પોતાનું સુતરાઉ કાપડનું ખજાર જ ચુકાવ્યું છે હિંદના વેપારીઓની બેરકારી છુટાગપણ અને અપ્રમાણિકતાનું ધરાનના વેપારી પ્રતિનિધિએ ચિત્ર આપ્યું છે. માત્ર ધરાનમાંથી જ આવી ફરીયાદો આવી નથી. કેટલાક દેશોમાં તો આ

અપ્રમાણિક રીતરસમોને ખુદથી રીતે હિંદના રાષ્ટ્રીય ચારિત્રને બદલાવ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમ સ્થિતિ જણાવીને વેપાર પ્રધાને એ અંગે શું કરવું જોઈએ તે માટે સમિતિ પાસે અભિ-પ્રાય માગતાં જણાવ્યું કે, 'આ એક કુખ્યાદ દષ્ટિકત છે. હિંદના નિકાસ વેપારને લાંબા ગાળાના દિવસે કાયમી નુકશાન ન થવા દેવું' હોય તો આવી ગેર-રીતિઓ અટકાવવા માટે પગલાં ભરવાં જોઈએ. આ અંગે હું તમારી સલાહ માગું છું. વેપારીઓએ ધણીવાર સરકારી દરમ્યાનગિરી અમર વેપાર નિયમન સામે વિરોધ કર્યો છે, અંકુશો ઘટાડવાની એમની માગણી છે. પરંતુ અહીં આપણે એક પ્રશ્ન વિચાર-વાના છે. સહેલાઈથી અને ત્વરિતમતિએ ધનપ્રાપ્તિ કરનારાઓ દેશને કાયમ માટે ગરીબ ન બનાવે એ માટે એકાંકસ પગલું ભરવું જોઈએ.' -

વેપારી પ્રધાને કાપડની અપ્રમાણિકતા માટે પાર્લામેન્ટમાં પણ ઉઘાડી રીતે શ્રી ખીરલા જેવા ઉદ્યોગપતિને સંજળાવી દીધું હતું કે આપ સાહેબ પણ એમાંના છો! આ માટે અને તેમણે ઉપર કરેલા નિવેદન બદલ જરૂર તેમને અભિનંદન આપવા રહ્યા. એમણે ને લોકો જેવા છે તેવા ખુદલા જાહેર કર્યા છે. પરંતુ તેથી આજળાં પગલું સરકાર કેમ ભરતી નથી? હિંદની આખર સાચવવાની સરકારની ફરજ છે. એટલે જે લોકો આખરને બદી લગાડતા હોય તેમને શિક્ષા કરવી જોઈએ. એવા લોકોને પરદેશ સાથેના વેપાર બંધ કરવો જોઈએ અને તેમની સાન ટેકાણે લાવવી જોઈએ. આથી ખીજ નવા નિયમનથી તો એ નવા નવા રસ્તા કાઢશે. આસા છે કે વેપારી પ્રધાન બોલોને બેસી ન રહેતાં એ માર્ગે સક્રિય પગલાં ભરશે.

★

શિક્ષકને

જો મેં તારે ચણવા હતા તો
આવ્યો અહીં શું મરવા લાલા કે!

અહીં ગરીબી ગણવી અમીરી
મરી અને જીવન જીવ્યાં છે.

પ્રભુરામ રાજયગોર

ખરી ગયેલાં પાન ! અને વીતેલાં દિવસો ! માણસો તમને સંભારે છે. પણ તમે કાંઈ દિવસ એમને સંભારો છો ખરા ? જે દિવસ, એમનો પોતાનો, ગ્રામ કાલ ગણાતો, અને હોય, અને જે આજે નથી, એ દિવસ પોતે એમનું કાંઈ સંભારણું રાખી મૂકતો હશે ખરા ? એ શું કવળ જવા માટે જ આવ્યો હતો ? એને માણસો સાથે કાંઈ પ્રોતિજ્ઞાની લાગતી જ નહિ હોય ! કે ! સૌથી નિષ્કુરમાં નિષ્કુર તો; ત્યારે સમય જ છે એમ સમજવું ?

એ નિષ્કુર સમયની પાસે, આજે શોભાંશુભિભરેલી જરાક કરુણવાળી છેડીને, એને એ પળને માટે થોભાવાની વિનંતી કરવી છે.

[૧]

જ્યારે જુઓ ત્યારે કમમાથી પરવારીને બનિયો બીડી ફૂંકતો કળાના એક આડ નીચે બેસી ગયો હોય. એની ઉમર જુઓ તો પાંચ વર્ષની લાગે. રસજ્વરિ જુઓ તો સાઠે પહેલેલા મહાજ્વરની. ખરી ઉમર દસ ખારતી. કૌતુકમયતા બધે છે મહિનાના છોકરાની ! દરેક વસ્તુ એની નવી લાગે.

આ બનિયાને ખખર ન હતી, પણ એ જન્મ્યો તો પહેલાંથી તોકર હતો. જેવા તેવાને નહિ કાંઈ દેસાઈ કુટુંબના આજસુતા નખીરાનો ! એક જ ઝોરડામાં સામેના ટેબલ ઉપર પાનની રકાળી પડી હોય, તો ચાર કલાક લોકોને ગાલવાને બદલી, તોજે માળથી, 'બનિયા ! એ બનિયા ! ક્યાં મરી ગયો ?' કરીને એમથી પાન મગાવે એવા નખીરાનો ! એ તેમ, ચાલતાં શીખ્યો ત્યારથી બનિયો કળાગાં પડેલો લોટો લાવતો એકાદીમાં મૂડતો. એકાદીમાં પહેલી રકાળી રસેડામાં મૂકી આવતો. એને પત્ર વહેલા આવ્યા, જલ પછી બધે આવી જ ન હોય તેમ એ પત્ર જ ચલાવ્યા કરતો ! ન છૂટે બોલવા જેટલું બોલતો !

એમ કરતાં બનિયો મોટો ગયો. એટલે દરેક વરસનો. ત્યાં જીવનના બધે તમામ રદરોષ પામી ગયો હોય તેમ એ જ વસ્તુમાં પોતાના મનને રમાડવાં શીખી ગયો. એ કામ કર્યા કરતો. ને કામ પૂરું થાય

ત્યારે બીડી ફૂંકતો. એને થાક લાગતો નહિ. જૂન લાગે ત્યારે એ ખાઈ લેતો. કામ કરીને બીડી ફૂંકતો બીડી ફૂંકતો સમજતો.

આ ઉપર કાચો બેસે તો એ પણ એને નવાઈના વિષય હોય. એટલે એને કાંઈ દિવસ બધે બીજા કાંઈ ઉણપ જ જણાતી ન હતી !

આવે આ બનિયો એમ ને એમ કેટલું બધું જીવી ગયો ? પચાસ વટાવી ગયો. બેરું લાગ્યો. બેરોને છોકરાં થાય છે માટે બનિયાને ત્યાં બીજા બનિયા આવ્યા. એ બીજા બનિયા, દેસાઈ કુટુંબના એવા બીજા જ આજસુ નખીરાઓ માટે, આમ તેમ લાયકાં રોટલાનું બટકું લઈને દોડવા માંડ્યા !

પછી એક દિવસ આ બનિયો મરી ગયો. એની રાખ થઈ ગઈ છોકરાં થોડું રાખ. બેરી થોડું રડી. દેસાઈ કુટુંબમાં એ મિત્રારો સાચો હતો એવી દયાવાળી 'ટાક્રસ' એક કનિયાની બહેરખબરી કોલમ વાંચતાં બોલાઈ ગઈ—તે આટલી કરુણ પ્રસરિત સાથે બનિયો જુલાઈ ગયો હશેતે માટે ગયો.

પણ એ જીવન જીવી ગયો હોય તો એ સૌની મરકરી કરી ગયો. એ જીવન જીવી ગયો, એ જીવન જીવી ગયો ન કહેવાય, એમ પ્રવચની પંડિતો ગણતા હોય, તો એની મરકરી સૌએ કરી. ને એ બનનેમથી એક ન હોય તો નિષ્કુર સમયનું આ કૌતર જ મહેરનું, નાહકનું આવ્યું, નાહકનું રહ્યું, નાહકનું મર્યું ને નાહકનું દેરાન થયું ! એક બીજા રહેરે આ માયાની વાત લખવા રડી !

[૨]

હિંમતી—પણ કેટલી ! લગભગ ગણસો થી હરસો પૂરે લાગી, સીધી, ડાહસમ કરાડને છેડેથી, જેમ તીર છટે એમ ફથક જ્યારે છૂટેયે ને ગડમડિયો દડયો બધે તેમ દોડતો નીચે જઈને સમાપ કરીને બોલો રલો, ત્યારે કુંગર સહેલાણીઓના જીવમાં જીવ આવ્યો. 'હા... પ !' એમ બોલીને બેરાંબોને થયું કે એમણે જલ્દી થઈ રહી નાખ્યું છે. નાક ઉપરથી ચરખા

*મી 'મુગકેતુ'ના નવા વાર્તામંચક 'અનામિકા'માંથી.

ઉતારી એની 'કેમ' ધસવા માંડ્યા એટલે પુરોને મથું કે એમણે પણ ધણી પ્રશસ્તિઓ કરી લીધી.

પણ ફલકે તો એના નાનકડા ઊંચા શકુ માટે કાંઈક મદદ મળી જાય માટે આ જીવસંતોષકની રચના આંદરી બેઠો હતો. કુંગર સહેલાણીએને આવા જીવનનો પરિચય સાધવાનું પુરતકમન થયું આવે છે, ત્યારે આ કુંગરવાસીએને 'કાંઈક મદદ મળી આવશે'ની મેળી દુરાશા પ્રમટે છે !

અમે તેમ ફલકને તો નોકરી મળી ગઈ, એના શોક ભેગો મુંબઈ આવ્યો. ત્યાં રહેવું, કામ કરવું. નોકરી કરવી, રોટલા ખાવા. રત્ન હોય ત્યારે રખડવું. બોધી કરવો, સુખ જવું. સવારે જીડીને ચા મરવો.

ફલક મહિને મહિને શકુને પૈસા મેડાશે. શકુ વાપ્યા કરે. પંડવાનો કાગળ આવે. મામના સમાચાર હોય. ઝાઝના પણ સમાચાર હોય. ફલક બે ધડી પોતાના મનમાં પોતાને મામડે આંટી મારી આવે !

પણ જેને કાંઈની પડી નથી એવા સમયને વળી ફલકની શી પડી હોય !

એમ ને એમ ફલકે તો સાત વરસ આંધી ને આંધી વટાવી ખાધા જવા આવવાનું ખરચ કરે તો શકુના પૈસા ઓછા થાય નાં ? પંચર જેવું દિલ કરીને એણે દિવસો કાપવા જ માંડ્યા. દિવસો કપાતા ગયા. ફલકના આનંદનો પાર નથી. દિવસો કપાય એ પણ આનંદ લાગે એટલી બધી એને શકુના બલા માટે લમની લાગી છે !

અતે સાત વરસે એ પોતાને મામડે ગયો. રોજનથી કેટલું બધું ફર ! પંદર દિવસનો આલીને જવાનો રસ્તો ! એ બે મહિનાની રજા મેળવીને આવ્યો હતો. એના આનંદની કાંઈ પરિસીમા ન હતી. શકુ કેટલો મોટો યર્ષ ગયો હશે ? એને જોજખશે ? પોતાને મામડે આવ્યો. શીમમાં જ શુકરી મળી ગઈ. એની પાડોશી. ધાસ કાપવા આવી હતી પણ એ એને જોજખી ન શકી.

ફલકે જોજખાણ કાઢી. ત્યારે એણે એને જોજખી કાઢ્યો : 'હા ! હા... ફલકમાઈ... તમે તો

પછી આવ્યા નહિ ! પછી બિચારી શુકી કેટલા દો રાહ જુએ ? ઊંચા જેવો ઊંચો...'

ફલકના પગ નીચેથી પૃથ્વી સરવા લાગી. શું એના ઊંચાની આ વાત હતી ?

'કાની વાત કરો છો ?' એણે પૂછ્યું પણ ખરું.

'કેમ કાની શકુમાઈ ! શુકી તમારી બેરી ન હતી કે જૂલી ગયા ?'

'એને તો હું મળવા આવ્યો છું ને ! જૂલી કેમ જાહે ?'

'પણ એ ક્યાં આંધી છે ! ઊંચા જેવો ઊંચો ખેંઈ બેઠો... ત્રણ વરસ થઈ ગયાં...'

હવે ફલકના પગ ખરેખર ભાંગી ગયા. તે નીચે જ બેસી ગયો. શુકરી એના મનથી એને આશાસન આપી રહી હતી, વધારે વાત કરાવવા જેટલું પણ એના હૃદયમાં સત્ત્વ રહ્યું ન હતું. તે ભાંગી જ ગયો.

એ અંધા વેણે વાત સમજી ગયો હતો. મામના બણેલ પંડાએ ઉદ્ધાં ત્રણ વરંથી એના પૈસા લીધે રાખ્યા હતા ! એટલું જ. બાકી ત્યાં કાંઈ હતું નહિ. શુકી ભાંગી ગઈ હોવી જોઈએ. અને શુકર...

'શુકુને શું થયું હતું ?'

'કોને ખબર મારી ! એક દિ પાણી રોડે પીધું છ પીધું. સાંજે જ તાવમાં પડ્યો એમાંથી પછી... આ...'

ધીમે પગલે ફલક પછી પોતાના ગામમાં તરફ ચાલ્યો. ચાલ્યો તો ખરો, પણ મામનાં ઝાડ દેખીને ત્યાંથી જ એ પછી પાછો ફરી ગયો. મામમાં જવાનું એનું મન હાલ્યું નહિ !

આ ફલક પછી પાડો મુંબઈ આવ્યો. એને હવે કાંઈ મારે કાંઈ કરવાનું ન હતું એ ધીમે ધીમે જીવન સફેલી આવી નીકળ્યો !

આ પાંદડું ખરી ગયું, ત્યારે એક પણ માણસને કાંઈ રોવાનું ન હતું ! કાંઈને કાંઈ જ કહેવાનું ન હતું ! અસંખ્ય પાંદડા આમ ખર્ચી કરે, એવી આ દુનિયામાં કાંઈ કેટલું હશે કે હેટલું શોધવામાં મુખાઈ હશે ?

આજ મને ફલકનું નામ યાદ આવતાં એ યાદ આવે છે.

[૩]

કેટલી આશરપદ એની યુદ્ધિ હતી ! મનમોહન ત્યારે કાલેજમાં ઊભો થતો, ત્યારે અમે એના સમ-વયી વિદ્યાર્થીઓ એ જ વિચાર કરતા કે, આને આટલું બધું આપડે છે ક્યાંથી ?

કાંઈ પ્રેક્ષકર કાંઈ બૂલી જાય તો ઊંક ઊંકા એમ ઉપરથી ધીમો શાંત અવાજ આવે. એ મનમોહનનો અવાજ હોય. અને છતાં એના ગાનમાં પ્રદર્શન ક્યારેય ન હોય ! એની કહેવાતી દબ એવી સદબ રહેતી ! સૌ એની સામે પ્રદર્શકાથી ભેળે રહેતા. આખો વર્ગ ત્યારે કાંઈ પ્રેક્ષકરના કાંઈ બાપણ ઉપર શીર્ષ શીર્ષ થઈ ગયો હોય, ત્યારે મનમોહન એમથી ધીમે રહીને ફક્ત એક કાંકરી ખેસવે અને અમારા મનની આખી ધમારત તરત કમ્મ બૂસ કરતી નીચે ! એની પાસે એવી શુદ્ધ વૃદ્ધતામય દષ્ટિ પણ હતી. એનો અભિપ્રાય મુખ્યવાન ગણાતો. એ ભાગ્યે જ મળે, પણ ત્યારે મળે ત્યારે એની નવીન-તામાં શ્રેયસ્કતા પણ હોય ને સર્જકતા પણ હોય ! શુદ્ધ પ્રેમ ભરેલો એની જ્ઞાનપાસના પણ એની અનોખી દબ વડે વધુ આકર્ષક બની જતી ! એને વેરિયો કહેવાય નહિ, એવી એ ખરાબર મર્ધામા રહેનારી વસ્તુ હતી.

મનમોહન નામ કાઢશે જ, એ વિષે કાંઈને પણ શંકા ન હતી. એની યુદ્ધિ જેટલી સ્વચ્છ, એટલી જ હાર્મિ પવિત્ર. એ વિરલ સંયોગ હતો. એને કાંઈની સાથે દેવ નહિ. કાંઈ પણ દિવસ કાંઈના વિષે કાંઈ પણ કહેવાતું નહિ. એ માનતો, એને અચલ વિશ્વાસ હતો, કે દરેક માણસ કાંઈ ને કાંઈ સારું કરવા મથે છે. સારું નથી કરી ચકતો, ત્યારે પણ એ સારું કરવાની ઈચ્છા મરાવતો હોય છે. એની ઈચ્છા, એની શક્તિ પાસે, પાણી ભરે છે. જસ. જીવનની તમામ કદુતા આ એક જ પાવામાંથી ઉઠાવે છે. શક્તિને એ માણસ કેળવો શકે, સમજી શકે, માપી શકે, તો દુનિયા ઉપર ક્યાંય પણ વિસંવાદિતા હોય જ નહિ !

એ જમાનામાં પણ અશોક સ્તંભના ત્રણ શાંત સિંહ, મનમોહનનો એ આદર્શ હતો ! એ કહેતો કે દરેક માણસ શાંત બને તો એનું શાંતિવાન પ્રગટે જ !

એટલે ત્યાં બીજા માણસો સરલાવ ખોલ ખેસતા, ત્યાં એ માત્ર એક જ વાક્ય કહેતો અને પ્રકાશ પડતો જેમ બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ સ્પષ્ટ થઈ જતું. એને ગુસ્સો થતો કાંઈએ કાંઈ દિવસ જોયો ન હતો. દિલ્હીની પણ કોઈ ન હતો. ચિંતનશીલ પણ નિદ્રાળુ ન હતો. પાણીના દેવાની માફક એ જળે જીવનને સહજ વહાવી રહ્યો હતો.

ધણી વખત અમને એની જીવન ઉંચાઈ દિશાવધ સમી બાસતી. પણ મનમોહન કાંઈ દિવસ પોતાની જિંદગી દેખાવા દેતો નહિ એનામાં એટલી બધી આકર્ષક વિનમ્રતા હતી કે એ અમારાથી જુદો જતા, જુદો લાગતો જ નહિ !

અમને નવાઈ એક જ વાતની લાગતી હતી. સૌને ખબર હતી કે પેલી અંમના-અમને એ મોઢક કંદથી આખો દિવસ વાગાવરણને ભરી દેતી હોય-એના જેવું પતંગિયું બીજું બોળતું મુરદેવ ! એટલી વિચિત્ર ! લગભગ પાયા વિનાની ! છાકરાઓ તો એને બડી-પાયાની જ કહેતા ! એ અત્યારે ખુશખુશાલ હોય, પણ એ બડી પછી એના ગુસ્સાને પાર ન રહે ! એને ગુસ્સો પણ કેવી વાત ઉપર-? કાંઈ એને એટલું કહે કે તમાગ કંઈમા જીવન છે. છતાં એમાં અસ્પષ્ટતા છે, મધુરતા નહિ-જાણ બાઈ સાહેબનું નાકનું ટેરનું તે દિવસે નીચે નહિ ઊતરવું !

એ એની એક બીજી ખાસિયત પણ એવી જ. એ એને કાંઈ વખાણવા કરે તો એ ત્યાંથી આખો દિવસ ઊઠે તો નહિ, પણ પાંચ પંદરનું પાણી પછી કરી નાખે ! એને વખાણ વખાણ ને વખાણ જ ભેતી ! એનાં વખાણ કરનારો એ માફ નહિ તો એ વખાણ સાંભળનાં કંટાળે નહિ ! વિદ્યાર્થીઓ તો એને ઈર્ષ્યકન્થા જ કહેતા ! ને છાકરાઓ કેશ વિચિત્ર હોય છે ! કાંઈની નજગાઈની સહેજ પણ ઈશ્વર મળી, પછી તો આઠ આઠને એની પાછળ જ પડે. આ

અંગનાને ત્યાં પણ હંધડા વિતાવતા સો મળતા-સો એને વખાણુતા-પાછળથી નિંદવા માટે, અને આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય એ હતું કે એ એ બધું સાચું માનતી કદાચ એ જ એનું જીવન હતું !

આ અંગના પ્રત્યે મનમોહનને આકર્ષણ થયું. ત્યારે ધડીબર એનો આંક પણ ઊતરી ગયો હતો. પણ ના. મનમોહન તો મનમોહન જ રહ્યો, એ નીચે ન ઊતર્યો, અંગના જીએ ચડી. અંગનાના ગુંજનને ધીમે ધીમે મર્મદા આવતી ગઈ. એમાં જે મર્મ હતો-હું કેવું માઉં છું-એને બદલે પ્રશ્ન આવ્યો-આ સ્વર કે આ ? કયો વધારે ઉચિત ?

કોઈ કોઈ વખત પ્રશ્ન જીવન ફરવે છે. કોઈ વખત ઉતર.

અંગનાનું જીવન પ્રશ્નને લીધે રૂપું, એમ કહી શકાય, એને ધીમે ધીમે આ વાતમાં-આ ગુંજન કથી કરવા જેવી વાતમાં પણ-અંતર્ગત જોડાયું કેપાવા આકર્ષ્યું ! એને લાગ્યું મર્યાદા કે ગુંજન ગુંજનમાં પણ ર છે ! અમારા સૌનો છુટા પડવાનો વખત આવ્યો. અને આનંદને શોકની મિશ્ર લાગણી અનુભવી હતા ! સૌ તે દિવસે ઉતાવળ લારેલી ખુશ મિલજીમાં હતા. ફોટા લેવા માટે ફોટોગ્રાફર આવ્યો હતો. જલેખી પુરીની ફોસ્ટ હતી, અને પછી મનમોહનની 'રંગ' માં જ છેલ્લી બેઠક ચવાની હતી એમે કોઈ પાછા કોલેજમાં મળવાના ન હતા ! અંગના ત્યાં ગાવાની હતી.

ખીલું બધું તો કમ પ્રમાણે થયું. ફરકને મનમાં લાગ્યું કે એમને લાગ્યો એસતાં આવડ્યું છે. ફોટા નંબર 'વન' આવવાનો 'શીસ્ટ'માં મારાજે પણ હક કરી હતી. કોના બાપની કમીને પણ હિંદીરતાની અવધિ આંજી હતી. હવે તો અંગનાને સાંલગવાની સૌને લાગતી હતી. પણ તે દિવસે કાણ જાણે શું થયું એ કોઈ ખાસ ખીલી નહિ-મનમોહનની હાજરી હોય કે મમે તેમ, એ આહકમાં, બાળાની અનુકરણમાં ગાઇ શકી નહિ. ને શુદ્ધ ગુજરાતી એના કદમ્બીલો તે દિવસે નીકળ્યું નહિ. એટલે એક એ વસ્તુ મારી ગઈ !

એ બધું પૂરું થયું ત્યારે અમને લાગ્યું કે મનમોહન અંગનાને બે શબ્દ કહેશે. પણ ના, એ તો આટલું જ બોલ્યો. 'કેટલીક વખત હું' સમજતો નથી હોતો, માટે પણ મદદતા મેળવી જાઉં છું' હમેસાં આવી રેવ પડવા મંડશે તો છેવટે હું' માણસ મરી જાય ને સરકાર થઈ જાય ! જેને કોઈ વ્યક્તિત્વ નહિ ને કોઈ મતાગમ નહિ !

મનમોહનના એ ઉદ્દેશ શબ્દો હતા. ત્યાર પછી અમારે રજા પડી. એ એને મામ બયો. અમે અમારે મામ મયા. અંગના અંગનાને ઘેર ગઈ.

ત્યારપછી અધ્યાત્મિક ખબર પડી કે અંગના પરણી ગઈ એના કંઠના ઉપર મોહ પામીને કોઈ શ્રીમંત એને પરણી ગયો.

આ વિષે મનમોહનનો અગિયારમો મેળવનો અર્થ હતો ! એ વસ્તુને પણ દિવસો વીતી ગયા.

એની જીવી આકર્ષક દેહ, શુદ્ધિશાળી મુખમુદ્રા, લાગણી લારેલી આંખો, એ બધું અમારા સ્મૃતિ અંકમાં રહી ગયું એટલું જ ! મનમોહન, જીવનની સંપૂર્ણતાને, આ જીવનમાં મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવનારો મનમોહન, ખયો તે ગયો ! ને તે પણ કેવી રીતે ! હમ્મરો મરુત્ત થતાં હતાં, ઈન્દુએન્જાને લીધે, ત્યારે એ પણ એમાં ગયો ! જાણે કે આળો, રલો, જોયું, ને ગયો !

બધા વખત પછી અમને અધ્યાત્મિક ખબર પડી કે મનમોહન આ ફાતી દુનિયાને તજી ગયો હતો.

એટલી બધી સ્વચ્છ શુદ્ધિ આંદો શા માટે આવતું થયું ? શા માટે જવું થયું ? એ બધું જ અનુત્તર રહી ગયું !

એક દિવસ હું લીમડાના ઝાક નીચે બેઠો હતો, ઝડપ પાનખર-ફરત હતી. એક પોંડુ ખડું. એની પાછળ તરત ખીલું ખડું. એટલામાં જરાક વંટોળિયો આવ્યો ને અસંખ્ય પાન ખરી પડ્યા !

પછી તો ખરવા જ માંડ્યાં ! એ શા માટે ખરતાં હતાં ? ખીલ નર્મ આવે

માટે ? મને મનમાં પ્રશ્ન રમી રહ્યો. મનમોહન એ વખતે મારા મનમાં આવી ગયો. માણસ આ પાંદડા જેટલો કિંમતી હશે ? કે એની કિંમત એણે મુમાવી હશે ? કે આ અધી લામિત મનની કદવના હશે ? કોઈ આવતું નહિ હોય, ને કોઈ જ નવું નહિ ટોપ એમ તો નહિ હોય ?

ત્યારપછી ખરેલાં પાન, વહો ગયેલો સમય અને આલી મયેલાં માણસ—મારો એ કેટલો છોડતાં નથી ! પછી વખત તો વાહિયાત ગણાય તેવો પ્રશ્ન પણ થાય છે.

‘માણસ પાંદડાં હશે—કે પાંદડા માણસ હતો ?’ મનમોહન વિના એનો પ્રશ્નથી ઉત્તર કોણ આપે ? જીવનની કેટલી સ્વચ્છ કદવના—અને છતાં એ મન-મોહન પણ અસંખ્યમાંનું એક પાંદડું !

[૪]

વિશેષ પોરટમેન ખહેચર નયુ કેવું જીવન જીવી ગયો એની તોંધ કોણે રાખી હોય ? પણ એ એક વખત જીવતો જાયતો માનવી હતો. એના શરીર દિલમાં પણ મદરજાકિશા હતી, એને શુદ્ધિ હતી, લાગણી હતી. મન હતું. અને શું ન હતું ? એને પણ એક આસા હતી. પોને ત્રણ ત્રણ ગામને ટરેથી ઘેર આવે ત્યારે કોઈક ટાકાપાણીનો લોટો લઇને સામે જીજું ટોપ એવી ! કેટલી નાની ને કેવી મદાન આસા ! એ આસામાં ને આસામાં એણે પોતાના તે વખતના એકરીસ રૂપિયાના પચાસમાંથી દરમદિને રૂપિયા દસ સેવિંગબેંકની નેવિપોથીમાં મૂકવા જ માંડ્યા હતા, એમ ને એમ એણે રૂપિયા છસો ભેગા કર્યા.

એની પાસે છસો રૂપિયા ભેગા થયા, ત્યારે એના પાડોસી હાકરશી કમગચીને પાંચસો રૂપિયાનો ખપ પડ્યો. હાકરશી કમગચીએ રૂપિયા એના, આમ, પાછા વાગવડાને વાવડો કર્યો હતો. એ તો હમમ્મી એનો દાય જુદાક ભીકમ્મ હતો. છ ટમના બ્યાજે ખહેચર નયુએ હાકરશી કમગચીને રૂપિયા આપ્યા, પોતાના ખૂના ભોગખીતાની આંખની ઘરમ આડે

આવી. અને એણે માંડમાંડ ભેગા કરેલા પોતાના રૂપિયામાંથી પાંચસો રૂપિયા એને હાદી આપ્યા ! એ આપ્યા તે આપ્યા. હાકરશી કપારે ઉપડી ગયો એની પણ ખહેચરને ખતર ન રહી !

વિશેષ પોરટમેન ખહેચર નયુની સ્વખસદિ અદરશ ઘર્ષ ગઇ. આ એક વાચે એની પીઠ માંગી નાંખી. પછો તો એ જાણે હસદા કરતો લાગે, પછી હાકરશી કમગચીએ વાતો તો મોટી મોટી કરી હતી કે, એમ તો વેપારીનો દીકરો છું હો ! પંદર વર્ષેય તમારા દૂધમાં ભોળીને દેવા ! પણ એ અધી તો હવે વાતો જ રહી ! હાકરશીએ કાણજીણે શું કયું પણ એ હવે કોઇને મોં જ દેખાડવા રહ્યો નહિ ને !

વિશેષ પોરટમેન ખહેચર નયુ પાછો પૈસા જમે કરાવવા માંડ્યો. પણ હવે એ પોતાની અરથા જળ-વાય માટે મરણમૂરી ભેગી કરતો હતો. એણે ઘાઠ પાણીના લોટાની ને ઉનાડિના આના કપતી ભેંચ આસા મુમાવી હતી !

ખહેચર નયુ જીજું પાલોને કામ કરતો મયો. પેટ જરતો મયો. નિમમિત મામમના રસ્તા નિદાગતો ગ્યો. એ પાંદડે કોઈ દિ વધ શકે એવી એણે આસા છોડી દીધી હતી !

ખહેચર નયુ ત્યારપછી તો પેન્સન ઉપર જીવરી મયો. હાકરશીને પૈસા આપ્યા હતા એ વાત પણ ભુલાઇ ગઇ. એ પોતાના દિવસો કાપતો ત્યાં એટો, છેલ્લા દિવસની પ્રતીક્ષા કરતો રહેા !

સપ્તમાના જીવનમાં અતે તો રાદ નેવાની જ આવે છે નાં !

એક દિવસ એ પ્રમાણે એ ‘એટો દનો અને એક પીજી’ પતાકડું એના નામનું આગ્યું. કોઇનું કવર હતું. પોને વરસમાં માંડ ચાર કામગ દેખતાં, એમ એક આ વધારાનું કવર એને તો નવી નવમ્મ જેવું લાગ્યું.

એણે કવર ફાડ્યું. અંદરથી એક એક નીકળી પડ્યો. એમાં રૂપિયા આના પાંચ સીમ્મોનો આજ દિવસ મૂખીનો દિવાળ મણીને હાકરશીએ પંદરમે

રૂપિયા ને અરધો આગો મોકલો દીધો હતો !

અહેયર નયુ તો મો વિઝાસીને આ ચેક સામે નેહજ રલો પહેવા એને વાત ઉઘામણીની લાગી. પશુ ના, ચેક ખરામર હતો.

તેણે તપાસ કરી તો ખમર પડી કે ચેકના પૈસા પશુ મળે તેમ ને. હાકરશી આક્રિશમાં કમાતો થયો હતો અને એનું ગુજરાતનું વેપારી લોહી, કાળા ધોળા ચેક હમર કરે, પશુ ત્રણ વિભોચનમાં ખરાખર અદા ધરાવતું હોય તેમ લાગ્યું ! અહેયર નયુ તો ખુશ-ખુશાલ થઇ ગયો. પશુ હવે એને નિરતિ પેન્શન મળતું હતું. ધરનું ધર હતું. કાંઈ ઉપાધિ હતી નહીં નવરા એકા એને પડખેની ઝમકુડીનો મોહ લાગ્યો !

ઝમકુડીને તો એટલું જ નેહું હતું. અહેયર નયુ ને ઝમકુ એમાં વાતો કરે. આ પાણી પીએ. અલક-મલકની માંડીને બેસે. ખપોર ત્રણથી બેસે તે સંક ના છ સુધી. દિવસ ઉપર દિવસ કાપવા માંડ્યા ને નયુને આ ત્રણ વાખ્યાનું વ્યસન નેતુ થઈ ! ત્રણ વાગે ને એ ઝમકુને ત્યાં જાય. ઝમકુને ! ચાના પ્યાલા ખખડે. વાતો કરે, બેસે, દિવસ ગા જાય.

પશુ ધીમે ધીમે ઝમકુએ એને માળીને એની પાસેથી, પોતાના હોકાગતી વડુના ધરેણું મુકીને, એક હમર રૂપિયા લીધા. અને ત્યાર પછી થોડા વખતે ઝમકુ પશુ અદરય થઇ ગઇ.

અહેયર નયુ એકસો પડ્યો. એને એક દિવસ અચાનક સાબરું કે મારી બેટી આ ખનારી ગઈ હોય નહિ !

કાખમાં ધોતિયાના વીટલામાં ધરેણું વીટીને પહેાંચે પરશોતમ સોનીને ત્યાં પરશોતમે ધરેણું નેમાં. ને તરત કળા ગયો. તેણે અહેયર નયુને બેસાર્યો. 'અહેયરભાઈ ! બેસો હમણાં, કસ કાઢી દઉં છું !'

પરશોતમ તો વતી ગયો હતો. પશુ એણે ધીમે ધીમે કસોટી ઉપર કસ દેવા માંડ્યા. એક કસોટી લીધી. સરખામણી કરે. નવાઈ ખતાવે.

ધીંભર સામે નેહું રહે; પછી વળા હોકારાને ખતાવે, 'જો તો ગોકળ ! કેમ લાગે છે ?'

અહેયરનું મન થા ખાઇ ગયું. 'મારું બેટું ! કયાં કે કોકરગરાસ નીકળે નહિ !' અને હવે સાંકળું કે ઝમકુડીએ કાઢને ધરેણું ખતાવીને આખરના કંકરા કરવાની ના પાડી હતી ! તેણે ધીમેથી કહ્યું :

'કેમ પરશોતમભાઈ ! કાંઈ દગો લાગે છે ? હોમ એવું કહેને હો !'

'દગો તો નથી કાકા ! પશુ કહ્યું છે નાં ! વાટયું ઓસા ને મુશ્યો નેગી ! આ પારામાં એકદમ ખમર ન પડે ! અદર રૂપાના કરડા હોય તો ! આ કટેસેરી તો ઠીક, નેગણી વધુ ઓછીનો મેળ મેળ-વલો સુરેલ, માલ મેળો છે. કાનાં ઝમકુડીનાં છે !'

'હા ! પશુ તમને કેમ ખમર પડી !'

'ખમર તો પડે જ નાં ! પશુ તમે એમ કરો. જરાક બીજે પશુ અંટા જઇ આવો. મારી નજ-રમાં કાંઈ બહુ ઠીક નથી લાગતું ! બીજે જરાક કસ તો કઢાવો' તે પછી તે તેની સામું નેહું રલો.

પશુ અહેયરને તો હાથ ને હાથવા જેવું થાતું હતું. એટલે એણે કહ્યું : 'હવે બીજે ને ત્રીજે—તમે જ ને હોય તે કહેને !'

'ત્યારે સાચી વાત કહું, અહેયરભાઈ !'

'હા હા, એમાં શું મારાભાઈ ! આપણે ક્યાં ચોરીનો માલ રાખ્યો છે !'

'ત્યારે આમાં કાંઈ નથી. પાણીમાં નાખી લો !'

'હોં ! તમે કહેતા હતા ને માલ મેળો છે !'

'હા, પશુ એ આવો... અમારે સેતી લાઈને વળા બહુ રૂપિયાને રખ નહીં એવું યારો. પશુ બીજે કસ કઢાવવો હોય તો તમારો માલ છે. ત્યો અહેયરભાઈ !'

'પશુ તમે ક્યાં જોડું કહ્યું છે ! મારે હવે બીજે ધકો નથી આવો, પશુ કાંઈ કીમત ખરી કે કાંઈ નહીં !'

‘એમ તો કેમ કહેવાય ? પણ રૂપિયે જે આનાની વાત રહ્યો, ’ પરશોતમે ધરેણાં પાછાં આપવા માંડ્યાં. ‘જેથી વધુ કોઈ આપે તો, બાપા ! તમારો માલ છે, પણ જુઓ...’ પરશોતમ બહુ જ ધીમે બોલી રહ્યો હતો. એનો ઊંકરો ગોકળ એ ખાનધી સાંભળી રહ્યો. ‘વાત એવી છે કાકા ! આવા ખોટા માલમાં કોઈ દી ફેજદારી લક્ષ્મી મોટાં એમાં લેનાર દેનાર એમની ફરેતી !’

બહેચરનાં તો ધરણુ જ મરી ગયાં. એણે જિયારે જીવનભર ચાલ ચાલે કર્યાં કર્યું હતું. કેવળ મહેનતનો રોટલો ખાધો હતો. તેણે છેવટની આશા પણ છોડી દીધી : ‘તો તો કાંઈ નહીં પરશોતમભાઈ ! એનાં કામ એ જનણે. ઉપરવાળો કાંઈ મૂંઝો એને ? જે આના સાહેબું શું મન ખગાડ્યું ?’

અને બહેચર નયુ ધરેણાં પાછાં ધોતિયામાં લીટવા લાગ્યો.

પરશોતમ એની સામે નોંઘ રહ્યો હતો. એણે એને જરાક વધુ ચેતાવ્યો : ‘એ તો તમને કહ્યું એટલા માટે, તમે સીધી લાઈનના સરકારી માલુસ, જે આનાનાં પૈસા તો આવે ત્યારે, પણ મળ પેન્સન લેતા જાય !’

‘હા હા... બહેચર નયુ ધોતિયામાં પાછાં ધરેણાં લઈને નીકળ્યો, ત્યારે એના પગમાં જનણે નેર જ રહ્યું ન હતું ! આ કાચે એને લો ભોત્રો કરી દીધો, અને પરશોતમનાં વેણે તો એની બીક

લગાડી કે એણે ધરેણાં લો ભોગાળ કરી દીધાં ! ત્યાર પછી એ છ સાત વરસ જીવ્યો, પણ જનણે સત્તરીન મુઠ્ઠું હોય તેમ !

અમકુરી તો પછી દેખાણી જ નહિ !

એ વિલેજપોસ્ટમેન બહેચર નયુ મરી ગયો, ત્યારે એ ગામની પોસ્ટઓફીસને માન એવું નામ રહ બાતલ કરવા નેટલી ખચર પડી !

બાપી એ કોણ હતો, ઠાકરથી કોણ હતો, આખા મામમાં બીજા કોણ હતા, એ કોઈ વાતની કોઈને કોઈ જ ખબર ન પડી !

દસેક વર્ષ પછી-એક દિવસ પરશોતમ સોનીનો ઊંકરો ગોકળ, પોતાનાં જૂનાં નામાં નોંઘ રહ્યો હતો. ત્યારે એને એક નવાઈ ભરેલું આશ્ચર્ય મળ્યા આવ્યું. તે દિવસે એણે બહેચર નયુના પગ ભાંગી જતા જોયા હતા ! આજ એને ખબર ખડી કે એ ધરેણાં અમકુરીનાં સાચાં-પણ ધરેણાં તો બાપા પરશોતમનાં પોતાનાં !

અને તેને તે દિવસની અનેક વાત રપટ સમજવા માંડી.

સામેના પીપળા ઉપરથી ખરી રહેલાં પાન જોતો જોતો એ બોલી જાયો : ‘ત્યારે ? તે દિવસે બહેચર છઠીને બીજો ગયો કે નહિ-એ જોવાની તાલાવેલી અમારા મનમાં થતી હતી. એવું આ કારણ !

અને એ ખરતાં પાન જોઈ જ રહ્યો !’

★

જમતની કદરની પરવા કર્યા વિના જે કામ કરે છે અને કુઃખ અને નિરાશાઓનો યોગ લગાવે છે તે જ મહાન કાર્યો કરી શકે છે. આચાર્ય દિંદના ઋષિઓ યત્ન અને બચતે ઝોળખતા જ નથી. શુદ્ધ કુઃખ સહન કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મહેલનો ત્યાગ કરી, કાર્પરટનું જીવન તો કરુણતાઓથી ભર્યું છે. જે સહન નથી કરતું તેને સત્યની પ્રાપ્તિ નથી થતી. સહન કરવાની બાજુમાં આપણે પુરુષો દજ બાળક જેવા છીએ, પણ ઓછોતો તે રવભાવ જ છે. દિંદના પુનર્વિધાનમાં ઓછોતો ફાળો બહુ મહત્ત્વનો દરો.

—રાધાકૃષ્ણન

વાલી મિલમાંથી ઘેર આવી ત્યારે બારણે તાણું વામેલું હતું. આંગણે બાથેલી બકરી અને એનાં બે લવારાં જૂખ્યાં થયા હોય તેમ વાલીને લેતા બેં બેં કરવા લાગ્યાં, બકરીએ એટલાથી સંતોષ ન થયો હોય તેમ પેશાબ અને લીડીઓ કરી. વાલીને વડુ ઉપર ખીજ ચડી. આમ તાણું વાલીને એ ક્યારની બટકવા ગઈ દશે ?

અને તે સાથે વાલીને પોતાના પુત્ર ઉપર બમણો રોષ ચડ્યો. આજના છોકરા પાણી વના પાક્યા ત્યારે વડુ ચડી વાગે ને ? પણ એ ઉપર વડુ વિચાર ન કરતાં એણે પાડોસીને ઘેર ડોકિયું કરતાં કહ્યું : 'મણિ અલી આ મારી વડુ તાણુ મારીને ક્યા ગઈ છે ?'

પાડોસણ મણિ વાલીનો સાદ સાંજળનાં બહાર આવી અને ધગની ચાપી આપ્યા હાથ લંબાવતાં બોલી : 'તમારી વડુ અને મણિશિયો બધાં અને મયાં. થ્યો ધરની કુંચી.'

મામામાં રમ્યાપર્યા રહેતા ભટ્ટદરિને ઓચિતો વેરામ્ય આવી થયો હતો તેમ વાલીને પાડોસણના એક બોલ માત્રથી ધર પર, વડુ અને છોકરા પર વેરામ્ય આવી ગયો. એક ક્ષણ માત્રનો વિચાર કર્યા વગર પાડોસણનો લંબાયેલો હાથ હજી એમને એમ છે ત્યાં વાલીએ પગને પાછા વાળતાં કહ્યું : કુંચી તારી પાસે રાખી મૂક. જેમણે તને આપી છે તેમને એ આવે ત્યારે પાછી સોંપી દેજે.' અને વાલીએ પગ ઉપાડ્યો : મણિએ પૂછ્યું : 'પણ વાલીકાકી તમે ક્યાં જવ છો ?'

વાલી : 'ક્યાં તે મારો ભગવાન જ્યાં લઈ જશે ત્યાં. છોકરો દાદીમજીનો ધણી તો આજે થયો, બધા સત્રા થતા આજે આખા. ત્યારે એ નાનો હતો અને મારે માથે દુઃખનાં ઝાડવાં ઉગ્યા હતા ત્યારે મોઢ સગો થતો નહોતો આખો. માની ઉપવટ થઈને એ જાને મયાં એનો અરથ એ જ કે માની એને જરૂર

નથી. અને મારી જરૂર ના હોય તો હું એમના ઠોસલા ખાવા ધરમાં પડી રહું તેરી અપંગ નથી. હજી તો હું મારો કમાયેલો શેટશે ખાકું છું. પછી વડુ અને છોકરાના ઠોસલા ખાવાની શી જરૂર !'

વાલીકાકી એમના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલવા માંડ્યું છે એટલે લાંછુ ચકાવશે એમ મણિએ માન્યું હતું. પરંતુ વાતને ત્યાંજ અટકાવી એણે પાછો રોકી રાખેલો પગ ઉપાડ્યો. આંધાભરી આંખે જોઈ રહેલી બકરી વાલીએ બારણું ઉપાડવાને બદલે બહાર જવા માંડ્યું એટલે જોરથી બેંકારો બોલાવ્યો, લવારાંએ પણ માનું અનુકરણ કર્યું. વાલીકાકી ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં આંધાં જશે એમ લાગ્યાં મણિએ દોડીને એમનો હાથ ઝાલી લીધો.

પરંતુ આચો મારીને વાલીએ મણિના હાથ-માર્થી પોતાનું કંકુ છોડાવી નાખ્યું. એને કપોડા આપતાં કહ્યું : 'મને શેકવા કરતાં મણિશિયાને શેકવો તો ને ? દેવ એનો છે કે મારો !'

મણિ નિચારી ભોળા સ્વભાવની હતી. અને જવાનો લખત થયો અને બધા મણિશિયાને આગ્રહ કરવા લાગ્યા ત્યારે મણિએ તો જ કહ્યું હતું. વાલીનો સ્વભાવ એ જણતી હતી, બધાં જણતા હતાં. એણે જણાવ્યું હતું કે જવા રાત્રે દઢ. એ આવશે ત્યારે એના ધરમાં કંકાસ થશે. વાલીકાકી તીખાં છે એટલે એ નમતું નહિ ચૂકે અને જનમાંથી કાઢતો જન નીકળી જશે.

પરંતુ બધાના એક જ વાક્યથી-માનાથી ક્યા-યેતો રહોય તો કુંખી થઈય. મેરાં માણસ વ્યવહારમાં શું સમજે ? આજળ પાછળનું જૂલો જઈએ તો જ વેવાર નસે. એટલે મણિએ તો કહ્યું તેના જવાબમાં મણિશિયા જ બોલી ઉઠ્યો : 'વેવારની રીતે જનું આવતું પડે અને મા કંકાસ કરે તો વહોરી લેવે પડે. એનો સ્વભાવ તીખો છે એટલે એ નમતું ના જોએ એ કેમ ચાલે ?'

એટલે વાલીના પ્રત્યુત્તરમાં મણિએ બોળાલાવે

કહ્યું: 'વાલીકાકી, મેં ગણેશિયાને પણ કેમ જાણ્યું નહિ કહ્યું હોય? તમે મારો સ્વભાવ જાણો છો. ધરમાં કંઈકાસ થાય એવું હોય તો હું ના જ રહું.'

વાલીએ ઈતેજર થઈ પુછ્યું: 'તેં એણે શું કહ્યું?'

મણિ: 'શું કહે? વે'વારની રીતે જવુંઆવું પડે.'

વાલી તીવ્ર હાજ્ય હોય તેમ સીસકારો બોલાવતાં બોલી: 'એ વે'વારની પૂછી કે કાંઈથી થઈ ગઈ? એ બધાં કારણનાં વહુનાં. મારું કશું અગવડ્યું નથી. એણે જ્યારથી ધરમાં પગ મૂક્યો છે ત્યારથી વખ વાવવા માંડ્યું છે. મારે ક્યા બધને? જે વાવશે તે લણશે. દુનિયા હવે મારો ઝોલાં દોષ કાઢવાની છે! છોકરાઓને ઉછેરીપાછેરી મોટા કર્યાં, એકને પરણાવ્યો. હવે એ એમને રસ્તે અને હું મારે રસ્તે.' અને એ સાથે એણે પાછું ચાલવા માંડ્યું.

મણિએ વળી હાથ ઝાલ્યો: 'વાલીકાકી! તમે ય શું મારાં કાઢો છો? છોરું કહોરું થાય તે આવતરથી થવાયું?'

વાલી: 'આવતરથી કમાવતર ન થવાય એ ખરું, પણ એથી વહુ-છોકરાનું દુઃખયજી કરવું એવું કાણે કહ્યું છે? એમને ય પાંખો આવી છે. વે'વાર એ સમજે તો હો કરે. પણ મારાથી જે વે'વાર ના માય તે રી રીતે કરું? આને એ કહેા મતો આવે છે અને આમલ કરી ગને લઈ જાય છે પણ જનીન નાના હતા અને એનો ભાઈ મરી ગયો અને હું હાથેપગે મધ ત્યારે મારો દિયેર એ ક્યારે થયો છે? ઉલટો એ તો હું નાતરે જઈ એવો ખાટ ધડતો હતો. મારું છોકરાનું ધર એને પચાવી પાડ્યું હતું. પછી એના છોકરાની જનમાં જવાનો અભરખો શી? સહેજે અટકાને એ બોલી: 'જાનું હું સમજું છું' કે વે'વારમાં રહ્યાં એટલે આખળપાછળનું ખણખોતર ક્યા વગર અધું-પરધું ભૂલતું નેમજી. એમ સમજીને મેં કહ્યું હતું કે મારો પનિયો એકસો જાને આવશે. એ નાનું છોકરું રહ્યું-

ગયું તો ય શું ને ના ગયું તો ય શું? દાની હા અને નાની ના છતાં મારી ઉપરવટ મઈ છોકરા ને વહુ ગયાં એટલે મને સમજાઈ ગયું કે છોકરાને મારી કંઈ પડી નથી.' અને વાક્યને બિલકાવતાં એણે કહ્યું: 'અને પડી હોત તો મને પૂછીને જતાં એને શું મરું હતું? અહીંથી કંઈકે નાંખે તો સોળ વીધાં (એક વાન્સ ટાટા મિલક)માં પડે એવું છે. બીજો બીજો મને પૂછી મયો હોત કે મારી અમે જઈએ? તો હું માનત કે એણે મારું વેણ રાખ્યું.'

મણિ: 'એને બીક કે કદાચ તમે ના કહેા.'

વાલી વાંસની પેટે ટટાર થતાં બોલી: 'ના ય કહું. મારે જવા દેવા હોય તો જવા દઉં. છોકરા કાઢીમૂળનો ધણી તો આજે થયો, પણ એમના મુખ ખાતર બીજું ધર ક્યાં વગર મેં હાડકાં પછાડીને એમને ઉછેર્યાં છે. પછી મારો બોલ રાખે એમાં નવાઈ કરે છે?' અને હવે લાંબી ચર્ચા કરવા વાલી ન માગતી હોય તેમ એક જ શબ્દમાં પતાવી દેતાં એણે કહ્યું: 'જો મણિ, હવે મને રોકે તો તને મારા ધનિયાના સમ છે.'

સમ, ને તે ય વળી પારખાનાં દીકરાના એટલે લચચાર મતાં મણિ બોલી: 'વાલીકાકી, હવે તમને નહિ રોકું. પણ મને કહેા તો ખર્ચ કે જરો ક્યાં?'

વાલી: 'અમવાન લાઇ જશે ત્યાં.' અને એ કહેતાં સર્માં એમની આંખમાંથી ફરફર કરતાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એમના દેવામાં દુઃખનું વસોણું ચાલી રહ્યું હતું કે, જે છોકરામ ઇ મેં જિંદગી નીચોવી નાખી તેણે આ પગલું કયું? મને લોકોમાં હલકી પાડી? મારી લાખની બાંધી મૂકી કોડીની કરી નાખી!

પરંતુ એ વસોણાની વિચારમાળાને બકરીએ તોડી. એણે બેરથી બેં બેં કરી મૂક્યું.

વાલીએ આંખો લૂછી નાખતાં કહ્યું: 'મણિ, વહુ, બીજું તો શું પણ એ આવે ત્યાં મુધી બકરી ને લચારને જોજો. એ બચારા જીવ ભૂખે-તરસો ના મરે' અને એ જીવની સાથે માથા ચોટી પગ મંબી જાય તે બીકે વાલીએ કંઈકથી પગ ઉપાડી ફગિયું

તો જ વણવાનો ધંધો ચાલી શકે અને મદદ થાય. પણ રણુછાડ એમ કરે શું કામ? સાધ્યે કશું કે તું તારી મેળે દુઃખી થવા મામતી હોય તો હું તને શું કામ મદદ કરું?

છતાં દિવસ દાખાં વચર વાલીએ બેતીકામની મજૂરી કરી દહાડા દાઢવા માંડ્યા. જે એ અરપૂચ વર્ષની ન હોત તો એને ઉજળિયાત ધરતું બીજું કામ મળ્યા રહેત, પણ એ એને માટે બંધ હતું. આખો ઢેઘાડો ધારતો હતો કે વરસે જે વરસે ચાકશે, પણ ત્રણ વર્ષ સુધી એણે એ મહેનત કરી પોતાનું અને છોકરાઓનું પૂરું કર્યું. તેમાં મામના એક અમદાવાદ મિલમાં રહેતા ત્રિલુવન પટેલ એને શહેરમાં લઇ જતા તેવાર થયા. એમના બેતરમાં વાલી કામે બાવી હતી અને એ ગ્રામડે આવ્યા હતા. વાતવાતમાં વાલીએ આવવાની ઇચ્છા બતાવી, તે કિંવસે શહેરમાં મકાનની હાડમારી ન હતી. ત્રિલુવન પોતે આદિસમાં સેકેટરી હતા એટલે નોકરી અપાવવી સહેલું કામ હતું. વળી ઢેઘા એ જાતિમત ધંધો એટલે મુશ્કેલી ન હતી. પચાસ મામના ઢેઘામાંથી વાલી પટેલવડેલી શહેરમાં નોકરીએ ગઈ. સ્પીનીંગ ખાતામાં ત્રિલુવને દાખલ કરાવી દીધી. અને એને પચસે ચાલીને માગનાં બીળાં ૨૦ પર ધીમે ધીમે આજ સુધીમાં અમદાવાદ નોકરી કરવા ગયા. એનો કિયર રણુછાડ પણ ગયો.

રણુછાડ સામ દાર્યો અને વાલીને રરતે ઊલટ એને પણ શહેરમાં આવવું પાડ્યું, છતાં એનું વેર જોઈ મધું ન હતું. જત્રોજ્યોને નાનપણમાં મદદ કરવાની તો ક્યાં મધ પણ એ રેઠણે પાડ્યા તેથી ન એ જળતો હોય તેમ ગણેદોવાના લગન વખતે એણે વિગ નાખવા માંડ્યા. જે જગાએ ઘરેલી વાતચીત એણે તોડી પાડેલી. તોડ જગાએ, જે વડુ આજે હતી તેમાં પણ એણે યાવ એટલું કર્યું હતું પરંતુ એનો બાપ શહેરમાં ગયેલો હતો એટલે ઊલીને શહેરમાં નાખરા માટે એણે રણુછાડની સિખામણ ન ખાતી. શહેરમાં રહેવા નાહવા છોકરાઓને એ

એક વળ્યો હતો અને તેમાં ગણેદોવા સૌથી સારો હતો એટલે એ વિવાદમાં વાલી જીતી અને રિકરના હાથ ઢેકા પડ્યા.

એટલે પચાસમાં વાલીની આજર કીચી હતી. સાદુકાર વરણની જેમ એણે અણીપણી રંકાપો વેઠ્યો હતો. શહેરમાં જત્રને છોકરાઓને મોટા કર્યા એટલું જ નહિ પણ ધંધે વળગાડ્યા હતા અને સહેલની વડુ પરણાવી હતી. આ સિયતિમાં છોકરાથી વિસાધને પોતે બાવી હતી એ ગ્રામમાં જાહેર યાવ તો પોતાનું કર્યું કરવું ધૂળ ધર્મ જમ. જેમને માટે પોતે આખી જિંદગી માથે લીધી હતી તે છોકરા આમ-પામાં ન રહે તેવા પાકવા એમ લોક જણે તો પોતાની તો ઠીક, પણ જેમને હજુ લાંબી જિંદગી કાઢવાની હતી તે છોકરાઓની શી કિંમત રહે? એટલે વિસાધને પચાસ જવું એ મૂખાઈ હતી એમ લાગનાં વાલીએ તરત એ વિચાર બદલ્યો. અને પિયર જવું એમ મનથી નક્કી કર્યું.

કિયર સાથે ઢેક સુધી દુરમનાવટ રચી હતી તેથી છાંછ સાથે ગદી ન હતી. સાધનું મેં તેલધું તો ન એક લોહી એટલે ન્યારે વાલી બીજુ પર નહિ કરે એવી એને ખાતો યર્ષ મધ ત્યારે એ બુઝાણ જુલો જાઇ બહેન સાથે મેળ રાખવા લાગ્યો અને બને તેટલી મદદ કરવા લાગ્યો હતો. પરંતુ એણે સાથે સાથે એ પણ કશું હતું કે આજે બસે તું માટું કર્યું ના માને પણ એક દહાડો છોકરા મોટા યાવ અને તારે પસ્તાનું પડે ત્યારે માટું વેણ તને ના સારે તો કહેને.

એને એ વેણ સંજગાવતાં ખુદાસે કશું હતું કે, છોકરા મોટા થતાં પચાસ વડુ આવશે એટલે તને એ જુલો જશે. સાચી સમાઈ માલિકાની નથી, માલિકા-બેનની, માલિકાની નથી પણ મળવણિવાળીની છે. દુઃખમાં કે મુશ્કામમાં એ એકબીજાને વેળી મેં છે. આજી બીળાં તો ખમીને દૂર રીમાં રહે છે. એટલે હું તને બીજું પર કરવા હું મું ને મારા સ્વાર્થ માટે નહિ પણ તારા સ્વાર્થ માટે છે. ધણી દશે તો

આખી જિંદગીની નિરાત અને છોકરાઓ તો વડુ આવે એટલે માના મટી વહુના થવાના. તેમાં તારો સ્વભાવ તીવ્રો છે એટલે એ સ્વભાવ ધણી વેરશે પણ દોકરો કે દોકરાની વડુ નહિ વેરે. આજે તને મારું કહેવું અને નથી ઉતરતું પણ આમળ જતાં તું મને ન સંભારે તો કહેજે !

પ્રસાદે ભાણેલી બવિખવાણી સાચી પડી એટલે તે સમાચાર લખને જતાં વાલીના પગ પિપર ભણી પણ કેમ ઉપડે ? ટિકિટ ક્યા થાય છે એ સવાલને બદલે હવે તેને ક્યા જવું તે સવાલ આવીને ઊભો રહ્યો.

[૪]

વાલીને વિચાર આવ્યો કે બહેનને ઘેર જઈ ? લખી દરવખત અમદાવાદ જતી ત્યારે પોતાને ઘર આવવા વાલીને ખાસ આગ્રહ કરતી હતી. વાલી દરવખત આવવાનું કહેતી પરંતુ જઈ શકતી નહિ. નોકરીમાં દહાડો પડે અને પમાર કપાય તે માટે એનો બહાર જવા છવ સાક્ષતો નહિ. વળી એણે આખી જિંદગી દેવું કરીને ધણી કષ્ટો હતા. દેવું હશે તો બે પૈસા તાણીને ભેગા કરવા પડી મળી એ કંઈ ને કંઈ કામ કાઢી દેવું શરૂઆત કરતી. શરૂઆતમાં વતનનું ધર સુધાર્યું હતું. તે પછી એ રહેતી હતી તે ઘર વેચાતું લીધું હતું. એ દેવું ભરી રહી ત્યારે દોકરાનું બે વરસ ઉપર લગ્ન કર્યું તેમાં બારસો રૂપિયા દેવું કરવું પડ્યું. ૬૦૦ પૈસા રૂપિયા એ દેવા ઘેટી બાકી હતા ત્યાં આવવી સાલ નાના દીકરાને પરણાવવાના એ મનસૂબા ધરાતી હતી. બચ્ચાદારની એ એવી ચોખ્ખી હતી કે એને ધીરનાર મળી રહેતા. આમ આખી જિંદગી એણે દોકરાઓના સુખ ખાતર માથે દેવું તાણ્યું હતું. એટલે ન છૂટકે બહાર જવું પડે ત્યારે જ એકાદ દહાડો રવિવાર સાથે ખાડીને પરમામ જતી.

પરંતુ લખીને એમ તો એનાથી શી રીતે કહેવાય કે, નોકરીના દહાડો પડે એ કારણે હું આવતી નથી ? એમાં પોતાનો છવ ઉઠાડો પડી ગયો એટલે દરવખત

લખી જ્યારે કહ્યા છતાં ન આવી એમ કહેતી ત્યારે એ કંઈ ને કંઈ બદાનું ખતાવતી અને હવે જરૂર આવીશ તેમ નવો વામદો કરતી. લખી ટાણો પણ મારતી કે, તારે શેરમાં ધર મથું, વેંવાર થયો પછી અમારી તને શી પડી હોય ? આમડે આવીને તારે શું કામ છે ? પરંતુ એ તો ટાણો મારવા ખાતર, વાલી આવે તે માટે એવું બણીને કહેતી હતી. બાકી લખીને ખાતરી હતી કે વાલીને શેરનું અભિમાન ન હતું.

તેમાં છેલ્લી વખત એનો દીકરો દાનો આવ્યો ત્યારે એણે તો છેલ્લી નોટિસ જ આપી લીધી હતી. મારી, બે હવે તમે નહિ આવો તો અમે તમારે ઘેર આવવાનાં નથી. અમે મહિને બે મહિને તમારે ઘેર આવીએ અને તમે કોઈ ના આવો એટલે અમારા પગ અહીં આવતાં કેમ પડે ?

વાલીએ કહેલું—એવું બાક તારે મનમાં ન લાવવું. આ તો શેર રહ્યું એટલે કામકાજ માટે મ તમારે આવવું પડે. મારીનું ધર છે, તું તો મારા ગણેશિયા-મનિયા જેવો કહેવાય. તારો અહીં આવતાં પગ શું કામ પાછો પડે ? અમે કોઈ નથી આવતાં તે કંઈ તમારા ઉપર અમારે રીસરાદો છે ? પણ શેરના મામલો, મિલની નોકરી, મુકાદમ સારા ના હોય તો રમ્મ પણ મળે નહિ, અને તું જાણે છે, લોક નોકરીઓ માટે પાપપડી કરે છે એટલે મુકાદમનું મન ના હોય અને ઘેર રહીએ તો જગા પુરી દે.

એનો સ્વીકાર કરતાં દાનાએ કહેલું—એ ખરું. પણ આવેશયે સંભાળ રહે. મારી બોન સોની પરણી ત્યારે તમે આવ્યા હતા. હસ વરસ થયાં એ વાતને એટલે અમને તો થાય ને ? આ વખત તો તમે તમે ધરનાં બધાં આવો.

વાલી-નોકરીનું કામ, બધાને સાથે રમ્મ મળવાનો ભોજ બેસે નહિ. પણ હું કે ગણેશિયા, એની વડુ,

અમે તે આવીશું એ સાચું.

દાનો-ક્યારે આવશે ?

વાલી-એ તો શું કહેવાય ? પણ મારું દસ છે કે, મને તેમ કરી આ વળત તો જવું છે.

દાનો-મદિનાદાંડામાં નહિ આવે તો હું તમારે ઘેર પછી નહિ આવું.

વાલી-એવું મારું તોરાથી થવાતું હતું ? મેં તને કહ્યું તો ખરું કે હું તો મારા દિકરા જેવો કહેવાય.

દાનો-એ ખરું, પણ તમે જ કહો મારી, તમારા મજેશિયો કે ધનિયો બહારગામ રહેતા હોય તો આટલાં વરસ એના ઘેર ગયા વગર તમારો જીવ જાલ્યો રહે ?

વાલી મનમાં મીઠા વાણી મધ-રસ્યો દાનો છે તો મારે સમજ. લાખ રૂપિયાનું વેણ કહ્યું. દિકરા જેવો ભાવ હોય તો મારાથી આટલાં વરસ થતાં, આટલો આગ્રહ કરે છે, પણ ત્યાં વગર કેમ કંઈ વળે ? છેવટે એક દહાડો જઈ આવીને ક્યાં પાછું આવતું નથી ?

એટલે તરત વાલીએ જવાબ આપ્યો. દાનો-જા, હું મનમાં એવું માનતો હોય તો મદિનામાસમાં જમે મને તે આવોશું. થોડા દહાડા વહેલુંમોઠું ચાલ એવો કાપો ના મળ્યો.

દાનો-એ તો હું કંઈ સમજતો નથી. મદિના કલો એટલે થોડું આણું પાછું તો ચાલ.

એ વાતને પંદર દિવસ થયા હતા એટલે વાલીને સ્વાભાવિક થયું કે પોતે જામ તો લખી, દાનો, ધરનાં બધાં રાજી થશે. એમને વહેમ પણ નહિ પડે કે પોતે રિસાલને આવી છે, કલહ હું એમને કહીય કે વાપડા કરતાં વહેલી આવો પહોંચી ને ! મારે બીતર ફાડીને શું કામ છે કે હાકરા-વડુ ઉપર રિસાલને હું આવી છું ? એ સાથે વાલીનો જીવ ભરાઈ આવ્યો. ખજસમાં પોટલો લઈ વિચારમાં જીભ દતી તે નીચે બેસી મઠ. એકિંતા આંખમાં અગ્રગિર્વા આવી ગયાં. સાસ્તાના હેઠા વડે એણે આંખો લૂછી અને પોતાને કાઈ જોતું તો નથી ને તેની ખાતરી કરવા

ચોક્કસ દષ્ટિ ફેરવી લીધી. એના દિલમાં વસેલું નેરોથી ધૂંમતું હતું-કાંઈને હું કયે મોઢે કહું કે મજેશિયો ઉપર હું રિસાલને આવી છું ? મેં જાણે કહે કહે કયું છે કે મારા મજેશિયો જેવો અસીલ હાકરા કાઢીને નહિ હોય, મારા મજેશિયો હું ના કહું તો કયે લાણે દાનો ને કોનો મુકાબ જામ પણ જાણિયો ના કરે. એ જ મજેશિયો વડુ આવતાં મારી ઉપર-વટ ચાલ છે અને મને મળ્યો નથી એમ કાંઈને કહું તો લોક શું માને ?

લોક વહેમાય કે, રાંડ વાલી જ એવી હતી કે હાકરાનું ધર થતા દેતી ન હોય એટલે હાકરા શું મરે ? માના ભોલ ખાતર કોનો ને કોનો મુકાબ જામ એવો હાકરા આજે માને ભોલ ઉધાપતો હતો તે માનામાં માલ નહિ હોય ત્યારે ને ? રાંડ વાલી આખી જિંદગી એકલી રહી એટલે એણે માણસનો 'વડનો' મધવા મળતો નહિ હોય. જુરાન હાકરાં આણુંવધતું અર્થ કરતાં હતી ને એનાથી વેકાતું નહિ હોય. વડુ સેરની રહેલી એટલે ખાણિયો પડેરે-જાઠો સવા-દણી હતો તે એનાથી વેકાતું નહિ હોય ? નહિ તો મજેશિયો કંઈ સમજતો નથી કે પોતાના સુખ ખાતર માએ કંઈ બીજું ધર કયું નથી એટલે એને દુઃખ ના દેવાય ? પણ વાલીની જીવ જ ધીબીની ધાર જેવી છે એટલે હાકરા ને હાકરાની વડુ શું મરે ?

સાચે જ આવો વાત એની પાછળ કાઈ કરતું હોય તેમ વાલીને ભમવા ધઈ. એણે પાછળ નજર કરી તો બે ઘેરાં વાત કરતાં દાનો, એક બાઈ બચારા નાયાનો કશો હોય નથી. હું જાખવાડાય રડું છું. નાયાની અને વડુની પૂરી ભોમિયણ છું. બધો હોય સામુનો છે. વડુહાકરાને જનતી રસ આવે તે નેરોને માએ દરખાવું જોઈએ એને જલ્દે મંત્રામાં કલહાં બળી જાય છે. એમને જનતું થી રીને ના આવે એ લાખમાં ને લાખમાં વડુનાં ખૂંધણાં કરે. હાકરા લાંબો ઘેર આવે ત્યારે ફરિયાદ કરે. અને હાકરા માને જાણજે એટલે એમનું કયું સાચું ન માની વડુને

કશું મ્હે નહિ એટલે મગામાં આપ મરી મયો હોય તેમ પોક મૂકી રહ્યા બેસે-મારે ધરડે ધડપણુ કુ ખ આવ્યું હોકરો વહુનો ચર્ષ મયો અને મને મૂનરના રેનામાં તાણી નાખી પછી તમે જ કહો કે હોકરો યામીને જુદો ના રહે તો શુ કરે ?

બીજી બાઈ-મે વાત જાણી ત્યારે મને ખોટું લાગ્યું તે એટલું જ કે એકનો એક હોકરો માને ધરડે ધડપણુ જુદી કાઢે એ એ સારુ ના કહેવાય

પહેલી બાઈ-નાથાનો બિચારાનો કશો દોષ નથી વેકાય ત્યાં સુધી એણે માનો કે કાસ વેદ્યો પજુ અમે ફળિયાવાળાએ બધાએ એને કહ્યું કે મા દોષ કે આપ દોષ બધાને મર્યાદા દોષ, તું તારે હવે જુદો રહે માને કુ ખ દીધા વમર ટકે બાણું વહુ આપી આવશે ને બાઈને મગામાં બેસી રહેશે વહુનો પજુ બિચારીનો દોષ નથી એ તો ટકે બાવા આપી આવતી હતી પરંતુ મગામાં બાઈ નહિ અને જુદું બાવા કરવા માર્યું એટલે એ શુ કરે ?

બીજી બાઈ-મગામાં ત્યારે મરવા પડ્યો તો ય છુ કામ બહાઈ લેતાં નથી ? બચારો કે એલાયો તો છોકરાને ભોગવવાનું છે એમણે તો કાઢ્યા એટલા કાઢ્યા નથી ને ? કાઢ્યા યહને, વહુને ધર સોંપી દઈને માળા લઈ ભગવાનનું નામ દે તો કાપાનું કંથાણે ય થાય

પહેલી બાઈ-બચાઈ લેતા અને કાપાનું કંથાણુ કરતાં આવડું જોઈએ ને ? અને કરમમાં હોવું જોઈએ ને ? એમને મે ય પછા વખત મ્હુ કે તમે મારા જેવો સ્વભાવ ગળો તમારે એક હોકરો છે અને મારે ત્રણ છે ત્રણની વહુઓ છે પજુ કોઈની સાથે મારે બોલવું પડે છે ? જીલ્લી એ અદર અદર બોલે તો મારે એમને હપકાના બે રાખ્દ કહેવા પડે છે ધર છે એટલે બધાના સરખા સ્વભાવ ના હોય, કાઈ તીખું હોય તો કોઈ ટાડું હોય, કાઈ ચચળ તો કાઈ બાહર હોય, કાઈ જોહમોહું હોય તો કાઈ બટકમોહું હોય ભગવાને જુદી જુદી જાતના માણસ ધર્યા છે વ્રલસીદાસે રામાયણમાં પજુ કહ્યું

છે કે વ્રલસી આ મંસાગમાં બાત બાત કે લોક, સજસે હીલમિલ ચાલીએ નદી નાવ સજોમ પજુ આપણા લોકને રહેતાં આવડું નથી એનું આ કુ ખ છે આખુ મામ કહે છે કે તમારે વહુઓ બધી સારી મળી છે હુ બધાને કહુ છુ કે વહુઓ તો કોઈના ધરમા બોગી નથી પજુ આપણને એમની સાથે કામ લેતાં આવડું નથી એટલે એ બોલી પડે છે

બીજી બાઈ-એ તમારું કહેવું ખરું છે મગામાં બાઈની બેસી રહેતાં હોય તો કાઈ કુ ખ નથી મારું નામ દઈને કહેએ કે થોડા દડામાં જીવવાના છે તે કે કાસ કર્યા વમર, જીવ બાળ્યા વમર ભગવાનનું નામ લેતાં દેના જીવે

પહેલી બાઈ-એ બધું કહેવામાં અમે કંઈ બાઈ રાખ્યું નથી, પજુ સમજો એને ને ?

અને બે બાઈઓ બીજી એક બે વાત કરીને તરત ત્યાંથી જીભી યાદ મઠ વાલીએ બહેનને ત્યાં જવાને બહો પિંમર જવાનો તરત વિચાર બદલ્યો.

[૫]

આમે ય ધેરથી નીકળી છુ ત્યારે બધે ફરતી આવું હીડીયાલીને કર્યાં જતાં જીવ ચાલતો નથી, અને આજે નીકળી પડી છુ ત્યારે પિંમર અને બહેનને ત્યાં જઈને બેપાય દિવસે પાછી આવીશ અણેશિયો એમ મૂરખ નથી કે વાત પેટમાં ન રાખે હુ પજુ એની માગોના વખતે રાહ જોતી રહીશ એના આવતા સમી ધરાદરત કરી દમ્પસ એટલે વાત બહાર નહિ પડે કાઈ જાણશે કે અમરતી મળવા આવી હશે હુ કહીશ સરીર બે પાંચ દિવસથી નરમ રહેતું હવું મિલમાંથી રજા લઈ ધેર હતી એટલે જીવને થયું કે લાવ બહાર જતી આવુ, હવાફેર થશે અને બધાને મગારો પજુ અરં ખુશાવને હુ વાત શુ કામ કરીશ એટલે કાઈ મારો દોષ કે છોકરાનો દોષ કાઢે ? હમણું પેલી બાઈ વાત કરતી હતી એવી મગામાં હુ હોલિ ત્યારે મારે કુ ખ આવે ને ? બે

વરસથી વધુ ધરમાં આવી છે પણ ખાધાપીધા સારૂ કે પહેલાંબિદ્યા સારૂ મેં એને એક ચપ્પ કહી નથી. મારો છવ જ પહેલેથી એનો, મેં લૂખ્ખુપાખ્ખુ ખાધું હશે કે આહું પાતળું એટલું હશે પણ હાક-સાંચોને એમને મનગમતુ ખાવાપીવા હીધું છે. વહુને પણ એ પાંતોનો કાષ દદાડો ચમકે કહ્યો નથી. મારે વધી એટલો જ કે ઉપરવટ થઇને એમને જવાની થી જરૂર ?

અને આ વાલીએ છેલ્લો નિર્ણય કરી લીધો હોય તેમ એક વાલોવા કાષ નહીં જતાં એણે પૂછ્યું : 'મારગની ટિકેટ ક્યાં થશે ?'

પેલા કાષને એ નામ અખપયુ' હતું એટલે પૂછ્યું : 'કષ લાઈન ઉપર એ આવ્યું ?'

વાલીને કંઈ સમજ ન પડવાથી કંઈ જવાબ આપ્યા વગર એ તાકી રહી.

એની મુજબ સમજી જતાં પેલા કાષએ પૂછ્યું : 'ક્યાં આગળ થઈને જવાય છે એ ખબર છે ?'

વાલી : 'અજુદ થઈને.'

પેલા કાષએ કહ્યું : 'ગોધરા વાણી આવ્યું કે ખંભાત વાણી ?'

વાલી : 'ગોધરા વાણી.'

પેલા કાષ : 'એવું કાષ રેલવેએ લાઈન ઉપર નથી.'

વાલી : 'ઈરેલવે નથી, મારૂં પિપર ખારમ થાય. ઉનરવાનું એવોના ઇરેલવે.'

પેલા કાષ : 'ત્યારે એમ વાત કરો ને.' અને તરત વાદ આવતાં કહ્યું : 'પણ આપારે એકે ય મારી નહિ મળે.'

વાલી : 'રાતે એક જતીતી તે ?'

પેલા કાષ : 'સાકામમાં મારોએ થોડી ખંધ થઇ તેમાં એ ખંધ થઈ મર્યા અને જતી તો ૫ રાત્રે આવુંદથી મારો ના મળે ને ?'

વાલી : 'અજુદ રહેવાયું કેકાણું છે.'

પેલા કાષ : 'મેલ એ જવાના પણ આવુંદની ટિકેટ ના મળે. દલે તો સવારમાં મારો ઉપરે તેમાં જાઓ ત્યારે'

અને એ કાષ છેલ્લી હકોકન સુધીની માદિતી આપીને ચલવા લાગ્યા. વાલી વિમાસ્યમાં પડી મઠ સાચી રીતે એને પૂરેપૂરો વિચાર પણ નહોતો આવ્યો કે પોતાને કાષ મારો મળશે ? જમના કહેવામ વાણીની હતી એટલે રાત્રે મારો નથી મળતો એનો એને પણ ખ્યાલ નહોતો. દલે શું કરવું ?

એને થયું 'પાછી ઘેર જાઉં તો ?'

પણ એનું અભિમાન આગળ આવીને ઉભું રહ્યું. મણિએ વિચારીને ન જવા દેલો આમલ કયો દનો પણ પોતે ક્યાં જાય છે એ કળા વગર કોઈમાં ગાલો નીકળી હતી. એની વાસે જઈને તરત કહેવું કે અહીં લાવ નોંધ ધરતી કુમ્મી એનાં કેરતાં ઘાજવાન પાસે ભોત માગવું શું ખોટું

સાંજે અર્ધા દિવિયામાં ભરાઈને મેઈ હશે ત્યારે મણિએ અહીં વાત કરી હતી. અને દલે હું જઈને હોમી રહું એટલે અંદર અંદર ફરી ખાખા-ખાખી કરી મારો મરફરીએ કરે—મઠતી મોટે ઉપાડે અને પરીકે તો વેઠાયું નહિ ! દિવિત નહોતી ત્યારે અંદાર પણ શું કામ મૂક્યો દનો ? આખા કગિવાવાળામાં સાખ કે હું બોલો એટલે ધઈ રહ્યું તેને ખાસે આજે હું પરી પહેલાં મણિ આગળ બોલેલું મળું એનો શો અર્થ ? મારું કાળયું આવડ્યું પોયું છે એમ અર્ધા જાણી જાય એ તો હીકે પણ ધરમાં પારકી આવેલી વડુ પોયું વાળી જાય તો મારે આખી જિંદગી એની મધારી થઈને રહેવું પડે. બે વરસ ઘણાં મારાથી બી ખીતે આસે છે તે મારો ફૂંકાડો છે. એટલે અને આજે એમણે મારી ઉપરવટ થઈને આવડું પગલું ભણું છતાં હું ફૂંકાડો ના મારું તો વડુ પોયું બાળી જાય. દરેકજા ઉપરવટ થઈને હાલે તેમ વર્તે.

એ કોઈમાં ને કોઈમાં ધર છોડીને આવતી ના રહી દોત તો વધી ન દનો. એમને એ આવન ત્યારે

હત્યા પત્ર ના મેતવા દઇ ખચર પાડન પજુ દવે
ખીએ જ રસ્તે રીધો છે ત્યારે કાળજી કહજી નરી
એ પૂરા પાડવો મ્હો ગુસ્સિયાના તો કુ ગિસાઇને
ચાલી મધ છુ તે જાણતાં હોશકોશ જીરી જયે મારા
વચર જોાયે, લેવા આવશે તે સાથે કહેશે કે આખી
ગિરજી વારી ઉગરવટ થઇને મ્હી જાઉં તો મને
ભગમાણી માતાનાં સમ ।

એટલે ત્યારે પોતાનો આવો અપૂર્વ વિગ્રમ
થવ નો હોય ત્યારે વાલી રી રીને ધેર જઇને મયમનો
પરાજ્ય સહી લેવા તૈયાર થાય, એને થયું કે પોતાનો
પામે શો દમ્હો હતો કે રાને રોયો સુધ મહેવામા
વાંધા જેવું હતું ? વિચારમા તે વિચારમાં ગતે જીમ
તો આવવાનો નથી અને એકાદ મે કુ આવશે તો મ
માથા નીચે પોટલીનું એણિકુ કરીને પોતે આડી
પડશે એટલે કોણ લઈ જવાનું હતું ? અને એની
જીમ એવી ન હતી કે કોઇ માથા નીચેથી પોટલી
એવી લે તો પજુ જાગી ન જાય ? આમ રોજન
ઉપર ઉવટ રાત બેચી કાઢી સવારની ગાડીએ
જવાનો ઉઠ્યો વિચાર વાલીએ કર્યો તે સાથે એને
ખાતો મવાનું દિલ થયું કે લાર કોઈ ખીજને પૂછુ
તો ખરી કે ગાડી જામ છે કે નહિ ।

એણે ખીજ એક લાકડેને વળી પૂછ્યું 'આજુદ
જાણી રાત્રે દવે ગાડી નહિ જાય ?

'ના' પેલા ભાઈએ મ્હું તો ખડુ, પજુ સાથે
ખીજ સવાસ પૂછ્યો 'તમારે શુ કામ છે ?

વાલીને વિચાર આવ્યો કે રંગો મામતો
ખધાને કહેના ફરવું । જોઇએ બાકી ગમભરી જાણી

જતા લુટવાનો લામ મેળવી જાય એટલે એણે યેના
ભાઇને કઈ જવાનું ન આવતાં છૂગ પાડા પત્ર
ઉપાધ્યો ગાડી નથી જતી એ જાણતાં ખીડુ જેને
પ્રોજન પજુ ન હતું

પેલા ભાઈએ કઈ જવાનું ન મળ્યો છતાં કહ્યું
'તમારે ખડેન જો ખાસ એવું મામ હોય તો મેલ
જમ છે દિલિટ નહિ આવે પજુ બેસી જશો તો
જમણું ભાડું આપવું પડશે એ જ પજુ આજુદ
જેવું દશે તો જવાશે ખડુ '

વાલીએ ઉમા રહી જવાનું આપ્યો 'ના રે બપ
મારે એવું કશું કામ નથી ધેર જઇને સવારે
આવીશ અમારે ગરીબ માણસને એવા જમણા પેસા
કડવાના કપાંથી હોમ ? અને રાતે રાત એવું કામે શુ
જવડી જવાનું હતું ? રાતે ગાડી જામ છે એ જાણીને
કુ તો આવી હતી '

પેલા ભાઈ, એ ગાડી તો થોડા વખતથી જામ
યઇ છે '

વાલીને દવે ખાતો થઇ કે ગાડી જતી તથી વળી
પેલા બાઇને વહેમ ન પડે કે પોતે ધેર નથી જતી
એ કારણે રોજન ખડાર થોડે દુઃ જમ આવીને એ
પાછી દિલિટજારીના ઓપરા નીચે આવીને એક ખૂંજે
લપાઇને મેલી ગતે ફસ લાગે કાળીને એ મેલી હતી
ત્યાં ખાધાપીધા વચર આડી પડી તે સાથે એની
આખમાંથી આમ્મ વહેવા લાગ્યા—ઠોકરા ને વડ
નિરંતે અચર કે સાર ને ગનાં દમ્હો અને દુઃ અરી
જૂખીનરસી લયુ છુ !

[કથાનાં :

★

વિદ્વાતામાં જ સર્જન નથી હી સર્જન એટલે જીવનની સમજ, જીવનનો
વિવેક વિશાળ સિદ્ધાંત, દષ્ટિનું નૈનિક જગ ઉપગત બૌદ્ધિક પ્રતિક્ષા ખડુર સ્વભાવ અને
સાફ દષ્ટિ આપે છે જીવન જીવનની કથામાં સરકારી માણસમાં એક પ્રકારની મધુ તા,
સુરચિ અને વિલસુરતા જોવામા આવે છે, જે તેને ખેપવિદીના પદાપદોની નિર્ધારતાથી
અલગ પાડે છે સર્જન એ સુદિનો એકાદ જુમિડા નથી અથવા તો વિધિનિયમેનો
આડખર નથી પરંતુ માનવવાદોદ ગુરુ અને નસરુ અથવા ગદાપણાથી પા
રહેલો એક જીવનદષ્ટિ છે

—રામકૃષ્ણજીન

શ્રી મેત્રેયી દેવી કૃત 'મંગલુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુભવ : રમણીક મેઘાણી
મણિલાલ અલગારી

તે વખતે વર્ષાઋણ પાસે આવી રહ્યો હતો. જન માસ હતો. અતઃગતતા કુદાપતંગિયાનો ઉવદન શરૂ થયો હતો. સાંજ પડતાં જ મોટાં મોટાં પુર્ણ દેવા નીચે ઉપરા ઉપર પડવા મંડતા. માસી તેથી બહુ ખીતાં. એક દિવસ સવારે ગુરુદેવને પીલું આપવા જતા જોયું તો માસી પશુ પ્રણામ કરવા આવ્યા હતા.

'ભુએ માતૃસ્વસા, એક વખતે હું ત્યોતિયનો અભ્યાસ કરતો તેથી તમારે માથે આજે નક્કી કંઈ આશ્ત આપશે એમ સ્પષ્ટ આખી શકું છું.'

'શી આશ્ત આપશે ?'

'એવ શું કહી શકાય, પણ કંઈ માહું જરૂર જનશે'

માસી તો આખો દિવસ એક જ પ્રશ્ન પૂછતા ફરવા લાગ્યા, 'શું થશે ?' ત્યારે રાત પડી ગઈ હતી. વાળુનો સમય હતો. હું તેમને દવા આપવા બેઠી હતી ત્યાં એકાચિત્તે એક તીણી ચીસ અને દામવાસણનો અખણટ સંભળતાં ભોજનશુદ્ધમાં જઈને જોયું છું તો માસી એક પુરશી ઉપર બેઠા છે, ટેબલ ડોલી રહ્યું છે અને કવિ જેને ત્રણ કર્તા—અનિલ ચંદા, સચ્ચિદાનંદાચ, મનમોહનરાય, કહેતા તેઓ મોટા હાથિયમ છુધા લાકને હોદા કરતા ખાઈ રહ્યા હતા. પાછળથી ખજર પડી કે એ તો ચોકસેટના છુધા હતા. અનિલ-ચંદા દાહલીંગથી તે લેતા આવ્યા હતા તે અગઉની સંતકસ સુખખમાસીની થાળી ઉપર રૂમાલ ઢાંકીને રાહ જોઈને બેઠા હતા. પાછી આવીને જોઈું છું તો કવિ મનમાં હસી રહ્યા છે.

'માતૃસ્વસા, મેં તમને કહ્યું જ હતું કે આજે તમારે માથે કંઈ આશ્ત છે.'

'તમે ય શું આ સંતલસમાં સળ્યા હતા ?'

'એવ શું એમાં ભલેશે સમજે છે? એ વધારે પડતું માનો છે. પણ હવે એસોસીએટ પ્રેસમાં આ ખજર આપતા નહીં, નહીં તો કવિ સમ્રાટની ગુરૂતા

તદન ધડી જશે—ખાસ કરીને આ ગુરુદેવ દેશમાં. વાઈ, જો હું તમારો ગુરુ થઈ ખુબ લોચા આસને બેસી તમને ઉપદેશ આપતો હોત તો જોને તુકશાન થાત તેનો વિચાર કરું છું. જે પોતાની જાતને કોચે શિખરે ચઢાવી દે છે તે કેટલું બધું ખુબે છે તેની તેને ખજર નથી.'

તેઓ આખા દેશના ગુરુ હતા. તેમણે નિર્મળ તેમજ સ્પષ્ટ શુદ્ધિ દ્વારા તથા રસના આનંદમય અનુભવ દ્વારા દેશને જાગૃત કર્યો હતો. તેમની વાતચિત, વિચારો તથા રંગવણીથી પેષાઈ આપણી માનવતા વધારે ખીલી છે. તેમણે પોતાની જાતને કોચે આસને બેસાડી કદી ઉપદેશ નથી આપ્યો, પરંતુ સખા થઈને માનવ હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે ને સખા થઈને જ આપણને ધમ્યા છે. તેથી જ તે સાચા શિક્ષક કે સાચા ગુરુ છે. તેઓ બાળકની જેમ બહુ સહેલાઈથી પુરશી થતા. જ્યારે તેઓ ઉંડા વિચારમાં મગ્ન હોય, મહનમાં મગ્ન તરતો વિશે લખી રહ્યા હોય ત્યારે પણ વારંવાર બહુ સહજ રીતે અમારી વચ્ચે તેઓ પાછા આપ્યા આવતા. તેઓ તે કાઈને ટાળતા નહીં, રશુ ખુશમાં ધકેલો દેતા નહીં તેમજ તેમને માટે જે એકદમ અયોગ્ય હોય તે પણ તેઓ હસતે ખુબે સ્વીકારતા. અમારી સાથે એવી રીતે વર્તતા કે અમે સહજ રીતે સર્વ વિષયમાં તેમની સાથે વાદવિવાદ કરતા. જાણે તેઓ અમારા માનો જ એક જથ્થો હોય એમ લાગતું. આ વસ્તુ વિશે દરથી વિચારતા બહુ આશ્ચર્ય થતું, આજે પણ ચાંચ છે. એટલે જ આજે એમ થાય છે કે તેઓ કેવળ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ કે મહા પ્રતિભાશાળી લેખક જ નથી પરંતુ અનુભવ હૃદયના સખા પણ છે.

મારી અણબધા ભાષામાં એક વિષય વિશે લખીને સમજાવવું શક્ય નથી તેમ છતાં તે અમારા રોજના અનુભવનો વિષય હતો તેઓ હંમેશા સર્વની સાથે સર્વ વિષય પર વાતચિત કરવા તૈયાર હતા, કાંઈ વાક્યામાં પોતાને પુરી રાખતા નહીં અને અમારા હંમેશના નાનામોટા સુખદુઃખો તેમજ સંસારની પ્રત્યેક

નાનામાં નાની વાતથી પણ તેઓ પરિચિત રહેતા, તો પણ વારંવાર તેઓ મનના ઉડાણમાં દૂર ચાલ્યા જતા એમ અનુભવ્યું છે. આ ધડીએ કોઈ વિષય પર સદાજ કોતુક ને હાસ્યોપહાસ્યો બોલતા હોય પણ ખીજ જ ધડીએ તેઓ સ્તબ્ધ મર્મ જતા. ત્યારે તેઓ જાણે પીજી જ વ્યક્તિ ખની જતા. એમ વાગતું કે જાણે એક ખાતલું, તેની પેલી પાગના મશીન અને વ્યથાત - દરથને ઢાંકીને બધ ચઇ ગયું તેઓ અમ્રાઈ એવું સ્નેહનું સ્થાન હતા કે અમે અમે ત્યારે સર્વ વિષય પર તેમની સાથે વાત કરતા તેમ છતાં મારા પૂરતું તો એમ ધણી વાર ખન્યું છે કે કંઈ જરૂરી વસ્તુ હોવા છતાં ધણી વાર મુઠ્ઠી કેમેય બોલી કહી શકી ન હોઉં. કપાકોના કલકો સ્તબ્ધ બેસી રહી એ પ્રયાતને મળી રહેલું દુરત્ય અનુભવ્યું છે. આત્યારે સમજાય છે કે કાખીને તે સમજાવતું તદ્દન અસંભવિત છે આવી રીતે કાખાને પ્રવલ્ન પણ કેટલો બધું અને અપૂર્ણ છે. તેમની વાત કેમેય ન કાખાઈ એટલું જ નહીં પણ એ કાખરી પણ શક્ય નથી કારણ કે તે આપણા અતિ અજ્ઞાત છે અગે તેમને જેવી રીતે અને જેટલા બોલ જાણ્યા હતા તેમ અમારાથી કહી શકાય નથી મોહની એકાદ બે વાતો કાખી શકાય પણ તે કેટલો અદ્ય છે! પરંતુ નિરવતામાં કેવી પ્રયત્ન કાવચીજકતા હોય છે તે કેવળ અનુભવજન્ય જ છે તેથી જ તેમની પાસે રહી તેમના સાલિષ્યમાંથી જે મેળવ્યું છે તે બ્યક્ત કરવાનું શક્ય નથી તે અનુભવ અતિમદન અને વાણીથી પણ છે હમેશનું તેમનું એ મળી રહ્યું, તેમના રસરિનબધ એ પ્રકટીકરણો, એ સ્તબ્ધ શતિ અને તેઓ કવિ છે વગેરે જે અનુભવ્યું હતું તે સાચવી રાખશું એમ અમે માન્યું હતું પણ તે સંભવિત ન ખન્યું

તેઓ નોકરાની સાથે ઇસારાથી જ વાન કરતા. તેથી કોઈ તદ્દન નવા માણસ ગાંઠે તેમની પાસે કામ કરવાનું મુશ્કેલ હતું ઇસારાથી અર્થાત અત્યત કુંકમાં બોલતા તેમ છતાં ખીનજરૂરી વાતમીન કે

મગ્રક પણ કંઈ ઓછી નહોતા કરતા, પણ કોઈ સામાન્ય કાળની વાત જેમકે ક્યમ જોઈએ છીએ, આદર લાવી આપવાની હોય કે એથી જ કોઈ ખાનગી માટે કહી પૂરેપૂરે બોલતા નહીં, હા, ના અથવા જગા હાથ હસાવીને ચૂપ ચૂપ જતા, સમજાને લાવી આપીએ તો ઠીક, નહીં તો કંઈ નહીં જમવા બેઠા હોય ને એકાદ વાની દૂર પડી હોય તો ખાધા વિના ચલાવી લે પણ બોલે નહીં કે આપો અમારી સાથે પણ તેઓ એમ અતિસામાન્ય ઇસારાથી વાત કરતા, સમજાને તો ઠીક નહિ તો કંઈ નહિ એમ છતાં આપણને ખગર પણ ન પડે કે કંઈ અચલક પડી છે સંજન્ય છે કે પૂન્ય દિવેન્દ્રનાથ શકુને પણ આવી ટેવ તેમના કરતાં વધારે હતી, તેમના એક જુના નોકર સિવાય ખીજ કોઈનેય તેમનું કામ સમજાવવાનું મુશ્કેલ પડતું શા માટે એમ કંતા તે નથી જાણતી પણ મને લાગે છે કે તેઓ હમેશા એકાદ વિચારમાં તણીન રહેતા - ત્યારે ઇસારાથી બાલ જગત બધી દષ્ટિ કરતા ત્યારે પૂર્ણરીતે જ કરતા નહિ તો નકામી નાની મોટી નાખોથી તે વિચારમાં અમરથી ખસેત પહોંચીકા ઇચ્છના ન હોતા આમ તેઓ જાણી જોઇને નહોતા કરતા પણ તે તેમની માનસિક ટેવ હતી ઓછામાં ઓછું મને તો એમ લાગ્યું છે.

એક પ્રસંગ હતું, એક દિવસ ખાલા બેઠા હતા આપુનાથુ દાંડેનાદાંડેના આવીને બોલ્યા, 'સામેના પદાક પર હીવાનું સીમનેલોમ શરૂ ચઇ ગયું છે કહની ચોપડી મળતી નથી, જલ્દી ગોતી આપો' મેં કહ્યું 'જરા થે મો નિરાતે ગોતારી'

'ના, ના, તું જા તરો કયા મુખી બેઠા રહે. તારી ગેરહાજરીમાં દુ ખટ્ટ મોજથી ખામચ તું દાજર હો તો કાંઈ આદારનો સ્વાદ વધી જવ, આટલો અદકાર શા માટે?' ગુરેને કહ્યું.

ન છૂટકે હાંડતું પડ્યું બેઝેક મિનિટ પછી જોયું તો વરકમાં આવીને બેઠા હતા

'કેમ ખાધા વિના ચાલ્યા આવ્યા?' એ કાંઈ

ન બોલ્યા. ત્રણમાર વાર પુછ્યું ત્યારે બોલ્યા. 'શું ખાઉં?' મહાદેવે આવીને પૂરીની યાળા મૂકી અને 'મધુ'નું પાત્ર બોલવા વિચારું છું' ત્યાં જોયિંતા હરિપદે—વૃદ્ધમાના લાડકા હરિપદે તીરવેળે આવીને એકદમ એ લાઇ લીધું.

'નવાઇ! શા માટે એણે લાઇ લીધું?'

'કેમ લાઇ લીધું એ કેવી રીતે જાણું! મેં તો એનું મનોવિકલન.' (માનસપ્રયત્નરણ) કર્યું નથી સાચકો એનાલોસનો ખંગાળા પર્વાય મનોવિકલન છે એ ખબર છે ને?'

ખીલું કોઇ હોત તો એમ પુછત કે કેમ લાઇ જાય છે અથવા એનું ખીલું કંઈક કહેત પણ તે આ નકામી વાતોમાં પડે એવા નહોતા.

એવો જ એક ખીજે પ્રસંગ, નાવાનું પાણી ઠીક કરી મેં ખબર આપ્યા.

'જો, મહાદેવ અને વનમાર્ગીમાં કેટલો તફાવત છે એનો વિચાર કરે છું. આનામયિ પુદિ હતી પણ કમચાઢી રહી છે. આજ લગભગ પાંચ દિવસ થયા હું નાવાની જગ્યાએ ખુરશી પર હુતાલ રાખુ છું પણ તે ત્યાંથી લાઇ ખીટીએ ટીંગાડી દે છે તેથી ભારે મુશ્કેલી પડે છે. નાવાનું ટોડી દેવાનું યન થાય છે.'

'તમે બોલતા કેમ નથી? કહ્યું હોત તો એમ ન થાત.'

'કહું શા માટે? રીજ રનાત પત્થા પછી જોરડી સાફ કરવા જાય છે. ત્યારે તો તે જુએ છે, જોઈને એ કેમ ન સમજે? જોઈ છું કે એ કેટલા દિવસે સમજે છે પણ હવે એમ નહીં યાય. તને કહેવાઈ મધુ' એવી રીતે તેમની છુદિની પરીક્ષા કરે છું. એ ઉપરથી એમની છુદિની ગતિ કંઈ તરફ છે તે જાણે સારી રીતે સમજી શકાય છે.'

'વાર, એમ શુ કામ કરો છો? કંઈ જરૂર હોય કે કંઈ અજવડ પડતી હોય તો રૂપિય બોલ્યા વિના વેડી કેમ લો છો?'

'હું ૫ છે ને! કેટલું બોલું ને કેટલું વિચારું. "આર માવતે પારિને પરેર માવના લો સદ્" "હવે ખીજની ચિંતા મારાથી નથી થઈ શકતી, મારી સખી." પેલો ચોપડી વગાડી ગાતો એનું નામ શું? હં...વિપિનજાણુ. એક દિવસ 'વૈકુંઠેર ખાતા' વાંચતું પડ્યો તારી પાસે અહીં છે ને?

હું મને ઉઘાડી દહણ એમ માન્યું હતું ને! તેથી જ તારી પશમી શાલ બોઢાડી મૂક ને? પણ શામાટે ઉઘું? તારા મધા પછે પાચ મિનિટે જ ચાલો આવ્યો છું.'

'મઠીક ઉઘ્યા હોત તો શુ તુકશાન યાત?'

'ઘણું તુકશાન, મારા આત્માની અધોગતિ પણ કહી શકાય. મેં તો તને કહ્યું છે કે એ હું કહીય, 'મુઓ' તો હુ કહીય, 'ના, કહી નહિ.' હમેશા એ હું મારી જાતને Assert ન કરું તો ધીમે ધીમે તારા તાબેદાર થઈ જાઉં.'

'વાર, શું કશું ત્યારે? અશમ્ભા લાવી આપું, વાંચશો?'

'કહું, તે નહીં અને હું મેં કહીય, 'વાંચો' હું કહીય' ના કહી નહિ, મારે હમણાં જ મુર્છ જવું છે. માટે કંઈ બોલ્યા વિના પેલી કાગળી ચોપડી આપ. મને પ્રવાચ વર્ણન વાચવામાં મગ્ન પડે છે હજી મેં કેટલાય રેશ જોવા નથી કેવા જાતનનના એના માણસો છે! કેવા ભાતભાતના એમના અહેસ છે! કેરા કિન્ન કિન્ન એમના આચારવિચાર છે! અને કેવા અનેક-વિધ એમના રીત રિવાજો છે! જે જગત અમાન છે તે જગતની પરિધિ કેવી જુદા છે! અને જે જગતને જાણીએ છીએ તે કેવું નાનકડું છે. ધીમે ધીમે આ જોદશથી પેલો જોરડો માંગે વિદેશ થઈ પડ્યો છે એથી જ એ મનોમન અવાસ કરે છું—મેકા મેકા પ્રવાસ વર્ણન વાચું છું. તમે જધા મહેરબાની કરીને આપો પણ છો. એ વાચતાં વાંચતાં ચાલ્યો જાઉં છું કોઈ અપરિચિત જગતને સીમાડે. બહુ મજા આવે છે....'

"હમણાં તારા પતિ આવ્યા હતા. તેમને કેટલીક

વાતો સારી રીતે સમજાવીને કહી પણ તે તો એવા મુઠા રહ્યા કે સંમત થયા ન થયાની કંઈ ખબર ન પડી. મેં એમને કહ્યું કે થોડા સ્વિક્ષ રાત લઈ બધા શાંતિનિકેતન આવો. શાંતિનિકેતનમાં દરે ધનધોર મેળવીલા શરૂ થશે એ તને ખબર છે ને ? તે એક જોવા જોવી વરણ છે, અંધારૂં કરી દાળાં ને માઢ વાદળાં ઢાંક્યા આવે છે ત્યારે ચોરે કાર તરસી જમીન સ્વામય થઈ જાય છે તે એક અજ્ઞાન દ્રશ્ય હોય છે. અમે પણ થોડી ધણી મેઘાનખતિ કરી શકીએ છું તને ખાતરી કહું છું કે વહુમાની દેખલાળમાં આરામથી રહેશો.

‘આવી તાત કેમ નીકળી ? કંઈ ખબર આવ્યા ? જવાનો સમય થી થઈ ગયો ?’

‘ના, ના ખબર હજી આપ્યા નથી, પણ એક દિવસ જલુ’ તો પડશે જ. આવ્યો છું ત્યારે જવાનું પણ થશે જ, નહિ તો ચિત્રનાથન બનાવવાનું શરૂ કરવું પડશે ને મોઢા મોઢા અક્ષરે ઢાપામાં છપાશે ‘ભારત સરકારની અસાધારણ સાક્ષી ‘મધુમા Concentration Campમાં રવિન્દ્રનાથ બદી’ પછી ધણીય દાય રવીન્દ્ર કરીન્દ્રનો અનુપ્રાસ જોડી કવિતા લખશે. રામાનંદ આશુને તે છાપવા પણ પાસે આવતી ધાંધલ થાય એ શું સારું ? કેમ શું વિચારી રહી છે ?’

‘અમે જો તમારા કુટુંબી થયા હોત તો કેવું સારું ? એ વિચારું છું’

‘કેમ, શા સારું ? કુટુંબી નથી થઈ તેથી કંઈ ક્ષતિ થઈ ? આવતી કવિતા વાંચીને તારી આવી છુદ્ધિ થઈ ? કુટુંબી થયે કંઈ કુટુંબી થઈ જવાય છે ? એના કરતા આવું થયું છે તે જ સારું થયું છે. પાસે રહેવાથી જ જો સૌ કરતા વધારે મેળવાતું હોત તો તો મહાદેવ જ મારી પાસેથી સૌ કરતાં વધારે મેળવે છે જમની વચ્ચે પહેલા મેં જીવનની શરૂઆત કરી હતી તેમનાથી દુર આવ્યો આવ્યો છું. મારું આખું શાંતિનિકેતન અકુટુંબીઓથી જ ભરેલું છે પણ તેઓ તો અકુટુંબી નથી. જમની વચ્ચે જન્મેલા હતા તેમ-

નાથી પણ દુર આવ્યો આવ્યો છું તેમાં એવા ધણા છે કે જે મને યાદ પણ કરતા ન હોય, હું પણ તેમને યાદ નથી કરતો. આવું પારકા માગ પોતાના બન્યા છે તેમાં વૃક્ષાન નથી થયું તમે પરણ્યા છો પણ બ્યારે પાસે આવો છો અને આવડો અકારણ ને અહેતુક રોદ વર્ષાવો છો. તે કંઈ હું અવગણતો નથી. અને હું મારા હૃદયમાં ધણું મહત્વનું સ્થાન આપું છું. એ રોદ અને એ ઉંડી શ્રદ્ધા હું વિશ્વમાનવના જ્ઞાન તરીકે ગ્રહણ કરું છું તેથી મારું હૃદય ભરાઈ જાય છે આવડો બધો રોદ મને કેમ મળે છે ને હું સમજી શકતો નથી. તમારી પાસેથી મને ધણું મળ્યું છે, મારે ફરિયાદ કરવા જેવું કંઈ નથી, તેથી જ જો ને કેટલા બીન જરૂરી પત્રો લખું છું ? કોઈ જો મારી એક લીટીથી છુટી થાય તો તેને હું કેવો રીસે પાછો કાઢું, કહે જોઈએ. મારા કારભારીઓ તે સમજતા નથી. અલગત ચરિત્રા શરીરે ધણી વખત આવ્યા કામેમાં યુમાવેલા પડે છે એ હું જાણું છું પણ કોઈનેય હું ના કહી શકતો નથી. કોઈ જો મને મળવા આવે તો ઝટ દર્શને ના નથી કહી શકાતી કે સમય નથી. તમે જો ઉડો રોદ મને એટ ધરા છો તેનું કારણ સાથે જ હું નથી સમજી શકતો. હું મોટા કાંવ છું મોટા ફેરાવિદેશમાં મને ધણું મળ્યું છે. પ્રથમ સાપ્ત, અભિનંદન એ બધું ધણા કવિના કાગળમાં હોય છે નોબેલ પ્રાપ્તનું મલ પણ ચોક્કસ છે પણ આ અહેતુક ઉડો રોદ તો અમુદય ને દુર્લભ છે. એમ કહી ન માનતી કે એ હું સમજતો નથી.’

“પણ દિવસ પહેલાં આપને એક સીએ કવિ-તામાં કાગળ લખ્યો હતો. તમે તેને યોગ્યતા નહોતા. તમારા ઉત્તર સાથે એ કાગળ ‘વિચિત્ર’માં પ્રગટ થયો હતો, તે કાગળ સરસ હતો જો કે તે મને યાદ નથી પણ આપે જો ઉત્તર આપો હતા તે યાદ છે.

સુદર મંચિર ફુલ નિમૃત શબ્દયે તમ મને
જદિ ફુટે થાકે મોર કાચેર દક્ષિણ સમીરણે

હે જોખને, આજિ દ્વિર્મલ કામલ ગંધ તાર
દિવે છ દક્ષિણ મોર કવિર ગતીર પુરસ્કાર
સહો શાસીવાંદ વાલે, શાવન ગોવન બંધાવે
છન્દેર નેદનવન સુષિ કરો, સુષા સ્નાય સુરે
વેંગર નન્દિની તુમિ શ્રિયગ્ને કરો બાનદિત
પ્રેમેર ભક્ત તવ મને દેલે દિક ગાનેર અમૃત.

‘યાદ આવે છે આપને ?’

‘ઝાંખ ઝાંખુ યાદ આવે છે. લખાણ સાઈ’ છે.
તારી રમૃતિભંડારમાં સંમદ કંઈ ઓછો નથી.’

x x x

એક દિવસે સાંજે ‘નામ’લુર ગદ્ય’ (પાછી ફરેલી
વાર્તા) અને ‘પપલા નંબર’ (પહેલા નંબર)ની વાર્તાઓ
વાંચવામાં આવી.

‘સમુજપત્રની વાર્તાઓ મને ખુબ ઓછી યાદ છે.
તેમણે ‘અપયુક્ત’ની વાર્તાઓમાં ધણે ફરક છે.
બાપા’ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. વળી માતાશ્રી
વાર્તાઓની ભાષા તો તેના કરતાં સાવ જુદી જાનવી
છે. એમ કેમ થાય છે એની કંઈ ખબર નથી પાતી
અંદર ને અંદર પોતામેલે બદલાઈ બદલાઈને બાપા
દરેક પુસ્તકમાં જુદી જુદી ભાષા છે. ‘નામ’લુર ગદ્ય’
નામની વાર્તામાં હરિમતિનો પત્ર દયાવવાનો કડુણ
વૃત્તાંત છે:—ધરમાં દાખલ થતાં જ સેવા કરતી સ્ત્રીને
ગોષ્ઠ કે તરત જ અમિયાનું મોઢું અતિ સખત ઘર્ષ
થયું. તેના દેહવિખ્યાત મોઢાસાથે માત્ર એક
પ્રસારો જ કર્યો હોત તો શું સેવા કરનાર માણસનો
અભાવ દત્તાત્રેયે તે બોલી, ‘હરિમતિને શું તમે...’
તરતજ એ બોલી નાખ્યું, ‘પત્ર બહુ કળતા હતા...
અ.જ એક સ્ત્રીના રોપમાંથી ખીજી સ્ત્રીને બચાવવા
જુદું બોલી બેઠો. આ -વખતે મ સમ રાર ઘર્ષ.
અમિયા મારા પત્ર પાસે બેઠી...હરિમતિ ધામેથી લીધી
ચાલી ગઈ. અમિયા મારા પત્ર દયાવવા ચંડી. કેમ
કરીને ના પાડું કે મારે જરૂર નથી. મને મમતું પણ
નહતું. આજસુધી મારા પત્રનું સ્વાયત્તશાસન સંપૂર્ણ
જાળવી રાખ્યું હતું પણ હવે એ નહીં ટકે એમ

લાગે છે. આવો પ્રસંગ એકવાર મારા જ નથી ગમાં
બન્યો હતો. મારે આશ્ચર્યમાં ફસાવો હતો. સ્ત્રીની
કંઈ અજ્ઞાની ધાર નેષ્ટ થયો.”

x x x

“તમારા આ મેદિનીપુરના બખર્ચીઓને કંઈ
સુકતા રાધિતા આવડે છે? એ એમનું કામ
નથી. આજકાલ તમારે સાધન સામગ્રી
ધણી હોય છે. તૈયારીઓ પણ જેવી હોય છે
પણ અગાઉ જેવી રસોઇ થતી તે હવે નથી થતી. તે
દિવસે કમુની મુઠકોઝ કરી પણ જેવી અમારે ત્યાં
થતી તેવી શું મળે હતી ?”

‘તેનું કારણ તમારી અજ્ઞ છે, હું માનું છું કે
તે મુઠકી પણ આવી જ હશે પણ જીવકાળના દિવ-
સોની રમૃતિ સારી લાગે છે એટલે એમ થાય છે કે
સુખી પણ સારો જ હતો.

‘હશે અશક્ય નથી. કેમ કે તેનું કારણ અંદર
છે. સ્ત્રીને માળની અજાણીમાં ભાણીના હાથની રસોઇ
અમૃત જેવી લાગતી. તેઓ મને દંમેલા આગવા પણ
તે બાળીનો રનેહ હતો તે હું ત્યારે સમજતો નહીં,
શરમ ને કુંપ્ત થતું. મને એમ થતું કે કેવી રીતે હું
એવો થાઈ કે મારામાં તે એકેય દોષ બોળી ન શકે.
બધાપ ખાવા બેઠા હોય ને વખતે એકાએક તે બોલી
બેઠતા, જુઓ જુઓ કવિ કેમ ખાય છે. બરાબર
ઝોનાર જેમ’ તે વખતે કેવી શરમ આવતી. પણ
એ તો કમ્પ્લિમેન્ટ હતો. જોનાર માફક ખાવું તે
બહુ મોટો ગુણ હતો. ‘રવિ ખધા કરતા કાઝો છે,
દેખાવે સારો નથી, કંઈયે કાણી જાણે કેવો છે. એ
કોઈ દિવસ માછ નહીં શકે એના કરતાં સત્ય કથાંય
સાઈ થાય છે’ પરંતુ એ બધી બનાવટ હતી. મનમાં
મનમાં તેથી ઉલટું જ કહેતા, તે કઠી સ્ત્રીનાર નહોતા
કરતા કે હું સારું લખી શકું છું કે કાંઈ કાંઈ લખી
શકીશ. તેમનો આદર્શ મિહારીલાલ હતો. કેવળ એક

*એક પ્રધારની વાતી

x એક પ્રધારની મીઠાઈ

જ મુખનો સ્વીકાર કરતા કે હું સોપારી, સારી
કાનગતા મળે છે. 'રવિ શં સન્સ સોપારી કાવરે છે!'
પણ એ કામ કદ વવાની તરફીય હતી. આજકાલ
તમારે સોપારી કાતરવાનું મરી મું છે અત્યારે તમાગ
દાથમાં જેમ રસમ અને મોશા ચાલે છે તેમ તે વખતે
સુઝીને સોપારી ચાલના. પણ હું તેમની ઇચ્છા મુજબ
સોપારી કાતવા પુરતી ઉમ્મત કરી ન શક્યો.
નિયાયેથી ધરે આવું ને તેમને ન જોતાં તો બહુ
કુમ્મ મળું. તે કહેતા, 'વાહ, તારે માટે શું સમારનેહી ને
અવદાગ છોડી દઈ?...તેમની પાસે ખુબ લાડ હર્મા
છે. ત્યાર પછી એ અમાસીની લોલા બધે મધ ને
જીવનલોહના નવાનવા પર્વ એક પછી એક રહે થયા.
અત્યારે દરેથી તે બહુ અદ્યુત લાગે છે દરેથી વારે
અલસાતા, હવે છેલ્લો પાકો પામે ચાલ્યો આવ્યો
અતે તેમ એ થવાનું હોય તો અત્યારે જ ધી
પરિપક્વના લાકનું અમુન ખાઈ લઈએ,'

તે વખતે તેમને લાઈને ક્યારેક ક્યારેક અમે
જે ફરવા જતા. ધરમાંથી બહાર જવાનું થાય કે,
સા માથે ટોપી પહેરતા, બાલે ને પછી ચોડું કે જ
ફરવાનું હોય. તેઓ કહેતા, "માત્ર અમાણી સિવાય
મીળ બધા દેશના માણસો માથું ને ચરીર ઢાંકે છે.
અમારા જમાનામાં, ખાસ કરીને અમારે ત્યાં આવી
માનતોમાં બહુ દાક ધારણ હતું. લખરવધર વેશે
જેમ તેમ ફરવા જઈ ચકાતું નહીં." માથે ઢાળી
ગાળી પહેરી, ચરીરે ચદર લીટી, મંગુના વનચરતે
તેમની સાથે જ્યારે અમે ફરવા નીકળતા ત્યારે એ
અતિ અદ્યુત લાગતું. એક અગમવા નિર્જન મામમાં
તાની એવી માડીમાં નિર્જન જંગલને દરતે મળે
અમે ફરવા નીકળતા—સર્વશ્રેષ્ઠ હવિ સાથે, જેને
પ્રધીના સર્વ દેશની સર્વ ભાષા ભાષી જાણે છે,
એ વિશ્વવિખ્યાત શ્રેષ્ઠ માનવ સાથે કે જેણે પોતાની
અજ્ઞે પ્રતિભાથી આ પદ્ધતિ જાતને પણ જન-
નના દરબારમાં પરિચિત કરી છે. એ શું જોખ
વેરમમની વાત છે! અહીં સમા નથી, માલાચંદન
નથી, અને પ્રશસ્તિપત્ર પણ નથી. છે કેવળ સૂકા

પદ્ધતિના મર્મસ્થાનિ અને ધાતુઅધિકાર. કલકત્તાના
રસ્તે તેમની સાથે મોટરમાં મધ્દ હતી તે વાદ આવતું.
તેઓ કહી પડ્યા—કિચાડી મોટરમાં બેસવા ન પડે
તા. લોકોની દૃષ્ટિથી તેઓ અકળાઈ જતા, તેમ છતાં
બધે પડતામાંથી જેટલું જોઈ ચકાતું તે માટે દામ-
માંથી, અસમાંથી અને રસ્તા પરથી ઉત્ક્રાંતિ જનનાની
દૃષ્ટિ કેટલી અતુર હતી! અમે તેમનું સાલિષ્ય પામ્યા
દતા, હવા પૂરે તેમની નિકટતાનું આ અસીમ મુખ
મળ્યું હતું તે સમવાન જાણે. પરંતુ જ્યારે એ સા-
લિષ્ય મળ્યું છે ત્યારે વાદ આવે છે એ બધી આતુર
અભિા! કેટલા લોકો એમનું સાલિષ્ય પામ્યા નથી!
માત્ર હવિ રવીન્દ્રનાથ તદ્દિ, રાજના રવીન્દ્રનાથ કેવા
આનંદમય હતા તે જાણવાનો જેને સુયોગ મળ્યો
નથી પણ જેમના મનમાં જેની કામના હતી તે વાદ
આવતું. તે તો કોઈનીય સંપદ નહોતા. સુદુરબાધી
તેમનું મન બધાને જ રવાન આવતું—પછી તે ગમે
તેણે અયોગ્ય હોય તોય.

મ.

x

x

x

અંધારે ત્યારે થતા આવ્યું હતું, શુરહેવ વરંકામાં
આવી ખુરસી પર બેઠા.

'અમારા જમાનામાં જેઓ આધુનિકા હતી—
અર્થાત્ અતિ આધુનિકા—તેઓ એક જાનની ટોપી
પહેરતી ને એક લાંબી આદર પાછળ ઝુકતી રાખતી.
વાર, મારી પેલી મુરી ટોપી લઈ ચાલે તો, અને
તારે એક દાર પણ લેતી આવે દ', હવે આ ટોપી-
ની ચારે ફરતે અવી જાય એ રીતે દાર ગોઠવે!
અને હવે એ પહેર. હું દંમેટાં કહેતો આવ્યો છું કે
પરેણાં જે પહેરવા જ છે તો એને વત્રો સાથે શા
માટે બેગવી દેતા નથી! એ એક નવીનતા થશે.
જટનને બદલે ગળે, લાકને બદલે અગ્રા વા રોમીજ
—અમીસની બધે મોતી મૂકાવે તો સરસ લાગે."
શુરહેવે કહ્યું:

"એ તો કીક, પણ હું આમને આમ આ વેશે
બેઠી રહું ને કોઈ આવી ચડશે તો. જેવું લાગશે!"

"લાગવાનું શું છે એમાં! આવશે તો સાફ જ

યરો, નવી જાતનો પોષાક જોઈ લાકો.”

‘આ વાણે સાથલી હતી ત્યાં જ બે સભાનો આવી ચડ્યા. હું તો તુરત જ અદરબ થઈ મધ ઘોડી વારે ત્યાં પાછી ફરીને જોઈું તો તેઓ ખૂબ જ ધીમે સાંદે વાતો કરી રહ્યા છે. અને ગુરુદેવ એમાંનું કંઈ જ સંભળી શકતા ન હોવા છતાં અંધારે—અનુમાને વાતો ચલાવી રહ્યા છે, પોતાની શારીરિક અસ્વચ્છતા થા અશક્તિ તેઓ કોઈને જાણવા દેતા નહીં, ને તેથી જ તેઓ કંઈ સંભળાતું ન હોવા છતાં તે વાત કદી પ્રગટ ન કરતાં. શારીરિક દુઃખ, પછી બાકે તો મને તો હાલત હોય, તેમણે તો પ્રગટ કરવા સદાયે અનિચ્છા જ દર્શાવી છે. એ કારણે કોઈ પણ નવી વ્યક્તિ મળવા આવે ત્યારે કોઈ તો એમની પાસે લાજરે રહેતું જ પડતું. પણ સોમી વધુ મુસીબત તો આ વાતે જ થતી કે તેમની પાસે આવનાર સૌ, પોતાનાં સ્વાભાવિક કરતાં પણ અતિ ધીમા સાંદે વાતો કરતાં, અને ગુરુદેવ પણ અનુમાને અનુમાને સાંરી રીતે વાતચીત ચલાવે રાખતા. મોટે ભાગે તેઓ, આવનાર સામા પકડે કંઈ વાતો કરવા, પૂછવાનો અવકાશ આપ્યા વિના પોતે જ વાતો ચલાવે જતાં, કહે જતાં.

શું કરતી હતી! ક્યાંય લાગી મધ એક જ દાઢમાં! હું તો આ સમજદારીને અને મુસીબતમાં સ્થાપિત થયો છું. એ શું મોટે છે એમાંનું કંઈ જ ન સંભળાય અને એટલે તેમની પ્રત્યેક વાતમાં હોંકારો પૂરાવી સમ્મતિ જણાવવી પડે. એમને લાગ્યું હતો કે હું બધી વાતમાં એમની સાથે પૂરે સદમત છું તેઓ શું કહે છે, સાહિત્ય કે સુભાષ બોઝ, કોઈ જ ન સંભળાય છતાં જરા જરા દસતુ પોયું, જોતો અર્થ— “હા, એ તો એમ જ” અને મનોમન વિચારું છું કે તને ટોપી પહેરાવી ન હોત તો આવી દસા ન થાત. શું થાય છે જાણે છે? કોંઈ કોંઈની વાત હું મુક્ત સંભળી શકતો નથી અને કોંઈ કોંઈ એકદમ ધીમે બોલે છે તો—પણ સંભળી જઈ છું. બહારી આપણે ત્યાંના માણસોમાંથી થયેલો એક

શબ્દ શુંકાં હું નથી સંભળી શકતો.

મારી વાત સંભળાય છે!

એટલું સંભળાય છે એટલું જ બસ છે. જરા બોલું સંભળાતું હોત તો આરામ મળત.”

તમે જાણ જોખમી Unsafe છે, ક્યારેક ક્યારેક એકદમ ધીમે બોલાવેથી વાત પણ સંભળી આવે છે કે આશ્ચર્ય થાય છે? મેં કહ્યું.

‘મૂળ વાત શું છે તે જાણે છે? જે હું ન સંભળું એમ તમે ઇચ્છો છો તે જ વાત હું સંભળી નાહું છું. માનવીની જરૂર શક્તિને જે એક સીમા છે, તેથી અનેક આફતો થઈ મધ છે. એમ ન હોત તો એકબીજા વિષેની જાની જાની જે વાતો—અર્થાં વાતો છે એ જો પ્રગટ રૂપે થતી હોત તો સમાજમાં જીવનું આકર્ષક થઈ પડત.”

x x x

.....તુમિ કેમને મરમ પરિહો મન

કોવા હોતે પ્રાગ કેહે બાન તાહા

તુમિદ જાન હે તુમિદ જાન.....

કી રાગિણી રાગલો હૃદયે મનમોહન...

ચાહિલે મુલકાને કી ગાઈલે નીરવે કિલે

મોહિલે-મન પ્રાગ...

...સૌકાને પ્રશ્ન આપશે નહિ, લલાટમાં બકુટિ ખેંચાય કે તુરત જ એને દર કરશે. આ વિચિત્ર સંસારની વિચિત્રતાને હસને મુખે દરથી નિહાળજો. પટના ચક્રમાં કંઈ જ આપણા હાથમાં નથી, ફક્ત આપણે જ આપણા હાથમાં છીએ, આપણે જ આપણું કાંઈ કરવાનું છે—દુઃખને મધુર બનાવીને તથા વેદનાને અશ્વત્થ કરીને આપણે માણવાનું છે. અસીમ મળમાં પરપેટા જેવું ક્ષણિક આપણું જીવન છે, છતાં એટલું બે ધણું મૂંઝવે છે. આપણી જાનને ક્ષુબ્ધ, બમિત થવા દઈ એ મુશ્કેલ ગામડાવી રેવું ચોગ્ય નથી. એમાં આપણો પોતાનો જ પ્રશ્ન છે. x x વળી અનેક નાનાં નાનાં મુશ્કેલ-દુઃખો વિરાટ થઈને હૃદય ઉપર કુરુકુદ ચડે કરી દે છે. વિશ્વ-જન-તાના વિશાળ દંતમંચ ઉપર એકવાર એને પટકી

કંઈ બોલ્યા પાવરધા નથી કરારે શું કરવું એની એમને પૂરી ગમ છે. માટે તમારે હવે એની ચિંતા ન ગણતા રામનું નામ લીધા કરવું.

એ સવરીમાં બોલ્યા : 'જે આબો તે બસ રામનું પૂજકું' જવાબે છે !

મારું મોં મલકી ગયું. બીજી બાલુમા બેઠા હતા તે ય હસી પડ્યા. જે કે તરત મુરખો પાછા બમણા મૂકી : 'રામ...રામ...' કરવા લાગ્યા. પરંતુ એ નામ-રમરણ દસ વખતે ય નહિ થયું હોય ને છૂટી ગયું; અને એના એ વેપારની બમણાની પડી ચાલવા માંડી.

હું પોતે પણ ભક્તિભાવ ભર્યો એટલો બધો નથી કર્મ કરવામાં બધું આવી જાય છે એમ પણ અમુક અંશે માનતા હતા, પરંતુ આ મુરખોના દર્શાતથી જાણવા મળ્યું કે જ્યોતે માણસને શક્તિ આપે છે નામ-રમરણ નથી કામમાં આવતી હકીકત, વેપાર કે સેવા. માણસ મરણપથારીએ પડે છે ત્યારે એને એક માત્ર સહારો હોય છે રામ નામનો કે

બીજા નામ-રમરણનો.

પણ એ નામ-રમરણ છેલ્લી ધડીએ સાધવા બોલ્યો તો મુરખોને હતું કે રામનું પૂજકું જે હોય તે જવાબે છે, તેમ સર્વને મામ. અને કોઈનું જલાણું કદાચ માણસ ચાલવા જાય તો પણ એ મુરખોની માફક તરત ઢૂંટી જાય.

માણસને મદાવરો હોય તે પ્રમાણે બાપા લખવા માટે હાથ વળે છે. રાતોરાત કોઈ બીજી બાપા લખવાનું કહે તો માણસનો તરત હાથ વળતો નથી. જરાગર એવું જ રામ-નામ રમરણનું મને આ મુરખોના દાખલાથી લાગ્યું. આખી જિંદગી એમણે રામ રમરણ કહ્યું ન હતું, પણ આજે એમનું ચિત્ત એમા ઠી રીતે ચોટે છે એમને એ પૂજકું જલાણું જેવું જ લાગે તો નવાઈ નહિ.

એવું એક દિવસ મને ન લાગે માટે હું ચેતવું તો ! એવો મને તે ધડીએ સમજાવે વિચાર ચોટી ગયો.

રાનવેરાને

મારે રાનવેરાને વસવું પડ્યું !
જનને ય નેજામાં નીડ ને તોયે હોદ્દાથી મારે હમવું પડ્યું !
લોકોને દેવે આપાદ બગાડો,
દેસોએ વગરયો હેન;
તોય બગે, શીર વેશાખ બગાડો,
લાગી રજની રેત !
જાંચ મેલીને જ્ઞાપથી રે હાથ, હેયું મારે રસનું પડ્યું !
વગડા વગે જ્ઞાપથી રહેલું,
લોકમાં બાપી વેર;
એકલતાની આધીઓ રહેલું,
(પણ) હેયું નાંવતું ઘેર.
ધૂળની ધૂસર ધૂંધળામાં ચે દસતે મુખે વસવું પડ્યું !
મારે રાનવેરાને વગવું પડ્યું !

નિરંજન ભગત

આદિલનનો ખર્ચ

સ

સને ૧૯૪૨ના આદિલનના વિરોધીઓ સામે - ખાસ કરીને તરફાલીન નોકરશાહી અને વિરોધે વિરોધીઓ સામે-એક મોટો પ્રશ્ન એ હતો કે આટલા મોટા આદિલનનો ખર્ચ કોણ અને શી રીતે નાલાવે છે! કેમકે-૬૩૦ લો જમ્મ કરી લેવામાં આવ્યા હતા. ખાદી-ભંડારો પર તાળા લાગી ગયા હતા, કેમકે-ભંડારો પર સખત નજર હતી, પોતાથી બનતું કરવામાં શત્રુઓએ કંઈ ખાદી રાખી ન હતી, પરંતુ છત્તિસ આદિલન ટક્યું અને આદિલનના ચોર્ય કાર્ય માટે-ધ્વંસાત્મક કાર્યો માટે પણ-રૂપિયાની કંઈ ખાસ ખોટ નહોતી. ૯ ઓગસ્ટ સને ૧૯૪૨ ને દિવસે ત્યારે સરકાર ગૃહમાં બાંધ ખાલકૃષ્ણ સર્મા સાથે મારી મુલાકાત યથ ત્યારે ખાલકૃષ્ણજીને ચહેરો લુટો જ હતો. આંક ઓગસ્ટના મૂળ કાર્યનો વિરોધ કરવાવાળા ખાલકૃષ્ણ સર્મા અને નવ ઓગસ્ટના ખાલકૃષ્ણ સર્મામાં આકાશ-પાતાળનું અંતર હતું. આંક ઓગસ્ટના કાર્ય સાથે નવમી તારીખે ખાલકૃષ્ણજી એકલા જ સલામત હતા અથવા તો કંઈપણ કેમકે-જન કરતાં પણ જરાક આગળ હતા. ક્ષોભ અને વેદના ઉત્સાહ અને લગનીની તેજ-હવા ખાલકૃષ્ણજીના ચહેરા પર હતી. ચેગના સંજોગે અમારે વાતો યથ અને એ હજાર રૂપિયાનો પ્રબંધ ખાલકૃષ્ણજીએ ત્યાં જ કરી દીધો.

આલતી વખતે મુંબઈ રોશન (વિક્ટોરિયા ટરમિનસ પર) શ્રી. સોદનલાલજી પચીસિયા, શ્રીમતી પચીસિયા અને બદરી બાણુ જેડે મુલાકાત યથ. એમણે હાસાત સો રૂપિયા અને રોશન પર જ આપી દીધા. શ્રીમતી પચીસિયાનો અંતરઆત્મા અને દેશભક્તિ એમના પ્રત્યેક શબ્દ અને હલચલ બે દાર-આંખો-દારા રપટ દેખાતા હતાં. શ્રીમતી પચીસિયાએ આગ્રહપૂર્વક કહેલું કે જરૂર હોય તો એ પોતાની બરેલાં પણ આપવા તૈયાર છે. વિનયપૂર્વક એમણે કહેલું કે આર્થિક સંકટને અંગે આદિલન ધીમું ન પાડું એમણે. શ્રીમતી પચીસિયાના ઉત્સાહવા અને

અનુ. જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

કેટલી શક્તિ મળી એ વાત કદાચ પચીસિયાજી અને બદરીબાણુ પણ નહીં સમજી શક્યા હોય. જે આદિલનને માટે આપણી બહેનો સર્વેર દેવા તૈયાર હોય તે આદિલનને કંઈ પણ દાનવી શક્તિ દબાવી શકે તેમ નથી. રૂપિયા વિષે મારો અંગત અનુભવ તો એવો છે કે ચોગ્ય કામ માટે ઉચિત પાત્ર પાછળ રૂપિયા તો એ પ્રમાણે આપ્યા આવે છે જે રીતે પાણેશો કુતરો પોતાના માલિકની પાછળ જાય છે. આપણી શાહજહાનપુરના શ્રી. ભગવાન સદાય પહેલેથી જ પહેંચી ગયા હતા, મુંબઈથી તાર અને વીજળીના દોરડા કાપવાનું એક મશીન લગભગ ૫૦૦ રૂામાં મેં ખરીદ્યું. કમનમ્નનાની મોટી તાર અને અન્ય સામાન ખરીદ્યો. શ્રી ભગવાન સદાયને મારા નોકર બનાવ્યા, થોડા સામાન રોકડ કલાસમાં રાખ્યો અને થોડા ભગવાન સદાયની પાસે નોકરના કબજામાં. એક અંગ્રેજ પણ સાથે જ હતો. દરેક જમ્યાન રોશને નોકર એટલે કે ભગવાન સદાય સલામ કરી જતા અને મુપમુપ કહી જતા કે એમની આસપાસ છુપી પોલીસના ટેકરા આકાશી રૂપાં કરે છે. મુંબઈથી રાજમંડી પોલીસ વિભાગને તાર પહેંચી ગયો હતો કે અમુક નામનો માણસ ઉતરવાનો છે, તેની તપાસ કરજો મેં મધ્ય પ્રાંતના શ્રી નિરંજનસિંહને એક દિવસ પહેલાં જ આપ્રા મોકલી દીધો હતો જેથી તે રાજમંડી રોશન પર પં. હરિશંકર સર્મા અને પં. દશરાય બહેને યોલાવી લાવે. જી. આર્થ. પી.નો મેમ્બર ત્યારે રાજમંડી રોશન પર ઉભો રહ્યો ત્યારે હું સાવધાનીથી નીચે ઉતર્યો અને રોશનમાં ટીકટ ગે' લઇ લીધી અને મુંબઈની ટીકટ લટકી અને પં. હરિશંકરજીને ઇથ દીધી અને રોશન પર ટીકટ-કલેક્ટરને કહી દીધું કે સામાન નોકર લાવે છે. અમે બધા બહાર નીકળી ગયા.

આપ્રામાં ૧૬ મી ઓગસ્ટે આવીને આદિલનનો ભાર ઉપાડ્યો. પછીથી કેમકેસી મિત્રોના આગ્રહથી હું ય. પી.ના ધ્વંસાત્મક કાર્યોનો સંચાલક શી રીતે બન્યો એ વાત તો એક જુગલ લેખની છે. અહીં તો એટલું જ લખવું જરૂરી છે કે રૂપિયા-પૈસા વિષે

મને કદા મુશ્કેલી નથી આવી અને મેં કાઢતી પાસેથી કાઢી મોં નથી થોડા થોડા તો અદિલનમાં એવા આવે છે કે જેમનું ક્ષેત્ર જ કાળા ઉપરાવવાનું હોય છે—મિત્ર મંદા ન વધા કદી કદો ' પરંતુ આપણે તો એવા બધા નથી જે કૃષ્ણ આખનની પાઠ્ય કૃતિ અથવા એના વિના કામ જ ન કરી શકે ત્યારે સવાલ તો એ થશે કે તો પછી આટલું મોટું આદિલન ની રીતે અધુરું અને આખો ખર્ચ ક્યાંથી કરીશ? રૂપિયા ક્યાંથી આવ્યા અને એનો વિચાર શો છે? આપણા દરિયા, આટલો સામાન અને અદિલનનું આટલું વિચારણ કાર્યોએ થી ખારી વાનેથી જ આવ્યું હતું.

ના, રૂપિયા વચર તો એ થયું નથી, હા, એટલે દાવો તો જરૂર કરે છું કે મારે કાળા માટે રખડું નથી પાણી કે ધનાવાચને કોયે મેં ક્યાંય પાક નથી પાડી કે રૂપિયા તો કદા દુરુપયોગ નથી કર્યો હા કેટલેક લોકોની એવી રૂપિયા જરૂર હતી કે દુલિટ્ટી અને ખીલ રચાનેની જેમ રૂપિયા વધવો નથી. સર્વજનિક મન એક જબરજસ્ત થાયજી છે અને એનો દુરુપયોગ કે મજબી નેમને અપચ્ચ એક પાપ છે, અને તો વાન બનાવવામાં જરા સંકોચ નથી—અને સંકોચની એમાં શી વાત છે—કે નાગે હાન જે અદિલન સવાલ થયું એ તા મટે પ્રત્યક્ષ થશે મારી પાસે ફક્ત રૂ. ૫૦૦, જ લાઇ કેટલેક દેવજી નાલલોષ (અત્યારે માનવીય ૫૦ કેટલેક માતરેય મની ૫૦ પી.) તરફથી આવ્યા ૫૦૦ મેગ્ન માટે મારી પાસે આવ્યા હતા જે મેં બહુ મુશ્કેલીથી મેરના હો ચીમરીને હાથે હાથ આપ્યા.

એ હું કહ્યું હતું કે અદિલનમાં રૂપિયાનો થોડો દુરુપયોગ પણ થયો અને થોડે અપચ્ચ પણ અનુસંદીનતા અગ્રાન અને યોગ્ય પ્રયત્ન ન હોવાને કે જે અપચ્ચ અને દુરુપયોગનો અમુક અસર થાય પણ છે પરંતુ આજે આ લેખમાં એ છદ્ધવેશી ક્રાન્તિકારીએ ની ચર્ચા નથી કરવી જે મુખ્યમાં બેય પેા તમ્હા દતા જતા હતા અને ખીસા ખર્ચમાં

જ જેમણે માસિક સેકો રૂપિયા ખર્ચ કર્યો ખુલેલોને જ લખ્યું છે કે ક્રાન્તિના વિરમે માથોમાં એવા પણ લોકો મળ્યા આવે છે જેઓ ક્રાન્તિને બદલે પોતાનું કામ કદી શે છે વર્તમાનમાં જેમ સાપ-વિહી વધી જાય છે તેમ ક્રાન્તિ અને અદિલનના સમયમાં માનવી-સાપ અને માનવી-વિહી વધી જાય છે ૧૯૪૭ના આદિલમાં પણ એવા માપ-વિહી પેા જઈ ગયા હતા એમ તા વિના વચચાદની કમ્પના પણ ન કરી શકાય એમનાથી તો બચવાની જરૂર છે અને યોગ્ય અવસર મળ્યા એમને દાખી રવાની પણ જરૂર છે આમાં વિધિમગની એક કન્ડીય સમિતિ હતી અને ક્રેમિસ અદિલનને માટે એની પાસે રૂપિયા જમા થતા હતા આમાં બે મજ બનાવવામાં અને ક્રાન્તિના નામ પ થોડા થોડા સર્વજનિક ધનને અગ્રવ્ય કરી રહ્યા હતા અને પોતાના કર્મકાર્યમાં વધારી વધારીને વળવવા હતા અને મેં જ્યારે આવતાં વેત એ આપ્યા આપી કે આપા કે મો માટે મારા દુકમ સિવાય ક્યાંયે રૂપિયા ન જાય ત્યારે કેટલાયે કહેવાતા ક્રાન્તિકારીઓ મજાળ અને બોગ્સ માટે પૈસા મામવા લાગ્યા બોગ્સ બનાવવા વિરે અમારા એ બેજાથ ક્રાન્તિકાર ગાયે જ્યારે વાત થઈ ત્યારે તેણે એવી દાંડી કે એના બનાવેલા બોગ્સ વાનવાતમાં જ દીવાલ ઉઠાવી દઈ ચો છે કઝનચ માણસો મરી જાય છે એ શેખીઓને એ ક્યાં બળા હતી કે મને પેતાને એ બધી કિંમતેનું ગાન હતું શેખીઓ કાઈ એક રીતે જરૂરે દાંડી પાસે રહાપણની વન કે તા હન

મેં એમને કદી દીલું કે કેન્દ્ર તરફથી જ એ બધી નીતે બનશે, અને વળી પધારે સારી બનશે એ માટે એમને રૂપિયા ન આપી શકાય એ ઉપગત એ મદાદય વારતવિક કાર્ય કરવાને બદલે છત્તે જ તરીકે આપવામાં માનતા હતા. બહુએમાં વારતવિક કાર્ય જ સર્વોત્તમ સર્ટિફિકેટ છે. એ મદાદયનું માનનિક સ્વાસ્થ્ય ખરાબ હતું અને સર્વનિક સ્વાસ્થ્ય પણ બગડેલ હતું માણ મુશીમાં લઈને ફરવાની

એમનામાં યોગ્યતા નહોતી. એમની વાતો બતાવી
કાઢવાની દક્ષતા-દિવાલ પણ થોડા વખતમાં જ તૂટી
પડી. સાથીઓ એની મરફતી કરવા લાગ્યા. ખસ,
પછી શું? થોડા અકર્મણ્ય અને ડરપોક માણસોને
લઈને એમણે કોંગ્રેસ દ્વારા સંચાલિત અગાધા અંદો-
લનથી અમગ ઘડીને રવત્રન આદિલન ચલાવવાનો
પ્રયાસ કર્યો, એમાં એક તો એવો ઠગ હતો જે કોટા
અને વાલિયરથી દોહસો, દોહસો રૂપિયામાં રિવોલ્વર
લાવનાર અને બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૦૦, ૪૦૦ એ વેચીને
ધંધો કરતો હતો. અમારે એની સાથે કંઈ સંબંધ
નહોતો. સરચાલમાં એક જે વાર તે મને છેતરી
શક્યો. પછી એની પેલ પકડાઈ ગઈ. પરંતુ ભારત
વર્ષ વિશાળ છે અને એ દિવસોમાં કાન્તિના નામે
કાઈ કંવાની પૂરી તક હતી. અરી એ બધી બ-
કિનઓના નામ જાણી એમને આપવામાં નથી આવતા.
જે પ્રાંતિક-કોંગ્રેસ-કમિટીને એ નામો જાણવાની
ઈચ્છા હોય તો હું મિત્રોની સલાહ પૂછીને દઈ શકું
તેમ છું. નહીં તો કોઈનું હાંક્યું રહેવું હોય તો એમાં
માફ શું જાય છે! કમવા માટે સામ દામ, ભેદ, દંડ
બધાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એક મદિલાએ
તો એવી ધમકી આપી હતી કે જો એને રૂપિયા
નહીં આપવામાં આવે તો એ અમને પકડાવી દેશે.
એ મદિલાને લખ્યું કે એવી ધમકીઓથી હું
ડરું તેમ નથી, હું ગાંધી કામ કરું છું અને તે પોતાનું
એટલે કે પોલિસને ખબર આપવાનું-કામ કરી શકે
છે. પરંતુ ડરાવી દબાવીને મારી પાસેથી કેષ પૈસા
નહીં લઈ શકે. આઝાની નાગરી-પ્રચારિણી સભામાં
રહેતા એક વિદ્યાર્થીએ મને ચિઠ્ઠી લખી કે જો એને
૧૦૦, રૂપિયા નહીં આપવામાં આવે તો તે મને
પકડાવી દેશે. એવી બધી ડરામણીઓની આપણા
કામ પર કંઈ અસર ન પડી. ઉલટાનું ધમકીઓ
દેનાર તરફ માગ દિશમાં ઉપેક્ષા લાવ જ પેદા થયો.

આમાં તો નહીં પણ આઝા બહાર પ્રાંતમાં
લોકોના એવો ખ્યાલ છે કે બટેટાના કારખાનાના
માલિક શ્રી. પ્રભુદાસ ભાગેવે આદિલનમાં રૂપિયા-
પૈસાની મોટી મદદ કરી. મૌખિક તો એ વાત એ

પહેલેથી કરી છે અને આજે લખવાનો અવસર પણ
આવ્યો છે કે જ્યાં સુધી આદિલનને સંબંધ છે ત્યાં
સુધી શ્રી પ્રભુદાસ ભાગેવે એક પણ પૈસો નથી
આપ્યો. ફેક્ટરીમાં કાર્યકર્તાઓ માટે ખાવાપીવાનો જે
પ્રબંધ હતો તેમાં પણ શ્રી. પ્રભુદાસ ભાગેવે કંઈ
ખર્ચ નથી થયું. આમાં કમારેય તેમણે આદિલન
માટે પૈસા નથી આપ્યા. એમણે પોતે મને કહ્યું કે
આદિલન કરતાં એમને બહિષ્કારમાં વધારે રસ છે.
અમને પોતાની ફેક્ટરીમાં રહેવા દીધા એ માટે અમે
શ્રી. પ્રભુદાસ ભાગેવના આભારી જરૂર છીએ પરંતુ
એમણે કંઈ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરિત થઈને એમ
કર્યું એ કહેવું પણ અતુચિત જ ગણાયું; એમણે
એ રીતે અમારી સાથે સોદા કર્યો હતો. શ્રી. પ્રભુ-
દાસ ભાગેવની ફેક્ટરી સુદ-અવસ્થામાં સહાયક થઈ
ગઈ હતી એથી તેનો નાશ કરવાનો કાર્યક્રમ હતો જ.
બૂલધી એ સમાચાર એમને મળ્યા મયા, શ્રી. ભાગેવને
પોતાની ચાતુરી અને કુશિલકુશિલ પર ગર્વેહોના.
આમાં એવી જ એક બીજી ફેક્ટરી હતી. સોદા એ
રીતે નક્કી થયો કે એમની ફેક્ટરીને ખમાવી લેવામાં
આવે અને બીજાનો નાશ કરવામાં આવે. હું અને
પં. શંભુનામ ચતુર્વેદી બરાબર સમજી મયા કે જો
બીજી ફેક્ટરીનો નાશ કરીએ તો એનો ઈર્શા પણ
ભાગેવને મળી જાય. અમારો કાર્યક્રમ તૈયાર હતો. એ
વાર કેશીશ પણ કરવામાં આવી પરંતુ યોગ્ય સમયે
માણસો ન મળ્યા અને ફેક્ટરી ખતી ગઈ. શ્રી ભાગેવે
વિચાર્યું દરે કે દોષ અકસ્માતે દોરતી અને અંગ્રેજ
ફેક્ટરીની મેટ્રીને લીધે એને કાર્મ પકડી નહીં લઈ;
પણ એને એ ખબર ક્યાં હતી કે અંગ્રેજો પોતાના
સામ્રાજ્ય રક્ષા માટે પોતાના અતિપ્રિય હિંદુસ્તાની
ચિત્રનું પણ બલિદાન આપી શકે છે. એ કદાચ
ભાગેવ મદાસથને એ વાતનું અનુમાન પણ હોત કે
એમની ધરપકડ પણ થાય એનો સંભવ છે તો તે
સાહેબ અમને આશ્રય આપવા તૈયાર ન થાત. આઝા
ચેંટ્ય નેવમાં શ્રી ભાગેવ અને એમના કિલોગ્રન
દોસ્ત શ્રી ગોવિન્દ સહાય (અલગના સેક્ટરી)
અમને જે હેગન કર્યા છે ત્યારથી અમને અમારો

મૂલ સમગ્રણી સાધની સાથે સધના પશુ શુદ્ધ અને પવિત્ર હોવા જોઈએ છું તરીકે સત્તા આ અમર વચન માઠ આવે છે

જેથી જ્ય હોવ સો રચદન આના

પરંતુ એ વાતનો સતોષ હતો કે -

વધુ અવતી જુ વ હોઈએ હમ અવતો વૈવ વચો વદત સુવક સર હોએ કયા પૂઠે કિ હમસે સર તિરો કયો હોઈ

મને જ્યારે આદિતન માટે રૂપિયા-પૈસાની જરૂર પડતી હતી ત્યારે હું આ આમા ફક્ત વધુ વ્યક્તિઓ પાસે જ જતો હતો તે વ્યક્તિઓ છે સર્વશ્રી ચૌમે જયગોપાલજી, કાશીચંદ્ર તિવારી અને સુરજભાઈ જસોરિયા. એક એક પૈસાનો હિસાબ રહેતો હતો મેં તે એવો આશરૂ રાખ્યો હતો કે આદિતનને માટે હું જોઈ બનાવી દઉં અને તેઓ રૂપિયા દેના રહે અને વાતનો કોઈ માણસ હિસાબ કિતાબ માટે તપે કારણ કે શુદ્ધ સમાલક અને ઉચ્ચ આદિતન-સમાવકની જવા બદલો લખને રૂપિયા એકઠા કરવા અને બધી વાતોની શુષ્કતામાં આદિતિ રાખવી એ અને નહીં જોઈને ફોનો એકઠો કરવાની શક્તિ સાથે મેં કદાચ સમય ન રાખ્યો. પ. જયગોપાલ ચૌમેજી, સ્નેહ, સમ્માઈ અને પ્રમાણિકતામાં પોતાને બરેનરીયો ગમતા નથી એક નિશ્ચયી, વાતને વળગી રહેનાર, દિવના ધવવાન, સમ્માઈ અને પ્રમાણિકતામાં કહોર, મુશ્કેલ અને હું બંધાઈ મીજની જેમ પીચગનાર, હિસાબમાં કોડીનો પશુ ખર્ચાલ રાખનાર મારો પૂરો વિશ્વાસ કરે છે બીજો કોઈ ને તે માણસ રૂપિયા લેવા જ્ય તો માચકુ ભરતા, પરંતુ મારા બનાવની નામની સ્વિપ રાજતા જ બહુ કામ હોડીને હોડતા સાંજે હું હિસાબ મોકલતો આમામાં થ કાશીચંદ્ર નિવ રીતું એક ખાસ રવાન છે કોડીસના એક રતલ છે હાસ્ય-અમુકમાં તેઓ કાઢીને ન પહેલેથી દે આદમીની રતને વાવવાતમાં પરખી જ્ય છે બહુ ભવ્યા ગણના નથી પરંતુ સમજવારીમાં ભરવાનને કાન પકડાવે છે તિજીએ તો બાહ્ય પશુ આપારમાં વાણિયાઓને પશુ શુરૂ આમામાં તિવા

રીજ સિવાય કોઈકનો એકેય ફોનો સાગે રકમ ન ભેગી કરી શકે એમના દિવના રચન મેળવતું એ સહેલી વાત નથી રોજ રોજ આધારમાં તેમની સાથે મનજી થતી પેલિસને તો તે એવી ઉતરતા કે જાણે એમને આદિતન જોડે કદાચ સમય જ નથી આમ તો તિવારીજી ચૌમેજી અને બહાજી અગ્નિ-ન-હૃદય મિત્ર છે શ્રી સુરજભાઈ જસોરિયા સાથે આદિતન પહેલાં મારે ખાસ પરિચય નહોતો તિવારીજીનાં તો મિત્ર છે શ્રી સુરજભાઈ જસોરિયા બનામ ગિરિદાસ મેજરદે, સિરદેસાનીને મળતા રહેતા હતા આમ તો એમના મકાન આસપાસ છુપી પોલીસનો ખડો પહેરો રહેતો અને ત્યાં આવતા જતા દોક પર ખાસ નજર રહેતી પરંતુ રાતના નવ દસ વાગે હું નિસકાચ બારે ચલ્યો જતો, ક્યારેક તે મોજાન પશુ લેતો તિવારીજી અને ચૌમેજી જેમના ગયા પછી રૂપિયાની મદદ જસોરિયાજી તરફથી જ મળતી રહી એક ઉદાહરણ આપુ શ્રી જીવન સિદ્ધ ઓઢાણે મને ચિઠ્ઠી લખી કે એમના જોમ સાથેઓની હાલત બહુ ખરાબ છે ખાવા પીવાની પશુ તપીક છે મેં એ ચિઠ્ઠી તિવારીજી અને જસોરિયાજીને દેખાડી અને કહ્યું કે તે લોકોની ખાવાપીવાની સમસ્યા કરવી જોઈએ મેં એમ કહ્યું કે તે ત્રીસે જજીને અલગ અલગ દર માસે રૂપિયા મોકલોએ અને એ મોકલવાની જવાબદારી રહે જસોરિયાજી ઉપર ઉદ્ધતસિદ્ધ પાસેથી ત્રીસે જજીના નામ અને સગનામા લીધા અને ત્રણેયો રૂપિયા માસિક આ રીતે હું ઉદ્ધત સિદ્ધજીને આર મહિના સુધી મોકલતાંતો રજો દરેકને અલગ અલગ રૂપિયા મોકલવાનો પ્રયત્ન ન થઈ શક્યો એ ત્રીસ જજીમાંથી ધીરપુરાના એક વાસને હું આમા બોલાવવા માગતો હતો જેથી તેઓ આવીને રોજનો પ્રયત્ન પોતાના હાથમાં જ લઈ લે શ્રી જનપ્રસાદ રાવત અને મેં એમના હાથની અનેથી ઉત્તમ રોડનીએ ખાધી હતી એમને મહેનડ બુંદ પશુ તે ન આવી શક્યા અમારા તરફથી તો એમને માસિક દસ રૂપિયા મોકલતાં જ રહ્યા

રૂપિયા-પૈસા સળધી થણી વાતોમાંથી એક ખૂબ

મળની વાત એ છે કે એક દિવસ બુધવર ૫. દરિ-
શંકર શર્માના મોઢા પુત્ર કૃપાશંકરે આવીને કહ્યું કે
એક ડાકટર છે, જે આશાના પુલને-જમુના પરના
પુલને—ઉઠાવી દઈ શકે તેમ છે. પરંતુ તેમને માણસોની
અને રૂપિયાની જરૂર છે. કૃપાશંકરને આદેશનની
રૂપરેખાના ૫ પતો નહોતો. અને ન હતું ધ્વંસાત્મક
કાર્યનું કંઈ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન. મને સર્જન આભાસ મયો
કે એ ડાકટરની વાતમાં કંઈક ભેદ છે. મેં કહ્યું કે
અમુક દિવસે અમુક સમયે એમને મોકલજો, હું વાત
કરી જોઈશ. ડાકટર મહાશયને મારો અસ્તિત્વ
પરિચય નહોતો. જ્યારે નક્કી કરવા સમયે આવ્યા
ત્યારે પહેલી જ છાપ મારા પર એ પડી કે દાદા
શોખીન સાહેબ છે—જામ ચલાવવાવાળા મંત્ર હુકીને
કોઈ બીજાને સાપની ટોપલીમાં હાથ નખાવવાવાળા.
આવતાવેત એમણે કહ્યું, “હું સર્ખાઈને મળવા માગુ
છું.” મેં કહ્યું, “કહેા, શું કહેવું છે ?” હું આપની
બધી વાત એમને પહોંચાડી દઈશ, તેમણે કહ્યું.
“મારે ખાસ વાત કરવી છે.” મેં કહ્યું, તમે ડાકટર
છો અને પુલ ઉઠાવવા વિષે વાત કરવી છે. તમે મને
સમજાવો હું એમને કહી દઈશ.” નાક-મેં સંકેતીને
એક વિદેશ જ્ઞાની જેમ એમણે પોતાની રમણજી
સંભળાવી. પચીસ હજાર રૂપિયાનો સવાલ હતો.
એમની યોજના એવી હતી કે પીપાને બાંધીને ૨૦,
૨૫ માણસો જમુનામાં તરે અને પુલના પાશમાં
કાર્ખનામાછટ લખાવીને તરીને નીકળી જાય. કાંઈના-
માછટ લાવવાની પછુ તેમની તૈયારી હતી. તરવેલા
મારે લાવવાના હતા. મેં કહ્યું, “હું આપને એક
એવી યોજના બતાવી શકું તેમ છું જેથી યોડી જ
સજોમાં બિટિય સામાન્યના બધા દારૂ-લંડાર જોડી
જાય અને લંડન જમીનદારત ધઈ જાય.” અંતમાં
મેં એમને જ્યોત્તી હાંપું કે શેખરચંદ્રની વાતોમાં હું
નથી ફસાવાનો. એમણે બહુ આમદ કરવાથી અજ-
માવશ ખાતર એમને ૧૨૫) દીધા. પાંચ કાંઈનામાછટ
રંડીકસ એમણે આપી. પરંતુ તે પછુ મારી મંજૂરેલી
હતી. એક દોરતે એમની દારૂ મોકલી હતી. એમની
કિંમત હું પહેલાં જ આપી ચૂક્યા હતા. ડાકટર

મહાશયને કેટલીયે વાર તકાળે દરવામાં આવ્યો કે
તેઓ ૧૨૬) રૂ. પાછા મોકલી દે પરંતુ એમના તેજ
જરૂરમાં તે પચી મયા અને આવ જ સુધી તેનો
પતો નથી.

હો જુલે કહે તાલુકા તો જકામ વચો દો,
જિનકો મતલબ નહીં રહતા મે સતાતે મી નહીં.

રૂપિયા-પૈસાના મામલાની એક વાતની આ
ખાતના લેકિને પછુ-શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા અને ડાકટર
કેસકર સિવાય-ખખર નથી એક દિવસ અપ્યાનક
આખામાં શ્રી સોહનલાલ પચીસિયા આવ્યા અને
એમણે ફરીથી મને પેલી મુબદ્દા વાળી વાત કહી કે
રૂપિયાની કમીને લીધે આદેશન દીધું ન પડ્યું જોઈયે
મને બહુ ચિન્તા થઈ કે ક્યાંક શ્રી પચીસિયાજી
પકડાઈ ન જાય, કારણ કે રેશરવલ પ્રાય મને પકડવા
માટે યુ. પી. બિહાર અને મુંબઈમાં ચક્કર મારી
કરતી હતી અને હું પછુ કંઈ ચૂપ નહોતો બેઠો.
ક્યારેક પોલિસવાળા સાથે જ મુસાફરી કરવી પડતી
તો ક્યારેક ટ્રેનમાં પોલિસ અકસરોને મને ગણો દેતાં
સાંભળતો. એમના કોષામિમાં હું એમ કહીને આકુતિ
દઈ દેતો કે, સાહેબ, એ બહુ ખતરનાક માણસ છે.
આપ લોહાને ક્યારેક લુહા વેષમાં ગમી પછુ જતો
દરો અમારા તો વેપારનો જ એણે હાટ વાળી દીધો.

પચીસિયાજી એ કહેવા આવ્યા હતા કે હું એમને
વધુમાં વધુ એ એવા માણસોનો પરિચય કરાવું કે જે
વિશ્વાસ હોય અને જે રૂપિયાના દુરુપયોગ ન થવા
દે અને જે મારી ધરપકડ કે મોત પછી એમની
પાસેથી રૂપિયા લઈ શકે મેં કહ્યું કે દિલ્લીમાં એવા
મે માસસોનો પરિચય કરાવીશ. દરિયાગંજના એક
મકાનમાં શ્રી સોહનલાલ પચીસિયા ઉતર્યા હતા.
રાધેશ્યામજીને હું એમની પાસે લઈ ગયો અને એમનો
પરિચય કરાવ્યો કે મારી પછી તે એનો પૂરો વિશ્વાસ
કરે અને ત્રોત માણસ વિગે પછી વિચાર કર્યું. એ
૫૬ રાખ્યું જોઈયે કે આગરક '૪૨ થી ડીસેમ્બર
'૪૨ સુધીમાં જરાય સંકેત વિના હું શ્રી પચીસિ-
યાજી અથવા શ્રીમતી પચીસિયાજી પાસેથી

એક લાખ રૂપિયા લઈ ચકુ તેમ હતો; પરંતુ એ હરમિયાન મેં એમની પાસેથી ફક્ત પચ્ચદશરૂપિયા જ લીધા. એ દિવસેમા રૂપિયાનો એટલો જરૂર નહોતો જેટલો મને દિલનાર અને શિરતપૂર્વક કામ કરનાર કાચીકર્મીઓની હતી.

ફક્ત મહા સેન્ટ્રલ જેલમાં એક ધૂતે એક જૂના ક્રાન્તિકારીને એમ હતું કે જો એને પાંચ હજાર રૂપિયા મેં આપાવ્યા હોત તો એ જે બધા કારખાનાઓમાં યુદ્ધસામગ્રી બનતી તે બધાની વિજ્ઞાનો નાથ હરી દેશે. મારી સામે આ વાત એ બોલી ચકતો નહોતો; કારણ કે જરૂરી કામ માટે એ વખતે હું પચ્ચદશરૂપિયા તો શું પણ પાંચ લાખની પણ સમત્વ કરી ચકું તેમ હતો, પરંતુ હેતરપીટી અને રોખચદલીપણા માટે પાંચ રૂપિયા પણ કાંઈની પાસે માગવાનું મારામાં સાહસ નહોતું.

ધ્વંસાત્મક કાચી અને અન્ય સંગ્રહનના કાચી સહયોગ અને મહાનુભૂતિથી થાય છે. લોકોને ક્યાં ખબર છે કે-ત્રણ ચાર સાથી સિવાય-કે જો અમારી ધરપકડ સાતમી ડીસેમ્બરે ન થઈ હોત તો દિલ્હીનું ગવર્નમેન્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, (મેરક રોડન પાસેનું એ કારખાનું જેમાં ૭૫) હજાર એકલ અદ્યોદયોલ

તૈયાર હતું અને રૂઝી જવાવાપુરની વચ્ચેનું હાઈકો-ઈસ્ટ્રીક રોડન જરૂર નજીકથી થઈ જાત.) આવા બધા કામ માટે રૂપિયા કરતાં આદર્શ ખાતર મરી મટનજર લોકોની જ જરૂર હતી. મહામાયે એવા લોકો મારી સાથે હતા અને આજ પણ છે. કોને ખબર છે, દિલ્હીનાની રક્ષા માટે આપણી સગદારને પોતાની ફાજ અને પોલિસના માણસો ઉપરાંત એવા લોકોની જરૂર પડે જે પોલિસ અથવા ફાજના માણસ કરતાં થોડા વધુ સાહસી અને વધુ મરણીયા હોય! આખરે આઝાદીની કિંમત તો જેટલી આપીએ તેટલી આપી જ છે. અને આઝાદીની લગની અને દેશ સેવાની દેશને આજે જેટલો જરૂર છે તેટલો કદાચ અગ્રણી રાજ્યના સમયમાં પણ નહોતી. હજી પણ દિલ્હી દરેકને કામ કરવાની આસા છે, ધ્વંસાત્મક કાચી તો આપત્તિ-કાળને ધર્મ હતો. પરંતુ દેશ-સેવા અને આઝાદીની રક્ષા કરવાની પદ્ધતિ તો પહેલાં કરતાં થોડા વધુ છે, અને એની જરૂર પણ આજે વધારે છે એ સેવાભાવની ખાસ હતી છુટાણી નથી:-

કાચી મો ગયા પર ન ગયા મિરક કુતોલા,
જમજમ મો પિવા પર ન કુલી પ્યાસ જિગરકો !

★

જે કેળવણી યુવાનને તેની આસપાસના દુઃખ અને દારિદ્ર્યના સન્નેગો તરફ સંપૂર્ણ ઉપેક્ષાવાળો બનાવે છે અને કેળવણી દવામાં ઊડેના રાખે છે, તે કેળવણી નિષ્ફળ છે. માનવની અભિન્ન એકતાનો સાક્ષાત્કાર ન કર્યો હોય અથવા તો જન્મત જોને દલકા અને પછાત ત્રણે છે તેમની સાથે માનવતામયે સંબંધ સાંધો ન હોય, તો આપણે સફારી નથી એમ સમજવું. જ્યતનાં મદાન સાદિતો આપણને ખતાવી આપે છે કે માનવજીવનમાં સહન કરવની અપાર શક્તિ રહેલી છે. આપણે સહન કરીને નિષ્ફળ રહીએ, જગતમાં આપણે જુલાઈ જઈએ, પરંતુ જો આપણે નીચ અને દલકા થવાનું પસંદ ન કરીએ તો આપણો વિજય જ છે. જીવનનું સાદ્દમ મહત્ત્વમાં અને ઉમદાપણામાં છે. માણસ આપણી નિષ્ફળતાઓ તરફ છે, પરંતુ ધિર આપણા પ્રશ્નોને જુએ છે.

—રાધાકૃષ્ણન

[જેણે આખી જિંદગી પક્ષીપાલન પાછળ વિતાવી; પશુપક્ષીઓ વચ્ચે રહેવામાં જ જેણે જિંદગીની કૃતકૃત્યતા માની, અને ગૂંજરાતી તરીકે એક નવા જ પ્રકારનો શોખ ડેગળો એવા એક મૃંગા, સાચા અને એકનિષ્ઠ સાધકની કંડી તાક્ષતવાન અને પ્રેરણાત્મક જીવનપ્રરમર અહીં રજૂ થાય છે.]

બી. વનગરથી ઘોષા જવા માટે એક માણસ ઘોડો લઇને નીકળ્યો હતો. સાથે એક મહેમાન પણ હતા. પેલો માણસ લાવનગરની હદ વડાની ઘોષાની હદમાં આવ્યો ને ઘોડો જલ્દી બન્યો. એણે કાબજા બંધે ધરતી પર લોહાની જેમ જકડી ઢીલા-ન હાલે કે ન ચાલે. પાણીની જેમ ઉભો રહ્યો. મહેમાનને મુંઝવણ થવા માંડી. આમ અધવચ્ચે રોકાવું એ તો માયાના ધા જેવું તેમને જણાયું. એક કમરું પણ આગળ જવાતી ઘોડો ના પાડ્યો. હોય એમ સ્થિર થઈને ઘોડો ઉભો રહ્યો.

પણ એના માલિકના મુખ પર નહોતી જરા યે ચિંતાની સ્થાપરેખા કે મુંઝવણની છાયા. મુખ પર રિશત ફલાવીને એના માલિકે અચ્ચની લારાવદાર પીક પર, માલા બાળક પર હાથ ફેરવે એમ મીઠાસથી હાથ ફેરવીને કહ્યું:

“જેટા, મુર્છાંદા! આમ હક ક્યેં નહિ પાલવે! આપણે વખતસર ઘોષા પહોંચવું છે.”

પેલા મહેમાનને જરા નવાઈ લાગી. માણસ માણસ સાથે વાતો કરે એ તો સમજી શકાય પણ આ વિચિત્ર માનવી પણ સાથે વાતનીત કરી રહ્યો છે!

એ નવાઈ લાજવાથી મહેમાને પેલાને કહ્યું:

“આમ ઘોડા સાથે વાનો ક્યેં શું વળવાવું છે! નાદકનો એમ વખત રા માટે બગાડો છે. એના કરતાં આપણે પાછા જ ફરીએ. અને ઘોડો એમ માણસની માફક એણે સમજે છે કે તમે એની સાથે વાતો કરી રહ્યા છો! અને સમજે તો પછી આમ રિધર થઈને ઉભો શા માટે રહે?”

અત્યંત શાંતિથી પેલો જવાબ આપે છે:

“ઘોડો સમજે કે નહિ એ તમે ઘોડાને પૂછો! મારે તો એને હાંકીને ઘોષે લઈ જવો છે! ને એ

માટે હું એને સમજાવી રહ્યો છું. કાઈકવાર પેટનાં જવણાં પણ હકીલાઈ નથી આવડતા! પણ સમજાવટથી કામ લાઇએ તો હકીલાઈ મૂકી દે અને આપણી વાતને ધ્યાન પર લે.”

પછી તો ઘોડા સાથે જ બોલવા માંડ્યું: “જેટા! મુર્છાંદા! આમ રસ્તા વચ્ચે મારી લાજ જૂટાવવા નીકળ્યો છે? આ ગઢંગની મામે મારી આખર તારે લેવી છે? કંઈક તો સમજાવેટા મુર્છાંદા! ઘોષે બધા વિના ચાલે એમ નથી. આ મહેમાનની લાજ તો રાખ! આ તડકામાં બિમારા હેરાન કઈ જરી. ઘોડો તો દબા રાખ.”

અને માલિકના આ ગળગળા શબ્દોથી ઘોડો બળે પીચળ્યો. હોય એમ એક દળવી હાવળ દબને ઉપડ્યો. ઘોષાના રસ્તા પર. ઘોષા મહેમાનને પહોંચાડ્યા અને ધાર્મ સમય કરતાં વહેલા પાછા પણ લઇ ગાળ્યો.

મહેમાન તો આશ્ચર્ય જ પામી ગયા. પશુપાલનમાં રત રહેનાર પેલા માણસ પ્રત્યે અસંભાવની લામણી તેમના મનમાં આકાર પામી. અને મનમાં એમનાથી એમ પણ બોલો જવાયું હશે કે, કાઈ! તમે હદ કરી છે. આ પશુઓના તમે સાચા પાતક છો એટલું નહિ સાચા પિતા છો. માનવ અને પશુ વચ્ચેના બેદ તમે જૂસી નાખ્યો છે. પશુમાથી તમે એમને માનવ બનાવ્યા છે એમ કહીએ તો કશું જ બોલું નથી. તમારી આ સાધના અગ્રેષ્ઠ છે.

આ પશુપાલન રત માણસ એ બીજું કાઈ નહિ પણ રવિ, કંચનલાલ ત્રિવેદી દેસાઈ, એમને લોકો પ્રિય નામ ‘કંચનલાલ ત્રિવેદી’ આપ્યો. લાવનગરમાં પશુપાલનની પ્રવૃત્તિમાં રહીને એમણે પોતાની જિંદગી વિતાવી. ૬૪ વર્ષની લાંબી જિંદગી લોગવી ગયા. માગર મહિનાની વદ ૧૬ એમનો દેહલિલય થયો.

પણ એક સાધક તરીકેની આકરી સાધનાની સુમધ એમણે જે પ્રસરતી છે એનો વિવધ તો કેમ થાય ?

આજે ય એમનાં પ્રિય પશુપક્ષીઓની વજુઝાર એમના આવાસમાં છે—એતા જ આપણને લાગી આવે કે અહિં કંચનભાષાનો આત્મા વિચરી રહ્યો છે.

અક્ષગ્નાન સમયે, કલમનો ‘ક’ અને ખડિયાનો ‘ખ’ તો લગભગ બધી જ નિશાળોમાં હજી પણ ચાલે છે. પરંતુ કંચનભાષાએ તો પક્ષીઓનાં પાલનમાં પણ પોતાના અભ્યાસની કક્ષાવારિ ઉતારવા ચલ ક્યો દતો, તેમ પક્ષીઓની નામાવલિ પણ તેઓશ્રીના પાલનમાંથી જ પરખાવી હતી.

નિશાળની પદ્ધતિએ પ્રથમનો વ્યંજન એટલે કલમનો “ક” એ પ્રથાને મુધારીને તેમણે પ્રથમથી જ પ્રથમનો સ્વર એટલે અથ્થનો “અ” એ પ્રથા અપનાવી, અને પોતાની અથ્થશાળામાં પ્રથમના સ્વરને મુખ્ય રાખીને કણુતરને “ક” પણ ત્યાં જ છુટવા લાગ્યા હતા. અને એ રીતે પ્રથમના સ્વર-વ્યંજનનો સુંદર સમન્વય સાધ્યો, એટલું જ નહિ પણ અથ્થોની જલત ભાત ને શુશુરોષ અનેક ઉસ્તાદો પાસેથી શીખ્યા. માત્ર શીખ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ પરીક્ષા આપીને, તેમાં સફળ નીવડ્યા અને પછી એમણે અથ્થ પરીક્ષાઓ લેવી શરૂ કરી. અને શોખથી સાધનાની સ્તીરીએ અને શોખમાંથી સાધકની કક્ષાએ પહોંચવા પ્રગતિ કરી, અને કાવ્યની ગતિ અને અપજતા પણ અથ્થોની પાસેથી જ સાધી. છતાં “અથ્થોની આદત” જેવી-હડીલાઈ પણ પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય, પ્રકૃતિમાં પડેલાય નહિ—એટલું માનવા જેવા હડીલા જણાય તેટલી હદે પ્રકૃતિમાં પડેલાયા, અને વ્યાસંગમાંથી વ્યસન વચ્ચે રહેલા એ કંચનભાષા અન્ન દષ્ટિએ વિકૃત લાગે એટલી હદે પક્ષીપાલનમાં પોતાનું જીવન વજુવા લાગ્યા.

જેણે પક્ષીપાલનમાં પોતાનો કક્ષો ઉતાર્યો, તે વચિવાનાં પુસ્તકો હોય તો પણ વાંચી શકે તેટલી સમય જ સાધક પાસે કર્યા હતા ? તેઓ-તો પક્ષી-ઓનાં ખીંછામાં જ પુસ્તકનાં પાનામાં પણ કદાચ ન

હોય, તેવું વાંચી શકતા અને પોતાનો અભ્યાસ પણ ક્યો જતાં તેમનાં સ્વાનુભવનો વાતોમાં પણ મળું જણવાતું (જેને થોડો પણ શોખ હોય તેને) તદ્દન નહું જણવાતું મળી શકતું. તેઓ સંયમી દત્તા તેટલા જ વિચિત્ર પણ જણાતા, કારણ વર્નન અને વાણીનો સંગમ તો ક્યારેક જ હોય, છતાં તેમનું કાંઈ અને તેમનું ધ્યેય નેચો કદી અલગ કરી શકતા જ નહિ—જગત જયે ત્યારે સંયમી સાધક, પક્ષીઓનાં પિતરાં વચ્ચે ધુમીને પક્ષી નિદાની પીછાણ કરતા; અને જામત રહીને સહેજે પહેરગીર પણ બની જતા.

એમની અજમ કુખા, કદાચ, ખાઉધરા મહાન ચોખાની કક્ષાની લગોલગ પહોંચી જાય તેટલું (જે પ્રમાણ) તેઓ એક આસને અને એક જ વખતે ખાઈ શકતા. તેની વિરુદ્ધમાં તેમના અઠવાડીયા કે પખવાડીયાના ઉપવાસો પણ ખેંચી શકતા. તેઓ ઉપવાસમાં પણ ધોમ તકે, અગર અંધારી રાત્રે, સમી સાંજે કે ઉપાસગે પક્ષીઓના માળા ફૂટે, ખાવળ, બેરડી, હાથીઆ થોર કે અમે ત્યાં માળામાંથી પડી મથેલું બચ્ચું, માળો મળે તો માળામાં ચૂપી દે, અને ન જ મળે તો પોતાના પક્ષી નિવાસે પોતાને હોયે અપતા, પ પાળતા લાવે—(પોતાના રહેણાકના મકાને) આવી અખંડ પ્રતિમાં તેમના ઉપવાસ પણ ખડિત ન થાય. એટલું જ નહિ પણ કોઈ અપંગ પક્ષીના જલન અને સ્વાગત તો, થોગ્ય રીતે ચાલતી પાજશ-પોળને પણ સરખાવી શકે તેટલી કાળજી અપંગ અપંગકની—લેતા, પણ—આ જાણું ક્યારે અને ? માત્ર પક્ષીપાલનનો શોખ નહિ પણ—સાચી સાધના, સાચો પંખી-પ્રેમ અને પક્ષી મટિ જ જીવન જીવનાર કે અર્ધનાર હોય તે જ કરી શકે—પર્જગપોળમાં પહોંચાડેલું પક્ષી સરસ માવજતના અભાવે નિરાગી ન બને, પણ કંચનભાષાની માવજતમાં રહેલું પક્ષી નિરાગી ન બને તો પક્ષીઓના ‘કાકા’ શાના ?

એક સાચો શિકારી પણ કદાચ કંચનભાષા જેટલું પક્ષીઓની પાછળ દોડ્યો હશે કે કેમ તે એક શંકા છે. કારણ સફળતાના પંખી શોધીને મટિના ચાલા

ગણીએ તો તેઓએ અનેક સહજ પ્રદક્ષિણાઓ અગર પ્રદેશ પ્રદક્ષિણાઓ કરી છે એમ કહી શકાય. કારણ કેનભાઈ માટે ખર્ચે તેટલું લખાય, વંચાય, બોલાય કે કહેવાય કે સંભળાય તો તે સર્વ અપેક્ષિત જ છે, તેમ જણાયા વગર રહે નહિ! તેવા સાહસો તેમણે ખેડ્યાં છે, સલાં છે, અને વેડીને પાર પાડ્યાં છે. અને ત્યારે જ સાધકને સહનશીલતાનો સાગર કહેવામાં આવ્યો છે! સાધકને રાત્રિ દિવસના બેદ ન હોય. અખંડ પ્રહર અડગ છતાં અન્યની દૃષ્ટિએ “પક્ષીધેલા” જણાય ને ગણાય તેની પણ પરવા ન કરનાર કેનભાઈએ-અઅઅપ્યે! “અંજન” કે અતિથે “અંજન” પણ—આછીપાતળા અવાજ નિશાનીથી સતેજ કરી-પોતાની પાછળ દૂર-સુદૂર સુધી દોડાવે એવી જાય, પણ અન્તે તો સાધકની શોધક દૃષ્ટિથી કડપાઈ જાય ત્યારે જ કોકા-તે અંજનખંજનમાં મન-રંજન માણવા પાછા ફરે—નહિતર તો-પક્ષી પાછળ પડેલા કોકા પક્ષી વગર પાછા ફરે? તો તો-અથ પાસેથી મેળવેલી હઠીધાઈ બંધ જ જાય ને? આવા, તો, એ હકોળી હતા—અને ત્યારે જ પોતાની કહો રચી શક્યા ને ખરા કરાવી શક્યા છે, એટલું જ નહિ પણ વગર ભણેલા એ સાધકે વધુ ભણેલાઓને પણ કાંઈક નવીન અને જ્યોત્સુ ભણુતર પોતાના જ અનુભવોમાંથી પીરસ્યું છે.

સાધક ગર્ભશ્રીમત હતા-છતાં પક્ષી પાલનમાં સર્વસ્વ હોમી દેનાર એ સાધકે પોતાના રહેણાંકના મકાનને (જંગલને), પક્ષીનિવાસમાં પલટાવ્યું. તેમજ પોતાની સાધના માટે ત્યાં જ પોતાનું આસન મોકલ્યું.

અંજન ખંજન પક્ષી “શાય જગલા,” ને “ધોપડ”ને મોતવા એમણે છૂન્ના જ કહ્યું. ત્યાં તો “આડ” અને “ઈરનાપ”ના સ્વરની પ્રાપ્તિ થીથી. સાધારણ “ચકલી” પણ તેમને મન તો મહાન હતી; કારણ “ચંદુલ” “ચિલોના”ની લગતી લગાડનાર નાની ચકલીમાંથી અનેક ચકલીઓના ચિત્કાર જાણવા માટે “જલતરંગ” અને “કુમ્ભસ”ની જેક જોડીને તેના તાલમાં “કુકકુક”ની ટેકાબોલીમાં “ટિટામની કુક-ડી”ઓ ટીમી ટીધી.

પક્ષી તો પ્રકૃતિએ પેરવાયેલા એમણે અન્ય પક્ષી પેરવાયા માંડ્યા. ખેચરને બોયા વગર, જલચર બેવા, કુલકી દાવમાં, કુલકી દેતી “કુલકીઓ” અને “કાકાનાં કશન દીઠાં, ને “ટોક” ને “દેવના” ખેલમાં તાલ મેળવવા “તુતી” સાથે “તૂમ”ને પણ તારવી લીધાં. તેમ જ “તેતર”ના વેતરમાં પણ રંગ-પલટો પલટાવી, શુદ્ધિનાં સ્વરૂપ જેવાં શ્રેષ્ઠ તેતરોને તતતગતાં કીધાં—તેમજ પ્રવેશદારમાં જ દેયા” અને “દિવાળી ઘોડો”, “કુધરાજ” કશન સાથે જ કશાય તેમ દાખવ્યાં. સર્વોંએ ધૂળ ભરેલા એ અવધુતે “ધોળ” અને “ધૂળચકલી” માટે ધુમી ધુમીને દરિઆઈ “ધુપા” સાથે જ સ દર્માં ધૂળ ઘોષ નાંખીને પાછા નવન ચેતન ભર્વા, “નડી” “વૃકતાના,” “નવરંગો” નિજ નિવાસમાં નિહાળનાં કાંઈક નિવૃત્ત જેવા એક આસને પક્ષીઓ વચ્ચે મન જાપવા બેઠા.

“ભણાવવા પખીગણને ભણે છે પંડે” એ દૃશ્ય કાંઈ શકાય છે પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય કે રહે તેવા “પ” પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા એટલે કે એમણેના શખેદા સંભળાવીને પક્ષીની ચાંચમાં તે શખેદા ભરી દેવાના પ્રયોગ શરૂ થયો.

પોપટનો “પ” એ કાંઈ પદવાનો “પ” નથી પરંતુ પોપટને પદાવવાને પાઠ પ્રયોગનો “પ” છે.

એ અખંડ જપ જપવાનો પ્રયોગ છે. હજારો ભગવતે વાસુદેવાયનાં હાથ અક્ષર મંત્ર, એક પક્ષી (પોપટ પાસે) પદાવતાં પોતે પણ કોણ બળે કેટલાય જપ જપ્યા હશે! અને આત્યારે એ પોપટ પદ્મ-એ જ મંત્રવા જપને અવારનવાર લહેરમાં આવી લલકારે છે—પણ એકલા મંત્ર જપ જ કર્યાં હતા?

કારણ કણવર અને કુકડીનાં જવ્યાં તો પાળનારને સહેલાઈથી મળે છે, પરંતુ જંગમી પોપટનાં જવ્યાં કેવી રીતે લઈ શકાય? આ પ્રશ્ન જ મહા મુશ્કેલીમાં મૂકે તેવો છે. છતાં એ પ્રયોગ પણ પિંજરે જ પૂર્યું કરી, પોપટની પેઢીઓ ઉતારી માત્ર એક જ જંગમી જોડીમાંથી વંશ શુદ્ધિ વિસ્તારી.

સાધકનો મહાન પ્રયોગ તો થયો પરંતુ પોપટને

પણ પોતાના પાલણુદાર કરતાં-અર્થાં ઉપર પ્રેમ વધારે હતો-ને હોય જ. હતાં સાધકની સદ્નસીવતા માટે તેમ જ પ્રયોગની સફળતા પ્રાપ્ત કરવા સાધકની એકનિષ્ઠા જોવા-સમજવા નીચેના પ્રસંગ ઉદારવાની લાલચને દૂર રાખી શકતો નથી

સાધારણ પાણી વારવની માટીની માટલીમાં પોતાના અર્ચ્યાઓ સાથે જંગમચારી 'માતલાત' પોતાનો સંસાર (અર્ચ્યાઓની બાળ લીલા) નિહાળતા આનંદથી ત્યાજ માટલીની કિનારીએ ખેડાં હતાં-હાથેલો સાધક ! દરવાજાની સાંધમાંથી એ દૃશ્ય નિહાળી રહેલો પરંતુ માટલીનાં અર્ચ્યાં તો અદૃશ્ય રહ્યા એટલે ધીમેધી દ્વાર ઉઘાડી, અંકમાં પ્રવેશી-ધીમી ગતિએ આગળ વધ્યા, ઠેક માટલી પાસે પહોંચ્યા તેમના પગે એક પછી એક ધીમેધીમે ઉપડી રહ્યા, જંગમચારી જનતાને આ નહિ રૂઝું જોધી તે તે માટલીને ઠોટી, માટલીમાં ઉતરી-જંગમચારી પિતાએ પણ તેણીનું અનુકરણ થોડી દુરે પછી કર્યું.

ઈમાં દોઢાં ત્યારથી જ ગાંઠા બનેલા એ સંધકે અત્યારની પણ સુધી સયમ રાખ્યો માટલી પસે પહોંચ્યા હતાં બન્ને હાથોના આઠમાં પોતાની પાછળ જ બીડેલા હતા. માત્ર તેઓશ્રીએ પોતાની આંખથી-માટલીમાં સંસાર, પોતાના સ્વપ્નપ્રયોગની સાક્ષીરૂપે રથપાએલો સયાર નિહાળ્યો-અને દૃષ્ટ પછી રથપાની પ્રવળ ધ્રુવજાએ, સયમને સરતો કયો-પ્રવલ નિહાળવાથી ધણો આનંદ તો થયો પણ સતોય કયા હશે ?

" જંગમચારી જોડલી વચ્ચે, ઝીણીમાં રમત રમતાં, ઉદાસીમાં, માતાના મુખમાં ચાચ પડેલા, એ ઝીણી રૂંધાટીવાળાં અર્ચ્યાંના રથપાં કેટલો આનંદ હોય બને સતોષપૂર્ણ બનશે એ તપાસવા માટલીમાં હાથ નાખ્યો."

જંગમચારી " માનપિતા "એ પોતાના પાલણુદારનું અદ્ભુત યાન અને સન્માન સાચવ્યું જ હતું, નહિંતર તો માટલી પાસે તો થુ પરંતુ અંકપ્રવેશ પછી ક્યાંથી સંધ બને ? હતાં જંગમચારીની જોડલીએ

જોડું કે, સાધકનો આપણા ઉપરનો અધિકાર અર્ચ્યા સાથે જ રચાઈ ગયા છે-તે થુ વ્યાખ્યાની મુજબ ? અર્ચ્યા ઉપર બીજાનો અધિકાર ? ન જ હોય ! સાધક પોતાની જ વિશ્વાસનીય બુદ્ધિ ઉપર રહીને પોતાની પાછળ રહેવા હાથને, માટલી તરફ રથપાં માટે લખાવોને ધીમે રહીને એ હાથને માટલીમાં ફાળી સુધી ઉતારી દે છે. (હાથ ઉતારી મથો)ને અર્ચ્યાં લઈને તે હાથ પાટો ફેરે તે પહેલાં જંગમચારી જનતાના અંતુને બહારગો બનેલો એ જંગમચારી જનતાએ સાધકનું બહાર નીકળી જવું કાઠું ફાળીથી કાઠું સુધીના બામનું સોરી તરફાળ મરી ગયું અને તેટલો જાગ કાઠો પડી મથો-છતી થયું જ થયું નહોતમ તેમ, હાથનું અર્ચ્યુ અગિયારાં વચ્ચે જ તોળી રાખી મુજતા પગે હાથને રિમ્મ ગાળી ઉભા જ રહ્યા અને જ્યારે જનતાનું નેત્ર તરફ પડ્યું-અચ્ચતી પડ્યું છોડો ! ત્યારે, કાળા પડી મથેલા હાથથી જ અર્ચ્યુ બહાર કાઢ્યું-અને બીજા હાથની દૃષ્ટિમાં મૂકી મૂકતદારે દરવા-રુપિર વહેતો એ હાથ અને અદ્ભુત દારે હસ્તા સાધકને નિહાળી જનતા પણ અબવાણી પડી; જો કે ત્રણ માસ સુધી એ હાથ કાળો રહ્યા બાદ ધીમેધીમે પાટો અસલ રૂપમાં આવી મથો-પછી તો જંગમચારીની જોડલીએ કમેકમે જળવ્યું કે, અધિકારી પાલણુદાર તે જ આપણા અર્ચ્યાના અર્ચ્યાનો પણ પાલણુદાર થશે-માટે તેનો અધિકાર રહેવો જ જોઈએ-આવી સાધકની અગ્ર સાધના હતી. તેમજ સાધકે પણ એ કાળા હાથ ઉપર જ અર્ચ્યા બેસાડવા માંડ્યા

પોતાના પ્રથમ પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થયેલા કલ્પિત દેાની અનંક જાતો તેમણે વળમુદ્યે વધાર્યા કરી. કારણ અચ્ચાગામાજ પેલા થયેલાં કલ્પનરતાં અર્ચ્યા જોડેલાં ત્યારથી જ તેમની જંગમચારી પોપટનાં અર્ચ્યા લેવાની ધ્રુવજા જન્મેની તેની પાછળ સતન પ્રવતો તો ત્યારથી જ હતા, અને પરિણામે, જંગમચારીની સાથે અને સામે રહીને તેમણે જીવરનો જંગ માંડ્યો અને જીવ્યા પણ આવી સાધના ફાળુ સાધી શકે ?

પછી પાલનમાં પ્રયોગમાં ફોગલેલા "કચનકાકા"

ને જ એ અરમ્યાન અને ખાન મળે એમાં શંકાને
રયાન જ ક્યાં છે ? પોપટના સંસાર રચાયાનું પ્રથમ
વર્ણન તેઓશ્રીના અખચો સાંભળવાનું જ શક્ય હતું.
કારણ પ્રયોગશાળામાં તો તેઓ પોતે જ કેવા
સપ્તમા હતા ને ઝાપાયા હતા તે તો તેમનો અસલ
પીઠાથી પીઠાતો કાળો હાથ જ કહી દેતો. પ્રયોગ
પાંછળ પડેલા એ સાધકના ફેટલાક મૃતિ દૃષ્ટિમાં
પિલકાને પકડવાનું કામ સામા અને સારા શોધકને
પણ સહેલું નથી—જ્યાં ‘કાકા’ની કલામુક્ત રીતીથી
‘પિલકા’ પણ તપાસી પકડાઈ જતા. કદાચ પિલકા
કરતાં તેને પકડનારનો અપસતા વધુ સનેજ
હશે. તેઓથી ‘પિલકા’ને પકડવામાં પંકાયા હતા,
જગે પણ અવાજ વગર એ તેણે અધકારમાં પણ
ઝાંઝી દેવા સુધી પહોંચી, પિલકાનો આગો માળો
અગર એ તે પક્ષીનો માળો ‘પક્ષી અને ઈંડા
કે બન્ને સહિત’ સહિસત્તામત પોતાના માળામાં
લાવીને મૂકે ત્યારે જ તેમને જાં પ વળે

પોતે પોતાની અગ્રામ દૃષ્ટિમાં અખંડ રહેવા
ફગીથી ‘ફૂટીંગ બાઈ’ ને પણ ફસાવ્યા—સારવણીથી
‘અનગ્ર’ એવો ‘સુકસુક’ની બોલીમાં ‘બેરી’ ને
‘બેરી’ અને ‘બેરી’ ‘બેરી’ સાથે ‘મેલુલી’ મેત્રી
માંડી...અને એકાકી પુત્રને પણ મેત્રિયા પરાવચા
મોટે પોતાના પક્ષી નિવાસમાં જ “પક્ષીકુમાર નેવા
પ્રભુમને” પણ—પોતાની પક્ષી પીંછામાંથી લાવેલી
વિલા પીરસવા માંડી, અને પુત્રે પણ તે જીવીને
પચાવવા માંડી છે તેનો તેઓના જ બેબો અને પક્ષીના
કક્કાનુક્રમે નોંધાવેલી નામાવલિથી પણ સમજી શકાય
તેનું છે.

‘અગાન’ (અગ) ! જેવા અરિયર પક્ષીને પણ
અધકાર બધું. અગાન ઉતારી ખુલ્લે પિંબે રિયર-
તાના જ્ઞાન પ્રકાશ પૂર્ણ-પિંબરના મંદપમાં જ
વસનારે સગામંદ્રો મળગ્યા નથી, પણ પક્ષીહૃદયના
મંદપ શોધી તેમાં પોતાના ગ્રાણના ધૂર પૂર્ણ છે.

વળી રમતધેસાં રમત રમતાં રિણુ યોદ્ધા સાથે
‘રામસાલ’ને રમાતા રાજ યોદ્ધા એ સાધકે લટકતે

પિંબર, ‘લટકન’ સાથે ‘લટકન’ અને ‘બેલા’ સાથે
લેવાની—સગરકાર લહેરાની એટલું જ નહિ પણ
‘વસંત વૈતાલિકા’ વચ્ચે ‘વરસાદી’ અને ‘વૈવાની’
લેલો વધારી, તેની સામે ‘શામે’ ને ‘શોકરો’ ‘શીંગ
પરથી શુભાશી’—અને સરસતાના રસમાં ‘સમજક’ ને
સુરખ સાથે સુરખાગને સેદાબા અને હારોહાર—
‘હારેવા ને હરિયાળ’ દિવસ દિવોળ્યા ત્યારે જ
પક્ષીપાલનના મહાપ્રાણ રૂપે રહેલો—(‘હ’) પક્ષીપાલ-
નની હકમાંથી નહિ પણ શોધમાંથી હળવો બન્યો,
એમ કહીએ તે પહેલાં મુશીંદ નામના ધોડાની હક,
મુલકર નામની હક હક પહેલાં મેલન મૂકાવી એડીએ.

મુલકર નામનો કસકાનો જ આદત ધરાવતો
‘ધોડો’—સુધારવા કાકાને સોંપાયો.—જે પાસે જાય
તેને એ ધોડા પોતાના હાંતની નિશાની છાપીને જ
મોકલે. આની આદતથી અકારો મુલકર, કાકાની નજર
નીચે મુલકર લાગ્યો.

ધોડાને શબ્દોથી સમજવી, તેની સાથે વાત
કર્તાથી, ધોડા પણ સુધરે છે. એ પ્રથા કાકાએ જ
અપનાવેલી—માત્ર ટબ્લી સંબળાવીને જ સરમાવી દેવો
અને તેના પરિણામે—ધોડા સુધરે નહિ તો સમજવું
કે—કાકા ધોડા બહેરો હોય—અગર તો કાકાની બાપા
બાપી શકે તો ન હોય—ત્યારે જ બને.

મુલકરના મૂખ સામે ઉશા રહી—માત્ર ધોડા જ
રિસમાં તેને તેઓ પંપાળાને યાગદી શકે તેમાં
મુલકરે વધી ન લેવો, તેટલું શીખવું. પછી વળી—
ધોડા સમયે પોતે તેના ઉપર ધરવા જાય—ધરવા
જાય તેમાં પણ અડચણ ન કરવી.—પોતાના પુત્ર
મુલકરના હાથમાં પણ તે જ મુલકરની દોરી—સગામ
ઝાંઝીને—સાધક જ તેને સવારી તો નિત્ય કરે તેમાં—
વાંધી ન જ લેવાય તેમ પણ પદાવી દીધું.

પણ મુલકરનો લુટી જતનો—એટલે શીખવ્યું ન
શીખવ્યું કરી નાખે એટલે વળી અસલની આદતમાં,
લણી વાર જઈ શકે, એટલે પછી ને કાકાના હાથ
અને અંગિળા ઉપર અવારનવાર તેણે હાંતની છાપો
સર કરી—ધોડાના હાંત વચ્ચે દળાતા, કચગાતા,

ચવાતા-સોલી નીતરતા હાય કે આંખાં જેમનાં તેમ રહેવા દઈને, ધુન્નતા, પરસેવે નીતરતા કાકા ધોડાને ઉપદેશો:—“ભાઈ ! જુલકર ! આમ ન કરાય, આ તો ખાલક મત કહેવાય”, હવે તું કરતું બુલી જા, —એલા હવે-રેવા દે જો તો ખરો, આમ નો બહુ જ દુઃખે-છતા-તારે સુધરવું તો જોશે જ” આવાં હુંકાં વાક્યો ને અતે ધોડા પોતાની પછક હોડે એ શું શક્ય છે ? છતાં-ક’અનભાષ્યએ તો એ શક્ય કયું” છે-કરી બતાવ્યું છે. —અને ધોડા જવારે પછક હોડે ત્યારે દસીને, કરડાયેલા ભાગ-ધોડાને બતાવતા કહેવા લાગ્યો:—“ભાઈ ! તને કરડવાની ટેવ છે-તેવી અને પણ કરડાવવાની ટેવ પડી જશે. માટે તારે ફાવે એવું કરડી લે પણ-પછી ટેવ તો નહિ જ રખાય.” અમુક અકવાલીઆ તો જુલકર શરમાયો છે અને સુધરી જ ગયો છે તેવું વર્તન રાખી શક્યો-પરંતુ માડીમાં જોડવાના પ્રયત્ને તે પાછો અસલ સ્વરૂપે ઊભો રહ્યો-ત્યારે છેલ્લું બટકું” જુલકરે લીધું-તેનું વહનું તો :કાકાની પ્રકૃતિ પુછવા ગયેલા ત્યારે સાંભળ્યું-તે લગભગ તેઓના જ શબ્દોમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન છે:—

“જુલકર તો ભાઈ, ભારે છતરી દીધા-સાવ ડાયો થયો ને હવે તો કરડે જ નહિ એમ લાગ્યું-પણ ગાડી જોઈને પાછો માડો જ થઈ ગયો. પછી તો ખીલે બાંધ્યો જ. તેને ફરીથી સમજાવવા માંડ્યો, પણ-જુલકર તો ખીલ્યા, ખૂબ ખીલ્યા...અને તો સાંભળવું પડે! એટલે આખી ગરદન ઊંચી કરી પાછલા પગે ઊભો રહેવા લાગ્યો-તો ધ સમજાવવા જરાક મહેનત કરી, “જો ભાઈ ! માડીમાં જોડવા માટે તો તને અહીં રાખ્યો છે.-અને માડી જોઈને ગંડા કદાચ ? હવે તો કરડવાનું બુલી ગયો છે-ત્યારે માડીમાં હાલિને ડાયો થઈ જાને !” પણ-આજે જુલકરે સાધકના શબ્દો ઝીલવાનું બંધ જ કયું”-અને એકા એક બાર વર્ષે ખાલો બોલે-તેમ કાકાની જાગૃત્તાઈત પરોખા-હવે તો એક પગે જ ઉભાઉંભા, ધોડાના પદખાને જ ટેકે હાથ ટેકવીને-જુલકરને કહેવા લાગ્યા:— “એલા !...તેં તો જીનવાણું જીલમ આપ્યો !”

આટલું હુંકું” સાંભળ્યું” વાક્ય જુનકર ઉરકોરોસો હોય તેમ-ગરદન ઉંચી કરી-સાથે કાકા પણ ઉચકાવા ને રીતસર લટક્યા-એક પગે! ટેકા પણ ગયો-જેથી ઉપે માથે લટકતા. હાથને ટેકે ટેકાને-સ’પૂર્ણ” શાંતિથી કહેવા લાગ્યો કે:—માઈ ! જુલકર હવે તો હલ થઈ !...એલા ! આમ છતરીને બટકું” ભરાય ?... આમ હોય નહિ ! જરાક વિચાર તો કર...” જાંનું નીતરવું લોહી, છાતી ઉપરથી, પાછું વળાને ધોડાના કાનલા સુધી પહોંચ્યું-સાધક એ પણ જોયું છતાં પોતાની અચલ સાધના અને ધીરજથી-જુલકર અંખાંધો હોય તેમ કાકાને છોડીને, મૂખ ફેરવીને ઊભો રહ્યો; એટલે સાધક પરાણે દસદાઈને” જુલકરના મૂખ પાસે ગયા-અને લોહીનીતરતી જાંન બહારી કહેવા લાગ્યા કે:—“હવે હાલી શકાય એમ તો તેં તો રાખ્યું. પણ હવે કાકાને કરડાશે નહિ.” પછી જા જ ખાટલો ઢળાગ્યો, ને પાટાપીંટી પણ ધોડાની સામે જ થઈ. હવે જુલકર ખરેખર શરમાયો છે તેમ સાધકે તેની આંખ અને ઉભા મહેવાની અદાથી કે છટાથી જાણી લીધું...એટલે ખાટલે રહીને કહેવા લાગ્યો કે:—“ઈ તો હોય-મૂલ તો કાલે કરી-હવે આપણે એવું ન કરવું”-સમજ્યો ને, ભાઈ જુલકર !” વગેરે શબ્દોથી ખાટલે પડીને પણ જુલકરને સુધાર્યો તે પણ નીચેનાં નિત્ય વાક્યોદ્ધારા:—“તેં તો પરાણે ખાટલે નાંખ્યો...પણ હવે સુધરી જાવું” પડશે... કરડવાનું તો ક્યારેય નહિ ચાલે.” આવા સતત શબ્દપ્રયોગથી પોતે સાગ્ર ગયાબાદ એ જ જુવકર માડીમાં જોડાયો, જુલકરને હવે ગમે તે સારો હોકનર જોડે છે હાંપી ચકે છે. તેની કરડવાની આદત નિર્મૂળ થઈ છે.

આવા સાધકના શબ્દ સ્વાદે કે ફિરિ સ્વાદે સુધરેલો-જુલકર ઝાઝું” જીવ્યો નહિ-શરણ-નેનું મૃત્યુ નજીકના-અકસ્માતમાં જ ઊંટું” હતું. જેણે જુલકરને સદાનો વિયોગી બનાવ્યો —

આવા પ્રયોગોમાંથી પાર પામીને-પોતાની કકા-વારિમાં કારાગેલા ‘કાકા’એ અનેક કાળે પાલેલી-જેમાંથી એક જ કાનરને કાબેલ કરવા પાછળ પડ્યા

ને કામેલ કરી પથુ ખરી. તેણે રાત દિન કશું જ ભેષા વગર-કાખર જેવી કાખરને વાસા પ્રાપ્ત કરાવી-કાખરને બોલતી કરવી એ સાધારણ સાધના નથી. છતાં, "ઠં તતસત્ પરમાત્મા...જપ શુરદત્ત" એ બે જ વાક્યોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરાવ્યો-તે કાખર અત્યારે પથુ એ બે જ વાક્યો બોલીને, સાધકની સાધનાને હવંત રાખી રહી છે.....અને ત્યારે તો આલ શંકરાચાર્યજીએ, પનિહારીએને મંડનમિશ્રજીના નિવાસની નિશાની ઝુછી-ત્યારે તો એમ કહેવાયું કે:- "ભાં! મેના પોપટની અખંડ વેદચર્ચા સાંભળો તે જ સદન મંડનમિશ્રજીનું જીવનું."...પથુ-કાખર જેવી કાખર બોલે-એ સદન કીધું અને કોતું? આ બે પ્રશ્નો સાથે જ જન્મે છે.

સામાન્ય દષ્ટિએ તો એ સદન કંચનકાકાનું. પથુ જો કંચનકાકાની દષ્ટિએ નિહાળાય તો તો સાધકનું તો કશું જ ન હતું-કારણ તેઓ તો, જન્મ્યા છઠ્ઠા અને સિધાબા. પથુ પક્ષી નિવાસમાંથી એ સદનને પક્ષીઓમાં જેમ "કાકાકોવા" તેમજ પક્ષીઓના પાલનમાં રહેલા "કંચનકાકા"ના પક્ષીઓનું જ ગણાયું. છતાં આગળ પાછળનો રહેલા બન્ને શબ્દોનાં 'કાકા'થી જ મદદી વચ્ચે જ કંચન નામ મુકાય તો જ પક્ષી વચ્ચે રહેનાર રાચનાર તે તો માત્ર "કાકા કંચનકાકા"જ હતા. અને પક્ષીઓના જ સદનમાં રહ્યા ને ચલા.

આપણે માનવીઓને તો પરસ્પરના દિલાસા, અને દુઃખ દર્શાવતાં "દહામા" નામનું ઓસક પથુ છે. પરંતુ પક્ષીઓએ તો તેમના "કાકા"ને વજર દિલાસે અને વજર ઓસકે ગુમાવ્યા છે તેવું પ્રથમ દષ્ટિએ જણાય છે-છતાં સદગતની પ્રસાદી પામેલા પ્રભુમ્નનો પથુ પંખીપ્રેમ સાથે સ્વર્ગસ્થની બાવના પથુ પક્ષીગણને દિલાસો અને સેવા અર્પવા સમર્થ છે.

સાધક પરલોકવાસી થયા તે પહેલાં, થોડા માસથી મિલકુલ બહાર ન જતા, તેમાં મૂખ્ય કરીને તેમના પ્રયોગો (જટિલ દેહ પ્રયોગો) પથુ છે, જે તેમના પુત્ર પાસેથી સાંભળાથી ઉમેરાય છે.

સાધકને હાથે ખરજનું ચયેલું, ખરજનું ખલુનું અને જે કાઈ ચિધે તે પ્રયોગો કરવા-પથુ ખરજનું મટે નહિ-ઘાઉકે કહ્યું વિજળીના કિરણોથી ખરજનું બાજી શકાયે. "ખરજનું બાજી શકાય" એ વાક્યથી જ પેતે પ્રયોગ શરૂ કર્યો. તેઓથીના ખંડમાં જ સળગતા અંધારા, ખરજવા ઉપર બીજા હાથે ગોડવાયા, ખરજનું અને ચામડી બંને સાથે જ બળે છે. અને પ્રયોગ ચાલુ રહે છે-ચામડું બળવાની દુર્ગંધે કુકુખીજને શોધ કરી, ને સૌ પહેાંચ્યા એમની પ્રયોગશાળામાં-ને પુછ્યું "આ શું કરો છો?" ચામડું બળે તેની વાસ પથુ નથી આવતી? તમે દાહતા પથુ નથી?" જવાબમાં એકલું હાસ્ય વેરતા સાધકને કદી શકાય તો કદી નોતું-એટલે પુત્રે ફરીથી પુછ્યું: આ શું કરો છો? અંધાર ઉપર આંખ રાખી કાકા કહે છે કે:-આ તો ખરજનું બળે છે ને બળી ખવું જ લુવે ને-પુત્રે વળી કહ્યું કે:- ખરજનું તો કીક પથુ ચામડી બળે છે. આનો અવલોક પ્રયોગ કરો છો. સાધકનો જવાબ: હસીને બળે, રીડીખમ્ ચાલે છે રીડીખમ્ આનું નામજ રીડીખમ્ કહેવાય. મતલબ ખરજનું બળવું એટલે ચામડી બળી, અને બળી જાય એટલે મટી જ જાય ને! એ તો મટવું જ ગણાય ને!

બીજો પ્રયોગ:-ઘાઉકે-"કાકા! તમારમાં કેલોચનનું પ્રમાણ કમી છે, માટે સનાર સાજ કુધમાં થોડું કેલોચનમ્ શરૂ કરો તો! કાકાએ કેલોચનનું ગુજરાતી જાણી લીધું-અને તરલુભો તારવી ચોતે પ્રયોગ શરૂ કરવા માટે, (ચક્ષોને) મકાન બાંધવામાં વપરાતા ચુનો પાથરી તેમાં જ સુત્રા જેસવા લાગ્યા. દસ ચિધનારે જાણ્યું કે:-અવધૂત મહારાજ! ચુનામાં જ રહેતા લાગ્યા છે, ત્યારે તુર્ત તેઓ આબ્યા અને કાકાને કહેવા લાગ્યા કે:-"કાકા! મેં દસ ચિધી હતી તે તો દુધ સાથે પેટમાં ખાવાની દવા છે. આતો તમો નવું જ નહિ પથુ ન કરવાનું કરી ગયા છો, એ કીક નહિ" જવાબ હાસ્ય માથે કહ્યું કે:-"આ ચામડીમાં તો કાણું જ છે ને, તેમાંથી ચુનો પેટમાં જ ઉતરી જશે."

વાઘશ્રી,

હા લાંબા સમય પછી તમને પત્ર લખુ છું રાજકોટ છોડીને આ પૂર્વયુરોપમાં વસતા ચે પાચ મહિના થઈ જવા આવ્યા

x x મયા નવે મરમા અમે અહીં આવી, કેટલીયે વાર તમને પત્ર લખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ કાર્થિક કારણસર એ રહી જ ન હતું !

અહીંની હુનિયાના અનુભવો અનેક રીતે વિવિધ છે ૩૫ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસથી આ નાનકડા દેશમાં અજાન ક્રાંતિકારી ફેરફારો થયા છે. વિસ્તરતા લાલ પ્રેક્ષ્યતા લાગે જ પ્રેક્ષ્યતા દેશ તરીકે સમજાઈ રહે આપણે જે જે વાતો સાંભળી હોય છે અથવા અટકળા કરી હોય છે તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે વર્ગવિહીન સમાજરચનાના પ્રથમ પગવિધો દેવા હોય છે તે જાણે જાણ નેવા મળે છે દેશના ઉલોગેતું બેતીનું બેંગેતું, વાહન વ્યવહારનું વ્યાપારોજ્યારનું, આરોગ્ય અને શિક્ષણનું—લગભગ જીવનના એકેએક પાસાનું રાષ્ટ્રીયકરણ થઈ ગયું છે, થોડું થઈ જે ખાટી છે તે થઈ રહ્યું છે

Planning-આયોજન એ કેટલુંક રીતે અમલમાં મૂકી શકાય, Control (અકુશ) કેટલી સફળતાથી પાર ઉતરી શકે એ બધું અહીં નેવા મળે છે સીવવાનાં દોરાથી મોડીને પગના બેડા અને સાણુ—ટૂંકમાં જીવન જરૂરિયાતની એકે એક વસ્તુઓ રેશન થયેલી છે, જરાય ભેદભાવ આ વસ્તુઓમાં નથી ચાલતો અત્યારે આ દેશમાં નવો પાંચ વર્ષનો પ્લાન અમલમાં છે અને એને ચાર વર્ષમાં પૂરા કરવા જીતવાનું એકેએક ચક્રો ગતિમાન છે લિટન, ઝ્યોરિકાની એક વસ્તુ અહીં પ્રવેશવા નથી પામતી, પરિણામે વસ્તુઓ વિના નિભાવવું પડે છે, પણ પર દેશથી આયાત કરવા તેઓ નથી શકતા એક પ્રખ્યાત પ્રતિદાસ પણ પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે સતત લડતી આવેલી પ્રજા તરીકે અભ્યાસ યોગ્ય છે આજે જ્યારે પશ્ચિમની પ્રજાઓ અને રશિયા વચ્ચે સતત War of nerves ચાલી રહી છે, ત્યારે એ બંનેની વચ્ચે વસી એ જુદા જુદા બળોનો અભ્યાસ કરવાની સુર

વક છે .નો આંતરરાષ્ટ્રીય શેતરબંનો તતરપથી અભ્યાસ, સાથે આવી અનુકૂળતા એટલે અહીં ખૂબ શોધી ગયું છે, કદાચ ત્રીજા વિશ્વ યુદ્ધનાં સાક્ષી (Witness) થવાનું પશુ સફળાગ્ય (કે કમભાગ્ય ?) સાંપડે !

ત્યાંના યુ નગીન છે ? સમાચારો તો વારંવાર જાણ ત્યારે અહીં મળે છે ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની કુખળાની હાલતની કથના કરી દિલ દ્રવે છે અને ત્યારે થાય છે : અત્યારે અમારું ખાંડે રથાન ત્યાં છે હજીત દરેક રચિતો થોડી લગ્ન હોય છે ? અમુક મેળવતાં અમુક ગ્રામાવુ જ પડે છે.

હમણા કોઈ લખ્યું છે કે નહીં એ પ્રશ્ન રવાના થિક તમને સૂરશે. છૂંટા તો છે કે અહીંના વિવિધ અનુભવો અચારનવાર મોકનાવુ એનાં વિચાર-વિસ્તાર માટે દિનિક રાજનીતી વિમતવાગ રાણુ છું સાથે સાથે મારો Pl D, નો અભ્યાસ મે અહીંની યુનિવર્સિટીમાં શરૂ કર્યો છે, આશા છે કે ચંકેસ્લોવાકી આના રહેવાસ દરમ્યાન એ પૂરા કરી શકીય

x x x અચારનવાર પસાર થતા હિન્દીઓની અહીં મુલાકાત થાય છે, લગભગ ૧૫ નેટલા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ પણ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે આપણને આશ્ચર્ય થશે કે આવાલા નાના દેશમાં પણ Oriental Institute કરીને સરમા પ્રો લેસની નામના મહાન સરકુત Scholar નીમે ચાલે છે, પૂર્વની જુદીજુદી બાષાઓ પણ અહીં શોખવાય છે, હિન્દુસ્તાનીમાં રમ લેનારા ૧૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે !

જીવન થોડુંક સુરકેત છે, ખાસ કરીને શામાહારી માટે શાક-ભાજી વિનાના આ પ્રદેશમાં સમરથા અહીં થાય છે જે વસ્તુઓથી દેવાવેલા હોઈએ એ વસ્તુ લાંબા વખત સુધી ન મળે ત્યારે એને માટે તાક્ષા વેતી લાગે છે હા ત લાલિયાનું કાષ્ટ નામ લે તો ચોદામાં પાણી આવે !

શિયાળો હવે પૂરા થવા આવ્યો છે સગા કુઠા નેવા લાગતા વહેો અને હોમવાઓ ઉપર કાઈ નહુધ લાકડી ફેરવી ગયું હોય તેમ નવી કુપળા ફૂટવા મોડી છે હવે વસુ જ મહિના યુસુમના રહેશે એમ કહે છે

દયા અને પ્રેમ એ બીજી જ વસ્તુ છે. જે માણસ દયાથી પ્રેરાઈને કોઈ કામ કરે છે તે ખરા અર્થમાં ધાર્મિક ન કહેવાય. એ ખોટું કરે છે એમ નહિ પણ પ્રેમધર્મ જ એક એવો ધર્મ છે કે જેમાં માણસના હૃદયનું સાચું માપ નીકળી શકે. પ્રાણી ઉપર દયાની તો ઘણી વાતો આપણે સાંભળી. એક જગુએ પ્રાણી ઉપરના સારમાં પ્રેમની બનેલી વાત લખી છે. એમાંથી બહુ શકાય છે કે પ્રેમધર્મ હરકોઈ સમયે એના પાળનાર માટે સર્વોત્તમ જીવનરસાયન જેવો પદાર્થ છે.

એક માણસ હતો. તેની આંખને કાંઈ ખોડ આવી ગઈ. ઘણે આંખ ખોઈ ખેઠો. અનેક દવાઓ કરી. કાંઈ ન લાગી. આંધળો થઈ ગયો. એ માણસની સાંભાળ લેવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી. ઘરના માણસને તો એ બોલ રૂપ પણ લાગવા માંડ્યો. પણ હવે ચાપ શું ?

એ માણસ પાસે એક કૂતરો હતો. આપણી શેરીમાં આજો દિવસ ‘હડ ! હડ !’ કરીએ છીએ તેવો નહિ. આ તો દિલોબ્ધન દોસ્ત જેવો. કૂતરો એને સમજે, એ કૂતરાને સમજે. આ કૂતરાએ આ માણસની નોકરી ઉપાડી લીધી. બધે એને દોરીને લઈ જાય. ડોટેલમાં લઈ જાય. સીનેમા જોવા લઈ જાય. બધે ફેરવે. પાછો ઘર લેગો પણ કરે. ટૂંકામાં એ જ એનો પરમમિત્ર બની ગયો, પ્રેમ કેને કહે ? એમ ને એમ સાત વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં ! એટલો-વારમાં તો બંને મિત્રો બની ગયા. એકને ખીજ વિના ચાલે નહિ તેવા.

હવે આ આંધળાને એક વખત એક ડોક્ટરનો ભેટો થઈ ગયો. ડોક્ટરે એની આંખ

ધૂમકેતુ

તપાસી તેને કહ્યું. ‘તું ધીરજ રાખે તો તારી આંખ હજી સારી થઈ જાય !’ આંધળો તો રાજી રાજી થઈ ગયો.

પછી ડોક્ટરે ‘ઓપરેશન’ કર્યું. અને ધીરજરૂપા તે આંખ પણ સારી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી તો એ બધે જતો આવતો થઈ ગયો. કોઈની મદદની જરૂર હવે ન રહી. પણ પેલો કૂતરો હજી એની ભેગો રૂપા જ કરે ! એટલું નહિ પહેલાંની પેઠે એનું બધું જ કામ પણ કર્યા કરે—કરતો હતો તે બધું. એના મનથી તો બહુ કે એને હજી ચોતે જ દોરતો હોય તેમ એ માને ! આંધળો હતો ત્યાં સુધી તો ઠીક, દેખતો થયા પછી આ વસ્તુ આકરી લાગે તેવી હતી.

એક વખત કોઈ મિત્રે આ ભેદ્ય એણે ટકાર કરી. આ તે શું ?

‘લલા માણસ ! આ વેવલી દયા શું કરવા ? કૂતરો હવે તમને દોષા કરે છે એવો દાંડ જાવા લો. બે ચાર દિ એને તગડો. એટલે એ સમજી જશે ! આ તો કોઈ મરકરી કરે તેવું હવે દેખાય છે !’

પેલા માણસે જવાબ વાળ્યો : ‘તમારી વાત સાચી છે લાલ ! પણ આ પ્રાણી પાસે એક જ લાખા છે. પ્રેમની. અને એ સમજે છે પણ એ એક જ લાખા.

આવા વિશ્વાસ વડે જ એને જીવનમાં આનંદ આવે છે. એણે સાત વર્ષ સુધી મને દોર્યો હતો. એટલે હવે મારું કર્તવ્ય છે કે એના માટે—એની લાગણી માટે મારે થોડી અગવડતા વેડી લેવી પડે તો વેડી લેવી ! અને એને, ધીમે ધીમે નવા જીવન માટે તૈયાર કરતો જવો !’

પ્રેમ તો આનું નામ છે. માણસ માણસ

હિન્દ સરકારના જાહેર બાધકામ
ખાતાના પ્રધાન ન પી. ગાડગીલ કૃત

સભાસાક્ષ

પ્રસ્તાવના લેખક હિન્દી પાર્લામેન્ટના પહેલા પ્રમુખ
માનનીય શ્રી. ખલેશ વાસુદેવ માનલંકર.

આ પુસ્તકમાં સામાન્ય સભાથી માંડીને જાહેર
સભાના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે

પ્રમુખની ફરજો, ચોક્કસની ફરજો, મતાદારની
ફરજો, તથા સભાનું સંચાલન કેમ કરવું તેની વિગત
સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

ધારાસભાના નિયમો પણ આપવામાં આવ્યા છે.
દરેક લાગણી, જાહેર સંસ્થાઓ, મ્યુનિસિ-
પલિટી અને રજૂવીને ઉપયોગી.

ટપાલ રૂ. ૬

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦

મહા ગુજરાતની બનતાને સરખા ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાઓની
માહિતી આપતું એક જ અને અનુક્ર માસિક

કાયદો ને કાનૂન

(૧) “કાયદો ને કાનૂન” ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું સાદિત્વ રજૂ કરતું માસિક (૨) મધ્યમ, મુખ્ય,
સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરા રાજ્યની સરકારો તરફથી પઠાઈ કાયદા, કાનૂન, વટહુકમો, અને કરમાનો, (૩) ઉદ્યોગો,
વેપાર, રજૂરો, વગેરેને અસર કરતા કાયદાઓ ઉપર સમજૂતી (૪) સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ, વડોદરા અને કોંક-
રલ કોર્ટના અમલના ચુકાદાઓ

વેપારીઓ, વકીલો, ઉદ્યોગો વગેરેને ઉપયોગી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું પ્રથમ માસિક
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦

છટક નંબર રૂ. ૧-૦-૦

મુખ્ય સરકારના મુદ્રાખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ આ માસિક માટે જણાવે છે:
“આ અંકમાં જે જુદા જુદા કાયદાઓ વિષે લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે લોકોને ખૂબ ઉપયોગી થવ
જોઈએ. નવા નવા કાયદાઓ વિશે તેમજ આસુ કાયદાના અમલની આડી ધૂંટી વિશે આપણા કાર્યોમાં
તેમજ ગામડાના લોકોએ માહિતગાર રહેવું જોઈએ. એમ થતાં મુખ્યત્વે વધીવટ તરત તેમજ ન્યાયવંતની
ખામીઓ પણ દૂર થઈ શકશે. ગુજરાત લોકો જનરલ માર્કેટ ઉપાડેલા આ કાપમાં હું સફળતા ધમકું છું.”

તમારું લવાજમ મોકલી આપો જ માલુમ ખેનો.

તમેને કાયદાના પુસ્તકો વાંચવામાં રસ છે? સચિપત્ર આપો જ મંગાવો.

પ્રકાશક

ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા

કાયદા પુસ્તક પ્રકાશક
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

જોષકથાઓ

— ધૂમકેતુ —

ધૂમકેતુ

મૃત્યુ રૂપિયે એક

સામાન્ય મંત્રકારનિશા
પાડવાના ઉદ્દેશથી શ્રી ધૂ
એ પોતાની લોક સન્કાર
વલિની યોજના હેઠળ ન
કરવા ધારેલી મોગાર્ન
ત્રીજી પુસ્તિકા પ્રગટ થ
આમાં એમણે કેટલીક
દૂત્યકા જેવડી-કેટલીક ટ
તો વળી કેટલીક જે
સહેજ મોટી એમ જુના
ધોમાંથી નાના નાના પલ
નગી ધરતીમાં જે પથેતો
આખું ઝગમગી જીઠે એવ
નાનાં ધરણામાં જડેલાં રા
જેવા યોધથી ભરેલી વા
સંગ્રહવામાં આવી છે.
મરણ ભાષા છતાં તળપ
જાને લીધે મોહક અને સ્ત્રી
શૈલી ને દરેક વાતમાંથી
ની માથે ઝરતો વાતારમ
તરવોને લીધે કિયોરૈનાં
ઘડતરમાં કુમારોમા અને
જોસું ભણેલા છે તથા પ્રૌઢ
ખપે છે તેમને જાન આપ
મહત્ત્વનો ક્ષણો આપે છે
તમારા ઘરમા આ મર્ચને
યોગી થાય એવું પુસ્તક
વસાવજો.

લોક સંસ્કાર

જાન પ્રદીપાવલિ

પ્રાપ્તિરથા :

શ્રીશ્વરલાલ માહુનલાલ દવ

વિવરણ : શ્રીશ્વરલાલ માહુનલાલ દવ

આપણાં અપૂર્વ ગ્રંથો

	પાન	કિંમત	પોસ્ટેજ
૧ મહાભારત સંપૂર્ણ (ભાષાતર) દળદળ સાત ગ્રંથોમાં, ૩૬ વા. x ૧૦, ૨૭ ચિત્રો સાથે	૫૨૦૮	૫૨-૦	૬-૦
૨. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ગ્રંથ ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત જીવન-વિચારધારા	૧૫૯૬	૮-૦	૦-૧૫
૩. વિચાર સાગર-શ્રી નિશ્વંદાસજી કૃત	૪૦૦	૩-૦	૦-૫
૪. સૂર્યકાન્ત-મુસુખો માટે	૨૭૨	૨-૦	૦-૪
૫. ઉપદેશસાર સંગ્રહ-સાધુચરિત તિરૂવલ્લુવરને વેદવૃક્ષ બોધ...	૩૮૪	૧-૮	૦-૪
૬. આખ્યાનમાળા ભા. ૧ લો-અનંતપ્રસાદજીનો ભક્તિપૂર્ણ લુદા લુદા આખ્યાન સંગ્રહ	૭૦૮	૩-૦	૦-૭
૭. સ્વામી રામતીર્થ-ભા. ૧ લો-પ્રેરક ઉપદેશો...	૫૬૪	૩-૦	૦-૬
૮. સ્વામી રામતીર્થ-ભા. ૪ થો-જીવનકથા અને ઉપદેશ ...	૬૭૨	૩-૮	૦-૭
૯. વિવેકનંદનો ભક્તિયોગ-સ્વામીજીની વિચારપ્રેરક વાણી ...	૩૮૪	૨-૦	૦-૪
૧૦. તુકારામ ગાથા અંથ ૧ લો તથા ૨ જે-જાન, ભક્તિ-વૈરાગ્ય- પૂર્ણ સંત તુકારામના શુભાર ૪૦૦૦ જેટલા અમરોતુ બાષાતર	૧૮૪૦	૬-૦	૦-૧૫
૧૧. આદર્શ ચરિત્ર સંગ્રહ ભા. ૨ જે-માનવતાના પ્રતિકાના જીવનપ્રસંગો	૬૨૪	૩-૦	૦-૭
૧૨. આદર્શ દ્રષ્ટાંતમાળા ભા. ૧ લો	૪૩૨	૨-૮	૦-૪
આદર્શ દ્રષ્ટાંતમાળા ભા. ૨ જે-સમાજ પીરોના પ્રેરક પ્રસંગો	૪૬૬	૨-૮	૦-૫
૧૩. સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના મુપ્રસિદ્ધ સંતની અમરચરિત્ર કથા ...	૬૪૮	૩-૦	૦-૬
૧૪. એકનાથી ભાગવત-અર્થાત ભાગવત રહસ્ય ...	૬૦૦	૫-૦	૦-૬
૧૫. મુશ્મુત(આયુર્વેદ)-આયુર્વેદિક વાદશાપ તથા ચિકિત્સાનો પ્રમાણભૂત અંથ ૧૩૭૨	૧૫-૦	૧-૮	
૧૬. રમણ મહર્ષિ-મહર્ષિનો સદેશ	૨૧૬	૨-૦	૦-૪
૧૭. અવધૂત ગીતા-(રતાવય ગચિત)	૧૪૪	૧-૪	૦-૨
૧૮. સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંત સારસંગ્રહ-ઈંદ્રાચાર્ય ચલિત ...	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
૧૯. જ્ઞાનસત્ર ગીતા-પદ્મજેઠ, અર્થ સાથે... ..	૩૬૮	૧-૪	૦-૪
૨૦. શ્રીમદ્ ભાગવત-નવી ૧૨ મી આવૃત્તિ	૧૨૪૦	૧૦-૦	૧-૬
૨૧. આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-(સ્વામી સ્વદંભોતિતીથે) ...	૨૦૮	૧-૪	૦-૨

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. ભટ્ટ, સેશન્સ ટ્રોટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ.
અને કાલગારેવી રોડ, ડાબી બિલ્ડીંગ, ત્રીજે માળે, મુંબાઈ-૨

નવાં સુંદર પ્રકાશનો

શિક્ષણ

દેવાસ્વમ		ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. સુનરી
બાળકાના	જીવનમાં	નવશિક્ષણ	ગુજરાતી	સાદિતપત્રી
દ્વારા	ક્રાંતિકારી	અખતરાની	કથા	પૌરાણિક
કિં. ૧-૮-૦		ચો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	ચો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં બાપા શિક્ષણ		ગિજુભાઈ	લોમહપિણી	ક. સુનરી
ગિજુભાઈ	અહીં	શિક્ષણશાસ્ત્રીની	ભગવાન	પરશુરામનાં
રીતે ઉક્ત	વિષયની	ગંભીર ચર્ચા કરે છે.	લોમહપિણીના	જીવનને
કિં. ૨-૦-૦		ચો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૦-૦	ચો. ૦-૮-૦
ચાર મોરચાની કેળવણી		દામુભાઈ શુક્લ	જીવનમાંથી જડેલી	લીલાવતી સુનરી
રૂઢોમાં	ચાલતી	અપંગ	કેળવણી	સામાજિક
સામે	ધરાયેલી	નવી	લાલવતી	તેમજ બીજી
કિં. ૧-૪-૦		ચો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	હૃદયમંથ
સોમનાથ		રત્નમણિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિબંધ સંગ્રહ
ગુજરાતની	અનુસિક્ષ	તીર્થંજીમિતો	ગુજરાતી	વિષેની
સુંદર	સચિત્ર	પરિચય :	કથા	ઐતિહાસિક
કિં. ૪-૦-૦		ચો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	સામગ્રીથી
ગઈ ગુજરી		જયલિખ્યુ	ડૉ. મધુરિકા	ક. સુનરી
જર્વામહાં	ઐણીની	આ	વાર્તામાં	એક
નવો	રસપ્રવાસ	રવાળો	છે.	
કિં. ૧-૮-૦		ચો. ૦-૬-૦		
પ્રતિપદા		ગોવિન્દ સ્વામી	સાગર	સુવર્ણના
માન	ઝોમણીસ	વર્ણની	ઉંમરે	માટે
કલાત્મક	ને	સંવેદનશીલ	રચાયેલી	લખાયેલી
કિં. ૨-૮-૦		ચો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૪-૦	ફિલ્મ
ઉન્મેશ		ઈન્દુલાલ ગાંધી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સુંદર
એકસો	ચાલીસ	કાવ્યોનો	કે. સુનરી	નાટક
ગીતોનો	ભાવવાહી	સંગ્રહ	કિં. ૧-૮-૦	ચોરેજ
કિં. ૩-૦-૦		ચો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૪-૦	૦-૬-૦
			પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પરેલ
			કિં. ૧-૮-૦	
			ગ્રાંટી બહેન	ગિજુભાઈ
			ચીજ આદતિ	
			કિં. ૧-૪-૦	

ગુજર અંતરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો અમદાવાદ

નવો ગ્રન્થ-ફાલ

નવલકથાઓ

નાટકો

★

★

ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ)

ધૂમકેતુ

પૌરાણિક નાટકો

ક. મા. મુન્શી

ચોલુક્ય નવલમંથાવલિનું

નવુ

કિં. ૩-૮-૦

પો. ૮ આના

પુષ્પ-નવી સૌરભ

સાચે

સામાજિક નાટકો

ક. મા. મુન્શી

કિંમત: ૪-૮-૦

પો. ૮ આના

કિં. ૩-૮-૦

પો. ૭ આના

ધૃતવીર:

ધૂમકેતુ

કાલિદાસનાં નાટકો : કે. કા. શાસ્ત્રી

રાગ તે યોગી : ને યોગી

તે રાગની

ગુજરાતી અવતાર ધરતા કવિવરનાં

નવી ફિલસૂફી

રજૂ

યામ છે,

સુંદર નાટકો

કિં. : ૩-૮-૦

પો. ૮ આના

કિં. : ૪-૮-૦

પો. ૧૦ આના

સાદંબીજ

ધી. ધ. શાહ

કિંડા અવારોહી :

મેકિસમ ગાદી

છાત્રાલયના સળગતા

ને

મંજવતા

અન સામાન્યતા છવતાં પત્રાની સવે-

પ્રત્યેની રસભરી

નવલ

દ્વારકા બજારી સકાય

તેની કૃતિ

કિં. : ૪-૦-૦

પો. ૮ આના

કિં. : ૨-૮-૦

પો. ૮ આના

સરિતાથી સાગર:

શિ. મા. શુક્લ

કુંવારા જ સારા

દામુલાલ

પૂ. બાપુજીએ

કરેલી

દંડી

કુચી

સાળાએમાં બાજવી

સકાય

તેની

રસ, રમૂજ ને માહિતી ભરી

નવલ

મર્મણા દારૂ ને

બંધની

નાટકપૂર્તિ

કિં. : ૪-૦-૦

પો. ૮ આના

કિં. : ૨-૦-૦

પો. ૮ આના

ભાગ્યનિર્માણ

જયભિજીયુ

રજુજોડલાલ ને

બીજા

નાટકો

બિન સાંપ્રદાયિક

સાસનની

તવારીખ

પાંચ નાટકોનું

સુંદર

ગુચ્છ.

રજૂ કરતી

પ્રેમ-શૌર્યભરી

નવલ

બેમના સફળ રીતે

બજવાયાં છે.

કિં. : ૩-૪-૦

પો. ૮ આના

કિં. : ૨-૮-૦

પો. ૮ આના

મારી-સાણેજ

ચં. દલાલ

સુદારાક્ષ

કે. કા. શાસ્ત્રી

પ્રભુષ ત્રિકાળની

નવલ,

જેમાં ત્રિકાળ

કવિ વિદ્યાજીવલ કૃત

રાજકિય મહત્વનું

રચાતો નથી : છતાં

રમ્ય તે

લોકે છે

જૂનું નાટક :

ગુજરાતી ભાષામાં

કિં. : ૩-૦-૦

પો. ૮ આના

કિં. : ૨-૮-૦

ભગવાન મહિલાનાથ

જયભિજીયુ

અનામિકા

ધૂમકેતુ

મુર્ખ અને જીવનમાં ક્રાંતિ કરે તેવી વાતોનો મંદ્રદ

વો, ૭ આના

નવલિકા નવેશનો

તદન નનન

પ્રજાન

કિં. ૨-૮-૦

વિદ્યાર્થીઓની વાતો

દામુલાલ શુક્લ

વિગ્ર સમ્પતો

હરપંચમ

વાર્તાસંગ્રહ

કિં. ૧-૦-૦

પો. ૫ આના

કિં. : ૩-૦-૦

પો. ૮ આના

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો, અમદાવાદ.

હિન્દ સરકારના જાહેર આંધકામ -
ખાતાના પ્રધાન ન. પી. ગાડગીલ ફત

સભાશાસ્ત્ર

પ્રસ્તાવના લેખક હિન્દી પાલમેન્ટના પહેલા પ્રમુખ
માનનીય શ્રી. મણેશ વાસુદેવ માવલંકર.

આ પુસ્તકમાં સામાન્ય સભાથી મંડળીને જાહેર
સભાના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રમુખની ફરજો, પોલીસની ફરજો, મતાદારની
ફરજો, તથા સભાનું સંચાલન કેમ કરવું તેની વિગત
સુદૃઢ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

ધારાસભાના નિયમો પણ આપવામાં આવ્યા છે.

દરેક લાવજેરી, જાહેર સંરચાઓ, મ્યુનિસિ-
પાલિટી અને રફેલોને ઉપયોગી.

ટપાલ રૂ. ૬

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦

મદ્રા ગુજરાતી જનતાને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાઓની
માહિતી આપતું એક જ અને અન્યેક માસિક

કાયદો ને કાનૂન

(૧) "કાયદો ને કાનૂન" ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું સાહિત્ય રજૂ કરતું માસિક (૨) મધ્યમ, મુંબઈ,
સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરા રાજ્યની સરકારો તરફથી પાતા કાયદા, કાનૂન, વટકુકો, અને ફરમાનો, (૩) ઉલોગો,
વેપાર, મજૂરો, વજેરને અસર કરતા કાયદાઓ ઉપર સમજૂતી (૪) સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ, વડોદરા અને રી-
સેલ કોર્ટના અમલના મુકાદાઓ

વેપારીઓ, વજીલો, ઉલોગો વજેરને ઉપયોગી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું પ્રથમ માસિક.

વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૮-૦-૦

છેલ્લે નકલ રૂ. ૧-૦-૦

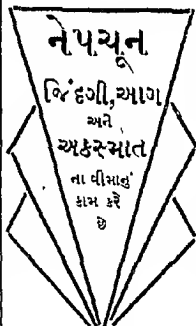
મુંબઈ સરકારના મુદ્રાખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ આ માસિક માટે જણાવે છે:
"આ વર્કમાં જે લુદા લુદા કાયદાઓ વિષે લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે લોકોને ધણી ઉપયોગી થાય
એવા છે. નવા નવા કાયદાઓ વિશે તેમજ ચાલુ કાયદાનાં અમલોની ચાંટી ઘૂંટી વિશે આપણા સરકારનાં
તેમજ ગ્રામમાંના લોકોએ માહિતગાર રહેવું જોઈએ. એમ થતાં સરકારી વહીવટ તંત્ર તેમજ ન્યાયતંત્રની
ખામીઓ પણ દૂર થઈ શકશે. ગુજરાત લોકો જનરલ મારફતે ઉપાડેલા આ કાર્કમાં હું સફળતા મેળું છું."

તમારું લેવાજમ મોકલી આપે જ પ્રાહુક ખૂનો.

તમેને કાયદાના પુસ્તકો વાંચવામાં રસ છે? સચિપત આજે જ મંગાવો.

પ્રકાશક

ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા. કાયદા પુસ્તક પ્રકાશક
મધીશાહ, અમદાવાદ.

કુલ અસ્કયામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપયૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપયૂન બિલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :

પંચકુવા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

જામિ અને નવચરના

‘જામિ’ વર્ષ ૧૯૧ : ‘નવચરના’ વર્ષ ૧૪ : અંક છઠ્ઠો

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૯

ક્રમ

૧ શામળ કર્તાઓને	ધૂમકેતુ ૭
૨ સમયની ફીરનીર	રાજદંસ ૯
૩ તોય અમે લક્તાજ ગીરું	ધવાન ટોનેવ ૧૫
૪ મુરદેવ: અમારે આંખો	અનુ૦ રમણિક મેધાણી ૧૬
૫ બહારનટિયામાંથી બહાદુર સૈનિક	અ-વાકી ૨૧
૬ પ્રજાપરપરો (કાવ્ય)	સ્વપ્નચય ૨૪
૭ નજીક તો (કાવ્ય)	ભગીરથ મહેતા ૨૪
૮ દુઃખનાં પોટલાં	ઈશ્વર પેટલીકર ૨૫
૯ આકાશનું રહસ્ય-૨	છાત્રભાઈ સુધાર ૩૨
૧૦ ચિત્તો	પ્રદ્યુમ્ન કે. દેસાઈ ૬૫
૧૧ વિધવાન	અનુ૦ જયન્ન પરાગર ૪૧
૧૨ મદલ-અને અમે ચાર	મળલાલ ત્રિવેદી ૪૨
૧૩ સને ૧૯૪૨ નાં સરખરણો	પં. શ્રીગમ સમી ૪૭
૧૪ લોકસામરને તીરે તીરે	પરિવાજક ૫૪
૧૫ બગીચેને જોઈં તો...	અ-કવિ ૫૮
૧૬ ગુણી મોપલ રે !	ધૂમકેતુ ૬૧
૧૭ સંસ્કાર કથાઓ	ધૂમકેતુ ૬૪
૧૮ મંથે સમીક્ષા	અ. મ. રા. ૬૯

: વાર્ષિક લવાજમ :

રેશમી : ૭-૮-૦

::

પન્દરમી : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ૩

ફરનાન્ડીક પુલ નીચે : ત્રાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૨

મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, *કાલ્યાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભાગતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી પ્રધાનશાલ મો. દો

ફરનાન્ડીક પુલ નીચે : ત્રાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૨

મુદ્રક : જયંતી પ્રેસ, વીકાટા રોડ,

વેલ્લાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

લાયબ્રેરોનો ઉત્તમ શાણગાર પ્રાણવાન પ્રકાશનોથીજ છે

અપંગ પંખીના ગુનેન્દ્ર લાલચંકર પંડીત	દિ. ૬-૦-૦૦
સમતા	ઉમાશાન્ત ૫-૪-૦૦
લગની બેટ	મંજુલાલ દેસાઇ ૩-૮-૦૦
ભગવાન ચાણક્ય	મંજુલાલ દેસાઇ ૨-૮-૦૦
લોહીનાં આંસુ	હેલચંકર બાસ ૩-૮-૦૦
મીઠી અને મહેશમણ	મનલાલ બ્રહ્મભટ્ટ ૧-૪-૦૦
કુન્દન	બંકીમ બાપુ ૩-૪-૦૦
માતાનું નસ	૧-૨ ૫-૦-૦૦
કાન્તિના પરિબળ	ચંદ્રભાઈ બટ્ટ ૫-૦-૦૦
લોકકાન્તિ	ચંદ્રભાઈ બટ્ટ ૪-૦-૦૦
પણ નો દાવાનળ	ચંદ્રભાઈ બટ્ટ ૪-૦-૦૦
રેણા અને બીજા વાતો	રમણીક મહેતા ૩-૦-૦૦
આશીર્વાદ	રેવકે ભોજરાજ ૨-૦-૦૦
સુવાસીની	પ્રબોધ મહેતા ૩-૦-૦૦
ગ્રામીકમ	રામરાય મુનશી ૩-૦-૦૦
બોરેવી	બંકીમચંદ્ર ૩-૮-૦૦
આધુનિક સાવિત્રી	રમણલાલ જોશી ૩-૦-૦૦

સોહામણ ભા. ૧-૨	રમાશાન્ત ચૌતમ ૪-૦-૦૦
કાન્તિનાં	દિગ્વાનંદ ૩-૦-૦૦
પ્રવાણ	ધેન્દ્ર વસાવડા ૩-૮-૦૦
રાજસૂત્રી	પ્રદેવેશ બ્રહ્મભટ્ટ ૪-૦-૦૦
કલાની સહચરી	સોમાભાઈ ભાવસાર ૨-૮-૦૦
ત્રણ દેવા	કૃષ્ણલાલ ચાહ ૨-૧૨-૦૦
રૂપા	કૃષ્ણલાલ ચાહ ૨-૮-૦૦
પ્રેમલ જ્યોત	મુરદી કાકુર ૨-૮-૦૦
રચની	ચિરન્નન ૪-૦-૦૦
ત્રણ પંખીડી	નિર દેસાઇ ૩-૦-૦૦
નિશીમંધ	સત્યમ ૨-૮-૦૦
ચંદા	ધેન્દ્ર વસાવડા ૨-૮-૦૦
ચોખવટથી વાત કરજો	દિ. કાકીર ૨-૮-૦૦
સ્વાધ્યાય	ડો. દરિપ્રસાદ દેસાઇ ૧-૪-૦૦
એકાકી	નર્મદાચંકર શુક્લ ૦-૧૨-૦૦
આજકાલ	પુરુષોત્તમ પારેખ ૧-૦-૦૦
રાસરંજના	વાડીલાલ ચાહ ૧-૦-૦૦
ધરતીનું મુન	દિગ્વાનંદ ૩-૦-૦૦
નિરંજના	જ્ઞાનલાલ ત્રિવેદી ૩-૦-૦૦
વેણાકાકા	ચાન્તિકુમાર પંખી ૩-૪-૦૦
પનપટના પંખી	દેશવ શેઠ ૧-૦-૦૦
લવલાના પત્રો	પ્રારવ. દેસાઇ ૨-૦-૦૦
બલમીમાંસા જ્યોતી	મનલાલ ચ. પટેલ ૫-૦-૦૦
વાતોનું વન	બલુભાઈ ઉનરવાડીયા ૧-૮-૦૦
સમતા પંખી	સુનતકુમાર વીણ ૩-૮-૦૦

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી મળશે.

પ્રધાન વિહેતા

અધ્યાયક: ધનરાજ રાજમલ કોઠારી

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય

સેન્ટ્રલ બેંક પાસે, ગાંધીરસ્તા,
અમદાવાદ

કાલેરા, જાડા, રાંધણી,
સંધિયા, આંસો, શુભ,
અમુંગળ, દરેક જાતના
તાપ તથા અનેક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઓષધી

અનધાર

૧૩૦૨

જલ્દ મળે છે.

જે. એન. શેઠની
અનધારી એવીસ, સીઆલકોટ

રોહાસ્ટ-ફચનલાલ વાડીલાલની કાં.
પ્રીન્સેસ રીટ, મંગલદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

શાસનકર્તાઓને !

ધ્રુમકેતુ

તત્ત્વવેતા ડૉન્ડ્રુશીઅસને કોઇએ પૂછ્યું: “સત્તા ધારણ કરનારા અધિકારીઓએ કેમ વર્તવું જોઇએ કે નેથી સુશાસન સ્થાપી શકાય ?”

ડૉન્ડ્રુશીઅસે જવાબ દીધો: “પાંચ ઉત્તમ વસ્તુઓ એણે ગ્રહણ કરવી જોઇએ; અને ચાર દુષ્ટ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, એમ એ કહે તો એ સુશાસન સ્થાપી શકે.”

‘પાંચ ઉત્તમ વસ્તુઓ કય કય છે ?’

ડૉન્ડ્રુશીઅસે જવાબ આપ્યો: ‘જ્યારે ઉશકેળ ખર્ચો કર્યા વિના લોકસંગ્રહનું કામ કરી શકવાની સ્વચ્છ સાદી યોજનાઓ અધિકારીઓ માઠી કાઢે ત્યારે એ એક ઉત્તમ વસ્તુ થઇ. જ્યારે લોકોને ભાર ન લાગે એવી રીતે એની પામે કરે લેવાની યોજનાઓ અધિકારીઓ ઘડી શકે ત્યારે એમની બુદ્ધિને ધન્યવાદ આપવો પડે એવી એ બીજી વસ્તુ એમણે ગ્રહણ કરી એમ ગણવું.’

‘જો વસ્તુ થઇ ત્રીજી વસ્તુ કય ?’

‘જ્યારે પોતે જો વસ્તુને લોક કલ્યાણ માટે અવરજવક ને ઉપયોગી માને છે તે વસ્તુ કરવામાં પણ, ચોરાભાઈનું નાહું પકડવું તે પકડવું, એવી કાંઈ અતિ ઈર્ષ્યાવૃત્તિ ન જતાવે, ત્યારે બાણવું કે એ ત્રીજી ઉત્તમ વસ્તુને સમજી ગયો છે. કારણ કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ હોય, છતાં લોકવૃત્તિ વિરુદ્ધ એનો આગ્રહ રાખવો એમાં એક જાતની સત્તા વેલછાનો જ અંશ રહ્યો છે. જોટલે યજ્ઞ રાજદ્રારી અધિકારીએ, તે વખતે નાહું પકડવું મૂકીને, ધીમે ધીમે લોકને ઠાં પોતાની ભૂવ સમજાય એવું કરવું અથવા તો એમની વૃત્તિ એ વસ્તુ માટે કેળવાય એવું કરવું, તો જ એ શાસન કહેવાય; નહિતર એ પણ સત્તા પ્રદર્શન ગણાય.”

‘ત્રણ વાત થઇ. ચોથી કય ?’

“અભિમાની દેખાયા વિના, જ્યારે અધિકારી જન, અધિકારનું, ગૌરવ ભાળવી શકવાની, સહજ શક્તિ ધરાવતો હોય, ત્યારે બાણવું કે જેમ લોકનું ઘડવું એ હુકારના લોહીમાં રહ્યું છે, તેમ અધિકારને સમજવાનું, આના લોહીમાં રહ્યું છે. એ જ સુશાસન કરી શકે છે, જે શાસન કરતો નથી, શાસનને જાણે કે, પોતાનામાંથી પ્રગટાવે છે.”

“હવે છેલ્લી વસ્તુ રહી.”

“શક્તિ તમામ કોઈને કોઈ પ્રકારની બાબતાનું પ્રતીક છે. બાબતા કોઈ દિવસ છુટક બની શકતી નથી. કોઈ દિવસ છુટક હોતી નથી. કોઈ દિવસ બિચ્છા કોષમાં માનતી નથી.

આ પાંચ વસ્તુ જે સમજે ને કરે તે સુશાસન કહેવાયે.”

‘તમે આ પાંચ વસ્તુ કહી તે તો બરાબર છે પણ એના વ્યવહારપણા વિષે શંકા થાય તેવું નથી? પહેલી જ વસ્તુ તમે કહી તે દ્યો બર્ચા અને કેટલીક વખત ઉગાડિ દેખાય તેવા બર્ચા કયા વિના લોકકલ્યાણ સાધી શકાય ખરું? જો તો ડગલે ને પગલે વેરવો પડે!’

ક્રોન્ડુશીયસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:

“લોકકલ્યાણની કંઈ વસ્તુ, લોક પાસેથી સહજ રીતે કરાવી શકાય તેમ છે, એ બધુવા માટે થોડી ઘણી બુદ્ધિની કસોટી તો કરવી પડે પણ એમ કરવાથી એણા ખર્ચે શું વધુ હામ ન થાય? એ જ પ્રમાણે દરેક વસ્તુનું રહસ્ય સમજવું રહ્યું. ઉદાહરણ તરીકે બાબતા કોઈ દિવસ છુટક બની શકતી હો” એનો અર્થ શું સમજાવે? તો એમ, જેને સત્તાનો શોખ નથી, યજ્ઞ પોતાના પર આવી પડેલ એક ધર્મ તરીકે એનો વીકાર કર્યો છે તે માણસ, ગમે તેવા છુટક ખાવોની સામે પોતે છુટક નહિ ખાને. પણ એ બાબતા ત્યારે જ બળવી શક્યે જ્યારે એની પાસે માણસની મોટામાં મોટી મૂડી-ચારિત્ર હશે તો! નહિતર એ પણ અધિકાર પહેથી રાક્ષસની જેમ ગર્જનાઓ કરશે અને એની દરેક ગર્જના વધારે ને વધારે નબળાઈ બતાવશે. બાબતા કાંઈ દેખાવ કરવાથી ઊભી થતી નથી. એ તો માણસમાં વિલસતી હોય તો જ સાચી.”

‘બરાબર, પણ તમે જે ચાર વસ્તુ તજવાની કહી તે કઈ?’

‘લોકની વૃત્તિને પૂરેપૂરી સંસ્કારી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, કે છેવટે એમને

ઉપર થોડાં છોડી મૂકવા એ એક પ્રગત્તી ફરતા છે. સુશાસને વ્યવસ્થા સ્થાપવાની છે. ફરતા કરવાની નથી. લોકને તૈયાર કર્યા વિના એકદમ એમને ભેતરે ભેડવા લખ જવા એ પણ સુશાસનની નિશાની છે.

પૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના કાયદાઓ ઘડવા ને આજ્ઞાપત્રિકાઓ દાઢવી, અને પછી એમને અક્ષરેઅક્ષર પળાવવાની નિર્દય કાળજી દાખવવી, એ પણ સુશાસનની જ રીત છે. અને કોથા વસ્તુ આ માણસોની પાસે જે કામ લેવું તે કામનું પૂરેપૂરું મૂલ્યાંકન ન કરવું, એ શાસન કર્તાઓ માટે ચોલાબધું નથી.

અને છેવટે ક્રોન્ડુશીયસે ગંભીરતાથી સમાપ્તિ કરતાં ઉમેર્યું: લોક ઉપર શાસન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવો એ એક પ્રકારનો ઇશ્વરી પ્રસાદ છે; એને એ રીતે જે સમજતો નથી તે કોઈ દિવસ સારો અધિકારી થઈ શકતા નથી.

કોઈ દેવી શક્તિ પણ છે એમ જે બાણતો નથી તે કોઈ દિવસ શ્રેષ્ઠ અધિકારી બની શકતો નથી. જેને યોગ્યયોગ્યતાને વિવેક નથી તે માણસ અધિકારપદે હોય તો તેથી કાંઈ શ્રેષ્ઠ બની જતો નથી. અધિકારપદ કે કોઈ પણ પદનો મૂળ પાયો ચારિત્રમાં જ રહ્યો છે.

અને વળી જે અધિકારીને શબ્દની શક્તિનો ખ્યાલ નથી, અને જે નાકાવા આમ કે જે નાકાવા તેમ બોલ્યા કરે છે, તે અધિકારી જન કોઈ ચણ દિવસ, માણસો વિષે અને સુશાસન વિષે કાંઈ પણ બાણતો નથી.

“અતિબુદ્ધિ રતિવોક્તિ સુધઃ પ્રાણાય-હારિણી” એ સુમાપિત શાસનકર્તાઓ વિષે તો એક સોનેરી સૂત્ર સમાન છે બહુ બોલ બોલ કરવાથી અને પહેલાં અવિવેકી બોલ બોલી, પછી પાછા એને ફેરવ ફેરવ કરવાથી લોકમાં વક્તર બંધ છે. શબ્દમાંથી બળ નામ છે. શાસનમાંથી શ્રદ્ધા ઉડી નામ છે. Without knowing the force of words, it is impossible to know men.”

*“Analects of confucius” મોપી.

સમસનાં ક્ષીરનીર

રાજકુલ

આઝાદીનું પર્વ આવ્યું અને ગયું
પણ પ્રજાના હૈયામાં આનંદ નહોતો

૧૯૪૭ ની પંદરમી ઓગસ્ટનો વિચાર કરતાં
'૪૯ની પંદરમી ઓગસ્ટ કેવી નિસ્તેજ લાગી? જાણે
દિવાળીનું ટાણું હોય છતાં ઘરમાં શોક હોય અને તે
ટાણું ન ઉજવાય તેવી પંદરમી ઓગસ્ટ કેમ લાગી?
કાંઈ એનો ખુદાસી પણ મનને આપતા દશે કે
'૪૭નો ઉત્સાહ કંઈ દર વર્ષે ચાલુ રહે? '૪૭એ
આઝાદીનું પ્રથમ પર્વ હતું. દરે દર વર્ષે એ ટાણું
આવવાનું એટલે ઘર છા મૂર્તિ દાસ બરાબર ચર્ધ
મઈ એટલે લોકોને શો ઉમંગ હોય? પણ આ
દિવાસો સાચો નથી, દિવાળી દર વર્ષે નથી આવતી
શું? કૃષ્ણજયંતિ દર વર્ષે નથી આવતી? કેટલા
વર્ષોથી આ પર્વો ચાલ્યા આવે છે? છતાં લોકોનો
ઉમંગ કેમ ઓછો થતો નથી? અને જે આઝાદી
માટે દિંદનાં કરોડો નરનારી જંખતાં દત્તાં, બલિદાન
આપ્યાં દત્તાં, એ પર્વનું ટાણું શું એવું સામાન્ય
છે કે જે વર્ષમાં જ પ્રજાને એમા ઉમંગ ન રહે?

પરંતુ આઝાદી પાછળની પ્રજાને જે કલ્પના
હતી, નેતાઓએ જે વચનો આપ્યાં દત્તાં એ બધું
આજે કમઝૂજ સુધી ગયેલું પ્રજા જુએ છે. કાંઈ
સ્વભૂતનું મૃત્યુ થાય અને નિરાશા બાપી જાય તેવી
નિરાશા પ્રજાના હૈયામાં બાપી મઈ છે. દિંદની
ગરીબ પ્રજા આઝાદ સરકાર પાસે કંઈ અમેરિકાની
સમૃદ્ધિ માગતી નથી. પરંતુ એને મૂડી ધાન જોઈએ
છે. દરીર દંકાય તેટલા રૂપાં જોઈએ છે, અને પછી
રહેવા સામા પાંચ છુટ ધરતી જોઈએ છે. પરંતુ
આટલી બીજ પણ એને ક્યારે મળશે તે કાંઈ કહી
શકતું નથી. આઝાદી એટલે સ્વતંત્રતા એમ એ
સમજતી હતી પરંતુ આજે એ અનેક કાયદાથી
એની જકામક મઈ છે કે કમલે ને પગલે પરતંત્રતા
અનુભવે છે.

છતાં પ્રજા ભાંગી ન પાત. જે નેતાઓના મોલે
એ જન કુરબાન કરવા તૈયાર થતી હતી એ નેતાઓ
એનામાં જોએ ન વચન હોત તો. પરંતુ મઈ

કાલના જે સેવકો આજે નાના મોટા દરબારો
બની બેઠા હોય તેવા કાકામાં રહે છે. અંગ્રેજ
સરકારના રાજ્યમાં જે હોદ્દાઓ માટે સગવડો હતી
તેથી વિશેષ આજે એમને લેખે છે. પ્રજાને એ
એક મોઢે પાંદડાં ખામને છવવાની સલાહ આપવા
મુખી જઈ શકે છે અને બીજે મોઢે એ પાટીએ
ઉઠાવી શકે છે. છતાં પ્રજા ભાંગી ન પાત. આટલો
એમનો વેસવ કે સુખ સમગ્ર એ નિકાસી લેત.
પણ પ્રજાએ બ્યારે જોયું કે સત્ય, અદિસા, ન્યાય
સમાનતાની વાતો કરનારનું વર્તન અસત્ય, દિસા,
અન્યાય અને અસમાનતાથી ભરેલું છે ત્યારે પ્રજાએ
કમલે હાથ મૂકી છૂટે મોઢે પોક મૂકી. વાઠ નીચાં
મળે ત્યાં દરે એ કોને કહેવા જાય? નથી પ્રધાનો
સામે કાલખેલ માટે તપાસ નીમાય ત્યાં બાપી મૃત
રહ્યું?

ભણે જાપાવાળા શહેરના થોડા રિપોર્ટ ઉપરથી
ઓગસ્ટની ઉજવણીને અગ્રકો બતાવે, ભણે સરકારી
મહેલોમાં રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાય, કેમિસની સમિતિઓ
એમના મોગાનમાં પ્રજાના સાથ વખરે દેખાય શે;
કરોડો લોકોએ આઝાદીની જીવવણીમાં દર્ધ બતાવ્યો
નથી. અને એની વાચા મરી મઈ હોય ત્યાં એને
જે ઉજવવાનો ઉમંગ શો હોય?

ખુલાસો, વિરોધ, અતિ વિરોધથી

નાહિરુ સરકાર આગળ વધશે?

જાણવારે જાપામાં સમાચાર આવે છે કે પાકિ-
સ્તાનના અન્યાયો પગલતા દિંદની સરકારે દબાર,
પંદરસો, ભે દબાર શબ્દોના તાર દારા વિરોધ કર્યો
છે! મંદના સરકારમાં પાકિસ્તાની વડા પ્રધાન લિયા-
હતમલીએ જણાવ્યું કે દિંદના કરોડો મુસલમાનો
આઝાદ માનવી તરીકે મંદ ઉજવી રહ્યા નથી. દિંદના
આગેવાન મુસલમાનોએ એ દીકાનો વિરોધ કર્યો એમ
ભણવા પછી ઉલ્લા સમાચાર મળ્યા કે એ બાબતમાં
નહેરુ સરકારે સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો છે! પછી
આવી પંદરમી ઓગસ્ટ. દિંદના કરાંચીના એતમી-
ખાતાના મકાન ઉપર દિંદના રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકે

હતો તેથી મુસલમાન ટોળાએ વિરોધ કર્યો. કહે છે કે એ ટોળાના સંતોષ ખાતર પાકિસ્તાની જરૂર પથ સાથે ચલાવવામાં આવ્યો, છતાં પ્રશ્ન ન પત્યો અને તોફાન ચર્ચુ લક્ષ્મને બદોલત કરવો પડ્યો. ગોળીબારનો પ્રસંગ બન્યો. એક મુસલમાન માર્યો ગયો ત્યારે એને પાકિસ્તાની વડા પ્રધાને 'મઝી' રાષ્ટ્રપતિ ખાતર મારનાર કહીને બિરદવ્યો ! આપણી સરકારે એનો પથ સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો અને હદ્દ સમાચારે આવ્યા કે કરાચીમાંના હિંદુઓની આલતી પેટીઓને નિર્વાસિતોની મિલકત ગણાવી પાકિસ્તાનની સરકારે કબજે લેવા માંડ્યો છે. પેટીઓના શિક્ષક નાણા, બેંકનાં નાણાં પથ પાકિસ્તાની સરકાર રચિત કરી રહી છે એના વળતા જવાબમાં સમાચાર મળે છે કે આપણી સરકાર નિષ્ક્રિય નથી રહી, પાકિસ્તાન સરકાર પાસે એનો ખુલાસો માગ્યો છે !

આ બધા ઉપરાંત સતલજ નદીની નહેરુનું કમિશન નિષ્ફળ ગયું, અપહૃત ઓળોને પાછી મેળવવાનો હિંદ સરકારનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, પાકિસ્તાનથી અહીં નિર્વાસિતો તરીકે આવેલાની કસ્ટોની મિલકતનો પ્રશ્ન હજુ હલક્યા કરે છે, અને ત્યાંના વેપારીઓએ હિંદના કાપડનો અહિંકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, એમ ઘણા ઘણા પ્રશ્નો ચાલતા રહ્યા છે. માનીએ છીએ કે એ ખાતલમાં પથ આપણી સરકારે ખુલાસો માગ્યો હશે કે વિરોધ કર્યો હશે ! પથ હવે એ ખુલાસા અને વિરોધથી આગળ વધવાનો સમય થું નથી આવ્યો ! વડા પ્રધાન લીલાકતઅલી તો ચોખ્ખું કહે છે કે પોતાને કુખે છે પેટમાં અને જમતને ખતાવવા કુટે છે માથું ! જ્યાં સુધી કાશ્મીરનો પ્રશ્ન નહિ ઉઠે ત્યાં સુધી હિંદ સાથેનો સંજ્ઞ સરખો થાય તેમ એ માનતા નથી. અને કાશ્મીરનો પ્રશ્ન પાકિસ્તાનને આપો લાડુ મળ્યા વગર ન ઉઠે તેવી પાકિસ્તાનની મતલબ છે. પડિત નહેરુ કાશ્મીરનો લાડુ લિલાકતઅલીખાનના મોઢામાં ખોસવા તૈયાર છે ! અને એ એ તૈયારી ન હોય તો પાકિસ્તાનના પેટમાં ચૂંકનું યજ્ઞ ને જીજ્ઞંસુ યજ્ઞ કે તે કેવળ વિરોધ કરવાની કે જવાબ માગવાની ફાજીયા મટે એવું નથી. એ

ચૂંક મટાડવી હશે તો પાકિસ્તાનને નેપાળનો રસ્તો દેવાની જરૂર છે. એથી ઓછી મોઢાં દવા કામચાલ નહિ નીવડે.

શ્રી ભાથેળ પ્રાંતિક ચૂંકની એક નવી દવા
દર્દી હર કરવા આપે છે

આપણા પાડોશીને જ ચૂંકનું દર્દ છે એવું નથી. આપણા પેટમાં પથ એ જોરથી ઉપાયું છે. કદાચ એથી હોય અને પાકિસ્તાનનો ચેપ આપણને લાગ્યો હોય કે આપણો એને લાગ્યો હોય તો નવાઈ નહિ ! બાપાવાર પ્રાંત રચના એ આપણી ચૂંકનું દર્દ એ દર્દની જુદી જુદી દવાઓ જુદા જુદા ઢાંકણો ખખડે છે. પહેલું કમિશન નિર્માયું તેણે તો એવો રિપોર્ટ આપ્યો કે કપારે ય બાપાવાર પ્રાંતની રચના કરશે નહિ, બાકી આ ચૂંકનું દર્દ મટવાને બદલે વધીને હાર્ટ ઉપર એટકટ કરશે અને એમાંથી હિંદ કાપડનો જીવ બોઈ પાધું હતું તેમ પરત્રજ બનશે પરંતુ એ દવા દર્દીએ લેવા ના પાડી એટલે જગદર-સામર અને પટામિની ટ્રિબ્યુનલ મળી ત્રણે ડાકટરોએ એક મત થઈ રીપોર્ટ આપ્યો કે ચૂંકનું દર્દ વાજબી છે, પથ હિંદનું યરીગ હાલ એવું નાણુક છે કે દવાનો ડાઝ ખમી ચકે તેમ નથી. એટલે દલ વાંસુધી, હિંદની હોજરી તંદુરસ્ત થાય ત્યાં સુધી આ દર્દની દવા ન કરવી ! કાચી દવા કપારે ય મોઢાં દર્દીને ગમે છે કે હિંદના પ્રિયને ગમે. શ્રી મનુ સુભેદારે વળી એ દર્દની એવી દવા ખતાવી કે પ્રતિ જ કાઠી નાખો-ખર્ચો સત્તા હિંદ સરકારને સોંપી દે-એટલે કરી ચૂંકે જ ન રહે ! હવે આ દર્દની નવી દવા રજુ કરવા દર્દી સમક્ષ થી એચ. આર. ભાથેળ આવે છે. એ કહે છે કે હિંદના પાંચ પ્રાંત પાડોઃ (૧) ઉત્તર ભારત (કાશ્મીર, પૂર્વ પંજાબ, પતિયાલા, પૂર્વ પંજાબ સંધ રાજ્યો, દિમાચલ પ્રદેશ, રાજસ્થાન અજમેર-મેરવાડા, કચ્છ અને દીલ્હી. એનું મુખ્ય શહેર દીલ્હી (૨) મધ્યભારત સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય-ભારત સંધ રાજ્યો, બોપાલ, વિંધ્યપ્રદેશ, હિંદી ભાષી મધ્યપ્રાંત (૩) પૂર્વ ભારત (આસામ, બિહાર

પશ્ચિમ બંગાળ, ઝોરીસા, ઇનોસબદ, પૂર્વસંધ રાજ્યો) (૪) પશ્ચિમ ભારત (કર્નાટક સિવાયનો મુંબઈ પ્રાંત, સૌરાષ્ટ્ર, ગિરાર, મધ્ય પ્રાંતનો અને દેદાગાદનો મરાઠી ભાષાવાળો વિભાગ.) (૫) દક્ષિણ ભારત (મદ્રાસ પ્રાંત, કેરાલા સંઘ રાજ્યો, માલ્દીવ, તેલુગુ અને કાનાડા દેદાગાદ.)

આમ પાંચ પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ખર્ચ ઓછું થાય, આને ને પ્રતિષ્ઠા નાનામોટા છે તે લગભગ સરખા થાય. અને એક કરતાં વધારે ભાષાવાળા ને વિભાગો એક પ્રાંતમાં આવે તેમાં ભાષાવાર વહીવટ કરવા ભાષાવાર કમિશનર રહે અને તે આને મુનિ. અને લોકલમોડો વહીવટ કરે છે તેમ સ્વતંત્ર વહીવટ કરે. એટલે ભાષાવાર વહીવટનો પ્રશ્ન પણ ઉકેલે, ખર્ચ ઓછું આવે.

આમ જુદા જુદા ડોક્ટરોએ ખતાવેલી દવાઓ ઓછેવતે અંશે ફરતે લાગુ થાય એવી છે. છતાં આપણે નોંધીએ છે કે એકે ૫ દવા દહીં લેવા ના પાડે છે, કારણ એ પશુ મિ. સિવાક્તબ્લીની માફક દુઃખે પેટ અને ફૂટે આંધું એવું કરે છે. ભાષાવાર પ્રાંતની ચૂંક કંઈ લોકોની સમજા ખાતર ઊપડી નથી: નવા નવા પ્રતિષ્ઠા થાય તો હોદ્દાઓ મળે, પ્રધાનો થનાય, કમિટિઓમાં તાલ મેલે, ધારાસભ્યો યવામાં નખર લાગી જાય! આ ચૂંકની દવા શીલે તે ડોક્ટરની આને તો ખાસ જરૂર છે!

સાંપરમતી જેલમાં ગોળીબાર થયો તેમાં રી ચૂંકેલતી તે સરકાર કેમ જણાવતી નથી? મોટા ભાગના વર્તમાનપત્રોએ એક વાત તો જણાવી છે કે સામ્યવાદી કેદીઓ ઉપર સાંપરમતી જેલમાં ગોળીબાર થયો તે ન્યાયી હતો કે અન્યાયી તેની વાત જવા કંઈએ તો પણ એ ગોળીબાર બ્યા-જખી હતો તેનો પ્રશ્નને ખ્યાલ આપવા સરકાર નિવેદન કરવું એમનું હતું! છાપાંની આ માગણી સરકારને બીલકુલ સમજાતી નથી. યા માટે સરકાર નિવેદન કરે! સરકાર પ્રજાની છે, પછી પ્રજા કેમ ખદા નથી રાખતી કે સરકાર ને કરે છે તે પ્રજાની માગણીને સમજાને કરે છે! કેદીઓએ વરવડા જેલમાં જવા ના પાડી, અહિંસાને બદલે દ્વિસાનો આચરો

લીધો અને એ સંજોગોમાં સરકારને ગોળીબાર કરવો પડ્યો તેટલું જાહેર આશ્ચર્ય તે ઓછું!

મુંબઈ સરકારને હમણાં હમણાં એમ વસી મથેલું લાગે છે કે પ્રજાને રાજી રાખીને એ કંઈ કરવા જઈશું તો આ મંડે પ્રજા કંઈ કરવા દેશે નહિ અને તેમના હિતનાં ઘણાં કામ રદી જશે, એટલે કાંજના પ્રશ્નમાં પણ પ્રજાને પૂછવા વગર એ પ્રધાનોએ તરત નિર્ણય કરી દીધો. ગૂંચરાતના નિર્ણ-ઓની પુનરચના કરી તેમાં પણ લોકોનો વિચાર ન કરતાં નિર્ણય કરી દીધો. પણ પોતે કેમનું સાંભ-ળતી નથી એવો આલેખ ન બની જાય એટલે એક અમલદારની એ અંગે તપાસ કરવા નિમણૂક કરી છે. કમિશનો નિમવા, રિપોર્ટ મંગાવવાં, જન તપાસ કરવી, આવાં આવાં અંગ્રેજ સરકારના હથિયારનો આપણી સરકાર વારસો લઈ ચકો છે એટલે આના ઉદાપોહના પ્રશ્ન કેમ હંડા પાડી દેવા એ એને માટે મારા બાઈ મુરોલ નહિ પડે! આ બધામાં તો કીક પણ કમ્યુનિસ્ટ જેવાં તોફાની તરોને જેલમાં કાલે! હાથમાં લે ત્યારે લેને સીધા કરવા સરકાર કાપદાનો આચરો લે એનો જવાબ પ્રજાને આપવાનો હોતો હતો!

અને એ પ્રશ્ન કામ કરતાં તો ભારે નથી ને કે છાપાંવાળા જણાવે કે સરકારે તે અંગે નિવેદન કરવું એમને એટલે એ બી જઈને કરી નાખે? કામ માટે ગુજરાતે કેટલો ઉદાપોહ કર્યો, પણ સરકારે મચક ન આપી તો સાંપરમતીનો ગોળીબાર તે કાણ માન? બે માણસો, બે તોફાની માણસો મરી ગયા તેમાં વળી ખુલાસા નહા ને નિવેદન શાં? પ્રજાએ સમજા જવું એમને કે સરકાર કાક હાથે કામ લેવા માગે છે, પ્રજાને અંધી વાતમાં વિશ્વાસમાં લેવાનું એને પસંદ નથી અને પેટમાં કંઈ ચૂંકે દશે એટલે નિવેદન કરી હકીકત સ્પષ્ટ કરવા માગતા નથી!

ગુજરાતમાં માસિકો ચલાવવા પોપાય તેમ નથી એવું કહેનાર કોણ છે? 'રેખા' બંધ થવાંની જાહેરાત થઈ તે સાથે છાપાંમાં ધરતી કંપ થયો હોય તેનો વંટોળ એનો

યથો. નવા નવા જિભા યથેલાં માસિકો બધે યથા
માર્ગ્યાં ત્યાં સુધી છાપાવાળાઓ ધીરજ રાખી શક્યા,
પણ દસ વર્ષ જૂનું અને આગામી વિશિષ્ટતાથી
પોતાનું સ્થાન કરી શકેલું 'રખા' બધે થાય છે તે
જાણતાં છાપાવાળાઓ એવી નોંધ લેતાં 'ગુજરાત
દિગ્ગંથ' છે. 'ગુજરાતને સરકારની પડી નથી'
વગેરે કંઈ જે સૂઝતું તે લખી નાખ્યું. પણ માસિકો
બધે થાય છે એ એક જ બાબત તરફ નજર રાખી,
છાપાવાળાઓએ જે ગુજરાતને ગાળ દોષી તે કરતાં
એમણે નવાં માસિકો શરૂ થયાં તે તરફ જોયું હોત
તો એમના મોમાંથી એ ગાળ ન નીકળતી 'વદ-
માતરે' બાલ માસિક તરફ 'રમકડું' કાઢ્યું અને
તરત જોતી હ જનર જેટલી નકલો નીકળવા માંડી.
કોઈ બાલ માસિક નથી આપી શકતું તેમાં ત્રિંગી
કાઢીને આપવા માંડ્યાં છે. 'રમકડું' બાલ માસિક
માની જોતી નોંધ ન લેવી હોય તો 'યુગ દર્શન'
તો ખરું કે નહિ! એનો પહેલો અંક પંદરમી
ઓક્ટોબર બહાર પડ્યો છે ગુજરાતને મોડર્ન રીઝન
આપવાનો ઉદ્દેશ એમાં જણાવ્યો નથી, છતાં એની
ચિત્ર સામગ્રી અને લેખન સામગ્રી જોતાં એની નકલ
જણાઈ આવે છે.

અને ગુજરાતે મૌરવ લેવા જેવી તો એ વાત
છે કે 'યુગ દર્શન' શરૂ થયું તે પહેલાં એના તત્ત્વો
ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં લેખકોનો સંપર્ક સાધવા
હવાઈ મુસાફરીથી ફરી શક્યાં. ધણી માસિકો નીકળ્યાં
પણ મુંબઈના લેખકોએ પાટીનાં દર્શન નહિ કર્યાં
હોય તેવી બે ત્રણ પાટી એ માટે ગોઠવાઈ. અને
સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે નવા શરૂ થયેલા માસિકના
તંત્રોને મોટર એલાઉન્સ સાથે ૮૪૦ રૂપિયા જેવો
સારો પગાર છે. હાથ નીચે બે સહતંત્રીઓ ૨૫૦-
૧૫૦ રૂપિયાના છે। ગુજરાત પાસે જ્યાં તાબો
આવે મૌરવ લેવા જેવો દાખલો હોય ત્યાં એ તરફ
દૃષ્ટિ ન કરવી અને થોડા માસિક મરતાં હોય તેના
ઉપર મરસિયા ગાવા અને ગુજરાતને ગાળ દેવી એ
શું છાપાવાળાની સંભળનાતા છે?
છાપાવાળાઓએ બે કહેવું હોય તો કહેવું જોઈએ
કે છાપા ઉપર મૂડીવાદી પકડ આવી રહી છે!
છાપાં ચલાવવાની જે પ્રકૃતિ લઈને એક છે

તેમણે હવે સમજ જવું જોઈએ કે મિલનો ઉલોમ
આવતાં જેમ શુદ્ધ ઉલોમ નાશ પામ્યો, અને મહા-
ત્માજી જેવા સતે અને ખ્યાલવા બિંદો ખર્ચો
નાખી પણ વણકરોના ધરમાં સાળ ઝોછી જ લી
મઈ, છાપાં પણ આ સ્થિતિ પોતા માટે આવી
રહી છે તે સમજ જવું જોઈએ. જ્યાં સુધી છાપાં
કમાણી ન હતી ત્યાં સુધી સેવાભાવિ, ભારિકા, અને
પંડિતોએ છાપાં શુદ્ધ ઉલોમ તરફ ચલાવી, આને
પણ એવી સાળો ચાલે છે. પરંતુ હવે છાપાં
કમાણી થઈ શકે છે એ હકીકત જોઈ એટલે મુડી
વાદોના ડોળા એના ઉપર પડ્યો છે. આજનાં અને
આવતી કાલનાં મુડીવાદી છાપાં શુદ્ધ ઉલોમ જેવાં
નાના પાયા ઉપર ચાલતાં છાપાંને મંત્રી જવાના કે
તે સમજ જવાના વખત આવ્યો છે, મૂડીવાદી છાપાં
શુદ્ધ ઉલોમ કરતાં એના કારીગરોને-લેખકોને-વર્ણો
મહેતાણ આપી શકવાનાં છે. મૂડી પાછળ હમોશ
લાગવ છે એટલે એ જ. ખ, મેળવી એવી મેળી
આવક કરી શકવાનાં છે કે શુદ્ધ ઉલોમ એને પહેલી
શકવાનો નથી. અને એ મુડીની સાથે ભારે દૈનિક
પત્રો ભળે ત્યારે તો બીજાને જીવવું અતિ મુશ્કેલ
બનવાનું છે. દૈનિકપત્રો મૂડીવાદી તો છે, ઉપરાંત
દૈનિક એ આને ફાઈ પાવર છે, એટલે એની એવી
લાગવ છે કે જ. ખ, ઉપર જ એ માસિક ચલાવી
શકે, આઠક સાંખ્યા ઉપર એને નજર રાખવાની
હોય જ નહિ. આમ આ હરિફાઈમાં શુદ્ધ ઉલોમ
ક્યાંથી ટકવાનો છે?

એટલે મિલના કાપકથી જે દસા ખાદીની મઈ
તે મૂડીવાદી છાપાંથી શુદ્ધ ઉલોમી છાપાંની થવાની
છે. ગુજરાત શું, બધી પ્રજા સરસ અને સ્વચ્છ શોષે
છે. મુડીવાદી ઉલોમ સરસ અને સ્વચ્છ પૂરું પણ પાડી
શકે છે. એટલે આઠકો મોલી અને ઝોછી આઠક
ખાદી ખરીદવા કરતાં સરસ અને આઠક મિલ
કાપક ખરીદે છે તેમ 'યુગ દર્શન' ખરીદશે ત્યાં સુધી
'સંસ્કૃતિ' નહિ ખરીદે. 'રમકડું' ખરીદશે ત્યાં સુધી
'જાલમિત્ર' નહિ ખરીદે. આ સત્ય સમજીને જે
શુદ્ધ ઉલોમ ચાલુ રાખશે તે કુખી નહિ થાવ, બાકી
પસતાવાનું જ છે!

સિનેમા ધારે તો પ્રથીના સરકાર ઘડતરમાં
કેટલો ફાળો આપી શકે તેનો 'છોટાભાઈ'
જવાબ આપે છે

કલકત્તાના ન્યુ થિયેટર સરકાર ઘડતરના ચિત્રો
આપીને દેશમાં પોતાનું સ્થાન શોભાવ્યું" બનાવ્યું છે.
અને બંગાળની મૂલિનાં ચિત્રો ઉતારી બંગ્લૂમિને
એણે દેશ સમક્ષ ને રીતે ગ્લુ કરી છે તે માટે
બંગાળ જરૂર એનું ઝણી રહેશે. હાલ એનું 'છોટાભાઈ'
ચિત્ર મુંબઈ-અમદાવાદમાં ચાલે છે. શરદાબાણની એક
નાની વાર્તા ઉપરથી એ ચિત્ર એવું સફળ ઉતાર્યું
છે કે શરદાબાણ જીવતા હોત તો એના નેટલો હર્ષ
બીજા કાંઈને લાગ્યે ચાત. એક કુટુંબની જ વાર્તા
અને રથળ પણ મોટે ભાગે પરનું આજલું, એવું ચિત્ર
લાગ્યે જ ઉતર્યું" હશે. વાર્તા નાપક દસેક વર્ષનો
તોફાની રામુ, નાવિકા માતૃવસ્ત્ર લાભી, ખલ
નાવિકા લાભીની મા. ખીલ" પાત્રોમાં મોટા ભાઈ,
મોઝર, મોઝરાણી, નાનો ભત્રિજો અને લાભીની નાની
બહેન આટલાં કુટુંબનાં પાત્રોમાં વાર્તા ચાલી ગય
છે. નાપક રામુ તોફાની હોવા છતાં મા જેવી લાભી
એનાં તોફાન નીલાણી લે છે અને એ શરણે સગી મા
અને ધણીને એક વહોરી લે છે. વાર્તા એટલી કરુણ
છે કે લામણીપ્રધાન માણસની ઝાંખમાંથી કેટલો
વખત આંસુ નીકળી જશે તે કહેવું અશક્ય છે. કંઈક
દિલના દેખાં પણ પીગળ્યા વગર નહિ રહેવાનાં. છતાં
ને એ ન પીગળે તો દેખું જીવતું નથી એમ માનવું
રહ્યું. ચિત્રમાં નથી ઈશ્કનાં ગાનન, ને છે તે પણ
ભક્તિગીત છે. નથી લગ્નની વાત. નથી ફરનીચર
કે ઇમારતોનું આકર્ષણ, નથી કપડાં-પરેણાનાં કાંદો.
સામાન્ય કુટુંબ રોજ બરોજ ને રીતે રહે છે તે જ
એમાં રજૂ થયું છે. આરમાન દિવર માટે લાભીને
કેટલું હેત છે એ એના વિષય છે.

સિનેમા ધારે તો પ્રજાના સરકાર ઘડતરમાં ફાળો
ફાળો આપી શકે એમ વારંવાર કહેવાય છે, પરંતુ
કેવી રીતે આપે એમ ને કોઈ પદ્ધતિ દ્વારા પૂછે તો
એનો સચોટ જવાબ 'છોટાભાઈ' આપે છે.

'છોટાભાઈ'ના એ સચોટ જવાબની સામે
પ્રશ્ન કેવો જવાબ આપે છે?

અમદાવાદમાં 'છોટાભાઈ' નું હતું પહેલું અઢ-
વાડિયું ચાલે છે. તા. ૨૫મી ના રોજ ચાર વાગ્યાના
શો-માં હું જોવા ગયો ત્યારે અર્ધા નેટલું થિયેટર
ખાલી હતું! 'છોટાભાઈ' અમદાવાદમાં આવે તે
પહેલાં એનાં વખાણુ જાહેર થઈ ગયાં હતાં. એનું
ઉદ્ઘાટન પણ જાણીના ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર ગવળે
કયું હતું. એટલે છાપો દ્વારા અમદાવાદની જનતા
જાણતી થઈ ગઈ છે કે શહેરમાં એક ઉત્તમ ચિત્ર
આવ્યું છે. છતાં કેમ એની ઉપર દરોડો નથી?
અમદાવાદની પ્રજાને ને આજખે છે તેને આ દરખયા
અસોસ થાય તેમ પણ નથી. સરકાર પોષક અને
હંચી સ્વચ્છતાવાળાં ચિત્રો હંમેશા અમદાવાદમાં આજા
ચાલે છે. અમદાવાદમાં મજૂર વરતી વિશેષ છે. અને
એટલી કેળવણી મળી નથી કે આના ચિત્રમાં રસ
લઈ શકે. એટલે ન્યાંમુખી પ્રજાની કેળવણીનું પેરણ
વધે નહિ, રસરુચિ જીવી ન આવે ત્યાં સુધી ન્યુ
થિયેટરનાં ચિત્રો ઉત્તમ કલાવાળાં હોય અને સરકાર
ઘડતરમાં મોટો ફાળો આપે તેવાં હોય છતાં ટીકીટ-
બારી ઉપર તાકો પડે નહિ. આ જ્ઞાન ન્યુ થિયેટરના
સંચાલકોને છે. છતાં વર્ષોથી પોતા સમક્ષ એક
આદર્શ રાખીને એ ને પ્રયત્ન કરે છે તે માટે એને
અભિનંદન છે.

પરંતુ આમ કેવળ છાપા અભિનંદન આપે તે
પૂરતું નથી. પ્રજાની રસરુચિ હંચી ન હોય એ એની
કદર ન કરે તેમાં એનો હોય ન કલાવ. પરંતુ ને
સંસ્કારો સંસ્કારપોષકની પ્રવૃત્તિઓ ત્યાલવાનાં
જોયને વરી છે તેમણે આવા ચિત્રની કદર કરી
અભિનંદન, ચંદ્રક કે માનપત્ર જેવું એ સંસ્થાને
આપવું જોઈએ. આપણી સરકારે કેવળ પોલીસની
ફરજ ઉપર ભેટી મઠ હોય તેમ કાવદાઓ ધમકા
કરે છે અને કણિ તેનો બાંઝ કયો એ જ જોવા કરે
છે તેણે સિનેમાની સેન્સરશીપની જોડામાંથી આવા
સંસ્કાર ઘડતરના ચિત્રને જોઈ કેવળ 'પાસ' એટલું જ
કહેવું પૂરતું છે? સરકાર ને સિનેમા ઉલોગ પાસે

આરાં પિકચરની આશા રાખતી હોય અને ટીવીટ
ખારીને નજર-સમક્ષ રાખી ઘસતરમાં કરો! કળા ન
આપે તેવાં ચિત્રો તૈયાર થતાં હોય ત્યારે 'છાટાભાઈ'
જેવું ચિત્ર જોઈ એવું હરખાવું જોઈએ. અને કોઈ
પ્રકારે એની કદર કરી એ હર્ષ વ્યક્ત કરવો જોઈએ.
સિનેમા સભાના એક રેન્જ ઉપરથી થોડા વખત
ઉપર વડા પ્રધાનશ્રી બાળા સાહેબ ખેરે કહ્યું હતું કે
કલાકારને કલ્પના કરતાં કદરથી વધુ પ્રેરણાદન મળે
છે. તો મધ્યપ્રાંત અને વરાહની સરકારે 'છાટાભાઈ'ને
રંજનકરમાથી મુક્ત રાખ્યું તેમ મુખર્જી સરકારને
કેમ હતું મુધી એ પગલું ભરવાનો ખ્યાલ આવ્યો
નથી? ખજાણની સરકાર જો આવી કોઈ કર ન
કરે તો એને માટે શરમ મળ્યાવ. આવી કરમુક્તિથી
એને ઝાઝી કમાણી કંઈ નથી થઈ જવાની, પણ
એની કદર તો જરૂર થવાની છે સામાન્ય પ્રજા ત્યારે
આવી કદર કરી શકે તેવી કક્ષામાં ન હોય ત્યારે
શિષ્ટ વર્ગ અને સરકારની મુખ્ય ફરજ થઈ પડે છે

યુનિવર્સિટી કમિશનના હેવાલથી એક
મોંમાં પાણી આવે છે

ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રશ્ન નવેસરથી વિચારી જવા
પડે છે. સર્વપક્ષી સંધાકુળ્યના પ્રમુખપણા નીચે
એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું અને તે કમિ-
શને નવ માસમાં રેશની કળવણી સંસ્થાઓ અને
કળવણીકારની મુલાકાત લઈ પોતાનો રિપોર્ટ
તૈયાર કરી દિ'ઈ સરકારને સુપ્રત કરી દીધો છે. એ
અહેવાલની સંપૂર્ણ વિગતો હજી બહાર આવી નથી,
પરંતુ તા. ૨૫ મીના રોજ ડૉ. સંધાકુળ્યને રશિયા
ઉપડી જતા પહેલાં પત્રકાર પરિષદ મૈત્રી હતી તેમાં
જે મુદ્દાઓની મહેક સુધારી તે સાચે જ મોંમાં પાણી
લાવે તેવી છે. બહુ ગવાવેલી આજની પરીક્ષાએને
પાણીયુ મળે એ જાણીને કોના મોંમાંથી પાણી નહિ
હો? ઉચ્ચ કળવણી લીધેલા જ સરકારના હોદ્દાઓ
મેળવી શકતા. તેને બદલે આ કમિશને કહી નાખ્યું
કે સામાન્ય મેટ્રિક થયેલા પણ આર્થ. એ. સી. ની
ઉમેદવારી કરી ચક્રશે! આજની સાપેક્ષ પરીક્ષાએને

બદલે હવિષ્યમાં અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ્ઞાનની કમો
ટીની પ્રથા શરૂ થશે તે વખતે યુનિવર્સિટીઓની
પત્નીઓને નોકરી મેળવવાના સાધન તરીકે ગણવામાં
નહિ આવે. આપણી કળવણીનો પ્રકાર ખાસ ભારતીય
હોવો જોઈએ. જેથી યુનિ.માંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓ
ભારતીય જ્ઞાનના પ્રતિનિધિ સમા હોઈ શકે
ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ પ્રાદેશિક ભાષામાં રાખવું
જોઈએ. નવાં માતૃભાષા સમવાથી ભાષા કરતા જુદી
હોય ત્યાં સમવાથી ભાષા પહેલી એણીથી શરૂ કરવી
જોઈએ. માતૃભાષા અને સમવાથી ભાષા જ હોય ત્યા
હિંદની કોઈ કલાસીકલ અથવા અરોચીન ભાષા
શીખવવી જોઈએ

નવાં સુધી આપણે પ્રાતીય કે સમવાથી ભાષાનો
ખરાખર વિકાસ થાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજી તો રહેશે
અંગ્રેજી કાઠી નાખવા માટે સમયની મર્યાદા બાંધી
ન શકાય. કોઈ પણ આધુના ધર્મજનુતન વગર સારું
ધર્મ સમજાવ રાખીને ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ધાર્મિક
કળવણી તરીકે શીખવવામાં આવશે પ્રાયશ્ચિત્ત અને
કોલેજ કળવણીમાં સહશિક્ષણ રાખવું જોઈએ. પણ
માધ્યમિક કળવણીમાં છોકરો છોકરી અલગ રાખવા
જોઈએ

યુનિવર્સિટી કમિશનનો આ રિપોર્ટ ૪૦૦ પાન
જેટલો છે. ઉપરાંત ૧૦૦ પાન પરિશિષ્ટ છે. એમાં
કળવણીનું માધ્યમ. ધધાગરી કળવણી શિક્ષણ, અનુ-
સ્નાતક અને સંશોધનની તાલીમ, સહશિક્ષણ, ધર્મિક
શિક્ષણ, વગેરે વિષયોમાં સમાવેશ થાય છે... આમ
રિપોર્ટમાં પરીક્ષાનો જે ક્રાન્તિકારક વિચાર, અને
નોકરી અંગે ડિગ્રીનો મોહ જતો કરવાની પદ્ધતિ જોઈ
પ્રથમ સ્તરે નવાઈ લાગે છે પણ અંગ્રેજીની ચૂડ જો
આપણા ગળેથી ન ગળે તો ડિગ્રી વિનાનો માણસ
શી રીતે એ તંત્રમાં જોડાયા શકે? અને અંગ્રેજીને
ટેટલા વર્ગમાં ફર કરી ચક્રાય તે તો કમિશન કદાપી
પણ ચક્રનું નથી

હિંદી સરકાર પંદર વર્ષની મુદત નાખે છે
અને કમિશન એથી લાંબો દોર આપે છે
હિંદી સરકારે અંગ્રેજી પંદર વર્ષમાં ફર કરવી

એમ નિર્ણય કર્યો છે, ત્યારે કમિશન એથી વ્યાખ્યાન વધી ગમે તેટલો દોર આવે છે. આને નિર્ણય કરનાર વર્ગે અંગ્રેજી લખેલો છે એટલે એ મોટે અને તેટલું અંગ્રેજી કાઢવાનું બોલે, પણ હૈયામાં એને લાગે છે કે અંગ્રેજી વગર નહીં બેસાયો! બાકી હો. ગંધાકૃષ્ણન જેવા સમય વગરની વાત કરે એનો શું અર્થ? જો કોઈ બાબત માટે મુદત ન હોય તો કાર્યક્રમ શાને આધારે ધકાવ? હવે ૧૬૨ વર્ષની દિંદી સરકારની મુદત સ્વીકારવામાં આવે તો પણ

રાષ્ટ્રભાષાનો ઉપયોગ સાથે સ્વીકારવો જોઈએ. નવા સરકારી નોકરાને એ ભાષાની ફરજિયાત પરીક્ષા હોવી જોઈએ. બાકી આજની રીતે તંત્ર ૧૬૨ વર્ષ ચાલુ રહે તો તે દિવસે પણ આજ પ્રત્યેન લોકો રહેશે. સાચી વાત એ છે કે કેળવણીમાંથી મુખ્ય ભાષા નરીકે અંગ્રેજીને રૂબરૂ આપી દેવી જોઈએ. હિન્દી શિશુલુ પણ માતૃભાષા દ્વારા અને રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા નહિ અપાવું યાવ ત્યાં મુખી અંગ્રેજીનું વર્ચસ્વ આપણા ઉપરથી જવાનું નથી.

★

તોય અમે લડતા જ રહીશું !

ધવાન ટર્ગેનિય

અલુ. રવિશંકર પ્રા. શુક્લ

કોઈક છુદ્દત પ્રસંગ પણ કોઈકવાર માણસની સમગ્ર હિંદમાં પરિવર્તન કરી નાખે છે ?

એક વખત ગૂંચવણોથી ઘેરાયેલો હું એક રાજમાર્ગ પરથી ચાલ્યો જતો હતો. મારા હૈયામાં ભારેભારે શકાઓ ઉભરાઈ ગઈ હતી; હું સાવ ઉદાસ થઈ ગયો હતો. મેં મારું માથું ઊંચું કર્યું... મારી સામે જ્યાં પોપલટ વૃક્ષોની બે હારોની વચ્ચે શ્વેત રસ્તા તીરની માફક દરદર મુખી ઘેરી રહ્યો હતો.

એ જ રસ્તા પર માથેરાથી દસ જ ડગલા વ્યાગળ, ઝીખના ચક્રચક્રવા તરફથી અહીં સોનેરી સોતેરી થઈ રહ્યું હતું ત્યાં, ચક્રાંતુ એક નાનું આપું કુટુંબ એક જ હશેલમાં કુદાકુદ કરી રહ્યું હતું, અને ખુશ કરી નાખે એવી દિંમત ને અગાથી થેકમાં મારી રહ્યું હતું.

તેમાંનું એક ખાસ કરીને બાલુએ ચેકતું હતું તેવામાં એ લગભગ ફાટી પડ્યું, પણ પોતે, ખુદ જમકાથી થે ન બનતું હોય એન છાતી કાઢીને નેરથી ચીંચી કરી રહ્યું હતું! વિનંતા—એ એક જ શબ્દ એને માટે યોગ્ય હતો.

એવામાં તે જ વખતે જ્યાં હવામાં એક શકરોબાજ ધુમરીઓ ખાઈ રહ્યો હતો. તે ક્ષણ એ જ વિનંતાને થ ગળી જવાનો.

મેં નોંધું, ખાખખાટ દસી પડ્યો, અને મારું શરીર ખખેરી નાખ્યું મારા મમગીન વિચારો એકદમ અલોપ થઈ ગયા; અને એને સ્થાને દિંમત, ધીરજ અને જીવવાની તમન્ના ગળી બિહારી.

અને મારો શકરોબાજ પણ મારે માથે ધુમરાઈ રહ્યો હોય તોયે કંઈ સ્વસ્થ નથી... ફાવાવી દો એ બધાને, અમે તો હજુયે લડતા જ રહીશું !

શી મેત્રેથી દેરી કૃત 'મંગલુ તે રત્નવિનાયક'માંથી

અનુભવ : રમણિક મેઘાણી

‘આ’ ને આપને બહુ ઠીક નથી લાગતું ?
મેં પૂછ્યું.

‘જે વાતમાં હું તને મળતો છું, આ વંચ આને
કંઈક બગડ્યું છે.’ શુરહેવે ઉત્તર આપ્યો.

“યુ કરોયું ?”

“ખાસ કંઈ જ નહિ, પણ ખાસેનો ધોડી અના-
પાસે જરા આમળ મેલ્યો હો, અને ખાસ તકલોફ
જેવું ન હોય તો આ સાદર જરા સગપી કરી પણ
દાંડી ઘો. આ જુઓ, કાષ્ટ ભદ્ર મહિલા પાસે આવું
બધું કામ કરાવવું એ બરાબર નથી, એવિયું કાષ્ટ
આવી એ તો એમ જ કહેશે કે આનામાં સભ્યતાનું
ભાન નથી, ચિત્તવરી નથી, તેમ છતાં જ્યારે આટલું
કંઈ જ છે તો પેલી મારી ક્વાની ટોપલો જરા
નહી કગતી આવે... મૂળ વાત તો હવે આ મન
બગડવા માંડ્યું છે. વધુ કેટલો સમય આસરો કહો ?
આજસુધી તો બરાબર જ આપ્યું છે, પણ હવે એ
સત્યામદ મઠિ તો દોષ કાને ફેરું ? છતાં મારી એક
ચિનતિ છે કે જો બધું થે સેતો હો તો બલે લે,
પણ ભયો થઈને મારી આ આંખ ન સેતો, આંખ
લઈ લઈસ તો રૂપ ભેરી કાણ ? દતાપદારકે (દિનાર
અને પાણું લઈ લેનાર) એક દિવસ મળામાં સુર
દોષો હતો, અને એ પાછો પણ લઈ લોધો, આને
તમે ગીતો સંભળવા માગો છો, પણ તારી કાણ ?
દિધીલ જીવું દેહ આને મારમમાં પડી જવા આહો
છે, કાન તો લગમગ થવા છે. એ પણ સહેવારી, પરંતુ
આંખ, એ ન જવી ભેળે, એ જરી તો તારૂં આ
આનંદમય જગત ભેરી કાણ ?.....

‘આજ સવારે લખેલો પેસો કામળ ને તને
નકલ ઉતારવા આપેલો તે લાવ તો ભેડે !’ વારુ,
તમારા બપોળાં અક્ષરો એક જ સરખા દેખાય છે
એ કેમ થતું દેરી ! બધા જોળ જોળ અક્ષરો ! છતાં
પુરોમાં સહુના વિધિવિધ ચાલ છે. આમ કેમ ?

“એ પૂછ્યો તો મહા આપના લખાણની નકલ
ઉતારવા ઉતારતા હવે લગમગ સમસ્ત બંગાળ દેશના

હસ્તાક્ષરો એક સરખા થવા આગ્યા છે.”

‘યુ કહું, કો’ક કો’કનાં અક્ષરો તો એવા કુમકુ
મળી જાય છે કે ખસ. સાફ છે કે મેન્કમાં માંડ
ખાતું ખાલી છે. નહિ તો ચિન્તા થઈ પાડ.”

મહાદેવ આવીને ભેગો રહ્યો. શુરહેવે પૂછ્યું—
“આનો શો અર્થ છે ?”

“—માણું મળ્યું છે.”

“ન મળ્યું હોત તો થે વાંધો નહોતો, આને
મારે જમવું નથી. એ કરતાં ચાલો બેઠકપરમાં આને
કે વાંચી કાઢું તેમ નથી. શરે તું વાંચને.”

x x x

મારે બાલુ કુમકુમ છવાયું છે, ધોધમાર વરસાદ
એક થયો છે. સામેની ટોળાવદાર પર્વતમાળા ઢોળાઈ
મઈ છે. નજીકનાં ઝરણાં કલકલ કરતાં વહી રહ્યાં
છે. કવિ દૂર સુદર ભેતા સ્વપ્ન બેઠા છે. તેમો
જ્યારે સુપચાપ ભેદા રહેતાં—એરી ચંચળતા વિદોષી
કોડી ચુપકોડીથી કે નેધો એમની ચોતરફ નિસ્તબ્ધ-
તાનું પરિવેશન રચાઈ જતી. ને રીતે ભેદા દેખે તે
રીતે કલાકોના કલાકો સુધી આગપણે ભેદા રહેવા,
જ્યો એમને જરી જેટલું થે દલવાની જરૂર નહોતી
પડતી. એમની પાછળ અમે બે—માસી અને કું
ભેદા દત્ત. રેશમ જેવા વાળ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.
શું અજબ જેવા—રેશમથીયે સુવાળા એમના વાળ
હવા !

—કમ, તમે આવા ગોપનીય કેમ લાઈ થવા
છો ? સામે આવીને ભેગો. વગરો તમારી પાસે
રહેરો છો ?

તે દિવસે બધા બહાં શીતોની રેકડો વગાડી. તેમણે
પણ પ્રથેક ઝીત સાથે ગાણું, —“મને મને
આપનાર મને કી એલા તવ” બહાર આ લીલા જ
તો અત્યારે ચાલી રહી છે. ‘જરાર મળીને છુકાસે
રહિર, હાવાપટે અધા એ કાન હળિર’ એ દિવસે
એક ખીલું ઝીત પણ (રેકડો) વગાડ્યું હતું, ‘આમિ
તોમાવ ભેતો મુનિયેહિલેમ માન.”

આમોદોન બંધ કર્યા પછી એમણે પોતે જ એ આખું ગીત ગાઇ સંભળાવ્યું. "તોમાર ગાઉ જે કાંતો શુનિયેછિલે મોરે, સેઇ કથાટિ તુમિ જુલખે કેમુન કારે, ઓજા સેઇ કથાટિ કવિ પોડલે તોમાર મને વર્ષા-મુખર રાતે ફાંચુન સમીરણે" - પછી સુરતે ઓઝા ઝાલી રાખી શકાય છે? અને એ જ રીતે એની અદ્ભુત માયાને પણ પકડી રાખી શકાતી નથી, તેથી એ સંધ્યાની માધુરી બોલાઇ અર્ધ. માસીએ પૂછ્યું કે-"સાચેજ શું યાદ આવશે?" અને એમણે જરા હસીને પાછું વાળીને જોયું-

રોહમરી એ નજર-આવશે, સાચે જ યાદ આવશે, આ સામેના પહાડો પરની હરિયાળી વનથી પેલા ઊંચા ઊંચા ટક્કો, પેલે દૂરને મારગે ધમતે જતાં આવતાં પહાડી ઓ-પુરણા,-દાદર પાસેના 'ટબ' મતિા જીરેનીયમનો ઊડ અને સાંજ ટાળે દોરો પેટાવી થતાં સંકેતો બહુ જ યાદ આવશે." અને એ મરક મરક હસવા લાગ્યા-"જાણું છું મંગણુ મારા રમરણમાં રહેવાનું છે—

"સેઇ કથાટિ કવિ પોડલે તોમાર મોતે વર્ષા મુખર રાતે, ફાંચુન સમીરણે"

× × ×

અળખડી મનમોહન આવ્યા હતા, આણીની સહાય લઈ મને સમજાવી ગયા કે અહીં સપ્ટેમ્બર મહિના સારો હોય છે. સૌથી સારામાં સારો હોય છે. એ પછી તુરતમાં જ અહીં આ પહાડો પર ચેરી ફૂલ આવવા માટે છે ને? cherry ripe, cherry ripe, cherry ripe, a full and fair one come and try? ચેરી ફૂલ આવવા શરૂ થાય છે ત્યારે તમારું આ સુસન્નિજત મઠાં વન જોવા જવું થાય છે. તમારા મકાનમાં ચેરી વૃક્ષ છે?

૧ મેં તમને એટલેટલા ગીત સંભળાવ્યા છે કે તમે મને કઈ રીતે જુલો શકો છો? અને એ વાતે જ તમે વર્ષા-મુખર રાતે અને ફાંચુનનાં વહેતા સમીરે મને-કવિને યાદ કરશો.

"છે. પણ ખાસ બહુ નહિ. પરંતુ મારમની બેઠ બાલુએ ચેરી વૃક્ષની હાર માળા છે, એ બધા મેં એક સાથે ફૂંસાયા ખીલી જોડે છે."

"હા. એક સાથે ઝાઝા ન હોય તો ચેરીનું રૂપ ખરાબર નથી ખીલતું. એ દિવસોમાં ધરમાં તાપણ કોરો છે? Log fire? કોઈ સરસ લાગે છે એ તાપણી. આવીશું. ફરી સપ્ટેમ્બરમાં ને જોશું મંગણું મેલસુકાં અવશુંદન વિહોણું મોઢું." ગુરુદેવે શું.

"પણ તમે ફરી સપ્ટેમ્બરમાં અહીં આવો એવો સંભવ બહુ ઓછો છે. આ જગ્યા બહુ જૂની થઇ ગઇ છે. અમે વધુ આશા રાખીએ તે ચોખ્ખી નથી. જેમ મકાન જૂનું થઈ જતાં તમે મકાન બદલાવવું પડે છે, તે જ રીતે તમારી ચારે બાજુ જેઓ રહે છે તેઓ પણ જૂનાં થઇ જાય છે એ વાત ખરી છે!-" મેં પૂછ્યું.

મનોવિકલન આવે જ કહે છે શું! આ બધી વાતોના ઉત્તર તું પોતે જ નથી આપી શકતી શું! જતું થઇ જવું એ એક હકીકત છે, એનો મંકાર ક્યેં નહિ આવે. પણ એથી જૂનું થવાથી જ મૃત્યુ થતી જાય છે એવું ઓછું છે! માનવી અને મકાન શું સરખા છે? માનવી તો અચળ પદાર્થ નથી! મન તો સદેવ અતિમાન છે. માનવી સાથેનો માનવીનો સંબંધ ટેજલ-પુરસી ને બારી-બારણાં કરતાં જરા જુદો જાતો છે એ વાત કેમ ન બોલો? તને બધાયે બિજવે છે અને તું બિભળ છે? આ બધી વાતો તું સાંભળે છે જ શા માટે? સપ્ટેમ્બરમાં ફૂં આવીશ અને ચોક્કસ આવીશ."

પ્રભુવાર આ વાત સાંભળી છે કે કવિઓ રવ-બાવચી જ અસહિષ્ણુ હોય છે. કાંઈ એક જ બ્યક્તિ લાંબા કાળ સુધી એમનું પ્રિય-પાત્ર રહી શકતી નથી, એ આજે જોને પસંદ કરે છે. તેને કાલે જોડીને દૂર દાસેલી દે છે પણ એ ફરિયાદ સાચી નથી. ગુરુદેવ તો અવિશ્વાસુઓ પર પણ વિશ્વાસ મૂકતા, એ જ એમની ટેવ હતી, પાછળથી કદાચ ખૂલ લાંબતા. પરંતુ માનવી માટે અસહિષ્ણુ એ કદી રહ્યા નથી.

તેઓ યથાર્થ કવિ હતા, અને તેથી તેઓ માનવીને સજ્જતા હતા, માનવનાં મનની વાતોને શોધીને પ્રગટ કરી જણાવતા હતા. તેઓ કેટલીક વાર એવા અવાહિત અયોગ્ય માનવીઓને આશ્રય આપતા કે તે બોધ આશ્રય ઉપજતું. આપણે જે સામાન્ય થોડીક કેળવણી અને સંસ્કાર પામેલા છીએ તેઓ માનવી એવા એક નીચલા વર્ગનાં લોકોને ક્યાં સુધી સહ કરી શકીએ છીએ? આપણામાંના જેઓ વિદ્વાન લેખે ખ્યાલિ પામ્યા છે તેઓ મૂખને દૂર રાખે છે, જેઓ તેમને સાહિત્યિક મા કાબરસ પિપાસુ માને છે, જેઓ એ બધામાં કંઈ સમજતા નથી, તે નિત્યના કામ તથા આદાર અને ઉદ્યમા જીવન વીતાવે છે, તેઓને એ બધા વિદ્વાનો કંઈ નજરે લુપ્ત છે? ખસો રૂપિયાની આવકવાળો એકસો કમાનાર પ્રત્યે ઉપરથી કુપાની નજરે લુપ્ત છે. જેમને થોડીક શી બુદ્ધિ છે તે માને છે કે જગત-દુનિયા આખીના બધાએ અસહ્ય લોકોનો એ શિક્ષક નીભાયો છે. પણ તેઓ! જો પાર્થિવ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બંધાવનાં એક સર્વોચ્ચ કુટુંબમાં ખાનદાનીનાં ઉચ્ચ શિખરે રાજમાળની જેમ તેઓ પ્રગટ્યા જો રૂપ-સોન્દર્યની વાત વિચારીએ તો એમનાં જેતુ સોન્દર્ય પણ માનવીમાં સંભવિત છે એ કોણ જણાવતું હતું? ન પ્રભાતરલમ્ જ્યોતિરુદેતી વસુધાતલાતમ્ અપાર્થિવ જ્યોતિર્મમ સોન્દર્ય, અપાર્થિવ મધુમમ કંઠસ્વર-પણ એ વાતે જવાંદો. અપ્રતિમ બુદ્ધિ, વિદ્યા, શક્તિ પ્રતિભાના જે સુદૂર ઉચ્ચ લોકમાં તેઓ હતા ત્યાંથી તેમની ચારે બાજુની સમતલ કેટલું નીચું હતું તે વિચારતા અશ્વર્થ થાય છે. છતાં એ જ ઉચ્ચ શિખરથી એમણે એમની ચારે બાજુની નિમનશ્રમિ પ્રતિ કુપા દષ્ટિપાત નહોતો કર્યો, પણ દુષ્વારજત દિમાલયનું હૃદય બેઠીને જે રીતે નહી વહી આવે છે તે જ રીતે એમનાં હૃદય ઝરણામાંથી બહી કરુણ, મમતામય અનન્દદાષ્ટિ, અનન્તી રનેહધારા એકસરખી વણે જતી હતી. આ કોઈ કવિત્વપૂર્ણ ઉચ્છવાસની વાત નથી, પણ સંપૂર્ણ સત્ય છે. પોતામાં અને બીજાઓની વચ્ચે કેટલો અને કેવો પ્રકાર-પ્રભેદ છે તે

તેઓ ખરાબર સમજી શકતા હતા, છતાં એ પ્રભેદ એમને કોઈથી અજાણ રાખતો નહોતો. જેઓ બધી જે રીતે બધાં પાછળ હતા તેવાઓ સાથે પણ તેઓ હૃદયપૂર્વક બળતા. એ એમનું ઇચ્છાપૂર્વકનું નમનું નહોતું, પણ એ જ એમનો સ્વભાવ હતો માનવીને પોતાનો કરતાં એમને આવડતું. દુઃખતમ માણસ પણ દુઃખ નથી-અસંપૂર્ણ બુદ્ધિચિત્તે અને ધર-ખૂણે દુઃખ બનીને પડેલો માણસ પણ અસાધારણ છે, તેને દંડોળીને જમત કરી પ્રગટ કરતાં તેઓ જણાવે છે પ્રગટીકરણ માત્ર કાળમાં કલ્પના પ્રદેશ નહિ, જીવનના નિત્ય વ્યવહારમાં-પ્રત્યેક વાતમાં પ્રગટ થતું એમ જો ન હોય તો કંઈ રીતે તેઓ અમારા જેવા માણસોનો નિત્યનો સાથ સહન કરે છે? સહન કરે છે શબ્દ ખોટો છે, આનંદ સહ રવીકાર છે. અને તેમની પાસેથી આસા જતાં તો એમને માફુ લાગતું, એમની પાસે જતાં તેઓ મુખી થતાં, એ કેરી અશ્વર્થની વાત હતી તે આજે સમજાય છે. સામાન્ય તમ માનવીનાં મુખ-દુઃખ પણ એમનાં જીવન આપાત-પ્રત્યાપાત જ-માવતા. તેઓ અમારા સહુનાં મુખ-દુઃખના સાથી બન્યા હતા. સ્વભાવથી જ. એ વાત સાચી નથી કે કોઈ માણસ એમને માટે જૂનો થઈ જતો, જે માણસ પોતે જ પોતાની પાસે જૂનો થઈ મર્યો હોય, જેનું જીવન સૂકાઈ ગયું હોય, તે પણ ગુરુદેવ પાસે આવતા રસબીનો સજીવન થઈ જાયો.

આજે યાદ આવે છે કે કેરી ખોટી રીતે અને એમનો સમય ખરાબો છે અને એમને કંટાળો આવ્યો છે. તેમ છતાં તેઓ કદીયે અમારા ધર અમંદુષ્ટ થયા નથી. હમરો લોકોની હમર જાતની ટીકાઓ અને દખલગીરી 'સહન કરવા છતાં આટ-આટલું કામ કરવાનો સમય તેઓ કંઈ રીતે મેળવતા એ વિચારતાં અશ્વર્થ થાય છે. એક પ્રસંગ અપારેજ યાદ આવે છે. એક દિવસ ચાન્તિનિકેતનમાં કંઈક અર્થત જરૂરી લખાણ લખતા હતા, હું એમની પુરુશીની પાછળ નીચે બેસીને મારી નિત્યની જગ્યાએ બેઠી એક ચિતે કોઈ ધાર્મિક વાંચતી હતી, એમિન્ડ ઝોરકામાં કોઈ આગું હોય એમ લાગ્યું. એમણે કહ્યું

“આવો, એસો !” અને આવનાર વ્યક્તિએ આસન જમાવ્યું. એ પછી લગભગ દોઢ કલાક સુધી આમ-તુક અજબ રીતે બોલ બોલ કરતો બોલ્યા જ કર્યો. ગુરુદેવ પાસે કંઈ જાણવા યા સંભળવા આવ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. પોતાના કામ વિષે ખમર કરવા આવ્યો હોય એમ લાગ્યું. એમના એ કામના મહત્વ વિષે કંઈ ખબર નથી, પણ એમની એ વાતો શક્ય એટલી વધુ નીરસ અને કંટાળા આપે તેવી થઈ જાતી હતી. તેમ જવા એના શ્રોતા અવિચક્ષિત પેશંથી ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કર્યે જતો હતો. જરાયે કંટાળો કે અસહ્યજતાનું ચિહ્ન સુધ્ધાં એના મોં પર કે વાતોમાં દેખાતા નહોતા. જાતી લેખા આમનુકૂળ કહેતો ગયો કે નશીયદાર કે તમારા મંત્રીને સપાટે ન આવ્યો નહિ તો ત્રણ મિનિટની મુલાકાત માંડ મળત” એવો પથરવ સંભળાતો બંધ પડ્યો. પછી ગુરુદેવ બોલ્યા—“એરે અન્તરદાહ-વર્તિની; સામાન્ય તો આજ પૂર ન થયું, તે મારા બચાવ કેમ ન કર્યો ?”

હું કંઈ રીતે તમારો બચાવ કઈ ? એના તમારો બચાવ કરવાના અધિકારી છે તેમના વિષેનું મંતવ્ય તો સાંભળ્યું. તમે શા માટે ન કહ્યું કે મારે આવો કામ છે ?

કામ છે એ તો કહેવાની જરૂર જ કર્યા હતી. એ તો એમણે પોતાની સગી આંખે જોયું જ હતું કે હું કામ કરું છું. છતાં ખબર છે મને વધુ તુકશાન નથી થયું. જ્યારે જોડે છું હવે સંભળવા જેવી વાત નથી, ત્યારે હું મનને Switch off કરી દઉં છું. મારા મનમાં ને મનમાં બીજું કામ ચાલુ રહે છે, તેમાં જરાયે વધી નથી આવતો, એ જ્યારે કલાકોના કલાકો બોલ્યે જાય, ને એમણે અર્ધે જ્યારે કાને ન પડે ત્યારે શું કરું મનને ‘સ્વીચ ઓફ’ કરી દઉં, ને મન આપમેળે પોતાના બીજા કામે વળગી જાય છે.

બધી જ જાતનાં લોકોનાં સંપર્કમાંથી તેઓ આનંદ લેખી શક્યા, અને ત્યાં જ તેઓ અન્યથા વિખ્યાત વ્યક્તિઓથી અજબ રીતે જુદા નિરાળા હતા.

એક બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. એકવાર કલકત્તાના મકાનમાં ‘વિચિત્રા’ સભા સમક્ષ એમણે એક વાર્તા વાંચી સંભળાવેલી. સભા પૂરી થતાં થતાં ઠીક ઠીક રાત થઈ મધ હતી. તે પછી એક પછી એક સદને મળવા હજવાનું પતાવતા એમનો રાત્રિ-ભોજનનો સમય વીતી ગયો હતો. ખેર, સદુના ગયા પછી તેઓ ભોજન કરવા બેસતા હતા તેવામાં કાંઈ આવીને દરવાજા પાસે જીભ રહ્યું. ગુરુદેવને એક ટેવ હતી કે કોઈ બહારની વ્યક્તિની હાજરીમાં એમને ભોજન કરવું મમતું નહિ, સામાન્યતઃ આપણે ત્યાં દેશની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પણ યુસ્તા રમજે એસી સદુની સામે તેલ મર્દન કરાવી શકે છે, જોજામાં જોણું સૌથી હાજરીમાં ભોજન તો લઈ જ શકે છે, પણ ગુરુદેવની ટેવ, કુસિનતા જુદી જાતનાં હતાં. નોકરો દ્વારા રનાનની વાત તો દૂર રહી, પણ કોઈ અપરિચિત યા અધ્ય પરિચિત માણસની હાજરીમાં જે ભોજન કરવું એમને રચિત નહોતું. એથી કોઈ બહારનું હાજર હોય ત્યારે ભોજનકાળ વીતી જવા છતાં એમો તેમને ભોજન પીરસતા નહિ. આ નાની નાની વાતો સામાન્ય છે, છતાં સામાન્ય છે એવો ગુદાચે. એમાં એમનાં અંતરનાં વ્યવહારની સૂક્ષ્મ કુસિનતા દેખાય છે. ખેર, એ દિવસની વાત જ કહું—ભોજન કાઢ્યું, ને પેલા સત્જનન પણ આવીને જોણાં જે વ્યક્તિની ક્ષયતા પણ અજબ હતી કે તેઓ કંઈયે કારણ વિના તદ્દન અવાજિતપણે કલાકોના કલાકો સુધી રોકાઈ શકતા હતા. એમનામાં કંઈ ખોડ-ખામો કે સંવ્યતાનો અભાવ હતો તેમ ન હતું, છતાં એ એક પ્રકારની અણુમમતી હાજરી હતી. ખેર, એ તો એક જ રજા, કોઈ કારણ વિના, કોઈ વાતચીત વિના જસ એક જ રજા, એમ એક પછી એક બધીરે થઈ જાત્યા, રાત ધણી થઈ ચૂકી હતી, નિમગ્ન પણ ચૂકાયા હતા. સરખી રીતે ભોજન પણ ન થયું, અમારો મનોભાવ અમે વ્યક્ત નહોતો કર્યો. છતાં તદ્દન છૂપાવ્યો હતો એમ પણ કહી ન શકાય. એ સત્જનન કંઈ સમજ્યા હતા કે નહિ તે તો એજ જાણે. અવ્યક્ત મનોઆવને રપશી જતાનું સામર્થ્ય

સૌનું હોઈ નથી, પરંતુ કવિ તો બધું જ સમજી શકતા હતા. થોડીવારે પેલા સજ્જનનર્મી આખરે શુભ છુદ્ધિનો ઉદય થયો. એ ત્યાંથી ગયા. તે પછી ગુરૂદેવે અમને કહ્યું:—

“તમારા સૌમા આ એક મોટો દોષ છે કે તમે અસહિષ્ણુ છો, ગમતું તો બધાથે સહન કરી શકો, પણ ને અવાહિત છે, જેને બિચારને કાંઈ આદતું નથી—ઈચ્છતું નથી. ને કાંઈને પણ ગમી શકે તેમ નથી, પછી ભલેને એ એની પોતાની મૂઠતાને કાનૂલે જ હોય, તેને જો તમે સ્થાન ન આપી શકો તો તે અત્યંત અકરુણુ છે. એ શું ઝોઝો બિચારો હતો, વિચાર તો કરો ! એને પાસે બોલાવવો એમાં કંઈ મોટી વાત નથી, પરંતુ ને અયોગ્ય હોય તેને પણ જરા સ્થાન આપવું જોઈએ ?” એમના આ શબ્દો પછીવાર યાદ આવે છે. જીવનમાં ભયારે ભયારે સ્વ-ભાવની ઉદ્ઘાટનાએ ખીલ્ખોળની અવહેલના કરી છે, ત્યારે ત્યારે કાનમાં એમના શબ્દો ગૂંછી જીંઘે છે કે જે અયોગ્ય હોય તેને પણ જરા સ્થાન આપવું જોઈએ.

* * *

બપોરે એમિનનો શાન્તિનિકેતનથી તાર આવ્યો, સત્વર ત્યાં પહોંચવાની જરૂર હતી. વાર લઈને તેમની પાસે જઈને જોશી રહી. તેઓ એક ચિત્તે વાંચતા હતા. પુસ્તક બોળામાં મૂકી એમણે પૂછ્યું—કેમ શું ખબર છે ?” મેં તાર આપી, એ વાંચી થોડીવાર મૂંગા રહી એમણે પૂછ્યું—“તે વાંચ્યો છે ?”

“હા.”

આવા ખબર મુરતમાં જ આવશે તે કું જાણતો હતો. તેથી જ હું ભયારે પડેલ ચહેરે આવીને જોશી રહી ત્યારે માન્યું કે અહીંથી જવાના સમાચાર જ હોવા જોઈએ. પરંતુ મનને ઉલાસ કરીને શું કરીશ કહે તો ? કામ છે બાકી કામ ! કહ્યુંને તમને, કે સપ્ટેમ્બરમાં ફરી આવીશ. બહુ નહિ તો આવું કેમ ? જવું ચે સાફ અને આવવું ચે સાફ. હું નથી માનતી એમાં ? ને ચવાનું જ છે તેમાં તક કંઈ કંઈ ફાવશે નથી, એ કરતાં હસતાં હસતાં જ

વિદાય આપ;”

એ દિવસે સાંજે પછી કંઈ વાંચવાનું ન થયું. વરંદા વચ્ચે પુરસ્તી બેંચીને બેઠા હતા. ધીરે ધીરે રાત પડી. વર્ષા સમી અને ધુમ્મસતું બંધત વિદ્યારીને પાછળ વૃક્ષની પછીતે ચંદ્રોદય થયો. આછા અજવાળામાં સામેના પહાડો પરની વાંછી-ચુંકી સીમાન્ત રેખા દેખાતી હતી. ગાઠ નિરતબ્ધતા વચ્ચે માત્ર તમરનિ એકધારે અવાજ ત્રમ-ત્રમ સંભળાતો હતો, ઠીક ઠીક વાર મુધી રતબ્ધ બેઠા રહ્યા તે પછી તેઓ બોલ્યા—“ના; માનવું જ પડશે કે એ સ્થળ અત્યંત નિર્જન છે. આવી સંખ્યા દિવસોના દિવસ જો એકલા વીતાવવાની હોય તો તેની વેદના, તેનો જાર મનને કલાન્ત કરી મૂકે.”

—“એકાદ ગીત ગાશો ?” મેં કહ્યું.

—“કયું ગીત ગાઉં કહે ?”

એ દિવસે ધણી વાર મુધી એમણે આ ગીત ગાવું હતું—“મધુ આમાર પ્રિય આમાર પરમ ધન હે ચિર પથરે સગી આમાર ચિર જીવન હે.” ગીતના સુર તો પડી રાખી ચકાતા નથી, અને નથી પકડી રાખી ચકાતું એ વખતનું એ માધુર્ય ઘડિત વાતાવરણ જેને સુર સમ્પન્ન છે. એ એક અજબ સદિ હોય છે. નિર્જન વનજાયામાં અરુદ અંદાલોક તો આ પહેલાં પણ હતો. પણ એ સુર ખનિ અમને કાંઈ અન્ય જગતમાં લઈ ગયો. કમે કમે સૌ આવીને પાછળ મોકલાઈ ગયા.—

અને ગુરૂદેવનું ગીત ઉપર્યું:—

“એજો સજાર એજો આમાર

વિશ્વ હોતે ચિત વિહાર

અન્તવિદ્યોન લીલા જે તોમાર જનમ મરણ હે,

તૃપ્તિ આમરે અતૃપ્તિ મોર

મુક્તિ આમાર બંધન ડોર

દુઃખ સુખેર ચરમ આમાર જનમ મરણ હે.

સકલ ગતિ માત્રે આમાર પરમ ગતિ હે

નિત્ય પ્રેમેર પામે આમાર પરમ પતિ હે !”

* * *

કમલ :

એ

વખતે સરહદી પ્રાંતો એક બહારવટિયાના નામે પ્રખ્યાત હતા. દિલાવર એવું નામ. એના માયા ઉપર મોટું પ્રભાવ હતું. હજી એ પકડાયો ન હતો. પકડાવાનો સંભવ પણ જોઈએ હતો. એ વખતે પોતાની રાવટીમાં બેઠેલા મુરોપિયન અફસરને એક ઉઠતો વિચાર આવી ગયો: 'આ દિલાવરને પકડવા માટે એક વરસ થયાં આકાશ પાતાળ એક કરતા, એક સો માણસો ધૂમી રહ્યાં છે. પણ એ હાથતાળી દબને દર વખતે નાસી જાય છે. ત્રણ દિવસ પહેલાં એ પેલી બાંકર નદીના ખીણમાં બેઠેલ હોવાના સમાચાર મળ્યા. ચારે તરફથી ચોર પથારીના ઘેરા નાખ્યો. ધીમે ધીમે ગોળાકાર ઘેરાને સાકડો કરતા ગયા. બંદુકો નહિ નહિ તો દોઢસો એના ઉપર મંડાણી હતી. પણ વર્ણ સંકેત થતાં થતાં, જ્યાં જરાબર એ હાથમાં આવવાનું જણાવે, તાસીરા કઢ્યો, ત્યાં ઘોડકાં તેતર માત્ર ત્યાંથી ઊડી ગયા. અને બહારવટિયા તો ત્યાં હતો નહિ! એ ક્યાં ને કેરી રીતે અલોપ થઈ ગયો એની સમજણ હજી સુધી પડતી નથી, જ્યવંતસિંહે કહ્યું તે સાચું લાગે છે. એ આ પ્રદેશની નદાએ નદી, ખીણે ખીણ, યુદ્ધએ યુદ્ધ, ખાડે ખાડો, કુંગે કુંગે ને રસ્તે રસ્તો જણે છે. એ પકડાશે તો કેવળ દમાથી જ. બાકી એ પકડાઈ રહ્યો!'

પણ ચોરા અનેક જુદાં જોડને બહાદુર બનેલો, અસલ ખાનદાની સૈનિક હતો. આવી દંડ યુદ્ધની મેદાની ને મહાનગી રમતમાં, સો માણસ છતે દંગો, રમવો પડે તો કદાચ દિલાવર પકડાઈ તો જાય, પણ એ એક બહાદુર માણસનું ખૂન ક્યાં જરાબર ન કહેવાય? એક આવેશમાં આવીને એણે એક ખૂન કરી નાખ્યું. પછી એ લાખ્યો. પછી એ બહારવટિયાયો. આવેશમાં આવીને ખૂન કરનારા ને ઠંડી કાતિલ કાચકરતાથી, લિમિટેડ કંપનીઓ કાઢી, પછી એને લોકલિડેશનમાં લઈ જઈ, સેંકડો માણસોની અથપાપમાલી ને એ રીતે ઠંડી ખૂનરણ સરણ કાઢી

છે એવા માણસો બહોલ વજાતની વાચાળનાથી છુટી જઈ, સમાજમાં છુટા ફરે, આવી વાતને જ્યાં જ્યાં પનો વેષ પહેરાવવામાં આવે ત્યાં આ એક દિલાવર ચાલે છે એ જ નવી નવાઈ નથી લાગતી? આઝી તો ખરી રીતે સેંકડો દિલાવર ઉભા ન ચાલે?

પોતાનો સૈનિક વિચારસરણીમાં એને લાગ્યું કે આ દિલાવરને જ શા માટે એક બહાદુર સૈનિકમાં ફેરવી ન શકાય? તેણે કામગિર્યાં બચાવમાં માર્યાં. પોતાની ચીકિટ સજાગી. રૂપેરી મુકની તલવાર કેડે લટકાવી. તે પોતાના મોટા અફસરને મળવા ઉપડ્યો.

[૨]

ગોરામાં ઘુમાખી હતી પણ શાંતિ અને બપવં રિચત વિચાર કરવાની શક્તિ પણ હતી. અફસરે વાદ સાબળાને કહ્યું: 'જો, લમ્સડેન એક વાત તોધી લે, આ માણસ ખટસવાદીઓ બહારવટું કરતો હતો તો એ તને! અને એવને વેચી ખાશે. મરકરી આપણી યશ ને મળ એ કરશે. પછી જેમ તને તારી અક્કલ સુઝડે તેમ કર. યુદ્ધ બધી મુશ્કેલી છે ને હવે આપણી નાલેશીનો વખત નહીં છે. બૂલ-બરેલું ખજાણું મરીસ તો આપણે એવ ભેગા પડીશું!'

'એ' એને એણે છે સાહેબ! એનામાં ખમીર છે. ને અખીરાત પણ છે!'

'તો ત્યારે કરી ને એક નવો તુરખો. બાકી આ કાંઈ ઇંગલંડનો ઈકે ન હોય!'

લમ્સડેન એક વિશ્વાસ માણસ શોધી કાઢ્યો. મુશી આપણી ચીકી, સારી લરકરી નોકરીનું વચન, અને વિશ્વાસ લરકરી જીવનને ધોરણે બદલી, એ બધું પ્રલોભન ને જંબીર વચનથી દરેક શબ્દે શબ્દ પાળ-

+ આને ગુજરાતમાં લરકરી જીવનનો પાયો તાખવાની હીલચાલ ઉપડી છે તે વખતે અંગ્રેજીમાંથી ઉપાડેલી આ વાતોએ જીવનના શિરસ્તપાલનના મહિમાની ચોટી લાખી કસવે; એમ ધારીને આણી આપી છે. કારિયાવળનાં કપાયોને પણ એમાં ખનિ છે

* ઇંગ્લેન્ડનો પ્રખ્યાત Dick Turpin

વાની, બાઈબલ સ્વપ્ની વાત એના મારફત એને પહોંચાડી. છેવટે એટલું પણ કહેવરાવ્યું કે "એક વખત તું આવી તો જા! નહિ ફારે તો તને સહી-સલામત પાડા વારા કુંભરાઓમાં જવા દેવામાં આવશે!"

એને હાવળીમાં આવી જવા માટે એક ખાસ સંકેત પણ મોકલાવ્યો.

વચનની એ વખતે આજના જમાના કરતાં ઘણી વધારે કિંમત અંકતી. સ્વદ તમામની શક્તિ અને પવિત્રતા બંનેનું દરજ્જા કરનારા આમાધીયો ને વધી-બોનાં જુખ્યાં રોળાં હજી દેશમાં એટલાં વ્યાપક જન્યાં ન હતાં. એણે વિલાવરે કહેવરાવ્યું કે 'એક વખત હું અચાનક આવી જઈશ. પણ જો જો તમારું વચન ફરે નહિ!'

[૩]

એક દિવસ મધરાત બાંયે એક માણસ સાહેબને મળવા આવ્યો. એ વખત તો કન્જલધેરી વાણીની ધેરાધેલી બપુંકરે રજની હતી. દરો રમનાર માટે આના જેવી બીજી શોધવી મુશ્કેલ હતી. એક પળ-બર તો ચોક્કસપણે પણ ચમકી મયા. આવનારનો કડો મળીતો ને કંબીયો. ચહેરો એમને સ્થાન ઠંડાવાની જાણે ના પાડી રહ્યાં હતાં છતાં પેલો મંકેત શબ્દ એણે કહ્યો એટલે સાહેબને સમાચાર પહોંચ્યા. સાહેબ હજી જાગતા હિંમત પડ્યા હતા.

સાહેબ સ્વપ્નખંડમાંથી બહાર આવ્યા. પોતાના તંત્રમાં પેલા માણસને બોલાવ્યો. તે ધીમે ચોર પગે સાવધાનતાથી અંદર આવ્યો. લાંસડેને એને જોયા. એજખે નહિ.

'કમ ? શું કામ છે?'

'સાહેબ! તમે મને તમારો હતો. મારું નામ દિલાવર!'

'ઓ...હો!' કહેતો લાંસડેને બોલો થયો. તેના હાથને હોથમાં લીધો. પાસેની ખુરશી ઉપર તેને સ્થપ મણો. ધીમે ધીમે બૂનેલા ત્રણે વિશ્વાસ વાતો ઉપડી.

પણ તમામ શુદ્ધિશાળીઓ માટે ચરવીરાને એ અવિશ્વાસ હોય છે એ અવિશ્વાસ દિલાવરના દિલમાં બેઠો હતો. તેને કંઈ હતી. કપાક એ સપાકાત જાણ નહિ! મરવાથી એ ડરતો ન હતો. દરો એને લાંબકર જણાતો હતો.

પણ જોરો જોરો બહાદુર હતો તેણે વિચિત્ર પણ હતો. એને ખચર હતી. આ આબો વખત-બાંસે ફરતા ને ચપળતા વાધની ધરાવે, સમજાવ્યું તો એની પાસે જાગડની જ ગંડેતી. એટલે એણે વિશ્વાસ પ્રેરે તેણે પણ મક્કમ અવાજમાં કહ્યું: 'જો દિલાવર! આંદોઈવાની વાત નથી. પણ તારી બહાદુરીનો ઉપયોગ કરીને તને સારો સિનિક બનાવવાનું મેં મોટા સાહેબ પાસે મીઠું ઝાંખું છે. વેળે મારું માને તો અમારામાં બળી જા. અમે તને પકડી શક્યા નથી. પણ પકડી નહિ જ શકીએ એવું બનાવવાનું નથી. તે દિવસે પસતાવાનો પાર નહિ હોય. જિંદગી તેં હોઠમાં મૂકી છે. અમારી સાથે લાકાઈ મેદાનમાં જ એને હોઠમાં મૂક ને એમાં તને કામદો થશે. તારા બેરી છોકરાં તને મળશે શાંતિનો શાટલો તું રળશે. ને બાળપણે જીવવારથા આવી તો ટારેછાવે બેઠો કાંઈ કોઈ પીધો છુલો મજાકારો. ને કેટલા માનપાનનું થયું મળશે. વિચાર કરી જો.'

દિલાવરની નજર સમગ્ર એક શાંત સ્વરથ પણ બહાદુરી ભર્યા મૈનિક જીવનનું ચિત્ર ખાકુ થઈ ગયું. પોતાની રૂપમાંદારી રાણીને એ સલામત બનાવતો હતો. હાકરા બાપને જોતાં હતાં. એને પણ આ રખડપટ્ટી કાંઈ મમતી ન હતી, પણ એનું સ્વચાનક ધવાતું હતું.

'અને જો...તારું માન. છે તેવું ને તેવું રહેશે. કાંઈ આંમળાં ચીધે એ વાતમાં આવ નથી!'

પણ જવાબમાં જોરાએ એક નિર્ભય, ઉપેક્ષા ભરેલું મોઢું, પાંખા પાંખું કારમ સાંભળ્યું: 'હું અંજીજનો સિપાઈ? ના ના ના. આ જન્મારામાં તો નહિ. સો જન્મારામાં પણ નહિ! અંજીજનો હું સિપાઈ?'

અને એ જવા માટે ઊભો યથા થયો. પણ જેવો તે રંગ લઇને ચાલ્યો કે પાછળ જોરાનો નિર્ભય અવાજ આળ્યો: 'તને કોઈ રોકશે નહિ જતી વખતે. પણ હવે પછી હું તને પકડીશ ત્યારે આટલું તોધી રાખજો. તને કોઈ ખચ્ચારી નહિ શકે. અમે ખાંચ પચીસ નાસીપાસ યંત્રણું. પણ સૈન્ય આખું પકડ્યું છે. જા હવે તું જતું હોય તો. પણ કોઈ વખત દિલ ફરે તો હજી આવજો—લે.' જોરાએ પોતાનો હાથ એના હાથમાં આપ્યો: 'આ હાથ તારા હાથ પકડી લેશે. તને ખબર લાગતી નથી, તારા બાપના બાપે અમારા બાપને ૧૮૫૭ માં બચાવ્યા હતા. આવજો દિલાવર! અહીંના બારણાં તારે માટે જમારે આવીશ ત્યારે ખુલ્લા હશે! જા, કોઈ જાતની શંકા ન રાખતો. ક્યાંય ફગો નહિ હોય. ક્યાંય નજર તપાસ પણ નહિ હોય, જા!'

દિલાવર સીધો ને સ્તંભ જેવો આળ્યો હતો તેવા ચાલ્યો થયો. કુંઝરાનાં ચિખર કોઇ દિ નમ્યાં છે! બહારવટું કોનારા નગે ખરા? એ તો મરે ને રચે ચડે' એની આ સમજણ એને દોરી રહી હતી.

[૪]

જો અઠવાડિયાં એ વાતને વીતી ગયાં. દિલાવરને કોઇને કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. પણ ત્યારપછી એક વખત એ આવી ચડ્યો. એ જ પ્રમાણે અકરમાત ને મધરાતે. આ વખતે તો એની પાસે સજેત પણ ન હતો. પણ દિલાવરની રીત દિલાવરની હતી. એ બધું જમીનમાથી જ નીકળી આવતો!

એને આવેલ જોઇને જોરા આશ્ચર્યથી એની સામે જોઈ રહ્યો: 'કેમ! દિલાવર! શું છે હવે? વિચાર તે કયો મારી વાતનો! તારા ઉપરની જુની પ્રીતિ મને આ ખાધું કરાવી રહી છે!'

'સાહેબ! હું આતું તો ખરો. પણ એક વાત હું નહિ કહું!'

'શું?'

જોરાને શું કે હવે એ કાંઈક અશક્ય માગણી થશે, 'મને સાહેબ! તમારા સપાઈમાં દારૂ 'પરેટ'

માં ઊભા રહેવાનું નહિ શકે. એ મશકરી મને મારી નાખે! વળી મારે કામનું પટે!'

'અરે! જા રે ઘેલાકાઈ! પરેટ તો પંદર દિની. એમાં તે શું? પણ જે હમેશાં એકલા વિના બચકો ન આવડે. તને ઊભા રહેતાં આવડશે તો લશ્કરનાં લશ્કર દોરતાં આવડશે. હું એ રીતે જ આંદો' એણે છૂ! તારા જેવો જીવાનમેષ કરીશીને આનાથી શો? સિદને મારનારા શિયાળથી લાગે એવી આ વાત યદા'

એવી રીતે હસતાં હસતાં દિલાવરનું દિલ છતાઈ ગયું. તે સૈન્યમાં એક વિશ્વાસુ સૈનિક યદ રહ્યો.

[૫]

પરંતુ એ જમાનો તો જુદો જમાનો હતો. એ વખતે ચિત્રાલનું જુદું ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં એક એવા માણસને માહિતી મેળવવા માટે શ્રેયસ્કામી હતો જે શુદ્ધિશીળ હોય, અને બહાદુર તો હોય, પણ કુંઝરી જીવનનો એવો તો બહુકાર હોય કે એના પોતાના અનોખે માર્ગે એ રસ્તો કાઢે.

એ વખતે દિલાવર ઉપર સૌની નજર પડી. એ ચિત્રાલ જવા ઉપાધ્યો. સાથે એના એક સાથી-દાર હતો.

બન્ને માહિતી મેળવવા ઉપાધ્યા હતા. મૃત્યુ એમના કપાળમાં હતું. માત્ર વળજર છાતી જ એમાંથી એમને ઉગારે તેમ હતી. વળજર છાતી લઇને બન્ને સાથે ચાલ્યા.

પણ એ બન્ને આવી રહ્યા છે એ ખબર પહેલાંથી જળે પહોંચી ગયા હતા.

ત્યાં એ પ્રદેશમાં બધે એક કહેવત ચાલુ હતી: 'પહેલાં અંગ્રેજોનો એક માણસ આવે છે શિકાર કરવા પછી એ આવે છે નકશો કરવા. પછી ત્રણ આવે છે દેશ સેવા માટે. જે પહેલો શિકાર કરવા આવે તેનો જ શિકાર કરી નાખવો.'

એટલે દિલાવર પકડાય તો મૃત્યુ અનિવાર્ય હતું. હવે આ બન્ને બહાદુરોએ જોઇતી માહિતી મેળવી. પણ એમના આંદો' હોવાના શંકા સમાચાર એમને કહિનમાં કહિન માર્ગે લેવો પડ્યો. એવીસ હજાર શીટ ઇન્ડી દિમાદિના મનમુખી ટેકરીઓ કિંદ અને

ચિત્રાલક્ષને વિભક્ત કરતા ત્યાં બીજી હતો. માત્ર એક જ ભાગ હતો. એ મૃત્યુ ભાગ જ કહેવાતો. એ ભાગે જ ખાંડા ફરાય તો ફરાય.

ન ફરાય તો આવ્યું અફળ જાય. એક વખતનો ખદાદુર ખદારવટિયો જીવનના જોખમે આ ભાગે જોળાંગવાનું સાદસ કરવા તૈયાર થયો.

પણ મારે તરફના ભાગને રક્ષતી ટેકરીઓમાં બંદુકો ભેરી હતી. વિધી નાખે તેવી.

એ ભાગે જોળાંગતાં પહેલો એનો હોસ્ત જોળીતો બોમ થઈ પડ્યો. ચૂં ચાં તો વખત ન હતો. થોભવાનો પણ સમય ન હતો. એને ત્યાં પડતો મૂકીને ચાલવાનું જ રહ્યું હતું.

અનન્ત જંગલમાં એને રાખી કંઈને વતનર દિશ કરી દિલાવર આંધી નીકળ્યો. ખદારવટિયામાંથી સૈનિક બનેલા માણસે ખંજ વાળી દીધી. પોતાની સ્વજન લાગણી એણે કતબની વેદીને અપી દીધી. એને કામ પાર પાડવાનું હતું. રડવાનું સદ્ભાગ્ય બીજ

માટે હતું. પણ આટલું છતાં એના નજીબમાં વિશ્વ લખાયો હતો. મૃત્યુ પણ લખાયું હતું. સૈનિક જીવનમાં લક્ષ્મીના નથીતમાં પરાજય હોમ છે. કાષ્ટકને વિશ્વ વર છે. વીરમૃત્યુ તો વીરને જ વર છે. દિલાવર પણ મોથે દિવસે, લખભજ ઢિંદી સરદને પહેંચતાં જ એક જોળીથી વિધાય પડ્યો.

પણ એનો આપવાનો સદેશો એણે એક અચ્ચરવાળાને આપી દીધો હતો, એના દિલને મોટી નિરાલ હતી. કામ થઈ ચૂક્યું હતું. અને પછી મૃત્યુ આવ્યું હતું સદેશ સાથે આટલું વધારે એણે કહેવરાવ્યું હતું : 'હું દિલાવર સ્વપ્નમાં જ મૃત્યુ માણી રહ્યો હતો તે જીવનમાં માણી ચકયો આપી વધારે મદદભાગ્ય લાગે જ કાંઈને મળે ! વીરમૃત્યુનો આનંદ જ મેં માણ્યો છે તે છોતે મળ્યો. એટલું જ મારે હૃદયે કહેવાનું છે !'

એને ખદારવટિયા તરીકે ફેંસી કવી પડત એણે સૈનિક તરીકે છતી દીધું હતું !

પ્રણય સ્પર્શ—

હું તારે આજે જોતો ખોલી દેવા સાથે મેહ હાય,
આવો. આવો હે, આકાશ ખોલી આનંદ પ્રભાત !
આખરે રાત ગરી ઝાકળ, બીની માટીની સંમથ,
ભરે મારે અગ અંગ,
કામ ભેરજોની સંગ દિનભર મ્હેનતનો ઉમંગ !
દૂર દૂરની વનરાઈ
ચોર ટોચ ક્યેં જાય,
મને યાદ આવેઃ કાંઈ
જો રે, જાય કાં બૂલાઈ મારી વાત વણગાઈ ?
ધોમ ધોમ ધણે જોય,
ખળે માટી રોમ રોમ,
ભરી ઝાંઝવાળી ભોમ !
પૂરે થાકે તન લાલે, મારે મને લઈ નોમ !
જીલું આયમણી ધાર,
ખીડે દિન ત્યાં કુવાર,
સદુ શોધે ધર, ખાર,
મારા હૈમાં સંસાર એવે જાગે છે હજારે !
સ્વપ્નસ્થ

નજીક તો...

તેજોભવના પૂનના પ્રકાશ
જલોદધિની જઈ પાર ને રહે.
જ્યાં હોજમાં નતન હો કુવાર
કા પૂર્ણિમાના કિરણો દરીને,
કે જ્યાં કહે ધૂળજ કેડીની પડે
તું આવી આવી કહું એક ધરેઃ
નાજીક પૂલે પડના સુણી સ્વ
આજા છતાં યે, જઈ દોડી સત્વર.
જ્યારે તરંગો અથડે કિનારે
પાડી રહે છે પડ્યા જ હંમેરે
હું ત્યાં જઈને વનરાજી મોઢે
પ્રુજ રહું એ સનકાર પાસે.
તારી સહેલું, જહી હો, પ્રિયા, ત્યાં.
પરન્તુ. હેયે, નિવસી નું મારા.
નજીક તો, ના દૂર જા હવે પ્રિયે
લે વીણી તારા, સ્વિચરત અંતે.
ભગોરથ મહેતા

* આખામી ગીતસંગ્રહ "ગીતોત્સવ"માંથી

* Von Goetheના એક મધ્ય ઉપરથી.

બીજી

જે દિવસે વાલીએ જવાની વાત કરી હતી પણ જવા એના પગ ઉપડે તેમ ન હતા. રાત્રે ઊંઘતા પહેલાં એણે આશ્વાસન શોધ્યું હતું કે કદાચ સીધો લખાને ધેર મથો હોય તો ઉવટ આજે તો આવશે નેમુએ. વળી પોતાનો ગણેશિયો વટ્ટ કે ફળિયાવાળાં ચઢાવે તો પણ આશ્વા વગર ન રહે એમ એનું હેયું કહેતું હતું. એટલે જો પોતે આવતો દહાડો શેઠાઈ જાય તો ગણેશિયો જરૂર આવી પહોંચશે એમ એને આશા બધાઈ હતી. પરંતુ કાલે જવાની વાત કરી હતી એટલે સંભાર્યા વગર કેમ આવે ?

ન મનનું વાલીએ કહ્યું- 'શાદીએ જવા કેટલા વાગે નીકળતું પડશે ?'

ધનીએ કહ્યું- 'વાલીએન તોફારીને બો બતાવો છે. એટલે શું કહીએ ? પણ આજનો દહાડો શેઠાઈ જાય. ગણેશમાઈ આવ્યા નહિ એટલે રજા તો મળી દશે. એક દહાડો લખાનેનને ત્યાં જોખું શેઠાને.'

પુચ્છાય- 'તારી ભોળામનું કહેવું રાખ. વારે વારે તું જોછી આવે છે ? આને ય આવી છું ત્યારે એક દહાડો ટકી જા.''

— વાલીને પણ રહેતું હતું એટલે સહેજ આનાકાની કરી એ આવતો દિવસ શેઠાવા તૈયાર થઈ, પરંતુ એ વાતગીત વખતે જ એના મોં ઉપરની ઉદાસીનતા ખુશાઈ, ધની કળી ગયાં હતાં એટલે એ પ્રથમ પતી જતાં ધનીએ એનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો- 'વાલીએન તમે આજ ઉદાસ કેમ લાગો છો ? રજા હો તેમ મોં પણ જમણું છે.'

વાલીએ એનો સ્વીકાર કરતા કહ્યું- 'તારું કહેવું ખરું છે. રાત્રે મેંમા સુધી જીંધ ન આવી અને મન થઈ વાળ્યું પણ રજા શેઠાઈ નહિ.'

પુચ્છાય અને ધની ચમક્યાં. પુચ્છાય બોલ્યો- 'એવું શું થયું ?'

'માય શું થયું !' વાલીએ કહ્યું- 'જી ના હોય તેની ઉપાધિ કરે છે તે આનું નામ. રાત્રે ઉઠાકાના વિચાર આવ્યા ક્યાં. તેમાંથી થયું કે જમવાન મારો એવો દહાડો લાગે તો ?'

ધની બોલી ઊઠી- 'તમારે એવો દહાડો આવે જ શા પામે ? છોકરા સપાતર પાક્યા છે. તમારો બોલ રાખવા ઊભા ને ઊભા ચૂકાઈ જાય તેવા છે પછી તમારે એવું દુઃખ શી રીતે આવે ? અને છોકરા તમારો બોલ રાખે એમાં નવાઈ કંઈ છે ? આદમીથી ના થાય તેવું તમે કહ્યું છે. મજાળા ય શેરનાં ધર નથી લઈ ચક્યા ને તમે શંકીશક રહ્યો ધર લીધું. છોકરાએના મુખ સાટ ખીલ્યું ધર ના કહ્યું. પછી તમારું વેણ છોકરાએ રાખે તેમાં શી નવાઈ કંઈ છે ?'

વાલીએ કહ્યું- 'એ તો મને ય વિધાસ છે કે મારી એવી દશા ના આવે. પણ જીવ રૂપો જગવા લાગ્યો. થયું-ન્યું કહેવાય બાવિનું અત્યારથી. ધેર ધેર માટીના ચૂલા છે એટલે આપણે ધેર પણ એવું થાય. આ એક જ મામમાં જુઓને, નવા રોકેને મળે ફોડો આવો પડ્યો, નર્મદા ગોરાણીને દીકરા ને વટ્ટ પાણી સુદાં પાતાં નથી. ઉઠાકાને દીકરો—વટ્ટ દોરને જેટલા છે એટલે રજા મને ય જોખું આવી ગયું અને રજા કેમ ય અટક્યું નહિ.'

ધની નવાઈ પામતાં બોલી- 'આ તો બારે કહેવાય, આદમી કરતાં ય તમારું કહ્યું ઠાગરું છે એમ અને માનીએ છીએ. આવાં માત્ર પોચા દિવનાં દોષો એવું તો આજે જાણ્યું.'

પુચ્છાયે વિચાર આવતાં પૂછ્યું- 'પરમા વટ્ટ-દીકરા સાથે કંઈ બોલવાય થાય છે ?' વાલીનું અભિમાન સમજાય ગયું. એણે ઇન્કાર કરતાં કહ્યું- 'ના રે ના, એવું તો કહ્યું નથી. વટ્ટની જીમ નથી કે એ કે ચૂં કરે.'

ધની- 'વટ્ટ મારી ક્યાં અજણી છે ? મારું વખત વાતવાતમાં ય એણે તમારા વિરુદ્ધ બોલ કાઢ્યો નથી.'

વાલી 'હું ય ક્યાં કહું છું કે રો એવી છે' પશુ રહ્યો જી ઉકાકાકાના વિચારમાં ને વિચારમાં એવો પાણી જેવો પાતળો ધર્મ ગયો કે અખિ પાટે ચૂર્મ ગયો'

પ્રુશલ. 'એ ઉપરનું પ્રમાણ માણસને પ્રકપણ જણાવા માટે એટલે એને કુખ ના હોય ત્યાં ય દેખાવા માટે વળી શરીરમાં શક્તિ ઓછી થવા માટે એટલે ખીવડાવે એવું લાગે'

વાલી વાતને દાટી દેવા એનો સ્વીકાર કરતાં બોલી 'બરાબર એવું જ મને થાય છે હવે શરીર પશુ પહેલા જેવું કામ કરતું નથી.' એ વાત આગળ ચાલે ત્યાં પાડોસણ બાપ, ગંગાએ સમાચાર આપ્યા 'નમંદા ગોરાણી મરી ગયા'

હવેના સમાચાર હોય તેમ છૂટકારો લેતાં યતીએ કહ્યું 'સારુ થયુ, નરકમાંથી છૂટ્યાં'

ગંગા કહે 'પણ ગામમાં વાતો ચાલે છે કે મોતે મર્થો નથી'

વાલી મોલી બી. 'ત્યારે ?'

ગંગા સહેજ બદાર રહીને બોલી 'લોહિ તો કહે છે કે કટાણીને કપાળ ફૂટ્યું તે સમયે જીવ નીકળી ગયો'

બની 'કપાળ ફૂટ્યું હોય તો લોહી નીકળે ને ?'

ગંગા 'શરીરમાં લોહી હતું જ ક્યાં ? અને સહેજે નીકળ્યું હોય તે લૂછી નાખતા કંઈ નથી આવડતું'

પ્રુશલ 'મને તેમ થયું હતું, મોતે મર્થો હતી, તો ય અને કમોતે મર્થો હતી તો ય છૂટ્યાં સાચું'

ધીમેથી ગંગાએ કહ્યું 'ઉકાકાકાને ય બેબે ને...'

વાલીની આંખો તે મડીએ લૂપ્ત થઈને ચક્રવર્તી કર્યાં કરતી હતી

[૧૦]

બપોર સુધીમાં ગ્લેસિયો આવી પહોંચી એ આશ્ચર્ય પશુ વાલીની ન કુળા મારીએથી આવનાર માણસો ગામમાં આવી ગયા વાસનો પ્રેમો બદારમાં ગયો હતો તે મારીએથી આવી ગયો એટલે વાલીના પગ લાગી ગયા એના જીવને ધીરજ ન વળી એટલે એનાથી પૂછાઈ પશુ ગયું—પ્રેમા ! મારો ગ્લેસિયો મારીએ ઉતર્યો હતો ?

પ્રેમાએ કહ્યું 'ના ફાઇ, એ આજ આવવાનો હતો ?'

વાલીએ નિસાસો નાખતાં કહ્યું 'આવવાનો તો નહોતો, પણ મને વધારે રમ ના મળ્યાં હોય'

વગ્ને બની મોલી બી 'વાલીએન, તમે અમથી ચત્તા ક્યાં કરો છો ? મારા બોલને કાંઈ ધેર રહે તે મુશ્કેલી ય ના સમજે કે અમસ્તુ રમ ના બોલે ના છૂટકે જ મારા કપાવા દે'

વાલીએ વાતને વાળી લેતાં કહ્યું 'એ ખરું, પણ આ મુકાદમ કંઈ છે એના મનમાં આવે તો આપડી જગાએ ખીમને રાખી લે'

બની. 'પણ તમે જૂનાં માણસ તમારું કામ પશુ એ જાણે એટલે એવું કરતાં વાર લાગે'

વાલી 'મારે તો દરેક મુકાદમ સાથે ફાવે છે આપણે દરામો ફરીએ ત્યારે ને ? એ માત્રે એનાથી વધારે કામ આલીએ પછી એ આપણને શું કહે ?'

બની 'મારુ ય એ જ કહેવું છે ને તમારા જેવાં સ્ત્રીકટાણાં માણસ કામ વખતે ધેર ન રહે એ મુકાદમ ઓછો ના સમજે ?'

વાલી 'એમ તો હું વખત રમજે ધેર રહું તો ય એક વાર તો મને ના બોલે જાણે કે કામ વખતે વાલી ધેર રહે જ નહિ પણ જાણે મારો જીવ એવો કે ચત્તા થયા કરે

બની. 'પણ ગ્લેસિયો આજ આવ્યા નહિ એટલે નિરાંત વળી ને ? હવે લખીએનને ત્યાં નિરાંત રમ પૂરી થાય ત્યાં સુધી રહેજે'

વાલી : 'તેથી તો મેં પ્રેમાને પૂછ્યું. હવે મારા છત્ર હેઠે બેઠો. છત્રને થયા કરતું હતું કે બે મણે-શિયો શાકીએ ઉતર્યો નથી એ સમુ' એને જોઈું આવી મથું હતું. પરંતુ મનમાં એ દુઃખ જ્વાળીને એણે પરાણે ધની સાથે વાત કરી. અને પોતે ધનીથી દૂર ખસી એની નજર નહિ ચૂકવે તો એના દેખતાં રૂઢી જવારી એ બીકે તરત એ વાગમાં બધિલો એ બકરીઓ પાસે ગઇ. એમર લી'ડીઓ પાડી હતી તેને એ વાળવા લાગી. બકરીઓ કંઈક આવવાનું મેળવવાની લાલચે બે'બે' કરી જીડી. અને એ સમુ વાલીનું આલો રાખેલું રુદન છૂટી ગયું-પેટના ડોહરા કરતાં આ જનવર નહિ સારાં ! સહેજ માયા થાય છે કે કેવાં બે'બે' કરી બોલાવે છે ! અને છોકરાંને માટે લોહી અને પરસેવો એક કંઈ તેને કશો ગુણપામ નથી !

અને બકરીને ચરીરે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં વાલી બખલાવા લાગી : 'એ મણુશિયો આવે તો એને એક અક્ષર કહું. તો કું ન મરું. મૂલો એ માના વજર છત્રી શકે પણ મારાથી તો એમના વજર તરફી મરાય. રીસમાં ને રીસમાં આવતી તો રહી છું પણ મારો છત્ર ફેટશે બળે છે તે માત્રું મન જાણે છે. આવી ખબર હોત તો કું ધર બહાર પગ ના કાઢત. મારે શા સાડુ બધાની બૂઢી થયું ! વડુ-હોકરાની એક તક છે એની મને ખબર હોત તો કું ચૂપ રહેત, હવે મારે શું ? વે'વાર સામયથી તો મ અને બગાડી તો મ એમને ભોજવવાનું છે. એ હવે દાટી-મૂળો લક્ષી થયો છે એટલે મારો જોણું કોઈ વાંકે કાઢવાનું છે ? "

પ્રમાણે આવેલા પાતો (જાઠનાં લોલાં પાંદડાં) બકરીઓનાં મોં આજળ નાખી વાલી ત્યાં આજળ બેઠી વિચાર કરવા લાગી. બખ્ખો મારો છત્ર કું ધારતી હતી એટલે કાજી નથી. મને તો એમ હતું કે કું એકલી મ મહેનત કરી દહાડો કઢી કઢીશ. પણ મેં દહાડાઓ વાટ ભેળે' છું અને છોકરાં આગો નહિ એટલે મારા હાથપગ ન લાંબી ગયા હોય તેમ

લાગે છે. જાણે બધું સર્તુ સર્તુ હોય તેમ મોંકાર લાગે છે.

ત્યાં ધનીએ જૂમ પાડી : 'વાલીબોન, આ ઉકાકાકા આખા. તમને મોલાવે છે. વાલી મોં ઉપરનો બાવ પરખાઈ ન જાય એ બીકે આલ્લાના પાલવ વડે મોં લૂછી, નાક સાફ કરી, મણું જોખારીને જોખમું કરી બંદાર જોસરીમાં આવી. જોલી : 'કેમ કાકા ?'

ઉકાકાકા : 'મથું લાવ ધરીક તારી પામે બેરો આનું. બેટા ! તે' કાલ મેં વાનાં કલાં ત્યારથી વધુ-દોકરા જંપી ગયાં છે. આખા વાસગાંચો કાપનો બોલ એ રાખતાં નથી, ને કહે તેને સવાયો બોલ સામે પાછો આલે છે. પણ તે' કહ્યું એના બોલ પાછો ના આગ્યો તારુ મેલુ પણ લાખ રૂપિયાનું. આપણે જોઈનાં મરનાં દોર છીએ કે મૂંઝાં મૂંઝાં ને આવે તે ખર્ચપીને બેસી રહીએ ?'

વાલીએ કહ્યું : 'જુઓ કાકા, એ વાત મેં એમને કહી એટલે તમારે એનું નહિ સમજવાનું કે તમારે બોલ બોલ કરવાનું છે. મારે એમને તો એનું જ કહેવું પડે. પરંતુ આપણે મનથી સમજવું જોઈએ કે ઉતર્ગ બમલ કાઢીના. આપણે છોકરાં મટે લોહી અને પરસેવો રેલ્યો હોય પણ એ બધું મનમાં લાલ્લને આપણે બોલ બોલ કરીએ તો આપણે જ કુખી થઈએ. મથું ત્યાં સુધી આપણે બહુ કહ્યું, પણ જ્યારથી હાથપગ લાંબા ત્યારથી આપણે સમજી જઈએ.'

ધનીએ એ વાતમાં હાજિયો પુરાવતાં કહ્યું : 'એટલે ઉકાકાકાનો મ દોષ તો છે. એમણે આદમી માલુસ મઈ વડુના કામમાં સામુતી જેમ ખૂંપજાઈ છું કામ કાઢવાં જોઈએ ! એમને કેટલા મ વાર કહ્યું કે દોળથી તો મ અને ફાટી તો મ હવે એમને ભોજવવાનું છે, તમે આઠી છત્ર છું કામ માલો હો ! પણ એમને મ રવભાવ પામે એટલે બોલ્યા વગર જંપ વગરો નથી. અને પછી વડુ અને દોકરા માલો છે ત્યારે મા મને સાંભળી રહેવું પડે છે. મે

પહેલેથી બોલ્યા વગર રહે તો મા થયુંજ ના પડે.’

ઉકાકાકાએ એનો જવાબ આપતા કહ્યું : ‘તું વડુ કહે છે પણ એમ મૂંગા થઈને જોઈ શી રીતે રહેવાય ? તું જ જાણે છે, આ ગ્રેમાએ પસલાના વિવાહ વખતે જોણું દુઃખ દીધું નથી. એ તો હું પહેલેથી કે મારું રાડું પાણું ના પડ્યું, બાપી એણે ઘાટ તો એવો ધ્રુવો ‘તો કે પસલાને આ વડુ ના મળત. છતાં તું સગી અણે જુએ છે, આજે આખા વાસમાં વડુ અને છોકરા એની સાથે વધારે જીએસ રાખે છે—સગા લાક કરતાં વધારે. પછી કું ના બોલું તો મરું ?’

વાલીને મનમાં થયું—બિચારા ઉકાકાકાને મારા જેવો જ ઘાટ છે. પરંતુ મેંએથી એ બોલી : ‘એ બધું કાકા ખરું. પણ મેં ના કહ્યું કે ઉતર્યો અમલ ઠાડીના. તમારો અને મારો અમલ ઉતર્યો અને છોકરાઓનો બેઠો. એટલે આપણે તો જેટલા આખ આમ કાન’ કરીએ તેટલાં સુખી. બાપી દુઃખનાં પોટલાં જ સમજવાં.’

ઉકાકાકા : ‘તારે તો બેટા, શું દાખ છે ? મજે-શિયા જેવો અશીલ છોકરા છે એટલે સમરાખ્ય છે.’

વાલીએ કહ્યું : ‘એ ખરું કાકા, પણ કાલની વાત કોણ જાણે છે ? આપણા હાથપગ ભંજિ અને છોકરા સારો હોય અને વડુ કપાતર નીકળે તો મ એનું એ જ ને ? આપણો અમલ ઉતર્યો અને વડુનો બેઠો એટલે છોકરા એનું બેંચે ત્યાં સુધી આપણું ના બેંચે.’

ઉકાકાકા : ‘પુતરનો લખણ પારણામાં અને વડુનો મારણામાં ધની વડુ વાત કરતીતી કે તારે વડુ પણ સપાતર મળી છે.’

ધની વચ્ચે બોલી બહી : ‘આ વાલીબોલ બેઠાં, એમને મોઢે જ દાખલો—એ સપાતર ના હોય તો.’

વાલીએ સહેજ અટકીને કહ્યું : ‘અત્યારે તો સપાતર છે, પણ વડનાં ખર્ચ લખણ એના પચ બોરો, અડે ત્યારે વરતાય. નવીસવી હોય ત્યાં સુધી તો બધીઓ શાણી સીતા લાગે છે. પણ જ્યાં વરસો

જવા મડિ, એક બે છોકરાંની મા થાય અને બધી કાળમાં આવે એટલે પછી દરેક શીંગડાં માંડ્યાં કરે છે.’

એ વાતનો સ્વીકાર કરતાં ઉકાકાકાએ કહ્યું : ‘એ તારું કહેવું, બેટા, તલમાત્ર બોલું નથી. બીજાની વાત શું કરવા કહું, મારી વડુ આવી ત્યારે મારો પડ્યો બોલ છીંકી લેતી હતી. અને આજ મારા બોલ સમી મળુ ગમે છે.’

વાલી : ‘એટલે જ દરેક સમજવાનું કે ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા છે, પછી કું મ શું લાવી ? એટલે આપણે બધાએ એતીને ચાલવાનું. જ્યારથી આપણો બોલ વડુ-છોકરાને ના ગમે ત્યારથી કાઢવાનો જ નહિ, એમ સમજી જઈએ તો સુખી થઈએ. બાપી દુઃખનાં પોટલાં જ માનવાં.’

ઉકાકાકાએ મુસોલી બતાવતાં પૂછ્યું : ‘પણ દેખતે ડોળે આપણાથી બોલ કાઢવા વગર કેમ રહે-વાય ? તે’ કહ્યું તું એમ આપણે કંઈ મૂંગાં દોર છીએ !’

વાલીએ અંદરનું દંઢાળી રાખતાં કહ્યું : ‘દોર તો નથી, પણ દોર બન્યા વગર બીજો ઉપાય શો ? રાજ મજાકાના પેટ પાલે અને તે વેઠી લેવું પડે તે કરતાં મૂંગા દોર થવું શું બોલું ? આજે જોડી છે એટલે આપણાથી એમના જેવું થવાવાનું નથી. દિલમાં બન્યું મ થાય કે એમનાથી છેટાં રહીએ પણ આપણો માવતરનો છવ એટલે આખ આમ કાન કરતાં આવડે એટલું આપણને સુખ.’

ઉકાકાકા : ‘તારું વેણ તો લાખ રચિયાનું છે.’
ધની વચ્ચે બોલી : ‘લાખ રચિયાનું હોય તો છેડે બધી, મનમાં અંક વાજો કે ધરમાં માથું ના મારવું. બધાં વાસવાળાં તમને એ જ કહેવું છે ને ?’

ઉકાકાકા : ‘હવે હાથ ધર્મ છે. એ વગર મારો છટકો નથી. જાવ આજથી જળ મેલું છું કે અર્ધ-પીને અજવાનનું નામ દઈએ પણ ધરમાં માથું નહિ મારે.’

વાલી મનમાં બજડી : ‘ઉકાકાકાની જેમ મારાથી

જળ મેલાય તો કેવું સારું? મારા મોઢને એમણે
ગાંઠે બાંધ્યો, પણ મારાથી તો એ પળાતો નથી.'

[૧૧]

રાત પડી પણ મણેશિયો ન આવ્યો. વાલીને
વસી ગયું કે મારો છોકરો સાવ આવો નધરેણ નથી,
પણ બધાં કારસ્તાન રાંઠ વડનાં જ. એણે જ એને
આવવા ના હોધો. બાપી એનો છવ મને ન જુએ
તો ઊડી ન્ય—આવ્યા વગર એનો છવ આવ્યો
ના રહે.

એને રાત્રે અંધારામાં, ખાટલામાં સૂતાં સૂતાં,
સિનેમાની પટ્ટી ફરે તેમ દેખા જ મદિનામાં રાંઠ
વડ થું થું કરી રહી હતી તે ચિત્રો વાલીને દેખાવા
મર્યા.

પહેલવહેલી એ ઉપરવટ થતા માંડી ખાવા કર-
વામાં. મેઉ ટક થું ખાવા કરવું તે વડ મને પૂછીને
કરતી—મા, થું ખાવા કરું? એ સવાલ એ અચૂક
પૂછતી.

પણ મને અચૂક યાદ છે, રવિવારની રજ હતી,
એણે મને પૂછ્યા વગર કંસાર કર્યો. રાટલો કે
ખીચડી કરવી હોય તો ય રાજ પૂછીને પમણું ભરનાર
વડ આજ એની મેળે ઉપરવટ ઘડને કંસાર કરે તે
મારી નજર બહાર રહે?

પણ હું રાંઠ, આમ તીખી છું, પણ જમ ના
ખાઈ જઈ તેવી કલ્પિયાળી નથી. કંસાર એણે ચૂસેથી
ઉતાર્યો પણ મેં એને એમ ના કહ્યું કે કેમ તે
રાંધ્યો? મને થયું કે મણેશિયાનો કાંઈ ભાઈજા
જમવા આવવાનો હતો ને એણે કહ્યું હતો એટલે
રાંધ્યો હતો. છોકરો ય જો કે એવું હોય તો મને જ
કહે, પણ થયું કે હું આવીપાછી હમણે અને એને
કહ્યું હોય તેમાં મારે ખાલી ઉચાટ થું કામ કરવો?
ને દરો તે એની મેળે જજારી.

પણ મણેશિયાનો ભાઈજા તો ક્યાં ય ગયો ને
વડનો ભાઈ જમવા આવ્યો! મને તે પડીએ થયું કે
વડનાં માથામાં મ કેટલા ગજ ધાબ્યા છે કે એનાં

પિયરિયાને જમાડવું છે અને જેમનું વરે (ખર્ચા)ય
તેમને પૂછવું ય નથી? ખીજ સાસુ હોય તો તે
ધડીએ જ, એનો ભાઈ થું આપ હોય તો ય એની
ધૂણ કાઢી નાખે. પણ હું ગમ ખાઈ ગઈ, થયું કે
કદાચ મણેશિયે સાળાને જમવા મોલાવ્યો હોય.

લામ મળતાં મેં મણેશિયાને પૂછી જોયું. એણે
કહ્યું—એ ગઈ રજાએ પિયર ગઈ હતી ત્યારે એના
ભાઈને નોતડું દેતો આવી હતી.

મેં સવાલ કર્યો, 'તને પૂછીને કીધું હતું?'

મણેશિયે કહ્યું: 'ના, એવી વાતમાં થું પૂછવાનું
હતું?'

મેં એને કપકા આપતાં કહ્યું: 'એવી વાતમાં
કેમ ના પૂછવાનું હોય? ધરના આઘની તરીકે તને
પૂછે કે પછી સાસુ તરીકે મને પૂછે, પણ મેઉ જઈ
તા જાણીએ એવું કદાપણ એને કરવાનું કેવું? તું
આજ દાહીચણનો ધણી થયો પણ મારી ઉપરવટ
ઘડીને પત્રારમાંથી એક રૂપિયો લેતો નથી, તો તે
આજકાલની આવેલી વડ આજ ભાઈને જમવાનું
કહેતો આવે, તો કાલ આપણી આણેલી કાંઈ જથ્થા
પણ કેમ ના આસી દે?'

મણેશિયે કંઈ બોલ પાડો ના આઘો એટલે
હું સમજ કે એને મેળે મારી વાત ઉતરી છે. એટલે
મેં કહ્યું: 'ખીજ પણ વેવારની વાત મમજવા જેવી
છે. વરે આપણું અને જલ લાઇ ન્ય વડ. એના
ભાઈને તો એમ જ થાય કે ગનેવીએ નહીં પણ
મારી બોને જમાડ્યો છે. એટલે ફરી વડ ઉપરવટ
ઘડીને આવું ન કરે એટલે મેં એને કહ્યું: 'એનો
ભાઈ જમે એનો વધિ નથી, ધગડું વરે તેનો ય
વધિ નથી પણ જમ રેખાનો ભો છે. વડને તે માટે
હું કે'ન કે આમ ઉપરવટ ઘડીને ક્યાં ના કરે.'

વડને કહેવું હોત તો મારી જીભ નહોતી એમ
જાણું છું? પણ મારા મનમાં કે હું 'ભાઈ' એના
કર્તા એનો ધણી બોલે એ સારું. મણેશિયે કદાચ
ક્યાં ના કહ્યું એટલે મેં જલણ કે રાત્રે, એને મે

કહેશે. મારી જગ્યાએ બીજા સાસુ હોત તો જીવમાં જ રહી જાત કે દીકરે રાતે વડુને કપડો આપ્યો હતો; પણ હું રાતે એ બેઠે ને બિંધ્યાં લાં મુધી ઝોસરીમાં સરવા માન કરીને જાગતી સૂઈ રહી હતી. એ જાણે છે કે હું એમની વાતો સાંભળતી નથી. પણ મારું કશું અજાણ્યું નથી રહેતું. મને યરસો થયો તે એટલે જ કે મલે-શિયે ગયો એ પાંતીનો એક અક્ષરેય વડુને ના કહ્યો !

પણ હું ધા ચૂકું ! બીજો દહાડે વડુએ રોજની જમ મને પૂછ્યું કે, મા શું ખાવાતું કરું, કે મેં તરત એના જગ્યામાં આપ્યું : 'કાલે કંસાર કર્યો ત્યારે મને નોતું પૂછ્યું' તો આજે જ કરવું હતું તે ઝાઝા થયો ના ખાવાનો છે ?'

એવું જ એક પગારને દહાડે ગલેશિયે પણ કહ્યું. દરવખત એ પગાર મારા હાથમાં મૂકી દેતો અને હું પૂછતી કે કેટલા રૂપિયા વાપરવા આણું ? અને એણે કહ્યો હતો તથા ઝાઝા મેં કહી આપ્યા નથી. મારો સ્વભાવ બીજો એટલે મેં કહ્યું હતું 'ખરું' કે થોડા ઝાઝા વાપરતો હોઉ તો ! આખીડી બહુ પીવાથી કંઈ વધારે જડું થતાવાનું છે ? સિનેમા જોઈ જોઈને શું કરવાનું છે ? એ મુઆ કમાવા બેઠા છે તે દહાડામાં ત્રણ બેલ નાખે, પણ આપણે એહાં ગુમાવવા બેઠા છીએ તે જો જો કરીએ ! કોઈ દહાડો કીક છે; ધડી આનંદ.

મારો મોલવાનો સ્વભાવ એટલે આમ મોહું એટલું જ, બાપી એણે માગ્યા છે, એટલા મેં વાપરવા આપ્યા છે. છતાં એ પગારને દહાડે એણે મને ઝાઝા પેસા આપ્યા. મેં પૂછ્યું : 'આટલો જ પગાર કેમ ?'

ગલેશિયો કહે : બીજા મેં વાપરવા રાખ્યા છે.'

હું એ બેલ મનમાં ગળી ગઈ. પણ તરત મનમાં સમજી ગઈ કે એનામાં કળજન પોતાં કહી નહિ ને આજ પરચમ એણે મારા હાથમાં પૂરો પગાર મૂક્યા વગર જાતે વાપરવાના પેસા કાપી લીધા.

અને એ કળજનનું પારખું ધડી પછી, રાતે થયું પણ ખરું, વડુને સાથે લઈ એ સિનેમા જોવા ગયો. રો'રનો મામલો છે, સિનેમા જુએ એની ના નથી, મોટા મોટા શેઠ—શાહુકારના દીકરા વડુને લઈને સિનેમા જોવા જાય છે એટલે વડુ સાથે ગઈ એનું થ મને દુઃખ ન હતું. પણ ડોકરો તો આદમી માણસ ગયો, પણ વડુએ થ મને એટલું ના કહ્યું કે મા હું સિનેમા જોવા જઈ છું, હું ફાટી આંખે જોઈ રહી છું અને એ સાલ્વો ખાલી બનીશ્યોને ધરાય મને કલાકારના વગર આવી ગઈ !

વડુ-દીકરાની એક માં છે એનો અનુભવ મને માંહી મૂકીને વડુ પિયર મઈ ત્યારે થઈ ગયો એની માની સુવાસ ખરી, અને સાસુનો મંદવાઝ ત્રણ તરીમાં નહિ એવું એણે તે દહાડે કહ્યું. મારો જીવ ખણખણવાળો એટલે ઘરોર નરમ છતાં કું નેતરીએ જઈ. થેસો કપાય તે મારાથી ખમાય નહિ એટલે માંહી માંહી હું નોકરી કરું એનો યુધ્ધપાઠ તો કર્યો ગયો, પણ ડોકરોએ થ વડુની વેલમાં વેલના મને કહ્યું—એવું હોય તો તું રજા લેજે. સુવાસ જોરે ટાણે એ ના જાય એ કેમ ચાલે !

મેં કહ્યું : 'એની મોટી બેનને તેમણે, કંઈ આ સગી છોડી છે. ને એ સગી છોડી નથી ?'

પણ ડોકરો-વડુની એક માં એટલે શું થાય ? ગલેશિયો એને બલે મોલી બીધો : 'મારો સાગી થી રીતે જાય ! આર ડોકરો, ધરમાં બીજું જૈર નહિ, એ જાય તો ઘેર ખાવા કાણ કરે ? જાવા ટાણે ના મોકલીએ તો સગામાં આપણે મોહું દેખાય !'

હું મૂક પહેલેથી લોહિને કહેતી ફરી છું કે મારો ગલેશિયો જીવો ને જીવો મુકાઈ જાય પણ મારું વેણ ન ઉધાપે એટલે એની એ વાત ક્યાં કરું છું. બાપી તે દહાડે ધરાય એણે મારું વેણ ઉધાપું. મારું મન નથી એમ જણ્યા છતાં વડુને મારી ઉપરવટ થઈ પિયર જવા દીધી. તે દહાડે જ હું સમજી ગઈ હતી કે વડુ-ડોકરોની એક માં થઈ ગઈ છે !

છતાં દુઃખાર્થમાં પાપ દુઃખે બધું સહી લેતી હતી. પરંતુ જે દિવસે આખી જિંદગી વેર રાખ્યું છે અને એનાથી બને એટલું જુદું કંઈ છે, કરવાવાળો ભગવાન છે, માણસથી શું થાય છે? પણ એણે જુદાનો ભાગ એકેય ભજવ્યા વગર બાકી રાખ્યો નથી. એ જ મલ્લેશિયાના ભગનમાં એ આવ્યો નથી છતાં વધુની માની પેટનો છોકરો અને પૂછ્યામાછ્યા વગર ધરાર જાતે મર્યો. દિવસ મનમાં કાખથી કૂટનો દરો છે, કેવી બચારીને લખકતી મૂકી? અને કાલે અવસર પીતી જશે એટલે મારે મોઢેય સંગળાવશે તો ય કું શું ઉત્તર આપવાની હતી? પેટ પાક્યું ત્યાં ક્યાં પાટો બાંધેલો?

અને દુઃખ રિસાઇને આવતી રહી તે કંઈ છોકરોને દુઃખ દેવા? એ ગમે તે માનતો હોય, વધુ અમે તેમ કાન બંધેરતી હોય પણ મારો ભગવાન જાણે છે જો મારા પેટમાં પાપ હોય કે છોકરા-વધુ વચ્ચે અણબધા કરવાની હોય તો. મારે હા-નું ને ના-નું જ વેગ, ખીજ કોઈ કામમાં દોકરો ઉપરવટ થયો હોત તો કું આમ રિસાઇને ના આવતી ગેહત. વધુ ઉપર મને દુઃખ ના લાગત. પણ જેણે આખી જિંદગી મારા રસ્તામાં કાઢી વેધા છે તે દિવસ સાથે મને પૂછ્યા વગર દોકરો-વધુ વેવાર બધે તે મારાથી શી રીતે વેધાય?

છતાં દુઃખે મારા પાપ છું તો ય વેવારમાં ના સમજું એવી નથી. દિવસ નાતના બે માણસ લઇને કહેવા આવ્યો ત્યારે એના મોતે તે નહિ, પણ નાતના માણસના બોલ ખાતરે મેં કહ્યું કે, જાવ મારા નાના ધનિયાને જાતે મોકલોશ. બાકી ખીજ કોઈ વેવારમાં

મારા ધરમાંથી જાંડી બકરી ય નહિ આવે. નાત-વાળા ય બીજું શું બોલે? બે વરસ એ જ દિવસના ધરનું મલ્લેશિયાની જાતમાં કાઈ આવ્યું નથી, છતાં દુઃખ એટલો સારો નહિ કે નાના છોકરાને મોકલવા મેં હા પાડી?

દિવસ આખી જિંદગી કપટી રહ્યો છે. એનું કપટ મારો સામે ઠેક સુધી કામ ન લાગ્યું ત્યારે એણે છોકરાને દુઃખાવ્યો. મારો છોકરો એમ તો મારો ઉપરવટ થાય એવો નથી. કાકાને એ નથી ઝાળ-ખતો એવું મ નહિ. પણ પારકો આવેલો વધુને શું લાગે? એને તો ખાધેપીધે દિવાળી, ખાવાનું અને ખાવાનું નામ એ આજની વધુઓથી વેધાય? એના ચકાવ્યો જ મારો છોકરો થયો.

મર્યો એકો દુઃખ ઝાળી એને ફાંસીએ ચઢાવવાની હતી? પરંતુ મારા મનમાં કે એને ચાંદક લાગે તેવી ખબર તો પાકવી. એકો દુઃખ રિસાઇને આવતી રહી. વેર રજાં રજા દુઃખ કંઈ તો કરતાં આમ કઈ, અને એ મને તેડવા આવે ત્યારે બે વેળ કંઈ તો એને ચાંદક રહે એટલો જ મારા પેટમાં લાગેથી.

પણ મારો લાગેથીની કાને પડી છે? મલ્લેશિયા ના આવ્યો. એ રમ્યો આમ તો મારા દુઃખે ઊભો ને ઊભો સળગી જાય એવો છે પણ વધુની એને એક ગાંઠ થઈ છે એટલે એની ઉપરવટ ધરને તેડવા ના આવ્યો.

ત્યારે શું કું આજકાલની એ વધુથી ગજ કે નાકલોટી કરતી ઘેર જાઉં? એ આજકાલની આવેલો વધુ મારા ઉપર સાક્ષપણે દાખરે અને દુઃખ સાક્ષ એની વધુ ધરને બધું વેડી લઈ? મરી જઈ પણ મારાથી એવી નાકલોટી નહિ થાય. (કમલ)

★

સંપૂર્ણ ત્યાગ તથા સર્વાંશિ સ્વીકાર કરવાની વિરોધી ક્રિયાઓને ભેગી લાવનાર તથા તેમને અવિભાજ્યપણામાં એકનાર કોઈ શક્તિ વિશ્વમાં હોય તો તે ગ્રેમ છે.

—સ્વીડેનનાથ

છાટુભાઈ સુધાર

૧૧ આ અંકમાં આપણે જોયું કે આકાશમાં ૩૫ રંગની વિવિધતાવાળા અનેક તારા આવેલા છે. આ બધા તારા વચ્ચે પુષ્કળ ખાલી જગ્યા છે. કરોડો તારા મળી એક તારાવિશ્વ બન્યું છે. આ તારાવિશ્વ જેવાં પાછાં બીજાં અનેક તારાવિશ્વો છે. અવકાશમાં પથરાએલાં છે. આટલી બારે બીડાઓની વાત વાંચી કાઢીને લાગશે કે આકાશમાં હવે સ્તિપૂર પથ્થુ ખાલી જગ્યા નહિ રહી હોય. વાત એથી જિલટી છે. આકાશમાં જે કંઈ પ્રકાશના રૂપમાં ચમકી રહ્યું છે તે એના અતિ અદ્ય અંશ છે. આકાશમાં સર્વજન અધિકારનું જ સામ્રાજ્ય ચાલે છે. આ અધિકારના સમુદ્રમાં કિનારાની રેતીનાં કણ જેવાં કયાંક કયાંક તારાવિશ્વ ચમકી રહ્યાં છે. અવકાશના આ વિરાટ સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને આવે છે.

આ ધ્યાનમાં પથ્થુ રહસ્ય બધું છે. સીમાડીન લાગતું આવડું મોટું ધ્યાનમાં પથ્થુ સીમાવાળું છે. સીમાવાળું છે એમ કહેવા અને સમજવા છતાંય એની સીમાનો પતો હજી મેળવી શકાયો નથી. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આપણું આ સીમાબદ્ધ ધ્યાનમાં કુલતું બાજ છે. દર દોઢ અબજ વર્ષે એનો વ્યાસ બમણો થાય છે. આ ધ્યાનમાં સમજવાની આપણી દોટ સસલાની પૃથ્વી કાચબો દોડે એના જેવી છે. આપણે આજે રાખીએ કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં આ રહસ્યને સમજી શકીશું.

હાલ પુરતા, અતિ વિરાટ અને અનંત સુધી વિસ્તરેલા આ ધ્યાનમાંની કયા અધૂરી રાખી આપણા નિકટના સાથીદાર તારાઓની થોડી વાત કરી લઉંએ.

તારાઓની વાત કરતાં આપણે ધ્યાનમાં કર્યો હતો કે એ બધાં નાના મોટા સૂર્યો છે. એટલું જ નહિ. પથ્થુ એમાંના કેટલાક સૂર્ય કરતાં વધુ તેજસ્વી અને મોટા કદવાળા છે એમ પથ્થુ કહ્યું હતું. હવે આ સૂર્ય અને તારા શું છે અને આમ ગરમી શી રીતે આપે છે એ રહસ્યનો વિચાર કરીએ. સૂર્ય એક વામન-તારો છે, એ આખો દિવસ તપીને આપણને

ગરમી અને પ્રકાશ આપે છે. પથ્થુ આ ગરમી અને પ્રકાશ એ કંઈ એમ ને એમ પ્રકટાવી શકતો નથી એ માટે એને પોતાની નવલ ધસવી પડે છે. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે સૂર્ય આપણને જે ગરમી અને પ્રકાશ આપે છે તે એની કુલ ગરમી અને પ્રકાશ આપવાની શક્તિનો માત્ર બે કરોડો ભાગ છે. મતલબ કે સૂર્ય જેટલું દ્રવ્ય વેદે છે એમાથી આપણને માત્ર બે કરોડમાં ભાગનું દ્રવ્ય ગરમી અને પ્રકાશના રૂપમાં મળે છે. સૂર્ય દરરોજ ૪૨,૦૦,૦૦૦ ટન દ્રવ્યન ગરમી અને પ્રકાશની શક્તિમાં ફેરવી રહ્યો છે. કેટલો બારે ધસારો !

તમને યશી કે સૂર્ય કાલસાનો કે એવા બીજા પદાર્થોનો બનેલો દરો કે જેના બળવાથી આટલો ગરમી અને પ્રકાશ પ્રગટતાં દરો, વાત એવી નથી. સૂર્ય સામા આઠ લાખ માઈલનો મોટો ગોળો છે. એ આખોયે ગોળો કાલસાનો બનેલો હોય તો આજે જે પ્રમાણમાં આપણને ગરમી અને પ્રકાશ મળે છે એ આપવા માટે એ બળીને માત્ર ૧૦,૦૦૦ વર્ષમાં જ ખાખ થઈ ગયો હોત. સૂર્ય પૃથ્વીને ઝોલામાં ઝોલાં બે અબજ વર્ષથી ગરમી અને પ્રકાશ આપે છે અને હજીયે કરોડો વર્ષ સુધી આ જ પ્રમાણે આપ્યા કરશે.

તારાઓની વાત પથ્થુ બરાબર સમજના જેવી જ છે. એટલે અત્યારે પ્રથમ યશી કે સૂર્ય અને તારા આટલી બધી ગરમી આપતા દરો કેવો રીતે ?

આ વાત સમજવા માટે સૂર્ય અને તારાની બનાવટ નજીવી જરૂરી છે. સૂર્ય કાંઈ ધાતુનો બનેલો ગોળો નથી પથ્થુ એ અતિ ગરમ એવા ધાતુના વાયુઓનો બનેલો ગોળો છે. તારાઓનું પથ્થુ એમ જ છે. આ ગોળાના વાયુઓ ખૂબ ખૂબ ગરમ છે. આપણે વાંચી ગયા કે સૂર્યનું બહારનું ક્ષિયુતામાન ૬૦૦૦ અથવા સેન્ટીગ્રેડ છે જ્યારે કેન્દ્રભાગનું કરોડો અંશનું. આમ કેમ ? વાત એમ છે કે કેન્દ્ર ભાગ આજળ ઉપરના ભાગનું અતિ બારે દબાવ્યું થતું હોય છે. જ્યાં દબાવ્યું હોય ત્યાં ગરમી પ્રગટે જ. પરિ-

ધ્રુમ એ આવે છે કે વાયુના પરમાણુઓ કેન્દ્ર સુધી પહોંચતાં તૂટી જાય છે. અને એમના તૂટવાથી અતિ પ્રચંડ શક્તિ બહાર પડે છે. આ શક્તિ જ સૂરજ અને તારાઓની ગરમી અને પ્રકાશ આપવાની શક્તિનું મૂળ છે. "

પણ આ બધું કેવી રીતે બને છે એ પણ સમજાવવું જોઈશે ને ?

પૃથ્વી પર મૂળ તત્ત્વો ૯૨ છે. એ મૂળતત્ત્વોના સંયોગથી પૃથ્વી પરના બધા પદાર્થ બનેલા છે. મતલબ કે કોઈ પદાર્થના સદૃશમાં સદૃશ કણને છેવટની ૯૬ સુધી જાંજીરું તો એ મૂળતત્ત્વનો પરમાણુ હોવાનું માલુમ પડશે. આ પરમાણુ એક રહસ્યમય ગોળા છે. પરમાણુમાં બે ભાગ હોય છે. કેન્દ્ર અને ખાલ. સામાન્ય રીતે કેન્દ્રમાં જ પરમાણુનો ભારિ દ્રવ્યભાગ બેઠેલો હોય છે. આ કેન્દ્રની આજુબાજુ ફરતા ઋણાણુઓ હોય છે.

ઋણાણુઓના ફરવાથી પરમાણુની ખાલ બને છે. મૂળે તો આખો પરમાણુ પોલો છે. એટલે કે કેન્દ્ર અને તેની આસપાસ ફરતા ઋણાણુ વચ્ચે યુગ્મજ ખાલી જગ્યા છે. પરમાણુને તોડવો કપરું કાર્ય છે. પણ પરમાણુને તોડતાં ખાસ કરીને એના કેન્દ્રને તોડતાં યુગ્મજ શક્તિ મળે છે. પરમાણુ એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે કે ન પૂછે વાત. કાગળ જેટલી જાડાઈમાં હોદ લાખ પરમાણુ બેઠેલા હોય છે, અને તે પણ પાછા ઉપર કલા પ્રમાણે અતિ પોલા. આ અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુને તોડવાનું કામ અતિ વિકટ છે. પરમાણુને તોડવા માટે અતિ ભારે દળાણુની જરૂર પડે છે. મૃત્તી પર એવું ભારે દળાણુ મઠા સુરેઈલીએ અને કરેડો અખજો રૂપિયાના ખર્ચે ઉત્પન્ન કરી ચકાવે છે. પણ તારાઓમાં એ સહેજે ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે હમણાં જ જોયું મથા કે તારાઓના કેન્દ્ર ભાગે યુગ્મજ દળાણુ હોય છે. આ દળાણુ અને ગરમીને કારણે તારાના કેન્દ્રના પરમાણુઓ તૂટી જાય છે. કેટલાક તારામાં તો આ દળાણુ એટલું ભારે હોય છે કે પરમાણુના ઋણાણુઓ બટકી

જતાં તારાના કેન્દ્રભાગે માત્ર વજનદાર પરમાણુ કેન્દ્રો ભેગા થઈ જાય છે. આવા તારા અતિ વજનદાર હોય એ રવાબાવિક છે અને સાથે સાથે એ વામન બની ગયા હોય એ પણ સમજી શકાય એવું છે. આકાશમાં બાહ્ય નામનો એક સૌથી ચળકતો તારો છે. એ એકલ નધી પણ એ તારાનો મળીને બનેલો યુગ્મ તારો છે, બાહ્યનો જોડીદાર ઉપર કલા પ્રમાણેનો એક વામન વજનદાર તારો છે એ તારો એટલો બધો વજનદાર છે કે જ્યાં જોર પાણી માથે એવડી ઢોલમાં એવું દ્રવ્ય ભરી લાવીએ તો એવું વજન સવા બસો ૯૦ જેટલું થાય !

છે ને રહસ્યભરી વાત !

અને આ ગદસને વધુ મૂઠ બનાવતો એક ખીજો શ્વેત વામન તારો હમણાં મળી આવ્યો છે. એવું વજન બાહ્યના સાથીદાર કરતાં પણ ઘણું ભારે છે. એક પન ઇંચ જેવડી એની લંબાઈતી વજન જ માત્ર હસોને વીસ (૧૨૦) ટન થાય એમ છે. તમે મપું ન માને એટલા માટે એ તારાનું ઠેકાણું આપું છું. એ તારાનું નામ છે એ. સી. + ૭૦° ૮૨૪૭. એવું ઉષ્ણતામાન ૨૮૦૦૦ અંશ (સેન્ટી) અને વ્યાસ ૪૦૦૦ માઈલ (૧) છે. પૃથ્વીના કદના ૮મા ભાગને એ તારો પૃથ્વીથી સવાનણુ લાખગણા ભારે સુખ કરતાં ૨૫ ગણો વજનદાર છે. આ તારાનું ઘટતવ પાણીના ઘટતવના દિસાએ ૩૬૦ લાખ ગણું છે ! !

ખરો કથા કરતાં પણ વધુ અદ્વિષ્ટ વાત છે ને ?

પણ આ બધું એક જ દિવસમાં જટી આવ્યું નથી. આ માટે અનેક વૈજ્ઞાનિકોને અનેક પ્રકારનાં મંત્રો બનાવી કેટલાયે દિવસો સુધી ગાથાકૃત કરવી પડી છે. દરખીન વડે ન્યારે આકાશના જિંદાણમાં જોઇ ન ચકાણું ત્યારે આખને ઠેકાણે કેમેરાનો ઉપયોગ ચક્ર ચર્ચો અને આનું પરિણામ મળ્યું સુંદર આવ્યું. એક તો આખની જોવાની તકલીફ અચી અને બીજું દરેક માટેની તારા ભારો સંધરવાની નવી રીત મળી આવી. આકાશના અતિ જિંદાણની મિત્રો લેવા માટે દરખીનને વળગાડેલા કેમેરા કલારો સુધી

પ્રુષ્ઠા રાખવા પડે છે: અને ત્યારે આખરે હાથે જ નોંધ સકાય હોત એવા અનંતનાં રહસ્ય કેમેરાની પેટ પર ઉપાએલાં જોવા મળે છે.

આનો અર્થ એમ જ કરતા કે આ સાધનસદાયથી ખગોળ શાસ્ત્રીઓની બધી તકલીફો મટી અર્ધ થશે.

આકાશી રહસ્ય એટલું સરળ હજી થયું નથી. એક ઉદાહરણ આપીએ. સુપ્રમાણનો છેલ્લો નવો જરેહો મદદ પુરો છે. જેની શોધ ઇ. સ: ૧૯૩૦ માં થઇ છે. પણ એના અસ્તિત્વની જાહેરાત ૧૫ વર્ષ પહેલાં થઈ ગઇ હતી. ખૂબીની વાત એ છે કે ખતાવેલા રચનાના અંતે ફોટા સેવા છતાં ૧૫ વર્ષ સુધી પુરોને પકડી શકાયો ન હતો.

આ થઇ આપણા પર આશ્ચર્યાના મદની વાત. દરેક તારાઓની વાત એથી પણ વધુ મુશ્કેલીભરી છે.

x x x

હવે પ્રશ્ન થશે, 'તારાઓના આ રીતે સુપ્રચાલ ખગતા રહેવાનો કોઈ ખાસ શા અતિમ દેવ દરી ખરો? કે પછી કુદરતે જે વિષ્ય સમજુ' છે તે એના આનંદને પ્રકટ કરવું, એના કાષ્ટકાનંત અનુસાર ચાલો રહ્યું છે એમ માનવું? વિશ્વનો આપણે અતિ અદ્ય અંશ નેહ કાઠીએ છીએ એની પાછળ મૌલિક સંચાલન નેવું કશું દેખાયું છે ખરું?'

ઉપરના બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપવા મુશ્કેલ છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓ વિશ્વને એક કાળ અને સુખ-વશિષ્ઠ રચના ગણે છે. આ રચનામાં તારાઓ મુખ્ય પાત્રો છે. તારાઓની ગરમી ધીરે ધીરે વધી આવ-કાશમાં લુપ્ત થતી જાય છે. અનેક યુગો પછી આ બધા તારાઓને ગરમી વિહીન જાડી વિશ્વનો નાશ થવાનું કદમી સકાય ખરું? એક વૈજ્ઞાનિક વિશ્વનો અંત ગરમીથી આવવાનું કદમી છે. એમનું માનવું છે કે તારાઓમાંથી વધી જતી ગરમી એક દિવસે એવો પ્રસંગ ઊભો કરશે કે અવકાશમાં બધે, ગરમીનું એકસરખું ગરમી-ગોળું ફેલાઈ જશે. આ ગોળામાંથી નવી સૃષ્ટિ પેદા નહીં થઈ શકે. કારણ એ ગોળું

પોતે જ શક્તિનું છેલ્લું નિરૂતર રૂપાંતર માત્ર હશે.

તારા પોતાની ગરમી ગુમાવના જાય છે એ વાત સાચી છે. આમ છતાં વિશ્વનો ગરમીથી અંત આવશે એવું આ માટે માનવું કે ધડીવાર વિશ્વનો અંત ગરમીથી થવાનો માની લઇએ તો પણ એક સવાલ અણકીદાયો જ રહેવાનો. વિશ્વનો અંત ગરમીથી થાય તો એની કદાચાત કેવી રીતે થઈ દશે? ગરમીથી જ ને? તો પછી ગરમીથી અંત થતાં બધું નાશ પામશે એવી નિરર્થક કલ્પના આ માટે કરવી!

આવી કલ્પનાનું એક કારણ આમ પણ કહી શકાય. આજનો સુખ વર્તનો છે. આ કલ્પનું કુદરતે (શા કિરવારને) ગણિતશાસ્ત્રો સમજી લીધી છે. કલ્પનનો પૂર્ણરી માણસ એમ માની બેસા છે? આ સમસ્ત વિષ્ય એના પોતાના જ ઉપભોગ માટે સર્જાયું છે. અને તેથી જ કુદરતી બળો પર વિશ્વ ગ્રેગવવામાં કોઈ ખારી રહ્યો છે. કુદરતનાં રહસ્યો પાછળ કોઈ જાની, સંવાદી સૂર ઉત્પન્ન કરનાર સંશોધકો મનુષ્ય અને કુદરત વચ્ચેનું સામંજસ રચાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. એમની આ માંદાઈ દેખપૂર્ણ નથી. દેખપૂર્ણ માંદાઈ, પોતે વિશ્વનો થવા કરતાં મનુષ્ય વિશ્વને પોતાનું કરવા કરતો હોય છે એમાં જ છે. આજની દુનિયા આ વાતનો પાત્ર પૂરાવો છે.

અંતમાં આપણા આ રહસ્યમય વિશ્વ વિષે આટલું કહી શકાય. પૃથ્વીનો અને કદાચ સૂર્યનો પણ જન્મ નહોતો થયો તે પહેલાં અનેક વર્ષો પૂર્વે આ આખું ક્ષણિક સર્જાયું હતું. અનેક અજાણે વર્ષો સુધી એના કદાચ એને પોતાની રીતે ખાટ આપ્યા કયો. ત્યાર બાદ સૂર્ય અને પછી પૃથ્વી અસ્તિત્વમાં આપ્યા.

એ અજાણ વર્ષની આયુષ્યવાળી આ પૃથ્વી પર જે છુટો પેદા થયા એમાં મનુષ્ય સૌથી છેલ્લો છે. મનુષ્યને જન્મ્યે હજી થોડાં જ સાખ વર્ષ વીત્યાં છે.

(અનુસંધાન માટે પાન ૪૦ જુઓ)

કસબી ચિત્તેવાનની અનુપમ બનાવટ

ધણ લોકો દીપકમાં અને ચિત્તામાં જરાય ફેર ભેંકે શકતા નથી. દીપકને ધણા પ્રાન્તોમાં ચિત્તો કહે છે ખરા. દીપકનો રંગ સોનેરી પીળો અને કાળો ગુલવાળો જ્યારે ચિત્તાનો રંગ રતાશ પડતો પીળો અને કાળો ગુલવાળો છતાં અવલોકનથી જોનારને તેમાં ધણા ફેર માણુમ પડે છે.

રૂપરંગ

સૌથી મોટા ફેર દીપકની અને ચિત્તાની શરીર રચના અને આંધારમાં છે. દીપકને ચાલતાં જોઈએ તો તેને આપણે સહેજે ભેંકે શકીએ કે તેની ચાલ જિલાહીને મળતી આવે છે. જ્યારે ચિત્તો ચાલમાં ફેરવાને મળતો આવે છે. તેના કદમાં તે બીજી જિલાહીએ કરતાં લાંબા અવયવોવાળો, પાતળો કાયાના દીપક જેવો હોય છે છતાં જો સિરવાલ નામની આંધ્રિયામાં થતી બિલાહીના આંધ્રા જરાબર ચિત્તાને મળતો આવે છે. ચિત્તાનું માથું બીજી બિલાહીએ કરતાં પાટમાં નાનું અને જોળ હોય છે એટલે તે ચહેરા અને ખાસ કરી કપોલ લાગ એકદમ નીચે ચાલ્યો આવે છે એટલે તેની ખાપરીમાં જોળાશ વધારે હોય છે. ચિત્તાની ખાસ જરાબર વરતી ચક્રાય એવી નિશાની તે તેના પગની બનાવટમાં છે. તેમાં રહેલા નખો પાછા ખેંચી શકાય એવા નથી. જ્યારે બીજી મોટી બિલાહીઓમાં નખો પાછા ખેંચી શકે એવા હોય છે. અને જમીનની સપાટીથી રિપતિ-રથાપક નસો તેના આંગળોની ઉઘલી નેડને ખેંચી જોડ્યા રાખી શકે છે, અને ચિત્તાના નખો જમદીપક, વાષ, સાવજ પોતાના નખો પાછા ખેંચી શકે છે તેમ તદ્દન પાછા ખેંચી શકતા નથી. આથી આપણને ચોખ્ખી રીતે બતાવ આવે છે કે બીજી જિલાહીઓની જાતમાં નખો વધતા જોણા પ્રમાણમાં આમદીનાં ઢાંકણથી ઢાંકાઈ જાય છે. જ્યારે ચિત્તાના નખો તેના આંગળા ઉપર આમદીનું ઢાંકણ નહિ હોવાને કારણે ચોખ્ખા વરતાય છે.

ચિત્તાનો રંગ ચળકતો રતાશ પડતો પીળો હોય છે. તેની પેટની રંગાદી ઝાંખી પીળો અને આખા શરીર ઉપર ચોકખાં કાળાં જોળ નક્કર ગુલ હોય છે. બન્ને આંખના ખુણામાંથી એક કાળો લકાર નીકળી ઉપલા હોઠ સુધી આવે છે અને આંખના ઉપલા ખુણામાંથી એક બહુ બહાર દેખાતું ન આવતી લકાર અથવા ટપકાની દાર કાનની નીચે સુધી પહોંચે છે. તેની રંગાદી દેખાય છે એટલી મુંવાળી નથી. ગરદન આસપાસ વાળોની લંબાઈ હોવાને કારણે આપણને નજીવી કેશવાળો દેખાય છે. ચિત્તાની જાંઘાઈ ચાર શીટ પાંચ ઈંચ અને પુંછડીની લંબાઈ બે શીટ પાંચ ઈંચ જ્યારે ઉંચાઈ બે શીટથી બે શીટ ને નવ ઈંચ સુધી આવે છે.

અદ્રશ્ય થતી જતી આ જાત

હિન્દુસ્તાનમાં એક મખત આ પ્રાણી ફરતાં હતાં પણ કાલ તેઓ દેખાતા હોય એમ લાગતું નથી. છતાં દમણમાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે માર્ક ક્રિસ્ટીઆને આ જાતનાં નવું પ્રાણીને પોતાની બંદુક નીચે રાખી લીધાં છે, ફક્ત આ સાંભળ્યું ફક્ત તો એટલું જ થાય કે પોતાના દેશની પ્રાણી સૃષ્ટિને જાણખ્યા વિના અને સમજ્યા વિના શિકારખાજ પોતાની બંદુક આગ જુગ અવશેષો ઉપર ચલાવી પોતાની જ પ્રાણી સૃષ્ટિના સંદંતર નાશ કરે એ ઈચ્છવા જેવી યાગત તો ન જ કહી શકાય. જો પોતે જોઈ હોય તો કહી ચકાય કે તેઓને જન્મ લમાં વિદાર કરતાં જોઈ છે.

હિન્દમાં આ પ્રાણીઓ ખુલ્લા જંગલને છેડે આવેલી ઈંચીનીચી ટેકરીઓમાં વસતાં હતાં. આ ટેકરીઓમાં જ્યાં મોટા મોટા પર્યટનાં પોલાણ જમવા તેવા પાણીને જમાવ થયો હોય તે ટેકાએ પોતાનો વાસ કરવાનું પસંદ કરતા હતા. અત્યારે પણ વરાહ, સિંહની અને સાંપરમાં તેઓની વસતી છે એમ ચંકા છે. જ્યારે દક્ષિણ દેશમાં આસપાસ તેઓ સાંધારણ પ્રાણી તરીકે વસના હતા અને મુંબઈ પ્રાન્તમાં તેઓ સોરાખૂના ચોટીલા, વાંકાનેર અને ગાજીપોલી ટેક-

રીઓ અને ખીડોમાં ફરતા હતા. જેના હેલા અવ-
શેષોમાં એક માદા અને ચાર બચ્ચાં ઇ. સ. ૧૮૦૪
માં રાજકોટ આસપાસથી મરાયા હતાં.

હિન્દ બહાર

હિન્દ બહાર તેના વસવાટની સીમા ઉત્તર તરફ
રશીયન ટુર્કસ્તાન, અને ટ્રાન્સ-કેસ્પીયા સુધી મનાય
છે અને દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયામાં સિંધની સીમાથી
મોડી અફઘાનીસ્તાન, બલુચીસ્તાન અને ઈરાનમાં
કેટલાક પ્રદેશમાં થઇ આફ્રિકામાં પ્રવેશ્યા કે ત્યાં
તેઓ દક્ષિણ સુધી પથરાઇ એશિયામાં તેઓ કયા
પ્રદેશમાં દેખાય છે તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી
નથી. પણ આવેલો એક રાખેલો ઇ. સ. ૧૬૨૮માં
મેસોપોટામીયાના નાથીપાદમાં મળી આવેલી એક
ચિની અને તેના બચ્ચાંથી બતાવાય છે છતાં એ
પ્રાચીન અને ત્યાં વસતા આરબો ઓળખાવી શકવા
ન હતા.

આવાં નાણુક થઈ ગયેલાં હિન્દના પ્રાણીઓની
ખાસીયત અને જીવનનું અવલોકન થઈ ન શકે
એટલે આપ તેને પકડ્યા પછી કસબી ચિતેવાનના
હાથથી બનેલા ચિત્રો બોલે રહી. અને તેના
અભ્યાસ કરવાનો રહ્યો.

કમળે લેવા

ગયા બે દશકામાં આ પ્રાણી લગભગ હેલાહેલાં
આફ્રિકાથી હિન્દને કઠિ ઉતર્યા હતાં. આફ્રિકામાં આ
પ્રાણી ત્યાં દિવસના આરામ કરવા બેઠું હોય ત્યાંથી
બોહેસ્વારો તપડે છે. આવી રીતે એક બે વખત સખત
દોઢ તકામાં પડી જાય. એટલે તે કોઈ હાંવાયાળા
જગ્યાનો આશરો લે છે અને બેસી જાય. આમ
બેસી ત્રણ પછી ચાર છ હજારી સિઝારીઓ તેને
છુપાઈને પાસે આવી જોડાં કે એવું કાંઈ બહુ
ઢંકણ લાવી દબાવી દઈ પીંજરમાં પુરી દે છે. આમ
બંધનમાં આવ્યા પછી તેને અહીં લઇ આવવામાં
આવે છે. આપણે કહી તેવું પીંજર ઉતરે એટલે જ
રાત્રિમહારાત્રિએ તેને ખરીબો હોય તેના ચિતેવાનને
તેના કબજે સોંપવામાં આવે છે. ચિતેવાન તેના

ચિતાના પીંજરને સીધું પોતાને ધેર ઉતારે છે.
સૌથી પહેલાં તો ધેર લઇ આવી ચિતેવાન તેના
રંગરૂપ અને હાથપગનું બારીક અવલોકન કરે છે.
આમાં સંતોષ થાય એટલે પોતાનો ખીસ્તર અને
ખાવા પીવાનું તેની પાસે જ રાખી દે છે. આમ
એક અડવાણું તેની પાસે રહી ઉત્તરના આપ્યા
પછી તેના પીંજરના પાછળના બાજમાં તેને
ત્રણ આઠ ઈંચ ચોરસ લંબાઈનાં કાણાં પકડે છે
તે કાણાં વાટે હાથ નાંખી સૌથી પહેલું તેના ગળામાં
આમઘાનું ડોકાઈ કડી સાથે પહેરાવી દે છે. પછી
તેની કમરમાં પણ સાથમાં અથવા સુતરનો પટો
ચઢાવી દે છે. આ કમરના પટાને કાઢી નાંખ
આપવામાં આવે છે આખો દિવસ અને રાત ચિતા
પાસે માણસોના જમાવ રહેવાને અંગે તો ખીંકકુશ
ઝોડું પણ મારી શકે તો નથી અને કદાચ મારી
જવા પામે તો પાસે બેઠેલામાંથી કોઈ ને ઈશ તેને
જમાડી દે છે આવા સખત ઉભરનાથી ધીરે ધીરે
તે તેના જન્મજનો ખાસે રવજાય કાણુમાં લાવે છે
અને એક દિવસ એક જરા વજનદાર ચોપાઇ તેના
પીંજરની ખડકી પાસે લઇ આવવામાં આવે છે.
આ ચોપાઇને બહુ નજીક કાંઈ કારેલી હોય છે જેથી
ચિતાના પગ અંદર ફસાઈ ન જાય. આવી નજીક
બરાએલી કાંઈમાં બરાબર વચ્ચે એક બે મોટા
કાણાં પાડવામાં આવે છે. આવી બધી તૈયારી ચિતે-
વાન બરાબર બોધ સવારના એક ઘેટા કે બકરાની
પાછળી રાંતનો પીંડો લઇ ખડકી બોલી અંદર નખા
દે છે. તાજી રાંતની વાસથી ચિત્રો તે લેવા અને
પોતાની બાજુ બેઠી લેવા સખત પકડી બેઠે છે.
આ બેઠવાણુમાં ચિતેવાનના મદદનીશો ગળાના
ડોકોયા અને કાઠમાં સુતરનાં દોરડાં નાખી દે છે અને
ખીંને મદદનીશ તેના આગળ પગમાં કાચા સુતરના
ફાળા બાંધી દઈ તેમાં પાટળા દોરી પરાવી દે છે. આ
લાંબી દોરીને પેલા ચોપાઇના કાણાં વાટે નીચે કાઢી
એક મદદનીશ તે પકડીને છુપાઇ જાય છે અને એક
મદદનીશ હાથમાં બેંચું જોડું રાખી એ રીતે છુપા-
ઇને ચોપાઇ ઉપર ઉભો રહે છે. આરે ત્રીણે મદદ-

નીસ પેલા દોરમાં કાણુ રાખી જોસે છે. આમ સર્વ ખાખત બરાબર નોંધ ચિત્તેવાને પકડી રાખેલી રીતને પોતા તરફ ખેંચે છે અને જેમાં ચિત્તો ખડકી સુધી આવે કે તરત ખડકી ખેંચી લેવાનો હુકમ આપે છે જેની ખડકી ખુલી કે ચિત્તાને પેલી રીત મોં હોય અને ચિત્તેવાન પેલી ચોપાઇ ઉપર ચઢી જાય તો ચિત્તો પણ તેની ઉપર ચઢી જાય. જેવો ચિત્તો ચોપાઇ ઉપર આવી જાય કે પેલા કાણુમાંથી કાઢેલી દોરીઓ કાઢાણુ કરીને પેલો મદદનીસ બેસી જાય. તેની સાથે જ પેલો ગોદકુ લઈ ઊભેલો મદદનીસ તેના ઉપર ગોદકુ નાખી તેનું મોં અને ગરદન પકડી લે છે ત્યારે ચિત્તેવાન તેના માથા ઉપર આમકાળી અંધારી (જેને ટોપરના નામથી ઓળખાય છે) કસી દે છે. આમજના ડોકીવાનું દોરકું આગલી ઇસ સાથે બાંધી તેની કડીમાં સંકળની ચાંપ ચઢાવી દેવામાં આવે છે અને કાણુ દોરકું પાછળ બાંધી દેવામાં આવે છે આમ બરાબર કાળે ચર્મ ચવા પછી સૌ ચોલીવાર માટે તેનાથી દુર બસી જાય છે અને ત્યાર પછી તેના મોં આસપાસ ચિત્તો ખાઇ પી ચકે એ રીતે સુતરની દોરીનો દાદબધ બાંધવામાં આવે છે. આ દાદબધથી ચિત્તો પુરેપુરું મોં બેઠો ચકતો નથી અને પગમાં સુતરના ફાગડા હોવાથી તે પગ પણ બિચા કરી થાયો મારી ચકતો નથી.

હોળવણી

ચિત્તાને બેસાડેલી ચોપાઇને બહાર રસ્તા ઉપર રાખવામાં આવે છે. આમ કરવામાં તે લુહા લુહા અવાજથી દેવાઈ જાય છે અને બીજી બીક ઓછી કરવા સામા બે જણ માણસો કાળા ધાનજા ઓઢીને તેની સામે દોડતા હોકારા પાડતા આવે. આ વખતે તેને ઊભા ચર્મ મારવાનું મન ચર્મ આવે છે પણ ચોપાઈ ઉપર બેઠેલા ચિત્તેવાન તેને તેમ કરતાં રોકે છે. અને પોતે પણ કાંઈ પગ દલાવી ન શકવાને કારણે બેઠો બેઠો મનમાં ને મનમાં યુસ્સે થવા કરે છે. આ વખતે તેની ટોપર જરા જરા ઊંચી કરી તેને આસપાસની વસ્તુઓથી અને ચોર મંડી દાખ

નારથી વાકેફ કરતો રહે છે.

ચિત્તાને ચોલીસ કલાકે એક વખત ખાવાનું આપવામાં આવે છે. તેમાં ઘેટાની રીંચના નાના ટુકડા કરી તેમાંથી રંગો અને છીછડા સાફ કરવામાં આવે છે. આ તૈયાર કરેલા રાતજને ચિત્તેવાન એક ઝોળામાં નાખી બોખાગ પકારાકરતો ચિત્તાની બુખને સતેજ કરતો પગ પછાડતો ચાલ્યો આવે અને ચિત્તો રાતજ ખાવા માટે તૈયાર થઈ જાય. આ વખતે તો ટોપર જમ હોય એટલે તે જોઈ ચકતો નથી પણ કંઈ બાણુઓ અવાજ આવે છે તે સાંભળતા આમ તેમ માથું ફેરવવા માડે છે. જેવો ચિત્તેવાન તેના ખાસ બનાવેલા લાકડાના મોટા ચમચામાં-જેને કનૌ કનૌ-વામાં આવે છે-તેમાં ચાર છ કેગ મટનના પટ્ટા લલકારીને યાપો મારે કે ચિત્તો કનૌનો ચોલવા લાગે અને જેથી તેના બોરાકની વાસ આવી કે કનૌને પોતાના આગલા પગથી દબાવવા મહેનત કરે પણ બેઠી હોવાને અંગે તેમ કરવાનું તેનાથી બનતું નથી. આમ ફર પંદર દિવસ તેની ચોપાઈ ઉપર જ ખાવાનું આપી એક દિવસ તેને ચોપાઈ ઉપર ઉતારીને ચિત્તેવાન રાતજ આપવા માડે છે. આમ કરતી વખતે રાતજનો સમય માથે તે પહેલા તેના આગલા ડોકી-વામાં જન્ને બાણુ એક એક પાતળી દોરી નાખી બે મદદનીસો પકડીને ઊભા રહે છે અને કાણુઉપર એક માણસ પકડીને ઊભો રહે છે તેની સાથે તે પેલી બેઠીની પણ દોરી સંબાળે છે. આમ રાતજનો અવાજ જેવો ચિત્તો તૈયાર થાય કે પહેલો મદદનીસ તેને આસતેથી ચોપાઈ ઉપરથી નીચે ઉતરવા કહાડે કરે છે. જમીન ઉપર ઘણા વખતથી પગ ન મડીસો હોઈ ચઢ્યાતમાં તેને નવાઈ લાગે છે અને આડો અવળો ચાલવા માડે છે. ચિત્તેવાન જરા દુર રહી અવાજ આપે એટલે તેના તરફ જવા જરા જલડી ચાલવા લાગે અને પેલા કનૌનામાંથી ખાઈ લેવાને બદલે વળી તેને પગ નીચે દબાવવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે. પણ તેના તે ધરાવાને તરતજ છોડી દેતા પડે જ. ચોડું રાતજ પેટમાં જવા પછી તેની ટોપર જમ બેઠી

કરો પછી રાત્રી ખવડાવવામાં આવે છે. આમ ઝબલી આપી રાત્રી ખાવા માટે એટલે ચિતેવાન દરરોજ તેને પસાર આપે અને જંગલના અમુક જાતમાં જઈ તેને જીભો રાખે રાત્રી તૈયાર થઈ રેંકડામાં ત્યાં આવે. બસતની એટલે પેલી રાત્રી રાખવાની ઝોળાને ખબે લટકાવી ચિતાને કડે એક લાંબુ દોરડું બાંધી તેને દૂર જીભો રાખે છે, આ વખતે ચિતેવાન અવાજ દે કે તરતજ પેલા મદદનીસ તેને છુટા કરી દે છે. ચિતો સીધો રાત્રી તરફ દોડે છે. આવી રીતે રાત્રી ઉપર બરાબર આવરા લાગી જાય પછી તેને રેંકડા ઉપર ચઢતાં ઉતરતાં શીખવવામાં આવે છે. પછી એક દિવસ તેને ખીલકુલ આઝાદ કરીને બોલાવવામાં આવે છે. આમ બે ત્રણ દિવસ બોલાવ્યા પછી પેલા ચોર કોટી દોડવાવાળાને ચિતેવાન પોતાની અને ચિતાની વચ્ચે ગમી નેવો ચિતો છુટે કે તેઓએ પણ દહી કાઢવી. આમ લાગતા મળ્યા બાજબાવાળાને જોતા ચિતાને તેની ઉપરની ખીજ માદ આવી જાય છે અને તેની પાછળ પડે. નેવો તે તેને ઉપર હાથ ચલાવવા જાય કે પેલો માણસ બાજબો દેંદી દે, નેધી માણસને ન મરાય એ સમજાય આવી ગઈ હોય એટલે સીધો પાછો રાત્રી ઉપર આવ્યો જાય છે. આવી રીતે ચિતો માણસ ઉપર નહિ જાય એ વિશ્વાસ બેઠા પછી ચિતેવાનને હિંમત આવી જાય છે કે હવે તેને દરજી ઉપર છોડવામાં હરકત નથી.

“શેર કરવા” માટે

એક સારા દિવસ નેહ દરજી ધીરે એવી ખેતરાઉ જમીનની તપાસ કરાવી ચિતેવાન પોતાના ચિતાને એક દિવસ અઝાદ ત્યાં લઈ જાય છે. ચિતાર ઉપર છોડવાના આગલા દિવસે ચિતાને ખીજ સવારે વહેલી કકડીને છુપ લાગે એટલું જ રાત્રી આપવામાં આવે છે પછી બગદ નેડેલા રેંકડામાં સવારે વહેલી ચિતાને ખેસાડી પેલા દરજીના વસવાટવાળા ખેતર તરફ પોતાને ઉતારેથી રેંકડો હાંકી મૂકે છે. અને મુખ જીર્તા પહેલાં ત્યાં પહોંચી જાય છે. બાજ

મુખના તેજમાં કાળિયાર બરાબર ઝોળખી કાઢાય એમ તેને ધીરે ધીરે પોતાના ટોળામાંથી અલગ કરવા રેંકડો દાવ બનાવી હાંકે અને નેવો તે જુરો દેખાય કે ચિતેવાન નવા ચિતાને બન્ને બાજુ હાથ રાખી ટોપર છતારી કાળિયાર પર સીધો નજર રાખે છે. પોતે બેલેલા કિઠાર ભુખ્યા ચિતાને તરત જ માદ આવી જાય છે અને ધીરેથી તે રેંકડા ઉપરથી કુઠેા મારી નીચે ઉતરી જાય છે. અને કાળિયારની ચાલ સાથે પોતાના પગલાં મેળવી બરાબર પોતાના દાવમાં તેને કાળિયાર લાગે એટલે આ સૌથી ઉનાવળો દોડતું પ્રાણી પોતાના ઘરોરનો સંજો કરી કાળિયારને દબાવે છે. કાળિયારને લાગે કે કાળિયાર પહેલ્યો છે એટલે તે પણ મનના મૂકે બચાવ માટે પોતાની પૂરી તાકાતનો ઉપયોગ કરે છે. આ હરિશ્ચંદ્રમાં ચિતો વધી જાય એટલે પોતાના આગલા પગથી કાળિયારની જાંઘ ઉપર માર્યા મારે છે. આ અજીબાઈ ધાપાથી કાળિયાર પોતાનું દોડવાનું કમ તોલપણું ગુમાવી દે છે અને જમીન ઉપર ફસાઈ પડે છે અને ચિતો આ તકનો લાભ લઈ તે જોડે પહેલાં તેના મળામાં આવેલી આશનગીરને બરાબર પકડી લઈ પોતાના મોથી દબાવી દે છે અને આપણને તો ધુળનો ગોટો જ દેખાય. નવા ચિતાને જ્યારે પહેલાં કિઠાર ઉપર છોડવામાં આવે છે ત્યારે તેના કડના પદામાં એક લાંબી સુતરની દોરો રાખવામાં આવે છે. કારણકે ચિતેવાનને પહેલી વખત આટલી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. આમ જ્યારે ચિતો દરજીને અલગ રાખી જાય પકડીને બેઠો હોય ત્યારે ચિતેવાન દોડીને તેની આગળ જઈ પોતાના દનેજના સુરથી ચિતાને જાણારી આપતો જાય અને ધીરે ધીરે પાછળથી આવી હાથમાં રાખેલી ટોપર ચડાવી દે ત્યારછી રેંકડાને અને પેલા મદદનીસને પાસે આવવા કહે છે. ટોપર બરાબર આવી જાય એટલે ચિતેવાન પોતાના કસબની સિદ્ધી થઈેલી નેહ ઉત્સાહમાં ઉછળવા લાગે છે. અને પેલા મદદનીસ લાકડાનો હકો લાવે તેમાં પકડેલા કાળિયારને હીસાલ કરો નોકળતા લોહીથી બરો ચિતાને પેલો

હતો સુધારી આવ્યો આપે છે. તાજ લોહીની વાસથી ચિત્તો પેલા કાળિયારને છોડે દે છે અને લોહી પીવા લાગે છે. એટલા વખતમાં કાળિયારની પાછલી રાંચ ખોલી નાખી તેના ઉપર થોડું તાણું લોહી લગાવી ચિત્તને તે બતાવે છે. જેવો તે તેને આવ્યા લાગે એટલે ઠાપર ઉઘી ઉપાડી લે છે અને બતાવે છે કે આ તારો મારેલો કાળિયાર.

આટલી સફળતા મેળવ્યા પછી અંકવાડિયામા બે વખત ચિત્તને દંચુ ઉપર ઊડે છે. અને પછી તો તેને એક પચ્છ દોરડું કે દોરી રાખ્યા સિવાય તેને શિકાર ઉપર છોડવામાં આવે છે.

મારું અવલોકન

મેં પોતે આવ્યા ઘણા નામો શિકાર જેવા છે. છે. તેમાં નર માદાના એક કાળિયા ઉપર છોડેલાં જેવાં છે. તો આવીં દિસક પ્રાણીના સજાવ પ્રમાણે પહેલી આંદાએ કાળિયારને ઉપાડ્યો અને પેલા સાથે રહેલો ચિત્તો જોનો આવતો હતો તેને લાગ્યું કે હવે ચિત્તો શિકારી બન્યો છે એટલે પોને દબાવ્યો અને કાળિયારને પગડો દીધો હતો.

એક વખત માદાને એકલી છોડી હતી તેમાં તેણે એક નાના બચ્ચાને પકડી લીધું. પચ્છ તેને તે મારે નહિ. એ તો તેની સાથે બેસવા લાગી ગઇ. જેવો ચિત્તવાન ઉતરીને પેલા બચ્ચાને પકડવા નહક આવે તે પહેલાં તો તેણે તેને છોડી દીધું અને પેલું કાળના મુખમાંથી બચેલું દરજીનું બચ્ચું પોતાની માતાના ઠોળામાં બળી ગયું. અને ચિત્તો તેના સામે પ્રેમજરી દૃષ્ટિએ તાડી રહી. આ ઉપરથી એટલું સમજાવું કે તેને બચ્ચાં ન હોવાથી પારકા આઈ સજાવ એવા બચ્ચાને પચ્છ તેણે એક પચ્છ જખમ સિવાય બધા દીધું. આટલો પ્રેમ આનું કારણ તે પ્રુખ્ત ઉમરની માદા હોવાને બાજે દરજીનાં બચ્ચાં ઉપર પદાલ આવવાથી તેણે એમ સમજી સજાવ.

ચિત્તને નદ દરથી દરજી દેખાડી છોડી દેવામાં આવે છે. ચિત્તો રેંઠા ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા

પછી આપણે તો તે શું દિકમત કરી દરજીની નજીક પહોંચે છે તે જ જોવાનું રહ્યું. આ વખતે ચિત્તો કે ચિત્તો પહેલાં તો આસપાસની જગ્યાનું બરાબર અવલોકન કરી પોતે તેમાં કયો રસ્તો મદજ કરશે તો પોતાના શિકારને છેતરીને નજીક જઈ ચકાશે. તેનો વિચાર કરી દરેક રાકડો કે બળાનો ઉપયોગ કરી તેની આશ્રયમાં રસ્તો કાપી નાખે છે અને તેમાં દંડોની નજર તેના તરફ મૂક હોય તો પોતે જમીન સમોતો મધ જેવી બન્યો છે અને જેવા કરે છે. તેમાં દંચુ કાંઈ નથી એમ વિચારી પાછાં ચરવા લાગે ત્યારે વળી પાછો સમજાય પેટ ચાલો થોડું અંતર કાપી નાખે છે. તેમાં તેના રસ્તામાં આવતી દરેક અશ્વજો તે બરાબર ઉપયોગ કરે છે પછી કાલેને તે માટીનું ટેકું કે પથ્થર હોય. આમાં બધારે તેને પોતાની ઘાતો વિશ્વાસ આવી બન્યો એટલા અંત-ગમાં રહે એટલે પોતે દરજીને દેખાવ આપે અને દરજી જીવ લાંબે નાસે અને જેલો ચિત્તો પચ્છ તેમાં રહેલા કાળિયારને દબાવવા પોતાની સર્વ લાકાત ને કામમાં લાઈ તેને આખી બન્યો અને પછી તો આપણે વાડીદાનું નામ આપે છે.

એવી જ રીતે મને ચિત્તને રાજના ઠોળા ઉપર છોડતાં જોવાનો લાક મળ્યો છે. તે બરાબર તે પાછળ જઈ તેમાંના એક મોટા રાજને (નીલને) પાછળથી ચાપો મારી લલાળી દીધો હતો અને તેની ગરદન ઉપર ચોંટી પડ્યો હતો. આ વખતે ચિત્તવાનને રાજને કેમ કાણમાં લેવો તે સમજ પડતી ન હતી કારણ કે તે તેના પાછલા પગથી એવી સખત ખુસ-તાળ મારતો હતો કે જો પગમાં આવી મૂક હોય તો આપણા પગની નળીના બે ટુકડા જ મૂક બન્યા. મારી સમજાય પ્રમાણે આ શિકાર એક મજબુ દિગ્ગતવાન ચિત્તો હોય તો જ બની શકે એવો છે.

નાનો ઉમરના ચિત્તને ખરજોડ (સસલા) ઉપર છોડવામાં આવે છે તેમાં ખરજોડ ને તોફાત શિકારી કુતરાને બતાવે છે તેનાથી અધી પચ્છ બતાવી શકતો નથી. કારણ કે તે તો તેના બનને

પત્ની ખરગોશને કુટખોલ માફક ઉઠાડે અને પકડી લે. એમ ખરગોશના ખ્ખાસમાં તેને એક વખત લોકડી ઉપર ઉતાર્યો હતો. ભેગો યથ્થ મર્યો પછુ તેને એમ લાગ્યું કે આ મારો શિકાર નથી. એમ માની તેની ઉપર હાથ ચલાવવા તેણે ન માન્યું.

આમ કેળવાયેલો ચિત્તો કે ચિત્તી માણસની સાથે એટલી હદ સુધી મળી જાય છે કે જે તેની આગળ માણસ ન બેઠું હોય તો ખિલાદાની જેમ મીંચાઉં મીંચાઉં કરવા લાગી જાય છે. અને જ્યારે

તેને સતોષ થઈ જાય છે ત્યારે ખિલાદી માફક નાક વાટે પર કરવા લાગે છે.

આજે દિન્દ રવત્ર થયું છે અને રીવાસતી રાજ્યોનાં એકમે બન્યા છે એટલે આ કામ કરનાર કસબીઓના પ્રાણીઓ અને પંખીઓ કેળવવાનો જે ધરાનો જૂના વખતથી આવ્યો આવતો હતો તેની ઉપર માફી અસર થઈ છે. આક સખીઓ જરો તો તેની સાથે કસબ પછુ મરી જશે

આકાશનું રહસ્ય (પાન ૩૪ થી પૂરું)

પછુ ત્યાં તો એ નવલોહિયો, પૃથ્વીનો અને વિશ્વનો સ્વામી બનવાની દામ બીડી રહ્યો છે એની આ ફોટ ક્યાં આટકશે યા પૂરી થશે તે કાંઈ જાણતું નથી. એમ પછુ કેમ ન બને કે આ ફોટ પુરી થતા પહેલાં જ મનુષ્ય જાત પૃથ્વી પરથી અદૃશ્ય થઈ જાય. પૃથ્વી પર ક્રીટપતંગોની જે વસ્તી છે અને એ જે રીતે મનુષ્યને પળવી રહી છે એ જોતાં આતુ' માનવું સાવ અશક્ય પછુ નથી. અથવા એમ પછુ કેમ ન માનીએ કે આજની માડીતૂર દુનિયા કવિષ્વમાં મલા

માનવીઓને જન્માવી એ જુદિશાળી પ્રાણીઓ મારફત પૃથ્વીપુરતું જીવન આનંદમય બનાવી રેશે એવું કદાચ થાય તો પુરાણી ક્ષતિલાસ કેડીઓ ઉઠેલના એ શાણા પૃથ્વીસંતાનો સમક્ષ આપવો કેવા દેખાઈયું!

અને ધારો કે એવું કશું જ ન બન્યું અને પૃથ્વીના અંત સુધી આતી આ જ મનુષ્ય જાત ટકી રહી તો એનો કયામતનો દિવસ કેવો આવશે એની કાંઈ નહુમી કે જોષી આમાલી કરી શકે એમ છે ખરા! કુદરતનાં રહસ્યોનું રૂપ કેવું ગૂઢ છે!

સુધારક કાંઈના ત્યાગ કરે છે ખરા? તે તો અમુક સુધારો સ્વીકારવાને સૌને નોતરે છે. પહેલો તે પોતેજ પોતાનાં જીવનમાં સુધારાનો અમલ કરે છે અને તેમ કગી સમાજથી અલગ થઈ, સમાજ તેને તથા તેના સુધારાને સંબંધે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ બેસે છે, અને સમાજની જુદિ અથવા હલ્લમાં અમુક સુધારાની ઉપયોગિતા ન ઉતરી શકે તો તે સમાજનો વાંક નથી, પછુ તે સુધારામાં અથવા તો સુધારકમાં જ ખામી હશે.

સં.

કેત કરતાની સાથે જ નોંધ અંદર ગયો અને હાથમાં ઝેરનો ખાલો લઈને પાછો ફર્યો. જેને જોતા જ સોફ્ટીસે કહ્યું:—

“પ્રિય મિત્ર! આવી વસ્તુઓનો તને ઠીક અનુભવ છે. કૃપા કરી, મારે એ કેવી રીતે પીવું એ બતાવીશ?”

“પીને તમે ફક્ત આલવાનું શરૂ કરી દો, અને લાગણ્યપૂર્વક આલતા જ રહો, નર્વાસુધી તમારા પગ ભારે ભારે ન લાગે—પછી સૂઈ જાવ. ઝેર પોતાનું કામ પૂરું કરી દેશે.”

આ કહેલી વખતે તેણે ઝેરનો ખાલો સોફ્ટીસના હાથમાં આપ્યો—જે તેને જરાપણ ભય, ખેદ અથવા અહેસાસ રંગ બદલવા વિના, એટલી જ સરળતાથી, એ વ્યક્તિના અહેસાસ તરફ નજર નાખતા હાથમાં લઈ લીધો અને તત્કાલ પી ગયો—

“શું હું આ વિષયક્રમમાંથી મારા હજીવતાઓને છાકું અર્થ આપી શકું છું?”

“ના! ના! સમજાવવાની જરૂર નથી જ ફક્ત સોફ્ટીસ માટે જ આટલું વિષ તૈયાર કરેલું છે.”

“બહુ સારું! તો હવે હું મારી યાત્રાની સફળતા માટે ફક્ત પ્રાર્થના જ કરી લઉં છું.”

—અને સોફ્ટીસે ખાલો હોઠ પર અડાડ્યો અને દરખાતો દરખાતો નિઃશ્વસપૂર્વક બહુ ઝેર પી ગયો.

અમે બધા તેની આજુબાજુ ખૂબ દિવસ રાખી બેઠા હતા છતાં આ રીતે સ્થિતિ ઝેર પીતા સોફ્ટીસને જોઈને ખૂબ રોષા છતાં મારી આંખમાંથી આંસ પડેલા લાગ્યા એટલે મેં ‘માડું મોડું’ હાથની દીધું. સોફ્ટીસને લીધે નહીં, પણ મારા પોતાનાં પર દુઃખી થતો—કે આવો સાથી! જોઈ રહ્યો છું—જેરથી રહું સર કહ્યું. ફક્ત હું જ નહીં, કોટા પણ પોતાને સંભળી ન શક્યો અને તેની આંખો પણ આંસથી હલકાઈ ગઈ; અમે બન્ને ત્યાં જ રહેલવા લાગ્યા. એ વખતે અવેલીશ્વર કે જે પહેલેથી જ રડી રહ્યો હતો તેણે એકાએક કુસકું બહુ! અને અમારું રક્ષી સંકુલ પેષ! પણ જતું રહ્યું. આવા કડુણ રુદનસાગરમાં

ફક્ત સોફ્ટીસે જ હિમાલય જેવી નિઃશ્વસ શાન્તિ ધારણ કરી હતી.

“આ શું? આ રીતે રાત્રી, ચીમકું વિચિત્ર લાગે છે. મેં જાણીને જ સ્ત્રીઓને આ માટે દૂર રાખી છે. ક્યાંક અધીરી થઈને તેઓ આચણ જીભી કરી બેસે! કારણ કે અનુબંધની મૃત્યુ વખતે હમેશા શાન્ત વાતાવરણ રહેવું જોઈએ.”

“મિત્રો! શાન્ત ચાવ! મીરજ રાખો!”
સોફ્ટીસનાં મોમાંથી આ વચનો સંભળીને અમે સરમાઈ ગયા, આંસ લૂછી નાખ્યા.

આ તરફ એ તો રહેલો જ રહ્યો, નર્વાસુધી એનાં પગની શક્તિ હીણ ન થઈ ત્યાંસુધી. પછી તે પીડ પર સૂઈ ગયો.

એ વ્યક્તિ કે જેણે તેને ઝેર આપ્યું હતું તો વારંવાર તેનાં પગ તરફ જોતી-ચોડી વાર પછી તેનાં એક પગને જેરથી દખાવતા પૂછ્યું: ‘શું આમાં ચેતનતા બચાવ છે?’ પાછું પગને જોવાનીચા કરીને કહ્યું ‘ઝેરનો પ્રભાવ હવે સુધી પહોંચ્યા પછી જ અંત આવશે.’

સોફ્ટીસ ધીમે ધીમે ઠંડો થવા લાગ્યો. તેણે મોઢા પરનું કપડું દૂર કાઢ્યું; (કારણકે પહેલા તેણે પોતાને પૂરા ઢાંચી દીધો હતો—ક્યાંક તેના અહેસાસો બદલાતા રંગરંગ કાંઈ જોઈ ન જાય) અને કહ્યું: ‘કોટા! મેં હકલિખ્ત પાસેથી ચોક્કસ ઉપદેશ લીધું હતું—મારી તરફથી તેને પાછું આપી દેવાનું હું જુલોસ નહીં ને!’

“ચોક્કસ, કરજ જરૂર ચૂકવી આપીશ. હરો, ખીતું કંઈ કહેવાનું છે!”

પણ એ પ્રશ્નનો જવાબ ન મળ્યો, ફક્ત ચોડીક હિલચાલ દેખાઈ. જેલરે કપડું દૂર બાંધ્યું. આંખો સ્થિર થઈ ગઈ હતી. કોટાએ પાસે જઈને આંખો અને મોં બંધ કર્યા.

• સોફ્ટીસનાં સાથી-નિઃશ્વસની એક રાચરીચાની અંગેષ હપરધી.

કાઠિયાવાડના એક નાના ગામમાં ગાળેલા બિનજવાબદાર બાળપણનાં
રમૂજ સંસ્મરણો.

૧

ગદામાં જળગ્રીલણીના સમૈયાને ત્રણેક દિવસની વાર હતી. એવામાં ગદલ એક દિવસ મારી પાસે આવ્યો. મદલનું આવી રીતે અચાનક આવવાનું ધામ ત્યારે હું સમજી જતો કે કંઈક લાલચી વાત છે. અને મદલ પણ જણતો કે ગામતરું જેવામાં આ ભાષ્યમંથ હિંમતથી સાથ આપશે જ. એટલે આવવાનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે ‘ત્રયા વર્ષની મદાની જળગ્રીલણીનો ઉત્સવ ભૂલી ગયો ?’ જળગ્રીલણીનો ઉત્સવ ! નામ સાંભળતાં જ ત્રયા વર્ષના પ્રસંગો સાંભળ્યાં.

આપણી તો ત્રા હોય જ શેની ? જળગ્રીલણીની જે દિવસ અમાઉ જવાનું નક્કી કર્યું. અમારા જેમાં બીજા ત્રણ જણા બાળ્યા. ભૂરિયો, મકનો અને મદલનો નાનો ભાઈ. એમ પાંચ જણા તૈયાર થયા. હુકડીનો આગેવાન તો મદલ જ હોય. અવનવા સારા નરસા અને હિંમતવાળા દરેક કાર્માં પહેલ તેની જ હોય. પંદર વર્ષના સુકલકડી મદલનો ચહેરો હંમેશાં દાસ્તની અને ટીખળથી ભરેલો જ રહેતો. શેરીના દરેક કામમાં પણ મદલ મોવડી. અધારિયા-અજવાણિયાની રમતમાં મદલ ધણેજ રસ લેતો. ગેડીદાની મદાની રમત રમતાં ચાંદનીમાં મદાની રજી વાગતી મદલની ગેડીના હોડાનો અવાજ ગામમાં પણ સૂતાં માણસોને સંભળાતો. ગેડીઓના છુંડામાં ભંગાણ પાડવામાં મદલનો પીંખજો કોડો પડે એટલે મદલનું જ છુંડું હોય એ શંકા વગરની વાત. ઉતાવળીમાં જે કાંઈમાં પૂર આવ્યું હોય તે તો મદલનો ખુશાલીનો દિવસ. નદાવા જતાં પણ સાથે ચારપાંચ ભાઈપણનું ટોળું હોય જ. ગમે તેટલા ઉંડા પાણીમાં પૂલની ટાય ઉપરથી ખાખકવાની પહેલ હંમેશાં મદલે કર્યા પછી જ બીજાઓ કરતાં. મદલ પાણીનો રંજ પારખીને હંમેશાં ધુબકા મારે. કાઠિયાને પલોડિયો ધુબકો મારવામાં તો એણે પ્રજાતા

મેળવેલી.

નિશાળમાં પણ હું અને મદલ ઠેઠ સુધી સાથે જ બગેલા. વહેલા બળકડામાં સાચીદાર શેરીમાં દાતજ કરતા હોય ત્યાં તો પિત્તળની ચકચકટ તાંગડી અને છાલિયું સર્પ નાનાભાઈ સાથે મદલ લોટ માંચવા નીકળી પડતો. સાદાસ વાગતાં તો છોલાછધ ભે તાંગડી બારાઈને ઘર ભેગી ધર્મ મદલે હોયને અગિયાર વાગ્યે સાળાનો પંટ વાગ્યા પહેલાં વર્ગમાં મદલ દાખર થઈ ગયો હોય. વર્ગમાં ઢાળી તરફથી પ્રથમ નંબરનું માન મદલને ફાળે આવતું. કોઇ કોઇ વાર મારા ભાગ્યમાં પણ એ માન આવતું. પણ અને કોઈ દિવસ એથી પુલાઈ જતા નહિ. મુણીવાર તો અમને આનાથી પણ વધુ માન-ખેન્ય ઉપર પીડ ફેરવીને ઉભા રહેવાનું મળતું અમારા શિક્ષકને અમારી ઉપર આવું હેત ઉદભવવાનું એક કારણ એ હતું કે વર્ગમાં ચાલતા અખાસ દરમીઆન જે ગામને ગોંડરથી ટોલ, ત્રાંસા કે શરણાઈનો અવાજ સંભળાઈ ગયો હોય તો એક પછી એક ઉદસી પાટલીના બધા સાકાણના છોકરા ત્યાં પહોંચી જ બધા હોય. કણખીની જાન પરણીને જતી હોય એટલે દક્ષિણ તો મળે જ. અરધો કે એક કલાક ખોટી થયા પછી, અરધો અરધો કે એક એક પેસો સહ પુનઃ પાછા અને એક પછી એક વર્ગમાં દાખલ થઈ જતા. આવું તો અમારે રોજનું થતું, એટલે શિક્ષક પણ રીંદા થઈ બપોડવા. અખાસમાં ગણિત અને પાઠમાળા જેવા વિષયોમાં તો મદલ કોઈ દિવસ શુદ્ધિનો વ્યય કરતો જ નહિ. કારણકે એને આત્મશ્રદ્ધા હતી કે એવા વિષયો પોતાને આવડવાના જ નથી. બપોરની રજામાં ઘેર આવતાં કાળિયો, ભૂરિયો. મોતિયો અને ડાંડિયો ગદલની રાહ ભેળને પાણીઆરા પાસે દાંડિયાને પૂછડી પટપટાવતા બેઠા જ હોય. અરધાક કલાક એ બધા ફરારની સાથે એક કર્યા પછી, પાછા તે સાળામાં ભવ્ય અને સન્નિ તો ઘેર આવીને ગેડીદાની બધાદારી બોલાવવા

સાથીદારોની સાથે પહોંચી જ ગયો હોય. ગદની રજિયા મોટી રાતે ધેર આવીને વાણુ કપાં પછી શેરીના ચોકમાં ગપ્પા મારવાનાં અને રાતે સુષ્ જવાનું. આવા બરચક કાર્યક્રમમાં તેના દિવસો પસાર થયા હતા.

દશમની પ્રાગડવારએ અમે પાંચે જણા એક પછી એક ગામને પાદર ભેગા થયા. પહેરેલાં છુત્રાં અને એક એક પોતલી સાથે મિલકતમાં કણુખીની માનના દક્ષિણના ત્રણ ત્રણ પૈસા આવ્યા હતા. તે પછુ લીધા હતા. એક પછી એક ગામમાં વટર્તા ગયા. એમ કરતાં સુરજ ખાપા માથે આઆ અને અમે જૂખ્યા ઢાસ જેવા થઇ ગયા, પણ ટુંકી પોતલી ને બટન વગરના બાંધ્યા પર પાંચેક વર્ષનો ભણીતો પીળા રંગનો હાથેઠા હવામાં હફક ફફક કરતો ગદલ તો ત્રીકચેજ જતો હતો. 'પાણુ' વાળીને ભુએ એ બીજા 'આયમણી દોહાએ મોડું' ફેરવીને બોલતો બધ : એલા ભુરિયા! જટ હાથ! મકના, પાછળ કેમ પડ્યો? હોટ મૂક મારો ખાપ્યો. આ સામે 'જાબુ' દેખાય ધજ ગામ. ત્યાં જઈને જ પોરા ખાઈયું.' ત્યાં તો એનો બાઇ બોલ્યો: મોટા! રોટલા કપાં ખાઈયું? હવે તો હણાઈું 'નથી.'

'રોટલા તો, નાના, કાલરટાણે મહા ભેગા થાયું ત્યારે જ ભાળયું. હાલવા માંક, હાલવા માંક. બાપલા; હવે છેટું નથી.' આમ દિંમતમાં દિંમતમાં, ગામડે ગામડે પોરા ખાતા ત્રેવીસ માર્ગલનો રસ્તો અમે કાપી નાંખ્યો.

સુરજ મેર બેઠો અને સામી છાતીએ પવનના સુસવાટા વાગવા માંડ્યા. આખા દિવસના મૂખ્યા હોષ બાંધે અધારાં આવતાં હતાં. દર દરથી મંદિરોના ધુમટ ઉપર સોનાનાં ટોપકાં ચળકતાં દેખાયા. ટંડેલ પરના ધન્યમરોનો, મોરના ઉડવાના ફફટ જેવો અવાજ કાને વ્યથાવા લાગ્યો. જોતજોતામાં તો મહા પહોંચ્યા. પાદરમાં વહી જતી ધેલાનાં અણાં નીરમાં મંદિરના ધુમટોના વાંકાનુંકા અને સળગાટ કરતા પડછાયા ખીસેલી સંખ્યામાં અનેરા લાશતા

હતા, અરધા કડિયાં વહી જતાં ધેલાનાં પાણી કાપવાં જરા મુશ્કેલ હતા.

બહુ જ યાદેશ હોવાથી અમે બધા પાણી પીને આરામ લેવા બેઠા. એવામાં માઈં ખાન ધેલાના કડા ઉપરની એક વાડી ઉપર પડ્યું. હજી તો હું ભુરિયાને અને મકનાને વાંત કરું ન કરું ત્યાં તો ગદલ પોતાના ખભા ઉપર રાણેલી પોતલીનો કોટ બાંધી વાડીના બોડીપારા પાસે પહોંચી ગયો. તેણે ચારે બાજુ આખ ટેરવી ને નાક પર આંજળી રાખી અમને સિસકારી બોલાવ્યા. અમે જમને ચોરની આડો ઊભા રહ્યા, બધાર ઊભાં ઊભાં ભેધું તો વાડીમાં પોપેયાં, દાઝમ અને જળાં લગી પડતાં હતાં. એ જોઈને અમારી ધીરજ ખૂટી. નિશાની કરું એટલે તમે ધીમે ધીમે અંદર આવજો એવું કહી ગદલ બોડીપારું કુદી અંદર પડ્યો. ત્રણેક મિનિટમાં તો ગદલે પોતલી હવામાં ઉડાડી અમને અંદર આવવાની મુજબા કરી. અને અમે અંદર પેડા. ગદલે દાઝમડી પરથી સાઠસિત્તેર દાઝમ તોડી તોડીને નીચે ઢગલો કર્યો હતો. ખવામાં એટલાં ખાધાં, ચોરાં ખીસામાં ભર્મા, અને બીજાં સાથે લીધેલી પોતલીમાં ફટિ બાંધી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં રણેવાળને અપાટાખંધ વાડી તરફ આવતો જોયો. અમારા હોશિયાર ઉડી ગયા.

અમે આખીસ નાહા. એવા તો નાહા કે હાથલા ચોરની વાડ ફૂંચવાનું જોર પણ ફૂંચતી જ આવી ગયું! પરંતુ નધીજજોરે છીંકું જાયું ને ફૂંફીફૂંફીને અમે બહાર પડ્યા. અમે આગળ અને રણેવાળ પાછળ એમ નહીના કીનારા સુધી દોડ્યા. અને વધુ વિચારવાનો વખત ન હોવાથી નદીમાં અપલાંબુડું. પાણીમાં એકદમ રસ્તો કાપવો બહુ મુશ્કેલ હતો. સાચળ સાચળ પૂર પાણી આંખુ. અમારી અપ વધુ ધીમી ધીમી પડી ગઈ હતી. જોતજોતામાં રણેવાળ અમારી નજીક આવી પહોંચ્યો અને ગદલની પીઠ ઉપર કડિયાળી લાકડીતો ધા પડે એટલી વાર હતી- ત્યાં સમય વર્તી ગદલે દાઝમની બરેલી પોતલી રણેવાળ તરફ ફેંકી,

દામની પોટલી લેવાના લોકમાં રખેલાજી જરા યોગ્યો
એ તકનો લાભ લઈ અને નદી ઝોળાગી ગયા.

અંધારું ઘડી ગયું હતું. રખેલાજીને હવે આમીરી
પાછળ આવવું પોસાય એમ હતું નહિ, એટલે દા-
મની પોટલી હાથ કરી પોણી નદી વટાવી તે માથે
હેતો હેતો પાછો ફર્યો. આરતીના ઘંટના અંતે નગ-
રાની ફાંદીના પાવનો અવાજ સાંભળી યાત્રાળુએ
મંદિર તરફ ઊલટયે જતાં હતાં. અને પછી ટોળાં
વટાવી મંદિરના વિશાળ ચોગાનમાં જઈ પહોંચ્યા.
અસંખ્ય યાત્રાળુઓની ભીડ, આખા દિવસની કાપેલી
ગરબ અને દમથા જ બની મહેલા બનાવે અને
જુથ ને માથે લેવાઈ ગયા હતાં, જનવામાં રજા-
સલાં આદરસ દામ મંદિરની પાછળના ભાગમાં
મેરાને અને ખાખાં. આ ઉપરાંત રાત્રે ખાવાનું લેવા
માટે આમીરી પાસે ઠંથીપણ સગવડ હતી નહિ. મંદિ-
રના રસોડા પાસે પહોંચ્યા તો ભગવાનને યાજ્ઞ પછી
જમાડી લીધી હતો. અંદર જઈને પૂજારી રસોડું
ધોવાઈ ગયું છે એવા સમાચાર મળ્યા.

ત્યાં ઠાંપીના પગ અને સુંદને પછી જલાવે એવા
દાયમગવાળો એક અડતલ પાળો બંદાર સાફ કરતો
હતો. એના પગ ને માથાની સપાટી કરતાં પેટ
અરેલી હાથ બંદાર જુલડું હતું. અને પીએ રહીને
તેની પાસે ગયા. અમને જેતાં એ જરા સમકચો,
જાણે અને મેળીવાધરીનાં છાંકરા કેમ ન હોયએ,
એવું વર્તન બતાવી અમને પુછ્યું 'અથા કેય
આખ્યા છે?' અને બાહ્યના છાંકરા છીએ. કંઈક
ખાવાનું હોય તો મહારાજને પ્રસાદ આપો.' મહારા-
જના પ્રસાદની માગણી સંભળતાં પાળાની અંધિ
લાલમુગ ચર્ચ મૂકે. એક હાથમાંની સાવરણી અને
બીજા હાથમાંની ચરધી ભરેલી પાણીની ડોલ નીચે
મુકેતો અને આમીરી તરફ ધરેલા. દાયપગ અને જાતી
ઉપરથી આખા શરીર પર ઊગેલા કાળા પાળવાળો
એ માનવરીજી ભેળંને અને ચર્ચી ઉડ્યા. 'સાળા
વટેલેલ લામટાઓ! મરી ગયા છે અંદર આમીરી
રસોડું અભાગ્યું તો! મહારાજના યાજ્ઞ જાણે તમારે

માટે જ બનતા હશે કેમ? દયો, આખા ચાળના
કુંવર! મહારાજને પ્રસાદ આપો! પ્રસાદ ખાવો
હોય તો જાવ, મહારાજો જમીને મહારાજને બે રૂપિયા
બેટ ધરા તો મળશે. જાવ, નીકળો બંદાર. ફરી ભે
પચ મુકો છે તો તમારી વાત તમે જાણ્યા.'

અમને વટેલેલ ભામટા કહેનાર આ નેવાવર
પાળો જાણે લગવાનના બંદારમાં જ જન્મ્યો હશે!
એની સાથે નકામી માપકુટ કરવાનું છોડી અને
મંદિરની એક મોટી ચાલીમાં આખ્યા, જ્યાં અનેક
યાત્રાળુઓએ પડાવ નાંખ્યો હતો. અને પછી ત્યાં જ
સુવાનો વિચાર કરી પડાવ નાંખ્યો અને આમીરી
કાલે સવારથી શું શું કર્યું તેની સુચનાઓ મઘ
પાસેથી લેવા સો બેકા. એટલામાં સંભળ્યું કે મગ
સુઈની વાત તો રહી જાય છે!

'અથા મકના! જ દોડ તો! દુકાનો બંધ થઈ
જશે, તો રખડી પડીશું. પાંચ પૈસાનાં પાંચ પડીયાં
કંડુનાં લઈ જાવ. આવતી કાલે સવારમાં ચાર પાંચ
જ જરૂર પડશે.'

ચોરીવારમાં મકનો પૈસાવાળાં પાંચ પડીયાં લઈને
આખ્યા. દરેક જાણે એક એક પડીકું લઈ નાની
વાટકા અને એક ટપ્પડી આંટલી વરણી તૈયાર
કરી નાંખી. સવારે સાંઘવારે જીંડવાની દરેકને સુચના
મળી મૂક. પછી ભૂધમને ધેલાના જમણા કાંઠાની
દહમાં ફરવાનું; મકનાને ધેલાના ચલ્લા ઢાળે જાન
કરીને જતા યાત્રાળુઓને ચાંદલા કરવાનું, નાનાને
ધેલાનાં કાળા કાંઠે ફરવાનું અને મઘને તથા મારે
નદીના તટ ઉપરથી તે મંદિરના એક સુઈની દહમાં
ઘૂમવાનું નકરી કહ્યું. દિવસભરના કાપક્રમો આ
બુદ્ધ મેઠાંદીને અને ચાકયા પાકયા સુધ મળ્યા.

પરોઢિયે મંગળાની આરતીનાં નગરાતો અનાજ
કાનમાં મમલતાં જ અને જાગી ઉડ્યા. પાધરેલી
પોટલીઓ અને નાંખતાં કપાટામધે નદી, તરફ
રવાના ચળ નદીના પટ પર ફળેરા યાત્રાળુઓએ
પડાવ નાંખ્યો હતો. પાછલી રાતના અંધારિયામાં
હજી એક બીજાનાં મોં પછી જરાજર કેખાતો નહોતાં

વહેતાં પાણીના ખજાજાટ કાનને મધુર લાગતો હતો. અસાધારણ માનવગેદનીમાં અમે પંચે જણા છુટા છવાયા મઠ ગયા.

ચાંદલા કરવાની રાત્રીમાં કરતાં જરા શરમ તો આવી. પણ ગદલની જૂની ટેવને મહાવરાથી હું તેને અનુસરતો થયો ને ધીમે ધીમે મારી શરમ ઓછી થઈ ગઈ. પાંચ, પૈસા અને અંધેરો કરતાં ગદલો ટપ્પડી પૈસાથી ભરાવા લાગી. લગભગ સાડાદસને શુભારે અમે ફરી પાછા એકઠા થયા. ત્યાં રાજભોગનો આરતીનાં નગારાં સંભળાયાં. આજે તો બધા માત્રા-ણીઓની સાથે અમે પણ મંદિરને રસોડે જઈ આવ્યા. જમીને ફરી પાછા ચાંદલા કરવા ઉપડ્યા. તે સાંજના અંધારે થતાં એ જ પ્રવૃત્તિ ફરી રાત્રે જૂના રથએ આવીને સૂઈ ગયા.

પીળે દિવસે જળગ્રીહણી એકાદશી હતી, આગલી સાંજથી જ લાલજી મહારાજના વરધેડાની પૂર્વ તૈયારીઓ થયા માંડી હતી. મંદિરની બહાર ચોગાનમાં મેળાને સણગારવા અનેક માણસો દોડધામ કરતા હતા. કાલનેા દિવસ અમારા માટે અમૂલ્ય હતો. નેટલી કાળજી ને ઝાપ્પી ચાંદલા કરીએ એટલું વધુ મેળવી શકીએ એવી રીતિ હતી. સવારમાં ઉઠતાં વેંત જ અમે કામે વળગી ગયા. લગભગ બપોરના બાર સુધી એ કામ ચાલુ રાખ્યું. દોડાદોડ કરી રાત્રીને વખત થયે સંકેત પ્રમાણે નદીની બેખડ પાસે અમે ભેગા થયા.

આજ તો એકાદશી એટલે મંદિરમાં રસોડું બંધા પાછર્યું શું! બધા વિચાર કરવા બેઠા. પૈસા ખર-ચીને મેળામાંથી ખાવાનું તો લેવાની મરજી થાય જ હતી? ટપ્પડીમાં એકઠા કરેલા પૈસા પાછા ઓછા થઈ જાય ને? વિચાર કરતાં ગદલને એક નુસબો જડી આવ્યો. તે બોલ્યો: 'આને બે માલમલિદા ખાવો હોય તો મંદિરના બ્રહ્મચારીઓના ખાનગી બંદારમાં જઈએ. નાટક ભજવીશું તો આજનો દિવસ સુધરી જશે. હું, બુધેયો અને તું ત્રણે ઉપર જઈએ. મકનો ને નાનકો નીચે આપણી રાહ ભુજે. એમને

માટે બ્રહ્મણે ખાવાનું લેતા આવીશું.' બરાબર નક્કી કરી અમે ત્રણે, શિખરમંથ મંદિરના ત્રિશણ ચોકમાં થઈને બ્રહ્મચારીઓના નિવાસ તરફ ઉપડ્યા. એક પછી એક વિશાળ હોલમાં જુદા જુદા બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓનાં મંડળોએ પોતપોતાના અડા જમા-વ્યા હતા. રસ્તામાં જતાં દરેક સાધુની આંખો અમારા ઉપર પડી જ હોય, અને ચાર પાંચ પ્રકો પૂછી જ્યે, ત્યારે જ તેમને નિરાંત થાય. ગદલ આ બધાને બહુ જ સરળતાથી જવાબ આપતો. અપ, ને આજળ ને આજળ હવેલીના ઉંઠાણમાં ધપતો નાથ. થોડી ચિનિટ ચાંદલા પછી ગદલ રહેજ અટક્યો અને પાણું ફરીને અમારી સામે જોયું. પછી આભુઆભુ નગર ફેરવી હળવેકથી કહ્યું, તમને કોઈ કંઈ પૂછે તો તમારે એકદમ જવાબ આપવો જ નહિ. મૂંગામૂંગા સાંભળ્યે રાખવું. હું બધું પતાવી દઉં. થોડુંક ચાંદલા પછી એક મોટા ચોરડાના બારણા પામે અમે આવીને ઊભા. નાનામોટા દસેક બ્રહ્મચારીઓનું એક મંડળ અંદર રહેતું હતું. ચોરડાના મધ્ય ભાગની બેઠક પર બે શિષ્યોના ટેકાએ મહા મહેનતે ઊભા રહી શકે એવા એક હટપુટ ચૂરતકિયાને બેઠેલી આઠા પડ્યા હતા. અમે ત્રણે ધીમેથી અંદર જઈ નીચા વળાને ને સ્વામિનાથપણું કર્મ કશાંથી આવો છો, કેવો છો, વગેરે બે ત્રણ પ્રકો પૂછ્યા, તેના જવાબમાં મદલે પોતાની પૂર્વ હકીકતોના પણ સમાવેશ કરી નાખ્યો. થોડીધણી વાતચીતથી મહારાજ પણ ગળા ગયા હતા. તેમણે પૂછ્યું 'તમે અભ્યાસ કરો છો કે છોડી દીધો?'

'અભ્યાસ તો અત્યાર સુધી કરતો હતો, પણ ગાયમાં સંસ્કૃત ભણવાની સગવડ ન હોવાથી ત્યાં ચેત પડતું નથી.'

સંસ્કૃત અભ્યાસનું નામ સાંભળતાં મહારાજ સહેજ તકિયાને દબાવી બેઠા થયા. અમારામાંથી એકાદ બેને એવા મૂંડવાની દૃષ્ટિ તેમને જાગી. ગદલે પણ વાતનો રંગ બરાબર પકડ્યો અને કહ્યું: સંસ્કૃત ભણવાની બે કશાં બવરસા થતી હોય તો, બધી

જ મામાકૃદ્ છોડીને સંસ્કૃત જ શીખવાની ધણી હોય છે.'

‘અલ્યા છોકરા, તારે બાપા છે કે?’

જરાક મોઢું નળણું કરીને ગલે ના પાડી. મારે બા છે અને એક નાનો બાપ છે, એટલે મારે ધેરથી તો કોઇ વંધિા લે એમ જ નથી.’

‘ત્યારે મૂરખા, ત્હાં તારા મામમાં શું પડ્યો છે? અહીં તો બહુ જ સરસ પાઠશાળા છે. ખાવા-પીવાનું આપણી સાથે રાખજે તે પાઠશાળામાં બાળુવા જજે. કોઇ કોઈ વખત કપડાં પણ આપીશું—જો તું બળજો હોય તે તારો ભવ સુધરતો હોય તો; સમજ્યો કે?’ ગદલે મોઢાના બાવ સહેજ પણ બદલાયા વિના ધણી જ આમન્યાપૂર્વક આમજ વાતો કરતો જ ગયો: ‘સ્વામીજી અહીં જ આપની સાથે રહીને જો અભ્યાસ કરવાની સમજ થાય તો આપનો મોટો ઉપકાર.’

‘તે અડા! અમે શું કામ ના પાડીએ? તમારા જેવા બાકાલુના છોકરા બણીપણીને હોશિયાર થતા હોય તો અમારું શું ખમડી જવાનું છે? અમે તો ખુશી જ હોઈએ ને? ત્યારે અહીં આવજુ’ હોય ત્યારે મંદિર ખુલ્લું જ છે.’

મોઢીધણી વાતચીતમાં ગદલે મહારાજને એવી તો ખાત્રી કરાવી દીધી કે આ છોકરો હવે વહેલો મોડો આપણો શિષ્ય બની જશે. એટલે મહારાજને હજી પણ વિશેષ લાગણી બતાવવાનું મન થયું: ‘કેમ અલ્યા છોકરાઓ, આજે તો અભિષારસ છે. એટલે તમારે જમવાનું કેમ કયું? કંઠાર તો આજે બંધ હશે!’

‘જમવામાં તો મહારાજ, બહાર જઈ ને જમીએ પેસાના મહિયા ખાઈ લઈશું. એટલે ચાલશે.’

‘મહિયા થયો કે મૂખા! એ પેસાના મહિયાનો કોઈ આખો દિવસ નીકળતો હશે! નિબુજાનદ, બુએને જરા, એલ્યા ક્યામાં મહારાજનો પ્રસાદ હોય તો છોકરાઓને જરા. નારતો કરાવે, જરાક પાણીઆધાર થાય.’

આકાદસ મજબનુ લાલવા, સારી પેઢે સુખડો, અઘાણું વગેરે નિબુજાનદે લાગી આવ્યું અને એ પ્રસાદની પત્રાવળી લઈ ગદલે નમીને સાદાંજ કરી રમ્મ માગી. મહારાજે પણ હસતાં હસતાં ઉતરતો લોક બતાવી કહ્યું કે ‘અહીં આવશે તો રકમી અમોદીયાં સુદાં આપીશું.’ ગદલે લાગણીપૂર્વક પ્રત્યંનર આપ્યો કે ‘મારી બા એણે રમ્મ આપશે તો તો જરૂર તરત આવશે. નહિ તો પોર આ વખતે તો આગા વિના રહીશ જ નહિ.’

બહાર મકો અને નાનકો અમારી રાહ જોતા જ હતા. બગવાનના પ્રસાદની પત્રાવળી લઈ એ કપાટાખંધ બહાર આવ્યા. મજબનું લાડુ ને સુખડે જરાખર ઉઠાવી અને આજના મોજબૂની ચિંતા મટાડી દીધી.

એકાદ કલાક આગમ લઈ અમે પાછા ચાલ્યા કરવા ઉપડી ગયા. ઉત્સવ સાંજ સુધી જ હવે હતો. ફરી પાછા છસાંત કલાક રખડી સાંજે અમે બધા ભેગા થયા. દરેક જણાએ પોતપોતાનો કમાણીનો દિસાઅ રજુ કર્યો. સરરાસ આઠ આઠ દસ દસ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. ખીન્ને દિવસે સવારે ધર તરફ પ્રવાણ કર્યું. નીંજાળા સુધી ચાલ્યા, ત્યાંથી વગર ટીફ્ટે ગાડીમાં એકા. રસ્તામાં પકમથા અને સાહેબે છોડી પણ મૂક્યા. ધોળાધો મોટરમાં બેસી ધેર આવ્યા. ગદલની રાહ જોતો ઠાળિયો અને મોતિયો ખડકીની બહાર ઝૂરતા હતા. તે ગદલને આવતો જોઈ ખળે પગે ઉંચા ચર્મ જેને ભેટી પડ્યા.

વાચકો અને કાંતાનાઓને એ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે ૬૫ નંબરનું એ હજાર ગજ જેટલું સુતર કું તેના પર કાંતી શાયો છું. ૫૦ નંબરનાં સુતરની જે આંટીઓ એના ઉપર ઉતારવી એટો સાધારણ વાત હતી. અહીં એ લખતું જરૂરી છે કે ત્રીકોને એકલી બરણી એ સાફ નથી. કારણ રેંટીઓ બારે ફરે છે અને સુતર પણ એક સરખું ઉતરતું નથી. આપા સેંદૃશ જેલમાં એ વાતની અફ ઓછાને ખબર હતી કે કાંતાણુના શાસ્ત્રીય નિયમ મુજબ એક આંટી ૬૪૦ તારની હોવી જોઈએ, ત્યાં તો સોફો ચોટે બાજે ૧૦૦ ગજની આંટી ખતાવતા હતાં. ત્યાં સોફોને એ વાતની પણ ખબર નહોતી કે અમુક નંબરના સુતરમાંથી પાંચ ગજ લાંબી અને ૪૫ ઇંચના પના વાળી સાડી માટે કેટલી આંટીઓ રેવી જોઈએ, આવી બધી વાતો છતાંયે ત્યાંના ખજાખરા તજરબાંધ સોફો એક કુટુંબની જેમ રહેતા હતા. કદત અમુક બ્યક્તિઓને લીધે જ હેરાનમતી ભોગવવી પડતી હતી. મારા તરફ સોફો કટાક્ષ કરતા અને પરાક્ષમાં અને ગાંધીવાદી પણ કહેતા હતા—ખાસ કરીને કાંતાણુને લીધે. એમને એ વાતનું આશ્ચર્ય થતું હતું કે '૧૬સાતમક કામ' અને કાંતાણુનો સમન્વય શી રીતે થઈ શકે છે ?

મારા મિત્રોને એ વાતની ખબર નહોતી કે કાંતાવાથી અને કેટલી નિર્ણત વલે છે અને કાંતાણુ મારી કેટલી રક્ષા કરી છે! જેમ જેમ કું વધારે કાંતાણુ ગયો તેમ તેમ કું કાંતાણુનું મૂળ વસ્ત્ર સમન્વયમાં સફળ થતો ગયો. એ હું માનું છું કે કાંતાણુ 'જાલનું' મારું ઘાન અપરિપક્વ અને અધૂરું હતું પરંતુ જેની માયાની વાતોનું રહસ્ય અને સમન્વય મધું હતું—આંધળાને જાણે આંખો મળી ગઈ હતી!

કાંતાવાનો મારો નિયમ એ જાલનો હતો કે રોજનું એક હજાર ગજથી ઓછું ન કાંતાણું, પછી વાને મુકદ્દમાના કામકાજ માટે હાજર થતું પડે. માંદગી ભોગવવી પડે. સરાહરી કાંતાણુ તો એક હજાર ગજથી ઓછું ન જ થતું જોઈએ. ચંદુ પણ એમજ.

પહેલી એપ્રિલ ૧૯૪૩ થી માંદગીને માર્ચ ૧૯૪૪ ના અંત સુધીમાં મેં રોજના ૧૨૫૦ ગજના દિસાણે કાંતાણું. કોષ કોષ દિવસ તો હું ત્રણ ત્રણ આંટી તૈયાર કરતો હતો તો ક્યારેક ગિમ્મરીને અંગે દિવસ ખાલી પણ જતો હતો. મુકદ્દમામાં હાજર થવાનું હોય છતાંયે દિવસ ખાલી જતા રેતો નહીં. સતત એક મહોના સુધી રોજની અહીં આંટીઓ કાંતી. પહેલી એપ્રિલ ૧૯૪૪ થી માંદગીને માર્ચ ૧૯૪૫ની આખર સુધીમાં રોજના ૧૧૫૦ ગજના દિસાણે કાંતાણું. અને પહેલી એપ્રિલ ૧૯૪૫ થી ૩૦ નવેમ્બર ૧૯૩૫ એટલેકે કું છુટયો. ત્યાં સુધીમાં રોજના ૧૧૦૦ ગજના દિસાણે કાંતાણું. ખસ. ધરપકડ પછી સાદા ત્રણ માસ સુધી રેંટીવાના અવાજે કપડી ન શકાયું. બકીના દિવસોમાં કાંતાણું ઠેકાણું જ ન રહ્યું. મને આજ સુધી એ વાતની ખબર નથી પડી કે આટલું કોષએ કોષ જેલમાં કાંતાણું છે કે નહીં. અખિલ વારસાતીય ચરખા-સંપના અત્યારના મુખ્ય મંત્રી શ્રી કૃષ્ણદાસ મોંધીને મેં એ વિષે પૂછ્યું તો એમણે કહ્યું કે શ્રી ચાંદીવાળાએ ખતરતાં સુધી ૨૫ શેર ચૂર જેટલું કાંતાણું હતું. ૫૦૦ શ્રી ચાંદીવાળાને હું-કલમવાળો અને બંદુકવાળો એ બતાવવા માથું છું કે કદાચ મેં એમના કરતાં વધુ કાંતાણું હોય. મારા જેલમાંના કાંતાણુમાંથી નીચે પ્રમાણે કપડાં બન્યાં છે.—

- (૧) એક તાકો-૧૨ નંબરનો, ૧૨ ગજ લાંબો અને ૩૨ ઇંચના પનાનો.
- (૨) ચાર તાકો-૧૮ નંબરના—ત્રણ તાકો ૧૦x૪૫" અને એક તાકો ૧૦x૩૨"
- (૩) દસ સાડીઓ-૨૫ નંબર ૫x૫૦"
- (૪) ત્રણ સાડીઓ (વિજળી)—૨૭ નંબર-૫x૪૫"
- (૫) ચાર સાડીઓ-૧૮ નંબર-૫x૪૫"
- (૬) મેં સાડીઓ-૪૦ નંબર-૫x૪૫"
- (૭) સાત ખાફ્ટા સાડીઓ-૬૫ નંબર ૫x૪૫"
- (૮) ચાર ધોતીવાં-૨૫ નંબર-૪x૫૦"

(૯) ચાર ધોતીયા-૪૦ નંબર-૪૪૫૦"

કુલ પાંચ તાકા, ૨૬ સાડીઓ અને આઠ મોટા ધોતીયા.

આ પ્રમાણે બધા સૂતરનું વજન ૨૬ શેરથી થોડું વધારે થાય છે. વસ્ત્રકંટના દિવસોમાં જેલના કાંતણથી કપડાનું કામ સરળ થઈ ગયું છે જેની તેવી વાત નથી.

ફોટોકમ્પ સેન્ટ્રલ જેલમાં અમારા જવા અઝાદિ કાંતવાવાળાની મરુકરી થતી હતી, ફોટોકમ્પ સેન્ટ્રલ જેલના ફાટકની અંદર સાત આઠ રેડીયા સહિત, અમારી ટોળી જેવી દાખલ થઈ કે ત્યાંના અમુક દળના દલાસોએ ભવાં ચક્રવીને કહ્યું કે આ લોકો તો સાથે સાથે મશીનગન લાંબા છે. ભૂતપ્રેતથી બચવા માટે જે રીતે લોકો મંતરેલો દોરો સાથે રાખે છે અથવા તિલક-ઝાપ લગાવે છે એજ રીતે ફોટોકમ્પ સેન્ટ્રલ જેલના નજરખંધ દળોના દલાસો માટે આ રેડીયા એવી દાલ જેવા હતા કે ત્યાં કોઈ ખાસ પાટીનો પ્રચાર નિષ્ફળ જતો હતો. ત્યાંના અમુક લોકો તો રેડીયાને પ્રતિક્રિયાવાદીઓનું પ્રતીક સમજતા હતા અને તો એ લોકોની વાતો પર હસતું આવતું હતું, પાંચ નંબરની બેરેકની પાછળના મેદાનમાં અમારા કાંતણની, બેઠક જામતી હતી અને ત્યાં નિમગ્નિત રૂપે કંતાતું હતું. ત્યાં અમે કાંતવા વિષે કરી પ્રચાર નહોતા કરતા છતાંયે ઘણા નવા કાંતવાવાળા અમને મળ્યા રમેશદત્ત પાલીવાલ પર તો માત્ર બેવાથી જ એવી અસર પડી કે તેમણે નિમગ્નિત કાંતવાનું શરૂ કર્યું અને જેલની બહાર પશુ એમનું તથા એમની પત્નીનું કાંતવાનું નિમગ્નિત ચાલે છે. હમીરપુરના શ્રી રામગોપાલ ગુપ્તે પશુ કાંતવાનું શરૂ કરી દીધું.

કાંતવાના આ આર્થિક રૂપ ઉપરાંત એના શાસ્ત્રીય રૂપ પર પણ વિચાર થવા માંડ્યો અને એ વાત જુદું સરળતાથી સમજાઈ ગઈ કે જો ભારતવર્ષે પોતાની આઝાદી ટકાવી રાખવી હોય અને સંસારને એક

સંદેશ દેવો હોય-અમદ્ભૂતની જેમ તો સર્વસાધારણ મટે કાપડની મિલો કરવી એ વિખાતક કામ છે. આપણે ગુલામીની સાંકડી મલીઓમાંથી નીકળીને આઝાદીના એ પ્રથમત એક પર આવી પહોંચ્યા છીએ કે જ્યાંથી આપણે આપણી ઇચ્છા મુજબ સામ્રાજ્યવાદી માત્ર પર જઈ શકીએ તેમ છીએ અથવા વિશ્વ-કલ્યાણને માટે વાર્તાવિક એવી સ્વતંત્રતાનો માર્ગ પકડી શકીએ તેમ છીએ.

આજ આપણામાં એટલી ચોગ્યતા અને સંભવતા, છે કે આપણે બર્મા, મલાયા, સિયામ, સુમાત્રા અને જાવાના વેપારને હાથમાં લઈ શકીએ તેમ છીએ. અને પૂંજવાદી ઝર જન્ય વ્યાપાર દ્વારા આપણે એ દેશોને ગુલામ પણ બનાવી શકીએ તેમ છીએ આપણે ત્યાં કાલસા છે, લોહું છે અને કપાસ પણ છે. મોટી મોટી મિલો બની કરીને આપણે આપણા પડોશી દેશોને સામ્રાજ્યવાદી મનોવૃત્તિદારા ચૂસી શકીએ તેમ છીએ. એમ કરવાની આપણી સક્તિ બરાબર એક પીરુષપૂણું પુરુષ જેવી જ છે કે જેનામાં બર્મા-ચારની સક્તિ રહેલો છે પરંતુ અભિચાર થું સદાય છે ? એ તો કલકત્તી દાય છે. એ જ રીતે જો ભારતવર્ષે અંગ્રેજોનું કે જાપાનીઓનું બનુકરણ કહ્યું- પોતાના 'કાપડ ઉઘોગ'માં-તો આપણે પાણે સામ્રાજ્યવાદી માત્ર પર જઈ પડશે. એમ થશે તો ભારતની આઝાદી વિશ્વ-કલ્યાણને માટે ઔરતની વસ્ત્ર ન રહેતા એક નિંદા અને કલકત્તી કારણ બનશે અને આપણી આઝાદીની આટલી લાંબી લડાઈ બચાઈ ગયુંરો એટલે આવશ્યકતા એ વાતની કે આર્થિક અને રાજ્યનૈતિક દૃષ્ટિએ વસ્ત્રકંટને દૂર કરવા માટે જ નહિ પરંતુ પોતાની સ્વતંત્રતા તથા વિશ્વના અન્ય દેશોની આઝાદીને ટકાવવા માટે પણ આપણે ધરમાં ઝાળમાં ઝાળી એક નાકની મિલ એટલે કે રેડીયો જરૂર રાખવો જોઈએ. ખૂબ દુઃખની વાત છે કે ભવારે આ દેશમાં મિલો નહોતી ત્યારે અહીંથી કાપડ વિદેશમાં વેચાવા જતું હતું અને આજે ભવારે કાપડની મિલો સારા પ્રમાણમાં છે અને નવી ખોલાતી રહે છે ત્યારે

વસ્ત્ર-સંકટ વધતું ગયું છે. સંસારની અને ભારત-
વર્ષની ખરી આઝાદીની રક્ષા માટે ત્યાં સુધી ભાર-
તમાં હાથે કતિલા સતરનો પ્રયોગ નહીં થાય
ત્યાં સુધી આઝાદી દલાવી રાખવી બહુ કઠણ છે.
પરંતુ આદિતું એ તો જાણીએ છે એની વાસ્તવિક
હકીકતના નિરુપણ માટે તો પુનઃ રચના જોઈએ અને
તે એવી આઝાદી તરફ આપણને લઇ જાય તેમ છે
જે આપણા માટે જ નહીં પણ બીજા માટે પણ
શક્તિવર્ધક થઇ શકે તેમ છે એનો અર્થ એ નથી
કે કુલ મોટા મોટા કારખાનાઓનો વિરોધી હું. કાર-
ખાનાં તો અનેક ઉદ્યોગો માટે જોઈએ. પરંતુ કાપડ,
તેલ, ઘેરણ અને એવા બીજાં જે ચાર ઉદ્યોગો માટે
કારખાનાં જોશરા એ તો આપણી આઝાદી માટે
બહુ ધાતક માતું છું.

કર્તવ્ય સ્વાવશ્યન અને ચારિત્ર-નિર્માણ માટે
પણ ઉત્તમ સાધન છે. કારખાનાર અને જીવનની
એવી અનેક વિષમતાઓ માટે તે અત્યેષ ઔષધ છે.
મારી તો એવી ધારણા છે કે રચનાત્મક કાર્ય સિવાય
આર્થિક અને સામાજિક આઝાદી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે
અને ખાદી તો રચનાત્મક કાર્યક્રમનું કેન્દ્ર-બિન્દુ છે.
આજે મને એ વાતની ખુશી છે કે મારા ઘરનાં
બધાં લોકો-ગાળકો સુદ્ધ-પોતાના જ હાથે કતિલ
સતરનાં કપડાં પહેરે છે. એ આ રીતે પંદર કરીઃ
મહુઓ કપડાં માટે સ્વાવશ્યની જની ગતિ તો પછી
કાર્ષી પણ શક્તિ આપણા આત્માને હુણ્ણિત નહીં
કરી શકે અને આપણી આઝાદીને જાંતની નહીં શકે.

સંમેલનર જીવનમાં

૧૯૪૨ની ૭મી ડિસેમ્બર તારે પોલિસ અમલ-
દારોએ કાર્ષી તારે એમણે ધારણું કે તોડરચાવી
અને બ્રિટિશ સરકાર પકડવાવાળાઓને જીવ્યા દર-
જાન આપશે અને કાર્ષી ઈનામ પણ આપશે; કારણકે
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદી વિરુદ્ધ લડનારા અને એની
જર ઉખાડવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓની તેમજે કુલ
ધરપકડ જ કરી હતી એમ નહેતું, તેમથી કેટલાકને
ખૂન મામાં અને અપમાનિત પણ કર્યા હતાં. આ

ઉપરાંત ટ્રિટીકટ માઈસ્ટ્રેટ અને પોલિસ અમ-
લોએ ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું હતું કે આ લેખકને તો
ફરિશી મળશે અને બાકીના આરોપીઓને સાન વધ્યા
માંકીને વીસ વર્ષ સુધીની સખત કેદની સજા થશે.
પોતાનો આ ઉદ્દેશ ખ્યાલમાં રાખીને અધિકારીઓએ
અમને કાચા ફેદી (under trial prisoners)
નહોતા મર્યા. અમને નક્કરબંદી ફેદી (security
prisoner) બનાવીને આમાં સેન્ટ્રલ જેલ મોકલી
દીધા. એ ખાસ અદાલતો (special courts)
નો જમાનો હતો. માન્યું હતું કે તરત જ ફેંસલો
મળી જશે અને અમલદારોની મનોમામના પૂરી થશે.
પરંતુ અધિકારીઓના ખત તો જરૂર કરતાં થે વધુ
મેસાં હતાં. પાછળથી પૂઠપરછ વખતે ફોર્ટ-ઈન્ડિય-
કટર પાસેથી ખખર પડી કે આમાં, વહાંત કેસને
આંતરપ્રાંતિય વહાંત કેસ બનાવીને તેમાં મખ-પ્રદેશ,
દિલ્લી, પંજાબ, બિહાર અને પ. પી.ની પપ વ્યક્તિઓ
પર મુકરો આલશે અને એમાં સરકારી રશી અદ-
લત ડિવાઈ, કીડીજીવત પાલોવાય, જગનપુરાઈ રાવત,
શમસુલાય ચટ્ટોવંદી, આચાર્ય જીવલકીશ્વર, રાધ-
શામ કર્મા, ગોપીનાથસિંહ, ડોક્ટર, નિરંજનસિંહ
વગેરે આરોપીઓ દરો.

આટલી વ્યક્તિઓને એક સાથે રાખવામાં આવશે
એ કલ્પના માન્યો પણ અમને આનંદ થયો હતો.
અધિકારીઓએ ખૂન વિરત્ત ગળા બિહારી હતી.
એમની દયા એ પાતલ લોભા જેવી હતી જે સત્તાના
નશામાં અવિળા થઇ ગયું છે. એમણે જેમ જેમ
વધુ પ્રયત્ન કર્યા અને તેમ તેમ આશા ખંધાતી ગઈ.
અમને પુદ-કેદી એટલા માટે ન ખંધાવા કે જેથી
અમે મુકરો લાવા માટે અમારા મિત્રો અને ધરનાં
ચાણસોને ન મળી શકીએ. અમારી ઉપર રફમી
કલ્પન પણ લાગુ પાડેલી હતી અને અમે કાચા ફેદી
મળી હતાં. જોરજુલમ, અન્યાય અને નીચતા દેખાડ-
વામાં મુખ્ય હતા છૂપી પોલિસના ડેપુટી-મુખિયે-
નેટ મિ. ચાંવરી અને છૂપી પોલિસના ઈન્સ્પેક્ટર
(દમણી જે રહેરાડનમાં સર્કલ ઈન્સ્પેક્ટર છે) ગાય-
પ્રસાદ. લગભગ એક વર્ષ સુધી તો પોલિસવાળા

જીવાની જ સેતા રક્ષા અને તે દરમીયાન ખાસ અદાલતો બંધ કરી દેવામાં આવી. પહેલી દાર તો પોલિસની એ જ ધર્ષ. સાંજભૂત દંત કે આંતરપ્રતિષ્ઠા વચ્ચે-ત્રેસને માટે લગભગ વોસ સાખ રૂપિયાની માત્રણ કરવામાં આવી હતી. ૫૫ બકિત પર કેસ ચલાવવાનો હતો. પરંતુ પાછળથી મોટા પ્રમાણ વકીલોની સલાહ મુજબ ફક્ત ૧૪ બકિતએ ૫૨ જ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો.

સેટલ જેલ-આમાંની અંદર જ મેજસ્ટ્રેટની અદાલત બેસતી હતી. સહુથી વધુ કુટુંબની વાત તો એ હતી કે કુટુંબી લોકોને અદાલતમાં આવવાની છૂટ તો હતી, પરંતુ અમે કોઈની સાથે વાત નહોતા કરી શકતા. અમલદારો તરફથી એ વાતની તો ખાસ તાકીદ હતી કે આરોપીએ ધરવાળાઓ જોડે વાત ન કરી લે. આરોપીએના કુટુંબીઓ માટે ખાસ પ્લાટ રાખતા કે કોઈ આરોપી કુટુંબીજન જોડે જોડકે પણ વાત ન કરી લે. આરોપીઓ અને કુટુંબીઓ આમ પાસે હોવા છતાં દૂર હતાં. બાળકો અમારી પાસે આવવા માટે તલસતા જ રહેતા; પરંતુ કોર્ટ-ઇન્સ્પેક્ટર જમુનાપ્રસાદ અને છૂપી પોલિસનો ઇન્સ્પેક્ટર રામપ્રસાદ એ વાતથી આનંદ અનુભવતા કે અમે બાળકોને લાડખમાં હાથે રમાડી નહોતા શકતા.

પરંતુ રથળના અદરથી દિલગુ અંતર થોડું દૂર થવાનું હતું એમ તો અમારી પાસે જ પોલીસના નગપટ્ટ દતા છતાં હવે અને શુદ્ધિયો તો તેઓ અમારાથી દળગ કેસ દૂર હતા

મેજસ્ટ્રેટ ૧૬માંથી ૧૩ જજને સેશન અદાલતમાં મોકલી દીધા. સેશન અદાલતનું કામકાજ પણ જેલમાં જ કરવામાં આવે એ માટે-કહે છે કે-પ્રથમ કરવામાં આવેલો થરંતું કોણ જાણે કેમ પાછળથી એમ જ નકકી થયું કે અમને જેલની બહાર સેશન અદાલતમાં જવું પડશે. જ્યારે અમને એ સમાચાર મળ્યા ત્યાર અમારે જેલ બહાર સેશન અદાલતમાં જવું પડશે ત્યારે અમારા આનંદો પાટ ન રહ્યો. જેલની આર દિવાલોથી ખૂબ કંટાળી ગયાં હતા. ચારે બાજુ

અમને જતા જ જાણે દેખાતી હતી. એની એ બેંકો એનાં એ ઝાડ, એનું એ એકસ જીવન અને રાત્રે એમાં જ પૂરાવાનું. મુકતાકાચ જોવા માટે તો હવે તલસવું હતું. જેલના ફાટકની બહાર હાથકડી પહેરીને પોલીસના પહેરામાં નીકળીશું ત્યારે દુનિયાના જાતજાતના લોકો તો સડક પર જોવા મળશે. જરાક વાતાવરણમાં અદલખદલનો આનંદ હવાશે. જીવનમાં જરા સગસતા આરશે આવા વિચારોથી અમે કહેવાતા બાપંકર વિદોહી અને ત્રાસવાદીઓ ખૂબ પ્રસન્ન હતા

જેલના ફાટક પર અમારે થોડો ધણી હેરાનમતી જેવર ઉમ્મીદસનની હુમ્માઈને અમે જોતજવતી પડતી. એણે રપટરપે કહ્યું પણ હતું કે એની સમગ્રી સદાનુભૂતિ પોલીસની તરફ જ છે. અમારે પણ એની કંઈ મહેરબાની નહોતી જેઈતી. અમારામાંના એક સાહેબની તે મરકરી કર્ષા કરતો એની પણ અમને કંઈ નહોતી પડી. અમને તો એના અન્યાય તરફ જ ધ્યાન હતી.

હાથકડીઓ પહેરીને જ્યારે અમે લોકો જેલના ફાટકની બહાર જતા ત્યારે સશસ્ત્ર પોલીસો અને બાજુ આવી જતા અને અમે પેટ્રોલ-કારમાં બંધ બેસતા અદાલત મુદ્દી લઈ બપોરે પોલીસોની ટુકડી એક અધિકારીના અંકુશમાં રહેતી. સશસ્ત્ર પોલીસના બાજુસો મોટે ભાગે બદલાતા જતા પરંતુ અમલદારોમાં તો લગભગ એ કે ત્રણ જ રહેતા અમલદારોમાં એક સુમેદાર હતા. એમનું નામ જુમ્મનખા.

જુમ્મનખા તરફ અમારા લોકોનું આકર્ષણ સ્વાભાવિક હતું. કારણકે એની સાથે જે બાળકો પણ આવ્યા કરતા. બાળકોની ઉમ્મર આઠ અને દસની હતી. કદાચ એથી ઝાંઝી પણ હોય. જેલની આર દિવાલો વચ્ચે બાળકો ખુબ ચાદ આવે છે. એટલે જ્યારે અમે જે બાળકોને બેઠેલા જોતા ત્યારે મને તો મારા બાળકો ચાદ આવી જતાં, કેટલી બોળી અને સરળ એમની મુખામુતિ હતી! બાળકોના ચહેરાઓ પર કંઈક ઉદાસીનતા જવાઈ ગયેલી. કંઈક એકલતા તરી આવતી. કું પેટ્રોલ-કારમાં ડાહ્યવરને

અડીને બેસતો. એક દિવસ કોણ જાણે કેમ બાળકોને ભેળંતે દિલ ભરાય આવ્યું અને સુમેદાર, ભુખ્ત નખાને પૂછી બેઠો, તમે આ નાના બાળકોને જ્યાં તેજ વૃષાં તમારી સાથે શું કામ લાવો છો ?

“મારા ઉપર ખૂબો આપ વરસ્યો છો, પંડિતજી !” ભુખ્તનખાને ઠંડો થાસ લખને કહ્યું, અને બાળકો તરફ સક્રિય કરીને કહ્યું “આતી મા ખુલ્લુ પામી જો, અને હવે એમની મા કહો કે બાપ હું જ છું. ને બીજી યાદી કરું તો નવી બીજી એમની જિંદગી બગાડી મૂકે. પોલીસ-સ્ટાફનામાં કોનો પામે મૂકતા આવું ? એટલે મારી સાથે જ ફેરવું છું.”

ભુખ્તનખાની વાતથી એક આંચકો લાગ્યો. અને હવે ઝૂંપને સહાનુભૂતિના બે કૃષ્ણ-આંસુ સ્વર્ગવાસી આંતમા તરફ ચડાવ્યા; પેટ્રોલશાર રસ્તો કાપતી આગળ વધી. તે દિવસે મારાથી સૂતો ન બોલાયા. અદાસ તમાં પહેલોએ અમને મળવા આવનારાઓ અને કુટુંબીઓ જેઠે વાતો કરવાની સમગ્ર મળી હતી. પોલીસે તો લણી પ્રયત્ન કર્યો અમને ભોળત વિચેરે કંઈ ન દેવામાં આવે. કારણ એ હતું કે મિ. ચક્રવર્તી અને રામપ્રસાદે છુપનભર કાંધાદારી કાઢ્યોના જ કેસ ચલાવ્યા હતા. કદાચ પહેલીબાર આટલો મોટો રાજનીતિક અને સંગીન કેસ એમના હાથમાં આવ્યો હતો. એમની બુદ્ધિ લાઘવીના બળદ નેવી હતી.

સેક્શન અદાલતમાં અમને લોકોને, કુટુંબીઓ અને મિત્રો ખાવાનું આપતા. અમે પણ ભુખ્તનખાના બાળકોને ખવડાવ્યા વિના ન ખાતા. માતૃદીન બાળકોને ભેળંતે અમને ખૂલવ્યા થતી. ભુખ્તનખાં અને બીજા પોસિસોને અમે હાઠી હાંધું હતું કે જે બાળકો નહીં ખાપ તો અમારાયો પણ કંઈ નહીં ખાઈ શકાય. બદલામાં અમારે કંઈ છૂટ નહોતી ભેળંતી. અમે તો નિમમોનું બરાબર પાલન કરતા હતા.

ઇન્સ્પેક્ટર રામપ્રસાદ અને કેપ્ટન-ઇન્સ્પેક્ટર જમુનાપ્રસાદની આંખો એમના દિલના દેખે પ્રકટ કરતી અને જે એમનું ચાલણ હોત તો તો

તેઓ શું ન કરત ? જે કે કાંઈ કરવામાં તો તેમણે યાકો રાખી નહોતી.

અદાલતથી નેક જતી વખતે અને નેલધી અદાલત જતી વખતે અમે ફક્ત ત્રણ સૂત્રો પોકારતા “ભારત માતાને જય” “મહાત્મા ગાંધીને જય” અને “ઇન્ડિયાન જિન્દગીદ.” આ સૂત્રો સાંભળતાં જ ઇન્સ્પેક્ટર રામપ્રસાદ અને જમુનાપ્રસાદ યુએમ યતાં એટલું જ નહીં પણ એમ લાંબાનું હતું કે જાણે એમનો દોસત લૂંટાઇ ગય છે.

x x x

એક દિવસ અમે લોકો અદાલતમાં ઊભા ઊભા વાતો કરતા હતા. લયનો અમય હતો. જજ સાર્વજનિક લંચ કરવા ગયા હતા. ત્યાં એક મનુષ્યે આવીને પૂછ્યું.

“આપનું નામ શું છે ?”

“આપ સા માટે નામ પૂછો છો ? આપ કોણ છો ?”

“હું દરિપત. યાજ્ઞાને દારોગો છું” અને જરા પૂછપરછ કરવા આવ્યો છું.”

“અમે લોકો અદાલતના બંધનમાં છીએ. અને અદાલતની આજ્ઞા વિના આપ કંઈ પૂછપરછ ન કરી શકો.”

“મેં તો જજ સાહેબ પાસેથી પહેલેથી જ મંજૂરી મેળવી લીધી છે.” દારોગાસાહેબે કહ્યું. “સારું. તમારે શી માફિતી ભેળંતે છે ? પૂછો, માટે નામ છે શીરામ ચર્મા :”

“નેકમાંથી અદાલત અને અદાલતમાંથી નેલ જતી વખતે આપ સૂત્રો પોકારો છો ?”

“જી હા” “આપ ક્યા ક્યા સૂત્રો પોકારો છો ?”

“અમે ફક્ત ત્રણ સૂત્રો પોકારીએ છીએ-અને તે આ પ્રમાણે છે-મહાત્મા ગાંધીની જય, ઇન્ડિયાન જિન્દગીદ અને ભારત માતાની જય.”

“અંગ્રેજ સરકારને નામ લાગ્યો કરીને ભરકા

રમાં દાખલ થવું પાપ છે. એ સૂત્રો આપ નથી પોષારતા ?”

“અમે ઇચ્છીએ તો એમ જ છીએ પરંતુ એ સૂત્રો અમે પોષારતા નથી. અને ન પોષારવાનું કારણ એ છે કે આ સૂત્રો પોષારવાયો આપ ફક્ત ભારત-વશા-કાનનતી ૩૮ મી થારા મૂળજ જ કેસ ચવાવી શકો. જે કેસ ચાવી રહ્યો છે એમાં જ ફરી તો હાઈ ચકાવ તેમ છે તો પછી ૩૮ મી ધારાનો કંઈ અર્થ જ નથી અને આ આપની છેકછાક કરવાથી કંઈ ફાયદો પણ નથી.”

અન્ય સાથીઓને પણ આ પ્રમાણે પૂછીને દારોગો આવ્યો ગયો. સેશન અદાલતમાંથી અમને લોકોને બધી ધારાઓમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા અમારામાંથી ફક્ત એકને—મારા મોટા ભાઈને—એક ચેરકાયદેસર કાગળ રાખવાના ગુના બદલ ૬ માસની સજા સજા થઈ

અમારા નિર્દોષ કરવાથી તાત્કાલીન સરકાર, દૂધી પોલિસનો સ્પેશલ વિઝામ, ડિરેક્ટર મેજિસ્ટ્રેટ અને દૂધી પોલિસની બીજા લોકો એટલા ચિંતાયા કે અમને આતંકવાદી ક્રાન્તિકારી ખપાવીને ફતેહગઢ સેન્ટ્રલ જેલમાં મોકલવાનો હુકમ થયો.

૧૯૪૪ ની બીજી સપ્ટેમ્બર અમે નવારે સેન્ટ્રલ જેલ છોડીને ઝોના ફાટક પર પર આવ્યા તો જોયું કે સુબેદાર જુમનખાં યસજી પોલીસો સાથે જોગા છે. અમને જોતાં જ તે અશ્ચર્યથી બોલ્યા, “યા અલ્લાહ, પંડિતજી, તમે છો? ખુદાની મહેરબાની છે કે તમે નિહોષ કર્યા. તમને અદાલતમાં લઈ જતા મને ખૂબ ચરમ આવતી હતી. તમારી સુકિતના ખબરથી ખૂબ આનંદ થયો. તોખા, તોખા, સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પુઃ સાહેબે મને કેટલો કરાવ્યો હતો કે તમે લોકો સુખાના સૌથી ભયંકર મનુષ્યોમાંના છો. પોલિસઓ પર હુમલો કરી શકો તેમ છે. રસ્તામાંથી ભાગી જઈ શકો તેમ છે. એટલે જ મને હુકમ મળ્યો છે કે તમને લોકોને લાવીને પોલીસ-લાઇનમાં રાખવામાં આવે અને લોકોને એ ખબર ન

આપવામાં આવે કે તમે લોકો કયા રોકેટથી બેસીશો અને ગાદી આવવાને પાંચેક મિનિટની જ વાર હોય ત્યારે જ તમને રોકેટ પર લઈ જવા. રોકેટ સુધી તો કંઈ વાધો નથી. પણ આપ ખાતો રાખજો કે હું તમને બધાને ખૂબ આગમચી લઈ જઈશ. તમને મોઈ તકલીફ નહીં પડે. બસ, એક વાતનો ખ્યાલ રાખજો કે કોઈ સાહેબ રસ્તામાં કોઈને ચિડી કે એવું આપે નહીં.”

લાઇન-ઈન્સ્પેક્ટર પોતાના બંગલેથી નિશાની આપી અને અમને ઇંદગાહ રોકેટ લાવવામાં આવ્યા. પહેલેથી જ અમારે માટે ઇંદર કલાસનો ડબ્બો રિજર્વ કરાવ્યો હતો. લહેરથી બેઠા. એવું લાગતું હતું કે જાણે નવી દુનિયામાં આવ્યા છીએ.

રસ્તામાં સુબેદાર જુમનખાં જોડે વાતો થઈ. ખૂબ કેટલેકથી જુમનખાંએ પૂછ્યું, “સેશન અદાલતમાં શું કોઈ આપને એ જાતની પૂછારજ કરવા આપ્યું હતું કે આપ કયા કયા સૂત્રો પોષારો છો?”

બધી વાત જુમનખાંને કહીને મેં કહ્યું, “શું એમાં કંઈ રહસ્ય છે કે તમે આ સવાલ પૂછ્યો?”

જુમનખાં—“કંઈ વાત ન કરો! પંડિતજી ખુદાએ જ તમને મદદ કરી છે નહીં તો રામપ્રસાદ અને જમનાપ્રસાદે તો બધું કરવામાં બાધી રાખી નહોતી.”

“એ તો ઠીક; પણ તમારા કહેવાનો અર્થ શું છે?”

જુમનખાં—“વાત મૂળ એ છે કે એ લોકોએ મને ખૂબ હેગન કર્યો.”

“તમને શી રીતે હેરાન કર્યા?”

“રામપ્રસાદ અને જમનાપ્રસાદે એ પ્રયત્ન કર્યો કે તમારી ઉપર ૨૮મી કલમ લાગુ પાડવામાં આવે જોવી અમે તે રીતે પણ તમને ફસાવી શકાય, જે સંગીન સામસાઓમાંથી બચે તો જે ૩૮ મી કલમ પ્રમાણે પણ ઘણી વર્ષની સજા થઈ શકે; એ લોકોએ એ પ્રમાણે એક કેસ ધરાવવું વિચાર્યું. એ માટે તકસાધુ મોટા સાક્ષી પણ તૈયાર કરી લીધા હતા.

મને બોલાવીને એમ કહેવામાં આવ્યું કે હું એવો લેખિત રીપોર્ટ આપું છું કે તમે લોકો “અંગ્રેજ સત્તાતલનો નાશ થાઓ.” “લશ્કરમાં બેઠાવું પાપ છે” વિ. સૂત્રો પોકારો છો. પછી એકાદ દિવસ રસ્તામાં પેટ્રોલકારને રોકીને તમારા પર હુમલો કરવામાં આવે અને છતાંયે જો તમે સૂત્રો પોકારો તો તમને ખૂબ મારવામાં આવે. કિચ્ચને પણ ઉપયોગ કરવો અને જરૂર જણાય તો ગોળી છોડતાંયે અચકાવું નહીં. પછી બધું ભેઈ લેવાશે. મેં એમને જણાવી દીધું કે મારા પર ખુદાનો આપ છે. હમણા જ બીબી ગુજરી મધ્ય છે. બાળ-બચ્ચાવાળો માણસ છું. આરોપીઓ સારા ધરના માણસો છે અને તેઓ પણ બાળ-બચ્ચાવાળા છે. તેઓ આ સૂત્રો પોકારતાં પણ નથી. મારાથી આવો ગુનો નહીં થાય અને ત્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું કે તુ કાદેબની પણ આવી જ ધૂંઝા છે. મેં કહ્યું કે આવો રિપોર્ટ હું આપું એ ખતલખતો લેખિત હુકમ તમે આપો તો વુ રિપોર્ટ આપું. અને તો પછી ખુદા સમક્ષ હું ગુનેગાર નહીં ગણાડું. પરંતુ એવો લેખિત હુકમ મને મળે નહીં ત્યાં સુધી હું આવું નહીં જ ૩૩—સભે મારી નોકરી ભય. મારા ઉપર સમપ્રસાદ અને જમનાપ્રસાદ બહુ નારાજ થયા. એમણે મને મમકો પણ આપી કે તેઓ મને ભેઈ લેશે. મેં આવી ના પાડી છતાં પછી મને ખબર પડી કે એમણે એવી પૂછપરછનો પ્રયત્ન તો કર્યો જ હતો. પણ મારી સમ્પૂર્ણ વચ્ચર એ કેસ સાબીત ન જ થાય એટલે તેમને ચૂપ રહેવું પડ્યું.”

જુમ્મનખાની વાતો સાંભળીને હું તો દમ જ થઇ ગયો.

૨૨તામી અને ખૂબ આરામથી સમય વીતાવ્યો. ફોતદગદ રહેલો અને ઉત્તરો. લગભગ બે વર્ષે હું અને શ્રી. પીતામ્બર પંત એક માર્ચલ દૂર ફરતાં ફરતાં ચીંચ ગયા. અને અમારી સાથે કોઇ પોલિસ નહોતો. પરંતુ મનુષ્યત્વ અને નૈતિક બંધનોથી બંધાયેલ હતો. કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા અને એના તરફની જુમ્મનખાની શ્રદ્ધા હાનર પોલિસો કરતાં વધારે બંધનના સ્વરૂપમાં હતી.

ફોતદગદ સેન્ટ્રલ જેલમાં તો અમને પગપાળા જ લઇ જવામાં આવ્યા. અમને જેલવાળાઓને મોંઘીને બ્યારે જુમ્મનખાં ચાલવા લાગ્યા ત્યારે મારી જોડે કાચ મેળવીને તેમણે કહ્યું. “માફ કરજો, પંડિતજી ! જો અમારા તરફથી તમને કંઈ તકલીફ પડી હોય તો.”

મેં જુમ્મનખાના બન્ને બાળકોને મારી વતી વફાલ કરવા કહ્યું.

ખબર નથી આજે જુમ્મનખાં ક્યાં નોકરી કરે છે. એક વાર જુમ્મનખાં અને એના બાળકોને ચાપાણી માટે બોલાવવા છે. યુ. પી.માં કોંગ્રેસ સરકાર છે અને ડાળદમામવાળા પોલિસવાળાઓની જે ધમાચકડી મચી છે એમાં કદાચ સુરેશ્વર જુમ્મનખાં જેવા સજ્જન માણસને કોઇ ન પણ સંભારે. હમ્મજા થાય છે કે ક્યારેક યુ. પી.ના શુદ્ધમંત્રોને જુમ્મનખાં વિશે વાત કરે.

★

ઉત્પત્તિનો વિચાર નિમિષાત્મક રીતે થઇ શકે તેવું નથી. પણ કાલ પહેલાં ભગવાન એકલા હતા અને પછી પોતાની રમત મારે ભગવાને જગત બનાવી દીધું એ વાત બંધખેસતી નથી. નિરાકારમાંથી સાકાર થી રીતે થઇ શકે તે સમજાતું નથી. બીમમાંથી ઝાક થાય છે તેમ ભગવાનમાંથી જગત યંત્ર હોય તો ઝાક થયા પછી બી મળતું નથી, તેમ જગત થયા પછી ભગવાન મળે નહિ. જો ભગવાનના ચોક્કા અંશમાંથી જગત યંત્ર હોય તો ભગવાનના ભાગ પડી ભય છે. આપણે ભગવાનને એક ભાગ ઉપર રાખીએ અને બીજો ભાગ નીચે રાખીએ તો તેમ બની શકે નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વગુણીઓએ આ બાબતમાં બહુ વિચાર કર્યા છે, પણ ચોક્કસ નિર્ણય કોઇ આપી શક્યા નથી.

—રાધાકૃષ્ણન

[૧] સાપનો ભારો

શ

કરો. કુંભાર કું ગામમાં આવ્યો હતું એ જાણતાં મારી પાસે આવ્યો. માથે બધેલું ફાળિયું મારા પગ વાળી મૂકી એ રડી પડ્યો. આજીજી કરી—મોટા ભાઈ! મારા કુખનો નિકાલ લાવો, બાઈસાજ. અને ખીજી બધા બેઠા હતા એમના બધી હાથ કરી ઉમેયું - 'આ બધા છે, એ હું નાગો હોઉં તો.'

મેં શરૂ કર્યો એવું ફાળિયું માથે બાંધી દેવા કહ્યું એના મોં ઉપરથી લાગતું હતું કે માથું સીધું છે પણ કોઈ કામમાં ભરાઈ પડ્યો છે. એટલે મુઝાઈ મર્યો છે. મેં કહ્યું: 'તારે શું કુખ છે?'

મારી પાસે બેઠેલાઓમાંથી એક બેલું કહ્યું: 'એલું બેરું ક્યું છે. પહેલાં ધણીએ એના ઉપર, ને એ બાઈ ઉપર કેસ કર્યો છે કોર્ટમાં પણ' ધણી યદ્ય મરુ' તે છતાં આવું કંઈ નહિ થયું એવું લાગે છે.'

મેં પૂછ્યું: 'એ બાઈએ પહેલાં ધણી પાસેથી ફારજતી (દુટ્ટા હેડા) લીધી ન હતી તો પછી તે બેલું બાંધે એને ધરમાં પાલી શું કામ? એ તો મોટા શુભ: ક્યો કહેવાય. માર્કનું બેરું ભગાડી લાવતું એ બેરું તેવું ધારે છે?'

શરૂ કરી કુંભાર બોલ્યો: 'મોટાભાઈ! મેં એને ભગાડી નથી આવડ્યું, પૂઝો કનુભાઈને!'

કનુભાઈએ કહ્યું: 'ભાઈ! આ લોકોની નાતમાં કનેડાં મળ્યા થાય છે. વરસ બન્ને લરસનાં બાળક હોય ત્યારથી વિવાહ કરી મૂકે છે. અત્યાર સુધી તો પેટમાં બાળક હોય ત્યારથી વિવાહ થતો. પણ એ હવે બોલ્યું થયું છે છતાં કનેડાં મળ્યાં થાય છે. મળ્યાં દાખલામાં હોડારાં કન્યાના કરતાં ત્રણચાર વધે' નાના હેય છે. શરૂ કર્યો ધરમાં પાલી છે તેઓ' પણ એવું છે. એનો ધણી પાંચ વર્ષે' નાનો છે એટલે એ બંનેને મળતી રાસ ન આવી. અને એ બંને કાણુ જાણે શી ગાંઠ પડી ગઈ કે પાંચ છ વરસથી ધણીને ઘેર જતી ન હતી.'

મેં કહ્યું: 'તો પછી એના બાપે ફારજતી કેમ ન લીધી?'

શરૂ કરી બોલ્યો: 'એના બાપને તો. ધણીએ લેતો હોય પણ સામે ધણી ના બાપે એટલે એ શુ કરે?'

હું: 'ના કેમ બાપે?'

શરૂ કરી: 'નાથો કુંભાર (બાઈનો સસરા) તાતમાં પટ્ટા છે. એને એમ કે મારા હોડારાની વધુ ફારજતી લે તો મરુ' શું નાક મહે? એટલે કહે છે કે હું જાને ફારજતી આવું! મારા હોડારામાં શી બોડ છે! પણ હોડારાનો બાપ થાક્યો ક્યાં સુધી ધરમાં સાપનો ભારો સંધારી રાખે. એટલે એલું હોડારાને કાચવા મારી—તું તારે ઘેર જા. નાતમાં અમારે શું મોડું દેખાઈ? માથાપતી આ રાકોડકથી 'એ' પછી કંઠાળા થી રિસાઈને એ અહીં નાસી આવી.'

મેં પૂછ્યું: 'અહીં કેમ નાસી આવી?'

કનુભાઈ: 'અહીંનો મંગળ કુંભાર એ જાણી બનેલી થાય છે એટલે એને લા આવી પેટ દૂડી એલું કુખની વાત કરી; એલું પોતાનો નિમય જાહેર કર્યો કે એ નથી પિયર જવા માગતી કે નથી સાસરે જવા માગતી. એ કાઈ જગાએ કામ બેસાડે તો એ તું ધર મહિવા ખુશી છે. બાકી છેવટ પોતે કુવા-હવાયે કરશે.'

એડે એડે બીજે બેલો બોલ્યો: 'એટલે શરૂ કરી કુંભાર પરકુખબંધન નીકળ્યો—એલું પોતાન ધરમાં બેસાડી!'

શરૂ કરી બોલ્યો: 'ખરા દિલથી કહું છું, એન કુખને લીધે એના બનેલીએ અને ખીજી નાતવાળા એએ કહ્યું એટલે મેં એને ધરમાં પાલી, બાકી મેં એ નહિ તો ખીજી મળવાની હતી.'

મેં કનુભાઈ સામે બોલ્યું. મારો બાવ સમજી જઈ એ બોલ્યો: 'એ વાત એની સાચી છે. એને તાત માંથી લીડતાં બેરું મળે એ ખરું, બધાંએ એ આવક કરીને ધરમાં મલાવી.'

દં : તો હવે નાતવાળા કેમ મદદ કરતા નથી ?

યકરે : 'એ બધા શું કરે ? કોર્ટમાં કોર્ટનું શું ચાલે ? વકીલે કહેવડાવ્યું તેમ મેં જુઠું કયું કે મેં એને ધરમાં બાંધી નથી. પણ મારું એ જુઠું ચી રીતે ચાલે ? એના પેટમાં ઊંકડું છે. હું કેકતું દુઃખ જેવા ગયો ને મારે ઉપાધિ આવી પડી છે...' કહેતાં કહેતાં ચકરે કુંભાર ફરી રહી પડ્યો !

[૨] હું શું કરું ?

એ બાહીધારી કાલેજમાં બેસ્યો તો યુવક મારી પાસે આવ્યો. છું : 'કહી આપની એક બાબતમાં સલાહ અને મદદ રેવા આવ્યો છું.'

હું : 'તમારો દક્ષીણ એક વખત જણાવો.'

યુવક : 'મારું લગ્ન પંદર દિવસ પછી છે. હું પોતે લગ્ન સાદાઈથી પતાવવું એમાં માનું છું. વળી આજે તો અનાજની એવી કોટલી છે કે સાદાઈમાં કે સુધારામાં ન માનતા વ્યવહારિક માણસે પણ જમણવાર કરી અનાજનો દુબાય ન કરવો જોઈએ. એ સંજોગોમાં મારા જેવા સાદાઈમાં માનતા યુવકની તો બેવડી ફરજ થઈ પડે છે કે લગ્ન નિમિત્તે તો જમણવાર ન જ થવો જોઈએ.'

મેં ધર્મ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : 'તમારી બાવનાની હું કદર છું તમારે એ બાબતમાં મક્કમ રહેવું જોઈએ.'

યુવક : 'પણ એમાં મારે ધર્મસંકટ આવ્યું છે. માથાપ જેવો આમ્રદ લઇને બેઠો છે કે જન વચર તો કહી બને નહિ. સાચી બાજુ સાચરી પણ પણ એવો આમ્રદ લઇને બેઠો છે કે જન તમે નહિ લાવો તો પણ મારે તો તે દિવસે જમણવાર કરી વગર છૂટકો નથી. મારા બાપ પિત્રાઈ કે સર્ગવિદાઈને જમાણવા વગર ન ચાલે ! મેં બને પણને સમજાવવા પણ પ્રયત્ન કર્યા પણ એકે પણ નમતું મૂકતો નથી.'

હું : તો તમારે બનેને જણાવી દેવું જોઈએ કે હું એ રીતે કહી લગ્ન નહિ કરું.'

યુવક : 'મેં એ કહ્યું તેથી બા બે ત્રણ દિવસથી અન્ન ત્યાગ કરી બેઠો છે. કહે છે—લગ્ન લીધા પછી તું ના પાડે તો અમારું નાક કું રહે ? તું નહિ પરણે તો અપનાસ કરીને દેહ છોડીશ.'

હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

યુવકે આગળ કહ્યું : 'માથાપ ધરમાં છે. એમના દબાણને લીધે, મારી ઇચ્છા ન હતી. છતાં હું પરથ્યા તૈયાર થયો છતાં એ લોકો મારી આટલા ભાવના પણ નથી કબૂલ કરતા.'

હું સમજ થઈ ગયો. પૂછ્યું : 'તમારે કેમ લગ્ન નહોતું કરવું ?'

યુવક : 'હું માનું છું કે માણસ કમાતો ન થાય ત્યાં સુધી લગ્ન કરી નથી જવાબદારી ન રચીકરવી જોઈએ. પરંતુ માથાપને એવી ઇચ્છા કે મરતાં જીવતાં લગ્ન જોઈને જઈએ. એમનું દિલ દુશ્વારું હતું એટલે મેં છેવટ લગ્ન માટે દા પાડી.'

મેં તરત કહ્યું : 'હવે માથાપ તમારું કહ્યું નહિ માને'

યુવક : 'કારણ ?'

હું : 'માથાપ તમારી નબળાઈ સમજી ગયાં છે. તમે માનેલા લગ્ન સિદ્ધાંત ઊડાવા તૈયાર થયા છો એટલે આ બીજાં સિદ્ધાંત નહિ છોડો એમ એમને વચી ગયું નથી. વળી હું પણ એમ માનું છું કે જો તમે લગ્ન જેવા મુખ્ય પ્રશ્નમાં લાગણીને વચ થઈ નમતું મૂક્યું છે તો જમણવાર જેવા ગૌણ પ્રશ્નમાં છેવટ સુધી મક્કમ રહી ચક્રો નહિ, એટલે મારી તો તમને એ સલાહ છે કે તમે ભરવા પછી, પત્રબર થવા પછી લગ્ન કરવામાં માનતા હો તો એ મુદ્દા ઉપર તમારે મક્કમ રહેવું જોઈએ. અને તેમાં ન રહી દોષ તો આનાના મુદ્દા ઉપર નહિ રહી દોષ.'

યુવકને પોતાના હૃદયે આવી જતાં મારી વાત ગળે ઉતરી દોર તેમ એ પછી ગયો.

[૩] બે મૂર્તિઓ

વડાદરા રાજ્યનું વિલિનિદરણુ થયું તે કારણે અમુક અમલદારો નિવૃત્ત થયા તેમાં મારા એક સ્નેહી પણ જીન્ડી પાવરી ઉપરથી નિવૃત્ત થયા હતા. મેં એમને મુલાકાતમાં પૂછ્યું: 'હવે આપ શી પ્રવૃત્તિ કરવા માંગો છો?'

સ્નેહી: 'હવે તો કંઈ કરવું નથી. જમાનો એવો આવ્યો છે કે અમાગ જોવાએનો મોભો સચવાવાનો નથી, આજે ત્રીસ વર્ષની નોકરી પછી અમને એમ કહેવામાં આવે કે તમે લાલક નથી-નિવૃત્ત થાઓ એનો શું અર્થ! મારે હજુ એક વરસ ખાજી હતું એટલી રમ મંજૂર કરી મને નિવૃત્ત કર્યો એમાં મને તો કંઈ ખોટ નથી ગઈ પણ એનો અર્થ શું?'

હું: 'સરકારી તંત્રમાં કાઈ વખત નિર્ણય કરવામાં જૂલ થવા સંભવ પણ ખરો. એવું પણ જન્યુ હોય કે તમે લાલક હો છતાં કમિશનને પ્રમાણિકપણે તમે લાલક ન લાખ્યા હો. પણ હવે એ વાત તો પતી ગઈ. ખીજી કાઈ પ્રવૃત્તિમાં.....'

સ્નેહી: 'ખીજી પ્રવૃત્તિમાં પાવું હોય છતાં આજનું તાતાવરણુ ક્યાં સાડું છે? અમારા જોવાનો મોભો સચવાય તેમ મને કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં લામતું નથી. એટલે માનભરે હવે ઘેર બેસી રહેવું એમાં જ હું હતાપણુ માનું છું!'

મેં એમને તો કંઈ ન કહ્યું, પણ ને જ છણે મને થોડા વખત ઉપર ઈમ્પીગીયલ એકના એરેજર પરથી નિવૃત્ત થયેલા અંગ્રેજ અમલદાર સાથે થયેલી વાતચીત યાદ આવી.

મેં એમને પૂછ્યું: 'સાહેબ! હવે તમે વિલાયત જઈ શું કરશો?'

અંગ્રેજ: 'કામ વગર તો મારાથી ન જવાય. અને આ ઉમરે મોટી જવાબદારી બેરહુ કામ કરવાની ક્ષમિત પણ નથી એટલે મનજ ઉપર બોલો ન રહે તેવું હલકું કામ Light work નક્કી કરી રાખ્યું છે.'

હું નવાજ પામેલો પૂછ્યું: 'જતા પહેલાં નક્કી પણ કરી દીધું છે?'

અંગ્રેજ: 'હા, હું ત્યાં જઈને લાવગ્રીજન તરીકે કામ કરવાનો છું. અમુક તારીખે હું મારું સંજાળી લઈશ એમ નક્કી થઈ ગયેલું છે. એ દીકરી છે ને પરણેલી છે. એટલે એની ચિંતા નથી પત્નીની તબિયત કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકે તેવી નથી એટલે હોટેલમાં નિરાને રહેવાનું જોઈવું છે.

મારી દષ્ટિ સન્મુખ મારા સ્નેહી અમલદાર અને અંગ્રેજ અમલદારની મૂર્તિઓ પામે પાસે ટાંચી હોય તેમ ધમોઝર લટકી રહી.

[૪] હિંદી જનતાનાં દર્શન

પહેલી આગરતને દિવસે હું મારા વતનમાં હતો. હું આવ્યો છું એમ જાણતાં જીમા બારોટ અને મળવા આવ્યા. એ હવે અતિ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. આખે આખું સૂઝવું હતું. શરીર પણ સુષાઈ ગયું હતું.

લુવાનોમાં માટેલા આખલાને પૂછ્યું કહી ડગલું પણ એણે ધણા ધમપછાડા કર્યા છતાં ખજવા ન દેનાર પડછંદ જીમા બારોટને વાંકા વળી ગયેલા કૃષ્ણ થયેલા જેતા ધરોહર મને લુવાનો અને જુદાં વરધાનો વિચાર આવી ગયો. મેં કહ્યું: 'આવો કામ.'

'આવ્યા બાઈ?' એમ મને ખબર પૂછી એ હાથ ભેળિ મુકી એ નીચે બેઠા.

જીમા બારોટ લુવાનોમાં જમારે ત્યાં ધણ વરસ ચાકર રહેલા એટલે એમનો અને અમારો સંબંધ ધર જેવો હતો.

મેં ને દિવસના મહત્વનો ખ્યાલ આવતાં કહ્યું: 'આજે હવે આપણે સ્વતંત્ર થયા. રામકવાડી રાજ આપણું બહાસ થયું. આપણે હવે આપણા રાજ થયા.' જીમા બારોટને કંઈ ન સમજાયું પૂછ્યું: 'શું કહ્યું, બાઈ?'

હું : 'મામકવાઈનું રાજ્ય મધ કાસે ખલાસ થઈ ગયું.'

બીમા ખારાટ : 'કેમ 'મામકવાઈ સરકાર ક્યાં ગયા ?'

હું : 'એમણે રાજ્ય છોડી દીધું.'

બીમા ખારાટ : 'રાજ્ય તે કોણ છોડી દેતું હતો?'

હું : 'છોડી તો ના દે, પણ આપણે છોડી દેવાનું.'

' બીમા ખારાટ : 'આપણા કહેવાથી કાંઈ છોડી દે છે? ગાંધી માત્રા અંગ્રેજને કાઢવા કેટલું મથ્યા પણ એ કંઈ ગયો?'

હું કાઠી આંખે તાણી રહ્યો! ધરીબાર મારાથી બોલાયું નહિ પછી મેં કહ્યું : 'અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય મધ તે તમે નથી જાણતા!'

હું ગળે હસતો મળક કરતો હોઈ તેમ માની એમણે કહ્યું : 'તમે જમ્મત કરો, પણ હું કેમ માતું? અંગ્રેજ ચૌક ચોકીતો રાજા, એમ આપણા કહેવાથી જામ ખરા?'

મને વહેમ પડ્યો, પૂછ્યું : 'માત્રા ગાંધી મરી ગયા તે તમે જાણો છો કે નહિ?'

બીમા ખારાટ જોડ્યા : 'એ કેમ ના જાણું? એક જણે જાણી મારી મારી નાંખ્યા તે મેં જાણ્યું ત્યારે એ દિવસ સુધી ખાવાનું મોંમાં પેસઈ ન હતું. મેં એમનાં બે વાર દર્શન કરેલાં. એ તો બચવાનનો અવતાર હતા.'

હું : 'ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર તો એમના મરણ પહેલાં મધ પંદર દહાડા પછી બે વરસ પૂર્ણ થયો, અંગ્રેજ સરકારને ગયા.'

બીમા ખારાટ : 'સાચું કહો છો, જાણ?'

હું : 'કોણ વખત મેં તમારી જમ્મત કરી છે?'

બીમા ખારાટ : 'ત્યારે હવે રાજ્ય કોણ મધ છે?'

હું : 'આપણે જ્યાં.'

બીમા ખારાટ : 'આપણે યાના રાજા? અને રાજા વગર કંઈ રાજ્ય ચાલતું હતો?'

મેં પછી રાજ્યતંત્રની સમજ પાડી. અત્યારે જવાહરલાલ અને સરદાર રાજ્ય કરે છે તેમ કહ્યું: બીમા ખારાટ દરખાઈ ગયા. બોલ્યા:

'બિચારાંબે બહુ દહાડા કુખ જોગવું પણ ઉવટ એમને રાજા થવાનું સુખ મળ્યું ખરું.'

મેં એમને સમજ પાડી કે જિંદાં સુખ કશું નથી, એ તો કાંટાળો તાજ છે. એમને તો લોજા માટે જિંદગાનો ય વખત મળતો નથી, બીમા ખારાટ પૂછ્યું : 'એં જાણ! જવાહરલાલ રાજા થયા છે ત્યારે અનાજ અને લુગડાંનું કુખ કેમ મટઈ નથી? પહેલાંની ચેટ કુકાનોએ ક્યારે વેચ્યો?'

મને ધણા વિચારો આપ્યા ને ગયા, બીમા ખારાટના જેવી પ્રજા સુટણીઓમાં શું સમજશે? અને એમના મતનો કોય ઉપયોગ થશે? અત્ત વરસ ન મળે ત્યાં સુધી બીમા ખારાટ જેવાને ખબરે ય શું પરે કે સરકાર બદલાઈ મધ છે! અને ધણા દહાડા કુખ જોગવું તેના કુશરે મળેલા સુખનો દ્રશી સીંચો ઉપયોગ કરી ગયો હોય તેમ એમનું આજનું વતન 'પાંચો નહોઈ' પાંચું શું?

હું બીમા ખારાટની મુર્તિમાં દિલની આમ-જનનાનું દર્શન કરી રહ્યો!

નિમિત્તિ વાગીને હું તો છક્ક થઈ ગયો. ક્યાંય નહિ ને ગુજરાતમાં આ બને ખરું? પણ અક્ષરે ખાસ્સા “વધુ અનાજ ઉગાડો” એ જાહેર ખબરી અનાજ ઉગાડવાની યાજ્ઞમાં વપરાય છે એવમ્ દેખાતા. તે પહેલાં આ ઉંઘાડો વપરાતું. હમણાં વળી કુધું છે એટલે મારી બૂલ તો નહોતી ત્યારે હું સ્વપ્નમાં હોમય ? ના, એમ માનવાનું પણ મન થાય તેવું ન હતું. એટલે બધી વાસ્તવિક દુનિયા ત્યાં જણાતી હતી. ચારે તરફ ધમાલ ધમાલ ને ધમાલ દેખાતી હતી. કોઈ દોડતા હતા, પાછળ રહી જાય નહિ માટે, કોઈ પાછળ રહેતા હતા, બીજી ધમાલમાં પડી ન જવાય માટે. કોઈ પોતાની જાહેર ખબર કરતા હતા- બીજાની પ્રથંસા દ્વારા. કોઈ પોતાની પ્રથંસા કરી રહ્યા હતા, બીજાની પ્રથંસા કરીને. એક કવિ બીજાને વખાણતો હતો, ને બીજો પાછો એને જ વખાણતો હતો! રાજદારી પુરૂષો એક બીજાના આત્મત્યામને ગણાવતા હતા. ને એકના એનેજરને, જાનેખણે, કેટલા જગા થયા, તેના આકોડે પૂછતા હતા. ન્યાં સૃષ્ટિની આટલી બધી નરી વાસ્તવિકતા જણાતી હતી, ત્યાં એક ખુલામાં આવી થેલો નિમિત્તિ વાગીને હું તો છક્ક થઈ ગયો. નિમિત્તિ નીચે પ્રમાણે હતી: “દર રવિવારે કેવળ સાહિત્ય કલાના શુદ્ધ આનંદ માટે હવે પછી થોડા મિત્રો.....કેટલા મળવાના છે. ત્યાં કોઈ વાદની વાત નહિ ચાલે કોઈ વાદને આગળ વધારવાનો અભિપ્રાય ત્યાં નહિ હોય. ત્યાં કેવળ સાહિત્યના શુદ્ધ આનંદ સ્વરૂપની, ચિત્તને સમાધી પમાડનારી વસ્તુ થી રીતે, રા માટે. ક્યારે કેમ ને કેવી પરિસ્થિતિમાં જન્મે છે તેની ઉપાસના ચાલશે શબ્દને ફરીને રચાવવાનું એ એકનિષ્ઠ જીવન તપ હશે. માનવજીવનમાં એનું સાચું મૂલ્યાંકન મૂકવાની શોધ ત્યાં ઉદ્ભવશે. સમાજના એક કક્ષાજુદારી બળ તરીકે એની ગણના થશે. પોતાની આકોચવળી બુદ્ધિને ધરઆંગણે ખીંતીએ વળગાડી. શુદ્ધ ભક્તના આનંદથી આવનાર સૌ માટે તે દરેક માટે દાર ખુલ્લા છે. થોડુંક હૃદય લેતા આવે તો બળ છે. થેલછા દશે તો પણ ચાલશે.

પોતાની જાતને ને બીજાને હેતરવાની બુદ્ધિ નહિ હોય તો વધો નહિ આવે વાસ્તવિક દુનિયામાં ખરી વસ્તુની શોધ માટે આવી ઉપાસકની તાલાવેલી લગાડી પોતાની આ દિશા પકડવા મથનારા આ આત્માઓ કોણ છે એ જોવા માટે હું નજર ફેરવું છું ત્યાં તો મારી નજરે પાટિયામાં મૂકેલી તારીખ પડી ને હું છક્ક થઈ ગયો. આ તો ઇ. સ. ૨૦૦૦ ની સાલની વાત હતી! આજની નહિ. આજની સમાજો તો નિયમ પ્રમાણે ફલાણા ભાષ્ટ્રની કવિતા એના ઉપર વ્યાખ્યાનમાળા ગ્રાહી રહી હતી. પ્રમુખ પદે... અથવા જવા દો, જે પ્રસ્તાવના લખી કે તે પ્રમુખ!

*

અથવા ભાઈ! આ ઉપલું સ્વપ્ન બાગીનેભાઈ થઈ ગયું ત્યાં તો એક બીજું સ્વપ્ન મને આવ્યું. આપણા આ દેશમાં આવડા મોટા અંગ્રેજ પોલી દાથી જેવમ્ પચાર શું? એમ એક પછી એક જન નિરીક્ષણ કરીને પોતપોતાના પચાર આકાંક્ષાને નતો નાતો કરતા જતા આપણા પ્રધાનોની આખી કાર માળા મારી દહિએ પેંડી! કોઈ પાંચસો ઉપર પચાર લેવાની હા જ પાડે નહિ ને! ઉપર આકાંક્ષામાં જોઉં છું ત્યાં મદદાભા માધોજ આશ્રમના ઉપવનમાંથી, ચુલાખંડેનો દમશે એનો કરીને આ પોતાના વારસોને ફૂલથી વધાવવા ચિત્ત કરતા આગળ આવી રહ્યા હતા, ત્યાં જે એક તાર મોરકોથી આવ્યો વિજયાલક્ષ્મી પદ્મિતો કે પોતે સ્ત્રીદનથી ફતીયર એરોપ્લેનમાં લાવવા ઉપાધા હતા તેના, કે પદ્મિતજ એ વાંચવામાં જ પડી ગયા, ને એટલામાં તો સુંબઈ બજારને પણ કોઈક પ્રધાને જરાબર એવું જ સફાગળ અપાવ્યું, ફતીયર સોશ સેટને એરોપ્લેનમાં મોકલાવવાનું, કે જેર કાઉન તો ખુશખુશ થઈને એશિયાની આ રાષ્ટ્રીના, ગીતાના મ્લોક ઉપર મ્લોકથી વધાવવા લાગ્યા, ત્યાં એ મ્લોકના તાલમાં મોરારજી દેસાઈનો ઈશ્વરજોશો ઉઠ્યો થશે ને મારું તો સાળું, સ્વપ્ન જ ઉઠી ગયું! કોણ જાણે મેં શું પાપ કર્યું છે તે આખી દુનિયામાં સ્વપ્ન

રખાતાં રખાતાં મારે ત્યાં જ હાથ્યાં આવે છે! કેમ જાણે મેં ધરમરાખ્યા બાંધી હોય! નહિતર આણું કાંઈ હોય? રામના જમાનાની જૂનવાણી, વાતને આપણા આ નવા જમાનામાં આવી ગેતે, ભાલેને, રવખનામાં, પણ એમાં ય ઉખેડવાની દુશ્સંદ્ધિ, આજે ભારે ખડું મોંઘા થયા છે ત્યાં, કાંઈ દાખવે ખરું? હાથે કરીને જુએ મરવાની વાત જ ચર્ષ નાં રામને! જમાનો ગયો. અને એ જમાનો ગયો છે એમ જતા-વવા માટે, આપણે એનું નામ તો ધૂનમાં રાખ્યું છે, પછી જલદી જલદી દુઃખો જાણવા તુમાર વધાર્યા છે તુમાર ઉપર રાતાં કુમકાં અટકત મોરવાની તાણી કરી છે. પણ લોક તો માણુ કાણુ જાણે કેનું થેયું છે તે એક કલાકમાં એક યુગનું કામ માગીને બેસે ને તોય એને નિરાન નહિ! બાકી એમ જાત ધસીને સીતાજીને બહાર કાઢવાની ઘેરજા એ ધેવા જમાનામાં રામચંદ્રજીને પોષાય! આ કાલા જમાનામાં એટલું બધું દુઃખ વેકવા કરતાં એક વધુ પ્રેસ કોન્ડેન્સ ન બોલાવે! કે પછી સીનેમામાં બધી વાત બઢી તો થયે! સીનેમામાં માણસો કામ કરતા દેખાય છે તોય માળા આ લોક તો તુમારી ઢીલ! તુમારી દીલ કર્યા જ કરે છે! જોહો! ખરેખર, રૂંચત તો રાજ રામની પણ તોતી યઇ એ વાત સાચી લાગે છે. એટલા માટે રાજગાદીને તો પાણેયું પકાણું તો લોકો માળા વાતો કરવા માંડયા કે જો જો આ પાછી પ્રધાનશાહી યઇ પડે નહિ! અથ્થા આટલા બધા કાયદા કર્યા છે એટલે હવે કાંઈ કાણનો ધણધોરી હોય ખરો? હવે તો સૌ સૌના ધણી. બાકી કાયદાના એક એક અક્ષર પાછળ એકએક વરસ, કેવાં કેવાં મગજ બગાડે છે, અલખત ધોળા હાથી જેટલો પગાર લખેને, એ તો ધોળો દિન્ને દેખાય તેવું છે! ભલા માણસ એમ સમજે ને કે પ્રજાશાહી એટલે કાયદા. અને કાયદા એટલે વધીલ. અને વધીલ એટલે ધોળો હાથી. એટલા માટે ધોળો હાથી ખરાખર-ગજ. છતિ સિદ્ધ. બોલો હવે આમાં અબે! પ્રજાશાહીની વાત આવી કે કર નધારવાની વાત આવી? ભવા માણસ! આ વિષયકની

વાતજ મૂકા ને. જોના કરતાં હાથમાં કરતાલ લઇને નરસિંહ મહેતાની પેઠે ગાય ને,

જાગીને જોઉં તો જગત ઢીસે નહિ,

કંધયા અટપટા બોમ લાસે!

આ આખી દુનિયાનું એણું છે. રવખનામાં માળા એની સુંદર લાગે! આખ ઉઠડે એટલે કે!

૬

હવે હવે બાહલા! આજણું રવખનાની વાત મૂકીને સાચી વાત કરો ને! જાણે આપણે પગાર રૂપિયા ત્રણસો. એમાં છોકરાં નંજ છ. ધરભાડું રૂપિયા ચાલીસ. ત્યારે બાકી રૂપિયા રજા રોકડા ખસે ને સાઠ એને આઠે બાગીએ તો માણસ દીક રૂપિયા આવે રોકડા ત્રીસ. હવે લઉંના રૂપિયા પંદર એટલે જે મણુ લઉં યયા. એમાંથી એક મણુ તો ખાવા જોઈએ. બાકી વખા એક મણુ. એટલે રૂપિયા પંદર એટલે હમેશાના આના આઠ એ આઠ આનામ માણસ દીક શેર દુધ હોય તો વખતે કંચ તરફ લડવા જવું પડે તો કોક જાય! આં બરતી કરવા વાળા એ ત્રિચારેય કરતા હશે નાં! અનાજનો તો કે પછી ગમ રામ! કે પછી અનાજ વિનાય લડવા વાળો તો લડે! પણ દૂધની વાત થયો તો તો શેર એકના આના બેસે છ! એટલે એ વાત જાણી. પાશેર દુધનો આ કરે તો નજે!

હવે એમાં બીણું શું યાય! ત્રણસો રૂપિયા ત્રણાવ પચાસ જેવા! એટલે તો વાત યઇ કે છોકરાં જોઈ પેદા કરો, પણ આંહી તો કર ભરો ભરો ને ભરો! સાચી મગ તો રવખના છે. સાચી વાન તો આમ હાલો કે આમ ચાલો તમને ઉઝરો નાખે. એટલે હું કંઈકું લે! કે સરકારે દારૂબંધી ફરમાવી છે તો નીરાના કેન્દ્રમાં પહોંચીને પણ રવખાં જીવતાં રાખો. નહિતર મૂઆ પડ્યા છે! સાચી વાતમાં પડે તો રાજ દરિશ્વર આત્યારે જીવે તો ભલે, બાકી બીજો કાંઈ તો જીવી રહો! બાકી એટલું ખરું, સત્યને જીવાડવા માટે આ પ્રયોગ કાંઈ જેવો તેવો નથી. વાંધો એટલો જ છે કે યાવ છે બીજાને ખરેખર

ને જોખમે ! ને જોનારા ઉઠા ઉઠા અલકઅલકનું તત્ત્વગાન ડોળે છે. બીજું તો કાલે આમાંથી કંઈ થાય કે ન થાય, બાકી આ દસકામાં રાધાકૃષ્ણનું તત્ત્વગાન ધીરધીર વચ્ચાવતું છે ! તત્ત્વગાન હશે એ જ જીવંતી !

x

અને જુઓને મારી જ આ દયા ? પેલું સાહિત્યનું રવનું ભાંગી ગયું. ત્યારપછી બીજું આવ્યું એ પણ આપણે આ નાનકડું ધર ને નાનકડી વાત ને એ ઠીક છે, રાટલા ખાઈને ને મગ કરીને, ત્યાં એ પણ ભરી ગયું ! હાથમાં કેવળ એક ચકાકે રહ્યું. છુપ્પા તત્ત્વગાનનું ! અગ્રેજી જેમ સોનાચીઠીને બદલે પતા-કંક આપ્યું નાં, એની એણે કરાવી કિમ્મત પાચ રૂપિયા તો એના પાંચ રૂપિયા થયા, સો કરાવી તો સો થયા, ને હજારની ઉઠાવી હાથી તો હજાર ઉઠી ગયા; એ જેમ પનાકાનો લીલા હતી ની, આ રાજદારી લીલા તમામ એવી સમજાવી. એટલે તો બિચારા સાહિત્યકોરા એનાથી દોઢ માઉ આપા રહે છે ! ને આવા મળે તો એમના તરફ કુતરાય હડકારે

નહિ પણ હવે તો ખાવાનાં વાંધા પડ્યા માંડ્યા ! એટલે હવે પોતે ભૂખે મરવા કરતાં સૌ કેમ ભૂખે મરે એ જાતવાની મગ લેવી રહી ! બાકી તો સૌ જાણે જાણે છે કે અગ્રેજી આ દેશ ધતીરા કરતા, બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં અનાજ ઉગાડવાની વાતો જાપવાના ને એવા, એવા દેશમાં હવે આપણે પડ્યા ! એટલે બટાકા ચકરીયા તો ઠીક, પેલો લોટ પાટો ન આપે તો ખણ ! કે ખરીદી રાખ્યો છે બાપડા ! પહેલેથી કંઈક બોલતો ! રાજ માણસોને રીખાવી રીખાવીને મારતા. ખવરાવી ખવરાવીને મારવાનું તો કેવળ કાચાપાનને જ સુરે ! આ એ લોટ કેટલાને હતા ન હતા કરી નાખ્યા હશે ! એનો દિસાળ કાણ બચે ? પણ પેલા કોક કહે છે કે તમારા અંકડા જ ગોઠા છે ! એ ને હોય તો અંકડામાં ને અંકડામાં ક્યાંક મોંઠા જ મૂકાય નહિ ! એ ને બાવલા ! નહિતર પછી ફાજ મરિને કહેવા નીકળશે, મોટી ભીંતપત્રિકાઓ દારા કે અનાજ નધી માટે ઉગાડો. ને અનાજ નધી માટે બોલું ખાવ. ને કા ખાવાનું જ જાંબ કરો કે પછી બધું આ કાપડ જેવું છે ! કોક તો બોલો આપણા ! સમગ્ર એવું કોક તો બોલો !

★

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં શાબ્દિક વખાણ આપણે પુષ્કળ માયા કરીએ છીએ. પણ એ સંસ્કૃતિનું આચરણ થોડે અંશે પણ આપણે કરી બતાવીએ છીએ કે કેમ, એની ચિંતા આપણે કદી જ રાખતા નથી, વિચારો અને આચાર, ઈચ્છા અને કૃતિ, હક્ક અને હતીય એ દ્વંદ્વની વચમાં આડે એક જીવી મજબૂત દીવાલ જોબી કરી આપણે નિરતિ બેસી ગયા છીએ. એ દીવાલો એમ આપોઆપ થોડી જ વૃદ્ધી પાડવાની છે ! સમયના પસાર થવા સાથે એ દીવાલો તો વધારે ને વધારે મજબૂત થતી જાય છે હાથમા યુદ્ધિવાદરૂપી ત્રિકમ ઉઠાવી ચરીરે પરસેવાના રેલા ચાસ્યા બતા હોય તોપણ ધા ઉપર ધા મારતા જઈ, દીવાલનો ઠાઠ દીલો કચેલ પથરો અચાનક માથે પડી મૃત્યુ આણશે તેવી બીકને ઘુમ્મકારી કાઢી ન્યારે પ્રજાના લાખો અને કરોડો આદમીઓ એ દીવાલને તોડી પાડવા તત્પર થઈ ત્યારે જ આપણે આપણી રસરસિ બદલીએ અને આપણાં સુખ માનસને નવેસરથી ડેળીએ તો જ આપણે વાસનામંધાન મટી અધ્યાત્મિક બની શકીએ.

—રાધાકૃષ્ણન

કુમારપાલ ત્યાં રણભૂમિમાં જ હાજરી નાખીને પડી રહ્યો. કાકભટ્ટના કેષક સંદેશની એ રાહ જોતો હતો. નડુલના કેલ્લયને એણે અત્યારે જવા તો દાધો, પણ પોતાનું સૈન્ય નડુલ તરફ લેવાનું એણે નક્કી કર્યું હતું. પણ કાકભટ્ટનો સંદેશ મળે તો પછી સૈન્યનું દિશાપ્રવાણ નક્કી થાય તેમ હતું.

બદલાલ કહ્યું હતો હતો, એટલે ગાયપામાં એનાં મૂળ હજી જોઈ એમાં ન હતો, એને કહ્યું તરફ પાછો હાંકી કાઢવાનો હતો. એટલું જ, કાક એટલું ચોક્કસ કરી નાખ્યો એ કુમારપાલને ખાતરી હતી એટલે આંદો વિજયોત્સવ ઉજવવું ચોક્કસ સૈન્ય થોડો વખત આરામ લઈ લે તો પછી એને માલના, કે અણુગિરિ તરફ ઉપવાનું સહેલું થઈ પડે.

હવે રણભૂમિની કટુતા બસાઈ મઈ હતી. જન્મે સૈન્યો એક બીજાને આનંદવિનોદમાં સહવાળી થયા આમંત્રી રહ્યાં હતાં આનંદને પણ પોતાના પરાજયનો કંઈ ધીમે ધીમે બુલવા જેવો જણાતો હતો.

એવામાં એક મધરાતે એક સાંઢણી આવી. એ આવીને સીધી ઉદયન મંત્રીશરતા ગિરિ પાસે હાંકારી મઈ. અને થોડીવાર પછી શાકંભરીના સૈન્ય સોસરવી શાકંભરીને પંચે ઊપડી મઈ !

તમામને આશ્ચર્ય થયું આ સાંઢણી કોની ? પણ મંત્રીશરને કોણ પૂછે ? કોણની હિંમત ચાલી નહિ બીમસિંહે તપાસ કરી. વાત એની હસી કાઢવામાં આવી. મહારાજને કાને વાત આવી. ઉદયને એ હાથ જોડ્યા : 'પ્રભુ ! હું પણ માણસ છું મારે પણ કંઈક તો મહારાજથી છુપાવવાનું હોય. આ છુપાવવાનું છે !'

'પણ એ હતું કોણ મહેતા ? તમને મળવા આજે પછી શાકંભરી મથું-કોણ કંઈ જાણ્યા હતાં ?'

'એવું જ કોઈ પ્રભુ !

'પણ પાટણમાં બધું છે તો બરાબર નાં ?'

'ન હોય તો આપણે એક પણ પણ આંદી થોભાએ ખગ ?'

પાટણનો કોઈ સંદેશ આવ્યો છે. તે એ સંદેશ શાકંભરીમાં ગયો છે એટલી જ વાત મળી. કુમારપાલને ચિંતા થઈ, પાટણમાં કોઈ અનિષ્ઠ તો નહિ બન્યું હોય ? કોઈ સ્વજનનું મૃત્યુ ? ઉદયન એ છુપાવતો હોય !

પણ ઉદયને કોઈ વધારે વાત અત્યારે આપી નહિ એટલામાત્ર બીમસિંહે હાથ જોડ્યા : 'મહારાજ ! આનંદરાજનો હત અવેશ છે !'

આનંદને કુમારપાલે એક દિવસ પહેલા જ હજી સુકત કર્યો હતો. પણ છેલ્લા દિવસોમાં એને યુજર-શરના પ્રીતિભાજન થવાની ઠીક તાલાવેલી જણાતી હતી. એણે બાધારાજને પોતાની મેળે જ શાકંભરી પાછા ફરવાનું કહી દીધું. વિક્રમને પણ એતળો : 'આ રથ જોડો છે. બનુભવી છે. હમણો માથું ભિયુ કરતા નહિ ગળ ! નહિતર રાજ ભોશો !

વિક્રમ મહારાજની ખડેપરો સેરા કરી મઠો હતો. પણ કુમારપાલ તો કારારવંદેવ આવવાની રાહ જોતો બેઠો હતો. વાતાવરણ આ પ્રમથે બદલાયું હતું.

એટલે આનંદનો હત આજે, તેથી મહારાજને આશ્ચર્ય ન થયું. સંધિની વાત તો નક્કી થઈ મઈ હતી. આનંદે યુજરશરના સામત રહેવાનું હતું. ખીજા ફરકાર મહારાજને સૂચવ્યા તે એણે સ્વીકારી લીધો હતો. આનંદનો જન્મે તોફાની પુત્રોમાંથી કોઈ ફરકયો ન હતો. પણ હજી તો આનંદ જ રાજ હતો. એટલે મહારાજે એ વાતને ઉજેળી નહિ.

આનંદને હત અંદર આવ્યો રાતને વખતે હત કેમ આવ્યો હશે તે વિષે કુમારપાલને પણ નવાઈ લાગી. અત્યારે દીપિકાનો અંખો પ્રકાશ હતો. તે હત એવી રીતે બેઠો હતો કે તેનું શરીર છાયામાં આવી મથું હતું. પણ મહારાજને નવાઈ લાગી. 'આનંદના કોઈ હતમાં આજે રૂપ એમણે જોયું ન હતું, આ તો હત સાચે જોતાં એનું રૂપ જ જાકડી ગણે તેવું હતું.

'કોણે આનંદરાજને મોકલ્યો છે ? છું છે ?' મહારાજને એને પૂછ્યું.

'આનંદરાજે સંદેશ મોકલ્યો છે પ્રભુ !'

[૧]

એક હતા ભક્તજન. તેમણે વિચાર કર્યો કે સંસારને તત્ત્વા વિના ભક્તિ થઈ રહી. હઠ નિશ્ચય કરીને ઘરમાં વાત કરી. ઘરની સ્ત્રી હાહી હતી. તેણે કહ્યું: 'ભક્તરાજ! ભક્તિ હશે તો આંહી' ઘરઆંગણે પણ ભજન થાશે; ને નહિ હોય તો જંગલમાં પણ મન સજાગશે! મટિ પહેલાં વિચારો મન મર્યું છે?'

'વિચાર્યું છે સાધ્વી! હવે સંસારનો પક-છાયો હરામ છે!'

'તો ભલે. હું પણ સાથે આવું. આપણે બે જ જણા છીએ. ત્રીજું કોઈ છે નહિ પછી હું આંહી એકલી રહીને શું કરું?'

'તો ભલે સાધ્વી! તમે પણ લેગાં ચાલો!'

'પણ એક સરત છે ભક્તરાજ!'

'શી?'

'કોઈ દિ મુસાફરીમાં મનચોરી કરતા નહિ, જે કહેવા જેવું હોય એ મને કહી દેવું! તમે મનમાં મુઝાઓ એમાં મને પાપ લાગે!'

'ચાલો ત્યારે!'

બીજે દિવસે તો ભક્ત-ભક્તાણી ચાલી નીકળ્યાં તંબુરો હાથમાં છે. ભજન ગાતાં જાય છે. ગોવિંદના શુષ્ક ઉપાડયા છે. ખાન-પાન જે મળે તે માથા ઉપર ચડાવી લે છે. ચાવીશે કલાક ભક્તિની ધૂન જામી છે.

તીરથ નાતાં જાય છે. દર્શન કરતાં જાય છે. ભજન ગાતાં જાય છે. તે એમને એમ એમણે તો જાણે જાત્રા ઉપાડી છે એવું લાગે!

એમ કરતાં કરતાં એ તો ઘણે આથે નીકળી ગયા.

હવે એક વખત એક ચમત્કાર થયો.

રસ્તામાં ભક્તજનને એક હીરો પડેલો દીઠો. શું એનું તેજ? માણસની આંખને બે ઘડી આંછ નાળે એવી મોહિની એમાંથી પ્રગટી રહી હતી!

ભક્તજનને થયું કે લાવ ને કોઠા ઉપાડી જશે એના કરતાં હું જ લઈ લઉં! વખતે કવખતે કામ લાગશે.

ભક્તાણીને ખબર ન પડે એમ એણે હીરો તો ઉપાડી લીધો. ને શરીર ઉપર દપટી પણ દીધી. પણ તે દિવસથી મનમાં મનચોરી પેડી!

એને થાય કે જો ભક્તાણી દેખશે તો એ મૂકશે નહિ. ને કાં મને કપકો આપશે. એટલે ભક્તજન તો હોલતાં ને ચાલતાં થરી-રૂની સંજાણમાં પડી જવા માંડયા. પહેલાં જે મુક્ત આનંદે ભજનધાતા છૂટતી એમાં હવે આ દપટેલી ચીજ દેખાઈ ન જાય એનો ભય પેઠો!

રાત દિવસ બન્નેને સાથે રહેવાનું રહ્યું, એક ઘડી એક બીજાથી છુટા પડવાનું તો લાગ્યે જ બને.

એક દિવસ ભક્તજન નદીએ ગયા. ત્યારે પાછળ આ દપટેલ હીરો ભૂલથી હુમડાપોટ-કામાં રહી ગયો! ભક્તાણીએ પોટકું જોયું તો અંદર હીરો!

એનું મન તો ઘા ખાઈ ગયું! જાત તારીની! ભક્તરાજ ભજન કરે છે, રામ પદા-રચની વાતો કરે છે, પણ હજી એનું મન તો હીરા ને કાંકરાની વચ્ચે ભેદ રાખે છે!

એ ભેદ રહેતો હોય મનમાં, પછી ભલેને એક હજાર વખત, રામરમકડું જડિયું, એવી વાતો કરે, એનાથી કાંઈ રામ જડે?

એ તો બધા કરે છે. ટીલાં ટપકાં માળા ને મોઢાની વાતો !

ત્યારે આ ભક્તરાજનો ત્યાગ કેવો ? એ તો વિચારમાં પડી ગઈ.

ભક્તરાજ આવ્યા. ત્યારે તેણે પૂછ્યું : 'ભક્તરાજ ! સાધુને શી રીતે બાળીએ ?'

'એમાં તે શી મોટી મોઢ મારવાની હતી સાધ્વી ! કંચન ને કથીર સરખાં ગણે તે સાધુ !'

'પણ કથીરને તો કોઈ સંઘરે નહિ. કંચનને કોઈ સંઘર્યા વિના રહે ? કાળે દકાળે કાયાને નલાવે !'

'તો એટલી ભક્તિ કાચી !' ભક્તરાજ તો જે ગોખ્યું હતું તે બોલવા માંડ્યા.

'એમ ?' સાધ્વીએ પૂછ્યું.

'હા. જેણે રામ નામનો આધાર લીધો, એને પછી એ એક જ આધાર હોય. જે આધાર રાખે તો બે ય ભવ બગડે !'

'ત્યારે ભક્તરાજ ! આપણા બે ય ભવ બગડ્યા એમ ગણવું ? આ શું છે બુઝો તો !'

તેણે હાથમાં પેલો હીરો ધરી રાખ્યો. 'કાંકરો બહુતા હોત તો આટલા જતનથી તમે ખાંધત નહિ. ને હીરો બહુતા હો તો ચર્ચ રહ્યું. હીરો તો હીરો જ રહે છે. પણ સાધુના લેખને એક ઘડીમાં એ કચિરનો બનાવી દે છે !'

ભક્તરાજ તો એવા લોહા પડ્યા કે નીચેથી ઉંચે નેઈ ચકતા નથી.

સાધ્વીએ ધીમેથી કહ્યું : 'ભક્તરાજ ! મન ને પારો બે સરખાં છે. જે મરે તો જીવન આપે. જે જીવતાં રહે તો જીવન લઈ લે ! આપણી જે વાત ચાલી રહી હતી તે તમે અપૂરે છોડી તો મન તમને આટલું ભરમાવી

ગયું. હવે હવે આ સાચવો, કાળે દકાળે કામ લાગશે !'

ભક્તરાજે સાધ્વીના હાથમાંથી હીરો લઈને નહીના વહેતા પાણીમાં ઘા કર્યો : 'એને હવે મા સાચવશે ! આપણે ભજનની ધૂન ઉપાડો.

[૨]

એક શરૂ હતા. રાગનો સાગર હતા. વેદવેદાંત ને ઉપનિષદ સમજાવે ત્યારે માણસ એટલી વાર બાળે આ સંસારનો નહિ, પણ સ્વર્ગનો આનંદ અનુભવે ! એવી એમની સમજવાની કલા એવી છટા એવી શક્તિ એવી એમની પ્રાસાદિક વાણી.

શરૂની આ વાણીએ, એમના અનેક શિષ્યોને બાળે પૃથ્વીમાં જ સદેહે સરસ્વતીનાં દર્શન કરાવ્યાં.

શરૂની આ વાણી ઉપર એક શિષ્ય એવો ગુપ્ત બની ગયો કે ન પૂછે વાત ! એ તો એના અક્ષરેઅક્ષરમાં પ્રદાનના શબ્દ બુઝે. એની સમજણ પણ એવી ઉધડેલી.

એની શક્તિ પણ અજબ. અને એની શ્રદ્ધા તો ગજબ !

એ તો શરૂપ્રદા શરૂમિથ્થ એ બોલતાં ગૂઝગૂઝ કંઈ થઈ જાય.

શરૂશક્તિએ એને પણ અત્રોક્તિક શક્તિ આપી. શરૂ પ્રત્યેની એની શ્રદ્ધાએ લોહા જેવા ટકણ કોયડા એને માટે સહેલા સટ કરી નાખ્યા !

અને એની શ્રદ્ધા તો એની જ ! એ તો શરૂને નામે, જેમ રામને નામે પથ્થર તરે, તેમ નહીના જળમાં ચાલ્યો જાય ! નામ શરૂતં હ્યે-અને તરત ચાલ્યો જાય ! અને ખરેખર એનું કામ ચાલે !

સ

સરસ કાગળ, સારૂ છપાઈ અને સારાં સુશોભન ચિત્રોના સંમિશ્ર સદકારથી સાડું જેટ-અપ દેખાડતો આ ૬૬ કાવ્યોનો સંગ્રહ તેની કાવ્ય સામ-મોમાં એટલું બધું સત્ત્વ દેખાડતો નથી. જે કઈ એ દેખાડે છે તે છે એક મુગ્ધ કવિ-જીવનો પહેલો પાંખ શકાટ, મૌઘ્ય સર્જનો જેવાં કાવ્ય, સાધારણ સારાં અને સારાં એમ ત્રણે પ્રકારનાં કાવ્યો એમાં જોવા મળે છે. સારાં કાવ્યોમાં 'વરદાન', 'મૃત્યુ દિને', 'જ્યા', 'નાત્રિક કથા', 'તેજકથારી', 'સવેદના', 'નનન આશા', 'શારદાને કપડા', 'તોફાન', 'જીવન પ્રવાસ', 'હિવા રવન', 'અંશ', 'જાનો દોષ'. અને 'કોણ' એટલાને ગળી શકાય, એ કાવ્યો 'પંકજ'ની કવિ તરીકેની આશા-રૂપતા બરૂદ દેખાડી આપે છે. કાવ્યોમાં પોનાનાં આશાનિરાશા ને મહેન્દ્રાઓ વ્યક્ત કરવાનો કવિએ કીક પ્રયત્ન કર્યો છે. એમની વાણી હજી પહેલદાર બની નથી અને જોડણી, અનુસ્વાર આદિની અશુ-દ્ધિઓ પણ ધણી છે. પણ 'પરને ટું' નકામી હો મારે મન મળતી હો' એમ પોતાની કવિતાને કહેતા યુવાન કવિતા એને છપાવી કાઢવાના ઉત્સાહે એની પરવા કરી નથી. કવિનો એ ઉત્સાહ પુસ્તકના પાછલા પાનાને શોભાવતા (I) અભિપ્રાયો અને બીજા પ્રવેશકો મેળવવામાં અને તેને છાપી કાઢવામાં પણ દેખાય છે. એક પ્રવેશકારે અને ત્રણ અભિપ્રાય દાતવ્યોએ 'પંકજ'ના કાવ્યો વાંચ્યા વિના જ અભિપ્રાય આપ્યો છે! આ કાંઈ સારો સાહિત્યિક શિષ્ટાચર નથી એટલું લાગતાવળગતા ઉભય પક્ષને કહીએ.

હસ્તારામ

(લે. 'નકાર', પ્ર. એન. એમ. હક્કરની કંપની, મુંબઈ-૨; મૂલ્ય, ૩૦ રૂ.)

મ

'મનોરંજન' માસિકના એક પુસ્તક તરીકે 'મસ્તકીર' પ્રકારના હાસ્યકારોની વાદીમાં રચી રીતે છપાયેલું આ પુસ્તક તેના લેખક 'નકાર'નું નામ ઉમેરી આપે છે. 'મસ્તકીર'ની માફક 'નકાર'ને પણ

હાસ્યનિબંધિ માટે વાર્તાનું સાધક કે વાહન વિશેષ ફાવે છે. સંગ્રહની ૪૫ માંથી ત્રણ સિવાયની કૃતિઓ વાર્તાઓ છે. વિનોદી લખાણ લખવા માટે હાસ્યલેખ-પરિશિલ્પિઓ, પાત્રો ને પ્રસંગો આસપાસનો ફુન-વાર્માથી ને જીવતા જીવનમાંથી જોળવાની અને નહિ-તર હાસ્યવાની ફાવટ લેખકને આવી મળે છે. હાસ્યકાગ પાસે ઠાવી જોઈતી ભાષા પણ તેમને હરતથત ધઈ મળે છે. 'જોડું' લગાડીશો મા' ને 'કા કેમ હો' જેવા લેખોમાં તેમજ અનેક વાર્તાઓમાં ભાષાની રમત અને દળવા સંવાદ કીક સફળ થયાં દેખાય છે તે આ કારણને પરિણામે. સંગ્રહની બધી તો નહિ પણ પ્રમા-ણમાં ધણી સામગ્રી મનોરંજક ગતી છે. અતિશયોક્તિ અને ભાગ્યપૂર્ણતા તરફ જે કયાક કયાક દેખાય છે, તે ઓછાં કરતાં બધું છેવટે ટાળવાની ભાષામણ લેખકને કાવાની છે.

હિંદ પર્ચન્ટ

[લેખક-પ્રકાશક, વીરજી મંગાજી માહેશ્વર, મુંબઈ-૨, મુંબઈ-ઉપનેમર; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

સ

સન્ ૧૯૧૮થી ધધામધી નિરૂત મજ સમાજસેવા તથા રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેનાર રા. વીરજી માહેશ્વરે તેમનાં પત્નીનાં અવસાન પછી આઠ નવ વર્ષોમાં કહો કહો કરેલા હિંદ સમરવન પ્રવાસનું આ પુસ્તક એક ફળ છે. લેખક જ્યાં જ્યાં ગયા છે ત્યાંની પ્રાકૃતિક, ભૌગોલિક, વ્યાપારવિપ્લવ અને એવી વિક્ષિપ્તતાઓ તથા ત્યાંની જોવાલાયક રચણો, ત્યાં પ્રવાસીઓને મળતી સગવડો વગેરે બાબતો વિશે તેમણે ભેગી કરેલી બધી વિસ્તૃત નોંધો લીધી છે. પરિણામે આપણે આ વિજ્ઞાન દેશનાં તીર્થો, ઐતિહાસિક રચણો, સાહુસંતોના આશ્રયો અને જોવાલાયક નમૂનો વિશે ભાવિ પ્રવાસીઓને ઉપયોગી નીવડે એવી ભોમિયાપોથી લેખક આપી ચકયા છે. સાહિત્યકીય સમક કયાંય નથી, પણ માદિતી પુસ્તકમાં ધણી છે. જેક ઉમરના લેખકનો ઉત્સાહ આપણને ગમી જાય એવો છે.

શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરની વાર્તાકલાની સિદ્ધિ આપેતો સુંદર સંગ્રહ

ઈશ્વર પેટલીકર

કિંમત સાહસીય કપિયા

કાશીનું કરવત પુરાણ કાળ
જાણીતું છે. જે લોકોની મનોકામના
આ આવતારે પૂરી ન થઈ હોય તે
પેતાની ઇચ્છીત મનોકામના પૂરું
કરવાના આશયે કાશીએ જઈ છે.
જન કરવત મુકાવી દેલ છેડાના જે
રીતે દેલ છેડાનારની નવા આવત
રમા મનોકામના પૂર્ણ થવી એવી
લોકોમાં માન્યતા હતી. જે માન
તાના અવશેષ આજે પણ જાણ
માનસમાં હોય તો નવાઈ નહિ, પણ
એ પ્રમાણે કાશીએ જઈને કરા
મુકાવનાર કાષ્ટ રહ્યું નથી, કાશીએ
વિરલો તેવાર થાય તો કરવત મા
નાર કરવતિયા મળે તમ નથી
મિનધર્મો લિંદીમધર્મો એવું થયું
કામ કોનારને ખૂનતી જ સજા
થાય! હટકડતો કળિયુગ આવ્યો
છે કે ખીચ્યું?

પરંતુ કાશીના કરવતની નિષિ
ષ્ટતા-જતાં ય વહેરે તે આવતા ય
વહેરે-આજે ય અદરય થઈ નથી
સસાર સ્વયં કાશીના કરવત જેથી
છે. એ સંસારીને ઇચ્છીત વસ્તુ મળે
તો ય વહેરે છે. અને ઇચ્છીત વસ્તુ
ન મળે તો ય વહેરે છે. કદાચ આ
જ્યામ પુરાણ કાળમાં લોકોને
નહિ હોય એટલે ઇચ્છીત વસ્તુ
માટે કરવત મુકાવતા હશે અને
આજે લોકોને એ સમજાઈ ગયું
હોય તે કારણે કાશીનું કરવતનીકળી

ગયું હશે! પરંતુ કાષ્ટ કોઈ અમારનું કરવત જરૂરી વસ્તુ નથી તે શાંતિથી સહી લેવાને જાણે
ઉતાવળમાં થઈ જાય કે અને નવું કરવત મુકાવી દે છે! નવું કરવત કયુ તે આ પુસ્તક કહેશે.

પ્રાસિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કરનાન્ડીજ પુલ પાસે • ગાંધી માર્ગ • અમદાવાદ-૧ : : ૪૦૫, કાલજાદેવી • હનુમાન ગલી • સુમર્ધન
૫૬ છાપનાર ત્રિપુરા સુરેશ્વર દરબાર પાસે • અમદાવાદ

બાળકોનો ખોરાક

સાગ દાંત...
મજબૂત આંત્રો...
સમગ્ર વિકાસ...
ગ્લેન્ડોના ખોરાકથી
એ આ બધું મેળવે છે...
કુદરતી અને સહીસલામતભાવે
ચોખ્ખું અને ખાત્રીવાળું દૂધ

Copyright

‘જ્યારે બાળક ખાતા શીખે છે’

એ આળસી બાળકને કંઈક નક્કર
બાળકની વધુ જરૂર પડે છે. ફેરેક્સ જેવો એ
વખતે બીજો એક પણ ખોરાક નથી. ફક્ત
તરમ દૂધમાં એક નાનકડી ચમચી ફેરેક્સ અને
થોડી ખાંડ ભેળવીને ધીમે ધીમે આપવું શરૂ
કરો-ગૃધિવાની જરૂર નથી. ફેરેક્સથી બાળકના
ખોરાકની શરૂઆત કરો.

લિહના મુખ્ય એજન્ટ : એચ. એ. ફેરેક્સ એન્ડ કાંપિ મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

* જિલ્લો

* આગ

* મોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

૫૫

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસકયામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, મુંબાઈ.

અમદાવાદ ઓફિસ :

પાંચકલા, કુશાલા સામે, અમદાવાદ.

‘સસ્તું સાહિત્ય’નું શુદ્ધ કાર્તિકી ગ્રહલાઘવીય

પંચાંગ [સં. ૨૦૦૬નું]

સપાદક—શાસ્ત્રી હિંમતરામ મહાશંકર જાની ન્યોતિપાચાર્ય

—:વિશિષ્ટતાઓ:—

૧ ગ્રહલાઘવીય પદ્ધતિથી પર્યાયગણિત.

૨ ધાર્મિક મનનિર્ણય અને ન્યોતિપ સળખી સંપૂર્ણ વિગત

૩ ચમત્કારિક વેપારી જાવિખ અને માસફળ.

૪ દરેક રાશિવાળાનું આખા વર્ષનું જાવિખ ફળ, દિનદશા સાથે.

૫ હવામાન, વરસાદ તથા જેટીને ઉપયોગી

ચર્ચ પડે તેવી રીતનું વર્ષના અધિકારીઓનું નિવૃત્ત ફળ

૬ શુદ્ધતા શાસ્ત્રીયતા ને આકર્ષક છતાં સસ્તાપણા માટે મરાહૂર પંચાંગ.

તમારી નકલ આજે જ મંગાવી લો.

મૂલ્ય ૦૮૦ - પાનાં ૧૧૨, કદ ૬૧૧" x ૧૦" - ૨ ખ. ૦) = જુદું

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય : અમદાવાદ અને મુંબાઈ-૨

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરો

હવે નવા પેઢીંગમાં આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરો
ખતાવનારા આ ત્રણ
સુધાઓ ધ્યાનમાં રાખો

② સાધુ આકૃતિનું બે
રંગ (લાલ અને લીલા)
મા જાપકામ

① બહારના રેપર અને
અંદરની ભૂગળી માટે
વિશિષ્ટ બનાવ લીલા
રંગનું કાચળ

③ 'ફેક્ટીનુર મોલ્ડ કો. લી.'
એમ સંપર્ક રીતે આજના
લીલા રંગના ભૂગળીના
મધ્યમાં જાપવામાં
આવેલ છે

★ નવી માલિકી સાધુ દોરો માટે જોઈએ છે ★
★ નવા માલિકી સાધુ દોરો માટે જોઈએ છે ★

સાધુ સીવવાનો દોરો ફક્ત
ફેક્ટીનુર મોલ્ડ કંપની લી મોટોર્સ
ખતાવે છે
એન-ટો

ફીલીક ઇંડસ્ટ્રીજ લીમીટેડ.

જોકલા સુતર વેચનાર એન-ટો નહાલાચંદ લલ્લુચંદ લીમીટેડ

આજે
તેઓ આપણી
વચ્ચે
નથી.....

અફસોસ કે આજે
સ્વતંત્ર મેવાળીભાઈ
આપણી વચ્ચે નથી

વે વિ શા ન

એમની ખ્યારી નવસંસ્થા
એનો ફેરિ અવતાર કેવો થયો છે
એની સાચી મૂલવણી અને
એમની પાસે જ કરાવત...
હવે

એ પાસે જ કરવાનું શુભ કામ અને
શુભકામના ચિત્તરસીકાને મેં પીચી છીએ

અમે તો કેવળ કોટલું જ કહીએ
કે નવલકથાનું નખશિખ નિરૂપણ
અને એની વફાદાર ભાવજત
પ્રવાનો અદૃશ્ય પ્રધાસ અમે
કર્યો છે.....

કીર્તિ પિક્ચર્સનું

ગુજરાતી સર્જન

રિગ્ડર્સ : ચતુર્ભૂજ દોશી

• નવિકા

- ઉચ્છ્રાસ • ધનરયામ
- મિતીઆઈ • બલરામદાસ
- રામભાઈ • બાલકામ

અને

મુમતાઝ

તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૭૨ ને
દશેરાના તહેવારથી
રજુ થઈ ચૂક્યું છે

સેન્ટ્રલ સ્ટી
નું

[અમદાવાદ]

શુભકામ કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય શહેરો
રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર,
જુનાગઢમાં તુરતમાં જ રજુ થશે !

જયલલ કલમ કીર્તિ/મુમતાઝ
કમલિતા, વિ. પટેલ રોડ મુંબઈ-૪

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તૈયાર થઇ રહ્યો છે

સૌરાષ્ટ્રની સર્વ પ્રકારની માહિતી આપતો એક માત્ર આધારભૂત ગ્રંથ

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

(SAURASHTRA DIRECTORY & WHO'S WHO)

તમારું નામ, ધધાની વિગત અને સરનામું મફત છાપવા
માટે તુરત મોકલી આપો

જેમાં

* સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક
સ્થાના

* સૌરાષ્ટ્રની ધરતી અને
ધરતીનું પેટાળ,

* સૌરાષ્ટ્ર સરકાર,

* સૌરાષ્ટ્રના હુકમરો,
ઉદ્યોગો, વ્યાપાર-
વાણિજ્ય,

* સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ,

* સૌરાષ્ટ્ર વ્યક્તિવિશેષ,

આ બધી બાબતની વિગતવાર
માહિતી અને રસપ્રદ આંકડા
મેકલિત સ્વરૂપે પ્રથમવાર
આપવામાં આવશે.

વિશિષ્ટતા

વણખેડાએલ સૌરાષ્ટ્રમાં નવા
હુકમરો, ઉદ્યોગો અને

વ્યાપારની સ્થાપના અને
વિકાસની શક્યતાની છજીવટ

કરતો એક ખાસ વિભાગ

રાખવામાં આવ્યો છે.

વધુ વિગત માટે લખો અગર મળો :-

* તમારા ધધાની નહે-
રાત માટે આ ગ્રંથ
ઉત્તમ સાધન છે.

* પુસ્તકની નકલ
અગાઉથી મોકાવો

ગ્રંથ કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦]

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

મધ્યમ કચેરી, હિંદુસ્તાન કમર્શિયલ બેંક પાસે,

પરાધનગર, રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

ઝાવાચિત્રો ભાગ ૧

ઝાવાચિત્રો ભાગ ૨

૨ મચિત્રો ભાગ ૧

૨ મચિત્રો ભાગ ૨

નૃસિંહ

૨ મલદરી ભાગ ૧

૨ મલદરી ભાગ ૨

લમોલસર

મંગલાદ્રુ

દુવનમ મલ

પ્રાગિત્રાવલિ

માગનો

મહારામા મીધી

(Maharajma Mithi)

ભારત યુવક-પ્રવાસ

મોર્ગાઈ

ફાપરખા

શીમે મા

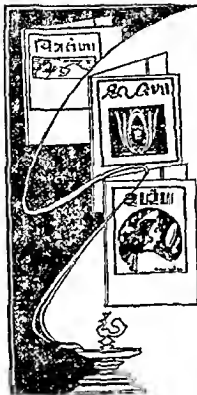
નુસાઈ

ચિત્રમ જરી

ચિત્રલેખા

રંગાવલિ

ગીતમેલિંગ

પ્રયશ્નમાધુરી
રમ્યતિરેખા

હવે પછી
અમરંગાવલિ
રામાયણ

અરણ્ય ચિત્રાવલિ
કલ્પના

લખો:-ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ, અમદાવાદ-મુંબઈ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

શ્રીમિ અને નવચરના

‘ભાગિ’ વર્ષ ૧૯ : ‘નવવચના’ વર્ષ ૧૪ : અંક સાતમાં
ઓક્ટોબર : ૧૯૪૯

총서

૧ નાજ કવુ હોય તો	ધૂમકેવુ	૯
૨ સમગ્રતા હોગવી	રાજકંસ	૧૧
૩ સાધુચરણ	સરદાન્દુ બધોપાખ્યાય	૧૭
૪ દુઃખનાં પોટના	હથર પેટલીકર	૨૫
૫ જમતી જિવાડી	પ્રદુર્ગ્ન હં. ફેસાઈ	૩૧
૬ દુઃખની કદાપણ	હવાન દર્ગેનેલ	૩૪
૭ બલિગમ્મનો દેસા	પ્રમોધ ચોક્કસી	૩૫
૮ માનવતા (કાવ્ય)	અનામી	૩૭
૯ જીવન અને પર્મ	રવિશંકર મહારાજ	૩૮
૧૦ હતિદ સનો અરતારુણ	અદલાઈ ભાઈ	૩૯
૧૧ બેટડી દક્ષિણ	મજલાલ ત્રિવેદી	૪૮
૧૨ સરકાર કથાઓ	ધૂમકેવુ	૫૨
૧૩ મિલન (કાવ્ય)	રવીન્દ્રનાથ	૫૭
૧૪ લોકસાલરને તીરે તીરે	પરિમાજક	૬૨
૧૫ અબિનવ રજકણ	ધૂમકેવુ	૬૭

:- વાર્ષિક સંવાદન :

ਦੇਸ਼ਮਾਂ : ੭-੮-੮

∴ પરોક્ષમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ଶିର୍ମି-ନବରସନା

‘ભાર્મિ-નધરચના’ નો નવે-
બર માસનો અઠ દીવાળી અઠક
તરીકે પ્રગટ થવાનો હોવાથી ૧
લી નવેંબરને બદલે ઓક્ટોબર-
ની ૨૧ મી તારીખે દરેક
આહુકને સ્વાના યથે તેની નોંધ
લેવા વિનંતિ છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

इना-डीड पुष तीये : अधी रस्ते : अमदावाद-१
भीमराज जिन्डिंग : ४०५, हाव्यादेवी रोड : अमदावाद-२

પ્રકાશક : જ્ઞાનદીપ સ્થાપિત સંઘ સિમેન્ટ વતી ખચરાલાલ મો. દવે
ફરુનાનગીક પુલ નીચે : માધી ગરો : અખદાવાદ-૧
મુદ્રક : અપંતી ષેઠાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ધીર્કાટા રોડ,
ઘેસાભાઈની વાડી : અખદાવાદ.

કચારે પણ આટલી ચોઈ કીમાં આટલાં મોટાં ઈનામો અપાયાં

હિ દભરની હરિદાધગોમા પહેલીજવાર કદત ૧૦આનામાં

કચ્છી શબ્દ વ્યુત્ ૧૨૧

₹L. 20000

ના જંગી ઇનામ

પ્રથમ કુનામ

રૂ. ૬૫૦૦૦ રોકડા

વધુ માટે 'મક્કમ' અપવાદીક જુઓ.

અંધ તારીખ ૧૨ ઓક્ટોબર, બુધવાર

આડી ચાવીએ।

જિભી ચાવીઓ :

[૧] અનાજ વતપાદન માટેની ખૂબ લાભદાય નીતિઓ

(२) सभाज्या भाजुसो द मेरा
भायव करवानी वृत्तिना होय ॥

[૪] માત્ર ધન પાછળ દોડનાર
પ્રતિવાદી ગુમાવે છે

(3) **ਦਾੜਨੀਏ**

[૧] જેના માટે દોષ તે બ્યક્તિને
માનવી વારવાર કમરે છે

(૧) કાઠ હાથે દિલ ૧૧-૧૨
કરી નય છે

[୭] ନବା ଧର୍ମାମା ମୁଣି ଶେଷ
 ଶାନ୍ତି ମାୟା ' ଓ କ କମ ' ତେ
 ପ୍ରଥମ ଦିଆନ୍ତେ

(६) अतिशय

[૯] ધરીત, ખાલિયું

(૬) શેર બજારના સંદોષિના
મુખે નીજ જાન સમતી દોષ છે

1121 એ ભાલવા મટે ત્યા
પરખાઈ આવે ઉ

(૯) માહત્તાઓને સ્વીચોપયોગી

[13] સાચી રીતે રહેણું એ મુખ્યત્વે
માણસની પર આવડત છે
(અમરેલ જીવિથી વાચતો)

शिवस्य आप्तानां विद्यारंभः
ननु वक्ष्ये तदा न चार्थः नहि

[૧૫] લેતામા ઉ એ માણસ
બા પેઠા જાણે મારો

(૧૮) કાચમના ખાતેદારને નાખ્યા
ધીરના કેલસા સાદુકારો આ કરે
રાખે છે

[૧૬] બરેવાર માણસો કબામ
ખૂબ ચોક્કસ હોય છે

(૧૧) 'જમાનાને અમારી નથી,'
એમ નિષ્ફળ રૂબકો પહોંચત
જગતો કહે છે

[१८] इति या मा मासु सोऽनी
स प्या कम् नयो

(૧૪) દોષ તેવા માણસો સામાન્યતઃ ન જોઈ પ્રતિભા દોષ છે

[२०] अमुक नृदे बिना नवोद
नाहीने जोडवा सखल नयी

(१५) मेर

[૨૨] અવધે।

(१७) अथवा यह 'संसार'...

[૨૪] લેણદારની ક્યારેક તેને
બારે પડે છે

(૧૬) અધારામાં રાખી વધેલ
માનવીને અપમાની દેખ

(૨૪) સસામા દરેકના જીવા
હોય છે

(૨૧) જાગ્યા માણસો યજ્ઞી વારે
યજ્ઞની : ૩૬ : ૨૦૫ની કહે છે

[૨૫] બ્રહ્મા ચાવી પ્રમાણ

(રપ) મુખથી બનકાર કરે ત્યારે

દાદે એમ સમજાવે

કચ્છોટી કાર્યાલય : માધીસેડ,
અમદાવાદ

પ્રવેશ ફી ૧-૨૦- ૧૬ ઈનામ ૩
ફાઇનલ ઉપવાસ ફા ૫૦૦ ના મુકતિ
ઈનામ ૩ ૩૦૦ અને ફા ૫૦૦ ના મુકતિ
૩જી ઈનામ ૨૦૦ ૪જી ઈનામ ફા ૧૦૦
મુકતિ ૩ ૪૫૦ શ્રોતસ ફા ૨૦૦ વધુ મુકતિ
૨૫૦ તેમા પ્રથમ ઈનામ ફા ૧૫૦ ઉપવાસ
૧૦૦ નાં ત્રણ ઈનામ વધુ માટે મફત મુકતિ

ॐ	अ	श				
			म		२	
	२	क	त		क	प
ज		न्या		प	क	सो
२			य	२		प
	क				त	२२१
	ला			स		प
			ग	य		
न	२	ध		२		

ॐ	अ	श			
		म		२	
	२	क	त	५	प
ज	व्या		प		
२		य	२		प
क			न	४२४	
ल			अ		प
		ॐ	य		
न	२		४	२	

કચ્છના વસીલાના સર્વે રાજાના નિર્ણય
અનુસાર મળેલા છે. પ્રવેશપત્રો મિત્રી સાથે રાખી
નામ _____
રેન્ક _____

મં માળા નામ કુલ	ગામ
પ્રવેશપત્ર નંબર	મિ મરો પ્રવેશપત્ર નં
ભરતી છે	આ સથે થો પ્રાપ્ત

રાજ કરવું હોય તો

ધૂમકેતુ

ભલે રાજકર્તાઓ, નૈતિકશુદ્ધિના ધોરણથી જ રાજ ચલાવતા હોય, અને ભલે શુદ્ધના યાતાવરણને લીધે એમને શુદ્ધિપૂર્વકના દાવ એકવા પડતા હોય, છતાં સામાન્ય માણસના સામાન્ય વ્યવહારમાં જે ઓછામાં ઓછી ઉપલબ્ધી છે, તેમને જ પ્રલજ્જનો, અહ્યા રાજકર્તાઓ ગણે છે. સામાન્ય જનવ્યવહાર, એમને એમ બિનજરૂરી ઉપલબ્ધિ વિના ચાલવા દેવામાં આવે, તો કાણ શું કરે છે એ વિષે સામાન્ય માણસ બહુ ચર્ચાચર્ચામાં પડતો નથી.

કેઈ મને એમ પૂછે કે આનો અર્થ શું ? આ પ્રગતિ ?

તો હું 'કહું' કે, ના. એમ નહિ;

"પણ જ્યારે રાજમાં ધણું નિયમનો ઊભાં ધાય, અને અસંખ્ય વિધિ-નિયેધ રચવામાં આવે, ત્યારે રાજમા હંમેશાં અતંત્ર જન્મ લે છે. જેવી રીતે કેઈ પણ જાતના સામાન્ય સંયમને સમજ્યા વિના, હરેક પ્રકારની વિચિત્ર રચનાને 'કલા'નું નામ આપવામાં આવે, તો પછી દેશમા કલાકૃતિઓ નહિ, પણ વિચિત્રપ્રયોગો જ દેખા દેવા માટે છે, તે જ પ્રમાણે કાયદાનું અને વિધિ નિયેધનું પણ સમજવું. યહી એ કાયદા તંત્રને વ્યવસ્થિત કરવાને બદલે, અતંત્રને સ્થાયી કરે છે.

એટલા માટે વધારે કાયદા કરવા એનો અર્થ વધારે ચોર ને વધારે કપાઈ ઊભાં કરવાં એવો થાય છે.

એટલા માટે પ્રાણ જનો કહે છે કે, અહ્યા રાજકર્તાઓ પોતાની કેવળ નૈતિકશુદ્ધ સાદાઈથી કાયદો પ્રલજ્જનોને આપી શકે કે જેવો નિયમનોધી કદાપી પણ ન મળી શકે. કારણકે લોકો પોતાની સમજણ વડે કાયદા સમજતા થાય તેવું કરવું હોય તો, લોકો ત્યાસ લઈ શકે એટલી ખુલ્લી જગ્યા એમના જીવન-વ્યવહારમાં રહેવા દેવી જોઈએ

જ્યારે રાજશાસન કરનારાઓ, 'ખરેખર અર્થમાં' શાંત વ્યવસ્થાપકો બને છે, ત્યારે લોકો એની મેળે પ્રમાણિક બન્યા વિના રહી શકતા જ નથી એમને બનવું ન હોય તો સત્ય, અહિંસા ને પ્રેમ—એ ફિલસૂફી કાં ખોટી હોવી જોઈએ; અથવા તો રાજશાસન કારોના જીવનમાં કયાંક વાંધો હોવો જોઈએ.

થોડામાં થોડી ધમાલ કરવામાં આવે, દેખાવ જોણામાં જોણે કરવામાં આવે, કુલ-માળાઓ બાળે જ પહેરવામાં આવે—તો પણ સ્વચ્છ, શુદ્ધ, શાંત, ને સાદું એવું જીવન આપણા શ્રેષ્ઠતમ પુરૂષો સાચી રીતે જાણી રહ્યા છે—પ્રવચનોમાં નહિ પ્રયોજોમાં એમ જો લોકની પ્રતીતિ થાય તો એ વસ્તુ અસરકારક ન નીવડે એવું કદાચ બને જ નહિ.

ધમાલ, પોલાણ પેદા કરે છે. દેખાવ, હંભને લાવે છે. કુલમાળાઓ, શુભાશીને સ્થાપી કરે છે. પ્રવચનો, પ્રવચનો કરનારનું પતન લાંકે છે. પોતાનું પતન કેવળ શબ્દોથી લાંકીને કોઈ રાજ કરી શક્યું નથી. કરી શકે નહિ. કરી શકવાનું નથી. ઇતિહાસ એની ના પાડે છે.

અને સમાજના શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની જો લોક સભાઓ સ્થપાઈ હોય તો, એનો અર્થ એટલો કે ત્યાં વધારેમાં વધારે સંસ્કારિતા હોઈ શકે. હોવી જોઈએ.

એનો ણીએ અર્થ એટલો કે ત્યાં પોતાની ઇચ્છાઓ ઉપર કાબૂ મેળવનારાઓ સંખ્યાબંધ હોય.

એનો ત્રીજો અર્થ એટલો કે ખોટા લોકાપવાદમાં પણ જેમની સામે આંગળી ચીંધી ન શકાય એવા માણસો, ત્યાં હોવા જોઈએ.

એનો ચોથો અર્થ આટલો જ કે શ્રેષ્ઠતમ પુરૂષોના ખરેખરા શુદ્ધજીવન વિના પ્રભ એક ડગલું પણ આગળ વધી શકે નહિ. અને ખરા અર્થમાં સ્વતંત્રતાને ચાહનારી પણ બને નહિ.

એટલે જ્યારે જ્યારે લોકશાસન વિજયી નીવડે છે, ત્યારે ત્યારે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ જ વિજયી નીવડે છે.

એટલે જો શાસનમાં માણસો ન હોય, તો રાજતંત્ર ચાલી ન શકે. અને તેટલા કરોડો રૂપિયા ખર્ચથી ધારાઓ ઘડે છતાં એમાંના

એક પણ ધારો અતંત્રને અટકાવી ન શકે. મહાન વ્યક્તિઓ ન હોય, ને મહાન દેખાવી વ્યક્તિઓને, પ્રભ મહાન માનવાનો ભ્રમ સેવે તો એવી પ્રભએ વર્ષો સુધીનું, પોતાનાં સ્વજનોના શોણિતમાં સ્નાન કરવાનું ભયંકર ભાવિ નિહાળવાનું રહે એટલે પ્રાણનોએ શાસનકર્તાઓને એક વાક્ય કહ્યું છે:

"In ruling men and in serving heaven, the sage uses only moderation"

અને વળી પ્રાણનો કહે છે કે જ્ઞાની વહેંચણી જ્યારે હક્કની વાતને રજુ કરે, ત્યારે એ જ્ઞાન સુખને બદલે દુઃખ પણ આપે; કારણ કે જેવી હક્કની વાતો માણસો કરી શકે છે તેવી કર્તવ્યની વાતો કરી શકે તો જ એ જ્ઞાન થઈ રહે. નહિતર એ અર્ધદગ્ધીજ્ઞાન રાજ અને પ્રભ બન્નેને મારે, બન્નેને ભ્રમ ગર્ભમાં ધકેલે.

એટલા માટે જ્ઞાનનો એક અર્થ 'જે સાદાઈ શીખવે તે' એવો છે, 'વિદ્યા વિનયેન શોભતે' એટલે જે ઇચ્છાઓના નિરંકુશ પ્રવાહને નિયમનમાં રાખે તે જ્ઞાન.

અંતરમાં ઉતરેલા સંસ્કારજ્ઞાન વિના સામર્થ્ય આવી શકતું નથી. અને સમર્થ થયાં વિના પ્રભ; સ્વશાસન કરી શકતી નથી.

એટલા માટે શ્રેષ્ઠતમ પુરૂષોએ પોતાના જીવનપ્રદીપથી પ્રભના મંગલપ્રદીપને પ્રગટાવવો ઘટે.

રાજકર્તાઓ પાસે જીવન હોય તો જ આ મંગલપ્રદીપ પ્રગટે. અન્યથા કોઈ રીતે નહિ નહિ ને નહિ.

એટલા માટે છેવટનો પ્રશ્ન અંતઃકરણ, અંતઃકરણને પૂછે: 'હે ભાઈ! તારામાં કંઈ છે કે તું કેવળ પોણું છે માટે જ ગાળે છે?'

એનો પ્રત્યુત્તર-એમાં સર્વોદય ને સર્વનાશ બંને રહ્યાં છે.*

*Tolst-scripture ને આધારે.

સમઘનાં ક્ષીરનીર

૨૪૪૬

પાઉપાડા લડે એમાં જાડેના જોડા નીકળે
તેમ રટલિંગ ડાહરની લડાઈમાં રૂપિયાનો
જોડા નીકળે

૨૮

લિ'મ અને ડાહરની લડાઈ એવી
માલતી હતી કે એનું શું પરિણામ આવશે તે ધણાને
સમજાતું નહોતું અને છેલ્લી થડી સુધી એની ખબર
પણ ન પડતા દીધી તે આલાડી, રાજનીતિપણ્ય મોટ
જિ. ક્રિસ્ટ ધનવાદના આધિકારી છે. સિટનની
અમેરિકા સાથેની આપાત કરતાં નિકાસ એટલી
જોઈતી હતી કે એ જોટ કોઈ દિસાએ પુરી ન માય
તો સિટન રૂબી ભય. ૧૯૪૮ની સાલમાં સિટને
૪૬ કરોડ ૯૬ લાખની જોટ પૂરવાની હતી. ૧૯૪૯
ના જાનેવારી દેખાડી માસમાં એ જોટ ૬ કરોડ
૭૪ લાખ સુધી પહોંચી હતી એટલે અમેરિકા સાથે
નિકાસ વધારવા હોય તો એણે પોતાના માલ અમે-
રિકન માલ કરતાં સસ્તો કરવો જોઈએ. અને તે
ત્રણ રીતે બની શકે. મલુશાની શેષ ઘટાડીને; ઉત્પા-
દનમાં વધારો કરીને તે દ્વારા ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડીને;
અને પૌંડની કિંમત ઘટાડીને. તેમાં પહેલો રસ્તો
મજૂર સરકાર લઈ મલુશાને અપ્રિય થઈ પડે તેમ
બને એવું ન હતું. ઉત્પાદન વધારામાં તો રિયલિટી
એટલે સુધી પહોંચી હતી કે સિટનના આજના
ઉત્પાદન એટલું ઇતિહાસમાં ક્યારેય ઉત્પાદન થયું ન
હતું. એટલે દેહાવાસની માફક એનાથી પેટ ફૂલાવવા
તેટલું ફુલાવ્યું હતું. એટલે સસ્તો રહેતો હતો નીજો
ખાખી. છતાં એ સસ્તો લેવો સારો નથી, એથી
કુનિયાના બજાર ઉપર માડી અસર પહોંચે છે, એવી
આદર્શની વાતો ચલી એટલે ક્રિસ્ટ જેવો દાંડો
માણસ એ સસ્તો નહિ લે તેમ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા
હતા. છતાં કોઈ ઉપાય ન રહ્યો એટલે જમતને
એકાએક જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પૌંડની કિંમત
ડાહર સાથેના આજના દરિયામથુ કરતાં ૩૦ ટકા
ઝાઝી કરવામાં આવી છે. 'અમેરિકાના બજારમાં
આની શી અસર થાય છે તે જોવા વજર એવું પરિ-
ણામ શું આવશે તે કહેવું આજે કવેશનું છે પરંતુ

પૌંડ સસ્તો થવાથી સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લેન્ડની
નિકાસ વધવાની. અમેરિકા ખાતે એવધશે એટલું જ
નહિ, પણ જે અમેરિકાથી માલ આયાત કરતા હશે
તે ઇંગ્લેન્ડનો માલ સસ્તો પડવાને કારણે આયાત
કરશે ઉપર કહ્યું તેમ ઇંગ્લેન્ડે ઉત્પાદન પણ સીધી
વિશેષ વધારું છે એટલે એની નિકાસ વધતાં એ
આર્થિક ગુણ સમતુલ્ય કરી પણ શકે.

પરંતુ આ ડાહર રટલિંગની લડાઈમાં આપણે
જે રૂપિયાનો ભાવ ઘટાડ્યો છે તેથી આપણને લાભ
થશે એમ માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. કારણ કે
આપણું ઉત્પાદન લડાઈમાં વધવાને બદલે ઘટેલું છે.
વળી આપણે અમેરિકન માલની જરૂરવાળા છીએ
એટલે એ માલ આપણને ન પોષાય એવો મોઘો
પડવાનો, એના ઉપાય તરીકે અમેરિકન માલની
આયાત ઘટાડી દેવાની સરકાર નીતિ રાખવા માગે
છે. હવે અનાજ ત્યાંથી આયાત કરવામાં નહિ આવે.
તેવુ વધારામાં આપણને કહ્યું છે. ૧૯૪૮ની સાલમાં
આપણે ૩૦ લાખ ટન અનાજ ૧ અબજ ૪૦ કરોડ
રૂપિયાથી આયાત કર્યું હતું તેમાંથી ત્રીજા ભાગનું
અમેરિકામાંથી. હવે આ જોટ આપણે બીજા દેશો-
માંથી કે કાં આપણા દેશમાં ઉત્પાદન વધારી પહોંચી
વાળવી પડશે. અને તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે તાત્કાલિક
અનાજ દેશમાં મોઘુ થશે. અને તરત અસર રમ્પ તે
અમેરિકન માલ આજે બજારમાં છે તેના ભાવ ૩૦
થી ૧૦૦ ટકા સુધી વધી ગયા. તે વળી આ ફેર-
ફારની અસર કુનિયાના દેશો ઉપર કેવી થાય છે તે
જાણવા પછી ખબર પડે કે અમેરિકન ડાહર મોઘો
બનાવવાથી બીજા દેશો પોતાના માલના ભાવ વધારે
છે કે નહિ, જો એની અસર વધારામાં થાય તો
બીજાથી નિકાસ કરવાનું પગલું પણ મોઘું જ પડે.
આમ આજે તો પાઉપાડા લડે તેમાં જાડેના જોડા
નીકળે તેવી ડાહર-રટલિંગની લડાઈમાં રૂપિયાની
રિયલિટી થઈ છે. /

પાકિસ્તાનને આ દેહાકટિમાં હિંદને તંગ કરવાનો
મોટો મળી ગયો તે શું કરવા જતો કવે?
પાકિસ્તાન ભય સુધી કાચીરોનો મામલો ઉઠે

નહિ, અને એના લાભમાં ઉઠવે નહિ ત્યાં સુધી દિલ્લા રસ્તામાં એનાથી અને તે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવા માગે છે. ખરી રીતે તો કામનવેલ્થના દેશો સ્ટલિન સાથે જોડાયેલા છે એટલે સ્ટાલિનના તાલ પ્રમાણે એ દેશોના નાણાને પણ નાચવું રહ્યું. છતાં પાકિસ્તાને ખીજી જ રસ્તો લીધો. એણે રૂપિયાની કિંમત ન ધટાડવાની જાહેરાત કરી તેની પાછળ દિલ્લે હેરાન કરવા સિવાય બાકી કંઈ કારણ નથી. દિલ્લે આજે તેની પાસેથી ૩ અને ચણ આયાત કરવા પડે છે. એ સ્ટલિન રૂપિયાના દુડિયામણ પ્રમાણે ૪૦ ટકા મોંઘા ભાવે દિલ્લે પડશે, એ ખીજી રીતે એને પોષાય તેમ નથી. અમેરિકા જેવો સમૃદ્ધ દેશને ડાહ્યર મોંઘા થાય તો પોષાઈ શકે પણ પાકિસ્તાનને દિલ્લી સરખામણી એ રૂપિયાનો ભાવ ન હોય તો નિકાસ ઉપર મોટી અસર કરે અને તેના વેપારને એટલો ઘોડો પહોંચે. પરંતુ એના તરફ એ એક લાભ છે કે ડાહ્યરના વેપાર અંગે તે ખાધવાનો દેશ નથી. '૪૮ અને '૪૯ વર્ષના આઠઠા પ્રમાણે એવા ખાધ વગરના બે દેશો છે. પાકિસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકા. આ એક મદાર ઉપર એણે પોતાના રૂપિયાનો જાવ જુના દર પ્રમાણે ટકાવી રાખવાનું અવિચારી ખજૂરું ભર્યું છે. પરંતુ ત્યારે કાંઈ દુસ્મન ભાવે પણ કારે ત્યારે અવિચારી જ મોટે ભાગે હોય છે. હિંદ મુશ્કેલીમાં મુકાવું હોય તો એ પોતે ખાડામાં પડવા તૈયાર છે એ એની પ્રકૃતિ ઠોઠની અજાણી નથી. અને પરદેશી દેશોને એશિયામાં કમ્યુનિસ્ટોના સત્તા ટાળવી છે એટલે એની પ્રકૃતિને પોષવાની વૃત્તિ રાખવી પડે છે. એનો હેતુ કાળજી મિ. એટલીએ અને મિ. દુમનને કારમીરના પ્રશ્નમાં કરેલી અયોગ્ય ખપસ. કારમીરમાં પાકિસ્તાનનું લશ્કર જરકાપદેસર અંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનો ભંગ કરીને પેસી ગયું હોવા છતાં, એ લશ્કરને હટાવી લેવાની દિલ્લી ન્યાયી મામલોને સ્વીકારવાની વાત તો ક્યાં ગઈ પણ યુ. નો.ની ઉપરવટ મઈ બંને દેશના રાજ્ય પુરુષો પાકિસ્તાનનો પક્ષ કરે છે.

આના મૂળમાં એ દેશોને પાકિસ્તાન તરફથી ખીજ

છે કે રશિયા સાથે એ જોડાઈ ન બેવે એટલે પાકિસ્તાન તરફ જોડાઈ વફાલ ઉતારાઈ આવ્યું હોય તેમ મિ. સિવાકેટઅલીખાન મોરો જવાના છે તે પહેલાં એના આસુ લૂછવા બંને દેશોના રાજ્યપુરો દોટી આવ્યા અને તેમાં દિલ્લે જાણીને અન્યાય કરી પરંતુ એ લોકો ન્યાયાન્યાય કરવા નથી બેઠા પરંતુ પોતાનું દિલ જાળવવા બેઠા છે એટલે હિંદ કેવળ ઈંગ્લેન્ડ અમેરિકા કે યુ. નો. ઉપર આધાર ન રાખતાં કારમીરના પ્રશ્ન ઉપર કે ખીજા કોઈ પાકિસ્તાનના પ્રશ્ન ઉપર પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહીને લડી લેવાનો રસ્તો લેવા પડશે. કામનવેલ્થમાં હોવા છતાં પાકિસ્તાન આમ સ્વતંત્ર નિર્ણય ન લઈ શકે, અને લે તો કામનવેલ્થમાંથી એને ગદ કરવું જોઈએ એવો વિરોધ હિંદ પહેલી જ ગળ્યું થયો છે તે વાનિયો છે છતાં અમેરિકા કે કામનવેલ્થના હિંદ સિવાયના દેશો ન્યાય કરીને પાકિસ્તાનને રશિયાનું હથિયાર બનાવવા નથી માગતા એ સત્ય હિંદે સમજી જવું રહ્યું એટલે પાકિસ્તાનને રૂપિયાની કિંમત ન ધટાડીને જે નામાઈ કરી છે તેના વળતા જવાખમાં હિંદે ૩ અને ચણની આયાત બંધ કરી એને લપડાક મારવી જોઈએ.

હિંદી રાષ્ટ્રભાષા થવાથી ગૌરવ લે છે ત્યારે અંગ્રેજી એને હસે છે

હિંદી-હિન્દુસ્તાનીનો ઝગડો એટલી ઉમ કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો કે એમાંથી મામલો વિદુરથી અને કોંગ્રેસમાં કાગલ પડી જશે એવી પણ અમુક વર્તે ખીજ હતી પરંતુ મુનશી-આપ મરના ખરડો જે રીતે પાસ થઈ ગયો તે જોતા સાચે જ સંતોષ ઉપજે છે ઝગડા પૂરતો સંતોષ ઉપજે છે એટલું જ. બાકી ખરી રીતે તો આજે નથી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હિંદને હજુ એને ૫૬૨ વર્ષનો વાયદો કરવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાં સુધી અંગ્રેજ રાષ્ટ્રભાષા-રાજભાષા તરીકે ચાલુ રહેવાની છે. અને એ વાયદો પણ ચોક્કસ નથી. એમાં બારી રાખી છે કે પાર્લામેન્ટ કાયદો કરી નવી મુદત નાખી શકે છે આવો ભાવિ અચોક્કસ તારીખનો એક મેજલી હિંદી ગૌરવ લે છે ત્યારે અંગ્રેજી એને હસે છે. જે હોય તે એક જ ફતીલ કરે

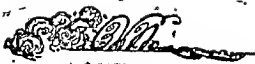

છે કે આજે, ને આજે અંગ્રેજોને કાઢી શકાય નહિ, એક વખત હિંદી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન લે તેવી સમૃદ્ધ અને પ્રગતિપ્રચાર પામતી ભેદભેદ. પરંતુ આજે જે રાષ્ટ્રભાષા ઉપરના સ્થાનેથી ઉતરતી નથી એ અંગ્રેજોનો જ દાખલો કેમ કોઈને નજર સામે હોવા છતાં દેખાતો નથી? એ શું પ્રગતિપ્રચાર પામ્યા પછી રાષ્ટ્રભાષા બની હતી? એમાં પહોંચત કરતાં પ્રગતિને જેટલી હાડમારી પડી હતી તેટલી હાડમારી આજે હિંદીથી પડે એમ માનવાને કારણ છે? પરંતુ અરી રીતે તે દિવસે જોરાઓએ પોતાની સમવહનો જ વિચાર કર્યો હતો તેમ આજે પણ કાળા જોરાઓ એમની સમવહનો વિચાર કરે છે. એ બધા અંગ્રેજી શરૂઆત છે એટલે એમને પ્રગતિમાં પોતાના જ દર્શન થાય છે। એટલે અંગ્રેજી કાઢવું પોતાનું નથી અને અજરથના વાપણ મલાબે રાખે છે. સાચી વાત તો એ છે કે હિંદીને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન મળે તો તરત એનો વિકાસ થતા માર્ગે. પાણીમાં પડ્યા વગર તરતાં ન આવડે તેમ ભાષાને એનું યોગ્ય સ્થાન મળે ત્યાં સુધી એની સમૃદ્ધિ ન થાય. સમૃદ્ધિ થાય પછી સ્થાન મળે એ તો તરતાં આવડ્યા પછી પાણીમાં પડે મૂકવાની હક જેવી વાત થઈ એટલે જ ધારણ સમાની કલમમાં ભલે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન ઉકલ્યો હોય પણ પ્રગતિ માટે તો તે વજીરકલ્પો જ છે.

જે આમાં શુદ્ધ દલીલ હોય તો અંગ્રેજોને મુખ્ય ભાષાના સ્થાનેથી અલગાકરમમાંથી તરત હટાવી દો.

અને પંદર વર્ષે ૫ જે હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એનું સ્થાન આપવું હોય તો અંગ્રેજોને સ્થાને હિંદીને મુખ્ય ભાષાનું સ્થાન આપો. પરંતુ તે વખતે ૫ એની એ દલીલો કે એને માટે અપાપકો નથી, પાઠ્ય-પુસ્તકો નથી, ભાષામાં સમૃદ્ધિ નથી. અને આમ ભાષાનું વિષયક આમ્મા કરે છે. એ વિષયકમાંથી છૂટ્યા માટે મુમુક્ષુ સરકારે બે વર્ષ ઉપર હિંમત તો કરી હતી. હાઈકૂલના ત્રણ ધોરણોમાંથી અંગ્રેજોને કાઢી નાખવાનું એણે યત્ન કર્યું હતું. એ પ્રમાણે

આજે બીજા ધોરણમાંથી અંગ્રેજી નીકળી પણ મળ્યું છે આવતી સાલ ત્રીજા ધોરણમાંથી પણ નીકળી જાય. પરંતુ સ્થિતિ હવે બદલાવાની હોય તેવા ચિહ્નો જણાય છે. સરકાર હાઈકૂલના ધોરણોમાં અંગ્રેજી માત્ર રાખવાના નિર્ણય ઉપર આવશે તેવી બીજી લાગણી માર્ગે છે. અને એનું કારણ છે શ્રી બખ્તખાન મહેતા કહે છે તેમ સરકાર ઉપર મૂંઝી જનતાની લાગણ્ય નથી પહોંચતી પણ મુમુક્ષુની હાઈકૂલો અને બીજા અંગ્રેજી સ્કૂલોના વહીવટદારોની લાગણ્ય પહોંચે છે. હાઈકૂલો આજે મોટે ભાગે ધર્માદારી થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજી પ્રથમના ત્રણ ધોરણમાંથી નીકળી જાય તો એમને આવકમાં મોટો ઘટાડો થાય તેમ છે. અંગ્રેજી ન રહે તો પછી વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળાનો પાંચમા છાત્રો અને સાતમાનો અભ્યાસ કર્યા પછી સીધા માધ્યમિક શાળાના ચોથા ધોરણમાં આવે. અંગ્રેજી ભાષા સિવાય બીજા વચ્ચે બેઠે પણ નથી. એટલે માધ્યમિક શાળા સાત ધોરણને બદલે દસ થી ધોરણની બની જાય. વળી માધ્યમિક શાળાના નીચલા ધોરણમાંજ મોટી સંખ્યા હોય છે એટલે એમ થાય તો ફીનો મોટો ઘટાડો થઈ જાય. એ સત્ય આ બે વરસના અનુભવથી સમજાઈ ગયું છે એટલે સ્કૂલોના વહીવટદારોએ પોતાની લાગણ્યની અસર સરકાર ઉપર પહોંચાડતા માર્ગે છે. એ વહીવટદારોને ચિહ્નોનો પણ રોકા છે. કારણ કે અંગ્રેજી નીકળી જાય તો ટ્રેનિંગ્સ એટલે શિક્ષકોની જરૂર શાળાઓને થશે જાય અને એમ એમને નોકરી ખોવાનો ભય ભયે થાય. સરકારને પણ પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપરના ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ વળે તો વધારે ખર્ચ કરવું પડે એટલે અંગ્રેજી શાળાના વહીવટદારોને નમતું આપવા પાછળ સરકારને આ પણ એક કારણ પોતાના પક્ષે હોવાનું લાગે છે. એને પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવાને જશ લેવો હોય અને ખર્ચ વધારે ન કરવું હોય તો, 'વૈદ્યગીર્ધી સંદિકાર' એવો ઘાટ બની જાય અને અંગ્રેજી માધ્યમિક શાળાના નીચલા ધોરણમાં ફરી દાખલ થઈ જાય તો નવાઈ નહિ। આમ જ્યાં સુધી અંગ્રેજી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા હોય, અલગાકરમમાં

એનું રચાન હોય ત્યાં સુધી દિંદોને પંદર રથમાં રાજકુમાર તરીકે સમૃદ્ધિ થવાનો લાભ મળે એ દેખાતું નથી. પરિણામે અંધશ્રેણી પદો વધારી આપવા પાલામિન્ટ તૈયાર થાય તો કહેવાય નહિ !

અનાજના મોરચાને સરકાર લશ્કરી મોરચો માનતી હોય તો એના ગુનેગારોને લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરો.

એક બાજુ સરકાર અનાજને લશ્કરી મોરચાને રચાને છે, એના પ્રચાર માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નર જેવા રાજપુરુષો બગીચાઓ ઉત્તમ કરી અનાજ વાવે છે અને બીજી બાજુ કેવળ બેદરકારોને કારણે હત્તરો મજુ અનાજ વરસાદમાં પલળી પલાસ થઈ જાય છે. 'ગુજરાત સમાચાર'ના ખબરપત્રો જુલાઈ છે કે. તા. ૮ મી તથા ૯ મી (સપ્ટેમ્બર)ના રોજ તરીકે રેશન પર હત્તરો મજુ અનાજ વરસાદને કારણે પલળી ગયું. ત્યાંના ગોઠાઉનેના અનાજનો જથ્થો છઠ્ઠો મજુ ૨૨૦૦ તથા મકાઈ મજુ ૪૫૦૦ ઇનવોલ્ડસ નરની રકમ સિવાય મુ'બદલી તા. ૩૦ મીએ રવાના થયેલો તે તરીકે રેશનને આવતા ગોઠાઉને વિષે રેશન માસ્તર પાસે બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની માગણી કરી પરંતુ રેશન માસ્તર ઇનવોલ્ડસ નરની રકમ સિવાય બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ત્રણ ચાર દિવસે ઇનવોલ્ડસ મળ્યું. આ અરસામાં ચાર પાંચ ઈંચ વરસાદ પડવાને કારણે અનાજનો જથ્થો સંપૂર્ણ પલળી ગયો અને અંદરથી મૂળિયાં ઊગી નીકળવાથી ફુલગા બહાર નીકળી ચુક્યા હતા. આમ રેલ્વેની આપખૂદી અને પૂરવડા ખાતાની બેદરકારીથી છ હત્તર મજુ જોટલો અનાજનો જથ્થો ખરાબ થઈ ગયો. તા. ૩૦ મીએ ચોટલા માલની રસીદ રેલવે કંપની ત્યાં સુધી રેશન માસ્તરને મોકલી ચકી ન હતી ? પૂરવડા ખાતાની આ બેદરકારી ન કહેવાય ?

તો આ પ્રમાણે બન્યું હોય તો આમાં જેણે અશ્વમ્ય બેદરકારી બતાવી તેની તપાસ કરી સરકારે લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે તેને કડક નસિયત કરવી જોઈએ. અને

સરકારે આ પગલાં લીધાં તે પ્રાપ્તિ જણાવવું જોઈએ પરંતુ આણું કંઈ ન થવાનું હોય તો સરકાર પોતે પોતાનો ઉપદ્રાસ કરે છે એમ માનવું રહ્યું. કારણ કે એક બાજુ નાગરિકોને એક ટંકનું ભોજન મળું કરવાની અપીલ કરવા સુધી પ્રચાર કરવામાં આવે, ઈંચે ઈંચ જમીનમાં અનાજ ઉગાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરે, અને બીજી બાજુ મોંમાં આવેલા કાગિયા જેવો તૈયાર માલ ધૂળધાણી માથે છતાં સરકાર એ અંજે કંઈ પગલાં ન લે તો એનો અર્થ શું સમજવો !

નબળો માટી ઝેરી પર શુરો તેમ સરકાર કાયદા પર શુરી લાગે છે

એક બાજુ વિચારશીલ માણસો કાયદાના થઈ રહેલાં અતિરેક સામે વિરોધ પોકારે છે. પ્રાપ્તિ એથી થઈ ગેલો અપયાયો જે નૈતિક સ્વાસ્થ્ય બચાવું જાય છે તે જોઈ કુખ થાય છે. ત્યારે જે નૈતિક સ્વાસ્થ્ય સુધારવા એને વધુ અપયો થાય તેવી જગ્યાએ સરકાર રોજને રોજ પાથે જાય છે. મુ'બદલી ધારા સભામાં છાપામાં આવતી જૂઠી, બિભત્સ જાહેરખબરો તેમજ જ્યોતિષી વર્તુલો અને જાતરમાં વરસાદની જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે મનાઈ ફરમાવતો ધારો કરવાનો ઠરાવ ઢાંચ ફરવામાં આવ્યો હતો. એવી જાહેરખબરો અંજે બચાવ કરવાનો અમારો ઠાઈ આશય નથી. પરંતુ દરેક વાતમાં કેવળ ધારા ધારાની વૃત્તિ ધ્રુવ નથી. બિભત્સ જાહેરખબરો કેને કહેવી તે માટે જે રીતે સરકારે સેન્સરશોપ્સ બેસાડવું પડે. કારણ કે નહિ તો સરકારને જે બિભત્સ જા. ખ. લખતી હોય તે પત્રને ન લખતી હોય. જા. ખ.ની હકીકત સાચી છે કે જૂઠી તે માટે સરકારે રેવેન્યુ-લીસ્ટોની યાદી બહાર પાડવી પડે અને તેમની ભલામણ હોય. તે જા. ખ. સાચી તેમ નહીં કરવું પડે. બાકી દરેક જા. ખ.ના સાચજૂઠાને નિર્ણય તંત્રી શી રીતે કરી શકે ? અને જ્યોતિષીઓને પણ ડોક્ટરની માફક સરકારે માન્ય કરવા જોઈએ અને એવા માન્ય થયેલા જ્યોતિષીઓ પધા કરી શકે અને જા. ખ. આપી શકે તેમ જાણવું જોઈએ. ખરી વાત એ

છે કે ત્યાં સુધી સરકાર અમુક બંધાઓ ઉપર પ્રતિબંધ ન મૂકે ત્યાં સુધી એનો પ્રચાર અટકાવી ન શકે. અને એવો પ્રયત્ન કરે તો એ બંધા જાય.

આવા કાયદાઓ ધડવા હોય તો એક દિવસ પ્રજાનાં જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા પછી અવકાશી બાકી. એનો કન્યાકાળ વીતી જવાનો નથી. આજે તો એક જ કાયદો ધડવાનો છે કે પ્રજાની મૂળભૂત જરૂરિયાત-ખાન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણને ધમતી પ્રજા સિવાય ચોથા પ્રજાની આખતમાં દાલ પૂરતો કાંઈ કાયદો ન ધડવો.

અને જ્યોતિષી સામે કાયદો ઘડીશો તો ખુદ શ્રી મોરારજીભાઈ જોષી છે એનું શું ?

જ્યોતિષી સામે કારાસભામાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે ચર્ચા થઈ સારે તા. ૧૨ મીના પાંચ દિવસ પહેલાં એ જ કારાસભા ખંડમાં શ્રી મોરારજીભાઈએ જોષી તરીકે કવિગ્ધ બાખ્યું હતું તેનું શું ? વર્તમાનપત્રો જા. ખ.માં ખડું જોડું છાપે એ કરતાં કારાસભામાં ખુદ પ્રધાન એમને મોટકા ને કવિ-ખની ખાત્રો નથી એનું કવિગ્ધ બાખે એનું શું ?

તા. ૧૨ મીના રોજ કાર સમાચાર મહેસાણદારી પદ્ધતિ કાઢી નાખવા અંગેના ખીલતી ચર્ચા દરમ્યાન શુભરાતના સરદારો અને ઇનામદારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કેરવાડાના કાંકેર સાહેબે ખીલમાં દર્શાવવામાં આવેલા તુકસાનીના બદલા કરતાં વધારે બદલો આપવા માટે દલીલ કરી હતી. એ સમયે મિ. મુસકે મહેરજીએ વચ્ચે ખોલતાં કાંકેર સાહેબને સલાહ આપી હતી કે ને કંઈ બદલાની ભેગવાઈ કરવામાં આવી છે તે અત્યારે સ્વીકારી લેવા જેવી છે. કેમકે ૧૯૫૫ માં હાલની સરકાર સત્તા પર હશે કે કેમ એની કોને ખબર છે ? અને નો સમાજવાદીઓ સત્તા પર આવશે તો બદલાનો પ્રજા જ હશે નહિ, તેમ એને નિષ્ક્રિય કરવા માટે મહેસુલી ડ્રોબ્યુનલો પણ હશે નહિ.

સુરત કોંગ્રેસી શ્રી મોરારજીભાઈથી કોંગ્રેસની આવી નિંદા કેમ સાંભળી જાય ! એમણે એ કથનના જવાબમાં તરત જ કહ્યું કે, ૧૯૫૫ માં પ્રતિમાં

સમાજવાદી પ્રધાનમંડળ આવે એવી રપ ટકા નેટલી પણ શક્યતા હોય એમ હું માનતો નથી.

આમ એમણે ૭૫ ટકા સાચું અને રપ ટકા શંકાવાળું કવિગ્ધ બાખ્યું છે છતાં એમને ગુનો કાંઈ કારાસભ્યોને વસ્યો નહિ, કવિગ્ધમાં એવી ખાત્રો વચરની બહેરાત ન કરવા શ્રી મોરારજીભાઈ સામે કાંઈને કારા ધડવાનું ચોગ્ય લાગ્યું નહિ. અને બિચારા બોડી બામણીના જેવા વર્તમાનપત્રોવાળા ઠીક મળ્યા કે એના માટે કાયદો ધડવાનું ખીલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષી સામે બહેરાતનો પ્રતિબંધ કારા ઘડાઈ જાય તે પહેલાં અમને કવિગ્ધ કથન કરી લેવા લો.

દમણાં દમણાં લોકોનું માનસ કોંગ્રેસ વિરોધી બનતું જાય છે તે બરખીનો દેવદો પારો તાજેતરમાં મુંબઈ કોન્ગ્રેસનની સુદૃષ્ટીમાં સમાજવાદીઓના ને રીતે વિજય થયો તે ઉપરથી એમ કદાચ છે. વળી સૌરાષ્ટ્રના સહેનોની મુનિસપલ સુદૃષ્ટીમાં પણ કોંગ્રેસનો પારો રેટલેકેટકાણે નીચો ઉડરી થયો છે. આજે આમ કોંગ્રેસનું ખજ ને રીતે ધડી રજુ છે તે ચાલુ રહે તો ૧૯૫૫ માં કોણ સત્તાધ્યને આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કોંગ્રેસ નવા અધારણી પહેલી સુદૃષ્ટીમાં ટકી રહેવાની છે તેનાં બે કારણો છે. એક એવી પાછલી ખૂડી છે તે અને દેશમાં કાંઈ ખીલે એને દરાવે તેવો મજબૂત પણ નથી. પરંતુ એટલી જ ખૂડી ઉપર એ ને વેપાર કરવાનું ચાલુ રાખશે અને આજે ને રીતે એણે રજેલાં ખૂડી ભેલાડવા ખૂડી છે તે રીતે એ ૫૫ સુધી ચાલુ રાખશે તો ૫૫ ની સુદૃષ્ટીમાં ખીલ અમે તેનો વિજય હશે પણ કોંગ્રેસનો ૭૫ ટકા નહિ દોષ ! નથી સુદૃષ્ટીમાં, ખીલે કાંઈ પણ રાજ્યતી જવાબદારી ઉપાડી શકે તેવો શક્તિશાળી નથી માની પ્રજા કોંગ્રેસને મત આપવાની છે. પરંતુ તે પછી ૫૫ માં એમ માની મત આપશે એવી જૂલ કોંગ્રેસ કરતી હોય તો એ ભીંદ બૂલે છે. પ્રજા તે વખતે, પત્ની ઉપર ફેલા કાંઈ પ્રચીની

માફક-હું મરીય પણ તને રાંડ કરીય, એવી ખીજ લાવી કેમિસને મરીને રાંડ કરશે. ખીજે પક્ષ યજ્ઞતથાળી અને વ્યવસ્થિત નહિ હોય તો એથી પ્રજા આજ્ઞના તંત્ર કરતાં વધુ દુઃખી થશે-મરશે-પણ કેમિસને રંદાપો આપશે એમ આજ્ઞાને એનો અસંતોષ જોતાં લાગે છે. આ લવિષ્ય કથન દાહ કરવાની ઉતાવળ ન હતી, પરંતુ જલિષ્યમાં ધારા ધસાઈ જાય અને જ્યોતિષ ઉપર પ્રતિજ્ઞ આવી જાય એ કાચે કરવું પડ્યું છે.

મુખ્ય સરકારના કેળવણી ખાતાને શું લાજ દાઢવી પડે છે કે જેથી એમનું કામ શ્રી રાવજીભાઈ પટેલને કરવું પડે છે?

જે વરસ પર મુખ્ય સરકારે પ્રાથમિક શાળામાં પહેલાં ચાલુ ધોરણ માટે વાચનમાળા તૈયાર કરવા એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ, મંત્રી શ્રી શંભુપ્રસાદ ભટ્ટ, સભ્યો શ્રી ચંદ્રવદન ચાહ, શ્રી ઉમાચંદ્ર જોષી, પ્રા. અનંતરાય રાવળ અને શ્રી નગીનદાસ પારખ છે. આ સમિતિએ તૈયાર કરેલી બાળપોથી, પહેલી, બીજી ત્રીજી વર્ગ માટે સરકારે પ્રમત્ કરી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચલાવવા માંડી છે. એ પુસ્તકોમાં ત્રુટીઓ નથી એમ અમારું કહેવું નથી. પરંતુ એકંદરે જોતાં આજ્ઞાની વિદ્યાર્થીની વાચનમાળા કરતાં હપાઈમાં, ચિત્રોમાં અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ સારી છે એમ અમને લાગે છે. સરકારે પોતા વાચનમાળા માટે સમિતિ નીમી ત્યારે એનો એક સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે એ તૈયાર થતાં સરકારી શાળામાં એ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ કરવામાં આવે. અને એ રીતે એ વાચનમાળા જેમ જેમ તૈયાર થયા લાગી તેમ તેમ શાળામાં દાખલ થવા લાગી. આ સંજોગમાં ગુજરાત પ્રાથમિક સમિતિના મંત્રી શ્રી રાવજીભાઈ પટેલે એક જાહેર પરિપત્ર દ્વારા ગુજરાતની બોક્ષમેડોને મુનિ. ની સ્કૂલ બોર્ડોને ગુજરાત વિદ્યાર્થીની ન વાચનમાળા પોતાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચલાવવાનો એક ધારી નીતિને નામે દોરવણી આપી છે. આનો અર્થ તો એ થયો કે ગુજરાતના કેમિસ

પણના મંત્રી મુખ્ય સરકાર જે કેમિસ સરકાર જે તેની નવી વાચનમાળા ચલાવવાના પગલાને કમ્પ્લે રાખતા નથી.

કેમ વાચનમાળા ચલાવતી કે ન ચલાવતી તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર મુખ્ય સરકારના કેમિસ વચ્ચે ખાતાને છે, જે એ પોને કેવળ પોતાની વાચનમાળા જ ચાલે એવો મમત રાખતી ન હોય તો એણે જેટલી વાચનમાળાઓ હોય તેમાંની કોઈ હોય તેને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર રાખી તેની પસંદગી કરવાની છૂટ સ્કૂલબોર્ડો કે શાળાઓ ઉપર છોડી દેવી જોઈએ. જે એવી છૂટ આપવા એ તૈયાર ન હોય તો કેવળ વિદ્યાર્થીની વાચનમાળાને છૂટ આપે તે લોકશાહી ધોરણે બાળખી નથી. એનો અર્થ તો એવો થયો કે અધ કાલ સુધી સરકારી તંત્રમાં બંધિતની લાગવમ ચાલતી હતી ત્યારે આજે સંસ્થાઓની ચાલે છે. વિદ્યાર્થી સરકારી વાચનમાળા તરફ તટસ્થ વલણ રાખી જોઈ નથી એનો પૂરાવો શિક્ષણ અને સાહિત્યમાં એના અંગે આવતાં અવશોષનો પૂરા પાડે છે. એટલે વિદ્યાર્થીની વાચનમાળા માફક રાખવા માટે જ એ બધી ટીકાઓ હતી એમ આનંદ રહ્યું. સરકાર પોને જે આમાં નિષ્પાદ હોય અને તેનું કેમિસી સંસ્થાઓ આપણ ચાલતું ન હોય તો એણે અમે પ્રથમ કહ્યું તેમ સર્વ વાચનમાળાઓને પહેલાંની આજ્ઞા ચલાવવાની છૂટ આપે, કાં સરકારી વાચનમાળા ચલાવે અને તેટલું ન અને તો સરકારે પોતાની સમિતિ રદ કરી આગળનું કામ બંધ કરવું જોઈએ. પણ નવાઈ તો એ લાગે છે કે વિદ્યાર્થીની વાચનમાળા શાળાઓમાં ચલાવવાની છૂટ આપતી જાહેરાત સરકારને લાજ દાઢવી પડતી હોય તેમ જ કરતી નથી. જ્યારે ગુજરાત પ્રાથમિક સમિતિના મંત્રી કેળવણી ખાતાનો અધિકાર લોભવતા હોય તેમ એકધારી નીતિને નામે જાહેરાત બહાર પાડે છે. તો સરકારી વાચનમાળા દાખલ થતાં એકધારી નીતિ ન જળવાત શું? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આવી લાભવને સુદૃઢ સ્થાન ન હોવું જોઈએ. નહિતર આપણે વિનિપાત ક્યાં જઈને અટકી તે કોઈ નહિ કહી શકે.

ચા.

પ્રાચીન વર્ષની ઉમરે સાધુચરણ જે દિવસે એકાએક ધર છોડીને ચાલ્યો ગયો તે દિવસે ગામમાં સહુને મોઢે એક જ વાક્ય હતું કે આજ કંઈક થશે એમ અમને લાગતું જ હતું. મનમાં આટલો વેરામ હોવા છતાં આજ સુધી એ કંઈ રીતે ધર માંડીને સંસારમાં રહી શક્યો એનું જ અમને આશ્ચર્ય છે. પણ એની સ્ત્રી સોદામિનીને તો એ દિવસે ચારે બાજુ ગાઢ અંધકાર જ દેખાયો.

સોદામિની ત્યારે અઢાલીશ વર્ષની હતી. મોટા છોકરા નિમાધને હમણાં જ તેર પૂરા થઇ ચોદમું વર્ષ બેઠું હતું, હજુ તો એ વાણતો હતો. આ સિવાય એનાથી નાની ત્રણ દીકરીઓ હતી. થોડી-એક જમીન એની પાસે હતી તે એમાંથી વેરામી મનના સાધુચરણનું ધર આપમેળે ચાલ્યા કરતું; પણ હવે તો એ થે હુલામું ગયું. કારણ બે ધરનો એક માત્ર, કામકાજ કરી શકે તેવો પુરુષ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ધર છોડીને ચાલ્યો. જાણ તો પછી ધર કંઈ રીતે ચાલે ?

પાંચ વર્ષ સોદામિનીએ આંસુબીની આખે એવી કાઢ્યાં.

પણ કુદરતનો એક અટળ નિયમ છે કે કાળ-સમય બધી વાતોને જુલાવી દે છે. અસહ્ય લાગતું દુઃખ પણ સમય જતાં સહ્ય બની જાય છે. ધરના એકના એક શક્તિશાળી પુરુષ રૂપે રૂપે મુખ્ય ચક્ર તૂટતાં કુટુંબ રૂપે યંત્ર જે હવે કહી શકે નહિ ચાલે તેમ લાગતું હતું, તે પણ હવે ફરી ચાલવા માંડ્યું હતું. સાધુચરણ જતાં એક ઇવલેજ ધા તો થયો જ હતો છતાં એ તદ્દન ભાંગી તો નહોતું પડ્યું.

અને ધરિધીરે સોદામિનીના આંસુ પણ સુકાયાં. જમીનદાર સત્તજન માણસ હતો. સોદામિનીની સ્થિતિ નોંધ થોડીક વધુ જમીન એણે એને આપી હતી અને વેરા પણ એણે કરી માત્ર નામનો રાખ્યો હતો. મામ નાનકડું હોવા છતાં બેત્રણ ધરમાંથી માણસો હતા જે તેના બેતરની ભાળ લેતા, એથી

એક કરનારા તેને અસહાય સ્ત્રી ગણીને તેનું બધું લૂટી ન જાય. માથા પર જ્યારે કાંઈ ભાર પડે છે ત્યારે જ ખજર પડે છે કે એ માન્યો હતો તેવો, ન વેડી શકાય એવો નથી. સોદામિની માટે પણ એમ જ બન્યું. ધીરધીરે એ પોતે જ પોતાનું કામ-કાજ સંભાળતી થઇ મદ ને નિમાઇ પણ મોટો મવા લાવ્યો.

વખત જતાં સાધુચરણના ધરમાં એનું ખાલી થયેલું સ્થાન ભરાવા લાગ્યું. એની મોટી દીકરી સાવિત્રીનું વેવિશાળ જે દિવસે નક્કો થયું, તે દિવસે સોદામિની સાધુચરણ ગયો તે દિવસની જેમ રહી હતી. પણ વધુ વખત રહવાની દુરસદ જ કર્યાં હતી ? આખો ભૂછી એને તો હવે સાવિત્રીના લગ્નની તૈયારી કરવાની હતી.

સાધારણ ધર અને સાધારણ વર સાથે મનાર એ લગ્ન હતાં; છતાં પહેલી જ દીકરીનાં લગ્ન, એટલે મર્મ શકે તેટલી સારી તૈયારીઓ કરવાની હતી. ગામજુખી હાથ મુખ્યજેઠે એવામણવા છતાં કહ્યું હતું : 'ભલેને સ્ત્રી રહી, છતાં હિંમતવાન તો ખરી જ.' આમ કહી ગામના ખાસખાસ માણસો સાથે ખાનગી વાતચિતમાં આ વિષે તો કહેતા કે 'સાધુચરણની સ્ત્રીએ તદ્દન નિઃસ્હાય હોવા છતાં આટલી બધી તૈયારી કંઈ રીતે કરી કલા ?'

લગ્નને દિવસે સવારે સવાલ જિભો થયો કે વરને અને જનૈયાઓને ઉતારો કયાં આપવો ? એકકપાના-વાળો ઝોરડો તો સાધુચરણના ગ્રામ મથા બાદ બધે જ રહેતો હતો સોદામિનીએ ત્યાં વાળું દઇ રાખ્યું હતું. તે ઝોરડાનો ઉપયોગ એ કાપીને થે કરવા દેતી ન હતી. જણે એના મનમાં આશા હતી કે સાધુચરણ ક્યારેક પણ પાછો આવશે અને ત્યારે એ જ એના આ ઝોરડાને ઉપયોગ કરશે. આજે એક બેડો નિસાસો મૂકી એની ચાવી બહાર કાઢીને એણે કહ્યું : 'આ ઝોરડામાં જ વરને અને જનૈયા-ઓને બનીવાસો આપીએ, નિમાઇ ! આ એમનો ખાસ ઝોરડો હતો. દિવસ આખો એ અહીં બેસી શાસ્ત્ર પુરાણ પોથી વાંચતા. આ ઝોરડો જ દીકરી

—જમાઈને ખેસવા-જિલ્લા રાખીએ પ્રભુ એમનું લક્ષ કરશે,' આટલું બોલી એણે એની આંખોમાં આવેલાં આંસુ લૂછ્યાં.

એ તેમ દીકરીનાં લગ્ન નિર્વિઘ્ને ઉકલી ગયા તે ત્યાર બાદ સાધુચરણના ખાસ ઝોરડાને તાળું ન વસાવ્યું. નિમાઈ હવે મોટો યયો હતો. અદાર-આમણીસની એની ઉમર હતી. એ ઝોરડો એ જ વાપરવા લાગ્યો. સાંજ પછી ખેચાર મિત્રો આવતા એમની સાથે એ ત્યાં ગામગપાટા હાંકતો અને છૂપી રીતે ખેચાર બીડી યે ફૂંકી લેતો.

અગાઉ નિમાઈ યોવને ઘેર ગામ-ગપાટા હાંકવા જતો. ત્યાં એને મિત્રો મળી રહેતા. હવે એ પોતાને ઘેર બેઠકખાનાવાળા ઝોરડામાં બેસવા લાગ્યો છે. એ જોઈ સોદામિની ત્યાં તાળું દેવાની વાત ઉચ્ચારી નહોતી શકી. એ તેમ તો ય નિમાઈ હવે એ ધરનો કર્તા હતો પ્રરુષ હતો. અદારની ખાત્રીએ એક ઝોરડો ન હોય તો એને અગવડ પડે. એ ઉપરાંત હવે જમાઈ છે, એ પણ ધરમાં અગર-નવાર આવે છે. આગળની ખાત્રી એકાદ ઝોરડો પણ ન હોય એ કેમ આવે ?

એને એથી આશ્વના ને ઝોરડો આજ સુધી સાધુચરણની શોકરમ્મતિયે તાજમહાલ યધને પડ્યો હતો તે હવે રોજ-બ-રોજના ધર-ઉપયોગનો બેઠક-ગૃહ જેવો બની ગયો.

નિમાઈ શુદ્ધિયાળો છોકરો હતો. વીસ જ વર્ષની ઉમર છતાં એની જવાબદારીનું એને પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું. તે માત્ર એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુદ્ધિને ઉપયોગ કરી જમીન પણ એ વધારી રહ્યો હતો. એકવીસ વર્ષની ઉમરે સોદામિનીએ એનું વેવિયાળ પણ કરી નાખ્યું.

એને નિમાઈના લગ્નને દિવસે પણ સોદામિનીની આંખમાં સાધુચરણના ગૃહત્યાગની રમ્મતિએ આંસુ ઉભરાતાં હતાં. પણ વધુ આંસુ પાડવાનું એને શોગ્ધ ન લાગ્યું. એથી છોકરાનું અહિત યાય તે ! ને એક ધોખો નિઃશ્વાસ મુકી એ મનમાં ને મનમાં બોલી :

‘ નસીબ ! જેનું આ ધર, જેના આ સંસાર, એ જ આ ભોખવી ન શક્યા— ! ’

ને દીકરીના લગ્ન પછી તો સોદામિની ધર્મ-કર્મ તરફ જ જાણે વળી મથ. પૂજારી પાસે કંઈક બાધા-આખરી એણે લીધી. સાધુચરણ આવ્યા ગયા બાદ એણે સેંચામાં સિન્દૂર પૂરવો બંધ નહોતો કર્યો, છતાં મિશ્ત્રાન ને માંસાદાર એણે ત્યજ્યાં હતાં. સાદો ને સાત્ત્વિક ખોરાક જ ને એ પણ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં તે લેતી ને બધી જ રીતે એક ધસધારિણી જેવું કોર નિયમનવાળું જીવન ગાળતી. વડને માથે બધી યે ધર-અવરધા નાખી હવે એ જપ-તપ તરફ વળી હતી. દીકરી કેટલું દિવસ પરાયે બની જશે એ વિચાર જ એને નહોતો આવતો. એને એથી ધરનો બધો યે કાર્યભાર વડના હાથમાં સોંપતાં એ જરા યે અચકાઈ નહોતી.

એ પછી બીજાં યે બે-ત્રણ વરસે વીતી મથાં.

સાધુચરણને ધર છોડ્યે-સંન્યસ્ત લીધે અગિયાર વર્ષે વીતી ગયાં. આ વર્ષે સુધાં પતિનો પતો ન કામતો નિપમ મુજબ ધાસના પૂતળાને અગ્નિ-સંસ્કાર કરી રીતસરનું વૈધવ્ય પાળવું પડે છે. પૂજારીની સાથે આ બધા વિધિ-વિધાન વિષે વાતો કરવી સોદામિની-એ શરૂ કરી હતી. એવે સમયે, એક દિવસ અચાનક એકાએક સાધુચરણ ઘેર પાછો રહ્યો.

[૧]

કુરતક મહિનાનું પ્રજ્ઞાન ફૂટવું હતું. ધાસ અને રુક્ષાનાં પાંદાં ઉપરનાં ઝાકગમિન્દુઓ હતું સુઝાયાં નહોતાં. નાની પુંડુ આંખે વાળતી હતી. એવે સમયે એક સંન્યાસી ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો અને પુંડુને મો નિહાળાનિહાળાને જોયા બાદ એણે પૂછ્યું : ‘ તું તો પુંડુ ને ? ’

પુંડુએ ચમકીને એના તરફ જોયું. સંન્યાસીના ચરીર ઉપર હતું એક મેલું ફોરેલું ભગવું, માથે રૂઢ વાળ, ઠાળા ધોળા વાળવાળી વધી અયેલો દાંડી અને મોં પર એક કડુશ દારૂ. એને જોઈને પુંડુએ હાથ નમાવતાં જરા અચકાતાં પૂછ્યું : ‘ તમે કોણ ? ’

ને સંન્યાસીએ એક જીંડા ખાસ મૂકી કહ્યું:
'હું તારા બાપ છું, ખેટા !'

સાધુચરણ બપોરે વૈરાગી બની ઘર છોડી ચાલ્યા
અથા ત્યારે પુરું માત્ર દોઢ જ વર્ષની હતી, પણ બા
સાથેની વાતોમાં પિતાની બધી વાત એણે જાણી
લીધી હતી. થોડી વાર સુધી આંખો ફાડીને સાધુચરણ
તરફ જોઈ રહ્યા બાદ એ ચોટથી બૂચો પાડતી અંદર
મર્ષ: 'ઓ બા, ઓ બહેન, જો તો ખરી, કેમ
આવ્યું !—આપુ-આપુ-આપુ આવ્યા છે, બા !'

તે પળવારમાં તો ધરમાં હોહા યદ્ય મર્ષ. સૌદા-
મિનીએ દોડીને બહાર આવી પતિને ક્રોધા ને એને
પગે બાજી એ ચોટથી રૂડી પડી: 'આહો, આટલા
દિવસો પછીયે તમે આવ્યા—'

સાધુચરણની આંખમાં પશુ આંસુ છલકાવાં એ
બોલ્યા: 'હા, લક્ષ્મી ! હું આવ્યો છું, જીતી યા હવે.'

છતાં સૌદામિની પણ પકડીને બેઠાબેઠા જ બોલી:
'બોલો, હવે ચાલ્યા તો નહિ આવ ને ?'

'ના, હવે નહિ ચાલો જાઉં. ધર છોડીને ચાલ્યો
ગયો એ મારી જીલ હતી, લક્ષ્મી ! જે શોધવા ગયો
હતો તે ન મળ્યું: હવે ઘેર જ રહીશ.'

અને જોતજોતમાં તો ગામ આખામાં સાધુચરણ
પાછા આવ્યાની વાત પ્રસરી મઠ. ચોટિરાઓ સાધુ-
ચરણને આશીર્વાદ આપવા અને મળવા-દળવા
આવવા, લાગ્યા. હાફ મુખ્યત્વેએ આવીને કહ્યું:
'સાધુચરણ. તું પાછો આવ્યો એ ફક્ત' તારી વડુ
અને દોકરા-દીકરીનાં પ્રુણે. સંન્યાસી થવું શું રમત
વાત છે બાપા ! એમાં તો વધવાઓના પ્રુણ જોઈએ
પ્રુણ. આ જોને, મને જ અડસડ વર્ષ થયાં છતાં હજી
યે કુટુંબજનમાં ફસાએલો છું ? પ્રવત્ત કયે' શું
હું સંન્યાસી ન બની ચકત ? આ હજી પેલે જ
દિવસે જમીનદાર બાણને કહ્યું હતું કે રાધા-ગોવિન્દના
મંદિરનો પૂજારી બનાવી દો, તે જીઓ કુટુંબ છોડી
થકું છું કે નહિ ? ભલેને મારે ઘેર નીજ વારની
રહી ! એમાં શો વધો છે ? પણ જવા દે એ વાત.

તું હવે પાછો ફર્યો છે તો ધર-છોકરામાં જીવ પરાતોને
રહેજે ને અમારી આંખો કારને, ભાર્ષ.' એ વખતે
હાજર રહેલા નાનાભોટા સહુએ મુખ્યત્વે મહારામની
આ સંદિગ્ધાને ટેકા આપ્યો હતો,

નિર્માઈ ખેવરની બાજુ લેવા વહેલો—ખૂબ
વહેલો ઘેરથી નીકળી ગયો હતો. ખેતરે પિતા પાછા
ફર્યાની વાત સંભળી દુરત એ ઘેર પાછા આવ્યો.
જટાભૂટધારી પિતાને જોઈ પળવાર તો એ યંબી જ
ગયો; પણ પછી સંકોચાતાં સંકોચાતાં એણે પિતાને
મજામ કથી ને સાધુચરણે એને છાતી સરસો ચાંધો.

ત્યાર બાદ કેટલાયે દિવસ કુધી સાધુચરણને
ઘેર જાણે ઉત્સવ ચાલતો રહ્યો. એના
પાછા ફર્યાની વાત ચારે બાજુ ફેલાયા બાદ
આજીવનનાં ગામઠાંઓમાંથી ઓળખીતા ને અજુ-
ઓળખીતા કેટલાયે એને જોવા-મળવા આવવા
લાગ્યા. આ અભિમાર વર્ષોમાં એ કયાં કયાં ફર્યો,
શું શું જોયું ને કેમ પાછા ફર્યા વગેરે અનેક પ્રશ્નો
એ લોકો કરતા અને સાધુચરણ એ સમય દરમિયાન
પોતે કયાં કયાં ફર્યા, સાધુ-ચોગીઓની મુલાકાતો ને
એની પાછળ કેવાં કેવાં રહસ્યો જોવાં વગેરે વાતો
રસપૂર્વક કહેતા. બેઠકખાતું ખીચોખીચ ભરાઈ
રહેતું ને લોકો યે એની વાત રસપૂર્વક સંભળતા.
એ સમયે રાતદિવસ વધારે ભાગનો સમય સાધુચરણ
લોકોથી ઘેરાએલા જ રહી એમના સાધુજીવનની
વાતો સંભળાવતા રહેતા અને ધરમાં પણ સહુને
આનંદનો પાર નહોતો. ગામની ઓઝો ટાળબિંધ
આવતી. સૌદામિનીની આંખમાં ક્યારેક આંસુ તો
ક્યારેક હાસ્ય દેખાતાં. જપ-તપ પણ હવે તો લગ-
ભગ જંધ જ હતાં. પરણેલી દીકરી સાવિત્રી ખજર
મળતાં જ આખને મળવા આવી હતી ને જે નાની
દીકરીઓ કાલી અને પુરું વારંવાર બહારના ઝોર-
કામાં આવી બાપુને જોઈ જતી. ખાસ કરીને નાની
પુટડાં આહલાદ અને ગવ' સમાર્થ નહોતાં કારણ
એણે જ સહુ પહેલા પિતાને જોવાં હતાં.

અને એક કદમનાતીવ ઉત્તેજના અને વિચિત્ર-

તાના અનુભવમાં એક અકવાલિયું—સાત દિવસ વીતી
અવાનું કોમળે જાન પણ ન રહ્યું,

ત્યાર બાદ ધીરે ધીરે જેમજેમ નવીનતા એસ-
રવા લાગી તેમતેમ સ્વાભાવિક જીવન જીવવાનો
પ્રયત્ન થયો. બહારનો જોરડો સાધુચરણે પોતાના
ઉપયોગ માટે રાખી લીધો હતો, પણ ધરનાં સહુની
સાથે એનાથી ગાઢતા સાધી ન શકાય. લાંબા સમય
સુધી પર બહાર રખાતા, પ્રવાસીની જેમ રહેતાં,
એને જે રૂવ પડી ગઈ હતી તે એણે-પોતા પૂરતી
જ પરિમિત રાખી હતી. સં-વાસીજીવનમાં ખીજ
કાંઈ આત્મિક ઉન્નતિ હોય કે ન હોય, પણ
એક જાતની સ્વાવલંબી વૃત્તિ—સાદાઈ ને વિલાસ-
વિમુખતા તો જન્મે જ છે. ને સાધુચરણમાં પણ
એ આવી હતી. અને એથી એના પાછા ફરવાથી
કુટુંબમાં એક જાણ વધવા છતાં જવાબદારી કે અગ-
વડ જરા યે વધી નહોતી.

ને આ રીતે કારતકે આખો વીતી રયો.

માગશરના શરૂઆતના દિવસો હતા. એક દિવસે
સંખ્યા પછી ઘુણસી માટે દાવો પ્રગટાવી સૌદામિ-
નીએ નાની દોકરીને કહ્યું : 'પુંડે, બહાર નેહ આવ
તો, કોઈ બેઠું છે કે નહિ?'

પુંડે એ વખતે બહારથી જ આવતી હતી. એણે
જવાબ આપ્યો : 'ના, બા, કોઈ નથી. બાપુ એકલા
જ બેઠા છે.'

ને સૌદામિની ઘુણસી—ક્યારે દાવો મૂકી, વડુને
રાંધણિયાનું કામકાજ આંધી ધીરેકથી બહાર નીકળી
ગઈ. સાધુચરણ સાથે એકાંતમાં મળવાનું એને લાગ્યે
જ ખતી શકતું, કારણ સાજને ટાણે ત્યાં એક—જે
જાણ તો બહારના આવ્યા જ : હોય, આને નિરાત
મળતાં સૌદામિની મુરત પતિના જોરડામાં આવી.
જોરડામાં દાવો ત્યાં બળતો હતો. એક જગ્યા
ધામળો વીંટી સાધુચરણ બેઠા હતા. સૌદામિનીને
જોરડામાં આવતી નેહ જરા સરખા બેસતાં એ
બોલ્યા : 'આવ લક્ષ્મી.'

સૌદામિની જન્મને છેડે બેસતા બોલી : 'નીચે
જીવે તમારી પાસે બે ધડી બેસવાનું યે નથી થતું
હમણાં જાણે કોઈ આવી ભીમશે એમ જ લાગ્યા
કરે છે.'

અન્યમનરક ભાવે બહારની બાલુએ જોતાંજોતાં
જ સાધુચરણ બોલ્યા : 'હવે તે કોણ આવતું?'
હં, નિમાર્ધ સાંજે દેખાયો નહિ! ક્યાં જ બહાર ગય
છે શું?'

'દિવસ આખાનો યાક્યોપાક્યો હોમ એટલે
સાંજ પછી મિત્રો સાથે વાર્તાલાપ કરવા જાય છે.
પહેલાં તો આ જોરડામાં જ...' બોલી સૌદામિની
અટકી ગઈ.

'જે' આવીને એની જગ્યા ખૂંચવી લીધીને!'
સાધુચરણ સહેજ હસીને બોલ્યા.

સૌદામિની જીભ કચરતાં બોલી : 'એ શું બોલ્યા?'
ને પછી ઝટપટ બોલી : 'કેમ, નિમાણનું કંઈ કામ છે?'

'ના, ના, ખાસ કામ તો કંઈ નથી; પણ મને
એમ કે સાંજના મારી પાસે આવીને બેસે, ને મેં ધડી
ધરમના વાતો સાંભળે તો મારું જીજ્ઞું શું?'

પિતાની પાસે બેસીને પુત્ર હર્ષોપદેશ સાંભળે
એથી વધુ આનંદની વાત ખીજો કંઈ હોય! છતાં
સૌદામિનીને હવે કાળ પડી. જરા વાર ચૂપ રહી એ
બોલી : 'એ તો હજુ છોકરું છે. આનંદ, આદ-
લાદની એની ઉમર રહી. ને ધરમની વાતમાં એ
સમજે પણ શું? એના કરતાં મને જ એક—જે
વાત સંભળાને ? જામ-પરમોમના અનેક માણસો
તમને સાંભળી ગયા; નથી સાંભળી શકી એક હું જ.'

'મારું, બોલ, શું સાંભળ્યું છે? સાધુચરણ
પ્રસન્ન કરે બોલ્યા.

સૌદામિનીએ ખાસ કંઈ જ સાંભળ્યું નહોતું
એણે શરૂથી બધી જ વાત સાંભળવા માગી. સાધુ-
ચરણે ધીરેધીરે કહેવું શરૂ કર્યું. ઘર છોડ્યા પછી
ક્યાંક્યાં ગયા, પડાક, પવંતો અને જગલોમાં કેવા
કેવા મહાપુરુષોનાં દર્શન થયાં, ક્યારે ક્યાં તીર્થ

રનાન કહ્યું વગેરે ધણી મેં વાતો કરી, અને ઉમર વધવાની સાથેસાથ કબ્રસ્તાનની શક્તિ કેમ કરીને ધીરેધીરે ઘટતી મઠ્ઠ એ પણ એણે છુપાવ્યું નહિ. એક વાર તખિયત ખગડતાં એની કેવો ખરાબ રિયતિ હતી એનું વિગતવાર વર્ણન કરી આખરે એ બોલ્યા કે ત્યારેજ હું સમજી શક્યો, કે ધર હોડીને ચાલી નીકળવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. સદ્ગુરુનાં દર્શન તો ન થયાં, પણ એ ઉપરાંત જિંદગીના આખર સુધીના દિવસો પર્જત કોઈના મેં ટેકા વિના ત્યાંત્યાં ફરતા-ભટકતાં રહેવા એવું વૈરાગ્યનું જોગ પણ મારું રહ્યું નહોતું. એથી આખરે તમારા સફુની પાસે પાછો આવી ગયો, લક્ષ્મી ! વિચાર કર્યો, જે કંઈ આરાધના-સાધના ઘેર જોઈ ચર્ચ શકશે એ જ કરીશ.

‘કમવાનની દયા અપાર છે.’ એક બેઠા નિઃસાસો મૂકી સૌદામિની બોલી થોડી વાર સુધી એક મૂકાં રવાં. એ પછી સૌદામિની ધોમેધોમે બોલવા લાગી: ‘હું’ કહેતી હતી કે કમવાનની દયાથી નયારે હવે ઘેર પાછા ફર્યા છો ત્યારે હવે આ કામળા સાકડી મૂકીને અજાઉની માફક...’

‘ના, લક્ષ્મી ! એ વાત જ ન કરતી. આટલા દિવસ પછી એક તો એ હું’ કરી જ નહિ શકું’ ને વળી હવે તો એ ટેવ જ બને છે છૂટી મઠ્ઠ છે. ને પળતાર મૂકા ગઈ એ બોલ્યા: ‘હું’ આ બહારનાં ઝોરડામાં પડ્યો રહીશ ને જે વાર આપશ. એથી વધુ હું’ સંસાર તરફ ન ખેંચાઉં તો બસ. માનજો કે તમારે અંતરે એક મહેમાન છે. આટલું બોલી એ સહેજ હસ્યો.

પણ સૌદામિની ચૂપ ન રહી શકી. એ બોલી: ‘આ તમે શું બોલો છો ? તમે જ તો બધું છો. ને આગળની જેમ તમે બધી રૂબરૂ રાખો તો છાકગતે ફેટલી દિંમત રહે ? મને તેમ તો મ એ બાળક જ ને ?’

‘ના, લક્ષ્મી ! આ ઉમરે હવે એ બધું શક્ય નથી. ધરખવદારનાં કામ સંભાળવાં એ મારી શક્તિ બહારનું છે. મારું એ કામ નહિ. તું તો બધું છે

કે આ બાબતમાં હું’ પહેલેથી જ કેવો નક્કામો માણસ છું. એટલે મારા કરતાં નિમાધ જે રીતે કામ કરે છે એ રીતે જ ચાલવા દે. જેલું હું કે કામકાજમાં એનું ધ્યાન સારું છે.’

ને સંતોષનો એક શ્વાસ લઇ સૌદામિની બોલી: ‘એ સાચું છે. આ છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી બધું એ જ સંભાળે છે અને આ વરસોમાં જ...’

એ જ વખતે બહાર કંઈ પગરવ બજાવો. સૌદામિનીએ જેવું તો હારાનું દત્ત દેખાયો. હારાન તફત નક્કામો માણસ હતો. ખીખને કેલે જઈ અડી જમાવવો એ જ એવું કામ હતું. સૌદામિનીએ જગ કંટાળીને બેઠાં કહ્યું: ‘વાણુ તેમાર ઘરે ગયું છે. પૂંડે સાથે કહેવામાં હું. મોકું ન કરતાં હા !’

‘સારું.’

‘કાણુ. હારાન ! આવ બાપ. આવ બાપ, આવ.’

‘આવ્યો બાપ, જમીનદારને ઘેર ગયો હતો ત્યાં સાલગ્યું કે—’

ત્યાં તો સૌદામિની અંદર બાપી.

[૩]

શુનિવારે નિમાધ ચહેરમાં ગયો હતો. લગભગ એક વાગે પાછા ફરી નાહીધોષને જમવા બેઠો ત્યારે સૌદામિનીએ એના તરફ જોઈને પુછ્યું: ‘શુ થયું છે બેટા ?’

કાનિયો મોંમાં મૂકતાં નિમાધએ જવાબ આપ્યો: ‘કાલે એ લોકો કન્ના જેવા આવશે.’

‘પણ હોકરા તને કેમ લાગ્યો ? કાલી સાથે મેળ મળશે ને ?’ આગુરતાથી સૌદામિનીએ પૂછ્યું.

‘જોડી સરસ લાગશે. હોકરા જરાક નખલો છે. પણ એનો કંઈ વધી નહિ.’

‘ઉમર કેટલી છે ?’

‘હશે, ઝોગણીસ-ત્રીસ. હજી હમણાં જ નોકરીએ ગયો છે. પાકું નયો થયું. પણ થઇ જશે. એરો બનેલી કેપુટી પોસ્ટમાસ્ટર છે ને એણે જ મહેનત

કરીને ગોઠવી દીધો છે. સાંભળ્યું છે કે હવે દુગ્ધમાન પાકું થઈ જશે.’

સૌદામિની રાજી થઈને બોલી: ‘હં.....પણ છોકરાના બાપ હયાત નથી!’

‘ના, બાપ નથી; મા હયાત છે. એ મોટા ભાઈ છે ને કાપડની નાની એરી ફુકાન ચલાવે છે. નણ્ય ભાઈ. સંયુક્ત કુટુંબ ને સ્થિતિ પણ સારી. આ છોકરા જ કુટુંબમાં ભણેલોમણેલો મૅટ્રિક થયેલો છે.’

સૌદામિની સંતોષ પામી બોલી: ‘જલ્દ સરસ થશે, એક દીકરી નોકરિયાતને ધેર જાય તો એમાં શું ખોટું?’ સહેરમાં ચે આપણું એક સગું થશેને! હા, પણ તને શું લાગે છે! પૈસા જલ્દ તો નહિ આપવા પડે ને?’

‘હજી તો લેવાદેવાની કંઈ વાત જ નથી થઈ; પણ એ તો જોયું જશે પછીથી.’

‘હા, એ તો પછીની વાત છે. પહેલા તો છોકરી જોઈને હા ભણે એટલે બસ. ને કાલીમાં ન જમે એવું છે પણ શું?’

બીજી ચે કેટલીક ધર-બ્યવહારની વાતો થયા પછી જમીને ઊઠતી વખતે નિમાષ બોલ્યો: ‘મા, એક ખરાબ ખબર છે.’

શકિત ચિત્તે સૌદામિની બોલી: ‘શું ભાઈ?’

નિમાષ ધીરથી બોલ્યો: ‘રાધાગોવિંદના મદિર માટે જમીનદાર બાપુ એક સાગ પૂજારીનો શોધમાં છે. મારા બાપનો વાત એ’ એમને કહેલી એક ગીતે નક્કી પણ થઈ ગયું હતું, પણ એક જણે વચ્ચે પાણી નાખ્યો.’

સૌદામિની કંઈ જ જાણતી નહોતી. નિમાષએ વાત એટલી ઢાંકી હતી કે માને પણ એણે કંઈ કહ્યું નહોતું; છતાં આખના પલકારા માત્રમાં બધી વાત સમજી બઈ સૌદામિનીએ પુછ્યું: ‘ને પછી?’

‘ને પછી શું? એ ફરી બધો. એ પાણી કાણે નાખ્યો એ જાણે છે! પેલા ધર્માણુ જુદા હાર મુખ-

જાણે! એને પોતાને એ નોકરી જોઈતી હતી ને, એટલે.’ આટલું બોલી નિમાષએ કોષધી મોં ખચાડ્યું.

સૌદામિનીએ હોઠ બીંચીને થોડીવાર માથું હલાવ્યું. મામડા મામમાં કોણ કંઈ જાતનું માણસ છે તે સદ્ જાણતા હોય છે ને એકબીજાને કાકા, બાપા મામા, મોટાભાઈ કહી માત્ર ‘મોટાની અભીષતામાં જીવન વિતાવી દે છે; અને એમાં પોતાનું કપડીપણ છુપાવતાં રજ માત્ર સારમાતા નથી. સૌદામિનીએ પુછ્યું: ‘શું કહ્યું છે એ મુખજાણે કાકાએ?’

‘એ સાંભળાને શું કરવું છે? એ કુટિલ જુદો રાજી થવાને બદલે જુકાણું ફેલાવે છે.’ આસન પરથી ઊઠ્યા નિમાષ બોલ્યો.

‘છતાં શું કહ્યું છે એણે, એ તો કહે?’

‘સાંભળવું છે! એ કહેતો હતો કે મારા બાપ મંજરી છે; માને પીએ છે.’

સૌદામિની ઊઠીને ઊભી થઈ બધાં બંને તીજી સાહે બોલી: ‘શું કહે છે?’

‘કહેતો હતો કે રાજ રાત્રે બાપા દારાન સાથે બેસીને માને પીએ છે. બીજું ચે કોણ જાણે કેટલું બોલ્યો હશે. આટલો જુદો હશે આ જુદો—’

બંને લાલચોળ બનેલ મોંએ સૌદામિની બોલી: ‘કેવી નાને મોટે મોટી વાત! મુખજાણે કાકા છાતીએ હાથ મૂકીને મોલે તો ખરા! એના ઠીક રાની દીકરીને એનો વર કેમ તેડતો નથી એ કોણ નથી જાણતું?’...આટલું બોલી છોકરા પાસે આવી એ કોષધીએ ક્ષીમે ક્ષીમે મુખજાણેની પૌત્રીના જીવનની મુત્ત વાતોનું વણન કરવા લાગી. નિમાષએ એકા દાયે જ ઊભા રહી આ પરમરસિક વાત સાંભળી ને પછી એ બોલ્યો: ‘હં! એ જુદાને હું નહિ છોડું, મા! પણ હમણાં ગરબા કરવામાં કાપડો નથી. કાલીનાં લગ્ન નિર્વિધે પતી જવા દો. તું ચિંતા ન કરીશ, મા! કાઈ નહિ ને કાઈ દિવસે એ જુદો મારા લાગમાં આવશે જ, ને ત્યારે—’ એ લી નિમાષ એસરીમાં મોં ધોવા ગયો. બાપને

જાન્યાર કહેવાથી એને જે ગુસ્સો થયો હતો એમાં આવી સારી નોકરી ગુમાવી દેવાનું જનતાં બળતામાં થી હોમાયું હતું.

બીજો દિવસે બપોરે ચહેરમાંથી કાઢીને ભેવા લોકો આવ્યા, મુરતિયો અને એના બે મિત્રો આવ્યા હતા. કન્યા દેખાડવામાં આવી: કાઢી છોકરી સારી હતી. ઉમર પંદર વર્ષ, કાઠું મજબૂત. છોકરી નેઈ મુરતિયાએ એના મિત્રોના કાનમાં કંઈ કંઈ ને મિત્રોએ દસતાં દસતાં જણાવ્યું: 'કન્યા સારી છે, અમને ગમી છે.'—

આ વખતે સાધુચરણ ત્યાં દાબર હતા મુરતિયાને સારી પેઠે ભેવા બાદ ત્રણચાર પ્રથો એમણે પૂછવા તે મુરતિયાએ મિત્રો તરફ જરાક રિખત કરીને જવાબો આપ્યા. આ સાધુ એ જ એનો બાવી સસરા છે એમ કોઈ જાણતું નહોતું.

આ-પાણી પૂરું થયા પછી મુરતિયા અને એના મિત્રોએ ફરીથી કન્યા તેમને પસંદ પડી છે, તેઓ મતોષ પામ્યા છે. એમ જણાવ્યું ને એ લોકો ગયા. ધરમાં સદુર્ગા મોં પર સંતોષ હતો. સૌદામિનીએ પણ એક બાણ બીજા રહીને મુરતિયાને ભેયો હતો ને એને યે એ ગમ્યો હતો. છોકરા જરાક નખળો કહેવાય, પણ સ્વપણ ખૂબ. ચહેરનો છોકરો ખરો ને ? વાતચીતમાં તેજસ્વી લાગતો હતો.

સંજાટાણે સાધુચરણે નિમાષ્ટને પોતાના ઝોર-કામાં બોલાવ્યો. થોડી વાર સુધી બંને વચ્ચે વાતો ચર્ચા ને પછી નિમાષ્ટને કુબ્ધ ચહેરે ધરમાં જઈ સૌદામિનીને કહ્યું: 'મા, મારા બાપુને એ છોકરા નથી ગમતો; સંજાઈ જોડવાની ના પાડે છે.'

એ વેળા સૌદામિની શાક સમારતી હતી, આ વાત સંજાઈ તે પશું મૂંઝી એ નિમાષ્ટ પાસે આવી ઉભી ને બોલી: 'શું થયું ? શા માટે ના પાડે છે ?'

'છોકરાનો આંખ જરાક ત્રસા છે ને તેથી ?'

'શું આંખ ત્રસી છે ? મેં' તો એવું કંઈ જોયું નહિ.'

'આંખમાં જરાક ફેર દરો, પણ એથી કંઈ એ ત્રસી ન કહેવાય. અને જે એની ખાખીઓ ભેવા જઈએ તો મામ આપું' જોડખાપણવાળું' દેખારો. એવો તે દેવ-પુત્ર કયાંથી મળવાનો હતો !' આટલું બોલી દતાસ ચર્ચ દાઘ કપાળે ઘટ એ ચાંચો ગયો.

સાધુચરણ પાછા ફર્યા પછી જે વસ્તુ ધોમેધોમે આ કુટુંબમાં અંદર ને અંદર પોષાઈ રહી હતી, એ સુદામિની સૌદામિનીએ આટલા દિવસ પરાણે પરાણે આંખથી અગમી રાખી હતી. જે માણસના ચાલ્યા જતા એક દિવસ આ કુટુંબ ભાંગી પડ્યું હતું તેના પાછા ફરતાં એક નવી જ સમસ્યા બીબી થયો એમ કોઈએ નહોતું માન્યું પણ જ્યારે ધોમેધોમે ફરોને એ જ દેખાતું થયું ત્યારથી સૌદામિની મનમાં ને મનમાં સક્રિય રહેવા લાગી. આને એના એકસુરોલા સંસારને ઊનનિનન થતો જોઈ એનાથી રિધર ન રહેવાયું. દાઘ ઘોષ એ પતિના ઝોરકા તરફ ગઈ.

ઝોરકામાં પ્રવેશી એણે ચાન્ત રવરે પૂછ્યું: 'કેમ, છોકરા પસંદ ન પાડ્યો ?'

સાધુચરણ માનગા પર અર્ધસલા બોલ દતા, ધોરધોરે બીડીને સરખા બેસતાં એ બોલ્યા: 'તને કેમ લાગ્યો ?'

સૌદામિની પોતાનો ખત પ્રગટ કરવા નહોતી આવી. અધીર બની એણે પૂછ્યું: 'મને કેમ લાગ્યો, પસંદ પડ્યો કે ન પડ્યો, [એ શું કામનું ? હું તો જાણ માણસ, પણ તમને કેમ ન ગમ્યો ?]

'બીજું' તો કંઈ નહિ, પણ એની આંખ જરાક ત્રસી છે.' જરા મંજા રહી સાધુચરણે જવાબ આપ્યો.

'હું શું જાણું બાપુ ! મેં' તો કંઈ જ જોયું નથી; પણ કદાચ જરાક એવું દોષ તો યે એમાં શો વધો છે ? બીજી મધી રીતે તો સારા છે ને !' સૌદામિની બોલી.

'કાલીને અણગમતું નથી ને ?' સાધુચરણે પૂછ્યું.

'એ વળા શું ? કાલી મુજવાનની કન્યા છે. જે વર આપણે ગાતી ર્ધશું, એને પરજાને એ સંસાર

માંદરી. તે ન મને એવું છે પણ શું આમાં ? સારું થઈ છે. ભણેલ-ગણેલ વર છે. આખા જરા જોડણી ત્રાસી હોય એમાં શું ? ખાડો બોળડો કે લૂણ લંગડો તો નથી ને ?

જરાક દસીને સાધુચરણ બોલ્યા : 'લૂણ-લંગડો કે હાથ-ભાંગેલો હોય તો તો સારો, લક્ષ્મી ! પણ આ મુરતિયાના હાથમાં દીકરીને મૂકતાં મારું મન માનતું નથી.'

'શા માટે ?' સૌદામિનીના અવાજમાં એક અનિચ્છનીય તીખાશ આવી મઠ.

સાધુચરણ થોડી વાર સૂધી મૂકા રહ્યા. એ જાણે પોતાના વધિને વાણી આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આખરે એ બોલ્યા : 'ધોગસાધનાની વાતો તો તને નહિ સમજાવી શકું, પણ જો છોકરાની આખ જ ત્રાસી હોય, જેની દહિ ભૂમધે રિયર કુવાનો કોઈ લિપાય જ ન હોય એને તો ભગવાને જ દંડ્યો ભણાવે. એ માણસ કોઈ કાળે એ ધર્મ કંઈ નહિ કરી શકે.'

સૌદામિની સ્તબ્ધ બની થોડી વાર જોઈ રહી. સાધુચરણના બોલવાનો અર્થ એ નહોતો કળા શક્તિ એમ નહોતું, પણ એકિંતો એને એક વિશ્વમ યો. એને ધરોહાર એમ જ લાગ્યું કે એનો આ પતિ એનાથી સાવ અપરિચિત છે. મનની પણ જોળખાણ એની સાથે ક્યાં મ મઈ હોય એમ એને ન લાગ્યું. અરે, એક દિવસ આ માણસ સાથે જ અતુટ કામપત્ત-અંધનમાં અંધાસ એણે જીવન ગાળેલું, એ પણ એને અસંભવિત લાગ્યું. અને એ વિશ્વમમાં જ અજાણ્યપણે એનો એક હાથ માથા પર સાળુના છંદને રપસ્યો.

'ધર્મના અધિકારથી જેને જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ખૂદ ભગવાને જ વચિત રાખ્યો છે એ મહા અનાચારી છે. જાણી જાણીને એવા માણસને જમાઈ કેમ કરાય ? સમજી ને ?' સાધુચરણ બોલ્યા.

પણ સૌદામિની કંઈ ન સમજી, સમજવાનો-દેખાવો પ્રયત્ન પણ એણે ન કર્યો. તીણા દષ્ટિ-

ખાણે પતિને વીંધતાં એ બોલી : 'ના, નથી સમજી. હું તો રહી એક નાદાન સ્ત્રી; પણ ત્રાસી આંખવાળા અનાચારી જ હોય એવું તો બાપજનમારે એ નથી સાંભળ્યું ત્યારે પછી એ કેડાણે દીકરી નથી દેતી ને ! આવો મુરતિયો હાથમાંથી ચાલ્યો જશે !'

'બીજો શો ઉપાય ?' સાધુચરણ બોલ્યા.

સૌદામિની પાછી ફરતાં ફરવાંજ પાસે જતાંજતાં બોલો : 'સારું, જેમ કીક લાગે તેમ કરો. સાવિત્રીના લગ્ન ટાળે તો આતું કંઈ જ જીણું નહોતું ગયું.'

સૌદામિનીએ જંખરો વટાવ્યો કે દુરત સાધુચરણે એને સાદ દીધો. સૌદામિની મોં ફેરવીને બોલી : 'શું કહેવું છે બોલો ! હજી મારે ધણું કામ ખાકી છે.'

સાધુચરણ જરા ખિન્ન થઈ બોલ્યા : 'હું તો બાઈ, સંભારી માણસ રહ્યો. દુનિયાદારીની વાત ખડુ બાઈ નહિ. મનમાં જેમ લાગ્યું એમ કહી, તમને જો લાગતું હોય કે ત્યાં દીકરી દેવામાં સારું છે તો એમ કરો. આ બધી વાતોમાં તું અને નિમાઈ મારા કરતાં વધુ જાણો. તમારા કામમાં હું આડે આવવા નથી માગતો...' આટલું બોલી આંખો મીંચી એણે ધામણા પર લંખાવ્યું.

સૌદામિની થોડી વાર જીભી રહી ને પછી ઉત્સાહ ભાવે બોલી : 'પણ એમ તે કેમ થાય ? મને તેમ તો મ તમે ધર-કુટુંબના મોટા છો. તમારો કુટુંબ પ્રાનીને જ. ચાલતું જોઈએને ?' આટલું બોલી અસંતોષપૂર્ણ અંબીર મેંચે ચાલી મઠ.

[૪]

કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. કાલોના વેવિશાળની વાતો ઉપર હમણાં તાકાળ પૂરતો પડ્યો પડી ગયો હતો; છતાં બીજા નાનામોટા બનાવો દ્વારા કુટુંબમાં અસંતોષ અને મન-દુઃખ વધતાં જતાં હતાં. અને પરિણામે સાધુચરણની સાર-સંભાળમાં પણ થોડી ધણી ખામી આવવા લાગી.

[અનુસંધાન માટે જુઓ ૫૪ પૃષ્ઠ]

બી

જે દિવસે વાલી લખીને ઘેર ગઇ. ત્યારે ધરમાં તકરાર ચાલતી હોય તેમ બોલચાલ થતી હતી, પરંતુ એને ભેતા સમાં બધાં દરખાઈ ગયાં અને આનંદ છવાઈ ગયો. વાલદા કરતાં વહેલાં માસી ગાવી પહેાંચ્યાં એટલે દાનાના હાંપનો પાર ન હતો તક એની ખદેન સોની પણ સાસરેથી આવી હતી એટલે એની ખબરખંતર પૂછતાં વાલીએ કહ્યું : 'તું ક્યારની બધી છે ?'

સોનીએ કહ્યું : 'દેસે દહાડા થયા.'

પ્રવાસે કરતાં લખીએ કહ્યું : 'સાસરેથી રિસાઈને આવતી રહી છે.'

બકતાં વાલીએ કહ્યું : 'રિસાઈને ? કેમ ?'

લખીએ કહ્યું : 'મરખ કોતું નામ ? ધર છે એટલે બોલવું-ચાલવું પડે પણ એથી રિસાઈને આવતું રહેવાતું હતું ? અને નાનું હોકડું હોય તો એમે મ માનીએ. પણ એ છેકરની મા ચક્ર પછી એ કંઈ નાની કહેવાય ?'

વાલીએ બીતાં બીતાં પૂછ્યું : 'એવું શું થયું તું ?'

લખીએ કહ્યું : 'થવાતું શું ધૂળ ? આ કળખજ એવો આવ્યો છે કે કોઇને જૂનું માણસ ગમતું નથી. એનું ભોણું વેઠાતું નથી, ઘેર ઘેર સાસુ-વહુના કપડાં ને અપદા. દમણી દાના ભેડે મારે એ જ બોલચાલ થતી હતી.'

દાનો બોલી ઉઠ્યો : માસી ! તમે ન્યાય કરજો. તમે કહેશો તે વેળુ દુઃ ગાયે ચકાવીશ. મારું, માને એ જ કહેવું કે રોજ રોજ ધરમાં કંકાસ બાલવો તે કરતાં દુઃ જુદો રહું એટલે ટકટકારો મરી જાય.'

વળતામાં ધો હોમાય તેવી દશા વાલીની ચક્ર. એણે દેવાતી એ લાય દેવામાં સમાવતાં કહ્યું : 'તારે પાણું શું છે ? માએ ગૂચતર ઘોળને તને મોટા ક્યો તે શું જુદો રાખવા ? કે સાન્નિધિ ધાપણમાં ચાકરી કરવા ?'

દાનો : 'માકરી કરવાની કાણુ ના પાડે છે ? પણ રોજનો કંકાસ શી રીતે વેઠવો ?'

વાલી : 'કંકાસ કરીને શું કામ છે ? આને ભગવાને સાચું ભેયું છે, સુખે રોટલો ખાવાનો દહાડો આવ્યો છે ત્યારે આનંદ કરો ને.'

દાનો : 'મારું મ ત્યારે માને એ જ કહેવું છે.'

લખી : 'કહ્યું તે તારું કરમ. એવી શી મોટી દમિયાણી (દાલત) મળી ગઈ છે કે સિનેમા-નાટક કરાય ?'

દાનો : 'માસી, દરિયુંદરનો સિનેમા આવ્યો છે. ગામમાંથી લોક ભેવા બતાવતા ત્યારે હું ગયો.....'

વચ્ચે લખી બોલી : 'જાનું શું કરવા રાખે છે... વહુને લઈ ગયો તો એ કહે ને ભેગાભેગી.'

દાનો : 'માને આ જ બોલું લાગી ગયું છે...'

વચ્ચે ફરી લખી બોલી : 'બોલું કેમ ના લાગે ? આપણે વંદી ઉપરતું ખદકું (ધાસ) કહેવાઈએ અને ચાલકાર વરણના ચા વાદ ! વહુને લઈને કોઈ તારી જમ મયું મેં તો નથી ભેયું.'

દાનો : 'માસીને પૂછ, મણેલખાઈ અને ચરજ-લાગી જાય છે કે નહિ ?'

લખી : 'શેરમાં ગમે તેમ લોકો કરે પણ ગામડામાં.....'

દાનો : 'આપણા ગામમાંથી રાવજીભાઈ, સુમનભાઈ.....'

લખી : 'એ મધા ચાલકાર અને પહેાંચતા લોક કહેવાય.'

દાનો : 'પાંચ આનાનું સિનેમા ભેયું એમાં પહેાંચતા શું અને ના પહેાંચતા શું ?'

લખી : 'અને મારીભાઈ ? અવનાજતાંતી દસ આનાની ટિકિટ, ભેયાર આના ચાપાણીમાં કાઢો. રૂપિયા સવારૂપિયાની જોડે છે કે નહિ !'

દાનો : 'એમાં તે શું લંકા ભૂંટાઈ જવાની હતી ?'

લખી: 'એ તો આજે તમને તનકારા મુઝે છે. પૂછ તારી માસીને. નાનાં હતાં ત્યારે કારનારા હોય. સોતા શેઠલા ખાતાં તે ઝાડે ફરવા બેસતાં તે ઝાડોય નહોતો ઉતરતો.'

વાલીએ એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું: 'લખી, એ બધું ખરું. પણ વખત બદલાય તેમ આપણે બદલાવું નોંધ્યું. જીવાન હોય છે અને કમાય તેમાંથી થોડું વાપરે તેમાં આપણે આડી જીમ ના ધાસવી નોંધ્યું.'

સોની પોતાનું દુઃખ રહતાં બોલી જીઠી: 'મારી સાસુનું પણ આ દુઃખ છે, એ તો વળી વધારે ધર્યાં છે એટલે અમે બે વાત કરીએ તે પણ એમનાથી વેકાવું નથી. બે હોશરની મા યદ્ય પણ બજે મારું ધર જ ના હોય તેમ મને લેઈને ખાવાનો પણ અધિકાર નહિ. એ જ બધાને પીરસે. આટલાં વરસ યથાં પણ અમે બે જણ સાથે બેસીને જમ્યાં હઈશું તેવું અને સંભરતું નથી!'

લખી બિજાઈ જતાં બોલી: 'હાડી, ઘુંચ બોલ બોલ કરે છે તે મારે જીવ નરાતાર તારી સાસુનેવા છે? પૂછ, આ રહી વહુ ને મેં એવો જીવ ગાખ્યો હોય તો.'

વહુને બદલે દાનો બોલ્યો: 'એવો જીવ તેં ગાખ્યો છે એમ ક્યારે અમે કહીએ છીએ? પણ તારાથી સારું લૂગડું પહેવું ખમાવું નથી...'

વચ્ચે લખી બોલી જીઠી: 'તે શી રીતે ખમાવે? આપણા મજૂરિયો અવતાર અને શાહીકાર લોક પહેરે તેનાં પાતળાં લૂગડાં કેટલા દહાડા ટકે?'

દાનો: 'તે જોઈ શી જ એ પહેરીએ છીએ? કંઈ આવ્યેય ના પહેરાય?'

લખી: 'લોકો વાતો કરે છે તે તારે સંભળવું હોય ત્યારે તે? કાલ સિનેમા નેવા બેઠ જશુ બની-હળીને મર્ધા. તે વાસનાં જ વાતો કરતાં હતાં કે શાહીકાર વરણીની આખમા આપણે તો કોઈ મજૂરીએ જ નહિ બોલાવે!'

દાનો: 'તને મેં કેટલા વ. વખત કહ્યું કે એમ

ધરતું બધાને બીજીની બીક રાખવાના દહાડા મળ્યા. કાંઈમાં મજૂરી કરવાનું નેર હશે તો આ મામમાં નહિ તો બીજે મામ મજૂરી કરી ખાઈશું, પણ કોઈથી કરવાની વાત નહિ' અને વાલી સામે જોતાં એણે ઉમેર્યું: 'આવી નકામી રાજ લખ મૂડીને ખાલી હેરાન કરે છે. ને એની વાત માનવા નેવી હોય અને ના માની હોય અને તે ટીટીવારો કરતી હોય તો લેખે લાગે.'

લખીએ બીજીને વિશદાનો મુરો રજૂ કરતાં કહ્યું: 'વાલી, તારે મોટે જ ન્યાય કરજે. એના ખાખા મરતાં લગી રજુહોડ સાથે બોલ્યા નહોતા. મારા મઠા આજેય એ ના આવે એમ કહેતા મળ્યા હતા. એ રજુહોડ સાથે આજે દાનો બેઠેજ રાખે તે માટે મારે બે વાનાં ના કહેવા પડે?'

વાલી: 'આ તમારી જોડેનું ધર જીવમાનું તમારા પિત્રાઈ પાસેથી લખાવી લીધું હતું તેની વાત કરે છે ને?'

લખી: 'હા, તારું ક્યાં અગવડું છે? અમારે પણ જોઈ કોઈ મફત નોંધવું હતું? સાડી ચારસોળાં નકકી ક્યું? દણ. દરતાવેજ કરવાનો કાજળ મુઠાં આપણે હતા, અને એ રજુહોડે આડુંઅવળું બર-વીને જાનોમાનો દસ્તાવેજ કરી લીધો અને અમારી સોનાની ઘાળીમાં લોહાની મેખ મારી. ખાકી નેડે નેડે ધર હોત તો, એ તો ગયા, કુચ કાલે જમ્યા, પણ દાનાના બે હોશરો છે તે ખારસા લહેર કરત તે? ખાપે જેનું મરતાં મેં ના જોયું એનું આજે દોશરો પૂછકું સંખતો ફરે એ અને કાજળ જેવું ના લાગે?'

વાલીએ દાનો સામે નજર કરી.

પોતાના પદ્મમાં ન્યામ આવતા નોંધ દાનો કંઈ બોલે તે પહેલાં લખીએ આગળ યશ ક્યું: 'આ એક જ વાતમાં આજે છે એવું નહિ મારે લોકો નેડે ના ફાવે તે દરેક સાથે એને ફાવે. રૂબી, મંછી અને અને રેવા. મારે એમની સાથે જીર્ણ રહે ના બને. ત્યારે હોશરનો વડુ યદ્ય આ ક્યારની જાનીજાની બેઠી છે તે વહુને કાનકુસિયા કરવા નોંધ્યું. ડુંબ

કહે પછી મારે બોલવું ના પડે તો શું થાય !

વાલીએ દાના તરફથી નજર ફેરવીને જીરી તરફ મારી.

વચ્ચે સોની બોલી ઊઠી : ' મારે પણ સાથ સાથે આજ મોટી રામાયણ છે. ' એમને જેમની સાથે ના ફાવે તેની સાથે અને કહેશે કે તારે બોલવું નહિ. હવે આપણે કુવે-તળાવ ત્રણ દોઈએ એટલે બોલ્યા-આલ્યા વગર કેમ ચાલે ! અને ના બોલે શી રીતે ? એ આપણી નોડે કંઈ વેર રાખતી ન હોય. પણ મારી સાસુને એ જ ખ્યાલ કે ના બસ, દોઈની નોડે બોલવાનું નહિ. '

દાનો કહે : ' ધરડાં માણસો અર્ધાં એક સરખાં. એમને પોતાના 'સ્વભાવને કીધે કાઠની નોડે ના બને તેમાં છોડારાં શું કરે ? '

લખી બિલકને બોલી : ' અમારો સ્વભાવ શું ખોટો છે ? હું માંદ લખ્યાબોલી છું એટલે લોકોને નથી ગમતી. મારે કોઈ માણસ પ્રત્યે લેણું નથી. જેનો છેડા ગ્રાહી છું તે મ માટે ધસાતું બોલે. '

વાલીએ ટેકા આપતાં કહ્યું : ' આપણા બેયને સરખું લેણું છે. મારે પણ તક ને ફાં બોલવા એટલે એટલે બધાને હું કહી વખ ભણું છું. '

દાનો : ' તમારી વાત માસી, જુદી છે, અને મારી માની વાત જુદી છે. તમારે તો વમારું કામ બહુ અને નોકરી લાક્ષી. આજી વાંજમઝ નહિ. પણ મારી માને તો આખો દહાડો બીજાને ધણી નહિ એટલે ફાંબો આપે. અને દીકરો તેવો જીવ લોકોની બોલણી જ. અને સંકોની જાત, તે કહીએ હા એ હા કહે અને બીજા ધણી સામાના જાતને કાન બરે એટલે યાવ બોલાબોલી. એટલે માટે માને એ જ કહેવું કે તારે લોકોની પંચાત શું કરવા કરવી પડે છે ? ખરાબ હશે તો મ, કોઈનું ધર આપણે એણું ચવાવવું પડે છે કે એ બધી ભાંજમઝ કરવી. '

લખી : ' તે બજવાને મોડું આપણું છે તે બોલવું મ નહિ ? '

દાનો : ' રીતનું બોલવું. ખપવું બોલવું. '

લખી : અર્ધાં રીતનું બોલે છે ? ખપ વખનું નથી બોલતાં ? '

દાનો : ' લોક અને તેમ છા બોલે, પણ આપણે ના બોલવું. '

લખી : ' ના કેમ બોલે ? માણસ છાએ એટલે વાત તો કરીએ જ ને ? '

દાનો : ' તો લોકો તકતાર કરે તે બોલવો. એમ તું જીમડી લપકપ કરીને જૂંકાડ કરું એટલે મારે કંઈ લોકો નોડે જૂંકાડ કરવી ? ના બોલવું ! '

લખીએ બોલિતો ગ્રવાનો હૂકો મૂકતાં હસકાં ભરવા મીઠ્યા—લોકોની શું કામ વાત કરું. છોડો અને વડુ જ મારાં નથી, એમની સાથે લહેણું નથી તો બીજાં સાથે હોય જ શાનું ?

દાનો : ' માસી ! આપણે કંઈ એના સાગ માટે કરીએ એટલે જામ રીતને આપણને બોલિગણ જતાવે. ને ' બહુ દહાડા દવાયે પાવે વેકયું, પણ હવે વેકાય તેમ નથી. આખા વાસનાં એકે મ ધર લખ્યા વગર એણે ખાખી મેથું નથી. વહુની સાથે બાકાવાનું પણ એને આ જ કારણ હું નેની નોડે ખાખું તેની નોડે તું મેળ કેમ રાખે ! અને એ આજે આજે અને કાલે એની સાથે મેળ કરતાં સરમ પણ નહિ. એવું અમારાથી નથી થતું. એ મારો અને વહુનો વાંકો ! '

સોની : ' માસી ! મારે પણ આ જ દુઃખ છે. ' એ ' જરા સરમવાળા છે એટલે જુદા રહેતાં એમનો જીવ પાછો પડે છે. પણ કાપર થાય એટલે અને કહેશે તું તારે પિયર હમણાં જતી રહે. અને હું અહીં આવું ત્યારે મા કહેશે તું રિસાઈને કેમ આવી ? '

લખી : તમે જવાન છોડારાં ગમે તેમ માનો. પણ મારા છોડારાની વડુ રિસાઈને જાવ તો મતાથી ના વેકાય. તેમ સામાને પણ તું આવે એ વેકાય ? એ તો આ કળજન આગ્યો તેનો મહિમા છે, બાકી પૂછ વાલીને, અમારા વખતમાં વડુ જીવતી ને જીવતી મરી જાય પણ માઆપની સામે થઈ મણી ઉપરાણું

ના લે. અને આને તો છોકરા જાતે વહુને ચડાવે છે. એટલે વહુ માથે ધાધરી લઈ શું કામ ના મેલે ?'

દાનો : 'ન્યાય હોય તે બધી છોકરા બોલે એમાં ખોટું શું છે ! વહુનું ઉપરાણું લઈ જો માને છોકરા કુખી કરતો હોય તો જુદી વાત છે. પણ તને કહ્યું કે તારો કાનૂનસિંધા કરવાનો સ્વભાવ મુખા દે કે અમને જુદાં રહેવા દે. તને ટકે શેટલો ના આપીએ તો કહેજે.'

લખી : 'સાંભળ વાલી, ટકે શેટલો જાણે આણે જ દીડો દરી !' અને છોકરા તરફ જોઈ એણે કહ્યું : 'હજુ ધરડી ધરડી તને ટકે શેટલો નીરે અને હું ખાઈ એ સો ગાંઠના છેડાં' અને ફરી વાલી તરફ નજર મારતાં કહ્યું : 'માન કે હું બૂંદી છું, પણ આપનો ટક ના રાખે એને સખાતર થી રીતે કહેવો ? રજુંછોડ...''

દાનો : 'માસી ! માડું' માને એ જ કહેવું છે કે દુનિયામાં સુખી થવું હોય તો મઈ યુજરી બૂલી જવી જોઈએ. જોવા જઈએ તો રજુડાડે આપણું કંઈ દુખાવી પાડ્યું નથી. ધર આપણે રાખવું 'તું એવું એનેય રાખવું' તું. જોઈને સ્વાર્થ હતો એટલે એ ધર લેવા ફાવે તેમ કરે એમાં ખોટું શું કામ લગાડવું ! આપનાર ફરી ગયો અને આપણી સાથે નહીં કર્યા છતાં એમને આપી બેઠો એટલે હોય જોવા હોય તો વેચનારનો કલ્યાણ. એને લેવું 'તું એટલે એ દાવપેચ કરેસો.'

વગેરે લખી ગાળ જાડી : 'એટલે તારા બાપ કરતાં તું વધારે કાલો એમ ?'

દાનો : 'કાલાની આમાં કર્યા વાત છે ! એમને સુઝ્યું એમ એમણે વેંવાર રાખ્યો અને મને સુઝે એમ મારે વેંવાર રાખવાનો.'

લખી જોરથી બોલી : 'લે સાંભળ, વાલી, તારે મોઢે જ આ છોકરા શું બોલે છે ? તારા દિવર સાથે તારે જિંદગીભર વેંવાર નથી અને આને ગણેશિયો દાદીમહિનો ધણી થયો એટલે આની જોમ તને કહે કે તને ફાવે તેમ હું વેંવાર રાખીશ તો તારાથી

વેઠાય ?'

વાલી મનમાં ખખડી : 'એ કુખે તો હું અલી આવી છું !' પણ એ મોઢેથી ટંક જવાન આપે તે પહેલાં દાનો બોલ્યો : 'એવો આડો દાખલો શું કામ આલે છે ! એ તો પિત્રાઈનો વેંવાર થયો. માસીના દિવરે તો બનિયોનો બાલાય રાખવાને બદલે મિલકત પડાવી લેવા પ્રમંથ કર્યો હશે હનો, એમના બૂંડામાં ચણ હતો, પછી એની નેડે માસીની ઉપરવટ થઈ ગણેશભાઈથી વેંવાર થી રીતે રખાય ! રજુછોડામહિનો લખીમાં દીડો થઈને એ આવ્યો નથી, પછી એની સાથે ગણેશભાઈ વેંવાર રાખે જ રી રીતે ? રજુછોડે કંઈ આપણું કંઈ લાઈ લીધું નથી, બૂંડું કંઈ નથી. એક વસ્તુ એને અને આપણે રાખવી હતી તેમાં એણે વેચાતી લીધી એવો વેંવાર ના રાખવાનું શું કારણ ?' અને વાલી તરફ જોઈને એણે કહ્યું : 'કેમ માસી બોલતાં નથી ? મારી બાંધ ખોટી છે !'

વાલી શું બોલે ?

એ કંઈ ન બોલી એટલે લખીએ કહ્યું : 'વાલી, તારા મનમાં જો હોય તે કહેજે. મને ખોટું લાગ્યો એમ ના માનીશ માડું' તો એટલું જ કહેવું છે કે આ છોકરો આ જ મને કહે છે કે તારો સ્વભાવ સારો નથી. પણ હું એને પૂછું છું કે જો હું ખોટી હોઈ તો તારા બાપ સાથે મેં મનખો કાઢ્યો થી રીતે ! વાલી સાંધી છે, જો કાઈ દીડો મેં એમનું વેચ્યું હોય તો હું કંઈક કર્યું હોય તો મરડી વખતે જ એમનો જીવ મારામાં. મેં એમને કહ્યું કે મારી ફર ના રાખશો. છોકરો હાલ જાડીને રોટો થશે. બેપાંચ વરસ સુખેદુઃખે કાઢી નાખીશ ત્યાં સોરો છોકરો દાદીમહિનો ધણી થશે પછી મારે થી ફર છે ! અને એ વિચારસમુ મનમાં જોઈને આવી જતાં લખીની આંખમાં આંસ આવી ગયાં. ગળતળા સાથે બોલી : 'વાલી, છોકરો જુદો રહે એવું મને કુખ નથી. એ ટકે ખાવા ન આલે એવું થ કુખ નથી. હજુ હું મારો શેટલો વેંવાર કરું એવી સામી છું. પણ દખમાં

એ યમા કરે છે કે પેટના ઊકારાની સગાઇ ધણી કરતાં બિતરતી! આને ઊકારો જુદો ગ્રહવા મથો છે, પણ 'એ' કદી મારાથી જુદા રહેત? એમને મારો સ્વભાવ ખરાબ ના પડ્યો અને ઊકારાને ખરાબ પડે એટલે મારે શું સમજવું? એમને મારું નેટલું દાઝવું દરો તેટલું ઊકારાને નથી દાઝવું એ તો ખરું ને? આને 'એ' હોત તો મારે કશું દુઃખ હોત? સગો ઊકારો યજ્ઞને મને કહે કે તારો સ્વભાવ મારો નથી, તો પછી પારકા લોક શું કામ ના કહે? હમણાં ઊકારો મારો પક્ષ લઈ ખીજાં સામે ચાલ તો કોઈના યા ભાર છે કે મારી સામું જોલે?' અને ફરી આખમાં આંધુ ધાવતાં એણે કહ્યું: 'એટલે મને ગયું એ જ જોઈએ આવે છે કે ધણી એ ધણી અને ઊકારો એ ઊકારો!'

[૨૩]

એ આખો દિવસ વાલીના અંતરમાં લખીના બોલવું જ રટણ ચાલ્યા કહ્યું: 'ધણી એ ધણી અને ઊકારો એ ઊકારો!' અને જેમ જેમ દિવસ મેળ બેસતો ગયો તેમ તેમ એ રટણ ભેર પડતું ગયું. ગણેશિયો આને પણ ન આવ્યો. એના આવવાની આશા વાલીએ પિપર થી નીકળી ત્યારે ઊડી દીધી હતી, પરંતુ આશા એમ ઊડી ચકામ છે! આખો દિવસ એણે અહીં પણ ઊકારાની પ્રતીક્ષા કરી હતી, પરંતુ રાત પડી ગાડીના વખત વીતી ગયો એટલે એના દેયામાં બીના બીના કામ ચંપવા મંડ્યા, અને એથી અંતરમાં જે લામ ઉઠવા માંડી તે એક જ જોખ કાઢતી હતી કે ધણી એ ધણી અને ઊકારો એ ઊકારો!

અને લખીનું એ વજ્રમાથુ એના દેયામાં એવું સોસરવું નીકળી ગયું હતું કે એ વખત વીતતાંની સાથે જાડે ને જાડે જતું હતું, વાલીને યત્ન હતું કે આને એણે ખીજું ધર કહ્યું હોત તો આમ આટલી ઉમરે રિસાઈને ધર ઊડવાનો વખત આવનાર! ગયું લખીનું વેણ છે તો હડાપણમયું, અચીનો સ્વભાવ મને તેવો હોય તો મ એનો ધણી પટે અને ધણીને

સ્વભાવ મને તેવો હોય તો મ એની અચી વેડે. દાનાની પેટે મણેશિયાની મનમાં ખરું તો ખરું ને કે માનો સ્વભાવ સારો નથી. ને એવું એના મનમાં ના હોય તો મને મનાવવા આવ્યા વગર રહે? અને 'એમની' સાથે મારે દસ વરસ લટિયાં મૂંઝાયેલાં રહ્યાં પણ એમને માગ ઉપર કટકો લાવ? કદી મને ઉપડતા સાટે વેણ કહ્યું નથી. અને હું સાડું પહેડું જોહું તે માટે એમણે કાળા મજૂરી કરી છે. ધરમાં કાઠ નાનુગોડું નહિ એટલે મારા કાઠ પૂરા કરવામાં એમણે કશું ખાટું રાખ્યું નથી. એમણે થીંગડું મારીને જાડું પાટણું પહેચું દરો પણ મને એવું પહેરવા દીધું નથી. આખા ટેડવાડાનાં કાઠએ જે મુખ માવડું નથી તે એમણે મને આપ્યું હતું. અને મેં એમના માટે શું કહ્યું છે? રાટલો પાણી કરી! આખો દરો એ જ કે ખીજું? ખીજાં બેરાની જેમ એમણે મારી પાસે મજૂરી પણ કરાવી નથી. એમના છવતાં આખો દહાડો હું મજૂરીએ ગમ નથી. ન્યારે મધ છું ત્યારે એક વેગ, ખાવાપાણીમાં અને ધરનું કામ કરવામાં ન્યારે ખીજાં બેરાં આખો દહાડો મજૂરી ફેટે અને ધરનું કામ વહેલુંમોડું કરે ત્યારે.

ધણીમાં અને ઊકારામાં આટલો દેર. ઊકારાનું ગુમતર ધાઈ મોટા કર્યા. લોહી અને પરસેવો પાડી ઉછેરો અને જાત તાણીને રેવું કરી પરણાવ્યા, ધરની મિલકત કરી આલી ત્યારે હું એને ચાનક લાગે તેટલા મટે ખાલી રિસાઈને આવી છું અને એને હાથપન ઉપર જૂંચણ વાગે છે! અને અંધારી રાતે વાલી જાનીમાની રહ્યા લાગી.

એને એ જ સૂર ભોંકાતું હતું કે ધણી અચારો જોવા જઈએ તો અચી સારુ કાળા મજૂરી કરીને વડી જાય છે અને ઉપરથી એનો મર્ધ રહે છે. ન્યારે અચી ઊકારા સાડુ મરી શીડી છે અને દીકરાને એની પડી હોતી નથી! મારી જ વાત, રિસાઈને આવતાં તો આવી છું પણ મનમાં છવ ખાળ્યા કરે છે કે હું ક્યાં આ ધણી કરી બેઠી. ધેર રહીને એ આવ્યો હોત ત્યારે બે વાના કલાં હોત તો આટલો વધે-પાવ તો ના કરવો પડત!

અત્રી-પુરુષની સમાર્થ સાચી હોય તેવું જ નથી ત્યાં દેખાય છે ને? મારો મુશ્કેલીયો હું મારો છે એમ માનતી હતી, અને આજે મારો મટી વફોનો યર્ષ મર્યો. બેઠેલી એક ગાંઠ યર્ષ ગર્ષ અને તળિયો તેડેનો તેડે તેમ હું લટકતી રહી મઠ. ઉઠાડાડાની અવાજની એ દશા યધ છે. નર્મદા ગોરાણીની એ દશા યધ. નવા શેઠ જેવા પહેચેલ આદમીનું પણ એમ થયું, આવી તો મારા જેવી મારી મોનની દશા યધ છે. વળી ભાણી 'સોની કહે છે કે મારી અને 'એમની' એક ગાંઠ છે એટલે સાસુથી 'રિસાહતે હું' આવી છું! તો રડ્યો શું અમારાં બધાં ધરડાનો સ્વભાવ મરખ અને આજેના આજેનાં 'સારો' એમ? એમને દહાડા થયા એટલાં તો અમને વસ થયા અને અમે મૂરખ? ખરી રીતે અત્રી-પુરુષની સમાર્થ સાચી અને માવતર-દીકરાની સમાધ દાગી!

મેં રંડાયો આવ્યો ત્યારે ખીલું ધર ક્યું હોત તો આજ મારે ક્યું કુખ ના આવત. અને ખુશાલનો ખોલ વાલીને સાંભરી આવ્યો. રડ્યો ભાષ તો મને તે દહાડે જ કહેતો હતો કે ધણી હશે તો આખી જિંદગીની નિરાંત અને ઊંઘાઓ તો વહુ આવે એટલે માના મટી વફોના યવાના.

મેં તે દહાડે એવું એ વેણ માન્યું હોત તો આજે આ કુખ આવીને ના ભિલું રહેત. અને એ સાથે જ એને પોતાને નવાઈ યાય તેવો વિચારનો વટાળિયો આવ્યો: 'હજુ શું 'આરમોળ' યધ મધુ' છે? ઊંઘાને મારી જરૂર ના હોય તો ખીલું ધર કરીને એમને ખખર પાડના શું યાય છે?' અને એ સાથે જ વાલી તરફે ચડી મધ: 'મારી ઉમર ચાલીસ ને ચાર યર્ષ પણ ચરિર એટલું ધરડું નથી યધું. કોઈનું ધર માર્ડું તો એનો ધધો કૂડું એટલી હજુ મારામાં સામરતી (કક્કિત) છે.' અને એ સાથે એની દષ્ટિ સન્મુખ ઊંઘા ઊડીને ધેરે બાળક હોવા છતાં નવું ધર કરેલી દાની અને પસી ખર્ષ યર્ષા. દાની મારા કરતાં જરા નાની કહેવાય પણ પસી તો ખરડી કરતી જ કહેવાય, જે લાઇ નય તેને ખાંડ

દેર પાલવવા જેવી ગણાય અને એને લખ જનર મળ્યો! હું તે દહાડે એને ફીટકાર દેતી'તી કે રાંધાકામા જવાની યધ ત્યારે આને શું સૂઝ્યું? પણ આજે હવે સમજાય છે કે ઊંઘા અને વફોના નહિ વેડાયા હોમ એટલે એ ધધો કર્યો હશે

અને અત્રી-પુરુષનો સંબંધ પણ સાચો છે કે એકમેકને બેઠે નભાવે છે. આ ઊંઘાના સ્વભાવ સ્વભાવ કરે છે, પણ મારી પાડોચમાં રહે છે એ અંગને સ્વભાવ નુએ ત્યારે ખખર પડે કે ખરાખ સ્વભાવ તે આવું નામ. ધણીને પણ મળુ મળીની ગાળો ભાડે છે અને એ જ ધણી એવું ઉપગણ લઈ અમારા કિંમતો જેડે લગણ કરે છે. મને એમ થયું કે આ કણી જ મળ્યો રાંડવો છે, ખાડા ખીલો હોમ તો પૂછે ગાંઠ વાળા એને તરતજ તમડી મૂકે, પણ આજે મને સમજ્યું કે તમડી થી રીતે મૂકે! અત્રીપુરુષનો સંબંધ સારો એટલે મને તેવો સ્વભાવ હોય પણ એક ખીલનો મધવા મને જ!

આજ સુધી હું ગાંઠ ગરં લેતી હતી કે હું કેટી બહાદુર કે નાનપણમાં રાંડી પણ ખીલું ધર ના ક્યું અને ઊંઘાનું ધર ક્યું! પણ હવે આજે રહી રહીને સમજ્યું કે ઊંઘાનું ધર કરવા મર્ષ તેમાં મેં મારું ધર બોલું. ઊંઘાને-વહુ એક ધધા અને હું રજગતી ધધ. હું મરુ' કે જીવું એની એમને ક્યાં પડી છે? હજુ હું મારું સંભાળુ તો શું બોલું છે? નાતમાં યાય છે એટલે એાછી કાળા ટીલી એટવાની હતી! લેક કહી કહીને એટલું જ કહેશે ને કે રહી રહી વાલીને આ શું સૂઝ્યું? પણ કોઈ એમ તો નહી કહેને કે ઊંઘાના રજગતીને એણે ધધો કર્યો! એ હવે મોટા યર્ષા છે, એમને મારી જરૂર નથી એટલે એ એમને રસ્તે ને હું મારે રસ્તે. પાશોમાં પહેલી પૂણી છે ત્યાં મને ઊંઘાનેવહુ ના મળે તો હજુ લાંબા દહાડા કાઢવાના એમ એમનું આશિષાળુ યધને મારાથી ના જીવાય.

અને રાતે વાલીને જ્યાં સુધી ભિખ ન આવી ત્યાં સુધી વળા વળાને લખીનું વેણ દેખામાં બોલિયા કરતું હતું—ધણી એ ધણી અને ઊંઘાને એ ઊંઘાને!

[આવતા અંક પડી મને]

અ

ત્યાર સુધી આપણે જે પ્રાણીઓ એમાં તેમાં બિલાડીના જે વર્ગ આવી ગયા. તેમાં એક ચિત્તા અને બીજો મોટી બિલાડીને વર્ગ. ચિત્તો, જે બીજી મોટી બિલાડીઓથી તેના નખોને ઢાંકણ ન હોવાથી જુદા પાડી શકાય. અને બીજો વર્ગ દિપકા કુટુંબ જેમાં સાવળ, વાઘ, અને હીપકાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓની બોપરીમાં તેના નાક ઉપરના ઢાંકા અને કપાળના ઢાંકાનું અમુક પ્રકારનું ખાસ જોડાણ દેખાઈ આવે છે. જ્યારે દરેક આવતી ત્રીજી વર્ગની બિલાડી જેઓ બિલાડી ન છે તેમાં ફેટલોક નાના કદની અને ફેટલોક મધ્યમ કદની બિલાડીઓ આવે છે. આ બિલાડીઓના નાક ઉપર જે ઢાંકું આવે છે તે બીજા પ્રાણીઓને હોય છે તેવું છે. તેની બીજી શરીર રચના મોટી બિલાડીથી તેના અસામાન્ય ધેગપણથી જુદી પાડી છે. નાની બિલાડીઓ સાવળ દિપકાની માફક કણકતી નથી અને ખુશી અને સતોષ બતાવવા તેઓ નાક વાટે ધીરે ધીરે ધુરધુરાટ કરે છે. આનો ધુરધુરાટ મોટી બિલાડીઓ જરાય કરી શકતી નથી. જ્યારે પાછા તેનાથી જુદા પડના ચિત્તા તથા શીયાગોશ તેવો ધુરધુરાટ બરાબર કરી શકે છે.

જંગલી બિલાડી

આ બિલાડીઓ પોતાના વસવાટ માટે લાંબા-ચોટા પ્રદેશ પસંદ કરે છે. જેમાં આફ્રિકા, પશ્ચિમ એશિયા દિ-ફુજાન અને સીમીન, ખર્માં અને ગીનનો સમાવેશ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ જંગલી બિલાડી બહુ સાધારણ રીતે મળી આવે છે. અને દિન્દિમાં ઉત્તરે દિમાલવથી માંડી રન્યાકુમારી સુધીનો પ્રદેશ છે. તેઓની પસંદગી સુકકા દેશ ઉપર વધારે ઉત્તરથી હોય છે. જેમાં ઘાસનાં બીજ, જળાં જાંબરાનાં વનો અને પાન ઉમેલા નદી અને સગેવર કાંઠામાં સમાવેશ થાય છે.

તેના લાંબા પંચ અને પ્રમાણમાં ટૂંકી પુંછડીઓ જંગલી બિલાડીને બહુ જુદા દેખાવ આવે છે તેમાં તેની જાંબા લીલા રંગની આંખ તેની મીઠી કુરતાની

જાંબી કરાવે છે. તેની ફવાટીનો રંગ રાખોડી અથવા પીળો રંગનો હોય છે. તેની પુંછડીમાં કાળા જોળ લીટીઓ હોય છે અને છેડા કાળા રંગનો હોય છે. તેના પંચ જાંબા પીળા અને નીચેના કાગમાં કાળા અથવા કથાઇ રંગના હોય છે. તેના કાન રતાસ પડતા અને છેડે કાળા વાળની નાની ટીટીઓ વાળા હોય છે. શરીરના નીચેના ભાગમાં જાંબા દેખાતા પટ્ટા જાંબા અને પેટાળમાં હોય અને તેની આંખ શરીરની લંબાઈ લગભગ બે શીટ અને નવ ઇંચની હોય છે.

જંગલી બિલાડી પોતાના શિકાર માટે પશુ વખત દિવસના ભાગમાં ફરતાં નજરે ચડે છે. પશુ ખાસ તો સાંજના અને વહેલી સવારમાં જ તેઓ પોતાનો જોરાક શોધે છે. જ્યારે તે ખુબી જગ્યામાં ચાલી જતી હોય ત્યારે તે આપણે તે નાના હીપકાનો કાસ કરાવે છે. તેઓ ખાસ કરી નાનાં એપમાં અને પંખીઓને મારી ખાય છે. પશુ જેઓ જામમાં બાસવાસ વસે છે તેઓ તો એટલી બધી દિંમતવાન થઈ જાય છે કે મુરખીઓ ચરતી ફરતી હોય અને તેનો માલોક બેઠો હોય છતાં તેની નજર સતેથી એકાદ ઝુઝોને પકડીને ઉપાડી જાય છે. આ બિલાડીની દિંમત તેના જળ ઉપરાંત છે સાચે એટલી જ અપજ, ચાલાક અને મજબૂત પશુ છે. આની અપજતા અને મજબૂતાઈ તેઓને પોતાનાથી મોટા પ્રાણીને કુમળો કરી દબાવી દેતાં અકચારી નથી.

જે પોતે જંગલી બિલાડીને સાંજના ચાર વાગે એક કચ્છરના ધેરા ઉપર પડતાં અને એકને દબાવી દેતાં જોયું છે. આ વખતે પેલાં કચ્છરના અણવામાં એટલાં મચ્છુક હતાં કે જ્યારે તેમાંના એકને ફકાટ કરતાં સાંજણું ત્યારે જ બીજા બેઠી ગયાં. શિકારને ખ્યાનમાં લઈ તે પેલા ચરતા ધેરાથી પચાસ વાર દૂર જોઈ સરસી બેસી ગયું અને જેમ જેમ ધેરા અણવામાં તલ્લીન થતો જાય તેમ તેમ તેણે જમીન ભરી લીધી અને પોતાની હાથગના અંતરમાં તે આવી એટલે બસ વિજળાની ચમક લાગે એમ ખ્યાલ બહાર.

ચણતા કષ્ટનરને દબાવી દીધું. અને એટલી ઉતાવળી
ગતિએ ત્યાંથી ભાગી ગઇ.

ન્યારે તે પાળેલાં મુરખાં બતકાં ઉપર ખાવા
માટે દળાં ગય છે ત્યારે તો તે ત્રાસ વરતાવે છે,
ખાવા માટે મારી લેવાને બદલે તે લોદી તરસી ધર્ધ
રમત ઉપર ચઢી જઈ ધણીને મારી નાંખે છે. અને
સારી મોટી સંખ્યાનો ખડો (મુરખાં રાખવાની જગ્યા)
મુખ્યાં વિહોણો કરી નાંખે છે. એવી એક રાતમાં
ત્રીશ ચાલીશ મુરખાંને મારી નાખવાના તો ધણી
દાખલા મળી આવે છે.

અજવાળી રાતમાં અને સાંજના આછા અજ-
વાળામાં તે જો ખરગોશ અથવા સસલાને જોઈ
ગય તો તે બરાબર પીછાની લે છે કે આ જ કડીએ
આવશે અને તે કડી ઉપર તેની નજર રાખી દબા-
ઈને બેસી રહે છે. ખરગોશ ન્યારે તે કડી ઉપર
ચાલ્યો આવે ત્યારે તેની ઉપર કુમલો કરી તેને
પકડી પાડે છે.

તેઓ કષ્ટ ઋતુમાં ખાસ બચ્ચાં આવે છે તે
ખબર નથી પણ મને તેનાં બચ્ચાં સપ્ટેમ્બર ઓક્ટો-
બરમાં મળી આવ્યાં છે. એક બે વખત હું ખેતરમાં
થોડા માલસે સાથે ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે એક
જળામાં લાકડી પછાડી તો એક જંગલી બિલાડી
ભાગી. અમને રહેજ કુતુહલ થયું અને જાંઘર જોયું
તો તેમાં આખણી હતી અને તે આખણીમાં ત્રણ
નાનાં બચ્ચાં અમને જોઈ દબાઈને બેસી ચલેલાં
દેખાવાં હતાં. ધણી એમ માને છે કે તેને બે વીંચ-
જાયુ હશે તેનાં બચ્ચાં પાળી ચકાવે છે અને ન્યારે
ખુશીમાં હોય ત્યારે ધુરધુરાટ કરતાં સંભળાવે છે.
પણ અજાણવાને હાય અડકાડવા દેતા નથી. આવું
એક બિલાડીનું બચ્ચું અમારા પીલ ગાર્ડનમાં છે.
તે તેના રખેવાળનું એટલું હેવાયું છે કે તેણે તેને
મોંમાં લાકડી રાખી પાછલા બે પગ ઉપર બેસતાં
થીબંધું છે.

રણ બિલાડી

આ બિલાડી રાજ્યુતાના, કચ્છ અને સિંધની

રેતાળ ટેકરીઓ અને રણ પ્રદેશમાં દેખાય છે. ન્યાંધી
તેઓ વધારે સૂકા પંખજ, કાંઠિયાવાડ અને મખ
પ્રાન્તના પૂર્વ ભાગમાં વસતી યદ્ય છે.

આ રણ બિલાડીની ખોપરી તર્કા દાંતથી અને
એ સિવાવળી બીજી વસ્તુઓથી આપણે નજી કરી
ચકાવે છીએ કે આફ્રિકાની જંગલી બિલાડી અને
યુરોપમાં થતી જંગલી બિલાડીની સમાપ્તમાં દશે.
અનાયાસે પ્રાણીશાસ્ત્ર વિચારદ મી. રેનેકોની એવી
માન્યતા છે કે આપણા ઘરમાં અને ગામડામાં ફરતી
બિલાડી કે જેમાં બે જાતો મનાય છે, એકનો રંગ
કાંધાવાળો અને લીંટીઓ વાળો હોય છે. ન્યારે બીજો
રાખેલી અથવા પીળાશ પડનારાખેલી રંગનો હોય છે.
આ બન્ને બિલાડીઓ આફ્રિકાની જંગલી બિલાડી
જોલાદ તેને કાંધે પાળીને લોધી હોય અથવા તો
પૂર્વે તેઓ દિન્દમાં વસતી હતી એમ મનાય છે.
આની પહેલાં આપણી જોવી માન્યતા હતી કે ગામડી
બિલાડીની જોલાદ આપણી જંગલી બિલાડીમાંથી
ઉતરી આવેલી છે. પણ આ ઉપલ્લી ગામત માનવાને
મી પોટેકને કાંધે ખાસ નિશાન મળતાં નથી. બે
દિન્દમાં પાળેલી અને જંગલી બિલાડીના મેળથી
બચ્ચાં ધર્માની પાકી ખાત્રી હોય તો તે જાણવાની
ધણી મળે આવે.

રણ બિલાડી આપણે ધરની બિલાડીથી કદમાં
કાંધે મોટી હોતી નથી. તેના રંગ ગમેલીમાં ગંખી
પીળા કાંધવાળો અને કાળા કાંધવાળો હોય છે.
તેના માલ ઉપર આડો બે પટ્ટીઓ આવે છે. અને
જંગલી બહારના ભાગમાં આડો લીંટીઓ અને
આગલાં નાવડાનાં અંદરના ભાગમાં બે કાળા
લીંટીઓ હોય છે. કાંઠી, ગળું અને છાતી કાંધા
ચિનાનાં સરેદ હોય છે, પુછડીના મૂળથી અધે સુધી
કાળા લીંટીઓ આવેલી હોય છે. કાનનાં રંગ પીટના
રંગને મળતો આવે છે અને તેને છેડે થોડા કાળા
વાજની ટીંટીઓ હોય છે. આ બિલાડીએ રણ અને
વનસ્પતિ ચિનાની ટેકરીઓ વસવાટ માટે પસંદ કરી
છે. કે ન્યાં તેઓ ઉંદર, સસલાં અને પખીઓ

મારી ખાવ છે. અને ક્યારેક તો મુઠકાદા માર્સ પણ ખાઈ જાય છે.

મને તેનાં બચ્ચાં આપવાની ઝત્ન વિશે માહિતી નથી. આ બિલાડી મને જોળખાવવા માટે કું ચમાગ કું. ધી. ધમ્ કુમારસિંહજી સાહેબનો ઝલ્લો છું.

શીયાગોશ

આ કુટુંબમાં ત્રણ વાડાનાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં સઘૂંધી પહેલા વાડાનું પ્રાણી ઉત્તર અમેરિકા યુરોપમાં દક્ષિણ ભૂમધ્ય, અને એશિયામાં પશ્ચિમ દિશામાં થાય છે. બીજો વાડો મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ એફ્રીકા સુધી થાય છે. અને ત્રીજો વાડો તે આપણું શીયાગોશ જે દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયા અને આફ્રિકાના મોટા ભાગમાં વસે છે.

આપણે ત્યાં આ પ્રાણી સિંહુની ખીણ, ગીચ-ગીટ, ઘાટ અને લીખેટમાં થાય છે એટલે તેને ત્યાં કારમીમાં જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે વાપરવામાં સરલતા છે. આ પ્રાણી ત્યાં પટસલમના નામથી જાણખાય છે. તેઓ ઉત્તર યુરોપ અને એશિયામાં જે પટસલમ થાય છે તેનો અને આપણી દિવસની દહમાં થતાં પટસલમનો રંગ જેવો જ રેતીયો રાખોડી અથવા રતાસ પડતો પીળો રંગ હોય છે આ મધ્યમ કદની મજબૂત બાંધાની બિલાડીની પુંછડી ટુંકી, પહોળું માથું અને પડોળા ત્રિકોણ આકારના કુંકાવાળા કાનથી જાણખાઈ જાય છે. તેના પંજા મોટા અને નખો તેમાં બરાબર પાછા એકાદને દંડાઈ જાય છે. અને તળીઓ થોડે ધણે અંગે બાલથી ઢંકા-એકી હોય છે. તેનાં ચહેરાની બન્ને બાજુ થોળીયા થોળી રહે છે. ઉનાળામાં તેની ફંવાટીમાં છંદણની કાત પડે છે. ન્યારે શિયાળામાં તે ફંવાટી ખુબ લાંબી ચર્મ જવાથી તેમાં તે કાત હોવા છતાં સાફ દેખાતી નથી પણ પત અને ગંજમાં તો જરૂર તેઓ દેખાઈ આવે છે.

પટસલમ બહુ ઉંચા પ્રદેશનું પ્રાણી છે કે નહીં તેઓ નાનાં મોટા પંખીઓ અને પોતે મારી રહે એવા ઉંદરથી માંડીને મોટાં પેટાં બકરાં સુધીનો

શિકાર મારી પોતાનું શુભરાન ચલાવે છે. પટસલમ બહુ દુર દેખાવતું પ્રાણી છે તેની કાતીય નમર અને લીમ કણેંક્રોષ માટે તો તે બહુ પ્રખ્યાત પ્રાણી છે. આ જાતના બહુ ભાગે જ નજરે મટે છે. એટલે તેની ખીણ કોઈ ખાસ ખાસીયત વિશે પુરી માહિતી મળતી નથી. તેઓ જે થી ત્રણ બચ્ચાંને એકી સાથે જન્મ આપે છે અને માદા તેઓને દાઢ તથાધી બચાવવા કુદરતી કાવર કે પચ્ચરનાં પોલાણમાં સાચવે છે.

પટસલમનો અને કાદ પ્રાણી સંપ્રદાયમાં જોવાનો લાભ મળ્યો નથી.

શીયાગોશ

દુને આપણે આપણી નજર થતા ધીમાજોડનું અવલોકન કરીએ. ધીમા એટલે કાળા, ગોચ એટલે કાન. કાળા કાનવાળું પ્રાણી એટલે શીયાગોશ. તેઓ ક્ષિપ્ર અને કુચળી ઉત્તર અને ઉત્તર પશ્ચિમ ટેકરી-ઓમાં સાધારણ દેખાતું પ્રાણી છે. પંજા, રાજા-તાના, યુક્ત અને મધ્ય પ્રાન્તનાં સૂકકા પ્રદેશમાં પણ થાય છે. અને દિવસ બહાર તેઓ ધૂરાન, મેસેપોટામીયા, અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના ધણા ભાગમાં તેઓ વસે છે.

શીયાગોશને પણ પટસલમ જેવું પડોળું માથું અને પુંકાવાળા (ટીરીઓવાળા) કાન. અને બધું જ તેની મારફત પાછળના પગો આગલા પગો કડતાં જોવા હોય છે પણ તેના બાંધે તેના જેટલો કડાવર નથી હોતો. અને તેના કરતાં લાંબી હોય છે. શીયાગોશની જોપરી પટસલમની જોપરીને મળતી આવે છે. પણ પ્રમાણમાં જરા ઓછી અને કપાળ અને ચહેરાનો કામ બીલાડીને મળતો ધણી રીતે આવે છે. શીયાગોશની ફંવાટીનો રંગ એક સરખો રતાસ પડતો મળોડી અને પેટાળમાં તે સફેદાઈવાળો અથવા જાંબો પીળો હોય છે. પટસલમ જેટલો બદ ફંવાટી શીયાગોશને હોતી નથી પણ છતાં એટલી આછી પણ નથી. પેટાળમાં અને નીચેના ભાગમાં આંખા ટપખાં નિશાન પડેલાં હોય છે અને ક્યારેક આ ટપખાં પીડ ઉપર પણ વરતાઈ આવે છે.

આ પ્રાણી બહુ યરમાળ એટલે આઝાદીમાં તેનો અભ્યાસ બહુ મુશ્કેલ છે. અથવા તો હજુ બહુ થોડો થયો છે શીવાગોશ રજુ અને જાળી ઝાંખ-ગાનું વન વસવાટ માટે પસંદ કરે છે. કે જ્યાં તેઓ ચરતા ફરતા પંખીઓને ઉડ્યા પછી કૂદીને પકડી લે છે. તે સિવાય ખરગોશ ઉંદર, ખીસકોલાં તથા દરજીને પણ પકડી પાડે છે. બૂખ્યું શીવાગોશ પેના-નાથી બેવડા કદના પ્રાણી ઉપર દુમસો કરતા અચ-કાતું નથી. અને મોટા કાળોતરા નાખને પણ લઇ ખાઈ જાય છે.

શીવાગોશ પાળવાનો અને તેને કેળવતો કામ હોતાં નોવા કું જાગ્યશાળી થયો છું. તેઓ ચિત્તાની માફક જ કાળમાં કરી ચકાવ છે. અને એક વખત હળી ગયા પછી તો પાણેલી બિલાડીની માફક આપણી પાછળ પાછળ બમે છે. તેને જ્યારે શિકાર ઉપર છોડવું હોય ત્યારે જન્ને દાખથી તેડીને શિકાર-વાળી જગ્યાએ લઇ જવામાં આવે છે. અને દાકામાં નીકળતા ખરગોશને જોઇ તેનો પાછળ મૂકી દેવાથી આપણે તેને છોડવું નોઈએ અને પછી તે ખરગોશને પકડીને બેઠું હોય તે જ નોઈએ. આ ઉપરથી રહેજે

વિચાર આવી ચકશે કે તેની મતિનું માપ કેટલું હશે?

કષ્ટતરનો ઘેરા ચણવા ઉતર્યો હોય અને શીવા-ગોશને તેના ઉપર છોડ્યું હોય તો તેની વીજળાક-ત્વરમાં તે બેઠેલાં ચાર પાંચ કષ્ટતરોને રાંછી લે અને તેઓ પાંખો વીંઝી ઉડે તે વખતે કૂદી કૂદીને ચાર પાંચને રાંછી લે છે. તેનો ઉંદો કૂદો આડથી ફર શીટનો થાય. આવી અજબ ચપળતા અને મદિ જોવાને રાગ મદારાગ બહુ આગ્રહ રાખતા, અને એટલે જ પ્રાણીઓને કેળવનાર કસબીઓની કદર હતી.

આમાં એક દેશીકત રસમદ દેખાય છે તે એ કે બિલાડીઓ તો ધણી જાતની થાય છે પણ તેમાં શીવાગોશની પાછલા પગની બનાવટ ચિત્તાને ધણી રીતે મળતી આવે છે. આમાં તેની બીજી ખુબી એ છે કે તેની આંખ અને પગ જન્ને જાણે એક સાથે કામ આપતા ન હોવાં તેમાં તેના પગનાં તળિયાંતો જાણે જમીનને ખરાબર પકડવા માટે જ સન્ધાં ન હોય ? જ્યારે બીજી નાની અને મોટી બિલાડીઓના પગ વધારે નરમ હોય છે.

તેઓ બે થી ત્રણ ભર્યા જમીનમાં બોદેલાં ધાન અને પોંચાં રણોના મૂકે છે.

દુન્યવી હડાપણ

★

ધવાન ટર્ગેનવ

એક ખાઈ બેઠેલા ઠંગે મને એક વખત કહ્યું હતું કે શત્રુને ખૂબ જ થકવી નાખવો હોય અથવા નુકસાન પહોંચાડવું હોય તો તમારા પોતામાં જે ઝોડ કે દુર્યોધુ તમને દેખાતા હોય તેનો જ આશ્રય લઈ તમે જ એની નિંદા કરવા માંડો, તમે તમારી જાતે ખૂબ શુરસો બતાવો અને નિંદાના દબલામાં દાટી દો. રાક્ષસાતમાં લોકોને તો એમ લાગશે કે તમે એ દુર્યોધથી સુક્ર છો.

અને બીજી વાત એ બનશે કે સાચા ક્રોધનો તમે ઉપયોગ કરી શક્યો....અને તમારા પોતાના અંતરાત્માના ઠપકાને પણ માર્ગ મળશે.

દાખલા તરીકે જો તમે બેવચની હો તો તમારો શત્રુ અચોક્કસ વિચારનો છે એવી એની નિંદા કરો.

“જો તમારા લોહીમાં જ ખુશામત કરવાની વૃત્તિ હોય તો એ ખુશામતીઓ છે, સંસ્કૃતિ અને સમાજવાદના વખાણુ કર્યા કરે છે એમ જણાવી દો.”

“અને વળી કોઈ એમ પણ કહે ખુશામતખોરાની ખગર લેનારાઓનો એ ખુશામતીઓ હતો ?” મેં ઉમેર્યું.

“શા માટે નહિ ! ઠંગે કહ્યું.

સપાટ જમિ ગુજરાતમાં રહેનારને મલખાર વિરમ્ય વિમુગ્ધ કરે એમાં કશી નવાઈ નથી. જમિ, વનરખતિ, મનુષ્યો, ભાષા, સંસ્કાર, રીતરિવાજ બધું જ ગુજરાતથી છઠ્ઠી જાતનું. કહે છે કે રામથી હારીને પરશુરામે પૃથ્વી છાંડી ત્યારે પોતાને વસવા આ જમિપટ્ટી એમણે સમુદ્ર પારેથી જીતી લીધી. કોઈ મલખારનું પિતૃત્વ વિશ્વાપિત્રને નામે ચઢાવે છે અને કહે છે કે ત્રિશંકુને છંદે સ્વર્ગમાં ન વેસવા દોષે તેથી ખીનબને વિશ્વામિત્રે નવી સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. એ આ મલખાર ! સમાંતર વિશ્વ સરજતા વિશ્વામિત્રે નારિયેળ બનાવ્યાં અને માત્ર જીવ મુકવાની વાર દત્તી નહીં તો હજી આજે એ વિશ્વામિત્રી નારિયેલ માનવો સજ્જે આપણે જીવસંહારની લક્ષ્મી કરતાં હોત ! મલખારમાં બલિરાજનું માન અને મહત્ત્વ બારે છે. અમારા શેખરવૃત્ત્યારે પોતાના પ્રાચીન મહાકાળ " મહાબલિ "નું વર્ણન મારી પાસે કરતો ત્યારે એની ઉદારતા, દાનપ્રસાદ વગેરેની મોટી પહેાળી વાતો કરતાં એના લંબગેળ ચહેરામાં વિશ્વારિત ડોળાં, દુલેલા માલ તથા બહુ જોઈતું અત્યંત અધીરમન વગેરે દબ્યમાન ફેફસાર કરતાં મલખારીઓ એ મહાબલિના સ્મરણમાં આજે પણ અહોભાવપૂર્વક " વિપુ "ના તહેવારો ઉજવે છે.

કહોન કહો, કોઈપણ વિશ્વામિત્રે જનાયે તેથી કે પછી દાનવરાજ બલિની જમિ હોય તેથી, પણ આ જમિ ગુજરાતીઓ માટે પણ છે વિચારણા ! ગુજરાતીઓ પોતાને પોવતી એ જમિમાતાના અન્નનો એકમાત્ર ખાતાં ખાઈ પણ એની નિંદા કરવાનું ચૂકના નથી. કહે છે કે આ જમિ જ જનની છે. " ગુપ્તરમ્ ચૈવ નાનામિ " કહેનાર પવિત્ર લક્ષ્મણ પણ આ પ્રદેશમાં પત્ર રાખતા મતિસદ થવાનું એ કિંવદંતિ પ્રચારકોની પોથીમાં નેપિયું છે ! એકવાર જેણે મલખારનું પાણી પીયું એને ત્રણ વાર ફરી ફરીને ત્યાં આવેજ છટકો એવો તો માથાની પ્રજાવ ત્યાંના પાણીને બનાયો છે. " કેટ્ટે " અને " મુદરાળી " (મુદરાવાળા-!) તરીકે જાણખાતા

ગુજરાતીઓ એકવાર મલખારી સપાળમાં ખૂબ માન પામતા દશે. દાનવીર શેઠ નામજી ખેખરસી તો આણું મલખાલી ભાયાની કહેવતમાં પણ મદાઈ ગયા છે. પણ આજે જન સામાન્ય તો ગુજરાતી માટે " ખરેદો શોષક " એવો ખ્યાલ ધરાવે છે, અને ગુજરાતીઓ પણ એ પાટકા મુલકમાં બંધ રથાવર મિલકતો જમાવી હજી પણ " ગુજરાતી જ " રહેવાની બુદ્ધ કરી રહ્યા છે.

મલખાલી સમાજનું બંધારણ જેણે શકમાં તો બારે નવાઈ લાગે. એ રિવાજોને આર્થ કહેવા કે દ્રવિડ કે પછી સંકર એ કહણ છે. અવીની મૂળ પ્રજા વન્ય માનવોની હતી. એમની પણ કષીક સંસ્કૃતિ બરે દત્તી. મલખાર સાગરકાંઠાનો મુલક છે. પ્રાચીન મિસર અને સુમેર સાથે એને વડાણુવડાનો સંબંધ હતો. મિસર કિટ અને સુમેરમાં મલખારનું ઇમારતી સામ મળી આવ્યું છે ! મુનથી એક જગ્યાએ પ્રાચીનનમ વેપારી પ્રજા ફિનિસિયનોને આર્થ-શખનો સંકર મળાવે છે અને બલિરાજને પણ મધ્યપૂર્વના પ્રાચીન દેશોમાં થઈ ગયેલો ગણાવે છે. મહાબલિની પૂજા કરતા મલખારીઓના પૂર્વજો આ પ્રાચીન દરિયા-જેઠુ મિશ્ર આર્થ-શામ પ્રજા અને એ તરફના બલિનું કેટલું રક્ત મરાવતી દશે ! ખેર ! એ કથનનાને અભિ જોટલાં આપણાં જોતં જોયાં ન પહેાંચે તોયે એટલું તો ખુરું કે જૂના જનતની સાગરજેઠું પ્રજાઓ અને ઉત્તરમાંથી આગેાંએ દાંડી કારેલા દ્રાવિડોની મિશ્ર પ્રજા પોતાની પચરંગી સંસ્કૃતિ આ સમૃદ્ધ વન્ય પ્રદેશો પર પાથરીને પડી દશે. ઋષિ અખરત્યે વચ્ચને આડો પાડી જાળંગ્યો અને દક્ષિણના દ્રાવિડ પ્રદેશોમાં આર્થ સંસ્કૃતિની જ્યોતિ દેશાવી એક યજ્ઞહીન, રક્તહીન મંતિનો તણખો મૂક્યો. તમિલનાડુ (નાડન્દેય) સૌ પ્રથમ જતાયો. ત્યાંથી પશિમ-પાટ જાળંગી આર્થ દ્રાવિડોના મિશ્ર સંતાનો કેરલમાં પ્રવેશ્યા. આદિવાસી પ્રજાના ધર્મ અને ગાનકારણ બંને પર એમણે જુદિ અને યોગનાથી પ્રભુત્વ સંધા-દન કર્યું. કદાચ આર્થ મિશ્રનરીઓને એ છેલ્લો વિજય દશે; કારણ એ મિશ્રનરીઓએ ન જુડી

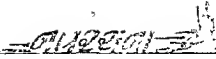
બાહ્યોના ઉત્સાહ આજે પણ આખા દિવસ બાહ્યોમાં પ્રખરતા છે. કહે છે કે વેદનું ઉચ્ચારણ તો ન શુદ્ધનું અને બાહ્ય ધર્મના પુનરુદ્ધારક શ્રીમદ્ ચક્રાચાર્ય પણ કેવળા બાહ્ય કૃત્યે આપેલા તો ! આજે પણ "નશ્વરી" (મૂળ અર્થમાં મદિરના મુખિયાણ) મલયાલી સમાજમાં સપ્તિશાળી જમીનદારો છે વસાહતી બાહ્યોએ પરરપગના જમિ અને પૂનના અધિગારના કષ્ટા રાજના એક વિચિત્ર પ્રથા આવું શ્રી છે મનનારના મામલોમાં ફર્તા મે મોટા જનગજસ્ત "ઈલિમો" અને "નયુ દ્રોમો"—જમીનદારો જેવા ત્યારે ત્યાંના એક અદ્યત અમલદાર ગોવિંદનને પૂછ્યું, "આ જમીનો વારસામાં વહેચાતા વહેચાતા નાની નાની મરતો કેમ ન થઈ ?" એણે જવાબ આપ્યો તે સંજગતો દુઃખ પંથી ચકિત થઈ ગયો ! કહે કે નશ્વરીમાં કેવળ મોટાભાઈ જ વિધિપૂર્વક આઈ જઈ કરે છે. એટલે એક જ વેતો ચાલે ને પૂછ્યું, "ધારેનાનાભાઈઓ શું નૈઠિક બહારથી હશે ?" અહીં સાધુનાચા તો આંજી કેખાતા નથી !" તો કહે "હા મનાય તો એમ જ. પણ નાનાભાઈને ખાવા નથી થવું પડતું "કલ્યાણમ્" (હજન) ન કરે બાકી કાંઈ શ્રી સાથે "સબધન" બાંધે એને ધેર ન રહે અને સમાજના દેખતાં એને ત્યાં ન જાય, બાકી સબધ પૂરો લમના ગાદસ્થ જેવો જ." "એમના સવાનેનું શું ?" તો કહે "અમારે ત્યાં આ નાપરો કેમ બધેજ આવે છે ?" હજન સબધના આવા દીલા પ્રદાનથી અહીં વારસાનો દહુ પુરવના પુત્રને નહીં પણ એની બહેનના પુત્રને મળે છે એ મનનારની "મસ મહત્તમ" એટલે કે "સહોદરી"ના "મમન" (પુત્ર)ને તારસો આપતી પ્રથા.

એક દિવસ અમારા એક કારકૂન શ્રીચને ઓશી-સર્માં આવતાવેત મને કહ્યો આખી "સર્ને ૬ વાગે મારા કુરિકલ્યાણમ્ (કલ્યાણમ્ એટલે લગ્ન) છે તો પધારશો" હું વિચારમાં પડ્યો કે આ શ્રીદ બચરાવાળા શ્રીચનને વળી આ ફરી પરણવાનું કયાં સૂઝ્યું ! મેં પૂછ્યું ખરું. એતો હસતા લાગ્યો કહે,

"મુદરાળા દુ કાંઈ પાછો નથી આ કલ્યાણમ્ નથી કુરિકલ્યાણમ્ ખોટું ખોટું લગ્ન છે" એ વળી નવું આ મલખારીઓ શું નાનાં છોકરાની જેમ ખોટું ખોટું ધરધર રમતા હશે ? સાંજે જમ લાગ્યો. જઈને જોઈ તો જળદળ પેટોમેશ બધે છે અમેરિકાન મતા ધોષાટ કરે છે, અને પાખેના ટેબલ પર "ફલ્ક—નારગી, લેમન વગેરેની બાટલીઓ ફાફટ ફે છે હમરો નાના સરખા ગરીબ ધરના માડવા જેવો, પણ ના મળે કયાંઈ કન્યા કે ગૌર કે મોરો ! અનૈયા આવે, એસે, પીએ, ફૂકે અને જતાં જતાં—એ, ચાર, પાચ જેવો સબધ—તેવા કલ્યાણને ચાંદનો નોંધાવત મેં ચાલ પકડે ! એલ ખલાસ થયો એટલે શ્રીચન મદા થયે રૂપિયા તપવા ને કહે, "મુદરાળા આ થર બેસી મર્યું તું તે રિપેર કરવું છે. આટલા શું થશે ! જેવું નસીમ !" કુરિકલ્યાણ એટલે જનન વચ્ચે ચાંદનો—સામાજિક ભેન !

સરદાર વલ્લભભાઈની શીજળાદેગી નીલિને લઈને રાષ્ટ્રવાદી કેરલીઓ કોમિન, ત્રાવણકોર અને ઉત્તરના મલખાર જિલ્લાનું એટીરચુ કરી બનાવેલા "સયુન કેરલ"નું રરખું હાથવેતમાં આવેલું જવે છે મૂળ શ્રીમેરિનના મલખારને દેશરખી અને ટીપૂએ જીતેલ ટીપૂએ વેનાડ—વેતરીના સીધા દક્ષિણમાં પરથી મલખારની સમૃદ્ધ જમીન પર છીતારવા રસ્તો બાજો છે તે આજે પણ કલિકટ—માલખારના મોટર રસ્તા તરીકે વપરાય છે, રસ્તે "શુલ્તાન્સ એટરી" નામનું બાંધ આવે છે તે ટીપૂના લોપખાનાની ચાદ તાણ કરે છે ટીપૂએ હાનના મલખાર જિલ્લાને જીતેલો અને ખૂબ મોટા ખાવા પર ધમ્ પરિવર્તનો કરેલાં પરિણામે આજે જિલ્લામાં મોપલા ઉભરાય છે. અને મરઝીમાં કહેતા, "કલિકટમાં શું જોવા જેવું ? કાચા અને મોપલા ! બેય સરખા ટોળે વળીને જ બેઠા હોય "

કલિકટથી કોમિન જતા જે દરરો બેઠાં મળ્યા છે એ સદા ચાદ રહેશે. નાની નાની લીલીછમ ટેકરીઓ વચ્ચે દિલોળા લેતાં જાતનાં ખેતરો, એમની કિનારી બાંધતાં જોયા નારિયેળ—સોપારીના વનો, અને દમચાં એ જોએ એવો ખાવાં નારિયેળને બેટી પાસે

એવું લાગે જોટલાં નીચે ઝાંછળતાં વાદળાં; તેમણે
ફરફર ફરફર વરસાબ કરતી વર્ષા; એ બધું સમસ્ત
ચિત્તતરંગને એક નીરવ, પ્રચીત કાવલહરીથી તર-
ંગિત કરી મૂકે. વચ્ચે વચ્ચે લાલ ખડકો પરથી વહેતું
પીળું, ડહોળું પાણી અને "તોડ" (નહેરો)માં વાંસ
ખોડતીકને સરસરાટ સરકતી જતી 'મંછ' (અખ-
રાદાર હોડીઓ) જોતાં એમાં ખેતી પડવા મારે
દિવ તલપી રહે ખેતુ ગાડી તો આગળ ધપતી જ હોય.
પેલા બે નારિયેળની કુંભેની વચ્ચાએ આવેલાં તરંગ
તર જેતરમાં માથે તોપીઢાડા (ટોપી છત્રી) પહેરીને
કુટલીય કિસાનખાળાઓ ડાંગરના ધરને ભરીઓઆ
શપે છે, તો વળી વચ્ચેવચ્ચે મુગધલાવે ધસમસતી
આગગાડીને અને અટપટા પોચાકોવાળા પરેશીઓને
જોઈ 'પોતાના મુંડ-ઉપરથાના સીધાસાદા સરળ કપાં

પર પ્રસન્ન થઈ ગઈ હોય તેમ દારૂ છાંટણા વેચતા
બસ ઊભી જ હોય છે. ત્યાં વળી 'તોડ'માં 'મંછ'ને
નારિયેળના 'ફમડા'થી છલોછલ ભરીને પેત્રો મોપશે
મીત લલકારતો વહો જાય છે. સમૃદ્ધ વનખી અને
સરલ આલસ્યકર્મી માનવો એ બધું ચિત્તને પ્રસન્નતા
અને ઉદ્દેગતા દિધાભાવે શ્રુલાવે છે.

આ પ્રતિનિદી છૂટે હાથે 'દીધી વન-પતિ; અને
આ આળસુ માનવીઓ !" આને દાહીમાં છે ને !
ક્યા બાત હે ! આને નથી જવું 'મંછ' ફેરવવા !
બસ ઊંધી લઉં !" નિસર્ગ-સંપત્તિના રાનાકર સમા
ફરલવું માનવખળ એતનથી યતનનું બને તો ભાર.
તને એના તેમના ઈમારતી કાપડ અને ફલક ફળ-
ફળાટિથી જગતભરમાં વિખ્યાત કરી શકે.

માનવતા

વિભિન્ન માર્ગે વહતાં પ્રવાહ
વર્ષા તણા, પુષ્ટ સંગિત દેઢ
ધારે નહીં, વિફલ થાય મેઢ
રે સિન્ધુની વર્ષા સંગિત-ગાદ !

અકિતરવના મેઘ અનેક નીકે—
કેં વર્ષા, તાલિ, મત, રાત્ર્ય, ધમે
નિઘાળ્યે મત કરાધ કીકે,
જમી જતાં સ્વત્વ, વિનાય કમે.

તાલિકૂચે, વર્ષાતથાવ ફૂંચે
અકિત, મતે ધર્મ ન, ધર્મે તારે,
રાત્ર્યે તારે લાલચ-ખીકે પુમે,
નિઘા-દિધા ચિત્ત સ્વતંત્ર મારે.

અકિતત્વ-વર્ષા વરસો, પ્રવાહ
માનવતા-સિન્ધુ પ્રતિ વદાવ.
અન્યામી

જે લખાં મારો હાય અઘરાઈ ગયો. એવી પરિ-
સ્થિતિ થઈ મધ્ય કે હાથ લીઝોનીયો ન થાય. એટલું
જ નહિ ધોતિયું સુદાંધ પહેરી ન શકાય. મને દવા-
ખાનામાં લઈ ગયા. ઘાતરે મરિનો એક દવા કરી.
આખરે કહ્યું : 'તમારી ઉંમર થઈ છે એટલે હવે
નહિ મરે.'

મેં કહ્યું, 'મને પાછો જેલમાં મોકલી દો.'

'અરે! અહીં જ રહેને! સારો ધોરાઈ મળશે.
સમયક મળશે,' ઘાતરે કહ્યું.

'ના, મારાથી એમ ન રહેવાય.'

અને મને જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યો. બન્યું
એવું કે પાંચ-સાત દિવસમાં જ મને છોડી મૂકવામાં
આવ્યો. એક દિવસ મારા દીકરાએ વાત કરી કે
આણંદમાં એક સંન્યાસી દવા આપે છે જુઓ, એની
દવા લઈ જુઓ.

'સાડું, જતા આવતા જોઈશ'

પંચસાત દિવસ પછી આણંદ જવાને પ્રસંગ
મળ્યો. એ સંન્યાસીને મળ્યો, તેણે મને કહ્યું કાલે
સવારે નાદીધોઈને આવજો.

બીજો દિવસે સવારમાં નાહી ૧૨વારને હું
તો ત્યાં ગયો તેણે કહ્યું, હું બોલો.

મેં હું કહ્યું, અને તે સંન્યાસીએ એક સહેજ
અમરથી દવા મારા મોઢામાં મૂકી, અને કહ્યું, 'હવે
સાત દિવસ પછી આવજો.'

હું ધેર ગયો. સાંજ પડી સખત તાવ મહ્યો.
હાથના કુખાવાની વાત જ ન પૂછી. રહેવાય નહી.
આવું એ દિવસ રહ્યું. બીજો દિવસે કુખાવો એટલો
થઈ ગયો. સાતમે દિવસે વળી પાછો નાદી ધોઈ

પવિત્ર થઈને ત્યાં ગયો. હજીનો ઉચ્ચાર કરતી તેણે
એક બે ટીપાં દવા માગી મોઢાં મૂકી અને કહ્યું,
'હો આ બીજા' એ ટીપા દવા બે દિવસમાં પા
જાળે. હવે તમારે આવવું નહિ પડે.'

અને ખરેખર તેમજ બન્યું. ધેર જઈને જોઈ
તો પેલી દવા તો જોડી ગયેલી. પણ એટલો એક
ટીપા દવાએ પણ જારે અસર કરી. ધોમે ધોમે
મારો હાથ હાલતો થઈ ગયો. એ સંન્યાસી પણ
કર્મીય આવ્યા ગયા. મારે પણ વધાં ભણી જવાનું
થયું. થોડી કસર રહી મધ્ય, વરસેકે પછી પાંખું એ
સંન્યાસીને મળવાનું થયું, એમણે મને પૂછ્યું, 'કેમ
સંપૂર્ણ મટી ગયું ને?'

મેં કહ્યું, 'ના. સહેજ કુખાવો રહી ગયો છે.'

'એવું તો ના બને,' એ સંન્યાસીએ આશ્ચ-
ર્યકાંથી કહ્યું. 'તમે દવા તો બગાળી લીધી હતીને'

'લેવો તો હતી, પણ ધેર જઈને જોયું તો
શરીરમાંથી દવા ઊડી મધ્ય હતી.

સંન્યાસીએ કહ્યું, 'સારું ત્યારે, કાલે મારે ત્યાં
જમવાનું રાખજો.' બીજો દિવસે હું એમને ત્યાં ગયો.
જ્યોતે રસોઈ કરી ખૂબ પ્રેમથી મને જમાવ્યો. એક
સહેજ અમરથી દવા મારા મોઢાં મૂકી. અને ૧૨
લાગી મારા હાથમાં એક રૂપિયો દક્ષિણા મૂકીને કહ્યું,
હવે આવવું બધું દરદ આપ્યું જશે.'

મેં કહ્યું, 'અરે દવાના પૈસા તો મારે આવવા
જોઈએ આ તો તમે દક્ષિણા આપો છો?'

સંન્યાસીએ કાઠિયાવળી કહ્યું, 'આપ આજીવનને'

કસવોદય નિમિત્તે ૫ કાકાસાહેબ બોચારુજી જીવન
વિલાસવમાં આવ્યા હતા તે દિવસે શાને મંત્રાનુદેનના
મહાનંદી જોડારીમાં રવિશંકર મહારાજ અને કાકાસાહેબ
ચાતપોવાના ધર્મોત્તમવાની વાતો કરી રહ્યા હતા તે વખતે
મહારાજે આ પ્રસંગ કાકાસાહેબને કહી હતો)

શિવનેરીનો કિલો દવે થોડોક દૂર રહ્યો હતો. પોતાની અંબરફક થોડેશ્વાર દુકાનીને દોરતો સિંહાજી જીવ ખચાવવા નાસતો હતો.

એની સાથે એવ થોડે ચઢીને ઘર સજીને નાસતી હતી. પોતાના બાપ શાંદરાજની ચવચળના કરીને એ મિંદાજીને વરી હતી. આજે આ જાને પાછળ મોત જેવો ફર ખનીને પાંદરાજ પડ્યો હતો.

"કુખ ! " સિંહાજીએ થોડે દૂર અટકી ઉભેલા થોડેશ્વારની ઝોડામાં થોડો લીધો.

"ના, કુખ નહિ...કાંઈ નહિ" બોલતા અટકી પડેલા થોડેશ્વારે કપાળ પરનો પરસેવો લૂંછ્યો અને ધડકા ગોઠેલા શાંદરાજની ઘટો દબાવી.

"આપણા રસતાનો તો મરણે અંત જ નથી" એણે સિંહાજી પર નિરાશ નજર નાખી. થોડા પર હમમેા ઘડને દળેતો પેશો એનો દેહ કંપતો હતો.

"કુખ ! " પાછું પેલાએ પૂછ્યું

"કુખ નહિ...કાંઈ નહિ" બોલતી થોડેશ્વાર ધુરતો દટાર ઘડ. એની જાતી જોગી ઉછળવા લાગી એણે પાસેના ઝાડ તરફ હાથ લેવાયો "પોતાનું ઈંદુ જાડવવાનો માથો પામનારી કાઠ પખિણી કેવી સૂખી દશે !" એ એક માળા તરફ જોઈ રહી અને વિચારણ દસી.

"પેલાઓ આવી પહોંચે છે !" થોડેશ્વાર રક્ષ-દામનો એક ઉતાવળો લગામ ખેંચતો આ ખનેની વચમાં થોડાને ફાલવતો આવ્યો.

"પાંદરાજ આવી પહોંચે છે...! આટલામાં જ છે...! તો તમે નાસી છો—સિંહાજી ! એ મારો બાપ તમારો દુરમન છે...અને મારો પછુ" પેલી બાપ બમ્બી.

"અને તું ! " પડીખર થોડાની લગામ ખેંચતો ને આસ દળાવતો સિંદ સમજી સક્યો નહિ

"મારી ચિંતા ન કરો ને તમે નાસી છો, સિંદ,

હું અહીં જ રહીશ...મારાથી દવે આમળ વધી શકાય એમ નથી...મને પ્રસવવેદના યાર છે."

"અને હું નાસી છું ?"

"હા, ઉતાવળા યાવ, સિંદ...દમણી તમારો દુરમન, મારો બાપ આવી પહોંચશે તો..."

"તો શું હું—." સિંહાજી કંપી ઉઠ્યો, "મને તરવાર ચલાવતાં નથી આવડતી ?"

"તમે નહિ સિંદ...પછુ હું...મારે મારા બાપ પર તરવાર ચલાવતાં મરવું નથી...મારે જીવું છે...મારે માસ બાપને સરણે ગયા વિના જેવું મેં રક્ષ-વગેરે રક્ષગતી પછુ જાતન ક્યું છે તેને મારે આ આપણા શિવનેરીની જાળમાં—વને પ્રસવવા જીવું છે."

"પછુ...?"

"મને કંઈ નહિ યાવ સિંદ તમે..."બોલતી જીમ ગીસ પાડી જીડી અને સિંહાજીએ ખૂપ પાડી, "જલે એમ...મારા અંજનશરો તારા સાથમાં સોંપીને હું..." બોલતા સિંહાજીએ ઉતાવળા કુક્રો આપ્યા અને એણે એક ન સમજાય તેવી વિદવળ નજર જીવ પર નાખીને થોડાની લગામ ખેંચી. જીવ એક ખડક પર ચઢીને નાસી જતા સિંદ અને તેની દુકાંડાઓને ન દેખાય ત્યાં સુધી દેખી રહી. એની અનિમીષ નજર જીવે આસગાનમાં કાતરાઈ મઈ. એનું નિશ્ચય બનેલું શરીર ખડકમાં કાતરાઈને જાડાઈ ગયું હોય તેવું દેખાયું.

એક જાળાક શાંતિમાં બધું મરકાવ ઘઈ ગયું, અને એ શાંતિમાં પથરો પડે તેવો કાંઈએ અવાજ ફેંક્યો "દુરમન..."

અને પેલી ખડક પરની પ્રતિમા બોલી જીડતી હોય તેવો વિચારણ અવાજ લગાળ્યો "મારો બાપ...એમને અહીં આવવા દો અને તમારી તરવારો ચાલ દો."

અને પછી મોઝસોનો સરદાર જાંદરાજ પોતાના જમાઈ દુરમન સિંહાજીને પકડવાની ઉલટ પર ઉઠ-જતા આવી પહોંચ્યો. એણે દુરથી થોડાક અંજન-

કાથી વિટળાયલી ખડક પર ઊભેલી મધુચંદીની છબી દેખી એ એક પળવાર વિચારમાં થઈ ગયો અને બીજી પળ એણે ધોડાને છલમ મરાવી ખડક તરફ દાકર્યો.

“હું...હું...” શબ્દરાજ મૂંઝા ઉઠ્યો.

“હું...હું તમારા દુરમનની સ્ત્રી...” ખડકપરથી અવાજ આવ્યો.

“નોએ આવ દિકરી..” શબ્દરાજ મહોત થઈને લયક્રોતી હોમ તેવો તરવારને ટેકે ચબી. રહેવા ધોડા પરથી ઉતર્યો અને ખડકપરથી ઉતરેલો જીજ્ઞાસે પિતાના પગમાં પોતાનો સમશેર ચૂકા અને બોલી “અસાધ્ય તરવાર હું દારી છું અને તમારા દુરમનની પત્ની છું.”

“ના, ના બેટી મારો જ પરાજય થયો છે—પણ.”

“શું?” જીજ્ઞાસકાંતી આંખે જોઈ રહી.

“મારી સાથે આવી...”

“ના, ના.” જીજ્ઞાસની નજરમાં નવું તેજ સખત બન્યું.

“હું જીવતી નહીં આવું.”

“પણ તારી મા...?”

“અને મારો પાપ?” જીજ્ઞાસની આંખમાંથી ફેસરીયાં ઝળ્યાં.

“તને ખબર છે તું..” શબ્દરાજ જૂઠા પાંદી.

“કે હું. અને ખબર છે કે હું વીરતી બેગી—વીરને વરીને મારે આખર કાળે શું કરવું તે થીખી છું.”

“તો તું નહિ આવે?”

“ક્યા?”

“સિંધવેડ.”

“મારા દુરમનને ધેર નહીં જ—પેટા દેખાય છે તે શિવરત્નને કિંદો...એ કુંજભાગમાં મારું ઘર છે, પિતાજી.”

“તારે ત્યાં જવું છે ને?” બોલતો શબ્દરાજ મગમળો થઈ ગયો અને આખના ખુણા ભૂંડ્યો બોલ્યો,

“તો જા બેગી. અને હું પાછો ભડે છું મારો અઘી પરાજય થયો છે.” બોલતા શબ્દરાજે ધોડાની લગામ બેચી પાછી નિમચથી બનેલી જીજ્ઞાસ દૂર દૂર દોડવા જતા ધોડેશ્વારો તરફ જોઈ રહી અને ક્રબાતા પડછાયાઓ પર નિરાશ નજર લાગાવતી બગીચા એમ મથા અને એમ સિંહ પથ્થુ સિંહ કહે છે કે એ પરાજય પામ્યા એક પતિ બીજા પિતા એક નિઃશ્રમશાહીનો વફાદાર ને બીજા મોજલાઈનો નિમકદલાલ અને એ નિઃશ્રમને એને થી ખબર કાણુ હાણુ કાણુ જીણુ હું જનેતા થવાને ઉભરે ઊભેલો કેઈજ સમજતી નથી જાણે એટલું જ કે હું દારી છું. શું પાપ શું બેટા..અદર અદરનાં આર્થ લોહી રેશાયા જ કરવાનાં દરો અને તમારે આ મહા રાજ્યનું ને એ દિલ્લીનું કેવું કમભાગ્ય લગાવાનું દરો! કુજ...મારા આવતી કાલે આવવાના ફગનની જનેતા...હું જ દારી છું.” બોલતો એ માથે હાથ દેતી પાસેની શિલા પર ખેસી પડી.

એનું કુખ દારૂજી બન્યું એની વેદના વધી પડી દિલ્લ ધરતીપર પડેલી જનેતા ત્રિકરાળ કાળથી વિવશ જની જ્ઞાન ગુમાવી રહી અને આખો ખડક હાલતો લાગ્યો એને જાણનાંક સ્વપ્નના પડછાયા હાલતો લાગ્યો એક અને પિતા હતો...એક પતિ હતો દિલ્લ-જોમ પર એ જ ને લાખોનું લોહી વર્ષા વતા સાંક્રમારીનાં પદા ખેલતા હતા એની વિવશ નજરમાં મોટા મોલાદલ સભાળાયો જાણે એ આ મહામારીની વચમાં હાથ ઉચા કરીને ચિત્કાર કરતી હતી પણ એને સાંભળવાની સહારના પડછાયા ના પાડતા હતા અને એ જ્ઞાન ગુમાવતી હતી.

x x x

“પણ કું છું ક્યા?” બોલતી જીજ્ઞાસ શિવરત્નને કિંદાના એક ખડમા બહાવરી જમતી હતી એની પચારીમાં એનું તાજુ જન્મેલું બાળક જાણે પડેલા

રોજાનો અવાજ કરીને એની જતેતાને જગાડતું હતું. જાણે સ્વપ્ન એટલી હોય તેવી જીભ પૂછતી હતી, "અને એ...?"

"મથા" જવાબ વિવાદથી ભરેલો બોલ્યો અને જીભએ ખસ પાડી, "એ કોણ? કોણ મથા—હે!"

"બાપા.....અને સિંદાજી મહારાજ..."

"બંને મથા. એમને...!" એ પધારીમાં બેઠી યજ્ઞ, એની પકડે પડેલા બાળકને માથે હાથ ફેરવતી બળતી. "બંને મથા...બેટા, તું આવ્યો ત્યારે બંને મથા...એક નિઝામની વફાદારી કરવા અને બીજો મોઝલાઈની નિમકદલાઈ સાચવવા...અનેએ દિંદોની ધરતી પર વરસોથી મોડેલા લોચી રેવાના સંચા-મોના એ બે દાઝાઓ...એક એની દીકરીને તરકા-દીને અને બીજો એના દીકરાને મુકીને..."

"પણ બા લમે આમ જ કર્યો કરશે તો...?"

"તો શું?" જીભ નિરોજ નજર નાખતી રજ-ભૂમિએ એને બોલે મૂકેલા ફરજદને દેખી રહી.

એવા શિવનેરીના કિલ્લામાં ઘણા દિવસો પડી ગયા. પછી આ માતા અને બાળકને લેવા સિંદાજીના એક જૂદ કારજવારી નામે દાદા કેડેડે આવેલી આ માતા અને બાળકના અગ્ર પૂછ્યા અને કહ્યું "સિંદાજીએ મને આપ બંનેની સંભાળ..."

અને એક વિકરાળ દારૂ શિવનેરીના કિલ્લામાં ખંડમાં ઉભરાવતી જીભ જોઈ રહી, "મારી સંભાળ! હાલે આવ્યા દાદાજી...પણ દાદા મોન્દેવ તમારા રાજ..."

"કોણ સિંદાજી?" દાદાએ વિચિત્ર નજર નાખી નીચું જોયું.

"હા, વિજયપુરના આદલાદના રહેલા રાજ હરી પરપા...?"

"હા, બાપ..." દાદા નીચું જોઈ રહ્યા. પછી મોડીવાર કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ અને દાદા આંધ્યા મથા.

એ વાતને ચાર વરસ વીતી ગયા હતાં. દાદા

દેવે ખરેખર એ બંનેના દાદા બની ગયા હતા. દાદા બંને સાથે મોટી મોટી પુરાણા ઇતિહાસની વાતો કરતા હતા. અને દાદાનાં સાધન પર બેસીને શિવ અગ્નિવારી નજરને દાદાના કપાળમાં પરાવતો, વીર-તાની વાતોને ચોતાની ઊમતી જીવન રેખાઓમાં જડો દેતો પૂછતો હતો, "અને પછી?"

"તે તે મેં કહી દીધું ચિત્ત!" દાદા દેખી રહેતા, શિવની માતા મુંઝતા દાદાના ચહેરા પર આનંદ-થી ટાંપી રહેતી અને પછી દાદા કહેતા, "અને લવ અને કુરો...એના બાપનો ઘોડો કચકચારીને બાંધી દીધો."

"એની માને વનવાસ કાદનાર બાપ ને?"

"હા, હા, હા..." અને પછી દાદા અને જીભ જોરથી હસી પડતાં.

x x x

આ વાતને વરસો વીતી ગયા હતાં. અને શિવાજી રાજાએ રાજમદમાં ગાદી કરી હતી. દરિયોને મોઝસ સુધે બચસિંહ કિલ્લીના પાદરમાં મરણ પામતો હતો અને શિવાજી પર યુદ્ધ ચલાવવા જયવંતસિંહ નીકળી ચુક્યો હતો ત્યારે બે સાધુઓ રાજમદની કમ્પા બચાવતા હતા. સાધુનાં લેયમાં શિવાજી ભાગી આવેલ દેવો. અને પછી રાજમદની રાજમાતા જીજી બાઈના ચરણમાં નમત કરતો શિવ કહેવો હતો "હું પાડો આવ્યો છું, મા!" અને શિવાજીને બંને હામની પકડમાં જકડી દેખી રહેલી જીભ સિવ અને તાનાજીને માથે હાથ ફેરવતી આનંદના અતિરેકથી ગદગદ બોલી, "આવ્યો પાડો, શિવાજી રાજ."

"શિવાજી, રાજ નહિ" શિવાજી જોઈ રહ્યો.

"રાજ કેમ નહિ! મોઝલાઈને મદાત કરીને આવેલો તું સિવ..."

"કારણ કે રાજમાં પ્રાણ હોઈ શકે છે શુભ નહિ, અને શુભ વિના માનતાતું બધારણ બાંધી ચકાપ નહિ તે મને સમજાયું છે. એવું બધારણ હવે એક કદમ આગળ પડેલેલા મોઝાએના બધા-રણ સામે.....ટકાવું નથી."

“અંદર આવ અને એ બધું બૂલી જા! રામ-દાસ સ્વામી તો તારે રસ્તે નથી ઉતરી ગયા ને!”
જીનએ એને બેચેડો.

“ના,—હું સરત પરથી પસાર થયો. ત્યારે મેં ખાત્રો કરી કે અંતરેએ પોતાને ત્યાં રાજને દિગ્ગમી દીધો હતો ને સભા સરકાર...સ્વામી હતી તેનો કાર્મ અર્થ હતો જ.”

“તો રાજ રામ અમરયા થઈ ગયા—?”

“તેની મને ખબર નથી.”

“પણ રાજ વિનાનો તે કોઈ દેશ કે રાજ હોય કે શિવ? હું અંદર આવ ને આરામ કર—દંતુ ઉંખરો તો ઓળખતો નથી ત્યાં તને પાછું...”

અને પછી માતાની હુંડમાં શિવાજી ચાંત થયો... પછી પાછો એની નજર વીતી જ્યેલા જુલકાળની ભાજ કરી ગઈ.

એક સંઘામ વીતી ગયો હતો. કિશ્કાએ ગયા હતા, અને પ્રદેશો તો હતા જ ક્યાં તે? વીતી ગયેલા તખ્તકો પર શિવાજીએ મીઠ માડી અને લડવા! ચોડાક બચી ગયા હતા પણ ધણી બધા બાકી હતા. આસપાસની સંહારાર્થ અગ્નિ આમ જનતાએ એ યાદને બૂલીને પાછી બેઠતી હતી, કર ભરતી હતી.

પણ પાછું શિવનું નામ રજુદાક બનતું હતું, પાછા રૂઝાવલા ધા બકતર ધરતા હતા. શિવજીના શુરાતનનાં લોકગીતો શુંજતો લોક ચહેરા પાછો કસુંબલ બનતો હતો.

અને લરકર તો હતું જ. પાછા શિવગજનો સરદારો ભેમા થતા હતા. જંગલ જંગલ પર, નદી-નાળાં પર, ડુંગર માળ પર...પાછા શિવાજીના નાખના પડા બજતા હતા.

પાછી નવી ચોડીઓ પથરાતી હતી. રાજગદને ફરતી મસલતો ચાલતી હતી અને નવા હિસલોની મચાલો સળગતી હતી.

અને શિવને પ્રાણ પાછો બેઠતો હતો, પાછા બૂના આકારના ઓળા દવિવાર ધરીને એને હાંસતા

હતા. શિવાજી રાજ પાછો મહારાજધિગજને ધણી ખમા પર ખુશખુશાલ લામતો હતો. આવતી મલતો ઉજાસ પાછો એને વીતી મચેલી મધ કાલના રામ રાજ્યોની કવિતા પર બેસીને પાછો આવતો દેખાતો હતો. શિવ પાછો રાજ થયે એવી અંતરની દુવા જીનને બહાર બગી બેઠતી દેખાઈ. ત્યારે નવા સંઘામનો નવો વ્યુહ દેશતી સંઘામ સમિતિમાં શિવાજીને તાકીદનું તેડું આવ્યું.

અને માતાના ખંડમાં આવીને એણે પૂછ્યું “ઝેકાએક કેમ બોલાયો માડી!”

અને જીનએ ઊભી થઈને બારી બોલો નાખી. “વેલો સિંદગદ,” જીનએ નિશાન તોડતી હોય તેવી નજર ફેંડી.

“હા” શિવાજી આકાશમાં સિંદગદની રેખાએ દેખી રહ્યો

“મારે એ નેકરે દમજીને દમજી” માડીને વેધક નજર નાખી અને શિવાજીએ તાનાજીને તાના તોળ બોલાવ્યો. શિવાજીના મહાસામંત સ્થામિ આવીને કામ પૂછ્યું.

“વેલો સિંદગદ” શિવાજીએ બતાવ્યો, અને ઉમેર્યું, “આજે કોઈ મગઠો જીવનો નથી ને... એને મુશ્કેલીનાં હાથમાંથી...”

“એક છે.” તાનાજી કિશાને માપનો હોય તેમ દેખી રહ્યો, એની નજર વંકાઈ, “દુકમ આપો” એ બજાયો. તમે મને જીરતાને પણ બૂલો મારો!

“દમજી જ” શિવાજીએ દુકમ આપ્યો. અને તાનાજીએ રાજ માંગી. જીનએ વીરનાં ઓવારણ લોધા ને આશિષ દીધી, “ભવાની વારી રહ્યા કરો.”

“હવે તને સિંદગદ પાછો મળશે જ” શિવાજી તાનાજીના નિરધારને દવામાં દેખતો હોય તેમ બોલ્યો, અને ઉદાસ થઈ ગયો હોય તેમ જીન તરફ દેખી રહ્યો.

પછી બીજા દિવસની ગત સૂધી બારે નજરથી શિવાજીએ સિંદગદની દિશામાં દેખ્યા ક્યું. પછી

વહેલો સવારે એક દૂતે આવીને કહ્યું “ સિંહગઢ મળ્યો મહારાજ પછુ...”

“ સિંહ મયો ! ” શિવાજી હતાશ થઇને આસન પર બેસી મયો.

પછી સિંહગઢ પરથી પાછો પડો બન્યો. પાછાં દિલ્હિ પરથી રજપૂત ઊડ્યાં, પાછાં મરાઠાઓના પાણીદાર તોખાર પર વિજયગેળી ચોઢાઓ સ્વાર થયા. પાછાં જાપામાર વ્યૂહનાં સંચલન વિશાળ બન્યાં.

અને મોગલાઈ પાછી પડી. દિલ્હિનાં કમાન્ડ પર સિવના સંજોએ બેસી ગયા. સલાદિની પર્વતમાળ પર સિવની ચોડીઓના હીવા પેટાયા.

સંભાળેમંડાના તાનાજી રજપૂત બનીને મરજતો મયો. પાછી પંદર હજારની સેના મોગલાઈના દોલતખાના જેવા સુવર્ણનગર સુરત પર ચઢવાની તિવારી કરી રહી.

* * *

ત્યારે સુરત આપું શણગારાણું હતું. સુરતને મોગલ સુબો સુરતની સોનેરી ઊંચી પર રૂપના અંખાર મલતો હતો, કારણ કે ઔરંગઝેબની બહેન શેશન અહીં સરત બંદરે દેખવા આવવાની હતી.

શેશનના આવવા પહેલાંની રોડની સુરતના કલેવર પર ઝગડો પડી હતી. શેશનની સ્વારી દેખવા સુરતનાં નરનારીઓ ઉમટ્યાં હતાં. શ્વાસુકાર ચહેરા દૂરદૂર ટાંપી રહેતા હતા. હૈયે હેવાં વ્યર્તાં હતાં. નજર પાછળ નજરો ઉત્સુક બનીને ઉભરાતી હતી. સુરતની ઈમારતો પરથી, રસ્તાઓ પરથી નરનારીઓ ને સુવાન-સુવર્ણનો લચી પડ્યાં હતાં.

દિલ્હીના સહેનસાહની જે સહોદરા, દિલ્હીનાં રાજકારણની એ દુશિયાર અભિનામિક સુરત દેખવા આવી પહોંચી હતી.

“ એ... આવે... શેશનઆરા ! ” ચીનાઓ, ફેંચો, અંગ્રેજો, વહંદા અને ફિરંગી વેપારીઓ એને નજર ચાણી ધરવાના હતા. દશબાણી નારી આવેલા એને અરજ ચુખરવાના હતા. ફેંકાવપટીમાં અંગ્રેજ ટાકી-માંથી અંગ્રેજ વેપારીઓને ચાંચીયા કહીને ગીરકતાર

કરવા માટે અને અંગ્રેજ અખાડાને ડાકુઓના “ હોમ ” કહેવા માટે અંગ્રેજ કોડીનો સુરતને પ્રમુખ હેવી રેવીન્ટન શેશનઆરાને મરાઠાઓ સામે ફિરિયાદ વેચ કરવાનો હતો.

એવી શેશનઆરાની સ્વારી સુરતના રાજમાર્ગ પરથી સરવા માંડી હતી. આરતે આરતે લહેરાવાની ત્યાગી શાહી ચાલની ઢગ હતી. એવી આગળ શાહી રસાઓ હતો. રસાલાને સાળ સોનેરી પાલ-વોથી મલેલાં મુખમલ અને રેશમથી ઝાંઝમાળ હતો. મુગલ ઈનાં ઝાંઝાધારીઓ જોયા પકાઈને નજરમાન જળહળના હતા. મોગલાઈ સહેનસાહનનાં રૂપકા પર બે અજમરો, બે સુવર્ણ મચ્છો, સોનેરી તુલા અને મહો-મત વટ દુકમમાં ઉચકાળ હોમ તેવા બે ખાકુઓ ચિતરાયા હતા. સોની આગે તો સુરત પર પાછાઓ પાડતો તરાષ મારતો સિંહ હતો.

અને પાછળ અનેક બતનાં અપરો અને કુલોચી મલમલતી શેશન સોનાની અખાડીમાં એક બહો દાઢી પર સ્વાર મર્ષ હતી. અખાડીની આઠપાઠ સોનેરી સાંઠોથી લટકતા સુવર્ણ કળશોમાંથી ધંટા-રવ મધુર બનીને વહેતા હતા. અખાડીની છત ઝાંઝ-ઝમાળ રેશમની મુચણીથી ઝાપી ઊડી હતી. ગોઠણ-બર વરેલો રૂપવતી યુવામ યુવતીઓ મોરપીંછના પંખાઓ અભિનયથી દલાવતી વાયુ ટાવતી હતી. અને આ ધન્ય ગચ્છાત્ર બહો દાઢીની બને જાણુ પર પાણીપથ ધોડિયાશે સત્તાના પગાર જેવા ચનનતા હતા. અને પાછળ સાંઠ દાઢીઓ શેશનની સખીઓને દાસીઓને, અને પરિચારિકાઓને ઝુલાવતા હતા. લપકા અખતોની ટોચ પર ચહેરા હતા, દમામ પૂર-ખદારમાં બહેન નીકળ્યો હતો. આ બધાના આધાત જેવી સુરતની ગરીબ જનતાનો જુવાળ એકએક શાહી નારોમાં પુટી પર ઉતરી ચૂકેલી પરીઓના અમાત્ય પાછળા દેખતો તાલુજ બનતો હતો.

સુરતનું બંદર ધન્ય બનતું હતું સુરત બંદરગાદનો વેપારી મહાજન અહોઆવના અનુરાગ વધાવતો હતો. સુરતની શ્રોમંતાંસ લગાવળીને શેશનના દરતા પર કુચીચ અજવતી હતી.

અને રોશન એ બંદરગાહને ધન્ય જનાવતી મક્કા જવાનાં સાદી જહાજના તૈયાર ખૂલતા કાફલા પર પહોંચતી હતી. એ બંદરગાહ માલના ઢગના દેશ-દેશમાંથી કાલબા હતા અને અહીંથી દેશ દેશ પર પહોંચાડ્યા હતા. એ બંદરગાહનાં સેતુ ઉલેચતાં પાણી પરથી એકલાખથી વધુ સોના મહોરો ખાલના ઢાણ તરીકે મુગલાઈ સુએ દર વરસે જમા કરતો હતો. આને એ બંદરગાહને, એ માલ મિલકતની માવજત કરનારા સાહેબજાની ફરજે રોશન, પાવન કરતી હતી, અને એ સુવર્ણ નગરના ઉંબરાને પાવન કરતી એને મક્કાના દરવાજા કહીને માન આપતી ઉપડી જતી હતી.

ત્યારે ત્યાં સુરતના બંદર પરથી નદીના કાંધી વહેણ પર જોઈ રહેતા, રસ્તા પર ટહેલતા સ્વારી જોવા આવેલા થોડાક મરાઠા ખેડૂતો, થોડાક બીખારીઓ, થોડાક વેપારીઓ સ્વારી ગયા પછી પથ સુરતના રસ્તાઓ પર રખાયા કરતા હતા અને અંગ્રેજી, આરબ અને વહાલો વહાલોને દેખવા જતા હતા, માલના ઢગલા પર બૂખી નળરો નાખતા, સ્તાઓના વળાંકિને માફ કરતા. આ સુવર્ણ નગરની હિલિત માફ કરતા ખુશ થતા બંદર બંદર કહેતા હતા, અહીં રાજનાં એક સો જહાજો લાગેલાં હોય છે, રોજ રોજ માલના ઢગલા ઠેલવાતાં જાય છે. યો પરદેશી વેપારીઓની કોઠીઓ નાના નાના કિલ્લાઓ જેવી હોય છે. અહીંના એકાચારામ અકરાતીયા હોય છે, ગસતી રેલમહેલી ઉછળતી હોય છે..."

અને પછી થોડા જ દિવસમાં સ્વારી જોવા આવેલા એ સેંકડો સુરતમાં જ મજૂરી કરતા રહી પડતા હતા અને થોડાક સુરત પરચો પસાર થયેલી મુગલાઈ સ્વારીની વાતો કરવા જતા રહેતા હતા.

અને સુરતની સેનેરી જાવા પર એક બીજી સ્વારી નીકળવાની તૈયારી કરતી હતી. એ સ્વારીની નજર શ્રીમંતાઈ પર હતી હતી, સુરતમાં વટાવતી કુઠીઓ પર હતી. સુરતના મહાશ્રીમંતાના આરામ-ગાહો પર એ સ્વારી આવવાની હતી. એ સ્વારી

સુરતની શ્રીમંતાઈના એ બજાદ જોડેલા દેહીખમાન રથોમાં પડ્યા કે ઘુમટા ચિનાતી પોતાની ઓજો સાથે વિદરતા અને વાટિકાઓની છાંયથી શિનગ અનેલા મહાશ્રીમાં વસતા વેપારીઓની આવક ગવડના દિસામ લેવા નીકળતી હતી, અને સુરતના શ્રીમં-તોએ આધેસા ઉદ્યાનવાસોમાં ઉતરવાની હતી, મખમલ પાથરેલાં દિવાનખાનાંને દેખવાની હતી નાના મોટા હોજયો આપતી વાટિકાઓનાં ફગ ખાવાની હતી, સુરતના દેલતમંદોએ હાખવેલાં ભવન પર ભવનનાં છત્તાં અટારીઓ પર ચઢવાની હતી.

એ સ્વારી અહીં વસતા વેપારી ગામઓની ખબર લેવા આવતી હતી. એ સ્વારી અહીંનાં શાક-નર્મ મુખ્ય એવા સુરતના સુગાની, અને ચહેરે રક્ષણ સાસનની તાકાત માપવા આવતી હતી. એ સ્વારી સુરત નગરના મુગલાઈ ચોક્કીયાત દળના સેંકડો થોડાઓ, ગજસે હાથોઓ અને હજાર રક્ષકો પર સ્વારી કરતી હતી.

અને પછી એક સમીસાંને સુરત બંદર ગાહ-પરથી રક્ષકોનાં કાપા. સુરતના સુરતે પરચો નર્મનાં રક્ષકો હોય. સુરતની વેપારી કોઠીઓએ બુખરો પમાડ્યા, સુરતના રસ્તા પરથી સાદી ફરમાનનાં નગરનાં વાગતાં, સુરતનાં નગરજાને ફરિયાદ રહેવાની હાકલ કરી રહ્યાં.

સુરતના બરબર પર વિકરાળ બનીને અફવાઓ જોડતો હતો, "સુરત પર શિવાજી ચઢ્યો આવે છે રાતોરાત આવી પહોંચે છે."

અને સુરતના વેપારી ગામઓની હાથ ફાટીખર્ષ, સુરતનો મુગલ સુએ કિલ્લામાં હાથોપાણી ભરાવીને અગાહથી જ અંત:પુર સાથે ભરાઈ જોડો, સુરતની કોઠીઓના વેપારી ગામઓની સાદા દમામતા ઠા-રની નકલ કરવી, ગુલામ છોકરીઓ પાંસે પંખા મંખાવતી, પાલખીઓમાં લહેરાતી ફરતી સ્વારીઓ ગરબરતી પાછી ફરીને કોઠીઓમાં પેસી મઈ. અંગ્રેજી કોઠી પરનો વાવટો ચકલીની પાંખની જોડતી છત્તાં વળા નથી પડ્યો. બંદરગાહ પર ખૂલતાં આરબ

જહાગીરના બહાર કઢાયલા માસ પાછા વઢાયુને તળાએ ભરાવા લાગ્યા. ચીનથી ખાંડ, ચા, અને ત્રાંશુ લાઇને આવેલું ચીની જહાજ પાછું વાળવાની તૈયારી કરી ગયું, સીઆમથી અને સુમાત્રાથી સોનું અને હાથોદાંત લાવેલા જહાજ કંપી ઉડ્યાં. વલંદાનાં જવેરાત અને તેળના લાઇ જવા તૈયાર થતાં વઢાયુની તૈયારી અધવચમા અટકી પડી. ફ્રેંચ કોહીનાં 'મોનરયોરો' પોતા સિવાયના બધા ઘાગીના ઘાટવાની દેખાદોરી કરવા લાગ્યા.

ચાર હજાર ધોડેધારીની સ્વારી સરત પર ઊઠતી આવી પહોંચી. ચારહજારની પીઠમાં કેટલાંએ ખાલી ઉંટ ઉતાવળમાં આવી પહોંચતાં હતી. ગાંધાઓની લંગાર લાંબી થતી જતી હતી. ૧૬૬૪ ના પંચમા દિવસના મંગળવારની સવારમાં સુરતનાં કમાડ ખૂલી જ્યાં અને શિવાજી એના લડવાઓની આગલી દરોજમાં સરતના રાજમાર્ગ પર ખુશી તરવારની તેજવારા અમકાવતો શખશ થયો.

અને કુષવારથી ચનિવાર સુધી શ્રીમંતોના આવાસો, વેપારીઓના કોશરો અને દુકાનો અને કોહીઓ છુટાઇ પછી મોટાઓની મહોલાતોમાં કોઈએ આમ ખૂબી અને જેવું દિવસે હતું તેવું જળદળતું બનેલું નગર બાલકાઠ રાતભર સળગ્યા હયું. એવા ખૂમાડાથી ઊભરાતા દિવસો અને આગથી ઊભરાતી ગતો સરત નગર પર સમસમી ઉઠ્યાં, પછી કિશામ બરામલી મુગલી હકુમત પર તોપો ખરાડી ઊઠી અને કિરો પાયો, અને છુટાયો. પછી બંદરગાઠ પર મરાઠાની ચોટાઓ બેસી ગઇ અને જહાજ ખાલી થયાં. ધનદોષતથી લદાયેલાં ઉંટોની લંગાર ચોટી યાત રહ્યા સાથે કલ્યાણ તરફ વહેવા લાગી.

પછી શિવાજીએ "મોરટરો"ની અંગ્રેજ કોહીની અને "મોનરયોરો"ની ફ્રેંચ કોહીની મુલાકાત લીધી. વલંદાની કોહીની માવજત કર્યા પછી ચારખ અને આફ્રિકન વેપારીઓની કોહીઓ ખખડાવી જેવામાં આવી. પછી અંગ્રેજ કોહીને દરવાજો એક અંગ્રેજ હેટ ઉંચકીને બેઠો, "શિવાજી રાજ ! ...

આપને અરજ", અને શિવાજી અંગરક્ષકો સાથે અંદર ગયો. જોહો પોતાના માથુસોને અંગ્રેજ બંદુકો અને એ તોપો અંગ્રેજો પાસેથી એટ તરીકે લઈ જવા દરમાવ્યું અને સર જ્યોર્જ એક્સિસનન નામના સુરતની કોહીના અંગ્રેજ પ્રમુખ સાથે હાથ દલાવ્યા, "અંગ્રેજ હોય..." શિવાજી મોટી હરયો.

"હ. નહીં શિવાજી રાજ...એ તો ચીનનું અમારી કોહીઓનું ચીનાઓએ પાડેલું નામ—"

અને શિવાજી પાછો હરયો, તો તુમ ખી રાજ હો...વેપારી રાજ..."

અને એક્સિસનન બોલ્યો, "રાજ નહિ... હમારા દેશમાં રાજ ખીલકુલ નહિ...હમને ઉસકો ફારી દે હોય"

"તુમને ?" શિવાજી અચંબો પાખી બેઠ રહ્યો, "ઓર "તુમ...ચકાં તો રાજખી સાથ પ્રેમ...?"

"હમ નહિ...હમસમ...હમારી સરકાર ઓર હમારા વેપાર યકા રાજખી સાથ બહોત પ્રેમ કરતા હે."

"ઓર...!" શિવાજી સમજ રહ્યો.

"ઓર રાજ નહિ, તુમારે દેશમે...યે હો સકના હે ?"

અને પછી જોડા વિચારમાં ગરકાવ થએલો શિવ ધોડા પર ચઢ્યો અને ચીની વેપારીઓની મુલાકાત લેવા કાફરો ઉપરી ગયો. આખી વાંટ શિવાજીના માથામાં પેલો વિચાર ઉપર તબો થવા થયો, "ઓર રાજ નહિ...સકા...સકા કરકાર."

એણે મુમલાઇને મહોત કરવા માંડી હતી, મુખલાઇ સહેનશાહને પરાજય પમાડવા નીકળેલો આ મરાઠો રાજા જાણે નહિ સસજતો મહોત થતો વિચારતો હતો, "ત્યાં બસ રાજ જ નહિ..."

પણ રાજમઠ પર શિવાજી મહારાજની તાજપોશીની તૈયારીઓ આદંબાધ ગઈ. રાજમાતા જીમ-

બાઈની એ જાંખના હતી. એ જીવંત જાંખનીને જીવતી જોવા એ જુદા માતા પોતાની એંશી વરસની જીવનદારીને ખેંચી રાખતી હતી.

એ દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. સિંહ, વાક અને દાથીઓની પ્રતિભાઓ વચ્ચે રાજમદાલના વિચાળ ખંડમાં એક ઊંચું સિંહાસન ચણાઈ ચૂં. એ આસન પર એવરાતના રંગોની રાસન હાથાઓ વધારે જોજરવી બની. એ જ ખંડના એક સિંહાસન પર જુદા માતાનો પતોતો દિકરો રાજવી બનીતો તિલક લેવાનો હતો. જુદાએ કહ્યું હતી તેથી પણ વધારે જોરવરી તાજપોથી આજે રાજમદામાં નિર્મીતી હતી.

એક હમર બાહજો એ તાજને અચળ રાખવા અનેક મંત્રોચારને ગોખતા આવી પહોંચ્યા હતા. એ તાજને અધિષ્ઠિત આપવા બનારસથી બાહજોમાં કેટલેક એવા જંગમદા જાતે પધારવાના હતા, અને એક લાખ મહેમાનોની ભાવજત કરનારા તાજપોથીના રજવાડી ઉતાગ તૈયાર થઈ ગયા હતા.

એટલે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૬૭૪ ના જનનનો છઠ્ઠો દિવસ જાણે ગજબદ પર આવીને જ થઈ જોતો. છાસી વરસની જુદા માતાને રાજ આસન પર ચઢતા પહેલાં શિવાજીએ નમન કર્યું.

પછી બાહજોએ ચઢો સળગાવીને આહુતીઓ આપી મંત્રોચારથી રાજમદા ગૂંજી ઊઠ્યો. બાકતોએ ભજન ગાયો. ચારણોએ કંઠેને મુક્ત બનાવીને જયકાર મૂક્યો.

અને શિવાજીએ આસન પર બેસતા કદમ ઉપાડ્યો. એક સાથે અનેક તોપોના અવાજ ખરાડી ઉઠ્યા.

તાજપોથી ખતમ થઈ. શિવસવના થાકથી થાક્યો પાક્યો શિવાજી રાજ જીત સાથે બેઠો હતો. માતાનો અવાજ ધારે બેઠો, "તું તજુતો જ મથો... સાધુ થવા એકથી વધારેવાર છડક્યો છતાં તું તજુતો જ મથો..."

"મને તેનો શોક નથી માતા... મને સાધુ થવામાં પણ જાંખ નહોતો વળવાનો... પ્રાણ સાથે શુણ્ણ

જોડરા છું કરુ તે રામદાસ પણ કદાચ નહિ મેંડ થકયા હોત... મને તેમણે એ કહ્યું નહિ... પણ આ સંક્રામની ઝડપોમાંથી સમજી શક્યો છું કે સમનન કે રાજમદાથી માનવતા નથી નીકળતાની. મોજલાલ તો પડી સમજ પણ એને પાનાર મરાઠાઓ પણ...!" શિવાજી બબડ્યો.

"શું ?" જીન વિહવલ બનીને દેખી રહી.

"તેનો મને ખમર નથી... એટલી જ ખમર છે કે ત્યાં દરિયાપારના દેશમાં રાજ નથી, સવા સરકાર છે." અને શિવજીકર વ્યથાથી બાવિમાં દેખવા મથતો હોય તેવો નિમલ દેખાયો અને એની અનિશીપ નજર જેતી છતાં દેખતી ન હોય તેવી અમાર બનીને દેખી રહી. એની જીભ પાંચી ચંદો દપડા સંભળાયા,

'હું' આ બેટ રવીકાર છું... એ જ એક માર્ગ છે... ચંદોનદાહતોના વિનાશ... રાજાઓ અને રજવાડાં પછી..."

પણ જાણે એ આમજ દેખી શકતો ન હોય તેમ ચૂપ થઈ ગયો.

અને પછી વધી જતાં એ વચ્ચે પર સમજાઈ ધરતો, સંક્રામ એટલો શિવ ક્યારેક ઉદાસીન બની જતો, ક્યારેક કાઈ બાદીમાં એકલો જતો રહેતો, ક્યારે કાઈ કલકલતા ઝરણામાં પડીતો એના મથતો કંઈક ખોલાઈ અચેક્ષુ શોધનો હોય તેવો કુખી દેખાતો હતો.

ત્યારે તાજપોથીને ટાંકી બાહજોના આવી-વંચન પછી, મિત્રોની શુભેચ્છાઓ પછી, નજમણી અને બેટના હમલા પછી એક વખત દિવસે એક અજબ જેવી બેટ આવી. સ્વામી રામદાસે તે ગોળી હતી.

એ પોટકામાં શિરાજીને સાદર કરવાની બેટ તરીકે ધૂળતું ટેકું હતું, થોડાક કાંકરા હતા અને થોડાની સાદ હતી.

એ દેખતાં જુદા માતાની અંખોમાં રોષ ઉઠ-

રાયો. એ દેખતા બ્રાહ્મણોએ એના ઉચ્ચ અર્થો પ્રતાવવાની પંડિતાઇ ઉચ્ચારી.

એકલા શિવાજીએ શાંતિથી કહ્યું “એ તો રૂપક છે અને ભાવિની આગલી છે.” અને એ ભાવિમાં દેખતો હોય તેમ જીનને યાદ કરી રહ્યો, “ધણીએ વાર મારી સામે રામદાસની એક જ વાત દેખાતી રહી છે...અમારી પ્રાણી બધી છોડામાં, ધસારાઓમાં ગુણ નહોતો.....એટલે ગુણવિનાનાં પ્રાણી અંધારા કમંદાલુમાં તણાવે જતો હતો ક્યાં?... હેન્ટે મારા જીવનની તમામ અંધારા સંભાળે શું આપ્યું?...આ તાજ ને આ દંડ! રામદાસનું કહેવું હતું સમર્થ હું... બાદશાહત...સફલત દંડ ધરી શકે છે, ગુણ નહિ...તો પછી કિસ્સાઓના કમંદાલુ કંડારા બની જશે...સંભાળની અશ્વચકિતએ પાછળ છાણાં થપારી, ને સર કરેલા પ્રદેશો જેવી ધૂળની ચપટી...પણ હું તણાવે જ ગયો.”

પછી ચૌદીવાર સુધી નિરવ શાંતિ પથરાઇ ગઇ. અને વરસો વીતતા ગયા.

જાન્યારીનું જુદું કલેવર જાંવડું હતું, ત્યારે રાજગઢ પર ચોક્કી કરતી જુદા માતા નજર મીચતી હતી.

ત્યારે પાછો મરકાવ થતો શિવ કહેતો હતો, “એણે જ મને પ્રાણના ટપલા મારી કુંજરા પરથી દિગ્બોધો દત્તો. એણે મારામાં જીવન વેગને ધક્કો મારીને લગામ ખેંચાવી દત્તી...અને આ રાજગઢની પેલી તાજપોથી પર મને બાંધ્યા પછી એ ગદ્દ છે ત્યારે આજે...” બોલતો એ ગુનગમાં દેખી રહેતો હતો.

“આપ જો કાલજી અતિપાળ...” એના અટ પ્રધાનો એને આશ્વાસન આપતા હતા અને ખડખડાટ હસતો એ કહેતો હતો, “પણ ગુણ ક્યાં?... રાજમાં પ્રાણ રહી શકે છે...ગુણ નહિ...જેને જીવનને માનવતા-જીવતી રહી શકે તે ગુણ મને જાયો નહિ.” “તો રામ જેવા રાજાઓ...”

“મારા જેવા જ હશે ને...! અને પછી એ

ગાજીઓની સમજણનાં તેજ ખુદી બધ તો પછી તો ખરેખર જાણી રહે ને...કિસ્સાઓના કંડારા...પ્રદેશોની ધૂળ અને અશ્વોની લાદ...મારી પાછળનાં અદિ-રેખાં મને ગુણવિહોણી તરવારોનાં ધીંગાળાં ખખડતાં સંભળાય છે...ને તેમાં આ સંભાળ ને તે રામ-રામ...ને તમે છો...”

એમ ધણીવાર એ ઉદારીનતામાં મરકાવ બનેલો દામ અઘાતમાં ઉતરી જવા મળતો અને એમ કરતાં ૧૬૮૦ની સાલનો એપ્રિલ મહિનો આરી પહોંચ્યો.

શિવાજી મરણ પધારી પરથી મોતને દેખતો નિશ્ચળ પડ્યો હતો. ક્યારેક ક્યારેક એની નિરતેજ બનતી નજર કંઈક દેખી રહેતી, ક્યારેક એના ધીમા જીભે સંભળાતા હતા. ઉવટનાં પાવન કરતાં વિધિ-વિધાન જેને આવતાં હતાં તેવા એક મહા પંડિતને પોતાની પધારી પર નમેલો દેખતો શિવ પૂછતો હતો: “તમે મને મારાં પાપોમાંથી મુક્ત કરી શકા છો?”

મહો પંડિતની જીભ રિક્ત મળતી પરીણામાં મુંઝાળ પડતી હોય તેવી ચાલાક બની લથઢી, “તમે પાપ ? થી વાત-શિવરાજ !”

એ જીવનના આરંભથી અંત સુધીમાં મહાગાળ કે સુલતાન બનવાનો લીધેલો રસ્તો પાપી હતો...તે હતો જાણું છું...” બોલતી એની વાણી વિરામ પામી રહી. એની નજર સંકેતવાં માંઢી, એની ડાકમાં હેલા પ્રાણની ઘૂમરી મરકાઈ ગઇ.

પછી પંડિતોએ અને દરબારીઓએ એના કલેવરને એક પાઘળીમાં બોંધ્યું. પછી મહારાજની જનતાએ એના પર પૂજા વરસાવ્યા. મહારાજાને જંગમધારી પછી ને પર્વતમાળ પર પ્રાણના અંકવાત ચચાવતો ધૂંચ્યો હતો તે જ પર્વતમાળના અંકા પર રચાયેલા અગ્નિચંદ્રકારમાં શમી ગયો ત્યારે ૧૬૮૦ ના એપ્રિલનો ત્રીજો દિવસ સંધ્યાનાં અદિરેશનાં જાણમિતો પાછળ આશમી ચૂક્યો હતો.

દિંદેચ પર ફરવાનીકેલા ઇતિહાસના સેઠાઓ બહે પાછા હટીને અસ્તાચળ પાછળ સંતાતા હતા.

કાલિયાવાડના એક ગામડામાં ગાંગેલા બિનજવાબદાર બાળપણનાં રમૂજ રમરહેા

આ

ધમતો પહોર હતો. દિ આખો સીમમાં ચરેલાં ટોર આનંદમાં ધેર પાછાં ફરતાં હતાં. પાંચેક વાગવાનો સમય થયો, ને નિશાળના બંદનો ગ્યુઝાર થયો. વર્ગમાં અઝમતી રોટ મુકતાં બાળકો શાળામાંથી બહાર નીકળવા માટે ધસારો કરવા લાગ્યાં. હજી તો ગુજરાતી નિશાળ અરથી પથ્થુ ખાલી નહિ થઈ હોય એટલામાં અંગ્રેજી શાળાનો બંદ વાગ્યો.

ગામડાની અજબ વાણી વચ્ચે ભાંગ્યા તુટ્યા અંગ્રેજીનાં ગોખા રાખેલાં વાકયોનો મુકત કહે ઉચ્ચાર કરતા જટિલાની મે' અને ગદ્ગદ નિશાળની જંગી પેટલી ઉપરથી બૂમ તાંભળી: એલા એહ! તમે એલા લીમડા પાસે 'વેઈટ થાને આઈ એમ કમિંગ'.

ગુજરાતી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું આ વાક્ય આશ્ચર્યથી સાંભળ્યું, એ બોલતાં બોલતાં જ ત્રાંસી નજરે ભેઈ લેતા જટિલાને લાગ્યું કે પોતે હંધાં એથી પ્રતિકા પાડી ચક્ર્યો હતો.

હું, ગદ્ગદ, જટિયો અને નંધો. આ અમારી ચંદાળ ચોકડીને બીજી અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ કરાંને હજી પંદર જ દિવસ થયા હતા. પહેલાં અંગ્રેજીમાં આવીને ચાર એ બી સી ડી થીપ્પા પડેલાં જ અમારા શિક્ષકે વર્ગમાં કામચલાઉ બોલી ચક્રાય એટલાં અંગ્રેજી વાકયો ગોમાવી નંઆવ્યાં હતાં. આ દસ બાર અંગ્રેજી વાકયોએ અમારી ભાષામાં ઘણો રૂઆળ આવડેો હતો. ગુજરાતી તલુકા રકુલ પાસેથી પસાર થતી વેળ સોનિપર ટ્રેન થયેલા શિક્ષકોને વર્ગો લેતા ભેઈ, તેમને સંભળાવવા ખાતર પથ્થુ અવાર નવાર એવાં વાકયોનો ઉપયોગ અને સામસામા હરી નાખતા અને કેવોક વટ પડે છે તે ત્રાંસી નજરે ભેઈ લેતા.

બંને નિશાળામાંથી છુટેલા વિદ્યાર્થીઓની બીક વચ્ચેથી જટિયો 'અરે, પ્લીઝ જિવ મી વે' એમ અંગ્રેજીમાં ક્રિષ્ટાચાર સહિત ધક્કા મુક્કી કરતો

કપાટાખંધ લીમડા પાસે આવી પહોંચેો. વચમાં હરેટમાં આવેલા ફટલાક નાના ડોકગ્યોતરી રમેટ અને બાળપોથીએ તણે ઉઘાડી નાખી હજે, તેની તેને જરાએ પરવા નહોતી.

જટિયો જરા દાંડી ગયો હતો. પથ્થુ મારી બાજુમાં ગદ્ગદ સાથે નંધાને પથ્થુ ભેઈતે તે વધુ આનંદમાં આવી ગયો. અને પછી આગળ પાછળ નજર ફેરવી બહુ અમતની વાત હોય એમ ધીમેથી બોલ્યો, 'કાલે મામમાં ધેરધેર શુકલ કાંઈક કહેત ફર્યો હતો. તને કાંઈ ખબર છે?' અમે નકારમાં ડોડાં મુજાવી આતુરતા પૂરક આંખો ચિકસાવી

. 'આજ રાને કસાજુપર બંને લાંબજુકારી કણ્ઠીની આળાસ આળાસ નંધાએ પરણીને જવાની છે. એટલે દક્ષિણા લેવા જવા માટે ત્યાંથી પેટલીયાં બોલે કહેવાવળું છે.' કાંઈ ચિતારને ભયા પછી જવા ચિતારી કુતરાના કાન ચપળ બની ભય મે, એવી રીતે મારા અને ગદ્ગદના કાન ચપળ બની ગયા.

'કેમ જવું છે ને?' જટિલાએ જવાબ મગેો. 'અરે એમાં વળી પૂછવાનું છે જ ને? આવા પ્રસંગે કાંઈ રાજ રાજ આવે છે? ચાલ, એલા ગદ્ગદ, તું મારે ત્યાં, જમીને જલદી આવજે. અને જટિલા તું નંધાને લઇને દિ આથમ્મે બરવાદિયે ફરવાને એમલવાગા હનુમાને પહેંચી ભ. ત્યાં અમારી વાટ ભેઈ.'

સાંજ પડવા આવી હતી, થોડું થોડું મો સુકલું જ હતું. બીકઅંજન મહાદેવના બાવાનો ચંખરખાં સંભળાતો હતો. ગામના સાધુજાવા અને ધાલજના હાકરાઓ રોજાખંધ બરવદિયા ફરવાળ તરફ કપાટાખંધ ચાલ્યા જતા હતા. આજે આજે ચોંટી પ્રકાશવા માંડી હતી. અને એના પ્રકાશમાં એમલિયાં હનુમાનના એટલા ઉપર ભેઈ રહીને જટિયો અમારી રાહ ભેઈતો હતો.

હસાજુપર અને લાંબજુકા અમારા મામથી ને માંછલ દર દતા. એની સીમમાં લાળી કરતાં કિના-

જના અવાજ શિયાળાની ઠંડી રાતમાં અમર માખમાં રપટ સંભળાતા. ભરવાડિયે દરવાજે બેઠા બેઠા લાખજુકાના પાદરમાં સળમતી તાપણીનો પ્રકાશ પથુ ચોખ્ખો જોઈ શકાતો. આંમમાંથી દક્ષિણ લેવા જનારા લગભગ બધાજ નીકળી ચૂક્યા હતા. બાકી અને ચાર જણા જ રહ્યા હતા.

રાત પડતી હતી અને વખત પણ થઈ ગયો હતો. અને પહેાંચ્યા ન પહેાંચ્યા એવામાં કલ્યાણુપર અને લાખજુકાના પાદરમાં બુઝિયો વાગતો સંભળાયો ને સૌના કાન ચમક્યા. ચારે જણાએ હકપથી ચાલવા માંડ્યું. બાહી ચાંદનીમાં રસતો રપટ દેખાતો હતો. અને તેની બંને બાજુએથી તમરાનો અવાજ વાતાવરણ જમાવતો હતો. થોડેક જતાં બે રસ્તા ફાટ્યા. એક કલ્યાણુપરનો અને બીજો લાખજુકાનો.

‘બેમાંથી કયે ગામ જઈશું?’ ગદલે પ્રશ્ન કર્યો.

‘વધારે દક્ષિણ મળે ત્યાં જ તો.’ જટિયો બોલી બેઠો.

બંને ગામમાં સરખી જ કન્યાઓ પરચુતી હતી. કાણુ ક્યાં વધારે દક્ષિણ આપશે તે કેમ નક્કી થાય? એ તો નરસીખની જ વાત હતી. અને લાખજુકાનો રસ્તો પકડયો. અરધાક ખેતરવા ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં મેં બેઠે મેલ ચરતા એક ટારડા ઘોડા તરફ ગદલનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જટિયા અને નન્યોને કેડીએ જ બેઠા રાખીને અને બંને ખેતરમાં પડ્યા. મેં મળે પીંટેલું ફાળિયું ટારડાને મળે બાંધ્યું અને ગદલે પાછળથી પૂંછડું આમળ્યું. માંડ માંડ ખેંચીને તેને કેડી ઉપર લાવ્યા. જટિયો, નન્યો અને ગદલ ત્રણે જણા એક બીજાને ખસો પકડીને ટારડા ઉપર બેસી ગયા. સૌથી આમળ ગદલ બેઠો. ટારડાને મળે ફાળિયું બાંધ્યું હતું. એની લગામ કરીને ગદલે મોઢેથી ડચકારા મારી હકવાની શરૂઆત કરી. અને ત્રણે જણાએ પગની એડીએ ઠોકવા માંડી. મેં પાછળથી પૂંછડું આમળવા માંડ્યું. ચારે જણાએ આવી રીતે તાશોર કર્યો ને ટારડું બાકયું; પાછલા પગની લાલ ખાતો માંડ હું ખચી ગયો. ટારડું ફર્યું. એટલે ગદલ

જટિયો ને નન્યો ત્રણે ઉલળી પડ્યા! ટારડું મરમ થઈ નાસવા માંડ્યું, પથુ ફાળિયાની લગામ ગદલના હાથમાં ભરતી પકડાઈ મળ તે કેમ છૂટકે?

વિચાર એવો હતો કે ટારડા ઉપર બેસીને એક-દમ લાખજુકા પહેાંચવું અને ત્યાંથી બે સારી દક્ષિણા ન મળે તો ટારડા ઉપર જ સ્વારી કરી ત્યાંથી કલ્યાણુપર પહેાંચવું! પથુ ટારડાએ તો હક પકડી હવે શું થાય? એક વખત ગદલે અને મેં ટારડા ઉપર બેસી એવા અખતરો કર્યો. ફરી પાછા બેઠા. આ વખતે તો એક બીજાને ચોંટી જ રહ્યા. ટારડું મરમ થયું હતું એટલે બરાબર રંગમાં આલ્યું. અને પાછળ બેઠેલા ગદલે અધ્યની કાપેલી લીલી સોટી ફટકારવા માંડી સોટીના અમકારથી રંગમાં આવેલા ટારડાએ હક છાડી દીધી અને ચાલ બદલી. જટિયો ને નન્યો આ વખતે પાછળ દોડતા આવતા. વચ્ચે વચ્ચે પૂંછડું આમળતા હતા. ચારે જણા આનંદમાં-આવી ગયા. હેરાન થયા પથુ કાન મુધરી ગયું. વારાફરતી સવારી કરી થોડી વારમાં તો અને લાખજુકાની સીમમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાદરે ટારડાને એક જાડ નીચે છુટું મૂકી અને ગામમાં પેદા. ભેંયું તો રામ મંદિરે ગય્યા જાડમાં જ સાધુ ને થાહણો દક્ષિણા લેવા આવ્યા હતા. અને ચારે જણા દરેક માંડે ફરી વળ્યા. પથુ વાતાવરણ બેતા લાગ્યું કે અહીં રાકાવામાં કસ નહોતો પરસ્પર મંત્રણા કરીને કલ્યાણુપર જ જવું એમ કરાવ્યું. પથુ હવે સમય નહોતો. બંને ઠેકાણેથી રખડીયું તો માર્યા જઈશું એમ વિચારી દોડ્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

ફરી પાછા જાડ પાસે આવ્યા. એણે તો ટારડું પલાયન કરી, ગયું હતું! હવે શું થાય? એક મિનીટ અંધારા જાડ નીચે બેઠા રહી અને નિશ્ચય કરી લીધો કલ્યાણુપરની સીધી કેડી પડતી મૂકીને અને ખેતરમાં આડખીંડ દોડવું શરૂ કર્યું. અને એ દુકે રસ્તે ચઢીને કલ્યાણુપરના પાદરમાં પ્રવેશ વખતે જ પહેાંચી ગયા.

અહીંનો દેખાવ ખૂબ ઉત્સાહપ્રેરક હતો. ગામ બહાર તળાવની પાળે સાધુબાબા અને બ્રાહ્મણોનાં

ટાળાંએ અબજ જમાવટ કરી હતી. ચારે બજાએ એ ટાળાંમાં બળી ગયા.

કાનના પક્ષા તોડી નાંખે એવા ડોહની ઘંડીના ધ્રમકાર અને ઘરવાસીઓ તથા તુરી સંજગાતો હતી. માંડ અને ભવાઈઓએ કલો ખાધ, કલો ખાપ, ના અવાજ કરતા દના, રાત પથુ ધીમે ધીમે નખતી હતી. જટિલાએ દોહતા આવીને ખબર આપ્યા કે ગરાબર રાતના ખાર વાગ્યે કન્યાઓને વિદાય કરશે. ત્યારે તો હજી ધણી વાર! ખારના બે પથુ વાગે! અમે નાહકના દોહ્યા! ટાહ શીકેટા દેતો હતો. નાનાં નાનાં ધાવણાં છોકરાંએને લઈને એની માવડ દક્ષિણ લેવા આવી હતી. આટલું મોડું થશે એવી કોમને ખબર નહોતી. કેટલાક તો દક્ષિણ લઈને ઘેર ગયા પછી વાળુ કરોશું એવા દિસાએ એમને એમજ આપ્યા હતા. સાલણના નાના છોકરાઓ જૂમધો શેરખંદાર કરતા હતા. કેટલાક સૂઈ પથુ ગયા હતા.

‘આપણને તો લાઇ ખરેખરી જૂમ લાગી છે. આટલું મોડું થશે એવી ખબર જ નહોતી, નહિ તો કોને જ નીકળી પડત ને?’

‘આ નાનાં છોકરાં પથુ ભૂખે ટપવળે છે, ત્યારે ?’ સા દિસાખમાં! અલે નિયમ મુજબ આંખ જરા ઝીણી કરી જવાખ આપેા.

એ ઝીણી આંખને અર્ધું દુ ખાળી ગયો. અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો. ઊભા થઈને જટિલા તથા નન્યાને ધસારો કરી દૂર ભેલાંબા. અને ચારે બજા ગુપગુપ તળાવની પાળો ઝોળંગી ને ગામમાં પેઠા.

‘નન્યા, તું કાકારજીને ચોરે બેસજે. અમે હમ-જાજ આવી પહોંચીશું. પથુ ભેળે અમારા આંખ સિવાય ખસતો નહિ. નન્યો બહાદુર ને કંડો. સાથે છૂપી પોલીસનું કામ પથુ ખતમી થકતો. ત્રણે બજા એક પછી એક એમ છટા પડી કન્યાઓને માંડે લેપડયા.

લગભગ અઢધા કલાકમાં તો અમને ત્રણે બજાને ઘાતલોની ફાટ શરીને આવતા નન્યાએ બેસા અને

એ તો આભોજ બની ગયો. તોળાપાડી અને કળાના લાકડાથી રંગીની ફાટ ફાટફાટ થતી હતી. કન્યાને માંડેથી હોશભરો પટલાણીઓ પાસેથી ચેંગવેણ આ બાલું ચારે બજાએ ત્યાં જ નેટલું ખવાથ તેટલું ખાધું અને પછી તળાવની પાળે આવી જૂમમાં સુતેલા છોકરાંને છોકરીને ફરેકને વહેંચવા માંડ્યું. પટેલિયા તો દક્ષિણ વહેંચે ત્યારે, પથુ મદલાએ તો તોળાપાડી ને લાકડા રાતના અગિયાર વાગ્યે તળાવની પાળ પર વહેંચવા માંડ્યા. થોડું થોડું ફરેક ખાધું અને તળાવનું પાલર પાણી પી શાંતિ પામ્યા.

રાતના દોઢે વાગ્યાને સમય થયો અને મહા-લોનો પ્રકાશ ગામ બહાર નીકળતો બજારો. જનનાં ગાર્ડ એક પછી એક ગામ બહાર નીકળવા લાગ્યાં. મથાલોના પ્રકાશમાં ગુલાબના ગેટા ઊઠતા બજાર, કન્યાઓને વિદાય આપવાનાં પટલાણીઓનાં હલકાં ભયોં ગીત હવેને થંભાવી દેતાં હતાં. પાંચે પટેલિયાઓનાં ટાળાં તળાવની પાળે આવી પહોંચ્યાં. બજાર ઉપરની દોર અને આલસાં સીલેલાં ભરત વાળાં ગુરૂઓ અને શીંમડીઓ, મથાલના પ્રકાશમાં ઝંખતી હતી. ગાર્ડ એક પછી એક તળાવની પાળે આવી દાર ખંધ ઊઠાં થઈ રહ્યાં. ટાહની ઘંડીએ એકથી પડવા માંડી. સૌ પટેલિયા એક બાજુ એકઠા થયા પછેડીમાં રૂપિયાનાં દબલા થવા માંડ્યા. અને નીંછ બાજુ બાહણે તથા સાંધુ બાવાંએને ખળાવાડમાં પુરવા માંડ્યાં.

ખળાવાડની ચારે બાજુ મોટી ફાયલા ચોરની વાડ હતી અને ખોડીખારા પાસે પટેલિયા હારખંધ અને બાજુએ ઉભા રહ્યા હતા. રંખમાં આવેલાં પટેલિયા આજે ટાહની ઘંડીના અવાજ સાંધે મોઢાંપૂર ખન્યા હતા. દક્ષિણ વહેંચવાની મકમલ કરતાં કરતાં પાંચસી રાતના બે નો ધુમાર થયો. એક પછી એક સાંધુખાવા અને સાલણોના છોકરાઓને ખોડી-ખારામાંથી બહાર કાઢવા માંડ્યા અને દક્ષિણમાં એક એક બજાને એક એક રૂપિયો આપવા માંડ્યો જથુ ફાટ રૂપિયાનો વાંત સંજગાને ખળાવાડમાં પૂરેલા

સૌમાં આનંદ વ્યાપી ગયો.

‘ગદલા, નેજે હો ! લાખણની દક્ષિણ પજુ આપણે અહીં બેઠાં સાથે સાથ જ લેવી છે !’

‘મૌરનાં ઈંકાને ચીતરવા તો પડે !’ ગદલે કહ્યું ક્યેજે જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી વાટ કેની જુવે છે ! બીઝા બોલો યહ તો આપણે કાવશું નહિ અદલા જલિયા, નન્યા ! ટોળામાં હીસ દબાવીને આગળ નીકળી પડે ને દક્ષિણા લઇને ખળાવાડની પાછળ સૌ આવી પહોંચે.’

જેતજેલામાં અમે ચારે જણા દક્ષિણા લઇને બહાર નીકળ્યા અને ઝડપથી એક પછી એક ખળાવાડની પાછળ પહોંચ્યા. હાથલા ચોરની વાઢ પાસે એક જુઝરમાન લીમડો ઉભો હતો. ત્યાં અમારું હતું ચારેજણા લીંબડા ઉપર ચડ્યા, પજુ ખળાવાડમાં ખાખકતા પહેલાં અમે એક વિચારે ગેત્યાં. ચોર ને બાવળના કાંઠા બે કલામ નીચે પચરાયા હોય ને એકાદ કાંટો જીલો ને જીલો પચસાં ચેસીં જાય તો સીધો ચારપાર ! રૂપિયો રૂપિયાને ટેકાણે રહે ને પોસિયાને ખબર પડે તો ઉપરથી ઠોકવા માંડે એ જુહું.

જલિયા ને ગદલા પાસે બે ધોતલોઓ હતી. લીમડાની બાંધી કાળ સાથે બને ધોતલોઓ લાંબી કરીને બાંધી તો ય ચાર પાંચ હાથ જમીનથી અદર લટકાઇ એક પડે એટલે પહોંચી પજુ ગદલ એક દારી જાય ! એણે પહેરેલું પોતિયું અમારામાં કાઢી નાખ્યું અને સધિા લંબાવેા ! હવે તો અહેલાઇથી નીચે ઉતરી સકાય એવું હતું. પહેલાં નન્યો ને જલિયો ઉતર્યા અને હળવેથી આગળના ટોળામાં જણી ગયા.

આગળનાં લાખમા રૂપિયો રૂપિયો મળતો હતો.

એટલે દક્ષિણા લેવાવાળામાંથી કોઇ પાહું વાળીને જુએ એવું હતું નહિ.

ત્રીજે ગદલો ઉતર્યો અને ઉપરથી મેં એક ધોતલોના સધિા છોડી ગદલને પહેરવા સાટે કમાવી તરતજ તેણે તે પહેરી લીધી. મેં કાળ ઉપરથી ગાંઠ છોડી નાખી, ગદલે નીચે જમીન સાફ કરી નાખી અને ઉપરથી મેં ઠોકડા માર્યો.

પજુ ઉપરથી મેં ઠોકડા માર્યો ન માર્યો ત્યાં તો બે ટેખાળાના ઘા મારી પીઠમાં પડી ચૂક્યા ! ત્રણ પોસિયાઓએ અમારું આ કારસ્તાન દૂરથી જોઇ લોકું હતું. અમે છત્ર લઇને નાહા. પોસિયા પાછળ પડ્યા, પજુ તેઓ હાથલા ચોર પાસે દોડીને પહોંચી તે પહેલાં તો મોટા ટોળામાં અમે અદર થઈ ગયા.

બીજી વખત દક્ષિણા લઇને સલામન બહાર નીકળી, ખાસ દક્ષિણા સાથે તળાવની પાળે ચારે જણા એકઠા થયા. દક્ષિણાએ દેવાનું કામ પુરું થયું હતું. તળાવની પાળે એકઠાં થએલાં જાનનાં ગાડામાં બેઠેલી વિદાય થતી કન્યાઓનું દરજ કઠણ હતું. દીકરીઓને જોળનું પાણી પાતી માતાઓનાં મજરુ હૃદય જાણે જાંગી જતાં હતાં. માતા અને દીકરીઓની આંખોમાંથી આવજી લાદરવો વહેતા હતા. મૂંસકે મૂંસકે રડતાં એ હૃદયો એકબીજાની છાતી સાથે અંપારાં હતાં, અમારી ચારે જણાની આંખો બીની ધઈ.

જાનના ગાડાં વિદાય થવા માંડ્યાં બળદને ગળે ખાધેલી ટોઠરીઓ મધુર રજુકાર કરતી ધિતિજતા ઉંઘાણમાં ઉતરી જતી દેખાઈ. યાંત્રે યદીર અને બીને હરણે કદવાણુપરની વિદાય લઇ અમે મગરજે ગામની સીમમાં દાખલ થઈ ગયા.

બા. ઈળવણીમાં એક કથા છે. એક વખત ભગવાન ક્રાઇસ્ટ પાસે તેના શિષ્યો આવ્યા. તેમની સાથે એક દુર્જન માણસ હતો. વિશ્વાસની અવધિ દેખાડવા છતાં એ સુધરી શક્યો ન હતો. શિષ્યોએ તેને ક્રાઇસ્ટ પાસે રજુ કર્યો અને કહ્યું: ‘પ્રભુ! આ એક માણસ એવો છે જેને ગમે તેટલો પ્રેમ અને વિશ્વાસ આપવા છતાં અમે સુધારી શકતા નથી એટલા માટે અમે એને આંદોષ લાવ્યા છીએ.’

ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટે કહ્યું: ‘તમારો વિશ્વાસનો ભંડાર વધારો, તમારી પ્રેમની સુડી વધારો, તમારી શ્રદ્ધાને વધુ કરી જુઓ.’

શિષ્યો પેલા માણસને લઈને ગયા. એને એના દુષ્ટ વર્તનમાંથી વાળવાને વધુ પ્રેમ, વધુ વિશ્વાસ, વધુ શ્રદ્ધા, વધુ સમજણ, એ પ્રયોગ કરી જોયો. પણ ‘પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી’ એની પેઠે એ ભગવાન એ ના એ. મોંઘેથી હા હા કરે, પણ જરાક તક મળી કે પાછો જે કામો કરતો હોય તે કરે

જ્યારે એ કોઈ રીતે નહિ સુધરે એમ શિષ્યોને લાગ્યું ત્યારે એને પાછો ભગવાન જીસસ પાસે રજુ કર્યો: ‘પ્રભુ! અમારા હાથ હેઠા પડ્યા છે. આ સુધરે તેમ નથી.’

ભગવાન જીસસે ધીમી શાંત વાણીમાં કહ્યું: ‘તમને જેટલી શ્રદ્ધા ઇશ્વર ‘માં’ છે એટલી જ શ્રદ્ધા ઇશ્વર ‘ની’ પણ હોવી જોઈએ. ઇશ્વર ઠેકાણે હંમેશાંને માટે ખાડામાં રાખી મૂકે છે ખરે? એ પણ આવશે, જ્યારે આ પણ બગશે. ફરી પ્રયત્ન કરો! તમારી પ્રાર્થના સાચા અંતરની હશે કે હે ભગવાન! આ

માણસ અમારો સ્વજન બનીને રહે એવું કરે, તો પાંચે પંદરે પણ જવાબ આવશે ને આવશે એમાં કાંઈ બહુ નથી. એ એક નિયમ છે આ કોઈ હાથચાલાકીના ખેલની વાત નથી જે નિયમ વિશ્વમાં પ્રવર્તે છે તેનું જ સાદું કથન એમાં છે.’

એક સાધુ એક મંદિર બંધાવે. મંદિરમાં મજૂરો કામ કરવા ‘બંધ’ પણ સાધુ માત્ર ભગવાધારી વેષ સાધુ નહિ, પણ જનમજન માંતરની ઉપાસના આ જન્મમાં ફળી હોય તેમ સાચો સાધુ બનેલો. એની આ મંદિરની રચના પણ એણે, પોતાનું ધામ ધાય ને બેઠો રોટલા ખાય માટે નહિ આદરેલી. પણ પ્રભામાં ઠગ હોય, શંક હોય, દુર્જન હોય, દુષ્ટ હોય, એમાંના કોઈને કોઈ ઠેકાણે શાંતિ મેળવવાનું મન થઈ આવે, તો એવાને આ મંદિર બે ઘડી આશરો આપે, આશાસન આપે, એને આસ્થાનો સંદેશો આપે માટે આ સાધુ મંદિર બંધાવે!

મંદિરે મંદિરે જેમ જવા જવામાં ફેર છે તેમ બંધાવવા બંધાવવામાં પણ ફેર છે!

ત્યારે આ સાધુ સાંજે બેઠો. પોતાના આસન ઉપરથી મજૂરોને પૈસા ચૂકવે. કહિયા આવે, કારીગર આવે, સુતાર મજૂર જે આવે તે તમામને સુડી ભરીને પૈસા આપે, ભગવાનની કૃપા તે સાધુ સુડીમાં જે પૈસા લે તે બરાબર પેલા કારીગરની સાચી મજૂરી પ્રમાણેના જ નીકળે. દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં. બરાબર એવો તાલ સાધુના હોયે થતો આવે!

એક વખત એવું બન્યું, એક નવો કારોગર આવ્યો. સાધુએ તો જેમ સૌને આપતો હતો, તેમ એને પણ મુંઠો ભરીને પૈસા આપ્યા. એણે ગણી લેયા. ખરાબર હતા. ચાલતો થયો. એની પછી એનો પાડોશી જ પૈસા લેવા ગયો. તેને પણ પૈસા અપાયા. પછી બન્ને ચાલતા થયા.

રસ્તામાં પેલા પાડોશીના પૈસા ગણતાં તે વધુ થતા જણાયા ! એને વધારે મળ્યા હતા. પેલા નવા કારોગરને થયું કે પોતાને ઓછા મળ્યા છે તે પાછો સાધુ પાસે ગયો. જઈને ફરિયાદ કરી : ‘મારા પાડોશીને વધુ પૈસા મળ્યા અને એતા પ્રમાણમાં ઓછા મળ્યા છે !’

‘જો બાઈ !’ સાધુએ શાંતિથી કહ્યું : ‘તારા પડોશીને વધુ મળ્યું કે ઓછું મળ્યું એની ચિંતા તું જવા દે. તને તારી મહેનતનો ખરાબર ગઢલો મળ્યો છે કે નથી મળ્યો એ કહે !’

‘એ તો ખરાબર મળ્યો છે !’

‘ઓક્સ ?’

‘હા ઓક્સ. મેં ગણી લેયા ને !’

‘થયું, ત્યારે તું શાંતિથી તારે ઘેર જા. તારા પડોશીને તારા કરતાં સારી કે નરસી આંખ મળી છે કે તારા કરતાં વધારે ફાળું કે કુરૂપ ગોં મળ્યું છે એની જો તું ફરિયાદ નથી કરતો, એના લાયકતું એને મળ્યું, તારા લાયકતું તને મળ્યું, તો આ ફરિયાદ શા માટે કે એના કરતાં તને ઓછું મળ્યું છે ! તને તારી લાયકાત પ્રમાણે મળ્યું છે કે નહિ એટલું જ જોતો રહે. હવે જો, એને ઘેર જવા જતો જશે. ત્યાં ત્રણ ખાટલા પડ્યા છે ! એ

તમામને સાચવીને એ આંહી વખતસર દોકડ્યો આવે છે ! જા લાઇ, હવે નિરાંતે ઘેર જા. અને આટલું નવું શીખજે : અતુદારતા એ જીવનની સૌથી ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુ છે. ઈશ્વર આપણા કરતાં વધારે જોઈ શકે છે, જો એવી આસ્થા રાખીશ, તો તો જીવન સુખી સુખી થઈ જશે.’

કારોગર તો સાધુની વાણી સાંભળતાં છલ્લ થઈ ગયો. એને નવાઈ તો આ લાગી : ‘ઈશ્વરી ઈચ્છાને વહન કરવાનું આવું જળ એણે મેળવ્યું હશે શી રીતે ?’

[૨૩]

પ્રજ્ઞાનંદ સ્વામીનું પૂર્વજન્મનું નામ હાડુ ખારોટ. ખારોટ પણ ખરેખરા ખારોટ હતા. વાણીમાં જાણે સરસ્વતી બેઠાં હતાં. વાત ઉપાટે પગી ભાર નહિ માણસનો કે આંખનું મટકું ભારી શકે.

એક વખત એ કરતા કરતા સહજાનંદ સ્વામી પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીના સંસર્ગે એમનામાં શુદ્ધ લાક્ષિત્યો જન્મ થયો એમને મન થયું કે આપણે પણ સાધુ થઈ જઈએ !

પણ વેપ લેવા સહેલા છે, નિજાવવા કેવા મુશ્કેલ છે એ વાત કાંઈ શ્રીજી મહારાજથી અલણી હોય ?

એમણે હાડુ ખારોટને કહ્યું : ‘ખારોટજી ! પહેલાં તો દાદા ખાચરના દરગાહમાં બઈને એમની જાહેનોને જ્ઞાનવાર્તા કહી આવો, પછી તમારો વિચાર કરીશું !’

હાડુ ખારોટ તો ઉપડયા. એમને પોતાની જ્ઞાનવાર્તાનું ભારે અભિમાન. પણ ત્યાં દાદા

‘આવું છું!’ પુરૂષ સમજી ગયો હતો કે આટલાં વર્ષે આ છોકરો આબ્યો છે તેથી માતા આનંદનો પાર નહિ હોય. પણ તેથી જો અચાનક જ જો સંતાનની અપંગતા એની સમક્ષ પ્રગટ કરવામાં આવશે તો એનું દ્રશ્ય આઘાત પામશે.

યોદીવાર પછી એ ધીમે ધીમે અંદર ગયો. બાળક નિરાંતે માતા પડખામાં ઉંઘતું હતું. એના ઉપર વચ્ચે લોકો હતું. માતા આનંદનો પાર ન હતો. તે ધીમે નબળા હાથે બાળકની આંગળી સાથે રમી રહી હતી.

પેલા પુરૂષ પોતાની પત્નીના ખાટલા પાસે આથે ઊભો ઊભો બાળકને નિહાળી રહ્યો. નર્સ પણ પાછળ જ આવી હતી.

‘તફન તંદુરસ્ત છે. ઇશ્વરનો જીભુ કૃપાનો વરસાદ વરસ્યો લાગે છે!’ બાઈ બોલી, તેને ઠાળા હાથની અપંગતાનો ખ્યાલ નર્મ આવવા દીધો ન હતો એમ જણાયું.

પેલા સમાચાર હવે શી રીતે આપવા એનો વિચાર થઈ પડ્યો: ‘મને લાગે છે, ઇશ્વરે આવું તંદુરસ્ત બાળક—આપણને આપ્યું તેના કરતાં થોડુંક નબળું આપ્યું હોત તો’ય સાફ હતું. આપણે આખો દિવસ એની માવજતમાં રોકાઈ બીત. આપણે તો એ જ કામ ઉપર હવે યેસવાનું હતું!’

આવી રીતે ધીમે ધીમે વાત ઉપરથી વાત લેતાં, બાળકની અપંગતાનો ખ્યાલ માને આપવામાં આબ્યો. છેલ્લે સંતવન વાણીમાં જ પેલા માણસે કહ્યું: ‘કેટલું બધું વિવેકી પગલું ઇશ્વરે બધું છે! આપણે આ બાળકની જરૂરિયાત હતી. બાળકને ખરેખર, આપણા જેવાં જ મા બાપની જરૂર હતી!’

અને એ પ્રમાણે આનંદને ટકાવી રાખવાનો સૌએ પ્રયત્ન કર્યો.

આપણા ઘરના નિત્યના સવાલને એ માવજતથી છેડવામાં આવતા હોય તો?

અરધી દુઃખી દુનિયા સુખમાં ન મહાલો! છેવટે તો સુખ અને દુઃખ—મન સિવાય એમને રહેવાનું યાનક જ ક્યાં છે?

[૧૧]

ઇરાનના મહાન કવિ શેખસાદીની એક વાત છે. એક વખત એમને જોઇને બાદશાહના કોર્ટ બે અમલદારો એમને અત્યંત માનથી નમી પડ્યા. બાદશાહિ તે જોયું. એને લાગ્યું કે એના અમલદારો એને પોતાને પણ વળી વળત નમે છે. પણ એ નમનમાં ને આ શેખને અપાતા નમનમાં હબારગણો ફેર છે આટલો પ્રેમ ને પૂજ્યભાવ એમણે પોતાને મળતા-કોઈ નમનમાં ક્યારેય જોયો ન હતો. એટલે એણે જાને અમલદારોને પાછળ પૂછ્યું કે ‘તમે યોડા ઉપરથી ઉતરીને જેમને નમવા ગયા તે કોણ હતું?’

અમલદારોએ બાદશાહને સંતોષવા કહ્યું: ‘એ તો અમારા પિતા હતા!’

‘પણ તમારા પિતા તો હયાત નથી, એ હું બાઈ છું!’

‘પિતા—એટલે ધર્મપિતા—’ અમલદારોએ તાત્કાલિક પ્રત્યુત્તર આપી દીધો.

પણ બાદશાહના મનને એથી તો વધારે ચટપટી થઈ. અમલદારો શેખસાદીના તત્ત્વ સ્વભાવને બાણતા હતા. બાદશાહ સલામતને વખતે બે વેણ કહી દે—એવા એ સાચા હતા. એટલે એ આ વાતને રોળીઢોળી નાખી

માગતા હતા.

પણ બાદશાહે તો છઠ્ઠ પકડી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે એ જ વિખ્યાત શેખ સાદી છે, જેનું નામ તમારા દેશની બહાર પણ પ્રખ્યાત છે.

બાદશાહે તો શેખસાદીને મળવાનો આગ્રહ કર્યો. અમલદારો માટે હવે કાંઈ બીજા ઉપાય ન હતો તેથી લાવ્યા શેખે બાદશાહને એક જ વાક્ય કહ્યું: ‘જમે તેટલા મહાનને પણ મૃત્યુ આવે છે, અને મૃત્યુ પછી સાથે કર્મ આવે

છે. આખી દુનિયાનું તમામ જ્ઞાન આટલામાં આવી જાય છે તમને ઠીક પડે તો કુકર્મ સાથે લો. ઠીક પડે તો સત્કાર સાથે લો ! બેમાંથી એકની પસંદગી કરી લો !’

બાદશાહે એ જ વાતને કાન્યવાણીમાં આપવાની વિરૂપિત કરી. શેખસાદીએ કહ્યું:

‘જે બાદશાહ રૈયતનું રક્ષણ કરે ને કર લે તે સાચો ભરવાડ; જે રક્ષણ ન કરે, ને કેવળ કર લે તે કસાઈ.’

મિલન

મિલન સમ્પૂર્ણ આજે થયું તારી સાથે
આ વિચ્છેદ વેદનાના નિગિઠ બન્ધને.
આવી તું એકાન્તે પાશે, છોડી દેશકાલ
હૃદયે ઝોગળી ગર્થ છેડી અન્તરાય.
તારાં જ નયને આજે નિહાળું છું સર્વ
તારી વેદનાનો વિચે કરું અતુલાવ
તારો એ અદૃશ્ય હાથ જોઉં સર્વ કાળે
તારી જ કામના રહી મારી કામનાએ.
આપણી બેની જે વાત, પૂરી કરવાનો
તે રાત તને ના મળ્યો યડીકે સમય ?
વાણીહીન વિદાય જ નિત વેદનાએ
આરે નાબુ જોયા કર્યું વ્યર્થ વાસનાએ
આજે આ હૃદયે સર્વ ભાવનાની નીચે
તારી અને મારી વાણી એક થઈ ગઈ છે.

સ્મરણ]

[સ્વી-દ્રનાથ ઠાકુર

અતુલ સૌ ઉપા સુ. જોષી

[સાધુચરણ-પૃષ્ઠ ૨૪ થી આગળ ચાલુ]

ધરમાં એક માત્ર પુંડ જ પરા પ્રત્યેનો પોતાનો ગ્રેમ એવો ને એવો રાખી શકી હતી. એ બિચારું બાળક દુન્યવી સાર સાગના જ્ઞાનથી અગ્નિ હોવાને અંતે જ નિરપેક્ષ રહી શક્યું હતું

• લખભગ અગિયાર વાગે પુંડે બહાગના ચોરખામાંથી અંદર આવી બોલી: 'બા, બાપુએ નાહી લીધું છે, લાથું કાઢો' ને એ રસોડાની ઝોથરીમાં આસન પામરવા લાગી.

ત્યાં સૌદામિની બોલી: 'આસન ઉપાડી લે પુંડ, હજી જમવાનું નથી થયું, વાર છે.'

'હજી વાર છે?' પુંડ મો આગળ લાવીને બોલી: 'વાહ રે! બાપુ નાહી કરીને બેઠા રહેશે ને! લખને ક્યારનું થે નહોતું કહ્યું!'

સૌદામિની તાકડીને બોલી. 'બસ, જે કહ્યું છું એ કર, સમજી ને! જા બરણીમાંથી બે પતાસાં ને એક ખાલો પાણીનો દમણાં દઈ આવ; જમવાનું થતાં વાર લાગશે.'

પુંડ ચિદાઈને બોલી: 'વાર શું કામ લાગશે! બાપાને માટે જરાક વહેલી રસોઈ ન થઈ શકે'

'પુંડી!'

સમજી, સમજી, ભાઈને બેનરેથી આવતાં મોડું થાય છે એટલે જ રસોઈ મોડી થાય છે. જલ્દી ભાઈ જ બધું ને બાપા કંઈ જ નહિ.' ને એની કોષિ લગાવેલી અંબો આસુએ છતકાઈ ગઈ.

અને વાત પણ સાચી હતી કાપણીનો વખત હતો એટલે નિમાઈને પાછા ફરતાં રોજ મોડું થતું. ને ચાક્યાપાક્યા આવીને એને ટાઢી રસોઈ ન આવી પડે એ વિચારે સૌદામિની રસોઈ મોડેથી શરૂ કરાવતી. પુંડનાં આવા સાચા જવાબે એ સળગી જાતી. પણ એ કંઈ કહે એ પહેલાં જ પુંડ ગુસ્સામાં પણ પછાડતી ચાલી ગઈ અને સૌદામિની મંબીર ચહેરે રસોડામાં ગઈ.

આ પછી થોડી જ વાર બહારથી કંઈક ફેલાતો ને રડવાના અવાજ સંભળાયો ને ધરને સફળે બહાર બહીને જોયું તો વિધુ હાથમાં સાધુચરણના પગ પકડીને ફસડાં ભરતો ભરતો રોતો હતો અને સાથે જૂમ પાડી પાડીને જે બોલતો હતો, તેણે એક શબ્દ પણ ન સમજતાં સાધુચરણ પગ ધોવાની આદા મૂકી દઈને નિરુપાય થઈ નીચે બેઠો હતો. ધરનો જૂનો તોફાર મણેય સાધુચરણને માંભીમાં બળી દોડાદોડ ત્યાં આવ્યો, ને વિધુને દર કરી લઈ જતાં બોલ્યો: 'રડે છે શા માટે! વિધુ! જે કહેવું હોય તે રપષ્ટ રીતે માલિક બાપુને કહે.'

છતાં વિધુએ રડવાનું બંધ ન કર્યું. એની કાળી ઘોળા-ખીચડી દાઢીમા થઈને વહેતાં આસુ ને પાતાં દનાં દહે એ જરા સંભળાય તેવા કંઈ બોલ્યો: 'મરીમના મેનિ કાળિયો, બાપા! આ રોઝ વીધાં ધરતી પર જ અમ મરીમનો ગુનગો છે, એ તો અમારો વરસ આખાનો આધાર છે, મામા! તમે સાધુ-સંન્યાસી બાપુસ છો એટલે તમારી પડે દેશ્યો આવ્યો છું. તમે નહિ બચાવો તો કોઈ નહિ બચાવી શકે!'

સાધુચરણ આકૃતમાં હોય તેમ ચારે બાજુ નજર ફેરવીને બોલ્યા: 'શું થયું છે! મને તો કંઈ સમજતું નથી!'

ખૂમખૂમ મહેનત અને સવાલ-જવાબો પછી બધી રે વાત વિધુ પાસેથી બળી શકાઈ નિમાઈવા બેતરની બાજુમાં જ વિધુનું બેતર છે અને દર વખતની જેમ આ વખતે પણ વિધુએ તે બેતરને મોઢ નિપજાવ્યો હતો; પણ કાપણી કરવા ગયો ત્યારે જ એને ખબર પડી કે નિમાઈ બાજુ એનો મોઢ લણી રહ્યો છે. વિધુએ વિરોધ કરતાં નિમાઈ બાજુએ કંઈ કે એ જમીન એમણે નિમાઈમાં વેચાતી લીધી છે. વિધુની જમીન કાનાઈ મંદલ પાસે ગીંગવી હતી તે ખરું હતું; પણ એણે ક્યારે એની ઉપર દાવો માર્યો અને ક્યારે અદાલતના જમીન-દુકમના આધારે આ જમીન એણે પોતાની કરી લીધી, એની વિધુને જાણે

ખખર નહોતી. એણે તો નચિંત મને ખેતર ખેડી વાવેતર કહ્યું હતું. પણ હવે જ ખખર પડી કે વાવેતર થયા પહેલાં બહુ અમાઉથી જ એ જમીન નિમાઇની થઇ ચૂકી હતી ને આને મોલ લેવાર થયો છે એ જોઇને એ લોકો બળજબરીથી તે લાઇ રહ્યા છે.

બધી થે વાત પૂરેપૂરી બપવા બાદ સાધુચરણ રતબ્ધ બની ગયા. ગામડા-ગામડા આવો બનાવ અસામાન્ય નથી હોતો ગરીબ અલભુ બેડુ પૈસાદારો પાસે ખેતર ગીરા મૂકી રૂપિયા કરને. જ્યે. એ પછી થોડાક વરસો શાન્તિપૂર્વક વળાં જાય. ને પછી સારો પાક થયો છે એ જોઇને એક દિવસ એમિન્ટો અદાલતનો જમી-કુકમ મેગવાય, અને એક દિવસ કોઈ એક જથ્થે એના ખેતરનો માલિક બની બેસે. અને એ કંઈ જ ન જાણતો હોય. ને જ્યારે એ જાણે ત્યારે હાહાકાર કરવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય જ ન હોય. ગામડા ગામડા આવું તો બન્યા જ કરે છે.

વિધુ ફરી વાર સાધુચરણના પગમાં આબોટીને બોલ્યો: 'મરી જઈશ, માલિક! ઘેરાં છોકરાં બાધા પીધા વિનાં મરી જશે. એ દોઢ વીંધો જ આધાર છે, બીજે ક્યાંય એક લકુ જેટલી થે જગ્યા નથી. મામ આખાને પૂછી લુઓ. તમે મારે બાપ કુલ છે. નિમાઈ બાપુ તો મારા બાપાનો દીકરો! અમ ગરીબોને માથે પગ મૂકી મ ચમકશે બાપુ!'

એ જ વખતે નિમાઈ ખેતરથી પાછો ફર્યો. એકાઠ-ગૃહ તરફ જરા નજર નાંખી એ ધરમાં જતો હતો ત્યાં સાધુચરણે એને બોલાવ્યો. નિમાઈ મોં કાળું કરી ત્યાં આવીને બેઠો રહ્યો.

'વિધુ કહે છે એ સાચું છે નિમાઈ! તેં એની જમીન લિલામમાં ખરીદી હતી!'

'હા.' નિમાઈએ ટુંકે પતાવ્યું.

થોડી વાર મીન રહી સાધુચરણે કહ્યું: 'આ વાત એને પ્રથમથી જ જાણવી દીધી હોત તો સારું થાત ને!'

'જેની જમીન ગીરા છે એ જ શું કામ એની સંભાળ નથી રાખતો? મેં કાંઈ છૂપી રીતે તો નથી ખરીદી ને? જોડેર લિલામમાં ખરીદી છે.'

અને સાધુચરણ વચિત રવરે બોલ્યા: 'એ વાત ખરોખર છે નિમા, પણ જમીન જ્યારે તેં લઇ લીધી ત્યારે એને એ જાણાવવું જરૂરી નહોતું? એ બિચારા મરીબ માણસે ખર્ચ કરી, મહેનત કરીને મોલ ઉપ-જાવ્યો ને એ તું લાઇ લે.....'

ને દયાએલા કોવિત અવાજે નિમાઈ બોલી ઉઠ્યો: 'કેણે કશું કે પાક-મોલ એણે ઉપજાવ્યો છે? લાવો તો ખરા એક સાક્ષી?' આટલું બોલી લાલચોળ આંખોએ એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. સફેદ જાણતા હતા કે મોલ કેણે ઉપજાવ્યો છે, છતાં નિમાઈની સામે મોઢેથી બોલવાની કિમત કોઈ ન કરી શક્યું.

હતાશ અવાજે સાધુચરણે કહ્યું: 'સાક્ષી-સામિતી વિધુ લાવી શકે એમ નથી; પણ સાચે સાચ ખેતી તો એણે જ કરી છે. જો જમીન તારી હોય તો થે વિધુએ જ્યારે ખેતી કરી છે તો આખરે અર્ધો વાગ તો એને મળવો જ.....'

'મારાથી એ નહિ બને. જમીન મારી છે, ખેતી પણ મેં જ કરી છે; વિધુની તાકાત હોય તો અદાલત દ્વારા મોલ વસૂલ કરી લે' બોલી નિમાઈ વધુ વાત-ચીત માટે ન ચોક્કસ કોઈ-વિકૃત મોજે ઉતાવળો ઉતાવળો અંદરના ધરમાં ચાલ્યો ગયો.

આજથીના એજિનની જેમ ધીમેધીમે ગતિ વધારતાં આટલા દિવસે આ કુટુંબનું પટનાયક એકાએક જોયા માસે ચાલવા લાગ્યું. જે દિવસે મધ્યાહને ઉપરનો બનાવ બન્યો, એનો વળતો દિવસ શુક્રવારનો દિવસ હતો. નોકર બજેશ ધરમાં પતાવી શુક્રવારના જવા સૌદામિની પાસે આવીને બેઠો રહ્યો. શુક્રવાર ગામથી લગભગ ત્રણે ગાઉ દૂર અકામિનામાં એક વાર બસાતી ને ધરની જરૂરી માનવી ચીજ-વસ્તુ સહ ત્યાંથી ખરીદી આવવા.

ખગરમાંથી લાવવાની ચીજોની વાદી અને તે માટેના પૈસા આપી સોદામિની જતી હતી ત્યાં ગણેશ જરા દબાએલા સાદે બોલ્યો: 'મા !'

'કમ, - શું છે?' બોલતી સોદામિની તેના તરફ ફરી.

મુઝાતો મુઝાતો ગણેશ બોલ્યો: 'મા, બીજા ચાર આના વધુ જોઈએ.'

'બીજા ચાર આના? શા માટે?' સોદામિનીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

શરમથી માથું ઢાળી દેતાં ગણેશે ધીમે સાદે કહ્યું: 'મોટા બાપુએ ચાર આનાનો ગંભીર લાવવા કહ્યું છે.'

સોદામિની જાણે પચ્ચર બીજા મધ્ય થોડી વાર સુધી એ એમ ને એમ જીતી રહી, ને પછી કાચ-પૂર્વક એકઠાં વાર ચારે તરફ નજર નાખી, છેડેથી ચાર આના છોડીને તે ગણેશને આપનાં ઉતાવળે પત્રને એ પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી મૂકી. ગણેશના મોં તરફ એ આંખ જીંચી ન કરી શકી. શરમ અને વિહારથી એનું આખું ચે અંતર 'ઝોહ ! ઝોહ !' કરી રહ્યું.

એ દિવસે એ પછી સોદામિની ઘર બહાર ન નીકળી. શરીરે ઠીક નથી કહી શકત ધાબળા ઉપર જ પડી રહી. આખો દિવસ એણે કહ્યું 'બાપુ-પીધુ' નહિ. રાત્રે પણ પાણી સરખું ચે ન લીધું. કાલી અને પુંડ્ર એની સાથે એક બીજાનામાં સુતાં. એ સદૃશ સુષ્ટ મથા પછી રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગતાં એ બિહાનેથી ઉઠી ને નીરવ કમલે બારણું ખોલી બહાર પતિના ઓરડામાં ગઈ.

'સાધુચરણ ત્યારે ધાબળા ઉપર યોગાસન વાળીને બેઠા હતા, લાલચોળ આંખે એણે સોદામિની તરફ જોયું.

બારણું બંધ કરીને સોદામિનીએ એક વાર ઓરડામાં ચારે બાજુ જોયું. ઓરડામાં કાંઈ નહોતું. ને ત્યારે એણે બે વાર નિસાસો મૂકી દબાએલા તીણાં સાદે કહ્યું: 'ત્યારે તો પેલો મુખ્યજી કાઢી બોલું નહોતો બોલતો !'

સાધુચરણ ત્યારે માઠ તથામાં હતો. મંબીર સહે એણે પૂછ્યું: 'શું કહ્યું હતું મુખ્યજી કાઢીએ ?'

'જે કહ્યું હતું તે સાચું છે. કહ્યું હતું કે તમે ગંભીર પીએ છો.'

માથું ડોલાવતા ડોલાવતા સાધુચરણ બોલ્યો: 'હા પીઉં છું, ગંભીર પીતાથી સાધનામાર્ગમાં સમજ પડે છે.' કહી એ થોડુંક હસ્યો.

સોદામિની સળગીને બોલી: 'મુઝામાં મધ્ય તમારો સાધનામાર્ગ! એ વાત મોંમાં લાવતાં શરમ નથી આવતી! અને જો સાધના જ કરવી હતી તે થોડું મુઝા પાડા ફર્મા? અરે, મારી ડોળા બેઠે સંસાર બે દિવસમાં જ તમે સળગાવી મૂક્યો !'

સાધુચરણ જરા મરમ થઇને બોલ્યા: 'સળગાવી મૂક્યો? કઈ રીતે ?'

'કઈ રીતે? હજી ચે તમે પૂછો છો કઈ રીતે? દીકરીનો આવો સારો સંબંધ તમે ધવા ન દીધો. દીકરા અંદરમાં નોકરી શોધી આવ્યો તો એ જ તમારી ગાંઠની ટેવને અજે ફેક મૂક અને હવે જમીન ખેતરને અજે પણ છોડારાની પાછળ પાયા છે. ક્યાંતો કાણુ વિધુ દાગરા, જે એને માટે છેલ્લા સાથે બાંધવા બેઠા? હવે નોકર પાસે મંચારીને બહેર રીતે ગાંઠે પીવે ચડે કરો છો! સળગી જવામાં હવે બાકી શું રહ્યું ?'

સાધુચરણ એકાએક સનમે પહોંચી મથા. નેરથી ગાળ ગાળને એ બોલવા લાગ્યા: 'બૂજામૂજ ગંભીર પીઉં છું, મારી મરણ છે ને પીઉં છું, આ કૈંમ કહ્યું છે? આ જર જમીન ને ઘર-મકાન છેકોર્ન! માડું. માડું, માડું છે આ બધું. અને ફાવશે એવ કરીશ.'

સોદામિનીની આંખોમાંથી અંધારા ઝરવા લાગ્યા, તીણા પણ ધીમા અવાજે એ બોલી: બહુ ગાંઠે મા, બધા ચે જીધે છે. જર જમીન ને મરમકાનના ચાલિક એક દિવસ તમે હતા, પણ હવે તમે નથી જમીનદારોની ખાતાપત્રીમાં જોશો તો ખર્ચ-પડશે કે હવે નિમાઇ માલીક છે. આ ધરનો કર્તા-હર્તા એ

જ છે. ધર્માદ કરવાનો તમને જરા થે હક્ક નથી, સમજ્યા ને ?

અને એકાએક કપાળમાં ઘસુનો ધા પડતો હોય તેમ સાધુચરણ બાનમાં આવી ગયો. સૌદામિનીનું આ સ્વરૂપ એણે અગાઉ ક્યારેય નહોતું જોયું. એ એકાદશે એનાં તરફ જોઈ રહ્યો ને પછી મૂઠની જેમ બોલ્યો : / મારો કંઈ જ હક્ક નથી ?

‘ના, નથી. આ વાત બરાબર સમજ લેજો. તમારા આ બધા નાનજોડિયાવેશ આ ધરમાં નહિ ચાલે. આ દેવલી વાત કહી દઈ છું.’ બોલી સૌદામિની એ ચોરડો છોટી આવી ગઈ.

ભગવાંજીનું હજુ થતું હતું. કુકા-કામકા હજુ જાગ્યા થે નહોતા, એ સમયે સૌદામિનીના ચોરડાના બારણા પર ધીમા ટકારા પડ્યા. સૌદામિનીની આંખમાં ભીષ નહોતી. આંખો ફાડીને એ પડી હતી. ભક્ષા ધર્મ બારણું ખોલીને જોયું તો સાધુચરણ ભીષા હતા. એના શરીર પર એ બાબ્યા હતા તે દિવસના જેવો જ એક ભગવો ઝંઝો, ખરે કામળો ને અમલમાં એક જુની ઝોળી હતી.

સૌદામિનીને હાથના ઇશારા વતી જરા દૂર પોતાની પામે બોલાવી મૂકુ સ્વરે એ બોલ્યા : ‘લક્ષ્મી હું જઈ છું.’

સૌદામિનીનું મનું જાણે કોઈએ ક્યાંય હતું. રૂંધાતા આસે એણે પૂછ્યું : ‘જવ છે ?’

‘હા, લક્ષ્મી; સંસારમાં મન હવે નથી ચોરતું.’ થોડી વાર નિરતબ્ધ રહી રૂંધાતા મજે એ બોલી : ‘મારા બોલવા પર ગુસ્સો કરીને આવ્યા જવ છે ને ?’

માયું હલાવી સાધુચરણ બોલ્યા : ‘ના, એથી નહિ, પણ તારી વાત સાચી હતી. આ ધર પર હવે મારો અધિકાર નથી.’ ને જરા અટકીને એ બોલ્યા : ‘પ્રથમ ને દિવસે ધર છોડીને ચાલ્યો ગયો એ દિવસે મેં જૂલ કરી હતી. ને ત્યાર પછી ત્યારે

પાછો આવ્યો તે દિવસે એ કરતાં થે મોટી જૂલ કરી. લડોની પરંપરામાં જ નિંદગી વીતી મઠ. સાચો મામ જાણી જ ન શક્યો :—વિધિના લેખ !’

સૌદામિની તરફથી જવાબ કૃપે કંઈ જ ન સંભળાયું. સાધુચરણ ત્યારે સહેજ હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યા : ‘તમારો એક ધાનજો લીધો છે. માનું છું એથી તમને કંઈ અમલ નહિ પડે. કીક ત્યારે મઠે છું. લક્ષ્મી, વધુ મોડું નહિ કરું. અંધારું છે ત્યાં સુધીમાં જ મામ છોડી જવા પ્રમ્થું છું.’

અને આમ જનાં સાધુચરણે જરા મોડું કયું. સૌદામિની કંઈક આમલ કરશે, એને જતો રોડરી એમ માનતો હતો. પણ આખરે એક જાગે છોડા શ્વાસ લઈ એ આશ્ચર્યહીન—આત્મીયહીન પૃથ્વીના માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. જતી વેળા ઉપાસા બારણામાંથી બંધતી પુંડું મોં એણે એકવાર સતૃષ્ણ આંખોએ જોઈ લીધું.

સૌદામિની કાષ્ટવત્ બિભી જ રહી. એની આંખ-આંખી નીરવ આંસુ વહેવા લાગ્યા, જનાં જરા નેટરો થે વિરોધ દેખાડી એ પતિને રોકી ન શકી.

x x x

અર્ધનાં પ્રથમ કિરણો હજુ પ્રકાશતાં હતાં, સવાના ચોરડામાંથી બહાર આવી સૌદામિનીએ બેઠલા સાદે, દમણાં જ બેઠેલી વહુને કહ્યું : ‘વહુ બેટા, તલાવડીમાં એક કુનકો મારી આવ્યો ને ઝટપટ રસોઇ ચરૂ કરી દો. નિમાઈને આજે સહેજમાં જવુ છે. વહુની આંખોમાં પ્રશ્નદષ્ટિ જોઈ એ બોલી : ‘કાલી મઠ ને મુરતિયો જોયો હતો એની સાથે વાતચીત પાકી કરવી પાશે ને ? પોપ મહિનો તો હવે આ આવ્યો !’ x

x સરદિનું બંધોપાધ્યક્ષ દૃષ્ટ પાતાંઓના નવો જ રમણિક રોપાણી અનુવદિત પ્રગટ થયેલ સંપ્રદ ‘અશ્વજિ’ માધી

[૧] આખરનો સવાલ

એ

ક આધિ વિધવા બહેનને ખખર પડી કે હું એના કામમાં મદદરૂપ થઈ પડીશ એટલે એ મને મળવા આવી કહે: 'મેં સાબજ્યું છે કે તમે લોઠાનાં ઘણાં કામ કરો છો. મારું મરીજનું એક કામ કરી આપશો તો તમારો મોટો પાડ માનીશ.'

મેં એ બહેનને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: 'કાંઈ જાતનો સંકોચ રાખ્યા વગર જે હડીકત હોય તે જણાવો. મારાથી બનશે તેટલી તમને મદદ કરીશ.'

એ બહેને કહ્યું: 'મારૂં લોઠામાં નાક કપાઈ ગયું છે. મારી દીકરી નાસી ગઈ છે.'

મેં પૂછ્યું: 'કેટલો વખત થયો?'

બહેન: 'પાંચેક મહિના થયા.'

હું નવાઇ પામીને બોલ્યો: 'તમે આજ સુધી શું કર્યું?'

એ બહેન આખ્યા ઝળઝળિયા લાવીને બોલી: 'હું મા થઈને આજ સુધી એાઈ પચ વાળાને જેસી રહી હાઉં છું! પણ છોડી એવી કમતિની નીકળ્યા કે અણું સમજાવી પણ એકની એ થતી નથી.'

મેં કહ્યું: 'ત્યારે તો એ હાલ ક્યા છે તે તમે જણાવો છો.'

બહેન: 'અમદાવાદમાં છે. હું એને સમજાવવા બેપાંચ વખત જઇ આવી પણ એ માનતી નથી.'

મેં પૂછ્યું: 'ત્યારે તો એ ત્યાં સુધી હશે?'

બહેન: 'સુખ તો જાગ્યાને ઘેર ચ હોય તો એમ કંઈ કોઇના ઘરમાં ચેસાવું હશે?'

હું: 'છોડો કંઈ નાતનો છે?'

બહેન: 'છે તો નાતનો જ થઈ.....'

મેં વચ્ચે પૂછ્યું: 'તમે કંઈ નાતનાં છો?'

બહેન: 'પાટીદાર.'

મેં કહ્યું: 'તેમાં જ તમે નાતના છોડો મારે પણ જાગ્યો શબ્દ વાપર્યો! તમને લોઠાને બોલું મિથ્યાભિમાન બહુ છે.'

બહેન આંખમાંથી આંસુ લાવી બોલી: 'ના, બાઈ. મને એવું બોલું અભિમાન નથી. પણ મૂએ એ છોડો મારી છોડોને બોળવી એટલે મને એના ઉપર રીસ છે.'

મેં પૂછ્યું: 'તમારી દીકરી અને એ છોડાને પરિચય ક્યાંથી થયો?'

બહેન: 'મારી પડોશમાં એનો મોટો બાઈ રહેતો હતો. એ મામમાં ખાસ્તર હતો. એને ઘેર એ આવતો જતો.'

મેં પૂછ્યું: 'તમારી દીકરી કેટલા વર્ષની છે?'

બહેન: 'વીસ વર્ષની.'

હું: 'તો અત્યાર સુધી પરણારો કેમ ન હતી?'

બહેન: 'નાતમાં ૨૦-૨૫ વર્ષની છોડીઓ વર નથી મળતા તે કુંવારી છે, પછી મારી રાંઠી રાંઠી બાઈની દીકરી કુંવારી હોય તેમાં શી નવાઈ?'

મેં પૂછ્યું: 'હવે તમને વાંધા શું છે? એ છોડો સાથે પાંચ મહિનાથી છે પછી એને ઘેર લાવવાના શો અર્થ છે?'

બહેન: 'વાંધો તો મોટો. અમે મોટા મામના એટલે નાના મામનાં છોડાને કન્યા અપાય નહિ છોડી નાસી હોય તેને પાછી લાવ્યાના કિસ્સા તો બનતા હોય છે.'

મેં કહ્યું: 'આમાં હું તમને કંઈ મદદ કરી શકું તેમ નથી નથી. ૨૦ વર્ષની છોડી એક કમાતા માણસ સાથે ગજાપુરીથી પરણે તેમાં બોલું શું છે! વળી તમને નાતમાં વેર નથી મળતો ત્યારે એવું

પંજી સરવાથી તમારી જવાબદારી ઝાઝી થઈ છે માટે હવે જિંદગીમાં થયા વગર બેસી રહો.'

બહેન : 'એ ખરું જાણ, પણ આ તો મારો આખરનો સવાલ છે !'

એ બહેન મારી પાસેથી નિરાશ થઈને ચર્ચ તે તે પછી બીજા મહિને અગાઉ કાઠમાં બેઠી ચર્ચ ચર્ચ; વકીલની સલાહ પ્રમાણે એણે પેલા છોકરા ઉપર દીકરી ભથ્થાનો જવાબો કેસ કર્યો હતો અને આજે એની મુદત હતી. એ દીકરીને અને પેલા યુવકને હું મળ્યો. દીકરીને ત્રીજા મહિનો જતો હતો. ખરે જણે રીતસર લગ્ન કર્યું હતું. આટલા સુધી હકીકત પહોંચ્યા છતાં એ બહેનને પેલા આખરનો સવાલ સતાવતો હતો. અને વકીલ એ સવાલને ચોપણ આપ્યો જતો હતો !

[૨] અનાદી ગેજર્ડેટ

.....**ઓ**નાદી ગેજર્ડેટ છે. કાંઈ કાંઈ કામોમાં મેં એમની મદદ લીધેલી એટલે એક ખોળ કામમાં મદદ ગેજર્ડેટ હું એમની પાસે ગયો. સલાહ હતો એક બહેનનો. એ બહેન હુંવારી હતી અને એક યુવક સાથે સંબંધમાં આવી હતી. યુવકે મોટી મોટી વાતો કરીને એને ફસાવી હતી. હવે તે લગ્ન કરવા ના પાડતો હતો. વાત એવી બહાર હતી કે જો એ લગ્ન ન કરે તો છોકરીનું જીવન મુશ્કેલીમાં જાય. છોકરી પણ લાવનાશાળી હતી એટલે કદાચ આપઘાત કરે એમ એનાં માખાપ ને લાગતું હતું.

એ યુવક આનાદી ગેજર્ડેટનો પરીચિત હતો. મને લાગ્યું કે એમની મદદથી એ યુવકને સમજાવી શકાતું હોય તો સારું. હું તે કારણે એમને મળ્યો. એમણે મને કહ્યું કે જરૂર પોતે એને સમજાવી શકશે. પણ તે વાત એ યુવક સાથે હું થયે છું તે પહેલાં મારે એ બહેનને મળવું જોઈએ. એની પૂછપરછ

કરવી જોઈએ

મેં કહ્યું : 'છોકરી બહુ સરળ છે. એણે બધી વાત મને કરી છે. તમારે જે પૂછવું હોય તે મને પૂછો. હું બધું જાણું છું.'

આનાદી ગેજર્ડેટ : 'એ ખરું, પણ એ છોકરી તમે કહો છો તેવા સરળ છે કે એ રમત રમે છે તે એને જોવા વગર મને થી ખબર પડે ?'

હું : 'મારો ખાતરી.....'

'આવા કામમાં તમે ઉતરાઈ જાઓ તેવા છો. તમારું કામ રહ્યું સેવા કરવાનું, એટલે હંમેશાં સેવકો કોઈ દુઃખ રહતું આવે એટલે એ સાચું માની લે છે. જ્યારે એવા પણ કિસ્સા અને છે કે એમાં ખનાવટ પૂરેપૂરી હોય.

મેં કહ્યું : 'મને વાંધો નથી. એ બહેનને તમારો સુલાહાત કરાવું.'

પછી હું એ બહેનને તેડી આનાદી ગેજર્ડેટ પાસે ગયો. એમણે જે સલાહો પૂછ્યા હતા તે પૂછ્યા. એ બહેને જવાબો આપ્યા.

મને પછી આનાદી ગેજર્ડેટ કહે : 'હવે હું એ યુવકને મળીશ. જરૂર પડે તો ખરે જણને આવણે મેળો કરવા પડે.'

મેં કહ્યું : 'મને વાંધો નથી. તમે એ જાણીને ક્યારે મળશો ?'

આ. ગે. : 'આજે રાંધે હું એને જોવાનીશ.'

હું : 'તો મારે ક્યારે મળવું ?'

આ. ગે. : 'રાત્રે તમે આવજો ને.'

હું રાત્રે મળ્યો. પેલા યુવકે નિર્મળતા તો કબૂલ કરી હતી. પરંતુ લગ્ન અંગે માતાપિતા વિરોધનો મુદ્દો જોમો કર્યો હતો. એટલે એનાં માખાપ સાથે પ્રથમ મળી લેવું એમને સમજાવવા. એક છોકરીની જિંદગી ધૂળ માથે છે તેનો ખ્યાલ આપવો

અને એ કાગળ પેલી બહેન સાથે હું બીજો દિવસે
ઝોનરરી મેંજરેટને ત્યાં જવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં
એ જ પોતાની ધોડાગાડી લઈને આવ્યા. મને
કહે : 'હમણાં તમને આમાં ન ભેગવું' એ જ કીક
છે. તમને અનુપયા માણસ તરીકે માની પોતાની
આજ્ઞને લીધે એનાં માતાપ કદાચ ના પાડી બેસે,
તે કરતાં હું જ એમની સાથે વાત કરું. બહેનને
મારી સાથે લઈ જઈ હું એટલે તેની પાસે એમવું
દિલ પીશવે તેમ વિનંતી કરાવીય. પછી મારી ધોડા
ગાડી જ એને અડી પાછી ચૂકી જશે.'

મારે તો કોઈ રીતે એ બહેનને પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય
હતો અને આવા કામો જે બ્યક્તિએ સામાનો પ્રેમ
સંપાદન કર્યો હોય છે તે સહેલાઈથી ઉઠેલી શકે છે.
એવો મારો અનુભવ હતો એટલે મેં લાંબો વિચાર
કર્તા વગર કહ્યું : 'તમને જેમ ગોઠે તેમ કરે.'
અને તેમની સાથે એ બહેન ધોડાગાડીમાં બેઠી.

એ વખતે એનું મોં ભોંય હોત તો અજાન હતું.
એ બીજાએની આંખમાં નીચી ઉતરી ગઈ હતી
માની એના બદન ઉપર લજ્જા એટલી બધી ફરી
વળી હતી કે એ ઊંચું પણ નોંઘી શકતી ન હતી.
પર જવા ઉપડતા હોય તેમ પણ મને લાગ્યું
હતું. એ ગઈ છતાં હું એના એ જ વિચારમાં પડી
ગયો હતો. દર્શિત ભેવા જાણે તો બંને હતાં છતાં
પ્રશ્ન લહેણદાર જેવો દેખાર હતો. ઓ દેણદાર જેવી
રાંક હતી !

એ વિચારને વાગેળનાં મેં રંટિયો ખાટ્યો.
ત્રીજી પૂછી 'પૂરી કરો ચોથી હાથમાં ઝાડું' હું ત્યાં
એ બહેન દોડતી, હાંફતી આવી. મારી પાસે આવતાં
હમણાં થઈ ગઈ. અને મોં છટ્ટી ગયું. કુસર્કા ઉપર
કુસર્કા બરવા લાગી.

હું તો આમો જ બની ગયો. છે શું ?
અને એની પાસેથી મેં જે સંલગ્નું તેથી મારી
ધરતી ચક્કર લેવા લાગી.

મેંજરેટ એને ધોડાગાડીમાં બેસાડ્યા પછી

અનાડીપણું શરૂ કરી દીધું. પર વતી એના પર
એકે એકા શરૂ કરી હતી. આંખમાં ચોખ્ખો વિકાર
દેખાતો હતો. એણે લજ્જા હોડી હાકરીને હાથ પણ
પકડ્યો.

છાકરી ફરતી ગઈ. ધોડાગાડી હાંકનાર એને
માણસ હતો એટલે કહેવા છતાં ન જિભી ગમે તો
અને ધોડાગાડી પોતાને હસાવવા બીજો લઈ જવાની
હોય તો પણ શું બખર ! એ વિચાર સાથે છાકરી
ચાલતી ધોડાગાડીએ બહાર ફરી પડી. હરિણી છિન્ના-
રીના પંજામાંથી નાસી છુટે તેમ એ દોડતી માથે
આવી હતી !

[૩] પાઘડી ગામમાં પેઠી

એ કાંઈ એ મને કહ્યું : 'મુબઈ અને બીજા
સહેરામાં મકાનોની પાખડી છે તેને કાઢવા સરકાર
ફરે છે, પણ એ ટેક ગામમાં પણ પેઠી,'

મેં પછુપું : 'મામડામાં મકાનોની ! એવી તથા
ક્યાં છે ?'

ભાઈ : 'મકાનોની નહિ તો બીજાની, પણ ખોટી
રીતે પેસા આવવા પડે એટલે પાખડી જ કહેવાયને ?'
હું : 'એટલે ?'

ભાઈ : 'મજોતધારો કરીને સરકારે જમીનદારો
અને ખેડૂતોને લાગી મારવાનું જ ક્યું છે.'

હું : 'જા તો જૂની વાત છે, ચાલતી ફિલિસ્ટીન
નવો ચીસો પાડવાનો યામ એટલે મધ્યે તો થવાનું,
પણ એથી બીજાને સરકારે જે કોઈ કાર્યો ન
કરે તો, પછી નવી વ્યવસ્થા જન્મે શી રીતે !'

ભાઈ : 'પણ એથી નવાં અનિષ્ટ જન્મે છે તેવું
શું ? જે પાખડી સહેરામાં હતી તે મજોતધારોનાં
કાગદાથી ગામડામાં પણ આવી.'

હું : 'એ અનિષ્ટની મને વાત તો કરે.'

સાધુ: 'કેવળભાઈએ કલ્યાણભાઈ પાસેથી ચાર જમીન છ હજારમાં રાખી. જમીન વેચનારે વેચી અને બેનારે લીધી. પણ એથી જમીનનો કબજો ને એટલે પાસે હોય તે છોડે ત્યારે બેનાર બેરી શરૂ ને? શહેરમાં બર રાખનાર રાખે અને વેચનાર વેચે પણ વાહુન ખાલી ન કરે ત્યાં સુધી રાખનારને રહેવાનું ન મળે તેવી જ દશા જમીનમાં થઈ. પરિણામે ને બહો શહેરમાં છે-પાધરીની તે જમીનમાં પણ આવી પહોંચી. કેવળભાઈએ જસો રૂપિયા બેઠૂને પાધરીના આખા ત્યારે એણે જમીનનો કબજો ડોર્યો.'

હું: 'આ નવા અનિષ્ટની વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયો.'

સાધુ: 'નવા નવા કામગીરી થવાથી જીવટ લોકોનું નૈતિક પતન વધતું જાય છે. કામદા કરવાથી કંઈ લોકો સીધા ધવાના નથી. ઊંટે ક્યાં દેશ તો માણસે ક્યાં કાઢ્યા, એના જેવો ઘાટ બધા કામદારમાં થવાનો.'

[૪] કોઈ ધણીધોરી નથી!

ગામમાં મોટર અકસ્માત થયો. પોલીસ કેસનો પ્રસંગ ઉઠ્યો થયો. પણ એ વાતનું કોઈ ધણીધોરી ન હોય તેમ કેસ હાઇ કોર્ટમાં લેતું નથી.

ધણી (ચાણુવાળો) કહે: 'તમારો સંબંધ અમારી સાથે થવાનો છે એ ખરું; પણ રીતસરનું લમ ચડ્યું નથી એટલે અમારાથી તમારું ધણીધણું કરાય નહિ!

જુનો ધણી (ચાણુવાળો) કહે: 'અમારી સાથે તમારા જુટાઉંડા થઈ ગયા છે એટલે અમારે ને તમારે કંઈ લાગણું વળગણું નથી!'

આ મોઢાણુ થઈ વડોદરા રાજ્યનું મુખ્યમંત્રી નિમિત્તકરણ થયું તેમથી, અમુક અમુક ગમે ત્યાં કચાડો તાણુકાચીંદી કિંદો સંધમા આવી ગયાં. કિંદો સંધમાંનાં ગાયકવાડીવાળા તાણુકામાં આવી ગયાં. એ પ્રસંગે.....ગામ કિંદો સંધમાં તાણુકામાં પહેલો આગરો આવી ગયું. અને એ રીતે એનો આખો કારોપાગ બદલાઈ ગયો. તાણુકા બદલાયો, ચાણુ

બદલાયું. ખીછ કચેરીઓ પણ બદલાઈ ગઈ.

સામેજીની ત્રીછએ એ મામતો એક ભાઈ આ વાત કરી રહ્યા હતા કે અમારી આ સ્થિતિ છે!

મોટર અકસ્માતનો પોલીસ કેસ ન તો નવા માણુએ લીધો, ન જુના માણુએ લીધો. એવી જ જ રીતે મામતો એક-બેરી થઈ એની ફરિયાદ પણ કોર્ટ સાંભળે!

[૫] જાહેરાતની કળા

મ્યુ

નિસિગલિદીના હજી વોર્ડમાંની મારા એક જુવાન ડોક્ટર જીભા ધવા હતા, એ પોતે મુંદણીમાં જીભા ધાવ તેવી મને કમ્પના પણ નહિ આવેલી. વળી એવાં નવા માણુએ પ્રેક્ટીસ જમાવવાની હોય ત્યાં એ સેવા મોટે વખત ન કાઢી શકે એ પણ એાખુનું હતું. વળી એનો દેવભાવ એવો હતો કે મુંદણી જેવા મંદા વાતાવરણમાં એ પડે નહિ.

અને છતાં મેં પેપરમાં વાંચ્યું કે એ પણ એક લિમેડ્યાર છે!

મેં મન વાળ્યું કે, બહુ રહના વસુંધર છે! માણુસ ક્યારે મું કરે તેવું કંઈ કહેવાય નહિ.

આમ મન સારે સંતોષ માન્યો હતો છતાં રજાર મજાનું થયું ત્યારે હું એ ગયાં કાઢવા વગર રહી ન શક્યો.

મેં ડોક્ટરને પૂછ્યું: 'તમને મ્યુનિ.માં જીભા થવાનું કેમ સૂઝ્યું?'

ડોક્ટર હસ્યા.

મેં કહ્યું: 'તમને આ વોર્ડમાં આખા ૭ મહિના થયા છે એટલા વખતમાં લોકો તમારી કંઈ યકિનના અનુભવ ઉપરથી ચૂટે?'

ડોક્ટર : 'મારે સુંઠાવું હોય ત્યારે આ બધું વિચારવાનું હોય.'

હું : 'મારે સુંઠાવું છે જ નહિ. મને એ બધું કરવાનો વખત પશુ ક્યાં છે! મારે તો દાદા કોઈ હિસાબે, પ્રેક્ટીશ જમાવવી છે.'

હું : 'તો પછી તમે જિભા શું કામ થયા? કોઈના કહેવાથી ?'

ડોક્ટર : 'કોઈના કહેવાથી જીભો થાઉં તેવો કાચો છું નથી.'

'તો ?'

'મારે પ્રેક્ટીશ જમવની છે.'

'પશુ એને અને આને શું સંબંધ ?'

'મારે મારી નહેરાત કરવી હતી. આ વોર્ડમાં હું ડોક્ટર છું એ જ લોકો દલુ નજીક નથી. હું જિભો થયો તો દદાડેનો જ વોર્ડના લોકો પૂછપૂછ કરતા થઈ ગયા કે એ ડોક્ટર કેણું ક્યા દવાખાનું છે! કેવો ડોક્ટર છે !'

હું દસી પડ્યો.

ડોક્ટર : 'એ રીતે મારો હિદ્દેશ મારી નહેરાત કરવાનો છે. હું સુંઠાવા માટે ખર્ચ કરવાનો નથી લોકોને ઘેર આંટા મારવા જવાનો. ફક્ત કોર્પોરેટ જમ ન થાય તેટલા મત મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો છું. અને એ રીતે થોડા ખર્ચે મેં મારી નહેરાત કરવાની આ નવી કળા શોધી કાઢી છે.'

★

સામાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧ ગિદ્દલીદંડા : (પ્ર અમદાવાદ બ્યાબામ મંડળ; મૂલ્ય, ચાર આના; લે. વાસુદેવ મદ) ગિદ્દલીદંડાની રમતનું વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર.

૨ તમારા હાંત જાળવો : (ડૉ. કેપુચર દોરાજી ઝાલા, નવસારી)

હાંતની જાળવણીને લગતી તથા બીજી પરચુરસુ સામગ્રીની ચોટલી.

૩ છિપા ચન્નાના : (સં. છોડુભાઈ સુધાર; પ્ર. ચરોતર એન્ડુકેશન સોસાયટી, આણંદ)

હિંદુસ્તાની કલાણીઓમયિ હિંદુસ્તાની યીજનારાઓને માટે હિતસાહી સંપાદક ચૂરલી ૧૫ કલાણીઓનો સંગ્રહ.

૪ અમર ગાંધીજી : (સ. સોમાભાઈ બાવસાર પ્ર. ચરોતર એન્ડુકેશન સોસાયટી, આણંદ;

મજુ આના)

વંચવાની શરુઆત કરતાં આજો અને પ્રોફે માટે ગાંધીજીના જીવનને રજૂ કરતા બાલભોજ લખાવટવાળા પાઠો.

૫ ચાર સુંદર સંવાદો : (લે. સુનીલાલ ક. કાઠ; ગૂર્જર મંથરન કાપોલય, અમદાવાદ; શાત આના)

આજકાલ સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવા બાલભોજ દળવા સંવાદોની ત્રીજી આવૃત્તિ.

૬ ટન-ટન-ટન-ટન (ઓ. કપિલા કોઠાર; પ્ર. ઉપર મુજબ; મૂલ્ય, ૭ આના)

મંદ અને મંદો વિશે જાણકારને રસ પડે એ રીતે મજુ માહિતી આપતી આવકાર પાવ પ્રસ્તિશની ચોથી આવૃત્તિ.

★

કનિયા આખીતું સુખ જોવાઈ ગયું છે, કારણ કે એ બધાંથી ઉદ્ધત છે એ પદાર્થ વિષે જ થઈ શકે છે. આત્મા 'એ હશે?' એવો પ્રશ્ન પણ નથી; 'એ હોઈ શકે?' પ્રશ્ન હોતો થયો છે.

★

સુરકેલોમાંથી રસ્તો ત્યારે મળે છે, જ્યારે માણસ બીજાની નહિ, પોતાના મનની સલાહ લે છે, પણ સરત એટલો કે એ મન હોયું જોઈએ ઈચ્છા નહિ.

★

એક વખત એક નાસ્તિક એક સાધુ પાસે આવ્યો: 'જે હાથ લેડીને બોલ્યો: 'મહારાજ! હું ચમત્કાર નમસ્કારના પંથમાં માનું છું. ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ!'

સાધુએ પ્રેમથી તેની સામે જોયું: 'મીઠેથી કહ્યું: 'પણ શ્રદ્ધાને આધારે કંઈક ઊડનારને જ એ મળે છે હાઈ! એનું શું?'

★

અચાનક તમારા મનમાં ઊભા થયેલા રખડુ વિચારો જ તમને રખડાવી મારે છે; જે વિચારને તમે કોઈ યોજનાની સંકલનામાં મૂકો, એ તો તમને એમાં રહેલા સદ્ અસદ્ અંશ વિષે કંઈક તો કહે ને કહે. પણ રખડાવી મારે છે એ તો પેલો અચાનક આવતો રખડુ વિચાર! સોલો ઉડ્યો-ને કામ કયું. એ એક વખત ભગવાન તથાગતે પોતાના શિષ્ય મંડળને કહ્યું: 'આપણે શાંત બેશો, ને આંખને આંખનું જોવાનું કામ કરવા દો તો!'

તરત મંડળી આખી શાંત બેસી ગઈ. પણ આંખ શું કામ કરે? એનું કામ તો જોવાનું. જોવાનું બીજું કંઈ તો ત્યાં હતું નહિ! સો ભગવાનને નિહાળી રહ્યા.

થોડો સમય ગયા પછી ભગવાન તથાગતે કહ્યું: 'ખોલો તો મેં આટલો વારમાં કેટલો વખત મારી જોવાની સ્થિતિમાં દેરદાર કર્યા હશે, કોઈએ અવલોકન કયું છે?'

એક શિષ્યે તરત જવાબ વાળ્યો: 'ભગવન! દસ વખત!'

બીજાએ કહ્યું: 'પ્રભુ! માત્ર ત્રણ જ વખત!'

ત્રીજાએ હાથ જોડ્યા: 'એક પણ વખત નહિ ભગવાન!'

મંદ સ્મિત કરીને ભગવાને જવાબ વાળ્યો: 'તમારામાંનો દરેક સાચો; પણ મેં મારી શરીર સ્થિતિમાં ને અંધજામાં દેરદાર કર્યો છે, સત્યોત્તર વખત!'

'હાં!' વધારે નવાઈ લાગી.

'આંખ આપણી આપણને આટલું બધું ઉતરી શકે છે, કે જેના ઉપર તો કાણ હોવાનો આપણો દાવો પણ છે, તો મન આપણું, આપણને કેટલી બધી ખોટી સ્થિતિમાં હરપણે બમાવતું હશે? એ મનને સાચી રીતે પકડવાને કેટલી બધી શાંતિ જોઈએ એનો આ એક અખતરો ગણો ને!'

બધાંનાં અંતર આ રહસ્યને પામતા બક્ષિતનવ્રતાથી નમી રહ્યાં!

★

આપણે સૌ એક બોલથી બુદ્ધ પડ્યા છીએ તેમાં લોભ કારણ રૂપ નથી: અસતોય

પણ ખરા કારણ રૂપે નથી : સ્પર્ધા અને સરસાઈ પણ તેના મૂળમાં નથી. તમામ પ્રકારની જુદાઈના મૂળમાં એક જ 'વસ્તુ ચક્રવર્તી' ણીને રાજ કરે છે : શંકા-ભય. એ ભય જ પછી જુદાં જુદાં રૂપ ધારે છે !

★

લોકોને નવરાશના વખતમાં ધર્મજ્ઞાન સાંભળવાનું મન થાય છે, ત્યાં સુધી ધર્મજ્ઞાન એમને કાંઈ આપશે નહિ. સિવાય કે શબ્દો. ધર્મજ્ઞાન, ખરેખરા વ્યવસાયમાં, સાંભળવાની વસ્તુ છે એ વાત અંતરમાં ઉગશે ત્યારે ધર્મજ્ઞાન કાંઈક આપી જશે.

★

આ એક નવાઈની વાત નથી, બીજામાંથી વૃદ્ધ ઉગતું માણસો હમેશાં જુએ છે, અને છતાં શિશુમાંથી સમાજ થવાનો છે એમ કોઈ જ માનતું નથી !

★

અગ્નિને ચેતવતાં માણસ આટલી બધી સંભાળ લે છે, અને છતાં પોતાની તેજસ્વી શક્તિ વિશે તે એ ગર્વ જ કરે છે ! એ તેજને પણ પ્રકાશ આપવો ઘટે એમ એ

માનતો જ નથી ! પણ શું દુનિયાની લક્ષીયતા કરણતા એ તેજસ્વી વ્યક્તિઓના અંધકારમાંથી જ જન્મ પાતી નથી ?

સર્વવૃત્તિ વિનાની શક્તિ-માણસ જ માથે અને માટે એ મોટામાં મોટો શાપ છે

★

ભયના પ્રકાર ત્રણ : કાં ઈશ્વરનો ભય કાં માણસનો ભય. કાં ભત ભય. ઈશ્વરનો ભય-એ અર્થહીન. ઈશ્વર તો સૌને નિર્ભયતા માટે છે. માણસનો ભય-એ ભીરૂતાની આપવા અવધિ એટલે ખૂદો ભય માણસને પોતાની અંતરનો છે, ને એ ભય ટાળવાનો ઉપાય એની પોતાની પાસે છે.

★

પતિતને મોટામાં મોટું આશ્વાસન સાધી પેદાંત કથામાંથી ન મળ્યું. શાસ્ત્રમાંથી પણ ન મળ્યું. પણ એક સાદી વાતમાંથી મળ્યું એ સાદી વાત આટલી જ હતી. જેમ માને પોતાના નબળામાં નબળા છેકરા ઉપર ઉલટો વધારે પ્રેમ હોય છે, તેમ જ ઈશ્વરી શક્તિનું સમજવું, એ નબળાને મહદ આપણ વધારે ઉત્સુક હોય છે.

★

રેખા.

તારી : ઈશ્વર પેટલીકર

રોજ ધરોજનાં જીવન ધનકાર રજુ કરતું માસિક વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂપિયા છ પરદેશમાં રૂપિયા આઠ. આટલા લવાજમમાં ત્રણ રૂપિયાનું લેટ પુસ્તક પણ મળે છે. આહુ વર્ષનાં લેટ પુસ્તક તરીકે શ્રી. પેટલીકરની નવી નવલકથા છપાય છે. આહુક થવા માટે લખો :—

વ્યવસ્થાપક : રેખા,

C/o. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. હરનાન્દીજ પુલ પાસે, અમદાવાદ-૧.

નવાં સુંદર પ્રકાશનો

શિક્ષણ

દિવારવજન બાળકોના કારા કિં. ૧-૮-૦	જીવનમાં અખતરાની પો. ૦-૬-૦	ગિજુભાઈ નર્મયસુણ કથા કિં. ૫-૮-૦	ભગવાન પરશુરામ જુજરાતી સાદિત્વની પૌરાણિક કિં. ૫-૮-૦	ક. સુનરી ભવ્ય- નવલકથા પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં ગિજુભાઈ રીતે લક્ષ્ય કિં. ૨-૦-૦	બાળામાં અર્ધો વિપવની ગંભીર ચર્ચા કરે છે. પો. ૦-૭-૦	ભાષા શિક્ષણ શિક્ષણશાસ્ત્રીની ચર્ચા કરે છે. પો. ૦-૭-૦	લોભહચિણી ભગવાન પરશુરામની લોભાદેવીના જીવનને રંગ કિં. ૪-૦-૦	ક. સુનરી વીર પત્ની કાંતી નવલ પો. ૦-૮-૦
ચાર શૂભોર્ધા સામે કિં. ૧-૪-૦	ચોરચાતી આલતી ધરણેલી પો. ૦-૬-૦	કેળવણી જેળવણી લાલખતી પો. ૦-૬-૦	જીવનમાંથી જડેલી સામાજિક તેમજ બીજી આનો પ્રજ્વાળા વખતથી કિં. ૫-૦-૦	લીલાવતી સુનરી હૃદયમય વાર્તા- અપ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પોસ્ટર ૦-૮-૦
સોમનાથ જુજરાતી સુંદર સાચા પરિચય : કિં. ૪-૦-૦	જનપ્રસિદ્ધ તીર્થજીમિતો પ્રતિહાસમાંથી પો. ૦-૮-૦	રત્નમંદિરના તીર્થજીમિતો પ્રતિહાસમાંથી પો. ૦-૮-૦	ઇતિહાસ સંમેલન જુજરાતી વિષેની ઐતિહાસિક ભાષા વિદ્વાતા પૂર્ણ નિબંધો ને લેખો: કિં. ૪-૮-૦	નિબંધ સંગ્રહ સામગ્રીથી ને લેખો: પો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી જવામદ ઔણીની નવો કિં. ૧-૮-૦	આ વાર્તામાં એક રસપ્રવાસ રસાળો છે. પો. ૦-૬-૦	જયલિખ્ય વાર્તામાં એક રસાળો છે. પો. ૦-૬-૦	ડૉ. મધુરિકા સાગર પ્રતિષ્ઠાન માટે કથા પરથી રચાયેલું કિં. ૧-૪-૦	ક. સુનરી ફિલ્મ સુંદર નાટક પોસ્ટર ૦-૬-૦
પ્રતિપદાં આત્ર આત્રણીસ કલાત્મક ને કિં. ૨-૮-૦	ગોવિન્દ સ્વામી જીમરે રચાયેલો સંવેદનશીલ કાવ્યરૂપિ પો. ૦-૮-૦	ગોવિન્દ સ્વામી જીમરે રચાયેલો કાવ્યરૂપિ પો. ૦-૮-૦	પ્રાથમિક શિક્ષણ કિં. ૧-૮-૦	સોમાભાઈ પટેલ ગિજુભાઈ
ઉન્મેશ એકસો ગીતોના કિં. ૩-૦-૦	ઈન્દુલાલ ગાંધી ચાલીસ કાવ્યોના ભાવવાદી સંગ્રહ પો. ૦-૮-૦	ઈન્દુલાલ ગાંધી ચાલીસ કાવ્યોના ભાવવાદી સંગ્રહ પો. ૦-૮-૦	માટી ખડેન ચીજ વ્યવસ્થિત કિં. ૧-૪-૦	

ગુજર અંતરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો અમદાવાદ

દિનંદ સરનાના જાહેર આંધકામ
ખાતાના પ્રધાન ન પી. ગારગીસ કૃત

સભાશાસ્ત્ર

પ્રસ્તાવના લેખક દિન્દી પાલમેન્ટના પટેલા પ્રમુખ
માનનીય શ્રી. મણેશ વાસુદેવ માવસંકર.

આ પુસ્તકમાં સામાન્ય સભાથી ખાંડીને જાહેર
સભાના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રમુખની ફરજો. પોલીસની ફરજો, ખતાવારની
ફરજો, તથા સભાનું સંચાલન કેમ કરવું તેની વિગત
સુદૃઢ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

ધારાસભાના નિયમો પણ આપવામાં આવ્યા છે.
દરેક સાપ્તેમી, જાહેર સંસ્થાઓ, મ્યુનિસિપલ
પાલિકા અને સ્કૂલોને ઉપયોગી.

ટપાલ રૂા ૯

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૨-૦૦

મહા ગુજરાતી જનતાને સરજી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાઓની
માહિતી આપવું એક જ અને અજોડ માસિક

કાયદો ને કાનૂન

(૧) "કાયદો ને કાનૂન" ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું સાદિય રજૂ કરવું માસિક (૨) મધ્યસ્થ, મુજબ,
સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરા રાજ્યની સરકારો તરફથી પડતાં કાયદા, કાનૂન, વટકુકો, અને ફરમાનો, (૩) ઉલોગો,
વેપાર, રજૂગો, વગેરેને અસર કરતાં કાયદાઓ ઉપર સમજૂતી (૪) સૌરાષ્ટ્ર, મુજબ, વડોદરા અને રીપ
રફ કોર્ટના અમલવાની સુકાદાઓ

વેપારીઓ, વકીલો, ઉલોગો વગેરેને ઉપયોગી ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું પ્રથમ માસિક
વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૯-૦-૦૦ છટક નંકલ રૂા. ૧-૦-૦૦

મુખ્ય સરકારના મુદખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ આ માસિક માટે જણાવે છે:
"આ અંકમાં જે જુદા જુદા કાયદાઓ વિશે લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે સોકોને ધણી ઉપયોગી થાય
એવું છે. નવા નવા કાયદાઓ વિશે તેમજ ચાલુ કાયદાનાં અમલની ખાંડી ધૂંટી વિશે આપણા સરકારનાં
તેમજ ગામડાનાં સોડીએ માહિતગાર રહેવું જોઈએ. એમ થતાં સરકારી વહીવટ તંત્ર તેમજ ન્યાયતંત્રની
ખીસીઓ પણ ફરે મુદ્દ સફરી. ગુજરાત લો જનરલ માર્ગરે ઉપાડેલા આ કાર્યમાં હું સફળતા પ્રાપ્ત છું"
તમારું લવાજમ મોકલી આપે જ માહુક ખમો.

તમોને કાયદાના પુસ્તકો વાંચવામાં રસ છે? સુચિપત્ર આજે જ મંગાવો.

પ્રકાશક

ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા કાયદા પુસ્તક પ્રકાશક
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

लक्ष्मि-शक्ति
चित्रकार श्री मु. देसा

न व र य ना

संपादक-छविगुलास मोहनलाल दवे
पर-१६ का नवेम्बर-१९६६ का अंक-८

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ દોરી

હવે બધા પેઢીંગમાં
આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરી
ખતાવનારા આ ત્રણ
મુદાઓ ધ્યાનમાં રાખો

બહારના રેપર અને
અંદરની ભૂંગળી માટે
વિશિષ્ટ આછા લીલા
રંગનું કાગળ

સાધુ આકૃતિનું એ
રંગ (લાલ અને લીલા)
માં ઝાપવામાં

‘કોહીનુર મીલ્સ કા. લી.’
એમ રૂપરૂ રીતે આછા
લીલા રંગમાં ભૂંગળીના
મધ્યમાં ઝાપવામાં
આવેલ છે

સાધુ સીવવાનો દોરી ફક્ત
કોહીનુર મીલ્સ કંપની લીમીટેડ જ
બનાવે છે
એજન્ટો :

કોલીક ઇન્ડસ્ટ્રીજ લીમીટેડ.

અથવા મુવર વેચનાર એજન્ટો - નહાલચંદ લાલુચંદ લીમીટેડ

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તૈયાર થઈ રહ્યો છે

સૌરાષ્ટ્રની સર્વ પ્રકારની માહિતી આપતો એક માત્ર આધારભૂત ગ્રંથ

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

(SAURASHTRA DIRECTORY & WHO'S WHO)

તમારું નામ, ધંધાની વિગત અને સરનામું મફત છાપવા
માટે તુરત મોકલી આપો

જેમાં

વિશિષ્ટતા

✽ તમારા ધંધાની જાહે-
રાત માટે આ ગ્રંથ
ઉત્તમ સાધન છે

✽ સૌરાષ્ટ્રની બોગોલિક
રચના

વજુખેડએલ સૌરાષ્ટ્રમાં નવા
હુન્નરો, ઉદ્યોગો અને

✽ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી અને
ધરતીનું પેટાણ,

વ્યાપારની સ્થાપના અને
વિકાસની શક્યતાની છણાવટ

✽ પુસ્તકની નકલ
અગાઉથી મોકાવો

✽ સૌરાષ્ટ્ર સરકાર,

કરતો એક ખાસ વિભાગ

✽ સૌરાષ્ટ્રના હું જ રો,
ઉ જો, બ્યા પા ર-
વાચિત્ય,

રા ખ વા માં આ બધા છે.

ગ્રંથ કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦

✽ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ,

✽ સૌરાષ્ટ્ર વ્યક્તિવિશેષ,

વધુ વિગત માટે લખો અગર મળો :-

સૌરાષ્ટ્ર સર્વસંગ્રહ

આ બધી બાબતની વિગતવાર
માહિતી અને રસપ્રદ આંકડા
સંકલિત સ્વરૂપે પ્રથમવાર
આપણામાં આવશે.

મધ્યસ્થ કચેરી, હિંદુસ્તાન કમર્શિયલ બેન્ક ભાસે,

પરજબગર, રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)

તમારા ધંધાની સફળતા માટે મુંઢર એજનરી બેઠીએ તે માટે
સારા કાળજી બેઠીએ અમારે ત્યાંથી તમને સંતોષકારક

★ સામગ્રી મળશે. ★

આર્ટ ચેપર આર્ટ કાર્ડ

★

ન્યુસપ્રિન્ટ પ્રિન્ટીંગ ચેપર

★

કાર્ડ બોક્સ બોક્સ ચેપર

★

પ્રાઇન્ટીંગ કલેથ પ્રિન્ટીંગ શાહીઓ

★

સરેશ વગેરે

—★—

તમામ વસ્તુઓ મોટા પાયા ઉપર અમે પરદેશથી આયાત કરીને
ગ્રાહકોને પહોંચાડીએ છીએ.

એકવાર ખાતરી કરજો

મો વિ ન શિ ય લ ચે પ ર કું.

નવાહર મેન્શન, કાકુરદ્વાર, મુંબઈ-૨.

રૂ. ૬૦,૦૦૦ એકંદરે
ઈનામાં

પ્રથમ ૩૦૦ તોલા સોનું
અગર રૂ. ૩૪,૦૦૦ રોકડા
ઉપરાંત રૂ. ૧,૦૦૦નાં પુસ્તકો
બીજાં ઈનામ રૂ. ૨૦,૦૦૦

૪ ગુલસુધી ગેરન્ડી: બાકીની વિગતો માટે 'મક્કમ' અકાદમિક જુઓ
બંધ તારીખ ૨ નવેમ્બર

- આડી ચાવીઓ:**
- (૧) ખાત...કાકણે આ બ્યહ સાદર કરના અગને આન દ સાય છે
 - (૩) આનની કામલાગીઓ... કામ ન કરું પડે એવું શુદ્ધ-જીવન પસંદ કરે છે.
 - (૬) હાહીના તાણા...માનતા કથારક અપરેડા સાય છે
 - (૮) વગર વિચાર્યે...અવામા નેખમ છે.
 - (૧૦) ...દિવસોની યાદ ભૂલવી કઠિન હોય છે.
 - (૧૨) બહી 'અલક' કે 'હતલ' આવરી.
 - (૧૪) દિલ
 - (૧૬) ખોટી...કરનાર કદીક સામાની ખફગી વહેરી લે છે
 - (૧૮) ધન વધવા સાથે બહીવાર માનવીની...પણ વધવા માટે છે
 - (૧૯) ધૌનકાળની ક્ષાતિઓ કેટલીક વાર પાછળથી...પડે એવી પરિસ્થિતિ ભણી કરે છે.
 - (૨૨) કુદરતી...સામે માનવી બહીવાર હાથાર બને છે
 - (૨૩) ગામડાની ધણી વાતોમાં... મો હલેજન લેવા મળે છે.
 - (૨૪) જે ન દિવસ...ન નીકળાય તો આનની રમણી આકળાઈ જાય છે.
 - (૨૫) સામાને પોતાને...નહિ કળવા દેનાર માનવી નિશ્ચય મુસદ્દી હશે.

- લોલી ચાવીઓ:**
- [૧]...મો યાક દૂર કરવા માતવી આરામ અમે છે
 - [૨] ઉનાચળ કરનાર કપર... બાટ ડીંગી બળે છે
 - (અનુરો ડીંગી વચનો)
 - [૩] અમત્યના કામમાં સી... સાચવવા મળે છે.
 - [૪] કેટલીક...માનવીને વળગાડની નેમ વળગે છે.
 - [૫]...ખાતર ફના થવાની તમના ખાસ કરી યુવાવસ્થામાં વડોય છે.
 - [૭] કાળા બત્તર કરનાર પર... રાખણી નહિ
 - [૮]...ના ધંધામાં નીતિ-ચી-નિતા ભેદ ભાગ્યે જ લેવાય છે
 - [૯] કામમાં...હોય તો તે કર વામાં અધિક હસાદ રહે છે.
 - [૧૧] વેચાણ લેવું.
 - [૧૨] સત્યનું રાસ...ને પણ વસા કરે છે.
 - [૧૩] કળ્યા કરવાની ટવપણું.
 - [૧૪] સાણુ...માં બોલે ત્યારે નવવનુ સમસ્યી તોડે છે
 - [૧૭] બોણું બોલવું એ...નારીની એક વિરાટતા હોય છે
 - [૨૦] વિનાશ, ધારો.
 - [૨૧] અંબદ પતિવચ્ય વિના માનવીની...ભણી શકાતી નથી.

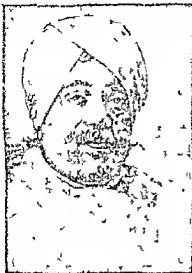
પ્રવેશ ફી (રેક્ટ સહિ)
૧ થી ૩ પ્ર પત્ર : રૂ. ૨-૮-૦૦
૪ થી ૮ પ્ર. " : રૂ. ૫-૩-૦
૯ થી ૧૧ પ્ર. " : રૂ. ૭-૮-૦
૧૨ થી ૧૬ પ્ર. " : રૂ. ૧૦-૦-૦
આરે 'મક્કમ' ના ચાલક માટે ૧૨૧૧ પ્ર. પત્રકે બીના ભાગની ફી રૂ. ૫) છે

દિ	વા	બી	મુ	લ	ર	ત
રા	ત	મ	મ	દ	લ	ક
લા	સ	મ	મ	દ	લ	ક
લા	ક	મ	મ	દ	લ	ક
રા	ત	મ	મ	દ	લ	ક
લા	સ	મ	મ	દ	લ	ક
લા	ક	મ	મ	દ	લ	ક
રા	ત	મ	મ	દ	લ	ક

દિ	વા	બી	મુ	લ	ર	ત
રા	ત	મ	મ	દ	લ	ક
લા	સ	મ	મ	દ	લ	ક
લા	ક	મ	મ	દ	લ	ક
રા	ત	મ	મ	દ	લ	ક
લા	સ	મ	મ	દ	લ	ક
લા	ક	મ	મ	દ	લ	ક
રા	ત	મ	મ	દ	લ	ક

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા ૨૧-૪-૪૬ ના લાયસન્સ નંબર ૧ થી અંબુર કરેલ હરીશ કસોટી હરીશના સર્વ સરતો-નિયમો મે કબલ મંજૂર છે પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપને નામ
ઠેકાણું
મે મારા નામે કુલ ગામ
પ્રવેશપત્ર નંબર મે' મારો પ્રવેશોના રૂ
.....ભર્યો છે આ સાથેથી રોકવા છે

કસોટી અર્થાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

આજે
તેઓ આપણી
વચ્ચે
નથી.....

અફસોસ કે આજે
૨૫૦ મેઘામ્નીલાઈ
આપણી વચ્ચે નથી

વે વિ શા ન

એમની ખારી નવલકથા
એનો રૂપેરી અવતાર કેવો થયો છે
એની સાચી મૂલ્યવજી અમે
એમની પાસે જ કરાવત...

હવે

એ પાશ્વર્ય કરવાનું શુભ કામ અમે
શુભરાતના ચિત્રસ્પીકાને સોંપીએ છીએ

અમે તો દેવળ એટલું જ કહીએ
કે નવલકથાનું નખશિખ નિરૂપાયુ
અને એની વફાદાર માવજત
કરવાનો સહુદય પ્રયાસ અમે
કર્યો છે.....

કીર્તિ પિક્ચર્સનું

શુભરાતી સર્જન

દિગ્દર્શક : અનુભૂત દોશી
: ભૂષિકા

- ઉપાધ્યક્ષ • ધનરયામ
- મોતીબાઈ • ભગવાનદાસ
- નામદાસ • બાબલદાસ

અને

મુખતાલ

તા. ૧લી ઓક્ટોબર ને
દશેરાના તહેવારથી
રજુ થઈ ચૂક્યું છે

શ્રી
નંદુલ
મા

[અમદાવાદ]

શુભરાત કાઠિયાવાડનાં શુભ્ય શહેરો
રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર,
ભુનાગઢમાં તુરતમાં જ રજુ થશે !

જયત ફિલ્મ કોર્પોરેશન
કમ્પોઝિંગ, વિ. પટેલ રોડ, મુમ્બઈ-૪

બાળકોનો બોરાક

સારા માત...
મગધૂત અગો...
સન્ધો વિદ્યાસ...
એકરોના બોરાકથી
એ આ બધું બેળવે છે...
ફરતી અને સહીસલામતભર્યું
ચોખ્ખું અને ખાતીવાળું દૂધ

‘જ્યારે બાળક ખાતા રીખે છે’

એ માતામાં બાળકને કષ્ટ નહીં
જોગાકની વધુ જરૂર પડે છે ફેરફાર જેવો એ
વખતે બીજો એક પણ બોરાક નથી. ફક્ત
અરમ દૂધમાં એક નાનકડી ચમચી ફેરફાર અને
થોડી ખાંડ બેળવીને ધીમે ધીમે આપવું શરૂ
કરો-રહિવાની જરૂર નથી ફેરફારથી બાળકના
બોરાકની શરૂઆત કરો.

‘ઉર્મિ’માં આવતી
રસભર્યાં રમરણોની
કથા

જીવન પંથ

ધૂમકેતુ

કિંમત રૂ. ૪-૮-૦
રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટેજ ૦-૮-૦

માણસ પોતાના સંસ્મરણોને
પોતે જ સુણ અને પોતે જ ભોક્તા
પણ હોય છે અને જોડેલે આનંદ-
દર્શનનું એક આપ્યું રેખાદર્શન આ
રમરણોમાં વહે છે.

રચના એવા ભૂતકાળના
દિવસોની આ આયા એના યુગ
માધુર્ય સાથે કરી કરીને વાંચી
મને તેવી છે. ગિરુઅવરથાના દર્શન,
શોક, સુખ-દુઃખ, ગજાનિ-ભય,
આજ પછી જાણે કરી કરીને
અનુભવાય છે. અને જોવાં ખરૂંકાને
રમરણજીવિ આપવી એમાં એક
અકારની જોર મોહાય આને છે

અનેકવિધ રમરણોની દુનિયા
આ ધુરતકના પાને પાને જાગી
જોડી છે.

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લેશો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦
ફરનાન્દીય પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તા
અમદાવાદ-૧

ભારતી

જીવન પંથ સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

‘ઉર્મિ’ વર્ષ ૧૯ : નવરચના/વર્ષ ૧૪ : અંક આઠમે
નવેમ્બર : ૧૯૪૯

ક્રમ

૧. મન પળ!	ધૂમકેતુ	૯
૨. આદેશ	અણાહમ લિંકન	૧૧
૩. પ્રભોગમાં (કાવ્ય)	મધાત	૧૧
૪. ‘વાર્તાને અત’	અ-વાગી	૧૨
૫ તક (કાવ્ય)	અનામી	૧૫
૬. ૩ વચ્ચે પ્રેમની રીતિ (કાવ્ય)	ગેખાદમ આણુવાલા	૧૫
૭ ત્રિ-ગી	૧૬
૮. જોડલવ સત્યાલજી	કંચર પેટલીકર	૧૭
૯. કાકાસાહેબનું સર્જન	દિવસકર પ્રા. શુક્લ	૨૫
૧૦. મંડન સોનેટ (કાવ્ય)	હસિત ખૂચ	૩૦
૧૧. એ રૂપકો	...	૩૧
૧૨. શિષ્ટ અને કાલ	ધૂમકેતુ	૩૨
૧૩. માનવીના દેવો	રોહરશિમ	૩૩
૧૪. દુઃખના પેટલા	કંચર પેટલીકર	૪૦
૧૫ શુરેવ : અમારે આંસુ	અનુ. અધિક મેધાણી	૪૯
૧૬ ગજકોટનું સામાજિક વાતાવરણ	ડૉ. કુમર મહેતા	૫૧
૧૭ પાને પાને મૂકી મનો (કાવ્ય)	લલિત શાહ	૫૪
૧૮ અસ્તિત્વના પાછા અંશના નિર્ણય	મંદેશાઈ શાહ	૫૫
૧૯ પૂવ દેવની એક વાર્તા	કરાન દર્મનેન	૬૦
૨૦. તારી રૂપજો (કાવ્ય)	હરિન્દ્ર દવે	૬૧
૨૧ યુનિવર્સિટી અને સંગીત	ચેન-વ પ્ર દેસાઈ	૬૨
૨૨. અપેક્ષા (કાવ્ય)	જુવેન્દ વજીલ	૭૧
૨૩. મૂરક મોરક : શક્તિયા	પદ્માનંત ૨. શાહ	૭૨
૨૪. મીત મિલનનું મારું (કાવ્ય)	રજનીકાન્ત દલાલ	૭૪
૨૫. જો મળે પ્રિયા... (કાવ્ય)	ભગીરથ મહેતા	૭૪
૨૬. જીવનનો રાહ જઈવાય છે	મજલાલ ત્રિવેદી	૭૫
૨૭. સાજરને (કાવ્ય)	પ્રજુરામ રાજપોત	૭૮
૨૮. જગાદ અને વણીયર	પદ્મન કચ્છરવાય દેસાઈ	૭૯
૨૯. પાંદડીઓ (કાવ્ય)	ઉપેન્દ પંડ્યા	૮૧
૩૦. અંધશ્રીશ્લોક	જા. મ. રા.	૮૨
૩૧. અભિનવ રજકવ્ય	ધૂમકેતુ	૮૭

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી કંચરશાલ મો. દવે
ફરનાન્દીય પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧
મુદ્રક : જ્યોતી પેલાશાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, વીકાટા રોડ,
પેલાશાઈની વાડી : અમદાવાદ.

શ્રુભ દિવસ શણકાર અને સન્નિવૃત્ત
બધુએ હોય પરંતુ સંગીતના સૂર
વગર દિવાળી અધૂરી લાગે—

દીપાવલીની દીપશીખા સમી

અમારી ગીતજ્યોતિએ આ રહી !!

ગોસ્વામી ધૈર્ય ગીરીજ—દ્વધરજ

GE | હીરો ખોખાં તું હાથથી GE | બેલ્લના સગ કેમ કરીએ
8430 | રૂઝાં નામને રે મનાવો 8172 | દેવ તારે પ્રજે

મા. સુરેશકુમાર શાહ

GE | ઘર ઘર દિવાળી આવી
8222 | નૂતન વર્ષના નવલ પ્રભાતે

અભરામ ભગત

GE | ચીત ગયો ચોરી ભાગં GE | શ્રી કૃષ્ણ કહે
8200 | ખોટી કંપના શીડકરો 8388 | ભા ૧-૨

શારદા ધીયા અને પાર્થી

GE | સહિયગ્નો માડલો
8234 | ચોરવાના નોતાલ

શ્રીયુત રતિકુમાર વ્યાસ કુમારી મથુરાબેન ખરે

GE | મુલાય તમે પાછા GE | નિશ્ચય કરો
8073 | ભાગ્યમાં આવજો 8192 | સાધુનું ગીત

કોલંબિયા ગ્રાફોફોન કં. લિ

કલકત્તા મુમ્બઈ દિલ્લી કચ્છી લાહોર

અમે નીચેલા પ્રમોશનના વ્યાપારીની કુખને પધારી આ રેકૉર્ડસ આપે ન વસાવો
અમારા અનન્ય ગ્રહકર્તા આ નૂતન વર્ષ સુખદાયી નીવડે એવ આશા.

ધન્ય પળ !

સૌંદર્ય અને પ્રેમની આરાધનામાં ગાળેલી જીવનની એક પળ, એ એક સો વર્ષનાં, કીર્તિગાથા "લય" જીવન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. નિર્જળ માનવોએ, સળળને આપેલી, પ્રશંસાપુષ્પોની, વર્ષોભૂની કીર્તિગાથાને પકડે ઉભેલી, આવી એક પળ, એ તમામ વર્ષોના કરતાં વધારે કીમતિ છે.

કારણ કે આવી એક પળ, માનવસત્ય દર્શાવે છે: જ્યારે કીર્તિગાથામાં તો એ સત્ય છિન્નભિન્ન થયેલાં સ્વપ્નખંડોની વચ્ચે, અશાંત અવસ્થામાં નિદ્રાધીન પડેલું છે !

એવી એક પળમાં તો આત્મા, જીવનસત્યને નીરખે છે. જ્યારે પેલી આખી મોવર્ષની આયુષકેડી, એ સત્યને માનવરચ્યા પીંજરામાં પૂરી રાખે છે. અને જોને લોહજ્વલમાં જકડી રાખે છે.

આવી અવસ્થામાં સોલોમનને અને સોક્રેટીસને, પોતાનાં જીવનગીત જણ્યાં હતાં: જ્યારે પેલી લાંબા લાંબા શતવર્ષના જીવનચક્રે ટેવળ અંધકાર આપ્યો હતો.

આવી જ પળે, કાર્કસ્ટના અને લગ્નવાન તથાગતના દિલમાંથી, સાધુ સંત અને ભજનિકોના દિલમાંથી, અમરવાણીને જન્મ આપ્યો હતો; જ્યારે પેલી કીર્તિભૂમી આયુષની શતવર્ષી લાંબી વાટે તો, કેક સમૃદ્ધ શહેરોની રાખ ઉડાડી હતી !

નિર્જળને એમનો જીવનહક્ક મેળવી આપવા માટે ગાળેલી, ચિંતાભરેલી એક પળ, એ, લૂંટણીયા અને લોંલી, અને મહત્વાકાંક્ષી, જેવા સો વર્ષના લાંબા જીવન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે.

વાર્તાનો

અંત કું વાંચું તે પહેલાં જ
કાચદાશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યા:

‘બસ, બસ, બસ. બહુ થયું. વાર્તાનો અંત
કળાઈ ગયો છે. હવે નહિ વાંચો તો ચાલો!’

મેં બોલ્યો બંધ કરી-એની તરફ એક કુતુહલ-
ભરી દૃષ્ટિ કરીને પૂછ્યું:

‘શું અંત છે વાર્તાનો, બોલો તો?’

‘અંતમા શું બોલવું?’ નજરોમાં અંત છે!’

‘તો પછી?’

‘તો પછી એ કે, પછી એ ડોક્ટર હાં તો એ
એટલાની પાસે બેઠો રહે છે. અથવા એટલાને
સાચવે છે, અથવા તો એને તાણુ મારી મારે છે! બોલો,
આ અંત છે નાં?’

‘બરાબર છે’ મેં કહ્યું: ‘તમે અંત શોધી તો
કાઢ્યો. સાચે જ એ અંત છે. પણ તમને કેમ ખબર
પડી વિનાયક, કે આ જ અંત આરવો નેહરો!’

વિનાયક મારી સામે નેહર રહ્યો. અમે બન્ને
આશ્ચર્યમિત હતા. કહાણીથી પણ હતા. અત્યારે એ
કાચદાશાસ્ત્રી હતો અને કું કપાકે કારકુન હતો. છતાં
પણ અમારી વચ્ચે અંતર નહિ જેવું હતું. એટલે એણે
વિનોદથી કહ્યું:

‘જો સંકેત! આપણા વાર્તા લેખકો આવો જ
અંત લાવી શકે. ખીનો એને ગાલો પણ ન મળે.

માનસસાચ અંતે શુદ્ધિ એ બેની કસોટીએ વાર્તાને
માથો તો ધણાખગ વાર્તાકારોની વાર્તાઓ ફેલસાંજનીને
ઉઠી જાય એવી હોય છે. એટલે સોધો એવો આ
અંત જ વાર્તાકાર માટે સકારાત્મક છે. એટલે મેં એ
કહ્યો ને ત્યાં એ જ નીકળ્યો. તેં આ વાળું વાંચી
એમાં તો ડોક્ટરનું પાત્ર છે, ને તેના એક તો એક
પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી આઘાત સહન ન થતાં, એ
ધેવછામાં પડે છે. એટલે પછી અંતમાં કાં એ
એટલા પાસે બેઠો રહે એમ આવે અથવા તો ત્યાં
તાણું મારીને એને સાચવે એમ આવે. તોલું શું
આવે તું જ કહે ને! એટલે મેં અંત કહી દીધો.
બાકી તો જો આ કાચુમાં હોય તો એવું કાંઈ જ ન

થાય. લેખકનું માનસ પોતું એટલે આવો અંત એ
આવશે!’ વિનાયકે આગળથી પોતાનું માથું મનાવ્યું
‘આ કબજામાં હોવું નેહરો સંકેત! આ માથું’

‘બરાબર!’-મેં કહ્યું: ‘તમે શું અંત લાવતા!
આપણાનો!’ ‘ના. આ વાર્તામાં પાત્ર પહેલેથી
એવું મૂક્યું છે કે એ અંત શક્ય જણાતો નથી કું
અંત લાવતા કે ત્યારપછી ડોક્ટર, ને રોમશો એને
જીવાન હોયો મૃત્યુ પામ્યો. હતો, તેના અવસાન કરે
પણ આપણા જીવનમાંથી શુદ્ધિનો મદિમા જ આવ્યો
બોઈ બેઠો છીએ!’ વિનાયકે કહ્યું.

તે વખતે તો અમારે આ વિષે કાંઈ બહુ ચર્ચ
થઈ નહિ. મને લાગ્યું કે વિનાયક કહે છે એ અંત
સારો છે-પણ જીવન કેવો પછડો છે એ પણ એ
અગત્ય વસ્તુ જ મથો લેકાવ. એટલા બધા વિવિધ
રંગો એમાં છે કે આમ જ ચારો કે ચાપ કે મુ
નેહરો એ એમ એકસ પછે કહી શકાતું નથી. ત્યાં
પછી તો એ વાત અમે જૂલો ગયા. વાળું
પણ મૂકાઈ ગઈ ને અમે અમારી જીવનનીકા તો
નોખી મહાવતી છતાં મિત્ર તરીકે વારંવાર મળવાનું.

[૨]

વિનાયક વિષે થોડું જાણતું જરૂરી છે.

વિનાયકનું મનજી ધણું જ સ્વચ્છ મંજુર.
પણ પૂર્વમકને કે લાગણીને એમાં સ્થાન રહેતું
એટલે એ કાંઈ દૂર કે કંઈ ન હતો. એ
અસંત વૈમાળ આત્મા હતો. પણ સામાન્ય રીતે
દરેક વસ્તુને અંતે દૃષ્ટિબાણથી તપાસતો. દરેક જ
બહુ જ ચોક્કસ રહેતો. અને માનતો કે બહુ ના
તો પરિણામ સો એ સો ટકા ધણું જ આવે.
લગભગ દરેક પરીક્ષાના માટે પોતે મુજા હતા.
પ્રમાણે જ મેળવ્યા હતા. જીવનમાં એને સિદ્ધિ, જ
તો નહિ, પણ કાંઈક જોવાનું એનું સરળતાથી જ
મંજુ હતી. એટલે એ કાંઈ પ્રકારની નિરાશામાં
પણ નહિ. અમુક પ્રકારનાં વૈજ્ઞાનિક સત્યો વિષે
એના માનસ વિષે પણ એની શ્રદ્ધા મનજીની
એનો આ નિશ્ચયમક શુદ્ધિનો વારસો એ

એકના એક પુત્ર મનમોહનને મળ્યો હતો. ઉંચો, પહોંદ, સુંદર, તંદુરસ્ત, વિદોહી, પ્રેમાળ, એવો એ હસતો આત્મા હતો. હસતો આત્મા - એ શબ્દ એને માટે બરાબર હતો.

ભાઈ જુઓ ત્યારે એ નિખાલસ પ્રેમભર્યું હાસ્ય હસતો જ હોય ! એનામાં એવી કુદરતે જીવનઉલ્લાસી બળે કે માથા મૂકી દીધી હતી ! એને એક જ વખત જોનારા પશુ, એને પછી જુદી ચકતો નહિ. વિનાયકના એક જીવનદરશની મને ખબર હતી, એટલે જ્યારે હું આ મનમોહનને જોતા ત્યારે મને થતું કે, બાલે વિનાયકની શુદ્ધિ ધણી સ્વચ્છ, તકશુદ્ધ અને લેશ પશુ આમ કે તેમ ન જામ એવી ગણાતી હોય, પશુ એણે જ્યારે એનાં ગત પત્નીની તપીયત ખાતર ઓપરેશન કરાવીને, એને વધારે ફરજ ન થાય એવું કરાવી મુક્યું, ત્યારે એણે કંઈ બહુ મરતવનું કામ કર્યું હોય એમ મને લાગે, આ મનમોહનને જોયા પછી લાગતું નહિ ! આ મનમોહનને એક લાઇ કે એક બહેન હોત ! કેટલી સુંદર એ જાનેની જોડી જનત !

અને વિનાયકની એટલી વૈજ્ઞાનિક ને સૌ એ સૌ ટકા અણિશુદ્ધ બૂલ વિનાની સંભાળ છતાં એનાં પત્ની તો મર્મા જ ! પશુ હવે તો એ વાત સંભારવી નિરર્થક હતી. વિનાયકની શુદ્ધિની તેજસ્વિતા, એની દલીલ કરવાની શક્તિ, એની શુદ્ધ વિચારસરણી, એની એક-ધારી નીતિ એ સઘળાંએ વિનાયકને ધીમે ધીમે ધણે મહારખતો હોતો અપાળ્યો હતો. અને હવે તો મનમોહન પશુ પિતાને પગલે પગલે અત્યંત શક્તિશાળી જીવનનો પાયો નાખી રહ્યો હતો !

જે દિસે મનમોહન ઇંગ્લેન્ડ જવા ઉપાયો ત્યારે કેટલો આનંદ આનંદ ત્યાં વ્યાપી ગયો હતો. મિત્રો ખુશખુશાલ હતા. સર્વાવહાલા આગ્યાં હતા. સ્વજનો દારતોરા પહેરાવવા એમાં થયા હતા. મનમોહનનો અહેસારો તો તે દિવસે કેવળ ઉગતા પ્રભાત સાથે સરખાવાય એટલો ખુશાનુમા હતો. એની સાથે ભવિષ્યમાં જોવાની જેની શક્યતા ગણાતી હતી તે ડોકરી અજની પશુ આજ તો ત્યાં આવી હતી.

મનમોહન ને અજની કેટલીવાર મુઠી પોતાના ખંડમાં વાત કરતાં બેઠો હતો ! એવડે વિનાયક પોતે જ જાહેર... 'જુદરથો !.....' એવા વિનોદાત્મક વાક્ય સાથે એમને સમયનું રાત્ર આપી આગ્યા ને જાને બહાર આગ્યા ત્યારે વાતાવરણ આપણું આનંદની હેલીમાં રમતું હતું !

હું પણ એ વખતે ત્યાં ગયો હતો. એક સ્થળે બેસીને બહુ જોતો હતો. એટલો ધમાલમાં છતાં વિનાયક મારી પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે મારે ખભે હાથ લંબાવીને 'અરે સંકર ! તું ક્યારે આગ્યા ! અને આંહી કેમ બેઠો છે ? આમ ચાલ, હું તને એક નવી જાળખાણ કરાવું !' એમ કહીને મને હેતુથી આગળ બેઠી સોની વચ્ચે ઉભો રાખી, 'આ અમારા બાલ મિત્ર સંકર !' એમ કહીને સોની સાથે મારી જાળખાણ કરાવી. હું તો મનમોહનનો અહેસારો જોઈ જ રહ્યો ! ખરેખર એની ફાઇનાન્સ કવિનો આત્મા હોતો જોઈએ. આ મનમોહન સાથે અર્થમાં મનમોહન હતો ! તે દિવસે મેં અજનીને પશુ કુરથી જાળખી. મનમોહન પછી ઇંગ્લેન્ડ ગયો. ત્યાંથી એના કાગળ આવતા. જ્યારે જ્યારે હું વિનાયકને ત્યાં આવતો ત્યારે એ આખી ટપાલ મારી પાસે મૂકી દેતો. હું પણ એ વાંચીને હજી મધ્ય જતો. મનમોહનનો અપુર્વ વિજય ત્યાં પણ યદ્ય રહ્યો હતો.

[૩]

એક વખતની વાત છે. મનમોહન અઠવાડિયામાં પાછો ફરવાનો હતો. અને વિનાયકે એટલા માટે ખાસ તેજાગ્યો હતો. હું એના મકાન પાસે ફરવાળ જીપર બિલો હતો. ત્યાં તારનો પટાવાળો આગ્યા : 'સાહેબ !' તેણે મને જોઈને જ કહ્યું. હું આગળ જઈ એટલે એ મને જાળખે ખરો. 'આ જરાક અંદર લઈ જાઓ !' તેણે મારી સામે એક પીણું પતાકડું ધર્યું.

મનમોહનનો આવવા વિશેનો તાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરીને મેં તાર હાથમાં લીધો ને હું ઉપર ગયો.

રત્રિ પડી. પીગળીના ઝગઝગાટ ટીપકાએ
લબ્ધ મહાલક્ષ્મી રેખાએ રેખામાં પ્રકાશ પથરી
દીધો. તોતીંગ દરવાજાની પાસે એ દરવાજો સ્થિર
બેઠો રહી મથા. દરેક પળે ચક્રચક્રીત વાદળી રંગી
મોટરની રાહ જોતા. પીગળ પથ અનેકો ત્યાં જોતા હતા.
અને એ પળમાં જ એ મહાલક્ષ્મી માનિક
મોટરમાં આવ્યો. એની સાથે અનેક મહેમાનો હતા.
ઉઘાનમાં પુરુષોએ મુઠાપ. ત્રિપગીએ આવી. ચાની
'ટરે' આવી. નારતો આવ્યો, રંગીન પીણા આવ્યાં.
પુશ્પપુષ્પાલી સંગીત આવ્યું. વાર્તા વિરોધ, મપ્પાં,
મંજુશ, ટોળ મશકરી, નિંદા અને શુંગાર આવ્યાં.
પીણા ખાખા ને ગાણાની મહેરીલ ચાલતી રહી.
મહેમાનો આવના મથા. 'ટરે' પથ આવતી મર્ધ.
પીણા કપડામાં સંજ્ઞ થયેલા નોકરો, વાનગીઓ
લાવવાની રુકુનિમાં પોતાનો અસ્તોદય નિહાળી રહ્યા.
રમણી સંજ્ઞા, શુંગાર ભરી રમણીમાં ફેરવાતી ચાલી.

અને એમ ને એમ મથરાતે એ મીલ્લસ હડી
ત્યારે કોઇની આંખમાં ઘેન હતું કોઇને થાક ગયો
હતો. કોઇને ટેકો દેવો પડતો હતો. કોઇ ટેકો લઈ
રહ્યા હતા.

એમણે શરીરને મોજમા ધકવીને નિદ્રા આણી
હતી નિદ્રાને અંકે ઝૂકવા એ પોતાની પથરીઓમાં
પડ્યા અને મમે તેમ એમની ગતિની પળો
ચાલતી રહી.

થોડે દુર એક બીજા સાદા મકાનમાં એ જ
વખતે ધીમે વદાલકાર્યો ટોકારો બારણા ઉપર પડ્યો
ને અંદર અધીર, એઠેલી શુદ્ધિઓને છતાવળો કંકણરવ
સંભળાયો... એને થાક લાગ્યો હતો. પથ સાંત પમલે
ધરતો સ્વામી અંદર આવ્યો. કેટલીક મંત્રાવેલી
ચીજોને એણે ત્યાં દગલો કર્યો. ને આતુરતાથી રાહ
જોતાં નાનાં છોકરાં પોત પોતાનાં લેસન મૂકીને એની
તરફ દોડ્યાં.

શુદ્ધિ ને શુદ્ધિ એ દસે પુદ્ધુ પ્રેમભરેલું
હારમ હસી રહ્યાં ને થકિલા માથુસને થોડો આરામ
મળી ગયો.

પછી હતી વાનગીઓ. પીરસાવા માંડી. નવા
જુની વાતો થવા માંડી પ્રશ્નો પ્રાપ્તરે ને નાની
મોટી મુશ્કેલીઓની ધ્રુવો ઉઠવાવા માંડી. સોપારી

કાતરતા કાતરતા ધરના રવ મીનો અર્યો થાક
ઉતરી ગયો હતો સુખી, શાંત, એકધારું અવરિધ
શુદ્ધરવ ત્યાં ઝંખાની માફક વધી ન્હોતું હતું અને
પળપળ વહેતા સમયની સાથે જાન્યે તાલમદ નૂન
કરી રહ્યું હતું.

ત્યારે થોડે આથે એક ઠેકાણે એક કુંપડું હતું.
અધકારનો પછેડો ઝોટીને એ કુંપડું ઉપર હતું
જલારના પ્રકાશ તરફ દર્શિ કરીને એ પોતાના ધારો
છે. એવા જોડા આત્માસનમાં એક જુદેલ ખાટલ ઉપર
એક જુવાન માથુસ ત્યાં બેઠો હતો ને માથે જોડા
વિના અરધી ઉઘાડી દેહે જુવાન બેઠું ત્યાં બેઠું હતું.
નીચે ભોંય પથારી ઉપર એ તથ નાકાપુમાં છોડા
આજોટતાં હતાં. એક બેંકડા તાણતું હતું મીઠું
દીપકા ભરતું હતું. ત્રીજાને કમોરવા ઉમેરે થયેલા
ભરીને હાથ પેલા માથુસે પકડી રાખ્યો હતો અથે
એક જોડા કુંડા પાસે એક જકક નાખ્યું હતું ને
કમારતું પોતાની બરૂડીઆત તરફ શુદ્ધરવનીનું થપ
બેંચવા બેં બેં કરી રહ્યું હતું.

ત્યાં પ્રકાશ કે પથારી. કાંઈ જ ન હતું.
હતું કેવળ ઉપર આકાશ. નીચે કુંપડું!
એક પળ પીતી ને કોઈને અવાજ સંભળાયો
'કાણી.'

'એ તો માંડાજ છે! આ પીટ્યાને પાછો આવ
તાવ આવ્યો, એટલે મેં મહેસાં ત્યાં!'

માંડાજ આવ્યા. એની સાથે પ્રકાશ આવ્યો.
એક પૈસાની નીજામતી કાઢીને એણે ત્યાં મૂકી.
ને મોહું જુમજુ કાઢીને આ મરીમધરી વેદના
આજળી ઉપર ચઢાવી! એ વેદના હોરે મંજળને
આરણે જતી ઉભી! અને મંજળને મનાવવા પેલા
સિખાર શુદ્ધપતિ પોતાના ફાટલ પહેરણના કપ્પા
ખીરસામાં પૈસા શોધી રહ્યો.

પછી રાત્રિએ તો નીરવ પમલે પોતાની મુશ્કેલી
ચર કરી દીધી હતી, પથ ત્યારે હતું, અંદી, કાંઈ
લોટ રોતો લાવતો તેની ભાંજમક થક રહી હતી.

અને આ ત્રિગી સિત્રને નિહાળીને, તારાંતિત
રમણીએ રક્ત કુંડલું એમાંથી એક વાતની ચપ
પાતી ન હતી. એ કેવળ મુંઝો મુંઝો આમળ વળી
રહી હતી.

દહાડો ભરે છે અને કાને સપડા પડે છે, આંખે ગદ્ગદો મટે છે કે, મહાત્માજીએ આમ કહ્યું હતું અને બાપુએ આ રસ્તે જવાનું કહ્યું હતું. પરંતુ એમ બીજાને શિખાસણ આપનારા પણ લાગ્યે એ રસ્તે જતા લોકોમાં આવે છે, ત્યારે મુલતસવળાએક નપાણુએ લાલ-નળાંકા પ્રદેશમાં ખેડેલા પિસતાલીસ વર્ષનો સાધુ એવું કંઈ જાણ્યા ત્યાંથી વગર બાપુએ ઓળખા સર્વોદયને રસ્તે ચાલ્યા નય છે એ છે,

એકલવ્ય સંતબાલજી

ઈશ્વર પેટલીકર

તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે હું પૂણે સંતબાલજીની મુલાકાતે ગૃહી (તા. ધોળકા) ગયા હતા. ધૂરખી રેશન ઉપર આવેલાં આશ્રમનાં મકાનો સહેરના માલુસને બૂખડી બારસ લાગે તેવાં હતાં, છતાં હું કર્પાઉન્ડમાં લાખલ થયેા ત્યારે છાતી કાઢીને ગૌરવથી એ સારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં. મને યશું, આ જડવરવુંને પણ એાણું અભિમાન છે કે એક પવિત્ર પુરુષે એના રથળમાં મુકામ કર્યો છે તેમાં આટલું બધું એ કુંભાક્રમ્ય છે !

ભોજનગિયે પલાહી વાળાંને બેઠેલાં એ મજાલા વચરનાં સાદાં અને મરીમ મકાનોએ મને કુંભકા આપતાં હોય તેમ, પણ વિનયથી કહ્યું: 'અરે મુલાકાતી ! તું ગૌરવ અને અભિમાન વચ્ચેનાં બેઠ ન સમજતો હોક નિશાગિયો લાગે છે. અમને જડ વરવુંને તું સમજી શકતો નથી તો ચેતન અને પ્રાણુવંત, પવિત્ર મુનિને તું શું સમજી શકીશ ?'

પછી એ મકાનોએ દિલ યોલીને એમનાં હરખની મને વાત કરી. મહાત્માજીના એવા મતેરય હતા કે સ્વરાજ્ય આવતાં યોગસરોય બવન એક હોરિપટલના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે, પરંતુ એ મતેરય કુલ્યે ન હતા. જ્યારે મૂંઢીના કરટમ હાઉસે એવું કાઈ સ્વપ્ન સેવ્યું ન હતું છતાં આજે એ કરટમ હાઉસ મરી સંતબાલજીને આશ્રમ બની ગયું હતું. નર્મ દાણુ-ચોરીની ચોકી કરવા છુટિયા જેવા અમલદાર અને બોઢક જેવા પોલીસો વમતા હતા ત્યાં આજે અર્ધિ-સક સેવાભાવી સંત અને તેમના નમ સેવકો રહેતા હતા. નર્મ મધ કાલે દાણુચોરીના એાલ હેાળ નિર્દોષ લોધા હેરાન થઈ ત્રાસ ભોગવતા હતા અને કુખનાં આંસુ સારતા હતા ત્યાં આજે કુખી લોધા આવીને પોતાનાં કુખલદ મૂકીને હેપું હલકું કરતા હતા. જે રથળ કાલે અન્યાયનું મંચ સાક્ષી બની, યાખલ થઈને ચૂપ બેસી રહેતું હતું તે આજે

ત્રેમવર્ધાનું જીવંત સાક્ષી બની ગૌરવ અનુભવી રહ્યું હતું. આજે એ મર્ધ કાલનું કરટમ હાઉસ અને આજનું સંતબાલજીનું આશ્રમ અનેકું રથળ, એનાં મકાનેા છાતી કાઢી મારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં તેમાં અભિમાન ન હતું, પરંતુ પોતાને મળેલ સદ્ગાગ્યની ધૃષ્ટિનેાં યોગદાર હતા.

ગૌર, જોગો અને એકાદિગો બાંધો, સાધુનો શ્વેન નેશ, મોં કાંકતી જેન સાધુની મુકપતિ, અને એ સૌમાં મુખ્ય ધ્યાન બેચતી પાણીદાર મોતા જેવી તેજસ્વી આંખો, એ મુનિ સંતબાલજીનાં પ્રથમ ફણે ધ્યાન બેચતા બાજુ ચિહ્નો છે. પાટલાના આસન ઉપર. જગતો પણ અપરમદ હોય તેમ શરીરને સંકાસીને ટકાર બેઠેલા સંતબાલજી પ્રથમ ફણે આપણને કારબમ લાગે, પરંતુ એ નર્મ બેાલવા મઠિ લાં એમની મૂકુ અને રણકતી વાણી અને એ વાણીના શણગાર સમું એમનું નિર્મળ હારમ ધડીકમાં બારેબમ વાતાવરણને હજનું બનાવી દે. અને જેમ જેમ એ પ્રવાહ વહે જાય તેમ તેમ એ સાધુ, સંત, મુનિ કે સંન્યાસી મરી આપણુ મિત્ર, રનેદી, સખા, દોસ્ત જેવા બની જાય કે આપણને પણ નવાઈ લાગે કે આવો મજાનો, રંગીલો માણુસ સંસારને આરેથી સંન્યાસના, પ્રવાહમાં શા માટે ફૂટી પડ્યો હશે ?

મને યશું કે સંસારથી બલે એ દૂર રહ્યા, પરંતુ બીજા સાધુઓના જેમ એમના આ શુણિને લીધે એ સંસારીઓથી અલિપ્ત ન રહી શક્યા. ૧૯૪૫માં વિરમગામમાં કોલેરા ફાટી નોકળે છે ત્યારે એ પોતાની ઝાળી લઈને નીકળ્યા પડે છે, પોળામાં ફરતા જાય છે અને નીચા નમીને ઝાળીમાથી મુટી બારી બરી જમીન ઉપર વેરતા જાય છે. લોહાને યાય છે કે આ સાધુ ક્યારાં પૂરે છે કે શું ? પરંતુ એ તો પોળમાં બાજી ગમે ત્યાં બજજ નજ જે મજાલાગ કર્યો છે તેના ઉપર ગમ વેરે છે. હવામાં મંદળી ન ફેલાય તે

માટે. અને સ્વયંસેવા જાણ કરી વિરમગામની મંદી ઉઠેલે છે. વિરમગામના જોના બધાથી ખ્યાલ થઈ ગયો છે—આ જીન સાધુએ તો એના વેશ લખાવેલાં!

રાજકીય ક્ષેત્ર સાધવા '૪૬માં દેશ આખામાં હિંદુમુસલમાન યુદ્ધો ફાટી નીકળે છે. અમદાવાદ પથ એનું બોમ બન્યું છે. સંતબાલજીનો મુકામ હડીમાઈની વાડીમાં છે. લોકો ભયભીત થઈ ગયા છે. બહાર નીકળી શકતા નથી. તે વખતે એક જીન સાધુ એનાં બિહારીયો લેખ ગોચરી લેવા, જે રિલ્લી ચાલના રસ્તાઓ ઉપર લશો પડ્યાના બનાવ બન્યા હોય છે ત્યાં યદને નિર્ભય રીતે આવ્યો છે વાકો કહે છે— આ સાહસ ન કરો. ગોચરી અંદરથી લઈ લેવો. સાધુ કહે છે ગોચરી માટે જ હું નથી જતો. પ્રજાને અભયનો પક આ વચર કેવળ બચાવના આપીને ન થકાય. સાધુ યદને હું અભય ન દોઉં તો સારીએ શી રીતે હોય? અને એ સધુ-સંતબાલજી— ને એ રીતે નિર્ભયતાના—અહિંસાના પાઠ આપે છે!

શુજાતમાં દુકાળ આવે છે, લાલ નગડામાં અન્નના જ નહિ, પણ પાણીના મ વખા છે, ત્યારે એ સાધુ અન્ન, પાણી, વજો અને મજૂરી આપવા ગામડે ગામડે ફરે છે. પૂતળ રવિચંદ્ર મહારાજ કહે છે—મારા જેટલું શુજાતમાં ગામડાં કાઢ રખાયું નથી છતાં બાલનો નવાણિયો પ્રદેશ મને સંતબાલજીએ દેખાડ્યો!

આવાં આવાં મગજમા રમરજો લાઇને હું પહેલી વખત જ સંતબાલજીની મુલાકાતે ગયો હતો. ખપેરે એ વાગે મને મુલાકાતનો વખત આપ્યો હતો. હું એમના ખંડમાં ગયો ત્યારે એ ખાટલા ઉપર ટટાર બેઠો હતો. મોં ઉપર પરિત્રાનું તેજ દર્શાવતું.

મે શરૂઆત કરી. પૂછ્યું: 'આપને રક્ષા લેવાની પ્રસંગ કેવી રીતે જાણ થયો?'

એમણે મારા સામે મીઠું દસીને એમની પ્રવાહી અને મુકુ બાપામાં વચ્ચે વચ્ચે ઢારવતાં મોતી વેરતાં જે હાથકાત હાડી તેથી માનો દષ્ટિ આગળ એ ઇતિહાસ સ્પષ્ટિતની માફક ખડો થયો.

સનાતની હિંદુ ધર્મની જગતા ખંભેગનાર સ્વામી દ્વાનંદની જમિન ટંકારા પાસે જ, ટોળ ગામમાં નાનો શિવલાલ ઉછરે છે. અમલ શરીરમાં આ દળણાં ફળી. સીવજીયંથલ કરી, ખડ વાઢવાની સીમની મજૂરી કરી દીકરાને ઉઠેરે છે અને એના એ લાલ હાંપર ભારિનાં સ્વપ્નાં રચે છે. આટલાટલું કામ કરવા છતાં જીવનયુગરો થયો નથી. શિવલાલ વતન મૂકી મોસળ બાલંભામાં બજવા ભય છે. કોલેજની કે હાઈસ્કૂલની જીવણી નહિ, પણ કામ ગતી પ્રાયમિક જીવણી. સાતમે વર્ષે બજવા બેઠેલો શિવલાલનો રમરજીયકિત તીવ છે એટલે ૧૨ મે વર્ષે સાતમી ઝોપડી. પૂરી કરે છે, પણ દલે મુંડે અગ્રીહ બજવા મહિને એક રૂપિયા શી નેમળે. ખાવાના સાંસા હોય ત્યાં શી ભારોને બજવાના વૈભવ ચોપાય શી રીતે!

આરમે વર્ષે શિવલાલ બજવાનું મૂકી કમાવા મુબલ ભય છે. મામા ત્યાં છે, એટલે કંઈક દેખાઈ પડી જશે એ આશયે. મામાના પરિચિતો નાના-સરખા શિવલાલને જોઈ કહે છે—ખાવા ઉઠકારને વળી નોકરી કો? એને નોકરીમાં કાચ રાખે! મામા બાણેજને પાછો દેશ વળાવે છે, પણ શિવલાલ ધૈર્ય શુ કરે! એક વરસ પછી, તેરમે વરસે ફરી એ મુંબઈ ભય છે અને જ્યાં ત્યાં નોકરીમાં ઘૂસે છે. રમરજીયકિત તીવ, સમજાયકિત સારી છે અને કાચ-શકિત છે એટલે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે થતા ૧૨૫ રૂપિયા પતાર મળતો થઈ ભય છે અને તે '૨૦-૨૧' ની સાલનો જમાનો એટલે એ રકમ જેવી તેવી નહિ.

આવી અસલ શરીરમાં ઉછરેલો યુવક પૈસા મળતા એનો સંચય કરવા લાગી ભય અને તેમાં વલ્લિતનો દીકરો એટલે એને એ શોખવાનું ન હોય. પરંતુ શિવલાલ કાચો વાણિયો નોકર છે, અર્થ નેટલા ૩૫-૪૦ રૂપિયા રાખીને બીજા ધર્મોદ્ય કરી દે છે! તેમાં વળી એણે ખાદી ધારણ કરવા શીડી એટલે સિનેમા જોવાનો એને જે શોખ હતો એ પણ ગયો. થયું—ખાદી પહેરવી અને શોખ કરશે એ બેક ન શોમે. મૂળ તો આવી સરિષક જાતિ હતી તેમાં ખાદીએ વિકલ્પ ઉમેરો કર્યો. અને બાકી દર્શન તે મુનિશી નાનુથંદ્રજી મહારાજે મોહિતો લગાડી.

મુનિએ તરફ જો કે શિવસાધનું આકર્ષણ નહિ, પરંતુ નાનચંદ્રજી મહારાજનું સ્થાન જોઈ જમતમાં બેસી હતા. તે વિદ્યાન હતા, તેમ નવા જમાનાનો સામજીકાર હતા, ખાદી ધારણ કરતા હતા, એટલે ઘાટકાપરમાં આતુર્ભાસ તરીકે એ રહ્યા એટલે શિવસાધ બીજાઓનો જેમ એમના વ્યાખ્યાનમાં જાય છે, એમનો તપશ્ચર્યાનો વિષય પસંદ પડે છે અને તેમાંથી એના દિલમાં વિચારો જાગે છે. પોતે જે રીતે કમાઈને દાન કરે છે એવો શો અર્થ? શક્તિનો પેસો ક્યાવામાં ઉપયોગ કરવો, અને પછી પેસા દાન કરવા, એના કરતાં સીધી શક્તિનું દાન શું કામ ન કરવું? અને શક્તિનું દાન એટલે ધધો છોડી સેવાભાવી જીવનમાં જોડાઈ જવું અને તે સેવાભાવી જીવન એટલે સંસારનો ત્યાગ કરવો, દિશા લેવી.

દિશામાં તો દિશા લેવાના ધધા ય મનોરથ યવા કરે પણ એ વાત બાને કહેવાય શી રીતે? જે બાજે દુઃખ વેડી દોડરાને ઉઠેયો હતો, કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં સેવાં હતાં, દોડરાને પરણાવવાના મનોરથ ધધા હતા, વાકાનેરમાં વેવિદ્યાજી કરેલી કન્યા પરણીને પતિ સાથે મુખ્યમથા વસવાતા કોઠા સેવતી હતી, એ સંજોગોમાં શિવસાધ બાને દિશાની વાત કરે તે 'કેકેરીનું' વચન સાંભળી દહરથ રાગ ભેભાન યર્થ ગયા હતા તેવું જ બાનું યાપ કે બીજું? આ કારણે શિવસાધની જીભ ઉપડતી ન હતી અને નોકરીમાં ચિત્ત ચોટતું ન હતું. પરમેશ્વરે વ્યાકુલ કરી ભાવના પારખી. એણે બોલ્યું કે એનામાં વૈરાગ્ય ભાવના પ્રિય છે તેમ બા પ્રવેશને રોજ પણ પ્રિય છે. અને પરમેશ્વરે બાને પોતાની ખાસ ભાવના લઈ શિવસાધનો રસો મોઢાળી કરી આપ્યો. બાના અવસાનથી મુવકને કંઈ બંધન ન રહ્યું. એણે દિશા લેવાનો મનસ્વનો બહેર કર્યો. પિત્રાઈ કાઝાઓએ સંમતિ આપી. એકની એક બહેને રહતા હરથે એકના એક મોઢા ભાંધેને, દુખિયાના આધાર જેવી બેઝરીને, એના આરમાના કપાણુમાર્ગે પ્રયાણ હોવાથી કુમકુમનો ચાંદી કરી ત્રિદાસ આપી. અને બહેને પોતાના દુઃખનું દમકું જાને ખૂણે ઠાકવું. સાચ

રિયતિ તો ક્યાતોધમાતો આવો મુરતિયો હ. જય તે કેમ જુગમે! પરંતુ કાચા સુવરના તાંત જેવા વેવિદ્યાળના બંધનને એ કેટલું તાણી એટલે તેમણે પણ સમતિ આપી. તેર વર્ષ કન્યાની સંમતિ તો લેવાની હતી જ નહિ એ વડીલ જ એનાં કર્તાદર્તા હતા એટલે વડીલની સંમતિમાં એની સંમતિ આવી મર્જ હતી. 'બહેની કરીને વાગડતાને ભ્યારે શિવસાધે સુદડી ચોઢાડી ભ્યારે એ કન્યાપ્રાના કોઢાને કાઢે કેટલો તીન હશે? પરંતુ મહાશક્તિધમણ કરતાં જેમ સિદ્ધા પાણું વાળીને પરોધરા કે શદુલ તરફ જોયું ન તેમ શિવસાધે કન્યાપ્રાના કોઢાને વિચાર કર્યા દિશા પ્રતિ પ્રયાણ મંડ્યું.

આમ બા મુવકને બધાંએ દુઃખી હરથે વિદાય આપી, પરંતુ બાના મા રસો રોકીને બીજાં રહ્યાં. એમણે સંમતિ આપવાની ના પાડી તો ના પાડી, પરંતુ જતંભતંતર કરી બાણેજને એ રસો જવાની ધૂન છોડાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. બીજા બાજુ લક્ષ્મીએ પણ પ્રયોગન શરૂ કર્યું હતું. બાના મુઠ્ઠા સાથે જ રોકીને તાર આગ્યો હતો કે તમારો ૨૦૦ રૂપિયા ખર્ચાર થયો છે. શિવસાધ બધાંના ધરણો નોકરીએ તો ગયો, પણ ચિત્ત ચોટતું ન હતું. એટલે નોકરીમાંથી છૂટા થવા માગણી કરી. શેઠે ના પાડી. કહ્યું— તમને એમ હોય તો તમે બીજી રીતે કામ કરો. તમે જે ઓર્ડર લાવો તે ઉપર તમારો છ બાની ભાજ. જેથી તમારે નોકરીનું બંધન નહિ બિચટ તેથી માસિક ૩૦૦-૪૦૦-૪૫૦ સુધી આવક પહોંચવા મળી; પરંતુ જે વચિકમાં ખાવા જેટલા પેસા રાખી બાકીનાની દાન કરવાની વૃત્તિ હતી તેને લક્ષ્મી શી રીતે ચલાવે! હવે લક્ષ્મીજી અને જગદંબા જેવાં દૃઢ નાનોંએ પોતાની હાર દખૂલ કરી અને શિવસાધે મોરબી મુકામે સંવત ૧૯૮૫માં મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પામે દિશા લીધી અને શિવસાધમાંથી સોભાગ્યવંદનો નવો જવનાર થયો!

આ ચિત્ર મારા દેશને દયમયાની રજુ હતું હરથ ભારે થયું હતું અને એ વિવરમાંથી દટિ

સાથે સત્ય છે. એને જ્ઞાન-વિદ્યા નહોત્યાય, પણ જ્ઞાનનું સાધન હોવાય. પરમ સત્યને પલટી ચકાવું નથી જ્યારે જ્યોતિષના મંદોને પલટી ચકાવે છે. સત્ય એ નિશ્ચિત છે જ્યોતિષ એટલી નિશ્ચિત વસ્તુ નથી.

મારો સવાલ : 'જ્યોતિષથી પ્રભને લાભ છે કે ગેરલાભ ?'

જવાબ : 'જ્યોતિષથી લાભ કરતાં નુકસાન વધારે છે. જે મજબૂત માનના છે તેને ભવિષ્ય જાણવાની જરૂર નથી. નિર્જળ છે તેને નુકસાન છે. જ્યોતિષ માણસને ધુરધાય તરફ પ્રેરનાર એવું બને છે એ રીતે પણ નુકસાન છે.'

મારો સવાલ : 'જો સાધુ વર્ગને જાદુ મૂકીએ તો, બાકીના સાધુઓના એ જુદા માર્ગો દેખાય છે. એક આપના જેવા કર્મદારા પ્રભને જ્ઞાન આપતા સાધુઓ અને મહર્ષિ રમણ અને શ્રીઅ. રવિદાસી પદ્ધતિએ કેવળ જ્ઞાનમાર્ગથી પ્રભને ઉપદેશતા. આ બેઠે અંગે આપનો શો મત છે ?'

સંતજાલજી : 'મને એમ લાગે છે કે શ્રીઅ. રવિદાસી પદ્ધતિની પણ જરૂર તો છે જ. કર્મદારા જ્ઞાન આપનાર કે જ્ઞાનદારા ઉપદેશ આપનાર એ બંને પોતપોતાને જોયા માનતા હોય તો તે પણ ખોટું છે. બંનેના ક્ષેત્ર પ્રાપ્તપક્ષર માટે જરૂરી છે. વિચારની અસરમાં હું માનું છું, પણ તેની સાથે એ વિચાર કર્મ-કર્તવ્યમાં આવશે નોંધાયે, જ્યાં સુધી એ કર્તવ્યમાં ન દેખાય ત્યાં સુધી એ ત્રુટિ છે. એ રીતે ગ્રાંધીવાદ સમાજમાં આગળ છે. એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. એટલે પ્રજા આગળ પ્રતિક મૂકવાનું શરૂ તો ગ્રાંધીજીનું મૂકશે, શ્રીઅરવિદાનું નહિ. ગ્રાંધીવાદ પાછળ કર્મનું પીડન છે. જ્ઞાન અને કર્મનો યોગ એનું નામ ભક્તિ. જ્યાં શ્રીઅરવિદા અધૂરા છે એમ નહિ કહું. બંનેમાં, ગ્રાંધીજીની પદ્ધતિ સમાજ માટે સારી છે.' અને સહજ અટકીને મંજીર બની જતાં એમણે કહ્યું : 'મારી એ પણ કલ્પના છે કે શ્રીઅ. રવિદા જહાદ આવી ગ્રાંધીજીની વિચારસરણી આગળ ચલાવે તો નરાઈ નહિ !'

મારું એ પ્રશ્ન થયું. થયું—સંતજાલજી, ભવિષ્ય

કથન તો નથી ઉત્તરતા ! મેં આગળ પૂછ્યું : 'શુદ્ધીઓમાં આજે ત્યાગભાવના બહુ મહત્ત્વ તો કમાવામાંથી થીકું' હાન કરવા પૂતી છે. એ રીતથી ત્યાગભાવના કેળવતી નથી, ફક્ત જ્ઞાન કરીનું અકર્મ પેલાય છે. સાચી ત્યાગભાવના કેળવવા શુદ્ધીઓએ શું કરવું જોઈએ ?'

સંતજાલજી : 'શકિતનું જ્ઞાન કરવું એ ઉત્તમ છે અને તેથી ત્યાગભાવના પણ કેળવાય છે. શ્રમ, નીતિ અને ભાવનાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. શ્રમ કરીને, નીતિ અને ભાવના પ્રમાણે જીવી બતાવીને, સહવિચારનું જ્ઞાન આપવું તે અર્થ કરતાં વધી જાય છે, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ. અને આ ભાવના પેલાવી જોઈએ. ધર્મરચનાએ ધર્મરચનામાં એવું જીવન માણવું જોઈએ કે ત્યાં અર્થની ઓછામાં ઓછી જરૂર હોય, નહિ તો અર્થની ભાવના જ નહીં આજીવન ન રહે.'

આ સાથે ધનની અને ધનિતાની ખોટી પ્રતિષ્ઠા ન કરનાર સંતજાલજી જીના એક પ્રસંગનું ચિત્ર મારી દર્શિ સમુખ આવી ગયું.

હાકીમખાનની વાડીમાં સંતજાલજી પ્રવચન કરતાં એ રથને એક પાર્ટીયું માર્યું હતું—'જે બાઈ જ્યાં આવે ત્યાં જ ભેસે. કોઈ પણ બાઈ આગળ આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે.'

એક દિવસ એક મિલમાલિક પ્રવચનમાં મોઢા પડ્યા. તેમને થયું કે હવે પાછળ ભેસવું પડશે. પેસાને જોરે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આગળ ભેસનાર ધનિતાને એ વહનું લાગ્યું અને પ્રવચનમાં ન ભેડા. આજે પ્રસંગ ફરી ન બને તે માટે પછી એમણે સંતજાલજીને કહ્યું : 'આ પાર્ટીયું મારી નાખો. અમારા જેવા મોઢા આવે તેથી પાછળ શી રીતે ભેસે ?'

સંતજાલજીએ હસતાથી કહ્યું : 'ધનિતાની સમાજમાં તમારું રથાન મોખરે હોય તે હું સમજી શકું, પણ ધર્મના રથાનમાં ધનની પ્રતિષ્ઠા ન હોય. માણસ ધર્મનું અવજ ગમે ત્યાં ભેસીને કરી શકે છે.'

તે દિવસથી એ શેઠ સંતજાલજીને બીજે વખત મળી જતા પણ પ્રવચનમાં હાજર રહેતા નહિ !

એવી જ રીતે પ્રજના કામમાં ધનની જરૂર પડે તે સંતબાલક ધનિકા પાસેથી લે છે, પણ કહે છે: 'આ ધન તમે તમારા પ્રાવશિત રૂપે આપો-પ્રતિષ્ઠા માટે નહિ. એટલે આ દાનની છાપમાં જલેનવ નહિ થાય, તેમ એથી પ્રતિષ્ઠા પણ આપવાની રહેશે નહિ !'

સંતબાલકએ કાલ-નળકાંડને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવી સર્વોદયની ચોખ્ખા દારા મામ્યાને સ્થાપવની બનાવવા વિચાર્યું છે. એટલેના પ્રશ્નો માટે એટલેનમંદ્ય રચાયું છે. અને સાધુઓએ રાજકારણનો પણ અભ્યાસ રાખવો જોઈએ તેમ એમણે પ્રજના બધા પ્રશ્નો હાથમાં લીધા છે. દુકાળ સમયના એ પ્રદેશના એમના કાર્યથી કોણ અળખ્યું છે? પાંચસાત માણસો મામંડેથી અમારી આ યાત્રાગીત ચાલતી હતી અને આભા. પાંચમાં રસ ધિનિટ ખાઈ હતી. ૫-૩૦એ ઉપડતી ગાડીમાં મારે વિદાય થવું હતું અને જે બાઈએ આવ્યા તેમને પણ જવું હતું. મેં વખતની મુરકેથી સમજી લતાં કહ્યું: 'એક જ સવાસ પૂછી લઉં, આજના રાજકીય વહીવટથી પ્રજાને સંતોષ નથી. પ્રજાની એમાં શી ફરજ છે?'

સંતબાલક: 'આજનું રાજતંત્ર ભોંકરાઈ દબે ચાલવા પ્રવળ કરે છે પણ હલુ સુધી તેવું બન્યું નથી. એ તંત્ર બરાબર ચલાવવું હશે તો પ્રજાએ પોતાની પ્રગતિ આગળ ચલાવી તેને દોરવું પડશે. અને તે કાર્ય સર્વોદય જેવા રાજકારણમાં સીધા ન પડેલા સમાજનું કાર્ય છે. આજનું રાજતંત્ર સ્થિતિ-ચામાં નથી, તેમાં પરિસ્થિતિનો હોય વધારે છે. આજે વહીવટ કરનાર ધારે છે છતાં પરિસ્થિતિને લીધે અમુક તો કરી શકતા નથી. કેમકે કમિટીઓમાં નીચેથી-પ્રજા તરફથી-ઉપર એવાજ જવો જોઈએ, તેને જાહેર આજે તો એથી ઊંચકું છે, ઉપરથી-દોહદોહા તરફથી-અવાજ આવે તે પ્રમાણે નીચેની કમિટીઓ મશીન માફક ચાલે છે. આમ પ્રજામાં જામત ન આવે ત્યાં સુધી આ તંત્ર ન સુધરી શકે, પરંતુ પ્રજના વિચાર જનસમુદાયમાં જામત આવતાં

તો વધે જોઈએ. ત્યાં સુધી કંઈ આ તંત્ર આવી રીતે ચાલવા નહોતમ. એટલે એક નાનો વર્ગ-જેનામાં જામતિ આવી છે તેણે પ્રજામાં એ જાતની જામતિ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. અને ગજતંત્ર ઉપર પોતાની અસર પહોંચાડવાની છે. અને તે કામ સીધા રાજકારણમાં ન પડેલો સર્વોદય સમાજ સાધી શકે. એ રીતે કામ કરવાનો મારો અર્થો પ્રવળ છે, કુદરતેજ સચ છે અને રાવશંકર મહારાજનો સહકાર છે. એટલે આજે જે વર્ગ જામત છે તેણે રમતોતમક કાર્યક્રમમાં લડકાર આપવો અને પ્રજાને જામત કરવી.'

• એ સાથે સંતબાલકએ મારા તરફથી નજર ખસેડી પેલા બાઈએ તરફ વાળી. પોતે પણ એ સૌના કુરખા સાથીદાર હોય તેમ કહ્યું: 'તમારી બધાની સલાહ રું ચાલ છે?'

એક ચોરીનો પ્રશ્ન હતો. ચોરી થયેલી. તેમાં રૂપિયા, ધરણી, કપડાં બધેલાં તે ચોરની સંતબાલકને બાળ મળી હતી અને તે ચોર ચીંતે આપી દેવા સંમત થયા હતા. રૂપિયા વપરાઈ ગયા હતા એટલે તે માટે અસંકિત જતાવના હતા. એટલે એ જાજે જેમનો સવાલ હતો તેમને સંતબાલકએ બોલાવ્યા હતા અને મત જાણવા માગતા હતા.

સૌએ કહ્યું: 'તમે કરો એ અમારે કબૂલ છે.'

સંતબાલક: 'આપણે નરી ચોરી પકડવાનું અને માલ પાછો મેળવવાનું જ કામ કરીએ તો એ અધૂર કહેવાય. ચોરી કરનાર ફરી ચોરી ન કરે એવું પણ કરીએ તો એ પૂરું કાર્ય કહેવાય. ચોરી કરનાર પોતાની અસંકિત જતાવતા હોય અને ચરત તરીકે નહિ, પણ સાધી તરીકે રૂપિયા જવા દેવાની મામણી કરતો હોય તો એ નાંકજનકાચ આપણને વાધો ન દેવો જોઈએ.'

એક કાંઠ બોલી ઊઠ્યા: 'એ કબૂલ છે, પણ પછી કપડાંમાં રેશમી લૂગાં હોય તે નથી એમ કહી ના સોધે એ ના ચાલે. એવું કરે તો માનવું જોઈએ કે એ આપણને ઉતરે છે. રૂપિયા વપરાઈ ગય, પણ

કપડાં એટલી વારમાં વપરાય ન જાય. ધરણી પણ એજે પૂર્ણ આપવાં જોઈએ.’

સંતખાલજીએ જોઈને દલીલ રવીકારી હોય તેમ પૂછ્યું: ‘આમમા શી નવાજૂની છે?’

એક બાઈ: ‘જમાદાર પૂછેને દત્તો કે સંતખાલજી ખેડૂન મંડળની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તેનો શો ઉદ્દેશ છે?’

સંતખાલજી: ‘કાશ્ય?’

પેલા બાઈ: ‘ડી. એસ. પી. એ પૂછાવ્યું હતું એથી એ પૂછતો હતો એમ કે સમાજવાદનું ધ્યેય છે કે સામ્યવાદનું?’

સંતખાલજીએ મારા સામું જોઈ મોં મલકાવ્યું. હું, ય હસ્યો. મને થયું—ક્રેશિસ સંસ્થાથી સ્વતંત્ર ખેડૂતમંડળનું અસ્તિત્વ હોવાથી સર્વોદયના ધોરણે કામ કરનાર સંતખાલજીની પ્રવૃત્તિની પણ સરકાર ચોખી રાખે છે અને તે સાથે મને પણ ખક કે કાપ જોગે. રિકન લેખકના નીચેના દબ્બો યાદ આવ્યા—કોઈ પણ સરકાર, બધે તે પ્રબળપણે હોવાનો દાવો કરે, પણ એનું મુખ્ય કાર્ય તો સત્તા ઉપર ટકી રહેવાનું હોય છે!

પેલા બાઈ બોલ્યા: ‘મેં તો જમાદારને સંબળાવી દીધું કે ઉદ્દેશ જાણવો હોય તો જાવ મહારાજ (સંતખાલજી) પાસે. અમે ઉદ્દેશ—બુદ્ધિ જાણુતા નથી. અમારું આખું ગામ ‘એમાં જોડાયેલું’ છે તે સાચું!’

માડીનો વખત થયો હતો એટલે અમે બધા સાથે જોમા થયા. એ હાથ જોડી સંતખાલજીની વિદાય લીધી એમણે હતીને આખમાંથી ૨૨૬ વર્ષાવતાં વિદાય આપી. એ ચમત્ક્રી આંખો જોઈ મને મહાત્માજી યાદ આવ્યા. તે સાથે દ્રોણ અને એકલવ્ય યાદ આવ્યા. સંતખાલજી પણ મહાત્માજીના એકલવ્ય હતા. ખાદીનો સંદેશ એમણે પ્રથમ સૂચ્યો. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના સેવનથી સમાજસેવાનું એમનું આજ્ઞાન ઘાતર થયું હતું. એકાદ પત્રવ્યવહાર ગુરુ સાથે થયેલો. જૂઠુંમાં મહાત્માજી આરામ કરવા રહ્યા હતા ત્યારે એક વખત મુનાકાત લેવા સંતખાલજી આવેલા. મહાદેવભાઈની ચોખી વટાવી મહાત્માજી પાસે જવું કેટલું દુર્લભ હતું તે અનુભવીઓ સૌ જાણે છે. ખાદી એ ચોખી વટાવી રિખે ગુરુ સાથે થોડી વાતો કરી લીધી અને બદલામાં મહાદેવભાઈએ ઝાડી નાખ્યા તે ગુરુ દક્ષિણા પણ તરત ચૂકવી દીધી!

આજે દેશ ગાંધીજીના સાચા શિષ્યો અને એકલવ્યો તરફ શ્રીદા મંડીને ખેંચે છે કે એ સર્વોદયદ્વારા સ્વરાજમાંથી સુગંધ તરફ પ્રવેશને દોરી જશે.

મારી વિદાય વખતે આશ્રમનું મૌરવશાળી મકાન અને કઠી રહ્યું હતું કે, સર્વોદયના મંદાણ આ જૂમિમાંથી, આ સંતના હાથે યરી એ મારું જેમ ધન્ય બાગ્ય છે, તેમ ગુજરાતનું પણ ધન્યભાગ્ય છે!

એ ધન્યભાગ્યને માથે ચડાવી, એ મકાનને જળ્ય કરી હું ચાલી નીકળ્યો.

હી તો થોડામાર વહેલી આવતી નદી છે, એક વાત ધ્યાનમાં લીધા પછી થોડું કશું તેને કેળાવું જ નથી, રાંડતું થે નથી એને તો સર્વસ્વના સમર્પણમાં જ સંપૂર્ણતા કેળાય છે. પ્રિય વસ્તુ સાથેનો સાયુજ્ય ત્રાસ જ તેમને જોઈતો હોય છે, નાનકડું ધ્યેય પણ તેમને પરિપૂર્ણતાના પરમેશ્વરના દર્શન કરાવી શકે છે.

—સાને ગુ.જી

ગુ.

જ્ઞાનમાં એક વૈદ્યન યુવતી રચના કરેલા માંડી હતી અને ભારતની મુક્તિ માટે ને યુવરંચના માટે શુભરાતે કાચે ઊપાદી લેવા માંડ્યું હતું અને દિંદના ધીતદાસમાં નવી જ ભાત પાડવા માંડી હતી તે વખતે દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર નામનો એક જુવાન ગાંધીજીએ નાખેલી ભૂરખાને બધે ખેંચાઈ આવી પોતાનું જીવન આ ભૂમિમાં વહેતું કરી દે છે—યુવરાતમાં એક ભારતીય સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ વહેવા માંડે છે:

“સાંતિનિકેતનના નિવાસ દરમિયાન ફક્ત આઠ-ઠાસી આનેથી ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ જોવા દેતો. પાઠશાળા ગાંધીજીનો પણ મિત્રાવ ધર્યા, એમના ‘દિંદ સ્વરાજે’ મારા પર ઊંડો બાપ પાડેલ હતો. ‘દિંદ સ્વરાજ’માં જીવનનું સંપૂર્ણ દર્શન—એક આખી વિષ-સુરી જે તેજ એટલે એને આખારે કચરણીનું વંચ રચાય એવા વિશ્વાસ બેઠો હતો. ગાંધીજીએ આમનંત્ર આપતાં હું આમનમાં આવી રાખેલ ધર્યા. અને મારું ઘર મળી ગયું.”

આજની તમારી સાદિત્ય સમાર્પ ‘કાકાસાહેબનું સર્જન’ એ વિષય પર બોલવાનું આમનંત્ર મેં એટલા માટે સ્વીકાર્યું કે સાદિત્ય મંદિરને દારે હું પહેલવહેલા આવીને ઊભો ત્યારે મને યુવરાતી સાદિત્યમાં પહેલવહેલાં ફક્ત કાકાસાહેબનાં લખાણોનાં અનામતો ધરાં. એ વર્ષને આને જણ લખકા થઈ ગયા છે. યુવાન દત્તાત્રેય કાલેલકર આને સૌના કાકાસાહેબ ને અનેકના શુરુ બની સૂચ્યા છે અને એમણે આ ભૂમિમાં વાવેલું સાદિત્યરક્ષ અનેક કળાપાંખાએ ફાંપીયું છે. તે કાળ દરમિયાન મેં પણ અનેકવાર એમનાં લખાણોમાં આવનું ન કર્યું છે.

કેટલીક વસ્તુઓ કદજ ન જ ન્યા કરે છે... કાકાસાહેબ જેમ જાણના અદુપી મુગ્ધ બની ગયા એમ મારા મોટાભાઈએ ‘કાકાસાહેબની કંઠી’ નામી દાખી—એ એમના ક્ષિપ્ર ને મંત્રી જ ન્યા... અને કાકાસાહેબની સાદિત્યરક્ષા કીલ્લાર કંઠર નામ સંદેશકરૂપે મળી ગયા...ને વખતે એ સાદિ-

ત્યસરિતા અનેક ખોલોમાંથી હજી મારું કરી રહેલી હતી...રચામી આનંદ ને કાકાસાહેબ મને ‘બુદ્ધ’ કહેતા એવડો નાનો હું હતો. પણ કાકાસાહેબ લખાવતા હોય અને મારા લાઈ લખતા હોય તે વખતે એ બધું હું એકચિત્તે સાંભળ્યા જ કરતો. ત્યાર પછી દરનિર્ણયિત પ્રતો મારે ત્યાં જ આવે અને હું એને વારંવાર વાંચ્યા કરું. અને એમનાં પુસ્તકો પહેલાં તો મારે ધેર જ આવે ને કે એટલે મને ત્યારે ઊઠાવીને વાંચ્યા જ કરીએ. આમ કાકાસાહેબનાં અનેક લખાણોનો પ્રથમ અને જાણને વાંધા ન હોય તો કરું કે પ્રથમનમ શ્રોતા ને વાંચક હું છું અને તેથી એમના સાદિત્ય ને રેલી પર મને સરખાતથી જ પ્રેમ જમાવો છે. મેં એમનાં લખાણો અનેકવાર વાંચ્યાં છે ને ‘લોકમાતા’ ‘ગુ’ તો અપરિવરલપ પાસાયું કરું છે...કાકાસાહેબ મારા એક મનમમતા લેખક છે. અને મારા એક પુરસ્કાર વિષે એક વિદ્વાન વિવેચકે એમાં ‘કાલેલકરની રેલી છે’ એમ કહ્યું ત્યારે મને આનંદ જ ધર્યા હતો. મેં તે અનુકરણ કરીને આવવા પ્રયત્ન નથી કર્યો. પણ વિદ્વાન મર્મગ વિવેચકે ‘કાલેલકરની રેલી’ એ અન્ધે વાપણ ત્યારે જ મને ધયું કે કાકાસાહેબનાં લખાણોમાં ને નિરાશું વ્યક્તિત્વ અને લેક્ષિકા છે તે યુવરાતી સાદિત્યમાં ખીને ક્યાં જોવા મળતું ન હોઈ વિવેચકે એને ખીજું ક્યું નામ આપી શકે!

અનન્યા તારાઓમાં ને રચાન શુરુનું છે તે રચાન યુવરાતી સાદિત્યકાકાસાહેબ દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરનું છે. જીવન, જીવનધર્મ, જીવનનો આનંદ એ વળ જીવન-સિદ્ધિઓ મારતું બધું એટલે સાદિત્ય...મને તેટલું ઘણું કારિનું હોય જ્યાં સાદિત્ય એ જીવનની ઉન્ન-તિના એક સાધનરૂપ જ છે અને દોડતું ભેગને એમ કાકાસાહેબ માને છે. એટલે કાકાસાહેબના સાદિત્ય સર્જનના અભ્યાસીએ એમના જીવન ફક્ત તરફ પણ જોવાનું રહેતું જ.

કેઈ મને પૂછે કે “કાકાસાહેબ યં છે કુશલિનશર વિદ્વાન, પ્રવિત્ત, ચિંતા, પત્રકાર, પ્રચારક, લખા,

લેખક, મુસાફર ? શું ? " એનો ઉત્તર હું એવી આપું કે, એ બધુંયે હેવા છતાં તે-તે તો નહીં જ, " એટલે વધુ અકળાપ પૂછનાર તો પૂછે જ, " ત્યારે, શું ? શું ? " હું શાંત ચિત્તે કહું :

‘શિક્ષક’

તમારી આગળ આ લખાણ વાંચતાં પહેલાં મેં કાકાસાહેબના એક પ્રશ્નસૂત્રને વંચાવ્યું ત્યારે એ કહે-
“અધ્યાપક” લખો.

મેં કહ્યું, “ના. એ તો કોઈ કોલેજનો પ્રોફેસર એવું સમજાઈ જાય.”

“તો આચાર્ય લખો.”

મેં કહ્યું, “પ્રિન્સિપાલ થયા પછી એ વ્યવસ્થા-શીલ થઈ જાય.” અને પછી મેં જ કહ્યું, “હું કેળવણીકાર અને શિક્ષણશાસ્ત્રી શબ્દો પણ ન જ વાપરું પણ કાકાસાહેબને હું

“શિક્ષક” જ કહું છું...

અને એનો પછળ એ શબ્દમાં રહેલી વ્યાપકતા ન વિશાળતા છે શિક્ષક એટલે પંડિતનહીં પણ શરૂ

આ વિચાર કરું છું ત્યારે આજથી બે દાયકા ઉપરનો એક પ્રસંગ મારી દૃષ્ટિ સામે ઊભો છે. એ એક ઘણું પહેલાં જ બની ગયો હોય એટલે જ થોડો તાજે જ નહીં છે. ૧૯૪૦ની લડત વખતે કાકાસાહેબ ખોરસદમાં પકડાઈ ગયા. આલુંદમાં એમને ફેસ ચાલ્યો. એમની સાથે એક લીમકા નીચે હું બેઠો હતો તેવામાં પોલિસઅધિકારી લાહેરે આવી પૂછ્યું :

“બિ. કાલેકર ! તમારા ધધો શા ?” એ પ્રશ્ન સાંભળતાં મેં વિસ્મયકતા ને જિંદાસાથી ડોક ઊંચી કરી પણ એ પહેલાં તો ઉત્તર અપાઈ જ ગયો હતો :

“શિક્ષક”

“પણ તમને જોઈમાં કયો કલાસ આપ્યો તે માટે પૂછવામાં આવ્યું છે. ‘જર્નાલિસ્ટ’ લખાવું ? ‘એ’ કલાસ તો જ મળશે !”

“ના, ના, બીજું કંઈ જ નહીં. હું શિક્ષક જ છું. કલાસ તો મને ‘સી’ જ આપજો.” આ ઉત્તર

એમણે બનાવાસો, જરાયે વિચાર કર્યા વગર, થોભ્યા વગર, મૂંઝાયા વિના, ગાથું ખંભેળાને નહીં, સ્મરણ-શક્તિને વાજ પાડતા દીધા વગર આવી દીધો હતો. એ માથુંસના જીવનનું રહસ્ય હું તે દિવસે પાછી શક્યો. ‘શિક્ષક’ એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા પછી એમની વાણી શાંત પડી મર્ઝ પણ એમની આખમાં જે આકાશ ચમકી આવી, એમના મુખ ઉપર જે પ્રસન્નતા દીપી નીકળી તેવી મેં કાકાસાહેબના મોં ઉપર પહેલાં જોઈ નહોતી, ફરી કદી જોઈ નથી. કાકાસાહેબના જીવન, લેખન તે કરનારા રહસ્યદાર બોલી નાખવાની ‘શિક્ષક’ જ ચાવી છે એમ મારી તે દિવસે ખાતરી થઈ ગઈ. અને કાકાસાહેબના સાહિત્ય સર્જનનો અભ્યાસ આ જ દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ, એમના સાહિત્યના પારખે ને વિવેચકે એ જ કસોટી પર પરીક્ષા કે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ હું માનતો થયો અને કાકાસાહેબે પેાતે પણ “જીવન વિદ્યા”ની પ્રસ્તાવનામાં કહી દીધું :

“એક રીતે કહી શકું કે માડું બીજું લખાણ વિનોદરૂપે લખાયેલું” છે. ત્યારે કેળવણી વિષેનું લખાણ જીવનનું એક મિશન સમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાંસાના એક મહત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે... ગુજરાતની પ્રજા અને ભૂલે નહિ ત્યાં સુધી અને સાહિત્યકાર તરીકે ન જોળાયે પણ કેળવણીકાર તરીકે જોળાયે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે.”

પણ સાચા શિક્ષકમાં હોવો જોઈતો જીવિતો તે જીવિતો આત્મા એમનામાં રહેલો છે, તેથી જ પાંડિત્યનો અદ્યક્ષ બોલે વધી વધીને ફાટતો થાય સહન કરનાર એ નથી, જાનને ભેગું કરી કરીને ઠાંસ ઠાંસ કરનાર અકર્ષણશીલ એ નથી. જીવન જીવવાની ને જીવવાની આજ દૃષ્ટિ પણ પ્રભુએ એમને આપી છે. તેથી જ એ જીવિતો રીતે બધું જુએ છે તે નાનાં મોટાં સોને કહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાં અવતરવા માટે કાકાસાહેબની કલમ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. ભારતનો ઇતિહાસ, સાધુતા, સરકાર, મહત્વાકાંક્ષા, સાહિત્યસર્વ, સારાયે દેશને ખૂણેખૂણેથી આ વ્યક્તિ સાથે મહાન

રૂપ ધારણ કરવા ગુજરાતમાં આવ્યું આવે છે. સાહિત્યગૃહના પિતા પેટે ઠેકઠેકાણેથી સાહિત્યસભ્યો લાવવાનો પુરુષાર્થ જ એમનામાં છે એમ નહીં પણ એ બધું કેવી રીતે એકબધું, કેવી રીતે પરસ્પર એનો વિવેક, ત્રેવડ, દષ્ટિ સૂઝ, અભિરુચિ આવડત—અને એ બધામને એક જ શબ્દમાં કહું તો “કળા” પણ એમનામાં સહજ રહેલી હોઈ તે સાહિત્યગૃહની માતા પણ છે.

માથુસના જીવનનું બીય સત્ય ને શિવ પામવાનું તેમજ પ્રાણી માનવ બીય આનંદ મેળવવાનું પણ હોય છે. ઈશ્વર જેમ અણુયે અણુમાં હોઈ એના એ તણુ ગુણ બધે જ સમર કરેલા છે. આત્મા, ઈશ્વર ને કૃત્તરતનો આનંદ જ સાચત હોઈ કાકાસાહેબની વાત્યા તે તરફ જ વળે છે. આકાશ, તારા, વાદળ, પર્વતો બાળકો, ફૂલ, પશુઓ ને જીવજંતુ તેમજ માનવ ને માનવીકૃતિ એ બધે એ આનંદદિ સત્ય શિવ ને સુદર ભોંઈ આનંદમયી બની જાય છે ટાંગે-રતી પેટે એ પણ બધે આનંદધાગ જ વહેતી જુએ તે સ્પષ્ટ છે...એ આનંદસદરી, નાદમય, અલગાન જેની વાણી ગદ્ય કે પદ્ય બન્ને તે સ્વરૂપે ગાતી યદ્ય બધ, ખનિ ફેલાયા કરે તેને કવિ સિવાય બીજું શું કહેવાય?...

કાકાસાહેબના સર્જનનો અભ્યાસ કરતાં પહેલા જ એક અત્યંત મહત્વની વસ્તુ આપણે એ પણ ભ્રષ્ટ લેવી ભ્રષ્ટએ કે કાકાસાહેબ ક્યાંના રહેવાસી છે ને ધરતી ભૂમિ હોડી ગુજરાતમાં આવી કેમ રહે છે? ગાંધીજી એમનું લોકાયુષ્ય બન્યા એ વાત સાચી પણ મહારાષ્ટ્રકર્ણાટક હોડવાની તેમની શક્તિ તો તે પહેલાની હોય એમ લાગે છે. કાકાસાહેબ આદ્ય મહારાષ્ટ્રીય છે...એટલે મહારાષ્ટ્રનું ઔરવ એમનામાં જન્મત છે. “કૃષ્ણનાં સંભારણા”માં એ કહે છે :

“કૃષ્ણ એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્યદેવતા. એનું એક દીપ્ત પણ પેટમાં જાય તો પાવન યર્ષ જઈએ. જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક જિંદુ પણ પહોંચ્યું ને તે મહારાષ્ટ્રીય બનવાનો નથી.” આટલું લખાયું એ

લોકોને મૂઝી દઈએ તો આ સખ્તો ગુજરાતી ભાષામાં દીપ્તી ન નીકળત. પણ એ પ્રવાહ આગળ ચાલે છે :

“સાચું કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલંગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું એકેય સાધવા માટે કૃષ્ણ નહીં વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણાનું ફળ પીધું છે. કૃષ્ણમાં પ્રાંતીયતા નથી.”

આ ફકરાઓ મેં ૧૦૮ વખત ઉપરાત અનેક વાર વાંચ્યા છે અને કન્યા, મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાતમાં આવી આવતી કાકાસાહેબની જીવનસરિતાને દરેક વખતે મારું માથું નમી પડ્યું છે. એ જ કૃષ્ણાને કંઈ ગમદાસ સ્વામીએ ભારતવર્ષને આનંદવન જીવન બનાવવાની અભિલાષા સેવી; એ આનંદવનજીવન સારાથે ભારતવર્ષમાં ફેલાય એ ભાવના આ કાલેલકરના પ્રથમ મંથ...મહારાષ્ટ્રની સાધુતા, મદતવાકાંક્ષા, અહમત્વ, સંસ્કારિતા, પરાક્રમ, ખડતલપણું, વિદ્વતા, વીરતા, આગતા બેરે અનેક અદ્વિતીય ગુણોની કાલેલકરે એક પોટલી બાંધી લીધી. સિવાજીને રામદાસ, અંબા, એકનાથ, ને તુકારામ, મોરારામ ને વામનપંડિત, રામસાહી પ્રમુણે ને નાના ફડનીસ, ચિપ્પણુકર ને રાનડે, આગરકર, ટિળક ને જોખલેની પ્રવચ્ચમિને જે કંઈ શુભ આપવા જેવું હતું તે બધું એમણે બાંધી સાથે લીધું; શાદપુર ને બેળગામના એ બાહાણના લોકોમાં વિજયનગરનું ઔરવ હતું, પતનની ચરમ હતી. હૈદર ને ટીપુની પણ ત્યાં જ બૂમિ હતી. એ બધું પણ એમણે બેળગ્યું ને પછી—

મહારાષ્ટ્રની પરમ પાવન બૂમિને એમણે પ્રજ્ઞા કર્યા. ને મહારાષ્ટ્રનો આત્મા કાલેલકર દ્વારા ગુજરાતની સેવા કરવા નીકળી પડ્યો.

—કાકાસાહેબના નીચેના શબ્દો ગુજરાતને મહારાષ્ટ્રની પાનદાનીના હમેશને માટે ઝણી બનાવી રાખશે :

“મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ વાંચી અને ત્યાંની લોકસ્થિતિ નિદાણી કું એ નિર્ણય પર આવ્યો કે મહારાષ્ટ્રીઓએ પોતાનો પ્રાંત છોડી નમ્મણે અન્ય પ્રાંતોમાં સેવા કરવી ભ્રષ્ટ. બદ્ધ કાલા એકત્ર યદ્ય જાય તો એમાંથી શાકું ફળ નીપળે નહીં. એ જ

અરસામાં ભેઈ શક્યો કે મરાઠાઓએ પોતાના ઇતિહાસમાં અન્ય પ્રતિભા સારો લાભ લખ્યો નથી. પેશ્વાઓની ગુજરાતની કારકીર્દી મરાઠા ઇતિહાસને ઓપ ચડાવે એવી નથી-મનમાં યવા લાગ્યું કે ભાઈ આપણા પૂર્વજોએ અસેવા કરી છે ત્યાં જ જમીને દીનભાવે સેવા કરવાની તક શોધીએ તો કેવું ? કાંઈક તો પાપ ઘોષ શપ્ત છે. કાંઈક અંટસ ઓણુ કરી શપ્ત છે. Let heart unite heads and hands will then work together of themselves. એ સ્વામી રામતીર્થની શિખામણુ ગોખી રાખી હતી. એટલામાં વડોદરાથી આમંત્રણ આવ્યું અને મારો કેળવણીનો પહેલો, ખરો અને પૂરો અખતરો શરૂ થયો."

એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્યસર્જનની પાછળ જીની રહેલી આ એક જૂમિકા એમના સાહિત્યના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. કાકાસાહેબના સર્જન પાછળ આ આલયુત્વનો અત્યંત સાર્વિક શુભ પટ ઊભો છે.

પછી કાકાસાહેબ આખો ભારતવર્ષ ઘૂમી વળે છે. સાહિત્ય ને સમાજનાં અનેક પાસાં ભેઈ નાખે છે. વાર્તા છે, વિચાર છે, વેદ છે, અનુભવ છે; અનેકના પરિચયમાં આવે છે... ૪૨ ને પ્રાંત ઊઠ્યા પછી ભારતમેથાનું અખંડ દર્શન થાય છે... જતકાળ એ ભેઈ નાખે છે, જાવિશ્વ પર દૃષ્ટિ મારી જુએ છે ઇતિહાસકાર ને કવિની આ બે આંખની વચ્ચે એ વર્તમાનનું ત્રીજું નયન ગ્રાધીજી પાસેથી મેળવે છે... એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્યના વાંચક કાકાસાહેબની શૈલી ઉપર ઉપનિષદ, રામાયણ ને મહાભારત, ભવમૃતિ ને કાલિદાસ, રામતીર્થ ને વિવેકાનંદ, નિવેદિતા ને ટાગોર વગેરે તથા થોડો, કાર્પેન્ટર, જેવા લેખકોની અસર ને શૈલી જુએ એ સ્વાભાવિક છે. એ સાહિત્યના સંસ્કારો સારી પેઠે પડ્યા પછી એ ગ્રાધીયુગમાં પ્રવેશે છે... મને એક જણે કહ્યું કે 'એ તો ગ્રાધીયુગના 'ઈન્ટરપ્રિટર' છે.' ને કહ્યું, 'હા, પણ પોતાની રીતે.' સ્વામી વિવેકાનંદ પાછળ ચાલી

આવતી નિવેદિતા જેવા એ છે... કાકાસાહેબ નિવેદિતાના લખાણોના પૂજક છે... ભારતની સંસ્કૃતિને રજુ કરવાની એમની ગ્રાધી નિવેદિતા જેવી છે, કાંઈકવાર ટાગોર ને ટાલસ્ટોય જેવી પણ છે. અને કેટલીકવાર કાકાસાહેબ એ અન્નેથીયે ઉચ્ચતર કક્ષાએ બેઠેલા લાગે છે... કાકાસાહેબની શૈલી મૂળ વિષય પરથી જીડી, વિષયાંતર કરી આવી ફરી પાછી ધારાવાહી થયું જાય છે, અને એ રીતે ઉગ્રાગ્ર કરવામાં ને આશ્રય કહી દેવામાં એમનો લેખણ મહાકવિના જેવી કળા સાધે છે. એમની ઓતરાતી દીવાલો ને લોકમાતાઓ વાંચ્યા પછી જમારે ને 'થોરો' વેશકન અને 'એ વીક ઓન ડિ કોઈડ', વાંચ્યાં ત્યારે એમાં રહેલી શૈલીનું સામ્ય દેખાયા વગર રહ્યું નહીં. પણ થોરો કરતાં કાકાસાહેબમાં પદસાહિત્ય અને પ્રાસાદિકતા ઘણી વધારે છે. એમના કેટલાયે નિબંધો ને સ્મરણયાત્રા ટાગોરની 'જીવનસમૃતિ'ની તોલે આવે એવાં છે એમ નહીં. સ્મરણયાત્રા જીવનસમૃતિ કરતાયે વધુ ઉચ્ચ કક્ષાની કૃતિ છે. એટલે ગ્રાધીજીના જીવનના ચરત ને એકનિષ્ઠ અનુયાયી હોવા છતાં કાલેલકરની સર્જન-શૈલી ઉપસા લેખકોને માર્ગે જ વળીવળીને ચાલી જ જાય છે. અને તેથી જ એમનું વૈશિષ્ટ્ય ટકી રહે છે. છતાં અભ્યાસી એ પણ જરૂર નોવાનો પ્રયત્ન કરે કે ગ્રાધીજીની સરળતાની હાપ પણ એના પર પડ્યા વગર રહી નથી.

આનંદકુમાર સ્વામીએ અનેક પ્રયોદ્ધારા ભારતની કળા, રચાપત્ર ને સંસ્કૃતિનું રહસ્ય ઊઠ્ઠું તે જ ટામ કાલેલકરે સંક્ષેપમાં સરળ ભાષામાં ગુજરાતીમાં કરાવ્યું. હાલેલ ને રિમથે દિવંદુસ્તાનના ઇતિહાસને મેત્રો કથો ને પોતાની દૃષ્ટિએ ઉઠ્ઠ્યો; કાલેલકરે પૂર્વ રંજદારા દિવંદા પ્રાચીન ઇતિહાસનું મર્મ સમજાવ્યું, દિવંદા ઇતિહાસને ભોવાની દૃષ્ટિ આપી. સ્વામીજીન ને રોશિકનાં દિમાલખનાં વર્ણનો આગળ કાલેલકરનો 'દિમાલખનો પ્રવાસ' એક દૃષ્ટિએ જીજ્ઞા લાગે પણ કાકાસાહેબના ગ્રંથમાં જે અનોખું સમાજદર્શન છે તે પેલા લેખકોમાં ન જરૂર.

ખૂબી તો એ છે કે જન્મતની કૃતલીયે કોઈ સાહિત્યકૃતિઓને મૃત્યુના ચિન્તને જન્મ આપ્યો છે. અત્યારના જીવનને મૃત્યુનું પૂર્ણવિરામ છે જ. ત્યાં કવિ, ચિંતક, ફિલસૂફ, ને સામાન્ય જન સૌ થઈ જાય છે. ઉપનિષદની શૈલી આ વિગમ-ર્યાન આજળ ઉગમ પામી હતી. અને એને જ મળતી શૈલીવાળા ટાગોર ને બિધાનના ગીતાંબલી ને કાકા, ને 'પ્રોફેટ' એ શૈલીમાં જ લખાયા. મૃત્યુનું શુભ દર્શન આ બે આધુનિક સાહિત્ય સ્વામીઓને થયું તેણે કાલેલકરને પણ થયું અને તે સ્થિતિએ એમના વિચારોને જળ, વેગ ને ચોક્કસતા આપ્યા.

એક વખત કાકાસાહેબ, કાકો અને હું ધોડા-ગાડીમાં બેસી અમદાવાદથી અશ્રમ તરફ જતાં હતા. વિદ્યાર્થીઓ મકાન તે વખતે નહોતું. સેવક ઉચ્ચાનનો મસીદ પાસે ગાડી આવતાં કાકાસાહેબ કહે:

“કાકો! મૃત્યુ કેટલું સુંદર છે!”

સુષ્ટિને નિત્ય નૂતન રાખનાર આ મૃત્યુ જ છે.” એ સાંભળી મને થયું: ‘કાકાસાહેબ આવી વાતો કેમ કરતા હશે?’ એ જ પૂતળ કાકીના કાનને ચિતારોદય કરાવ્યા પછી

“જન્મે નય છુપયા રાયે જહમાન.”

એ મંત્ર બોલતા કાકાસાહેબને પણ, મેં જોયાં છે. કશું છતાં આસુહીન કાલેલકરને એ સ્થાને બેસા રહેલા જોઈ મને પેલા શબ્દો ફરી યાદ આવ્યા; જાણે કાકાસાહેબ કાકીને સમજાવી ન રહ્યા હોય.

“કાકો મૃત્યુ કેટું સુંદર છે!” કાકી તો એ સૌંદર્યમાં લય પામ્યાં હતાં. આ મૃત્યુ પાછળના દર્શને એમના સાહિત્યના વલણ ઉપર અસર કરી જ છે. તેથી જ ઝોતરાતી હોવાલોની પ્રસ્તાવનામાં એ દખ્ખાતી દિશામાં લક્ષ્ય પળી રહેલી ચિંતાને બૂધી શકતા નથી, રમણાન ને રમણાને વિષે પણ લખતું છે એ આકાંક્ષા લોકમાતાના ઉપરચાનમાં વ્યક્ત કરે છે. ભત્રુંહરે પણ આ જ દષ્ટિએ એમનો સાથી બને છે. ભત્રુંહરે ચતકોના મણકામાંના કૃતલાકની નક્ષત્રમાળા ગૂંચવાતું પણ આથી જ કાકાસાહેબને કેમ નહીં મૃત્યુ હોય, જ્યારે ઘેર જવા માટે વહાણ

આવવાનું જ છે. આવશે જ, આવવું જ બોધે એ તો પછી આ પરદેશમાં કેવી રીતે વતનું એનું ને રહસ્ય બિધાનના ‘પ્રોફેટ’ પાસેથી લોકો મળી સે છે તે જ જીવનદર્શન અથવા શિક્ષણ, કે કળવણીનું શ્રદ્ધ સત્ય કાકાસાહેબની વાણી પોતાની રીતે ઉઠેલ છે-એનું નામ જ જીવનસાધના છે-શિક્ષણનું ચરમ ધ્યેય એ જ છે...અહીં કાલેલકર પેલો ‘ખાનમંત’ ટાંકી દે છે.

સા વિષા વા વિમુક્તયે ।

આ જીવનચિંતન કાલેલકરને મુમુક્ષુ જીવ સતત કર્યા જ કરતો હોવો બોધે.

મેં એમને ધણીવાર મળ્યા વહેલા જીડી ‘ખાનમ’ જેટલા જોયા છે...કાકાસાહેબ ખડું જોતાં લેખક નથી...એમનું બધું લેખન એમના મગજમાં ચર્ચા જમ છે જેમ એમના પણા પુસ્તક

Books in the running brooks તેમ

એમના કાળજી રસમ એમના મગજમાં સતત લખ્યા જ કરતા હોય છે. એ તો જોલે છે...અને સવારથી તે રાત સુધીમાં એમની સામે જેટા તે લેખક-પતે પણ એમના લેખક ને વાચક બનવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે. સારે મને મનું અને આને પણ થાય છે, આ અરપસિત વાણીને અવિચિત્તન, પ્રવાહ પેલી ચિંતનની જીડીજીડી ખીણમાંથી પ્રસન્નપણે આવ્યો જ આવે છે. એને અટકાવનાર એક પણ ગૂંચ કાકાસાહેબના મગજમાં તો રહી નથી, એને અટકાવનાર એક પણ ખડક વચ્ચે જોવો જ નથી.

કાલેલકરની શુદ્ધ, આનંદમયો સાત્ત્વિક શૈલીએ અલંકારો લાદવાનું પસંદ નથી કયું છતાં કદપનાઓ, ઉપમા, રૂપક, ઉપમેશ, વક્રોક્તિ વગેરે શુભોનાં પુષ્પો ચારે કાર વેરતી એમની પ્રસન્ન વાણી વિચારોના પહોડા ને ચિંતનની ખીણમાંથી મુક્ત થઈ દસતે દસતે ચાલો જ જાય છે/ લેખક લખીલખીને ફેરવ્યા કરે. લખીને વળી ફરી વિચારે-બિધાન જોયે ‘પ્રોફેટ’ ને ચાર વર્ષ સુધી પોતાની પાસે રહેવા દઈ મઠમાં કહે-એ બધી પ્રક્રિયા કાકાસાહેબ મગજમાં ઉવટની કરી લે. અને લખનાર પોતાના સુંદર મોતી જેવા

અક્ષરે લખેલા લખાણ પાછળ પૂર્ણવિરામ મૂકી દે તેની નીચે 'કાકા કાલેલકર' એ યોગ્યધોખ સહીઓ કરી દે...લખે બીજા છતાં લેખક કાકાસાહેબ એ કહે -ચાપ! છતાં એ પણ એક અસાધારણ વસ્તુ છે એ પણ બૂલવું ન ભેદએ...

મને એક લેખકે કહ્યું, "રજીસ્ટરનામની લોક-ગીતોને પ્રસ્તાવના લખી આપ્યા પછી, આ કાલેલકરને પ્રસ્તાવના લખવાનું જત વળવું છે । એણે પ્રસ્તાવના લખી આપી એટલે સમાલોચકનું મોખધ થઈ જાય ને પાછળના વિવેચક પણ ખમચાય..."

આ અણપટલી ટીકા હતી...છતાં પ્રસ્તાવના લખાવનારા 'પ્ર-સવાવન' જ કરે છે, છતાં કાકાસાહેબ કસબ છોડતા નથી એનું કારણ મને એ લાગે છે કે અન્યની કૃતિ એક વિદ્યાર્થી કે અભ્યાસી તરીકે વાંચી જવામાં પણ એમને અનંદ મળે છે...અને એમની પ્રસ્તાવનાઓ સમાલોચનાઓ કે વિવેચન નહીં પણ પ્રસન્ન અભ્યાસ હોય છે. અન્યની કૃતિ ભોળને નાચી જીકનાર એ ઉદારઆત્મા છે.

આમ મારા ભાઈના યુરુ, મારા આચાર્ય, યુજ્ઞ રાતના એક સમયે લેખક વિષે બોલવાની તમે મને જે તક આપી છે તે મટે હું તમારી આભારી છું... આ તો હું તમારી આગળ બોલી રહ્યો છું' પણ મન કાલે આ બ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ તો કાળજી ઉપર મેં આમ કરી દીધી:

"કાકા કાલેલકર! એ તો જીવનવાડીમાં કલ્પોલ કરી વળી પાછું ફરફર જીડી બેઠું પક્ષી છે. એ યોચિતું આવી જાય છે...એને બધી વસ્તુ સરખી છે... એ સુંદર માથે છે છતાં એ પદ નથી! એ જાંવે જાંવે, જાંવે આજનીયે પેલી પાર જડે છે. તારા, સર્પ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારિકાઓ, આકાશમંથા, વાદળ અને એ બધાંબની પેલે પાર વસતા ભગવાનના પ્રેરણ સુધી જીડી આવી પાછું શૂન્યરીતી વાડીમાં માવા આવે જ છે. એને એક કવિઓ પણ માન મૂકી દે છે. એની વાચામાંથી કવિતા જ કરી રહી છે..." એ મંગલમય વાણી આપણા સાંદ્યાભગનમાં ચિરકાલ સુધી સંજળાયા જ કરે."

● યુજ્ઞના વિદ્યાર્થીના સમાજવિદ્યાલયના સાહિત્ય વિભાગ મંડળ આગળ તા.૧૮-૬-૪૬ને સંવારે આપેલું બ્યાખ્યાન.

મંગલ સૌનેટ*

તૂટ્યાં બંધન શબ્દનાં, ન તકથી છે ઘાવ એના શમ્યા,
જૂતું રક્ત ગયું હણ ન, કળતાં અંગાંગ છેદાયલાં,
થઢા રાહ વિષે ન રાહજરમાં ના, એકવી દુઃસ્થિતિ!
તૂટ્યાં ત્યાં, અહા! તૂટ્યું સહનનું પાયેય જૂતું વળી!
એવે કાલ અહીં નવા નવા યુગલ હે! આપા ભર્યા યુગ્મને
સંયોજાઈ રહ્યાં તમે ઉભય આને, જિન્દગી ભિન્ન બે
પામી સંગમ એકરૂપ ધરવા ઝંખી રહી, રે! હતાં
જૂઠાં આજ લગી પ્રયાણ તમ આને એક એ યે રહ્યાં.
એ સંયોગતણી સુધા, વરવધૂ! સંપૂર્ણ માણી રહો,
એના શીતલ તેજમાં વિરહતાં, હે યુગ્મ ! શણ રહો,
એ આનંદ અશ્વ જીવનમહીં ઝીલો, અને સાંપ્રતે
સિંચો અમૃત એકહું, યુગલ હે! સંવાદ એનો તમે
એવો તો પ્રસરાવજો ગહન, એવું તેજ એનું ધરો,
કે માનવ્ય પ્રસન્ન યે શિવ વરે જ્યાં જ્યાં તમે સંચરો.

હસિત બ્રુચ

[૧] શિયાળના મોહ

એક હાથી જંગલમાં માર્ગ કરતો ચાલ્યો હતો. જંગલ ખરાબરનું આકાશીક, આડેધડ જુથવેલીથી છવાયેલું, પશુ ન્યાં હાથીનો પગ પડે ત્યાં એટલામાં રસ્તો ચઢી જાય. આ હાથીની પાછળ પાછળ એક શિયાળ ચાલ્યું આવે. હાથી રસ્તો કરે એટલે એના પગમાં પગ મૂકતું એ પશુ જંગલમાં રસ્તો કાઢે !

એમ કરતાં કરતાં ઠીક રસ્તો કપાયો, એટલે શિયાળને મનમાં થયું કે માણું ! લોક મફતનું મને 'શિયાળિયું ! શિયાળિયું !' કહીને હલકું પાડે છે ! આવું મોઢું જંગલ છે છતાં એમાં પશુ મેં રસ્તો ન કાઢ્યો !

પછી તો એણે હાથીના પગની નિશાનીમાં ને નિશાનીમાં ચેતાના પગ મૂકવા માંડ્યા. 'હ્યો !' તે મનમાં ને મનમાં દરખાતું બોલ્યું : 'આ પગ એણે મૂક્યો ને આ પગ મેં મૂક્યો, શું ફર પડ્યો ! જંગલમાં ફેરી બની ચઢ છે ફેરી, મારા હાલવાથી, હવે બલેને સો કોઈ મળ કરતા ચાલ્યા આવે ! મફતના લોક 'હાથી ! હાથી !' કહીને મેલાં કાઢે છે ! એ મ રસ્તો કાઢે છે ને હું પણ રસ્તો કાઢું છું !'

એક કાગડો બેઠો શિયાળની મુખમુક્ત જુએ તે સમજી ગયો. શિયાળબાઈને અલિખાન આવ્યું લાગે છે કે જંગલમાં રસ્તો એ કાઢી રહ્યું છે !

એણે એક જુદિત ફરી. હાથીને આવેના જોઈને શિયાળના જાતભાઈએ આમાં અવળા સંતોષ મળા હતા. એ એને ખબર. એમના ઉપર એની દષ્ટિ પડી, પાસેના કુકા ઉપર એસીને એ માંડ્યો 'કો કો' કરવા. બધા સંતાલસા શિયાળિયાંને લાગ્યું કે કાંઈક ભય છે ! કાગડાભાઈ અમરું 'કો કો' ન કરે. એટલામાં તો કાગડે મોટી જોવી માળીને નીચે પાડી ! એ પક્ષતી સાથે જ 'કાંઈક આવ્યું ! કાંઈક આવ્યું !' કરીને શિયાળિયાં માંડ્યા દોડવા. એમને દોડતા જોયાં કે આ શિયાળભાઈ પશુ ચમક્યા ! 'માણું કાંઈક લાગ્યાં કાણું છે !'

એટલે શિયાળભાઈની મહત્તા મહત્તાને ઠેકાણે રહી, ને એ પણ સૌની સાથે ઉભી પૂછીએ માંડ્યા કાગડા ! અને એની પાછળ પેલા કાગડો ઉડ્યો, હવે એ કાંઈ શિયાળને કાશે ખવા છે ? એ મંડ્યો કવિતા કેંઠવા : 'હે શિયાળભાઈ ! તમે મોટા મોટા પગલાં જોઈને મનમાં મલકાણું ને એ પગલાંને તમારાં ગણવા માંડ્યાં પશુ બાપ ! તમારાં ખરાં પગલાં, તો આ, હવે પડ્યાં આવે છે એ ! આ પગલાં હવે તણખલાં બહુખલાં તો ઠીક, તમારા પગને નહાંને તો મણું !'

[૨] કાગડાના મોહ

એક હોતો કાગડો. એક બાઈને ઘર આંગણે એક આ ઉપર હંમેશાં એ બોલે ! અકસ્માત એવો થયો કે બાઈનો ધણી પરદેશ.

એટલે એણે તો કાગડાને કહ્યું : 'હે કામ ! નો તારી વાણી કળે ને નો પરદેશથી એ ઘેર પાછા આવે તો તને સોનેરી કલગીથી શણગારું !'

કાગડાની વાણી તો કળી. પેલી બાઈનો ધણી, કામ વહેલું પતી ગયું એટલે વહેલો ઘેર આવ્યો. બાઈએ તો સોનેરી કલગીથી કામમાને ખરેખર શણગાર્યો. કાગડાભાઈનાં તો રૂપરંગ ફરી ગયાં !

કાગડા ભાઈ તો હવે મનમાં ને મનમાં મલકવા કરે : 'હું કેવો ! મારો કંઈ કેવો ! મારી આવ કેવી ! મારી વાણી કેવી !'

એ શેતા સમજે કે પેલી બાઈના મનનો આ બધો મહિમા હતો !

એ તો માંડ્યા રોડથી ફરવા. આમ ફરે ને રોડ જાડે તેમ ફરે ને રોડ જાડે. કલગી સોનેરી કાઢને ખતાવે ને રોડ જાડે. જાતી કાઢીને હાલે. કુદરતી રીતે કંઈક હતો, એ અવાજ વધારે કંઈક બનાવીને ગયો ! મનમાં ફૂલાવ કે એ અવાજે ત્રિપ્પડ મોઢા છે !

એક ચકરાબાળે આ જોયું. એ સમજી ગયો.

"લાઇ લાયક નથી ને કલગી મળી છે તે હવે દેખા દેખા કરે છે ! આ ગીધર્મ વચ્ચે એને કેમ સાચવવી એ ભાઈ સમજતા લાગતા નથી. મીધર્મ ઉપાડી જરી કલગી, એના કરતાં લાવને હું જ ઉપાડી લઉં !"

અને હાકરા બાળે તો ને ઝડપ મારી તે કાગડા-ભાઈ ચર્ષ ગયા કલગી વિદેશી !

અને પછી શિયાળિયું, એનું હંમેશનું દોસ્ત, એ કાંઈ કામ્ય કર્યો વિના રહે ?

એણે કવિતા લલકારી !

'હે કાગડાભાઈ ! તમને મળ્યું 'તું' પેલી બાઈની મન ઉદારતાને લીધે. તમે મોઢા તમારી જાત ઉપર કે આ મારા કંઈ આવ્યું. મારા રૂપ-રંગે આવ્યું. પશુ જુઓ તો, કાગડાભાઈ ! પેલું પાણીનું સરોવર રહ્યું, એમાં તમારું જરાક મોં તો નોઈ આવે !'

અને એક દિવસ સંધ્યા સમયે જ્યારે વૃક્ષોના લાંબા લાંબા શાંત પડાવામાં એ સૌ બેઠાં હતાં ત્યારે તેમાંના એક સિંધુ બોલ્યો: 'ગુરૂદેવ! મને સમજીતો, વખતનાં વહેણોને, કાલચક્રોનાં, કાલ ઘાતો છે. એ પસાર થતાં રહે છે, ને આપણી જુવાનીને પણ લૂંટતો રહે છે. અને એના બદલામાં એ શું આપે છે?'

અને તેણે જવાબ વાળ્યો: 'એક મુઠ્ઠી ભરીને ધૂળ, તમે બેઠાં છો ત્યાંથી જ ભેગી કરે તો! એમાં તમને કંઈક બીજું જેવું અને કદાચ કંઈક જંતુ જેવું પણ જોવામાં આવે છે! ને એ તમારા હાથ નેપથ્યે તેટલો વિશાળ હોય અને વાર સદી સુધી તેટલો બળવાન હોય તો તમારા એ હાથમાં જ પેલું બીજું, એક મહાન જંતુમાં પરિણમે અને પેલું જંતુ દેવદૂતોનું જૂથ ઇશવે! અને તમે બૂલતા નહિ કે ને વર્ષોના સમય પ્રવાહ, આ પ્રમાણે બીજાં કુરોને જંતુમાં ફેરવી નાખે છે અને દુઃખજન્યોને દેવ દૂતોનાં જૂથ બનાવી દે છે, તે વર્ષોના સમય પ્રવાહ, આ અત્યારની એક પળમાં-હમણાની આ પળમાં જ, યુષ્તપણે વહી રહી છે!'

'અને એમ તો વર્ષની ઋતુઓ અને તમારા બદલાતા વિચારો એ બંને વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય રહ્યું છે! વસંત ઋતુ, એ જાણે કે તમારા હૃદયની નિઃશ્વર અવસ્થા, મીઠમ, એ તમારા ફલપ્રાપ્તિની ભરતી; તમારામાં રહેલી અનુભવ અવસ્થા, તમારામાં જ રહેલા શિશુને હાથરકું ત્રાપ એ જ પાન-ખર નહિ!'

તમારાં સ્વપ્નેને સંધરતી નિદ્રા, અને તમામ ઋતુઓનાં સ્વપ્નાં સંધરતી શિશિર—કેટલી બધી એકતા!'

એટલામાં એક સિંધુની નજર એક અંતરીનાં પાંદડાં ખાઈ રહેલાં જંતુઓની ઉપર પડી અને એણે કહ્યું. 'પેશાં યુષ્કિતોને જુઓ ગુરૂદેવ! એ તમામનો નાશ કરી રહ્યાં છે. એમનું શું? ચોર જેવાં આગસ્ટ એ વૃક્ષની શાખામાં ને પાંદડાંમાં વહી રહેલ રસોડું મોજન કરી નાખે છે! અને સૂર્યકિરણોથી એમને વંચિત બનાવે છે!'

એણે કહ્યું: 'આપણે બધાં જ પરછરી યુષ્કિતો છીએ. પૃથ્વીનાં દેહોને સજીવન સંસ્કૃતિમાં ફેરવવા મધ્યમાં આપણે, દેહોને મરણા વિના દેહમાંથી જ જીવન મેળવનારાઓ કરતાં, વિશ્વ પથુ અધિષ્ઠાતા નથી.'

પથુ આ પોતાનાં છાંછતો કહે ખરી કે 'હું' તને જમવને સોંપું, ને તારી વધારે મોટી માતા છે, કારણ કે હું' અને કવરાવી દે છે!'

અથવા તો મલેયા પોતાના ગીતને એમ કહેતાં આપે ખરો કે, 'તું ગીત! ને પાદાઓમાંથી જન્મ્યું હતું. ત્યાં હવે પાછું જ, કારણ કે તને અવાજ આવતાં મારે મારો પ્રાણપાથુ ખરચવો પડે છે!'

અને વારવાર પોતાનાં રક્ષિત બચ્ચાંઓને એમ કહે ખરો કે તમને લાઇ જવાનાં ચરણ રહ્યાં નથી મારે જાઓ, અને તમારું' મમે તે યાઓ!'

નહિ, મિત્રો! નહિ. આ તમામના ઉત્તર, પ્રશ્નો થતાં પહેલાં જ અપાઈ ગયા છે; અને તમારાં સ્વપ્નાંની માફક, નિદ્રાની પહેલાં જ, પરિપૂર્ણતા મેળવી ચૂક્યાં છે.

આપણે બધાં એક બીજાના ઉપર છરી રહ્યા છીએ, તે કાષ્ઠ સનાતન અચલ નિયમને બાંધારે છે. આ પ્રમાણે પણ આપણે પ્રેમ વારપૂર માવામાં છીએ. આપણે એક બીજાને, એકલા પડી જઈએ છીએ ત્યારે શોધીએ છીએ, અને જ્યારે આરામ કરવાનું સ્થળ નથી હોતું ત્યારે રરતા ઉપર આવીએ છીએ.

મારા મિત્રો! અને બાઈઓ! એવો વિશાળ રાજમાર્ગ તે જાણે કે તમારા જ જાતબાઈઓ!'

આ છાંછા ને વૃક્ષો ઉપર જીવનમુખરો કરે છે તે રાતની મધુર શાંતિમાં ધરતીમાંથી દૂધપારા મેળવે છે. અને ધરતી પણ શાંત સ્વપ્ન અવસ્થામાં બેઠી બેઠી, સૂર્યમાંથી પોતાનું ધાવણ પ્રાપ્ત કરે છે!

અને આ સુરજ પથુ, મારી પેટે તમારી ચેર, અને સ્વધળા સચરાચર જીવોની ચેર, કાષ્ઠ રાજરાજેન્દ્રના ચરણને ચૂમીને એની પાસેથી જીવનધારા મેળવે છે. આ રાજરાજેન્દ્રનાં હાર દબેશાં ખુલા છે: ત્યાં દબેશાં જીવનધારા વહી રહી છે!

મારે મારાં મિત્ર! ને કાંઈ જીવન આંધી છે, તે ને કાંઈ જીવન આંધી છે, તેના ઉપર જીવે છે: અને આ સપથુ' વળી કાષ્ઠ નિ:સિખ શ્રદામાં, કાષ્ઠ મહાન ઉત્સુકની પરમ ઉદારતાને આધારે જીવે છે!

માનવીનાં હૈયાં

રત્નેહરશિખ

પ્રકરણ પહેલું

બચ્ચુક !

“બચ્ચુક !” અમારામાંથી કોઈક તેને જોતાં અજાણ્યું. એ શબ્દે માત્ર તેના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. મેં એક નવા વિદ્યાર્થીને જોયો. તેનું માથું જોતાં વેંત જ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. માથું વધુ પડતું મોટું હતું, પણ તેની આંખ એવી તો તેજસ્વી હતી, એવી સ્વસ્થ હતી કે, તેના જરાક વિચિત્ર લાગે એવા પહેરવેશથી “બચ્ચુક !” તરીકે તેને વર્ણવવાની જે ભિન્ન ઘટ્ટ આવે તે તરત જ ઓસરી જતી.

મેં તેને જરા ધારીને જોયો—બલકે કહો કે તેના તરફ મારાથી ધારીને જોવાઈ ગયું. માથે કાળો ગોળ ટોપી હતી. અંકરાડિયા ઉપર જ આખા માથા પર અલ્લો ફરી ગયો હોય એવા તેના વાળ હતા. કાન વધુ પડતા મોટા અને જડણું કંધક વધુ પડતું પહોળું હતું. મોટું માથું, લાંબા કાન અને પડોળા જડ-ખાની સરખામણીમાં તેના હોંક વધુ પડતા પાતળા હતા. જે રીતે તે બિડાએલા હતા તે તેની સંકલ્પ-શક્તિના સૂચક હતા. ચાર પાટલીએ તેણે ધોતિયું પહેર્યું હતું—એ જરા કદંગ લાગતું હતું. અમારામાં ધોતિયું પહેરનાર ન હતા એવું ન હતું પણ તેની રીતે તો કોઈ જ પહેરતું ન હતું. એ રીત અમારે મન માપડિયા નહિ તો જૂનવાણી ઢબની સૂચક તો અસ્પષ્ટ હતી જ, પણ પાંચ ચંપલ હતો, પણ તે કાલે-જિયેના પહેરે તેવાં નાજુક કે કળાપન કારીગરીવાળાં નહિ—બલકે એવી નાજુકતાના ખ્યાલને જાણે દસી કાદતા હોય એવાં કદંગો વિરુદ્ધ અને સાવ ગામડી દેખાવનાં હતાં—અમારામાંથી કોઈકે એને પાછળથી ભરવાડિયા ચંપલનું નામ આપ્યું હતું. જય કાલરનો હાફકોટ તેણે પહેર્યો હતો. એ જોતાં સહેજે દસવું આવે. આવી રીતે અમારામાંથી કોઈ પણ હાફકોટ પહેરતું ન હતું !

પણ તેના આ વિચિત્ર પહેરવેશ અને દેખાવ છતાં તેનામાં કંઈક એવું હતું જે તેના તરફ આપણી દૃષ્ટિને ખેંચી જાય, એને માટે વ્યક્તિત્વ સિવાય બીજો કોઈ બધું સૂચક શબ્દ મને જણતો નથી. અનેક બધું તેને કુતુહલપૂર્વક જુવે છે, અને કોઈ અજાણ્યા મદતું પ્રાણી આ પૃથ્વી પર મૂક્યું પાંચું હોય તેવો આ વિદ્યાર્થી સમાજમાં પોતે કેવો લાગતો હતો એવું તેને પડતું લાગે છે એમ તેની મુખરેખા પરથી દેખાઈ આવતું હોવા છતાં તેના મુખ પર જે સ્વસ્થતા હતી તે કાં તો તેની સુદૃઢ સંકલ્પશક્તિની સૂચક હતી અથવા તેના સંસ્કારની જિંમી ભૂમિકાની લોતક હતી. જે પાટલી પર હું બેઠો હતો તેના પર આવી જમા જોતાં તેણે મને પૂછ્યું.

“હું બેસી શકું અહીં ?”

મારાથી ચંપલ હા પાડી ગઈ. એ જે ચાર શબ્દો બોલ્યો તે જાણે મારા પતપાં મો રહ્યા. એમાં જે વિનય હતો, જે સંસ્કારિતા હતી તે હરકોઈના ધ્યાન પર આવવા વિના નહિ રહે મારી પાસે બેસનાં તેણે જે એક સદમ વિવેક દાખવ્યો—મને કોઈ રીતે અગવડ કરતાં તે નહિ ઘઈ પડે એવી તેણે જે કાળજી રાખી તે તરફ સહેજે માત્ર ધ્યાન ગયું. કોઈ સંકેત અને એ આજારી ન હતું, પણ એ વસ્તુ તેના સ્વભાવમાં જ હતી, એમ હું જોઈ શક્યો. પાટિયા પર કંઈક લખવા અપારા અભ્યાસકની પીઠ ફરતાં મેં પૂછ્યું,

“તમારું નામ ?”

“નરહરિ પંડ્યા. તમારું ?”

“મનહર.”

હું ધારત તો વાત લંબાવી શકાત, પણ બીજો કોય સવાલ પૂછ્યો તે મને સમજાયું નહિ. તે પોતે તો જાણ બોલો જ દેખાતો હતો એટલે તે કંઈ પણ પૂછે એ મને અસંભવિત જેવું લાગતું હતું. વર્તમાન બીજા વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થિનીઓ અવારનવાર તક

મળતા તેના તરફ નજર નાખી લેતાં. એ બધી દષ્ટિમાં કંઈક કુતૂહલ, કંઈક ગમ્મત ને એવું એવું હતું. તેના ખ્યાન ઉપર તે આંખું હોય તેમ તેણે મને ધીરથી કહ્યું.

“મારે લીધે તમને જરા કંઈડી સ્થિતિમાં મુકું પાડું, ખરું ?”

વાત તો સાચી હતી, પણ મેં માયું ધુણાવ્યું. મેં કહ્યું,

“ના, ના. એવું કંઈ નથી.”

“એ તમારી લાલાઈ છે, પણ હું સમજું છું ને! મગ્દલીઓની જાતમાં કાફર જેવો હું છું. નહિ વારુ? ને મારે લીધે તમે ચ સૌના કુતૂહલનું કારણ બને છો.”

“એ તો ત્યારે કોઈ નવો વિદ્યાર્થી આવે ત્યારે આવું જ થાય ને? સમાજશાસ્ત્રમાં આપણે એ સંબંધી નથી વાંચ્યું કે, એ એક પશુ વૃત્તિ (Herd instinct) છે? બહારનું કંઈક કંઈક આપણે આપણી બધા કૃતિ કેવા એક સાથે બેઠાં મળી બસવા મંડી પડે છે.”

તે હસ્યો. તેણે હાસ્યકેવું આકર્ષક હતું તે તેને એક વાર હસતો જોતારના પણ ખ્યાન ઉપર આંખા વિના રહે નહિ તેના ઢોઢના કાખા ધૂણામાં જાણે તે રિમત થોડો વખત સચવાઈ રહ્યું. તેની આંખોમાં પણ તે રમી રહ્યું. તે વખતે તેણે મોં જાણે નાનાં આળસની સરળતાથી બહુ બહુ બની ગયું હોય એવી મને પ્રતીતિ થઈ. તે બોલ્યો.

“પશુ-વૃત્તિ તો સ્વરક્ષણના સહજ ખ્યાલને આભારી હોય છે. અહીં એ ખ્યાલને બહુ જોડા અવકાશ છે—એટલે મારું ગામડિયાપણું કહો કે અજુ-ધડપણું કહો, તેણે આ સૌના કુતૂહલને જાગૃત કર્યું છે. મારે માટે એ નવું નથી. માત્ર તમને મારે લીધે કંઈડી સ્થિતિમાં મુકાવું પડ્યું છે તેમને સાથે છે.”

હું હસ્યો. “એવું ન માનશો નરહરિ, હું તો એમ માનું છું કે મને એક નવો સાથી મળ્યો છે.” મેં કહ્યું.

તે સાંજળતાં તેના મુખ પર એક જાતની પ્રસન્નતા દેખાઈ, અમારા અધ્યાપકનું મોં અમારા તરફ ફરેલું જોતાં તેણે કશો જવાબ ન આપતાં માત્ર ફતવ્વા બરેલી એક મીડી દષ્ટિ મારા ઉપર નાખી વારત જ આંખ બેંચી લીધી.

એ ત્રણ દિવસમાં તો અમે એક બીજાના ઠીક ઠીક પરિચયમાં આવી ગયા. પહેલે દિવસે મને પૂરો ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે, એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની સોજાતનો મને લાભ મળ્યો હતો, જેને મેધાવી કહી શકાય એવી પ્રતિભા નરહરિમાં હતી; પણ તે સાથે અમારા વિદ્યાર્થી સમાજના છવનકમ સાથે એને જે સુમેળ ન હતો એને લીધે અમને સૌને એ કંઈક ધૂની જેવો લાગતો. સંભવ છે કે, દારૂડીઓના સમાજમાં દારૂ ન પીનારા પણ એવા જ ધૂની લેખાતા હશે.

તેની રિચિત્રતાઓથી તે આંખો ત્યારથી જ સૌના કુતૂહલનું કારણ તો થઈ પડ્યો જ હતો, પણ એક દિવસ વર્ગમાં એક એવી ઘટના બની ગઈ જેથી તે અમારી આખી સંસ્થામાં જાણીતો બની ગયો—અને પહેલાં સૌના મનમાં તેને જોતાં જે રમજની લાગણી થતી તે હવે તેને માટેના માનમાં ફરવાઈ ગઈ.

વાત એમ બની કે અમારા સંસ્કૃતના અધ્યાપક અમારા સૌના ખૂબ માનીતા હતા. તેમની નિદતા ઉપર અમે સૌ મુગ્ધ હતા, સંસ્કૃત શ્લોકોનો પાઠ કરતા તેમને સાંજળવા એ છવનનો એક પરમ લક્ષણો હતો. એક દિવસે મેધકૃત શીખવતાં તેમણે વર્ગમાં ઘૂમજવોતિ: સલિલમસતાં પંક્તિથી ચરં થતો શ્લોક ચર્ચ્યો; ધુમ્મસ, વાયુ વરાળનું ગૂંછણું એ મેધ કર્યાં અને ચેતનનન્ત પ્રાણીઓ માટેનો સંદેશ કર્યાં. પક્ષીની ગ્રેવસી માટેના તે રસિક સંદેશનો એવો નિર્જીવ મેધ કર્યાથી વાહક થઈ શકે? આ વાત જૂઠી જઈ થશે મેધને ચોતાની ગ્રેવસી માટે સંદેશો લઈ જવા પ્રાર્થ્યા! આવો એ શ્લોકોનો સાર હતો. અમારા અધ્યાપકે એ ઉપર વિવેચન કરતાં એ શ્લોક કાલિદાસ જેવો કવિ નહિ લખે એમ જણાવી તે પ્રશસ્ત

છે એવું અમને મનાવવા ચત્ન કર્યો. તેમની દલીલ એ હતી કે, કાલિદાસે આખા કાળમાં મેધને જીવંત તરીકે વર્ણવ્યો છે, એટલે તે આ જાતનો શ્લોક લખે જ નહિ, તેમની દલીલ એવી સૂક્ષ્મ, સુંદર અને વિદ્વાતપૂર્ણ હતી કે અમને તેમની વાત સાચી લાગી. પણ નરહરિએ માયું ધુણાવ્યું. તેને એનાથી સંતોષ થયો નહિ. તેણે હાથ જીંચો કર્યો. એ જોતાં અમારા અધ્યાપક પૂછ્યું.

“તમારે કંઈ કહેવું છે?”

“છ.” નરહરિ ઊભો થતાં બોલ્યો, “આપ કહો છો એ બરાબર છે, પણ આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે એવું આપનું વિધાન મને નથી સમજાતું. આપ જણાવો છો તે જો આપણે સ્વીકારીએ તો પછીને મન મેધ જેટલો જીવંત હતો તેટલો જ કાલિદાસને મન પણ જીવંત હોતો. તમને એવું સ્વીકારવું પડે. હકીકત એ છે કે, કાલિદાસ તો દષ્ટા છે. તે મેધને જુએ છે, તેના યક્ષ જુએ છે, અને ત્રીજા એ કાવ્યના આસ્વાદ કરનારા જુએ છે. ભાવકના મનમાં થંકા જાગે તેવું નિરાકરણ કરવાની જાણે પોતાને જરૂર લાગી હોય તેમ જ કાલિદાસ આપણને કહે કે, ‘મેધ તો સાચે જ નિર્જીવ હતો પણ પેલા ગાંડિયા પછીને તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહિ’ તો તેમાં શું ખોટું છે તે મને નથી સમજાતું. વળી એ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત લેખવા માટે કાલિદાસનો આખી ટોલી આપણે પાનમાં રાખવી જોઈએ. એ શ્લોકની ભાષા કાલિદાસની નથી એમ કેમ કહી શકાય? મને એ સાંકળતાં રહ્યું. વંશમાના તેના શરૂઆતના શ્લોક વ્યવસ્થા પ્રમચો વંશઃ આદિ વાદ આવે છે. વળી કામાર્તા દિ પ્રકૃતિ કૃપણા ચેતના ચેતનેષુ। જેવી પંક્તિ તો કાલિદાસની પ્રતિકા જ સર્જી શકે. આપ જો કંઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડો તો આપનું વિધાન બરાબર સમજાય.”

અમે સૌ ચિત્રવત બની તેની વાણી સાંભળી રહ્યાં. અમારા અધ્યાપક પણ મુગ્ધ બની ગયા. તેમણે થોડીક દલીલ કરી, પણ તે બધી અમને હવે સાવ નકામી

લાગી, તેમણે નરહરિને વળી પૂરા ચર્ચા પોતાને મળવા જણાવી ચર્ચા તેટલેથી અટકાવી. પણ તે દિવસથી નરહરિ માટે સોના મનમાં આદરની લાગણી જન્મી અમારી આખી સંસ્થામાં તે એક રોધ-પાત્ર વિવાદી તરીકે લેખાવા મંડ્યો.

પ્રકરણ બીજું

નરહરિ

વર્ષમાં તો અમે સાચે જ બેસતા, પણ થોડા જ વખતમાં અમે બંને સાથે રહેવા મંડ્યા. વાત એમ હતી કે, નરહરિની જેમ હું પણ બહારથી આવેલો વિવાદી હતો. પહેલાં હું હાજીરામાં રહેતો પણ થોડા વખતમાં મને હાજીરાવતું જીવન અકારું થઈ પડ્યું! એક તો તે ખૂબ ખરચાળો હતો, અને બીજું મને તેના સોદાથી અણમો થવા માંડ્યો. એક વખત અચાનક હું સોદામાં જઈ ચઢ્યો. જમવાને હતું વાર હતી. અમારા મજિલાલ મદારાજ શેટલી વજીતો હતો. તેના મોંમાં બીડી હતી. મેં તેમાંથી શેટલી પર રાખ પડતી જોઈ-જોઈ અટામણ! મજિલાલ તો લહેરથી બીડી ફૂંકતા ફૂંકતા શેટલી વજીતે જતો હતો. મને જોઈને બીડીને હાત વચ્ચે ડબાવતો બોલ્યો,

“ઓહો મનુભાઈ સાહેબ, આજ તો કંઈ વહેલાં ખાશો ગરમ ગરમ શેટલી તાક?”

કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના હું ધુણાધી પાછો ફર્યો, તેના હાત કેટલા બધા પીળા અને મેલા હતા તેના અને પહેલી વાર જ ખ્યાલ આવ્યો. તે જ દિવસથી મેં કાઈ સ્વતંત્ર ઝોરડીની શોધ કરવા માંડી. પરામાં મને સસ્તા લાગતી કબલ રૂપ મળી અમ, મેં મારો મુકામ ત્યાં ખસેડી લીધો. હું સ્વયં-પાકી બન્યો.

નરહરિએ મારી સાથે રહેવા આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી મને એ બધી રીતે અનુકૂળ હતું એક તો તેના જેવા હોશિયાર વિવાદીનો સહવાસ મને અને

ધર્મા બીજું કાષ્ટ ન હતું એટલે એકાંત પશુ હતું.
એ જીંદગીને લખી પાસે આવતાં બોલી : 'બેન !' .

લખીએ જહેનનો પડનો બોલ ઝીલી લેતાં
કહ્યું : 'શું છે ?'

પશુ એટલી ક્ષણમાં, મહાપરાણે દૂર કરેલું
અભિમાન આત્રણ આવીને ખડું થયું. એના મોઝાંધી
ને બોલ કાઢવો દનો તે ન નીકળ્યો, બીજો જ
નીકળ્યો : 'કાલે સવારની વેળામાં મારે નીકળવું પડશે
પરમ દહાડે તો મારે મિલમ દાબર થઈ જવું પડે.'

વાલી એ બોલી રહી ત્યાં બહારથી દાનો આવી
પહોંચ્યો. પૂછ્યું : 'શું' વાત કરે છે, મારી ?'

લખી : 'મારીને બીજી શી વાત કરવાની હોય ?
આટલે વર્ષે હજુ કાલ આવી ત્યાં કહે છે મારે
આવતી કાલે જવું પડશે.'

વાલી : 'દાનો મોકરીને મામલો સમજે છે.
જા પૂરી ચાલ એટલે દાબર થવું પડે એમાં કંઈ
બીજું ના ગમે ?'

દાનો આંતો સ્વીકાર કરતાં બોલ્યો : 'એ મારું
પગલું નથી, તમે મારું માન મળીને આવ્યા એ
જ બહુ છે. તમારો પધો ખોટી કરીને અમારે કામ
ય થું છે ! દમણાં વિવાહ વાગ્યો હોય અને રોકમાં
હોય તો લેજે લાગે. હું તમને ધરેલને મુજી
જઈશ. પછી વાંધો છે ?'

વાલી : 'હું ધરેલનની ક્યાં અજણી છું ?
અને અહીં બો પશુ શો છે ? અને મારી પાસે
જેઅમ પશુ થું છે ?'

દાનો : 'એ તો હજુ સવારે બહુ છે ને ?'

(૧૫)

એ રાત્રે વાલીએ મનમાં ને મનમાં જમવાનનો
આજાર માન્યો. દહાડે લખી આત્રણ મીઠીધેલી વાત
ન કરવા દહને જમવાને પોતાની લાજ રાખી એમ
એને અત્યારે વસી ગયું હતું. આ ઉમરે એને કવો
ગ્રાહિ વિચાર આવી ગયો. તેમ માની એ પોતે ને

પોતે તરમાવા લાગી. મને ય માખ જેવું છે ને !
ધરીમાં પકવાન પર બેસે ને ધરીમાં નરક થિપર
બેસે ! આખી જીવાની આખરબેર કાઠી ને હવે આ
સર્પ મારે બીજું પર કરવું પડે ? છોકરા અને જીવાની
બેમ સાચવી યાદીને આખરબેર નાવડું કઠિ લાવી,
પછી હવે મારે કાની સાધાતાર છે ? છોકરાને મારી
ના પામી હોય તેથી મારે શું કામ જીવ બાળવો
પડે ! હવે એકલું, રહેવું એ તો રમત વાત છે.
છોકરાનો આર માથે રહ્યો નહિ અને જૂવાની પગ-
વતી મટી ગઈ છે. માથે બે આર લાઇને અત્યારસુધી
અધાપું તો હવે ખાલી આલતાં મને શું થવાનું છે ?
આ ઉમરે બીજું શું કરવાની મારે શી જરૂર !
એવો વિચાર મને આવ્યો થી રીતે !

અને લખીને એ કદાચ કહ્યું હોત તો ! એ
મારો શો તોલ કરત ! અને હું રિસાઇને આવી છું
એ જાણે તો ય મારો શો તોલ કરે ! છોકરા-વડું
સાથે રીનવું હોય તો બોલવું પડે, પશુ આ ઉમરે
રિસાઇને નાસવાનું હોતું ફરી ? લખીના ધરમાં
ક્યાં દીકરા વડુની એક ગાંઠ નથી ! છોકરા મોઝે
મઝો એને જુદા રહેવાનું કહે છે. છતાં લખી તો
ક્યાં ય રિસાઇને ગઈ નથી. બિલક્ટ છાડી રિસાઇને
આવી છે તેને કપડો દે છે. પછી મારી વાત જાણત
તો મને કહેત જ શું ! ધરડી થઈ પશુ તારામાં
અકલ ના આવી ? 'જોડું' કહોડું' ચાલ પશુ માવતરે
ક-માવતરે ચલાવું ?

દાનને પશુ પોતાના કદાચ આંટો માન છે,
એને જાણે એ એમ જાણે કે હું રિસાઇને આવતી
રહી છું તો એ શું ધારે ! ના કરતાં માસી સારી
એમ એ માને છે પશુ આ વાત જાણત તો એને
એમ જ યાત ને કે મા અને માસી બધા સરખાં !

આમ ધરીબર તો વાલીને એમ પશુ થઈ કે
મલ્લેચિયો તેજા ન આવી પહોંચ્યો એમાં પોતાની
લાજ રહી ગઈ. એ ના આવ્યો તેમાં મારે જીવ
બાળાને ય શું કામ છે ! હું એની જોડી જોડિયાળી
થું ! છા ને એ અને એની વડું ગાંઠ કરીને રહે.

મારે એની શી સાકાબાર છે? હું અને નાનો જુદાં રહીશું. હું એમને ઘરમાંથી કાઢું તો મને કોઈ કહેનાર મળે, પણ મને જુદું ઘર રાખતાં ક્યાં નથી આવડતું? વચર બોલાવ્યે પાછી જમને એમના ભેગી રહું તો ઝાંસિયાળી કહેવાઈ. પણ હું મારે આમણું જાળવી લઈશ એટલે પછી શું? નાનાને મારી ભેગો નહિ રહેવું હોય તો હું મારે એકલી રહીશ! મોખ્ખું કઢીશ કે જમને હું જોળખી મરૂં છું. તને મારી લાગણી હોત તો તેમવા ન આવ્યો હોત! ત્યારે તો વહુનો ચાવ્યો મારા સાથું ન જોવા ન આવ્યો. આજ મરમેધરમે બોલાવે છે પણ એમ નાકલીટી કરતી એક વાર હું તારા ભેગી આવું ત્યારે ફરી તમે મને દબાવવા આવે? એટલે કાલુ ત્યાંથી કાપી નાખ્યું, તું તારે રસ્તે, હું મારે રસ્તે.

આ નિર્જન ઉપર આવતાં વાલીની સાચ્યાર સ્વિસતી અમતતા યશી મઠ. ધેર જવા અંતર ઝંખી રહ્યું. ગ્રેશિયો ક્યારે આવે, એમ ઝંખના કરતી હતી તેને ખદલે હવે તે આવી પહોંચે તે પહેલાં પોતે અહીંથી નીકળી જાય તો લાજ રહી જાય એમ ઝંખના કરે યજ્ઞ અને એવો કોષ જાય પણ ન હતો—સવારની વેળામાં વાલી જવાની હતી.

અને વિદાય થતાં પહેલાં એણે લખાને એ જ સલાહ આપી : 'ને, કાલ તો મેં તને કશું કહ્યું ન હતું. થરંતું જવા જતાં કહેલી જાઉં છું—વહુલોક-સાની એક ત્રાંક અને આપણાથી બેશું રહેવાય તો દબાઈયંપાયું રહેવું. અને ના રહેવાય નો જુદો રહેલો જાણી આવો, પણ શેઠ જીનીને ખદાબદ (કંકાસ) ન કરવી.'

લખી બોલી : 'તું જ કહે, છોકરા યમને આપ-જુને કહે કે તારો સ્વભાવ સારો નથી, પછી બેશું દબાઈયંપાયું રહેવાય શી રીતે?'

વાલી : 'ધેર ધેર માકીના ચૂલા છે. બકેર મેરાના છોકરા કરતાં આજ દરજ્જે દાતો સારો છે તેમ માની મન વાળનાનું.'

લખી મનનો અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં બોલી : 'મન તો જાદુ વાળવું હોય પણ આપણને ના જમે તેવું કામ છોકરા-વહુ કરે પછી મન માને શી રીતે? મજેશિયો અસીધ છે એટલે મારું દુઃખ તને શી રીતે સમજાય?'

વાલી : 'હજી આમળ શું મામ છે તેમાં કાલુ પેસી નીકળ્યું છે?'

લખી : 'પુતરનાં લગણુ પારણામાં અને વહુનાં બારણામાં.'

વાલી : એ બધું ખરું, પણ આજના સમાગાં કશું કહેવાય નહિ દેખ દેખે અને ધીપ શીખે, એટલે મોઢાનું જોધને ય કાલ નવું શીખે નો એમાં કામ પેસી નીકળ્યું છે?'

લખી : 'એ તારું કહેવું જાડુ છે. આ મારી વહુ જાડુ પૂછો તો કાગિયાની જાડુની સોજતને લખ, એનું જોધ જોધને બોલતાં શીખી.'

વાલી : 'એવું જ બધે.'

લખી : 'પણ તારી વાત જુદી છે. અમને તો છોકરા પહેલેથી પી મયેસો અને ગ્રેશિયાને તારી એટલી બીક કે તારો ડોળો દેખી જીવો જીવો રહે.'

વાલી : 'એ તો આપણી આમન્યા રાખે ત્યાં સુધી બાપા એ દાદીમજનો ધણી થયો એટલે આપણાથી જાણી એને આજણી અડકાકામ છે?'

લખી : 'તારી એ તો આમન્યા રાખે છે, અને મને તો છોકરા-વહુ ધોળાને પી મયાં છે, પછી મારાયા દબાઈયંપાયું શી રીતે રહેવાય?'

વાલી : 'તો જુદાં રહેવું. પણ શેઠ ખદાબદ ના કરવી, કંકાસ નકા વચર ના રહે, એટલું હું તો જાણું.'

લખી : 'જુદાં રહેતાં જીવ આશતો નથી. મુઠે જોણું એ આવે છે કે છોકરાને યુક્તર ધોળાને ઉછે. રીને મોટા થયો તે શું આલવા મારું?'

વાલી : 'એકે ય વાતું ના ચામ નો પછી દુઃખી થનાનું બીજું શું?'

લખી : 'પણ મને તો બહુ કઠાણો આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આના કરતાં જીમ કરીને મરી ગયા હોઈએ તો છૂટ્યાં. હવે આપણું ચર્ચી' ખાઈ થ શું રહ્યું છે ? વહુ છોકરાના ઠોસલા ખાવા તે કરતાં છૂટી થઈ હોઈએ તો નિરાત !'

[૧૬]

લખીને નીકળતી વખતે વાસીએ જો કે એમ કહ્યું હતું કે એવું જોડું મનમાં કદાચ કરીને જીવ ના જાળવે, આખા આડા ઠાન કરીને રહેતાં ચીખતુ ઉતર્યા અમલ કોડીના એટલે ખાલી જીવ જાળવાનો કંઈ અર્થ નથી, અને ફાતાને પણ જો વાત કલાં દર્શા. જીવને પણ કહ્યું હતું કે સામુત્રી આંતરડી દારીસ એટલે ભગવાન રાજી રહેશે પરંતુ રસ્તે આવતા એના જીવને જો જ કદાચ રતુ હતું કે લખીને પોતે ત્રિખામણ આપીને આવી પણ એનાવી એમ વર્તીય એવું છે ? કહેવું તો બહુ સહેલું છે પણ વર્તુલ કેટલું અવગું છે તેનો જો ભાત અનુભવ કરી રહી હતી. એ સ્ટેશન ભણી જતી હતી પણ એના પગમાં કોઈએ ભારે બેડીએ પહેરાવી હોય તેમ પગ ઝપાઝપ ગયા હતા. કેમે થ કર્યા પગ ઉપડતા ન હતા.

અભિમાનનો કોડો એને કોરી ખાતો હતો કે હું મને તેટલું મન મનાવે પણ આમ પાછું જવું એ નાકલીટી કરી જ કહેવાય. તું જીવી રહીય તો થ વહુ તો જીતી ને ? એ પૂંક પાછળ બોલવાની તો ખરી ને કે હું એકી માથાની મળી કે સામુલે સીધી કરી. જીવી રહી તેમા મારે કયા ખાસકા બધને. મારે જિંદગીની નિરાત થઇ. બેગી હોત તો જંપ વગવા ન દેત તે ટાકા પાણીએ ખસ ગઇ !

અને વાલીનો અભિમાની જીવ ઉચોનાચો થઈ જતો હતો. પોતે જીવી રહે કે નેગી, પણ ખૂંદની બગડી હોજી ના મુધરે. કું મારે મને તે મનું પણ નાકલીટી કરી જ કહેવાય અને આજે નાકલીટી કર્યો ચે છૂટકો ક્યા થવાનો હતો ? ગણેશિયા જેવો અસીસ છોકરો આજ વહુને થઈ ગયા તો ધનિયા

જેવો કાફર કાલ પરજો એટલે માગથી એના ભેગ રહેવાય જ નહિ એ મૂંઝો, બકાર મોટાના કાળિ-વાની જીમ મોખા આવે તેમ બોલે એવો છે. એ દહાડો આવે ત્યારે મારે તો કહે પડવા જ વેળા આવે ને ? એટલે મારો તો આજનો ટેકનો ટેક જાય અને ઉપરથી મરવું પડે. તે કરતાં આજે જ આજ-રહેર મરું તો ?

એ ધડીએ જ રસ્તા ઉપર કૂંઠ આવીને એની રાહ બેતી લીબી હોય તેમ ખડી થઇ. આપોઆપ વાલીના પગ થઈ ગયા. દાનો સ્ટેશને મૂકવા આવેનો હતો પરંતુ ભગવાને પોતાને ખાતર એને બીજી કામ જવામયું. ચોરામથી મુખીએ તેકવા ગવલિયો મોરલો, અને મને રસ્તો કરી આપ્યો. ખાઈ તે થ ના બનત.

વાસીના જીવને ચટપટી હતી એટલે મારીને ધળી વાર હતી છતાં બહુને એ ઘેરથી વહેલી નીકળી હતી. રસ્તામાં ખીળ માણસો પણ ન હતા. એ ધાઈ હોય અને વિશ્વામો લેવા બેસે તેમ કૂંઠ પાસેના લીમડા નીચે બેઠી

એ લખીના શબ્દો વાગોળી રહો હતી. હવે આપણું ચર્ચી ખાઈ થ શું રહ્યું છે ? વહુ છોકરાના ઠોસલા ખાવા કરતાં છૂટી થઈ હોઈએ તો નિરાત !

લખીનું કહેવું આમ જોડું થ શું છે ? હવે હું ના હોઈ તો શું સત્તાનાથ નીકળી જવાનું હતું ? વહુ-છોકરાને મારી લાગણી હોત તો ના આગ્યો હોત ? અને વહુએ નાતોએના એની વેર નંખાવાની લાલચ આપી છે ત્યારથી ભોજાઈને એ ભેડ રહ્યો છે. છોકરી આમ દેખાવડી છે એટલે ધનિયાને ખમી થઈ છે. એની પ્રતજા તો આ સાવ જ પરજુવાની હતી પણ હું કેટલુંક દેવું માથે લઈ કહી એને એક વરસ ખમી જવા કહ્યું. તેમાં મહિના સુધી એણે મારા ઉપર મોડું ચકાવ્યું ને ચકાવ્યું રાખ્યું. એટલે આજે તો એમની ત્રણેયની એક માંક થઇ છે. મેઠ સમી બોતો ધરમાં હોય એટલે કંકોસ થવાનો એણે ભવ.

એટલે જોવા મળે તે તો હવે મારું જાણી ૫
કશું રહ્યું નથી. નાકલીટી કરી ચુંક્યું મળવું તે
કરતા હોવા માંડવું શું બોલું? પેટના દીકરા ખાતર
જિંદગી કાઢી તો પોતાના નાક સારે એવ કાઢેલા
વધારે છે? દુઃખ શું કરવા માનવું? છોકરાને અને
મારે એટલું અનન્ય જળ પાણી હશે એમ શું
કરવા ના માનવું? એવું ના હોય તો ત્રણને
આવી કમતિ સુએ? કોઈ મર્પા જીવાની ખબર
કાઢવા ૫ ના આવે એવું નામ શું? અને હું જઈશ
તો ૫ મારો જોડો કોઈ દોષ કાઢવાનું છે? એ ક્યું
છે એવું કોઈએ ક્યું નથી. એમને રજાવાલીને મ્હ
હોઈ તો કાચર થઈને લાગી છરી લોક કહે, પણ
આવડેરે જવું એમાં તો બહાદુરી છે. નર્મલ
ગોરાળી નરકમાં પડીને મર્પા, ઉકાકાકા છર જાળીને
છવે છે, મકાર મોટા આ ઉપરે મરું કરવાની લપમાં
પડે છે, લખોથી કાઢીના કરાવતી જેમ નથી
જુઝું રહેવાનું કે નથી ભેગું રહેવાનું, એ કરતાં નચ
શોક માલા નદિ કે પડેથી ચેતી જમને ચાલતા
થવા! કશિપાતો છોકરો, કાલી માનો હોરો, એ
જગાઉથી ચેતી નજ-અજુષ દોષ તે નર્મલ
ગોરાળીની જેમ નગ્ન વેઠ્યા પછી કપાળ પહોળીને
મરું કે ઉકાકાકાની પેઠે છેવે, બકાર મોટાની પેઠે
નવી ઉપાધિમાં પડે કે લખોની જેમ રાજની સારસી
વેઠે. મને તો બધામાં નવા શોક મળ્યા. અને એ જ
પોતાના મારે આજરૂમરો રરતો હોય તેમ ત્રાદી
ભીની યજ્ઞ અને કુષ પાસે મ્હ. અંદર કોઈકું ક્યું.
કૂંઠ લીટી દત્તી. પાણી મળવું. સ્વંકલી એવો દત્તી કે
સામસામી પછાલો કેઠ પહેલિયા પહેલો પાનારને
જન નીજળી મ્હ. વાલીએ એક જ નિબુદ કરી લીધો
હોય તેમ સાક્ષા-માધરાનો કચ્છ મારી દીધો.
બજવાનનું નામ લીધું. છોકરાનું બલુ કરને તેવી
ભજવાનને આજીજી કરી, અને ખજખજ કરતાં એની
આંખમાંથી માવાનાં આંસુ વહી આવ્યાં.

પણ વેદાનેત્રો ભેખ લીધેલા ભવુંદરિને ભેખ
ઉનારવા પિંગલાએ ધણું વિનયવા દત્તા પરંતુ
ભવુંદરિ રડ્યા ન દના, તેમ માનાના આજ્ઞથી

વાલી પીમળી નદિ. એણે તરત આંસુ લૂંછી નાખ્યાં
અને દેવામાં દિગ્મત આણી. પણ કૃષ્ણમાં પડેલા પહેલાં
એને વિચાર આવ્યો: 'મારે મરવું' એમાં કુદરને
જોઝારી' શું કામ કરવી? મરવાનો આ વચર કંઈ
ખીન્ને રસ્તો નથી?' એ સાથે એની નજર તાક
જેવા આજુમાં ભોભેલા જાંચા પીપળા ભણી મ્હ.
પીપળા સાથે તાક કરતાં પણ વધુ જાંચો દત્તો.
પાતળો પણ એવો દત્તો કે એના ઉપરથી જસો
મારે તો વચ્ચે ક્યાં ય ખીલાઈ ન રહે અને નીચે
એટલની સડક ઉપર માણસ પડતાં જ એના
રામ રમી નવ.

વાલીને તે જ વિચાર સૂઝી આવ્યો. આજ ખરો
રસ્તો છે. કુદરને જોઝારી મરું ત્યારે મને લોક મળ
દે તે? તે સાથે વિચાર આવ્યો—પીપળા ઉપર કેઠ
ચક્રો મરું? નાનપણમાં તો તાકનાં વાંદાં ઉતાવતી
દત્તી પણ આજે મહાવરો નદિ એટલે શું કહેવાય?
પણ તે સાથે સ્વચ્છ—તરવાનું, ચાવાનું, હાંકવાનું
એ કદી જુલાય જ નદિ.

એ સાથે એણે પીપળાને વાથ ભીટી સાચી જ
એની મજુતરી ખરી પડી અપયય એ ઉપર ચડવા
લાગી. અર્ધે મ્હ ત્યારે એને યાક લાગ્યો એટલું જ
જાકી અર્ધે કંઈ ના લાગ્યું. યાક ખાધને એણે
આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં, થોડું ખાલી રજું ને
એ ફરી ચાકો મ્હ. એણે નીચે જોયું. ધણું—અલીથી
જસો મારે તો ૫ એલ ખલાસ મ્હ મ્હ. એણે
રસ્તા ભણી નજર નાખી જોય. કેઠ દેખાતું ન હતું.
કંઈ ઉતાવળ નથી માની એ યાક ખાધને આગળ
ચાલા લાગી. કેઠ ટોચે પહોચી મ્હ. દશર મ્હને
એણે યોમેર નજર કરી. આખો સીમાડો દર દર
સુધી દેખાતો દત્તો. મામની વિરુદ્ધ દિશામાં પશ્ચિમ
ભણી એણે નજર કરી ત્યારે દર ત્રણ માણસ
થેટાનાં જમ્યાં દેખામ તેવા આકારના દેખાતા કના.
વાલીને યયું કે આ જાણુ જે આરતા દોષ તો
તરત મનાવવું જોઈએ, પણ એ ધાર્મ ત્યાંથી અસર્તા
માસમ ન પડ્યાં એટલે વાલીને નિરાન મ્હ.

[૧૭]

એન્નાબાં, એ વ્યાકાર, બીજા કોઈનો ન હતો પ-ત્ર વાંચી જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી તે ગણેશિયાનો, એના મામા ખુશાલનો અને એની ફાઈના દોકરા લક્ષ્મીનો હતો.

મધ રાત્રે એ મીસાજામા ગયો અને એણે જ્યારે જાણ્યું કે મા રિસાઈને મધ્ય હોવા છતાં એણે એ પાત કોઈને કરી નથી અને વાતને બાંધેલા રાખીને માસીને ઘેર ગઈ છે ત્યારે એના અંતરમાં જે માના તરફની મોટી બીક હતી તે ઢીકી ગઈ હતી અને આટલા દિવસ મનમાં જે ડુહિંમ રહ્યો હતો તેને સ્થાને શાન્તિ છવાઈ હતી અને એ કારણે એકની એક વાન, મામા ને એ મોથી વખત, અત્યારે ગરતામાં બીડીઓ પીવા એ બે' હતો ત્યારે કહી શો હતો,

‘મામા’ મને એ પહેલેથી એવો ખ્યાલ હતો કે માએ ઘેરથી રિસાઈને જવા છતાં વાત છાની રાખી હશે તો જાણ્યું એવો તરત જ આવી પહોંચત પણ માનો સ્વભાવ હતું જાણ્યું ને બિજા ત્યારે કોઈની નહિ. જાને હું જતાં તો શું ગયો હતો પણ મારા મનમાં એનો એ ફફટાટ હતો કે ઘેર જઈશ ત્યારે મા ધરમા નહિ પેસવા ?’

સહેજ અટકીને બીડીની દમ લેતાં ગણેશિયો આગળ બેઠો અને એ જાણપુ એટલે દિલની વાત પૂછે તો હું એની રજા વચર જાને જવા તૈયાર ન થાઉં. પણ બધા મડલા એકબે બેઠું હતું કે તું કંઈ હવે નાનો નથી. ડાઠામૂછનો ધણી થયો તોય સાવડિયો હોજી તેમ મારી માએ કહ્યું નથી એમ બાવલાવેડા શું બતાવે છે ? ખરું પૂછે તો એવી મને પાણી ચડી ગયું. અને સહેજ અટકીને ‘લ્યો ને મામા પેટછટી વાત કરી દઉં. ‘એણે’ ધરમાં રહ્યાં રહ્યાં મારા સામે આખા ઉભાણી કે મરદ જવા મરદ થઈ પાણી ના જવા દેશે! બાકી આખી જિંદગી લોક મહેજ માગશે કે માવડિયો છે, બાવલો છે. અને એથી મેં જવાની દિમત કરી દીવી’

લક્ષ્મીનું મેં મલક્યું પવનથી મામાની મૂંઝે ફરફરી કપાળ પર પરસેવો વહ્યો હતો એ લુહતાં ગણેશિયે કહેવા માંડ્યું. ‘અમે મર્મા પણ માની ઉપ રવટ થવાનો મુદ્દસ ધરાશે નહિ અમે એજ જાણ તાંતા કે મા બિજાશે મારા કરતાં ‘એ’ વધારે બીટીતી એને બીક હતી કે માને પોતાના ઉપર વહેમ આવીશે, ધણીને ચકાવીને વડું લઈ મધ્ય એમ ધારી બિજાશે પણ પોતાના ઉપર. અને એ બિચારી, આમ બહુ સુવાળી છે. મારી મા ઉપરના સાદે બોલે તો ય એનાથી વેકાતું નથી. માડુ પાણી ના જાય એ કારણે એણે આખા તો ઉભાણી, જાને આખા પણ ખરી. પણ એના મોમાં કસાર પેડો નથી. એને એની એ બીક કે સાસુ બધો દોષ પોતા ઉપર નાખશે અને ય માની બીક તો ખરી. પેટમાં ફફટાટ થાય કે મા બહી હસે તો એક વખત પાણીછતાં કર્યાં વચર ધ-મા પગ નહિ મુકવા દે, પણ ચનાર થઈ મધ્ય એટલે હવે બીક શા કામની માની મેં ‘એને’ કહ્યું—તું પેટ કરીને ખા તો ખરી તું ખમ્મસ તોય અને નહિ ખાઈ’ તો ય જે થવાનું હતું તે થવાનું છે એ રડી પડી. કહે મને ગણેશાન ઉતરતું નથી મા મને દોરના પેટે પાસતાં ય નહિ છેડાડે.’

વચ્ચે બારોડની જેમ ટેકા પુરાવતાં લક્ષ્મીએ કહ્યું. ‘એ બાજુના ત્યારે કંઈ સવાદ હોય ? ધણીને મરદાનગીનો પાનો ચઢાવવો હોય તો સાસુને આંચો વેકેવો ય પડે’

ગણેશિયાએ આગળ ચર કયું. ‘એ બીકમાં, સાસુ બેઠું તો મારો પગે ય મેર જતાં બાજી પડતો હતો. અને તેમાં રડતાં તો અને પિતરિનાં મર્મા ‘એનો’ મામા એ મામામાં હતો એટલે મેં માની કચ્ચા રોકાઈ જવા એણે આગ્રહ કર્યો એટલે જાન ગયા પછી અમે બેઠું જણ્યું બે દહાડા રોકાઈ મર્મા મનમાં કે જાન ગયા પછી બે દહાડામાં માનો રોષ ઉતરી ગયો એટલે રણીનો ખા સોયે સરશે’

લક્ષ્મી બોલ્યો ‘પણ મેં માનીમાં ય કસાર મેં નહિ ઉતાર્યો હોય ?’

ગણેશિયો; “એ વાત જ કરવા જેવી નથી. ઘેર જવા પગ ના ઉપડે અને મેં માની કરીએ ત્યાં જીવતે જ પ નહિ, તેમાં જો ધનિયો જન સાથે ઘેર ગયો એને વળતો પાછો આવીને સમાચાર લાવ્યો હોત કે મા રિસાઇને ચાલી ગઇ છે તો અમે દોઢાં નાસત, પણ એ તો નધરાજની જેમ નિરાંતે ઘેર સુઈ રહ્યો અને મહિલાબીને ત્યાં ઠંડે પેટ ખાધા કહ્યું. મને તો થયું કે તારે મળે ધાન શી રીતે જીવવું? પણ એ તો જખરો કાફર છે. કહે—ધાન ના ઉતરે ત્યારે શું પયસા ઉતરે? મા ત્યાં દરો ત્યાં ખાધા વગર રહેતી દરો? મેં કહ્યું—પણ મા ક્યાં દરો તેની ખજર કાઢવા વગર કંપ કેમ વળે? તો એ કાફર કહે—મા ક્યાંપ દરગમ્મા નથી જવાની. કેટલાય દદાયાથી પિયરમાં ને બોનને ઘેર અને પત્રસ એમ જઈ જઈ કંટી હતી એટલે ત્યાં ગઇ દરો. ખીજે ક્યાં જવાની છે? મેં કહ્યું—પણ એવું કહીં એણે કાઢને કહીને ગઇ છે! ધરિયો કહે—જમનાઝાડી આવ્યાં દતાં ને એમને માની મોજાત વગર મિલમાં ચેન શી રીતે પડે? મેં કહ્યું, તમને ખજર દરો કાઢી, સાચું કહે! મા ક્યાં ગઇ છે? ત્યારે એમણે ચોખખી દા તો ના પાડી પણ કહ્યું કે, સગા ઊકરુ થઇને લને ખજર નથી પડતી કે એ ક્યાં જાય? મેં કહ્યું કે પત્રસ કે પિયર. તો કહે—એણી શું રહ્યા છે કરો ને તપાસ. એટલે હું સમજી ગયો કે જમનાઝાડી જાણે છે પણ એમને સમજામ રીધા દરો એટલે તે જોજોજો કહે છે.” સહેજ ચંબોને એણે કહ્યું: “પાછો હું માને એજાણુને! એ વટનો કટકા એટલે પારકાને ઘેર તો જાય નહિ. પણ મા રિસાઇને જતી રહેશે એવું મેં ધારેલું નહિ. મેં એટલા સુધી ધારેલું કે ખટ્ટ ખટ્ટ તો થોડી વાર ધરમાં નહિ પેસવા દે. અને આપણે શાહા એવા અસીલ કે વાણિયાની મુઠ નીચી! માને સામે ઉતર આપવાની વાત છેડી. પણ મા રિસાઇને ગઇ એટલે મને કુકમટ વધારે પેડા. મા ખિજાય એટલે ડાહ્યાથેલી નાજી એઈ લેવી. એની પામે એકલા જવાની દિંમત ના ચાલી. મને થયું કેને સાથે લેવો!

મા ખિજાયેલો હોમ ત્યારે સમા આપનીય સરમ ના રાખે એટલે જેવો તેવો તો સાથે આવવા દા જ ના પાડે. થયું—લલ્લુને લઇ જઈ અને એના સામે એઈ ઉમેલું: “લલ્લુને મોડું બોલતાં ભાઈ આવડે છે એટલે મા એનાથી પલ્લો છે એવું મેં પણ વખત એવું છે.”

લલ્લુ કટાક્ષ કરતા બોલ્યો: “એ તો આજે જરૂર પડી ત્યારે, ખાજી તું અને સુરજભાબી મને ખીડીકા કહીને માજ જ દેતાં કે ખીજું?”

એનો જવાબ આપ્યા વગર ગણેશિયો આગળ બોલ્યો: “લલ્લુને તે દહાડે રાજ મળી હોત તો અમે ત્રીજે દહાડે તરત નીકળત. પણ મુકાદમે કહ્યું કે આજ બદલી ઉપર વધારે માણસ છે એટલે જે માય તે કાલે. અને તેથી છેવટ મોમે દહાડે દૂ અને લલ્લુ નીકળ્યા.”

મુલાલ બોલ્યો: “તમારી ત્યાં આ મતિ દત્તી અને અહીં વાંસી દહાડા ગણે, પ્રેરો માડીએથી આવ્યો ત્યારે ધીન્જ ના ગડી એટલે પૂણ્ય—મારા ગણેશિયો ઉતર્યો છે માડીએ!”

ગણેશિયો: “હુ ખીજતો માર્ગે મેં માની કરવા ના રોકાયો હોત તો તરત આવ્યા વગર રહ્યો જ નહિ તે! કાલે ને કાલે પત્રસ જઈ તમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને! અને તમે કહ્યું કે અમને તો વાતે જ કરો નથી ત્યારે મારા મનમાં શાંતિ વળી કે રિસાઈ ને ખિજાઈને આવી છે પણ માનો ટેક એનો એ છે. મારા ઉપર ખિજાવું દરો તોય ઘેર ખિજાશે એ ધરપત વળી એટલે રાત તમારે ઘેર રોકાયો. ખાજી રાતોરાત પંચ ચાઉ દીંદી નાખત. પંચ ચાઉને મામલો શો? ખપેરની માડીએ તો અમે અહીંથી નીકળી જઈશું.”

મુલાલે કહ્યું: “વાલી જનમથી વટનો કટકો. મેં અને એના દિયેર, બેઉ જણે એને ખીજું જ કાઢવવા આઠાકપાતાળ એક ક્યાં પણ એણે નમવું ના આવ્યું તે ના જ આવ્યું.”

ખીડી પીનાઈ રહી અને સાથે વાત પથ્થુ પૂગે થઈ : દો એટલે લક્ષ્મીએ કહ્યું : ' હવે આપણે હીંદીએ. પાછા બપોર પછી ગાડીએ જવું છે એટલે ત્યાં બેસવાગિડવાનો વખત મળવો જોઈએ ને ? નહિ તો એ ખર્ચા આજ નીકળવા નહિ દે '

અને એ સાથે જ ત્રણે જિભા ચમકી. ત્રણ રસ્તાના ચકલામાં બેઠા હતા એટલે રોટલનનો રસ્તો જોવાનું જતો હતો એ બાળુ પર રહે અને તેમને ગામને છેડે રહે જવાનું હતું. પથ્થુ એ બાળુ પર વળતાં વળતાં રોટલનને રસ્તે આવેલ જિંઘા પીપળા બધી લક્ષ્મીની નજર મળી. એની રાંચે ડાઈ ચડેલું હોય તેમ એને લાગ્યું થયો. એટલે જિંઘે માથું ચડે નહિ, પીપળા પર લેવાનું પથ્થુ યું હોય કે એવું સાદમ કરવું પડે ? વાંદરા વગર ખીજુ ડાઈ ન હોય, છતાં લક્ષ્મીને લાગ્યું થયો માથું ચડે.

એણે એ દશ બનેલી નજર ઉપર લાવતાં જિભા રહીને કહ્યું : ' પેલા જિંઘા પીપળાની રાંચે થ છે જુઓ જોઈ, '

કંઈ છે એમ જોતા ખુશાલે કહ્યું : ' ખીજુ ય હોવાનું હતું ? વાંદરું હતું. '

લક્ષ્મીએ કહ્યું : ' મને માથું ચડે જાય છે. '

મલ્લેશિયાની દૃષ્ટિ બરાબર જોઈ ચકલી ન હતી એણે આશ્ચર્ય કહ્યું : ' પીપળા ઉપર એટલે જિંઘે માથું ચડે મરવા ચડે ? વાંદરું જ હતું. '

લક્ષ્મીએ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં કહ્યું : ' પથ્થુ

જગા ઝીલી નજરે જુઓ તો ખરા, માથું માથું જોતું ચોખ્ખું દેખાય છે. '

લક્ષ્મીની સૂચના પ્રમાણે બનેજનું દૃષ્ટિ બેઠીને જોવા પ્રયત્ન કરે ત્યાં રાંચેથી એણે પાડતું નાખ્યું એ ત્રણે ચે જોયું.

ખુશાલ : ' વાંદરું આમ પાડતું નાખે નહિ. '

લક્ષ્મી : ' જરૂર માથું ચડે. '

મલ્લેશિયા : ' એમ મરવા માથું પાડતું નાખતું હતું ? '

ખુશાલ : ' કંઈ કહેવાય નહિ, ડાઈ ડુખતું માથું ચડીને પાડતું નાખે પથ્થુ મરું. '

મલ્લેશિયા : ' આમ જાડ ઉપર ચડીને પાડતું નાખી ડાઈ મરું હોય તેમ લાલચુ નથી. '

લક્ષ્મી : ' તે વગર એટલે જિંઘે ચડે શું કરવા ? ખીજુ જાડ હોય તો એમ પથ્થુ માનીએ કંઈક લેવા ચાડું હતું. '

ખુશાલ : ' આલો એ રસ્તે થઈને નીકળીને ખાતરી તો કરીએ. '

પથ્થુ યું કરમની ખાતરી કરવાની હતી ? દમના રાગીને બળે ગળદો લાગ્યો ને એ નીકળી ન શકે તે કાગળે જીવ નીકળી જાય તેમ વાલીના મનમાં અભિ-માનનો ગળદો જિંડી સમજાય હોવા છતાં નીકળી શક્યો નહિ. એ ત્રણે ત્યાં મવા ત્યારે તો એના રામ રમી ગયા હતા ?

[સંપૂર્ણ]

શ્રી મેત્રેયોદિતી કૃત 'મંગલુ તે સ્વીન્દ્રનાય'માંથી

અનુબંધ : રમણિક નેધાળી

“હા,

કેમ, એક સોનેરી સૂચના કરું છું તે સાંભળો, અમારી સાથે તમે સૌ પણ આવો. થોડા દિવસ લહેગથી ફરી આવીશું. એક નાનો એવો કબજો જ લઈ લેશું. મંગળનાં વાતો કરતાં કરતાં પહેાની જથ્થાં કલકતા, નહિ તો તમે અહીં ઉદાસ મેંએ બેઠા રહેશો, એ એણું કંઈ અમને મને ? બોલો શું કહેા છો ?”

ગુરુદેવ પાસે એકદમ વિનમ્રપણે ‘જેવી આપની આજ્ઞા’ એવા જવાબ આપનાર હાકતર એ જોરસા-નાંધી બહાર આવીને બદલાઈ જતાં—“શું કરું, ગુરુદેવે કહ્યું એટલે ‘હા’ પાડવી જ પડી. પણ અહીં કામ છે. મળ્યા કામ બાજી છે।” એ કહેતાં અમે મો ત્યારે જવાનાં ઉત્સાહે ઉત્સાહિત હતા. તુલસ ચર્ચા ચાલી, અમારા ખંડમાં આવતાં જ ગુરુદેવે કહ્યું. કેમ, તમારા આ કલકલ નાદે તો ‘વિસ્તાને પણ પરાજય આપ્યો। ખબર પડી ને કે તમે સૌ પણ અમારી સાથે આવો છો। હાકતરને સમજાવી બધું નક્કી કરાવી લીધું.

પણ દબ્બ એ પાકું નથી. એની જ તો ચર્ચા ચાલે છે. એ કહે છે કે એમને અહીં કામ છે. બધું કામ માંડી છે.

—“એમ તો સૌ કહે છે કે કામ છે, કામ છે, પણ એક વાર જ્યારે દિલ્લિયા ચરણ સેન ચર્ચ ગયું, પછી ફરીને આ ચર્ચા શા માટે ? જોળખો છો ને આ દક્ષિણા ચરણ સેનને ? જેવું નામ D. C. Sen એટલે કે Decision-નિર્ણય; એ એક વાર થઈ ગયા પછી તેમાં ફરફાર કર્યો તો એ નહિ ચાલે।”

“આ વખતે રિયાંચી ટ્રેનમાં જઈશું ને। નહીની બાનુએ ધમને જતો માર્ગે બહુ રણિયામણો છે હો।”—મેં પૂછ્યું.

—“તો પછી બેઠક એ મારે જ જઈશું. ચાલ, જરા બોલાવ તો મારા કારભારીઓને।”

x

વિદાય દિને મંગલપૂર્ણ આકાશ પ્રસન્ન હારખ હસ્યું હતું. એટલો આશા મેં નહોતી રાખી. સિન્કો-ના કાનનમાં ધમને અમારા મનોરમ મારગ આગળ જતો હતો.

સાત માઈલ દૂર મંગલુ પહાડની તળેટીમાં રિયાંચ નામનું નાનકડું રોશન, નાની રમકડાં જેવી એક જ માડી અને વાંકા ચૂંકા પહાડ પર ધમને આગળ વધતા એવા જ નાનકડા રેલ-પાટા, તે નાના એવા એક લાકાના મકાનમાં રોશન માસ્તરની એવી જ કેળીન, ચરણવાનાં કામ નીચે પહાડીઓની આની કુકાન. એમની મહામૂલી સગવડ, અમે પહેાંચ્યા ત્યારે માડી આવવાને હબ્બ થોડી વાર હતી. મહા મહેનતે કપાંકપી એક દાધાવાળી પુરણી મેળતી ત્યાંના કાંકરીયાળા પ્લેટફોર્મ ઉપર ગુરુદેવને બેસાડ્યા.

સામે ગાઠ જંગલને પોતાની ગોદમાં લઇને જામેસો ઉંચો ને જગત્પૂર પહાડ, નીચે સ્તોતરિવની કલાકાવિષ્ણી વહેતી સરિતા, તે વચ્ચે બેઠા છે વિશ્વ ના મહાકવિ, મહિમાવંત દ્વાનસ્ય મતિ’ શા. પહેર-તેવમાં ધૂળિયા રંગનો કબજો, તે માથે કાળી ટોપી અને દાધમાં ગદી ગયું છે મારમમાંથી મળા આવેયું સિન્કોના કુલપું એક બ્રુમણું, તેઓ એકીટથે દૂર દૂર ભેતાં રિયરપણે બેઠા હતા. મેં ‘દંબેચાં ભેયું’ છે કે ગુરુદેવ મારમમાં કે આડીમાં બહુ અદ્યમાની રહેતા, અને ને કંઈ બોલતા તે પણ અત્યંત ધીમે સારે બોલતા.

દિમાલખના એક ખૂલામાં આ નાનકડા ને નિર્જન જેવા મામના તદ્દન નજીવા રોશનના ધૂળિયા પ્લેટફોર્મ ઉપર એક અખાલખ જુરણી પર જમત-માન્ય વિશ્વકવિ બેઠા હતા. ખરેખર એ એક નેવા જેવું દસ્ય હતું. ધીમે ધીમે થોડા દસનાર્થીઓ આવી પહેાંચ્યા. રોશન માસ્તર અને એમના કલાર્ક વચેરે એ તથ્ય કુડેળ જાણીઓનાં હતાં. એમની અંદરનું ચારિત્રીઓ લાંબી લાજ કાઢતી એક પછી એક આવી ગુરુદેવને પ્રણામ કરી ચાલી ગઈ.

એ વખતે ટ્રેનમાં અમે જેવા આનંદ હાસવે ચુંજતા

ખીડી પીવાઈ રહી અને સાથે વાત પણ પૂગી ચર્ચ રહી એટલે લલ્લુએ કહ્યું : 'હવે આપણે સીડીએ પાછા બપોર પછી ગાડીએ જવું છે એટલે ત્યાં બેસવા જીકવાનો વખત મળવો ન્યેમ છે ને? નહિ તો એ બધાં આજ નીકળવા નહિ દે'

અને એ સાથે જ ત્રણે જીક્વા ચલા. ત્રણ રસ્તાના ચકલામાં બેઠા હતા એટલે રોશનનો રસ્તો જે બાજુ હતો હતો એ બાજુ પર રહે અને તેમને મામને છેલ્લે રસ્તે જવાનું હતું. પણ એ બાજુ પર વળતાં વળતાં રોશનને રસ્તે આવેલ જિંચા પીપળા કાણી લલ્લુની નજર ગઈ. એની ટોચે કોઈ ચડેલું હોય તેમ એને લાગ્યું થયો. એટલે જિંચે માણસ ચડે નહિ, પીપળા પર લેવાનું પણ શું હોય કે એવું સાદસ કરવું પડે? વાંદરા વમર ખીજુ' કોઈ ન હોય, છતાં લલ્લુને લાગ્યું થયો માણસ જેવો.

એણે એ દરખ બનેલી નજર ઉપર લાવતાં જીભ રડીને કહ્યું : 'વેલા જિંચા પીપળાની ટોચે શું છે જુઓ નેઈ.'

કંઈ છે એમ જોતાં ખુશાલે કહ્યું : 'ખીજુ' શું હોવાનું હતું? વાંદરું હશે.'

લલ્લુએ કહ્યું : 'મને માણસ જેવું લાગે છે.'

ગણેશિયાની દૃષ્ટિ બરાબર જોઈ ચકતી ન હતી એણે બાહરે કહ્યું : 'પીપળા ઉપર એટલે જિંચે માણસ શું મરવા ચડે? વાંદરું જ હશે.'

લલ્લુએ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં કહ્યું : 'પણ

જગાં જીક્વી નજરે જુઓ તો ખરા, માથું માણસ જેવું ચોખ્ખું દેખાય છે.'

લલ્લુની સૂચના પ્રમાણે બને જાય દૃષ્ટિ એવીને બેવા પ્રવળ કરે ત્યાં ટોચેથી એણે પકડું નાખ્યું એ તરફે ચે બેઈ.

ખુશાલ : 'વાંદરું આમ પાડું નાખે નહિ.'

લલ્લુ : 'જરૂર માણસ છે.'

ગણેશિયા : 'એમ મરવા માણસ પાડું નાખવું દરો?'

ખુશાલ : 'કશું કહેવાય નહિ, કોઈ દુઃખનું માથું ચડીને પાડું નાખે પણ ખરું.'

ગણેશિયા : 'આમ જાંઠ ઉપર ચડીને પાડું નાખી કોઈ મધું' હોય તેમ જાણાયું નથી.'

લલ્લુ : 'તે વગર એટલે જિંચે ચડે શું કરવા? ખીજુ' જાંઠ હોય તો એમ પણ માનીએ કંઈક સેવા ચાકું હશે.'

ખુશાલ : 'ચાલો એ રસ્તે ચઈને નીકળીએ ખાતરી તો કરીએ.'

પણ શું કરમની ખાતરી કરવાની હતી? દમના રાગીને બજે ગળફો ભરાય ને એ નીકળા ન કો તે કારણે જીવ નીકળા જાય તેમ વાલીના મનમાં અભિમાનનો ગળફો જીંડી સમજાય હોવા છતાં નીકળા ચકયો નહિ. એ તરફે ત્યાં ગયા ત્યારે તો એના રામ રમી ગયા હતા?

[સંપૂર્ણ]

શી મેનેવીટી ફ્રી મંગલુ તે સ્વીન્ડલરમાંથી

અનુ. : રમણિક મેઘાણી

“હા, એક સોનેરી સચની કરું છું તે સાંભળો, અમારી સાથે તમે સૌ પશુ ચાલો. થોડા દિવસ લહેરપી ફરી આવીશું. એક નાનો એવો હપ્પો જ લઈ લેશું. મજાનાં વાંતા કરતાં કરતાં પહેલી જ રજા કલકત્તા, નહિ તો તમે અહીં ઉદાસ મેંએ બેઠા રહેશો, એ એણું કંઈ અમને મમેં ? બોલો શું કહો છો ?”

ગુરુદેવ પાસે એકદમ વિનમ્રપણે ‘જેવી આપની આપા’ એવો જવાબ આપનાર શકેતર એ જોરકા-માંથી બહાર આવીને બહાલ જતા-“શું કરું, ગુરુદેવે કહ્યું એટલે ‘હા’ માંથી જ પડી. પણ અહીં કામ છે. પશુ કામ બાકી છે।” એ કહેતાં અમે મો ત્યારે જવાનાં ઉત્સાહે ઉત્સાહિત હતા. ઘસુધ ચર્ચા ચાલી. અમારા ખંડમાં આવતાં જ ગુરુદેવે કહ્યું. કેમ, તમારા આ કલકત્તા નાંદે તો નિરંતરને પશુ પરાજય આપ્યો ! ખમર પડી ને કે તમે સૌ પશુ અમારી સાથે ચાલો છો ! શકેતરને સમજાવી બહુ નક્કી કરાવી લીધું.

પશુ હજી એ પાકું નથી, એની જ તો ચર્ચા ચાલે છે. એ કહે છે કે એમને અહીં કામ છે. બધું કામ બાકી છે.

—“એમ તો સૌ કહે છે કે કામ છે, કામ છે, પશુ એક વાર બ્યારે ફક્ષિણ ચરણ સેન ચર્ષ મળું, પછી ફરીને આ ચર્ચા શા માટે ! જાગળો છો ને આ ફક્ષિણ ચરણ સેનને ! જેનું નામ D. C. Sen એટલે કે Decision-નિષ્ણત; એ એક વાર મધ મળા પછી તેમાં ફેરફાર કરેશો તો એ નહિ ચાલે !”

“આ વખતે રિયાંગધી દેનમાં બધું ને ! નહીની બાજુએ યકને જતો માર્ગ બહુ રણિયામણો છે હો !—મેં પૂછ્યું.”

—“તો પછી એકક એ માર્ગે જ બધું. ચાલ, જરા બોલાવ તો મારા કારભારીઓને !”

×

* તિસ્તા-એક નદી.

વિદાય દિને મંગળુ આકાશ પ્રસન્ન હાસ્ય હસ્યું હતું. એટલી આશા મેં નહોતી રાખી. સિન્ડી-ના કાનનામાં ઘમને અમારો મનોરમ મારગ આગળ બેઠો હતો.

સાત માર્શલ દર મંગળુ પહોંચી તમેટીમાં રિયાંગ નામનું નાનકડું રોશન, નાની રમકડાં જેવી એક જ માડી અને વાંકા થૂંકા પહોંચ પર ઘમને આગળ વધતા એવા જ નાનકડા રેલ-પાટા, ને નાના એવા એક લાકડાના મકાનમાં રોશન માસ્તરની જેવી જ કેપીન, શરણવાનાં ઝાડ નીચે પહોંચીએની ચાની દુકાન. એમની મહામૂલી સમ્પદ, અમે પહોંચ્યા ત્યારે માડી આવવાને હજી થોડી વાર હતી, મહા મહેનતે કપાકથી એક દાઘાવાળી ખુરશી મેળવી ત્યાંના કંકરીવાળા પેટરોમાં ઉપર ગુરુદેવને બેસાડ્યા.

મામે માદ જમલને પોતાની જોડમાં લઈને જીએસે ઉંચો ને જખખર પહોંચ, નીચે સ્તોતરિવની કલાગાવિણી વહેતી સરિતા, તે વચ્ચે બેઠા છે વિષ ના મહાકવિ, મદિમાવંત ધ્યાનરથ મતિં થા. પહેર-વેષમાં ધૂળિયા રંગનો હપ્પો, ને માથે કાળી ટોપી અને હાથમાં પદો મળું છે મારગમાંથી મળી આવેલું સિન્ડાના કુલ્લું એક જખખું, તેઓ એકીટથે દર દર નેતા રિચરપણે બેઠા હતા. મેં હંમેશાં નેહું છે કે ગુરુદેવ મારગમાં કે માડીમાં બહુ અવપભાષી રહેતા, અને જે કંઈ બોલતા તે પશુ અત્યંત ધીમે સહે બોલતા.

દિમાલવના એક ખુલ્લામાં આ નાનકડા ને નિર્જન જેવા મામનો તલન નહવા રોશનના ધૂળિયા પેટરોમાં ઉપર એક અખાધજ ખુરશી પર જમત-માન્ય વિષકવિ બેઠા હતા. ખરેખર એ એક નેવા જેવું દસ હતું. ધીમે ધીમે થોડા દયનાર્થીઓ આવી પહેંચ્યા. રોશન માસ્તર અને એમના કલાક વચ્ચે એ ત્રણ કુરુબ જાગળીઓનાં હતાં. એમની અંતઃપુર ચારિણીઓ લાંબી લાજ કાઢતી એક પછી એક આવી ગુરુદેવને પ્રણામ કરી આંધી મર્ષ,

એ વખતે દેનમાં અમે કેવા આનંદ કલરવે ચુંગતા

સુમાદરી પૂરી કરી હતી તે વાદ આવે છે. એ નાની રમકડા માડીમાં એક સુવામ કબ્રો જ અને શોધી લીધેલા ચુરહેવ મેકા બેકા બહાગ તરફ જોઈ ગયા હતા અને અમે સૌ પાછળ બેકા બેકા મહેરિલ જમણી 'જોબન-પર્ડ' ચલાવતા હતા. વર્ષા ત્યારે શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ઓતરિવની તિરતાનાં કોળા પાણી મોટી મોટી શિલાઓની પ્રદક્ષિણા કરતાં આગળ વધતા હતા. મારી પુત્રી ખુબ જોશી-કાદાજી જુઓ 'આ પાણી જળ વહેતાં' ને તુરત ચુરહેવે કહ્યું આ તો સરસ થયું. હવે ખીજી લોટી બોલ, દમણાં પૂરે થઈ જશે... પછુ મારી દિકરીની દોડ તો 'આ પાણી જળ વહેતાં' કુધીની જ હતી એથી આગળ એ ન વધી. આખરે ચુરહેવ જ બેઠા. બોલ ને કે "જાણું ના ક્યાં વહેતાં" અને મારીએ બેગ ઉધાડી કાઢી-પેન્સીલ બહાર કાઢ્યા ચુરહેવે એ જોઈ કહ્યું—'હા, હા, લખી લેશો. એ કવિનું હૃદયીત છે આ તો!'

લગભગ આખી વાટ તેઓ ખદારની બાજુ ભેતા શાન્ત નીંગવ બેકા રહ્યા હતા વચ્ચે ક્યારેક આટલું જ બોલ્યા હતા કે 'દમણ જ ને ફૂલ જોયા ને એને જ 'લોલી એક વેલો' કહે છે ખડુ છે. આ માર્ગ સાચે જ રળિયામણો છે.

અમે શિલિચુરી પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં તો લોકોને ખબર પહોંચી ગયેલી અને અર્ધા કલાકમાં તો 'પેટકોમ' એકદમ ભરચક થઈ ગયું ટોળેટોળી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્વાસ્થરી (એટાટાક જુક) અને પેટી, પેન્સીલ લઈ ચુરહેવના સ્વાસ્થરી લેવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં આવેલાઓમાં શાળાના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનિઓનું ટોળું, નાનાં મોટાં બાળકો, યુવાનો, વઢો તેમ જ અર્ધ અવગુન્ઠનવતીઓ સુદા ધકા મૂકી કરતાં બીડમાં બીડાતા ઊભા હતા.

ચુરહેવને માંડ માંડ માડી બદલી કરી ખીજી માડીમાં ચલાવ્યા. ફરતે કલાસના એક નાના એકા બે જણ મારેના કબ્રામાં બેસાડ્યા. અમારો કબ્રો એમની બાજુમાં જ હતો. અનુભવી જણાતાં કેટલાંક રમૂગકાવ સભાને ચુરહેવને મદદ કરવા અમારજી

ઉપાધિમાં પડી ગયા હતા. તેમને જોઈપણે સમજાવતાં શ્રી. ચંદા કાઠ પછુ રીતે તેમના સદમ્પત્નોથી દૂર રાખવા મથતા હતા. આખરે ખતો જુગાવી ખારણ બંધ કરવું પડ્યું ચુરહેવે જમાડવા તો જોઈએને! પછુ એમને એ નહોતું રચતું. ખૂબ જ ઉનાવળે જમવાનું પનાવી એમણે કહ્યું—'દેવે આરી ખારણ ઉપાડી નાખે ખતો પછુ ચાલુ કરી દે.

પછી તો ટોળાંનું લોકો કબ્રામાં આવી એમને પ્રણામ કરી જવા લાગ્યા. બે એક વિદ્યાર્થીઓ આવી એમનાં સ્વાસ્થરી પછુ લઈ ગયા. વિધવિધ ઉમરના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનિઓ, બાળક-જુદાં સૌ આવ્યા. ચુરહેવ રિથર સ્તબ્ધપણે તેઓ ઢાળી બેકા હતા અને હાથ જોડીને સોને વળતા નમસ્કાર કરતા હતા. એ બાજુએ ઊભા રહી અમે એ દષ્ય ભેતા હતા. કો ચાલના મથા પછી પછુ તેઓ એ જ રીતે રિથર બેસી રહ્યા હતા.

એ વર્ષને કલકત્તા પહોંચી રહેશે ઉતર્ધા બાદ પછુ તેઓ જગા અન્યમનરક હતા. એ પછી ખરોડે એમણે અમને જોડાસકોને ઘેર બોલાવ્યા હતા. તેઓ એક પાતળું સાકું પંજખી પહેરી બેકા હતા, ને એમની બાજુમાં ઢગલો એક 'રજની મંધા'નો ફૂલ પડ્યા હતા. અત્યારે એમણે અમારો પહોડી પોષાક બદલી નાખ્યો હતો એટલે એ જરા જુદા જ માણસ હોય, તેમ લાગતું હતું. અમને ભેતાં જ એમણે કહ્યું— "આજ સુધે તમારા સોની પાસેથી જોઈએ એ રીતે વિદ્યાપ્ર લઈ ન શક્યો. તમે સૌ ક્યારે ચાલ્યા મથા તેની કંઈ ખબર જ ન પડી એટલે ત્રીસો અન્યમનરક હતા. મધ સાંજથી જ વિચારમાં છું. લોકો ન્યારે ટોળે મળીને માંડીની સામે આવેને ઊભા રહ્યા ત્યારે હું એવો તો અચંબો પામ્યો કે કંઈ બોલી જ ન શક્યો. શા માટે સૌ આમ મને ભેતા અધીર-આતુર થતા હશે! આ રીતે દેશનાથે જવામાં એક વણકથો ઉપરે છે. એનો અર્થ એ છે કે અમે તમને ને સન્માન આપીએ છીએ, તમારે માટે ને પ્રેમ-મદાની ભેટ લાવ્યા છીએ તે માટે

રાજકોટ એ માત્ર રાજકોટ રાજ્યનું પાટનગર નથી. પણ સાથેસાથે આખા કાઠીઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)નું પાટનગર છે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટમાં મોટામાં મોટું બજાર છે. બધાં કાઠીઆવાડી રાજ્યોના વડીલો કે કારભારીઓ કે "મુસદ્દીઓ" એ ધામ હતું. અને હજી પણ છે. જેવી રીતે દરેક મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ બીજાઓના કરતાં કંઈક જુદું હોય છે, તેવી રીતે દરેક ગામનું પણ વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને તે પ્રમાણે ભાવનગર, જામનગર અને ગાજકોટની વિશિષ્ટતાઓ જુદા જુદા પ્રકારની છે. જામનગરમાં જૂના જમાનાની સંસ્કૃતિ જોવામાં આવે છે અને જૂના જમાનાનો રાજવાડી વહીવટ તથા પછાતપણું, અને ભાવનગરમાં નવા યુગની સાદાઈ, સમાનભાવ, પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિઓ તથા માનસિક ઉદારતા, નવા ગાજકોટને ધડાતો હજી વર્ષો વહી જવાનાં છે, જૂના ગાજકોટની ખ્યાતી તો પારીસના "ગ્રી-હાસે" જેવી હતી ગ્રી-હાસે એ એવો લોકો છે કે જ્યાં આખા યુરોપના અથવા જમતના એલબીઓનાં ત્યાં રહેલાં છે. ત્યાં અત્યંત બુદ્ધિશાળી કારભારીઓ, રાજ્યવિવેકદારો તથા જામસુતોની મુસદ્દીગીરી, અટપટા અને પ્રપંચો જોવામાં કરે છે.

ચોમા સમય પહેલાં મારે રાજકોટમાં ત્રણેક અઠવાડીયા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એકવીસ વર્ષ નેટલા લાંબા માળા પછી ફરી રાજકોટ જોયું. જે રાજકોટ પરંતુ રેશન કહેવાય છે તેની તદ્દન પાસે મારા પરમ મિત્ર ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા

તમે ચોગ્ય બનેા પાવ બનેા. હૈયું ફરી ઊઠ્યું. જીવનમાં ધણીયે વાર આવુ બન્યું છે. માનવ હૃદયનો પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સંચયધાર પામ્યો છું. મોઢો મોઢો વિચારતો હતો કે સાચે જ શું હું એટલાનો અધિકારી છું?

લોકોનાં ટાંકેટાળાં આવી આગે પ્રણામ કરી જવા લાગ્યા ત્યારે મારા મોંમાંથી એક શબ્દ પણ

તે મક્કાન જોવા મારે ગયો, અને ત્યાં મેં દુકાનો જોઈ ત્યારે મારું હૃદય ચીરાઈ ગયું. એ વર પણ મરું અને ન્હાનાલાલ પણ ગયા, અને અમારા જૂના દેશનો પણ ગયા. જે વ્યક્તિઓ મારી નજર સામે તરી આવી, એકે હતો પવિત્ર સાધુ અને બીજો હતો વિચક્ષણ સંન્યાસી. ચોરવાળા પટિયારને આજનો જીવાનવત્ર વખતે ભૂલી ગયો હશે. ઉત્તમ પવિત્ર ચાન્ડિયનો એ સાધુ હતો, અને એમને સ્વર્ગના મ્હનરકાર કહેતા. આજના નવજીવાનને સ્વર્ગની કંઈ પરવા રહી નથી, બીજા હતા સ્વામી ત્રિવિક્રમતીર્થ, નિદાન, વિચક્ષણ, બહુશ્રુત, રાજદારી તાકાતવાળા અને અનુભવી, કવિને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં નવરત્નો એજા થતાં. આ બધાં જુતકાળનાં સમરણો તાત્ત્વ કરવામાં શુ લાભ છે? હું તપાસતો હતો આજનું સૌરાષ્ટ્ર, અને ઝાંખી કરવા માંડીને લોકો આવતી કાલનાં પરિવર્તનોની.

સૌ સંસ્થાઓ

રાજકોટમાં ઓછોને માટે એક ટ્રેનિંગ કોલેજ ધણી વર્ષોથી ચાલે છે. એ સારી પ્રાણવાન સંસ્થા છે, અને દરે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જે પ્રગતિ કન્યા કેળવણીની દિશામાં કરવાની છે તેમાં આ સંસ્થાનો મુખ્ય વિકાસ કરવો પડે. બીજી કન્યા કેળવણીની સરખા વનિતાવિશ્રામ હાઈસ્કૂલની છે. ધણી વર્ષો પહેલાં નાનીપહેલે મળગરે અનાથ ઓછોને માટે વનિતા વિશ્રામોની સ્થાપના મોટાં મોટા શહેરોમાં કરી હતી કે જેમાં આવી સ્ત્રીઓ રહે, શીખે અને સમાજ સેવાનું કાંઈ કામ કરે. નાનીપહેલેના લાયકા

નહોતો સરી ચકતો, શું જોલવું એજ હું વિચારતો હતો. એ સૌનાં એ પ્રણામ ખરી રીતે પ્રણામ નહિ પણ આશીર્વાદ હતા, એ કહેતા હતા કે આ પ્રણામ નો અધિકારી બનજો-પાત્ર બનજો. અને એથી જ તમને કહ્યું હતું કે આરણ્યકિવાડી નાંખો. તેઓ જોવા હુંજ છે તેવું કંઈ જો મારામાં હોય તો પછી આરણ્ય જાંધ કરવાનો મને અધિકાર જ નથી.

ન્યાં સુધી વહિવટ હતો ત્યાં સુધી આ સંસ્થાઓ ખીલી શકી નહીં' પણ ત્યારપછી તેમનો વિકાસ મયો છે. વ. વિ. ની દાખરેકુલ સારી રીતે ખીલી છે. આ ઉપરાંત રાજકોટ ખામમાં એક સારી કન્યાઓની દાખરેકુલ પણ છે.

અને છેક પહેલાં શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી શેઠનું ઓળખાણ ક્યું, અને વિકાસગૃહની સુધાકાંત લીધી. વિકાસગૃહ એટલે હીરાળહેન, પણ હીરાળહેન એ વિકાસગૃહ કરતાં અધિક છે. એમનામાં પુણ્ય શક્તિ છે, ઉચ્ચ ભાવના છે. એમને અનુકૂળ વાતાવરણ મળશે તો એમનો વિકાસ નિઃશંક છે. જે મારી બૂલ થતી ન હોય તો હીરાળહેનને ઉત્તેજિત કરનાર પુષ્પાળહેન મહેતા છે. પુષ્પાળહેન આખા સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં અનેકવિધ ભૂતૃતિ આણી શકે એવી શક્તિ-શાળી વ્યક્તિ છે. પણ એ હાલમાં સૌરાષ્ટ્રના રાજ-કારણમાં ગ્રંથચાર્લ ગયાં છે, જે કોઈ એમને આ ભળમાંથી બચાવશે તો તે આખા સૌરાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરવામાં સદાયમૂલ બનશે.

એ તો જાણીતી વાત છે કે કાઠીઆવાડમાંથી ધણી જીવાન સ્ત્રીઓને ગુજરાત તથા સિંધમાં વેમ-વામાં આવે છે. કારણ કે કાઠીઆવાડમાં ગરીબી છે અને અજ્ઞાન છે. આ મોટા પ્રશ્નો ઉઠેલ સ્ત્રીઓ જ સાચી શકે, પણ આને આખા સૌરાષ્ટ્રમાં સો ડાર્-કરોની સંખ્યા ધણી જીવ છે.

અને બીજી સંસ્થા જેમણે તે સ્ત્રી અશક્તાશ્રમ રેક્યુન્ટરેશનને એ એક સંસ્થા છે જેમને હોઈ અશક્તાશ્રમ જન્મ પામ્યું છે. પોતાનો ધરસંસાર ચલાવતાં ચલાવતાં એમણે આ સંસ્થા ઊભી કરી છે. એમને કોઈ એક સંસ્થા ચલાવવાનો શોખ નથી, પણ કેવળ કુદરતી રીતે એ દરિદ્રનારાયણની અને પીડિત સ્ત્રીઓની સેવા કર્યાં જાય છે. અને તેમાંથી આ સંસ્થા-વેદા મળે છે. એમનો સેવાભાવ ટ્રેરણા-ત્મક છે. રાજકોટમાં સેકંડો સ્ત્રીઓ છે કે જ્યાંથી થોડી કાંઈ એમને મદદ કરે તો આ સંસ્થા 'સાગ

પાવા પર મૂકી ચકાય. પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ (ગુજરાતી ભાષા બોલનારી સ્ત્રીઓ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ કે ગુજરાતમાં જન્મી રહેતી હોય ને બધી) જોડે કામમાં એટલે પ્રજ્ઞ સેવાના કામમાં મદારાત્મક, મલ-ખાર, આંધ્રિની સ્ત્રીઓ કરતાં યા માટે પછાત છે તેની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન બેસાડવાની જરૂર છે. રોષ કેનો છે, ગુજરાતી પ્રશ્નોનો, સ્ત્રી-ઓનો—સ્ત્રીઓનો પોતાનો કે તેમની સામુઓનો!

તે પછી અને જેમણે વલ્લભ કન્યા વિદ્યાલય અને એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ સુભદ્રાબેન શ્રી અને સુપતિબેન વેદને મળ્યાં. આપણા દેશમાં કેળવણીને અંગે મજા ધણી અખતરાઓ કરવા પડશે એ કહી-કત કું' ગુજરાતના કેળવણીકારોના મનજમાં કસ-વવા ઈચ્છું છું. કેળવણીના વિષયમાં જર્મનીમાં આખા યુરોપમાં ઉત્તમોત્તમ દેશ ગણીતો હતો. ૧૯૧૮ઈ' થકે પુરૂં થકે ગયા પછી મારે જર્મનીમાં મળ્યાં મદિના રહેવાનું થયું હતું અને મેં ત્યાં જોયું કે બર્લીનમાં અનેક સંસ્થાઓ હતી તેમાં અમુક બમુક પ્રકારના શિશુલુ પ્રયોગો થઈ રહ્યા હતા, ફરેક બ-કિતની અમુક વિશિષ્ટતા. જે જર્મનીમાં આવા પ્રયોગો કરવા પડતા હોય તો દિવં જેવો દેશ કે જ્યાં હજી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીમાં આપણે આંધળા માણસની પેઠે આપણો માન' ફેફાસી રહ્યા છીએ ત્યાં અનેક ગણા વધારે પ્રયોગો કરવાની આવશ્યકતા છે. જે શિશુલુ ચહેરની કન્યાઓને આપવામાં આવે છે તેવું જ ગ્રામ કન્યાઓને પણ જરૂર છે, અને તે શિશુલુ કામ જનાઓને કિપ્રોગો નીવાતું નથી એવી જગતી ફરિયાદ છે. આપણા દેશમાં હજી કન્યાઓ બહુ વહેલી વયે પરણે છે તે લક્ષમાં રાખીને (૧) અમુક વિષયો પ્રાથમિક કેળવ-ણીમાં દાખલ કરવા જ પડશે, અને (૨) અમુક વિષયો ગ્રૌંદ શિક્ષણ દ્વારા ફરેક કન્યાને મળે એવી કાંઈ જાતની તમજીવ કરવી પડશે. વલ્લભ વિદ્યાલય એ એક પ્રયોગ છે અને એ કેટલે બંધે સફળ થાય છે તે જોવાનું રહ્યું.

ગ્રામ સુધારણા

ધણી વર્ગે પહેલાં ગ્રામ સુધારણા કરવાના હેતુથી અમરેલીના એક વેપારી બાઈ રામજીભાઈ દસગળે વેપાર ધણી છોડ્યો અને અમરેલીની પાસેના એક (જેસંગપરા) પરામાં મોટું ખાદી કાર્પાસ અને રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી-આંધીજીએ જે રચનાત્મક કામ સૂચવ્યું છે તેનો અનેકવિધ અમલ આ ગ્રામમાં કરવો એવો એમનો ઉદ્દેશ હતો. રાજકોટ લડતમાં પ્રજા ઉત્થાનના ભરતીઓ આવી છે અને કાર્પાસ બદલાય છે. તેવા કાંઈ કારણોને અંગે વર્ષો સુધીના પ્રયોગ પછી આ પ્રયોગ બંધ પડ્યો. વર્ષો પછી, ૧૯૭૨-૭૩ ની રાજકોટ લડતના અંત પછી ખીન એક રાષ્ટ્રીય કાર્પાસ વીરચંદ પાંતારચંદ શહે સમઢીઆળા નામના ગ્રામમાં થાણું નાખ્યું. આ સમઢીઆળા રાજકોટથી પૂર્વ અને થોડું દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઈલ દૂર છે. અને ત્યાં એક મંડળ રચાઈને કારખાનું, કન્યાશાળા હરિજનશાળા, રાજીશાળા, બાળાશાળા, વાંચનાલય, તથા પુસ્તકાલય, વગેરેનું કામ શરૂ કરી દીધું. આને તેને પંદર વર્ષ પૂર્ણ થઈ ગયાં છે. કાર્પાસવાડની પ્રજા દીન ગુજરાત કરતાં કેળવણીમાં પછાત અને ગરીબ છે તે, છતાં શક્તિશાળી છે. મારા પર એક એવી છાત્ર પત્રી કે કાર્પાસવાડની પ્રજામાં પોતાના દેસ માટે સારું અમલ છે, અને પોતાના દેસનો ઉન્નતિ માટે કાંઈક કરી છુટવાની ઉચ્ચ આવના હોય છે. આ મારી માન્યતા સાચી છે કે નહીં તે કું કહી શકું નહીં, હું એવું ચોક્કસ માતું છું. અમે આ સંસ્થાની "ઉત્તી" મુલાકાત લીધી, ત્યાંની બધી પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી મેળવી. સંસ્થાઓ જેમ અને વીરચંદ બાઈ સાથે વાતો કરી. આવી ઉત્તી મુલાકાત પછી કાંઈ ૨૫૯ અભિપ્રાય તો આપી શકાય જ નહીં, પણ મારી અનુભવી આંખે એક ચીજ તો જેમ લીધી કે વીરચંદભાઈને જેમએ તેવો સાચ મળતો નથી. અને સમઢીઆળા જેનું નામ હવે વીરનમર પાડ્યું છે તેમાં કાર્પાસને એવું જૂથ નથી કે જેનું આપણે આશ્રમમાં જોઈએ છીએ. એક સંસ્થાના રચાયક ભારે માસ આશ્રમમાં રહે તેમાં લાભ છે,

અને અલાભ પણ છે. લાભ તો દેખીતા છે, કારણ કે સંસ્થાને ભારે ભારે મુશ્કેલી નડે છે ભારે સંસ્થાયક તેનો નિકાલ તરત કરી શકે છે; પણ અલાભ અજાણ આવે છે એવું કું કહેવાને જરાય તૈયાર નથી; કારણ કે હું જાણતો નથી. છતાં એવું બનવાનો ભય રહે છે કે ખીન અકિતિઓને માથે જવાબદારી જોઈ પડતી હોવાને લીધે તેમનો વિકાસ, તેમનો સહકાર પૂરો ખીલતો નથી. હવે એક ખીન વાત કે જેમાં મારો અભિપ્રાય ખરો ન પણ હોય, વીરચંદભાઈનો આગ્રહ છે કે જે બાલની વૈવકીય મદદ, સારવાર, મોટાં, જોખરેશતો સાથે, રાજકોટ કે અમદાવાદમાં મળી શકે તેવું એક કેન્દ્ર શા માટે ગ્રામમાંથી વચ્ચેવચ્ચ ન હોય? તથા સમઢીઆળામાં મોટું રજ્યાલય કાઢ્યું છે. રજ્યાલય માટે જે ધણી ભારે ખર્ચ કરે છે તેનો જોખરે સરકાર જ સહન કરવાનો હોય. કું બહુ ૨૫૯ રીતે માતું છું કે આતું દવાખાતું સમઢીઆળામાં કાઢવાતું હોય નહીં. ત્યાં જે દાકતરો અને નર્સો આવશે તેમને કદી લાગ્યા વખત સુધી સંતોષ રહેવાનો નથી અને મને લાગે છે કે તેમનું માન પણ કટાઈ જશે.

વિશેષમાં કું માતું છું કે કાર્પાસવાડની ઓ-જોમાં જૂના અને કદંગા રીતરિવાજ, વહેમ, અજ્ઞાન ધણી મોટા પ્રમાણમાં છે, અને જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ માટે ખૂબ સુધારકામ નહીં થાય ત્યાં સુધી વાતાવરણ સુધરવાતું નથી. તે માટે કું કોઈ દૃઢ માર્ગ નોતો નથી, જે કામ કરવું જોઈ ૩૩ કરવું જેમએ તેવું કામ, અને એક બહુ સાદી ગ્રામ કન્યાઓ માટેની બોર્ડિંગ સ્કૂલ કાઢવામાં આવે તો તેનું પરિણામ ૧૦-૧૫ વર્ષ પછી જેવામાં આવશે. આ તો મારી સૂચના છે, મારો અભિપ્રાય.

વીરચંદભાઈ સાથે મારાસલાતો મોઢાં છોડીને ગ્રામમાંની પ્રવૃત્તિઓમાં જ રમ્યાપમ્યા રહે તો બહુ સારું—આ મારાસલાતો અને સલાતો લોભ-લોભ એટલે જ સલાતી પોતાનું કામ વધારે લીધી નીકળે,

વધારે સફળ થાય તેવી આશા, એ મોઢ તત્ત્વાની જરૂર છે—આમસુધારણાનું કામ સારું હશે તો બધા પ્રધાનો દોડતા દોડતા સમઢીઆળા જશે અને આખા પ્રાંતમાં એવું કામ ફેલાવશે.

છેવટે એ કાઢીઆવાઢી રેઢકોસઃ સોસાવટી તરફથી ઓઢો તથા બાળકો માટે ચાલતું કેન્દ્ર નેચું. ત્યાં વિદ્યાજઢેન નામનાં એક સારા કુટુંબનાં સરકારી બઢેન કામ કરતાં હતા. આ કેન્દ્ર ગોરા અમલદારોની મદદથી ચાલતું હશે તેથી રાજકોટનાં આજેવાન ઓપુરો તમા રસ લેતાં નહીં હોય. આને પણ

રાજકોટનાં ઓપુરો નામરિકોની તેના તરફ ઓઢી કૃપાદષ્ટિ છે, પણ હવે તો રેઢકોસ સોસાવટી આપણી છે અને ઓ અને હોઢરાં ને બીઆરાં લાભ મેળવે છે તે તો આપણાં જ છે. આ હપીઢન તરફ હું રાજકોટનાં સેવાકાવી કાર્યકરોનું ખાજ લક્ષ દોરું છું.

હજી રામકૃષ્ણ આશ્રમ, અનાયાલમ, રાષ્ટ્રીય ડાળા, કેવલપધામ વગેરે સંસ્થાઓ નિશે મારે મોઢી રચનાત્મક ચર્ચા કરવાની છે, પણ આ લેખ લાંબો થઈ ગયો છે તેથી પુરા કરી દઉં છું.

પાને પાને મૂઢી નશે—

પાંજરા પોળને દ્વારે ઘાસના ગંજ પાથયાં અને પેલા દયાહીન, પશુને નિત્ય મારતા કસાઈની કનેથી તે પૈસાને વેરતા રહી બધાઓમાં પ્રાણીઓ ઢેરાં ધણોને જીવ ચાચતાં.

અબૂતરા પેં કણ વેરતા રહી આશિય પંખી ગણની લહીને જમા ઢીધી તેં તુજ પુણ્યચોપડે.

ગરીબને દ્વાર બૂખે રીઘાતાં અનેક એ કોમળ બાળ-કૂલને ઢેવા સુખે નેં બટકુંક રોટલો માગ્યો;—હઈ આશિય એ તને રહે ને કૃષ્ણદેહી કંઈ થીગડાં જડયાં વસો વડે અંગ ભધાય ઢાંકવા મથી રહે વ્યર્થ—અકિંચનો ભધાં, એ માનવી મંડળ કાજ મેં તો માગ્યાં હતાં વસ શરીર વિંટવાં.

પશુ અને પંખી તણાં જ પોપણે મમ્મ્યા રહેતા તુજ ચિંત પાસે ગરીબ એ માનવીની વલી મેં લધુક આ માગણી મૂઢી નધારે ભોઈ અરે! તું કયમ પૂંધવાયો?

પશુપંખી તણે દુઃખે દુઃખ તું દિલમાં લહે માનવી દુઃખ હું ગાવા આલું ત્યાં કેમ ફેરવી સુખ તું આમ તારું આ, પુતકોની કાઢતો મને? ‘દયાસાગર’ની પાસે, માચું છું માત્ર બિંદુ ત્યાં ધૂધવી કેમ આ જીઢે કોધમાં વારિધિ અહો! અહિંસાને દયા કેરી વાતોમાં સચતા તને કદાચો ન્હોતો કહી મેં તો મનુષાળ પ્રતિ આવી ઉપેક્ષા કારમી લયો.

પુણ્યને ચોપડે તારે લખાઈ લાખ હોય છે આશિયો, કિંતુ નિશ્વાસો કારમમૂઢ દિલના પાને પોને મૂઢી નશે પ્રશ્ન માનવકુળને: ‘શું માનવી માનવને બૂઢી ગયો?’

ચંદ્રલાલ સહ

હિંદો સરજ તો અસ્તાયળ પાછળ આથમી ગયો હતો. એ મહાનદેશ ગાઢ અંધારામાં ગરકાવ થયો હતો. એ અંધારામાં જે જગી ઊઠે, પણ તે કાંઈ અચાનક આવી ચડેલા લખાનક સ્વપ્નથી ચોંટી જાડીને. એની અકાદ કાચા પર કોઈ કોઈવાર પ્રકાશ દેખાઈ પડતો. પણ તે તો એની જ્યેતાને સતી બનાવીને જૂતકાળના જૂતાઓ જીવતી સળભારતા હતા તેની ચિંતાનો જ હતો.

ત્યારે એના હિંદ કાગરનાં પાણી પર અંધારામાં જોયાર જેવું એક જડાજ લંચણું હતું. એમાંથી મંત્રાધુષવાણો એક અંગ્રેજ માંડુ ઉતરતો હતો.

અને એ માંડુ પોતાની જાત સાથે વાત કરતો પોતાની લાલસાને સમજાવતો હતો.

“એ જગથે જ નહિ એમ લાગે છે. કેવાં મનરંજન એનાં રૂપ છે! કેવી લીલીલટક એની વાડીએ છે! કેવાં મનપ્રોદક એનાં આંખજી છે! જાદુરિયામાં મનપ્રોદતના કેવા દગલા ભર્યા છે! એનાં રચારકો તો તથોવતોનાં, પ્રયાગોનાં, અને રત્નપોનાં, તથા પેલા અરોહિ સ્વચ્ચારથી ન્યાય સમતાના રત્ન-જડિત સ્તંભોનાં છે.”

“પણ એણે સૈકાઓની સોઠ તાણી છે...એમાંનું કોઈ પણ જમવાનું નથી હો!” એમ જોલતો પેલો માંડુનો પડછાયા જોયાર જેવો જનીને હિંદોમાં પર ચંપાતો ચાલતો હતો.

અને આ ઉપખંડની દિવાલો પર ટકોરા મારતા ધુરંપના સાહસિક ચંચિપાઓ ઉલોગવાદના આરંભનો આદેશ લઈને હિંદી કિનારાઓ પર કાઠીઓ ખાંધીને પડ્યા હતા અને ફરિદ છંદીવાની કંપનીનું પાટીયું લટકાવીને, પાક, ખૂન અને હુંડ જેવો વેપાર માંડી ચૂક્યા હતા.

એમનો એક આગેવાન ઉમ્મેદમાં ૧૭૨૪ ની જાલના સંજોગરના રદ મા દિવસે જન્મીને, માન-ચેરદરના એક ખરમાં મોટા થઈને સપરવરસની જ

ઉંમરમાં સાહસિકો અને ગુનેગારોની રાણીમાં નામ-ચીન બનીને હિંદને કિનારે ઉતરતો હતો. એનું નામ મેજાઈ કલાઈવ હતું.

પછી એ અંગ્રેજ ચંચીવા વેપારીઓની બંજોલો જેવી કાઠીઓમાં જોડવાયો. મદાસની અંગ્રેજ કાઠીમાં દિવસે હુંડ જેવા વંપાર ધીખતા તેમાં એ કારકુન હતો. પછી મદાસની કાઠીની રાત નિરાચરના અત્યાચારો અને નશાના નાટાંગલથી ખદગડી ઉઠતી.

એક દિવસે મદાસની અંગ્રેજ કાઠી પર ફ્રેંચ કાઠીનો દરદો આગેા અને અંગ્રેજો નાહા, સૌની આગળ એવ નાસતો હતો. એણે એક હિંદી નોકરને કમલો ઓઢી દીધો હતો, બનાવટી કાળી દાદી અને વાળ લમખા હતા તથા માયા પર મદાસી પામડી જોડતી હતી.

x x x

આજે એ વાતને થોડાંક વરસો વહી ચર્માં હતાં. હવે એ હિંદોએ પર ખાવરથી થઈને ફરતો હતો. એની કંપનીએ એને ગમે તે કામ ગમે તે રીતે, ગમે ત્યારે અને ગમે તે કરવાના પગવાના દીધા હતા. આ બધી રવેરતામાં એને વિદાર કરવાની છૂટ હતી.

અને કેવો આદેશ હતો! અહીં તો સોનાના દગલા હતા, મસાલાના દગલા હતા, શુભામ નોકરોના સમુદાયો હતા. કોઈ કાયદો નહોતો કોઈ કાનુન નહોતો સંપત્તિ હુંડતાના પ્રદેશો પર એની બધી નજર નિઠાલ માંડતી હતી. અહીં રાજાઓ હતા અને નવાજો હતા. પણ એ બધા તો ચકચૂર હતા.

એને સમજાઈ ગયું. જીજ્ઞાસુ એનો જીવનમંત્ર બન્યો. “દુઃખ અંગ્રેજ નવાજ છું” એમ જોલતો એ આજે એક રાજાને તો કામે બીજા નવાજને કુરનીય બજાવવા માથે.

જી અને કપટના કદમ પરની બનેક ચાલચ-મતનો એ હવે દુશ્વિષાઈ લાલેયો બની ચૂક્યો હતો. હવે એનો મુકામ હલકતાની અંગ્રેજ કાઠીમાં હતો. એ કાઠીમાંથી એણે મુશ્કિલાંમાં રહેતા નવાજના મદાલયોમાં પોતાના મિત્રો શોધી કાઢ્યા હતા. એણે

“ આપણે અમારી કાર્મવાદી કમિટિના સભાસદ કેફ્ટસનને પણ માપણી તમામ કારવાદોમા ઉમેરવો જોઈએ. એ કંઈપણ કરી શકે તેવો છે...આપણે હોડકટો પર ટપી જતા ધાતણી પણ થવું જોઈએ.”

‘ તેની આપણે ક્યાં કમી ગમી છે ? ’

“ પણ એવી રીતજાનનો ઉરતાવ તો જોઈએને, તે કેફ્ટસન છે.”

અને કેફ્ટસનને બોલાવવામાં આવ્યો. પછી કારવાદી શરૂ થઈ. તેમાં જાફરનો આવેલો કાગળ વચાવ્યો.

“ પ્લાસીમા સિરાજના નાચની બધી તૈયારી એ કરી નાખી છે. હું પંદર દળજનુ લશ્કર લખીને તમને ત્યાં મળી જઈશ તે માથે જ સિરાજના બધા ફ્રેચ નિષ્ણોતોને ચિરફતાર કરવામાં આવ્યા હશે. જન્માળના બધા દક્ષ તમને હું રાખીત કરીશ તમારા લશ્કર અને અમગદારોને નજરાણા વહેંચાશે અને કબજાની તમારી કાઉન્સિલના ફરેક સભ્યને ધનના બંકાગ એનાબત મર્યામાં આવશે.”

પછી આ કારવાદો પૂરી થઈ. પછી કલાનંદ ઉતાવળો વોટસનના ઉતારામા આવ્યો ગયો. એની આખ સામે સિરાજની ઘાઠી ઉપર એસનારો જાફર દેખાતો હતો. જાણે એ આવતી કાલના આનંદોમાં વિહરતો જાફરને કહેતો હતો, “ પછી તું. જાફર... અમારા દામ ચુકવીને અમારા પટમાં લેતો કેવો કંગાળ થશે હોઈશ...પછી આવ્યો જંગાળ. જિહ્વર અને જોરિરસા કેવા અમારી કબજીના ચોપદામાં નફા ખાતે જમા થઈ ગયા હશે..અને પછી કલકત્તા અને મુસ્લિમવાદનો મુજરો લેતા અને અંગ્રેજી નવાબો આખા હિંદ નહિ, આખા એશિયાપર અમારી કેવી આજ્ઞ વરતાવતા હોઈશું ! ”

એને ઉજરામાં જીભેલા વોટસને રાજકીયા દામ દલાવીને આવકાર્યો. અને એમીયા અંદરના જોરદારમાં મસલત કરવા બેઠો.

પછી કલાનંદે નવી વાત રજૂ કરી, “ આપણે

અમીચંદનું કાસળ જ કાઢી નાંખીએ. સિરાજ પણ પછી એ નીચ આવજોને કયા કામનો નથી, અને એ દેહદોદોને આવવી મોટી રકમ ન આપીએ તો ય શું ? ” વોટસનને એ વાત ગમી ગઈ. પછી કાવત-ગખોરાના અંદર અંદરના કારના એ કાગળ તૈયાર થયા. એકમાં અમીચંદને આપવાની જામી રકમનો ઉલ્લેખ થયો પણ બીજામાંથી તે કાઢી નાખવામાં આવ્યો.

x x x

ત્યારે સિરાજના શુજમદાલચોમા મુસ્લિમવાદમાં પણ કાવતરાની કારવાદી શરૂ થઈ ગઈ હતી.

સિરાજના એક વિશાળ દિવાનખાનામાં સિરાજનો કાકા અને સેનાપતિ જાફર પ્લાસી આગળ બેઠા વચાના લશ્કરી બુદ્ધિની વાત કરતા બેઠા હતા. ત્યારે સિરાજે જાફર પર વિશાળ આંખ ટેવતા કહ્યું, “ એકલા તમે...તમે જ.”

“ હું. શું ? ” જાફર ચોટી ઉઠ્યો.

“ મને દગો ન દો, તો અંગ્રેજી જન્મીને હું ગમતીમા ચોળો નાખું.” સિરાજે આંખમાંથી વહેતી આંસુકાવાળી નજર નાખી.

અને સિરાજના માથા પરથી પડના તળાવા પર વિદ્યુત નજરને સંકેલતા જાફરે એ જ પર પોલા કરાનને ઉચકી લઈને સપથ લીધા.

“ માફ કરો મિરજાફર, એ તો મારા દિલની રહેલ...પણ દિલોપ રાજ. તો તમારું દહાવો રહી છે ને ? ”

“ આવી પહોંચેનો હશે, અને હું માગ પંદર દળજ લખીને પ્લાસી પાસે મુકામ નાખવા ઉપડી જાશું ” અને બીજા દિવસની વહેલી સવારે જાફરે પોતાની ટુકડીઓને પ્લાસી તરફ આગળ વધવાના ફૂકમ આપી દીધા.

x

અને ૧૭૫૭ ના જૂનની એક જિગતી ઉપમાં પ્લાસીનું મુઠ્ઠા શરૂ થયું અને પુરું થયું. હિંદની સડી

મજેલી સમાજ ધટનાની રાજ્યવરણા પ્લાસ્ટી મામના પાદર આગળના એક આજ્ઞાવાદીમા આગળ સજ્જ બનીને પડી. એને પ્રાપ્તના સાત મેરાઓ અને સોળ દેશી સૈનિકો મરાયા હતા. બધું થોડાજ કલાકમાં બન્યું.

અને જૂની સમાજધટનાનો માત કંદવા તમા પોતાને ત્યાં આવેલા યંત્રપુગનો ઝડો મરીને આખાય દેશપર શોષણનું કારતતાન લઈને આવેલા કલાઈવે જાફરને આંખનાં તોરણ નીચે આવકાયો અંગ્રેજી તોચોએ આ મરતી સમાજધટનાનાં જંતુનું બહુમાન કયું અને અંગ્રેજી સંસ્કૃતિએ તેને સલામી આપી.

ત્યારે થોડાક અંગરક્ષકો લઈને સિરાજ મુસિં-દાખાદ તરફ જાયો. મુસિંદાખાદના રાજમહાલયમાં ઊંધરી બેગમ છુતકન્નિરાને એલે દોળી. બન્ને રાજદંપતીએ ગરીબનો પોચાક પહેરી લીધા.

પછી રાજમહાલયની પાછલી બારી ઉઘડી. બારીમાંથી પેલા બે મરીગજનો કિનારા તરફ ચાલી નીકળ્યા, અને તૈયાર રખાયલી એક હોઠીમાં બેઠા.

કિનારાનાં પાછી પર સરતી હોઠીમાંથી બન્નેએ મુસિંદાખાદના કોંઠરાઓપર સજ્જનજરથી ડુવા દીધી, “અલ્લા બેલી.”

પણ આ ડુવાને પાછી ઠેલવું હોય તેવું મુસિં-દાખાદ એના પાપામાંથી હયમચી ઉઘડું મુસિંદાખાદ પર અંગ્રેજી ડાકુંએ અને દેશી જાફરની આજ્ઞા વરતી મુસિંદાખાદના રાજમહાલયમાં જાફર લેણી છટયું.

ચાર દિવસ પછી સિરાજને સાકળે જાધીને લાવવામાં આવ્યો, અને નમરમા ફેરવવામાં આવ્યો. પછી એ મધરતે રાજમહાલયમાં ફેર ચલેલા સિરાજના ખંડનું પાછલું બારણું ઉઘડયું અને બે માગઓ અંદર દાખલ થયા.

“આવ્યા તમે...” બોલતો સિરાજ મરજુતોલ દળી પડ્યો.

અને મુસિંદાખાદ પર તવા નવાબની સ્વારી નીકળી. નવાબને માદી પર બેસાડનાર પેલો અંગ્રેજ ખવાસ કલાઈવે મેરો નિગ્રામ બનીને હાથી પર બુલ્લો હતો. એને રક્ષવા એની સ્વારી બનેલા બસો મેરા અને ત્રણસો દેશી અંગરક્ષકો વિદાળાયા હતા.

એમ દિંદ દેશપર જૂની ધટના અત્યાચાર છીલતી અંગ્રેજી કમઠાણના મંડલ પોતાના અંગ્રેજી પર ઠોકાલા માંબળતી હતી. અને અંગ્રેજી મૂડીના કમઠાણને દિંદની મરતી પર ઠોકતો કલાઈવે એના ઔશ્વયંથી ઉલારતા આવાસમાં ખાલું લેતા સોનેરો પીણાના ચળકાટમાં દેખી રહેતો દિવારવન દેખતો હતો.

“શબ્દ—એમી અંદ—કલાઈવે કંપનીનો કુ’ બાગોતર બાળે મારા ઈંગ્લેંડમાં હોત તો...કુ’ કહેન કે, એ તમાર મરિ એક મોટું સામ્રાજ્ય રચાઈ છે.”

અને પછી પીણાની લહેરમાં ઈંગ્લેંડનો આબો રાસક સમાજ એનો ખોપરીમાં દિલેળા લઈ રહ્યો. અંગ્રેજી મુદરીએ આ “શરવીબ” પર મધુર દાસ્ય ફેકતી એને દેખાઈ. ચોથીમટન અને ડેવીઝ એનાં રેખાચિત્રો દોરવા પડાપડો કરતા હોય એવું એને બાન થયું.

“ત્યારે પેલો શું કરે છે?” એલે દિવાસપ્રમમાં એક જોનસન નામનો ધૂની દેખ્યો. આખા ઈંગ્લેંડમાં એ એકલો ધૂનો એના પોતાના ચહેરાપર ઉગરેખા લાવીને એલે લખવા મડિલી ડોકશનેરીમાં એક નવે શબ્દ લખતો હતો, એ શબ્દનું નામ ‘શાલીવાદ’ હતું.

“પણ એલા, એ, હું આનું હું” એમ બપ પાદવાનું એને મન થયું. એલે આબો દિંદ જાયો હતો. જાલે પોતે મોટા રાગત વિજેતા જેવે યુવા-મેની લંગારો લઈને. કવેરાતના દગલા લઈને, ધન-દોલતાનાં જઘાળે ભરીને, અંગ્રેજી કિનારે ઉતરતો હતો એવું એને દેખાયું.

અનુ. શિવશંકર પ્રા. શુક્લ.

૫ ગદાદમાં આફતાબે જ્યાં જાડરને કાણુ નથી
ઓળખતું ?

ધણાં વર્ષો પર જાડર જ્યારે જીવાનીમાં હતો તે
વખતે એક દિવસ બજારદાની બાગેળે એ ફરતો હતો
તેવામાં એણે એકાએક એક ખોખરા અવાજ સાંભળ્યો—
કાંઈ ભરથી મદદની ખૂબ પાટી રહ્યું હતું—

જાડરના મિત્રો એની સહાયતા ને યોગ્ય
નિર્ણયક્ષિતને ઓળખતા હતા; અને એનું હૃદય
પણ દર્શી જાય એવું હતું. વળી એને પોતાના શારી-
રિક બળમાં યે વિશ્વાસ હતો.

તેથી જે દિશામાંથી ચીસ સંભળાઈ રહી હતી
તે તરફ એ દોડ્યો અને એક દૂબળા માણસને સહ-
ગ્ના કોટની હીવામાં સાથે બીચડી લૂંટી રહેલા જે
ઓઠમાં એણે જોયા.

જાડરે ઘૂરત જ પોતાની તલવાર ખેંચી અને
લૂંટારાઓ પર ઉભા—એકને પૂરા કંઈ તેવામાં
ખીન્ને છ મધ ગયો.

પેલો ડોસો છૂટતો જ પોતાના મુક્તિદાતાના
પગમાં હળી પડ્યો અને એના ઝબકાના ઉઠાને પકડી
ખાલી ઊઠ્યો. “જાડર નવજીવાન, તારી બહાદુ-
રીનો ખદશો મળશે. મારા દેખાવ પરથી તો હું કુઝી
બીખારી હોઉં” એમ તને લાગતું હશે; પણ એમ
નથી. હું સાધારણ માણસ નથી. કાલે પેદાદિયે
મુખ્ય બજારમાં આવજો. ત્યાં દુવારા પાસે હું તારી
વાટ જોતો જોતો રહીશ—અને હું જે શબ્દો બોલી
રહ્યો છું તેની સમ્પ્રાપ્તિ તને ખાતરી થશે.”

એ સાંભળી જાડરને ધણું. “દેખાવમાં તો આ
માણસ જાડર બીખારી જેવો જ લાગે છે. પણ જોના
શબ્દોની ખાતરી શા મારે ન કરવી?”—અને એણે
ઉત્તર આપ્યો:

“સાડું, ખાપાણ, હું આવીશ.”

પછી પેલા ડોસાએ એની આંખો સામે તાકતને
જોઈ લીધું ને છૂટી પડ્યો.

ખીજ સવારે, કહ્યું બાગે જ ઉપાની ટશરો ફરી
રહી હતી તે વખતે જાડર બજારમાં જવા નીકળ્યો.
પેલો ડોસો કુવારાના આરસના કુંડને બેઠો હતો.
જોતો એની કથારનીયે વાટ જોઈ રહ્યો હતો.

એણે બોલ્યા ચાલ્યા વિના જાડરને હાથ પકડ્યો
અને ચારે બાજુએ હીવાવવાળા એક નાના ખાખમાં
એને દોરી ગયો.

એ બગીચાની બરાબર મધ્યમાં એક લીલી
હરિયાળી પર સાંપ્રસર્ગ જેવું એક અદ્ભુત ગાંઠ ઊભું
હતું. સાંપ્રસર્ગમાં ને એમાં બેઠ માત્ર એટલો જ હતો
કે એના પાન ધારા આરમ્ભની હતાં. એની ઊભી
વધેલી કાળીઓ પર ત્રણ સફળન લટકી રહ્યાં
હતાં. એક મધ્યમ કડનું, લાંબગેળ ને દૂધ જેવું સફેદ
હતું, બીજું મોટું, ગેળ, અને ચકચકતું લાલ દળું
અને ત્રીજું નાનું, ચિખળાઈ મદેલું અને પીળાશ
પડતું હતું.

પવન નહોતો છતાં એ આપું ગાંઠ આપુંઆપું
હાલ્યા કરતું હતું, અને જાણે કદાચ ખખડી રહ્યો
હોય એવો પાતળો, મધુર અવાજ એમાંથી નીકળી
રહ્યો હતો. જાડર આજવાતી એને ખબર પડી ત્રણ
હોય એમ લાગ્યું.

“જીવાન.” ડોસાએ કહ્યું, “આમાનું તમે તે
સફરજન ચૂંટી લે પણ એટલું થાદ રાખજો કે, જો
થોણું ચૂંટીને ખાધું તો સૌથી વધુ ઢાલો માણસ
જની જર્જરા, જો લાલ ચૂંટીને ખાધા તો ઘૂંચોળ-
ચિંહ ચઢી નેટલો માલદાર મધુશ, અને જો
પીળાને ચૂંટીને ખાધા તો ઘૂંચોળાઓને પ્રિય થઈ
પડીશ. હવે પસંદ કરી લે !.....હવે વાટ ન જોતો
કારણ કે એક કલાકમાં તો એ ફળો કરમાઈ જશે
અને એ વૃક્ષ પોતે જ પૃથ્વીના પ્રજાંત બિલાવમાં
અસોપ થઈ જશે !”

જાડર માધું નમાવીને વિચાર કરવા લાગ્યો,
“શું કરવું ?” જાણે પોતાની જાતની સલાહ લઈ
ગઈ હોય એમ એ ખીરથી બચ્યો, બહુ ઢાલો
થનાર કદાચ જીવવાની જ કમ્પા ખોઈ એસે, બીજા

કરતાં વધુ પૈસાદાર મનાર સૌની ઈર્ષ્યાને બોગ મળ પડે. મઠ પેલું છેલ્લું કરમાયેલું સફરજન તોડીને ખાઈ જતા દે."

અને એણે એમ કહ્યું. પેલા ડોસાએ બોખા મોએ હાથ કપ્પું, અને બોલી બેઠો. "એ સૌથી વધુ છુદ્ધિયાળી જીવાન, તેં સાચે જ થોડા પસંદગી કરી છે! સફેદ સફરજનની તારે થી જરૂર હતી? તારામા સોલોમની કરતાંયે વધુ છુદ્ધિ છે, તેમ જ તારે લાલ સફરજનનીયે જરૂર નહોતી...એ વચ્ચે તુ

પૈસાદાર થવાનો છે, પણ તારી દોલતની કાછને છુપાવે નહીં થાય."

"એ છુટ્ટા ચાચા." તારે આગળ ધસીને જતાં કહ્યું. "આપણા માવાણુ ખલોડાની માતા કયા મહે છે તે મને જણાવો."

ડોસાએ નીચા નમી એ જીવાનને ગરતો બતાવ્યો. બચાવના આડતામે જહાં પ્રખ્યાત જાફરને કોણ નથી બોળખતુ ?

તારી રૂપજળે

નવલ્લા શુંગારે તેં તો રૂપને મદ્યું

તારી રૂપજળે માટું મનડું ક્યું.

આંખોના ઇશારે, તારી પાંપણોના મલકારે

જાંઘર જંકારે નવું ગીતડું ક્યું :

અંધારે તેં તારે રૂપે મદ્યું સહુ તેજતારે

તારે ઉર ધગકારે મનડું ક્યું.

તારી

તારા વચનોની જળે પ્રેમસર ઠેરી પાળે

માળા ગુંથી ગુંથી તારું રટણ ક્યું :

આરોપી એ કંઠે તારે હસ્યા અધરો બે ત્યારે

અધરોનું મિલન ગેં નિરખ્યા ક્યું.

તારી

તારી રૂપછાયા મહીં છવાયો હું આજ ભારી

ભારી સિતારીના તારે 'ત્રીહી તું' રટ્યું :

ગીતે વણ્યા સ્મિતો તારા, છંદે તારા આનંદોને

કવનમાં જીવન મેં તારું જ રચ્યું.

તારી

હરીન્દ્ર દવે

૧ પ્રચલિત સ. શિક્ષણ

સંગીતનો વ્યવહારમા અર્થ થાય છે ગાયન અને વાદન આપણે ત્યાં હાલ સંગીતનું શિક્ષણ બે પદ-
તિથી ચાલે છે (૧) ગવૈયા પામે વર્ષોનુવર્ષ રહી
ચુરુસુચુવાથી યા તો ખૂબ પૈસા આપી પરપરાજત
'લાલો' લેવી, જેથી વિદ્યાર્થી એટલે કે 'સાગીર'
આખરે બધાદાર અને ઠંગદાર ગાયક તૈયાર થઈ શકે
છે. આ ગરે જતા વિદ્યાર્થીને ઘણી વખત ખૂબ જ
કષ્ટ વેઠવા પડતા હતા, શિક્ષણ તો ઉત્તાદની લહે-
ઉપર અવસંખી રહેતું અને કેટલીકવાર તો છેવટે
વિદ્યાર્થી સાવ સૂકા જ રહી જતા, એવુ જ બનતું.
પણ પદ્ધતિસર અને સાચુ ગાયનવાદન શીખવાનો
આ જ 'એકમેવ' ગરેતો હતો અને છે આજસુધીના
મુશ્કેલીઓ એ જ પદ્ધતિથી પેદા થયા. સંગીત શીખ-
વામાં કષ્ટ ઉઠાવવા પડના, મંગીન વિદ્યા ગ્રામ રાખ-
વાના પ્રયત્નો ખાનદાની ગલક કમતા, તેથી તે નષ્ટ
થવાની ખીક લાગતી હતી, સંગીતની અને સંગીત-
કારોની પ્રતિષ્ઠા સખ સમાજમા બહુ ન હતી; આ
બહુ દૂર કરવા માટે, સંગીતશાસ્ત્ર પણ નવેસરથી
તૈયાર કરી સંગીતનો પ્રચાર અને સામુદાયિક શિક્ષણ
મુલબનાથી થઈ શકે તે માટે આ જમાનામાં બે
મહાન પુરુષોએ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃ-
તિની ફેશનના ફેલાવ સાથે સંગીતની મામણી આપણે
સખ સમાજ કબા લાગ્યો હતો, તે પૂરી કરવાની
જરૂર હતી જ. રાગવર્ણન અને ખાનદાની
ચીજોનું નોટશાસ્ત્ર પુસ્તકરૂપે હપાવી પ્રસિદ્ધ કરવું
અને સંગીતશાળાઓ રચાવન કરી ખાસ શિષ્યો
અને સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા. આ બે
મોટા કામ ઉકત બે પદ્ધતિએ કર્યાં. પં. પલુટકરે
સંગીતની તરફથી ખૂબ બહેનો પ્રચાર કર્યો.
જ્યારે સંગીતશાસ્ત્રકાર અને નોટશાસ્ત્ર લેખક તરીકે
પં. ભાતખડેનું કાર્ય વધારે સફર અને વ્યાપક હતું.
આ પુરુષોનું કાર્ય મહાન હતું અને ઉદ્દેશ વિચ્ય
હતા, પણ તે કેટલાં સફળ થયા, તે માટે અત્યંત
છે. નોટશાસ્ત્રના પુસ્તકોથી અને સંગીતશાળા કલસો
વડે સંગીતો સત્યાનાથ થયો એવું કહેવાયજા

ધણા વિદ્યાન ગસિકા અને ધણાખરા ગાયકો મળે છે
અને તેમના કથનમાં ઘણું તથ્ય પણ રહેલું છે! સં,
શાળાઓની છોકરીઓ માટે થોડું ઘણું માત્ર
વગાડવા શીખવાની સરવડ થઈ, તેમજ આ સંગીત-
શાળાઓની પરીક્ષા પસાર થઈ જાય અને બીજો કોઈ
રસો ભેકાગીમાંથી છુટવા ન મળે તો ગાયનમાસતર
યા 'સં. શ્રેફસર' બની 'કલાશ' ખોલવાનું કે માસતરની
નોકરી મેળવવા માટેનું એક બતાનું કેટલાક સુરત
લોકોને મળી મળ્યું, એમાં થકા નહીં! પ. ભાત-
ખડેની અને પલુટકરની આકાંક્ષા હતી અને યોગ્યતા
હતી કે આ શાળાઓમાંથી સાક્ષર, સખ્ય અને
સવાયા ગવૈયાઓ પેદા કરવા; પણ પરિણામ
આવ્યું તેમાં ત્રીજો ગુણ ન દેખાયો, હવે જ્યાં લોકો
જાણના મંડ્યા છે કે આ શાળા-લસોમા શીખવ-
વામાં આવતા ગાયનથી ગવૈયા થવાનું તો નથી જ
પણ પોતાનું વા બીજાઓનું મનોરંજન કરી શકાય
એટલું ગાવાનું પણ આવડી જતું નથી! આવી
શાળાઓમાંથી બનેલા 'શ્રેષ્ઠ્યએટો'ને સંગીતકમા નહી,
નહી સંગીતવિદ્યા એટલે 'પુસ્તકિયા સંગીત' (આ ગીત
તો શ્રેષ્ઠ્યએટના ગળામાંથી જ સાંભળ્યા પછી
સમજમાં આવે તેવી છે!) માત્ર આવડે છે.
પરીક્ષામાં પણ મોખિષ કરતાં 'પેપર'
ના વિષયો વધારે હોય છે, જે પાસ માર્ક-
સનો ઠીક સરવાળો કરી પાસ કરાવે છે! સ્વશાસ્ત્ર-
ક જ સંગીતનો શ્રેષ્ઠ્યએટ તો ગાયક કરતાં વધારે
પાઠક અને વ્યાખ્યાતા થઈ જાય છે, તે માત્ર ન
શકે, પણ સંગીત ઉપર વ્યાખ્યાન આપી શકે છે!
સંગીતની નવાં પદ્ધતિના શિક્ષણથી બાંધેલું એક
નુકસાન થઈ જતાવવામાં આવે છે; જે સંગીત
શ્રેષ્ઠ્યએટ થાય છે યા થતા જાય છે, તેઓના ભેગમાં
ખુદને માટે અને સંગીતનો બાળત જૂઠો અને અદ-
તામુકત ખ્યાલ પેસી જાય છે, તેથી સંગીતનો રસ
થણ મદલ કરવાની તેઓની પાત્રતા નષ્ટ થઈ જાય
છે. આ નો ગાયકવાડોનો નિત્યનો અવલમ થયો છે.
ગાયક થવા માટે ચાર વસ્તુઓની આવશ્યકતા રહે
છે—(૧) અવાજ કમાવો (૨) સારા ગાયકો પાસે

તાલોમ લેવી (૩) વધો સુધી મહેનત કરવી (૪) અનેક સારા માધ્યમોને સાંભળવા. સંગીત વિદ્યાલયોના શિક્ષણમાં ઉચ્ચ સ્તરના અભ્યાસ ગ્રંથ છે, જેથી સંગીત વિદ્યાર્થીને કુટુંબ-કુટુંબ અને કુટુંબી મંત્રીના જ આવડી જવાનું છે; અને દુઃખમાં દુઃખ જોડે આ જ વિદ્યાર્થીઓ આગળ ઉપર સંગીતના શિક્ષક બની જાય છે, ત્યારે આનું જ પરિણામ રેખાય છે, તેથી જુદું શું આવવાનું હતું? આ પરિપાકમાયી વળી જો ઉચ્ચ શિક્ષકો અને ઉચ્ચ શ્રેણી. એ થવા પામ્યા છે, તેઓનું ગાન તેટલા જ પ્રમાણમાં અસરકારક છે. આવા તો કંપનાથી પણ સમજાય તેવી છે. નોટશનની ચોપડીઓ આ શિક્ષણના મુખ્ય સાધન, પણ કુળીમયી આ સાધન જ સાધ્ય બની શકું છે અને આ કહેવાતા સંગીતના પ્રેરકોને માસ્તરો અને વિદ્યાર્થીઓ સંગીત માતા-પિતાના નહીં પણ સમીત વાચના શીખે છે અને નિરતર નીરસ, નિર્જીવ અને નિરર્થક ગાનવાદ જ ગાઇ વગાડી શકે છે! સાચું સંગીત તો એક તરફ વધી જાય છે પણ આનું કાચું મુખ્યતઃ શાલેય શિક્ષણપદ્ધતિ એટલે આમ-પેદાશ (mass production) આ જ શાલેય શિક્ષણથી બહુ આટલું જોડા ગળે છે, તેઓ તેટલા જ નિરાશ થવા પામે છે શાલેય શિક્ષણ પદ્ધતિ સાહિત્ય, ગદ્ય, ગૂંચળા વગેરે શુદ્ધિગમ્ય અને ગોખણપટ્ટીના વિષયો શીખવા માટે ઉપયુક્ત હશે; પણ કદાચ શીખવા માટે તે ઉચ્ચ અસરકારક થાય છે જાણાઓની સુખી ચક્ષુમાં વિદ્યાર્થી માન-સની કલાનો આંકુર જ પહેલા પિસાઈ જાય છે! છતાં આમ શિક્ષણમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવામાં આવે તો તેથી એક મોટો ફાયદો અવસર થઈ શકે છે, કે વિદ્યાર્થીને કદા તરીકે કંઈ ન આવડી શકે હોય તો પણ તે કલાનો ગતિક અને પ્રકાર, આખરે ધગક પણ બની શકે છે, અને આપણી કલાઓની મુખ્ય મુશ્કેલી છે. તે કલાકરોની ઉણપ નહિ પણ કલાકૃતિઓના અશ્રવણતાઓની છે. આવા આપણા ખ્યાનમાં દરેક બગાળો ઉતરેલી નથી. ૧. ભાતખંડેએ ગંગોત્રી વિસ્તૃત માદિતી અને દળરો

ખ્યાનવાની ચીજો છપાવી, પ્રાચીન સંગીતનાં પુસ્તકો પણ છપાવ્યા, ચર્ચા પણ કરી ગઈ છે, આ બધા સાહિત્યનાં ધક્કા ઉપયોગ લાવિ સંગીતશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થશે, એવા શક્ય નહિ આ પડિતોના પ્રયત્નથી જ બાળકો પણ રાગનાં નામ જાણખરા શીખી ગયા એમાં શક નથી આ પડિતોના પ્રયત્નથી જ સમાજનું ખ્યાન સંગીત તરફ ગુરુ, અધ્યક્ષોની સંગીતની સમજ વધી શકે અને સમજ અને સાક્ષર ગાવડો રેખામાં આવવા મળ્યા પણ જેટલી સાક્ષરતા વધારે સંગીત ગાવડમાંથી નીકળી શકે તેના બનાવ બન્યો અને તે બેલાં પડી તેના સમપ્રતોથી રા. રા. ગિણીઓ, સારેખમ અને ગાયન માસ્તર ગલીગલીએ ફાલિ થઈ છતાં સંગીતની ઉદાહરણ થઈ, અને તેથી જ આ બીજાને સંગીતની ઉન્નતિ તરફે મળવાનું કંઈક લાગે છે! સંગીતનો પ્રચાર બને રહ્યો કરવાની દેશમાં આપણે, નિલકુલ ઉતરી રિયામાં આવી ગયા છીએ અને સંગીતને તુકસાન ક્યું છે. શાલેય સંગીત-શિક્ષણને ફાવડાકાર બનાવવું હોય તો આપણે ઉદ્દેશ આ ગ્રંથોને જેટલો કે શાલેય સંગીતથી સંગીતને તુકસાન જોઈ મા જોઈ થાય! ચર્ચા શાલેય સંગીતની મર્યાદા ખ્યાનમાં રાખી તેમાં કેટલાક મદદરના સુધારાઓ કરવાનું શક્ય અને અભ્યસરક છે, જે નીચે આપું છું—

૨. સંગીતનો વિદ્યાર્થી તે જ થઈ શકે છે, કે જેને સંગીત તરફ અત્યંત આકર્ષણ છે, પ્રેમ છે. અને કંઈક કુદરતી બહિસ (Gift) પણ છે. આજના ગાનાપોતું શ્વાથી વચ્ચે છેકરીઓને સંગીત શીખવવા તરફ વધારે છે, છેકરીને ગાવા કે નાચવા આવડે તો તે વધારે આકર્ષણ બને, લગનના બગરમાં તેની ઈશ્વર વધે, આ દલગા હેતુથી શ્રીમત લોકો કદા તરફ Drawing room culture તરીકે જ દેખે છે! જૂન અને ગાન તરફ ધણી ખરી ઓછો કુદરતી વલણ હોય છે, પણ દાનની આપણી સાંસારિક પરિસ્થિતિ અને બધો જોરા પ્રગળા છે, કે સંગીતાર્થે કાંઈ કલામાં બહુ સારી પ્રવૃત્તિ કરતી અને બહુ આશાથી કુમારિકાઓનું સમીત વિવાહન

યથા પછી સાવ સુકાર્ષ જાય છે, પુરુષ નોકરીમાં અને સંસારમાં પણ કંઈક શોખ ચાલુ ગાખી શકે છે, છતાં આપણું કૌટુંબિક વાતાવરણ જ કલાત્મકતાને એકંદરે મારક છે. આપણું આત્મિક દારિદ્ર્ય આ પણ એક મોટું કારણ છે. આ પરિસ્થિતિમાં મોટા ખદસો થયા વિના કલા સાથે જીવનનો મેળ ખાવો અશક્ય છે, ખેર.

કંઠસંગીત શીખવા માટે સુરીલા અને હલકા કંઠના નેમજ મહેનત કરી શકે તેવા વિદ્યાર્થી ચૂંટવા જોઈએ. કંઠની અનુકૂળતા ન હોય તેઓને વાલવાદ ન લેવડાવવું જોઈએ. વાદન સહેલું રહે છે.

૩ પ્રાથમિક—મધ્યમ અભ્યાસક્રમ.

સંગીતના સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થીના બે ત્રણ વર્ષો સુધીના અભ્યાસક્રમમાં અને સરકારી શાલેય પ્રાથમિકથી હાયસ્કૂલના મેટ્રિક પહેલાં બેત્રણ વર્ષ સુધીના અભ્યાસક્રમમાં રૂઝત “લુથસંગીત” જ (Light music) રાખવું. આ કોર્સ પૂરો થયા પછી જ જે વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રીય સંગીત શીખવા ઇચ્છતા હોય અને જેઓ ‘સારંગમ’ રટવાની અને અવાજ કમાવવા માટેની મહેનત તબૂના સાથે કરવા તૈયાર હોય તેઓને માટે હાયસ્કૂલના આખરી ત્રણ વર્સોથી બી. એ. સુધી અને આગળ ખાસ શાસ્ત્રીય એટલે તાન આધાર સાથેનું ત્રિતાલ આદિ તાલયુક્ત ખ્યાલ હુંમરી રૂપ, અજિન્નત પ્રમંથરૂપ રાગ, ગાયન કોર્સમાં રાખવામાં આવે. કોઇ પણ શાસ્ત્રીય સંગીત ગાવા શીખવા માટે સર્વ પ્રથમ અવાજ કમાવવાની—Voice culture—ની અપરિહાય વ્યવસ્થા રહેલી છે અને યુરોપમાં તો તે વાદ ઉપર ખાસ ખ્યાન આપવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં તે માટે ‘ખરજ’ની અને ‘સારંગમ’ તથા ‘પલ્લડાઓ’ રટવાની પરંપરાગત રીત છે, અને આપણા પ્રચલિત સ્કૂલ-કલાસેસના, શાલેય તથા શોખીન (અનેચુર) સંગીતમાં આ આત્મિક તથા મૌલિક આબલ્ત અરુપટ રાખવામાં આવે છે. આ ખામી શાલેય સંગીત પોષણ અને અપરિણામકારક રહેવા

માટેનું મુખ્ય કારણ હોય છે. અવાજ કમાવા વચર ખરાબ ખાતાં આવડવું પણ અશક્ય છે. ત્યારે દંત દાર અને રંજક રાગભાવનની વાત જ ક્યાં ! અવાજ કસદાર અને સ્વરાની, તે તે ખાસ જગ્યા ઉપર લાગવો અને ફાવે તે સ્વરસંયોગ, કંપ, ગમક, મીઠા મુરખી, ખટકા આદિ સ્વર દ્વિયા પેલા કરવા માટે તેની ઉપર કાળ મેળવવો અને તેમાં બળ લાવવું. રાગ ભાવન માટે પહેલી અને છેલ્લી જરૂરીયાત છે. અવાજ કમાવવાની મહેનત શાલેય વિદ્યાર્થી પાસેથી થવી લગભગ અશક્ય છે અને તેથી સ્કૂલ-એલેજન્ડ્રું સંગીત પોષણ અને ઢોંગ જ રહેવાનું !

ત્યારે સ્વતંત્ર એટલે ખાસ સંગીત વિદ્યાર્થી માટે બે પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ રાખવો. શરૂઆત બે વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં લોકગીત, ઓમીત, ગરબા—રાસકા, કાવ્ય—ભાવન, રાષ્ટ્ર—ગીત, ભજન, ગઝલ, કંઠાલી, દાદગ, અનુદોષ નાટ્ય ગીતો અને ફિલ્મી ગીતો આદિ લુથસંગીત માત્ર રાખવામાં આવવું જોઈએ. ત્રીજા વર્ષથી આગળ ત્રણચાર વર્ષના કોર્સમાં રાગદારીના સંગીતમાથી મેરઘી, જૌનપુરી, કાફરી, દેશ, જમાજ, જંગલા, સિસોટ્ટી, મૌઢ, પીલુ વગેરે સહેલા અને પરિચિત રાગો સુધી જ વિદ્યાર્થીએ મજલ મારવી પુરતું થશે. પ્રાથમિક કોર્સમાં દાદરા અને ફેરવા તાલ પુરતા છે, ત્યારે મધ્યમ માટે ત્રિતાલ એકતાલ અને ત્રુ સો કપતાલ એટલા તાલ ધણા થશે. ઉપર શરૂનો લુથસંગીતનો કોર્સ નતાબો તે જ સરકારી પ્રાથમિક એટલે સ્કૂલ અને હાયસ્કૂલના પહેલા ત્રણ વર્ષના કોર્સ માટે રાખવામાં આવે. પછી મધ્યમનો કોર્સ કસો તે જ હાયસ્કૂલના આખરી ત્રણ ચાર વર્ષમાં એટલે મેટ્રિક સુધી પૂરો કરી નાખવો. ખાસ સંગીત વિદ્યાર્થીના શિષ્ય કરતાં યાજ્ઞાદાયસ્કૂલનું શિષ્ય ધીરથી ચાલવાનું છે તેમજ તેનો દરજ્જો પહેલા કરતા બહુધા વધારે ઉચરતો રહે, એવો સંભવ રહે છે. આ શિષ્યમાં રસ અને

ઉત્સાહ લાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ગીત-નાટ્ય તત્વના પ્રયોગો દર મહિને ગેરવવામાં આવે તથા સંસ્થા તરફથી ઓર્ગેન-રેડીઓનો ઉપયોગ થાય; વળી વરસમાં બે ચાર વાર સારા ગાયકવાદોની મહેરીશ તેઓને સાંભળવા મળે એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ અને સ્કોલરશિપમાં નાટ્યકાદિના પ્રયોગોની સમાવેશ સંસ્કૃતિ વર્ધનાર કારણમાં આવનાર છે, (પણ ક્યારે ?) એવો ઉદ્દેશ કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી હમણાં જ જાહેર થયેલી “સાક્ષાત્” શિક્ષણ યોજનામાં હતો, જે એક મોટી આનંદદાયક વાત છે ! ઈંગ્લેન્ડે કે આવી વાતો અને યોજનાઓ સરકારી શમળો ઉપર જ આકર્ષક દેખાય છે ના ફાઇલોમાં જ ધૂળ ખાતી રહે છે, તેમ આનંદ ન બને ! વાસ્તવિક રીતે આવી બાબતો માટે સરકાર ઉપર અવલંબિત રહેવું જોઈએ. આપણા જુવાનોએ આ માટે શામોગામ ફરી સંગીત સાથે રાષ્ટ્રવાદના ઝોનો પ્રચાર કરી શકે એવા નાટ્ય મંડળો કાઢી આ મદાકાર્ય દ્વારા લેવું જોઈએ. પરંતુ જાનનામાં કયા છીતં, ગમલીલા અને તમાસાઓ આવી જ રીતે વિશેષતઃ લોકમનોરંજનનું કાર્ય કરતા હતાં. યુરોપમાં આ કાર્ય લોકોની સંસ્થાઓ જ કરી રહી છે-એક રક્ષિત ઊંડો, કે જ્યાં મનોરંજન અને સાહિત્યસંગીતનું મંત્ર ખુબ સરકાર જ નોંધેલે ચલાવે છે. અરુ.

સરકારે શાલેય સંગીતના ક્ષમમાં લઘુ-સંગીતને જ મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સંગીતના ઉદ્ભવ નામ નીચે ઉપર ગૈયકાગિરીનો બોલો લાદવાથી અત્યાર સુધી તો “ઈશ” ચ નારિત, “પર” ન લખતે !” આ જ યર્ષ રહ્યું, કે ખીજું કંઈ ? મધ્યમ કક્ષામાં કે ગેરિક સુધીમાં ઉત્તમ લોક-મિત્ર દસ પંદર રાગના ‘ઊંડા ખ્યાલ’ અને કૂંમરી ગીતો યર્ષ જાય તો પણ. આમશિક્ષણનો ઉદ્દેશ એવા જનાવવાનો હોઈ શકે નહીં. વિદ્યાર્થીને પણ વ્યવસ્થિત અને સુદર ગાતાં યા વગાડતાં આવડે અને ખાસ કરીને તે ઉચ્ચ સંગીતના મેન્સી રેસિક અને આ જ આ શિક્ષણનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

શાલેય સંગીતમાં વાદવાદન ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. સ્વરવાદોમાં સિતાર, દિલ-રૂપા અને હાર્મોનિયમ વાદન વિશેષ ઇચ્છનીય. તાલ-વાદ્યોમાં તબલા અને પખવાવનું. નૃત્યમાં પખવાવનું નો ખાસ ઉપયોગ છે, માટે મુદ્દગવાદનનું પુનઃ જાહેરન કરવાના ખાસ પ્રયત્નો હોવા જોઈએ. ઇન્સ્ટ્રામેન્ટ (Orchestra) બંસરીનો ઉપયોગ છે, તેનો પણ વધારે પ્રચાર થવો જોઈએ. હાર્મોનિયમમાં આપણા સંગીતની દ્રષ્ટિએ કટલીક ઉણપ છે, પણ સવસ્તવાણ અને સહેલામાં સહેલું તરીકે આ એક જ વાદ્ય છે અને ગાયનની સાથે કરના માટે તે સૌથી ઉત્તમ વાદ્ય છે (જુઓ આ લેખકનો લેખ “હાર્મોનિયમમાં સ્ત્રીકાર આવશ્યક ક્યો ?” ‘સંગીત કલા-વિદ્યાર’ માસિક, વર્ષ ૧ અંક ૮-૯) માટે શાલેય સંગીતની અદ્ય મર્યાદામાં હાર્મોનિયમવાદનનું શિક્ષણ લેવું વિદ્યાર્થીને વધારે શક્ય છે. બંસરીવાદન પણ આ જ કક્ષામાં આવશે. અવાજ કમાવવાના મહત્સંકટમાંથી વાદના વિદ્યાર્થીની મુક્તતા રહે છે, ગળાની મહેનત કરવા કરતાં આંગળાઓની મહેનત લાખ ગણી સહેલો છે. આ મુદ્દો બહુ જ મદ્યવનો છે અને તેથી શાલેય સંગીતમાં કંઈસંગીત કરતાં વિદ્યાર્થીને વાદ્ય સંગીત લેવા માટે ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

૬ શાલેય સંગીતના ક્ષમમાં લઘુ-સંગીત

સ્વર, તાલ અને નૃત્યનું આકર્ષણ અને અસર આલમોનલ ઉપર વધારે થાય છે. માનવીને કલારમક વલણ લગાડવું હોય તો બાલશિક્ષણમાં સંગીત અને ચિત્રકલાનો ઉપયોગ ખૂબ કરવો જોઈએ. દિલ્હીર થવા જેવું છે કે બાલશિક્ષણમાં સંગીતનો નેટલો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેટલા કે લગભગ બિલકુલ જ થવો નથી. નાનાઓટા બધાય શહેરોમાં આજકાલ, ‘બાલમંદિરા’ના ભેડાં ચમકતા દેખાય છે, પણ એ લટકતા ભેડાં સિવાય તેઓમાં અને ખીજી સ્કૂલોમાં કંઈપણ ફરક રહ્યો હોવાનું દેખાશે નહીં. માનવ વાદન, નૃત્ય, નાટ્ય (અને ચિત્ર) આ લલિતકલ્પ.

ઓનો ઉપયોગ ખાલસિદ્ધામાં આઠલા વિસ્તારથી થવો જોઈએ કે ખાલમાનમ્ સોન્દર્યલોક, સોન્દર્યપુરક ભાવનાપ્રવણ અને રસસર્જક બની જાય અને તેથી ભવિષ્યનો મનુષ્યપ્રાણી વધારે માનવી કે દેવી બની જવાની શક્યતા વધે ! આ બાબતમાં મારા રોડી રવ. ગિલ્લુભાઈ બધેકાની અને મારી ખૂબ પ્રશ્ન થતી અને અમે કેટલીક ચોખ્ખા પણ ધડી કાઢેલી !

૫ સ્ત્રીશિક્ષણમાં નૃત્ય

કંઈચાપન સ્ત્રીભવિતિ વધારે ભાવે (liking) છે અને નૃત્ય તેઓનો ખાસ વિષય ગણાવી શકાય. સંગીતનો કોઈ પણ વિષય શીખવા માટે સ્વભાવમાં બહુજ શિક્ષક અને સદનથીયતાની જરૂર રહે છે જે સ્ત્રી સ્વભાવમાં કુદરતી ગહેલ છે. સ્ત્રીઓનો અવાજ પણ સુરીલો અને હલકો (easy) હોય છે એટલે કંઈસગીન શીખવા માટે કન્યાના શિશુલક્ષ્ણમાં વધારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સળસળાજ પહેલા નૃત્યની નકરત કગેલો હોય, પણ હવે તો નૃત્ય કુલીન કન્યાઓમાં બીમારીની સાથ જોડે પસંગવા મડકુ છે, કેમકે નૃત્યનું શસ્ત્ર સમાજની સામે હજી બરાબર રાખવામાં આવેલું નથી, તેમજ ગાયનની માફક નૃત્ય સાઈં થા કુરુ કુદરતી રીતે આપોઆપ સમજી શકાય એવી તે વસ્તુ નથી કન્યાઓના શિક્ષણમાં નૃત્યનો સમાવેશ બાળપણથી જ કરવામાં આવવો જોઈએ, તેમજ તેનું શસ્ત્ર અને અભ્યાસક્રમ ધકાવી યુનિવર્સિટીઓએ તેને વ્યવસ્થિત અને અભિજાત બનાવવાનો પ્રયત્ન વિદ્વાનોની મદદથી કરવો જોઈએ નૃત્યનો નાટ્ય સાથે માઠ સળધ છે અને ગ્રામીણ અને નાગર સામાજિક જીવનમાં હિંદુ સંસ્કૃતિક અને ગાંધીય ભાવનાનો ઉડો અને મનોરંજન સાથે પ્રચાર કરવા માટેનું અત્યંત મહત્વનું સાધન નાટ્ય સાથેજ નૃત્ય પણ છે, આજે પ્રચલિત નૃત્યમાં મહિષાસુર મરણનો વધારે હિસ્સો છે, જે કામુક નૃત્ય છે અને સીનેમા સુદ્ધિમાં આવા પ્રકારના હીન નૃત્યનો ઉપયોગ પ્રેક્ષકોના કામુક આકર્ષણ માટે જ (Sex appeal) કરવામાં આવે છે જેની અસર પ્રચલિત સર્વસાધારણ

નૃત્ય ઉપર પડતી અને તેને બનાવતી ભાવ છે. અભિજાત (Classical) નૃત્યના શિષ્ય અને પ્રચારથી જ આ અવનતિનો પ્રતિબંધ થઈ શકશે.

૬ 'દિગ્ગો' માટેનો અભ્યાસક્રમ

સંગીતના શિક્ષક તેમજ પ્રાધ્યાપકે તૈયાર કરવા માટેનો હિંદુ અભ્યાસક્રમ કોલેજ કોર્સમાં રાખવો જોઈએ એટલે પછીના અભ્યાસક્રમમાં મેળ સંગીતનો એકજ વિષય રાખવામાં આવે, તેમાં સંગીતના અભિજાતિક તથા ઔપચારિક વિષયોનો જ અભ્યાસ મુખ્યત્વે રાખવો જોઈએ; કેમકે આ આગળના અભ્યાસથી પણ વિદ્યાર્થી મળવો અને એ આજના રાખવો જોઈએ. વાર્તાલાભમાં (Physics) ખાસ વિજ્ઞાન, સંગીતનો જનગતિક અને ખાસ કરી ભારતીય કૃતિદાસ, પોલીત-પાશ્ચાત્ય સંગીતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, સંગીત-કલાવિષયક મનો વિજ્ઞાન, ભારતીય રાગ-સંગીતનું સ્વરૂપ અને ગ્યના શાસ્ત્ર, મતકમીક આદિ સ્વ કિયાઓનું સ્વરૂપ અને કાર્ય, ધ્રુવદ અથવા કુમરેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને સમીતાકૃતિ (Form and function) પ્રાચીન અને અર્ધાચીન ભારતીય નૃત્ય આદિ વિષયો ક્રોન્યુએટને ધીવરી તરીકે શીખવવામાં આવે એકીકલ તરીકે મોટા અને મિથ રાગો તથા ધ્રુવદ-ધમાર સાદરે, મોટા અથાલ જગમરી શકાય આ કોર્સમાં કિયાતમક બાજુ ઉપર ખૂબ ખાન આપવામાં આવે તો તેમાંથી સંગીતના સાચા 'ક્રેડિટ' અને સારા શિક્ષકો નિકળવા અશક્ય નથી !

૭ સંગીતના શિક્ષકો

પ્રચલિત સંગીત-શિક્ષણ પોષક રહેવાનું એક મુખ્ય કારણ ઉપર બતાવ્યું છે કે, પ્રારંભથી જ અને ખાસ હિંદુ રાગ ગાયન અભ્યાસના શિક્ષણક્રમમાં રાખવામાં આવ્યું છે જે સાધારણ વિદ્યાર્થીની વાકાતની બહારની વાત છે. ખીજું ખાસ કારણ એ છે કે સંગીત એક કિયાતમક વસ્તુ છે, આ વાત જોઈએ તો પ્રમાણમાં પ્રચલિત ક્રિષ્ણમાં માફ રાખવામાં આવી નથી અને આ ખામી શિક્ષણ

મુખ્ય સાધન જે શિક્ષક ત્યાંથી શરૂ થાય છે સંગીતના વિદ્યાર્થીને કે શાલેય શિક્ષક મહેફિસ મારી શકે એવા મોખરેનો અવેષો હોવાની જરૂર નથી; જ્યાં ગૈરિયા પામેથી વ્યવસ્થિત ક્રિયાત્મક શિક્ષણ લઈ પોતે દંત્રાર ગાઈ-વગાડી શકે અને સાથેસાથે સંગીતની ગ્યનાનું વ્યાકરણ સમજવી અને ક્રિયા શીખવી શકે. આટલી કમતીમાં કમતી લાયકાત તો સંગીતશિક્ષકમાં હોવી જોઈએ. પ્રચલિત સંગીત વિદ્યાલયોમાંથી પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ જ ફક્ત સર્ટિફિકેટના આધારે તરત જ શિક્ષકને કામે લાગી જાય છે. તેથી પ્રચલિત શિક્ષકોમાં શિક્ષકત્વનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ જ શા કાંગોથી દેખાય છે, તેનો ખુલાસો કરવાનો રહેનો. નથી વિદ્યાર્થીઓને ગાયન-રવન સોખ વાગવાનું હોય છે, તે તો આવા શિક્ષકને ખુદને જ આવડવું નથી; ભાતખડેના પુરતકમાં ગાયેલું તુટ્યું ફુટ્યું સાંભળે તે બગડી શકે છે અને પુરતકમાં છાપેલા હાડપિંજર નેરેશનનો 'મીઝ' વેળા જ માફક તે બોલી શકે છે. પ્રચલિત સંગીત ટ્રેનિંગોમાંથી લામક માણસો ચુંટી કાઢી ઉપાધિયુક્ત (Post-graduate) અભ્યાસ તરીકે સારા ગૈરિયા પાસે કમમાં કમ તથા વર્ષ સુધી રાખી કિંમતુચત અને અનુભવી બનાવી લાયકાતની પરીક્ષા લઈ પછી જ તેમને શિક્ષકનું સર્ટિફિકેટ મળે એવા નિયમ અને ગોળના થવી જોઈએ સાથે સાથે જ ભાતખડે કાર્સ થા પુલ્કર-કાર્સ પાસગાયસ શિક્ષક થવા માટે ક્વેલીફાઇ થઈ જાય છે, આ બોટી કલ્પના સમાજના અને સરકારનાં જોતમાં આવેલા લોકોએ જ ઠેકી બેસાડી છે, તે જલદીથી કાઢી નાખવાની જરૂર છે. આ ધર્તિન જાણે અનજાણે કેમ જીજી થયું તેની ચર્ચા કરતો નથી જમાનો સર્ટિફિકેટના છે, નોકરી માટે સાક્ષાત બજવાનને પણ દવે સર્ટિફિકેટની જરૂરત રહેશે! રજીસ્ટર્ડ, પેટન્ટ ટ્રિટ અને સર્ટિફિકેટના જમાનામાં સંગીતને ફિટ કરવાની યોજના આધુનિક પંદીતોએ બનાવી, ત્યારે કિંવા અને સાંભળે બન્નેમાં કુદગ ગૈરિયાનો પેશ કરવા નટે તે બનાવો હતી. પોતાના પદ્ધિષ્ઠી શી રાતાંજનકરને લણ-

વેલું માવન પાછું ફરત કચા માટે ફેલાવ્યા ગૈરિયા પાસે પં. ભાતખડે એ ગખાગ્યા અને ત્યાં પછી પંદીતોના પ્રશિક્ષણી પેશાય થઈ તેમાં મતલબ મુગ્ધ સાંભળે તો રહ્યું, જ્યારે કિંવા સમુજાઓ આવી ગઈ! આ ગાયકો સભ્ય અને સાક્ષર થયા, પણ તેઓને માવન ન આવડ્યું! આ પદ્ધતિયક્ષોમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે પાસ થઈને બહાર પડે છે, તેમાંથી કેટલાક મારતરેય બને પણ માવનના જલસા કરવા હોય, ત્યારે બનાડી ગૈરિયાને જ ખાસ કરી પાઠા તેજ અને તેજા જ એવકુકે 'ખાંસામ' લોકોને હજી પણ બોલાવવા પડે છે! મારો કહેવાનો મતલબ એ છે કે પંદીતોની પદ્ધતિમાંથી ગાયકો નોકળી થઈ શા નોકળી આ તેઓની મારણ જ બોલી હતી પોતાની મારણા બોટી પડી તે શોખનીય બટના બેવા ઉકેલ પડિતો છુપાવે! રહ્યા અને પોતાની છુટી સુધારવાય ન આવ્યા આવી જતા તો પોતાના પ્રવતોના આ કડમાં કળ જોઈ પસ્તાતા અને આમાંથી કષ્ટ રસો પણ કાઢી લેવા!

અમારા સંગીત મહાપુરુષોની મોટી ભુલ આ થઈ કે સાચા સંગીતને જ તેઓ સમજ્યા નહીં. સંગીત એક કલા છે, કમાલો નથી આ વાત જ તેઓ સારેમનની સજિત ખટપટમાં જુતી મથા તેઓની અકમ સાંભળે સંગીતના જડ જખાનમાં ચાલતી હતી, એટલે તેઓ ફક્ત ઉસ્તાદી ચરમામાંથી સંગીતને જોઈ શક્યા, અને તેવું સંગીત નાના મોટા ગધાજ ઉપર અધરકારક રીતે તેઓએ ઠેકી લીધું આપણે ત્યાં ગૈરિયા લોક લખુસંગીતને (Lipstick-music) તિરકારની નજરેથી જુએ છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે, એટલો જ તે જૂઠાંકો પણ જ સર્વસામાન્ય માણસના છુપનમાં લખુસંગીતને જ મુખ્યતઃ અવકાશ છે, કેમ કે તે તેને નબળીકરું છે અને તેથી સહેલું ને સરજા મુદર લાગે છે. ગ્વાબાનિકપણે શોખીન વિદ્યાર્થીઓને તે વચર કલા અને જૂજ મદેનનથી આવડો જાય એવું દોષ છે આ દષ્ટિથી પ્રચલિત અભ્યાસક્રમમાં 'મારેગમ' વધા આધાપતાનજપ રામગાયન વિદ્યાર્થીને કપી જ આવતું

અને સોહો, મારઘ્યા જેવા જડખતોક રામ વિદ્યા-
ધાના ગઝામાં નાખી કાઢવાની આશા રાખતી એ
શરૂ થી છેક સુધી એક પાંક્તિયમ બૂલ થઈ ગઈ છે
અને તે આપણી સંગીત શાળાઓમાં ગયા આજીવન
વર્ષોથી વજલેપ થઈ રહી છે ।

સંગીતશિક્ષણનો દરજ્જો જેટલો જામો રાખ-
વામાં આવ્યો છે, તેટલો જ નીચો દરજ્જો સંગીતના
શિક્ષકોના રાખવામાં આવ્યો છે. આપણે બધું જ
શિક્ષણ જીખારી થવાનું મુખ્ય કારણ શિક્ષકોને
અમોના બદલો—મહેનતાણે બદલ જ કમ મળે છે,
આ છે તેથી નિરુપયોગી અને અપ્રજ્ઞી માણસો જ
આ ક્ષેત્રમાં ભરાય છે । હાલના પગારના રેકૉર્ડમાં
ગાતા વગાડતાં ન આવડે એવા ગાયનમાં
માસ્તરો મળવાના । સાદર માણસો સહેલો અને
સુરતીનો ધંધો તરીકે ગાયન માસ્તર બનાવરાવાય
છે, આ કરતાં સાધારણ સારા ગાયકવાડને થોડા
સાદર બનાવી સંગીતશિક્ષક બનાવવાનું વધારે લાભ-
દાયક થશે. ગરબ અને લાયક ગાયકવાડ—નર્મકોને
શિક્ષક બનાવવા માટેના વર્ગો યુનિવર્સિટીએ આણ
કરવા જોઈએ, જ્યાં સંગીતના અનુભવી વિદ્વાન
શિક્ષકો અને સંગીતના પંડિતો આવશ્યક શિક્ષણ
પામી શકે. પં. કાતખડેએ કેટલાક સારા ગૈયા-
નિ એવી રીતે થોડાક ‘વિદ્વાન’ બનાવ્યા હતા,
તું પરિણામ ગ્વાલિયરના સંગીત-વિદ્યાલયમાં આવી
પુ. છે.

આ બધાનો સારાશ આ છે કે ગાયનશિક્ષક
બનવા માગતા હોય, તે ઉમેદવારને નાની ઉંમરથી જ
ક્રિયાત્મક સંગીતની પહેલા ‘તાલીમ’ આપવી જોઈએ.
ક્રિયાત્મક બાજુ સારી રીતે પરિચુત થયા પછી—હતિર
ઔપત્તિક શાસ્ત્રીય વિષય તેને જરૂર પડાવવા. એટલે
તે ‘માસ્તર’ થઈ જશે. કાતખડે આદિ કોર્સ બણીને
તેવાર થયેલા માણસને પાછળથી ક્રિયાત્મક બન્યું
ઔપત્તિક નકામું છે, કેમકે તે તેને બરાબર આવડતી
નહી. આવી ઉલટી રીતે ઔપત્તિક તેવાર થયેલા મારા
શિક્ષકો પણ કેવી રીતે નીરસ બરાડું સંગીત ગાય
છે, તે સાંભળતું હોય તો રાતાજનકરે આવેલી

મામોદિન રેકૉર્ડસ સાંભળી લેવી; કેવી રીતે ન જાતું
તે સમજવા માટે તેમનો ઉપયોગ થશે ખરો ! આ
પરંપરાના પદ શિષ્યો તો હવે એથીયે ખરાબ ગાય છે !

૮ હાયક શિક્ષકો ઘનાવવા માટેની યોજના

પં. માતલ‘દેના જમાના કરતાં આવડેના ગાયક
વર્ગે ઘણી ખામતોમાં સુધરી ગયો છે. તેનામાં માણ-
સાઈ અને શબ્દજ્ઞાન પણ આવી ગયું છે. રાગો
ઉપર લેકચરખાઈ કરી શકે, નોટશન વાચી-પાઠ
શકે અને નિર્મલસતી તથા સભ્ય હોય એવા ગાયક-
વાડક પરંપરાના ગાયક વર્ગમાં પણ શિક્ષકના કામ
માટે મળવા મંડ્યા છે. લખનોના મેરીસ વિદ્યા-
લયમાં એવા કેટલાક શિક્ષક રાખવાનો સ્વાય પ્રયત્ન
કરવામાં આવેલો. ખીજ પણ કેટલાક બે આગ વિદ્યા-
લયોમાં ગાઈ વગાડી શકે એવા શિક્ષકો જેવામાં
આવે છે અને તમાસ કરવાથી ખખર પડશે કે આવા
શિક્ષકો કોઈ સારા ગૈયા પાસેથી ‘તાલીમ’ લીધેલા
હોય છે. ઇંદોર અને ગ્વાલિયરમાં એવા શિક્ષકો છે
અને તેનું પરિણામ બધુંજ સાફ નીકળ્યું છે; અર્થાત્
જ આણ ‘સર્ટિફિકેટવાળા’ ગાયન માસ્તરો કરતાં
શિક્ષક ગૈયાએને વધારે પગાર આપવાની તમસ્વીજ
જોઈએ. ખાનગી શિખવણી (ટપલનસ) કરી ચરિતાઈ
ચલાવવાવાળા પણાય ખાનગીના ગાયકવાડક નજરે
આવે છે. સંગીત વિદ્યાલયોના માસોદાની જતિ
લગાડ હોવાથી આવા ગાયકવાડકને શિક્ષકની
નોકરી કરવી પરવડે એમ હોતું નથી. જેમ ખીજ
ખાનગી રફોલોમાં કલાસમાં ઉમરથી મોટો એટલે
‘દાદા’ વિદ્યાર્થી જ કલાસના હાકરો હાખતે દેખાય
છે તેમજ ફેસલાવી લીધેલ મફત વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી
યા કોઈ રસ્તા ઉપરના એકાર માણસ પાસેથી બદ્ધ
આપણા ખાનગી સંગીત વિદ્યાલયોના વર્ગો લેવામાં
આવે છે. સંગીત વિદ્યાલયના કારખાનામાં બંને બાજુએ
લૂંટ ચાલે છે. અને આનું પરિણામ ‘વિદ્યાર્થી’ને સદન
કરતું પડે છે. મુન્સિફ કોર્ટના અને પોલીસ ચોક્ક
ઉપરના કલાકો દુરસદમાં ‘સર્નિધર’ ગોળી લેવ બની
ગય છે, તેમજ કેટલાક શ્રીમ કંઠાય માણસો નજ-

રાશને વખતે 'ક્લાસ'માં જઈ ભાતખંડેની પરીક્ષામાં પાસ થઈ જાય છે અને એવાને ગાયન શિક્ષક તરીકે 'કોલેજી ફર્સ્ટ' માનવામાં આવે છે। ઉચ્છ્રે, શિક્ષક થવા માટે ગવૈયાને પણ ભાતખંડેનું કે પહુસકરનું લાયસેન્સ નેતું હોય છે, આ એક શરમના વાત છે। પ્રચલિત ભાતખંડે-પહુસકર કોલેજના પાસ પ્રાણસો સંગીત-શિક્ષક અને. આ કુચક સંગીતના સરની ઉપર ભાંસુધી ફરતું રહેશે, ત્યાં સુધી સંગીત શિક્ષણ કેવળ એક ઢાંચે જ રહેવાનું છે। ફેસિસનું તપ ખાદીધારી શુક્રાએને ફળું તેમ દેખાય છે। સંગીત શિક્ષકના ટ્રેનિંગ ક્લાસેસ યુનિવર્સિટી તજનોની મદદથી ચલાવે તેમજ સંગીત શિક્ષકની એક પરીક્ષા કોઈને પણ માટે ખુલ્લી રીતે લેવાનું ગમે, તો જ લાયક સંશિક્ષક મળવા લાગશે.

પેટ દવાનો 'ખાત્રીથી શુભ'નો જમાનો આ વીસમી સદીની ભેટ છે; જળી પેરટથી ચિકિત્સા કરવાની બીમારી ફેલાતી જાય છે. હવે તો ટપાલ રસ્તે એટલે પેરટમેન મારફતે સંગીત શીખવવાની બહેરાત હાથમાં આવવા મંડી છે। 'આર્તક-નિગ્રહ'ની જોડમાં સંગીતને ખેસાડતા આ ઉદ્ધવ-ગીરને સરકારે ખંદો ન કરી તો સંગીતની સલામતી દેખાતી નથી।

૨. પ્રચલિત સંગીતશાસ્ત્ર અને ક. પુસ્તકો.

અભ્યાસક્રમ વધારે ઉપયુક્ત બનાવવો એટલે વિષયનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડશે, અને તેટલા મટિ આ વિષય બીજા પ્રસંગ ઉપર રાખવો ઠીક રહેશે.

હાલના પુસ્તકોમાં ફક્ત પં. માતલંદેએ લખેલ પુસ્તકો સારા છે. મળ્યા પ પુસ્તકો અનાદી માખન ભારતરોએ લખેલાં પણ છે, તેઓનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી। બાનખંડેના પુસ્તકોમાં રાગ-વર્ણન અને ચીત્રોનાં નોટશન ઠીક રીતે અપાયું છે. સ્વરરાશ્ત્ર રાગરાશ્ત્ર આદિ ઓરોપપતિક વિષ. યોનો તેમાં લગભગ અલ્પાવ જ છે, વળી

કેટલાક રાગનાં સ્વરૂપ યોદાં આપ્યાં છે અને ચીત્રોમાં પ ગોઠાવેલો થયો છે. ઉપરાંત આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયુક્ત ચો તેવી દૃષ્ટિથી તે લખામાં પણ નથી. કાં તો ઉક્ત પુસ્તકોમાં ચાર-ભાનત શુધારા કરવા જોઈએ પા નવાં જ પુસ્તકો લખવાં જોઈએ। બીજું, કયિક પુસ્તકોમાં સાંપ્રદાયિકતા છે, તે ન હોવી જોઈએ તેમજ આ પુસ્તકો પ્રમાણે આવુ તે લાયકાતની નિશાની માનવામાં આવે છે; તે નાલાયકીનું લક્ષણ માનવી જોઈએ। વિદ્યાર્થી યાનપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત માઇ, વગાડી શકે છે, કે નહીં, તે જ વાતની પરીક્ષા લેવામાં આવવી જોઈએ.

૨૦ સંગીત-પરિવદનો લપયોગ.

પાસ કરી મિત્ર અને અપ્રસિદ્ધ ગગો બાગત બહુમતથી નિર્ણય કરવા માટે પં. ભાતખંડેએ સંગીત પરિવદ એ ત્રણ વાર લગાવેલી અને તેઓ વડે કેટલાક રાગોનો નિશ્ચય થયેલો. સંગીત પરિવદો વડે ફરીથી આ કામ કરાવવાની જરૂરત રહેલ છે; કેમકે કેટલાક કારણોથી પહેલાંનું કામ બરાબર થયેલું છે, નહિ કાન્દર-સમાં હાજર થયેલા ખાનદાની વિદ્વાન ગાયકોની મદદથી. પં. બાનખંડેએ નક્કી કરી પુસ્તકોમાં આપેલા છે, તે બહુદુારી તોડી નવા કેટલાક મિત્ર રાગ પ્રચાર વિરુદ્ધ અને પરંપરા વિરુદ્ધ છે। સં. કાન્દર-સો હાલ લગભગ દર વરસે કેટલાક શહે-રોમાં જરાય છે અને તેઓનું સ્વરૂપ માખન-વાદન-નર્તનના વેરાયટી ઓગ્રામનું માત્ર થયું છે। સંગીત શાસ્ત્રના અભ્યાસકો અને ખાનદાની મવૈયાઓ બને-ના સહકારથી સં. પરિવદો સંગ્રહનું અને સંશોધનનું નક્કર કાર્ય કરી શકે છે. પાસ કરી ખાનદાની અતુલવવી મવૈયા અને કમિટીએ પં. ભાતખંડેના રાગ અને ચીત્રો એક વાર આખરી તપાસથી જોઈએ અને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. નોટેશન આદિ કેટલીક બાબતો એવી છે કે જેના નિર્ણય સં. પરિવદો કરવા નેહો છે, પણ પાસ કરી, આપણા ઉપલા વર્ગના મવૈયાઓ તો સાવ અગમ્ય ઉદાસીન છે, જેથી તે અશક્ય છે।

૧૧ પરંપરાગત સંગીતકાર તૈયાર કરવા,

હજીસુધી ગાયકવાડકોને સારો રાગશ્રવ હતો, જેથી તેઓ પછુ નિરાતે પરંપરાગત ગાયક શિષ્યો તૈયાર કરતા. હવે જન્માનો પલટી ગયો છે. જેમાં રાગઓને જ આશ્રય રહ્યો નથી. કલાકારોને લોકાશ્રય મળી રહેશે, પણ તેથી તેઓથી નિરુત્સાહ છુદ્ધિથી પરંપરાગત શિષ્યો ઉપર વરસો સુધી મહેનત કરવી પડશે, એ તો મુશ્કેલ છે સંગીતની ખ્યામ શિક્ષાથી ગેરવાઓ પેદા નહીં જ થાય! આજે ગલીગલીએ ગાયન ભારતરો અને ધરેધર રેડીઓ દેખાય છે, પણ આ શિલ્પી સંગીતની ઉત્પત્તિના છે એમ માનવા મારે કંઈ કારણ દેખાતું નથી. ઉલટું, સંગીતનો ગણેશો ફેલાવો થતાં સાથે તેની ઉંડાઈ છે એછી થઈ છે! ગયેખાજ રેડીઓ રત્ન રાજ નવનવા પેદા થઈ રહ્યા છે, અને નવો ગમ પણ દરેકજ એકાદ ખનતો સંભળાય છે, પણ આ તો સંગીતની તબિયત બગડી ગયાના લક્ષણો છે! નામી ગાયકવાડકો હવે અપવાદ રૂપેજ દેખાય છે, આતું કારણ અને ઉપાય શે?

હાલ સારા ગાયકવાડકોનેય તે પેટ કરવા પુરતું મળતું નથી, પછી તેઓ સંગીતની કુનર્મા રહે, દિવસ ગત મહેનત કરે આ વિવાદોએને મક્ક તાલીમ આપે તે કેમ બની શકે! સારા અને દંઝાર ગાયક એવાજ થયા, કારણ પરંપરાગત તાલીમ મળતી નથી અને મહેનત કરવા પુરસદ પણ નથી. નવી યાગમાં સંગીત દાખલ કરવાથી કે સંગીત વિદ્યાલયો અને માસિક પત્રો-પુસ્તકો કાઢવાથી સંગીતની ઉત્પત્તિ તો થું, પણ તે જીવંત રહેવાનું પણ મુશ્કેલ છે. પરંપરાગત તાલીમ આણું રહેવાથીજ સંગીત વૃક્ષની જડ જીવંત રહેવાની છે. પોતાના રાગ વર્ણનના ગદ્ય ચોથા ભાગની આખરે પોતાના અપૂર્ણ રહેલ સંગીત કાર્યોની એક યાદી પં. ભાતખંડેજીએ આપેલી છે. તેમાં ખ્યાનદાની ગવૈયાઓના સંતાનોને ઘરાનાની તાલીમ મળવા માટેની શિક્ષણ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય છે પં. ભાતખંડેજી પુસ્તકે સેકંડો

ગાયનશાળાઓ, ગાતાં ન આવડે એવા દંઝારો ગાયન માસ્તરો અને જેના ઉપરથી ગાઈ ન શકાય. તેવી નોટેશનની ચોપડીઓ કાઢી આ અર્ધ કામ સંગીતની ઉત્પત્તિના ઉલટું રરતે થયું! ખ્યાને ખલતે પરંપરાગત ગાયક-વાદક નર્તકો ફરજીયાત શીખવી તૈયાર કરી શકે એવી એકજ સંસ્થા દેશમાં નીકળત તો આજની સંગીતની અવનતિને આજો પાલ!

હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન પદ્ધતિ એટલે મુખ્ય-ધમાર ગાવાવાળા પ્રાચીન પરંપરાના એ ત્રણ ગાયક કુટુંબો હજી જીવતા છે, પણ તે છેલ્લો થીસ લાખ રહેલાં છે! પ્રસિદ્ધ પાનસે ખ્યાનદાનના પટ્ટશિષ્યોનું કુટુંબ પખવાજ વાગન માટે હિંદુસ્તાન પ્રસિદ્ધ છે અને આ કુટુંબમાં ધુરંધર પખવાજ-વાદક હયાત છે; છતાં કુટુંબના નવાંકુશોને નિર્વાહ માટે મિલમાં મજૂરી કરવા જતું પડે છે. આ સ્થિતિ લખતાં હૈયું ભરાઈ આવે છે! કેવમ સેકંડો મોટામોટા સંગીત વિદ્યાલયો છે, તેઓએ આ માટે થું આંખળી પણ જોઈ કરી? ખરેખર આ વાત આપણા માટે ચરમની છે! આપણા ધનિકો હવે રાગઓની જગ્યા લઈ રહ્યા છે, પણ તેઓનું (એ. અંબાલાલ સાશલાઈ) જેવા એક ભે સંસ્કારી કુટુંબો છોડીને બીજા સેકંડો રોડિયાનું ખ્યાન હજી વિદ્યા અને કલાઓને પોષણ આપવા તરફ મરેણું જણાતું નથી.

યુનિવર્સિટીઓ દરેક પ્રાંત દીકે આ કામ પાર પાડી શકે છે, ખ્યાનદાની ઉત્પત્તિને આશ્રય આપી પરંપરાગત શિષ્યો તૈયાર કરવાની જોડણી તે કરી શકે છે પરંપરાગત વિદ્યા સમવાય છે અને શિષ્યોને જરાખર આપી દેવાય છે કે કેમ તેની તપાસ પણ પ્રાંતીય સંગીત વિદ્વાનોની એક સમિતિ રાખી શકે છે. અગ્રી કંઈક શિક્ષણ-યોજના થાય તો જ દંઝારો વર્ષેથી ઉત્પત્તિ થઈ આવેલી આ વિહિષ્ટ ભારતીય સંગીત-કલા સુબંધરિષ્ઠ અને જીવંત રહેશે; અને જે વર્ષેની મહેનતથી જ આવડી શકે, તેવી આ વિદ્યાને અજવાસ પણ કલે બેમાર પણ એકનિષ્ઠ વિદ્યા-

ધો'ઓ નિરાંતે અને વિશ્વાસથી કરી પણ શકે. પહેલાનાં જમાનામાં ધણેસા ગવૈયાઓએ સંગીત શીખવેલા માટે કાઢેલા અનન્યત અને અપાર કષ્ટનો ઇતિહાસ આપણે જાણીએ છીએ. એવાજ કંઈ કાઢતા ખીજ લોકો આજ પણ છે, તે હું જાણું છું; પણ કંઈ કાઢવા યકી આખરે મળી જતી તે મહાન વિદ્યા હવે ક્યાં મળે છે? તેના શુરુ કેમાં છે અને તેમને નવ-રાસ ક્યાં છે ?

આ દુકાનદારીના જમાનામાં એક મ. અમ્મદુલ્-કરીમખાં ગવૈયાનું ઉદાહરણ ફક્ત આપણી સામે છે કે જેમણે વિદ્યાર્થીઓને ખવરાવી-પહેરાવી પોતાની ગહાન કલા, ખુલ્લે દિલથી આપી, અને જેતણુ સારુ ગાંધેકો તેખાર કર્યા. આ તો પ્રાચીન કાળના અધિ યુનિ જેવું કામ ક્યું, પણ આ અપવાદ મળેવો જોઈએ, કેમકે પાંચ પચીસ હજાર રૂપિયા શુરુ દિલિયા નામે ખાત્ર એક અક્ષર પશુ શીખવતા નથી એવા ખીજ ખાનદારી મોટા ગવૈયાઓનાં ધણા ખર્ચા ઉદાહરણો આજે મળે છે. આનો ઉપાય એક જ છે, આવા ઉત્તાદ લોકોને સરકારી અધિકારમાં યુનિવર્સિટીએ ફરજ પાડવી જોઈએ કે એક ગાયક વાદક ક્રમતીમાં કમતી બળે વિદ્યાર્થીઓને ખાસ પરંપરાગત તાલીમ આપે. જે ન આપે અને બદમાશી કરે તેવા ગવૈયાને જોઈ મોકલવો થા રેગનિકાલ કરવો !

મારે ફરીથી ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે સંગીતના બધાય કાર્યોમાં આ એક જ કાર્ય સૌથી મોટું અને મહત્વનું છે. જેની કારગત આપણી યુનિવર્સિટીઓ થા તો પ્રાતીય સંગીત સરથા જરૂરી અને જલદીથી કરે !

સંગીતોત્તમતિનાં યન્ય કાર્યો

અત્યાર સુધી સંગીતના શિક્ષણ બાબત આપણે

વિચાર કર્યો, જે વિષય મોટે ભાગે કિયાતમક હતો. સંગીતની ઉન્નતિ માટે શાસ્ત્રીય વિચારાત્મક એટલે વિદ્યાર્થ (Academic) કાર્ય યુનિવર્સિટી તરફથી થતાં રહે તેની પણ આવશ્યકતા ઓછી નથી. સંગીત એટલે માત્ર વાદન નૃત્ય શાસ્ત્રનું ઐતિહાસિક તથા શાસ્ત્રીય સંશોધન. તે કાર્ય માટે આવશ્યક એવાં પ્રયોગશાલય, ગ્રંથાલય વાગ્યાલય, રચનગ્રાહિ સાધન સામગ્રી-સંગ્રહ શ્રુતિ-સ્વર રાખાલય, ગમક પ્રકાર, તાન-પ્રકાર આદિ જ્ઞાનકિયાના લાયક સંગીત કારના ખાસ શિક્ષાર્થી લઈ લીધેલી માનોફિલ રેકૉર્ડ અને લીધેલ પ્લેનિ પ્રકાશ પટ (Sound Photo Film reels) રાખવા ખાસ શિક્ષાર્થી ફરતા નાટ્ય મંડલો સ્થાપન કરવાં. બહારના વિદ્વાન ઉત્સાહોને અને સંગીતના પંડિતોને ખોલાવી તેમના કાર્યક્રમો અને વ્યાખ્યાનો શિક્ષાર્થી કરવા, દેશી પરદેશી વાદોનો સંગ્રહ કરવો, અને વાદોમાં સુધારા કરવા. પ્રાચીન સંગીતના હસ્તલિખિતો ખોળા કાઢી છપાવવા પ્રચલિત સંગીતમાંની કિયા એટલ રાગ, ગીત, તાલ-પરજી, નૃત્ય-મુદ્રા આદિનું સાચું વર્ણન અને નોટશન ફરીથી બંધરિયત રીતે સંગીતના પંડિતો અને ગાયક-વાદક-નર્તકો બનેના સાગ સહકારથી ફરી સંગીત-શાસ્ત્ર-ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા. નોટશન સાથે લોકગીતો અને સચિત લોકનૃત્યના ગ્રંથો છપાવવા વગેરે કેટલાય જરૂરી કામો ફક્ત આપણી દરેક પ્રાંતની યુનિવર્સિટીની સંગીત શાખા થા તો એક અખિલ ભારતીય સંગીત વિદ્યાધીક ફરી શકે છે. હવે અગ્રેજો નથી, ત્યારે તક્ષશિલા પાટલીપુત્રના વારસદારો આપણી વિદ્યા અને હલાને પુનરુન્નતિ કરવા માટે પ્રયત્નો કરશે કે ?

અપેક્ષા

અપેક્ષા ના રાખું ? કયમ બની શકે ગ્રેમ ગહીં આ ?

અપેક્ષા દારા તો હર પ્રણય છવંત રહતો !

શુપેન્દ્ર વડીલ

પુરક ખોરાક—શાકકરિયાં

Substitute Food—Sweet Potatoes

બી. એસ. સી., એ. એમ. આઇ. ઇ. ટી., એ. એમ. ટેક. આઇ.

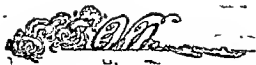
ખોરાક તરિક્કે શક્તિમાં બહુ પૌષ્ટિક છે, તલેલા શાકકરિયાં બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તલેલું શાક કરવા ઉપરાંત શક્તિમાંથી થતી થતી સ્વાસ્થ્ય વાનગીઓ થઈ શકે છે. શક્તિમાંથી આશીને તેના માવામાંથી પુરણપોળી પણ લોકો ખનાવે છે. વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ શક્તિમાં એવો સંપૂર્ણ ખોરાક છે કે આઘ-વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓ શક્તિમાંથી ખનાવેને બદલે થોડાકલા પ્રમાણમાં વાપરવાની બલામણુ કરી રહ્યા છે. પણ આવી બલામણુ કરવાનું શું કારણ છે તે બરાબર સમજવા માટે આપણે થોડા પેપલ માટે કેવો ખોરાક ખાવો જોઈએ, એ ખોરાકમાં ક્યાં તત્વો હોવાં જોઈએ, વળી આજકાલ ડૉક્ટરો જેને વિટામિન કહી રહ્યા છે તે 'યુ' થું કે તેના આપણે સૌથી પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી તે આપણે અમુક પ્રકારનો ખોરાક જે અન્યક વર્ગોથી જમાનાઓથી ખાતા આવ્યા છીએ તે ખાયા કરીએ છીએ. ચોખા, ઘઉં, બાજરી, મગાઇ વગેરે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતનો મુખ્ય ખોરાક છે. પંચમ વરફ લોકો એકલા ઘઉં ખાવા જ રવાયેલા છે જ્યારે બંગાળી અને દક્ષિણ દિગ્દર્શ લોકો ચોખા જ વધુ પ્રમાણમાં ખાય છે. આ ખોરાકથી તેઓ એટલા બધા રવાઈ ગયેલા છે કે આ સિવાયનો ખોરાક તેઓ અપનાવી શકતા નથી અને ઘણીવાર થયાવી પણ શકતા નથી. અત્યારે અનાજની અછતના જમાનામાં અમુક અનાજ ન મળી શકે તો તેને બદલે થું ખાઈ શકાય તે દરેક જગે જાણવું જોઈએ. અનાજ વગર જીવે મરવાનું ન પાલવી શકે. બંગાળના દુષ્કાળમાં લાખો માણસો મરી ગયા. તે વખતે આપણે સ્વતંત્ર ન હતા. તે વખતની સરકારે લોકોને ચોખાને બદલે ચોખા જેવો જ બીજો ખોરાક ખાવાની સુચના પણ ન કરી કે એવો ખોરાક પણ શોધીને લોકો આજળ રજુ ન થઈ, અત્યારની

આપણી સરકાર આ વિષય ઉપર ઘણી જાણુ છે. અહીં ખોરાકને બદલે તેની જગ્યા સાચવી શકે એવો ખોરાક તૈયાર કરી આપવા અને અખતરો આજની સરકાર કરે છે. મગાઈ, સોયાબીન, બટાટા, શક્તિમાં વગેરે એવા પદાર્થો છે કે જેનો ઉપયોગ અનાજના લોટ સાથે મિશ્રણ કરીને કે સ્વતંત્ર રીતે કરવાથી અનાજ બોલું વપરાય છે છતાં પેપલમાં કોઈ પ્રકારની દરકત આવતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર આવો ખોરાક પૌષ્ટિક નીવડે છે. આ બધું બરાબર સમજવા માટે આપણે થોડા સંખ્યા વિદ્યાન સમજવું જોઈએ એટલે હવે તેનો વિચાર કરીશું.

આપણે જાણીએ છીએ કે જીવન ટકાવવા માટે દવા, પાણી અને ખોરાકની જરૂર છે. દવા પણ એક પ્રકારનો ખોરાક છે. કારણકે માણસાણુ વગર આપણે જે અન્ય પેટમાં નાખીએ છીએ તેનું દડન હતું નથી. પાચનક્રિયા એક પ્રકારની દડનની ક્રિયા છે. ઘણીવાર આપણે જુખ લાગે ત્યારે બોલીએ છીએ કે 'લાઇ, એનિનમાં કોલસા નાખો' આ પ્રમાણે આપણે આપણા શરીરને એનિન સાથે સરખાવીએ છીએ. એનિન જેમ કોલસા ખાળીને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ આપણું શરીરનું યંત્ર પણ ખોરાક રૂપી કોલસા ખાળીને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. કોલસા બળવાથી અમી પેડા થાય છે. આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેને પણ અમીના ધોરણે માપવામાં આવે છે. આ ધોરણને 'કેલરી' (Calorie) કહે છે. પુખ્ત વયના માણસને લગભગ અડીધી ત્રણ હજાર કેલરી જેટલી અમી આપે તેટલો ખોરાક મંગલો જોઈએ. આ ઉપરાંત, આપણા ખોરાકના ત્રણ પ્રકાર છે ચરબી અને કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા પ્રોટીન. આ ત્રણ વડે આપણને શક્તિ મળે છે. તેમાંના પ્રોટીનથી શરીરનો ધારો પૂરો પડે છે અને શરીરને બંધમાં રાખનારા તંદુરો, સ્નાયુઓ

વગેરેને ધસાતાં તે અટકાવે છે, જ્યારે ચરબી અને કાર્બોહાઇડ્રેટ સરીરને શેઝના કાર્યો કરવા માટે બળ આપે છે. ખોરાકમાં આ ત્રણે તત્ત્વો હોવાં જોઈએ, નહિ તો તે ખોરાક સંપૂર્ણ ન કહેવાય. તેથી અને સિંગ્લ પદાર્થોમાં ચરબીનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. અનાજમાં કાર્બોહાઇડ્રેટનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. કઠોળમાં પ્રોટીન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે તથા ફળ અને શાકભાજીમાં આ ત્રણે પ્રકારોનાં વસ્તો જોઈએ સમાવેશ થયો હોય છે. ચરબી નવ “કેલરી” અને કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા પ્રોટીન ચાર “કેલરી” જેટલી ચરબી. ઉત્પન્ન કરે છે. કેલરી જેટલે ૧૦૦ ગ્રામ પદાર્થનું ૧ અંશ ઉષ્ણતામાન વધારવા જેટલી ચરબી જોઈએ તેટલી ચરબી. ખોરાકની અંદર ચરબી, પ્રોટીન અને કાર્બોહાઇડ્રેટ હોવા ઉપરાંત અંદર કેટલાક ખનિજ દ્રવ્યો જેવાં કે કેલ્શિયમ, લોહ, મેગ્નેશિયમ, આયોડિન, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, વગેરે પણ હોવા જોઈએ. જ્યાં ખોરાકમાં એક વસ્તુની ઉણપ હોય તો મને તેટલી ખોરાક લેવામાં આવે તો પણ સરીર તૂટી પડે. આ વસ્તુ તે વિટામીન. મુખ્ય વિટામીન પાંચ પ્રકારના છે, જેમને “એ,” “બી,” “સી,” “ડી” અને “ઇ” એવાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. વિટામીન “એ” પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો રેતિબળાપણું આવે છે. “બી” વિટામીન વચ્ચે જરૂર તથા આંતરડાં કામ કરી શકતાં નથી અને તે ન મળવાથી “ખેરી-ખેરી” નામનો રોગ થાય છે. વિટામીન “સી” સરીરના કોષોને પોષણ આપે છે. વિટામીન “સી” ન મળવાથી “સ્કર્વી” નામનો રોગ થાય છે. શાકભાજીમાં વિટામીન “સી” સારા પ્રમાણમાં હોય છે. વિટામીન “ડી” થી હાંત તથા સરીરના હાડકોને પૂરતા પ્રમાણમાં ચૂનો-કેલ્શિયમ લઈ શકવાનું ફાવે છે. આ વિટામીન વચ્ચે સરીરમાં કેલ્શિયમ રહી શકતું નથી અને તેથી વિટામીન “ડી”ની અછતથી હાંત તથા હાડકો નબળા પડે છે. વિટામીન “ઇ” ઉપર પ્રજનનનું કાર્ય આધાર રાખે છે કારણકે તેના વચ્ચે સંતતિ થઈ શકતી નથી.

આ બધું જાણ્યા પછી આપણે કેવા ખોરાક ખાવો જોઈએ તે હવે સહેલાઈથી સમજી શકીએ. અત્યારે આપણે ખોરાક પૂરતા સ્વાદથી નથી. લાખો ટન જેટલું અનાજ આપણે પરદેશથી મંગાવવું પડે છે. આ અનાજ જોણું ક્યારે થઈ શકે કે જ્યારે એને બદલે ખોરાકમાં ખીજ પૌષ્ટિક પદાર્થો જેવા કે કેળાં, શકરિયાં, મગફળી, બટાટા વગેરે આપણે લઈએ અને ચોખ્ખા તથા બકેનો બચાવ કરીએ, આપણે ત્યાં ધણુનો મુખ્ય ખોરાક થઈ જાય છે અને ચોખ્ખા વધારાના ખોરાક તરીકે વપરાય છે. તો કેટલાકનો ચોખ્ખા જ મુખ્ય ખોરાક હોય છે. જેવા લોકોને ચોખ્ખા સાથે થોડા ખીજ પ્રકારનો ખોરાક લેવાનું કઠી શકાય, તથા જે લોકોને ચોખ્ખા વચ્ચે માલતું હોય તે થોડા ચોખ્ખાનો સમૂળથી ત્યાગ કરે. આથી એમને કમું શોષવાનું થતું નથી પણ અનાજ પાછળ દેશનું જે નાણું પરદેશ પસારી રહ્યું છે તેમાં ખરેખર બચાવ થાય તેવું છે. ત્યારે હવે શકરિયાંનો ખોરાક જેવા પ્રકારનો છે કે સરીરને જોઈતાં બધાં તત્ત્વો તેમાંથી પૂરા પાડી શકે છે. શકરિયાંમાં લોહીને શુદ્ધ રાખનારા કાર્બો (alkali) સારા પ્રમાણમાં છે. તેમાં આયરે જે ટકા પ્રોટીન, પોણું ટકા ચરબી તથા ૨૮ ટકા કાર્બોહાઇડ્રેટ રહેલા છે. એક શેર શકરિયાં ખાવાથી ૫૬૫ કેલરી જેટલી શક્તિ મળે છે. તેમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ બહુ જોણું છે તો તેની સાથે મગફળી ખાવાથી પ્રોટીન પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે કારણકે મગફળીમાં આયરે ૨૬ ટકા જેટલું પ્રોટીન છે. ખનિજ દ્રવ્યોમાં શકરિયાંમાં જે ટકા કેલ્શિયમ, પોણું તથા ટકા મેગ્નેશિયમ લગભગ ચાર ટકા પોટાશિયમ, સાડા ચાર ટકા ફોસ્ફરસ, સાડા નવ ટકા કોલોરિન, ચાર ટકા સોડિયમ, અઢી ટકા મેગ્નેશિયમ તથા પોણું ટકા લોહ રહેલાં છે. તે ઉપરાંત, શકરિયાંમાં વિટામીન “એ” ધણું સારા પ્રમાણમાં તથા વિટામીન “બી” અને “સી” ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આવેલા છે. શકરિયાં વિશેષ ખાસ આમ્રહ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં શકરિયાંનું વાવેતર થઈ શકે છે, ત્યાં

તેનો પાક સારા જગ્યામાં ઊતરે છે. એક એકર જમીનમાં આઠથી દસ અંગાળી મણ નેટલા થઈ સામાન્ય રીતે પાકતા હોય છે. જ્યારે તેટલો જ જમીનમાં શકરિયાં તેથી સાડા ત્રણથી ચાર ગણા ઊતરે છે. આ ગીતે દેશમાં શકરિયાંની પેદાશ વધારવાથી એક સ્વસ્થ પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાને મળશે, એટલું જ નહિ પણ પરદેશથી આવતા તથા અનાજમાં પણ ધટાડો ઘટી શકશે. શકરિયાંને સૂકવીને તેનો લોટ અનાજી તેમાંથી અનેક પ્રકારની ખાવાની ચીજો બનાવી શકાય. તે લોટમાં મરુશ્શોનો લોટ ભેળવવાથી આહારની દૃષ્ટિએ એક સંપૂર્ણ ખોરાક તૈયાર થાય. અત્યારે વિજ્ઞાનની મદદથી અહારશાસ્ત્ર પણ આગળ વધ્યું છે. સામાન્ય માણસ પણ આ જ્ઞાન વડે તેણે કેવો ખોરાક લેવો જોઈએ તે નક્કી કરી શકે છે, વચ્ચે મદાસ મરુશ્શો સૂકવેલા શકરિયાં ચાર થી ત્રણ

શકરિયાં બરાબર થાય. હવે તો જ્યાં જ્યાં ખીચી શકે ત્યાં ત્યાં દરેક જગણે પોતપોતાની સાકભાજી દારે હિચારી લેનાં શીખવું જોઈએ. સરકારને પ્રત્યક્ષ આવા સહકારની જરૂર છે. શકરિયાં જેવો વિકાસ ખેતીમાં અપનાવવાની આજનાં અનાજની અછતના જમાનામાં આપણી ખાસ ફરજ છે. અનાજનો જવાબ આ પ્રમાણે જ થઈ શકે. અનાજ સંબંધી આપણે દોઢ વર્ષની અંદર સ્વાવલંબી થવાનું છે. એમાં આપણે પૂરતો સહકાર આપીશું તો આપણે દેશની સેવા કરી કહેવાઈ, અને અનાજ વેચીશું, ખરીદીશું, તો રાષ્ટ્રના અંગે માર દયારું.

આજ ઇન્ડિયા રેડિયો વડોદરા ઉપરથી ૭ ૧૬-૬-૪૯ ને રેડિયો સાંભળે કરેલા વાર્તાલાપ-આલકરિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

★

ગીત મિલનનું ગાવું

મારે ગીત મિલનનું ગાવું
હરદમ ઉરમાં કુટલું ગાવું
મારે ગીત હવે છે ગાવું.
પીણાંના છે તાર રૂદેક્ષ
ભિર્મિ છે—ના શબ્દ ઘટે—ના:
ચાંદ ભલે ને એની ચંદા—
આંખોથી દૂર રાખે:
તો યે ગીત હવે છે ગાવું
ઉરને ગીત બનાવી ગાવું
મારે ગીત મિલનનું ગાવું!

(રજનીકાન્ત દલાલ)

ને મળે પ્રિયા....

મીઠાશથી મારી પ્રિયા કને જતાં
કહેને તને આટલું ને મળે પ્રિયા:
'છે કેમ?' એવો યદિ પ્રશ્ન એનો,
'અને' મુઠ્ઠું છે મુખી,' એમ કહેને.
કાં આમાં શું કેંક અડીક છે યહી
જવાબ તો: 'મૃત્યુ યહુ છે એનું.'
ને 'શોકે' હૂએ હુસકાં ભરે તો
કહેને, હું કાલે નીકળીશ આવવા.

ભગીરથ મહેતા

[પુરાણા એક જમીન કાવ્ય ઉપરથી.]

★

જેમાં ગુરુભાવના અને શિષ્યધર્મનું રહસ્ય સમજાય છે

મ

હારી શેરીમાં પાડોશીને ત્યાં એક દીકરીનાં લગ્ન થયાનાં હતાં. બીત ઉપર લીંપણ અને ઘોળ કરવામાં આવ્યો હતો. દીકરીનો બાપ જે વણ માટીનાં ડોડીઆમાં રંગ પલાળા કાંઈક આજેખતા હતા. હું ત્યાં જઈ ચડ્યો. મને ચિત્ત કરવા હતું. મને ચિત્તનો શોખ શાળામાંથી હતો. એ તરફ લથ વધારે હતું. એક દર્શકત ખાસ પાદ છે. અશ્વિતના કુશીઆર છોકરા પાસે દાખલા મળ્યાથી લેતા. તેના બદલામાં તેને હું ચિત્તપોથીમાં માર કે કાગડો દોરી આપતો.

આજ પાડોશીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે દિવાલ ઉપર રંગથી ચિત્ર દેરવાની પ્રયત્ન કાશીય કરી. રામ નવિવર્માનાં ચિત્રોની ત્રણ ચાર કાપીઓ રંગ પુરીને ઠીક ઠીક ચિતરી. સાધનમાં રંગો, કંકડ, દળદર, ગળી, કાળી શાકી, ખડી, અને પીછીઓમાં હાતણના કુમાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પાડોશી ખુશી થયાં. તેમણે ન ધારેલ એવી મહેનત કરી મેં મિત્રો દોરી બીંતને લાજુમારી મને આનંદ અને આશ્ચર્ય બને થયાં. અને થયું કે મારાથી આવું થઈ શકે? આખી રાત દોરેલાં ચિત્રો આંખ સામે તપા કરવા લાગ્યાં. થણા માણસોએ જોયાં. અને તારીફ કરી, છાને પુણે એ તારીફ સંભળવાનું. મને મન થતું. મારા ગામના એક જાણીતા ચિત્રકાર અંબાસકર જોયી લગ્ન પ્રસંગે ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમણે એ ચિત્રો જોયાં. વખાણ્યાં. અને મેં દોષોં એવું અધીરાઈથી પાછળ જોવા રહી મેં જ કહી દીધું. પછી લાગ્યું કે કાંઈક ખીજએ હતું. હોત તો વધારે સારું થાત. પણ વિવેક-અવિવેકની બહુ કાળજી નહોતો રાખી શકતો, એટલે બહુ પરતાવે થયો નહિ.

તેમણે દોરેલાં રામ મહારામજીનાં ચિત્રો દરબારી કચેરીમાં મેં જોએલાં. તેમણે મને ઘેર બોલાવ્યો. મણા વધેધી, તે લીંપડી રહેતા. અવારનવાર પ્રસંગોપાત વળા આવતા. જે ત્રણ, દિવસ માટે આવેલા.

મારા પિતાને જાણખતા. મને જરાય નહિ. મને તેમણે કહ્યું. 'ફેટા ચિતરતાં શિખવું' હોય તો મારી સાથે આવ. હું શીખવી દઈશ. વાતચીત દરમીઆન મારા બધાં દર્શકોને જાણી લીધેલી. મેં જરા વિચાર કરી ધીરથી કહ્યું કે શીખવા તો આવું. થણ મને છે! પણ! જોજન વગેરેની વ્યવસ્થા ત્યાં કેવી રીતે થઈ શકે? એ તો હું છું ને? મારે ત્યાંજ રહેવાનું હોય ને. તારે એની ચિંતા જ નહિ સમજ્યોને?

હું મનમાં બધું સમજી ગયો. શુદ્ધ વાન પ્રરથની જોતી કલામાં જીવન ગાળતા હોવા જોઈએ. એમને એક શિષ્યની ખાસ જરૂર જણાઈ. અને એમનો અને મારો કુદરતે થોડા સુમેળ સાધી આવ્યો.

"તારી જિંદગી સુધારી દઈશ. મેં શીખવામાં મહેનત કરીશ, અને પૂર્ણ લક્ષ આપીશ તો. માફ કરેવું મને ઉતરું કે?"

હા જી, મળાને બદલે એની નીચે સુધી ઉતરી ગયું.

બીજા દિવસે પિતાની ખાતા લઈ શુરુ સાથે લીંપડી કલાનું શિક્ષણ લેવા ઉપડ્યો.

ચિતાજી આજા આપવામાં દીક્ષ કરતા નહિ. એમને ખોતી હતી જ કે લીટા તાણવામાં પૂર્ણ બલે પારંગત થઈ આવે.

એક સાંજે દસબાર માણસો મોક્ષ ઓરડામાં એકઠા થઈ, માતાજી સમક્ષ ભજન કિર્તન કરતા હતા ટોળાની મધ્યમાં મારા શુદ્ધ અંબાસકરભાઈ માતાજીના ફેટા સમક્ષ એકબીજા બની મળમળા જેવા થઈ જતા જોયા. આજુબાજુનાં માણસો તાળીઓ પાટી ધૂન લેતા હતા. ઓરડાને એક ખૂણે આ નવા પથને જાણવા હું પણ કુતૂહલથી મથી રહ્યો હતો. ક્યાં માતાજીનો આ નવો પંથ હશે? અને આ પંથવાસીઓને માટે આકોશમાં ક્યાં નવું ધામ જોવાયું હશે? એવા અનેક વિચારો મને આવી ગયા. સાર્થી આખર સુધીની બધી ક્રિયા જોઈ મેં જોઈ લીધી. આજ છતાં પણ મનની કુતૂહલતા

એ વાટકા દાળની બહુ સહેલાઈથી બરૂંદ પડતી. બપોરના વખતમાં કોઈ કોઈ વાર મને કહેતા. આરોગ્ય સાચવતું હોય. તો માણસે બહુજ આવીને ખાતુ, જોઈએ. અને અલ્પાહારી બનવું જોઈએ. ગુરુના આરોગ્યનો સિદ્ધાંત માગથી પાળી ચકાવ તેમ નથી. મને અલ્પાહારી બનાવવાના ઘણા આદર્શો રજુ કરી તેઓ વેદક શાસ્ત્રના દાખલા લાવીને કહેતા. પણ લીંબડી શહેરની નદીનું પાણી મને વધુ અનુકૂળ આવવાથી આદારનું પ્રમાણ ધાર્યા કરતાં વધારા જ માગ્યું. અને પછી તો ગુરુજી પણ માણસે જેટલો ખોરાક ખાવો? ક્યારે ખાવો? ને કેવી રીતે ખાવો એ વિગતોનું મથન કરવા લાગ્યા. અને છેવટે જમતી વખતે તેઓ સાયન્ડોશીક એક્સપેરીમેન્ટ કરી બતાવતા.

રોડલીનું બટકું લાગીને કેવી રીતે ચાવીને ખાતુ? તેમાં જેટલો સમય લગાડવો? એ બધી વિધિ કરીને દેખાડતા. એ એક્સપેરીમેન્ટ બાઈને મારી ધીરજ હવે તદ્દન ખૂટી ગઈ. એને ત્રીજે દિવસે લીંબડીમાં 'મહાજ્યોતી' નામ દત્તી મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આજે કેટલો એક્સપેરીમેન્ટ મારે કરી દેખાડવો અને ૧૭તે દિવસે ધર તરફ વિદાય લેવી. નાતમાં અમે પ્રેર-શબ્દ સામે જમવા બેઠા હતા.

ચોટીવારમાં 'હર, હર, મહાદેવ!'ના પ્રચંડ ગમન

બેઠી ઘોષ મંભગાયા. મણે બાહ્યરો બુદ્ધ ચલ્યા મેં પણ કમર દીલી કરી નાખી. અને અલ્પ સમયમાં હળવદીઆ કથીડ લાગવાનો આદાર કરી લીધો. ગુરુજીના લેચન ખુલી ગયાં. ઉપર ગુરુજીને મેં કહ્યું કે આ ગાળાના સેવનથી શરીરમાં સીધું લોહી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અતે જીવનમાં જોર તાઝમો આવી જાય છે. કશું જ બોલવા સિવાય હું અને ગુરુજી ઘેર પહોંચ્યા. સાયન્ડાજે સંતજનોના મંડળમાં પણ ગુરુજી બેચેન લાગ્યા. વળતે દિવસે ગુરુજીને સાર્ણીય પ્રલામ કરી ઘેર જવાની વિદાય માગી. ગુરુજી છેવટે પરગામ્ એમને લાગ્યું કે આ તો ઉપાયો. હવે શું થાય? પેલા રંગ મિશ્રજીના રહસ્યની કુચ્છી બતાવવાની તત્પરતા દેખાડી.

મેં કહ્યું હવે તો આપ આશીર્વાદ આપો એટલે પથે પડ્યું. આરોગ્યના રહસ્યની એક કુચ્છી આપી દીધી એટલે બધુંએ આવી મધું.

આખરે મારે રજુમ કરવું જોઈએ કે ગુરુજી એક પરમ બાકન અને નિખાલસ દિલના હતા. દરેક મહિનાની મારી સેવાની મહેનત તેમની આંખ આગળ ખડી થઈ. થોડાંક આંસુ ખરી પડતાં મેં જોયાં. હું પણ પગમાં પડી નખી પડ્યો. અને તેઓ મોટર સુધી મને વળાવવા આવ્યા. અમતી મોટરે તેઓ બોલ્યા કે હજી પણ રોકાઈ જા તો સારું.....

★

સાગરને

ગમે નહીં ગર્જન ઘોર તાહરાં
ઉંડાણ ના તું - ઉરમાં ડુબે મને
ગમે છ તારા ઉરની વિશાળતા
ઘડીક જો હું - ઉરમાં વસે કદી.

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

બિ

લાડી અને જખાદ ને કે શરીરના બાંધામાં
 ધણી રીતે મળતા આવે છે. છતાં બીજી ધણી રીતે
 જુદા પાડી શકાય છે. જે કે એટલું તો ચોક્કસ
 છે કે કાંઈ માણસ બિલાડીને જખાદ તો ન કહે અને
 એવી જ રીતે જખાદને કાંઈ બિલાડી ન કહે જખાદનું
 શરીર લાંબું અને ટુંકા પગવાળું હોય છે. તેને અણી-
 દાર મોં નાળ અને લાંબું માથું હોય છે આ બધું
 બિલાડીના લાંબા પગ ગોળ માથું અને જુદી મોં
 નાળથી તદન જુદું પડે છે. કારણ કે બંને પાણીનો
 જીવન બવાર જુદો છે એટલે તેઓના શરીરનો બાંધો
 પણ જુદો છે. બિલાડી શિકાર કરીને જ પેટ ભરે
 છે બપોરે જખાદ થોડો શિકાર પણ કરે છે અને
 ફળદ્રુપ સાથે વનરપતિનો પણ આશાર કરે છે. એટલે
 શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં તેના શરીરની રચના અને
 અનુકૂળ બની છે. બિલાડીના જખાદનું ટુંકાપણ એ
 બતાવી આપે છે કે તેને તરફલા અને છુટલા માટે
 કાંઈ મારતા શિકારને મજબૂત પકડવામાં લાઈ શકે
 પડે છે. અને જખાદનાં લાંબા અને નાળુક જખાં
 સાથે તેની ગદ્દીઓ પણ નળણી હોય છે અને ટુંકા
 પગોમાં પ્રમાણમાં મજબૂતવાળા ધણી ઓછા હોય છે.
 છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે બીજાં શિકારી
 પ્રાણીઓ કરતાં જખાદ ધણી રીતે ઝાઝી સામગ્રી
 વાળું પ્રાણી છે છતાં તે અમુક ચોક્કસ રીતે પોતાનો
 જીવન-નિર્વાહ મેળવવા માટે બરાબર પોતાનાં સાધનો
 ઉપયોગ કરે છે.

જખાદને ખોરાક મેળવવા માટે બહુ તીક્ષ્ણ નજર,
 મધે પારખવાની બહુ હિંમત સમજ અને અનાજ
 પારખવા માટે તીવ્ર ધાન હોય છે. વળી મોઢાં ઉપર
 જે મુઠના ખાલ હોય છે તેને તે બીલકુલ આગળ
 લાવી શકે છે અને એટલાજ પાછળ પણ લાઈ જઈ
 શકે છે આનું કારણ તો એટલું જ કે કાંઈ ખોરાકને
 પારખવા માટે પહેલાં તે ખાલ તેને અઘડાડીને
 તપાસી લે છે.

શિકારને હાથ કરવા જખાદ લગભગ બિલાડીની
 જ તરફીય અજમાવે છે. કાં તો તે છુપાઈને તરાપ
 માટે અથવા તો ઓઝીસો દબાવી દે છે અથવા
 લપાઈ લપાઈ ને નજીક પહોંચી તરાપ મારી શિકારને
 દમાવી દે છે. આમ કરવામાં તેના બિલાડીને મળતા
 આવતા પગ, નખો ઉપરના ઢાંકણ અને પુરેપુરા
 પાછળ ખેંચી શકાય એવા નહોતર પણ હોય છે.
 આ પ્રાણી પોતાના જીવનનો આધાર એકમાત્ર શિકાર
 ઉપર જ નથી રખતું. પણ ઉપર કહી ચકા તેમ
 વનરપતિનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે.
 આપણી જખાદ ભાગ્યે જ ખોરાક શોધવા ગાઢ ઉપર
 ચડે છે. કારણ કે તેના પગની બનાવટ જમીન ઉપર
 ચાલવા માટે જ બરાબર છે. જખાદ ખાસ કરીને
 પોતાના ટેંગા ઉપર ચાલે છે.

જે ખડું જખાદ કુદુરમ છે તેને બહુ સાદું
 દેખાઈ આવતી ગંધમંચી છે. જેમાં બહુ જાણીતું
 મંધમંચ ઉત્પન્ન કરે છે. કે જે ગંધધી તેનું નામ
 પડ્યું છે. અંગ્રેજીમાં જખાદનું નામ Civet પડ્યું છે
 એ એરબીક “ઝવટ” ઉપરથી આવ્યું હોય એમ
 દેખાય છે અને આપણું જખાદ નામ પણ એજ
 “ઝવટ” ઉપરથી આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અને
 જે સુવાસિત દ્રવ્ય તેઓ ગંધમંચીમાં પેદા કરે છે
 તેને “ઝવટ” દહેવામાં આવે છે. આ કુદુરમમાં ગંધ-
 મંચીની સગવડ જુદા જુદા લાકડામાં જુદી જુદી
 હોય છે. એટલું જ નહિ પણ એક જાતના નર માંદામાં
 પણ આ સગવડમાં ફેર પડે છે. આ મંચી લાંબી,
 પુંછાના મૂળ આગળ ઓઠવાણેલી છે. અને બહારથી
 ઝીણા બાલથી ઢંકાયેલી હોય છે.

આ મંચીની જખાદ નરમાં તેના અન્ય આગળ
 અને માદામાં તેની જનનેદ્રીય આગળ આવેલી માણસ
 પડે છે. એક બીજી મંચી પણ ઘણા આસપાસ આવેલી
 છે. જેમાં યતી ઓઠાણની વાસ એટલી બધી દુર્ગંધ-
 વાળી હોય છે કે ન પુછેા વાત. પણ તેની સુગંધ
 મંચીનું દ્રવ્ય બહુ સૂમધી પદાર્થ તરીકે અને કામો-
 તેજક દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. આ દ્રવ્યમાં

એમોનીયા, રસીન, ચરબી અને નસલી હડી ભય તેવું તેલ કે જેનાથી તેમાં સુગંધ આવે છે તેટલી ઓળે આવેલી હોય છે. આ મુલાયમ ગંધ પારખવા માટે બહુ તૈયાર નાક હોવું જરૂરી છે.

હિંદમાં આ મુરક મોટી જગાએ કે જે તેપાળ અને ઉત્તરમાં વસે છે તે પ્રાણીઓમાંથી મેળવવામાં આવે છે અને આપણી નાની જખાઈમાંથી પણ બહુ એકઠું કરવામાં આવે છે. આ મુરક મલખાર તરફ વસતા સાકસો મોખખું હોય તો આચરે દસ રૂપિયે તેથી સુધી ખરીદે છે. ખજારમાં જે મુરક મળે છે તે માખણ અને તેલના સેળમેળવાણું મળે છે કારણકે આવી મેળવણીથી તેવું વજન વધે છે. તાજા મારેલા જખાઈની અકચર ગંધી હોય તો તેની કિંમત ઘણી આપવામાં આવે છે. આ સુગંધી દ્રવ્યને ગંધીમાંથી સાધારણ રીતે નાના લાકડાના અમચાથી ઉમેડી લેવામાં આવે છે, જે પોતે ત્રીચીને પક્ષી અને શીરંગમાં નાની જખાઈને પાળેલી ભેઈ છે અને તેવું મુરક કેવી રીતે મેળું કરે છે તે પણ જોવું છે.

જખાઈ

આ પ્રાણી આપણી આસપાસ વસે છે અને રાજને વખતે પોતાની આખળીમાંથી બહાર આવે છે. આ આખળીની જખાઈ ઝાડોનાં મોટાં યાંત્રી પોલ, મોટી વાડો, જાડા જળાં અને ઘણી વખત પ્રાણી જખાઈની મટારમાં પણ હોય છે. ઘણી વખતે રાતને વખતે આ પ્રાણી વિજળીની રસ્તા ઉપરની જતી નીચે છવાત ખાવા હળી ભય છે. તે વખતે તેવું અવલોકન બરાબર થઈ શકે છે. પુખ્ત ઉંમરના જખાઈની લંબાઈ ત્રણ ફીટથી ઉપર હોય છે. એમાં પુછડીની લંબાઈ એક ફૂટ થાય છે જ્યારે વજનમાં તે છથી આઠ શેર તથા છે.

જખાઈનો રંગ રાખોડી હોય તેમાં તેના પંસા અને કાં ઉપર લાંબી કાળી લીંટીઓ હોય છે અને તે લીંટીઓ પાંખે ઉપર આવતાં થોડે ધણે અંશે ટપકામાં ફેરવાઈ ભય છે. ઘણી વખત ગરબ ઉપર

આડી લીંટીઓ આવે છે.

પંજાબ, સીંધ અને હિમાલયની તળેટીથી થયેલા દક્ષિણમાં કન્ચાકુમારી અને સિસોન સુધીના વિસ્તારમાં આ પ્રાણી વસે છે. હિંદમાં તેઓની પાંચ જાતો થાય છે જે તેના રંગરૂપ ઉપરથી ઓળખી શકાય છે. આપણી જખાઈની પુછડીએ કંપાઈ અને રાખોડી કાળા રંગની જોળ વીંટીઓ હોય છે જ્યારે તેઓ ફંવાટી બદલે છે ત્યારે તેની જુની ફંવાટી કાં અને બટકી ભય તેવી ચળકાટ વિનાની થઈ ભય છે. અને સાપ્ટેમ્બર મહિનામાં તેઓ શિયાણું લાંબી અને સંવાળી ફંવાટીવાળાં થઈ ભય છે.

તેઓ વૃક્ષ ઉપર બહુ સહેલાઈથી ચડી શકે છે. અને તેની ઉપર રહેવાનું પસંદ કરે છે. સાધારણ રીતે તેઓ ખોરાક ઉંદર, મરોળાં, નાનાં પંખી અને છવાત હોય છે છતાં જે મુરખા ખડો તોડી માર જવાનું બની શકે તો મુરખાના નાથ કરવાનું મુકાદ્દા નથી. આ સિવાય ફૂળોમાં મોર, અને ઘાંભાણ અને ચીજાઈ પણ ખુશીથી આરામે છે. જો તેવું નાનું ભય પાળા મોટું કહ્યું હોય તો બહુ ભયનું દર્શી ભય છે અને ઉપર જખાઈનાં મુજબ મુરક પણ સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે.

જખાઈ વરસનાં કોઈપણ મહિનામાં ભયમાં આવે છે એ ઉપરથી તેનો કોઈ ચોક્કસ પ્રજનન કાળ છે એમ નહીં કરી શકાતું નથી. કોઈ એતરમાં નીક પાસે કે વૃક્ષના મુગમાં કે પથ્થર નીચે ખાત ખોદી તેને છોડે જોળ આખળી બનાવી તેમાં ભયમાં આવે છે. આ પ્રાણી ભેડીમાં જાયે જોવામાં આવે છે એટલે ભયમાંની સંભાળ માંદા જ રાખતી દશે એમ સમજાય છે. ચારે કે પાંચ ભયમાં એક વોલંજમાં હોય છે.

વણીયર

વણીયર સૌરાષ્ટ્રમાં થતાં હોય એમ મારા ભયવામાં હળુ સુધી આવ્યું નથી. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત, ઈંદર પાલનપુર, દાંતા, આણુ વગેરે સ્થળોએ જોવામાં આવે છે.

આ પ્રાણી લાંબા કંક કાળા અથવા કથ્થાઇ કાળા રંગના ખાલવાળું હોય છે. તેના ખાલની અંદર રહેલી ફેવાડીના રંગ સફેદ પીળા અથવા પીળા હોય છે. જે રંગ તેના લાંબા સિંધાળુ ખાલનીએ દંડાએલા રહે છે. આંખોની સફેદ રાધા હોય છે અને કાંઈ કાંઈ વખત આંખ ઉપર પશુ આવા રાધા ભેગામાં આવે છે. ત્યારે નાકની બંને બાજુ પશુ આવા રાધા નજરે ચડે છે.

તેનું ચરીર જે શીટ લાંબું અને યુંઝડી પણ એટલી જ લંબાઈની હોય છે ત્યારે વજનમાં તે ૭ થી ૮૫ શેર માપ છે.

વણીયરનું બીજું નામ તારી બીલાડી પણ છે. તેના વસવાટ વનમાં સાધારણ રીતે હોય છે. તેઓ જુદા ઉપર જ રહેવામાં માને છે, અને દિવસના ગામમાં તેની ધરામાં અથવા તો ચોસમાં ગોળ ગ્રંથું વળો બેસી રહે છે. ગામમાં અને શહેરની આંખાવાડી અને તાર કે નારીએરી ઉપર તેની ખાસ બેઠક હોય છે. ધણી વણીયર અત્યારે તેઓની આ વૃદ્ધ ઉપરના વસવાટની ખાસીયતને બૂલી ર્યા છે અને માણસના વસવાટ નજીક આવી વસે છે. જેમાં મોટાં શહેરની મંથમાં પણ તેઓએ અડા જમાવી રીધા છે અને તે અડા ખંપર, જુના અવાડ મેઠા અને મટરાની અંદર કંઈ

છે. રાતના ખોરાકની શોધમાં નીકળે જે વખતે વૃદ્ધ ઉપર અને જમીન ઉપર બધે આંટા મારે એમાં ધંખી, નાનાં ચોપગાં, અને ફળો શોધી લઈ ખાય છે. પણ જેઓએ આપણો સહવાસ સાધ્યો છે તેઓ ઉંદર, ઉંદરડો, અને એવાં પ્રાણી ઉપર કંક દાખ મારતાં શીખી નળ છે કારણ કે તેઓએ પણ આપણી સાથે જ વસવાનું પસંદ કર્યું છે. આમાં કપારક પાળેલાં મુરખાં ઉપર પણ નજર નાખી શકે છે. અને વાડીઓ પણ વેટે છે. આ સિવાય આ પ્રાણી તાર ઉપર ચડી તારી એકઠી કરવા બાધિલાં હોયડાંની મુલાકાત લઈ તેમાં એકઠો થયેલાં મીઠો રસ બહુ સ્વાદ્ય પી શકે છે. આ પ્રાણી પણ નાનપણથી ગાખું હોય તો બહુ હેતાળ બને છે.

વણીયર કાંઈ પણ ઝાનુમાં થકની પોલ, પાણીની ઝીંગડોમાં એક વીંધાંજીમાં તણ કે ચાર બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

ચરીરના બાધામાં વણીયર જમાડથી જુદા પ્રાટના પચ્છી ઝોળખાઈ આવે છે. તેના પગ કુંકા હોય છે. તળીયા ઉપર આવે છે, જુદા ઉપર બહુ આસાનીથી ચડી જઈ શકે છે, તે માટે તેના પગનાં તળીયાં સાવ ખાલ વિનાનાં હોય છે.

✱

પાંદડીઓ

૧

મધ્યે મુડી સમાણું હેયું, કંઈ દર્દ તેમાં પુરું,
છતાં નવ સમાણું ગદગદિત કંઠમાંથી વસ્યું,
રખે ટપકી લાય-દુઃખ કંઈ કીકીમાંથી બચ્યું,
દ્રવ્યજ અહ તોય કે સુપત આસનિઃઆસમાં
હળી જીવન પૂળમાં વિમલ વેલ તું, આહ ના,
કુલો મહકતાં હરો, મહકતી જરી વેદના ?

૨

‘ના, ના,’ કીધું ત્યમ છતાંય છીંધું તો,
ને તેજ આજ લઈ બહુ ? ભલે લઈ લે,
કંચે ન રોષ; અફસોસ જ એટલો કે,
તાડું ન તેથી વટનું વખતું કયું ચે,
ને માડું તો જનું-ગયું, અહ કેટલું ચે !
ઉચેન્દ્ર પંઠયા

યુગદર્શન :

(તંત્રી, પગમાનંદ કુંવરજી કાપડોઆ; પ્ર. વ્યવસ્થાપક, યો. ભો. ફર, યોધા રદીટ, કોટ, મુંબઈ-૧; વાર્ષિક લઘુભાગ ૩. આઠ)

‘જન્મભૂમિ’ સંસ્થા તરફથી પંદરમી ઑગસ્ટે થયેલ આ માસિકને આવકાર આપતા ધર્મે આનંદ થાય છે. અમને મળેલા બે અંકોની સામગ્રી પરથી જણાય છે કે કવિતા, અંશાવલોકન, ગદ્ય-કારણ, અર્થકારણ, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, કળા, વિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, સમાજશાસ્ત્ર એમ શક્ય તેટલા વિષયોને તેમાં સમાસ આપવામાં આવ્યો છે. બાગવતે સંજોગોને બળે તેની મિશ્રબાંધિત રાજકીય મુક્તિ તો મળી, પણ સ્વરાજને સુરાજ્ય બતાવવાનો તેમજ દેશનો તાકાત, સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો બાળ્ય પુરુષાર્થ તો હવે જ આરંભાય છે, એ સંજોગોમાં પ્રજાનું મનોદારિદ્ર્ય ટાળે અને તેને એ નયન-પુરુષાર્થને તે મદદગાર બને એ રીતે જીવે, ધરે ને દારે એવા લેખકો અને એવા સામયિકોની વ્યથારે પહેલાં ક્યારેય ન હતી એટલી મેટી જરૂર જિંદગી ધરે છે. આ કાર્ય આ માસિક બાળવશે એવા આશા તેનું તંત્રીપદ રા. પરમાનંદ કાપડીઆ જેવા યુગમજાને ઝોજાબનારા અને સ્વાસ્થ્ય રીતે વિચારી અને કરેલ કલમે લખી શકનારા લાવનારાઓ સમજાવે સોંપાયું છે તે પરથી અવશ્ય બંધાય છે. પહેલા બે અંકોમાં રા. કાપડીઆ લેખકો તરીકે અનેક પ્રતિષ્ઠિત નામો બતાવી શક્યા છે. અલબત્ત સત્ત્વની દૃષ્ટિએ માસિકને હજુ વધુ સમૃદ્ધ બનાવવાનું રહે છે જ. જો આ સફળ કામળ, સાફ છપાઈ અને ઠર અંકમાં આવતું કોઈ પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારનું ત્રિગૂણી મિત્ર માસિકને નવનરંજક બતાવે એવાં છે. અમે આ માસિકને શિવાસ્તે પંચાન : હરીએ છીએ.

સમસંવેદન

[લે. ઉમાશંકર નેપો: પ્ર. જીવન સાહિત્ય મંદિર, માંધી રસ્તો; અમદાવાદ મુદ્રણ ત્રણ રૂપિયા]

પોતાનાં વ્યાખ્યાનો અને આધુનિકતાથી દશ ચૂંટી કાઢી રા. ઉમાશંકરે આ પુસ્તકમાં ગ્રંથસ્થ કર્યો છે. દશ લેખો અભ્યાસક વૃત્તિથી લખાયેલા હોઈ ઉત્તમ પ્રતિભા અભ્યાસકૃષ્ણ સાહિત્ય નિબંધો બન્યા છે. આપણા એ પ્રકારના સાહિત્યમાં એ કારણે એ કીમતી ઉમેરો કરે છે.

પહેલા ત્રણ લેખ કવિતા સંબંધી વિચારણાના છે અને બાકીના સાતમાંથી પાંચ જૂનાનવા ગુજરાતી કવિઓ ને તેમની કવિતા પર છે. એટલે આ સંગ્રહને વિશે તેની એક નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા તરીકે એમ કહી શકાય કે તે આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના એક અગ્રસર સમૂહ કરેલો કાવ્ય વિચાર અને ગુજર કવિતાનું અધ્યયન રજૂ કરે છે, કવિતા સિવાયના જે બે લેખ-એક કાકા કાલેલકર પરનો ને બીજો ‘લોપામુદ્રા’ પરનો-છે, તેમાંય કાકા કાલેલકર પરના લેખમાં રા. ઉમાશંકરે કાકા સાહેબના કવિત્વનો પરિચય કરાવવા ધાધુ છે. અને નાટકને કાવ્ય ત્રણી પ્રાચીન ભારતીય દૃષ્ટિની જોખ લો તો તો ‘લોપામુદ્રા’વાળો લેખ પણ આ બધા લેખો સાથે ક્યાં એક પંચતમા બેઠો એવા વાધાને અર્પી મૂક કરે.

સંગ્રહનો નામઘટા પ્રથમ લેખ ‘સમસંવેદન’ રજાગિવરામ સુવર્ણચંદ્રકના પ્રતિમણીતા તરીકે રા. ઉમાશંકરે આપેલ વ્યાખ્યાન છે. સર્વાંશ માનવની સરજત હોવાને કારણે અન્ય કલાઓથી જુદી પડતી કવિતાનું સ્વરૂપ, એનું વાદન શબ્દ અને વાદનની શક્તિ અને મર્યાદાની ચર્ચા કરી ગ. ઉમાશંકરે એમાં સિદ્ધ મ્યુ કે જે કવિના સમ્પન્ન હેતુમાં વજ અને અર્થપ્રાપ્તિ કરના સમસંવેદનની ખૂબ જ વિશેષ હોય છે. આ ‘સમસંવેદન’ એટલે ‘સહસંવેદન’ને માટે રા. ઉમાશંકરે ચોંટાડેલો પર્ચો.

કવિતા સંબંધી બીજો લેખ છે ‘સોનેટ’ એમાં એ વિદેશી કાવ્ય પ્રકારની ઉત્પત્તિ, એના રેશી પર્ચા, એના પ્રાણપ્રદ આતર લક્ષણો કે જરૂરત, અને પંક્તિસંખ્યા, પંક્તિાવભાગ, પંક્તિમાન અને પ્રાસશંકલતા જેવી એના બહિરંગની એવી સમસંવેદન અને સંજીવન ચર્ચા રા. ઉમાશંકરે કરી છે કે સોનેટ વિશે આપણે ત્યાં સૌથી અભ્યાસકૃષ્ણ અને લગભગ છેલ્લા શબ્દ જેવા નિબંધ એને કહેવાયો. એના પછી એવા જેવી રહે વિદ્યાર્થીઓને કે અભ્યાસીઓને માત્ર ખબરદારની સોનેટ-અર્થ સોનેટના બહિરંગના ખબરદારના સનાતનો આમલનો સમગ્ર પ્રતિપક્ષ ઉમાશંકરના આ નિબંધમાં આવી જતો અભ્યાસીઓને જણાયો. ઉમાશંકરે કરેલી પ્રાસ-ચર્ચા એમાં મુખવાન છે.

એવો જ મહત્વવાન લેખ છે 'કવિતા અને પ્રગતિ-
તિફત' કવિતા અને પ્રગતિચીલતાનાં સંબંધની
ચર્ચાચર્ચા જે રેખા આપણે ત્યાં ખૂબ ચર્ચા કરી
તે વખતે લખાયેલો એ લેખ એ સંબંધમાં ઉમા-
શંકરનું મત્તવ્ય ત્રિશદ્ધતાથી રજૂ કરે છે. કવિતાએ
આત્મનિષ્ઠ હોવા ઉપરાંત જીવનનિષ્ઠ હોવું જોઈએ.
કવિના સર્જનને સામાજિક કૃત્ય ગણી તેની સમાજ-
હિતથી તપાસ થવી પડે. કાવ્યના આસ્વાદ માટે
'અર્ચિના સંવિત' થવી જોઈએ અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં
જીવન સાથે જોડાયેલું વિસ્તાર હોય તો એવી સંવિત'
થવી જોઈએ અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં જીવન સાથે જોડાયેલું
વિસ્તાર હોય તો એવી સંવિત' થવાની જ નહિ. આમ
પોતાનો અભિપ્રાય કહી પછી ઉમાશંકરે પ્રગતિવાદનાં
મુખ્ય લક્ષણો ગણાવ્યા છે. પ્રગતિવાદને અકલિતવત્તું
મૌરવતા મંજુર નથી પ્રગતિવાદ માન્યતા પ્રાથમિક
લક્ષણો કોઈ વ્યક્તિ યોગ્ય ન રહે એની ખાસ
ફીકર રાખે છે; પ્રગતિવાદ જૂતકાળથી વિચ્છેદ કરવાનું
ફરમાવતો જ નથી; કવિનું કાવ્ય, એ કવિનું છે તેથી,
સૌંદર્યમંદિત તો હોવાનું જ, પણ તેણે 'ચિત્ત' ને
પણ ઉપાસનું જોઈએ એવો આગ્રહ પ્રગતિવાદ રાખે
છે; અને અનુભવનું નાદિન્યથા યજ્ઞવલ્ક્ય પ્રગતિવાદ
નવાં ભાવપ્રતીકો શોધવાનું કહે છે: આમ પ્રગતિવાદ શું
છે તે શું નથી તે ય. ઉમાશંકરે સારી રીતે બતાવી
આપ્યું છે અને તે સંબંધી કેટલાક ચાલુ ભગોનું
નિરૂપણ પણ કર્યું છે. પ્રગતિવાદનાં લક્ષણો પણ
તે જણે છે. તેથી જ તેમણે વાસ્તવિકતા ખાતર
વાસ્તવિકતાના આગ્રહને 'કલા ખાતર કલા'ના વાદ
કરતાં 'ભાગ્યે જ વધારે ઈચ્છવા જેવો' ગણ્યો છે અને
પ્રગતિવાદ પર શ્રદ્ધા ધરાવતા કવિને પણ પોતાની
સર્જનશક્તિને વાદમુક્ત રાખવાની હિંતા સમજાવી
છે. આ લેખમાં ગુજરાતી કવિઓની પ્રગતિકતાનો
અંક કાઢવાનો જે પ્રયાસ તેમણે કર્યો છે તે પણ
ખ્યાન એવો તેવો છે. એ સંબંધમાં એમનો આ
અભિપ્રાય વિચારવા જેવો છે: 'પૂર્વપક્ષિમતી સંસ્કૃ-
તિઓના દૃષ્ટાંતો'નું યથાર્થ રસમય દર્શન કરવાની
જેમનામાં શક્તિ ન હતી એવા અ (!)-કવિ દલપત
નર્મદને તેનું દર્શન હતું, બ્યારે એનું વર્ણન કરવાની

શક્તિવાળા પાછળના 'કવિ'ઓને એનું દર્શન જ હોય
એમ લાગતું નથી. અહીં 'જ'કાર જરા વધુ પડતો
છે એમ કહ્યો ને જ્ઞાનાલાલની કેટલીક કવિતા બોતાં
અભ્યાસીઓને લાગશે ખરું.

કૃતિઓ ને કવિઓ પરના અભ્યાસલેખો ઉમા-
શંકરનું સમસંવેદન બતાવનારા હોઈ પહેલા લેખની
સાથે એમનો પણ આ સંગ્રહને સાર્થનામ કરાવવામાં
સારો ફાળો મળ્યો. 'વસંત વિદ્યાસનું રસદર્શન'માં
'વસંતવિદ્યાસ'ની વસ્તુસંકલના, એના કર્તા, એમાંનું
પ્રતિવર્ણન અને એની રસનિબંધિત એ બધા વિશે
રસદર્શી સમાલોચના છે. 'ગરવો જ્ઞાનનો વડો'માં
મખાલાની સમન્વયપ્રવૃત્તિમાં અખાતું રમાયું, એનું
જીવન, એના પર પુરોગ મીંગાની અસર, એની કવિતા,
એની બાધા અને એનો સદેશ, એ બધા મુદ્દાઓનું
વિવેચન છે. 'રુખામ્બા'માં હરગોવિંદ પ્રેમશંકરની
કવિતાનો સહૃદયતાથી અપાણેનો પરિચય છે. 'અર્ધા'
સહોત્રે દેશવટો'માં બાલાશંકરના 'કલાન્ત કવિ' નામક
કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનના પ્રતિહાસ, કર્તા, રાક-
નિષ્કર્ષ, આદિ વિશે મખી, 'કલાન્ત'ની 'કામ
નાદમયત કવિતા'નો તથા તેને સાચી રીતે સમજવામાં
અપ લાગે તેવો તે કવિના દર્શન વિશેષનો દ્રોતક
પરિચય કરાવી, ઉમાશંકરે 'કલાન્ત'ની મસ્તી, એમની
રચયતા અને એમની 'શબ્દસંઘર્ષમાધુર્યો' પરત્વે
પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. 'નરસિંહરાવ કવિ'માં
તેમણે નરસિંહરાવનું કવિ તરિકે જે ઉત્તમ પ્રદાન છે
તેને રસમત તથા કૃતમતાપૂર્વક બતાવી આપ્યું છે.
'કાકાસાહેબની કવિતા'માં 'જીવનનો આનંદ', 'લોક-
માતા', 'સ્મરણયાત્રા', 'હિમાલયનો પ્રવાસ'ને જોતરાવી
દીવાલો' જેવી કાકા કાલેલકરની કૃતિઓમાં સર્જક
કવ્યના વિહાર અને રસવત્તાને લીધે આવતા કાવ્ય-
ચુલ્બો, કાકા કાલેલકરની જીવનદર્શિતા અને એમની
ચેલીનો એનાં મુખ્ય લક્ષણો ને તેનાં પ્રેરણામૂળની
વિચારણા સાથે સોઢાકરણ પરિચય ઉમાશંકરે
કરાવ્યો છે.

આ બધા લેખોમાં સમસંવેદક ઉમાશંકરનું યાવ

છે તેવું દર્શન વિવેચક ઉમાશકરનું પણ થાય છે 'વસત વિલાસ' દરજોવિદ પ્રેમચક્ર આલાસકર અને અખાને તેમના સમસવેદનોના લાભ વિશેષ મળ્યો છે, જ્યારે નરસિંહરાવ પરના લેખમાં એમના વિવેચકત્વે નરસિંહરાવની કવિમયોદ્ધાઓ તાગવી ખતાવી નિષ્ક્રિય ઉમ્મ્યાયો છે કે નરસિંહરાવની કવિતાનું મૂલ્ય ભૈતિકાસિક દૃષ્ટિએ જ રહેશે

'દોષામુદ્રા' તો પ્રથમવિવેચક ઉમાશકરનો જ લેખ છે એમાં મુનશીના એ નાટકનાં વસ્તુ અને ભાવનાનું ઝીણવટથી પૃથ્થકરણ કરી મુનશીનું લક્ષ્ય વર્ણવ્યું અને હોય તો એને ઉમાના અકસ્માત મૃત્યુથી મદદ નહિ પણ હાનિ થઈ છે એ ખતાવી નાટકના વેદમણીને વાતારણની રાત્ર્યાંબની સકા વ્યક્ત કરી વિગતીય આકર્ષણને નાટકમાં અપાયેલા વધુ પડતા મદલની દીકા કરી, મુનશીની નાટ્યલક્ષને અભિ આપવા છતાં નાટક માટે રા ઉમાશકરે પોતાનો અભિપ્રાય શેકેડો પગખાવ્યો છે કે એ નાટ્યાત્મકને બદલે નાટકિયું વિશેષ થઈ ગયું છે અને એ રીતે તેમણે તેમાં મુનશીની શકિત અને મર્યાદાઓ ઉભામનું સાચું દર્શન કર્યું કરાવ્યું છે

ગા ઉમાશકર પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે 'બધા જ (લેખો) મોડેવ તે અશે અધ્યયનરૂપે યોગ્ય છે એ વાત સાચી છે બધા લેખો એમની અધ્યયન શીલતા મોટા પ્રમાણમાં દેખાડી આપે છે વ્યાખ્યાન-માટે કાંઈ વિષય લીધો કે આમુખ લખવા માટે એવું કાંઈ પ્રસ્તુત મળ્યું તો તેના વિશે શક્ય તેટલો પૂરો અભ્યાસ કરી લઈ તેને પોતાના મતબ્ધ સાથે રણુ કરી દેવાની રા ઉમાશકરની જ્ઞાતિનું એ કારણ છે 'વસત વિલાસ' પર લખ્યું છે તો આપણા પ્રાચીન કાવ્યો પર અને તેમાંના પ્રકૃતિ નિરૂપણની ચર્ચા કરતા પશ્ચિમના અને ભારતના સાહિત્યમાં થયેલા પ્રકૃતિ નિરૂપણ પર જે કહી શકાય તે એમણે સહે પર્માં કહી નાખવાની તક લીધી છે અખા વિશે બોલવાનું હતું તો ત્યાં મધ્યકાલના સતો ને જાનીઓ અને સત કવિઓની નિરૂપણ અને સચણની ઉપાસના

ના સમન્વયની પ્રવૃત્તિને તેમણે અવલોકી લીધી છે રા દરજોવિદ પ્રેમચક્રના રૂપાલ્પતાના અનુભવ વિશે લખ્યું પ્રથમ મધ્ય તો એ બદલે ઉમર અધ્યામની રૂપાલ્પતા, કિટલીરાગનો એના અનુભવ એ અનુભવમાં વ્યક્ત થતો દિલસુરી કે અનુદયિ અને તેને માટેની જવાબદારી, અને રૂપાલ્પતાની પુરોષીયન ભોક્ત્રિયતા, એ સર્વે બાબતોની ચર્ચા કરી પોતાના એ સબધી અભ્યાસ ઉમર કરે વાચકો આગળ ધરી લીધો છે, આલાસકર વિશે લખવાનું થયું તો આલાસકરની કવિતા છાપવાની વાતો અથવા યોદ્ધાક એટલા કરનારાઓને વિશે તેમણે લખ્યું, આલાસકરની કવિતાના પુરોગામી વિવેચકોનાં મતભેદોની તેમણે ખચર લીધી અને આલાસકરના સાકર વદાને અને સૂરીગદનો પરિચય વાંચકોને મગી આપ્યો કાકાસાહેબના કવિપણને માટે વાત કરતા એમના કેળવણીકારપણાનો ય ઉત્તેજ આપી જ તેમણે ક્યો છે, અને કેળવણીકાર અને કવિ કાલેન્ડર તેમની કંઈ કંઈ કૃતિઓમાં દેખાય છે તથા તેમની શૈલીનાં પ્રેરણામૂળ ક્યાંથી આવે છે તેની પણ પૂરી વાત તેમણે કરી લીધી છે નરસિંહરાવની કવિતાની જ વાત કરવી છે, ત્યાં પણ નરસિંહરાવની છતર વાક્યપ સેવાનો પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે તે પણ તેમની આ જ્ઞાતિને અને અધ્યેતા-પ્રકૃતિને જ લીધે સેનેટ' માં પણ એ જ જ્ઞાતિ કામ કરી રહી છે એમાં પ્રાસ માટે બોલવાની તક મળી તો તેને વિશે લગભગ પૂરી ચર્ચા કરી નાખી છે આ બધું ઉમાશકરની બહુ જ્ઞાતા, અશેષ નિરૂપણને આગ્રહ અને તે માટે જરૂરી એવી શ્રમસહિષ્ણુતા વિપુલ પ્રમાણમાં દેખાડી આપે છે

જે અભિપ્રાયો કવિતા, કવિઓ ને કૃતિઓ વિશે ઉમાશકરે આ લેખોમાં વ્યક્ત કર્યા છે તે સાહિત્યના મૂળ તરવોની એમની પકડ અથવા સાહિત્યને મૂલ્ય વાની એમની કસોટી કેટલી સાચી અને સજીન છે તે પણ ખતાવી આપે છે સર્જક સમસવેદનો જ અપેક્ષા હોય એમ સિદ્ધ કરવામાં, કવિતાને માટે અનનિષ્ઠાની ધષ્ટતા તથા કવિને માટે વાદોમાયી

સુકિતની જરૂર પ્રતિપાદવર્તિ, પ્રાસને કવિતામાં હૃદયી ભાવે મહત્વ ન આપવામાં, સોનેટના અદ્વિતીય કંઠો અંતરંગ પર ભાર મુકવામાં, પૂર્વપશ્ચિમના રસ-વિચાર, રસનિરૂપણ તથા પ્રકૃતિ નિરૂપણનો ભેદ તારવી બતાવી 'વસંતવિલાસ'માંના પ્રકૃતિનિરૂપણ તથા રસનિરૂપણનો ખુલાસો આપવામાં, અખાને કેવિ કરાવવામાં, 'ક્લાન્ત'ને ગદ્ય સહીના હિતગ્ર-ધના એક ખરા 'કવિ' સિદ્ધ કરવામાં, નરસિંહ-રાવની કવિતાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ મૂલ્યની ગણવામાં, કાકાસાહેબને કેવિ કહેવામાં એને મુનચી-કૃત 'લોપામુદ્રા'ને નાટકિયા કૃતિ કહેવામાં હિમા-ચંકરે સૌહાર્દના સાચા મૂલ્યોને પાયારૂપ તરંગે પર જ કેવો ભાર મૂક્યો છે એ બોલું અવગુરુ નથી.

બધા લેખો એ પણ બતાવી આપે છે કે હિમા-ચંકરે ભાષાને સફાઈદાર બનાવવાનો સમાન આવાસ તેમાં કર્યો નથી, એમને અહીં તો પોતાના અભ્યાસ અને અભિપ્રાયોને જ વાંચનારાઓ આગળ ધરી દેવા છે. એમને, એ વારંવાર વાપરે છે તે પ્રયોગ વાપરીએ તો, મમમમ સાથે કામ છે, ટપ્ ટપ્ સાથે નહિ. વક્તવ્યને વિશદતાથી રજૂ કરવા પૂરતો જ ભાષાનો આ લેખોમાં એમને ખપ હતો. અને એ બાજતમાં કહેવું પડ્યું કે એમને ક્યારેય કોઈ ગદ્યની તાજી પહોં સોપ એવું દેખાતું નથી, અને વક્તવ્યને પૂરી વિશદતાથી એમનું ગદ્ય રજૂ કરી મળે છે, લેખકને બોલતા સાંભળતા હોય એવું લાગે છે.

મણિલાલ વિચારધારા

[સં. ધીરુભાઈ ઠાકર; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાલય, અમદાવાદ; મૂળ સામગ્રી રૂપિયા.]

મણિલાલ નરુભાઈ દિવેલી આપણા પશ્ચિમ-યુગના પ્રથમ પંક્તિના મહારથી, સમર્થ નિર્મલકાર અને બલિષ્ઠ ગદ્યના લેખક છે. અર્વાચીન ગુજરાતની વિચારપ્રવૃત્તિના પ્રતિકાસમાં એમનું સ્થાન નિશ્ચિત છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રથમ દર્શને એનાથી અંગ્રજી જમ પાંચમાભિમુખી બનેલા ગદ્ય સહીના આપણા

સુધારકોની પ્રવૃત્તિ અને તેમના ઉદ્દગારોના પ્રત્યાધારે મણિલાલને ગુનેગારના પાંજરામાં મૂકાયેલા ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિષ્કાર્યત વકીલ બનાવી દીધા હતા. આ કારણે સુધારાશક્તિ અને શિયતિમુક્ત સંસ્કૃત ગણાઈ ગયેલા પણ વસ્તુતઃ તેવા નહિ એવા મણિલાલે ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજ-સુધારો, કેળવણી, રાજકારણ અને સાહિત્યને, એટલે કે સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ચર્ચાતા અને તે પર પોતાનો અધિકારી અભિપ્રાય આપતા જે સંખ્યા-બંધ લેખો 'પ્રિયવદા' અને 'સુદર્શન' માસિકામાં પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં લખેલા તેનો જૂદાસંગ્રહ 'સુદર્શનગદ્યાવલિ' ધણી સમયથી કુખ્યાપ્ય બની ગયો છે. ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિસેવા બજાવી બનારા એ લેખો, તેમાંની વિચારધારાઓને મદદ, અને તેના કરનાં વિશેષ તો તે જે પકવ અને ઉત્કટ ગદ્યમાં લખાયા છે તેના અગ્રણ્યતા સવર સાથે, આજની યુગીના ગ્રિહાસુઓ અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને સુલભ અને પ્રાપ્ય કરી દેવા બોલતા હતા.

એ ઉપરોક્ત કાર્ય ગુજરાત વિદ્યાલયએ આ ગ્રંથ તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરીને સુંદર રીતે બજાવ્યું છે. તેને માટે મણિલાલ પર જહનનિર્મલકાર તૈયાર કરી રહેલા ડો. ધીરુભાઈ ઠાકરની તેણે પસંદગી કરી તે ઉચિત જ થયું છે. રા. ઠાકરે મણિલાલના લેખો 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માંથી તેમજ 'સુદર્શન' ને 'પ્રિયવદા' ની કૃષ્ણભાષાથી વાંચી બધા તેમાંથી મણિલાલનું હિતમ પ્રદાન ગણાવ તેવા ૭૫ લેખોની અગ્ર ચૂંટણી કરી છે. આખી 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'નું પુનઃમુદ્રણ અત્યા-રના સંજોગોમાં અત્યંત ખર્ચાળ થઈ પડે, તેમજ ને સંજોગોમાં મણિલાલને પ્રતિકારકને ખંદનાત્મક વલણે લેવું પડ્યું હતું તે હવે કાલઘટક થઈ ગયા હોવાથી કેટલોક ભાગ એમાંથી જતો કરવો જરૂરી ગણાય, તેથી આવી ચૂંટણી કરી છે. બધા લેખોને 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'ની વ્યવસ્થાને અનુસરી પર્થ, શુદ્ધ, રાજ્ય અને સાહિત્ય એ ચાર વિભાગમાં વહેંચી

ગાખવામાં આવ્યા છે મજિલાસના
'નારી પ્રતિષ્ઠા' 'અભ્યાસ' અને 'પુર'
અને પશ્ચિમ' એ ત્રણ સભ્ય લેખો
મથ વિસ્તાર ભયે આ સંગ્રહમાં રથાન
પામી શક્યા નથી, પણ તે આના
અનુગામી સંગ્રહરૂપે ગુજરાત વિદ્યાસભા
પ્રગટ કરનાર છે એમ જાણ્યું છે.

બધા લેખો મજિલાસનું અદ્વિત
સિદ્ધાન્તના અવોમીન પુરસ્કર્તા કે ભાષ્ય-
કર તરીકે, સ્વદેશ વર્તસલ અને સ્વધર્મ
વર્તસલ પ્રગટકર્યાણુ-વિચારક તરીકે,
પોતાના જમાનાના શૈક્ષણિક કે સરકાર
શિક્ષક તરીકે, સાદિત્ય વિવેચક તરીકે એમ
જુદા જુદા પાસાંમા સાડુ દર્શન કરાવે
છે. નિમ્નધકાર અને મલરનામી તરોફની
એમની શકિતનો પણ પ્રતીતિજનક
પરિચય એ કરાવશે. મજિલાસના લેખોના
એવા અભ્યાસને મદદગાર થવા મજિલાસ-
ની વિચાર સરણી, તેની પૂર્વજૂમિકા
અને પશ્ચાદજૂમિકા તથા મલકાર અને
નિમ્નધકાર મજિલાસની સિદ્ધિ એ
સર્વનો સારો પરિચય કરાવતો ઉપોદધાત
આમળ જોડીને તથા પાછળ ટિપ્પણો
મૂકોને સ પાદકે પુરતકની ઉપયોગિતા
વધારી આપી છે.

આવા ઉપયોગી પ્રકાશનને ગુજ-
રાતનો સકળ આવકાર થરે છે.

આપના ધંધાની
જરૂરીઆત અને
મદદ મારે
આ છે
અમારી આંતરિક
કાર્યરચના

વલોક અને ડીઝાઇન મારે

પ્રત્યાગ

પ્રોફેસર ગુડીઓ

વિ. એ. સ. ગુજરાત વિદ્યાસભા, મહિસવા

ભૂતકાળ વિષેના પશ્ચાત્તાપ આવે ત્યારે નહિ, ભવિષ્યની મહેતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે, માણસે સાચી દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું ગણાય.

★

શરીર કાગ કરતું હોય. મન એકદમ શાંત હોય. આત્મા નિર્મળ જળસરોવર જેમ પ્રસન્ન હોય. આ સ્થિતિ મેળવવા માટે મોટાં રાજ્યો તથા દેવાયા-ખડુ તરે છે એમ ?

★

આપણું મોટામાં મોટું કષ્ટ આ છે. આપણું શરીર આપણા મનનું દાસ છે. પણ મન, ઇચ્છાઓની ગુલામી કરી રહ્યું છે. અને ઇચ્છાઓને તો કોઈ મિત્ર નથી. સઘળા જ દુઃખમન છે !

★

બીજા ક્યે રહેતે કરી એમ કોઈ મદિરે કોઈને પૂછ્યું 'ખરું' ? એમાં જ બીજાની સફળતા રહી છે !

★

સુંદર ચપ્પો તાત્કાલિક તાલીઓ અપાવે; સુંદર કામ, સંસ્મરણીય પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે.

★

કોણે કહ્યું છે ? એક તમુ આગળ વધનારો આગળ નહિ વધે, એક હાથ પાછળ હઠનારો, આગળ વધશે

★

એક જ્ઞાનીની પાસે કોઈ જ્ઞાન મેળવવા આવતો ત્યારે એ એને પૂછતો: 'ભાઈ ! તમારે આ જ્ઞાન મેળવીને શું કરવું છે ? હેતુ વિનાનું કામ તો કાદાને પણ મૂખમાં અપાવે.'

પેણે બે ઉત્તર આપે કે 'મહારાજ ! મારે જ્ઞાન વડે મારો ઉદય કરવો છે, મને તેમ પણ એ ત્રીજું લેખન છે. તો તે તરત કહેતા: 'તમારા અધ્યુદય માટે જ્ઞાન સિવાય બીજું પણ ઘણી વસ્તુ છે. એનો આશરો લો. જે વસ્તુને જ્ઞાન વિના મેળવી શકાતી જ નથી, એવી કોઈ વસ્તુની તમને લગની હોય તો જ આંહી આવો !'

કોઈ કહેતું: 'મારે મારી શક્તિ વધારવા માટે જ્ઞાનનો ખર્ચ છે !' જ્ઞાની માથું ધ્રુણાવે: 'ના ભાઈ, શક્તિ માટે જ્ઞાનની ઉપાસના સિવાય બીજું ઘણી વસ્તુ ચાહે તેમ છે. દાખલા તરીકે લક્ષ્મી. સત્તા. જ્ઞાનનો એવા માટે ઉપયોગ ન હોય. તાંબાના વાસણને કોઈ સોનાનો પાસ ચડાવતું નથી. એને તો કલાર્થ જ દેવાય.'

એમ ને એમ ઘણા માણસો આવ્યા ને ગયા. પછી તો આ જ્ઞાનીની વાત ઠેરઠેર ચાલી, કે એમની પાસે જ્ઞાન છે, એ એમને આપવું છે, પણ લેનારો કોઈ મળતો નથી !

અને વાત પણ સાચી હતી. લક્ષ્મી લેનારા હજાર નીકળે. સત્તાના વારસો સે'કંડો મળે. પણ જ્ઞાનનો વારસો કોણ લે ? અને લેવાય પણ શી રીતે ?

છેવટે એક જુવાન આવ્યો. તેણે શાસ્ત્ર-વ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યા મેળવી હતી. બીની પાસે વાણીની સ્વચ્છતા હતી. પોતાની બાતને એ બરાબર વફાદાર હતો તેણે માથું નમાવીને જ્ઞાનીને કહ્યું: 'મહારાજ ! મારે શક્તિ માટે, સત્તા માટે, લક્ષ્મી માટે કે ચોખ માટે જ્ઞાન જોઈતું નથી. કીર્તિ માટે પણ નહિ. પરોપકાર માટે પણ નહિ. સેવા વાસ્તે કે લોકકલ્યાણ માટે પણ નહિ. મારે તો મારી

જાતને સંપૂર્ણ જાનાવવી છે, માટે જ્ઞાન જોઈએ છીએ !'

અને જ્ઞાનીનાં નેત્ર આનંદથી ચમકી ઉઠ્યાં: તે દિવસે પહેલી વખત એણે પ્રેમથી કહ્યું: 'વત્સ ! તું આંધી' રહી જા. મારી વસ્તુને વારસો તારે માટે છે !'

જ્ઞાન, જાતને સંપૂર્ણ જાનાવવા માટે છે. ને તે ક્રિયામાં જ ઘણી નાની ક્રિયાઓ-લોક-સંશ્લક્ષની ને એવી-આવી જાય છે.

જ્ઞાનની આવી સમજણ, એનું નામ યોગ.

★

ઈશ્વરે શબ્દો સોને આપ્યા છે પણ ફેટલાક શબ્દો જોલે છે. થોડાક બંધે છે. બહુ થોડા પામે છે. અને વિરલા જ એમની પાર જાય છે.

★

આપણે જુઠાણું ચલાવતા હોઈએ ત્યારે પણ, સત્યને તો જાણતા જ હોઈએ છીએ. પરંતુ અસત્ય, સત્યરૂપે ચાલે છે, એ જોઈને આપણને જે આનંદ થાય છે એ આનંદ જ આપણને ઊંડા ખાડામાં ધકેલે છે.

★

બીજાના દોષ લેવાથી જેમ માણસ પ્રાણ જની શકતો નથી, તેમ પોતાના પણ કેવળ દોષ લેવાથી એ આગળ વધી શકતો નથી. આગળ વધવાનો રસ્તો, સત્યની પ્રતીતિ થવી તે છે. દોષોની હાજરી જાણવી તે નહિ.

★

ઈશ્વર પણ હોય તો એક મહાન નિર્ધાર રૂપે, નિશ્ચળતા રૂપે, અદ્ભુત ઇચ્છાશક્તિ રૂપે હોવો જોઈએ. એટલે જેની પાસે કૃતનિશ્ચયી માણુ છે-તે ઈશ્વરની વધારે પાસે છે.

★

જ્યારે દરેક પાર્થિવ વસ્તુને પણ તમે ચેતનરૂપે જોશો, ત્યારે તમને લાગશે કે તમારામાં કોઈક નવું બળ આવી રહ્યું છે

★

'પુસ્તકોને તમે ધિક્કારો છો શાં?' કંઈ ક્રિકર નહિ. હરેક પ્રબલે પકતા પહેલાં એમ જ કંઈ છે

★

જેને જીવનની ગતાગમ નથી એ માણસ જ નિરાશ થઈને બેસે, નાસીપાસ થઈને કપાળે હાથ દે, રસ્તો શોધવાને બહારે મૂંઢ જનીને બેઠો રહે. જેને કાંઈક પણ ગતાગમ છે એ તો જાણે છે કે જેમાંથી કાંઈ રસ્તો ન હોય એવી કોઈ આપત્તિ ખુદ ઈશ્વર પણ આપી શકતો નથી. એવી આપત્તિ આપવી એનો અર્થ એટલો જ થાય કે એ પોતે પોતાનો ઇન્કાર કરે છે.

★

જન્મશુદ્ધ કરતાં શુભશુદ્ધ વધુ નીચે બિંબ છે: અને શુભશુદ્ધ થવા માટે આટલું વિષ બસ છે: જન્મનો ગર્વ. ગૌરવ નહિ ગર્વ.

★

★ ધી યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લાઈફ ★

એન્શ્યોરન્સ કું. લિ.

(હેડ ઓફીસ—મદ્રાસ)

(સ્થાપના ૧૯૦૬)

મગતિના યોગતા આંકડા

કુલે વીમા (૧૯૪૮) ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત

કુલે ફંડ „ ૪,૪૫,૦૦,૦૦૦ „

દાવા ચુકવ્યા „ ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ „

એજન્સી માટે લખો યા મળે:—

સી. એન. પટેલ

બાન્સ મેનેજર.

યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા બિરડીંગ,

સર શ્રીરામલાલ મહેતારાઈ, મુંબઈ-૧

—હાઈફ્રીડ અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આપણું નાંધી લેજો—

તમારા જગ્યામાં ચાલતા દરેક પુસ્તકો માટે એકવાર અમારી
દુકાને તપાસ કરજો.

★ તમને સતીષ થશે, ★
★ તમને ફાયદો થશે. ★
દરેક પ્રકારની સ્ટેશનરી, ફાઈલો,
ડાયરીઓ પણ મળશે

★

ફર્સ્ટ ઇયર સાયન્સની પરીક્ષા માટે

—★ અ દય ય ન ★—

દિરેક્તની વાતો ભાગ ૧ લો તથા ચોતરતી દિવાલોનું સંપૂર્ણ
મૂલ્યાંકન એક વિદ્વાન ગ્રેફિસરની કક્ષને તૈયાર થએલું
પ્રગટ થઈ ગયું છે.

ફિમત માત્ર રૂ. બે

અ મ દા વા દ છુ ક હી પો

બાલાહનુમાન પાસે, ગાંધીરાઈ, અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં

નવાં સુંદર પ્રકાશનો.

દિવાસ્વપ્ન	ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	કે. ૧
બાળકાના	જીવનમાં	નવચિંતક	ગુજરાતી સાહિત્યની
દ્વારા	ક્રાંતિકારી	અખતરાની	કથા
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	પો. ૧-૨-૦
પ્રાથમિક શાળામાં	ભાષા શિક્ષણ	લોમહપિણી	કે. મુનશી
ગિજુભાઈ	અહીં	ભગવાન	પરશુરામનાં
રહે છે	વિષયની	ગંભીર	ચર્ચા કરે છે.
કિં. ૨-૦-૦	પો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
ચાર	મોરચાની	કેળવણી	જીવનમાંથી જીંદગી
સ્ત્રીઓમાં	આસતી	અપ્રમ	કેળવણી
સામે	ધરાયેલી	નવી	લાક્ષણિક
કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
સોમનાથ	રત્નમણિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિબંધ સંગ્રહ
ગુજરાતની	અમરસિદ્ધ	ગુજરાતી	વિષેની ઐતિહાસિક
સુંદર સમિત	પરિચય :	ભાર્ગવ	નિબંધો ને લેખો
કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	પો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી	જયસિંહજી	ડૉ. મધુરિકા	કે. મુનશી
જીવનમાં	શ્રીજીની	આ	વાર્તામાં
નવાં	રસપ્રવાસ	રેલાયેલી	છે.
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૮-૦
અતિપદા	ગોવિન્દ રવામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
માત્ર	આમણીસ	વર્ષની	ઉંમરે
કલાત્મક	ને	સંવેદનશીલ	કાવ્યકૃતિ
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૧-૮-૦	કે. ૧-૧
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	મોટી બહેન :	ગિજુભાઈ
એકસો	માલીસ	મળ્યોનો	ને
ગીતોનો	બાવવાહી	સંગ્રહ	કે. ૧-૧
કિં. ૩-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	૧ ગે. રાજેન્દ્રપાણી	અંગેલાલ જીવી શે. ૦-૦-૦
		૨ રાજેન્દ્રપાણી	સરદાર વલ્લભભાઈ શે. ૩-૦-૦
		૩ મહાદેવ દુર્ગિભાઈ	રેલાયેલી શે. ૨-૦-૦

ગુર્જર અંથરતન કાર્યાલય : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો ગ્રન્થ--ફાલ

નવલકથાઓ

મુન્શીના નવાં પુસ્તકો

★
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ) ધૂમકેતુ
 ચોલુક્ય નવલકથાવાસિતું નવું
 મુદ્ર-નવી સૌરભ સાથે
 કિંમત : ૪-૮-૦ પો. ૮ આના
પૃથ્વીશ : ધૂમકેતુ
 રાજ તે યોગી : ને યોગી તે રાજની
 નવી ફિલસૂફી રજૂ યામ છે,
 કિં : ૩-૮-૦ પો. ૮ આના
લાઈબ્રેરીઝ ધી. ધ. શાહ
 જાનાસરના સળગતા ને મૂંઝવતા
 પ્રતોની રસવારી નવલ
 કિં : ૪-૦-૦ પો. ૮ આના
સરિતાથી સાગર : શિ. પ્રા. શુકલ
 પૂ. બાપુજી દેવી દંડી કુચી
 રમ, રમજ તે માદિવી ભરી નવલ
 કિં : ૪-૦-૦ પો. ૮ આના
ભાગ્યનિર્માણ જયવિજયજી
 મિત્ર સાંપદામિક સાસનની તવારીખ
 રજૂ કરતી પ્રેમ-શોધવારી નવલ
 કિં : ૩-૪-૦ પો. ૮ આના
માટી-ભાણેજ ચં. દલાલ
 પ્રજાન નિકોણની નવલ, જેમાં ત્રિશુ
 રચાવો નથી : છતાં રમ તે ભાજે છે
 કિં : ૩-૦-૦ પો. ૮ આના
ભગવાન મહિમાથ જયવિજયજી
 ધર્મ અને જીવનમાં કાંતિ કરે તેવી વાર્તાનો સંગ્રહ
 કિં : ૨-૮-૦ પો. ૭ આના
નિદાથીઆની વાતો દામુલાઈ શુકલ
 કિં : ૧-૦-૦ પો. ૫ આના

★
ધૌરાણિક નાટકો ઈ. મા. મુન્શી
 કિં : ૩-૮-૦ પો. ૮ આના
સામાજિક નાટકો ઈ. મા. મુન્શી
 કિં : ૩-૮-૦ પો. ૭ આના
દાસિદાસનાં નાટકો : કે. કા. શાસ્ત્રી
 ગુજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં
 મુદ્ર નાટકો
 કિં : ૪-૮-૦ પો. ૧૦ આના
હિંદા અધારેથી : મહિસમ ગોહી
 જન સામાન્યનાં જીવતાં પત્રોની સંવે-
 દનામક વાજવી શકાય તેવી કૃતિ
 કિં : ૨-૮-૦ પો. ૮ આના
મુદ્રારાસ કે. કા. શાસ્ત્રી
 કવિ વિશાળદત્ત કૃત રાજકિય મહારવતું
 નવું નાટક : ગુજરાતી ભાષામાં
 કિં : ૨-૮-૦
રણછાહલાલ ને બીજાં નાટકો
 પાંચ નાટકોનું મુદ્ર ગુજ.
જેમાંના સ્ફળ રીતે ભજવાયા છે.
 કિં : ૨-૮-૦ પો. ૮ આના

ધૂમકેતુના નવાં પ્રકાશનો

જીવનપથ : જીવનના ગેમ પદ રમણેની કથા
 કિં : ૪-૮-૦
લોકરસાયણ : નવી ટેલી અને ચોકસ દરિયો
 લખાયેલ કથા કિંમત ૧-૮-૦
અનામિકા નવો વાર્તાસંગ્રહ કિં : ૩-૦-૦

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

નૂતનવર્ષાલિનંદન

કોઈપણ રેડીઓ સેટ ખરીદતા પહેલાં તથા

આપના પૈસાનો અચાવ કરવા

ફીલીપ્સ રેડીઓ ખરીદ કરો

PHILIPS

ઇલેક્ટ્રીક, મોટર બેટરી, ક્વેટ બેટરી, અને

જુદા જુદા મોડેલો સ્ટોકમાંથી મળશે.

ફીલીપ્સ રેડીઓ ગેર-ટીથી વચવામાં આવે છે.

ન જુદા જુદા ભાગોમાં ફીલીપ્સ રેડીઓના એજન્ટો નીમવાને શરતો વગેરે માટે પૂછાવો :-

રીલાયેબલ રેડીઓ હાઉસ

રજીસ્ટ્રેશનરોડ : : અમદાવાદ.

તા. ક. કોઈપણ રેડીઓ સેટ વ્યાજબી દરે રીપેર કરવામાં આવે છે તેમજ જૂનાં સેટો ખરીદવામાં કે બદલી દેવામાં આવે છે.

કોલેરા, ઝાડા, શરદી,
રોધિવા, ખાંસી, શુભ,
અમુકજા, દરેક જાતના
તાવ તથા અનેક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

અવનધારી

જેમ મળે છે.

૨૦૧૭-૧૮ માં બેન્સ
૩૦૨

અવનધારી

રોહિરટ:-કંચનલાલ વાડીલાલની કાં.
પ્રીત્વેસ સ્ટીટ, મંગલદાસ રોડ મુંબઈ ૨

રોજબરોજનાં જીવનધર્મકાર રજુ કરવું માસિક

રે ખા

તંત્રી : ઇન્દરલાલ પેટલીકર.

- ★ એ તમારા ઘરમાં સુરખી થઈને સવાહ આપવા આવતું નથી; પણ મિત્ર તરીકે સુખદુઃખની વાત કરવા આવે છે.
- ★ એની છાંછા ધરનાં ભોતો સ્નેહ સંપાદન કરવાની છે, એ માટે સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરશે.
- ★ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રમટ થાય છે.
- ★ વાપિકે લવાજમ દેશમાં રૂપિયા છ અને પરદેશમાં રૂપિયા આઠ (અથવા થીલીઝ ખાર) છે.
- ★ આદલા ઝોજા લવાજમમાં વર્ષની શરૂઆતમાં જ બહોલો પાતળું તથા રૂપિયાનું બેટ પુરતક અપાય છે.

માહક થવા માટે આજે જ લખો:-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝે પુલ પાસે, મીની માર્ગ,
અમદાવાદ-૧.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

સ્થાપના ૧૯૧૬

જ્યુપિટર

જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

હેડ ઓફિસ - એન્ડ સ્ટ્રીટ કોર્ટ-મુંબઈ

ખાલોશ, ખતીલા સકિતશાળી અને લાગવગ ધરાવનારોએને કામકાજ કરવા સારી તક મળશે

લખો અથવા ફાઈ મળે

જિંદગી, આગ, અકરમાલ, મોટર મરીન તેમજ વીમાના કોઈપણ કામકાજ માટે સફર અને આગેવાન વીમા કંપની

ટેલીફોન નં. ૨૩૭૬

કાન્ય મેનેજર - જી. આર. દેસાઈ
ખાડીયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

નેપચુન

એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

(સ્થપાઈ ૧૯૩૦)

આમજનતાની લોકપ્રિય કંપની

પ્રગતિ	
લોકપ્રિયતા પ્રમાણ	
ચાલુ કામ	રૂ. ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦
કુલ અરક્યામત રૂ.	૭૫,૦૦,૦૦,૦૦૦
લાઈફ રૂ.	૬૫,૦૦,૦૦,૦૦૦

હિંદુસ્તાન, બરમા અને આફ્રિકાનાં છુટા છુટા વિભાગોમાં 'નેપચુન' પોતાના ૬૦,૦૦૦ થી વધુ પોલીસી હોલ્ડર્સો યરાવે છે

પોલીસી યરાવનારાઓને, આજ નુબીમાં કંપનીએ રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ રકમ દાવાઓ પર ચૂકવી આપેલ છે

એજન્ટો અને વિમાની ક્ષાત્રમાં રસ લેનારાઓ માટે 'નેપચુન' માર્ગદર્શક રૂપે છે, અને દરેક જાતની સગવડ ને સલાહ આપે છે

જાંદગી, આગ, મોટર અને અકસ્માતના વિભાગોમાં કામ શિવકારવામાં આવે છે

વિગત માટે લખો

ધી નેપચુન એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

નેપચુન બિલ્ડીંગ, હોર્નબીરોડ, કોલ્, બ્રુક્સ
અમદાવાદ બ્રાન્ચ પાંચકુવા, કુવાદા સામે, અમદાવાદ

સંજીવન
૫૨૩

ચિત્રકાર
સામિતી

મમાજ, સાહિત્ય ને સરકારવાંચુનું ઇવનરૂપી માત્ર
અને ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ ત્ર્યે
નવરચના
(ગીર્મિ) • વર્ષ ૧૯૮૦ • (નવરચના) • ૫૨૧૪ • (નવરચના) ૧૯૫૦ • અંક

शाडेवाणी

चित्रकार : मन्नास निवेदी

બાળકોનો ખોરાક

સારા દાંત...
મજબૂત ઝાંઝી...
સરખો વિકાસ...
હૈડોસોનાં ખોરાકથી
જે આ બધું મેળવે છે...
કુદરતી અને સહીસલામતભર્યું
બોજુ અને ખાનોવાળું દૂધ

‘જ્યારે બાળક ખાતા શીખે છે’

જે આળામાં બાળકને કંઈક નહાર
બોગસની વધુ જરૂર પડે છે. દેરેક્ષ નેવો જે
વખતે બીજો એક પણ ખોરાક નથી. કદા
તરમ દૂધમાં એક માત્રની ચમચી દેરેક્ષ અને
થોડી ખાંડ ભેળવીને ધીમે ધીમે બાજવું તૈયાર
કરો-રસિયાની જરૂર નથી. દેરેક્ષથી બાળકનાં
ખોરાકની ચરખાત કરો.

દિલ્લી મુખ્ય બેનન્ડ: એચ. ને. દેવદર એન્ડ કુ. લિ. મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ.

પ્ર. ક્રી. ૧ થી ૭
પ્ર. પ. ૨-૮-૦

કસોડી જયંતી બ્લૅક

૧૨૫

બંધ તારીખ
૧૧ જાન્યુઆરી

૩૧. ૬૫,૦૦૦ નાં એકંદર
કાનૂની

પહેલું બંગલો તથા
કાનૂની મોરકાર
અગર રૂ. ૩૪,૦૦૦
તથા રૂ. ૧૦૦૦ નાં પુરતકો
બીજા
કાનૂની રૂ. ૨૪,૦૦૦
ત્રણ બૂલ સુધી કોન્ટ્રીડ

આ ઉપરાંત હામાનાં, બોનસનાં તથા વધુ પ્ર. ૧૨૫નાં કાનૂની
છે. વિગતો માટે 'મક્રમ' અઠવાડિક જુઓ અગર
આમને નીચેના સભાને લખો.

આડી ચાવીઓ:

ઊભી ચાવીઓ:

- (૧) કસોડી જયંતી બ્લૅકનાં... પગલા આપનું આગળું અનુવાનો.
- (૨) કોઇપણ પક્ષને પગમર થવા આવા કાનૂનીની ખાસ જરૂર પડે છે.
- (૩) અકારણ... કરનાર માટે કા આશ્ચર્ય થાય; કાં આશંકા.
- (૪)...ગો. તુચ્છકાર કરનાર ધર્મથી લાગે તે નવાજ નહિ.
- (૫) 'પતિહીત જીવનમાં... વધુ છે' એ વાતનું સમર્થન દર પાસે ત્રણ પુકડો કરી
- (૬) શોખીન નારીનું ચાલે તે બહાર જતાં... વખત કપડો બદલે.
- (૭) હાલિદાસનાં પુરો પાસે ધારી થામે... યુદ્ધની વાતો હવે પવા માગી છે.
- (૮) માન પામેનું
- (૯) લાંબા સમયની..... કદી ઊંચ અસાધિત નરવે છે.
- (૧૦) જેને... નો નરો ચડયા હશે તે બાળે જ કોઇની ખંવા કરી
- (૧૧) એક દસકા અગાડના કુટુંબ જીવનમાં... છે સ્થાન હવે તે બાળે સાવ બદલાઈ ગયું છે.
- (૧૨) આવા માણસોનું ધરમાં કે બહાર, કયાં માન કોનું નથી
- (૧૩)...માં ધાર્યો ભાવ લાવના અસાધારણ આચરણની જરૂર પડે છે.
- (૧૪) લોકી ચાવી પ્રમાણે
- (૨) ફિનિયાનું કહેવે તેની... માણસો ચિંતા કરે એ સંભવ બોલે છે.
- (૩)... સ્થિત દેલ તે પામમાંથી બચી રાખ
- (૪) 'ધીર' ની 'ગતિ' એ અહીં કુદરત પાડી છે.
- (૫) કામચેત્ર નોકરો હંમેશા... શોખના દોષ છે.
- (૬)... પછં ફરવું એ વસ્તુ ખાસ કરી જીવનમાં વધુ લેવા મળે છે.
- (૭)... મા અનનું સ્વાસ્થ્ય જીવનનું સામાન્યતઃ મુશ્કેલ દેલ છે.
- (૮) ખાનગી
- (૯) કુખર્ષી... માનવીને તકાળ પાછો બાળવો બાળે જ રાખ જને છે.
- (૧૦) જનતામાં... ની અવજનના કરનાર ધણે બાળે જીત બૂલતો દોષ છે.
- (૧૧) મેધનો રાતે વનવચના પ્રવાસીને... તું હાલિદ કરાં નેમાય પમાડે છે.
- (૧૨) લગ્ન સમયે કન્યાને અપાતી પ્રેરણા મળી
- (૧૩)... મા કામ કરવાની રીત થવી એ જીવનમાં અસંભવ દોષ છે.
- (૧૪) ખાજા રાંધ
- (૧૫) વિષ્ણુના પાંચમે અવતાર.
- (૧૬)... નો મદિયા સુધિમાં આદિ મળથી બચાવે છે.

કસોડી કાર્યાલય : ગાંધીજી, અમદાવાદ.

પ્રવેશ ફીનો કોડો.

૧ થી ૩ પ્ર. પમ : રૂ. ૨-૮-૦
૪ થી ૮ પ્ર. " : રૂ. ૫-૦-૦
૯ થી ૧૧ પ્ર. " : રૂ. ૭-૮-૦
૧૨ થી ૧૬ પ્ર. " : રૂ. ૧૦-૦-૦
૩૨ " : રૂ. ૨૦-૦-૦

નોંધ: જ્યારે મક્રમના કોડો માટે દર ૧૬ પ્ર. ૧૫ કે જોના બાંધની રીત ૫-૦-૦ છે. લ. રૂ. ૧-૦-૦

કુ	મ	કુ	મ		ધી	
				સ્કા	૨	
વિ	ન			જ		ક
		ક	સ			
દ		મા	ગ		૨	
	મા	નિ	ત		ક	લ
		શા				
શ			લ	ન		દા
કા		૨		ન		

કુ	મ	કુ	મ		ધી	
				સ્કા	૨	
વિ	ન			જ		ક
		ક	સ			
દ		મા	ગ		૨	
	મા	નિ	ત		ક	લ
		શા				
શ			લ	ન		દા
કા		૨		ન		

અમદાવાદના કસોડી તા ૨૬-૧-૪૬ ના લાયસન્સ નંબર ૧ થી મળુર કરેલી જરીયા કસોડી દરોશહના સર્વ રાતો-નિયમો મે પ્રજ્ઞ મળુર છે. પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપવો નામ

કોડો

અપંગ પંખાડાં મજેન્દ લા. પંડ્યા કિ.	૧-૦-૦
સમતા ઉમાકાન્ત	૫-૪-૦
લક્ષ્મી લેટ મંજુલાલ દેસાઈ	૩-૮-૦
ભગવાન વ્યાણક્ય મંજુલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
લોહીનાં આંસુ રેલકાંદર વ્યાસ	૩-૮-૦
મોઢી અને મહેરામણ મનલાલ જ્વલમદ	૧-૪-૦
કુંદન બંદીમ બાણુ	૩-૪-૦
માતાનું મણુ ૨-૨	૫-૦-૦
કાન્તિનાં પરિબ્રજો ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૫-૦-૦
લોકકાન્તિ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪-૦-૦
પંડો દાવાનળ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૪-૦-૦
રેણુ અને બીજા વાતો મણીક મહેતા	૩-૦-૦
આશીર્વાદ સેવક ભોજરાજ	૨-૦-૦
સુવાસિની પ્રબોધ મહેતા	૩-૦-૦
આમીશ્રમ રામરાય મુનશી	૩-૦-૦
શ્રીદેવી બંદીમચંદ	૩-૮-૦
આધુનીક સાપિત્રી રમણલાલ જોશી	૩-૦-૦
સોહાગણુ ભા. ૧-૨ રમાકાન્ત ગોતમ	૪-૦-૦
કાન્તિનાદ દિઆનંદ	૩-૦-૦
પ્રયાણુ ઇન્દ્ર વસાવડા	૩-૮-૦
રાજસદ્મી પ્રદલાલ જ્વલમદ	૪-૦-૦
હલાની રાહચરી સોમાભાઈ ભાવસાર	૨-૮-૦
મણુ હેયાં કૃષ્ણલાલ શાંદ	૨-૧૨-૦
રૂપા કૃષ્ણલાલ શાંદ	૨-૮-૦
પ્રેમસં જ્યોત મુરશી કાકુર	૨-૮-૦
રજની ચિરન્તન	૪-૦-૦
મણુ પાંખડી નિર દેસાઈ	૩-૦-૦
નિશીગંધા સત્તમ	૨-૮-૦
ચંદા ઇન્દ્ર વસાવડા	૨-૮-૦
સ્વાધ્યાય ડા. દરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧-૪-૦
એકાદી નર્મદાશંકર શુકવ	૦-૧૨-૦
આજકાલ પુરુષોત્તમ પારેખ	૧-૦-૦

ભુલભુલાવ ચંદ્રસિંહજી પરમાર	૧-૮-૦
બળવાબોર પિતાની	
તરવીર કાલભાઈ કોઠારી	૨-૮-૦
લયલાના પત્રો ૨. વ. દેસાઈ	૨-૦-૦
પરિભ્રમણુ ભા. ૧ ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
પરિભ્રમણુ ભા. ૨ ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
પરિભ્રમણુ ભા. ૩ ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
સુભાષના સેનાનીઓ નિરંજન વર્મા	૩-૦-૦
સાહુનવાઝની સગાથે નિરંજન વર્મા	૨-૦-૦
લાલ દિલ્લિનો મુકદ્દમો નિરંજન વર્મા	૧-૮-૦
સરહદપાર મુલાખ નિરંજન વર્મા	૨-૦-૦
જીવનપ્રવાહ નિરંજન વર્મા	૧-૦-૦
સદા સાજા કેમરહેલું જટાકંઠ નાન્દી	૧-૦-૦
ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય	
ભાગ ૧ પંડિત મુન્દરલાલજી	૧૮-૦-૦
બાળ સાહિત્યનાં અનેક પુસ્તકો	
વેળા કાઠા (જુલા પંડ્યા)	૩-૪-૦
ધરતીનો બાળપ્રેમો	૦-૬-૦
ચોખવટથી વાત કરજો (દિ. કોઠાર)	૨-૮-૦
જમદૂત ને મિયાં ફસડી જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
ટીંગા સાંઢ જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
થાથાથેયા જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
સોજની ચતુરસભા જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
પુરાણની વાતો ભા. ૨ જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
(જખાવ છે.)	
સેદી બોલ (જખાવ છે) જીવરામ જોશી	૧-૮-૦
ધાર્મિક સાહિત્ય	
ઉપનિષદ જ્યોતિ મનમોહન ચતુરભાઈ	
ભા. ૧	૪-૦-૦
ઉપનિષદ જ્યોતિ ભા. ૨	૪-૦-૦
જ્વલમિમાંસા જ્યોતિ	૫-૦-૦
લગવન ગીતા જ્યોતિ	૨-૦-૦

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યની વધારા પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી બજારની ભાવ મળશે. લખો —

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય, સેન્ટ્રલ બેંક પાસે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ

મંચાલક: ધનરાજ રાજમલ કોઠારી

★ ધી યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લાઈફ ★
 એન્શ્યોરન્સ કું. લિ.
 (હેડ ઓફિસ—મદ્રાસ) (સ્થાપના ૧૯૦૬)

પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

કુલે વીગા (૧૯૪૮)	૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	ઉપરાંત
કુલે ફંડ	૪,૪૫,૦૦,૦૦૦	„
દાવા ચુકવ્યા	૧,૭૬,૦૦,૦૦૦	„

એજન્સી માટે લખો યા મળો:—

સી. એન. પટેલ

ધ્યાન્ય મેનેજર.

યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા બિન્ડીંગ,

સર શીરાજશાહ મહેતારામ, મુંબઈ-૧

નેપયૂન એન્શ્યોરન્સ કું. લિ.

* બિલ્ડિંગ

* આગ

* મોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

૪

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અસંચામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપયૂન એન્શ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફિસ :

નેપયૂન બિલ્ડિંગ, હેન્રી રોડ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધ્યાન :

પાયટના, કુતારા સામે, અમદાવાદ.

શ્રેષ્ઠ શાસનકાર

એક મહાન રાજાનો શાસનઅધિકારી મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યો. એના વિના રાજમાં અંધારું ફેલાઈ જવાની શંકા સોને સુંબવી રહી. એક પ્રતિષ્ઠિત ગુરૂ એને મળવા ગયો. તેણે તેને પૂછ્યું: ‘શાસનઅધિકારીજી! તમારી તળીયતને ઈશ્વર સારી કરે; પણ તે છતાં તમે અમને કાંઈક માર્ગ દર્શન આપો તો ઠીક. તમારી હઝા ઠેને આ અધિકાર સોંપવાની છે? કેણુ દેશહિતની દૃષ્ટિએ વધુ યોગ્ય છે? મુખ્ય પ્રધાનજી નહિ?’

‘ના’ શાસનઅધિકારીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો: ‘મુખ્ય પ્રધાનજી નહિ.’

ગુરૂને એ સાંભળીને નવાઈ લાગી. મહાપ્રધાનજી, સીધો. પ્રમાણિક, સફટતિનો સત્તજન પુરૂષ હતો. એ કેાઈની મારી-તારીમાં પડતો નહિ સિદ્ધાંતમાં એ નમતું લેખતો નહિ એને ઉત્તરાધિકાર સોંપના વિષે શાસનકર્તાની ના સાંભળીને એને આશ્ચર્ય થયું.

એટલામાં શાસનકર્તાએ કહ્યું: ‘મુખ્ય પ્રધાનજી, પવિત્ર, પ્રમાણિક અને સત્તજન છે એ હું નથી જાણતો એમ ન માનતા. એ હું જાણું છું. પણ પોતાના જેવા ન હોય તેની સાથે એ બહુ હળચે મળચે પણ નહિ માણસના કેાઈ અપરાધ વિષે એણે એક વખત સાંભળ્યું, પછી એ ગુનાને જતો કરચે નહિ. આટલી બધી એની શુદ્ધ યુદ્ધિ છે, પણ જો તમે એને મુખ્ય વ્યવસ્થા કાર્યમાં નાખશો તો એ પોતાના સહચારીઓ સાથે મતભેદ વખતે બાગ્યે જ નમતું લેખશે; અને લોકોમાં પણ અપ્રિયતા મેળવશે. બહુ જ થોડા વખતમાં એ પોતાની અતિ પ્રમાણિકતાથી ગેરવ્યવસ્થા લાવી મુકશે.’

‘ત્યારે?’

એના હાથ નીચેનાને આગળ આવવા દે. એનામાં એ સફળતા નથી જે એના ઉપરી અધિકારીમાં છે એ ખરું, પણ એનામાં શાસન કરવાની કલા છે. તે પોતાના અધિકાર પદને, જેમ જરૂર હોય ત્યારે બૂઝી જાય છે, તેમ એના અધિકાર એની નીચેના બૂઝી જાય, તો એ નિભાવી પણ શકે છે. પોતાના સફળતાને બીજાની સાથે ભાગમાં વહેંચી લેવામાં શાસનકલા રહી છે. સફળતાને વારંવાર પ્રદર્શિત કરવાથી માણસ, માણસોના પ્રેમ ખુલે છે. સફળતા હોવા એ એક વસ્તુ છે. સફળતાને બોલવા એ બીજી વસ્તુ છે. પણ સફળતા દેખાડવા એ તો તફાવત વાહિયાત એવી ત્રીજી જ વસ્તુ છે. ખરી રીતે પોતે દોશતા હોય તેમ નહિ, પણ પોતે દોશતા હોય તેમ, જે રાજ કરે છે, તે જ શાસનકલા બલે છે. કેટલીક વસ્તુ જાણવા છતાં ન જાણવામાં શાસનનો વિશ્વ છે. કુટુંબનો મુખ્ય માણસ જેમ ઘણી વસ્તુ જાણે છે, પણ ઘણી વસ્તુ જોવા છતાં જોતો નથી, જે જોવા જેટલી તેટલી જ જાણે છે, બલે એ જાણે છે બધી, તેમ શાસનની પણ એ જ રીત છે. કોઈક કહી જાય કે ખાઓચિયાનો ધારો લડો એટલે ખાઓચિયાનો ધારો લડવા બેસો એ કાંઈ શાસનમાં લક્ષણ નથી. માટે હું માનું છું કે તમારા શુદ્ધ સજ્જન, સત્સંગી જેવા, સંપૂર્ણતામાં માનતા, અને માણસનો જરા જેટલો પણ દોષ નિશાની લેવાની બીન-આવડત વાળા, મહાપ્રધાનજીને જાણે, એની નીચેનાને શાસન ઉપર નીમો. એ સુશાસન

ચલાવશે. શુદ્ધ સજ્જનને તો પૂર્તો ઠગી બશે અને તે પૂર્નો નહિ વગોવાય; વગોવાશે એ પોતે જાહુ સાચા સીધા ને સાદા માણસો તેમજ ઢોંગી હુઆ લેવાયુ ને તકસાધુઓ એ બંને શાસન માટે નાલાયક છે. શાસન કરનાર પોતે સજ્જન હોવો જોઈએ. દુર્જનને એ ઓળખનારો હોવો જોઈએ. પણ માણસની ઉપર હરતાં ફરતાં કંકડ શાસનનો દંડ ઉગાથ કરવાની, ને સાવ દેવતા જેવી વાતમાં, પણ શાસન ચલાવવાની ઇચ્છા ઉપર કાણુ રાખનારો હોવો જોઈએ. મતલબ સહન કરવાની તેમજ જીદો મત નિશાની લેવાની ને ગેરબ્યવસ્થા ન પ્રગટાવે એવા હરેક પ્રકારના મતલબને જાણવાની એનામાં છુદ્ધિ હોવી જોઈએ. સફળતા ત્યારે પોતાનામાં જ સફળતા જાણે છે, ત્યારે એ સફળતા રહેતો નથી. પછી એ દુર્જન અભિમાન-પ્રાય છે. આટલા ગાંઠે મેં આપ કહ્યું છે.

શુરુને, શાસનકર્તાની આવી ઊંડી સમજણ જોઈને એના માટે માન યથું. પણ તેણે જે હાંથ જોડીને કહ્યું: 'મહારાજ! એથી તો મહાપ્રધાનજીને માફ લાગે!'

'એ સાચું છે, પણ મહાપ્રધાનજી એ સાચા હશે તો માફ નહિ લગાડે; ને આફ લગાડશે તો એટલા એ ખોટા હતા એ નક્કી થયું. પછી તો એમનું સ્થાન કુદરતી રીતે જ નીચું પડે છે. વળી પ્રધાનજીને જોઈ ન લાગે, માટે કંઈ હજારોની પ્રેમને ગમે તેના હાથમાં સોંપી દેવાશે? માટે તમે તમારું કર્તવ્ય કરજો.'

જીવનપંથ : ખડ ખીજો

ધૂમકેતુ

[નોંધ : નવેમ્બર ૧૯૪૮થી અધુરી મૂળી દીધેલી આ આપકથા આજે ફરીવાર હાથમાં લેવાનો પ્રસંગ આવી શકે છે એ એક સુભગ અકસ્માત જ ગણી શકાય. વચ્ચે લગ્ન હનું કે હવે આ વસ્તુને કદાચ અકસ્માત જતાં ખીજાં થઈ મરવાનાં કામ રહી નથી પણ દરમ્યાન એક વખતની નાનકડી માંદગીમાં, ખીજું કામ હેવામાં નહિ ચડવાથી, આગલી પાછલી કેટલીક નોંધપોથીએ તે રાખનિધીએ બેંક રહી હતો, ત્યારે હવે પછીના સમયની હણીપરી માહિતી એમાંથી કમખદ આવતી જોઈ, આ અપૂર્ણ વસ્તુ પૂરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું આ તબક્કામાં ખીજા વિરામ માટે, અમદવાદને રોકેને ફગીના નંગ સાત લખને ઉતરવાનું થયું, અને રરિસંકર રાવળને ત્યા પહેલવહેલા ધામા નાખ્યા, ત્યાં સુધીનો સમય અત્યારે માર્યો છે. લગ્નજ એક વર્ષના લાંબા માળા પછી આ વસ્તુ ઉપડે છે છતાં તે સમય દરમ્યાન અને 'જીવન પંથ'નું એક પ્રસંગ બહાર આવી મળું ત્યાર પછી પણ, આ અંગે જે રસભરી પૂછા થતી રહી, એણે એક અનુમાન ને સમર્થન આપ્યું કે, વસ્તુ તદ્દન નિરસ નથી બની. તેમ જ કેવળ નિષ્ફળ પણ નથી લાગી. નહિતર તો સંશયસ્પર્શના મુકાબલે કાંઈ ન ગણી શકાય એવા એક ખૂણના મહુ સામાન્ય 'જીવનપંથ'ને ફરી પ્રગટાવવાનો લોક જતો કરવા જેવો જ માન્યો હોત.

આશા છે કે પહેલવહેલું આ લખવાનું શરૂ થયું ત્યારે કહ્યું હતું તેમ, :આમાં આવેના 'દુઃખાર, વિવેચકોને 'દુઃખાર' નહિ જણાય. ને વાચકોને અદઃખાર નહિ જણાય. આથી તો મિન્નરમિદિ' લોકા—મણીને આજે આ પુનઃથ શરૂ થાય છે. આગલા ભાગ સાથે મેળવી લેવાય માટે આમાં થોડું વસ્તુ ફરીને અપાઈ જણાશે.]

સ. હવેત આનંદસંકર ભાઈએ ખાંડો અમદવાદ આપ્યા પછી વસંતમાં પ્રગટ થતા પત્રો ફરીવાર લખવા માટે એક વખત ખાસ આમદ કર્યો હતો, એ વાત આવી મળી છે, પણ સાહિત્યમાં સુરચિ વિષેની એમની કલ્પના જેમણે જાણી હશે, એમને એમનો આમદ એટલે શું એ સમગ્રવર્તુ પડે તેમ નથી. પણ એ સમયે તો આ પત્રો કેવળ મેઘદુતના પદની માફક લખાઈ રહ્યા હતા. એનાં પહેલો પત્ર ૧૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ને લખેલો છે. આ પત્રો હજી પ્રગટ થયા નથી. ને કદાચ હવે આજે તો પ્રગટ કરવા જેવા રહ્યા હોય એમ જણાવું પણ નથી. છતાં 'વસંત' માસિકના અંકોમાં એ નિર્મિત આપ્યા કરતા હતા. આ પત્રોમાં કલ્પનાની લાલ મીઠી દવા હોવાનું આકર્ષણ જણાય છે. એવા એક પત્રનો થોડા નમુનો આપ્યો છે :

એ વખતે હું ખાતરા પાસે ફરિયાદી ફરીને એક નાનકડું ગામડું છે ત્યાં હતો. એ

પ્રદેશ પાંચાલમાં ગણાય છે. આઠો એ ભૂમિતું વર્ષન કર્યું છે

પરમપ્રિય : પાંચાલનાં વિશાલ મેદાનો અને નાના મોટા કુખરાની દરોહ નીલી લીલેતરીયો બરપુર છે. વિશાળ મેદાન પરમો ઘેટા ચારતા વખા-રિજોન્સ પહાડી સ્વર આવી રહ્યા છે. મૃતનાં ટોળાં પણ અહીંતહીં ફરે છે, અને સર્વ રથજ એટલા સુંદર આનંદમય અને રાત લાગે કે તારો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડે છે.

આવજ સાક્ષના અરિયર વાદળની ઘટાથી આકાશ છવાયું છે. ગરમમાં વાદળો ધીકે એનાં થઈ ધન-ધોર થઈ રહે છે : ત્યારે મધુરો હર્ષયો ફૂદી જળન ફરે છે, તો ખીજ પળે વાદળો છટાં છવાયાં મળી સ્પર્શને મધુર તાપ પૂર્ણને પ્રકાશ આપે છે. પણ અફસોસ ! ને પ્રિય ! આ બધા જ દેખાવ રમણીય ત્યારે લાગે છે, ત્યારે તું સાથે હોય છે.

આ પત્રો ૧૯૧૬ થી લખાતા રહ્યા, અરધી

લેખકની નોંધપોથી એના પોતાના વિષે તેમ જ એની પોતાની કૃતિઓ વિષે ધણી યુગર માહિતી આપી શકે. અને નિષ્પક્ષપાતી રીતેચાલે તેના માર્ગદર્શન પણ કરાવી શકે, એવો એક નોંધપોથી હમણાં બહાર પડી છે. એ છે સમરસેટ એમની 'Writer's note book' આપણે તો એની માહિતી આપનાર નોંધપોથીઓ બહુ ઓછી બહાર પડે છે. આ નોંધપોથીમાં એણે કેવી વિવિધ વસ્તુઓ સંગ્રહી છે—અવશેષકન, પાત્રાલેખનની નોંધ, વિચાર મજુકા, બ્યક્તિ સ્વભાવ દર્શન, પ્રસંગ વર્ણન, પ્રવાસ દર્શકત, ભૌગોલિક વસ્તુસ્થિતિ, લોકજીવન, જીવનપરિચય, અને પુસ્તકવાચન—એનો કાંઈક ખ્યાલ નીચેની દર્શકત ઉપરથી આવી શકશે:

એક જગ્યાએ પોતાની શક્તિ વિષે એ લખે છે. 'મને મળેલી શક્તિ અસાધારણ પ્રમાણની નથી એ ખરું, પણ મારામાં અમુક પ્રકારનું ચારિત્ર્યજન છે કે જે મારી મર્યાદાએને કેટલેક અંશે જૂસી નાખી શકે છે. મારામાં સામાન્ય જુદા (common sense) છે. બીજા બીજા માણસોને કાંઈ જડતું નથી ત્યાં મને કાંઈક કહેવા જેવું મળી આવે છે. મારું જીવનદર્શન સાધારણ પ્રતિકાશાળી બ્યક્તિઓની પેઠે, સૈંસ-વુ' ાંઈ શકે એટલું શક્તિશાળી નથી એ ખરું, પણ તે જાતે જે જે સત્ય બોલે તે પ્રગટ થયું છે એવી વર્ષો પૂર્વી અને વિવેચકે એ cynic—દેવકંઠશા' મપણે છતાં જે ખરેખર છું એના કરતા બીજો મોટું મુશ્કેલી મારામાં ન આશિપાશ એ મને ઠીક લાગે એમ ખરું.'

બીજું એક અવશેષકન: 'પહેલા વીસ વર્ષની ત્રસરમાંથી આખો મનુષ્ય બીજો યાવ છે. અગ્રજોની અને રશિયનોની વચ્ચે મામલું' ધણું મોટું છે. આપણી મુશ્કેલી તો એમને એક બીજાને નિકટમાં આવવા માટે બીધી જ છે, પણ એ ઉપગત બીજી મુશ્કેલીઓ પણ છે. લોકો એક બીજાને, એક બીજાના સાદિત્ય પરિચયમાંથી મળવાની કેદી બીધી કરે તો એ વસ્તુ પણ જતે દહાડે કાંઈક ઉપયોગી યાવ. પણ આ દિશામાં મહાન સ્પર્ધા કરતાં સામાન્ય જીવનારાંજિક જ વધારે

ઉપયોગી નિવડવાના. ડોસ્તોયેવસ્કી કરતાં એકેન્ડ તમને રશિયન પ્રજા વિષે વધારે કહી શકે. (Chekov will tell you more about the Russians than Dostoievsky.) આપણા પરિચય માટે પણ મારું મતભવ જુદા પ્રકારનું છે. વિદેશી ભાષા બગાડવાની શક્તિ ને બોલી શક્તિ, એવી વધારે એનો પરિચય મેળવવાનો મોહ જતો કરવા જેવો છે. વિદેશી ભાષામાં નિષ્ણાત ને સજીવ જનવાની મહેનત આપે પડે તેવી છે.'

એક ઠેકાણે કેટલાંક વાતોની રેખાઓ આપી છે:

'મારી સાથેના મુસાફરો: પહેલો એક નવું નામ શ્રે. ઉ'ઓ, સચકત બાંધાનો, પણ હલનચલનમાં કંઠેરો અને દેખાવે અમુકર. એનું નાક મોટું જાણે કાળી ભગમર. અવાજ મોટો. પોતાને માર્ગે જમાવે એવો સવારીખીન તે વારંવાર પોતાના રમતખાનને લાડે છે તે પોતે ભાગ્યશાળી નથી એવી રીતિમાં પણ કરે છે પણ રમવા એસે છે ત્યારે તો જીતીને લાડે છે. રૈસાની ખામતમાં ધણી ઘીરડવાળો છે. અને જ પેન્સ તો જ પેન્સ, પણ મોટું મિત્ર છેતરાઈ ભાવે તો લાભ લાઇ લે તેવો છે.

એક વાતોનો વિષય નીચેના છે:

'આજે મને એ-જીનોવગ સાહેબે એક વાત કહી એક માણસ વિષે. એણે જીવન મજૂર તરીકે કંઈ કયું. પછી રસોયો થયો. પછી જમીન વેચાતી લોધી રૈસા મેળગ્યા. ઘીનના મજૂરોને લાગે આપણો ધણો કયો. શીમંત કયો. પણ એને પશ્ચિમની સુધારણા માટે મનમાં ધિક્કાર બર્ષો હતો. પોતાની ઘીનમાં રહી અચેલી ઓ વિષે એને વારંવાર વિચાર આવતા અને પોતે જે બંદરમાં કામ કરતા એ દાર પણ એને હજી નજર સમાજ આભા કરતું. આંઈ પોતે પરણી હતો, પણ દેશ બૂધો યાત્રા ન હતો. એક દિવસ એણે બહુ કુટુંબ બેઠું કયું, તેમને કયું 'હું તમને હવે છોડી જવા છ'છું' છું...' અને પછી એક દિવસ એ ખરેખર અદરજ ધર્મ ગયો.

આ નોંધ ઉપર નોંચે પ્રમાણે ટિપ્પણ કયું છે

‘There is the making of a story here, but I never wrote it because I discovered that Jack London had already done so.’

[આમાં વાતોનો એક વિષય છે. પણ બીજાએ એવી લખી દાટવી છે એ જોઈને પછી મેં લખી નહિ.]

એક બીજી નોંધ:

‘એક નિદાણ મારનર મળ્યા. આઈરીશ હતો. લડાઈમાં જન્મ આવેલા. પાંચસ થયા પછી સાળ થયા ત્યારે સરકારે એને શીજ ટાપુમાં મોકલ્યા. હિસાર-વચ્ચાં આ ટાપુ રિપે રમણીય વર્ષોનો પાંચેસાં, એટલે આ તક આવતાં તો હર્ષશિલા થઈ ગયાં !

પણ હવે આંહીં આવ્યા છે. એકલતા મુંઝવે છે. લમથા લાંબી ગઈ છે. મુખ્ય રથગદી સાવ માર્દલ દર નિદાણ છે. રાત ખડે કે તરત કોષ ‘હેટલ’ ભેગા થઈ જાય છે. સોડા બીરફી પી પી કરે. લાગ્યે જ આકાંક્ષીયું વધે દરે. દસતી વાદળરંગી આંખો અને દસતું મોં.’

આધુનિક કવિઓ; ‘એમનામાં થોડી જાણી હોદ્દિયારી હોત ને જરાક વધુ લાગણી હોત ! એ નાનાં નાનાં ગીતો આપે છે, પણ કાંઈ મહાન હૃદય વિદારી શોડ એની પથાઈ ભૂમિકામાં પડ્યો હોતો નથી; જરા ડાવકી રીતે મળેલી કેળવણીના આરામમાંથી એમનાં ગીતોનો જન્મ થાય છે.’

એક વધુ નોંધ ઉપર નજર નાખીએ. એક નવલકથાનું સંગોપાંગ વસ્તુ એમાંથી મળે તેવું છે. તેથી નીચે પ્રમાણે છે:

‘લંડન. એક દાનમ. સોળ વર્ષનો હતો ત્યારથી જ ધંધામાં પડી ગયો. શરોર લાફે. અદારનો એ વખતે પણ લાગે. એને કવિતા પાંચવતો ભારે શોખ રવિયારે એ જુદે જુદે ઠેકાણે કવિતા વાંચવા લાટકે. મીસ્ટનનું ‘ચેરમ્પ્સ હોરક’ વાંચે. ડીટમની જન્મજન્મા નિર્ધ આવેસો. કેલેરીજ ગ્રેટો એ ઘર પછુ માપી આવેતો. એનામાં આનંદયો ઉત્સાહ હતો. જે પૈસા બચે તે બધા પુસ્તકમાં ખર્ચે. તે પોતાનું ખપોરનું

બોબન એક ટેકાણે લેતો. ત્યાં એક જુવાન બાઈ પણ આવે. પરિચય થયો. મૈત્રી બની. પછી એ પરવર્ષ પછુ ખર્સ. એક હીકરી થયો.

એની પત્ની એના વિદાણ વાંચન ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયેલી. પણ જ્યારે એ પ્રણીતે ગ્લાં ત્યારે આખો દિવસ પુસ્તક પુસ્તક કરતા આ પતિથી બાઈ થાકી ગયાં કામથી એ ઘેર આવે, વાળુપાણી થઈ જાય, પછી બાઈને ઈચ્છા થાય કે હવે ક્યાંક ફરવા જઈએ. અને ભાઈને ઇચ્છા થાય કે હવે ક્યાંક વાંચીએ ! આ સ્વભાવ તફાવત માટે, એવામાં એમને પરવર્ષ સાત આઠ વર્ષ થયાં ને લગાઈ ફાટી નીકળી. અને બીજીભરાવીને આ જુવાન લડતા ચાલી નીકળ્યો. રશિયામાં ગયો. રમાનિયા નેપુ. પાછો આવ્યો. ચોતાના કામમાં ચોટ્યો. દહ જુવાન હતો. તેનીસ વર્ષનો. પણ છંદગીબર આ વાળ કાપકાપ કરવાના કામનો એને કંટાળો આવતો હતો ! જ્યારે બીજી તો કોષ વાત એને આવડતી ન હતી. પણ એને આ વસ્તુનો અસંતોષ હતો, ત્યારે એની વહુ માનતી કે, આ કામ ઠીક મથાય કે રાટશે તો મળે !

એના મનમાં આ ભાઈ જરા તરબી લાગવા માંડ્યા હતા !

મેં એને પછડું કે ‘હવે તું કવિતાઓ વાંચે છે ખરે ?’

એણે માથું ધૂસાવીને કહ્યું: ‘એમાંથી શું ફળ ? એને લીધે ફું ક્યાંય આગળ તો વધું તેમ નથી !’

મેં જવાબ વાળ્યો: ‘ફું તને રસ્તો બતાવું.’

‘કલ્પાય રસ્તો બીજો જડે...શોડા વખત માટે...’

એણે કહ્યું: ‘પણ એ છનાં છેવટે તો મારે આ વાળ કાપવામાં જ આવવું પડે એમ થાય.’

મેં નેપું કે એ છનાં એનામાં એક વસ્તુનો ધા ઉઠો રહી ગયો હતો. પોતાને જે ન મળ્યું તે પોતાના પુત્રને કાંઈ રીતે મળે એવું સકપ બનાવવું !

• ‘આજ હું’ એક કલા પ્રદર્શન જોવા ગયો હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે માણસોનાં ટોળાં ફું પ્રદર્શનનાં ઉભરાતાં જોઈ છું, ત્યારે મારા મનમાં

સવાલ જોએ થાય છે : 'મણી વખત એમનાં મનમાં આ ચિત્રોથી લાગણી થતી હશે, પણ છતાં એમની અસર કેટલી લોહી ? એ લોકો તો આંદો' જરા વિનોદ માટે લટાગ માટે, આવે છે જીવનમાં, કામ કાચ ને કામમાંથી આટલો વખત નિરાંત મળે એ જ ધ્યેયથી. મનુષ્ય કાચથી ચાંદોને દારૂ પીવા દોડે એવું જ આ તથા ? જીવન એ વિગ્રહ છે અથવા ચાક છે. એમાંથી માણસ આંદો આરામ શોધે છે અથવા વસ્તુસ્થિતિ બૂધી જવા આવે છે. નિરાશાવાદી, વસ્તુ સ્થિતિનો અસ્વીકાર કરવા દોરાય છે. કલાકાર, એનો સ્વીકાર કરે છે. પણ કલાકૃતિથી ને લાગણી જન્મે તેનું ખરું મૂલ્યાંકન તો જગતના ક્રિયાત્મક વલણમાં મળ્યું છે. પણ આપણે કલાની વ્યાખ્યા વધારે વિચલન કરવી પડે. માત્ર કેવિતા, દ્રિષ્ટ કે તૃપ્ત કે નાટક એ જ કલા નથી. જીવનના અટપટા પ્રશ્નોના સુંદર ઉકેલ એ પણ એક કલા જ છે. The art of life એને પણ આપણે કલા નેટલું ગોરવ દેવે આપવું પડે.'

"આજે મેં આજો દિવસ યુનેસ્કોનો હેતુઓ શોધવામાં ગાળ્યો. ઉપર ઉપરથી લાગે કે તેમનાં મણાખરા યુનેસ્કોએ, પ્રેમની ખાતર, અદેખાઈમાં, ધિક્કારથી પ્રેરનાર, વેર વાળવા માટે, કાંઈ અન્યાયથી દોગધને કે ખાલેશમાં આવી જઈને, યુનાસ્કો કર્યા હતા. પણ નવાઈની વાત આ હતી કે જરાક વધારે ઉંડી તપાસ કરતાં લગભગ બધા જ યુનાસ્કો ગરીબીમાં નૈપૈસાની જરૂરિયાતમાંથી જન્મ્યા હતા ! એક જ કિસ્સો એવા હતો કે જેમાં એક ભરવાડના હાકરાએ એક છોકરી ઉપર અત્યાચાર યુગવર્ત્તો એણે ખૂબો પાડા માંડી. ને માણસો ભેગાં થઈ જશે એ બીજા એણે એને યુગજાવી મારી નાખી ! એની ઉમર પૂરી અઢાર વર્ષની પણ નથી !"

"વિવેચનમાં જેને Sincerity નહું સત્ય કહે તે મેળવવું મળ્યું મુશ્કેલ છે. સાધાર્ણ પ્રયત્નિત મતથી કે પોતાનાં પૂર્વગ્રહોથી દોગવા વિના વિવેચન કરવું એ ખરેખર અધરું કાચ છે તેમાં પણ જેમના નિષે કાંઈક લોકમત કેળવાયો છે એમના વિષે શુદ્ધ

મત આપી શકવાની શક્તિ બહુ થોડા વિવેચકોમાં હોય છે."

એક ચાણસની વાત : "એક એ સ્ત્રીના પ્રેમમાં દનો. બીજો ચાણુમ પણ એ સ્ત્રીને ચાંદતો હતો. પ્રેમ ત્રિકાળમાં બને છે તેમ તેણે, પેનાને મને તે રીતે બહુ દલગી ને ભણંદર રીતે અદશ્ય કર્યો પછી પોતે પરસ્પરો પણ એના અંતરમાં રહેશેો પશ્ચાત્તાપ ધીમે ધીમે એને કેતરી ખાવા લાગ્યો. એમાંથી ને સ્ત્રી માટે ચર્મને એણે આ ક્યું એ સ્ત્રી પ્રત્યે જ એના મનમાં નફરત જન્મી !"

તાજમહાલ : મારા મનની તૈયારી હતી, એના વિષે મણુ સુંદર ચિત્રો પણ જોવા હતાં, છતાં ને તાજમહાલ મેં જોયો, તેના સૌન્દર્યે મને મુગ્ધ કરી દીધો. મને લાગ્યું કે આ એક પ્રકારનું શુદ્ધ કલાત્મક જ આશ્ચર્ય છે, ને તેથી એ લાગણી મનમાં હતી ત્યારે એનું પૃથક્કરણ કરવાનો મત્ત કયો. દલ મને લાગ્યું કે લોકો અદ્ભુત મોદિનીની વાત કરે છે ત્યારે એ માત્ર વાણી અનંકાર ન હોય, મારા હૃદયમાં એક પ્રકારની સુંદર વસ્તુસ્થિતિની લાગણી હતી આશ્ચર્ય, આનંદ, મને લાગે છે. કાંઈક 'મુક્ત' નહોતો હોઈ, એવા ભાવ ઉભરાવા. પણ દમણા દમણાં સાંખ શીલમુશી વાંચી રહ્યો હતો. તેમાં કલાને થોડા વખત માટેની 'જીવન મુક્તિ' કહી છે. ધર્મ આપે છે તે સર્ગ કાલની 'જીવન મુક્તિ' છે. એટલે મને લાગે છે એ વાચનની અસર નીચે આ ઉદાહરણ મુક્ત બન્યાનો ભાવ આવ્યો હોય !

એકની એક સુંદર વસ્તુ ઉપરનો એટલો જ ભાવાવેશ બીજી વખત જોતાં મને આવતો નથી. પણ બીજો દિવસે મેં તાજ જોયો. જરાગર પહેલા દિસસો સમય હતો એ જ સમય જાગવીને તો મને એ જ રસ ન થયું ! પણ આ વખતે એ રસન વધારે મારા મનનું હતું ! પણ એક બીજી વસ્તુ મળી સૂર્યાસની તૈયારી હતી. હું તદ્દન એકલો ત્યાં હતો. મેં એના લાંબા ચોક્કમાં દૃષ્ટિ કરી. એની અન્યતા અને એનું મૌન એ બન્નેનું ન સમજી

શકાય તેવું વાતાવરણ ત્યાં હતું ! હું ગમે તેટલું લખું છતાં લખી ન શકું કે તેમજ એ વાતાવરણમાં કંઈ જ અર્થ ન નીકળે એવી એ લાગણી હતી ! હું અનંતતાના અવાચકીન પદ્ધતિને બાજુ સંકળી રહ્યો હતો !

આ નોંધપોથીમાં તો આણું ઘણું ઘણું છે પણ આ દિશા તરફ આપણા સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ખેંચાય, તો કાચી સામગ્રી કેમ મેળવી શકાય છે એની કાંઈક મતાગમ એમાં ઠેર ઠેર વેરાવલ છે. આધુનિક પ્રશ્નોની છબીવટ કરતી નવલિકાઓ, નવલકથાઓ આ પ્રમાણે ઊભી થઇ શકે અને એમાં પ્રશ્નોનો સાચો પ્રાણ ધમકેનો જોવા મળે.

આ નોંધપોથીમાંથી ખીણ વાત એ મળે છે કે કેવળ પ્રસંગનું આલેખન એ લેખકનું સ્વતંત્ર કલાદર્શન નથી, પ્રાસંગિક ચિત્રો માટે આપણે નવલિકાઓ જેવું નામ ન વાપરીએ એમને પ્રસંગચિત્રો જ રહેવા રહ્યે. લેખકની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે જ એ પોતાની સૃષ્ટિ ધરાવે છે એ સાચું છતાં, એ દિશામાં કામ કરનારા માટે તો અબ્બાસવડીયા રચાણને પણ અનેક વિષયોને, આ પ્રમાણે યુજાતા સાહિત્યમાં વધારે બળવાન અને શીક્ષકપદો સંરક્ષરધન જોવા કરી શકે.

એક ઇટાલીયન વખાનો મારી શેટલો રજવા ન્યુયોર્કમાં લાગી આવેલો. ઇટાલીમાં એની ઓ પાછળ રહી હતી, એના તરફ એને ઘણી પ્રીતિ પણ હતી. ત્યાં તાવડી વાઝકા કરે ત્યાં આ વિયોગ સહન વિના છૂટકો ન હતો.

હવે ન્યુયોર્કમાં એવું બન્યું કે કોઈએ એને મંજોરી : 'અહ્યા તું આંહી રખડે છે પણ તારી વફ તો...એ...ખીણું કાણુ ? તારોજ અગીને...'

આનો તો મિત્રજ મયો. ઇંગ્લીશને જાણે રસ ઉડી ગયો. મન ધાપ કે ઉડીને પાછો ઇટાલી પહોંચી ને વફને મારી નાખું ! પણ પાસે ફૂટી બહામ મળે નહિ. એણે છેવટે અગીને લખ્યું કે અહીં વેદાલ

સારી છે. મળે છે. આંહી આવતો રહે મે પૈસા રળીને પાછો સૌ ભેગા થાણું !

અગીને આવ્યો. જે દિવસે આવ્યો, એ જ રાત્રે એને આલે વહુમાં મારી નાખ્યો. એનો કેસ થયો, આ પકડાયો.

એનો સ્ત્રીને ઇટાલીથી લાવવામાં આવી, અને જે વરણ તદ્દન ખોટી હતી-જેનું પોતાના જીવનમાં નામ નિશાન ન હતું, કેવળ આ અકામી માણસના વહેમમાંથી જે વરણ ઉભી થઈ હતી, તે વરણને એણે કે પેલા અગીને એનો પ્રેમી હતો એ વાતનો, આ બાદએ આનો જીવ ગચાવવા માટે એકરાર કર્યો !

આને કેદની સજા થઈ, થોડા વખત પછી છુટ્યો પણ ખરા. એની વધુ એની ગાંઠ જોતી રહી હતી ! એને સનસા તો મળીજ મર્યાદા કે ખરી રીતે એણે એને બચાવવા માટે જ આવેા ખોટો એકરાર કર્યો હતો. છતાં એ પ્રમટ થયેલી વાતનો એના હૃદય ઉપર બાર માત્ર હતો ! ગમે તેમ એની આખર ઉપર તો પાણી ફરી વળ્યું ! એટલે એણે તો આખર વેંત કંઠડો ઉઘો કર્યો. અને છેવટે અતંત કાર્યકર નિરાશાથી પ્રેરાઈને બાઇએ જ એને કહ્યું કે હું મને મારી નાખ તો ખીણું શક નહિ પણ શાંતિ તો મળે ! કારણકે છેવટે એના હૃદયમાં એક પ્રસંગ સાચો પ્રેમ વસી રહ્યો હતો.

વાતનો અંત અત્યંત કશુ છે. આ અપંકર ખોટી આખરના ખ્યાલવાળાએ એ પ્રેમાળ સ્ત્રીનો પણ ઘાત કર્યો !

આમાં કનૈય ઇટાલી-અમેરિકા દેખાય છે ! માણસ, જાણે આપણી જ પ્રજાનાં કોઈ માણસ, દેખાય છે ના ? એટલા માટે નવલિકા સાહિત્યનું જે કસેર માણસની જીવનશીલા આપણે તે પોતાનું રચાણી રચાન મેળવશે ! કારણકે માણસ અમર છે. અને એનું સાચું ખોટું હૃદય પણ અમર છે. માનવ-લાવ એ સાહિત્યકૃતિઓનો એટલા માટે ચિરંજીવ અંક બની રહેલ છે, જે કે એ પ્રસંગમાંથી કેમ

ઉભો કરવો એ તો લેખકની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે, ને એ જ સર્વસ્વ છે.

રંગુન ખાપ દોહરી સાથે રહેતા ને એક ચાંદનીક ક્ષેત્રમાં કામ કરતા. પિતાને પોતાના ચાલાક, ઉઘોચી રૂપાળા જુવાન છોકરા ઉપર પ્રેમ અને એને લગભગ પૂજે. એવામાં છોકરા એક અર્થીક છોકરીના ખ્યાલમાં પાડયો. અણીને પિતાને તો ખુબ જ આપાત થયો. છોકરા એટલો બધો પ્રેમ અંધ કે એમાં ને એમાં એણે પોતાનું રથાન પણ ખોડ્યું. ખાપને લાગ્યું કે છોકરો તો સારો હતો પેલોએ કાષ્ટક કામણ ક્યું લામે છે. છોકરાને મને તે રીતે બચાવો લેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ પાસેના કાષ્ટક તળાવકામાં છોકરી ડૂબી ગઈ એમ માલમ પડ્યું.

કાંઈને પતો ન લાગ્યો કે શું થયું પણ છુટથી બોલાતું હતું કે એ તો આ ડેસાના કામા !

છોકરાનું હૃદય લાગી ગયું ! અને એને એના પિતા માટે જે પ્રીતિ હતી તેણે બચકાં ધિક્કારનું રૂપ ધારણ ક્યું !

આ પણ એક વાર્તાનો જ વિષય છે ના !

આવી તો અનેક પ્રકારની નોંધો આમાં આવે

સાબ્યાર સ્વીકાર

બોરસદનો ઇતિહાસ : (અવલુક શાસ્ત્ર; મૂલ્ય બે રૂપિયા)

પુરાણકાળથી માંડી આજ સુધીનો એ કરજાનો ઇતિહાસ આપવા અને નાનકડો બોરસદ-સર્વ સંગ્રહ ચલા મથતું પુસ્તક.

નારી (કે. ઇન્દિરા હ. બાસ પ્ર. જંગરામ ખન્ના, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સવા રૂપિયા).

ગતીય વૃત્તિ, લગ્ન, કુટુંબ વ્યવસ્થા, આર્થિક સ્થાતંત્ર્ય, અધિકાર, આદિ બાબતોને વિશે સ્ત્રીઓ સંબંધી પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિની ટીકા કરી ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ સારી ને સાચી હોવાની સાબેક વજીલાત કરતા. શ્રી. આર્યદેવ મિત્રે લખેલા અને 'કલ્યાણ'માં પ્રગટ થયેલા લેખનો એક ગુજરાતી સ્ત્રીઓ કરેલો અનુવાદ.

છે. પરંતુ આ ઉપરથી ગણવાનું એટલું કે માણસ પોતાની નોંધપોથીઓને પણ સાદિત્વકૃતિ જેટલી જ સરસ બનાવી શકે.

હમણાં જ એક સહજ વ્યક્તિમાં રા. સુનીલાવ વર્ધમાન શાહ મળી ગયા. ત્યારે કુટલીક પરચુરણ વાતો નીકળ્યાં એમણે એક પોતાની વાન કહી : 'કાષ્ટક આરામ લેવાની કળા ચાપ છે ત્યારે 'રંગિયો' જેવા મંત્ર પાસેથી એ મેળવવા કરતાં કાષ્ટક માનવ હૃદય પાસે બેસીને વાતો કરવાનું અને વધારે મને છે. એટલા માટે કું તો રંગિયો રાખતો જ નથી !'

આપણા લેખકો ખરેખરા અંતઃકરણથી એક બીજાના પરિચયમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે તો એક બીજાના વિકાસમાં મણો જ ફાળો આપી શકે એમાં તો શંકા નથી. ને એવા પરિચયમાં તેનાં ધર્મોત્તરો મળે પણ ખરાં. પરંતુ બને છે એવું કે લેખકો મળે છે ત્યારે પણ એ સાથે તો પોત પોતાના વાદ ને વાકા લઈને જ આવે છે ! એ જાણે કે એમનાં વસ્ત્રો ચર્ષ ચર્ષ થઈ ગયાં છે. પશ્ચિમને વાર્તાલાપનું વાતાવરણ પણ એક પ્રકારની જીવનશૈલી છે એ જુલી જવાય છે. પરંતુ આ વસ્તુ—'નોંધપોથીઓ, રાજનીતીઓ, પરિચયો, પ્રવાસવર્ણનો—સાદિત્વના એ પ્રકારો—આપણા જીવનનું વધારે માનવદર્શન આપી શકે તેમ છે એ વાત આમાપી વિચારવા જેવી લાગે તો પણ સારું.

માનવીનાં હૈયાં

રમેશ્વરદિગ

પ્રકરણ ચોથું

નિરુદ્ધ સાથેના સંજવ વિના માગ જીવનમાં શું શું જીવું રહેવા પામત એ તેમનું મુશ્કેલ છે, પણ જીવનના કેટલાક મોટા અનુભવોથી, જોડા જીવનદર્શનથી તો હું અવશ્ય વચિત જ રહેત. અનેક સુદૃઢ સંવેદનોથી તેની જીવન-સ્મૃતિ જળા દત્તી. તેનું ભિમિ-તંત્ર એવું સંવેદનશીલ હતું કે, નાનામાં નાનો અનુભવ પણ તમા જોડી અસર થૂંકી જતો. આથી જગત સાથેના વ્યવહારમાં તે અતડા જેવો લાગતો. સહેલાઈથી તે કોઈમાં જળતો નહિ, અને જળતો તો જળક્રમજવત રહેવા પ્રયત્ન કરતો. આ અંગે એના બાલ્યના કેટલાક અનુભવો જવાબદાર હશે એવું તે પોતે પણ માનતો. નાનપણમાં તે હતો તેના કરતાં ઘણો વિનય દેખાતો. હશે એવો તેને ખ્યાલ હતો તેના મોટા માથાના પરિણામે છાકગએ નિશાળમાં તેની ફેંકી કરતાં ચિહ્ન પણ “એક મોટામાથિયા” કહીને અવારનવાર તેને ટુચકારતા. આથી નિશાળ સાથે તેણે યજ્ઞાતથો જ અસહ્યાર બાંધ્યો. જગત અધું જલો તેના તરફ દુશ્મનાવટથી નેત્રું હોય એવું તેને લાગતું. પણ તેની બા આજળ તેને એ બધી શાય બધી વિધા સરી જતો. તેની બાના મુખ પર દંમેક માંતર જ રમતું રહેતું. તેની દાની સર્વત્ર પ્રસજતા જ વેરતી. એટલે તે પોતાના કાચા અનુભવોથી માનવજાતમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવી તેના નિન્દક યજ્ઞ એસત તે સિધ્ધિમાંથી તેના ખરના સંકારોએ જીતરી ગયો. આમ છતાં જગતમાં પાપ અને પ્રવૃત્તિ દર્શકોએ તેને પાપનું પાત્ર જ તરફ લાગતું. મણી વાર તેને આમાં ધરતો જ કાંઈ કદ દેખાતો. પોતાના અનુભવોની વાત કહેતાં તે કહેતો,

‘મને કુદરત ખૂબ જ ગમતી. ત્યારથી સમજતો થયો ત્યારથી વાદળોની લીલા નેવી અને જદ્દ ગમતી. કોઈ અણદીક દોવાથી તેમને આવી આવતી જેવાં, અત્યોત્ત સાથેની તેમની ગમત નિદાગરી. તેમના તત્તજનના વેડા જેવા, કદાચ વાર જજ

મારતા સિંહ જેવાં, તો કોઈ વાર મોટા દાથીની જેવ સુંદ દવાથી તેમને ડેલતાં નિદાગવાં કે કોઈ વખત કોરવ પાંકવના વ્યૂદની તેમને લીલા કરતાં અવલોકનાં એ મારા બાલ્યના એક પરમ વિનોદ હતો. એવરા અને તનરાઈ પર તેમની ગાતી હાવા સાથે દષ્ટિની દરીશાઈ યોજનામાં મને મજા પડતી. તેમના અદલાતા રંગોની લીલા ધરાઈ ધરાઈને હું માણતો. પવનની લીલામાં પણ મને એવી જ મજા પડતી. તથાવ ઉપરની દેનો મંદ નાજુક લદરીથી માંડી પાળ પરના ધેધુર વડમાંનું તેનું તાંત્ર મારા હૈયાને ઝાંકી જતાવો મૂકતું. અમારી વાડીનાં એકલો બેસી કલાકોના કલાકો હું પંખીઓને કલરવ સાંભળતો. એ સંભળતાં સંભળતાં મારી જાનને હું જુની જતો—અને આખા જગત સાથેના કોઈ મધુર સવાદની મીઠી અનુસૂતિથી જાગે એક જોડી મુખ-સમાધિ હું માણતો.

પણ એ સાથે કુદરતનું બીરુદું રચાય મને બાક-જાણી મૂકતું. જે વાદળો આવી લીલાથી મતોરજન કરતાં તે જ વાદળો વરસા વિના દિવસોના દિવસ પૃથ્વીને ટટગાવી મૂકતાં. જે કુદરત આવી બાલકાદક દેખાતી તે જ મને તેના અતિ દિંસક, જીવણ અને બીલસ રચાયમાં માલમ પડતી. તેનું અન્યથું ઘિઝારીના સ્વાગ જેવું જતો હતું. આનું અતિ બચકર ઉગારણ મને સીધી પહેલાં નેવા મળ્યું જુસ નામનાં નાનાં જીવનનાં જીવનમાં. એને અંદોળમાં આપણે ‘કોડી-ખાણ’ (Ant eater) કહીએ છીએ. જમીન ઉપર નાનાં નાનાં વમગ જેવાં તે રૂપાળાં કાણાં નેત્રુંએ હોએ તે દેખીની રીતે આપણને કુદરતની કોઈ રમણીય લીલા જેવાં લાગે છે પણ ખરખર તો એ બધાં ગરીબ બાપડી કોડી માટેના ફાંસણ છે. એ કુશળાઓની બારીક સંતાળી, સુન્દર પૂજ નોએ જુસો સંતાળીને એકો દોષ છે. એ કુશળાને દેખાડ એવો તે આકર્ષક દેવ છે કે, જતી આજની કોડીને એમા ડેકિયું કરવાનું મન થાય

તો નવાઈ નહિ, કોડી આપડી જે ત્યાં આવો ચડી તો તે ફેલાઈ જ જવાની, ભૂવાએ જમીન એવો તો પોત્તી અને રજ એવો તો બારીક ગનારી દીધી હોય છે કે, કોડીના પંચ માંડ તેના પર ફરી શકે. તરત જ તે એ નાનકડા દરમાં ગમડી પાવાનો, અને અંદર છુપાઈ મેડેલા ભૂવાનો બીપણ ચૂંમમાં સપાટ જવાની. આપણે જે એ દરમ જેતા દષ્ટએ તો આપણને ખબર પણ ન પડે કે, કોડી બિચારી આમ થા માટે પછાડ ખાય છે. ભૂતો તો દેખાને જ નથી હોતો, અને જાણે કાઈ કારણ જાણુ થતુ હોય તેમ ધારેધારે કોડી અંદરના કોષ અદૃષ્ટ બળથી ખેંચાતી દેખાય, તે થોડીવારમાં અલોપ થઈ જાય, પહેલ પહેલું મેં આ જ્યારે જોયું ત્યારે મને જે આધાત લાગ્યો તે વણુવી શકાય એમ નથી, એ કોડીનું શું થયું હશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં જરા ખોતયું તો અંદરથી એક નાનું છારું નીકળ્યું, અને સાચચર પાચ મરેલી કોડીઓ નીકળી. એ બધો એ ભૂવાનો આકાર ! મુનગતાનું આવગણ નાખી અન્યને લલચાવી ફસાવવાની આ પદ્ધતિ કુદરત આપીમાં મેં જોઈ અને એની વેદના મારા પ્રાણના અતલ ઊડાણને હંમેશ માટે રૂપથી મધ, નબળા સજ્જનો સંકાર થવા જ જાણે સર્ગએલા છે, એવો કારમી પ્રતીતિ મને બાલ્યથી જ થઈ અને પ્રકૃતિને એ નિષ્કુરતા સામે આપણી અસહાયતા જોતાં મન ખૂબ જ અવ્યવસ્થા બોગવતું. મનુષ્યજનતામાં તો આ નિષ્કુરતા બધી જ મુર્ખાઓ વટાવી રહેલી માણસ પડો. એને મૂંઝે મોંએ નકલો લેવી એમાં મને એક પ્રકારની બીરતા દેખાવા માંડી, બહે અપણે નાચ પામીએ પણ એના નિષ્ક્રિય સાક્ષી તો કેમ જ બની ચડીએ ! આવો પ્રશ્ન મને સતત સતાવતો મંડ્યો, અને મેં એ સામે આપણાથી બને તે રીતે લડી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો."

નરહરિની આ લાગણી કેવળ વિલાસરૂપ ન હતી. વ્યવહારમાં તે હંમેશા એને સક્રિય બનાવવા પ્રયત્ન કરતો. એને પશ્ચિમે જ એના કાચુનગને એણે

અધેથી તિલજાલિ આપી. એ ઘટનાની વિસ્તૃતમાં સંભવ છે કે, આને કોષને રસ પણ ન પડે; મરજ કે, આને આપણો દેશ આગ્રાદ થયો છે. અંકેએ અંકી જે સત્તાને રચાને હતા તે રચાને રચા નથી, એટલે આપણા દેશમાં એમને હાથ અગાઉ જે જે અપમાનો આપણા લોકોને વેઠવા પડતાં તેનો પૂરો ખ્યાલ આજની પેઢીને લાગ્યો જ આવે. આમ છતાં નરહરિના જીવનની એ એક અગત્યથી ઘટનાના ઉદ્ભવ વિના એના વ્યક્તિત્વનો પૂરો ખ્યાલ આપણને લાગ્યો જ આવે.

એ ઘટના દુઃખમાં નોંધી. અમારી સંસ્થાના અ.આ.પ.ની બદલી થઈ, અને તેની જગ્યાએ ડો. શ્રીચર નામના એક ગોરા અધ્યાપકની નિમણૂક થઈ. આ બનાવથી અમારે ત્યાં સારો એવો ખળભળાટ મચી ગયો. હકીકત એમ હતી કે અમારા અંગ્રેજના અધ્યાપક ડો. સેનનો એ જગ્યા માટે હજુ હતો, પણ ડો. સેનની આમંત્રી ગોરી ન હોઈ તેમને એ રથાન આપવામાં ન આવ્યું. સેન અને શ્રીચર બન્ને સાથે બોલેલા દરેક પરીક્ષામાં સેન પહેલા નંબરે પાસ થયેલા. અંગ્રેજના અધ્યાપક તરીકેની ખ્યાતિ તો બીજા પ્રાંતે સુધી પહોંચી હતી. એમની બાજુમાં સાંભળવા બીજા કોસેનેના વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો અધ્યાપકો, ડોક્ટરો અને વકીલો જેવા નામરિક પણ આવતા. બધી રીતે ડો. શ્રીચર કરતા ડો. સેન ચડિયાતા હતા. પણ એ કિંડી હતા એ જ એમની મોટામાં મોટી ખામી હતી.

શ્રીચરના આગમન સાથે અમારે ત્યાં સારો એવો ખળભળાટ મચી ગયો. પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની નાની નાની ટાળાઓમાં ને પછી ધીરે ધીરે મોટા સંગ્રહોમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચાવા લાગ્યો. અમારો લાગણી તંત્ર બનતી ગઈ. એક દિવસ અમે બધાં એ અંગે વિચાર કરવા બેસા થયા. નરહરિ પણ એ સભામાં આવ્યો. નવાઈની વાત એ છે કે અમારા સૌના કરતાં એણે જુરો સર કાઢ્યો. તે એવા મતનો હતો કે આ ઘટના કોઈ અકસ્માત રૂપ ન હતી. પણ અંગ્રેજ સંગઠનની

નીતિનું એ એક અંગ હતું. એને માટે લડવા તૈયાર થવું એટલે એક ગાંઠીય લડત ઉપાડવા જેવું હતું. એ લડત ઉપાડવાની કેટલાની તૈયારી હતી? દેશમાં પ્રગળત તો યુગળાએલો હતો. વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર ન હતાં. અન્યના ટેકા વિના લડી લેવાની વિદ્યાથી-ઓમાં તાકાત હતી? નરહરિમાં આ અભિપ્રાય અમને કોમને રૂબા નહિ. અમારામાંથી કેટલાકને તો એમા એની લીડેતા પણ દેખાઈ. આવા સાદા સીધા પ્રશ્નને આમ અટપ્ટો બનાવી દેવાનો કરી જ અર્થ નથી એવું અમને લાગ્યું, એથી અમે તેના કથનનો બહુ બેરથી પ્રતિકોર કર્યો. તે બધાનો જવાબ આપતાં તેણે કહ્યું.

“આને તમે અન્યાય કહો છો એ ખરાબર છે, પણ એ અન્યાય માત્ર આટલો જ એક ધટના પૂરતો જ મર્યાદિત છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં ઠેર ઠેર તમને એનાં દર્શન થશે. નથી જોઈ તમે માઠીમાં? ત્યાં એકબેઠાનિડપન માટે રાથી જુદો ડબ્બો રાખવામાં આવે છે? આના બગીચામાં ગોરાઓના હાથે આપણા દેહભાષાઓ પર જે સીતમ યુગ્મરે છે તે અન્યાય આનાથી નાનો છે? ગોરાઓની કલબોમાં ફૂતરા જઈ શકે, પણ હિન્દી ન જઈ શકે એ અપમાન તો આપણે કોઈ પડી ગયું છે. દિવસરાત આપણે અપમાનો વચ્ચે જ ઘાળીએ છીએ. એટલે આજે આપણી સમગ્ર અન્યાયનું જે નાટક રાજવાડ રહ્યું છે તે કોઈ અકરકાત નથી, અંગ્રેજ સરકારની ગણતરીપૂર્વકની નીતિ છે. એમાં આપણી પ્રાણો રીતસરનો તેજોવધ છે. મને એ ધાંલે છે, એની સામે લડી લેતાં કના થઈ જવું પડે તો, તે માટે હું તૈયાર છું. પણ આપણે આપણી લડતનું સ્વરૂપ જ બેરોબર પિછાનીએ નહિ તો લારે મુશીયતમાં આવી પડીશું ધડીલર માતી લો કે આપણે લડત ઉપાડી, દરમ્યાન સરકારે ડેલ સેનની અન્યત્ર બદલી કરી દે તો? આપણી લડતનું શું થાય? આપણે તેમને પાછા લાવવા માટે લડવું જ પડે. એ માટે આપણી તૈયારી છે? આ લડત એક રચાનિક અન્યાય સામે

છે એવું જો આપણે માનતા હોઈએ તો મોટી બુલ કરીએ છીએ, લડત એક રાજકીય લડત જ બની જાય છે...”

નરહરિએ ક્વીવો એવી સચોટ રીતે મૂંઝી કે અમારામાં પહેલાં જે એકવાક્યતા હતી તે બરા કમમળી મધ; એટલે અમે નરહરિ અને ખીબ યાગ બજાવી એક સમિતિ એ પ્રશ્ન અંગે ચોક્કસ માર્ગ-દર્શન કગવવા નીમી. મારી પણ સમિતિમાં નિમણૂક થઈ.

ચોપાટી પરના એક મકાનમાં અમારી સમિતિ મળવાની હતી. અમે બ્યારે મળવા એના યમા ત્યારે સમિતિના મંત્રીએ બજાવ્યું કે ડે. સેન સમિતિને મળવા પ્રતિજ્ઞા દત્તા. આ સમાચારથી બરા નવાઈ લાગી આ આખી ઘટના દરમ્યાન ડે. સેનનું વર્તન અત્યંત મોરવમયું હતું. અમારામાંથી કોઈ સાથે જે પ્રશ્ન અંગે તેમણે કંઈ ચર્ચા કરી ન હતી, એટલે આજે અમને તે કેમ મળવા પ્રતિજ્ઞા દત્તા તે અમારે માટે એક નાનકડા કોમડા જેવું યઈ પડ્યું. અમારી સમાચાર વાગ્યે મળવાની હતી. ડે. સેન સવાચારે આવવાના હતા. એટલે તે આવે ત્યાં સુધી અમે મામતપાટા હાંકતા બેઠા બેરોબર સવાચારે ડે. સેન આવી પહેંચ્યા પોતાના આગમનનું કારણ બતાવતા તેમણે કહ્યું.

“તમારા સૌમાં મે જે જુરસો જોયો છે તેથી મને આનંદ થયો છે, પણ આ અંગે તમારા શિરે આ બધી જખાબદારી શા માટે? ખીબ કોઈએ કશું કરવાનું જ નથી?”

નરહરિ બેઠો, “કરવાનું તો ધણુને છે, પણ તે માટે અંદરથી અવાજ ઉઠેલો જોઈએ. આપણા સૌનો એ અવાજ તો મરી ગયેલો છે. એમ ન હોત તો આપણાં જાણીયામાંથી કોમનું આ બતાવથી કેવાડું સંસ્કૃતું પણ ફરકતો નથી પામતું એવું બનવા પામે અર્થ?”

‘સાચી વાત છે. તમે કહો છો તે અશ્વર્ય:

સાચું છે. પણ કહો તો જોડેજોડે, આ અન્યાય કોને થયો છે ?' ડૉ. સેને પૂછ્યું.

'આપણા હિન્દીસ્તાને' નરહરિએ જવાબ આપ્યો.

'બરોબર એવું નિમિત્ત કાણ બન્યું છે ?' ડૉ. સેને પૂછ્યું.

'આપ.' એ જ જવાબ આપ્યો.

'ત્યારે મારે એ અન્યાય અંગે કશું કરવાનું નથી રહેતું ?' ડૉ. સેને પૂછ્યું.

'આપ શું કરી શકો ?' અમારામાંથી એક જણે જવાબ આપ્યો. 'આપ જો કશું કરવા જવ તો શિસ્તમંત્રને આપના પર આરાધ આપે.'

'અને તમે કંઈક કરો તો તે શિસ્તમંત્ર નહિ લેખાય ખરું ?' ડૉ. સેને જરા કટાક્ષમાં બોલ્યા. અને તેમણે ઉમેર્યું, 'જુઓ, તમે હજી ખીલતા જીવાન છો, તમારું લોહી ગરમ છે, અને અન્યાયથી તમે અકળાઈ ઊઠો છો એ બહુ આનન્દની વાત છે. પણ તમારી શક્તિ આ હતના પાછળ વેંટી નાખવા જેવું નથી બાવા નાના અન્યાય તો અસંખ્ય છે, અને એની સામે લડવા જતાં આપણે જો મોટી લડાઈ લડવાની છે તે આપણે જાણી જઈએ. આપણે તો એવી લડાઈ લડી છે કે આવા અન્યાય જે સત્તા આને ધુમાળીપૂવંક કરી રહી છે તે સત્તા જ નાબૂદ થાય. એને તો આપણે આવા નાના અન્યાયો માટે લડીએ તે કદાચ અમે. કારણ કે એથી આપણું ખ્યાન મોટી લડત પરથી હટી જાય. અને એથી જ મને લાગે છે કે, આજે તમારા સૌની ભાવના જગમગ મ્લક છે એ પૂરું લેખાવું જોઈએ. તમારા સૌની ભાવના અને જુસ્સો જોતાં મને ખરેખર આનન્દ થયો છે.'

એમ બોલી ફર સાગર પર મીટ માંડતાં તે ખડી બર ચૂપ મ્લક ગયા, ને પછી ખૂબ લામણીપૂવંક તેમણે કહ્યું, 'જુઓ, ત્યાં સાગરમાં કેવી ભરતી ચડી રહી છે ! કિનારા પરનો કાદવ, કચરો, મંદકી એ બધું કેવું ભરતીમાં ધોવાઈ રહ્યું છે ! તમારા જેવા વિદ્યા-

ર્થીઓને જોતાં આપણા દેશમાં પણ મને પ્રભાશ્વરની ભરતીની ઝાંખી થાય છે. સદીઓથી આપણે ત્યાં ભાવના અને શક્તિની એક પ્રચંડ જોડ આપણે અનુભવીએ છીએ. આપણા ક્ષુદ્ર સ્વર્ણો, આપણા કુસંપ, આપણી છર્ખા, આપણું એદીપણું, કૃતપણું આદિ અનેક મલિનતા રૂપી કાદવાટ આપણા પ્રભાશ્વરના કાંઠા પર કુર્મખ ફેલાવેલો વિસ્તર્યો છે. આજે તેમાં કાંઈ નવા પ્રવાહનો સંચાર થયો હું જોઈ શકું. જેમ પેલી ભરતી જોડે દટી છે, તેમ આજે આપણા જીવનમાં ચડી રહેલી નવી ભરતીનાં સ્પન્નને હું અનુભવી રહ્યો છું. આપણી બધી મલિનતા એના ધોવાઈ જશે અને આપણું જીવન બધું બધું બની જશે.'

એમ બોલી તે થોડો વખત અત્યંત ભાવાવેશમાં મૂંઝો યજ્ઞ ગયા, અને પછી બધા કંઈ પણ બોલા ચાલ્યા વિના પૂનર્ગા જેવા સ્થિર મ્લક ગયા થોડી ઘાટ પછી તે બોલ્યા,

'જુઓ, હું તો આપણા પ્રભાશ્વરની જોડને એક ક્ષુદ્ર અવશેષ છું. મારું કશું જ મૂલ્ય નથી, પણ આજે કુર્મખ જે ભરતીનાં સ્પન્નને અનુભવું છું. એની છાલકથી ધોવાઈને મારા જેવા કચરા પણ બધા સ્વચ્છ બની જશે. જો એમ ન હોત તો તમારી પાસે આવવાનું મને કેવી રીતે સ્મરત ! પણ મને થયું કે, તમે સૌ લડો, અનેક વાતનાં બેઠા અને હું બેઠો મેઠો નોંધા કરું એ જેવું ! એટલે જ મેં મારો નિષ્કંઠ તરત કરી લીધો. અને તમને આજે હું એ કહેવા ગાળ્યો છું કે તમારે લડવાની હવે જરૂર નથી રહી. તમારી શક્તિ કાંઈ મોટી લડત માટે સંઘરી રાખો.'

'આપે શો નિષ્કંઠ કર્યો છે સાહેબ ?' નરહરિએ પૂછ્યું.

'અન્યાય સામે મારો વિરોધ નોંધાવી મેં રાજીનામું આપી દીધું છે.' તેમણે જવાબ આપ્યો.

અમે તો એ સાંભળતાં આશ્ચર્ય મ્લક ગયા. તેમના રાજીનામાએ આખી પરિસ્થિતિમાં પલટો આણ્યો નાખ્યો. હવે અમારે લડવાનું તો રહ્યું ન હતું. પણ

અમારી સમિતિએ ડૉ. સેનને વિદાયમાન આપવાની સૂચના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકી. વિદ્યાર્થીઓએ તે સદર્પ વધાવી લીધી. અમારા આચાર્યે આ અંગે એક કક્ક એતવણી નોટીસ બોર્ડ પર મૂકી અમને બધાંયું કે ડૉ. સેને રાજીનામામાં સરકાર પર ખોટા આક્ષેપો કરેલા હોઈ તેમને માનપત્ર આપવું એ શિસ્તભંગ છે. એવો શિસ્તભંગ કરનાર સામે કક્ક હાથે કામ લેવામાં આવશે. આ નોટીસથી અમે સૌ ધૂંધવાઈ ઊઠ્યા. તેનો છોચોક ભંગ કરવાનું નક્કો કરી અમે ડૉ. સેનને માનપત્ર આપ્યું તરત જ ફમનનાં પત્રમાં રહેલાં, કેટલાક નમુના વિદ્યાર્થીઓએ ચૂંટી કાઢી, તેમના પર શિસ્તભંગનો આરોપ મૂકી માફી માગવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવી. માફી ન માગે તો પરીક્ષામાં ખેસવા દેવામાં નહિ આવે એવી પણ સાથે ધમકી આપવામાં આવી. અમારી સમિતિના સભ્યે સામે કક્કા જ પળવા લેવાયાં ન હતી, આથી નરહરિ અગળાઈ ઊઠ્યો. તેણે એક સખત પત્ર આચાર્યને લખ્યો, આથી રીતે નિર્દોષ કે નમુના વિદ્યાર્થી પર પ્રહાર કરી વિદ્યાર્થી સંગઠનને નમજી, બનાવવાનો પ્રયાસ સામ કામ બેઠક ડંડ આદિ નીચિનો આશય લેતા કાઈ મુત્સહીને માટે ભલે ચોખ્ખ લેખાય. પણ એક શિક્ષણસંસ્થાના વડાને તો એ જગા નેટલો પણ ચોભારપદ ન હતો. એ તેમને સગાજ કરવી હોય તો એ માટે જેની બધાજદારી હતી તેમને સગ્ય થવી જોઈએ. એ બધી જવાબદારી તેણે એ પત્રમાં પોતાને શિરે ઓઢી લીધી. અમે એ પત્ર લખતાં નરહરિને ધણો વાર્યો પણ તે એકનો બે થયો નહિ. ડૉ. શીશરે તેને ઓફીસમાં બોલાવ્યો. તેને અંનેક રીતે સમજાવવા તેમણે મહેનત કરી. અંનેક પ્રતોભનો તેની સમક્ષ રજૂ કર્યાં. પણ નરહરિ પર તેની કરી અસર ન થઈ, તે આમ અડમ જ રહ્યો એટલે એક વર્ષ માટે તેને કોલેજમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો. હસતે મુખે તેણે એ સગા વધારી લીધી. અમને સૌને એથી ખૂબ આઘાત લાગ્યો. પણ એ બરતરફીને હુકમ અમારી પરીક્ષા શરૂ થઈ તે દિવસે અપાયો એટલે અમે કંઈ કરી શક્યા થઈ. ડૉ. શીશરે આપાદ

વા લગાવ્યો હતો. સત્રની અધવચ તે આવી હિમ્મત ન કરી શકત, કારણ કે, અમે એ નામે સંગઠન સાધી શકત, પણ પરીક્ષાનાં દિવસોમાં આ અંગે કંઈ થઈ શકે એવું વાતાવરણ બિલુ થઈ શકે એમ ન હતું, અમે એ પછી તો તરત કોલેજ બંધ થતી હતી.

આ બનાવથી અમને અંનેકને સખત આઘાત લાગ્યો. નરહરિએ તો એ બટનાને સરખત વધારી લીધી. તે બોલ્યો: 'મારે માટે તો એ છુટાપત્તિ છે. સાંખા વખતથી મને લાગતું હતું કે માંડું રથાન તો મારા ગામમાં છે—જે અનાય ડૉ. સેનને થયો તે, ગામમાંમાં ભોક્કા રોજ જે કંઈ વાંતી રહ્યું છે તેની અગળ, કશી વિસાતમાં નથી. અમે એમાં સૌથી દુઃખદ તો એ છે કે ગામમાંએને એનું જ્ઞાન પણ નથી. તેથી નસીયને દોષ દઈ ભોક્કા બધું મૂંગે મોઢે બેઠે છે. આભાર ડૉ. શીશરનો કે તેમણે મારો માગ સરળ કરી આપ્યો.'

એના જેવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની કાન્કીદી માંમ અધીથી કપાઈ જાય એ અમને ન ગમ્યું. અમે તેને કોલેજ બહારવા ખૂબ ખૂબ કહ્યું, પણ તે એકનો બે થયો નહિ.

જેહૂત બની ગામમાંનું જીવન ગાળવા તે પોતાને ગામ તરત જ જતો રહ્યો.

પ્રકરણ પાંચમું

નર્મદાએ કહેલી કથા

મારી પીઠ પાછળ બધાં તેને હસતાં, તેની ઠેકરી હાથતાં. તેને મૂજ લેખતાં. આ બધું હું નહોતી બજતી એમ નહતું, પણ કુનિયાને મોઢે કાણ દાંકણું. મારી રાકે? બાકી મારા નરહરિ મૂજ ન હતો તે હું—તેની મા—જેવું સમજી શકું તેવું ખીચું કાણ સમજે?

હા, મારા નરુનું માથું જરા મોટું, હતું. પણ માથું મોટું હોવું એને તે ખાખી લેખતી કે ગ્રુચ? પણ કુનિયાનો એ સ્વભાવ જ છે કે, પોતા કરતાં ઘંક જરૂં હોય તે બધું નકામું. માંમ નરુનો બે

કાષ વાંક હોય તો તે આ જ ખીજાં ડાકરાઓ જેવો તે, વેવરી કે વચવાટકર્થો ન હતો ખીજાની સરખામણીમાં તે, કાર્ક ઓછાંમોલો ન શાંત હતો એટલે લોકો કહેતા કે તે મૂઝ જેવો લાગતો. પણ એ જાણ લોકોને હું નહોતી સમજતી શકતી કે એકલી વાચાળતામાં તો ધણીવાર આછકલાપણું જ હોય છે. કાષ મહાપુરુષ એવો સાબળ્યો છે જે તેની વાચાળતા માટે જાણીતો હોય ? અરે ! જેમ માણસ મોટો તેમ તેની મંભીંગતા વધુ છીછરા પાણી છવ-કાય પણ શીઘ્ર ધગ તો શાન્ત અને ગંભીર જ હોય.

રજે કાષ માને કે યુગ્મેથી રાઈ મૂખ મનો આ એક શિલરો છે. લાથેથી માતા મનતી નયજા-ધુઓ હુ જાણુ છું-ને હુ પણ મા જ છું ને એવી નયજાઈથી પગ છું એવો મારો કાવો નથી. પણ મારો નરુ મૂઝ ન હતો એમ જ્યારે હુ કંઈ છું હારે કાષ ઘેનજાને વચ ચર્મને હુ નથી કહેતી વળી, હુ પૂરી સમજણી પણ બની ન હતી તેજ મારા કન્માકાળથી એને માગ દેવામાં હું સાચવતી નહેતી આવી ? મારા રમકકાઓમાં, મારી રમતોમાં, મારા મનોમાં, મારા દેહેવોઓમાં, બધે જ મારો નરદરિ મારી સાથે જ હતો.

અને છતાં કંઈ કેટલેટલી સાધનાઓ અને વાત-તાનાઓને અતે એ મને લાગ્યો હતો !

લાંબી કથા ટૂંકમાં કહું : તમે બધા તો કદાચ નવા જમાનાના હશે, પણ હું જૂના જમા-નાની છું. એટલે તમને એ નહિ સમજાય કે સાત વર્ષની ઉંમરે હું વધુ બની હતી. આટલી નાની ઉંમરે મારું લમ મણુ હતું તે પરથી રજે એવું માની લેતા કે મારા માતાપિતાને એમાં કંઈ હોય હતો કે તે અણખક હતા. પારણામાંથી ઝડપાવું એ અમારા જમાનાનું ઔરવ હતું. એમાં કુલિનતા લેખાતી મારા પિતા કુલિન તેમજ સંસ્કારી સમા-જના અગ્રણી હતા. સંસ્કારી કેડુંગમ મગ્ગ કહે તે બધા જોયા સંસ્કારોનો મને વારસો મળ્યો હતો, ને વિદેશમાં તો મારા પિતાશ્રીએ મને અસ્કુત

લાયનો પણ મારો એવો અભાસ કરાવ્યો હતો નાનપણમાં થયેલું મારું લમ મારી આ પ્રશ્નમાં ખાસ બાધરૂપ નીવડ્યું ન હતું, કારણ કે લમ પછીનાં માત આઠ વર્ષ તો એટલે બાજે મારા પિતરમાં જ મેં માન્યાં હતાં.

પણ આ બધાં વર્ષો દરમ્યાન નવવધૂના કોઠા મારા અંતરમાં પાંગરતા જ ગયા હતા. દસ ઋતિવાર વર્ષનાં કાર્ક બાળક માટે પતિ શબ્દ જાજ આપણને રમૂજ પમાડે, ને એ સંકળતાં આપણને હસતું પણ આવે; પણ મારે માટે તો એ શબ્દ તરી નક્કરતાથી કાર્યો હતો. એટલે મારા સાસરામાં મારી કિશોર પતિ મારા માટે અજબ આકર્ષણ રજાન જમાવી એટલે હતો અને વાત તો ખાસ નહેતા કરી શકતા પણ અવારનવાર એકબીજાની અંજ મળતા મીઠું મમ્મી લેતાં જ્વાને તમે અમારા સંજ નનકાગ લેખો કે નહિ તે હુ નથી જાણતી, પણ એકબીજાના નિહાળના પરિચયમાં અને આભાં તે પહેલાંનાં જાણે બન્ને એકબીજાનાં યુગ્મેથી સાચો હોઈએ એરી શાદ મંચિ અમારી વચ્ચે મધ્યમાં ગઈ હતી.

અને મારા એ જીવનદેવતાનો સાચો પરિચય હું તમને કયા શબ્દોમાં કરાવું ? માણસની જોબના માપવાના આજનાં હીમો વગેરે જે સાધના છે તેની આકર્ષણીએ તો બતાવવા જેવું મારા પતિમાં હું તમને કશું જ નહિ બતાવી શકું.

નાનપણથી એ જકુ તોફાની લેખાઈ ગયા હતાં મારાં સામુ ને મારા જેઠને નાનપણમાં એ લેખા પોકરાવતા. રોજ કંઈ ને કંઈ પગકમ કરીને આજા જ હોય, ને હોઈ ને કોઈ કંઈકો ઉભો કર્યો જ કોઈ એકો જ કંટાળીને નાનપણથી એમને બેતીના કામમાં જોતવો હતા. તે કામ એ ખૂબ આનંદથી કરતા.

એટલે જન્મ ને સંસ્કારે હું જાણુ હતી, તો લમમાં હું એક ખેડૂત પત્ની બની અને ખેડૂત પત્ની બનવામાં પણ કંઈ ઓછું સહાયક નથી

રહેલું. કોઇ દોષ વાર મારે તેમનું ભાણું લઈ ખેતરે જવું પડતું ને તે વખતે જે ચોરીક મીઠી પળે અને સામે માણતા એનું કંઈ રીતે વર્ણન થઈ શકે? એ આનંદ તો કેવળ અનુભવથી જ જાણી શકાય. મારા જીવનનું એ મહામધુ સંભારણું છે.

પણ આ ઉપરથી રખે તમે માની બેસતા કે મારે માટે બધું સીધું સરળ હતું. માગ રતનામાં મુશ્કેલીઓની કોઇ ખોટ ન હતી એ બધી મુશ્કેલીઓ ક્યાં જણાવવા બેસું? અને એમાં નવું પણ હું તમને શું કહું? આપણી દિન્દુ ઓઓની રોજ-મ-રોજની કથા જ એમાં છે અને એ તો હવે જગ મઠઠર ક્યા લેખાય, એટલે એમાંથી એકાં જ પ્રસંગ વર્ણવું.

હું બહાર વર્ષની થઈ. અને હું ૫૩૦ સુચી શકું તે પહેલાં તો મારી સાસુને હું અખતી કણીના જેમ ખૂંચવા મંડી. વાતવાતમાં તે મારા પર ચીકવા મંડ્યા, વાતવાતમાં ધરમાં મારું અપમાન થવા મંડ્યું તે એટલે સુધી કે, આડોલીપાડોરી પૈર્મ પછુ મોરી છૂપીથી દૂના પર ક તળાવે હું કપડાં ધોવા મઠ દઉં ત્યારે એ બદલ મારી સાસુની નિન્દા કરવાનું ચૂકતાં નહિ. તે કહેતાં, 'કોને મુરત મે કુંવ આવે. એ ઓછી જ આપણા હાથની વાત છે! જિઆરી નમંદા એમાં શું કરે!' ને હું શું જવાબ આપું છે તે જોવા તે મારી સામે જોતાં, પછુ હું કંઈ જોલતી નહિ. મારા હૈયામાં નિરાશાને જાણે હો. ચડી આવતો. કંઈ કેટકેટલી બાધા આખીઓ પછુ યેગઓના કહેવાથી મે રાખી હતી, પણ એ બધું નિષ્ફળ.

મારી આ નિષ્ફળતાને કાળે વાતવાતમાં મારાં સાસુ અને મહેલ્યાં મારવા મંડ્યાં. પહેલાં મને જે મારી સગી મા જેવા લાગતાં તે હવે જાણે સાવ બદલાઈ જ ગયાં, ને જેમ જેમ તે માગ પ્રતિ આકારી બનતા ગયાં તેમ તેમ હું ધર-કામનું વેતનું વધુને વધુ છિપાડતી મઠ એટલે સુધી કે રાત પડતાં

તો હું થાકીને લોથલોથ થઈ જતી, એ બધું તે જોતાં, જાણતાં ને સમજતાં, પણ એ બદલ સદાનું જીતિને એક પણ સખ્ત હું તેમની પાસેથી પામી ન શકી. ને એ બદલ એમને મારાથી વાક પછુ કેમ કઠાય? એમની પડોસણો બપોરે પેતાનાં પાપપૌત્રી ઓને આંગળીએ તેડીને એમની સાથે વાતો કરવા આવતી ત્યારે બાળકના કલનકલનકોણું એમનું શાન્ત ધર એમને ખાવા થતું હોય એ સ્વાભાવિક હતું.

મારા સાસુને આ અસતોષ મારા પતિના પ્માન બહાર નહતો. એથી જેમ જેમ ધરમાં હું જળખા-જણી બનતી ગઈ તેમ તેમ તેમને મારા પ્રવેશો બાવ વધતો જ ગયો. દિવસ ભરતી મારી સરળ માતનાઓ, મારી કઠોર તપશ્ચર્યા અને બધાં મહેલ્યાં હું જાણતી જાણે રાત્રે મને બાલો મળા રહેતો. રાત્રે મોટે સુધી કામ કરી બપોરે હું સરા જતી ત્યારે જાણે મોરી ગદ જ જોઈ રહ્યા હોય એવા તેમના અધીર જુઠમાં સમાઈ જતા મારું વેદનાનું જગત માગ એ સખન ખંડની બહાર જોખાઈ જતું. અહીં તો મારે માટે પરમ વદાલ, સમભાવ અને બક્તિ જ કાર્યો હતા. દિવસગર જે તે કામ કરતાં, ને સ્વાભાવિક રીતે જ થોડાં તેમનાં સરળ જગો આરામ અને નિદ્રાને માટે અધીર રહેતાં. આમ છતાં મારે ખાતર તે બધને ખાળી જમતા રહેતા.

તેમની મારે કાળેતી પ્રતીક્ષા કેટલીક વેળા તો એક વાતનામરી તપશ્ચર્યાનાં જ પરિણમતી, કે કેટલી વાર કે ને કે મિલે મારાં સાસુ અને મોટે સુધી રોઠો રાખતાં, તે બંધુ ઓછી બીધ લેતાં, એટલે તેમને માટે રાતના બાર એક વાગ્યા સુધી જમતા રહેવું એ બહુ સદજ હતું. આવા પ્રસંગો મારે માટે આકરી કસોટીરૂપ હતા, પણ ધીરે ધીરે હું તેનાથી ટેવાઈ ગઈ હતી. જે કે મારાં અંગે તો સતત આશય મોટે રોઠાર કરી ચૂકતાં, પણ મારું મન તેમની એ વિદ્યગતા ઉપર કાખ મેળવી લેતું. મારા પતિ મારે તો સાસા નવ દસ પછી અગવુ એ લગભગ અશકયવત

હતું, પણ તોય એકમને મારી રાહ નેતા. એથી
જ્યારે સાસુ સુઈ જતા ત્યારે ધીમે પથથે મારા
શયન ખંડમાં હું જતી. મારા પતિ ઊંઘી મથા હોય
તો કેવુ સાડું એવુ મારા અન્તરમાં હું ઝંખતી.
એથી તે જંગી જંગ નહિ એ આશયથી મારા પાલ-
વને ય હું ફરકવા નહોતી દેતી, અને ધીમેથી દીવો
હોલવી જેવી પથથા પાસે જતી કે, તેમનો પ્રેમાળ,
મીઠો, ઊમંગકાળેથી સત્કાર સંભળાતો. 'આવી ?'
એ પ્રશ્નમા ફેટફેટકું તે કહી નાખતા. આંખો એમની
લાળી પ્રતીક્ષાની કેટકેટલી વાતો બરી હતી ! તેમનાં
અંજલિમાં સમાઈ જતી તેમનાં એ પ્રશ્નો હું
હિતર આપતી

જ્યારે એ અમારા શયનખંડમાં અમાગ પથથાથી
થોડેક છેટે કામગીરી અવગ પચારી કરવાનું આવતું
ત્યારે મારા અન્તરમાં જે વિષાદ છલકાઈ નેહોતો તે
કંઈ રીતે વર્ણવું ? જાણે પથથા આજે જ કોઈનું
અવસાન થયું હોય એવી એક ગમગીની માગ અંતરમાં
બરી રહેતી, મારા સાસુનું મોં જાણે સુજીને થોથગાઇ
જતું. મારા પતિને તો રાત્રે તે સુવા જતા ત્યારે
ખમર પડતી. અને એ દિવસે તો તે મારી ખૂબ
આતુરતાથી નહ જોતા. મને કેવુ થતું દશે તે તે
સહેજે કંઈક શકતા, અને એથી જ્યારે હું સુવા
જતી ત્યારે તે અનેક રીતે મને હસાવવા અને
આનંદમાં લાવવા મથતા. તેમનામા હસાવવાની શક્તિ
ગજબની હતી. મારા સાસુ, જે આમ ખૂબ આકરા
અને રૂઢિચુસ્ત હતા, તેમને પણ જે વાતોથી સામાન્ય
રીતે તે ચીઠાવાં જોઈએ તેવી વાતોથી તેમનો રોષ
વહોમાં ચિના તે હસાતી શકતા, એક વાર તો વાત-
વાતમાં તેમને વાળ વધારવાનું ક્યારેય તેમણે ખૂબ
હસાવેલાં એટલે હું પણ તેમના સપાટામાં આવી
જતી, અને મારી ગાનિ હટાવી મને તે હસાવી શકતા

પણ તેમની એ શક્તિ પણ મારી વધતી જતી
નિરાશા સામે ધીરે ધીરે નિષ્ફળ બનવા મંડી આવી
નિરાશામાં એક વાર તેમનાથી દૂર કામગીર પર સૂતી
હતી. મને વાત કરાવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ

કમે કરીને વાત કરવાની મને ઊંચી થતી ન હતી
એટલે તે પથથા પરથી નીચે ઊતર્યા. હું તરત જ બેઠી
થઈ ગઈ. 'મારા સમ છે એ પાસે આજ્યા તો.' મેં
તેમને મના કરી. તે દરવા 'એ ખારમું ! આમ તો
ચોર પણ સોમન આપી છટકી જઈ શકે ! તે કહે કે,
મને પકડો તો બહાદુર્ય જોટું તમારે માથે પાપ !
તે આપણે એમાં માનીએ તો થઈ જ રહું ને !' મેં
હું તેમના કથનનો જરા સંજો પણ વિરોધ કર્યો તે
પહેલાં તો તે મારી પથથા પર બેસી ગયા-આચાર
શુદ્ધિનું હું પૂરી આમદી હતી. આજ પણ છું ! મારે
માટેની તેમની લાગણીથી હું રાહ થઈ, પણ તે સાથે
તો અપાર દોષ થતો હતો તે મારાથી ન સહેવાયે
હું બોલી, 'આ તમે શું કહ્યું !' હવે નાકા ચિના
તમારાથી બીજા કંઈને કેવી રીતે બડી શકશે !'

એટલે તે બોલ્યા, 'સવારે નાહતું તો છે જ ને'

'પણ સવાર સૂધીનું શું ?' મારી પથથાને, મં
મને આજ્યા પછી હવે તમે પથથા પર વખર નહ
કેમ સૂઈ શકશો ?' માન પ્રશ્નમાં ખૂબ અકળામય હતી
તે દરવા 'હું ય અહી કામગીર પર સૂઈશ'

હું હસી પડી, મેં કહ્યું, 'તમને શોખ થતો લાગે
છે, ખરું ?' પણ એમ કંઈ સ્ત્રીઓના હક પર વચન
નહિ મરાય, સમજ્યા !'

અને એમ બોલી હું ઊભી થઈ ગઈ. એ જોઈ
તેમણે પૂછ્યું.

'તે તે શું કરવા ધાકું' છે ?'

'હું કરે તે જોવા કરે.'

'ના, એમ નહિ. તું જરા અહી પાસે બેઠ
તો ખરી.'

'ના.' મેં મક્કમતાથી કહ્યું

'પણ હવે અમકાઈ તો મચો જ છું. હવે ત્રિશ
અમકાવાપણું ક્યાં રહ્યું ?'

‘શૂન થઈ હોય તે કારણે તેને લંબાવવી એ દલીલ સારી નથી.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘જો, તું તો પંડિત પિતાની દીકરી, ને વળી પડે પ પંડિત. અને તારા જેવી દલીલ કરતાં નહિ આવડે. મારું કહ્યું માન ને સીધી સીધી અહીં આવ, મારે એ જાણવું છે કે આ બધું છે શું?’

‘કોની વાત કરો છો?’ મેં પૂછ્યું.

‘શોની વાત! તું આટલી બધી દુઃખી શાથી થાય છે!’

‘વિના કારણ તો નહિ થતી હોય ને?’

‘તો તેનો ઉપાય કર!’

હું સહેજ ઉત્સુક બની. શું ‘મારી વાત તેમણે માની લીધી?’ વાત એમ હતી કે મેં આ પહેલાં બેસાર વાર તેમને બીજું લગન કરવા કહેલું ને તે મારે મારી નાની જાણતું નામ પણ સૂચવેલું, પણ તે દરેક વખત તેમણે મને હસી કાઢેલી એટલે ઉપાય સંબંધીની તેમની સૂચના સમજાતાં મારી એ વાત તેમને જલે ઉતરી હોય એવો અને વિચાર આવ્યો એટલે મેં કહ્યું, ‘તે તો મેં ક્યારનો સૂચવ્યો છે પણ તમે ક્યાં માનો છો?’

‘હું ક્યાં ના પાડું છું? પણ જરા વિગતે વાત તો કર.’ તે બોલ્યા.

‘એમ કહેતા હો તો તો હું આ બેઠી.’ એમ બોલો પથારી નજીક થોડે દૂર જમીન પર હું બેઠી.

તેમણે કહ્યું, ‘ના, એમ નહિ. આવી વાત આટલે છેટથી નહિ થાય, તું મારી પાસે બેસ, ને આપણે નિરાતે બાનો દબે કંઈ ઉકાસ કાઢીએ.’

‘પાસે તો મારાથી નહિ બેસાય.’ હું બોલી.

‘તો રહ્યું’ એમ બોલતાં તે કામળ પર આઠા પઠ્યા, થપથપ હું થોડીવાર બેસી રહી, મારી પિંદળ ન રહી, હું બોલી ‘સિંદને આમ જીવ કરો છો? તમે

જાણો છો કે એમ બોલોને તો આચાર્યપતિન યદાર્માં ને દુઃખ થાય એવું બીજા કરાથી નહિ થાય, અને આવી દુઃખી કરીને તમારી પાસે બેસાડવી હોય તો બેસ.’

‘ના. એમ દુઃખી થઈને કશું કરવાનો જરૂર નથી. તો કહે હવે શું કરવું છે? તું કહે છે કે, મારાથી નાજા વિના દબે પલંગને નહિ બસાય. તો દબે!’

‘એવું હું કહું છું, પણ તમે મારી એક વાત માનશો.’

‘ના.’ તેમણે કહ્યું.

‘તમને પગે પડું છું, ના નહિ પાડો.’ મેં આદરે સ્વરે કહ્યું.

‘પણ હું શોની ના પાડું છું તે તો હું જાણતી નથી.’ તે દસવા મંથ્યા.

‘જુઓ, તમે મને ચીડવો નહિ, વચન આપો કે, મારું કહ્યું માનશો.’

‘આજ સુધી તો બહુ જ માન્યું છે બાકી શું રહી ગયું છે કે વચન માણવાની જરૂર પડી?’

‘કંઈ બાકી નથી રહ્યું.’ હું બોલી ‘માત્ર એક જ વાત બાકી રહી છે. તેટલી માત્ર કબજી લો, પછી દુનિયામાં મારા જેવું સુખી કોઈ નહિ!’

‘એમ કે?’ એમ બોલતાં હું કાલે પણ વિશેષ કરી રહું તે પહેલાં તો તેમણે તેમના બાહુ સરસી અને એમી લીધી. તેમના એક પ્રચંદ આવેશમાં તેમણે મને તરબોળ કરી લીધી. આ અતિ મધુર છતાં મિથ બાવળમાં સંવેદનશીલ જાગી, તેમના બાહુમાં સુકત થવાના પ્રયાસ કરના હું બોલી, તમે તો આવ નાસ્તિક છો. આપણે બ્રાહ્મણો આપણી આચાર શુદ્ધિ પ્રમાણથી તો પછા સમાજનું શું થયે?’

‘તેનું ને ચલાવું હોય તે થાય!’ તે બોલ્યા. ‘તને એમ લાગે છે કે, ધરતી પર આચાર્યપતિન પાતકી આ તારો પતિ જ પહેલવહેલો પાક્યો છે?’

અરે! આવાં તો કે ફટફટલાં પાપોને આ ધરતી
છરવી ગઈ હશે, ને હજીય તે એવીને એવી જ
રાતીમાતી કરે છે-એની તું શિદ ચિન્તા કરે છે!
આપણે આપણી જાતની ચિન્તા કરીએ તો બસ.

‘ના, મારાથી એવા સ્વાથી નહિ થવાય, ને
તમને થવા પશુ નહિ હશે. કહો, ત્યારે મારી વાત
કમુલને!’ તેમનાથી છૂટી પડતી હું બોલી.

‘હવે ફરીથી જો એ વાત કરી તો એરકામાં
હું કદી પથ મુકીશ નહિ, સમજી!’ તેમના અવા-
જમાં જેટલી મજબૂતા હતી, તેટલી જ રિનગ્ગતા
પશુ હતી.

મેં નિઃશ્વાસ નાખ્યો. ‘તમે સમજતા નથી,’
હું બોલી. ‘બા નિયારાં ફેટલાં ખૂરે છે! એમને
ધડે ધડપશુ આવું ઠેકરાતું આવે. લોકોનાં ધર બધાં
બધાં જોઈને આપણુ ધરઆંગણુ એ સૂનું જુને તે
એમને કેવું દુઃખ થતું હશે તે આપણે એમનાં
બાળકો ન વિચારીએ તો કાશુ વિચારશે!’

‘આ પશુ તારું જૂનું સજ.’ તે દરતી પડ્યા.
‘જો રાજને રાજ એક વાતથી કાઢને ય થાકે અરે,
તો તું ‘શુ’ એમ માને છે કે હું એવી માટીનો
મકાનો છું કે, મને તારી આ રાજની એકની એક
વાંતથી કંઈએ અજામણુ ન થતી હોય! બાને
છોકરાં વિના સુતું લાગતું હોય તો આપણા પુનિરા
કાઢને ત્યાં બિયારા ભૂએ ચરે છે. ધર્મ આવેને
ત્યાંથી બેચાર ને રાએ ધરમાં. ધર રાજતું ધકલશે.

‘જો જો, એવું બા આજળ કદી બોલી જતા.’
મેં હારીને કહ્યું. ‘તમે નહીં જ માનવાના ત્યારે, ખડું
ને! સારુ ત્યારે પકારો કદી આવું.’ એમ બોલો
મારી દ્રઃકર્મથી મેં બે સાલ્લા કાઢ્યા. તે જોતાં
તેમણે કહ્યું.

‘અરે, તારી તો આખી દ્રઃ અજાડાઈ ગઈ હશે!’

‘કાલે ધોઈ નાખીશ એ બધાં કપડાં.’

‘પશુ એ સાલ્લા શા માટે કાઢ્યા?’

‘કામળ પર પાથરવા.’

‘શી જરૂર?’

‘તમને ખૂંચે નહિ તે માટે.’

‘એટલે એમ કે તારા કરતાં પશુ હું તો વધુ
નાજીક ખડું? તને ન ખૂંચે પશુ મને ખૂંચે!’

‘એમાં નાજીકતાનો સવાલ નથી. આ તો દેવની
વાત છે.’ હું બોલી.

‘તો મને દેવ પાકવા દે.’ તેમણે કહ્યું.

‘એની કંઈ જરૂર નથી.’

‘એવું કેમ કહેવાય! તપ તો નાનું કે મોટું-
બધું જ પ્રુપ્ત આવે. કોકે દહાડો મ એ દેવ કામમાં
આવશે.’

‘ના, મારે એવો દહાડો તમારે માટે નથી
કલ્પવેલ.’ હું બોલી. શા માટે તમારે એવી રીત
પર અડું પડે? પશુ હવે તમારે સુવું છે કે નહિ!
આપણે વાતો કરીએ છીએ ને બા જો જમતાં હશે
અને એ સંજોગશે તો તેમને કેવું લાગશે!’

‘તે હું ક્યાં ના પાડું છું? વાતો તો તું કરે
છે. હું તો મારે સુતો જ છું. સુવ હવે સુધ જા.’
એમ બોલો પથારીના એક છેડે તે ખરવા.

મેં તેમને છાઠી પથારી પર સાજા પાથરી,
અને તેમનો સખત વિરોધ છતાં, કામળથી દૂર, એક
સાલ્લો પાથરી હું અલગ રીતે સૂતી. કઠોર ધરતીની
એ પથારી અને તે દિવસે ફૂલફૂણી લાગી. મારા
જીવનનો બધો અસંતોષ, બધો વિષાદ, બધી વેદના
મળી ગયાં.

જે જમવાને મને આવું અપૂર્વ સૌભાગ્ય-પ્રુપ્ત
અર્થ્ય તે જમવાન મારા માટે ને કંઈ કરતો હતો એ
બધું મારા હિતમાં જ હતું ને! એવી એક જીવન
શ્રદ્ધા સાથે એક મોટા આસાવાદમાં ડુબી જતાં કે!
(કમલઃ)

શ્રી મિત્રબીરેલા કૃત 'મંગલુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુબંધ : રમણિક મેઘાળી

તૃતીય પર્વ

૧૨

શ્રી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૯.—ત્રીજવાર મંગલુ પહેલ્યા. સુધાકાન્તજીએના પત્ર આવ્યા.—‘ગુરુદેવ ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર મંગલુ પહેલ્યો, કાર્પેટમાં ફેરફાર નહિ થાય તો.’ પણ આ પહેલા કાર્પેટને બે વાર બદલાઈ ગયા હતા. તેથી મને આશા હતી કે હવે તો એમાં ફેરફાર નહિ જ થાય. મંગલુથી શિવિયુરિ પાંત્રીશ માંધલ દૂર રહ્યું, અને મારગ પણ સાવ સીધો નહિ. એવી કુર્મજ પાટ છતાં તેઓ તકલીફ વેડી વારે વારે અમારે ત્યાં આવ્યા હતા, એ અમારા કથા પ્રવચના બળે ! એની કંઈ ખચર નથી.

સવારે એકરમસે આવી પહેલ્યાના જ એમને મારે ‘માંદાની પુરણી’ લખ અપ પ્લેટફોર્મ’ પર ઉભા રહ્યા. દૂરથી હુમામ કાઢતી કાઢતી ગાડી સર્પની જેમ વાંકી ચૂકી ચલી આવતી હતી. પછીયે ડબ્બા અને ભાંડો લેવા હતા ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા, ભેંધું તો એક ડબ્બામાંથી સુધાકાન્તજીએ ‘ડાકું’ બહાર કાઢી હાથ દલાવી રહ્યા છે. એમના મોં પરનો ભાવ પણ કંઈક અભીરતાપૂર્વક જણાતો હતો. ગાડી લીલી રહી, ન રહી ત્યાં તો અમે ગુરુદેવ માટે શોધખોળ શરૂ કરી મૂકી—સુધાકાન્તજીએ ડબ્બામાંથી તીવે ઉતરતાં કહ્યું—‘એ નથી આવ્યા ! ના, રડુજ નથી કરતો, સાચું જ એ નથી આવ્યા.—કાલે મનમનો વરસાદ પડ્યો હતો, આખો રસ્તો જળખાંખાર થઈ ગયો હતો, ગાડીનું આવગમન બંધ મવા જેવો દોર હતો. એ જ વખતે સાંજનું કે છાંપાઓમાં આ બાલુ પણ અતિશય આકેરી વરસાદ થયાના અને મારગ ધોવાઈ ગયાના સમાચાર આવ્યા છે. આવી રિયતિમાં એમનું અહીં આવવું ઠીક ન કહેવાય, મારગ જ બંધ હોય તો—જો કે ગુરુદેવ તો વારંવાર કહ્યું હતું કે એવું કંઈ જ નહિ થયું’ હોય, એમ હોય તો તો તમે નહીં ખચર આપ્યા જ હોય. એ કારણે ગુરુદેવે કહ્યું કે—‘સુધાકાન્ત તું જા, અને એ ગિયારાએને આ મુશીબતની વાત કરજે. હું તો હવે રવાના નથી, જાણું કે આવું કંઈ જ થયું નથી, પણ શું કરું ?’

‘આકાશ તરફ નિહાળી લુઓને, એ મેખ વહાં-હિત જણાય છે ખરું ?’ મેં સુધાકાન્તજીને પૂછ્યું.

‘ના, એ તો નિર્મળ નીલાકાશ જણાય છે.’

‘હવે નીચે ધરતી તરફ નીહાળી લુઓ, એ ધોવાઈ જતી લાગે છે ?’

‘ના, અહીં તો બધું ઠારું ધાકાર જણાય છે.

‘બસ, તો હવે જલદીથી એક કામગીરી ગુરુદેવને લખી આપો, એટલે હમણાં જ એને ચોરટ કરી આપણે પાછા વળીએ.’

મેર પાછા ફરી બે દિવસ સુધી વારંવાર અમે પ્રાર્થના કરી કે ‘બીલુ’ જે યવાતું હોય તે યાને પણ આ રમિયાન વરસાદ ન વરસાને અને રસ્તો ન ધોવાને. એ બે દિવસોમાં વધારું જરા નેટલું મે ચિન્હ જોતાં જ અમે ભયભીત થતા, કાંઈ જાણે છે કે મદદજનો જે ભોંડે છે અને અનુસરીને જ જનાવો જનતા હોય છે.

ગાડી જામી રહેતાં જ ભેંધું તો આલુબાલુ બારી વાટે અરધેરા ડોકાઈ હાથ દલાવી રહ્યા છે. હાકતર બોલ્યા, ‘આ વખતે કોંક બીજો ભમરૂત લાગે છે.’ જે હોય તે, એ દુત તરફ વધુ ન જોતાં અમે માઝોના ડબ્બા સાથે પ્લેટફોર્મ’ પર આગળ વધ્યા, ‘એવું’ તો નિત્યની જેમ એક ફરફેલાસ કુષિમાં (પહેલા વર્ષનાં નાના ડબ્બામાં) ચારે બાલુ સરસામાન પાયરી ગ્રુન્દેવ બેઠા છે.

અમે ડબ્બામાં પ્રવેશ્યા કે તુરત એ બોલ્યા, ‘સૌ પહેલા મારી કામા-પ્રાર્થના પતી જવા દો.’ અમે પ્રજ્ઞાન કરી રહ્યું. ‘શું કહેા છે એ સમજાતું નથી’ અને અમે આરે બાલુ પડેલા સામાન ભેગો કરવામાં પડ્યા.

‘લુઓ, મારા કંઈ જ રોગ નહોતો.’ તેઓ ફરી બોલ્યા.

‘તમારો તે વળી દોષ ? આ શું બોલેા છે ! તમે જે જણી એમને સૌ વાર કાર્પેટ બદલાવન

અને અમારે દોડદોડી કરવી પડત ને નિગમ થયું
પડત તો પણ અમને જરાયે માફ ન લાગત, ઉલ-
ટાની મજા જ પડત. પરંતુ જે કોઈ બીજું તમારા
અહીં આવવામાં એક કલાકનું પણ મોકું કરે તો
અમને તેના પર ગજબનો રોષ થશે.

‘કેવો મહા પક્ષપાત! આવું કરનારનો પક્ષપાત
દુષ્ટ હદીએ તોયે ખોદું નહિ. હવે તમને એવો
ગંડુ શા માટે બન્યું? ઉલટાનું’ મને તો એ બહુ
ખરાબ લાગેલું. ગમે ખરાબર જીંધ પણ નહોતી
આવી. મને વારંવાર એવું લાગેલું કે મને નામનીયે
સ્વતંત્રતા નથી, તમે સૌ આવી રાત આખી બેઠા રહ્યા
હોશ ને પછી નિરાશ થશો. મેં વારંવાર કહ્યું કે
એવું કંઈક અશ્વધાયું’ અને તો એ સોજો ખબર ન
આપે? પણ આ વાતનો જવાબ તો એમની પાસે
તૈયાર જ હતો કે માત્ર ગરતો જ ધોવાયો છે એમ
નથી. કદાચ રહે લાઈન આખી ધોવાઈ ગઈ હોય,
અને તારના ચાંકસા પણ કદાચ તૂટી પડ્યા હોય,
ને કદાચ મંબુ આવું જીડીને સ્વર્ગના કાંક ખુશામાં
જઈ બરાડું હોય, આ બધા કદાચનો કંઈ જવાબ
નહોતો, બધું જ—‘કદાચ નહિ’ પણ થોડુંક હોષ
ચક્રે એ સાંભળે જ કાણ?’

બધી સરસામાન ચાર મોટરમાં લાવવામાં આવ્યો.
અમારી મોટર વચ્ચે ચાલતી હતી ગાડી ચમકે
સેતી મગધ પડાક પર ચડતી હતી. જે મોટી ગાડીમાં
અમે હતા તે જરાક બાજુ ઢળી, ને મેં ફાઇવરને
કહ્યું કે ગાડી જીભી રાખ, અમે નાની ગાડીમાં બેઠા
એણે કહ્યું કે કંઈ વાંધો નહિ આવે, ધીમે ધીમે ઉપર
જતાં આવું થાય જ. મેં કહ્યું, કાંઈ એમ હોય, પણ
અમારે બીજી નાની ગાડીમાં જ જવું છે. એ પહેલા
થોડા જ દિવસ પર એક ભયંકર મોટર અંકરમાત
થઈ ગયેશે. ત્યારથી અમે કરતા રહેતા. વળી શુદ્ધેતને
લઇને જતા હતા એ પણ કંઈ નાનીસુની જવાબદારી
નહોતી. આ દરમિયાન બીજી બધી ગાડીઓ આવીને
અટકીને જીભી હતી. એ સૌ આવીને ‘થું થયું! થું
થયું!’ પૂછવાં લાગ્યા.

‘અમે બીજી નાની ગાડીમાં બેઠા’ મેં કહ્યું.

અત્યાર સુધી મુંગા રહેલા શુદ્ધેત હવે બોલી
ઉઠ્યા. ‘શા માટે? હું તો બીજી ગાડીમાં નથી આવ્યો.
શા માટે એવું કહેવું સાંભળ્યો છો? આવી અકારણ
બીક! બીકણ નહિ તો. પહેલા પોતે જ કહેવું કે
ધીરે ચલાવજો, અને હવે એમ ચલાવતાં ગાડી જરાક
એક બાજુ નમી કે મંક્યા બીબા.’

‘કાંસેને એમ જ માનો, પરંતુ બીજી નાની ગાડીમાં
જવામાં કંઈ તુકડાન તો નથી ને!’

‘તુકડાન! તુકડાની પછી છે. કદાચ તમને નહી
હોય, પણ નિચારા ફાઇવરને બારે અન્ધા મી.
એનો તો કંઈ હોય નથી. આપણે કંઈ પણ કાંઈ
વિના એની ગાડીમાંથી જીતરી જઈએ એમાં એને
અપમાન ન લાગે!’

‘એ મનમાં કંઈ જ નહિ લાગે.’ મેં કહ્યું.

‘એને માફું લાગશેજ, એને નકો ખૂબજ દુખ
થશે. પણ એ નિચારો નિરૂપાય હોઈ તે બધું મૂંઝો
મૂંઝો સહી શેશે.’

અમારે મોકાને પહોંચી વરંડામાં પત મૂકતાં જ
શુદ્ધેતે કહ્યું ‘સુધાકાન્ત, ધીર પાછા ફરીએ ત્યારે
ત્યાં સીને કહેજો કે કોણ જાણે કેવા માણસને ત્યા
ગયા હતા, રસ્તામાં મોટર જીધી વળુ વળુ થતી હતી
ત્યારે પણ અમારા અભિભાવિકા બાઈએ ‘અર્ધમ
તજલિ પંદિત’ એ કાલ વાકયને અનુસરી એક
કુદકે બહાર કુદી જઈ પોતાનાં પ્રાણ બચાવ્યા, અને
અમને.....’

ત્યારે બુરોરનો તડકો સામેનાં પડાક ઉપર પ્રજ્વળ
થયો હતો. તેઓ વરંડામાં ખુગ્મી જરા આજળ
એન્ડીને બેઠા. સામે ગાઢ જંગલને આવરતી જલિમા
હતી તેઓ મધુરે હાસ્ય હસતા બોલ્યા ‘થું વિચારે
છો આ સીમન્તિની? આવવાનું તો થયું જ—કેટલાથી
વાર આવ્યો કહે.’

સુધાકાન્ત બાજુ એક આંટા મારી તેમનાં ઉતારા

તરફ ચાલ્યા મળા હતા. ખાવા-પીવાનું પતાવી ચાકેલા નોકરો અને ખીજા બંધાવ આરામ કરતા હતા, ત્યારે હું જમીને એમના લેખન-ગૃહમાં ઊભી રહી. ગુરુદેવ આરામ ખુરશી પર બેઠા હતા. એમના પગ ઉપર ચાદર જેમ એઠાડી મર્ધ હતી તેમ જ હથેલે પડી હતી એમના ખન્ને હાથ એવાને એવા જોડેલા જ હતા. કાંચ વાટિ અંદર આવતો પ્રકાશ એમના રેશમ સાંતે વાળ ઉપર વધુ ઉજ્જવળ થઈ ઊઠતો હતો. ગુરુદેવ સહેજ ખીંકાયેલા નેત્ર નીચે ધરતી તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ચાદર નીચે ઢાંકાયેલા પગ જરા જરા હાલતા હતા, તે સિવાય ખીંટું અંધુ એકદમ સ્તબ્ધ હતું એક ગહન તીરવતા જાણે એમની ચારે બાજુ વીંટાઈ એમને દૂર લઈ મર્ધ હતી, થોડી વાર પહેલા જ માનવી અમારી સાથે સાથે આટલી વાતો ને રમૂજ કોતુહલ કરતો હતો, તદ્દન અજાણ્ય ને નમણ્ય એવા એક ટેકરી ફાઈવરના માન અપમાનનાં વિચારે અકળાઈ ઊઠતો હતો, એ માથુસ જ જાણે તેઓ નથી. દૂર આકાશના કાક ખૂણે કે' મેઘાવૃત્ત તુષાર-પર્વત જેવી અચળ ને અચળ એમની મૂર્તિ મારા સમસ્ત શરીર ને મનમાં એક અભૂતપૂર્વ નરિન અદોભાવ આપી મર્ધ. હૃદય યોગળીને કાણ જાણે કેમ આંખમાં આંસુ આવ્યા, મનમાં ધયું કાણ છે તેઓ, અમારે ઘેર આવ્યા છે, તેઓ શું અમારા એટલા બધા નિકટનાં સ્વજન છે? થોડીવાર પહેલાં હું આમને જ શું પરાણે પરાણે જમાડતી હતી? અને જીંધી જવા માટે આગ્રહ કરતી હતી? આટલી બધી વાતો કરી ને શું આમની સાથે જ? મિન્દુમાત્ર અત્યુક્તિ કર્યા વિના કહી શકાય કે હા, આ તેઓ જ છે-તેમ છતાં એ વખતે તેમની સાથે કંઈજ વાતો થઈ ન શકી. આ માટે ન થઈ શકી તે જાણતી નથી છતાં એટલું પણ જાણું છું કે એજ વખતે મેં સામાન્ય વાત પણ કાઢી હોત તો એનો ઉત્તર નક્કી મળત, અને તેઓ ફરીને એક જ પળમાં અમારી વચ્ચે આવી જત, પણ તેમ છતાંયે હું કંઈ બોલી ન શકી. ઘણીવાર આવું બન્યું છે કે એમની પાસે મૂંઝે મૂંઝી બેઠી રહી હોઉં અને એકાએક મનમાં એક અજબ અનુભવ

થવા લાગતો. એ લક્ષિત નહોતી, પ્રેમ નહોતો, એ કંઈક ખીંટુંજ હતું. આપણે સામાન્ય સાધારણ માનવી હોઈને કદાચ તેથી જ પ્રયત્નતમ પ્રતિકા પાસે આવો અનુભવ અનુભવીએ છીએ.

એમને એમ ક્યાં સુધી ઊભી રહી હવે તો ખાલ ન રહો. ઓચિંતાં ઝખજીને જમતા હોય તેમ એમણે મારી સામે એવું—“કપારે આવ્યા છો તમે! આવો, સામે, આવીને બેસો પેલા ખુરશી જરા નજીક બેસીને. આટલા મંભાર થઈને શું વિચારી રહ્યા છો?”

—“વિચારું છું કે કંઈ રીતે એ સંભવિત બન્યું કે અમને દુઃખ થયું છે, ને અમે નિરાશ થયા છીએ એ વિચારે તમને આખી રાત જીંધ ન ખાવી. ક્યાંકનો એક ટેકરી ફાઈવર, એને દુઃખ લાગશે એવું ધારી તમે આશ્વ હોવા છતાં એની માંડીમાંથી ખીંટ માંડીમા પસંદ ન કરો? તમે શું એટલા બધા અમારા છો? એવું તો નથી લાગતું. તમે બધારે સુખચાપ બેઠા હતા, ત્યારે હું અજબ થતી વિચારતી હતી કે તમારા અંતર્ગત અમારે માટે કાંઈ સ્થાન સંભવિત છે કે નહિ તમે અમારા કાંઈ હો એવું તો લાગતું નથી.” મેં કહ્યું.

થોડીવાર એ એકદમ મૌન રહ્યા, ને પછી ધીરે ધીરે બોલ્યા—“જો એમ પૂછતી હો તો ખરું જ કહીશ કે હું તમારો કાંઈજ નથી. જેને તમે 'આહવું' કહો છો એ રીતે મેં કહી કાઢીને ચાલ્યા નથી. હું તો ગૃહસ્થ સંસાર વસ્યા છું. પ્રિયજનોનો કંઈ સુખાર નહોતો અને આજે તો આત્મીયસ્વજનો સિવાય તમે કે જેઓ પરાયા છે તેઓ જ મારા વધુ અંતર સ્વજનો બની ગયા છે. છતાં એ વાત ખરી છે કે બંધુ-બાધન, સંસાર, સ્ત્રી-પુત્ર કોઈ કરતાં કોઈની ખાસ વજમણ મેં રાખી નથી. અંદરે અંદર એક સ્થળે હું નિર્મમ રહી છું, અને તેથી જ આજે ન્યાં આજે છું હાં આવવું મારે માટે સંભવિત થયું છે, એ સંભવિત ન થાત, જો મેં 'વજમણ' રાખી હોત તો, અને તો મારું બધું એજ જત. તો

હું બહુ વહેમો જ બાંગીને ધૂમમાં મળ્યો હોત. કાંઈ જ બંધન મારે માટે સાંકળ બની મને આધી રખી શક્યું નથી. હું સદાયે મનોમન કીટાસી રહ્યો છું. નાનપણથી નહિ પણ ચૈશરથી જ. બપોર વેળા ભપારે એકસો એકસો અગાશીમાં એકો રહેતો, બપોરનો ધોમ પખતો ને રસ્તા પરથી ફેરીયાઓના સાદ સંભળાતા અને વચ્ચે વચ્ચે ઉડતી સમડીઓ મરા મળને કપાક દ્વાર એવી જતી નિર્જન બપોર વેળાનો સમડીનો ધુવરાટ એમાં જાગે સુઝુનો સાદ હતો. હું એકમે એકમે ત્રીજા માર્ગના ઓરડે ઓરડામાં ભમતો ફરતો. ત્યારથી જ હું મનોમન કીટાસી રહેતા લાગ્યો છું. સદાયે હું સંસારના ચતતદ્વિધ કાપમાં રહ્યો છું પવન મોડે મન, નોકા જેમ એ કાંઠાના બંધન વચ્ચે મારમ કરતી વદી જ્ય છે. તેમ વરેલું જ રહ્યું છે. ધાટનું બંધન મારે માટે નથી. એ એમ હોત, જે સંસારનાં નાનાં મોટાં અસંખ્ય બંધનોમાં મારી જાનને મેં કસારા દીધી હોત તો મારે સમરત એજે જાત. પણ મારો ભાગ્યદેવતા એમ થતા નહિ કે. તો તો બધું વર્ષ યાત. એથી જ એક દિવસ લખ્યું હતું કે—જામો ચંપલ હે જામી છુદુરે પોચાલો—પણ એ માત્ર કવિત્વની જ વાત નથી. લોકો માને છે કે આ તો કવિને એક Mood માત્ર છે, પણ એ બરાબર નથી. એ યાગ જીવનનું એક કાંડું સત્ય છે કે હું સદાયે સુઝુનો વિચારી રહ્યો છું."

x x x

સુધાકાન્તપાત્ર કહેતા હતા કે હમણાં શુરેવ એક કવિતાજની હતા લે છે. કંઈક ટોનીક લેવાનો જરૂર છે, એટલે 'વિનકાર્નિસ' લાવી આપ્યું હતું. પણ એ નથી લેતા. એ બધી રેન્ડાઈઝ જતાવટ તો નથી—કોણ જાણે કેરોયે હશે? હા તો સદાય લેવાનો હોય છે, જાહેરાત જોઈને અથવા મોર્ડની બલામણથી—પણ હવે આ ઉમરે શરીર ઉપર આવે! તદુપરાંત હવે તો વાર્ષિકની જીજ્ઞાસા, દવાથી શું થશે?—મંમપ્ર આવીને વળેને જ દિવસે એમણે પેલી હા કાઢી.

'આથી મને બહુ લાભ થશે. એક અનુભવી મને કહ્યું છે. તમે સો અનો વિરહ છો તે જાણ્યું, છતાં મને બખર છે કે આ બહુ સારી હા છે.' શુરેવે કહ્યું.

'કદાચ હશે, પણ એમાં શું શું છે તે આજે જાણના નથી, તેથી તેમાં કંઈ લખેલું પણ હોતું નથી. આ કરતાં તો કાકતરે કહી છે એ દવા મંજાવી લઈ.' મેં કહ્યું.

'તમારી પાસેથી આવ્યા જતાજની આશા ગળી હતી. શુવામી મનોહરિત્ત આને જ કહે છે. પેલી દવા સાહેબો દારા અને વિલાપતમાં બનેલી એટલે એ ખાખ લોઈ જ ન શકે, અને આ દવા આ અમીની દેશમાં તૈયાર થઈ છે એટલે એ બરાબર ન હોય તેમ બને જ નહિ જોએ. આ વિષે જાણે છે તેઓ લે સારી કહે છે, જ્યારે તમે આ વિષે કંઈ જ જાણતા નથી, આ વિષે તમને કંઈ ધાગણા પણ નથી જ્યાં તમે કંઈ પણ કિના વિના અભિપ્રાય આપી દેશો છો, કારણકે એ આપણે જાની બતાવટ.'

'પણ સુધાકાન્તપાત્ર કહેતા હતા કે રજો પછી...' મેં કહ્યું.

—'જાણ્યું' છું એ પણ ના પાડે છે તે જાણ્યું, પણ શા માટે? તમારા રમોદા શું કવિતાજ છે? જાઉં છું, હમણાં જ સુધાકાન્તને લખીશ કે અત્યંત મંદિ આપ, આટલા આપ, નહિ તો નહિ આવે. એ બહુ સારી અભિભારક મળી છે મને તે—' શુરેવે કહ્યું.

—'વાર, તો લોને. તમે જ બહુ સારી દવા છે એમ કહો છો તો પછી વાંધો શું છે?' મેં કહ્યું.

'એ શું છે એ, એ પાલામાં હાજર છે શા માટે? અને તારે વળી શા માટે એ લેવું નોઈએ? કે આફનમાં ફાસેલો છું. વાર આણ, આને શું કહેવાઈ'

—'કમ, બે સાઈ ટોનીક છે, હું લઈશ તો મને થે ફાવેલો થશે જાગ મળશે.'

'...વધુ બળની તારે જરૂર નથી. જે છે એમ

વધુ પડતું છે. તમે તો છો શક્તિપ્રિયી. એટલે જ તો કવિએ લખ્યું છે 'ખાટલું' બળ છતાં મા શાને તું અબળા ?'

વળતે દિવસે ભોજન ટાણે ફરી દવા કાઢી એમણે પૂછ્યું, 'કેમ આને પણ તું દવા લેવાની છો કે શું ? કાલની દવાનું પરિણામ શું આવ્યું ?'

'એક દિ'માં જોછી ખમર પડે ? જો સારી દવા છે તો નક્કી કાયદો કરશે જ.'

'પણ આને સવારે તું મોઢી આવી હતી. તને કીક નહોતું કે શું ?' ગુરુદેવે પૂછ્યું.

—એ તો બીજા કાગળે સાફ ટોનીક લેવાયો કહી શરીર ખરાબ થાય ખરું ?' મેં સમો પ્રશ્ન કર્યો.

'ના, ના, તને એ નહિ ફાવે. આહુ. આ ને ને કેવી મુશીબતમાં ફસાયો છું. આને જ સહમરણે-મજા કહે છે કે શું ?'

'મંજુમજા શા માટે. બીજા સારી છે, તો તો આને જીવનમજા જ કરેવી નોખે.'

આહુમાણે કહ્યું—'વાર, તો તો આને હું પણ એ લઈ નેઉં—'

'તું રહેવા દે આહુ, તારી સાથે સહમરણ પડે છે કેણું ? જો કન્યા તું એકલી હોત તો મને ખાસ કંઈ વધી નહોતો પણ તમે તો છો અઢી જણ, તમારા ઉપર પ્રયોગ ન કરો શકાય.' ગુરુદેવ ખોસ્કા.

'ઓહ, એટો ખેશક, અમુલ્ય છે અમારું જીવન ! અને તમે તો માત્ર એક જ જણ છો એટલે તમારી પર પ્રયોગ અન્યાયે કરી શકાય ખરું ને ? ખેર, અન્ય દોઢ જણની ચિન્તા ન કરશો, સંસારમાં કોઈ જ indispensable નથી !' મેં કહ્યું.

'એ તો ખણ જ છું અને એ સિવાય અહીં અમે પાંચ જણા છીએ પણ શું કામના ? જો તમને કંઈક થઈ જાય તો અમે બધા મળીને દાહતર માટે કંઈ ગોઠવણ નહીં કરીએ શું ? એની બધી ગોઠવણ

યઈ રહેશે, એ વિશે તું—તમે નયિત રહેજો શું કહે છે આહુ. નહિ તો અહીં અમે આવીશું કહી રીતે ? કેણુ અમારી સાર-સંભાળ લેશે—ફવે રહેવા દે રહેવા દે, વધુ રાતી નહિ, મારે દવાનો જરૂર નથી—ચાતુરી કીક કીક બેગી કરી છે અખ્યાપની દિકરી બસે ગદી પણ છે પાછી મુત્તહી !'

x
'કાલ માલો આવે છે.'

x
'આવે છે કે ત્યારે તો ખરવા.'

x
'કેમ, માલો વિના તમને શું અવગત થાય છે ?'

'થાય જ છે. બધી બધી અવગત. શુદ્ધનો શુદ્ધિથી, અર્થાત્ જેના વિના શુદ્ધનો કંઈ અર્થ જ નથી એ ત્યારે ધરકામને બૂલી, આંતરિય સત્કાર બૂલી મવારથી સંજ સુધી કામળો લખવામાં જ પરવાયેલી રહે ત્યારે આ અભાગીની કી દશા થાય ? બાપ દે, કેટલા કામળ, કામળ નહિ પણ મદાકાવ. અને તેમ છતાં અમને તો કહી ચાર અગ્રિયથી મોટા કામળ લખ્યો જ નથી. વારે આજ સવારથી શું કરતા હતા ? કામળ ને મુખ્ય કારણ મહત્વનું ઝરણુ છે એ તો હમણાં થોડીવાર પછી જ આવીને દાહતર થશે, એટલે કામળ તો ન જ હોય !'

'ના કામળ નહોતી લખતી.'

'કામળ નહોતી લખતી તો શું કરતી હતી ? એ સમજ્યો સમજ્યો, તારી પેલી માવરી, વાર, લઈ આવ, નેઉં' શું લખ્યું છે ? કેમ ? મુંગીમુંગી બિગી કેમ રહી ? લાવતી નથી, એવું તે શું લખ્યું છે ને મને એ દેખાડવા માંગતી નથી ?'

'એવું નથી, એમાં કંઈજ છપાવવા જેવું નથી પણ—'

'દેખાડતી ઘરમાય છે, એ જ ને ? એ બધી જોડી ઘરમાય છે. જ લઈ આવ, નેઉં' શું લખ્યું છે ગુરુદેવે કહ્યું.'

'તમે ક્યારેય માવરી લખી છે ખરી ?' મેં પૂછ્યું.

‘કપારેય નદિ—એ લખવાની દિંમત જ મારામા
થી વળી વધી જનારને વઢી જવાટેનું જ વ્યાજખી
જાણે છે, દિવસોને ઓછા રાહી ચકાવે છે.’
મેમણે કહ્યું

‘વધુ ધણા સમય પછી આ દિવસો જ્યારે
જવનની ધુધળા રમ્મનિ માત્ર બનશે ત્યારે એમાં ફરીને
અવાનું તો નહીં. બનુભવે વાટે જ ચક્રવર્તી બનશે ને.’
ઉત્તર વાળ્યો.

‘જે, જે’ કહીયે એ માટે પ્રયાતન નથી કર્યો, હું
જા સદેવ વહેતો જ ચાલ્યો છું. જે પથે ચાલ્યો છું
નું ફરી પુનઃગતવર્તન કરવાનું મન થયું નથી, અને
ફરજત કાપરી લખવા જતાં તેમાં એટલું મેં ધણું
ખુશ પડે છે કે જે સૌના ઉપયોગનું નથી હોતું.
તેમાં ફક્ત મારી જ વાત હોય છે, પરંતુ જે પછે
મેં લખ્યો છું, તે પછે તમારા હાથમાથી ચાલી
નથી છે. દષ્ટ રીતે એ જાણી ચકાવે કે કાલે જ મેં ત
માનીને કીધું નદિ રહે અને જે વાત કાઢને મેં જણા
વી નહોતી તે જ વાત અનેક અવાજોના સોહાના

હાથમા જઈ નદિ પડે! ખેર, એ બધી નકામી વાત
જવા દે, આજ આખી સવાર મું લખ્યું તે લખ
આવ એટલે જોકે તો ખરો હું તો નક્કી કોઈ અવા-
જોના માણસ નથી જ’ અને ધીરે ધીરે એ માતા
લાગ્યા—

“તોમાર ગોપન કયાહિ સરિ રેહોના મને,
કોમાર ગોપન કયાહિ જામિ કાને ના જુનિયો મો,
જુનિયો પ્રાણે થવળે જડે જાંવાર યામિની
જવે નીરવ મેચિની, જવે મુસિમગન વિદગ મોઢ
કુદમ કાનેને લોમાર ગોપન કયાહિ—”

‘તો પછી જરા વધુ રાદ જુઓ, પહેલા
રજનીને અંધાર થવા દો. તે પછી મારી કાપરી
તમારા ઓરકામાં મૂકી દઈશ. દિવસના પ્રકાશમા તે
જોપન કયા કહેવાય’

x x x

કમલ

નિર્વાસિત જનની કહાણી

લેખક નોર્મન ઠોર્ન-સ. સ્ટેડે રીબ્યુ ઓફ લીટરેચર ન્યુયોર્ક, અનુ સંવિરાંકર મ. રાવલ

(નિર્વાસિત માનવીઓનો પ્રથમ જન્મતબક્કામાં ઉમેરા થયો છે. પૂર્વ કે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં એટલા બધા નિરાધાર મનુષ્યો છે કે જેમનાં કુટુંબ, મિલકત, પીડાઓ, રાષ્ટ્ર કશું જ બાકી રહ્યું નથી. આટલા મોટા પ્રમાણમાં માનવજાતને કુઝળ પડવાનો દાખલો અગાઉના ઇતિહાસમાં નહિ જરૂર. અહીં જે હૃદયગ્રાવક કહાણી આપી છે તે જર્મન-

નીની નિર્વાસિતોની હાલતોમાં મળેલા આ લેખક અને એક પોલીસ ડાક્ટરની વાતચિતનો ઉતારો છે. એ ડાક્ટર જર્મનીના કારાગાર કેદમાં તેના કુટુંબ સાથે કેદી બન્યો હતો. એના અંગત અનુભવો બીજા સેંકડો દુઃખગ્રસ્તોનાં કુઝળ પૈકી એક જ નમૂનો છે અને તેમાંથી જન્મત આગળ આવી પડેલી નવી ગૌરવશ્ય અને ચિંતાના પ્રશ્નને તીવ્રપણે વાસ્તવિક દર્શાવે છે.)

ડૉ. લોમારક પોલંડનો વતની આજે તેના કુટુંબના પાંચ જણ પૈકી એકલો જ છતી રહ્યો છે એનાં ત્રણ છોકરાં પૈકી એ દિકરીઓ કારાગાર કેદમાં જં મૃત્યુ સરણ થઈ હતી. એકને ક્ષય થયો, બીજાને ત્રિદોષ. તેની પત્નિ અને પુત્રને માલગતીકતી આસની લટ્ટીમાં ખતમ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

ડૉ. લોમારક મને બહુ બારીકાથી વાંચીને ભેષ રહ્યો હતો એમ મને લાગ્યું.

'ડીક બાઈ ડીક' તેણે કહ્યું 'પૂછવું હોય તે પૂછો. સૌ પૂછ્યાં કરે છે. તમારે એટલું જ જણવું છે ને કે મારા લઈનાં સૌ મરી ગયાં છતાં હું કેમ છતી રહ્યો છું. અહીં બધા છીએ તેમને એનો એ પ્રશ્ન એટલી બધી વાર પૂછામાં આવ્યો છે કે જણે અમે જીવ્યા એ યુગો થયો છે એમ અમને લાગવા માંડ્યું છે. ખરેખર એમ તો નહિ' પણ યુનેગારીની હાથા અમારા પર પડી છે, ખરાબર એમ જ જીવતા રહ્યા માટે જ એમ બન્યું છે. અમને પણ લાગે છે કે અમે જીવતા રહ્યા તે બદલ હરયુગર કરવા વિનંતી કરીએ.'

'કોઈ કશુંકર આજે આવતી નથી ત્યાં સુધી પોતાની જાતની કોઈને ખરી ખબર જ હોતી નથી. તમને અને તમારા કુટુંબને ઉકાળે જનરાને આવતા તમે જોઈ શકો છો અને તેઓ આવ્યાને તમને કાર કરવાનાં છે એ વખતે કશી તમે મનજ ગુમાવી બેસો છો. તમે તમારા કુટુંબને બચાવવા ગમે તેટલું કરશો કારણ કે તમારા વહાલાં છે. એમાં કહેવાપણું શું હોય? પણ ગમે તે કહો તમે નહામવાની બારી શોધવા

લાગશો વધારે કામતી માનતા હશે તેવી વસ્તુ એને પણ કુઝોળી દેશે. બધું પતી ગયા પછી તમને લાગશે તે તમે તો છતી રહ્યા છો અને બીજા ખતમ થઈ ગયા છે. એ વખતે તમારું મનજ કામ નહિ કરે. જીવવાની જરૂર રહી નહિ' છતાં ઘરીર માત્ર જીવવા તરફ દોરે કરી.'

'હું આ જાણું છું' કારણ કે મારા પર એ વીતી થઈ છે.'

'તમારા મોં પરથી લાગે છે.' તેણે કહ્યું 'મારી વાત તમને મંજૂર નથી. તમે તે પર વિચાર બતાવો છો. મને અમને પણ વિચારો છે. ભાઈ ખાત્રીથી માનો કે હું અને મારા જેવા બીજા તમારા મિત્રો અને વહાલાંઓથી જુદા પ્રકારના માણસો નથી, અને હું હજાર પાસે માગું છું કે મારી વાત સાંભળી કરી બતાવવા તમારા પર કે કોઈ પર એનો પ્રસંગ ન વીતારો.'

'તમારી સમજણ એવી છે કે સંમાન, દીક્ષગી, અંદાલ કે સુધી દરી રહે છે. આરંભમાં તમે ખરા લાગશો. કારાગાર કેદમાં ચરના થોડા મહિના સુધી તો તમે હંચા કંઈ જુદી લાતો, સખત ધક્કા અને પાટુઓ ખમી શકશો. તમને કયારા જેવો બોરાક આપે તેથી પણ તમે નમતું નહિ આપો. પણ દિવસો પર દિવસો એ ચાલ્યાં જ કરે. લાકડાનો ગરમો લાસતો જાય એમ તમારી પર લાસતો લાગે. તમારા માનમરતબો, સ્વાધિમાન બધાનાં હોડાં ઉડી જાય એટલે સુધી કે તમે એમજ માનો કે એ સોડો ડીક કહે છે કે તમે કોઈ અનુભવ જનવરો છો અને માત્ર જીવતા રહેવા માટે બીસો કે ગાડો દીધા કરો છે.'

‘વરસ બે વરસ એમ જળ અને તમને ઉંદરકા કરતાં એ જીરન સરસું બની ગયું હાથે કારણ કે ઉંદરો તો એમની ગતીમાં જમીને રહી શકે છે. પણ તમારે શું ? તમારાં પોતાનાં બાળકો મરી ગયાં, બીજાંનાં પણ કેટલાંએ મરી ગયાં ‘અને ક્યારે ક્યારે મરી ગયાં તે પણ યાદ રહે નહિ’. એટલે કે તમે આદમી મરી ગયા હો. બાકી શું રહ્યું ? અરે એ યાદ પણ લાવવું કઠણ છે. એટલું યાદ છે એક મનવરની વૃત્તિથી તમે જીવી રહ્યો હો, એક એક દિવસ વટાવતા હો અને કરવાનું શું ? જીકું, બોલવું, ચોરવું, લસ્યાવું મિત્રોને વટાવવા

એમ કરતાં તમને ખબર પડે કે એ લોકો તમને અને પ્રમાણ કુટુંબ ખતમ કરવા ધારે છે ત્યારે દબે બધાનો અંત આવશે એવી તમને સમજ પડે છે. એ વખતે તમે તો એવું જ ધારો કે ‘અંત લાવવા માટે પાક’ અમે માન્યો. પણ નહિ. તમે રાજાગડ, રાણ, પેટ ધસડી વગેરે કરી છટકી જવા કુડિલ અજમાવો છો. અને કુટુંબ એમ કરી નહિ’ શકે એવી ખબર છે. છતાં લણીવાર મારા મનમાં યાચ છે આટલું હલકટ અને નીચ વર્તન કરનાર કોણ હતું ? શું છું’ એ હતો. ધંધર બનાવેલો તે માણસ હતો કે માણસે ફરી ઘડેલો માણસ તે હતો ?’

‘ડો. લોમાસ્ક’ મેં જરા સંશોભથી પૂછ્યું મારો પૂછવાનો કંઈક અધિકાર નથી. પણ તમારી વાતથી મારા પર પ્રભુ ઉઠી અસર થઈ છે તેથી જાણવાની ઈતિહાસી યાચ છે માટે ‘પૂછું છું’ કે દબે તમે વર્ષોના આધાતમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા છો કે નહિ ? જીરન વિષે તમારી પહેલાંની કાવના અને મૂલ્યો હાથ કરી શક્યા છો કે નહિ ? તમારા જ શબ્દોમાં કહું, ‘એ માણસે બનાવેલા માણસને મીટાવી શક્યા છો ખગ ? તેણે રિમન કરી કહ્યું ‘તમે એમ કહેવા માગો છો કે ડો. લોમાસ્ક બે વ્યક્તિઓ હતી અને લોમાંથી હું અત્યારે કાણ છું ? એ કે પણ નહિ’. કદાચ અત્યારે લોમાસ્ક નામની ત્રીજી વ્યક્તિ જ હોય. આ ત્રીજો ડો. લોમાસ્કમાં પહેલાંનો થોડો ભાગ અને બીજોનો

થોડો ભાગ હોય, પણ વધુ ભાગ તો તદ્દન કંઈ નવીન જ છે.

મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે જીંદગી નવે-સરથી શરૂ થાય છે અને ગ્રામ જીંદગી પાછી આવતી નથી, આમત્ત! પર પડેલાં ઉંડામાં ઉંડા જખમો કોઈ ને કોઈ રીતે મૂકાઈ જાય છે. ધીરે ધીરે નવી સમ-સ્થાઓ નવી તકો એક નવી દુનિયા સરળ છે અને લાંબા કાળની જૂની વિકરાળ યાતનાઓ માત્ર સ્મૃતિ બની રહે છે. પણ તમે શું કરો છો તે જ વિચારવાનું છે. તમારા પર કામની સંભાળ લેવાની જવાબદારીઓ છે એ લોકો તમારા પર વિશ્વાસ રાખે, તમારાં ઓશીયાળાં રહે; ત્યારે કોઈપણ માણસ ફરીવાર સ્વમાન પૂર્વક ઉભો થાય છે અને કામે લાગે છે. જીંદગી ફરી બધીવી સહેલું કામ નથી તોય થોડી થોડી છટોતર થર રોજ અગવતા જન્મી અને ધર બંધાઈ જાય એમ માણસ પણ પોતાને નવો અવતાર પામે છે.

“દબે એક પતિન પરલો છું” બે વર્ષ પહેલાં અમે બાઈનું લીમમાં મળતાં. તેનો અભિપ્રાય પતિ કારાગાર કેંદ્રમાં હતો, લાકાઈના અંત પહેલાંના બે મહિને તે ગુજરી ગયો. અમારે એક બાળકી છે. આવતા માસમાં તેનો પહેલો જન્મદિન આવશે તે વખતે અમે એક મીઠાબાની કરીશું. મારી પતિનએ મિઠાઈની ગોડવણ કરી છે. પડોશના થોડા છોકરાને બોલાવીશું. એમ જીવન ચાર તરફ યુગ્મે છે ત્યારે જૂતાગળ શુદ્ધવાનું સરળ બને છે.

હું કોઝટર છું એ પણ મારી એક નડીબારી માનું છું. તમેજ કહો કે જન્મતમાં આપણી કામને જરૂર છે એવું લાગે તો કાપવળું રાજી થાય. ભાઈ-સાહેબ અને મદદ કરો, સલાહ આપો-એવું પૂછતા લોકો આવે તેવી ઇચ્છા સદાજ યાય. અહીં ધણા લોકો તો એવા છે કે તેમને માટે મદદર માગે એવું કામ જ નથી. અને તેમને કુટુંબનાં માણસો પણ નથી કે જેમને તેઓ પોતાનાં માને અથવા તેમને લાગણી ઉપજાવે. લામણી એટલે તેમના માટે ખાસ જવાબદારીનું કાન એવા લોકોના જન્મ મદદ રજાયા નથી, અને કારાગાર કેન્દ્રની જૂતાવળ તેમના મન પર રહી છે.

આ મિત્રારા અભાગીયા આપિતો છે. તેમનું કંઈ આલંબન નથી જીવનદોર નથી, કારાગાર કેન્દ્રમાં જીવનની નૈતિકશૃંગારતા તેમને વળગી તે ખંજીરવા તેઓ શક્તિવાન થયા નથી.

‘બધા કહે છે કે જર્મનીની નિર્વાસિત છાવણીમાં કાળાખતરનાં કેન્દ્રો છે. એ સાચું નથી પણ તે તત્ત્વના નિર્વાસિતોની એ વાત કરી તેમનામાં તો કાળાખતર છે. એ કેમ છે તે સમજવાની જરૂર છે. એમને જીવવા માટે કોઈ આલંબન કે હેતુ મળી નાથ નહિ ત્યાંસુધી તેઓ કારાગાર કેન્દ્રમાં જંગી જેવું જીવન ગુમાવતા તેવા જ રહેવાના. તેમના હાલ તથા તે તમેજ કહો કે કાળાખતર વધ્યા કેમ નહિ’ તેની જ નવાઈ છે.

હું તેમનો બચાવ કરી નથી. માત્ર દાલત રી છે તેજ જણાવું છું. હું કંઈક બીજું તેની પાસેથી જણાવવા ઇચ્છતા હતો કે ડાહ્યાપાસક અને બીજાઓ જર્મનો માટે શું ધારતા હતા. એમના પર જીવન ગુમાવનારા પહેલાં જાદીમોની વચ્ચે તેઓ વસી રહ્યા હતા. તેની જૂતિ તેમને પિકાર અને કડવાસ કેટલા હશે? તેનો જવાબ તેણે આપ્યો ‘બીજાનું તો કેમ કહી શકાય?’ પણ હું અને મારી પત્નિ વિશે કહી શકું છું. તમને ઘણું વિચિત્ર લાગશે પણ કારાગાર કેન્દ્રમાં જે પ્રસંગો વીતી ગયા તે એમને ઘણા ઘણા દૂર પડી ગયા લાગે છે અને જે સહેલાઈથી જાણી રહ્યું છે તે યાદ કરવાને બહુ મહેનત કરવી ઠીક નથી. અને એજ સુખકર માત્ર છે. હવે કડવાસ ગમી

શું કામની? એ રમરણીની કડવાસ તેમજની જેમ આપણને જ અંદરથી ખાશે. એ એક પાસવતા હતી અને અમારા પર તૂટી પડી. એવું તો જર્મનીમાં અને બીજે કેકાણે પણ ક્યાં નથી બન્યું? કાળાં કરનારા લોકો નથી પણ લોકોમાં ઝેર રેડવામાં આવ્યું તે કારણજીત છે. હું જ વિચારું છું કે ખગડા-હેઝારા કાણુ હતા? જેમણે હાથે વતી કાળાં કમ ક્યાં તેઓ કે જેઓ વખતસર તેને અટકાવી શક્યા હોત અને છતાં પાસે ઉભા રહીને કાળાં કામ થતાં દીધાં?’

એ સાબળી મેં જ મારા અંતરને પૂછ્યું આટલી ઉમદા દિલાવર મારી આપવાની મારામાં તાકાત હતી કે નહિ? મારો જવાબ ઘણા નહોતો પણ ડા. લેમારે જૂન વિચાર કરી ઉઠ્યા આવિશ્યે, સાથે જરાપણ લોભ વગર કહ્યું.

‘હું ધણીવાર ક્રાંકક્રાં જઈ આવ્યો છું ખંડેર અને મકાનોનાં માળખા મેં જોયાં છે અને ધૂળ પથ્થરના ઢગલા નીચે હાજરો રાખે કહ્યું કમાચેલાં પડ્યાં છે. આવા જંગી નગરો બાંધવાને એકસો વર્ષ લાગશે. યુદ્ધનો દંક કરવાની મારી પાસે સત્તા હોત તો જે થયું છે તેથી વધુ શું કરત? મારાથી વધારે કંઈજ ન યાત. એ ઉપરાંત જૂખમરો અને આશ્રયવિહીનપણું એટલું બધું છે કે હજી વધારે ખરાબી ચવાની. આ યાતના શું જોઈ છે? શું કહું પણ એટલું માથું છું કે ખાનાખરાબી કરનારની જૂતિઓ જનમાવનાર પ્રસંગો ફરીવાર અનવા ન પામે જર્મનીમાં પણ નહિ અને ક્યાંય પણ નહિ.’

લો કાને આ પ્રકારે કે તે પ્રકારે-એ તે પ્રકારે-ગુલામીમાં આનંદ આવતો જણાય છે. એટલે જ જીવનમાં લોકો, ધણું ખરું ગુલામીભર્યું જીવન વીતાડે છે. તેમના કુઃખર્તુ, ચૌકર્તુ, કષ્ટર્તુ, અસહ્ય વેદનાર્તુ ખરું કારણ જ એમના આ અંધકારમય ગુલામી માનસમાં રહ્યું છે. રાત્રિમાં છાનાં સરતાં આંસુઓ ને જીવનની અપાર ચાંતના બધાં કારણ આ ગુલામી મનોદશા ! લગભગ-સાત હજાર વર્ષ પહેલાં મારો જન્મ થયો ત્યારથી હું જોઈ રહ્યો છું કે લોકો પોતાના અંધનમાં જકાઈને કાંઈ પોતાની રીતે ગુલામીને ધિર ખર્ચી રહ્યા છે.

પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં, દક્ષિણમાં બધે હું ફર્યો છું. મેં પ્રકાશ જોયા છે. પાછાયા પણ દોડા છે. મેં ત્યાર જોયું હતું કે સુધારાના સંધ ધીમે ધીમે, એક પછી એક, પ્રકાશમાંથી અંધકાર તરફ જઈ રહ્યા હતા ! અને ગુલામીની ઘોંસરીથી નિર્માથ બનેલા આત્માઓએ, દરેક સંધને નકારાસભા બનાવ્યા હતા !

એ સંધમાં જે મજબૂત મનાતા હતા તેમના દાઢ પણ અંધનમાં હતા પોતાની પ્રગતિ વિરે વિશ્વાસુ હતા. તેમને પણ મંદિર ભક્તિના ઘેલછા લાગી હતી. બેબીલોનથી ઈજિપ્ત સુધી અને ત્યાંથી બસરા બગદાદ ને ચીન સુધી, સઘળે જ રેતીમાં પડેલાં ગુલામીના પગલાં મેં જોયાં હતા ! ક્યાંય સ્વાધીનતા ન હતી. મુક્તિ ન હતી.

અત્યારે પણ હું યુગ યુગના ચૌકાવર પાછા સાંભળી રહ્યો છું !

મેં મંદિરો જોયાં. મહેલો જોયાં. યત્નશ્રમિઓ દોડી. રાજસિંહાસનો નિહ બ્યાં. અને ઠેક ઠેક મેં તો શીખાઉ કારીગરોને કલાકારોની ગુલામી કરતા, કલાકારોને એમના મુરખીઓની ગુલામી કરતા, અને એ મુરખીઓને સૈનિકો ને રક્ષકો માટે ગુલામી કરતા, અને આ રક્ષકોને અને સૈનિકોને સૂણાની ગુલામી કરતા, સૂણાને રાજદરબારની ગુલામી કરતા, અને રાજદરબારને ધર્મશાસ્ત્રોની ગુલામી કરતા, અને

ધર્મશાસ્ત્રોને પ્રતિમાઓની ગુલામી કરતા-પણ એ તેમ, તમામને એક બીજાનો ગુલામી કરતા મેં તો દોડા !

હું શ્રીમંતોની હવેલીઓમાં ગયો. અને ગરીબોના કુંપડામાં પણ ગયો. બંને જગ્યામાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી. ગુલામી ! માના યાનમાંથી જ શિશુ ગુલામી ધાવી રહ્યું હતું. અને પહેલામાં પહેલા અચ્ચર 'ક'ની સાથે જ એ 'ગ' ગુલામ બનતું હતું એને પહેલું શીખવાતું હતું તે આઠ કિતપણ ! સમજ્યા વિનાતું આઠકિતપણ ! એટલે કે ગુલામી !

કુમારિકાઓને અનેક નકાર વચ્ચે ફરવાતું હતું. "આ નહિ" ને "તે નહિ" જેનો કાષ્ઠ અંત નહિ એવા અનેક નકારો વચ્ચે એમને જીવન માળવાતું હતું તો કુપવધુઓને કાપદેસરના આઠકિતપણમાં પોતાની અશ્રમળ પથારીમાં પાયરવાની હતી ! પણ દત્તી તો પધે જ ગુલામી !

હું તો યુગે, યુગની સાથે ચાલતો આ જોઈ રહ્યો છું તમામ રથળમાં ને દરેક સમયમાં, અઘાન-તાના લાભકામનાં કીર્તિમંદ સરધસમાં, ગુલામી તો જોવા મળતી ને મળતી !

મેં મૂર્તિના ચરણે, જીવાન માણસોને ને રૂપવતી કાઢિલી કુમારિકાઓને, ગુલામીને કારણે વધેરાતા જોયાં ! મઘ માંસના દગલા ત્યાં ચતા નિહાળ્યા. એને માટે સેંકડો ને હજારોને મરતા દોડા. એ વખતે વળા એ ધાર્મિક મૂર્તિ મટીને દેહભક્તિ યજ્ઞ મર્ઝ. એ મુક્તિસંપ્રાપ્તને ઇશ્વરો પાછાવાતું નામ મળ્યું ! એણે સેંકડોને ઘરવિહોણાં બનાવ્યાં. સંસ્થાઓને મેદકે કરી. અને એ સઘળું પિતૃદેશને કારણે યજ્ઞ એમ કહેવાયું. એને નામ જુદાં જુદાં અપાતો જ રહ્યો-પણ એ જાણ નામાંવલિને અંચળો ઉઠાવી થયો-એટલે નીચે અઘાન અને દયાજનક માણસોની ગુલામી જામી હોય !

એ અનેક નામો ધારે. પણ એ પોતે છે તો એક જ છે. એના દેખાવ અનેક-પણ પદાર્થ તો એક જ. દરેક પેઢી પોતાની પછી આવનારી પેઢીને આ ભેદ

આમતી રહી છે-શુલામીની. ક્યારેક નામ બદલાવીને. ક્યારેક વેપ બદલાવીને. ક્યારેક પરિસ્થિતિ બદલાવીને. ક્યારેક રૂપ આકાર બદલાવીને! પણ પદાર્થ એકનો એક. શુલામી! પરાધીનતા!

★

મેં બધે જ આધિપતિ શુલામીની જોઈ. પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિને, ભૂતકાલીન સામ્રાજ્યની સ્થિતિ સાથે અધિનથી જલકાતી જોઈ. પરંપરાની રહીથી આચારથી અંધારી દીડી અને છતાં એનો એ ભાવ નવી પ્રજામાં નવારૂપે પ્રગટતો દીડો! એણે નવી પરંપરાની શુલામી સરજી!

મેં મૂંગી શુલામી દીડી. એમાં પતિપત્ની એક ખીજને પિકારે છતાં મૂંગા મૂંગા છ ન રેકા જ કરે, વેકા જ કરે, અને સોથી વધુ પિકારવાન વસ્તુ તો એ કે, બન્નેને આ પ્રમાણે નૈતિક દૃષ્ટિએ અધાપતનમાં ધસકવા છતાં એને જ સૌ નીતિ રહે!

મેં બહેરી શુલામી દીડી. એમાં માણસ કેવળ પોતાની આક્રમણની પરિસ્થિતિના પડો જ પાડી શકે!

મેં શુલામીને લંગડી જેવા જોઈ મનુષ્ય સરી-રમાં પણ, નિર્બળ મનના માણસો, જીવમગારાની ને લોભી માણસોની શુલામી વેકા જ કરે! અપંગ એ આથે જઈ શકે તો આ મગજનુ સરીરના પણ નિર્બળ મનના માણસો, એમને ઊડી શકે!

મેં શુલામીને અનેક સ્વરૂપે જોઈ. કદંગી ને કદરૂપી શુલામી દીડી.

બાળકોના પ્રાણ સાથે જ એ શુલામી જન્મે છે, અને શિશુઓને અપરાધી છવનનો સ્વાદ નાન-પણથી જ અપાવે છે!

અને પછી બહુ હોશિયારી ભરેલી રીતે, શુલામી શુલામી લાગે નહિ એમ શુલામીને રાખના માણસો પણ મેં જોયા. એમની રીતે મણતરી વિચિત્ર ચાલતી-એ નમજાપને ક્રમગતતા મનાવતા-અન્યતાને

અન કહેતા અને આશિર્વાદો નંદારને જીરૂતા મણતા!

નવજન્મ માણસની જીમ ભવથી બોલતા માંડે એવી શુલામી દીડી. માણસના મનમાં કાંઈ હોય, ને એ ઝાંઝીથી બોલતો કાંઈ હોય! એની જીમ કેવળ ભવથી બોલતી હોય ને મન નાશ પામ્યું હોય!

એક પ્રજાના કામઠાકાતુન ખીજ પ્રજા પાલક જ જ કરે એવી નિરાધારી શુલામી પ્રવર્તતી પણ જોઈ, અને આ નિરાધારી દિવસે દિવસે વધુને વધુ આકરી બનતી દીડી.

વળી રાખનો ઊકરો રાખ થામ ને સત્તાધીશો પોતાના ભગીન ભાણેતોને લાવક જ માને એવી નિત્યની શુલામી પણ જોઈ.

મેં કાળા શુલામી દીડી. અપરાધી માણસોના નિર્દોષ સંતાનોને દબેદને માટે કાળા દીલી લગાડી મૂકતી એવી એ કાળા શુલામી હતી!

શુલામીમાં એક પ્રકારનું એવું કાનિસ ઊર છે કે તે વંશપરંપરા, એક પેઢીમાંથી ખીજ પેઢીને મળતું જ રહે છે.

શુલામીનાં આ જુદાં જુદાં નામ રૂપથી કંટાળીને એક વખત હું છવનના પડામાંથી ખીજ તરફ ચાલ્યો ગયો.

ત્યાંનાં મહન સ્થળોમાં મધરાતે મેં એક સ્ત્રી જોઈ. મેં તેને પૂછ્યું: 'વારુ' નામ શું?'

અને તેણે જવાબ વાળ્યો: 'સ્વતંત્રતા!' મુઠ્ઠાની નળે છાંચ બોલતી હોય એવો એ પ્રત્યુત્તર હતો.

'તાજ સંતાન કયાં છે?' મેં એને કહ્યું.

અને એણે જવાબ વાળ્યો: 'એક લગ્ન ઉપર ગયો. બીજા દીવાનો ગયો. ત્રીજો હજી જન્મેલો નથી!'

અને એટલું બોલીને એ ફૂટતી ફૂટતી ડાંઈક બોલતી ગઈ. પણ તેના શબ્દોને પકડવાની મારા હૃદયમાં નળે શક્તિ જ રહી ન હતી.

★

ગુ

જરૂરતી નવલકથાના પાત્રમાં અધીયુગી ભાવના અને જીવનને સૌથી પ્રથમ તેમ સૌથી વિશેષ ઝીંકનાર શ્રી રમણલાલ દેસાઈ છે. તેઓ ગંધી-વાદી નહિ હોવા છતાં ગંધીયુગના પ્રતિનિધિ વાર્તાકાર છે. છેક ઇ. સ. ૧૯૧૬થી પ્રગતિ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ શ્રી રમણલાલની આજ-લગીની વીસ-એકવીસ નવલકથાઓમાંથી અવસ્થા મળી રહે. તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રધાનપણે સમગ્રાલીન જીવનપ્રવાહોને અનુલક્ષીને રચાયેલું છે.

આ યુગલક્ષી મનોવલણને અનુસરીને 'અંકા-વાત'ની રચના થઇ છે. કુલે ૭૧૭ પાનાંના પ્રસ્તાર-વાળી આ નવલકથા બે ખંડમાં વહેંચાયેલી છે. શ્રી. રમણલાલે એમાં ઇ. સ. ૧૯૩૬થી ૧૯૪૨ સુધીનાં આઠપણાં જીવનખળોને આકાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ત્રણ વર્ષના સમયગત પર, ખીલું મહાયુદ્ધ ફાટ્યા બાદ ચાલી જતી આર્થિક આધીથી માંડીને એતાળીસની લોકકાન્તિના પ્રયત્ન અંકવાત પર્યંત ખેલાયેલ ધીર જીવનસંક્રામનું યુજરાત પૂરતું વિવિધ-રંગી તેજહાવાયુક્ત વારનવચિત્ર આ નવલકથામાંથી સમગ્રપણે ઉપસી આવે છે. એટલા નિષ્કટવર્તી ભૂતકાળનું એ ચિત્ર છે કે તેની જાણથી અરપટ રહીને એનું અવલોકન કરવું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો ખરું જ.

યુદ્ધની સૌથી મોટી અને દુઃખામી પરિણામો ઉપજાવનારી અસર તે દેશની આર્થિક કાષાયલટ. ખીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે આવેલ તેજીએ દિંદી વેપારી અને ઉદ્યોગપતિને જાન ભુલાવ્યું, ધન નીનિ, સહા-ચાર અને પ્રામાણિકતા તત્કાળ જીમાં થયેલાં કાળાં ખજારોમાં વેચાઈ ગયાં. રૂઝવતખોરી, ફૂકપટ, રવાઈ, ધનસોલુપતા અને શોષણદૃષ્ટિએ ધન અ નિના પ્રમાણને પરસ્પર વિષમ થીએ લાવીને મૂક્યું યુજરાતી વેપારીએ યુદ્ધ દ્વારા કાંતિમાનો પોતાના ચારિત્ર પર વજન પડ્યો. એ ત્રણ વર્ષો જ નહિ, પરંતુ ત્યારથી ચાલુ રહેલ આખો દશકો આજલગી જીવન-

દર વધતા જતા પ્રમના નૈતિક અધઃપતનના સાંક્ષી રૂપ બની રહેલ છે.

પરંતુ હાલને ખીજા બાણ પણ હતી. કેમકે પ્રધાનમંડળોએ કરેલો સત્તાત્યાગ, ગંધીજીએ આદેશીલ બંધિતગત સત્યાગ્રહ, ક્રિસ દરખાસ્તોની નિષ્ફલતા અને છેલ્લે શોષિત પ્રમના યુગજોષ રહેલ પ્રાણનો રાષ્ટ્રપિતા દ્વારા પ્રગટ થયેલ અંગેને ચાલ્યા જવ' નો બીજણ આર્તનાદ અને તેને પરિણામે જાગેલી પ્રયત્ન લોકકાન્તિ-એ તત્કાલિન હિન્દના રાજકીય ઉત્થાનના મુખ્ય તબક્કા હતા. આ બનાવોને વાર્તામાં સાંકળી લઈને લેખકે તત્કાલિન યુજરાતની ભૂમિકા પર મિત્ર કથાવસ્તુની રુચિર રૂઝ-મૂંઝણ કરી છે. તેમ છતાં, કહેવું જોઈએ કે કાળાખખરનું અનિષ્ટ એતાળીસ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું તે એતિહાસિક હકીકતને ઉવેખીને લેખકે કથામાં કાળ-બુદ્ધિમનો દોષ વહેરી લીધો છે, વળી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં મુંબઈ તથા અમદાવાદમાં ફાટી નીકળેલે કોમી હુલ્લોને કથાપટમાં થોડા મહત્વ અમ્યું નથી. પુરતકને અતે આપેલ બનાવોની સાલવારીમાં પણ એનો નિદોષ નથી. ખીજા બંગાની સાથે પ્રમના સંસ્કાર-જીવનને ત્રિભિજ્ઞ કરી નાખનાર આ વિષા-તક બળને, અજાતો રપડ કરીને છોડી દેવાને બદલે, વાર્તાકારે કથાવસ્તુની અંદર ગૂંથી લીધું હોય તો સ્વાર્થ અને ધાર્મિક અનુનની કાળાસ સાથે વિશુદ્ધ માણસાઇની પ્રતીતિ કરાવતી ત્યાગમય ભાવના પેરસતી નિરૂપવાનો તેમનો આશય પૂરેપૂરો જર આવ્યો મણાત.

ખીલું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યાના સપ્તાચાર દેશમાં ફેલાયા તે દિવસની એક મિલ-માસિકની દિનચર્ચાના સુરેખ ચિત્રથી નવલકથાનો પ્રારંભ થાય છે. મંદીને લીધે મિલ વેચવાની અણી પર આવેલ શેક મદન-મોદન યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યાના ખમર સોભળતાં જ મિલના વેચાણનો લગભગ નક્કો કરેલો મોરો રદ કરે છે. પંચાઈ કર્નોદતો નેમના નાના આપ્ર કિશોરદાસ છે. કિશોરદાસ નવ જમાનાના રમણી એટલ કે સરકારી અમલદારો અને કેમિસ કાંકરો જોડે મીઠો

સંપર્ક ગામી ગણનાર કુશળ વેપારી છે તેઓ એક બાલુ, કડક અને પ્રમાણિક ગણાતા કુટુંબે સાહેબને આડકતરી ભેટ-સોગરો અને 'લંચ'નાં નિમંત્રણો આપીને પોતાના કરી લે છે તો બીજા બાલુ, પ્રમાણીય નેતા બારાલાખને આવીનાં કપડાં પહેરીને અને ફાંદાળામાં દમરોની રકમો ભરીને પ્રસન્ન રાખે છે. ઉભય પક્ષની વગમાં યથાપ્રસંગ ધનલાભયો ઉમેરો કરીને આ ઉદ્યોગપતિ કાપડ ઉપરાંત ખાંડ, રંગ, અનાજ, પેટ્રોલ એમ અનેકાનેક વ્યભિન્નો ખરીદ-વેચાણના ધુળરા મેળવીને ધનના દબલા કમાય છે; પ્રગ્નસેવક બાવાબાઈની ભાગીદારીમાં નજી બનાવવાનું કાગખાનુ કાટે છે અને ચિતપટો-ઉતારનારી કંપેની પણ કાઢે છે. સંયુક્તા કુટુંબને કારણે દમેશ માંદી રહેલી પત્ની કાતાબોરીને નવો ખમણ બધા-વીને, તેમજ પોતાના જામમાં તેના નામનું પુરતકાલપ રથાપીને પ્રસન્ન રાખવાની દક્ષતા પણ તે ધખસી શકે છે, અને મણિકાકૃતિ કરતી લક્ષ્મીને પણ તે દમરો દરમણો આપીને ખુશ રાખી શકે છે! યુક્તા અનિષ્ટ રૂપે અરિતવતમાં આવેલ કાળાં બગરના અધિષ્ઠાતારૂપ આ કિશોરદાસ, પોકળ રાષ્ટ્રવાદનો પુરસ્કર્તા સ્વાર્થ-સાધુ બાવાબાઈ, અને કાળી પુરણી પર ભેસીને વાણિયાને વેચાઈ આવેલ કુટુંબે સાહેબ શ્રી રમણ-લાલની નવલકથામાં નવીન જીવન-સ્થિતિના અંગરૂપ એક નવો જ પાત્રવર્ગ ઊભો કરે છે, જેનો નમૂનો (type) તેમની કોઇ પુરાણમાં કૃતિમાં જડવો અશક્ય છે.

નવલકથાની મુખ્ય બાવના લોકસેવાની છે. તેનો સૂત્રધાર જીવાન મામવાસી જનક છે આંખમાં રહીને શ્રાંત, મેવામય અને અપરિચીટી જીવન ગાળનાર પંડિત જગન્નાથનો એ પુત્ર છે. પિતા-માસેથી બાવામ, સેવા અને અવાયક પ્રતી દીકરા લઈને એ સહેરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા ગય છે. ત્યાં રસાયણે અભ્યાસ કરીને એ શેત્રુચ્ચેટ થાય છે તે અરસામાં જ યુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. પોતે યુદ્ધમાં પાંદેશી સરકારને સહાય કરવાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં કેવળ લશ્કરી તાલીમને ખાતર એ સૈન્યમાં ભેગા છે. પણ થોડા

વખતમાં જ નેના જૂનાશીન ઉદ્ભવાદી વિચારોને કારણે લશ્કરમાંથી એને રૂખસદ મળે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતા ગાદીમાં જ ભેટી ગયેલ ખિરસાકાનર રસાય અને તેની મા સપીનાને શુંકાતા ત્રાસમાંથી છોડાવીને એ જન્મેને પોતાના આશ્રય નીચે લાવે છે. સમાજવાદ, સામ્યવાદ, રાષ્ટ્રવાદ-સૌ વાદોની વિચાર-શ્રેણિ સાંકળતો છતાં બધા વાદથી પર રહીને એ વિષમ સમાજરચનાનું અવલોકન કરે છે. ધોળે દિવસે ડોચેક લંડ કરનાર વેપારી, સરકારી અમલદાર, વકીલ, દાકતર કે ન્યાયાધીશના કરતાં ગરીબોને કારણે નાનીનાની ચોરીઓ કરનાર રસુલ તેને ઓછો શિક્ષાપાત્ર લાગે છે. સમાજના શ્રમજીવી વર્ગનો સંપર્ક સાધીને તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ એ પોતાની જાહેન મથાના સદ્કારથી ચલાવે છે. શુંકાઓને સામનો કરતા જેટલું શારીરિક સામર્થ્ય કેળવ્યું હોવા છતાં તે અદિસાનો ઉપાસક છે પરંતુ નિર્ભયની અદિસા કરતાં બળવાનની દિસાને તે આપાર છે. સામુદાયિક લક્ષ્યમાં દિસા-અદિસાની દિવાન્ના એ માનસિક ઝંઝાવાત અનુભવે છે ત્યારે એમાંથી મોંઘોજીની તેજોમૂર્તિ પ્રમદ થઈને એને કહે છે કે "દીકરા! દિસા જેટલાં તો નહિ, એથી અડધાં વર્ષ તો અદિસાને આપ." સુદૃઢ શારીરિક તે માનસિક બળ, જ્યારે વજરનો ધમ્ બલિષ્ઠની અદિસા અને ધક્કચર્પ: આ ચાર સાધનોથી સમજ થઈને જનક મરીબો સામે દિન્દને માફક આવે: તેમ લડી લેવાનો નિર્ણય બહેર કરે છે, ત્યારે તેની તેમ: સમગ્ર નવલકથાની સેવા અને સ્વદેશ-ભક્તિની યુનિત બાવનાના રમેશજી, તપોમૂર્તિ જગન્નાથ પંડિત સતેષ અનુભવે છે. એટલામાં લોકકર્મિનો રાંખનાદ સંજોગાય છે. સત્ત્વ અને અદિસાને આંચ ન આવે એવી રીતે જનક લાગતે દોરવણી આપે છે. હેરતે લડતના અંગરૂપે પૂલના મરનાળાને ચારી આવતાં પહેલાં સૂરંગ આંખોને ઉઘાડી દેવાની યોજનાને અમલમાં ચૂકતા જતી અંદ-ભાગાને જણાવવા જતાં જનક પણ તેની સાથે મૂંઝાં પામે છે. આમ રમણલાલની અદિસા અને લોક-

સેવાની પ્રિય ભાવનાઓના નિર્વાદક જનક તેમનાં ઐતિહાસિક, ધૂની અને ભાવનાપરસ્ત માનસસંતાનો-અશ્વિન, અરુણ, કિરીટ ઇતી પત્રમાં એસો જાય છે.

નાયક જનક જે મામવાસી મધ્યમવર્ગનો બ્રાહ્મણ જીવન છે તેા ચંદ્રભાગા સહેરમાં ઉછરેલી, શ્રીમંત કુટુંબની પુત્રી છે. એ જનકને જ રસ્તે ચાલનારી, પુરુષ સમોન્મી બનવા મથતી તેની સદાશ્ચિન્તી છે. જનકનો સ્વાગ્રથી સ્વમાતી અને ચરવીર સ્વસાન તેના આકર્ષણનું કારણ થઈ પડે છે. જૂની પ્રેમ-આગ્રામાં આવે તેમ, કેક અંશે ખલનાયકનું સ્થાન પામેલ અનુપમાના આકર્ષણમાંથી ચંદ્રભાગાને બચાવીને જનક ચંદ્રભાગાના પ્રેમ અને આદરનો વિષય બને છે. મરીખીને કાણે હિન્દુમાંથી મુસ્લીમ બનેલ સફીનાને પકડવા આવેલ શુંડાઓનો એકે દાથે સામનો કરનાર જનક પર એક શુંડાએ ઉઘામેલ છરાવાળા દાથને મજબૂત પકડી રાખનાર માયાની હિંમત અને ચક્રિત જોઈને ચંદ્રભાગાને ધારીરિક તાલીમ લેવાની આનંદ થડે છે. પખત જતા, એક પ્રસંગે દારૂ પીને છેડાતી કરવા આવનાર રોનિકના માયામા શીશી મારવા નેટલી સક્રિત અને વીરતા એ રેળવે છે. જનક અને ચંદ્રભાગાના પ્રેમ-તંતુને ધટ બનાવવાની નેમ લેખકને નવરાજ નથી, તેમ એ પાત્રોને પણ તેમ કરવાની કુરસદ નથી. એઉ હિન્દને સ્વરાજ ન મળે ત્યાં લગી અપારણીત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે અને છેવટે, એક ખીલને સદારે સાદસ કરતાં કરતાં દેશના સ્વાતંત્ર્ય-પદમાં ભલિ બની જઈને દિવ્ય એકતા સાધે છે।

વાર્તામાં અદ્ભુત રંગદર્શી તત્ત્વ ગૂંથવાનો શ્રી રમણલાલને ખાસ શોખ છે. એમની પ્રત્યેક નવલકથામાં એક બેડી પાત્ર તેા આવવાનું જ. અહીં ચંબુનાથનું પાત્ર એ પ્રકારનું-અદ્ભુતરસિક, રોમાંચક-છે. સ્વાર્થી અને કુઃખબીર માનસને સારી પેઠે પિછાનતો આ ભૂતોત્પત્તી ચહેરના વેવારી, વગીસ, દાકતર, પોલિસ, વિદ્યાર્થી, શુંડા એમ સૌ વર્ગના લોકોને પોતાની અપૂર્વ ભૂતોત્પત્તિ-વિદ્યાવડે વચ કરી લે છે. નાયક-નાયિકાનાં પરક્રમેને આ ગૂઢ સક્રિતવાળા પુરુષનો મોટો આશ્રય છે. શુંડાઓનો સામનો કરતાં કે કામ-

વાદી મિત્રની સાથે પોલીસ-અટકમાં લેવાતાં, ભૂતોના વખતે, લડતના દિવસોમાં કાવતરાખેર ઠાકરાઓનો પીછા પકડીને તેમને આશ્રય આપનાર ચંબુનાથનું પર તપાસવા આવનાર પોલિસ અક્ષરને કપાટ, પેરી ને પટાગમાં અનુક્રમે દેડાં, વીંછી અને સર્પનું દર્શન કરાવીને ચંબુનાથે વાતોને અદ્ભુત રંગદર્શિતા અર્પી છે. દુનિયા આખીને ક્રાશનાર આ બેલાકો અતે પોલીસમાં બરતી થયેલ વેરી શુંડાની જોળીને ભોમ બને છે.

આમ, વાર્તામાં સૌથી વિશેષ આકર્ષક પાત્ર ચંબુનાથનું છે તેા સૌથી વિશેષ આદરણીય પાત્ર જનનાથ પંડિતનું છે જીવનમર નિઃસ્વાર્થભાવે પોતાની અપૂર્વ બિપથ-વિદ્યાનો મામજનતાને લાભ આપનાર આ પવિત્ર પુરુષ વાર્તાના અને તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ જીવનના ધૂસર તર્જુને શુદ્ધ કરે છે. પ્રાચીન આર્થ અધિનું રમણજી કરાવે તેવી સાદરિક તેજેમથી અને પ્રતિજ્ઞા છે. વાર્તાને અંતે, લેખકે, સંસ્કૃત મદલ્ય કરતાં પહેલીવાર સહેરમાં આવવા નીકળેલ આ મંજલમૂર્તિને, તેમને લઈને આવતી ટ્રેનને અક્ષરમાત્રોનો ભોમ બનતી અટકારીને, બચારી લીધી છે તેથી પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલો આધ્યાત્મિક હેતુ ચરિતાર્થ થાય છે.

જેતાળીસના ઝંઝાવાતે નેમ ચાલીવાને મુશ્કિલ કર્યો, તેમ ચાલીવાદના પ્રકારથી રાષ્ટ્ર પણ ઘણમર મૂર્છા પામ્યું. પરંતુ, આપણે ભણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રપિતાની પ્રેરણાથી પ્રુતઃ જાગ્રત થયેલો દેશ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું છટ જોય દાંડલ કરી શક્યો છે. આ પરિચયિતનું સ્થાન લેખક જનક-ચંદ્રભાગાને મુશ્કિલ કરીને અને જનનાથ પંડિતને જીરતા રાખીને સમર્થપણે કરી શક્યા છે. આમ છતાં, વિસ્તૃત કથા પદે પર છૂટા મુકેલા વિવિધ તંતુઓને પાછળથી ઉઘાવણ કરીને એકઠા કરવા-જાર્તા વાતોની આકૃતિ નેખમાર્ધ છે એટલું તેા સ્વીકારવું પડશે.

સમગ્રાલીન લોકજીવનના મત્રાદને યથોચિત રૂપ-નાનો ઝોપ આપીને તેમાંથી તાદસ વાતાવરણ ઉપ-

બાવવાનો કામિયો આ વાર્તાકારને સદાસિદ્ધ છે. સુરેખ પ્રસન્નચિત્રો એની સુંદરતાનું વિશિષ્ટ અંગ છે. વર્ણનની તાદ્દશતા અને કથનનો પ્રસાદ શ્રી રમણલાલની પ્રત્યેક નવલને સુવાચ્યતા અર્પે છે. તેમની બાષા સ્પષ્ટ મધુર અને પ્રવાહી હોવા ઉપરાંત એકંદરે શુદ્ધ છે. તેમ છતાં, ખોટા અર્થમાં વપરાયેલ 'ઉસટ' અને 'સાન'દાઅર્થ' સહ' જેવા શબ્દપ્રયોગો વાંચતાં ખુચે છે. શ્રી રમણલાલની વાણીમાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષ અને વકેષિતનો સંભાર સારી પેઠે ભર્યો છે. ઉત્તરોત્તર નૈતિક વિનિપાત અનુભવતા વેપારી વર્ગ પર માર્મિક વાણીમાં તેઓ સચેત પ્રહારો કરી શકે છે. 'યુલાળ અને કેટક'ની માફક અહીં પણ અમુક અંશે વાણીનું તિગ્મશસ્ત્ર સમાજ સુધારાનું સાધન બની રહેલ છે. દેશની આર્થિક વિષમતા, ધાર્મિક જડતા, સામાજિક શ્લેષ્મુરતતા અને રાજકીય વિચ્છિન્નતાનું તીવ્ર તેમ સ્પષ્ટ અને નિખાલસ વાણીમાં શ્રી રમણલાલે અહીં ઠોકરું વિવેચન તેમને જીવનરમી સાહિત્યમાં તરીકે વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે.

પરંતુ, તેમ કરતાં નવલકથાની કળાને ઠીક ઠીક દાનિ પહોંચી છે. વચ્ચે વચ્ચે આવતા પાત્ર કે પ્રસંગના વિવેચનથી વરતુનો પ્રવાહ મદ પડો જાય છે; કથનની તટસ્થતા પણ સચવાતી નથી. વાર્તાકર રમણલાલ પર ચિંતક રમણલાલનું આક્રમણ ચતુર હોય એમ લાગે છે. વાતો કહેતાં કહેતાં પડે પડે રોકિયા કરીને લેખક જાતે જ પાત્રને કાર્ય કરતાં અટકાવી દે

છે. આ પ્રકારનો યદ્યપ્ત-વિવેચનથી જ મદાનવલનો અશ્વાસ આપે એટલું ક્યાનું કદ પણ નિરતરું છે. આમ રમણલાલની વાર્તાકળાનો આત્મચીર દોષ નવલકથાની આયોજનાને વિશૂંબસ બનાવી દે છે; પરંતુ, આ તો તેમની જૂની અને જાણીતી મર્મદા છે, જેનો તેમણે અનેકવાર સ્વીકાર કર્યો છે.

છેલ્લા દશ વર્ષના સમર્પતા સાહિત્ય પરત્વે એક ટીકા એવી થાય છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી આજના યીમાં સમુદાયે જે બીજાણીયાતનાઓ સદન કરી તેનું, અને મનુષ્યજીવનમાં મુશળુન નીતિ-મુલ્યોને ઉણેડી નાખવા મથતા આર્થિક અને રાજકીય કંઠાવાતનું સાહિત્યમાં કેમ જોઈએ તેટલું નિરૂપણ ચતુર નથી? શું સાહિત્યકારની સંવેદનશક્તિ ધોળ ગઈ છે? કે હજુ અનુભવ ઘૂટાય છે! પ્રસ્તુત નવલકથા પ્રવર્તમાન યુગના સાહિત્ય પર થતા આ આક્ષેપના સમર્થ જવાબરૂપ છે. શ્રી રમણલાલે, પોતાની કલાની મર્યાદામાં રહીને પથ, જીવતા જીવનનો મનકાર સાહિત્યમાં પ્રવક્તા સંભાળાવવાનો પુરુષાર્થ ખેડ્યો છે તે એમની અમ્મ સુખનિષ્ઠાના પુરાવા રૂપ છે. તો પછી, ઇ. મ. ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૨ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન જોઈએ દેશનાં સામુદાયિક જીવનજીવોને પ્રવર્તમાન યુગપ્રવાહો તરીકે નીરૂપી બતાવતી આ નવલકથાને વિશિષ્ટ અર્થમાં યુગમણી નવલકથા તરીકે શા માટે ન ઓળખતો કે

● એવ હિન્દિયા રહિયો—અમદાવાદ અને વડોદરાના જોગનવંશી.

[આજે આપણે દેશ એક મહાન સંકલ્પકોળમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસે ન જોયેલા ને ન જાણેલા એવા અસંખ્ય પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી જુદાં જુદાં ધંધાએ રજૂ થઈ રહ્યા છે.

આ લેખમાળા આપણા દુઃખોના કોઈ રામખાણ ઈલાજ ખતાવતું નથી તેમજ એ કોઈ વ્યક્તિની સ્મૃતિની ધનું પુરતક નથી, કે એમાં કોઈ નવા કે જુના વાદનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તો આપણા વર્તમાન દુઃખોનું મને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ દેખાતાં કારણો રજૂ કરે છે. એમાં આપણા પ્રજા-દેહના રોગનું નિદાન છે. આ એક પ્રત્યક્ષ આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તો આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂર્વ મહાત્માજીની હયાતીમાં લખાઈ હતી, ત્યારપછી તો ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ મુગ જોટલી ઘટનાઓ બની ગઈ. એટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી. છતાંય એના કેન્દ્રવર્તી વિચાર જેવાં ફોનો તેવોને તેવા જ કાર્યમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઈ વાચકની લાગણ્યો દુઃખ તો તેને માટે કુ પ્રથમથી હાથ મારી લઉં છું.

—લેખક]

“The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the pursuit of hard thinking.”

Dr. S. Radhakrishnan

“આજે આપણે જો કશાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે વિચારોની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વલણની છે. આપણે શિથિલ ઉર્મિલ વીચારણાના ભોગ બની ગયા છીએ વિચારનું કામ પ્રચારમુદ્રો કરે છે. આપણી દેશમાં ચનારી કોઈ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સંખત વિચારણાની સહાયથી જ થઈ શકશે.”

ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન

પ્રેકરણ બીજું

ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન

ઇતિહાસને વિષે એક એવો લોકપ્રિય ખ્યાલ છે કે, કોઈપણ પ્રજાની ઉત્તિ નીતીથી થાય છે. સાદી, સંઘર્ષ અને મહેનત પ્રજા પોતાની ઉત્તિ કરે છે. એજ પ્રજા પાસે પૈસો થતાં જરૂરે ભોજવિલાસ અને મોજશોખમાં પડી જાય છે. ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતી થઈને એ પ્રજા નાશ પામે છે.

આ ખ્યાલનો ઉદ્ભવ નીતિવાદીઓ તરફથી થયો છે. કોઈને એમાં કોઈ વિરોધ કરવા જેવું કંઈ લાગ્યું નથી. નીતિનાથ અટકાવવાથી આપણે આત્મનાથ અટકાવી શકીશું એમ મોટા ભાગના લોકો માનતા હોય છે. આ મન્યવાદમાં કેટલું તથ્ય છે. એ

જોતાં પહેલાં આપણે આ સંદેહનો ઇતિહાસ દૂરકાર્ય જોઈ લેઈએ.

આપણી સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ માટે જુદા જુદા ધર્મો જુદા જુદા ઇતિહાસ આપે છે, તેમજ એનું જુદું જુદું આધુન્ય નકકી કરે છે હિન્દુઓ સત્યયુગ, કલિયુગ વગેરે યુગોમાં માને છે. જૈનો આરાઓમાં માને છે. ખ્રીસ્તીઓ તો સુખીની ઉત્તર ૭ હજાર વર્ષથી વધુ મુકનાજ નથી અને એ પહેલાં ઇશ્વર એક અધવા-લીવાર્માજ આખી સુખી સજી નાખી એમ માને છે. જુદા જુદા ધર્મોના કરોડો અનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મોએ કયેલી ઉત્પત્તિ કથાઓમાં માને છે.

વિદ્વાનાચાર્યોને આ બધી કથાઓમાંથી એકમાં

રહેને શ્રદ્ધા નથી. એટલે એમણે પોતાની પદ્ધતિએ એક નવી વાર્તા રચી છે. મને એ વાર્તામાં વિશ્વાસ છે, એટલે ત્રીજે એ વાર્તા ફૂંકાણુમાં આપી છે. વિસ્તારથી વાંચીને પુરો રસ માણવા માગતા જીવા-સુઓએ એ વિષયના માન્ય ત્રીજા વાંચવા વિચારવા.

વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે આપણી પૃથ્વી સર્વશ્રદ્ધાથી છુટી પડીને સ્વતંત્ર જીવન જીવતી થઈ એને શેઠથી એ અગત્ય વર્ષ થયાં. પછી એ સળગતો વાયુઓના મટીને ધીમેધીમે ઠંડો થઈ. એ વાયુઓના મીઠાણમાંથી પાણી થયું. પછી ક્રમશઃ જુદી જુદી વનસ્પતીઓએ અને જળચર, ખેચરને જીવર પ્રાણીઓએ દેખા દીધી.

પૃથ્વીના અણુધર્મા લગભગ અર્ધો સમય તેો જીવનરહીત (Azoic) હતો. પછીના સજીવ સમયને વૈજ્ઞાનિકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે પૂર્વજીવકલ્પ (Paleozoic Period) મધ્યજીવકલ્પ (Mesozoic period). આ દરેક કલ્પને પાછા જુદા જુદા યુગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે.

આ સપ્તમા સમય દરમિયાન આપણી પૃથ્વી ઉપર ક્રમશઃ અસંખ્ય પ્રાણીઓએ દેખા દીધી. દરેક પ્રાણીને અને દરેક જાતીને જીવવા અને જીતવા માટે પોતાના પ્રતિરોધકતા અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સામે સતત અને સખત જીવન વિગ્રહ કર્યા કરતો પડતો. આ કઠોર અને કુર જીવનવિગ્રહમાં નખળાં અને નાલાયક પ્રાણીઓ નાચ પામતાં અને કેળવ સજગ અને સમર્થ પ્રાણીઓ ટકી રહેતાં. આ રીતે લાખો વર્ષની વિકાસક્રમની મહાયાત્રા પછી માનવીએ દેખા દીધી.

તેમાથી વાનરજન (Anthropoid Ape) આદિ વાનર (Old world Monkey) માંથી (Ape) અને અમાથી આદી માનવ (Early man) પ્રગટવા. આદી માનવના પ્રગટવને દસ લાખ વર્ષ થયાં એમ પહેલાં મનાતું, પણ જોનાર નામના જર્મન જીવવિજ્ઞાન-કર્મ વીદ (Geochronologist) અને પુરાતત્ત્વવિદ (Archeologist) ના મત મુજબ આદી માનવનો જન્મ ૭ લાખ વર્ષ ઉપર થયો છે, જે મત દેને જર્મનિયન બનતો ગયો છે વર્તમાન માનવ

(Home sapiens) એ છેલાં ૨૫ હજાર વર્ષનું સર્જન છે. માનવસંસ્કૃતિનો પ્રતિકાસ એ પણ છેલાં ૨૫ હજાર વર્ષનો પ્રતિકાસ છે.

આદી માનવના જન્મને જે ૭ લાખ વર્ષ થયાં. ત્યારથી માનવજાત દુનિયામાં સઘળે શીકારી જીવન ગાળતી હેવટનાં ૨૫,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી મીઠામુગ-જોમાં પરિભ્રમણ અને રિચરતા બંને છે. આજથી આશરે ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉપર ખેતીવાડીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જીવન રિચર થયું અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ શરૂ થયો.

હધીકારના વપરાશની દ્રષ્ટીએ માનવસંસ્કૃતિને પાષાણયુગ અને ધાતુયુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે પાષાણયુગમાં પૂર્વપાષાણયુગ (Poleolithic Age) આજથી ૬ લાખ વર્ષ ઉપર આદિમાનવના પ્રગટવ સાથે શરૂ થયો. ત્યાર પછી નવપાષાણયુગ (Neolithic Age) આજથી દસ હજાર ઉપર એટલે કે રિચર જીવનની શરૂઆત સાથે શરૂ થયો. આજથી ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર પાષાણયુગનો અંત આવ્યો અને ધાતુયુગ શરૂ થયો. એ યુગને પાછો તાંબુ, કૌંસ અને લોહ એ રીતે ત્રણ યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦૦માં જન્મતંત્રમાં લોહ યુગ પ્રાપ્ત બની ગયો.

માનવીએ પોતાની સમજણના ઉપક્રાંતથી જ ચિન્તકામ શરૂ થયું છે. જગતમાં જુનામાં જુનાં ગુફા ચિત્રો આજથી ૨૫ હજાર વર્ષ પહેલાનાં છે. કોઈ પણ સુધારો જ્યાં સુધી નાના સમુદાયમાં અને મામદા-જોમાં મર્યાદીત હોય છે હાં સુધી પ્રસારીત એને સંસ્કાર (Culture) ના નામથી જાણાય છે. પણ એ જવારે વ્યાપક બને છે, અને સંસ્કાર સર્જાય છે, ત્યારથી એ સંસ્કૃતિ (Civilization) ના નામથી જાણાય છે.

પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિદ્યુતિ.

પ્રકૃતિ એટલે કુદરત, સંસ્કૃતિ એટલે સુધારો. વિદ્યુતિ એટલે જગતો. આ સંસારમાં માનવી નહોતો

જન્મથી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ સર્વોપરી હતી. માનવીના જન્મથી સંસ્કૃતિની શરૂઆત થઈ. પ્રકૃતિના આધિ-પત્યમાં પરિસ્થિતિ પ્રાણીનું ઘર તરફ છે. સંસ્કૃતિની સર્વોપરીતામાં માનવપ્રાણી પરિસ્થિતિને ઘરે છે. સંસ્કૃતિની સપાટી જેમ ઉંચી તેમ માનવીના આત્મિક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરનો કાષ્ટ વિશેષ પાડે. સંસ્કૃતિ એટલે ઉત્કૃષ્ટતા. પ્રકૃતિના સતત કામ કરતા શુદ્ધતાકર્ષણ સામે દરેક સંસ્કૃતિને પોતપોતાની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓના શીખરો સર કરવાના હોય છે.

દેવ શીખર ચરતાં સંસ્કૃતિને યાક લાગે એટલે "સ્વાકર્ષણ જોર કરવા માટે અને એ સંસ્કૃતિ વિદ્યુત્તેજીની આઘમાં પડીને નાશ પામી

"The plainની માટીમાં મળી જાય.
need to-day. We
the work of thoughtના સિદ્ધાંત રૂપેટ કરીએ.
only by the pursuit of" અને એટી શરૂ થઈ.
જેવા મહારાજોના

"આજે આપણે જો દેશની વધુમાં વધુ એકરૂર અને વધુ એકરૂર છે. આપણે શિધીલ ઉમિલ વીચારણાના એક ન વધુ બરાબર છે. જીવનના દરેક પ્રશ્નનો એની પાસે છે. આપણું દેશમાં ધનારી કોઈ પણ સાંધી પ્રગતિ, કેવળ સંસ્કૃતિ જ જવાળ છે. જેવા પડશે એમાં દેવાશે. આ છે

પ્રકરણ બીજું
ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન
ઇતિહાસને વિશે એક એવો લોકપ્રિય ખ્યાલ છે કે, કોઈપણ પ્રગતી ઉત્તતિ નીતીથી થાય છે. સાદી, સંધી અને મહેનતુ પ્રગતિ પોતાની પ્રતિ કરે છે. એજ પ્રગતિ પાસે પૈસો થતાં જ્યારે હાવિલાસ અને મોજશોખમાં પડી જાય છે. ત્યારે પ્રગતી અધોગતી થઈને એ પ્રગતિ નાશ પામે છે. આ ખ્યાલનો ઉદ્ભવ નીતિવાદીઓ તરફથી થયો. કોઈને એમાં કોઈ વિરોધ કરવા જેવું કંઈ જાયું નથી. નીતિનાશ અટકાવવાથી આપણે આત્મ-પ્રગતિ અટકાવી શકીશું એમ મોટા ભાગના લોકો માને છે. આ મન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે. એ

એ પ્રકૃતિ, લગભગ એ સંસ્કૃતિ, કમજવાત એ વિપ્તિ. એ જ રીતે જાતીય આકર્ષણ એ પ્રકૃતિ. લગભગ એ પ્રાણીય એ સંસ્કૃતિ. એમાંથી નીપજતા અતિ-પરોગ એ વિપ્તિ.

શુક્તબળ એ પ્રકૃતિ. કદોશ એ સંસ્કૃતિ. કાળો બળ એ વિપ્તિ.

જ્યાં જ્યાં પદાર્થ ત્યાં ત્યાં પડાશે. જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિ ત્યાં ત્યાં વિપ્તિ.

વિપ્તિમાંથી કેમ છુટવું એ માનવજાતની સનાતન મુશ્કેલી. આ મુશ્કેલી ટાળવાના એણે તબુ રચાવી લીધા. જુનકાળનું આદર્શીકરણ, વર્તમાનનું અદર્શીકરણ અને ભવિષ્યનું આદર્શીકરણ.

જુનકાળનું આદર્શીકરણ કરનારા કહે છે કે, મન, પ્રેમ અને બળરતે સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ શુક્ત કરે. એટલે આપણા બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આજે આ છે પ્રત્યાધાતી લોકો.

બીજા પ્રકારના લોકો કહે છે કે, જે કંઈ છે તે બધું બરાબર છે. જીવનના દરેક પ્રશ્નનો એની પાસે છે. આપણું દેશમાં ધનારી કોઈ પણ સાંધી પ્રગતિ, કેવળ સંસ્કૃતિ જ જવાળ છે. જેવા પડશે એમાં દેવાશે. આ છે

જેના પહેલાં આપણે આ સંસ્કૃતિ પ્રાણવાન સંસ્કૃતિથી જ મરી જઈ જઈએ.

આપણી સુધ્ધિની ઉત્પત્તિ માટે, વર્ષા કેટલા પ્રમાણમાં જુદો જુદો ઇતિહાસ આપે છે, તેમજ અવિધ્ય જ કરી શકે. આયુષ્ય નક્કી કરે છે દિન-દુઓ સત્ય વં યુગમાં માને છે. જોનો આરાજોમાં માજ શ્રીસ્તીઓ તો સુધ્ધિની ઉગમર છ હજાર એટલે એ પ્રગતિ મુકના જ નથી અને એ પહેલાં હજારે એકમત પુરુષાર્થનો લીધામાં આપણી સુધ્ધિ સજી નાખી એમ ધર્મ નહિ, એકલી જુદા જુદા ધર્મોના કારણે અનુપાધીઓ પોતપોતે પૈસો નહિ, ધર્મોએ કયેલી ઉત્પત્તિ કથાઓમાં માને જાય, કાયદો, વેદ, વિજ્ઞાનાચાર્યોને આ બધી કથાઓમાં જોવા જવાનું

વેદાંતીઓ કહે છે. 'યથા પી'તે તથા પાત્રાદિ' આપણે જો વ્યક્તિને જીવનવિકાસ સમજીએ તો સમાજ કે જે એક જાતીસ પ્રકારની વ્યક્તિ છે તેના જીવનવિકાસને સમજવામાં વધુી સરળતા થઈ જાય.

જીવન એ એક એવું મહાસત્ય છે કે જેની જાતી-લતા ઉકેલના માટે અનેક મહાપુરુષોએ અનેક દષ્ટિઓ અને અનેક દિશાઓથી ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો છે. એ બધા પ્રયત્નો પછી પણ જીવન એ માનવી માટે એવો એવો જ અદ્ભુત કોમરો છે. કદાચ આ કોમરો કોને પુરુષોએ ઉકેલ જીવનના પોતાના અંત સાથે જ આપરી.

દરેક બાળક મહાપાંદા પછી એના જન્મ સુધીના નવ મહિનામાં એકકોષિ એમેબામાંથી માનવી સુધીના સમગ્ર વિકાસક્રમમાંથી પસાર થાય છે. આ નવ મહિનામાં પ્રાણીસૃષ્ટિએ કરોડો વર્ષના જીવનવિવરણી મેળવેલી મોટાભાગની સિદ્ધિઓ એ બાળક મેળવી લે છે.

બાળકના જન્મ પછી એના વ્યક્તિત્વનો કમળો બીજાવવા માટે જીવન અને મરણ વચ્ચે સંઘામ થઈ જાય છે. આ નિઝદમ્ભો માટે ભાગે જીવન જ જીવે છે. જો કે એને પ્રણીવાર આ જીવ માટે આશરોનો ભેગ આપી દેવો પડે છે. એ ભોમ આપી દઈને પણ જીવન દીનપ્રતિદીન આગળ વધતું જાય છે.

એ એક ખાસ તોષપાત્ર હકીકત છે કે મોટા ભાગના બાળ મરણો પહેલા પાંચ વર્ષમાં, એમાં ૫ પહેલા વર્ષમાં અને પહેલા વર્ષના ૫ પહેલા ત્રણ મહિનામાં સૌથી વધુ થાય છે. પહેલા વર્ષ કરતા બીજા અને બીજા વર્ષ કરતા ત્રીજા એ રીતે ઘટતું મરણપ્રમાણ જીવાનીમાં એટલે કે વીશથી પચીસ વર્ષ સુધીમાં ઓછામાં ઓછું થાય છે. રોગ પ્રમાણ પણ એ જ રીતે ઘટે છે. પચીસ વર્ષની ઉંમર પછી પાંચ રોગ અને મરણનું પ્રમાણ વધવા માંડે છે. ત્યારપછી દર વર્ષે અને દર દશકે રોગ મરણનું પ્રમાણ વધવા કરે છે- જે વધારો જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. બાહ્યાવરણથી જીવાની સુધીનો કાળ મોટે ભાગે

ઓરી, અછતકા, અને ઉંટાટીઆ જેવા ઉદ્ગ્રેભાનો કાળ છે. જ્યારે જીવાનીથી મરણ સુધીનો કાળ, મુખ્યત્વે દાય, કેન્સર, હકો અને મીઠી પેશાબ જેવા દહીલા રોગોનો કાળ હોય છે. માનવજીવનનો એવો કોઈ કાળ નથી કે જ્યારે માનવી રોગ અને મરણના બંધથી સર્વતર મુક્ત હોય.

માનસીક રીતે જોઈએ તો બાહ્યાવરણથી જીવાની સુધીનો કાળ જીવું તોડીને નવું રચવાના ઉમંગનો એટલે કે ક્રાંતિનો કાળ હોય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી જે ભાગદોડ થઈ કરે છે તેનો અંત "નધા-પચીસીમાં" આવે છે. પછીથી દરેક માણસની સર્જક શક્તિ રિથર થાય છે. અને ક્રાંતિકાર માણસ ઉત્ક્રાંતિકાર થાય છે. પ્રોદાવરણથી વૃદ્ધાવરણ સુધીનો સુધીનો કાળ એ નવા મૂલ્યો ઉપર જીવના મૂલ્યોના વિજયનો કાળ છે. એમાં માનવી ઉત્ક્રાંતિકાર માનવી મટીને પ્રતિક્રાંતિકાર બને છે. જીવાનીનો અંતુની કામ્યુનિસ્ટ વૃદ્ધાવરણમાં મીતા ઉપર લાખો લખતો થઈ જાય છે !

આ તો સામાન્ય ક્રમ થયો. શારીરિક શક્તિઓ ક્ષીણ થવા છતાં જેમનો માનસિક વિકાસ ના અટકથો હોય એવા અનેક મહાપુરુષો આપણને ભેટાના મળે છે. ઇતિહાસ આપણને એવા અનેક દાખલા પુરા પાડે છે કે જેમાં માણસનાં સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જનો એની વૃદ્ધાવરણમાં થતાં હોય. નાના માણસ અને મોટા માણસ વચ્ચેના અનેક તફાવતોમાંના એક મહત્વનો તફાવત એ છે કે નાનો માણસ પોતાના જીવનની રૂઝમાત આદર્શવાદી તરીકે કરે છે, અને એનો અંત વારતવવાદી તરીકે આવે છે. જ્યારે મોટો માણસ પોતાના જીવનની રૂઝમાત વારતવવાદી તરીકે કરે છે. અને એનો અંત આદર્શવાદમાં આવે છે.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પ્રકરણ: ક્રાંતિ દ્વારા સર્વોદય

જર્મન તત્ત્વજ્ઞ ર્પેન્ઝરે માણસમનને એક મહત્વનો વિચાર આપ્યો છે. એણે એ બતાવ્યું છે કે વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ જન્મ, યૌવન, યૌવન,

વાર્ધક્ય અને મરણ હોય છે. વિગતોમાં તેમજ આગાહીઓમાં આ સિદ્ધાંત દેખ બરેલો માલમ પડે તો પણ એને કેન્દ્રવર્તી વિચાર સાવ સાચો હોય એમ મને તો લાગે છે. આપણા દેશનો ઇતિહાસ મળ્યું આ સિદ્ધાંતને સાચો કરાવતાં અસંખ્ય દ્રશ્યોંતો આપી રહે છે દરેક સંસ્કૃતિની શરૂઆત ધર્મકાન્તિથી થાય છે. આ કાન્તિ એ પ્રગળે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ આપી એનામાં અંજન એકતા પ્રેરે છે. પોતાના ધર્મે પ્રેરેલી ધર્મધતાને લક્ષ્મી એ સંસ્કૃતિ અકલ્પ્ય અત્યાચારો કરે છે. એ અત્યાચારો હંમેશા સારી બાવના અને નહારી કાવંપદતિના કારણે થતા હોય છે.

આર્યોએ આદીવાસીઓ, નાગો અને દ્રવીડોની કરેલી દૂર કલ્પ, મુસ્લીમોએ હિંદુઓ ઉપર કરેલા અત્યાચારો, મૂઠીવંદીઓએ મળ્લો અને સરથાન વાસીઓનું કરેલું અમાનુષ્ઠી શોષણ, અને ખોલકી-કાએ રશીયન ખેડૂતો, કુલાકો ને ભુકંવાઓ ઉપર મુન્દરેલો ખેસુમાર સીતમ એ બધા કાન્તિકાળના અધ ઝળનના પરિણામો છે.

આ બધા જૂઠ્ઠામાં પાછળ કુશ્મતા નથી હોતી, ઉલટપડે જગતને એકદમ સુધારી નાખવાની તીવ ધમશ હોય છે.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પ્રકરણ બહુજ કરેલું પ્રકરણ છે. કાન્તિ દ્વારા શાંતિ, અત્યાચાર દ્વારા સદાચાર અને પાપ દ્વારા પ્રગતિ એ ઇતિહાસનો સત્યતત્ત્વ ક્રમ છે.

કાન્તિ એટલે અંધાધૂધી. એમાં સૌને મોટા શૂંળની સરખી તક. જેમ આગમાદીના હજીમાં પેસસ ધક્કાધક્કા કરતા સો મુમાફરોને એક મળવાની સરખી તક હોય છે તેમ. ઇસ્લામી કાન્તિની શરૂઆતમાં બાદશાહ અને યુનામ બન્ને બીરમીદા હોતો એક બાણમાં જમી શકતા. રશીયન કાન્તિની શરૂઆતમાં સૌ "કોમરેડો" હતા. બધો કાન્તિની શરૂઆતમાં સૌ "બાધ" અને "બહેન" હતાં.

કાન્તિનો સદેશ સર્વોદયનો. પ્રકૃતિની નજરે સૌ સગખી

સંસ્કૃતિનું બીજું પ્રકરણ : ઉત્કાન્તિ દ્વારા સર્વોદય

કાન્તિમાં મુખ્ય તત્ત્વ સંખ્યા (Quality). ઉત્કાન્તિમાં મુખ્ય તત્ત્વ સત્ત્વ (Quantity). નીકાળમાં સૌ બાળકોને સરખા માનીને કેળવણી અપાય છે, ત્યાં પણ કોઇપણ એક આર્થિક વર્ગનાં દર સો બાળકોમાંથી કેટલાં બાળકો ઉચ્ચ કેળવણી પામે છે!

ઉત્કાન્તિ આગળ વધે એટલે લાવક લેતો ઉચે જવાના, નાલાવા કે ઓછા લાવક નીચે રહેવાના કાન્તિકાળમાં રહેલીન, ટ્રોલરો, ને રાવની કીંમત સરખી. ઉત્કાન્તિકાળમાં સરસતાધીરા રહેલીન થવાનો. કાન્તિકાળમાં સગદાર ને કૃપાલીનીની કીંમત સરખી. ઉત્કાન્તિકાળમાં સગદારને સિંહાસન મળે ને કૃપાલાની બોવાઈ જાય!

માનવ ઇતિહાસનું પહેલું પ્રકરણ જેવું કાળું છે તેવું જ બીજું, પ્રકરણ ઉજળું છે. પુદ્દ દરમ્યાન સખત બનલો માણસ શાંતિકાળમાં સુવંલો થાય છે. પોતાના ઝળનમાં કરેલા અત્યાચારો એને પોતાને જ પુચે છે. એટલેએ શાંતી દ્વારા કાન્તિને, સદાચાર દ્વારા અત્યાચારને અને પ્રગતિ દ્વારા પાપને પુંસી નાખવા મળે છે.

આ સમય દરમ્યાન રામ, અશોક, ચંદ્રગુપ્ત ને અકબર પાકે છે. આર્ચનામાં, બાદશાહમજી ને દિન્દુ મુમલમાન એક થાય છે. આ એકતા પ્રગમ સર્જનગળ પુરે છે, અને આખી પ્રગ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અદ્ભૂત સર્જકશક્તિ બતાવે છે. એવું પ્રતિનિધિ એના રથાપત્યમાં પડે છે ત્યારે અજંતા ઇલાર, દેલવાત ને તાજમહેલનું સર્જન થાય છે. ઇતિહાસધારો આવા ઉત્કાન્તિપુરોને સ્વચ્છ પુત્રને નામે ઓળખે છે.

સંસ્કૃતિનું ત્રીજું પ્રકરણ :

પ્રતિક્રાન્તિ દ્વારા પૂર્વોદય

પોતાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી સંસ્કૃતિને યાદ લાગે છે. એટલે એ સિદ્ધિના જન્મ પછી એ નીચે ગમકવા માંડે છે, એટલે વિકૃતિ સંસ્કૃતિને ટપી ભણ એવી ભયંકર સ્થિતિ ઉભી થાય છે. આવે વખતે જો સમાજમાં પુરતા પ્રયત્નમાં પ્રાણબળ હોય તો એ એક પ્રતિક્રાન્તિકાર સર્જે છે. એ પ્રજાને પોતાની ભૂતકાળની જ્ઞહોજ્ઞલાણીનું સ્મરણ કરાવે છે, અને એને એકત્ર દરીને પરચકને પર-સંસ્કૃતિના પાશમાંથી મુક્ત કરે છે. પ્રજાને એ રીતે મુક્ત કર્યા પછી એ જૂનકાળને દ્રષ્ટી સમક્ષ રાખીને પ્રજાજીવનની પુનઃકલ્પના કરે છે. પણ પ્રતિક્રાન્તિકાર કદી ઉત્ક્રાન્તિમુગ્ધની સંસ્કૃતિક સપાટી ઉપર પ્રજા જીવનને લઈ જઈ ચક્રોત્થિનથી, કારણ કે એની પાસે આવતી કાલનું દર્શન નથી અને “જ્યાં દર્શન નથી ત્યાં પ્રજા નાશ પામે કે.”

ક્રાન્તિ ને પ્રતિક્રાન્તિ, સર્વોદય ને પૂર્વોદય પહેલી નજરે સરખા લાગે છે. કારણ કે એમનું બાહ્ય સ્વરૂપ સરખું છે. પણ એમનું આંતરીક સ્વરૂપ એકબીજાથી જીણું છે. પ્રતિક્રાન્તિમાં ક્રાન્તિથી ઉલટી રીતે થાતી દ્વારા ક્રાન્તિ, સદાચાર દ્વારા અત્યાચાર, અને પ્રગતિ દ્વારા પાપની પ્રતિજ્ઞા થાય છે. પરીણામે પ્રજા ફરી પાછી પરચકમાં સપડાય છે, અને ત્યાંથી એનાંમાં જો કોઈ જીવનબળ નાશ રહ્યું હોય તો એ ફરી પાછી સ્વતંત્ર થવા મથે છે.

સમાજ ત્યારે એટલો ક્ષીણપ્રાણ થાય કે એમાં કોઈ પ્રતિક્રાન્તિકાર પણ ના પડે ત્યારે એ સંસ્કૃતિનો એનાથી અદીવાતી સંસ્કૃતિ નાશ કરે છે, અને એના ખડેર ઉપર પેલી નવી સંસ્કૃતિ પોતાની મહેલાઓ રચે છે.

જનની મને તેરી મહાન પ્રજાં યાદે એનાથી પ્રગતિનો કમ થકતો નથી જીવન બીજી બળવાન પ્રજા આવીને એનું બુદ્ધિ કામ આગળ ચલાવે છે.

જના સખ્દ મોટે ગુજરાતી વણા મા. મનવણઈ દેશાધની આંધારી છે.

ક્રાન્તિ અને પ્રતિક્રાન્તિ વચ્ચેનો દખીતો અને મોટામાં મોટો તફાવત એ છે કે ક્રાન્તિ પ્રજા જીવનમાં એક નહું પ્રકરણ ઉઘાડે છે. જ્યારે પ્રતિક્રાન્તિ જુના પ્રકરણનું પુનરુદ્ધ કરે છે. ક્રાન્તિ પછી પ્રજાની જો ઉન્નતિ થાય છે અને એની સંસ્કૃતિનો જો વિસ્તાર થાય છે. તેવી ઉન્નતિ અને તેવો વિસ્તાર પ્રતિક્રાન્તિ પછી કદી થતો નથી. ઈસ્લામી ક્રાન્તિને પરીણામે અરબ સંસ્કૃતિ ત્રીજી-ચતુર્થી બની. ઓલોગીક ક્રાન્તિને પરીણામે જર્મનીમાં જનપાન મુખી સંધિવાનું વર્ચસ્વ ભાખી પડ્યું.

ક્રાન્તિ એટલે નવા ઈજ્ઞની મદદ વડે, જુના ઈજ્ઞની સંભાળથી નવા અનિજ્ઞનો નાશ. ક્રાન્તિ જેનો નાશ કરે છે, એનાથી અદીવાતું સર્જન કરે છે. ઉલટ પક્ષે પ્રતિક્રાન્તિ જેનો નાશ કરે છે, એનાથી ઉન્નતું સર્જન કરે છે. કારણ કે ક્રાન્તિ નવી મૂડી સર્જે છે. જ્યારે પ્રતિક્રાન્તિ જુની મૂડી ઉપર જીવવા મથતી હોય છે.

જેમ ક્રાન્તિ અને પ્રતિક્રાન્તિ વચ્ચે મોટો તફાવત છે તેમજ પ્રતિક્રાન્તિના પૂર્વોદય (Revivalism) અને પ્રજાજીવ પુનર્જન્મથી થતા પ્રાણોદય (Renaissance) વચ્ચે પણ પહેલાં મોટો તફાવત છે. પૂર્વોદયમાં પ્રજા કદી પોતાની અંતર સંસ્કૃતિક સપાટીએ પહે ચતી નથી. જ્યારે પ્રાણોદયમાં પ્રજા પોતાની તામસીક નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઈને પોતાના પૂર્વજો સંસ્કૃતિ સર્જવાનું કામ જ્યાંથી અધૂરું થયું હોય છે, ત્યાંથી ચડ કરીને એમના કરતાં એક સંસ્કૃતિ સર્જે છે.

પ્રતિક્રાન્તિ પરચક સામેના પ્રતિકાર તરીકે કહેવાં સર્જાય છે એવું પણ નથી. પરચક કે પરસંસ્કૃતિનો કોયમ ભય ના હોય ત્યારે પણ પ્રજા જોયે અંદા યાકે એટલે નીચે પડવા માંડે. અર્થક મટીને સંસ્કૃતિ થાય.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પગલું ભોટીથી અગ્રાજી હોય છે, બીજું કુમકમધી, ત્રીજું પ્રસંદધી. સંસ્કૃતિની અગ્રાજી વિજ્ઞાપીથી થાય, એનો અંત જીવન વિધામાં આવે.

દરેક સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર આ રીતે ગોઠવાય છે. વિનાશ, સર્જન, સંરક્ષણ. પછી એનો અંત વચમાં જ નો કોઈ બળવાન સંસ્કૃતિ એની ઉપર આક્રમણ કરી એનો નાશ કરે તો પોતાનું જીવનચક્ર પુરું કર્યા પહેલાં જ એનું અકાળ મૃત્યુ થાય, અને ત્યારબાદ એની સિદ્ધિઓ સંગ્રહરચનાની શોભા વધારે. સંસ્કૃતિ સ્વરૂપે.

મનુષ્યસ્વભાવ સર્વ દેશમાં અને સર્વકાળમાં સરખો હોવા છતાં, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ઐતિહાસીક પરંપરા, અને જીવનના તત્વગાનને અંગે કોઈ એ સંસ્કૃતિનું આંતરીક ને બાહ્ય સ્વરૂપ સરખું હોતું નથી.

સદાચો સીધ સુધી દેલાયેલી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ એ રણસંસ્કૃતિ છે. આપ' સંસ્કૃતિ વનસંસ્કૃતિ હતી હોઈ સંસ્કૃતિ ગ્રામસંસ્કૃતિ છે. ઇંગ્લેન્ડ અમેરીકાની સંસ્કૃતિ સમુદ્રસંસ્કૃતિ છે, સ્વીટઝરલેન્ડની સંસ્કૃતિ નગરસંસ્કૃતિ છે. રશીયાની સંસ્કૃતિ ભૂસંસ્કૃતિ છે.

ઐતિહાસીક રીતે ભોતાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ યુવાન હોય છે, તો કેટલીક વૃદ્ધ હોય છે.

જીવનના તત્વગાનની રીતે ભોતાં સંસ્કૃતિઓના બ્રાહ્મ, ક્ષાત્ર, વૈશ્ય ને શુદ્ર એવા વર્ગો પડી શકે. હિન્દુ સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ છે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ છે. ઇંગ્લેન્ડ-અમેરીકાની સંસ્કૃતિ વૈશ્ય સંસ્કૃતિ છે. રશીયાની સંસ્કૃતિ શુદ્ર સંસ્કૃતિ છે.

માકસે' માનવ ઇતિહાસના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય ને શુદ્ર એવા યુગ પાડી નાખ્યા. અને શુદ્ર-સંસ્કૃતિનું વચસ્વ સંસારમાં ભગ્ની પડતાં, સાત્યયુગનો ઉદય થશે એવી આગાહી બાખી. જામુક હદ સુધી ને અમુક રીતે આ વર્ગીકરણ બરાબર છે. પણ એને બ્યાપક રીતે ઘટાવવા જતાં અનર્થ થવાનો સંભવ છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન ને વૈષ્ણવ સંસ્કૃતિઓ જેવી સંસ્કૃતિઓ સીધી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિમયી વૈશ્યસંસ્કૃતિઓ થઈ ગઈ છે.

એજ રીતે જમતમાં હજીસુધી એકા સાથે અનેક મુજો પ્રવર્તતા હોય એમ પણ આપણે જોઈએ છીએ.

આંધ્રમાનમાં પાષાણયુગ પ્રવર્તે છે. જ્યારે અમેરીકામાં પરમાણ્વયુગ પ્રવર્તે છે.

કોમ્યુનીસ્ટ અમલ હેઠળ રશીયાની અનેક ભત્તીઓ સંસ્કૃતિની કેટલીયે સોપાનઘ્રેણીઓ એક જ કુરૂંકે વસાવી મૂકી.

સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ બળાતકારે કે સ્વેચ્છાથી બદલાય, એટલે એનાં જીવનમુદ્દો પણ કંઈ રીતે બદલાય એનો ખ્યાલ થી દરેકે જર્મન સંસ્કૃતિને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ મટીને ક્ષત્રિસંસ્કૃતિ થતાં પોતાના આદર્શો કંઈ રીતે ફેરવવા પડ્યા, એ બતાવીને બહુ સરસ રીતે આપ્યો છે.

'બીસ્માર્કે' શીલ્પશીલ્પિય કવિ-પદ્ધતિના જર્મનીને કાલ્સબર્ગ ગઠ્ઠ તરીકે ઘડવાનો સંકલ્પ કરીનેય શું મેળવ્યું' તે વાત ન કરીયે, તોપણ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બળવાન થવા માટે એને ફીલ્ડમાર્શ-સાહિત્ય, ઉલોગ ને રાજકરમ્બોનો આદર્શ બદલવો પડેલો તે બૂદ્ધિ નહિ આવે. શિલ્પશીલ્પી શોપનહોગને 'પદ્ધતિ નિતી આબેય' ગોઠવેલી જગ્યાએ દ્વિતી ને દેખવને બેસાડ્યા, પ્રથમ-સ્થાને રાજ્યને બેસાડ્યું. શિલ્પશીલ્પને બદલે રસાવન-ચાત્ર ઉપાર્યું.'

દરેક સંસ્કૃતિનો પ્રાપાથ' જુલો જુલો. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો જ્ઞાન, ક્ષાત્ર્યસંસ્કૃતિનો સત્તા, વૈશ્ય સંસ્કૃતિનો ધન, શુદ્રસંસ્કૃતિનો શ્રમ. દરેક સંસ્કૃતિમાં અમ્ય પ્રાપાથને અનુકૂળ ગૌણ પ્રાપાથને મળું પડે.

દરેકના ઉત્પાદનનો હેતુ જુલો. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ અખંદ માટે ઉત્પાદન કરે. ક્ષાત્ર્યસંસ્કૃતિ વિજય માટે વૈશ્યસંસ્કૃતિ નફા માટે તો શુદ્રસંસ્કૃતિ ઉપયોગ માટે, બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો વિરતાર સામયી થાય, ક્ષાત્ર્ય-સંસ્કૃતિનો બેદયી, વૈશ્યસંસ્કૃતિનો દામયી ને શુદ્ર સંસ્કૃતિનો દંડયી.

સંસ્કૃતિઓની ચલતીપલતીનાં કેટલાંક કારણો

કોઈપણ સમાજનાં અબુદ્ધ્ય અને અવનતી શી રીતે થાય છે, એને વિષે જુદા જુદા વિષયના વિદ્વાનોએ પલો પ્રકાર પાડ્યો હોતા હતાં, હજી એ

એક સરવાળે અઠગ કોપડો છે. છતાંય એ કારણોના અગ્રવાસથી આપણને એ ખ્યાલ તો આવે છે જ કે સંસ્કૃતિઓનો ઉદયઅસ્ત એ નીતિવાદીઓ મનાવે છે એવી સીધીસાદી ખાખત નથી.

ઇતિહાસ એટલે ઉત્ક્રાન્તિ. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે : 'Evolution is God's way of doing Things' અર્થાત ઉત્ક્રાન્તિ એ પ્રભુની મર્મપદ્ધતિ ખતાવે છે. માણુમની કાર્મપદ્ધતિ પાછળ પ્રધરની કાર્મપદ્ધતિ કર્મ રીતે કામ કરે છે, એનું વિચાર દર્શન આપણને ઈતિહાસમાં થાય છે.

હરે આપણે સંસ્કૃતિઓની ગણતીપદતીનાં ટટલાક કારણો તપાસીએ.

(૧) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ—ઈંગ્લેન્ડ અને જપાન જેવા દેશોની ઉત્તરિમાં એમની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ મોટો ભાગ બજાવ્યો છે નેપોલીયનને પોતાનો સમ્રાજ્ય વિસ્તાર કરવામાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલીઓ ત્રણ નહીં. ઈંગ્લેન્ડ, પ્રશ્ન અને રશિયા. બરાબર એક સદી પછી નેપોલીયનના જમાના કરતાં વિજ્ઞાન આટલું જાણુ ખાતમ વધુ હોવા છતાં દિઠુ લરને પણ યુરોપમાં ચક્રવાત ખનવામાં એની એ ત્રણ મુશ્કેલીઓ નહીં. અમેરીકન સંસ્કૃતિએ વીસમી સદીમાં જે કંઠથી અને અજમજ પ્રગતિ કરી એનું એક મહત્વનું કાણુ એની ભાગોલિક રિયતિ છે. એ રિયતિને કારણે જ એના રાષ્ટ્રદેહ ઉપર એ યુરોપીયન શાલ્વારમળીઓએ બીલકુલ ધા પાડવા નથી માત્ર ઉતરડા કર્યા છે.

(૨) નૈસર્ગિક સાધનઅપતિ—ઇજ્ઞમની સંસ્કૃતિ નાઈલન, મુમેરીયન, એસીગીયન અને એશીયોનીયન સંસ્કૃતિઓ યુદ્ધેસ-ટીમીસનું, અને આર્ય સંસ્કૃતિ સીધુ, સગરવતી, ગંગાને મધુતાનું ધાવણ ધાવીને ઉઠી છે. કાલમાને લોખંડ ઉપર ઈંગ્લેન્ડની, શોના ને ઓગ ઉપર દ્યોણુ આદેશાની, વિન્જો ઉપર રીટરરેન્ડની અને પેટ્રોલીયમ ઉપર અમેરીકાની સંસ્કૃતિઓ કુલીકાલી છે.

એજ રીતે નૈસર્ગિક સાધનો ખુટતાં તે તે મંસ્કૃતિઓની પદતી ચાપ છે. મરાન-મરાકની જે કુણદુપ જમીન ઉપર એક વખત મદાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી હતી ત્યાંજ આજે જમીનના ધોવાણ વરસાદના અભાવ અને આબોદવાને ફેરફારને કારણે નાખી નજી ના પહોંચે ત્યાં મુખી કેવળ ઉનજડ નજી માનમ પડે છે સોલકી સંસ્કૃતિના ઉજવળ અવશેષો પગાવનાં ઉતર ગુજરાત ધીમે ધીમે રણમાં ફેરવાઈ રહ્યું છે, એ અખીતી દરકાલ છે.

(૩) આબોદવા—સંસ્કૃતિના વદિ ને કાપમાં આબોદવા પણ પછી મદાવનો કામ કાજવે છે. અનિ ઠંડી કે અતિ ગરમી સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે પ્રતિકુળ છે. હમણાં જ એક અમેજ લેખકે લખેલા યુરનકમાં એણે આજમુખીની જમતની સંસ્કૃતિઓનું વિસ્તરણ કરીને એ ખતાવગના પ્રયત્ન કર્યા છે કે સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સૌથી વધુ ખતુલગ દરમ્યાન ૭૭ પિતી આજુબાજુનું છે.

ઠંડી હવા મજમને ગરમ રાખતી હોય છે, જ્યાં ગરમ દવા એને ઠંડો પાડી દે ઠંડી મજમ એશીકામાંથી આવેલી અનેક જ્ઞતીઓએ દિંદને વારવાર જીત્યું છે. જ્યારે બીજા જાણુ દિંદના શાદનમાં જેવા સમયે ચક્રવાતના કંદાર. ખદ્ધાન અને બજા જીતવાના પ્રકાસો કરોડોના અર્ચ પછી મૂળધાણી ચલા હતા.

(૪) પ્રતિકુળતાઓ—દરેક સંસ્કૃતિનું અખીર ખીલવવા માટે જેટલી નજી અનુકૂળતાની છે તેથી વધુ જરૂર પ્રતિકુળતાની છે. વિમલ એ વિકાસની પદેલી ચરત દરેક સંસ્કૃતિ સામે કુદરત, આંતરીક પરિમિતિ અને જાલ પરિરિધનિ એટલે કે જૂઞોગ, ઇતિહાસ અને રાજકારણ એ ત્રણે એકત્ર વધને એક પકાશ દે છે. એ પકાશને ઝીલી લઇને એની ઉપર વિજય મેજતાનો દરેક મંસ્કૃતિની તાકાત ઉઠા એના કવિખનો, જીવન કે મનુને અથવા સ્વતંત્ર કે ગુલામીનો આધાર રહે છે.

સંસ્કૃતિના વ્યવસ્થિત વિકાસ માટે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ બંનેનો સુમેળ જરૂરી છે એકલી અનુકૂળતા કે એકલી પ્રતિકૂળતા સંસ્કૃતિના વિકાસને રૂંધી નાખે છે. નરી પ્રતિકૂળતાઓમાં જીવતા દબસીએ સંસ્કૃતિ સજી શક્યા નથી એ જાણ્યીતી હકીકત છે.

(૫) રોગો—સમાજનું આરોગ્ય કે રોગો એની સંસ્કૃતિ વિકસાવવામાં કે રૂંધવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. રોમન સંસ્કૃતિ અને મધ્ય અમેરીકાની ઇન્ડિયન સંસ્કૃતિના નાશમાં મેલેરીયાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. જૂતકાળના અનેક મહાન વિજેતાઓને, પ્રેસે-રીયા, કાલેસા, પ્યેચ, ટાઈફસ, મે સીનળાએ દરાવ્યા હતા. આ રોગોના રોગચાળાઓએ અનેક વિજયી સૈન્યોને ધૂળ ચાટતા કરી નાખ્યા હતા.

(૬) શાંતિ—શાંતી વિના સલામતી નહિ, સલામતી વિના આર્થિક પ્રગતિ નહિ. આર્થિક પ્રગતિ વિના સંસ્કૃતિનો વિકાસનો વિસ્તાર નરિ. યુદ્ધો, આંતરનિગ્રહો, ક્રાન્તિઓ અને અધાધૂંધીમાં સતત કુખી રહેતી પ્રજા ઉચ્ચ કક્ષાની સંસ્કૃતિ કદી ખીસવી શકતી નથી.

આ ઉપરાંત, ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓ, વ્યાપાર માર્ગો, મુદતલા, રાજવહીવટ, સુઘાળ-કુખાળ વિદ્યાનનો વિકાસ, લગ્નપ્રદાસીકા, સામાજિક સંમતન તેમજ ખીખાં અસંખ્ય નાના મોટા કારણો સંસ્કૃતિના વિકાસ અને વિનાશમાં પોતાનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. કૃતિહાસના શાસ્ત્ર અને કલા જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમતેમ દજી નવી કારણો જડતી જાય છે. પણ આઠલા ઉપરથી આપણે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે નીતિથી પ્રજા મટે છે અને અનીતિથી પડે છે. એ ખ્યાલ ઘોરો ના હોય તોપણ અતિશય એકાંગી ખ્યાલ છે. ઉલટપડે એમ પણ જોવા મળે છે કે અનેક પ્રજાઓની પત્તીના એમની ઉચ્ચ નીતિમાવનાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. જમીનનું ધોવાણ અને મેલેરીયા જેવા સંસ્કૃતિની પડતીનાં કારણો નૈતિક કારણો નથી પણ ભૌતિક કારણો છે.

તો પછી જીવનમાં નીનિતું રચાન શું કે એનો વિચાર આપણે આવના પ્રકરણમાં કરીશું.

મારા દેશબાંધવો !

તમે ગમે તેટલા ગર્વથી ટકાર ઊભા રહો પણ તમારો આત્મા જાણે છે કે, તમારી જ કંઠે લટકતી અસિ કાટથી ખવાઈ ગયેલી છે. એ વ્યવહારુ સત્યને અપનાવે તેમ નથી; તેમ મારા સત્યને જાણે તેમ નથી. મારા દેશબાંધવો! આપણા દેશનું અજ્ઞાનએ આપણા સોના પાપનું લેણું ફળ છે. આપણા દેશનું અજ્ઞાન એ આપણો જ ગુનો છે. હું તમને માફ કરી શકતો નથી. તમે અને હું સૌ જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનના ઉદય વિના કોઈજ ભૂમિકા તૈયાર થતી નથી, છતાં આપણે અજ્ઞાનને કાઠી નાખવા કટિબદ્ધ થઈ શકતા

નથી. આપણું પહેલું કામ જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવવાનું છે પણ આપણે જે રીતે એ કામ ઉપાડ્યું છે એમાં કયાંય જ્ઞાનપ્રદીપ દેખાય છે? તમારે ત્યાં રેડિયો છે. એ જ્ઞાન ફેલાવે છે? જ્ઞાન તો ઠીક, સામાન્ય માણસ સમજે એવું એ જોલી શકે છે ખરો? ફેશનરને સંદેશો પહોંચાડનારા કેવા બળવાન આત્મા જોઈએ, ત્યાં તમે કેવાં માણસ મૂક્યાં છે જુઓ તો! મારા દેશબાંધવો! તમારું દરેકે દરેક ક્ષેત્ર નવેસરથી તપાસ માળે છે તમે જરાક આંખ ઉઘાડીને જુઓ. આપણે ત્યાં કયાંક ચીનનો જ ઇતિહાસ ફરીને પ્રગટે નહિ.

‘કરમે લખ્યું કથીર એ... હોતું ક્યાંથી હાંપડે’ પરદેશની સફરમાં બંગાળી

મગલાલ ત્રિવેદી

‘અ’ મારે તારા ગોળાનું પાણી દરમ છે. એ મામના બાહણે સાથે અમારે તો બાપદાદાઓના વખતથી ‘અખા’ છે. ત્યાંનું વેશવાળ અમારે મંજુર નથી.’ નીકટના સ્વચ્છને બોલી ઉઠ્યા.

‘એકવાર ત્યાં વેશવાળ કરી અને પરણ્યા તો બ. પછી ભેષ લઇશું, કે કેવી રીતે જામમાં રહેવન છે તે. અમને પણ આખર વડાઈ છે.’ મિત્ર સ્નેહી-આંખે આવો પ્રેમ તરફેર કર્યો.

અને ‘હું અરીણ બાઈશ.’ બે આપણા મામની ચાંદલે મહેલ કન્થાનું વેશવાળ તોડીશ તો, ‘પિતાએ ઉશરાઈ અને આવું છેવડનું’ પગલું ભરવાની ખમડી બતાવી.

‘અમારે શું હવે હવે પડવું? અમારી કન્થા તો ચોરાઈ ગયને?’ મામની કન્થાના આળાપે પોતાની મુઠવણ જણાવી દીધી.

આજલા પ્રકરણમાં જાણીઆ પ્રમાણે થી. રવા-સાંકરવાઈની સલાહ મુજબ જે માગ જઈને કન્થાના આળાપને મળી આળા પછી સમયે અંગેની પ્રાથમિક લોટાકાટ નક્કી કરી નાખ્યા પછી મારા જ મામમાં એક જુદી જ પ્રતિસ્પર્ધિ ઉપરિચિત થઈ.

એજ અરસામાં મારા મામમાં પણ એક બીજી કન્થા સાથે સમયે કરી નાખવા વધુ જોરદાર લાગણી લાખવે છે. કુટુંબની પરિચિતિ અગાળ યથાને સંકલ્પ થતો લાગ્યો. અથવા એમ કહું તો એ અલે કે એ વખતે મારા આત્માની અદા અને ગળ કાઈ ગેમમાં અદરશ થઈ ગયાં. અને ભાવનાઓની નજાણાઓના પ્રતાપે મારા ચેતન વચરના સારે જામની કન્થાનું એક સાવકાળે કંકુને ચાંદલો કરેલું થીડું સ્વીકારી લીધું. આ પ્રમંથનું વજન કું લખું? નારે ના, રી એક નવી વાંતો લખવાનું આ સ્થળે બાજબી તરી લાગતું. કારણકે મને જેવી ઉપરની પટના લાગુ પડી એવો કું એકલો જ બેનશીન માનવો આ દુનિયામાં નહિ હોઈ એવો મને ખાતો છે.

એટલે ન છુટે આ દરેકારી ક્યની નેટલી અંતરમાં રહે એટલી વધુ મીઠાશ માનવો જરૂરી છે. મારી જેવા અસંખ્ય બેનશીન જુવાનોની અંતર વેદનાને મારી ક્યની વંચાવોને હું ચીનજારી રૂપ ન બનું એ કોઈ છે.

કહેવાતા આટલા ભાવાર્થમાં છંદગીની સમગ્ર લીતજત કલવાઈ ગય છે. અચળ પુરવાઈમાં માનવા-વાળા માણસને જીવનમાં કાકવાર પ્રારબ્ધ પણ ધોળ દિવસે તાગ્યોનું દર્શન કરાવો કે છે એનો આ તાદરશ લાખો.

અરે! આતો અધું તત્વચાન લખાવા માગ્યું. શેલ્યા શવાયી તો કલમમયી સાદિત્ય ટપકા મારી. હું તો જેમ હાંકું છું એમજ હાંકીશ.

થેરથી સીધા અમલાવાદ આગ્યો અને રેવાચંકર-ભાષને મળ્યો. એમને મારી મુશ્કેલી ખમર પડી અંધ હતી. તરતજ પૂછ્યું. ‘કાં લગુલાઈ? પ્રિંદ કે શિયાળ.’

કોશ જવાબ આપી ચક્રો નહિ. મારી અંધિએ કહ્યું ‘કુંજ કહીશ, જામને કાંઈ નું કાઠી થઈશ માં.’ અને તુરતજ આવજુ અને ભાદરવાની ચર્યાત ચાખ તે પહેલાં ખીસાના રૂમાસે એક કામ કરી લીધું.

મનની વેદનાએ તત્વચાન ભાખવા હાંફ મામો. પણ જામે તો જુદા જ ચપ્પો લલકાર્યા.

‘કરમે લખ્યું કથીર, એ... હોતું ક્યાંથી હાંપડે.’

રેવાચંકરવાઈ આટલું સાંભળીને તરત આખા પરિચિત સમજ થવા. હવે વધુ ચર્ચા કરવી યોગ્ય ન લાગતથી બની ગયેલ પરિચિત ઉપર પાસે હાંકી દેવા સલાહ આપી.

અખમ ઉપર સલાહ, ઉપદેશ અને સૂચનાઓના પાસા બાંધ્યા. પ્રા રૂઝના અલગ લાગ્યો. લાગણીમાં અને આવેશમાં કષાપીના લગભગ અઘાય તુરખાઓ વાંચી નાંખ્યા. થોડીક દેં દિવ બરી દિવેને ભેષ નાંખી વોય એનું એમ...

થોડાક વખત ગયો અને કસાના અભ્યાસે વેદ-
નાનું કુઃખ જુમાવું ગયું તે દરમિયાન વચમાં પૂજ્ય
રવિભાઈના પથુ એક પત્ર મારે ઘેર મળેલો.

‘શ્રી. બાઈ ટુજલાલ, પત્ર મળ્યો. હકીકત તપ્પી
એક પગલું ઉતાવળું ભરાયું તો ખીજ પત્રલાએ
સુધારી લેવું’, શુ : રવિભાઈ’

સમયનો જેટલોક ગાળો કપાય છે. અભ્યાસ પથુ
શાંતિથી આગળ ધપી જાય છે. એક દિવસ શ્રી
રવિભાઈ અને તેમના એક મિત્ર સાથે કંઈક વાર્તા
લાપ થયો હશે. મને બોલાવીને પૂછ્યું. તમે કોઈની
સાથે ઈંગ્લેન્ડ જવું હોય તો જઈ ચકો કે નહિ ?
મેં ટુરન્ટ જવાનું આપ્યો. ઈંગ્લેન્ડ જવાનો લાભ
મળતો હોય તો ગમે તે સુરકેલી સહન કરીને પથુ
હું જવા દિંમત કરું.’ ઠીક ત્યારે તો પછી આ
બાઈ તમને ચીઠ્ઠી લખી આપે તે ગામ જઈને તમારે
વાતચીત કરી આવવાનું છે, અને પછી શું કંઈ ?
તે આપણે નક્કી કરીશું.

શ્રી રવિભાઈના રનેલી પાસેથી લલામજુ પત્ર
લઈ હું પેલા બાઈને તેમને ગામ મળવા ઉપડયો.
આ પ્રસંગ ખુશમિત્તજ ઉપજાવે તેવો જ હતો.
એટલે આ નવા પ્રસંગની લલજમા વધુ પરાવાયો.
ટૂંકનમાં એકો તેજ દિવસે સાંજે ૬ રેયને ઉતરીને
પેલા સાહેબને જંગલે તેઓશ્રીને મળવા ઉપડયો.
સાહેબ બંગલે જ હતા. લલામજુ પત્ર આપ્યો. તેમણે
તે વાંચી અને મારી સાથે વાતચીત શરૂ કરી. સાહે-
બના મોટા યુત્ર ઈંગ્લેન્ડ જવાના હતા મને પૂછ્યું
‘તમે બાઈની સાથે મુસાફરીએ જઈ ચકશો ? પર-
તુરજુ કામકાજ અને તેમની સગવડતા માટે તમારે
વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે.’ મેં ખુશીથી જણું કહ્યું
કયું. અને રાજખુશીથી તેમની પાસેથી સંતોષકારક
જવાબ લઈ હું વખતે દિવસે પાછો અમદાવાદ
આવી પહોંચ્યો.

અમદાવાદ આવી શ્રી. રવિભાઈને સીધો મળ્યો
ત્યાંની બનેલી સપળી હકીકતથી તેમને વારંક ફનો.
અને તે ખૂબ ખુશ થયા. મુસાફરી અંગેની ચોટી

ધણી સલાહ અને સુચનાઓ આપવા માંડી. લગભગ
નક્કી થઈ ગયું.

ઉપરની વાતચીત થયા દરમિયાન મેં એક
અજણાકારી ભૂલ કરી નાખી. મારે પરદેશ જવું છે એ
હકીકતનો એક પત્ર મેં મારે ઘેર લખી નાખ્યો. અને
એ સ્વાભાવિક જ લખેલો પરંતુ એનું પરિણામ કંઈક
જુદું આવ્યું. અને એક નવોજુઓ કુટરો. જેમની
સાથે જવાનું હતું એ દરેક હકીકત પત્રમાં લખી
નાખી તી.

મારા સસરા તથા કુટુંબી આત્મજનોમાંથી
દરેક જણાએ મળી કંઈક નવી વાતલાટ શરૂ કરી
‘જુઓ બાઈ ! આ હોકશા પરદેશ ચાલ્યો જશે તો
તમારી છોકરીનું સગવળું ટુટ્યું સમજવું. અને આખરે
જશે એ જુદું. સમજાવે માટે થેતો’ એક જણાએ
છોકરીના બાપને સાચા જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો

‘હા, લાઈ ! પછી તો એમ જ બનવાનું અને
ત્યાં જાય છ પાચ વર્ષેમ થેતો પાછો આવે’ અને
પથુ આ છોકરી કંઈ પાંચ વરસ થેતી રહે ? એવું
તે કંઈક કાઠ્યું છે ?’ ખીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

‘તો પથુ લગન કરીને પછી કાલે જવું હોય તો
જાય. આપણી કંઈ બના છે ? માટે લગન જ કરી
નાખો પછી આકુંડો પડ્યો રહેશે અહીં. માળાઓ
નાખ્યો એટલે ખીજે બંધાણો સમજે. આપડી તો
આ સલાહ છે.’ એક સ્વજનને બદા ઉદારતા બતાવી.

‘શું કીધું ? અરે રામ રામ કરો ! છ વાતમાં શું
માલ છે. તે લગન કરવા રોકાય. છ તો કંઈક એવો
નુસખો શોધો કે પરદેશ જાતો જ અટકે. હા, એક
વાત છે જે તમને બધાને ગળે ઉતરે તો. જોઈયો
એનો બાપ આપણો છે, એને જ કરોને ડેલા આડો
આપણે નકામા વચમાં ભરાઈ મરવું ! આપણે હાથે
એની પાછે. એને પેલો તો ઉપડો જ લેવો. અને
પછી વેતરવું જે વેતરવું હોય છ હમબ્યા ને !’ નજી-
કના સગાએ જુદું દાર બોલી નાખીને છોકરીના
બાપને ખ્યાલ આપ્યો.

‘હા, હા, આ તો ભારે જખરો ગુરખો ગોતી કાઢ્યો. હાલો એમ જ કરો. આ ધડીએ ખખળીને જવાબ તમારે. એના બાપને ક્યાં નથી જોળખતા આપણે. એકવાર નાકું પકડાવું એટલે છોડશે જ નહિ. તમારે પછી નિરાંત. બસ ત્યારે આવો બધેકા ! તમારે જ પાઠ ભજવવાનો છે.’

‘હાં, ભાઈશંકરભાઈ શું થાય છે ?’

‘કાણુ બધેકા આવો આવો.’

ભાઈશંકરભાઈ મારા પિતા. ગોમુખીમાં માળા ફેરવતા ખૂન કરતા હતા.

‘આ તમને કાંઈ ખખર પડી કે નહિ ?’ એક બજાએ નાટક શરૂ કર્યું.

‘શેની ?’

શેની શું ? આ તમારો વળુ પરદેશ જાય છે એની ! અને પછી આ અહીં વેચવાળ ક્યું છે એવું કેમ ? વહેવારમાં તમને કાંઈ ખખર પડે છે કે પછી વાતોના ગોળા જ વાળવા કરવાના.’

‘એમાં ભાઈ હું શું કરું ? મારું કશું કાંઈ માને છે ?’

તો પછી ગોળા ખાવા શું કાંઈ બેઠા ‘તા ! ધને શાહબદો પાંચ વર્ષે ત્યાંથી આવે ત્યાંસુધી અમારી છોકરીનું શું ? લગન કરીને પછી લાસે જવું હોય તો જાય. અમારી ક્યા ના છે ?’

‘હા, તો એમ કરો મારી ક્યાં ના છે ? લગન કરીને જાય તો તો વધુ સારું.’

‘ના, એમ નહિ વાર લાગે તો તો થોડા દિવસમાં ઉપડી જશે એ તો. એ પહેલાં તમે કારહો કરો તો જ કામ આવે એવું છે. ગોમુખીમાં કાચ નાખીને માળા ફેરવે કામ નહિ આવે.’

‘અને તમને કાંઈ અકબલ છે કે નહિ ? પરદેશ બહાર કાંઈ ગોખો રલો છે ? દારૂ, પરમાટી, ઈશ્ક હં તો પછી પૂછવું જ નહિ. અને આપણી ઘડણીની નાતમાં તમે તો પાછા સત્સંઘી. લોકો વાતો કરશે વાતો.’ બધાએ બેઠા થઈને ઉછું તીર ફેંક્યું. ભગવદ પારાયણ મારા પિતાને આટલું કરવું બસ હતું

ધાર્મિક પ્રકાર આવ્યો એટલે ઉકળી બિડ્યા. અને વાળું ક્યું.

‘ત્યારે હવે કેમ કરશું તમે કહો એમ કહે.’

‘એનો રસ્તો અમારી પાસે છે જ. થાઓ તૈયાર અને આપણે બધામ અહીંથી કાલે ઉપડીએ. જે સાહેબની સાથે જવાનો છે એને ગામ. અને એની પાસે બર્ષને કરગરી જ પાવુ કે સાહેબ ! મારા એકના એક છોકરાને તમે સાથે લઈ જશો નહિ. હું વૃદ્ધ અને વળા આંખે પણ થોડું દેખું અને આ ઉંમરે મારું કાણુ ? અને એપ છતાં સીધો જવાબ ન આપે તો ઉવટે દર્વાસા થવું. અને કહેવું કે જો મહારા છોકરાને લઈ જશો તો મહારા બાલજીના આપ લામરો આપને કહી દઈ છું. આટલું કહેશે એટલે બેઠા પાર. કેમ બધેકા ખરે ? આ વાળબી લાગે છે ને ? આપણે ક્યાં વધુ પડતું કહેવું કાં’

‘બસ. મસ ભાઈ આટલું જ વિચેકમો કહી દેવું. ઈતો શહેરના પાણસ એટલે ‘તેછને ટકોર’ બહુ નહોય. કાલ સવારે જ ઉપડવું, બધાએ ભજવાનું નામ લઈને હાલો. છોકરાઉ પણ આવજાલના થયા છે ને ? માથાપ સામ્રું જીએ જ નહિ. કાપણ પાળવાનો વખત આવે ત્યાં છટકી જાય. દગ્ગદગતો કળયુગ ! પગમાત્રા કહે છે ખરું.’ અનુભવી શ્રદ્ધાશાળીએ ઉપરાના કહેનારને અનુભવન આપ્યું.

બીજો દિવસે પરદેશીએ ‘સમ દારકા’ ઉપડ્યો. જે ગામ હતું જમ આવ્યો હતો. ત્યાં બધા ઉપડ્યાં.

નાટકના પાત્રને રીડર્સલ કરાવવા જેવું હવે હતું નહિ. એ બધું પહેલેથી ઘેર તૈયાર કરી નાંખ્યું હતું રેસને ઉતરીને ફરથી મહારા પિતાને સાહેબને બંધલો બતાવી દીધો. અને આ જોલો આત્મા ત્યાં પહોંચ્યો.

નાટક પુરેપુરું બજ્યું. સાહેબે સમગ્રી દલીલ જાણી જવાબ આપી દીધો. ‘સારું થયું’ હોહા. તમારી આવી સ્થિતિમાં અમારાથી સાથે કાંઈ દિસામે લઈ ન જવાય. તમતમારે બેસીકર રહેજો. જાઓ ! અને

ખીન્ને બંદોબસ્ત કરી લઇશું તમે મહારાણી નહિ. સમજવાને !'

'તો તો સાહેબ. બજવાન તમારું બહુ કરશે સાહેબ ! મારા આશિર્વાદ' કહીને પાછા વળ્યા. કાફી સ્ટેશને બેઠો થયો. 'કાં બાઇશ' કર જાણ ! શું સમાચાર ? પાટો ઉખડી ગયોને ?'

'હા બાઇ ! એમા ફેર પડે ! સાહેબ મિત્રારો કમીષન, મારી ચરજ બગાળે કાન ફરતે સાંભળી. કેવું પડશે હ તો અમે કેતાતા જ. 'તેજને બહુ બગાળે' હોય જ નહિ. હાલો હવે ભાતા ખાઈને ચર બેગા.'

બધાએ આખીચામણી કરી અને તાલીના તકાકા પાડ્યા 'મારા પિતાને આ જોવા તરફ લક્ષ્ય નોં પડ્યું કારણ કે તેમની આખોના દેવના ધોત્રે ધોત્રે ત્રિદાપગીરી લેતા હતા.

આ દહોકેતને ઘુરત જ અને ખજર પડી અને જવાબ મળ્યો કે તમને સાથે નહિ લઈ જવામા આવે અણુધાધું આમ કેમ બન્યું ? પૂ રવિભાઈને પણ આશ્ચર્ય થયું. અને દુઃખ પણ થયું. મારે ગામ ભગવાએલા નાટકની ખજર પડી મધ રવિભાઈએ કહ્યું. 'હવે અફસોસ શી ? જ્યાં કુદરત કામ કરતી હોય ત્યાં આપણી ફાફાં નકામા છે. ખીજું પગલું પણ ખરાબ બરાબ ચૂક્યું. પ્રકૃષ્ઠાઈને પ્રારબ્ધ છુટાવે છે. એનો ખીન્ને દાખલો પણ જોઈ લીધો.'

કામ અને તેથી ગમગીનીને પણ વિસરાવે એવો થોડોક કાળ પસાર થાય છે લાંમ એક મનુષ્ય જીવનની અણખોલ દહાય છે, જીવનની એક અણખોલ દહાય માણવા સિવાય હું પાત્રીસતી સાલમાં એક

દિવસ પરણી ચૂક્યો અને મને બહાજર માફ છે કે કન્યાને મારે શીફળ લઈને જ્યાં વરપેલા માટે બહાર નીકળવા ઉભો થાઉં છું કે તરત જ મારા અણુવરે એક બપોરે જોઈ ખાઈ અને શુકન કર્યો.

પુનઃ બહુ વિસારી ચિત્ર અબ્બાસ ચાલુ કરી દીધો. ૧૯૩૬માં પૂર્ણ રવિભાઈ જાપાનના પ્રવાસે ઉપાધ્યાય સાથે અમારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્રો લઈ ગયા હતા. મારું એક ચિત્ર 'દૂધવાળી'નું પણ તેમાં હતું. ત્યાંના એક મશહૂર પેપરમાં એ ચિત્ર છપાએલું. પ્રવાસથી પાછા ફર્યા બાદ ત્યાંની કળા અને રહેણીકરણી ઉપર કેટલાક વ્યાખ્યાન પણ આપેલાં. અહીં આબ્બા પછી પૂર્ણ રવિભાઈએ જાપાનમાં આટીને. અબ્બાસ કરવા જવા માટે, મને પ્રેરતાહત આપ્યું પણ સારા આર્ટિસ્ટની સાથે તેમને પરિચય થઈ ગયો હતો.

એક દિવસ મને સાથે મુમઈ લઈ ગયા તેમના રનેલી મિત્રો પાસેથી રોહરદીપ જાપાન માટેની મેળવી આપવાની તકનીક કરી લખખત જાપાન જવા માટે પણ પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા અને પાછા અમદાવાદ આવ્યા થોડાજ દિવસમાં અમે સાંભળ્યું કે જાપાન સામે વોર ડીકલેર થઈ ચુકી છે.

ત્યારે મેં મનને દિલાસો આપ્યો કે પ્રારબ્ધ તારીજ નહિતારી છે. આખરે કન્યાની ઝુંદર કલ્પના સથે સામરતા સહરી મોખંઓ કોઈ અદસ્ય કિનારે ઉપડી ગયાં પછી તો મન મોકળું મૂકીને એક દહો લલાડાઈ.

'કેમ' લખ્યું કથોર, એ...હ હોતું ક્યાંથી હાંપડે.'

જુ

ના વખતમાં કોસલ દેશમાં શ્રાવસ્તી નામે એક મહાન નગરી હતી એ નગરીના મંત્રીશ્વર મૃગધરની કુલવંશુ વિશાખા ખડુ જ ડાહી અને પવિત્ર ગણાતી. મોટાના ઘરમાં ગેરવ્યવસ્થાનો અને સાચીખોટી વાતોનો તો સફટો જ હોય ! પણ વિશાખાએ એમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, ને સૌનાં મન મેળવી લીધાં હતાં. નિત્ય જીવનના નાના નાના કામનો એવો ચતુર્શક્તિયો ઉકેલ બતાવતી કે સાંભળનાર એ સાંચળીને છક થઈ જાય ! સાંભળનારને લાગે કે અરે ! આ તો તદ્દન સંદેહું ! આપણને આ કેન સૂચ્યું નહિ હોય ? વિશાખા પાસે એવી હેયાઉકલતની વાનોનો જાણ કે બંડાર જ ભર્યો રહેતો. અને તેથી જ એ પ્રસંગને સમજીને જાળવી લેતી, તેમ માણસને પણ સમજીને સાચવી શકતી ! એટલે એ શાંતિની દેવી ગણાતી !

એક દિવસની વાત છે. વહાણમાં ચડાવવા માટે કેટલાક માણસો ઘોડાં લઈને આવ્યા. ઘોડાં તો એક પછી એક વહાણમાં ચડાવી લીધાં. પણ એક ઘોડી કેમે કરી વહાણ ઉપર આવે નહિ ! માણસો જમ જમ એને વહાણ ઉપર લાવવાની મહેનત કરે, તેમ તેમ એ પાછી જમીન તરફ જવાનું કરે ! વિશાખા એ વખતે વહાણમાં સુસાફરી કરવા નીકળેલી. એણે આ જોયું. તરત એણે પેલા માણસોને કહ્યું : 'સાફરો ! તમે ઘોડીને પહેલી લાવવાનું કરો છો તેને બદલે એના વછેરાને વહાણ ઉપર પહેલાં લાવો ! ઘોડી તો પછી એની મેળે ઘોડી આવશે !'

આટલો નાનકડો ને સહજ સમજાય તેવી વાત પોતે ઉતાવળમાં ને થોંધાટમાં બૂલી ગયા હતા એ યાદ આવતાં, પેલા માણસો શરમીંદા બની ગયા. પણ જીવનમાં એવું જ બને છે નાં ? નાનકડી વાત હોય ને આપણને સાંભરે જ નહિ !

એક વખત એવું બન્યું કે મંત્રીશ્વર મૃગધર પાસે એક અજ્ઞાત સોદાગર આવ્યો તેની પાસે એ ઘોડી હતી. બાન્ને રૂપે, રંગે, રૂંવાટીએ, આંખે, કેશવાળીએ, અને દોમરોને એવી એકરૂપ કે ભેનારો ભલેને ભઈને આકે, એમાંથી કોણ મા ને કોણ દીકરી કાઢી શકે જ નહિ ને !

સોદાગરે તો આવીને રાજસભામાં પ્રશ્ન મૂક્યો : 'મહારાજ ! તમારે ત્યાં અશ્વવિદ્યાના જાણકાર હોય તેની પાસે મારું આટલું કામ કરાવી ન દો ? આ બેમાંથી કોણ મા ને કોણ દીકરી એટલું શોધી કઢાવો !'

કોસલ દેશનો રાજા પ્રસેનજીત તો વિચારમાં પડી ગયો. એ ના પાડે છે તો આખર જાય છે. એ હા પાડે છે તો બન્ને ઘોડી એવી તો એકરૂપ છે કે એમાં મોટા મોટા નિષ્ણાતોનો પણ ગજ વાગે તેમ નથી !

રાજા પ્રસેનજીતે મંત્રીશ્વર મૃગધરને યાદ કર્યાં મંત્રીશ્વરે સુહૃત માગી. ચિંતા ભર્યાં એ ઘેર આવ્યા.

હવે ઘરનો કારભાર વિશાખા કરે. તેણે મંત્રીને જોજન કરતાં જોયા ને વિચાર કર્યો કે, કહો ન કહો, પણ સસરાજીનું મન આજે કાઈક અટપટા પ્રશ્નમાં ગુંચવાયું લાગે છે !

જોજન ચઈ રહ્યા પછી વિશાખાએ મંત્રીશ્વરને પૂછ્યું : 'એવું શું છે સસરાજી ! કે આજ તમે શાકમાં ગીકું છે કે નથી એ

રાજાએ કહ્યું : ‘તો તો મારે એમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ ! એ ક્યાં રહે છે તે મને કહો !’

ઋષિએ જવાબ વાળ્યો : ‘મહારાજ ! આપણને કોઈ મહાન વિભૂતિનાં દર્શનની અભિલાષા થાય ત્યારે એ અભિલાષા જોડી નથી. પણ એમનાં સાચાં દર્શન કરવાની રીત જુદી છે !’

‘એ રીત શું છે પ્રભુ !’ રાજાએ પૂછ્યું.

‘એમના સદ્ગુણો વિષે બહુવું અને એ સદ્ગુણોનું યથાચકિત પાલન કરવું એ ખરું દર્શન છે. પેલું દર્શન, એ બે હાથ બોંધીને મવાનો માત્ર આચાર બની રહે છે, અને મુખપૂર્વકે કોઈ ક્ષણ આપતું નથી. માટે એ એમનાં દર્શન કરવા કરતાં એમના સદ્ગુણો વિષે જાણીને એ વધારે જરૂરી છે’

રાજાએ પૂછ્યું : ‘તો પછી કયા સદ્ગુણોથી તે મહાન બન્યા છે એ મને કહો.’

‘માત્ર પાંચ જ વસ્તુ જો તમે જીવનમાં કરી શકો તો એ મહાત્માઓનાં દર્શન તમને આપોઆપ થઈ જાય. એ પાંચ વસ્તુ આ. અસ્તેય—કોઈનું કંઈ પણ ચોરવું નહિ. અહિંસા—કોઈને કોઈ પણ હેતુ માટે હણવું નહિ. અસત્ય—જોનાથી દૂર રહેવું, અસંયમ—જોતા વિલાસમાં પડવું નહિ. અને અમલ—મદને પડખે જવું નહિ.’

રાજા પ્રસન્ન એ સાંભળીને પોતાના નગરમાં ગયો. સૌ એને પૂછવા માંડ્યા : ‘હાં તમને પછી શું કહ્યું ઋષિએ ? કોની શકિતથી આપણે આંગણે આ સમૃદ્ધિ હલકારી રહી છે ?’

રાજાએ કુંકો જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘તે હવે તમને ખગર પડ્યો !’

‘પણ ઋષિએ શું કહ્યું ?’

‘એ જ. ઘેર જાઓ ને. રાહ જુઓ જવાબ આપશે.

કોઈને આ જવાબથી સંતોષ તો ન થયો, પણ બીજે દિવસે એમણે એક વસ્તુ જોઈ. રાજા પ્રસન્ન મધમાંસ ત્યાગી દીધાં હતાં. કોઈ સેનાપતિ, પડખેનું નળનું રાજ છૂતવાની વાત કરતો, ત્યારે એ માથું ધૂણાવીને જોતો : ‘એ લડાઈ નથી, ચોરી છે. ચોરી આપણે કરવી નથી !’

પણ એના જીવનમાંનું પરિવર્તન બહુ બળવાન નીકળ્યું. એનું જોઈને સૌ રાજ ધર્મચારીઓ પણ એમ જ રહેવા માંડ્યા. એટલે તો પ્રજામાં પણ આ હવા ફેલાવા માંડી. એમાંથી આઠોડપાઠોડના રાજ્યોને આ વાતનો રસ લાગ્યો અને શાંતિના ચાહક યત્ર માંડ્યા.

પેલા ઋષિએ કહ્યું હતું કે પેલા મહાત્માઓનાં દર્શન તમને આપોઆપ થઈ જશે. એ વસ્તુ પણ એક દિવસ બની ગઈ.

રાજા પ્રસન્નતાના સંનમાં એક વિચાર આવ્યો : આવ્યો શું સ્કુર્યો : એ વિચાર આ પ્રમાણે હતો : ‘નર એ જ નરોત્તમ છે ને નરાધમ પણ છે ! જો એ એક એક સદ્ગુણ પોતાનો કરતો જાય તો સદ્ગુણ જ એનો દર્શનયોગ્ય મહાત્મા, બીજો કોઈ મહાત્મા છે નહિ !’ પણ ઋષિએ કહ્યું હતું કે ચાર-પાંચ જીવન્ત મહાત્માઓના પ્રતાપથી આ બન્યું છે, એનો અર્થ પણ આ જ લાગે છે. વ્યક્તિએ આત્મસાત્ કરેલો સદ્ગુણ—એ જ મહાત્મા !

જ્યારે

રંગીન ચિત્રપોથી આવતી હતી. તે પોથીમાંથી મને તરસનો 'ત' એ પ્રમાણે શીખવવામાં આવેલું. અત્યારે તેના હું વિચાર કરું છું તો મને કાંઈ વખત 'તરસ' ચબ્દ સંભળવામાં આવ્યો નથી. અને તેના ચિત્રના ધાટ ઉપરથી હું વરતી ચક્રો છું કે તરસ તે ઝરખ છે. આ ચિત્રમાં જે રંગ આપવામાં આવેલો છે તેને જે ખરી રીતે જોવા હોતો નથી.

ઝરખને જોવા પછી તરત જ વિચાર આવે કે આ પ્રાણી ફેવરાના કુટુંબનું છે. કારણકે તેની ઉંચાઈ, કાન, માથું અને પગો બરાબર તેને મળતા આવતા હોય છે. જો કે તેના પાછલા પગો અને બહુ લાંબાવાળા હેખાતા નથી અને આમણ પગો અને છાતી, પાછળના પગો કરતાં વધારે ઉંચા હોય હોય છે. જો કે તેની આંધ કૂંચને મળતી આવે છે છતાં તેની શરીરરચનાના નજીક નિષ્પ્રાણીએ તેની હતાવળી અને દુમ પાસે આવેલી અંધપ્રાણી જાણે અને નોળાવાને મળતી હોવાથી તેને તેના કુટુંબમાં લઈ લીધો છે.

પાછલા સેકાઓમાં આ પ્રાણી યુરોપના ઘણા દેશોમાં અને એશિયામાં ચિત્ર સુધી ચતાં હતાં; અને તેના અવશેષો ઘણા મળ્યા આવે છે. પંજાબની સીનાલીક કુજરમાળમાંથી આ પ્રાણીના પાંચ જુદા જુદા જાતના અવશેષો મળ્યા આવેલા છે. જેમાંની એક નાનુંદ ઘર્ષ ગયેલી જાત, જે ઉત્તર હિંદમાં વસતી હતી તેના જડખાની સંખ્યા, આ શરીરના હાડખીજરનો ધાટ અને દાંતની સંખ્યા ગણતાં તે વધારે જાણને મળતી આવતી હતી. એ પ્રમાણે હાલના ઝરખના દાંત બીજાલ વચ્ચે મળતા આવતા હોય છે. જેથી જાણના દાંતથી જુદા પડે છે. ઝરખના દાંતની સંખ્યા ચોત્રોસની છે, બીલાડીને ત્રોસની છે, જ્યારે જાણને ધણે જાણે ચુરમાળાંસ દાંત હોય છે. દાંતની સંખ્યામાં બીલાડી અને ઝરખને ફેર

પ્રજુએન દંચનરાય દેસાઈ

જોઈશે પડે છે કે ઝરખને દંદ પાસે એક એક દાંત બંને બાજુ ઉપરના અને નીચલા જડખામાં વધારે હોય છે. તેના ઉપલા જડખાની બંને બાજુ ચાર દાંદ અને પહેલાં એક દાંત અને નીચલા જડખામાં ત્રણ અને એક દાંદ, એમ બંને બાજુ હોય છે. બીલાડીની માફક ઝરખને ઉપલા જડખાનો છેદનો દાંત સાવ નાનો ઘર્ષ ગયેલો માલુમ પડે છે. નીચલા જડખાની હતાવળી કાપવા માટે તીક્ષ્ણ કારવાળી અને શુક્રના આકારની હોય છે અને તેની રાક્ષોનાં મુકાજલામાં તેની દાંદો અને બીજા દાંતોનું કદ તથા મજબુતાઈ ચોક્કસ રીતે દેખાઈ આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને બંને જડખાના બીજા અને ત્રીજા દાંત મોટા અને શંકુ આકારના અષ્ટીવાળા હોય છે. આવા દાંતના ગ્રહણ માટે પેદામાંથી બહાર આવતી કાર હોય છે જે તેના પેદાનો પૂરી રીતે બચાવ કરે છે. આવા માટના દાંત હાડકાં કરકરા અને ચાવરા માટે ડુદરતે ખાસ બનાવ્યા છે. ઝરખના દાંત તથા જડખાં તેની રહેણી કરણી અને ખેરાક માટે ખાસ બંધેરતાં બનાવ્યાં છે. તેને આપણે પ્રકૃતિની મદદી સાફ કરનાર કહેવો જોઈએ કારણકે, તે મરેલાં દેવ જાગં વિગેરે પ્રાણીઓ ખાય છે. તેની સાથે તેના હાડકાને પણ કાગી કુચો કરી પેટમાં પકડાવી દે છે. તેનું મુખ્ય કામ તો મોટા બિલાલ વર્ગના પ્રાણીઓએ જે શિકાર કર્યો હોય તેના ખાકી વધેલા કંઠ્ય કાગો તથા હાડકાં ઉપર પોતાનો નીલાવ કરવાનું છે. આ કામને માટે પ્રકૃતિએ તેની બોપરીનો આકાર અને તેની ફરતી ખાસની પેશીઓ જોવા બનાવી છે કે તે દાંતને પૂરી તાકાત પુરી પાડે છે. આવા મજબુત બડા દાંત તો મોટા સાવજ અને વધુને પણ હાડકાં કરકરા ઝરખ જેવા દાંત અને તાકાત પ્રકૃતિએ નથી અર્પ્યા.

તેના આમણ પગો તેના પાછલા પગો કરતાં ઉંચા અને પાછલાની ટેણીઓ એક બીજા સાથે અઘડાતી લાગતી હોવાથી તેની ચાલ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. તેના ખાલ બરછટ અને કારાવદાર હોય છે

પણ આ શું ચમત્કાર ? પેલી રૂપાની દીવીને જાહેર ત્યાં જ સોનાની દીવી એને દેખાવા માંડી !

આ જમ ભાંગવા એ દીવીની પાસે ગયો. ત્યાં કેવું સોનું ને કેવી વાત ! વળી પાછો મૂળ થાનકે ગયો તો સોનાની દીવી દેખાવા માંડી !

‘પુત્રી તો આ જમથી અંત થાય ગયો. પાસે આવે છે તો રૂપાની દીવી નજરે જાય છે. આવે જાય છે તો સોનાની દીવી દેખાય છે !

આનો અર્થ એ વિચારવા બેઠો. એને પેલી બાઈની વેદના ભરી વાણી સંભળાણી એ અર્થ સમજાયો હોય તેમ ફરીને દીવી સામે જોઈ રહ્યો. સોનાની જ દીવી ત્યાં પ્રકાશી રહી હતી ! ફરી એકવાર પાસે ગયો. રૂપાની દીવી સિવાય બીજું ત્યાં કંઈ હતું નહિ !

હવે તો એને ખાતરી થઈ ગઈ. એણે તરત જાને દીવી ઉપાડી ને ગાંડાની પેઠે પેલી બાઈની પાછળ દોટ મૂકી.

ચોલોકના નાથને અખંડ દીવાની જરૂર હશે તો એને સોનાની દીવી મેળવતાં વાર નહિ લાગે પણ અત્યારે તો આ અખંડ દીવો આના પથમાં પ્રકાશ ગ્રેરે તો સાર્થક થશે ! એવો આ જમનો અર્થ સમજીને એ જંગલને માર્ગે પેલી બાઈને સાક કેતો દોડવા માડ્યો !

[૧૦]

ઇરાનમાં એક બાદશાહ થઈ ગયો. સાઈરસ એનું નામ. એણે પોતાની કબર ઉપર એવા ચપ્પો કેતરાવ્યા હતા કે જે વાંચતાં લલલલાનાં મન વિચારમાં પડી જાય : એણે એમાં લખાવ્યું હતું કે ‘હે માણસ ! તું ગમે

તેવો વિજયી હો ને ગમે ત્યાંથી આવતો હો, અને ગમે તેવો મહાન હો, પણ હું આંહી’ આ થોડી જમીનમાં પડેલો, ઇરાનનો શહેન-શાહ સાઈરસ છું ! આ થોડી માટી જે મારા શરીરને ઢાંકી રહી છે એની અદેખાઈ ન કરતો !’

સિકંદર બાદશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યારે આ ઇરાની બાદશાહની કબર પાસે એ જઈને ઉભો રહ્યો !

દુનિયાના તમામ પદાર્થો કેટલા નાશવંત છે એની એને ત્યાં ખબર પડી !

આવા નાના સરખા મરણલેખની એના ઉપર એટલી ઉંડી અસર થઈ કે એણે આ કબરમાંના રાજાને મનમાં ને મનમાં નમન કર્યા.

‘ફરમાજનું’ દેવાલય પુરું થયું ત્યારે સિદ્ધ રાજ જયસિંહે પણ એવો જ એક લેખ કેતરાવ્યો કહેવાય છે. તેમાં તેણે વિનતી કરી હતી કે કાલ જેને અનુકૂળ છે એવાં વિજયી રાજા ! આટલું આ સ્થાન રહેવા દેજે !’

પણ સીકંદર બાદશાહ તો મહાન હતો. ફરમાજ તોડનારા છુલ્લક હતા ફરમાજને જિન્નજિન્ન કરતાં એમણે પાછું વાળીને એયું નહિ !

આમાંથી એક બીજી વસ્તુ મળે છે. હમ્બો વર્ષ ઉપર લખેલા ચપ્પો આજ પણ કેવી અસર કરી જાય છે !

એમ કેમ હશે ?

કાણે કે એ લખનારા એ વખતે નયું સત્ય જોઈ રહ્યા હતા. અને સત્ય કોઈ દિવસ જૂનું થતું નથી !

જીવો

રંગીન ચિત્રપોથી આવતી હતી. તે પોથીમાંથી મને તરસનો 'ત' એ પ્રમાણે શીખવવામાં આવેલું. આવારે તેનો હું વિચાર કરું છું તો મને કાષ્ટ વખત 'તરસ' શબ્દ સમજાવવામાં આવ્યો નથી. અને તેના ચિત્રના ઘાટ ઉપરથી હું વરતી શક્યો છું કે તરસ તે ઝરખ છે. આ ચિત્રમાં જે રંગ આવવામાં આવેલો પ્રજા દ્વારા જે મરી રીતે એવો હોતો જ નથી.

ઝરખને જોયા પછી તરત જ વિચાર આવે કે આ પ્રાણી ક્ષતરાના કુટુંબનું છે. કારણકે તેની ઉંચાઈ, કાન, માથું અને પગો બરાબર તેને મળતા આવતા હોય છે. જે કે તેના પાછલા પગો અને બહુ લાંબાવાળા પેખાતા નથી અને આમણ પગો અને છાતી, પાછળના પગો કરતાં વધારે ઉંચા હોય હોય છે. જે કે તેની ચાલ કુશળને મળતી આવે છે છતાં તેની સરીરચનાના જીજ્ઞાસુ નિષ્પત્તિએ તેની ફતાવળી અને કુચ પાસે આવેલી મધ્યમથી જાણ અને નોખાને મળતી હોવાથી તેને તેના કુટુંબમાં લઈ લીધો છે.

પાછલા કૈકાઓમાં આ પ્રાણી પુરોપના પછા દેશોમાં અને એટલીવામાં બિન સુધી ચર્તા હતા; અને તેના અવશેષો ધણી મળી આવે છે. પંજાબની સીવાલીક કુશરમાળમાંથી આ પ્રાણીના પાંચ જુદી જુદી જાતના અવશેષો મળી આવેલા છે. જેમાંની એક નાણુદ મર્મ ગયેલી જાત, જે ઉત્તર હિંદમાં વસતી હતી તેના જગ્યાની લંબાઈ, આ સરી-રના હાડકાંબરના ઘાટ અને ફાંતની સંખ્યા ગણતી તે વધારે જગ્યાને મળતી આવતી હતી. જે પ્રમાણે હાલના ઝરખના ફાંત બીજાલ વર્ગને મળતા આવતા હોય છે. જેથી જગ્યાના ફાંતથી જુદા પડે છે. ઝરખના ફાંતની સંખ્યા ચોત્રીસની છે, બીલાડીને ત્રીસની છે, બારે જગ્યાને ધણે ભાગે ચુમ્માળીસ ફાંત હોય છે. ફાંતની સંખ્યામાં બીલાડી અને ઝરખને ફેર

પ્રધૂન કંચનરાય દેસાઈ

એટલો પડે છે કે ઝરખને ફાંટ પાસે એક એક ફાંત બંને બાજુ ઉપરના અને નીચલા જગ્યામાં વધારે હોય છે. તેના ઉપલા જગ્યાની બંને બાજુ ચાર ફાંટ અને પહેલાં એક ફાંત અને નીચલા જગ્યામાં ત્રણ અને એક ફાંટ, એમ બંને બાજુ હોય છે. બીલાડીની માફક ઝરખને ઉપલા જગ્યાનો છેલ્લો ફાંત સાવ નાનો ચર્મ અપેક્ષા માલુમ પડે છે. નીચલા જગ્યાની ફાંતાવળી કાપવા માટે તોફાણી ધારવાળી અને શકુના આકારની હોય છે અને તેની રાક્ષીનો મુકામલામાં તેની ફાંટો અને બીજા ફાંતોનું કદ તથા મનુષ્યતર્ફ ચોક્કસ રીતે દેખાઈ આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને બંને જગ્યાના બીજા અને ત્રીજા ફાંત મોટા અને શંકુ આકારના અણીવાળા હોય છે. આવા ફાંતના ગ્લેન્ડ માટે પેડામાંથી બહાર આવતી ધાર હોય છે જે તેના પેડાને પૂરી રીતે બચાવ કરે છે. આવા માટના ફાંત હાડકાં કુટકા અને ચાવવા માટે કુદરતે ખાસ બનાવ્યા છે. ઝરખના ફાંત તમા જગ્યા તેની રહેણી કરણી અને બોરાક માટે ખાસ બંધારણ બનાવ્યા છે. તેને આપણે પ્રકૃતિની મદદી સાફ કનના રહેણો જોઈએ કારણકે, તે મરેલાં ટોર બકરાં વિગેરે પ્રાણીઓ ખાવ છે. તેની સાથે તેના હાડકાને પણ કાગી કુચો કરી પેટમાં પધંગાવી દે છે. તેનું મુખ્ય કામ તેર મોટા બિલાલ વગેરેના પ્રાણીઓએ જે શિકાર કર્યો હોય તેના ખાસ વધેલા કંઠજી ભાગો તથા હાડકાં ઉપર પોતાનો તીલાવ કરવાનું છે. આ કામને માટે પ્રકૃતિએ તેની જોખરીનો આકાર અને તેની ફરતી માંસની પેસીઓ એવી બનાવી છે કે તે ફાંતને પૂરી તાકાત પૂરી પાડે છે. આવા મનુષ્ય જગ્યા ફાંત તો મોટા સાદબ અને વધારે પણ હાડકાં કરકષા ઝરખ જેવા ફાંત અને તાકાત પ્રકૃતિએ નથી આપ્યાં.

તેના આમણ પગો તેના પાછલા પગો કરતાં ઉંચા અને પાછલાની કોણીઓ એક બીજા સાથે અઘરાતો લાગતી હોવાથી તેની ચાલ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. તેના બાલ બરહટ અને બરાદવાર હોય છે

તેના ખાસનું ઘાટાપણું રંગ અને તેની ભાતનો ઉદાસ જુહી જુહી ઝગ્ગુ પ્રમાણે વધારે ઓછો થતો દેખાય છે.

ઝરખને આમણ અને પાછલા પગેમાં ફક્ત ચાર ચાર આંગળી હોય છે, પણ જોને અંધુડો ફરીએ તે ઉપરનો નખ એક હોતો નથી. તેના નખો ટૂંકા અને છુટ્ટા પાછા ન હોય તો ચકામ એવા અને કાઠપણ જાતના દર્શિયુ વિનાના હોય છે. આ રીતે તેના પગે ખીલાડી અને જખાદથી જુદા પડે છે તેના પગની તળાવી વિશીષ્ટતા એ છે કે તેની વચલી તળાવી તેના આંગળાની તળાવી કાઠપણુ આવે છે. આ તળાવી નરમ નથી અને વચ્ચેથી રહેજ ઉપસતી હોય છે. ચાલતી વખતે ઝરખના આંગળાની તળાવી સખતપણુમા, ભેગી પદ્ધતિમા અને આકારમાં તેના છુટ્ટા નખોથી તેના પગે ફરતરના પગે સાથે મળતા આવે છે. ખીલાડી અને જખાદના આંગળાની તળાવી દખાતી હોય છે અને તે વચલી તળાવી ઉપડે તેની સાથે ઉપડે છે. ઝરખને ગંધગ્રન્થી હોય છે જેમાંથી તેનું પ્રસાદી એક કોચળામાં કાઢવે છે.

ઝરખોની ત્રણ જુહી જુહી જાતો હરતીમાં છે તેમાં પટાવાળો ઝરખની એક જાત આપણે ત્યાં યાય છે. પણ ગુલદાર ઝરખ કાઠ સૈકાઓ પહેલાં અહીં રહેતો હતો એમ તેના અવશેષો મદ્રાસના કુરન્કલની યુકાઓમાંથી મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી તેઓની હરતી અહીં કાઠ વખત પહેલાં હતો એમ કહી શકાય છે.

પટાવાળો ઝરખ આખા હિન્દમાં પ્રસરેલો છે અને તેમાં આપણા હરિયા કાંકાની ભેખડો, પાણા ખાણો અને કુચરાળ પ્રદેશમાં તેઓને વાસ કરવો અનુકુળ માણ્ય પડ્યો છે. સીસાન અને જંગાળના ઉપસાગરને પૂર્વ ભાગ તેઓએ વસવાટ માટે પસંદ કર્યો નથી અને પશ્ચિમમાં આ પ્રાણી દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયામાં થઈ પૂર્વ અને ઉત્તર પૂર્વ આફ્રિકા સુધી પહોંચ્યું છે. પટાવત ઝરખ કાઠ સૈકાઓ પહેલાં યુરોપના થણા ભાગોમાં વસતા. જેની હુમીઓ ફાન્સની

યુકાઓમાંથી મળી આવી છે અને તેનાદાંત ઇંગ્લાંડની જમીનમાંથી શોધાયા છે.

ઝરખના રંગ અને તેની ભાત ઝગ્ગુ પ્રમાણે ફરતી રહે છે. આવી રીતે નક્કી કરવા માટે તે તાજી ગોદડીમાં છે કે ઉતારી નાખી છે અથવા તે શીવાળું રૂંવાટીમાં છે તે દરેક જાગત તપાસતી પડે છે ઉપરની જાગતનો પુરો અભ્યાસ કર્યા વિના તેના રંગનું વર્ણન કયું છે.

આપણે ઝરખ શીવાળામાં અસાધારણ લાગા બાહ નથી લાવતો, પણ ઉતાળાના બાહ કરવાજર માટા અને સુતરાળા બાહવાળો હોય છે તેનો રંગ આછો પીળો અથવા પીળાશ પડતો સફેદ માથાનો રંગ રેતીથી પીળો જે ઉતાળાના થોડા અને કાક બાહમાં આવે શરીર ગળેડી અથવા મેખા સફેદ રંગમાં ફેરવાઈ જાય છે. તેના આકાર પદ્મ કાળા રંગમાંથી કુચાણમાં ફેરવાઈ જાય છે. જે પછી શીવાળું ગોદડીમાં જાખા થઈ જાય છે અથવા તે બાહ ખરતા હોય તે તે તદ્દન અદ્ભ્ય થઈ જાય છે કારણ કે તે વખતે તેની જાંઘ ખીસકુલ બાહ વિનાની થઈ જાય છે.

આપણા ઝરખની ઉંચાઈ ખસા સુધી આશરે ત્રણ ફીટ થાય છે. નરનું માથું અને શરીર લગભગ સામાન્ય શીટ લાંબું અને પૂંછડીના માલના છેડા સુધીનું માપ દોઢ ફીટની લંબાઈનું થાય છે. જે પોતે ઝરખને કાંટામાં નાખી જોયો નથી પણ નીચ્છાતો એ નરનું વજન જે મણ પાંચ રીર અને માદાનું વજન જે મણમાં કાંઈક ઓછું થાય છે એમ જણાવે છે. આ પ્રાણીને જોવાનો મોઠો મને લખી વખત મળ્યો છે. સૌથી પહેલાં જે તેને ચિત્રોતરીયા પાર્કની બહારની સડક ઉપર મારા પિલાજ સાથે જોયો અને ઝાળખ્યો હતો. ત્યારપછી તે કું અમારા ના. કું શ્રી. નિમજંકુમારસીંહજી સાહેબ સાથે થણા પ્રસંગે તેના ઘાંત ઉપર ભેસી તેને ઘાંતમાંથી બહાર નીકળતો જોયો છે. આ પ્રમાણે ભેસતી વખત પવન કંઈ ખાજુથી વાય છે તેનું ખરાખર આન રાખતું પડે છે કારણ કે

તેના નાકને ખીજી ગંધ નહિ આવતી હોય પણ માણસની ગંધ તો જરૂર આવે છે. અને એક પછી પૂરી સુપકાઠી બળવવી પડે છે. જ્યારે તે બરા મોં સુગંધ હોય ત્યારે તેના ધાંતના મોં આગળ જરા રોકાણ પછી દોડીને બહાર આવે છે. તેમાં ધણી વખત તેનું આપું કુટુમ્બ પણ બહાર આવતા જોયું છે. યતા શીકારીને ઝરખના ધાંત ઉપર એસાદી તેને નીકળતા દેખાડે એ દિપદાના શીકાર માટે સૌથી પહેલું શીક્ષણ છે.

મહુવા પાસે આવેલ અખતરીવાની પાણી ખાણમાં એક ઝરખને તેના ધાંતમાંથી બહાર કાઢવા માટે વિચાર કર્યો. તે પાણી ખાણમાં તેનું ધાંત પચીશથી સત્તાવીશ વાર ઉંડું હતું. તે ધાંતમાં પંદરથી બહાર વાગ દું બેઠો. હાથમાં ટાચ બતી લઈ ગયેલા. તેમાના લગભગ ચૌદ પંદર વાર તો મેં તેટલી વાસ આવવા છતાં અંદર ગયેલા. પણ તે વખતે તે એક મરી ગયેલા બકરાના બાણો લપ આવેલા. તેના સડવાની એટલી બધી દુર્ગંધ આવતી હતી કે આમળ જવાની ખીલકુલ દિમિત થઈ શકી નહિ. આ ઝરખને પુખ્ત મહેનત પછી તેના ધાંતમાંથી બહાર કાઢી શકાયો હતો. કારણ કે તેની આસપાસના તમામ ધાંતમાં સુકાં મર્યાનો કુખાડો કરવામાં આવ્યો હતો.

એક પ્રાણીશાસ્ત્રના વિદ્વાને કરેલું કે ઝરખ તણ શીટ કરતાં વધારે ફૂદી શકે એટલે સૌ કંઈ તેને ન્યાં નીકળવાની વડી હતી ત્યાં એકરાર ગયા હતા. અને મેદાનમાં પોતે તેની પાછળ યોડાં દોઢાવવા માટે દ્વેષ સવાર પામે હોય અને જેના લાગમાં પહેલા આવે તે તેને બચ્ચમથી રોકે. પણ તેના ધાંતની ઉપર એક પંદર શીટ ઉંચી બેળ હતી. આ બેળ ઉપર તેણે એટલી મોટી મતળમ મારી કે મથાળાથી તણ ચાર શીટ નીચે પગ ટેકવી ખીજી મતળમે તો તેની ઉપર ચઢી ગયો અને સૌ કારતા હતા તેનાથી જુદી જ દિશામાં ચાલ્યો ગયો.

શીકારની કુંજરાળ અને કોંટમાં કુચરનો કાઠો

કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કાંઠામાં લાગેલ તેના દર્શન ન થયાં હોય એવું બને છે અને ચોમાસામાં બે આપણે કાઠ ઉંચી ટેકરી ઉપર ચઢીને બેઠા હોઈએ અને દિવસ આઘમવાને ત્રીશ ચાલીશ મીનીટ બાકી હોય તેવે વખતે બનતાં સુધી તેઓ પોતાના ચારાને માટે બહાર ફરતાં દેખાય છે. તેના બોરાક ધણે બાગે હાકાં ન હોય છે પણ મરેલાં ટેરનું માંસ ખાવા તેઓ ચૂકતા નથી કહે છે. કે તેની જલમાં એવી લાળ પેદા થાય છે કે જ્યારે જ્યારે ઝરખ પોતાના ધાંતનીથી નીકળી ન્યાં હાકાં પડ્યાં હોય તેને ચાટતો જાય અને વળતી વખતે તે કાકા ખાતો આવે જ્યારે તે બીલકુલ નરમ થઈ ગયાં હોય છે, એવી પ્રયત્નોત્તર માન્યતા છે. ઝરખને એક મીણ શદ હોય છે કે જેના રપરાં પણ લાખ માફક કામ કરે. આ શદ ને તેની કંતાવળીમાં શીખવી એ ધણું મુશ્કેલ કામ છે. આ વાત કેટલે દુર્લભ સાચી છે ને કહી શકે એ નથી. આ પ્રાણીનો બોગક હાકાંની એટલે તેની ભારી Excreta પણ તેના જેવી જ કંઈ હોય છે, અને ધણા લોકો વખત સુધી એવી ને એવી જ રહે છે. તેના રમ રાખોડી અને લાંબા વખત પછી તે સફેદ થઈ જાય છે ઝરખને ખાલતાં જમીન ઉપર જે પગની છાપ પડે છે તે કૂતરાના પગની છાપ ને બરાબર મળતી આવતી હોય છે. પણ તેના આમલા પગની છાપ તેના પાછલા પગની કસતાં વધારે ધણી મોટી પડે છે. એ કારણથી તે કૂતરા કરતાં જુદી પડે છે અને તે છાપ દિપદાના પગની છાપમાં નહોતી ખાકા આગળ ન પડતા હોવાથી તેનાથી પણ જુદી પડે છે.

પ્રકૃતિએ સુધરાઈનું કામ આ પ્રાણીને સોંપ્યું છે. તેઓ આ ઉપયોગી કામ માટે માણસ તત્ત ઉપર ઉપકાર કરે છે કારણ કે શેગથી મરેલાં ઢોર અથવા તો મોટા પ્રાણીને શીકાર જે થોડાંધણો બચ્ચો હોય તે આ પ્રાણી સાફ કરી નાંખે છે અને તેમાંના કેટલાક કાણુ જાય છે. એ ઉપર કહું તેમ તેના ધાંતમાં ધણ જાય છે. ત્યાં તેને રહેવા કંઈ સક્ષમ કે છે

એટલે પ્રમાણમાં કંઈક નરમ થાય પછી તેનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરતા હશે.

શીંદારની કાંટમાં એક વખત દિપકાના વાવક આવ્યા. આ પ્રાણી ત્યાં છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે બે બકરાં જુદી જુદી જગ્યામાં બાંધ્યાં. આ બકરાની તપાસ તો સવારે જ થઈ શકે એ પ્રમાણે શીંદારીઓ તેની તપાસ કરવા મથા તો બન્ને બકરાં મારી નાખેલાં માલમ પડ્યાં. ધડીબર તો દિપકો હોવાની શંકા થઈ પણ ખારીક અવગ્રોહન પછી જે બકરાં મારી નાખ્યાં હતાં તેને પેટ અને મરદન પાસેથી ખાવા માટે ખોતેલાં ફેંદામાં આ રીતે દીપકો કાઢ વખત ખાતો માણુમ પડ્યો નથી. એટલે પાછલા પગેની વચ્ચેથી ખાવાની સરખાત કરે છે, આટલું નકકી કરી આસપાસ પડેલા પત્રોની ઊપ ભેઈ એક દમ નક્કી થઈ શક્યું કે બન્ને બકરાં ઝરખેરએ મારી નાખ્યાં હતાં. બંનેતાં સુધી તેઓ જરૂરતા પ્રાણીઓ મારવાની હિંમત કરતા નથી પણ ખાતો તેની અકર્તાતિવા જુખનું પરીણામ હોય એમ લાગ્યું.

ઝરખની રહેવાની જગ્યા બહુ વાંધી હોય છે અને તેઓ દરેકાં મોટી સાંજના બહાર આવે છે એટલે તેની પાછળ થોડાં દોડાવવાનું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. પણ એક વખત તાજ પકડેલા ઝરખને મેદાનમાં છોડી તેની પાછળ થોડાં દોડાવ્યાં હતાં તે વખતે તેણે પોતાની પૂરી દોડ જતાવેલી. પણ જગ્યા અજાણી એટલે છેવટે તે શાકાનો ભોગ થઈ પડેલો બાવી જ રીતે એક વખત પકડેલા ઝરખ ઉપર શીંદારી કૂતરાને છોડવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં હિંમતવાન અને મોઠો મારવામાં આલાક કૂતરા પણ તેની પાછળ બરાબર દોડેલા નહિ અને તેને જરા પણ રોકવાનો,

મહેનત કરેલી નહિ અને તે બધી આસાનીથી આવ્યો ગયેલો.

ઝરખનાં બે બચ્ચાં જે તેની મા સાથે હતાં તે મેં જોયેલાં. તેના કદ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેઓ બે મહિનાથી મોટી ઉમ્મરનાં નહિ હોય આ બચ્ચાંને મેં શીંદારની કાંટમાં જુનું મહિનામાં જોયેલાં એ ઉપરથી તેઓ ઉનાળાની શરૂઆતમાં બચ્ચાં આપતાં હશે એમ મારું માનવું છે,

ગીરના એક શીંદારીને ઝરખ વિશે પુછતાં કહેલું કે જો તેને સાવજ અથવા દિપકો મળી ગયો હોય અને તેણે મારણ ક્યું હોય તો શીંદાર કરનાર પ્રાણી સાધારણ ધરાઈ રહે ત્યાં સુધી પોતે તેને ખાવામાં ખસેલ પહેંચાડતા નથી. પછી પેલા પ્રાણી તરફ રમવા જેવો અવાજ કાઢેલો શરૂ કરે. એ અવાજ તેને એટલો બધો ખરાબ લાગે કે પોતે તેના મારણ ઉપરથી આવેા ખસી જાય અને ઝરખ તેના ઉપર ખાવા માટે ચોટી પડે છે. આવેા અવાજ કાઢક વખત સાંજનામા આવે, પણ તેના શોખથી મોક્ષનો હોય તો ખીખીવાટા કરતો હોય એમ લાગે છે.

ઝરખની જામનો થોડાનો દવા કરવા કરવાવાળા જુના જમાનાનાં સાલોનોઓ તેને પગે થતી બેરફી ને ઓગાળી નાંખવા માટે ઉપયોગ કરે છે એમ સાંજાયું છે. અને તેની ચરખી બહુ ઉપયોગી છે એમ મારા જણવામાં આવ્યું છે. તે ચરખી માણસને થતો સાધનો દુઃખાવેા તેના માંસીયથી મટાડવામાં થયેા ફાયદો કરે છે. તેનો મને ખત અનુભવ છે.

ઝરખને અંગ્રેજીમાં The Striped Hyæna અને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઓગખવા સાટે Hyæna Hyæna Linna કહેવામાં આવે છે.

સ્તાલિનગ્રાહ

[અનુ. જ્યોતિ દલાલ; પ્ર. અતિ પ્રકાશન લિ. મૂલ્ય એક રૂપિયા.]

થિ

ગોડાર ખેવીઅરની નવલકથાની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ આ અનુવાદ છે. સ્તાલિનગ્રાહ મોરચેયા જર્મન લશ્કરને જે જુડે હાલે ભાગ્યું પાડ્યું તેની કથા એમાં કહેવાયેલી છે. એનાં પાત્રો જર્મન સૈનિકો, પધનાયકો, જનરલો ને શીશૂ મારશલો છે. રશિયા સામેની લડાઈમાં સ્તાલિનગ્રાહ મોરચે ટકી રહેવું મુશ્કેલ અને જોખમી હતું છતાં ત્યાંથી જરામ પાછા ન હટવાની જર્મન વકામચકની આજ્ઞાનું યાત્રિક લશ્કરી ચિરત મુજબનું પાલન કેટલા સૈનિકોનું તેમની ઊંચિ સુખસાતિમય જીવનની આશાઓ સાથે બલિદાન લે છે એવું માનવતાલક્ષી સંવેદનજનકનારું ચિત્ર આ કથા રજૂ કરે છે; એટલા માટે જ એ મૂલ્યવતી બની રહે છે. પરાજયનો બોધપાઠ પ્રથમ જર્મન સૈનિકો શીખ્યા અને મોડે મોડે તેમના સરદારો પણ એ કેવો શીખ્યા અને પ્રજાને બાપણે અવળે રસ્તે દોરી પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો છે, રોશ્નદ્રપર તરીકે શરીરોમાં કરેલાં તોહાનનો આ ધોર નવીને આપ્યો છે એમ તે કેવા બોલતા મયા, એ આ કથામાં કુશળતાથી બતાવાયું છે.

કથાની ભાષા જરા બરછટ છે, પણ તે તો મૂળ કૃતિમાંથી જ આવે છે. અનુવાદ જરા ઉતાવળે સચો લાગે છે છતાં એકંદરે રસવાદી મયો છે કાષ્ઠ વાર અંગ્રેજોનો આપણી ભાષાને માફક ન આવે તેઓ અનુવાદ મયો છે તે ટાળવાની જરૂર હતી. હાખલા તરીકે ૫ ૪૨ પર વિશ્લેષેનના ટુકડો બતાવાયા છે તેમાં 'અમુક આમ કરશે, અમુક તેમ કરશે' જેવી ભાષા છે તેને બદલે 'અમુક આમ કરે, અમુક તેમ કરે' જેવો પ્રયોગ આપણી ભાષાને વધુ અનુકૂળ ગણાય.

ધોર પરાજય ને ચાતનાનો મુક્તનાં અનિષ્ટો વિશે આંખ ઉઘાડી નાખનારી આવી સળળ કથાને મુજ-રાતીમાં ઉતારવા પસંદ કરવા માટે અનુવાદક રા. દલાલ જરૂર અભિનંદનના અધિકારી છે.

યોગાલોચન

[લે. સ્વામી દિગ્બંધુ : પ્ર. કૈવલ્યધામ સ્વાધ્યાય મંદિર, રાજકોટ; મૂલ્ય, અડી રૂપિયા]

૨૧ જાન્યુઆરી કૈવલ્યધામના સંચાલક સ્વામી દિગ્બંધુએ લખેલ 'ગીતાલોચન' ગીતાના અભ્યાસી-ઓની પ્રશંસા પામ્યું હતું. આ પુસ્તક 'પાતંજલ યોગસૂત્ર'નું આલોચન રજૂ કરે છે. પ્રથમ અન્ય ભારતીય દર્શનોના યોગદર્શન સાથે સંબંધ પૂર્વ-જૂનિકા લેખે દર્શાવી લેખકે સૂત્રવાર નહિ પણ જુદા જુદા વિષય પાડી તે પ્રમાણે સૂત્રોને ગોઠવી તેના પર સમગ્રદૃષ્ટિ આપ્યામક વિચારણા રજૂ કરી છે. અહિંસા તથા જાત્યન્તર પરિણામવાળાં સૂત્રોનો જોમ રૂઢ કરતાં લેખકે જુદો અર્થ ક્યો છે તેમ ગ્રીમ તથા યોગા પાદને જુદી રીતે સમજાવ્યાં છે. એ તથા સિદ્ધિસૂત્રો પરનું લેખકનું મંતવ્ય જ્ઞાન ખેંચે તેવાં છે. પુસ્તકને અતિ સ્વાસ્થ્યવાનુકારી તથા આધ્યાત્મિક એ બે પ્રકારનો આસનક્રમ બનાવવામાં આપ્યો છે અને આસનો પરત્વે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. યોગદર્શનના ગસ હોય એવા સૌને પુસ્તક ખરેખર ઉપયોગી બન્યો.

પિયરનો પડોશી

[લે. પુષ્કર ચંદ્રશેખર; પ્ર. નેશનલ ઈન્ફર્મેશન એન્ડ પબ્લિકેશન્સ લિ મુંબઈ; મૂલ્ય સાઠગણ રૂપિયા]

૨૧. પુષ્કર ચંદ્રશેખરની આ પ્રગટ થતી બીજી કૃતિ પંદર નાટિકાઓનો સંગ્રહ છે એમાંની નાટિકાઓને લેખકે 'વિશે' કહી છે, પણ બવાઈનો એ ચંદ્ર જાણાય એકાદી નાટકોને અનુમરતી આવી

રચનાઓ માટે ભાગ્યે ઉચિત ગણાય. પંદરમાંની ત્રણ નાટિકા અગ્રણ્ય પરથી છે, બાકીની સ્વતંત્ર છે.

નાટિકાઓની સૌથી સ્વાગત તરી આવતી વિશિષ્ટતા છે એમાં નજર ચતુર્ત્ર આમણવનનું નિરૂપણ. ગામડામાંની આવતા ઉત્સાહી લેખકે ગામડાનાં લોક, એમનાં સુખદુઃખ, એમની ભાષા, પોશાક, વ્યવસાય વગેરે સંબંધી પોતાના અતઃપ્રાદીતીની મૂકી પર અદો સારો વેપાર ખેંચ્યો છે. ગામડાના ખેડૂત, મુખી, વાણિયા, ગરાસિયા, ઓવળ, આદિ અહીં તેમની જ નિત્યની સાચી જીવતી બોલી સાથે સજીવ આલેખન પામ્યા છે. લેખકના વતનની લોકબોલીનો આ કારણે સંગ્રહની પંદરમાંથી તેમાં આમણવનને અનુલક્ષી નાટિકાઓમાં એટલે જણાવેલા ઉપયોગ થયો છે કે લેખકની તેજશ્વ આ સંગ્રહની ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ એ જ મુદ્દાનો. પુરતકને માટે લોકબોલીના એમાં વપરાયેલા શબ્દોના અર્થ આપવાનું આ કારણે જરૂરી હતું.

આ સિદ્ધિ લેખકની મર્યાદા પણ બની બેઠી છે. શક્ય તેટલા તળપદા શબ્દોનું પ્રદર્શન ભગવાના મોહ તેમની પાસે કેટલીકવાર વિવેક સુકળ્યો છે. તે એ રીતે કે તેમણે દસ્યસૂચનો અને પાત્રપરિચયમાં, એટલે કે પાત્રોની નહિ પણ પોતાની-લેખકની ભાષામાં લોક બોલીનો ઉપયોગ કરારેક કરારેક કરી નાખ્યો છે. દસ્યવસ્થામાં 'બોતાન', 'તીના' 'વર્ષ' ગઈ છે ને 'મારી પહની' જેવા તેમજ અભિનયસૂચનમાં 'ચ દસકાવીને' જેવા પ્રયોગ લેખકે જીતીને કરવાના હોય નહિ. ગામડાનાં પાત્રોને રજૂ કરતાં નાટિકાઓમાં જેમ આવી તળપદી બોલીને તેમ હેઠલી નાટિકા 'મુઝફરશાહ'માં કારસી શબ્દોનો ('શ્વ', 'દીકાર' ને 'તરમીર' જેવા શબ્દોનો થયો છે તેમ કેટલીકવાર બેટી) અતિ-ઉપયોગ લેખકે મુઝફરજી દર્શો છે. પૃ. ૨૦૭ પર મુઝફરશાહના મેંમનોના 'દાદાગળ' એ સંબોધનોદ્વારા તે સરતચૂકનું કળ દર્શો.

નાટિકાઓમાં 'ભઈ', 'વખનો ઘૂંટડો', 'હવે હાકરે વાંઝિયા', 'કરમના કટકા', 'કાળિયો જમ'

ને 'મુઝફરશાહ' કરુણાન્ત છે. 'શાંધીનું માણુક', 'વારસ', 'શ્વની ટિકિટમારી', 'દીકારનો ખાપ' જેવીમાં વાચકોની કવિન્ધાથી અપેક્ષાને સંતોષે એવો, ખલ-પાત્રોની લીલા ઉપાદો પાડતો અન્ત આવે છે. 'પિયેરનો પડોશી', 'માનો જયો' અને 'વખનો વાટકો' એ ત્રણને કરુણ અન્તમાંથી બચાવી લઈ લેખકે મુખ્યાન્ત નાટિકાઓ બનાવી છે.

આ સંગ્રહમાં એવી છાપ પડે છે કે નાટિકાઓના અન્ત પર અને અતે સાધવાની અસર (effect) પર લેખકનું લક્ષ્ય વિશેષ રહ્યું છે. કૃતિને 'નાટક' બનાવવામાં અને 'અસર' ઉપજાવવામાં બધીવાર પાત્રોના વર્તનને લેખકે એવું એમું છે કે તેમાં સ્વાભાવિકતાના અંશો ખૂટતા લાગે, 'વખનો ઘૂંટડો' માં મરદમાપનું તેના દીકરા પ્રત્યેનું વર્તન અને 'માનો જયો'માં ખેડાનું એની મા પ્રત્યેનું વર્તન નાટકી ઉત્કટતાને અને કારણે અંતને ખાતર સ્વાભાવિક કરતાં વધુ ખેંચેલું છે. દેવરા (બીખલો) બાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી લાકુમા તે પાસે જ રહેતાં હતાં છતાં કંકુને ખમર ન પડે ! અને બેઠ જાણતા ફરેર થ પત્નીને બીખલો મરી ગયો ત્યાંસુધીમાં એ બેઠ કહ્યો જ નહિ ! પણ કરુણ અન્તને ખાતર 'હવે હાકરે વાંઝિયા'માં લેખકે એમ જાહબું નાતીલી કે પાડોશજી કરતાં વધુ સત્રપણ ન ધરાવતી ખાઈ કોઈ જુવાન આગળ તેની વહુને 'ગંદ' કહી શકે ! એને માથે સીધા આણેપ કરી શકે ! અને પેમે જુવાન પોતાની અક્ષયનો જરાય ઉપયોગ કર્યા વિના એ જુધું એમ ને એમ સીધું જ માનો લઈ પોતાની રૂપવતી પ્રિમાળ પત્નિનું પૂછ્યા માહ્યા વિના નાક વાડી નાખે ! પણ 'શ્વ' નાતરાણ્યમાં નાટકના એવા અન્તને ખાતર એમ ખતે છે.

આ હેઠલી ઉદ્દેશબેલી નાટિકામાં સંતોષમાં ખલ-પાત્ર છે. એને લીધે રૂપાળોને માથે આકૃત જિતરે છે, જેમ 'અણ'નાં આર્ષ-વદીવટદારને લીધે કાળુને આપ કાત કર્યો પડે છે. આમ કાલવાર ખલપાત્રો અન્ય પાત્રો પર આપત્તિ લાવી નાટિકોનો કરુણ અન્ત સરજે છે, તે 'શાંધીનું માણુક' જેમાંની મુખી, 'શ્વની

ટિફ્ટિઆરી'મતિા રેશનમાસ્તર, 'દીકરાનો ખાપ'માનો તમો મારાજ, અને 'પિયરનો પડોશી'મતિા રામચંદ એ ખલપાનો એવાં છે જે અન્યને હેરાન કરતાં પાણું વાળી જોતા નથી પણ આખરે તેમનું ચાલતું નથી. ખલપાનોનું' આ સંમહનકૃતિઓમાનું આલેખન ખ્યાન ખેંચે છે. એમાં નાણાં ધીરનાર વાણિયો, તમા મહારાજ જેવો ખાલાજી, વહીવટદાર, મુખી, રેશન માસ્તર, ઠાકતર એમ ઉજળિયાત વર્ણના વિશેષ દોમ છે એ હકીકત પણ ખ્યાન ખેંચે છે તેવી છે. આ ખલ પાનોની કુટર્તા જેમ લેખકે જરા નોંટકી ઉત્ક-ટતાથી આલેખી છે તેમ રવિચંદ્ર જેલોફ, કાજી, રમણભાઈ, ભેચર ને વાલજી કોસા જેવાં પાત્રોની માનવતા ને જ્ઞાનસ્તાપ પણ એમણે નાટિકાઓમાં પ્રગટ કરી છે એમ ન કહું' હોત તો લેખકનું સમા-જદર્શન અમૂરું કે એકતરફી ગણાત.

સંમહની સૌથી સફળ નાટિકા 'વારસ' ગણાય. ચંપાનું માનસ અને ભાષા એમાં સારા આલેખાયાં છે અને એને બરાબરની લાત પડે એવો એતો અન્યત્ર એ નાટિકાને મળતી હળવી નાટિકા બનાવે છે. અંગ્રેજી પરથી છે છતાં એ એવી ન લાગે એવું સફળ ફાવેલું એ છે. 'પિયરનો પડોશી' 'કાળિયો જમ' અને 'વખતો વાટકો' એ ત્રણ નાટિકાઓ પણ સંતોષકારક છે. ખાકીની જાણે એક પરિસ્થિતિને જ નિરૂપતી ને તેથી કંઈક દૂંધી લાગે છે. 'સૌથી સવાળાં' અને 'મુઝફરજાદ' બાળનાટિકા અને અંતિહાસિક નાટિકાના પ્રયોગોથી વધુ મુશ્કેલી નથી.

ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વર્તમાન અવસ્થા જોતાં તેની સેવા કરવા હેતુથી આગળ આવતા આ નાટિકાઓના લેખક જેવા જુવાનો અભિનંદન અને પ્રેતસાહનને પાત્ર છે. વિશેષ સ્વરચતા, માનવચિત્ત વ્યાપારોનું વિશેષ જ્ઞાન અને નાટકસંવિધાન પર વિશેષ કાજી આવતા રા. પુષ્કર તેમની આ પ્રાદંભ-કાળની છતાં એકસ આશરપદ એવી નાટિકાઓ કરતાં વધુ ચચિત્રાતી કૃતિઓ આપણા નાટકસાહિત્યને અપૂર્ણ કરશે એવી વ્યાસા આ સંગ્રહ બતાવે છે.

કાશીનું કરવત

[લે. ઇશ્વર પેટલીકર; મ. મતિ પ્રકાશન લિં. અમદાવાદ; વિકેતા, ભારતી સાહિત્ય સંપ-મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય, સામાન્ય રૂપિયા.]

શ્રી.

પેટલીકરનું આ નવું પુસ્તક ત્રણ લાંબી વાર્તાઓ સંગ્રહ છે. આ પુસ્તક સંસાર-દર્શન અને માનવવૃત્તિવિશેષણની આખતમાં થી પેટલીકરનો વિશેષ શક્તિ અને એમનો કલાવિદ્યાસ બતાવી અપ છે.

ત્રણ વાર્તાઓનું પ્રયોજન સંસારના ઠાકણતું દર્શન કરાવવાનું છે. સંસારનું કરવત કાશીનાં કર-વત પેટે આવતાં ને ખતી બને બાળુચો માન-વીઓને કેવું થેર છે એ ત્રણ વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોની કથા દ્વારા લેખકે એમાં કુચળતાથી દેખાડ્યું છે.

પહેલો વાર્તા 'કાશીનું કરવત'માં વરતુ બાણું છે: અંતરથી લગભગ માફુ જેવા અપુત્ર વિશ્વર છત્રાભાઈ મામના કાવચિયાં જેવા પોતાના પિતરાઈઓ કિશા-ભાઈ અને મથુરભાઈની જળમાં ફસી ફરી લમ કરવા તૈયાર થતા, 'પત્ર પોતાના ભાવનાશાળી સુધારક ભગીજીઓએ એમને ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવી વાર્તા એના અંતરમાં કાશીના કરવત જેવું મંચન સર્જ થયું અંતરથી ન મને છતાં કિશા-મથુરની જળમાં એકવાર ફસાઈ રિવાદ જોડતી ગોળધાણા વેહેંચવાનું અધુ' પરતું કાઢી પછી કિશા-મથુરના ધક્કાથી એમાં અસહ્યપણે બાગળ વધતા છત્રાભાઈ પોતાની મુંઝ-વણુમાંથી આપઘાત કરીને માર્ગ કાઢે છે. છત્રાભાઈ દ્વારા 'પોઆ દિસનો માણસ જાતે મરે છે ને જીવને ન મારે છે' એમ બતાવતું હોવાથી લેખકે એને ખૂબ મનોગવથા અનુભવતું અને અંતે આપઘાતથી ઉગારે શોધતું બળ વચરતું પાત્ર બનાવેલ છે. એવા ભોળા ને નિર્બંધ છત્રાભાઈ, તેમની મિલકત પર નજર વાળી તેમના કાકાના દીકરા નાથાભાઈની વહેંચાડ પત્ની સંતોષ, કાકા આરંધી નાથાભાઈ, એમના સુધારક દીકરા વિહલ અને મનુ, ખંધા કાવચિયા ને

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો.

દિવાસ્થાન	ગિજુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. સુનશી
બાળકોના	જીવનમાં	ગુજરાતી	સાહિત્યની
કારા	ક્રાંતિકારી	કથા	પોરાણિક
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં	બાળા શિક્ષણ	લોમહર્ષિણી	ક. સુનશી
ગિજુભાઈ	અહીં	ભગવાન	પરશુરામનાં
રીતે ઉક્ત	વિષયની	લોભાદેવીના	જીવનને
કિં. ૨-૦-૦	પો. ૦-૭-૦	કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
ચાર	મોરચાની	કેળવણી	જીવનમાંથી જીતેલી
	દામુભાઈ શુક્લ	સામાજિક	તેમજ બીજી
મુલોમાં	ચાલતી	અપ્રમ	એનો
સામે	ધરાયેલી	નવી	ધણી
કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	પોરોજ ૦-૮-૦
સોમનાથ	રત્નમણિરાવ	ધર્મિકાસ સંગ્રહ	નિબંધ સંગ્રહ
ગુજરાતની	અમરસિદ્ધ	તીર્થંક્રમિનો	ગુજરાતી
સુંદર સચિત્ર	પરિચય	ધર્મિકાસમાંથી	ભર્ષા વિદ્યાતા
કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	પો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી	જયભિષ્ણુ	ડૉ. મધુરિકા	ક. સુનશી
જવાંમદ	કેળીની	આ	સાગર
નવો	રસપ્રવાસ	રહાઓ છે.	કથા
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	પોરોજ ૦-૬-૦
પ્રતિપદા	ગાવિન્દ સ્વામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
માત્ર આગળીસ	વર્ષની	ઉંમરે	કિં. ૧-૮-૦
કલાત્મક ને	સંવેદનશીલ	કાળકૃતિ	
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૦-૮-૦		
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	ગાંધી બહેન : ગિજુભાઈ	કિં. ૧-૪-૦
અક્ષેપ	ચાલીસ	કાઓનો	વજુ જીવનચરિત્ર
ગીતોનો	ભાવવાદી	સંગ્રહ	૧ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રાણ અંગેલાલ ભેષી શ
કિં. ૩-૦-૦	પો. ૦-૮-૦		૨ રાજેન્દ્રવલ્લભ સરદાર વલ્લભભાઈ .. શ. ૩-૦-૦
			૩ મહાદેવ દરિકાઈ દેસાઈ શ. ૨-૦-૦

ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

કાજળ કોટડી

ઈશ્વર પેટલીકર

છુટક કિંમત : પાકું પુઠું રૂ. ૬૦ સાડા ત્રણ

‘રેખા’ માસિકના આહુકોને બેટ પુરતક તરીકે આ નવી નવવકયા ચાલુ વરસમાં આપવામાં આવી છે. ૨૪૪ પાનાની આ નવસકથાની કાવ્ય પૂઠાની કિંમત ત્રણ રૂપિયા છે. છ રૂપિયાના માસિકના લવાજમમાં ત્રણ રૂપિયાનું આનું મૌલિક બેટ પુરતક આપતું ગુજરાતમાં આ એક જ માસિક છે.

વાચકો પાસે પહોંચતાં જ એ અંગે અભિપ્રાય આપવો શરૂ થયો છે. અમદાવાદથી થી જ્યંતિબ્રાહ્મ પટેલ એ વાંચીને લખે છે—

‘રેખા’નું બેટ પુરતક ‘કાજળ કોટડી’ મળ્યું અને તરત જ વાંચી નાખ્યું. આપની કલમમાં તો અજબ જાદુ છે જ એમાં બે મત હોઈ ન શકે, પરંતુ આપની નજર પણ ક્યાની ક્યાં મુઠી પહોંચી ગઈ છે! સડી ગયેલા પોલીસતંત્રનો આપે આખેડુજી ચિતાર આ પુરતકમાં આપ્યો છે. આજ મુઠીમાં કાંઈ પણ લેખકે પોલીસતંત્રની બીતરમાં શું બની રહ્યું છે તે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું નથી. બ્યારે આપને તો નાજો વધોથી પોલીસખાતાનો અનુભવ હોય એમ વાંચતાં લાગે છે.

રજીસ્ટ્રારના જીવો જામી કામતો કુવક પોલીસખાતામાં કામલ થાય છે અને તે પણ પોલીસખાતા પર ચડી ગયેલી ધૂળ ‘ખંખેરવા જ, એથી કુવકોને એક બાજુ રચનાત્મક કાર્યનું માર્ગદર્શન મળે છે તો બીજી બાજુ પોલીસખાતુ પણ પોતાનો જૂતકાળ અને વર્તમાન માપી શકશે. આ બધુ આજે હું કહી રહ્યો છું તેમ થોડા દિવસ પછી બીજા વાચકો પણ આપને અભિવદનનો વરસાદ વરસાવશે જ.”

‘રેખા’ માસિકના આહુક હજી ન હોય તો આહુક થઈ આવી રસિક નવસકથા તરત મેળવો.

૬૬

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.મિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ-૧
રવાણી એન્ડ કું. ૪૦૫, કાલબાદેવી, મુંબઈ-૨

ગમ્ય ને રહસ્યવાદી કાંતદર્શી કિલસૂક કવિ જિજ્ઞાનની પ્રેરક

જિજ્ઞાન

કાંતદર્શી આ

ધૂમકેતુ

કિંમત રૂપિયા આ

ખવિન જિજ્ઞાન, એશિયા

ને કેટલીક અદ્ભુત કે

ગણાય છે તેમાં મનમર્મ્ય

બોગવે છે. એ પોતે જ

કાંતદર્શી કવિ, ચિત્રકાર અને

ચૂક હોતો. એનામાં સત્ય ને

અદ્ભુત મિશ્રણ હતું. સત્યને

નારી અમેરિકાનો પ્રવાસી

જમાતનો આ જુવાન કવિ

અગમ્ય રહસ્યવાદી આત્મા

જિજ્ઞાનની મનુષ્ય સૃષ્ટિ

એવી સુવાસ મહેકે છે કે જે

પકડવી કેળવે માટે શક્તિ ન

એ કહે છે એના કરતાં વધુ

અનિત રાખે છે અને એના

અનિમાં એક એવી કચલ મૂકે

હોય છે કે એને ન અંશવામાં

જાતનું ઔચિત્ય રહેતું જણાય

જિજ્ઞાનની વાણીમાં

પ્રાચીનતા ઉડત તમલાદેખાએ

સાચામાં પ્રભાતની રજાએ

નીર સુન્દરતા બરી છે.

જિજ્ઞાનના હોય ઉપર

છે, એની આંખેમાં વિપાદ છે

વિપાદમાં કટુતા નથી, દ

નથી, બીની પ્રેમભરી નિ

મધુરતા બરી છે.

આવા આ મહાકવિને

વાણી આ પુસ્તકમાં વણાએ

જીવનવાણી

મારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.મિટે
રનાંડી ઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ
આપણી સાથે રહેવાની જગ્યા છે.

જાત અને મર્યાદા
વિનયેના વિધુનને અવાજાર ઝેરી

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો.

દિવારવન - આળકાના જીવનમાં કાંતિકારી અમલગની કથા કિં. ૧-૮-૦	ગિજુભાઈ નવશિક્ષણ ચો. ૦-૧-૦	ભગવાન પરશુરામ ગુજરાતી સાહિત્યની દિવાલ પૌરાણિક કિં. ૫-૮-૦	ક. સુનશી ભવ્ય- નવલકથા ચો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં ભાષા શિક્ષણ ગિજુભાઈ અર્દો શિક્ષણચાત્રોની રીતે ઉક્ત વિવધની ગંભીર ચર્ચા કરે છે. કિં. ૨-૦-૦	ચો. ૦-૫-૦	લોભહુપિણી ભગવાન પરશુરામનાં લોભાદિવીના જીવનને રજૂ કરતી નવલ કિં. ૪-૦-૦	ક. સુનશી વીર પત્ની નવલ ચો. ૦-૮-૦
ચાર મોરચાની કેળવણી રૂલોમાં ચાલતી અપંગ કેળવણી સામે ધરાવેલી નવી લાલચતી કિં. ૧-૪-૦	ચો. ૦-૬-૦	જીવનમાંથી જડેલી સામાજિક તેમજ બીજી ઓળો ધણી વખતથી કિં. ૫-૦-૦	લીલાવતી સુનશી હૃદયગમ વાર્તા- અપ્રાપ્ત અંત પોસ્ટેજ ૦-૮-૦
સોમનાથ ગુજરાતની ભ્રમપ્રસિદ્ધ સુંદર સચિત્ર પરિચય : કિં. ૪-૦-૦	રતનભલિરાવ તીર્થદમિનો પ્રતિદાસમાંથી ચો. ૦-૮-૦	ઇતિહાસ સંમેલન ગુજરાતી વિષેની ઐતિહાસિક સાગ્રામીયા ભાષા વિદ્વાતા પૂર્ણ નિબંધો ને લેખો: કિં. ૪-૮-૦	નિબંધ સંગ્રહ સાગ્રામીયા ને લેખો: ચો. ૦-૮-૦
ગઈ ગુજરી જવાંમદ ઓછીની વ્યા વાર્તામાં નવો રસપ્રવાસ રેલાઓ છે. કિં. ૧-૮-૦	જયભિષ્ણુ ચો. ૦-૬-૦	ટો. મધુરિકા સાગર મુવંટોન માટે લખાયેલી કથા પરથી ત્યાં હું સુંદર નાટ કિં. ૧-૪-૦	ક. સુનશી ફિલ્મ પોસ્ટેજ ૦-૬-૦
પ્રતિપદા માત્ર ઓગણીસ વર્ષની હંમરે રચાયેલી હલામક ને સંવેદનશીલ કાવ્યકૃતિ કિં. ૨-૮-૦	ગાવિન્દ સ્વામી ચો. ૦-૮-૦	પ્રાથમિક શિક્ષણ કિં. ૧-૮-૦	સોમાસાઈ પટેલ
ઉન્મેશ એકસો ચાલીસ લખેાનો ને ગીતોના ભાવવાણી સંગ્રહ કિં. ૩-૦-૦	ઈન્દુલાલ ગાંધી ચો. ૦-૮-૦	મોટી બહેન : ગિજુભાઈ ત્રણ જીવનચરિત્રો: ૧ ડો. રાજેન્દ્રપ્રાણ અંબેલાલ જોષી શ. ૪-૮-૦ ૨ રાજદ્રવ્યજન સરદાર વલ્લભભાઈ ,, શ. ૩-૦-૦ ૩ મદાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ શ. ૨-૦-૦	કિં. ૧-૪-૦

ગુજર અંથરતન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો અન્ય-કાલ

નવલકથાઓ

મુન્શીના નવાં પુસ્તકો

★		★	
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ)	ધૂમકેતુ	પૌરાણિક નાટકો	ક. મા. મુન્શી
ચોલુક્ય નવલમ્ આવસિતું	નવું	કિં. ૩-૮-૦	પો. ૮ આના
પુષ્પ-નવી સોરભ	સાથે	સામાજિક નાટકો	ક. મા. મુન્શી
કિંમત: ૪-૮-૦	પો. ૮ આના	કિં. ૩-૮-૦	પો. ૭ આના
પૃથ્વીશ:	ધૂમકેતુ	કાલિદાસનાં નાટકો :	કે. કા. શાસ્ત્રી
રામ તે યોગી : ને યોગી	તે રામની	ગુજરાતી અવતાર ધરતાં કવિવરનાં	
નવી ફિલસૂફી રજૂ થાય છે,	પો. ૮ આના	સુંદર નાટકો	
કિં. : ૩-૮-૦	ધી. ધ. શાહ	કિં. : ૪-૮-૦	પો. ૧૦ આના
ભાદબીજ	છાતાલપના સળગતા ને મુંઝવતા	ઉંડા અંધારેથી :	મહિસમમ ગોડી
છાતાલપના સળગતા ને મુંઝવતા	પ્રતોનાની રસભરી નવલ	જેન સામાન્યમાં જીવતાં પત્રોની સંવે-	
કિં. : ૪-૦-૦	પો. ૪ આના	દનામક બજવી શકાય તેવી કવિ	
સરિતાથી સાગર:	શિ. પ્રા. શુક્લ	કિં. : ૨-૮-૦	પો. ૮ આના
પૂ. આપુજીએ કરેલી દાંડી કુચની	રસ, રમૂજ ને માહિતી બરી નવલ	મુદારાક્ષસ કે. કા. શાસ્ત્રી	
કિં. : ૪-૦-૦	પો. ૮ આના	કવિ વિશાળજ્ઞ કૃત રાજકિય મહત્વનું	
ભાગ્યનિર્માણ જ્યાં ભજીયું	જ્યાં ભજીયું	જૂનું નાટક : ગુજરાતી ભાષામાં	
કિં. : ૩-૪-૦	પો. ૮ આના	કિં. : ૨-૮-૦	
મિન સાપ્રદાયિક	શાસનની વચારીખ	રજુછોડલાલ ને બીજાં નાટકો	
રજૂ કરતી પ્રેમ-શૌચભરી નવલ	પો. ૮ આના	પાંચ નાટકોનું સુંદર મુદ્ર	
કિં. : ૩-૪-૦	પો. ૮ આના	જેમાંના સફળ 'રીતે' બજવામાં છે,	
માશી-ભાણુજ	ચં. દલાલ	કિં. : ૨-૮-૦	પો. ૮ આના
પ્રખ્ય નિંદાણની નવલ, જેમાં નિંદાણ	રચાતો નથી : જનાં રમ્ય તે		
કિં. : ૩-૦-૦	પો. ૮ આના		
ભગવાન મહિસનાથ	જ્યાં ભજીયું		
ધર્મ અને જીવનમાં કાંતિ કરે તેવી વાર્તાનો સંગ્રહ	કિં. ૨-૮-૦		
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૭ આના		
વિદ્યાથીઓની વાર્તા	દામુભાઈ શુક્લ		
કિં. ૧-૦-૦	પો. ૫ આના		

ગુર્જર અન્યરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ગામ જાપવચના

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માગિ

‘ઊર્મિ’ વર્ષ ૧૯ : ‘નવચરના’ વર્ષ ૧૪ : અંક ૧૧૩
ફેબ્રુઆરી : ૧૯૫૦

ક્રમ

રામરાજ્ય	ધૂમકેતુ ૫
જીવનપંથ	ધૂમકેતુ ૯
મેઘ અને શુલાળ (કાવ્ય)	અનુ: વિનિત્સુ ૧૪
માનવીનાં દેયાં	રત્નેદરશિમ ૧૫
અંધારો દૂરો (નવલિકા)	અ-ચાત્રી ૨૫
સરકારકયાઓ	... ૨૯
સેવ ગ્રામ ગાવરી	૫. શ્રીરામ શર્મા ૩૩
ગ્રામ-હિલોમનું મહત્વ	મનુભાર્ગ રણુછોડા દેસાઈ ૪૦
એક પ્રજા (કાવ્ય)	હરીન્દ્ર દવે
દિલ્હીનાર અથવા વર	પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ ૪૮
દીક્ષા ખેલ (કાવ્ય)	પ્રશુરામ રાજ્યગોર ૫૨
દિન્દી પાટનમર પરનાં કંઠા નિશાન	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૫૪
લોહીનાં અંસુ (નાટિકા)	કાન્તિ વડોદરીયા ૫૫
વાંછા (કાવ્ય)	પ્રશુરામ રાજ્યગોર ૬૬
ગુરૂર : અમારે આંગણે	અનુ: રમણિક મેઘાણી ૬૭
મયસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૭૬
સ્થળ સંકેતને કારણે ‘ઊર્મિ’માં આવતી ‘સર્વોદય’ કે સામ્યવાદ ની લેખમાળા આ અંકે રહી ગઈ છે. આવતે અંકે આવશે.	

મૂળ લેખક : ‘વનકૂલ’
અનુવાદક : રમણિક મેઘાણી

આ વાર્તાનો કથા પ્રેશ ને પ્રકાર આપણે ત્યાં ખેડાઓના સહિત્યમાં જરા જુદો તરી આવશે. મૂળ લેખક શ્રી ‘વનકૂલ’ ધણે રોકેટર છે. આ કૃતિમાં એમના અનુભવોને શબ્દરેફ આપ્યો છે.

અહીં રજૂ થતાં શબ્દચિત્રપ્રમા આત્મનિરક્ષણુકત સમાજદર્શન દેખા દે છે. આ દર્શન નેટલું વેધક છે. એટલું જ સદૃશ પણ છે અને લેખકનું સામર્થ્ય પણ એમાં જ રહ્યું છે. આવી આ નવતર ને પ્રાણુભરી કથા ને ગૂંજરાત આવ-કારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

કિંમત રૂ. ૨-૬-૦

એલ. કે મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા
કલિકત્તા-૨

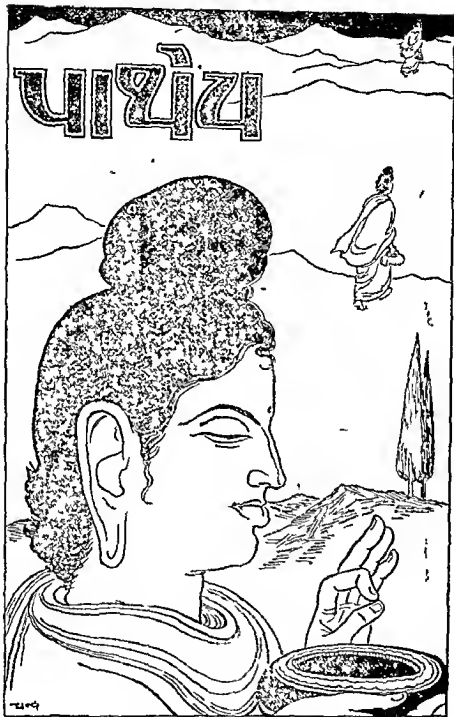
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો
અમદાવાદ-૨

— : વાર્ષિક લવાજમ : —
દેશમાં : ૭-૮-૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૨
રવાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલખાદેરી : મુંબઈ-૨

પ્રગટક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી હથગલાલ ગો. દવે
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૨
મુદ્રક : જ્યંતી ઘેઝાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, લીકાંટા રોડ,
ઘેઝાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

લેખક . નવલભાઈ શાહ

જીવનસ્પર્શી અને ઉદ્દ્યોધન આપતી વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ કિં. રૂ. ૨-૮-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

• ફરનાન્ડીઝ પૂત,
ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ.

રામરાજ્ય

આ પછી સંસ્કૃતિના 'રામરાજ્ય' એ શબ્દમાં, એક મહાન લાવના બેવાની આપણને વર્ણવી જાણે કે ટેવ પડી છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રજાજનો માટે આ લાવના એક મનોરમ સ્વપ્ન સમી રહી છે. રાજ્યાધિકારીઓ માટે એ એક ઉચ્ચ આદર્શ સમી રહી છે. દેશ માટે એ શાંતિ ને વ્યવસ્થાના પ્રતિક સમી છે. જગત માટે એ એક નિત્યના અચલ સત્ય રૂપે રહી છે. એ લાવનાને પહોંચવાના અવારનવાર પ્રયત્નો પણ થયા છે. પરંતુ ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં એ લાવના પોતે એટલી ઉન્નત છે કે એમાં અપૂર્ણતા રહેવાની જ. એ અપૂર્ણતામાં જ એ લાવનાનો વિજય રહ્યો છે. એ હંમેશાં ધ્યેયસ્થાને જ રહેવા માટે જાણે નિર્માણ થયેલી છે. અને વ્યક્તિગત તેમ જ સમૂહગત પ્રયત્નો માટે એક આદર્શસમી છે. રામચંદ્રજીના જીવનમાથી એ લાવના જન્મી. એનો અર્થ એટલો કે એ જીવનનો એટલો તલસ્પર્શી અભ્યાસ આપણે કરી શકીએ તેટલું વધુ સત્ય અને નવું નવું સત્ય આપણે એમાંથી મેળવી શકીએ. આમાંથી જે સત્ય મળે તે પણ કેટલેક અંશે વ્યક્તિગત સત્ય રહેવાનું. એ રીતે એની વ્યાપ્તિ કાંઈક મર્યાદા સાથે સ્વીકારવી ઘટે રામચંદ્રજીના જીવનમાં પણ સત્ય સમા અને કેટલીક વખત, હવેના યુગને સત્યાભ્યાસ હાથે એવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે એમના જીવનમાં વાલીવધ, શમ્બુકવધ, સીતાત્યાગ એવા એવા પ્રસંગો બન્યા છે. રાજધર્મની ઉચ્ચતા અને સામાન્યધર્મનું પાલન એ બન્ને વચ્ચેનું મહદ્ અંતર દર્શાવનારાં એ ઉદાહરણો છે. અને આપણે એમને એ રીતે સમજવાં જોઈએ.

રામરાજ્ય ન ઇન્દ્રે એવો માણસ કદાપિ સુસ્કેલ છે, સુખ, શાંતિ, ન્યાય, સત્ય, અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય કેને ન ગમે ? આપણા જીવનમાં 'રામ-રાજ્ય' ની લાવના પ્રાણી પેઠે જોવાપ્રેત બનેલી છે. સૌ જાણે છે કે આપણી કલ્પનામાં આપણે જે સુશાસન અને જે સુવ્યવસ્થા માગીએ છીએ, એ સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા કેવળ રામરાજ્યમાં જ શક્ય છે.

પણ આ 'નમરાજ્ય' શું છે? એ લાવનાથી આપણે ખરેખર શું કહેવા માગીએ છીએ? અને એ લાવનાના ઉદ્દગમમા કેવું જીવન બળ પડેલું છે? તેમ જ એ લાવનાને મૂર્ત કરવા માટે, પ્રભુએ સત્તાએ અને વ્યક્તિએ શું કરવું જોઈએ? મહત્ત્વના પ્રશ્નો તો આ છે. કેવળ રામરાજ્ય વિષે આપણે બે ઘડી આગસ્ટ વાતો કરીએ તેથી રામરાજ્ય સ્થાપી શકાય નહિ રામરાજ્ય સ્થાપનાર અને એ લાવનાને જગતચક્રવર્તી બનાવનાર ભગવાન રામચંદ્રના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જ આપણને આ સુશાસનનું રહસ્ય કહી બતાવે છે

જ્યારે રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા, ત્યારે માતા કૌશલ્યાએ એમને એક ન્યાયવાત કહી. એમણે કહ્યું કે પિતા કરતાં માતાનો અધિકાર વધારે છે માટે તમારે મારું વચન માનવું જોઈએ. તમારો એ રસ્તો ધર્મવિશુધ્ધ પણ નહિ ગણાય. સત્ય જેવા જણાતા આ શબ્દોનો ભગવાન રામચંદ્રે જે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એ પ્રત્યુત્તર એમના જીવન-દર્શન સત્યનો ખ્યાલ આપી જાય છે. 'તમારી સાત સાચી છે માતાજી! પરંતુ પિતાના વચન પછી એ વચનને ટાળવા માટેના એક પગલા તરીકે એ આવે છે માટે એ નિર્લેખ સત્ય નથી! માતાજી! તમે હવે જે આજ્ઞા આપો છો તે બધી જોઈને ધર્મજાંજ ધાપ તેવી આજ્ઞા છે માટે એ સત્ય આજ્ઞા નથી!'

પોતાની સગવડોને ગમતું નહિ, પણ ન્યાયને ગમતું સત્ય એ છે સત્ય સત્યાભાસ અને સત્ય વચ્ચે, આવો તફાવત શોધી કાઢવો ને કેવળ સત્યને જ પ્રિય ગણવું રામચંદ્રાસનનું આ પહેલું રહસ્ય છે. અને સુશાસનનું પણ એ જ રહસ્ય છે. સૌથી પહેલી સત્યની સ્થાપના. બીજું બધું પછી.

જ્યારે રામચંદ્રે વાલીને બધું માર્યું ત્યારે વાલીએ આવા અધમ કામ માટે રામ ચંદ્રજીને ઠપકો આપ્યો છે પોતે રામચંદ્રજીને મદદ કરવા તૈયાર હતો, અને છતાં સુગ્રીવના કહેવાથી છેતરીને એને બાણ માર્યું તેમાં અધર્મ રહ્યો છે રામચંદ્રે તે વખતે પણ નિર્લેખ સત્યનો જ આશ્રય લીધો છે. ભગવાન રામચંદ્રે કહ્યું: 'વાલી! અધર્મનું સેવન કરીને પછી, કેવળ બાતરફા માટે બીજા પાસેથી ધર્મની આજ્ઞા રાખવી, એ એક પ્રકારનો સત્યાભાસ જ છે. તું દેહાંતરકરે યોગ્ય હોય એ તું બલે છે. પણ જુદા તો એની સાથે થાય, જે કાંઈક પણ ધર્મમાં સમજતા હોય. ચૌર, વ્યભિચારી, અધર્મ આચરનારા, વિશ્વાસઘાતી, ને વિદ્વાસી દગા-ખોરા એ સામા પગલાના જુદા માટે યોગ્ય નથી.' રામચંદ્રાસનનું આ બીજું રહસ્ય

રામચંદ્રજીનું આ જીવનરહસ્ય સુશાસનનો મર્મ દર્શાવે છે સુશાસન સ્થાપવા ઇચ્છનારે હજીવા યોગ્ય હોય તેમને હજીવા જ જોઈએ. હજીવા યોગ્ય હોય તેમની સામે ધર્મની વાતોમા વખત પણ શુભાવશે ન થટે.

પરંતુ રામજીવનનો એથી પણ વધુ વિજય તો પ્રભુનરંજનના એમણે સ્વીકારેલા ધર્મમાં વિસર્જનને, એક અત્યંત સુંદર ધ્વન્યાત્મક સત્ય વડે પ્રદર્શિત કરેલ છે. જ્યારે જીવન વિસર્જનનો સમય આવ્યો જણાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનના કિંતમાં એક વસ્તુ ખટકે છે. સત્યસંકલ્પ ધર્મને પોતાનું જ કુળ ઉચ્છેદવાનો વિચાર આવે છે. પરંતુ વ્યવસ્થિતો રાજવ સત્યસંકલ્પ દમ્બર! શાપઘ્યાજેન વિમાર્ણાં સજ્જે સ્વકુલ વિષુ ॥ સુશાસનની ખાતર ને

પ્રજાદ્રોહ ન થાય માટે, અનેક રાજાઓએ પોતાના કુમારોને પદબ્રજ કયાનાં ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં નોંધાવેલા છે. પણ પોતાના કુલનો ઉચ્છેદ કરવો પડે તો ઉચ્છેદ કરીને પણ સત્ય સુશાસન જ ચક્રવર્તી રહેવું જોઈએ એ ભાવનાની ભવ્યતા તેમજ ભયંકરતા શબ્દાતીત છે. ભગવાન કૃષ્ણનું એ સંહાર સ્વરૂપ રાજ-શાસનની અંતિમ મર્યાદા બતાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલે એ સંહાર સ્વરૂપનું મનોહર વર્ણન આપ્યું છે. રાજાને રાજધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નહિ રામચંદ્રજીના સીતાત્યાગમાં પણ એ જ રહસ્ય રહ્યું છે. અને સુશાસનમાં પણ એ જ રહસ્ય છે, રાજધર્મ સૌથી પહેલો બીજું બધું પછી.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે રામરાજ્ય ત્યારે જ આવે છે જ્યારે હરક નાની મોટી ક્રિયામાં માણસ ભગ્નત હોય છે. આપણી રામરાજ્યની ભાવનાને આપણે પૃથ્વી ઉપર આવતી જોવી હોય તો આપણના દરેકના હૃદયમાં પહેલાં રામ વસવો જોઈએ. એટલે કે સત્યની સ્થાપના થવી જોઈએ.

એનો અર્થ એ કે, 'રામ' એ માત્ર આપણે બોલવાનો નહિ પણ જીવવાનો શબ્દ થવો જોઈએ.

રામરાજ્યની આપણી ભાવના એવી છે કે એમાં કેઈ દુઃખ ન હોય. એમાં કેઈને અન્યાય ન હોય. એવા રાજ્યમાં સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા હોય. પ્રેમ, ભાઈચારો, સત્ય અને ન્યય હોય; ત્યાં શાસનકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રજાને પ્રેમ હોય. અને પ્રજા માટે મરી શીટવાની શાસન અધિકારીઓની તૈયારી હોય. આનું રામરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારે આપણને એક જ રામબાણ ઉપાય ગાંધીજીએ બતાવ્યો છે. બાતશુદ્ધિ કરો, બાત નિરીક્ષણ કરો, બાત

સંયમ સ્થાપો. તમે બાતે જ રામરાજ્ય સિદ્ધ કરી શકો. રામરાજ્ય એ કોઈ આકાશી પદાર્થ નથી. તેમ એ આકાશગાંધી ઉતરવાનો નથી. આપણે પોતે આપણી બાત ફરતી ચોટી કરીએ, ત્યારે એટલો વખત આપણે રામરાજ્યમાં વિહરીએ છીએ. એ ચોટી ઉડી જાય ત્યારે રાવણનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. માણસ પણ દિવસમાં હજાર વખત રામ જાને છે. અને એ જ પ્રમાણે હજાર વખત રાવણ જાને છે.

હવે આ રામરાજ્યની ભાવનાનો આપણા આધુનિક જીવનમાં સુમેળ સ્થાપવો હોય તો આપણે ભલે ગમે તે કામમાં હોઈએ, ને ગમે ત્યાં હોઈએ, આપણે રઘુકુળરીતિનું તુલસીદાસજીએ પહેલું આપેલું લક્ષણ-વચન પાલન-એ આપણે શરૂ કરી શકીએ. માત્ર આ એક જ નાનકડી ક્રિયા-વચનપાલન-ફેટલો બધો મોટો ફેરફાર આપણા જીવનમાં કરી શકે તેમ છે તેનો ખ્યાલ કરતા આપણને આશ્ચર્ય થશે. હજારો માણસોની વચ્ચે એ વિશ્વાસ સ્થાપશે. વિશ્વાસ સ્થાપતાં વ્યવસ્થા આવશે વ્યવસ્થા શાંતિ જન્માવશે. ખોટી બીક કોઈના હિલમાં નહિ હોય. વચનભંગનો કિસ્સો જ ભાણે જોત્યો મળશે અને અત્યારે સેંકડો માણસોના સેંકડો 'કલાકો' કળ્યાપનામણમાં જાય છે, એ તમામ શાકત સદ્માર્ગે વળતાં નવી નવી ઉદ્યોગયોજનાઓ જડી આવશે. અને એની નિર્ભજણુદ્ધિ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે એ જીર્ણ.

રામરાજ્યનો માનો કે એક નાનકડો પ્રયોગ કોઈ ગામડું શરૂ કરે છે. એનું પરિણામ એ આવે કે એ ગામડાના કળ્યા એ ગામડામાં જ પતી જાય. બીજું પરિણામ એ આવે કે અત્યારની આ મુસ્કેલ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં જ્યારે સૌના સહકાર પડે જ જીવન

પપટનો ને વિનેદો અમે ઉભા કરવા માર્ગચા હતા. આમાં કેટલાક વિતેદો જરા દોષવાળા હતા. તો કેટલાક નિર્દોષ પણ હતા.

ચિરનાગ્નું આકર્ષણ તો નિત્યનું હતું જ. પણ તળેડીના જુદાં જુદાં ઉપવનોમાં અમે જવાનું રાખ્યું હતું. કેટલીક વખત સવારે દસ વાગે ઉપડતા અને રાત્રે પાંચે પાછા ફરતા. દૂર દૂર સુધી જંગલમાં જવાનો તો જાણે નિત્યક્રમ હતો. આવા રખડુ પ્રવાસનો એક વિચિત્ર દલાવો એ વખતે મેં લીધેલો તે આજ પણ સારો છે.

શ્રીમન્નયુરમ શર્માના આશ્રમમાં કુ હતો, ત્યારથી રૂઢાણના માળા, ચાંખડી, ધાંખળો, ભરમના ઝાળા એવું તો સિલકમાં રાખતો થયો હતો. જી. ખી. એ માં આગ્યો ત્યારે પણ ટૂંકમાં આ વસ્તુઓ નીચે પડી રહેતી એમનો સંવાદિમાં ઉપયોગ તો ખંધ થઈ ગયો હતો પણ હજી એ વસ્તુઓ તો સાચે રહેતી જ.

મીલખા આનંદાશ્રમ પાસે બીડલજન મંદિર . ત્યાં એક સાધુ રહેતો. નામ તો એનું યાદ નથી. થુ એ કફની પહેરતો છેક પગ સુધી ઢળે તેવી, ને ચાંખડીઓ પહેરી અને જગાવતો ફરવા ત્રીકળતો. મને પણ આવી કફની પહેરવાનું મન થયું હતું. એવો એમ કેટલી ઉમ્મ તપશ્ચર્યા માગી લે છે ને જોગી થવું કેટલા જીવનમાં શક્ય છે એવો કાંઈ જવાબ તો; એ જમાનતી યાત્રાની અપાર્જિત સફળ રજુ ન હતો. પરંતુ મને તેમ મેં કફની કરાવી હતી અને એને ગેરવા રંગે રંગાવી પણ રાખી હતી. એ કફની મારી સાથે ફર્યા કરતી.

જૂનામઠ પાસે શિવરાત્રી પર ભરાતો ભવનાથનો મેળો એ વખતે બહુ જ ઠાંકમાઠથી અને ખરેખર લોકમેળો રૂપે ભરાતો. એમાં રખારી, ચારણ, આખર ભરવાડ, મેઘ, કણ્ઠી, કાળી, ખાટ, ટેક-ઝટારેઆલમ આવતી. એમાં સાધુઓ આવતા. ફકીરો આવતા. અકંઠ ઉઠાડીને આવતા. કાંઈ સંત પણ વખતે

દેખાતા. કાનકટા જોગીઓ આવતા. નાના બાવાઓ એમાં જણાતા. કેવળ ચણીદાર ઉધાકા લોહાના સળિયા ઉપર આસન જમાવીને એકલા, ચામડીને બહેરી ખખખ બનાવી દેનારા હઠજોગીઓ દેખા દેતા. ઈંદ્રિયમન માટે લોકકડીને ઈંદ્રિય સોસરવી ઠાંડીને માત્ર એકલી ભરમ લગાવીને કેવળ ઉધાકે ઘરી ફરતા અવધૂતો જેવા મળતા. ભગત, બીખારી, સંત, સાધુ, ખીર, ફકીર, બાવા, અતીથ, જંતરમંતર ક્રુરા જાદુગર, દુહાગર, એવા એવાનો ચારે તરફથી ધસારો થતો ને ગીરનારની તળેડીના એ જંગલ તથા ચાર દિવસ માનવ-મહેરામણથી હાલી ઉડતાં. અડવાડિયા અમાઉધી તો ત્યાં દુકાટો પડી જતી. મીઠાઈઓના દમલે દમલા ઉભરાતા. કેટલીક જગ્યાએ અન્નના કાંદારા સર થઈ જતા. ક્યાંક જે આવે તે જમી નાથ એવા રસોડા ઉધાતાં અને એ પ્રમાણે સાત આઠ દિવસ સુધી તો એ મેળો લોહાને માટે મજબૂત આકર્ષણ જમાવતો. એમાં ઘણી ઘણી વાતો થતી. સારી વાતો પણ થતી. કથા, આખ્યાન, ભજન, ખેલ, રામલીલા, જાદુશીના ચેટ—અનેક રંગે ભમતા. ચોપટ, મંજીરા, જુમાર, વ્યસન અને વ્યસનના મિત્રો એ પણ દાગર હતા.

હું જી. ખી. એ.માં હતો ત્યારે આ ભવનાથનો મેળો આવ્યો. મને મનમાં એક વિચાર આવ્યો. મેળામાં જવું આવવું ને જેવા ફરવું એમાં કાંઈ નહિ. એ તો ઠીક હવે. પણ આ વખતે તો ખરેખર નેજાનો સ્વાદ લેતા ગાંઠે એમાં જોડી શકી જ ફરવા મારવું. જોઈએ કે કેવા કેવા આવે છે !

અને એ વાતને જાણે સાચી મેં વર્તનમાં પણ મૂકી. મારી પાસે કફની તો હતી જ. સંગોટી હતી, રૂઢાણના બેરખા ને માળાઓ હતી. ભરમના ઝાળા હતા. ને કમંડળ પણ હતું. સાતમા રૂમમાં મિત્રોને વાલ કરી કે જાણ, આપણે તો શિવરાત્રીમાં ધેર જાવું છે. ને ચાર પાંચ દિ' નિરાતે રહીને પછી આવવું છે. સૌની રમ લીધી. સરસામાન તો એકાદ થોડાંક પહેરણ દુવાલ કાંઈ લીધાં. અને જે પહેર-

વાની કંકની વગેરે હતી તે એમાં સમાવીને હું રાત્રે આઠ સાઠ આઠ વાગે નીકળી પાડ્યો. સૌએ માન્યું કે હું રેલેસને ગયો છું. પણ મેં તો કાળનાપી જ ખરાબાર સીધી કાઢકે ભવનાથનો રસ્તો લીધો.

તબેટીએ પહોંચ્યા પહેલાં જ એક ઠેકાણે ચોશ્મોને હુમ્મો બદલાવી કાઢ્યાં. ત્રિપુરથી ને ભરમથી શરીર શેલી ઉઠ્યું. શોભી ઉઠ્યું કે શું થયું એ તો વળી ફેરોમાફર. ભણે-પણ આપણે ચાંપડી પહેરી. બળામા પુલ નીચે જોડા કપાકે સંતાડી રાખ્યા. લગોડી લગારી ને ઉપર ભગવી કંકની પહેરી. અસલ કંયા-ધારી ચર્મને, હાથમાં કમંડળ લાઇ, ખેરખો ફેરવતા ફેરવતા ભવનાથને પંથે પ્રવાણ કર્યું.

ભરનાથ પહોંચ્યો ત્યારે તો ત્યાં ફેરફેર તાપણું ને ધુણિયો લાગો મઈ હતી. કોઇ ઠેકાણે રામાનંદી સાધુઓની ભજનમંડળીમાં લટકા કરતી આવણો મંછરાના લાલે મોટા સરથી ગાઇ રહી હતી, તો ક્યાંક રામલીલાવાળાની સીતા નાટકી આવન ઉપાડી રહી હતી. કોઇ ઠેકાણે રાંખેશ્વરની લલવાર ખખટાતી હતી, તો ક્યાંક જાદુના પ્રયોગો જોનારા બેઠા હતા. રાસડાની, મરઝીની મરખાની પણ રમઝટ ભરી હતી. ક્યાંક ગોકળાઓએ લાકડીનો આધાર લઈને સામસામ દૂડા માંડ્યા હતા. તો બીજે ઠેકાણે હજી ત્રિચારી રતનખાઈ વાંદરી આદમ માટે ઝંખતી ખેલ કરી રહી હતી.

આ પ્રમાણે હું ભવનાથના મેળામાં ફરી રહ્યો હતો. લગભગ દસ સાઠાદસને સુમારે ફરતા ફરતા હું ઠેકલીક લાગનિકાની મંડળાઓમાં બંધ ચડ્યો.

ત્યાં એક જગ્યાએ નાનકડા સરખા તંજુમાં ભજનોની ધૂન ભરી પડી હતી. અને તંજુની બહારના એક ભાગમાં રસોડું ચાલતું હતું. ખીચડીનો મોટો ગરંચુલા ઉપર હતો. અને એમાંથી જે કોઇ આવે એને તરત પતરાળી નાખીને ખીચડી પીરસવામાં આવતી હતી.

આ તંજુ પાસે આવતાં, ત્યાં સાત આઠ ઘાહણે

પતરાળાં નાખીને બેસી ગયેલા નજરે પડ્યા. ખીચ પણ જે આવના હતા તેમને માથે કે તરત પતરાળું આપવામાં આવતું હતું, અને રસોડામાંથી એક મોટા કાંચો બરીને ખીચડી પીરસાતી. પાછળ પાવળું લી પણ આવતું. અને પણ પેટમાં તો ક્યારનાં મલુડીયાં ખાલતાં દર્તાં. આ તંજુ કોનો છે ને શું છે એ કંઈ ખબર ન હતી. એટલે આંહી સૌને વખરે હરકતે જમવા બેસી જતા જોઈ મેં પણ એનો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પતરાળું નાખ્યું ને ત્યાં પંચ-તમાં બેસી ગયો.

એટલામાં તો તરત મોટા કાંચો બરીને ખીચડી લઈને મા'રાજ આવ્યો. પતરાળામાં ખીચડી નાખી. પણ મહારાજની પાછળ ચાલ્યા આવતા માણસ ઉપર મારી દષ્ટિ પડી ને મારો ધરણ મરી ગયો. મનમાં થયું. 'મેં શોધી શોધીને છેલ્લે આ તંજુ શોધી કાઢ્યો?' તંજુ તો અમારા મામ વીરપુરના જલોભવતની જગ્યાવાળા મહારાજનો નીકળ્યો. અને ખીચડી-વાળાની પાછળ આવી રહ્યા હતા તે લક્ષમણ કોઠારી હતા. એ અને ન જોળખે એ કંઈ અને?

લક્ષમણ કોઠારી તો મને એક પળમાં વર્તા કાઢી એ વિચારે મારા ધરણ મરી ગયો. એ જઈને વીરપુરમાં તરત વાત કરવાના કે દલાણા ભાઈ તો બાવા મધ ગયા છે. આ તો હાથે કરીને ઉપાધિ વોરી. ચાર દિવસ પછી તો વીરપુરમાં વાત આવે કે બાવાના લેવમાં અને જોયેલ.

હવે શું થાય? ત્યાંથી ઉઠીને ભાગી ચકાવ તેવું ન હતું. જેમ અને તેમ અમારામાં બેસીને ખીચડી ખાવા ખાંડી!

પણ લક્ષમણ કોઠારી તો પાછા પૂછવા આવવાના. એમનો અવાજ આમલ્યા જમનારાઓની પંકિત પાસે સંભળાતો હતો. 'વધારે જોઈએ કે મહારાજ?' અહ્યા! ત્યાંથી ખીચડી લાવે આંહી! લી વાળો ક્યાં ગયો?

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ કાઠારી મારી પાસે પશુ આવવાના લક્ષ્મણ કાઠારીને ત્યાં તો જ્યાંમાં હું ધણી વખત લોટ લેવા જતો એટલે ઝાળખાણ હતી વળી એનાં ઘર પશુ આપણા ઘર પાસે જ એટલે હું મનમાં મુંઝતો હતો કે આ કારણ વિનાની જેરસમ-જૂત ઉભી થાય એવો પ્રશ્ન મેં આપ્યો છે. એનો ઉપાય શું ? મનમાં એ વિચાર કરતો હતો ત્યાં કાઠારી જ સામે આવીને ઉભા રહ્યા : 'અવધૂતજી ! ખીચડી લાવે કે ? અથવા એ...!' પશુ એમનો અવાજ શંકા મંદ પડ્યો. તે મારી સામે એક ઝાલ દત્તા. થોડી વાર ચંદને બોલ્યા : 'અથવા ! જોરીશંકર તો નહિ ! કેમ આમ ? તારે આંદો બેસવાનું હોય-? ચાલ અંદર ચાલ, પતરાણું બલે પડ્યું ! આ શું વેપ કાઢ્યો છે ?'

મને પશુ ખીચડું શું બોલતું તે ખજર પડી નહિ હું એની પાછળ પાછળ ગયો. લક્ષ્મણ કાઠારી રસોડાની પાછળ મને લઇ ગયા. 'અથવા ! તેં આ શું કહ્યું' છે ? તારે તે આંદો આ ઉતારે આવવાનું હોય કે રખડવાનું હોય ? ઠીક લે, જમવા બેસી જ ! મહારાજ ! ત્યાંથી બેઠાનું શાક લાવે ને આંદો મરાખર પીરસો !'

પશુ મેં વેપનું જેવું તેવું બહાનું બતાવ્યું તે લક્ષ્મણ કાઠારીને ત્રણ ઉતર્યું કે નહિ તે કાણ જાણે, પશુ એમણે વાતને વધારે ચર્ચા નહિ એટલે એક રીતે મને નિર્ગત થઇ.

રાતે હું ત્યાં એ ઉતારામાં જ રહ્યો. સવારે વહેલો ઉઠીને પાછો ફરવા માટે નીકળી પડ્યો !

આ પ્રમાણે બે દિવસ તો મેં લવનાથના મેળામાં બરાબર ગાળ્યા. ટેકાણે ટેકાણે રખડ્યો અને વિવિધ પ્રકારના રંજોની તેજબાજી એમાં જોવા મળી.

ત્રીજે દિવસે હું પાછો મારા મૂળ વિદ્યાર્થી વેપમાં ફાલેજ રેસીક-સીમાં રમ નંબર સાતમાં દાખલ થઇ ગયો.

આ સમયમાં જ મારે ૨૨. બાઇશંકર ત્રિવેદી સાથે ઝાળખાણ થઇ. બાઇશંકર ત્રિવેદી, 'પ્રતીયંક' અને ધીનાગ એ ત્રણની એક મંડળી હતી. એ મંડળી અઢવાડિયામાં એક વખત કાંઈ એકાંત રથે જઈને બેસતા અને સહવિચારના અધીશન ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી. બાઇશંકરના મનમાં આવા આવા વિચિત્ર વિચારો ચાલ્યા જ કરતા. મને પશુ એની આવી વિચિત્ર મનોદશાનો ખ્યાલ તો હતો જ. એ જમાનામાં જ્યારે દસ્તલિખિત માસિક કાઠનું એ નવી નવાઈ મળતી ત્યારે બાઇશંકર એક દસ્તલિખિત માસિક કાઠતા હતા. એ માસિકનું નામ 'જ્ઞાનજ્યોતિ' હતું. કવિ ગિરધરના કાવ્યો આ 'જ્ઞાનજ્યોતિ'માં આવતા હતા, ધીનાગના લેખ એમાં પ્રગટ થતા બાઇશંકર પોતે લખતા. એમણે મારી પાસે 'જ્ઞાનજ્યોતિ'નો અંક ધર્યો ને કાર્પક-ખાસ કરીને 'પત્રો' માટે માગણી કરી. જેવું બાઇશંકરનું 'જ્ઞાનજ્યોતિ' પ્રગટ થતું હતું તેવું તે સમયમાં જ્યુઆઇ રાવતનું 'જ્ઞાનજ્યોતિ' પ્રગટ થતું એમાં તમામ લખાણો એક જ હયોરીતાં ઉતારાના અને પોતાનો ધણો સમય એની પાછળ આપવાની બચુશાસને નિયમિત રેવ હતી. એ વખતનાં એ બંને માસિકો વ્યાજની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તો બહુ મૂલ્યવાન નહિ હોય પણ સાહિત્ય પ્રત્યેના અવિરલ ભક્તિના એ બંને માસિકો પ્રતીક હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. બાઇશંકરની સાહિત્ય પ્રીતિ ધણી જ ઉંચા પ્રકારની હતી. અને શુભરાતમાં તેર વિરલ ગણી યજ્ઞય તેવી હતી. એક સમયની વાત છે. બાઇશંકર મને રસ્તામાં મળ્યા. અમે વાતો કરતા સાથે અથવા, પછી એ મને પોતાને ઘેર લઇ ગયા.

બાઇશંકરનાં એકલાં વિધવા માતા અને નાની બેન એ જન્મ્યાં હતાં. એક નાની સરખી કાટડીમાં એમનું ઘર હતું. ઉપર જવાની એક સીડી આ અંકમાં રહેતી હતી. સીડીનો હવે કાંઈ ઉપયોગ થતો નહિ, મેં ત્યાં નજર કરી તો હું જાણ થઇ ગયો સીડીને પગથિયે પગથિયે બાઇશંકરે છેક ઉપર સુધી

પુરતકો ગોઠવ્યા હતાં! અને તે પણ કોલેજનાં નહિ. કોલેજનું જ હતું જ ચોક્કસ એ વાંચતા. એટલે આંહી તો અનેક પ્રકારનાં પુરતકો હતાં. ખંડમાં ચારે તરફ મહાન પુરોના ફેરડાઓ હતા. એક ભાવનામય વાતાવરણ ઉભું કરીને એ રચનાનો આનંદ લેવાની ભાઈશ કરને મજ પડતી હતી.

મને ભાઈશ કરના આ સાથે પણ સાદિત્યમય જીવને ધણી જ અસર કરી. પોતાનાં પુરતકોની વચ્ચે જીવનાર આ માણસ ભરનો તો ઘણો જ ગરીબ હતો. છતાં જે કેટલાક સ્વાભિમાની ગરીબ હોય છે એટલી ભાઈશ કરની સ્વાભિમાનભરી ગરીબી દરકાષ્ટને માન મૂકીને.

એ વખતે જે માણસો એ કોલેજમાં એવા હતા જે છત્રી ચક્રા હોય તો ચોક્કસ જ નામ ધરાવે. એક ભાઈશ કર, ખીજા કવિ ગીરધર, કવિ ગીરધર પાસે કંઈ દેનો. અને કવિતા કરવાની શક્તિ હતી. એનાં કેટલાંક કાવ્યો મને લાગે છે, ‘અરુણાતુલ’ નામથી વિનોદ લખાણ આપતા રાજકોટના રા. રમણિક મહેતા પાસે હોવા જોઈએ. ધણું કરીને કવિ ગીરધરના કાવ્યોનો એક નાનકડો સંમલ ત્રણ પડ્યો છે. ભાઈશ કરના ‘જ્ઞાનજ્યોતિ’ માટે અમે જે વખતે એક પંક્તિ જોડી હતી-તે આજ થાદ આવે છે “જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થયેને હસ્તમાં આજ આવે.”

ભાઈશ કર ‘જ્ઞાનજ્યોતિ’માં એ સમયે પણ કેટલું સુંદર લખી શકતા એનો કાંઈક ખ્યાલ નીચેના એક બે રૂકરા આપી જશે.

“આ પ્રપંચમાં તું જ સત્ય છે”

×

જોળખાણ તો આજ છે ને કાલ નથી. અને તો નિત્યનો નથી પીનાર સાકી જોઈએ.

×

શબ્દોની ગેરહાજરીથી નહિ, પણ મોનની વાણી નહિ સંમજવાથી જ માનવ સંબંધમાં વિષવાદ

જન્મે છે. તમને કાષ્ટ ચાહનાર મળે, પણ તમને પારખી એક નહિ તો શું વળે! આ પ્રેમ શાપ છે.

×

મારા કાર્યના વિજયથી મને વખાણનારા ને મારામાં શકા રાખનારા ધણા આવી મળે છે. પણ પણ મારી મુશ્કેલી પૂજનારા મને વડાલા છે.

×

તને હું ચાહું છું એવા ખ્યાલમાં હું મરત રહું તો મ અસ છે.

૨૯. ભાઈશ કર દિવેડી વિષે એક અંક ‘એ પડી મોજ’ શ્રી હેલશ કર બ્યાલના તંત્ર નીચે પ્રગટ કરેલા. તેમાં અચુઆઈ રાતને એનો પરિચય આપ્યો હતો. એમાંથી જખામ છે કે ભાઈશ કરે છ. સ. ૧૯૦૮માં પહેલવહેલું હસ્તલિખિત માસિક કાઢેલું. ‘આર્થિકતાદર્શ’ ત્યારપછી એક વખત એમણે સાધુ સંન્યાસી યવાનો વિચાર પણ લેવેલો. એનું જીવન અનેક રંગો વચ્ચે વહેતું જ્યારે છ.સ. ૧૯૩૧માં હુમ થયું ત્યારે એને અજીનારા સૌના દિલમાં એક જ આધાતજનક અવાજ ઉઠેલો: ‘આતું જીવન...અને આવો ભોર!’

ભાઈશ કરને ‘જીજ્ઞાસા’ કાયા પ્રત્યે અધીક પ્રીતિ હતી એનું એક નાનું સરખું ઉદાહરણ થાદ આવે છે. એ અરસામાં જ ધણું કરીને ડૉ. કાન્તિલાલ જીવનલાલ પંડ્યા જૂનાગઢ ખાદાઉદીન કોલેજમાં આવેલા. પ્રોફે. ભટ્ટના આતિથ્ય તરીકે તે એક વિવાદ સલાના પ્રમુખ હતા. વિવાદનો વિષય ધણું કરીને ‘જીજ્ઞાસા’ સાદિત્યમાં પણ અન્ય રત્નો છે’ એવો કાંઈક હતો.

એ વિવાદમાં મેં ભાગ લીધો હતો. ‘જીજ્ઞાસા’ સાદિત્ય તો અપંગ છે અને એમાં નથી વાર્તાઓ, નથી નવલકથાઓ, નથી નિબંધો કે નથી કાષ્ટ એવો પ્રતિભાશાળી લેખક જેની કૃતિઓ જન્મતમાં તો ઠીક, પરંપરામાં પણ માન મુકાવી શકવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય.” એવું કાંઈક મેં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ભાઈશ કરની તો જીજ્ઞાસામાં એકલે એને બોલવાનું

કાવતું જ નહિ. એમણે તો મુંગ સાક્ષી લેખે જ બધું જોવાનું હતું. વિવાદમાં મને લાગે છે કે સાચું કે ખોટું જોઈયો એ વસ્તુ પ્રત્યે નહિ, પણ હું સારું જોઈયો એ પ્રત્યે ડા. કાન્તિલાલનું જ્ઞાન ખેંચાયેલું. અને એમણે પાછળથી મને પ્રેમથી બોલાવીને કહ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ કાંઈક છે એવો જ તમારો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. વિવાદની ખાતર જ તમારો આ અભિપ્રાય હશે એમ હું માનું છું.’

આ વસ્તુની ભાષ્યકર ઉપર ધણી અસર થયેલી લાગી. એમણે મને પાછળથી મળતાં કહ્યું કે તમે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરેખર કાંઈ નથી એમ માનો છો ? હું તો માનું છું કે અર્થાને વધુ વેગ આપવા માટે જ આ તમારો અભિપ્રાય તમે પ્રદર્શિત કર્યો હશે. ત્યારપછી એમણે પૂછ્યું : ‘ધનસ્વામ’ની કેઈ કૃતિ તમે જોઈ છે ?

એ વખતે નવાઈભરેલી રીતે ‘ધનસ્વામ’ની કાંઈ કૃતિ મેં જોયેલી નહિ. ધનસ્વામ એટલે કનેચાલાલ મુનશી એટલી પણ માહિતી ધણું કરીને ન હતી. મને પોતાને પણ નવાઈ લાગી હતી કે ભાષ્યકર જેની વાત કરે છે તે મુનશીની કાંઈ કૃતિ મારા જોવામાં કેમ આવી નહિ હોય ?

પછી ભાષ્યકરે મુનશીની કેટલી કૃતિઓના મને ખ્યાલ આપ્યો હતો. અને મને કહ્યું હતું કે આપણે સૌએ બેગા મળીને ગુજરાતી સાહિત્યની તરીખી ટાળવી જોઈએ. ભાષ્યકરનો એક કથો ગુજરાતી લેખકની એમની આવનારો શરસ રીતે રજૂ કરે છે.

‘દરેક ખંધુ, મિન્દગીની નાની બાબતોમાં ચોક્કસ થાય, રસિક થાય, વિલાના વ્યસનવાળો થાય, પોતાની આજ્ઞાસના ઉપર પોતાના પ્રમાણિકપણની છાપ પાડી, તેમના જીવન અને વૃત્તિના પરિવર્તનમાં નિમ્નિત બને, પોતાનું ધર-ધર નહિ તો એનો એક પૂણી. પોતાની બેઠક, અધ્યાસગૃહ, અતિથિને આરામ આપવા સન અને પ્રેરણાનું સ્થાન બનાવે. ઉંચી આવનારે ઉત્પન્ન કરી, ઉત્તેજને પોષના સદ્ગુણોનો સદા સહવાસ રાખે, અને પોતાના વિમારો સરળતાથી સમજાવી શકે એવો ગુજરાતી બાપમાં લેખક થાય.’

ભાષ્યકરને મન લેખક, લેખક તરીકે ધણી મહાન આત્મા હતો. એમનું જીવન આગે કરમાઈ ન હોત તો ખરેખર એમની કલમમાંથી કેટલીક અજમાઈ કૃતિઓ ગુજરાતને મળી હોત.

(કમલઃ)

મેઘ અને ગુલાબ

(વસંત)

તે મેઘ જે સડલ પુષ્પતણું બુઝે છે
દહો; ગુલાબ પણ સાંધ્ય સમે ફૂટે જે
કો રક્ત મેઘ થકી; મેઘ, ગુલાબ, છે એ.

હરીન્દ્રનાથ

અનુ : ચિવિરસુ

‘ઊર્મિ—નવરચના’ની નવી ચાલુ વાર્તા માનવીનાં હૈયાં—નર્મદાની કથા

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકરણ છઠું

વેધવ્ય

અમ બીજાં બે ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં. કેવું વેદનાલયમાં હતી એ વરસો! અમારા ઘરનું સંગીત બધું બચ્ચરે બની ગયું હતું. મારાં સાસુના અસતોષનો પાર ન હતો. અને તેમાં આરોગ્યપાશોથી વધારો કરવાનું ચુકતો નહિ. અને તે વખતે મારા પર ઉપકાર કરતાં હોય એવી રીતે! કહે છે કે, માથુસ બહુ મધુર પ્રાણી છે, પણ મારો તે દિવસોનો અનુભવ તો એથી ઉછરો જ હતો. મારાં સાસુનાં દેખતાં મારી અનેક પાડોશીઓ જાણે મારે માટે બહુ સચિન્ત હોય એમ અનેક ઉપાયો સૂચવવાનું ચુકતી નહિ. ‘હે’ અલી નર્મદા તો ફસાણું ખાધું કે?’ ને ‘હે’, તો પેલું યત તો હતું કયું જ નથી, એક વાર કરી નાખ ને!’ અને આવાં આવાં અનેક સૂચનો જાણે મારે માટે તે બધાને ખૂબ લાગી આવતું હોય તેમ મારા પર વરસાવી મૂકી, તે ફરેક સૂચને મારા સાસુના ધાને લાગ કરી આવતાં. આવા સંજોગોમાં એક દિવસ-તેમણે મને વાતવાતમાં કહ્યું.

‘તેં સંભળ્યું? રાજપીપળામાં મોટા જગ્યામાં બહુ સસ્તા ભાવે જમીન મળે એમ છે.’

‘એમ?’ મેં પૂછ્યું. ‘પણ તે આપણે શા બચતી!’

‘મને યાદ છે કે આપણે થોડીક ખરીદીએ.’

‘પછી અહીંનું શું!’

‘એનું તો યદ્ય રહેશે, એ તો બા પછુ જરા જરા ખાન રાખે તો રવજી બધું સંભાળવાની હોય!’ તે બોલ્યા.

‘પણ બાને ધરડે ઘડપણ આવી ઉપાધિ થી! છેલે દીકરે તેમને વળી ખેતી સંભાળવાની હોય!’ મેં કહ્યું.

‘હું જાણતો જ હતો કે તું ઝટ હા નહિ પાડે, પણ મેં તો મારા મન સાથે નક્કી કરી નાખ્યું છે કે રાજપીપળા જવું.’

તેમના ઓરડામાં જ સ્વરચતા અને-રિચરતા હતી તેથી હું અમકી, ઓકાએક જાણે મને કંઈ રહસ્ય સમજાઈ ગયું હોય તેમ હું બોલી.

‘મારે ખાતર આ બધું! આનું તે હોય કંઈ!’

‘ના. તારે ખાતર કશું જ નથી, કેવળ મારા મનની શાન્તિ ખાતર.’ તે બોલ્યા.

‘પછી એવાં તે ક્યાં આવે તૂરી પાયાં છે કે મનની શાન્તિ પ્રમાણ પડે!’

‘તું તો એમ જ કહેવાની. અને એ બધાં બધારે એક દિવસ તને કાંસીને માથે લટકાવશે ત્યારે પણ તું તો દોરકું એચનારને કહેશે, બે બે હાં બાઈ તમારા હાથ ન ઊઠાવ-મારી તમે ચિન્તા ન કરશો.’

હું અચ્ચટ હતી પડી, ‘મોહું’ કહે છે એ કાણ કહે કે મોહું’ છે! આનું આનું કહી તમે મને સાવ ફટકો જ મૂકી છે તો. જુવો, એવો તેવો આપણે કંઈ વિચાર નથી કરવો, હું તો મારે અહીં જ સારી. બાને મૂકીને હું કયાં જનાર નથી.’

‘હા, ધાણીના બળદને ઘૂંસરી પિના ઓડવું જ લાગે ને! પણ એ, આજ હું હવે નથી સંભાળવાનો, મારાથી આ બધું નથી સહેવાતું, કમલે ને પમલે મારો ને મારો જ વાંક નીકળ્યા કરે એ મારાથી કેમ વેડાઈ તને સંતાન ન થાય એમાં મારો કંઈ જ વાંક ન હોય?’

‘પણ મોણ કાઢે છે તમારો વાંક? બા તો બિચારા હવે બોલતાં પણ નથી, ને દુનિયાને મેટિ કાણ તાળાં વાસવા બધા!’

‘સો વાતની એક વાન-બોલ, તારી હા છે કે ના! હા હશે તો હસતાં હસતાં જઈશું, ના હશે તો ચહેલે મોટે જઈશું-પણ જવાનું છે એ વાત નક્કી.’

મારા અંતરમાં એ વખતે કેવી આંધી ઉછળી રહી હતી એ કેવી રીતે વર્ણવું? કેવળ એએને બાવા પતિનું સદ્ભાગ્ય જગતમાં મળતું હશે? આપી ઊંડી સમજ, સાચી સહૃદયતા એ જ આ જીવનનો પરમ લક્ષણો નથી? એ કહ્યું.

‘તમારી વાતની કદી હું ના પાકું છું? આજ હું તમને પણ પકું છું. આ વાત પડતી મૂકો.’

‘ના.’

‘તો મારું એક માનશે.’

‘યું?’

‘પંદર દિવસ થોભી જાવ.’

‘કેમ ને?’

હું કંઈ ઉત્તર ન આપી શકી. લગભગ મારું મુખ હાલચોળ બની ગયું, મારી પાંપણે મુગ્ધતાથી હળી મઈ. જાણે કોઈ નવો જ પ્રકાશ મન પર અમકારો કરી જતો હોય તેમ તેમની આંખ અમગી. અતિ ઉમંગભરે તેમણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

‘સાચે જ? ખરું છે એ? ભારે ઉત્સુકતાથી તે બોલ્યા, જવાબમાં તેમનો હચેળીમાં મારો પગને વધુ રિન્ગતથી સંકોચાયો. પ્રેમના ધોડાપૂરમાં તેમણે મને ઢૂંધાડી દીધી—અને...અને ‘રાજપીપળા જવાની’ વાત ફરી પાછી અમારી વચ્ચે કદી પણ ન થઈ—હારણ કે યોડા જ દિવસમાં મારી ખાતી ચર્ચ મઈ હું હું સગવળો બની હતી. કેવલ હતા એ મુખદ દિવસો.

મહિના ઉપર ધણી દિવસ ચડી જતાં એક દિવસ મારી સાસુએ પૂછ્યું, ‘કેમ બહી, કંઈ છે કે ચું?’

શરમની મારી હું કંઈ પણ બોલી ન શકી. પણ મારા મુખના ભાવ પરથી તે સમજી ગયાં એટલે અવાજમાં ઉમંગકો અને મુદ્દતાં દર્શાવતાં તે બોલ્યા, ‘સંભાળીને રહેજે. બહુ છોકરવાદ ના બનતી.’

અને પછી તે આની ચોક્કી ચર્ચ થઈ ગઈ. મારા આહાર વિહારની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી તે રાખવા મંડ્યાં. મારો પાયો બોલ ઝીલી લેવા

તે જાણે સતત તત્પર જ હોય એમ હું બોલું તે પહેલાં માત્ર મારા હોંના અણસારાથી વાત કળી જઈ પાણીની જગ્યાએ દૂધ ઢાળી કરતાં. તેમની અગાઉની કઠોરતા હું બૂલી ગઈ. અને તેમનો આ નવો બ્યવહાર જોતાં—તેમના અગાઉના વર્તનને એ કઠોર સેખરું હતું એ નથી અન્યાય જ હતો એવો મને પશ્ચાત્તાપ પણ થવા લાગ્યો.

આજ આ બધું મને જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે એ કોઈ વિરલ સ્વપ્ન આવીને તરતજ ઉડી ગયું હોય એમ લાગે છે. હા, જીવનનો ક્રમ કેવો અમગ છે! જ્યારે તમે સુખનાં સ્વર્ગમાં હો ત્યારે તમારા દુઃખની બહો પણ તમારા પગ નીચે જ તમાર મતી હોય છે. આપણે એ નથી જોઈ શકતાં. એ સાડું છે કે નરમું એનો ઉવટનો નિષ્કંધ તો કાણ કરી શકે? —પણ એ તો મારા એ સોભામના દિવસો પરમ ઉત્સાહમાં વીતાવ્યા, અને જ્યારે તે અદબ હાથે મારું એ સ્વર્ગ છીનવી લીધું ત્યારે હું સાવ ભાગીને દગલો થઈ પડી.

મને હજો મહિનો જતા હતો. હજુ તો થોડો બધા કામમાંથી પૂરા પરવાથી પણ ન હતા. આજ જરા ઠંડી વિશેષ હતી એટલે બારણાં બંધ કરી અમે સગીએ તાપતાં બેઠાં હતાં. મારાં મસિયાર્જ નેહાણી આજ સવારે જ અમારા આનંદમાં વધારો કરવા આવ્યાં હતાં, અને મારા મસિયાઈ નેક બીજે દિવસે સવારે આવવાના હતા. આજો દિવસ નેહાણીએ મને એકે રીતે કુલાની કુલાવી, ને રાત્રે જ્યારે અમે સગડીએ તાપતાં હતાં ત્યારે પણ બાની હાજરીને જાણે જળી બઈ અમારા બનેની તે મીઠી મનક કરી રહ્યાં હતાં. ‘તેવું બધું બધું બધું’ હતું.

અને ત્યાં એકાએક બંદુકના બાર ચતા અમે સાંભળ્યા. કાંડોભડ બીડાઈ જતાં બારણાંના અવાજ અમે સાંભળ્યા. હારમી ઘોસો અમારે કાને અથડાઈ. ભંચી જાણે મારા બધાં માત્રે અક્કે થઈ ગયાં, અને હું કંઈ પણ વિચારી શકું તે પહેલાં તે તે ઉઘા. મારા સાસુએ તેમને વાળવાણી પ્રયત્ન કર્યો. નેહા

તો કોઇ કોઈ વાર જ આવતાં એટલે તેમનું કહું
તો તે કહે જ. પણ 'ના. નાનાભાઈ, તમે ના જ્યો.'
એ શબ્દો તેમના હોવા સુધી પહોંચી જ ન શક્યા.
હાથમાં ધારિયું લઈ તે ઘર બહાર નીકળ્યા. ગમરા-
ચેલી કું એટલે આવી જોઉં છું તો એક એક
ઘરનાં ખારણાં બંધ! ફળિયામાં કોઇએ ન મળે!
માન તે જ એટલા બંદુકના ખારની દિશામાં દોડ્યે
જતા હતા. મને થયું હતું પણ તેમની પાછળ દોડું.
તેમને કંઈક થયું તો મારાથી કેમ છૂટી ચકાશે!
પણ મારી દિગ્મત ન ચાલી. મારા ઉદરમાં ફરકતા
જીવે જીવે કે મને તોફારી રાખી કુસર્જનોથી મારું
હૈયું ભરાઈ ગયું.

થોડાં વખત સુધી બંદુકના ઉપરા ઉપરી ખાર
મત્તા રહ્યા, પછી બધું શાંત થઈ ગયું. ધડકતે હૈયે
તેમના આવવાની કું ચાલ જોવા માંડી, પણ તેમના
આવવાનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાયાં નહિ, ધરમાં અમે બધાં
ભેરાંઓ જ હતાં, ડોને કહું કે જલ્દી તપાસ કરે!
ધીમે ધીમે સોડોનાં ખારણાં ઊઘડવા લાગ્યાં. બધાં
પૂછવા લાગ્યાં કે શું થયું હતું! પણ જનાવતી
જગ્યાએ જવાની કોઇની દિગ્મત ન ચાલે, આંધો
મારો સાસુ એટલે આવ્યાં. તે તપાસ કરવા જવા
તૈયાર થયાં, એટલે અમારી સામે રહેતા ગમનન
પંડપાને શરમ આવી. તે બોલ્યા, "માઈ, અમે હજી
જીવતા એકા છીએ, શાને જરૂં પડે તપાસે?" અને
એ કાંઈ લઈ તપાસ કરવા નીકળ્યા.

અને પછી! પા કલાક બાદ ભારે અને સૌને
અમારા ઘર તરફ આવતા મેં ફાનસના તેજ જોવા
ત્યારે! ના, એ વાત હતી કઈ રીતે વર્ણવી શકું!
આજ પણ એ બાદ આવતાં મારું હૈયું ચીરાઈ
જાય છે. કસગચંદા શેડને ત્યાં ધાડપાડુઓ આવ્યા
હતા. કસગચંદા છોકરાને તેમણે મારી નાખ્યો; અને
સાથે મારો સૌભાગ્યવીર પણ છુટાઈ ગયો, હા!
ડોને એ કારમી આફત મારે માથે ઊતરી હતી!

પણ ના, એ વીર મૃત્યુ ઉપર આંસુ નહિ મારું,
સાચા મદને છાને એવી નીકરતાથી તે મૃત્યુને

બેટ્યા. એકલે હાથે તે ધાડપાડુઓ સામે ઝડપ્યા.
મરતાં મરતાં એને તો એમણે સખત ધાવત કપાં.
પણ બંદુક આમળ માથેસ ડેટલુંક નેર કરી શકે!
તેમની બહાદુરી જોઇ ધાડપાડુઓના સરદારે તેમને
પગમાં ગોળી મારવાનો દુકમ આપ્યો, પણ પગમાં
ગોળી ખાધા છતાં ય તે અડગ રહ્યા અને ધાડપા-
ડુઓ સામે ઝડપવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. આંધો અક-
ળાઇને એક જહારવટીઓએ તેમની છાતી વીંધી
નાખી. ધાડપાડુઓના સરદાર એ જોતાં ત્રાટક્યો,
'અરે કમળખત! એક મદલું તે' ખૂન કયું!'
શરમ ન આતી છાતી પર ગોળી સફાવનાં! પણ
હવે શું થઈ શકે એમ હતું! તેઓ તે વૃંટીને
પોતાને રસ્તે પડ્યા.

એ તો ધન્ય બની ગયા. હા, તેમને મુખી કર-
વાની જે અનેક યોજનાઓ હતી તે બધી મારા
મનમાં જ રહી ગઈ. વધુ નહિ, માત્ર પોતાના બાળ-
કનું જો જોવા એ પાંચા હોલ તો ય તેમને કેટલો
બધો આનંદ થાત! પણ મારા નસીબમાં તેમને
સુખી કરવાનું જાણે વિધાતાએ સમજ્યું જ ન હતું.
હા, વિધિની કઠોરતા!

હું ખૂન રહી-અમે બધાં જ રહ્યાં, અને એક સાથે
મેાતને મેડીને અમે અમારા દુઃખમાંથી મુક્ત થતાં
ખૂન જ રાજ થાત. પણ મારે માટે તે દરવાજો તો
તે બંધ જ કરતા ગયા હતા. જે મહામુલ્ય જનાવ-
દારી મને તે સોંપતા ગયા હતા તે બૂલી તેમની
પાછળ દુ' કેવી રીતે દોહો શકું? એ નવા આવનાર
જીવે તેમની અને મારો વચ્ચે જાણે એક દિવાલ
ખસી દોધી. જીંદગીની રમતમાં મને હાથતાળી આપો-
ને છટકી ગયા. અમે ઓઓ અમારો વેદનાનો બોજ
વણ એક બીજની ઝોલ થવા મથતી, કાગિર્લા
ખડિયેશની જેમ, એ સૂતા ખાવા ધાતા ધરમાં
અમારા દિવસો મજુવા મંડી. મારું સાસુ ખૂન
સમજી ને દિગ્મતવાળાં હોવા છતાં સાવ ભોળી
ગયાં, પણ મારો આમળ તો તે જાણે દિગ્મતનાં જ
પ્રતીક હોય એમ વળવા મથતાં. મને કૂસો કૂસો

રહી સાંભળી એક દિવસ તે બોલ્યા, “દોકરી આપ ક્યાં સુધી રહ્યા કરશે?” મારાથી ન રહેવાયું. તેમને મળે હું બાછી પડી. “ઓ બા, મારાથી આ નથી વેકાદું.” બોલતી હું બેભાન થઈ ગઈ. તેમના મૃત્યુ વખતે હું બેભાન ન થઈ તે બાળે સાસુની અપાર સહાનુભૂતિના આધાર હેઠળ મૂર્ચ્વણ થઈ ગઈ. એ પછી પંદરેક દિવસ હું માદી રહી. માદગીમાં જમે તેમ બંધવા મંડી. પણ તે બંધામાં તેમની જ વાત આવતી. તેમની બહાદુરી, તેમની સમ્યક્, તેમને પ્રેમ-એ સૌની મારી માદગીમાં હું ગુણગાથા ગાવા મંડી, અને તેમના બાળકને માટે એ મહામુશ્વ વારસો તે મુખી મવા છે એની જગ્યાએ એ આવશે તેને વાત કદીય-એવું બધી લાજ શરમને જાણે બાજુએ મુકી હું લવવા મંડી. મારાં સાસુ ધડકને હૃદયે મારી માદગીમાં મારી સેવા કરી રહ્યાં, જે જીવને હું મારાં અંગેઅંગનાં સત્વથી પોષી રહી હતી તેના ઉપર તેમની બધી આરાધના હવે તેમણે રિયર કરી હતી, અને તેથી મારે માટે તે દિવસરાત સચિન્ત રહેવા મંડ્યાં. મારાં જોશાણી પણ મારી સારી સરખી કાળજી રાખવા મંડ્યાં. પણ એક ઉવટના દિવસ સુધી મારી તબિયત સારી ન થઈ તે ન જ થઈ. આવી માદગી, આવી ચિન્તા, આવી નિરાશા, આવો કઠોર આધાર- એની અસર હેઠળ જન્મનાર બાળકમાં શું હોર રહેવા પામશે એની પણ મને લીધે લાગવો માંડી; અને બીજા કંઈ જ ખાતર નહિ તો તેને ખાતર પણ મારે માનાંસક અને શારીરિક રોતે આરોગ્યમય રહેવું નેહિએ એવી માન્યતા સેવી હું તે માટે પ્રયત્ન કરવા મંડી, પણ બધું બચ્યું.

પ્રકરણ સોતમું

માટલવ

સુવાણ કેમ થઈ તેમને બાળે પણ માદ નથી આવતું. મારું શરીર ઉવટના દિવસમાં નો ખૂબ નજળું પડી ગયું હતું. જે કાંઈ મને જોતું તે કહેતું,

“લોહીનું” પાણી થઈ ગયું છે.” અને અપરખર એ સાચું હતું, પ્રસૂતિની વેદના મારાથી કેમ વેદી થકાજે તેની મને બારે ચિન્તા રહ્યા જ કરતી, અને જેમ જેમ એ દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ હું મજબૂત લાગી. પ્રસૂતિની પીઠા શરૂ થતાં હું લાંબો વખત ટકી ન શકી. મારી બધી શક્તિ હું ગુમાવી બેઠી હતી. જો હું થોડું ધણું પણ જોર ન લાખવી શકું તો મારો અને મારી સાથે આવનાર બાળકનો મથે જ છૂટકો છે એ હું જાણતી હતી. જોઈએ બધાં મારા ખાટલા આસપાસ બેસાં થઈ ગયાં. તેમાં એક કાચણ પણ હતી. બધાં મને દિશવ આપી રહ્યાં હતાં, હું પસીને રંગરંગ થઈ ગઈ, પણ પ્રયત્નોનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. હું સાવ યાદો ગઈ. જાણે મારી બધી શક્તિ મારા અંતમાંથી ઝોસરી ગઈ. વેદનાથી અને ધાકથી હું બેભાન બની ગઈ. દરમિયાન પાસેના મામમાં એક કાકટર હતા તેને બોલાવવા બાળે બાજુસ મોકલ્યો. કાકટરને આવનાં તથા કલાક નીકળી ગયા. દરમિયાન હું જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી રહી. કાકટરે હાથિયારથી મારા મારા નરહરિનો જન્મ કરાવ્યો. મોતના મોમાં જઈ હું પાછી આવી.

જ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મારાં સાસુને ચિન્તા બરેસે ચહેરે મારા તરફ તાકી રહેલાં મેં જોયાં, મારી આંખ બિધાતી જોતાં તેમનું મોં કહેજ મલક્યું “કેમ છે દોકરી?” તેમણે વહાલથી પૂછ્યું, “સાડું” બા” બોલી બહુ આશ્ચર્યપૂર્વક તેમના તરફ મેં જોયું. કારણ કે જે જ્યારે દિવસો સુધી મારા શરીરમાં હું મમતાપૂર્વક ધારી રહી હતી તેનાથી હું મુક્ત થઈ છું” એ વાત મને જ્ઞાન આવતાં તરત જ હું જોઈ શકી, અને તેથી તેનું શું થયું એ જાણવા હું ખૂબ બધીરી હતી. એટલે મારા અંતમાંથી “સાડું છે.” શબ્દો નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તે બોલ્યા “મજાસો મ સારો છે.” બજલો મ સારો છે” હા, કેવા અમૂલ્ય મોકા શબ્દો! મેં આંખ મીંચી દીધી. હું મનમાં અજુકણી બજલો મ સારો છે” હા, મારો બજલો- ના, તેમનો બજલો. તેમનું મુખ મારી આંખ સામે

આવી ઊભું રહ્યું. ફરીથી હું જાણે યેનમાં પડી ગઈ. મારાં જ્ઞાનતંત્રણો મૂળ નબળાં પડી ગયાં હતાં—પણ મારે હવે વધુ આધાર લેવા ન હતા. મારા જબજાને મારે જોવો હતો—પણ તે પહેલાં એક ક્ષણમાં તેની છબી મારા મન આગળ ચીતરી દીધી. આ કંઈ પહેલી વખત હતું એવું કંઈ હતી હતી એમ તો નહોતું જ—તેની છબી તો મેં અનેકવાર મારા મન સમક્ષ ચીતરી હતી. એટલે મને તેના મુખની કદપના કરતાં જરાય વાર ન લાગી. તેમની જ આખ, તેમનું જ મોં, તેમની છાતી એ બધું હું મારા જબજામાં આપી રહી. મારી કદપના—સૃષ્ટિમાં તે જબજાની હતી ગયા અને જાણે કે મારી જાદમાં આવી ગયા, અને સાચે જ ત્યાં તો મારાં સામુએ જબજાને મારી સોડમાં મૂકી જ દીધો હતો. મારી જબજા હતી તેને જોઈ રહી, તેનું માથું! કેવું મોટું ને એડોળ! ચામડી કેવી કરચલી પડતી! આ મારો જબજા! હા, હા, એ જ. મને તેની જાણી વિરુપતા હુબહુ લાગી. મારી છાતી સરસો તેને મેં લઈ લીધો. મારાં નબળાં રતનમાં ય મેં ધાવણની ગરૂટતા અનુભવા. જાણે માના ગ્રેમથી, માના દુઃખથી જુગ જુમથી વંચિત રહી હોય એમ જાણ્યો. મને વળગી ગયો. મારો તીવ્ર વેદનામાં આ મારે મારે જેવી તેવી સુખની ગલક ન હતી! અને પાતીત્ય કરતાં ય માતૃત્વ એ વધુ જવાબદારીઓ વધુ અધરું, વધુ ઉદાત્ત અને તેથી જ કદાચ વધુ મીઠું પદ છે એમ મેં અનુભવ્યું. વૈધવ્યથી લાંબી મચેલી હતું જીવવાની ઈર્ષ્યાવાળી હતી.

મારો જબજા મારી નજરે તો મુન્દર જ હતો, પણ મારાં સાસુ સિવાય કોઈ તેના રૂપનાં વખાણ કરતું નહિ; બહુ તે બધાં તેને દસતાં તે હું જાણી શકતી, અને મને દુઃખ પણ થતું. તેનું માથું એટલું તો મોટું હતું કે તેને ખેસતાં શીખતાં પણ લખી વખત લાગ્યો—અને એ માયાને કારણે જ મારો પ્રસૂતિની વેદના પણ હું વેડી શકી ન હતી. મોટું માથું, અને ચીમળાએલું દોરડી જેવું શરીર ને કાંધેલું પેટ! કષ્ટજન્ય, વરાય વણેરે તો જાણે તેનાં સાથી જ ન હોય! બાગે જ એવો કોઈ દિવસ જતો

જ્યારે કોઈ ને કોઈ ખીડા તેને નડી ન હોય. પણ મારાં સાસુ ખૂબ કાળજીપૂર્વક દવા દારૂ કરવા લાગ્યાં. રાતના ઉત્તરારા પણ મોટે ભાગે એ કરતાં, એમની આંખી કાળજી ન હોય તો હું કે મારો જબજા પૂરા બે માસ પણ જોવા ન પામત.

છંદગીથી હારી બેઠેલી અમ બે જણીનું જબજા જાણે જીવનન્દ્ર થઈ ગયો. અનેક ખાતો વઠાવીને તે મોટા થતા લાગ્યો. તે કેમ ચાલતાં શીખ્યો, કેમ ખોલતાં શીખ્યો વણેરે વાતો કહેતાં હું કહી નહીં શકું. પણ એ વિગતોમાં ઉતરવાને લોભ જતો કઈ, તે છ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને ઉપરીત મારણ કરાવી અમે બાળવા મૂક્યો. અમે બન્ને વિધવાઓ ખૂબ કાળજીપૂર્વક, આશામરી તેને શિક્ષકને સોંપી આવી. બાળકને અમે પતાસાં પણ વહેંચ્યાં. પણ તેને શાળામાં મુકી આવ્યા બાદ આખો દિવસ મેં અપાર ચિન્તામાં ગળ્યો. એને વર્ષમાં શિક્ષક જ્યારે લઈ ગયા ત્યારે ઊકારાઓ જે રીતે એને જોઈને દરખાં હતાં તે જેમ જેમ મને યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ હું ખૂબ અકળાવા લાગી. તેનું માથું મોટું હતું. અને કંઈક બેડોળ લાગતું હતું તેમાં તેનો શું વાંક વાંક? પણ એ રીતે તો તેની મા વિચાર કરે, દુનિયાને એમ વિચાર કરવાની શી પડી હતી? હું આવી ચિન્તામાં હતી ત્યાં રહતા નરહરિને લઈને મહેતાજીને આવતા મેં જોયા. 'મારે ઘેર જવું છે ને ઘેર જ જવું છે' એવો જીદ લઈને એ બેઠો હતો એટલે પોતે નિરુપાયે તેને ઘેર લઈ આવ્યા હતા એવું મેં મહેતાજી પાસે સાંભળ્યું. હું કંઈ ન બોલી. મેં નરહરિને પટાવી પટાવીને વાત કહાવી. ઊકારાઓ તેને દસતાં હતાં, કોઈએ તેનો કાન પકડ્યો તો કોઈએ તેના કોટ પાછળ પૂંઠો લટકાવી એવી બધી ફરિયાદો તેણે રડતા રડતા કહી. મેં તેને ખૂબ વહાલ કરી માંડ માંડ હાનો રાખ્યો. એ પછી નિશાળનું નામ આવે એટલે તે મમપછાડા કરવા મંડ્યો. હું અકળાવા લાગી તે ન લાગે એ કેમ ચાલે? પણ મારાં સાસુ આઠ ફરી વળવા મંડ્યાં. 'કયાં એવો મોટો થઈ ગયો છે? બે ચંદ્રના પછી જરો તો તેમાં શું બમડી જવાનું

છે ?' આની તેઓ દલીલ કરવા મર્યાદા. હું નિરુપાય બની મર્યાદા હવે તે કંઈ સાવ નાનો ન હતો જો તેની ઉમરનાં બાળકો સાથે તે ન હોય તો તેનાથી નાનાં બાળકો સાથે તો તેને ધણું વૃધાવે વસ્તુનાં લાગણી એ વાત હું સ્પષ્ટતાથી જોઈ ચકતી તે સ્પષ્ટતાથી મારા સાસુ જોતાં ન હતાં. એટલે મારી કોઈપણ દલીલ તેમની આગળ ન ચાલે, અને નરહરિ નિઃશબ્દમાં ન જ ગયા. આમ બે વર્ષ નીકળી ગયાં. પણ એ વર્ષ કેવળ નકામાં ન હતાં, મારામાં શિક્ષકની ચકિત ન હતી, પણ તેમ હું નિરક્ષર પણ ન હતી. વાતવાતમાં હું તેને અનેક વસ્તુ શીખવવા મંડી. નાનપણથી જ તેનું કુતૂહલ બહુ બારે હતું, અને મને તે અનેક સલાહો પૂછી અકળાવી ચૂકતો, એટલે તે જમ જમ મોટો મોટો ગયો તેમ તેમ મારે પણ મારો જ્ઞાનજાલ વિકસાવવો પડ્યો. ૫૦થીઓનો તેને બહુ શોખ હતો. તેમનાં નામો જાણવા, તેમનાં જેવા અવાજો કરવા વગેરેમાં તેને ઘણી મજા પડતી. એવેરે પણ મારી સાથે તે આવતો. વનસ્પતિ જગતની પણ તેણે ઠીક ઠીક માહિતી ભેગી કરી હતી. વળી તેને વાતો સંભળવાનો પણ બહુ શોખ હતો-અને તેમાંથી ખાસ કરીને લાવવાઓની અને બહારવટીઓની, બીમ, અજુ'ન, અભિમન્યુ વગેરે વોરોની કથા તેને ખુબ ગમતી, દર ચોમાસે અમારે ત્યાં મહાભારતની કથા મંડાતી તે બહુ રસપૂર્વક તે સંભળતો. અને મારી આમળ પોતે પણ અજુ'નના જેવા બાણાવલી બનવાની મહત્વાકાંક્ષા અનેકવાર દર્શાવતો. તેણે અમારા એક નોકર પાસેથી તીરકામઠાં પણ મેળવ્યાં, અને આ નાગાજી ગાય, ને આ બરુડાજી ને અમાજી ને એવી એવી કલ્પનાઓ કરી તે નિશાન તાકવા મંડ્યો. સુગમ બની તેની રમત હું જોઈ રહેતી; તેની એકાગ્રતા અદ્ભુત હતી જ્યારે તે નિશાન તાકતો ત્યારે તેનો સમગ્ર પ્રાણ તે નિશાને ઉપર કેન્દ્રિત મઠ જતો. બાજુ જગતને તે તફાન જુલો જતો. તેની નેમ અચુક સફળ નીવડતી.

પણ આ બધું તે એકલો એકલો કરતો. હું જોઈ ચકતી હતી કે તેણે તેનું પોતાનું જુદું જગત સર્જ્યું

હતું. તેમાં ને એકલો રહેતો અને રાચતો. તે જગતમાં કદાચ તેણે તેના સાથીઓ નહીં પણ ક્યાં હોય, એવું મને અનેકવાર લાગતું, કારણ કે કેટલીકવાર તેને હું ખૂબ ઉત્સાહમાં જોતી. તે વખતે તે ઉત્સાહનું કાષ્ઠ દેખીતું કારણ મને મળતું નહિ એટલે યુક્તિપ્રયુક્તિથી હું તેનો તો બેદ પામવાં મથતી, એ વખતે હું જોઈ ચકતી કે તેણે સર્જેલા, બીમ, અજુ'ન, અભિમન્યુ વગેરે વોરો સાથે તેણે મૈત્રી કેળવી હતી એ હતી અમારા ખેતર પાસે આવેલા એક ધેણુર વડે એક વિદ્યાળ આળો, અને એક મકરનો લીમડો ! એ વાત અલ્પજીવ તેણે લાંબા વખત સુધી કાપને કરી ન હતી. પણ તેને મન, તે સાચા બીમ, અજુ'ન ને અભિમન્યુ હતા !

મારે અમારી ખેતીની દેખરેખ રાખવા મોટો ભાગ ખેતરામાં જવું પડતું એટલે તે પણ મારી સાથે આવતો ત્યાં કલાકો સુધી અમારા કાસના કિચુક કિચુક અવાજને તે કુતૂહલપૂર્વક સંભળતો, અને એ વચની વડવાઈઓ ઉપર એટલો ખાતો, ત્યારે બંને ઘણીવાર તેની સંધે તે વાત કરતો હોય એવો મને ભાસ થતો-અને એ જોતાં મને કાસમાં પડતો. પણ થોડા જ વખતમાં થ થાણગળા મજૂરોનાં છોકરાઓને આવતા જોતાં અને તેમની સાથે વાતે ચડેલાં તેને જોતાં મને નિરાંત થતી. તે છોકરાઓ સાથે તેને રમવું રમતું, અને તે પણ તેની સાથે ખૂબ હળી ગયાં હતાં, અને તેમને પણ બીમ અજુ'નની વાતો તેણે સંભળાવો હતી. મને આથી અનેકવાર ચિન્તા થતી. બીમ અજુ'નની વાતોના સંસ્કાર તેણે છોકરાઓ ઉપર પાડી શકે તેના કરતાં તેમના સંસ્કાર એના પર પડવાનો મને ઘણો સંભવ લાગતો. તે છોકરાં આમ તો મંદાં જ રહેવા દેવાયાં હતાં, તેમની બાપા પણ અશુદ્ધ અને ગ્રામ્ય, વાત પણ સામાન્ય, અને રમત પણ આપણને સામાન્ય રીતે જગલો લાગે એવી. એનો એક પ્રસંગ મને હંજુ પણ યાદ આવે છે-અને મને એ યાદ એથી રહ્યો છે કે એ થટનાજી મારા નરહરિની બાજતનાં પહેલપહેલો મારી આંખ ઉપાવી. મજૂરોનાં છોકરાંઓએ ચકલી પકડવાને માટે

મીઠી તૈયાર કરી હતી. ચક્રી પકડવાની વાતથી નરહરિ ખૂબ હિત્સાહમાં આવ્યો હતો. મારુ' એ રમતમાં ખ્યાન ન હતું, કાન્યુ કે અમાગ પટોશીનાં ઢોરિએ નાતે અમારા ખેતરમાં પાર વિનાનું તુકસાન કર્યું હતું, અને એ નજરોતજર જોતાં હું અકર્ષાઈ બેઠી હતી. એ બધો રાય મારા નોકરો ઉપર ઠાલવી રહી હતી, તે વખતે છોકરાઓ ચક્રી પકડવાની રમતમાં પડ્યાં હતાં. એ ટોળામાં નરહરિ કરતાં બે ત્રણ મોટા છોકરા હતા, એ પાસેના ઐયરમાં ઢોર ચરાવતા અને નરહરિ સાથે રમવા આવતા. ચક્રી પકડવાનું તેમણે સચાડ્યું હતું, એ બધાં ચક્રી પકડવાનો પેચ રમી રહ્યાં હતાં તેની મને કશી ખબર પડી શકી નહતી, પણ થોડા વખતમાં મેં કીકીઆરીએ સાંભળી અને મારુ' ખ્યાન તે બાજુ ચલુ. મીઠી ઉપર કુસાઇ ચપેલી એક ચક્રીને તરફથી મેં જોઈ. છોકરાઓ તેના તરફ ધસી રહ્યાં હતાં. પેલા ગેવાળીઆઓમાંથી એક સૌથી આગળ હતો. નરહરિ તેની પાછળ હતો. તે ખૂબ પામતો હતો 'અરે, ગિચારી મરી જશે' અને ખીજાં છોકરાં ખડખડાટ હસતાં હતાં. પેલા ગેવાળીઆએ મીઠી સાથે ચક્રીને ઉપાડી લીધી એટલે નરહરિ બોલ્યો.

“ને ખીચારી કેવી ગણરાય છે, છોડી દેએને!”

“કે અં! એને હું છોડવાનો જ છું” તેનાં છોકરાએ જવાબ આપ્યો. “હજુ તો ખીજા ચાર પાંચ પકડી પછી તેને સેકી ખાઈશું”

નરહરિને પાર વિનાનો આધાત લાગ્યો. તેને અજેઅંજમા ધૂણા મગી લીધી.

“શું?” તે કચ્છીથી બોલ્યો, “શું કહ્યું તે?” તેનો ચુસ્તો માતો ન હતો તેને શબ્દો જડતા ન હતા.

“હા, હા. સેકી ખાતો છે. આજ કંઈ પહેલી વખતે નથી પડ્યો, સમજ્યોને?”

“છોડો દે છે કે નહિ?”

“ના.”

“નહિ છોડે?” બોલતા- નરહરિ તેની ઉપર ધસી ગયો. અને તેનામાં જેટલું જોર હતું એટલા જોરથી પેલા છોકરાનો દાણ તેણે પકડ્યો, અને અમળાગ્યો. પેલાથી અમળાગતાં મીસ પકાઈ ગઈ, અને મીઠી તેના દાણમાંથી મરી પડી, ને એ ધમાલમાં મીઠી પરથી છૂટી ધર્ષ ચક્રી બિડો મઠ.

પેલાં છોકરાંઓ ધુત્કુત્કાં ચઢ ગયા. અને ચક્રી કે સાફ ચક્રી કે હું બહુ દૂર ન હતો, નહિ તો એ છોકરાંઓએ કદાચ નરહરિને માર્યો પણ હોત, એટલો બધો તેમના મોં ઉપર કચવાટ હતો. જાણે કોઈ આપત્તિમાંથી તે બિચારો ગયો હોય અને એ વાતની ખીજ પાસે પ્રતીતિ જોઈતી હોય તેમ જ નોકર ઉપર હું મીઠાતી હતી તેને સંબોધી મેં કહ્યું,

“જેમું ને? પેલા ગેવાળાઆ જેને ને મારે કંઈ સંબંધ નથી તેમને પણ મારો શરમ આવી, પણ છે તમને કંઈ લાજ શરમ?”

“શાની શરમ આવી કાઢી?” નોકરે પૂછ્યું. તેની ચક્રી નરહરિએ ઉડાડી મૂકી, ને મને જોઈને તેમણે નરહરિને માર્યો નહિ.

તે ખડખડાટ કર્યો. “કાકી, નરહરિને તમે ઝાળખતાં નથી! નરહરિને મારે એવો આમાં એક પણ નથી.”

“એ બાજુએનો દીકરો તેથી?” મેં જાણે તેના વાક્યને પૂરું કરવાના ઈરાદાથી કહ્યું.

“ના, ના, નરહરિનો માર જીરવે એવો એમાં એક પણ નથી.” તે બોલ્યો.

હું તો આશી જ ખની ચઈ. ધડી પહેલાં તો એની સાથે હું લાગી હતી તે જલ્દી મઠ. મેં કહ્યું.

“જા, જા, તું કોને ખતાવે છે? ક્યાં નરહરિ ને ક્યાં એ છોકરો?”

“જોશું છે તમારે? કહી તેણે પેલાં છોકરાઓને ખૂમ પાડી. “એ આમ આવ્યો કંઈ આપું.” છોકરાં હોમતાં આવ્યાં. “શું છે? શું છે?” એમ તે પૂછવા લાગ્યા.

“જુઓ, જે આ લાકડીને કુંટણ ઉપર લાગા
લાંબી આપે તેને કાકી એમની રહેરી બોરડી ઉપરથી
ટોપી ભરીને બોર પાડવા દેશે.”

“હું લાંબી આપુ,” બોલતો પેલા મોટા હાકરો
આવ્યો. તેણે ઘણી માથાફાફ કરી પણ લાકડી વળા
ચકી નહિ. ખીજા હાકરોઓએ પણ માથાફાફ કરી.
પણ બધાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં. હું સમજી ચકી નહિ કે
એમ કરી રવજી શું કહેવા ઇચ્છતો હતો, પણ મને
લાંબો વખત સશયમાં રહેવા નહિ દેતાં તેણે
નરહરિને કહ્યું, “નરુભાઈ, લંગાશે કે તારાથી ?”

નરહરિએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો; પણ તેણે
લાકડી હાથમાં લીધી ને ધડીભર નેના તરફ જોઈ
રહ્યો મારી છાતી ધક્કા ભડી. જાણે કાઈ જુદા જ
નરહરિને હું જોઈ રહી હતી. એ લાકડી તેનાથી કેવી
રીતે લંગાશે ? પણ હું ખીજો વિચાર કરી ચકુ તે
પહેલાં તો કઠાક ચતો અવાજ આવ્યો, અને
લાકડીના એ કંકડા કરી, રવજી તરફ તેણે ફેંકી
દીધા, અને જાણે કંઈ ખન્યુ ન હોય તેમ ‘માસો,
આવવું છે કાંધને જીમસેન પાસે ?’ બોલી પેલા વડ
તરફ તે જવા મંડ્યો માત્ર હલ્ય તો અનેક પ્રકારના
ભાવોથી ભરાઈ આવ્યું હતું, છતાં મેં અને તેટલો
સંયમ જાળવી રહ્યું, ‘રવજી, આ લોકોને તેં બોરનું
કહ્યું છે તો હો એ બધાં આજે બોર ખાતાં,
જવા દે સૌને.’

‘બધાંને ?’ નવાઈ પામતો રવજી જોઈ રહ્યો

‘હા, હા, બધાંને’

‘બધાં ખંબેરી પાડશે.’ તેણે જાણે ચીમતાં કહ્યું.

‘હો ખંબેરી પાડતા,’

‘ના, ના. કાકી અને પાકાં જ લઈશું.’ પેલાં
હાકરોઓમાંથી એક હાકરી બોલી.

‘સાડુ, સાડુ ! તમને મને તે લેજો, ને નરહરિ
તું પણ જશે ને ?’ નરહરિને પાઠો બોલાવતાં
મેં પૂછ્યું.

‘હાસ્તો.’

અને બધાં કીકીઆરી કરતાં અમારી બોરડી
તરફ દોડ્યા.

મારા કરતાં રવજી નરહરિને વધારે ઓળખતો
હતો એ વિચાર જાણે કાંઈ એ જોઈ મારા મોં ઉપર
લપકાક ચોડી કાઢી હોય એવો મને સાલતો હતો.
પણ એ સાથે નરહરિની ચકિતનું એ પ્રદર્શન જોતાં
મને આનંદ પણ થયો હતો અને એને વાણીમાં
બ્યક્ત કરવા માત્રું હૈયું ધન્યમની રજી હતું, એટલે
હાકરોઓ ભતાં જ મેં રવજીને પૂછ્યું.

‘હે, રવજી, તને ક્યાંથી ખબર કે નરહરિમાં
આટલું જોર છે ?’

‘કેમ મને ખબર ન હોય ? એને મોટો જાણે
કર્પો છે ?’

‘હા. નાનપણથી તેં એને રમાડ્યો છે એ ખરું,
પણ’ પણ માત્રું એ વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં
રવજીનો ઉત્તિહાસ મારા મન આગળ એક લખમાં
ફરકી ગયો. રવજી નાનપણથી ભારે તોફાની હતો,
અને નરહરિના ખાણુઓએ જો એને વખતસર હાથમાં
લીધો ન હોત તો ‘બહારવટીઆઓની ટોળીમાં પણ
કદાચ એ ભળી જતો. અમારા મામલા દોડવામાં
સોથી વધુ ઝડપ એની હતી. પત્રપાળા દસમાર માંદક
સંદેશો લઈને જવાનું હોય ત્યારે એ જ બધાંને માદ
આવતો. એક વાર એક નેજામાં લાકડાંથી ભરેલું એક
ગાડું ફસાઈ ગયું હતું. માઝવાળો આજુબાજુથી પાંચ
સાત જણને બોલાવી લાવ્યો; તે બધાંએ ખૂબ જોર
કયું પણ ગાડું જરાય ચસકયું નહિ. એવામાં રવજી
ત્યાં આવી અડ્યો, ત્યારે માંડ ફીસ એકલીસ વર્ષની
તેની ઉમ્મર દરો. ધડીભર પેલા લોકોની માથાફાફ
તે જોઈ રહ્યો. પછી તેણે તેમને સંબોધી કહ્યું.

“ખસી જવ, જોઈ એ હું જેસવી ‘કકુ’ છું ?”

“અરે, વાહ, જોયો નહિ મોટો બહાદર એકલો
ખસીવાળો,” બોલી તિરકારમાં પેલા લોકો ખાજુએ
ખસી ગયા. રવજીએ માઝને ખાંધ મારી. ત્રીજો
આંચકે પેલા સાથે માઝને તેણે બહાર કરી નાખ્યું ને
તેને બહાર કાઢ્યું. પેલા બધા તો નવાઈ પામતા

તેને જોઈ જ રહ્યા. આનાં આનાં તો અનેક પરાક્રમ રવજીએ ક્યાં કર્યા; અને નરહરિને રવજી ખૂબ ગમતો. તેની સાથે નાનપણથી તે ઘણાં પણ ગયો હતો તે માફ આવતાં જણે વાતના અકાકા, એક પછી એક ગોઠવાતા જતા હોય એમ મને લાગ્યું. એટલે મેં પૂછ્યું, “ત્યારે રવજી આ જોર એનામાં તે મૂક્યું કે?”

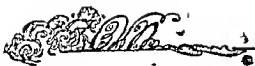
તે હસ્યો, “કાકી, એનામાં જોર હતું જ. કાકાનામાં જોરું જોર હતું? ને તમારામાં? તમારા બન્નેનું જોર એનામાં ઊતરેલું છે.”

તેના કાકાના ઉદ્દેશ્યે માગે ભૂતકાળની કટલીક સુખદ સ્મૃતિમાં મને હસેલો દીધો. હા, તે ખરેખર વીર હતા. જેથી તેમની હિંમત તેવું જ તેમનું બળ હતું. રવજી આવો જોરાવર હતો પણ તેમનાથી ડરતો. એ બન્નેની ઉમ્મર લગભગ સરખી જ, પણ મારા જીને તે કાકા કહીને બોલાવતો, અને તેથી તેમને પણ તે કાકા જ કહેતો. રવજી તમ્પરે આડો ફાટતો ત્યારે તેની પાસે તે જ જતા, અને તેમની આગળ તે ગરીબ માથે જેવો બની જતો. નરહરિમાં તેમની શક્તિ ઉતરે એ મને અસ્વાભાવિક નહોતું લાગતું. પણ બિચારો કેવા સંજોગોમાં જન્મ્યો હતો! ક્યાંથી એનામાં શક્તિ કે હિંમત આવી શકે? પણ આજે મેં જે જોયું તેનાથી મારા ઘણાં શ્રમ ભાંગી ગયા. ધીરે ધીરે રવજીએ મને તેની અનેક વાત કહી. તેમના અવસાનથી રવજીને ખૂબ આઘાત લાગ્યો હતો, અને જાણે તેમના તરફની વફાદારી નરહરિની કાળજી રાખીને અદા કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું હોય તેમ નરહરિના જન્મથી જ તે સતત રીતે તેની કાળજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા મથતો હતો-એ કે મારાં સાસુને તેનો ઘણો ડર લાગતો, કોઈ દહાડો તે બહારવટીએ બની જશે એવું તે લાંબા વખતથી માનતાં આવ્યા હતાં, અને નરહરિ પૂર એના સંરક્ષક સારા નહિ પડે એવો તેમને ડર હતો. પણ જ્યારે નરહરિ રવજી નવઢાવે તો જ નાવાની કે રવજી રમીડે તો જ રમવાની જીદ લેવા મંડ્યો ત્યારે તે નિરુપમા બની ગયા. એટલે રવજીના સહવાસમાં તે ખૂબ આવ્યો હતો. નરહરિની તેણે મને જે વાતો કહી

તે સાંભળતાં હું ઘૂંટી બેઠો. અમારી નદીના ઊંડા ધરામાં દુશ્મની મારી નરહરિ તાગ કાઢી શકતો; જ્યારે કોરડે અમારા કુવામાં ઉતરતાં તેને મુશ્કેલી પડતી નહિ-ને આ બધામાંથી મને કે મારા સાસુને કશી જ ખબર ન હતી! અમને કોઈને ખબર ન પડે તેમ રવજીએ તેને આ બધું શીખવ્યું હતું? શાથી? રવજીને મેં એ પ્રશ્નો ન પૂછ્યા, પણ હું મહારાવા લાગી. આઠનવ વર્ષની ઉમ્મરમાં જો તે આ છટ્ટે આપે તો પછી એ ક્યાં જઈને અટકશે? ને મારાં સાસુએ જો એ અવધુ તો રવજીનું તો બંધે આવી જ બન્યું, પણ મને ૫ તે જીતી નહિ રહેવા દે, અને નરહરિને ધરની બહાર પગ મૂકવા ન દે. એ રવજીને મારી બધી મંડવેણી કહેવા માડી, પણ હું જેમ જેમ કહેતી ગય તેમ તેમ તે હસવા માંડ્યો.

“અરે, કાકી તમે નાહકના કરો છો. તમે મને જે બધાં કે અપજ્યા આપો છો તે પણ ખરેખર નથી. નરહરિને મારે તો આ બધી આપકળા છે. મારી જ વાત કરો ને! મને કોણ બધું શીખવેલું? એ તો બધું એની મેજે જ આવડી અપ નરહરિ તો જોરાવર છે તેવો જ છાતીવાગો પણ છે. એને તમારાં ઉબળિયાત છોકરાંઓ સાથે નથી ફાવવાનું, તે તમને કહી દઉં. નરહરિને જે લોક મૂંઝા કહે છે તેમનાં છોકરાં જ મને મૂંઝા નેવાં લાગે છે.” રવજીની વાત હું સાંભળી રહી. એ તદ્દન અલણ મજૂરમાં આવી જાંઠી સમજ જોઈ હું નવાઈ પામવા લાગી-પણ રવજી સાથે જ સમજી હતો, અને તેથી નરહરિ સમજાવ્યો તેનાં જે જે અવલોકનો કરતાં તે બધાં યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેની પાસેથી મેં ધીરે ધીરે કઢાવી લીધાં.

નરહરિએ હવે નિશાળે જવું જ જોઈએ એમ મને લાગવા માંડ્યું. મેં તેને ઘેર ફીક ફીક અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. આંકે તો કોઈ પણ છોકરા કરતાં તેને સારા આવડતા હતા એવો મારો વિશ્વાસ હતો, પણ મને જે ચિન્તા હતી તે તેના રવભાવની. મજૂરનાં છોકરાંઓ સાથે હોય ત્યારે મને તે બાળક જેવો લાગતો, પણ ઘરમાં કે બહાર બીજી કોઈ જગ્યાએ અમે ગયા હ્યએ ત્યારે તેનું વર્તન મૂંઝવે તેવું હતું. તે કોઈની સાથે હજીતો નહિ, અને એકલો એકી

રહેતો. અમે બધા હસતા હતા ત્યારે પણ તે કવચિત જ હસતો. કાંઈ કાંઈ વાર તો તે સ્નમ્ન જોવા લાગતો અને આથી તો મને વધુને વધુ લાગવા માંડ્યું કે એને હળતો મળતો કરવો હોય તો નિશાળે જ મોકલવો જોઈએ. અન્તે મારા સાસુને હું મમજવી શકી. નરહરિને પણ સમજાવવાની મુશ્કેલી નહિ પડી. તે નિશાળે જવા તૈયાર થયો. મહેતાજીએ તેની પરીક્ષા લીધી. તેને અભ્યાસ જોઈ તે નવાઈ પામ્યા.

"નરહરિને આ અભ્યાસ તમે કરાવો, નમંદા બહેન ?" તેમણે મારા તરફ જોઈ પૂછ્યું. સંકેતથી હું જવાબ ન આપી શકી. તેમણે આગળ ચલાવ્યું. "એને પંચમીમાં તો મારાથી નહિ ચૂકી શકાય, એ કે પંચમીમાં પણ ચાલી તો શકે જ. પણ ચોથીમાં જરૂર ચૂકીશ.",

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. અમારા ગામમાં આ પહેલો જ બનાવ હતો ત્યારે કાંઈ વિવાદોને સીધો ચોથી ચોપડીમાં બેસાડ્યો હોય. નરહરિને પણ ખૂબ આનંદ થયો. ગામમાં બધા નવાઈ પામ્યા. મારા સાસુ તો ગાંડિયાનાં ઘણાં ગયાં. તેને મૂક કહેનારાં પણ બધાં પડીતર ચૂપ થઈ ગયાં.

ભણવામાં તેમજ બીજી અનેક બાબતોમાં તે મોખરે રહેવા લાગ્યો, પણ તેના સ્વભાવમાં ખાસ ફેર ન પાડ્યો. તેને એકલા જ રહેવું ગમતું. ઘરમાં પણ તે મોટે ભાગે આબો વખત એકલો ને એકલો જ રહેતો. હું મળ્યું મ ઇચ્છતી કે એના કાંઈ લાઈ બધેને એ ઘેર લાવે, અથવા તેમની સાથે રમવા ગય. પણ એ મારી પ્રયત્ન પાર પડે એવો બહુ જોડો સંભવ દેખાતો હતો. એને ખેતીનો શોખ ખૂબ હતો એ મારે માટે સંતોષની એક વાત હતી, અને તેથી એને ત્યારે વખત મળતો ત્યારે તે અમારી ખેતી ઉપર જતો. રવજી સાથે એને મળ્યું જોડતું. તે અન્ને મળી એક વાડી બનાવવા માંડી હતી તેમાં આખાંની કલમ, ચીકુ, પપૈયા વગેરે તેમણે રાખ્યાં હતાં, અને આલુઆનુનાં મજૂરોનાં છોકરાં તેની એ પ્રવૃત્તિમાં તેને સનત સાથે આપતાં. તેને આ કામ એટલું તો ગમતું કે એક દિવસ તેણે મને કહ્યું.

"મા, હું વાડીમાં સુવા જઈ-રવજી મારી સાથે રહેશે."

મારે માટે આ અણુધાર્યો પ્રશ્ન હતો. જવાબ આપવામાં એ મેં બૂલ કરી તો એવું સાંતું પરિણામ ન આવે એમ હું બાજુથી હતી, એટલે મેં કહ્યું. "મને તો વધી નથી, પણ બાને! તારામાં જીવ છે એ તું જાણે છે ને! તને એ ના નહિ પડે, પણ તારી ચિન્તામાં એ માંદા પડી જશે, બાકી તારે જવું હોય તો જરૂર જા."

તે પડીતર વિચારમાં પડી ગયો. ધીરે રહીને તેણે કહ્યું. "વાડુ, તું કહે છે તે ખરું છે. તેમને મન હું હજી બહુ નાનો છું, ખરું ને?" તે હસ્યો.

હું પણ હસી પડી, "તે તારે મન તું બહુ મોટો થઈ ગયો છે, ખરું ને?"

તેની સાથેની વાતચીતમાં આવા પ્રસંગ લાગ્યેજ આવતાં, અને તેથી બાળે તેને આનંદમાં જોઈ હું રાજી થઈ. મને તેની સાથે વાત લખાવવાનું મન થયું, એટલે વિષયવાન્તર કરી મેં પૂછ્યું.

"નરુ, તને ભણવું ગમે કે ખેતી?"

"જેઉ" તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો.

"પણ ખેતીમાં એક પસંદ કરવાનું તને કાંઈ કહે તો?"

"મને એવું કાંઈ કહે જ નહિ; કારણ કે ભણવાની ઉમ્મર ભણવું જોઈએ, અને ખેતી કરવાની ઉંમર ખેતી કરવી જોઈએ."

મારા નરહરિ જ આ ખોલી રહ્યો હતો! જોઈએ એણે-દગભર મૂંઝો એવો મારા નરહરિ આ કુક્ષિત-જરિ જલિલ કરી રહ્યો હતો એવા હોહરાની માતા. મવાની મારામાં યોગ્યતા હતી! આ પ્રશ્ન હવે મને મૂંઝવવા લાગ્યો. 'ખીજ' છોકરાં જેવો નરહરિ ન હતો એ વિશે મારા મનમાં હવે અસંશય થઈ ન હતી. એને હું એના જીવન-પ્રવાસમાં કઈ રીતે મદદ કરી શકીશ? કઈ રીતે એને માનવદર્શન કરાવી શકીશ? હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે મને તે સાચી સમજ અને શક્તિ આપે જેથી બધાં સુધી નરહરિ નાનો છે ત્યાં સુધી તેની જવાબદારી હું સંભાળી શકું.

અધારે હવે !

જ : વાગી

જામાં લખ્યું હતું તેવાથી બોલામાં બોલા બમણા કરતાં વધુ માણસો એમાં બેઠાં હતાં. મારા પશુ કોણ જાણે ક્યાં ભોમ લાગ્યા, તે બિચારા સમો બોલાવનારા મને સેકન્ડ કક્કાસની દીકરી આપતા હતા છતાં યદ્યપ્તકક્કાસની જ મેં માગણી કરી. એ સાદાઈ આ ઉમ્મરે હવે જુઓં શાદી નાખે તેવી હતી. પશુ હવે તો દિવસિય ધર લોગા યદ્ય બધાએ તો ઘણું કરીને ગુપ્તગુપ્ત બેઠાં હતાં.

બોલાવથી જ બીકીનો કોઈ પાગ ન હતો. ચારે તરફ પાંજરામાં ખડકાય તેમ માણસ ખડકાયાં હતાં. હાલતું સાલતું પશુ મુશ્કેલ હતું. પણ માડી સાલતી યદ્ય એટલે હવે આ પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય થઈ ચૂકી છે એમ માનીને માણસો થોડા થોડા એને દેવાવા માંડ્યા. અને કેઈ ઉંઘવા માંડ્યા. કોઈ બીકી પીરા માંડ્યા. કોઈ ખાવા માંડ્યા, કોઈ વળી વાતોએ વળગ્યા.

મેં મારી સામેના પારિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં એક બાઈ બેઠી હતી. તેણે કાણુ છુટ્ટું પહેલું હતું. અધોવયની એની ઉમર હતી. એની પાંખે સત્તર અઠાર વર્ષનો પશુ કાંઈક વધારે જીવાન જણાતો એક છોકરો બેઠો હતો. છોકરો તદ્દન સુનમુન હતો.

બોલાવથી માડી ઉપડી તે મેં બાઈ સામે ને છોકરા સામે જોયું. એમના બેના વચ્ચે તો રૂપીલી રીતે મા દિકરાનો સંબંધ જણાતો હતો. પણ બાઈના બોલામાં એક ત્રણચાર મહિનાનું નાનકડું રૂપણું ધાવણું બાળક હતું. એની ગડ કોઈ રીતે સને બેસતી ન હતી બાઈ વિધવા જણાતી હતી ને ઉચ્ચ કોમળી લાગતી હતી. ઉમ્મર પશુ ઠીક વધુ હતી. એટલે એનું આ બાળક હોય તેમ લાગતું ન હતું. પેલો છોકરો પશુ પેતાના આવડા નાનાબાઈ સાથે ગેલ કરવાને બદલે એક તરફ ચુંદચુંદ જેવો બેઠો હતો. બાઈ થોડી લગભગ જેવું કરી, રૂના પુનઃકાથી એ નાનકડાં બાળકના મોમાં દૃષ ટોચ રહી હતી. એનો ચહેરો કાંઈક દિલગીર હતો. નિર્ગળ છતાં એ સચકતની જેમ બેસીને છોકરાને બોલામાં જાળવી રહી હતી. પણ એના દિલમાં ક્યાંય ધરપત ન હતી.

‘આમ ક્યાં જનું છે ?’ મેં એમને મૂંગા મૂંગા બોલે બોલેને પૂછ્યું :

‘બાપુ ! વીરમગામ !’ બાઈએ જવાબ વાળ્યો ને પછી પેલા છોકરાને કહ્યું : ‘બાપા ! તેં બોલાવના ગાંઠિયા લીધા હોત, પછી સુખરાતનાં સરસ્થાં તને નહિ આવે હેન !’

‘વહવાણથી લઈ લેશું !’ છોકરો એટલું જ બોલ્યો.

‘તમારો દીકરો છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા, માડી.’ અને પછી તેણે ઉમેયું : ‘અને આ દીકરાનો દીકરો છે !’ પેલા નાનકડા બાળકને બાઈનાં એ બોલી : ‘આનો.’

આ દીકરાનો દીકરો ! મને આશ્ચર્ય થયું. સુંદ મૂંઠ યદ્યને એટલે છોકરો બાપ યદ્ય જેવડો તો લાગતો ન હતો. ‘આ દીકરાનો દીકરો ?’

‘હા માડી !’ બાઈએ જવાબ વાળ્યો.

રૂપણું, સુંદર, નાનકડું શિશુ એના બોલામાં અકારણ દસતું પડ્યું હતું મને આશ્ચર્ય થયું. આવડો નાનકડો છોકરો ડોરીને કેમ સાચવવો પડતો હશે ! ડોરીની સાચવણમાં પશુ એનું દુઃખ બેઠું હતું.

‘આતી મા ઘેર રહ્યાં હશે ! એટલે તમને આ ઉપાધી પડી લાગે છે !’

‘અરે માડી ! આતી માએ ગામતર કંઈ’ ને અમને હેરાન હેરાન કરી મૂક્યા ! જુએને આ સંચળી કેટલો છે ?’ તેણે છોકરાને પગ દલાવતો બેઠેને કહ્યું : ‘એને છે કોઈ ?’ દખનાં ઝડ અમારે માથે ઉગ્યાં છે માડી ! આને વીરમગામ મૂંઠના બનું છે !’ એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. છોકરાનો બાપ નીચું બેઠેને બેઠો રહ્યો હતો અને વધારે સુંદરુદ થઈ ગયો હતો.

‘કેમ વીરમગામ ?’

‘વહતી માને નાનકડું છે. ધાવણ આવે છે એટલે આ થોડો યદ્ય જાય. પછી પાટો તેડી લાવશું’ અમારે ઘેર કાણુ સાચવે એને ? આતી મા સુનાયમાં ને સુનાયમાં ગઈ ને અમારે માથે કાંઈ યદ્ય છે !’

‘સુનારોમ લાગુ પડ્યો હતો?’ એ પૂછ્યું.

‘ના રે માડી! કાંઈ રોગ ને કાંઈ બોગ. નખ-
માંય રોગ નો’તો.’

‘ત્યારે?’

‘પાણીને શું થયું-કેમ કરતાં આડો અવળો
પમ પડી ગયો તે બમ્બાન જાણે, પણ પહેલાં
ચોપડાઈ પડી ગઈ!’

‘ચોપડાઈ?’

‘હા માડી! પેટ પાણીને જેવું થઈ ગયું. આ
છોકરાને જોઈને કોઈ વાંઝણી પાડોશને કાંઈ કરી
મેલ્યું, કે પછી આ મોટા છોકરા વધારામની માથી
ગોલકી છે એવો વીર નખાવ્યાં... બમ્બાન જાણે શું
થયું. પણ વહુ સાવ સાજી નરરી ફરી પડી. માડી!
એવાં આકાં વીર...’

‘વીર?’

‘અરે બાપુ! અમાગ વહુમાં દાસતા ને માલતા
કાંઈને કોઈ અરેખાઈના માર્યા વીર નાખે ને આપણો
ભર્યોભાઈનો માલો વીખી નાખે. જો ને આવડો જીવાન
છાંદરો, પણ ક્યાંય નર દેખાય છે?’

એ વધારામ સામે જોયું. વધારામને વહુ બોલાવું
કુઃખ હતું કે આ છોકરો સાચવવાનું આવ્યું એ કુઃખ
હતું ને કોણ જાણે. પણ એ જાણે સાનમાન જૂની
ગયો હોય તેમ મુંઢતી પેટે માથું એક તરફ ઢાળીને
બેઠો હતો. તેની આખમાં આંસ ન હતો. પણ જાણે
હિલમાં આપું સરોવર થીજી ગયું હતું.

‘વહુ! ઉપાય ક્યાં દેશના જુવા પાસે નોરા ક્યાં.
એણે થાય એટલાં વાના ક્યાં. પણ મેલકી કવળ
ગયાં તે કવળ ગયા. ચર્ષ રહ્યું!’

એની મેલકીની વાતમાં મને કાંઈ જકડ સમજાયું
તો પકડતી ન હતી. પણ એક જગતજરત મોટાવર્ગની
એ પરિભાષા હોય તેમ પાટલી ઉપર છેક છુલો બેઠેલા
એક માણસે જરાક બેખાશો આધો: ‘તમે વાત
કરીછો આઈ! પણ આ અંગરેજીનાળા એમાં કાંઈ
તો સમજે. ઈ મેલકીમાંય તો માને! પૂછો એને?’

‘અરે માડી! અમારે નો આ માનવી પડી છે
ને, જીજોને!’

‘પણ એ તો માને-કોઈ હીમાડીકને-જીજો મળે ને
ધોળી ઘાટે મુઠાંની બોપરી ધોવા લઈ જાય ત્યારે
માને. એને આ વાતમાં મતાગ્રમ નો પડે!’

એ બોલનારની સામે જોયું.

મ.યે મોટું પાણકું, કોઈમાં માળા, ફેરી સાંજી,
ને થોભિયાવાળી મુઠામાં એનો ચહેરો હીક આકર્ષક
લાગતો હતો. એને આવી વાતમાં કાંઈક સ્વાર્થ
લાગતો હતો. એની સામે જીમાજોડી કરવામાં એ
સાર ન જોયો. એ જોયું કે મારી ત્યારે તરફ બધા એને
બોલતો સાંજી : આ દત્તા. એટલામાં તો એ મને
સમજાવતો હોય તેમ બોલ્યો: ‘જીજો મારાગર! તમે
અંગરેજીનાળા આમાં માનતા નથી ના, પણ આ
ચીજ કાંઈ જેવી તેવી નથી, એ’ય બાપા! એક
રિક્તિ સિક્કિ છે. જીજા કાંઈ જેમ તેમ થવાનું નથી.
માથા સાટે માલ લેવાનો છે. કાચો ગરૂ હોય તો
જીજો પોતે જ કપડામાં આડી જાય-મેલકી તો ઉત-
રતી ઉતરે-પતકાળાની પેટે પોતે જ ફાડી પડે!

પહેલવહેલાં તો મુઠાંની બોપરી લાંબને, બાપ!
કાળી રાતે, ધોળીપટમાં પાણીથી એને ધોવા ગયું
પડે છે. જેવા તેવાનું દેખું તો ત્યાં જ બધું પડી
જાય! રવિવારે કે મંગળવારે ગયું અને પાછી કાળી-
મોદસને દિ આ વાતને પેઢેથી છેલ્લે સુધી ફરીવાર
કરવી પડે છે. તર્કિ આ જોન સધાય છે. આ કાંઈ
બોડીનામજીનું ખેતર ખૂંટાની વાત નથી. આ તો
મરડુંનાં કામ છે.’

‘એ ય જીજા છે’ પેલી બાપજે મારી સામે
જોઈને કહ્યું.

‘હા, ત્યારે...’ એ કહ્યું.

પણ જીજો પોતાની વાતને વધુ સાચી કરવા
મથી રહ્યો હતો: ‘આટલું કરે પછી પાછો ગરૂ
થાયે, ને જાળીને એને બોલે કે તમારી પાસે ‘રકમ’
છે તે આપો. ત્યારે ગરૂ કરી બાપ! ઈ ‘જોન’

તમારાથી નહિ સચવાય. ગરને ખાત્રી થાય કે ના જોમ સાંચવે તેમ છે, ત્યારે આ 'રકમ' મળે છે બાઈ! આ કાંઈ જોવો તેવી વાત નથી!'.

ચારે તરફ મેં દૃષ્ટિ કરી તો જુવો અને મદાત કરે તેમાં રસ હોનારની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી. મેં સાધાના એક ચલન વડે બોલ્યા વિના જ એની વાત જાણે કે સ્વીકારી લીધી અને ખીમેથી પાછી તે બાઈની સાથે જ વાત માંડી : 'મેલડી કવળ ગયાં કાં માડો ?'

'હા માડી! લાખ ઉપાય કર્યા, પણ કામ નો આભ્યા!'

'એક વખત કવળ ગયાં-પછી તે એ સવળ ચાનાં હશે? છ પણ જોમણી છે, જોમ તે માને પછી?' જુવાને પાંચું ચાતક ચાપું.

પણ એટલામાં વઢવાણ આગળ ને વશરામ બેઠો થયો. એને અંહી ઉતરવાનું હતું.

'માડી! સાચવીને જાણે હો. ને આની કાંઈ ફર કરતો નહિ હો. એને સાચવવાવાળો સાચવશે ને માડી! તારું શરીર સાચવતું હો-ને કાગળ લખતો. ને માખીની દારે બહુ બોલીશમાં!...

'માખીને ત્યાં જાય છે?'

'હા માડી! એણે તો રાંડની ચે વીર નખાળ્યાં છોકરાની વહુ ઉપર, પણ આપણે કાંઈ ગોલા દારે ગોલું ચલાય છે? એના કર્યાં છં બોમવે! ખાખા દારે કામકાજ કરે છે. ગુનગો કરવો પડે એમાં કાંઈ હાથે! પેટને કંઈ ચરમ લાગે છે? તરત ખાવાનું માગે!'

વશરામ મયા પછી કોણ કાંઈ બોલતું ન હતું. બાઈ નાનમ્મડા છોકરાની સારવારમાં પડી ચૂકી હતી. ત્યાં પેલો જુવો બોલ્યો : 'કામ તો છં ગોલકીનાં જ આપ્ત!'

'એનાં જ માડી. તે વના કાંઈ સાજીવરની વો ફાટી પડે!'

'એણે કેમ આવું કયું' હશે?'

'અરે માડી! અરેબાઈના માર્યા. પોતાને પેટ પાણીય આવતો નથી, અને આવું રમકડું છંનાથી સંખાય? કાં વશરામ જુવા!'

જુવાનું નામ પણ વશરામ લાગ્યું.

'તો સંખાય તો. કામ છં ગોલકીનાં છે. પણ મારી મા સવળી ઉતરશે તો તો એનો એકંદર બૂલાવી દેવો છે!'

પોતે જ કર્તા દત્તા-હોય એવી હાથી જુવો જોઈ રહ્યો. એની સામે એક ભગવાડ બેઠો હતો. ભરવાડને જોઈને એને કહ્યું : 'કાં ગોલકી! કેમ બોલતો નથી? વાગ ખાજ'દાની જ વાત કરતો!'

હું સાંભળી નહો. ખાજ'દો કાંઈ છોકરો હશે ને આ જુવાએ એને બચાવી લીધો હશે એટલે પોતાની અભિમાની આ બહેરાતનો લાભ જવા દેવાનું એને ઠીક લાગતું નહિ હોય.

પણ ગોલકી કાંઈ બોલ્યો નહિ. એટલે વશરામ જુવાએ પોતે જ હાંક્યું : 'ખાજ'દો ગજબનો સંચળ હો આપ!'

'મારું' ક્યાં અજણ્યું છે છં? ખાજ'દો તો ખાજ'દો! તમે હો નહી ને ખાજ'દો બચે નાહ!'

'અરે ત્રણ ત્રણ વખત દાણા ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા. તંછ મારી માવડીએ વાત કરી!'

'ખાજ'દાની થી વાત હતી!' અને આશ્ચર્ય થયું.

વશરામને પોરસ ચડ્યો : 'ખાજ'દાની વાત એવી છે બાઈ! કે ખાજ'દો આ ગોલકીનો ફૂતરો!'

'ફૂતરો?' અને નવાઈ લાગી.

'ફૂતરો પણ બાઈ! અમારા વરણમાં પેટના જણા જોવો. ખાજ'દો વાલને સાચવે એટલે આ ગોલકી બસે ને થોપાં કરે. એવો જબરો! 'બાઈએ મારી નવાઈને જુવાસો આપ્યો.

'ખાજ'દાને શું હતું?'

'અરે આ નખખોદની બાઈ, કોઈ ધરણાં સારું ટાર હોય તો એને પણ બરખે તંછ એને સખ થાય! પેટ જળ્યું ગામ બાળે એવી વાત છે. આ એ આખા ગામની માખી છે, બાપા, એકલા વશરામનો નથી. મારી માખીએ-હોઈને નહિ ને આ ગોલકીના ખાજ'દાને નજરમાં લીધો.

'કાં ગોલકી?' વશરામે કહ્યું.

ગોલકીએ માથું ઘુણાવીને હા પાડી ને મોં પણ ઉપાધ્યું :

'છ તો એનું ચું વશરામ જુવા! કે કોણ દિ નહિ ને તે દિ કોણ જાણે ક્યાંથી સચરામાં ખાજ'દો ઉપરશે' ગોલકી બોલ્યો : 'હું તો ખાજ'દાને દોષને પાછો આવું છું ત્યાં તો પરભાતમાં કોણ જાણે ક્યાં ઉપડી ગયો! જાણ પોણો. પછી કાંઈ લાગ્યું કે કોણ જાણે શું! ખાજ'દો મોખ, ને વહિ વાંહ

બાવળો. એ ય જમ ઘાડ્યા. હું તો જોતો રયો ને આખના પચકારામાં ઉપડી ગયા !

મેં કીધું બલે યા. બાવલે એની જોલે. નાકવા દિ ચાપો, બપોર્ગ થયા, રોડો રયો. પશુ બેમાથી એકે દેખાયા નહિ. હું તો એના વિના ધધો ધધો થઈ ગયો. હાથ કે' તો હાથ, ને પગ કે' તો પગ. બાજ'દા ને બાવળા વિના હું તો સાવ અપંગ મોડી સાંજે બાવળો એકદો પાછો આગ્યો. બાજ'દા મળે નહિ. પશુ ક્યાંથી મળે ? મામીએ ભરપી ખાધો હોવ ને !

‘મારી નાખ્યો ! અરર !’

‘ના ના, મારી તો શું નાખે, પશુ મામી ચારીને બાજ'દો આખમાં કણાની પેટે ખટક કોઈ દી એને પડ્યે ચડવા નો હયે તો ! એટલે જીવે સવારના પોરમાં કંઈ દેખાડ્યું કે કેણુ જાણે શું થયું, પશુ બાજ'દો તે પછી દેખાણું નહિ.

હું તો રોજ વાટ જોડે. બાજ'દો આજ બાવળો કાલ બાવળો પશુ આવે ક્યાંથી ?

બાવળો ય મારો બોટો રોટલો ખાચ નહિ ધૂળમાં સંતાડી રાખે. મને થયું આ તે થયું છે શું ? પછી એક દિ બાપ સંતાપ ગયો હો ! રોટલો આખો મારી બનકીએ બાવળાને નાખ્યો. છ મેં જોયું તરત બાવળો ‘‘ રોટલો લઈને ધૂળમાં દપડી દાધો મને થયું મારું પેટું આ શું ? આ બાવળો હા ખાચ નહિ ! એ ર્યાં મારી ગયો કે શું ?

મેં તો તે દી કીકાકીકની ચોખી રાખી...’ બચ્ચાનક જુવાએ વચ્ચે જ વાત મૂકી. ‘તે’ મને દાખા જોવાનું કયું ને મેં તો તરત નોંડું કયું કે થયું નથી કાપ, પશુ ક્યાંક પડ્યો છે !’

‘હા તમે તો તરત કાપીકાપી’ ગોઠણો બોલ્યો : ‘પછી તે દિ મેં તો કીકાકીકની ચોખી કરી મારાજ અથે આખા ને બાવળો રોટલો દાટયો તો ત્યાંથી રોટલો. હું તો આડકમળી જોઈ હો ! પછી રોટલો લઈને ઉપડ્યો.

હું ય વોંદોવાલ દાલ્યો. મને બાવળો દેખે નહિ કે એને મધ આવે નષ્ટ એમ.

બાવળો તો એવું છે વીક નાં વસગમ જુરા ! ‘હા હા, કીકોડીયું વીક !’

‘હા...છ કીકોડીયું વીક, ઇની સોસંગો નીકળો ગ્યો. ધાર પછવાડે ગ્યો, ખીજડીવાળો એવો અવા-

વડ બખંદર ફૂલો છે નાં, ન્યાં જમને જીતો. મારું બેટું મેં કીધું’ આ તે આ બાવળાને થયું છે શું ?

ફૂરાને કહે ઉભો રેને મારો કસવા એટલામાં તો કાણજીવે શું ચરીતર યાપ તે કુચાખાધી કેક ફૂતરૂં રૂએ !

હું તો તરત કળી ગયો હો. આ તો બાજ'દો ! બાવળો તો ન્યાં ઉભો રયો. રોટલો અદર નાખીને ઉભો રયો. થોડીકવાર ન્યાં બેટો. ને પછી કાસતો કાસતો કુબી પુંડીએ પાછો લાગ્યો.

બાવળો કાગ્યો એટલે હું તો ફૂરાને કાંઈ દરમત કરીને ગ્યો. તો અદર બાજ'દો આટો મારે !

જો દેડ હો ! મારા મનની, વચરામભરા ! મનમાં મારું વળી મર્ષ, મૂકે આ મૂંના પ્રાણીમાં પશુ આરો મેંત છા શું બચવાને માયા મેંથી છે ! બાવળો મારો બોટો બાજ'દો સારુ થઈને રોટલો માથવે. પોને ખય નહિ. ને ફૂરામાં પડ્યો તો બજ'દો, એને આવે. દરરાજ આવે હયો બેટો, એને આ માણુમકોઈ શીખવાડવા ગ્યું’ તું ! આ એમ બાજ'દો પાછો હાથ લાગ્યો. પશુ છ કરતુક મામીના !

‘મામીના જા !’ વચગમે ટેકા કપો. એટલામાં એક નાનકડું રોટલન આવ્યું ને વચગમ જુરો ત્યાં ઉતરી ગયો.

પેલી બાપ પશુ નિદ્રામાં પડી મર્ષ હતી. ગોઠણોને પશુ બીજે રોટલને ઉતરવાનું લાગ્યું. એ પોતાની પોટલી ઠીક કરવા માંડ્યો.

હું ધોમેથી એની પાસે ચર્ચો. ‘કોઈ ન સાંભળે તેમ ધોમેથી બેલ્યો : ‘ગોઠણો ! તમે મામીની વાન કરી એને જોવા છે ?’

‘વચરામની મામી નાં ! હા કેમ નહિ ! અમારા મામની જ છે ને ! પશુ બાપસાંબુ વાત પેમેથી કથળી મષ છે. મામી છે નાનો, ને મામા છે મદાણુ જોમ. છ મામી વચરામને કોષ દી વૌ બેગો નહિ થયા છે—થ્યો ગમ રામ !’

ગોઠણો કામ લઈને બેઠો થયો એને ઉતરવાનું આવ્યું હતું. આપેના પાટીવા ઉપર કોષ માપ રહ્યું હતું. ‘ફૂરી બોખ અધારો ફૂલો... !

‘રાત આખી રી ચીને મૂકો !’

[૧૧]

પોં પહેલાંની વાત છે. કુરુક્ષેત્રમાં એક વખત કરાની વૃદ્ધિ થઈ. આ કરા પણ નાના સૂતા નહિ. એને પરિણામે બધું જ અનાજ નાશ પામ્યું. દાણો ગોત્રો મળે નહિ એવો ભયંકર દુષ્કાળ ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. લોકનાં ટોળેટોળાં અનાજની શોધમાં ફરવા નીકળી પડ્યાં. જેને જે મળ્યું તેના ઉપર ગુસ્સો કરવા મંડ્યા.

આ સમયે ચક્રોનો પુત્ર ઉપસ્થિત પોતાની બુવાન પત્ની સાથે રખડતો આગડતો એક ગામમાં આવી ચડ્યો. ત્યાં એક ચાંડાલકન્યાને બાદશાહ અડદ ખાતી જોઈને તેણે ભૂખના માર્યા તેની પાસે અડદની માગણી કરી.

ચાંડાલકન્યાએ જવાબ વાળ્યો : ‘હે ઋષિ-વર ! હું ચાંડાલ છું. આ અડદ મારા અણઠ છે. ને જીભું કંઈ તમને આપવા જેવું મારા ઘરમાં નથી. માટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું.’

પોતે એક ડગલું પણ ચાલી શકે તેમ ન હતા. એક ડગલું ભરવું એટલે જીવન ખોવું એવી સ્થિતિ હતી. તેથી ઉપસ્થિતમુનિએ વિચાર કર્યો. ધર્મનો આધાર દેહ છે. વળી કોઈ એવો મહાન ધર્મલગ્ન નથી. આ તો કેવળ લૌકિક આચારનો લગ્ન છે તેણે શાંતિથી પેલી ચાંડાલકન્યાને કહ્યું : ‘કોઈ શ્રીકર નહિ. તું તારે અણઠ તો અણઠ, પણ એ અડદ આપીને અમારા પ્રાણની રક્ષા કર. પ્રાણ જ સૌથી મહાન છે.’

ચાંડાલકન્યાએ ઉપસ્થિત મુનિને અડદ આપ્યા. એમણે એ ખાધા પછી એમનામાં કાંઈક જીવ આવ્યો. ચાંડાલકન્યા તરત દોડીને એમને પીવા માટે પાણી લઈ આવી. તે આતિથ્ય

કરવા આગળ વધી. તેણે ઋષિ પાસે જલપાત્ર મૂક્યું. પણ એક આશ્ચર્ય થયું. ઋષિ જલ-પાત્રને અડક્યા પણ નહિ.

ચાંડાલકન્યાએ બે હાથ જોડ્યા : ‘મહારાજ ! તમારે માટે હું ચોખ્ખું પાણી લાવી છું. તમે લ્યો !’

ઋષિ બોલ્યા : ‘હે ચાંડાલકન્યા ! હવે પાણી પીવું એ ઉચિત પાણી લીધું ગણાય. એ ચોખ્ખું નથી.’

ચાંડાલકન્યાએ ટોણો માર્યો : ‘ઋષિવર ! ત્યારે શું આ અડદ ઉચિત ન હતા ?’

ઋષિએ હસીને કહ્યું : ‘આ સૂક્ષ્મ લેદ જ બાણવા જેવો છે. અણઠ અડદ ન લીધા હોત તો પ્રાણહાનિ થતી હતી. પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા એ સૌથી ગ્રંથ ધર્મ છે. માટે અણઠ અડદ લેવા એ ધર્મ હતો. પણ હવે મારામાં શક્તિ છે, એ બાણતા છતાં કેવળ આગસની ખાતર હવે પાણી પીવા એમણું એ ધર્મ નથી. વસ્તુસ્થિતિ નો સૂક્ષ્મ આ લેદ છે.’

પછી ઉપસ્થિત ઋષિ ઘેર ગયા. થોડા અડદ વધ્યા હતા તે ઘેર લઈ ગયા. ઘેર એની પત્નીને કાંઈક મળી ગયું હતું, એટલે આવા ભયંકર દુષ્કાળમાં અનાજનો એક પણ દાણો ખગાડવો એ પાપ છે એમ સમજીને એણે એ જતનથી સખી ચૂક્યા. ખીને દિવસે ઋષિને યજ્ઞભૂમિમાં જવાનું હતું. તેથી એ જ અડદ ખાધને એ ગયા. પરંતુ મુધાની આ શબ્દાતીત વેદનાએ એમને એક નવું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

યજ્ઞભૂમિમાં જઈને તેમણે ખી આ યજ્ઞપુરુષોને કહ્યું : ‘જે કોઈ દેવની સ્તુતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના કરે છે તે પોતાના શીર્ષને નાહકનો ભાર આપે છે. એવા જોડી પ્રાર્થના કરનારા-

એનો શિરચ્છેદ કરે તો પણ અધર્મ નથી. કારણ કે જેનું આપણને પૂરું જ્ઞાન નથી, તેના વિષે ખાલ ખાલ કરવું, એ આપઘાત કરવા જેવું જ નિંદ્ય છે.’

પછી તમામ યજ્ઞપુરુષો તેને પૂછવા લાગ્યા : ‘તમે એમ કહ્યું કે દેવની સ્તુતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના કરે છે તે આપઘાત છે ને એનો શિરચ્છેદ કરવો ઘટે, આનો અર્થ શું ? અને આ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ કોણ ?’

ઉપસ્થિત એ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘આપણા પ્રાણ એ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ છે. અન્ન વડે પ્રાણ માટે અન્ન એ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ છે. પ્રાણ વિના તમે કયાં રહેવાના છો એ કહો ! અને અન્ન વિના પ્રાણ કયાં રહેવાના છે એ કહો. આનો જ તમે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરો એટલે જણાશે કે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય મહાન દેવ આપણા પોતાના જ પ્રાણ છે. એ પ્રાણને ધારણ કરનાર આપણે આપણી પોતાની સ્તુતિ કરીએ, એટલે કે આપણું ઉચ્ચત્તમ શિખર જાણીએ એ સૌથી મોટો ધર્મ છે. આ જે જાણે છે તે જાણું જાણે છે. હું ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્થિત પ્રાણને આમ સમજ્યો છું.’

ઉપસ્થિતની આ વાત સાંભળીને ઋત્વિજ્ઞ ઉદ્દગાથા પ્રતિહતા—ખદ્યા આનંદ પામ્યા. કારણ કે એ નરી સત્ય હકીકત આવી રહી હતી.

[૧૨]

શેખસાદીની એક વાત છે. એ વિદ્યાની ઉપાસના કરવા દેશ પરદેશ ધૂમતા રહેતા. એણે લગભગ ત્રીસ વરસ આમ સુસાદરીમાં

કાઢ્યાં હતાં. એક વખત એવા પ્રવાસમાં એને લૂંટારાઓનો લોટો થઈ ગયો. શેખસાદીને એમણે કહ્યું : ‘શેખજી ! જે કાંઈ હોય તે છોડી દો. ને પછી ધુશીધી જાઓ !’

શેખસાદીએ જવાબ વાળ્યો : ‘સંતાડવી તો એક કાઠી પણ નથી. પણ મારી એક વિનંતિનો સ્વીકાર કરો તો જાધી અચરશી તમને સોંપીને આપ્યો જાઉં !’

લૂંટારાઓને આ પંડિતનાં પોયાં જોઈને નવાઈ તો લાગી હતી. પણ એની આ વાણી સાંભળીને વધારે નવાઈ લાગી. પણ તે તો શંકાશીલ આદમીઓ રહ્યા. સમય કાઢ્યો. એમને પોસાય નહિ. એમણે ઉતાવળે કહ્યું : ‘શું છે એ જટ યોલી નાખો, નહિતર પછી અમે જાણું લૂંટીને જ જઈશું !’

શેખસાદીએ જવાબ વાળ્યો : ‘બાઈજી ! હું તો વિદ્યા માટે, ઈલમ માટે, આંદો’તરી’ રખડું છું. મારું કામ તમે કરતા હો તો મારે એટલો જાણે એહો. દયો આ જાધી અચરશી. અને એ તમે વાપરજો. પણ મારી એક જ વિનંતિ છે. એ જાધીને તમે વિદ્યાનાં નવાં નવાં રૂપ જેળવવા માટે કે જાળવવા માટે વાપરો. તમને એમાં સમજણ ન પડે તો જેમને સમજણ પડતી હોય એમને મદદ કરીને પણ વિદ્યાને પંથ ચાલુ રખાવજો. આટલું તમે કરો પછી આ જાધી અચરશી તમે લઈ જાઓ એનો મને રંજ શોક નથી. દયો, એ વાપરવા માટે તો હું લોગી ફેરવી રહ્યો છું !’

લૂંટારાઓ તો શેખસાદીની વાત સાંભળીને છલ્લે થઈ ગયા. અને જ્યારે એમણે જાણ્યું કે એ તો સેંકડો જોજન દુરથી આ સુસાદરી જ એટલા માટે કરી રહ્યો છે ત્યારે એમણે એનો

ભાર બોલે તો ઉપોડી લીધો. પણ એને સહી-સહામત રજેવાળી આપવા સાથે ચાલ્યા

કોઈ પણ એક વાતની સાચી લક્ષિત, માણસને તારે તારે ને તારે એ સત્ય બોલે કે લૂંટારાઓ પૈણ આ રીતે પ્રગટ કરી રહ્યા હતા !

[૧૩]

એ

ક વખત એવું બન્યું કે એ લાઇઓ નેડિયાડે જે જન્મ્યા નેડિયાડે જે જન્મ્યા એ તો ઠીક, બન્નેનાં શરીર એક. મોં, આંખો, હાથ વગેરે ઈંદ્રિયો જુદી જુદી. બન્ને ખાવા બેસે ત્યારે પણ ને એક જ લોજન હોય તો એમનો આનંદ ચાલે ! એક બીજાની થાળીમાં ફેર છે એમ ખબર પડે તો થઈ રહ્યું ! લડાઈ ચાલે ! બન્નેનાં શરીર એક, પણ મનમાં આસ્માનજમીનનો ફેર ! એક ને ગમે તે બીજાને ન ગમે ! એકને ગાલું હોય, ત્યારે બીજો કહેશે મારે શાલું છે ! એક ઊંઘમાં પડે ત્યારે બીજો બેઠો બગરણ કરે !

હવે એક વખત એવું બન્યું કે બન્ને સમુદ્રકિનારે બેઠા હતા. એવામા ઠંડી પવન લેરખીથી એક જણ ઊંઘમાં ઘેરાયો. બીજો બગતો પડ્યો રહ્યો.

એવામા સમુદ્રની ઊંચ ઉપર અમૃતકૂળ મૂલતું આવે. સફલાગ્યે એની નજીક જ આવીને એ પડ્યું.

એણે કૂળ હાથમાં લીધું ને એ કળી ગયો. આ તો અમૃતકૂળ છે. એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. પોતે જાણે અને પોતે અમર થાશે પણ તરત એને સાંભર્યું. એનો આ નેડિયો લાઈ પણ અમર થઈ જાશે !

એની ચિંતા ને ઉદ્વેગનો પાર નથી. ને કૂળ ખાતો નથી તો અમરત્વ ગુમાવે છે. ને ખાય છે તો એનો આ નેડિયો કદરુપો ભાઈ પણ અમર થઈ જાય છે. બન્ને છે તો સરખા કદરૂપા, પણ એકબીજાના મનમાં એકબીજાને વધારે કદરૂપા માને છે !

ઉવટે એણે કૂળ તો ખાધું એટલામાં એનો પેલો ભાઈ જાણ્યો. એને પેલાના મોંમાંથી વાસ આવી એટલે એણે પૂછ્યું : 'તે' કાંઈ ખાધું છે કદરૂપા ?'

'હા કદંગા !' પેલાએ જવાબ વાળ્યો : 'મને અમરકૂળ મળ્યું ને મેં ખાધું !'

'પણ મને પૂછ્યા વિના ? તું અમર થઈ ગયો, ને મારે મોંતું થાલું એવું થું ? મારે નથી થાલું અમર !'

'તો તું ન થાતો !'

'પણ હવે એ રી રીતે થાશે ? આપણું શરીર તો એક છે ! મારે મારો ભાગ અમર નોતો કરવો ! અમર થઈને આપણે હેરાન થાઈ છે તો ?'

એમની તકરાર તો લાંબી ચાલત. પણ એટલામાં ખાવાની થાળી ત્યાં આવી પહોંચી એટલે બન્ને જણા શાંત થઈ ગયા !

હવે બીજો દિવસે એવું બન્યું કે એ જ પ્રમાણે એ દરિયાકિનારે હતા, અમરકૂળ ખાવાવાળો સૂઈ ગયો હતો, ને પેલો બીજો બગતો હતો. એવામાં સમુદ્રઊંચ ઉપર તરતું તરતું એક કૂળ આવ્યું એ પણ ગર્ધકાલની પેઠે આના હાથમા આવ્યું. એણે એ એવું ને એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. એના હાથમાં

વિષફળ આપ્યું હતું ! ગમે તેવા અમરને પણ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હતો ન હતો કરી નાખે એવું હલાહલ એર એનામાં હતું !

એણે એ ફળ ઉપાડ્યું, ને એ પાછો ચિંતામાં પડ્યો. એને પોતાને મરવું ન હતું, પણ પેલાની અમરતા ટાળવી હતી ! હવે યાચ શું ? જો ખાય છે તો પોતે પણ મરે છે. નથી ખાતો તો એનો જોડિયો ભાઈ અમરતા પ્રાપ્ત કરી એકો તે અમર જ રહે છે !

એને માટે તો ભારે કાયદો થઈ પડ્યો. ફળ ખાવું કે ન ખાવું ?

એણે તો હું મરું પણ તને રાંડ કરું એમ સતોષ લઈને કચકચાવીને ફળ ખાધું !

પણ આ મહા વિષફળે અમૃતને હણી નાખ્યું તો અમૃતે વિષની વાત ઉડાડી દીધી !

એટલે એ પાછા જાનને ધોયેલ મૂળા જેવા, જેવા હતા તેવા થઈ રહ્યા !

એક દિવસ એ જાનને આ ફળની તકરારમાં હતા, ત્યાં એક સાધુ નીકળ્યો

તે એમની તકરાર સૌભાગીને હસી પડ્યો.

જોડિયો : 'એસા કરેા ભાઈજો ! તુમ તુમારી અલગ અલગ જાતકી જાત છોડ દો. તગ તુમેરા શરીર કુછ તંદુરસ્તી કુ પ્રાપ્ત કર શકેગે. અલગ અલગ તો દોનોકો નહિ અમૃતફલ મિલેગે, નહિ કોઈ ફૂસરા ફાયદા મિલેગે, કેવળ એ કદરૂપી ચાલ રહેગે' ! લડાઈ તો કુત્તા લી કર શકતે હે ઇસમે' કોઈ માનવ આકારકી જરૂરત લી નહિ ! તુમ આપસ આપસમે' સમજેગે તો કુછ ફાયદા નીકલેગા નહિતર તો યહ આપકી દદગી સૂરત દેખકર લોક હંસી કરેગે.'

સાભાર રચીકાર

૩. યુગવીર આચાર્ય બા. ર. [પ્રયોજક, કુનચંદ દ. દોશી; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા]

યુગવીરની આત્માનંદ જૈન સમાજે પ્રગટ કરેલ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી. વિજયવલ્લભશ્રીશ્વરજીના ચરિત્રપ્રધનો ખીજો સાગ.

૪. ધુધ મહેમાન [સં. ડો. જુહાર તો. જ્ઞા; નવસારી].

નવસારીના ઉત્સાહી ફત-આરોગ્ય-પ્રચારક ડો. જ્ઞાની દાંતના આરોગ્ય માટેની સૂચનાઓ સાથે ખીજી પગચાળ સુમોષક સામગ્રી આપતી પુરિતકા.

નવી આવૃત્તિઓ

ચિત્રાંગદા અને વિદાય-અભિશાપ : [નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; દસ આના]
ગવિખાણુ પ્રણીત ' ચિત્રાંગદા ' અને ' વિદાય-અભિશાપ ' એ બે નારીનું હૃદય મુકર રીતે નિરૂપતી સંવાદ-નાટિકાઓના રવ. મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી. નરહરિ પરીખે કરેલા સ્મરણીય અનુવાદની સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ.

અચ્ચડાવતન [પ્રકાશન ઉપગના જ; મૂલ્ય એક રૂપિયા]

જક પ્રાણુદીન કર્મકાંડી સાધનાની પ્રાણુષમને ડુંગળાવતી દીવાલો તોડવાનો આદેશ આપતા રવિખાણુના રહસ્યપૂર્ણ રૂપકના શ્રી. શિરિધારી કૃપાલાનીએ કરેલા અનુવાદની શ્રી જ્ઞાનગમ દવેના કવિત્વનો સુંદર પરિચય કરાવતી, વિદ્યાલયોમાં પઠ્ય પુસ્તક બનાવવા જેવી, પચીસ વર્ષે પ્રગટ થતી ખીજી આવૃત્તિ.

અનરિક્ષમાં તેમજ એની ચારેબાજુ બાપુજીનો પ્રેક્ષામૂલ્ય વાનો કદમ કદમ પર ફર પળે બધે સંભળાયા જ કરે છે અને તેને જ રેક રેક તે કમમતો કમમતો ચાલે। જાણ છે. ક્યાં સુધી કદમ ચાગળ ધપશે, ઠાણુ જાણે! આજે ધર, બહાર કે આખા દેશમાં પાંચ એવું તો નથી દેખાતું કે જે સાચા દીસે એ હરી શકે અને હરીને પોતાની વાતને પ્રાધિકૃત હાલી શકે કે “તમે જમે ત્યારે મરી કુટિરના એક જાગમાં આવીને ન્હી શકો છો.”

આ કામરીના જાગમાં-તૂટ્યા અક્ષરો પ્રકાશિત કરવાના ખ્યાલથી નહોતા લખાયા. રાજરોજ જે વાનો સંભળતો અને જે રીતે સમજતો તેને ઉનારી લીધી હતી. કામરીને અક્ષરો : પ્રકાશિત કરવામાં આવશે ફક્ત એક જ વાનો છાપવામાં નહીં આવે કામરીની મૂળ ટાપી કાપકને આપી દેવામાં આવશે. બાપુજીના ચબ્દ દિન્દી અને અંગ્રેજીમાં જેમના નેમજ રાખ્યા છે. એમની વાતોની નેધિ લેવાનો અધિકાર મને મળ્યો હતો. પહેલી અને બીજી એપ્રિલની કામરી, ખજાર નથી કેમ લખવામાં નથી આવી. આજા છે કે કામરી વાંચકોને પચંદ પાશે અને તેઓ તેમાંથી લાજ ઉઠાવવાને પ્રયત્ન કરશે.]

તા. ૩-૪-૪૧

આ. વાગે ઉઠવાનો ધંટડી વાગી. અને લોકો -પ્રભુદયાળજી અને કુ-લમજા બાર વાગે સુતા હથું. પરંતુ જાણે ધંટડીના અવાજે મને સચેત હરી દીધો અને અમે પ્રાર્થનામાં દાખરી આપવા ગયા. ગીતાના અંદારમાં અમાનું પારાબ્ધ યથું અને રામનામનો જપ

પ્રાર્થનામાંથી આવીને શીયરમ પતાવને નારતાનો ધંટડી વાગવાથી અમે ૬૧ વાગે નારતો કરવા ગયા. એક કટોરી દૂધ અને થોડા ખજુર મળ્યાં નારતો હરી અમે ચાંટા મારતા રહ્યા. વરસાદનો સમય હતો વાળા હતાં અને હવા કુંભાની હતી. ખજારૂ દા. ૭ વાગે બાપુ લાકડી અને બે મહિલાઓનો. પ્રચારક ડો કરવા નીકળ્યા. મેં ચાખુરપદ્મ તપતી પુસ્તિકા. બાપુએ પૂછ્યું. “નિંદર તો નવી આર્જુનસિંઘ સરકારનો જેમ વિચારે કહેવાય છે કે મેરઠ મન્જરોએ હેરાન નયો કર્યાને પૂર્વ-અલિશાપ : [નવજીવને આગ્રામાં મનેનેમ કરીને પણ સત્યાગ્રહ બંધ તો ખૂબ આવી હતી અને ચત્રાગદા અને વિદ્યા-અભિયામાં આવે, અને કંઈ કારો ન ફાવે તો કોમી ત્રાસ નહોતો વરસાદનો મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી. નરહરિશ્વર કગવવામાં આવે જેથી મહાત્મા ગાંધીને સત્યા- તમે તમારી સાથે લાવ્યા.]

“આવા વખતે અમે [પ્રકાશન ઉપગના જ; મૂલ્ય એકપણી આગમને જોતાં જોતાં બાપુ પગચુરે શાસ્ત્રીને અસારના વરસાદની કમકાંડી સાધનાની પ્રાણધમ્મને પહોંચ્યા. પરચુરે શાસ્ત્રી પોતાના કમરમાં પડ્યા “અહીં” ૧૯૪૫ પૂર્વે રૂપકના શ્રી. મિરિષારી કૃષ્ણ પાંડ્યા દિગ્ગમ : સ્વરૂપે માલિસ કગવતા હતા. શાસ્ત્રી- પ્રમુખવર્તો સુદર પરિચય કરાવતી, વિદ્યાલયોમાં પાઠ, જુએ જરૂર કરતાં વધુ છાસ પી લીધી હતી અને એના બીજી આરંભ.

“હા, ૧૫ જૂન સુધીમાં મોખાસું બેસી જાય છે” મેં કહ્યું-“શ્રી રામાનન્દલાલુએ આપને નમસ્કાર કહેવરાવ્યા છે. તે કહેતા હતા કે સાબરમતી તો એમણે ભેગેલ પણ સેવાગ્રામ નથી ભેધું.”

“રામાનન્દ બાપુ શું હજી લખે છે!” રાજેન્દ્ર બાપુએ પૂછ્યું.

મેં કહ્યું : “જી સાત દલાક રાજ કામ કરે છે.”

“એમની હલમ તો ચાલતી જ રહે છે” હમીને બાપુએ કહ્યું.

દેટલાયે બાળકો ઘણી મહિલાઓ, મહાદેવમાઈ અને શ્રી રાજેન્દ્રબાપુ પણ સાથે હતા. રાજેન્દ્રબાપુ અને મહાદેવમાઈ પદ્મ-વીસ ગજ ચાગળ ચાલતા હતા. વાતવાતમાં મેં કહ્યું કે, “આગ્રા અને મેરઠમાં મેનાના અધિકારીઓનો ઇન્જામો કમિશનર અને ડિરેક્ટર મેજસ્ટ્રેટ રાખવામાં આવ્યા છે. અને નવી આર્જુનસિંઘ સરકારનો જેમ વિચારે કહેવાય છે કે મેરઠ મન્જરોએ હેરાન નયો કર્યાને પૂર્વ-અલિશાપ : [નવજીવને આગ્રામાં મનેનેમ કરીને પણ સત્યાગ્રહ બંધ તો ખૂબ આવી હતી અને ચત્રાગદા અને વિદ્યા-અભિયામાં આવે, અને કંઈ કારો ન ફાવે તો કોમી ત્રાસ નહોતો વરસાદનો મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી. નરહરિશ્વર કગવવામાં આવે જેથી મહાત્મા ગાંધીને સત્યા- તમે તમારી સાથે લાવ્યા.]

“આવા વખતે અમે [પ્રકાશન ઉપગના જ; મૂલ્ય એકપણી આગમને જોતાં જોતાં બાપુ પગચુરે શાસ્ત્રીને અસારના વરસાદની કમકાંડી સાધનાની પ્રાણધમ્મને પહોંચ્યા. પરચુરે શાસ્ત્રી પોતાના કમરમાં પડ્યા “અહીં” ૧૯૪૫ પૂર્વે રૂપકના શ્રી. મિરિષારી કૃષ્ણ પાંડ્યા દિગ્ગમ : સ્વરૂપે માલિસ કગવતા હતા. શાસ્ત્રી- પ્રમુખવર્તો સુદર પરિચય કરાવતી, વિદ્યાલયોમાં પાઠ, જુએ જરૂર કરતાં વધુ છાસ પી લીધી હતી અને એના બીજી આરંભ.

પ્રાયશ્ચિત રૂપે તે પોતાનું જીવન આપના પશુ તૈયાર હતા. મહાત્માજીએ ગંભીર ઘટને કહ્યું. “પ્રાયશ્ચિતનો અર્થ એ નથી કે જીવન આપી દેવામાં આવે. કોઈ પણ દોષ અને ક્ષુદ્રી આદતનું પ્રાયશ્ચિત તો એ છે કે ફરી કદી એ દોષ અથવા બુલન કરવામાં આવે.”

બાપુ સાથે ફરતા ફરતા મેં જોયું હતું હતું કે હું જેટલું ખતે તેટલું વધારે એમની નિકટ રહેવા હચ્છુ છું. એટલે એમણે આજ્ઞા આપી હતી, કે ફરતી વખતે સાથે રહી શકું છું અને જ્યારે બેઠી પાંચ સુધી એમના કમરામાં બેસી શકું છું. બધી રાતો સંભળી શકું છું. હા, કોઈની સાથે કંઈ ખાનગી વાત કરવી હોય તો મારે બહાર ચાલ્યા જવાનું હતું

બાપુને વળાવીને જતો હતો ત્યાં કૃષ્ણચંદ્રજી-બવરયાપક મળ્યા. એમણે કહ્યું. ‘શર્માજી, આપ શું જાને કેટલું કામ કરશો?’ મેં બાપુ સાથેના મારો કાર્યક્રમ કહ્યો. પરંતુ સાથે એ વાત પર નેર દીધું કે મારા રહેવાનો અર્થ નીકળે એટલું કામ તો મારી પાસેથી જરૂર રહેવાનું નેહરુએ કૃષ્ણચંદ્રજીએ કહ્યું, “એ માટે તો આઠ કલાક કામ કરવું પડશે” “આઠ કલાક તો શી રીતે ફાજલ પાડું? મારે મારું કામ પૂરું કરવાનું છે, બાપુની સાથે પાછું રહેવાનું છે અને વળી હું તો આશ્રમનો સભ્ય છું.

‘ભલે ત્યારે, ચાલો, એક કુટ પહેણો, દોઢ કુટ લીડો અને ત્રણ કુટ લાંબો ખાડો ખોદી આપો જેથી ત્યાં એક નવું પાંચખાનું બનાવી શકાય.’

હું કોણી અને પાનડો લઈને ઉપડ્યો. પહેલાનું કસાયેલું પરંતુ હમણાં હમણાં બગડેલું શરીર દસ બાર કોણીના લા કરતાં જ યાદી ગયું. બાવડાં ભરાય નહીં. જાણે કેટલું થે કામ કર્યું છે એમ લાગવા માંડ્યું. ચાર વર્ષે જેતીનું કામ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. પેટની કમજોશ, શરીરનું લીલાપણું કોણી-પ્રયોજથી ત્રહારાદને નાસવા લાગ્યા. ૪૫ મિનિટમાં દોઢ બજ લાંબો ખાડો કર્યો. છાતી વારાક મર્મ. જરી-રમાં શ્રમનો પ્રભાવ દેખાયો, બે ત્રણ દિવસમાં પાંચખાનું

સાફ કરવાનું કામ પણ કરવાનું હતું અને બાર વાગે એક કલાક સુધી સાફ પણ સુધારવાનું હતું. Persian wheelની ખસે ધોતીયા અને આંડીયા પર સાજુ લગાવેલાં ડાંગરી લપી અને અગિયાર વાગે થંટ વાગતાં જ ખાવા ગયો. ત્રણ ચપાટી, એક ચમચો કાચા ફૂદાનું શાક, એક ફેળું, એક પાવળું ઘી, ગોળ, કુંગળી, લીલા નાળિયેરનો થોડો ગર્ગ અને એક કોરો દહીનું ભોજન કર્યું. Cocktailનું શાક હતું. મીઠું વધારે નેહરુએ તો મળતું હતું. બાલુના થોડા ભાઈએ Brown bread અને ભાત લીધા. સદનાભવતુ સહનો... શાન્તિ: શાન્તિ:-ના મંત્ર બાદ ભોજન શરૂ થયું. ભોજન કરીને એસવાની જરૂર નહીં. પોતપોતાના વાસ્તુ લઈને બધા ઠીક જાય છે અને અને પોતે જ સાફ કરી નાખે છે.

જમીને હું સુષ્ટ ગયો. જરા ઝીંકું અવી ગયું. સવાપારે ઉઠ્યો અને લગભગ એક વાગે શાક સુધારવા ગયો. પરંતુ ત્યારે તો શાક સુધારાક ગયું હતું. બેઠો પડીને પાછો ચાલ્યો આવ્યો અને બરાબર બે વાગે બાપુની કુટિરમાં પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઈ બાપુની પાસે જ બેઠાં દત્તા. કેટલાયે મહિલાઓ અને કન્યાઓ પણ હતી. અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ કમિટિના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણાનીજી, બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને મહેસુરના દાસ અપ્પા આવ્યા. આને રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની એક બેઠક હતી. એટલે કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રીમન્નારાયણ અચવાલ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર કાર્યાલયમાંથી બહીં આવ્યા હતા.

દાસ અપ્પા બાપુને મળવા આવ્યા. થોડી વાતો કરીને તે ચાલ્યા ગયા, પરંતુ બાપુએ તેમને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું, ‘હું તમારું જ કામ કરું છું માટે તમે અવી જ બેસો.’ મેસુર કોંગ્રેસ અધિવેશનના ઉદ્ઘાટન માટે દાસ અપ્પા રાજેન્દ્રપ્રસાદને લેવા આવ્યા હતા. કરાવો અથવા કરાવોનો ફાઈટ બાપુએ કર્યો અને કહ્યું—

I have drafted a most innocuous resolution. The whole thing is based

on the philosophy of non-violence. We want to invite a conference of workers. Speeches and debates on the assembly floor are meaningless without effective constructive work outside these bodies. If swaraj were to be won by forensic eloquence it must have been won long ago—even before you were born, by Lal Mohan Ghosh who was gifted with better eloquence than Surendranath Banerjee who delivered at Poona 85 printed foolscapsize address "

આ બધી વાનો વચ્ચેય મહાત્માજીની રમુજો તો ચાલુ જ હતી. ચત્તા સુધને લખતાં અને મળીર સમસ્ત્યાઓ પર વિચાર કરતા કરતા પછુ બાપુ જીવનની સાધારણ વાતો પર પછુ બ્યાન દે છે.

સાઠાઆરે હું તર્કથી ઉઠી ગયો અને પાંચ વાગે જમવાની ઘંટડી વાગી બોજન કરવા ગયો. રાજેન્દ્ર બાપુ બાપુની પાસે જમવા બેઠા. બાપુએ તેમને પોપૈયો ખાવાનો ખાસ આમ્રદ ક્યો.

સાંજે, બૂનથી હું ફરવા ન જઈ શક્યો. સાંજે પ્રભુદયાળ વિદ્યાથી આવ્યા. શાનસમા તેલ પૂરીને અમે સુષ ગયા.

૪-૪-૪૧

અધી રાત પછી ઠંડી પડવા માંડી અને લગભગ સના ત્રણે હું જોશરીમા આવી ગયો. સાઠા ત્રણે મેં પ્રભુદયાળને જગાડ્યા. અમે ઘંટડીનો અવાજ સાંભળ્યો નહી. તેવંથી ધડીવાળમાં જોયુ તો પોણા ચાર થયા હતા.

પ્રાર્થનામાં હાજરી આપના ગયા પરંતુ હજુ આશ્રમ વાસીઓ એકત્ર થયા ન હતા. હું અને પ્રભુદયાળજી આટા મારવા લાગ્યા એટલામાં બે માણસોને આવતા જોયા. એકના હાથમાં લગભગ બે કુટનો સાપ હતો

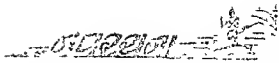
એક હાથમાં એનું મો હાથ અને બીજા હાથમાં એની પૂંછડી બન્ને હાથોમાં મચ્છુન રીતે બેચીને એને પકડી રાખ્યો હતો. દોડીને એ જોવાની કેલીય કરી કે સાપ કેરીલો છે કે નહી. પરંતુ તે એકા દો આગળ નીકળી ગયા. પ્રભુદયાળજી પાસેથી જવણું કે સેવાકામમાં એરીલા સાપ બહુ થાય છે. મેં પૂછ્યું, "એરીલા સાપને મારી નાખવામાં નથી આવતા?" પ્રભુદયાળજીએ કહ્યું, "ના, બાપુ સર્પોને મગરી નથી નાખતા. પકડાવી ફેંકાવી દે છે."

પ્રાર્થના અર્ધ. લગભગ લગભગ થયું અને બીલાના બે અધ્યાયોનું પારાવણું કયું. બીજા કેટલાક ગીત પણ ગવાયા

પાંચ વાગી ગયા હતા. અકબરભાઈની સાથે દગવા ગયો. જ્યારે ઘેર ઘડેં દળવાના હતા. ઘડી ફેરવાતો આ પહેલેજ પ્રવાસ હતો. પહેલાં તો મને દળવા માટે બેસવાના આસન પર બેસતાં જ ન આવડ્યું અકબરભાઈએ રીખનાડ્યું ત્યારે આવડ્યું અમે બંધી કલાકમાં રાા ઘેર ઘડેં દળી નાખ્યા. ઘંટી ચલાવતી તે હું જોજોતું કામ સમજતો હતો. પરંતુ ઘંટી ચલાવવામાં સારો શ્રમ પડે છે અને તે પુરોણે પણ કામ છે. પંદર મિનિટમાં તો બાવાં ભરાઈ ગયાં. અકબરભાઈએ આરામ લેવા કહ્યું પરંતુ વટ રાખવા રાખવા માટે મેં આરામ લેવાની ના પાડી. હા, બે મિનિટ માટે અમે કામ બંધ રાખ્યું જે ઘંટી પર ઘડેં દળવા તે સુધારેલી ઘંટી છે. એનો હાથો પણ નવો દમનો છે.

દળાને મારા કમરામાં આવ્યો. શોચ ગયો પછી હું અને પ્રભુદયાળ નારતાની ઘંટડી સાંભળી તે તરફ ગયા. હું તો નારતો કરીને ચાલ્યો ગયો અને પ્રભુ દયાળ બાપુને મળીને રાખ્દ-લાખા પ્રચાર સમિતિ તરફ ગયા. મારા માટે થોડી દીવાસળીઓ અને પોરેજ લાવવાનું એમને કહી દીધું.

બાપુ ફરવા નીકળ્યા. થોડે સુધી મહાદેવભાઈ સાથે આવ્યા અને પછી થોડી જગેનો અને બાળગોળ રવા. બાપુએ કહ્યું, "શ્રમજી, તમે લખેકતું નામ

સાંભળ્યું' હશે. એણે અંગ્રેજીમાં મો લિતમ પુસ્તકોની સચી તૈયાર કરી અને એ સચી બહાર પાતાં જ લોકોમાં એ પુસ્તકોની મામણી ખૂબ વધી ગઈ. શું હિન્દમાં પણ એ પ્રમાણે સો લિતમ પુસ્તકોના નામ આપી શકશે ?'

“ મહારાજ, એવો કોઈ પ્રમાણિત સચી તો નથી. સાત આઠ વર્ષ પહેલાં 'વિચાર લારત'માં એક વાર્ષિક એક સચી તૈયાર કરી હતી; પરંતુ ત્યાં સુધી હિન્દી-સાહિત્ય સંગ્રહન અથવા એના દ્વારા નિર્માણેલો કોઈ સમિતિ આ કામ ન કરે ત્યાં સુધી સચી પ્રમાણિત નહિ થાય-” એ' કહ્યું.

‘તમે હમણાં જ્યાં' છો. આનો સચી તૈયાર કરો' જંબીરતાથી બાપુએ કહ્યું.

‘જતી વખતે એક પ્રશ્ન તો હું' આપને કરવાનોજ હોય કે આપના મત પ્રમાણે સર્વશ્રેષ્ઠ છ પુસ્તકો કયાં છે-રામાયણ અને ગીતાનું સ્થાન તો એમાં જરૂર હશે-’ એ' સંકોચપૂર્વક પૂછ્યું.

“હા, ખરું છે. પરંતુ એ' વાત તો વિશ્વ સાહિત્યની ચર્ચ. બાઇબલ માટે હું' કહું' તો હિન્દીવાળા અંગ્રેજીમાં તો નહીં' વાંચી શકે. સવાલ તો હિન્દીવાળાઓનો છે.”-બાપુએ કહ્યું. થોડીવાર ચર્ચાને પાછા બોલ્યા, ‘આધુનિક હિન્દી સાહિત્ય બહુ કંગલ લાગે છે. અધુનિક હિન્દી સાહિત્યમાં એવી કંઈ ચીજ છે કે જે મનુષ્ય માટે અન્ય ભાષા-ભાષી હિન્દી શીખવા લલચાય. અંગ્રાજીઓએ તો ઘણું કામ કર્યું' છે. એમાં સાધના અને લગનીવાળા ઘણા છે. પી. સી. રાય, ગુલિઆણ, અંકિમઆણએ કેટલી તપસ્યા વડે પોતાના સાહિત્ય વધાર્યું' છે !’ બાપુએ કહ્યું.

“હું' તો જેને જીવન સાથે સંબંધ નથી અને જે જનતાને કંઈ ઉપયોગી નથી એ સાહિત્યને નકામું' ગણું' છું. જીવન સાથે પછી જાને આધ્યાત્મિક સંબંધ હોય કે પછી ભૌતિક.”-એ' કહ્યું.

‘અરાબર છે.”-બાપુએ સ્વીકૃતિપૂર્વક ખરતક હલાવતાં કહ્યું.

ત્યારે એ' મારા નિર્ધારિત પુસ્તક ‘અંગ્રાજી’ વિષે વાતો કરી. વાત સાંભળીને બાપુએ કહ્યું, ‘તો એ પુસ્તક તો પછી એક ચીજ થશે.’

અશ્વમતે એતાં એતાં પરચુરે શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પહોંચ્યા. શાસ્ત્રીજી મહારાજ ચતા સુધને માલિસ કરાવતા હતા. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પહેંચનાં પહેલાં ડોકટર દાસના દવાખાના પાસે ચક્રને નીકળેલા. ત્યાં ૧૫, ૧૬ વર્ષનો એક છોકરો એક માણસ પાસે માલિસ કરાવતો. બાપુએ ઠસીને ડોકટરને ઠસીને કહ્યું, ‘ડોકટર !’

શાસ્ત્રીજીએ બાપુને પૂછ્યું, ‘બાપુ, confession નો અર્થ શું છે ?’

‘confessionનો અર્થ છે પોતાના પાપો કહીને ફરીવાર ન કરવા.’

‘ટ્રાસ્ટોએ confessions તો લખ્યા હશે-’ શાસ્ત્રીજીએ પૂછ્યું.

‘St. Augustineના confessionનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ છે.’

‘મળતાં પહેલાં ખ્રિસ્તીઓ પાદરી પાસે confession કરે છે’

‘હા. રોમન કથોલિકોમાં એ રિવાજ છે.’

‘શું છુપા પાપો કહી દેવાથી કંઈ લાભ થાય છે ?’

‘એમ કહ્યા કહી દેવાથી તો પોતાની હિંમત દેખાડવાનો દંભ પણ હોઈ શકે છે ટ્રાસ્ટોએને શુદ્ધ કથેશ-પતિન સાથે કલહ, ખાળકો સાથે કલહ-વિ. થી બહુ હેરાન થવું પડતું હતું. અંતે તે જળમગ્નને ઘર છોડી નીકળ્યા પડ્યો અને એક સાધારણ જગ્યાએ મરી ગયો. Pilgrim progressમાં જે ખ્રિસ્તીઓની કલ્પિત યાત્રાનું વર્ણન છે એનો અર્થ છે દુઃખો અને કસોટીથી દૂર જાવું. પરંતુ ભાંઈ સુધી ચાનથી કથેશ અને દુઃખ દૂર ન થાય થાય ત્યાં સુધી ઘર છોડવાથી શો લાભ ? હા, confession નો અર્થ એવો છે ખરાકે જે કોઈ મનુષ્ય પર મેલ અને ગંદકી હોય તો તેથી એને કસેશ થાય છે અને ખીજીને પણ એ ગંદુ લાગે છે. તે સાથે અને અરમ પાણી વડે જો

સાફ કરી નાખે અને બીજાઓને કહે, 'કાલ સુધી મારામાં ગંદકી હતી, આજે હું મિલકુલ સાફ છું. અને હવે ગંદકીને આપના જ નહીં દઉં.' તે એવા confessionથી લાલ છે, કારણ મનુષ્યને ફરીવાર ગંદકી આવવા દેવાનો ન હોય અને એ પ્રમાણે કશુંક કરે તો હોય તો એથી બધાને લાલ છે. તુલસીદાસની કામુ કતા એક જોના ઉપદેશથી હમેશા માટે ચાલી ગઈ.

બાપુ બરોમર આઠ વાગે પોતાની કુટિરમાં ગયા હું પાણી બરવા શકાયો સોળ ડબા પાણી બરીને લઈ ગયો. પોણા કલાકમાં આ કામ થયું આવીને રૂમ સાફ કર્યો. કપડાં ધોયાં અને અગિયાર વાગે જમવા ગયો. ખારથી એક સુધી શાક સમાયું.

એક થી એ સુધી આરામ કર્યો અને ડાયરી લખી એ વાગે બાપુની કુટિરમાં ગયો લખવા માટે ડાગળ, કાંઈ અને પેડ લેતો ગયો. સાડાચાર સુધી બાપુની કુટિરમાં બેઠો રહ્યો થોડાં પત્ર લખ્યા અને ૭ થી ૮ વાગ્યા. જ્યારે જ્યારે બાપુ વાતો કરતા ત્યારે ત્યારે ખ્યાનથી સાંભળી લેતો.

ગાંધીજીનાં કામગાંધી ઉઠેલતી વખતે પણ એમની હારખપ્રવૃત્તિ એાછી નહોતી થતી એમના મન રૂપી ડાયનેમોની ચાપ ધ્રુવો થતા જ સાધારણ વાત પરથી ચૂંક વાત પર જઈ શકે અને મતકની પાંખ પરથી જેમ પાણી સરી જાય છે તે જ રીતે એવી ગંભીર વાતનો શ્રમ એમના મન પરથી ઉતરી જાય છે.

૫-૪-૪૧

સાડા પાંચ સુધી પછે ૧૦૫ અને સાડા સાતે બાપુ સાથે ફરવા ગયો આજે બાપુને બધાં કલાકનું ચોક્કસ થયું હવેના મંડાના કે તેઓ ફુર્મોહેન (મહારાજ ભાઈના પત્ની)ને જોવા માટે પોણા સાતે જ તૈયાર થઈ મંડા દત્તા. જ્યાં સુધી બાપુ મહારાજ નહોતા નીકળ્યા ત્યાં સુધી હું ૫. શુક્રધના પુત્ર શ્રી. ભગવતીચરણ શુકલ સાથે વાતો કરતો રહ્યો. થી સુંદરલાલજી વિશે તેમજે કહ્યું કે સી. પી.માં એમનો વિરોધ થયો અને એમને સી. પી. છોડવું પડ્યું. મેં કહ્યું કે યુ.પી.માં પણ એમનું કંઈ મહત્ત્વ નથી અને હિન્દી વિષે એમનાં

વિચિત્ર વિચાર છે તેઓ કહે છે કે, 'There is no such language as Hindi on the face of the earth'

આશ્રમ વિષે વાતો થતાં મેં કહ્યું. 'બાપુએ એ ઠીક કહ્યું' છે કે મોટા અને પાકા મકાન નથી બનાવરાવ્યા. નહિ તો બાપુના નિધન પછી અધ બહોળો ગાંધી ધર્મ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરત અને એમાં પથના બધા દોષો આવી જત અને બાપુ પછી અનેક લોકો આશ્રમને છોડીને બાગી બનશે."

ફરવામાં આજે એક યુવક પણ સાથે આવેલ. તેણે બાપુને કહ્યું, 'આરે કુટબોલ રમવાની આજ્ઞા ન આપી. ફરવાથી મજા નથી પાતી. રકૂતિ નથી આવતી'

બાપુ "હવે રમે. એમાં કુટબોલના બધા ગુણ છે. કુટબોલ રીટી છે અને વળા એમાં ખર્ચ થાય છે."

યુવક, 'હવે જોખમી રમત છે.'

બાપુ, 'કુટબોલમાં શું જોખમ જોખમ છે? અને એ રમત જ શુ કામની જમાં જોખમ ન હોય? હા, સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જે લોકો વૃક્ષ પર બેસીને જનવરને પાસે બોલાવીને ચિકાર બેસે છે એ શિકાર જ નથી. ખૂબ રખડવા પછી જ સામે આવી પડે એને મારવામાં જ ચિકાર છે.'

શાસ્ત્રીજીની પાસે પહોંચ્યા તો શાસ્ત્રીજી કહે, 'બાપુ, લોમડાના પાનમાં શુ વીટામીન છે?' બાપુ. 'હા, છે. જવરનાશક તત્ત્વ તો એમાં છે લોહ પણ છે' શાસ્ત્રીજી :- "મહારાજદામાં અર્ધો ચિત્ર વિલેલીમરો બાવાનું મુહૂર્ત છે શુ ગુજરાતમાં પણ છે?"

બાપુ :- "ના, ગુજરાતમાં નથી મહારાજદાની એક પોતાની ભવરશા અને સરકૂતિ છે અને એને ઘડવામાં આવી છે ગુજરાતની ખાસ સરકૂતિ બનવા નથી પામી. ગુજરાતે મહારાષ્ટ્ર પાસેથી થોડું લીધું છે અને મારવાડ પાસેથી તો ઘણું. હજી ગુજરાતની ખાસ ભવરશા નહોતી થવા પામી ત્યાં અંગ્રેજોનું આગમન થયું. ગુજરાતનું સાહિત્ય પણ એટલેજ કંજાળ છે."

શાસ્ત્રીજી:- 'સત્યાગ્રહ તો ચાલતો જ રહેવાનો !'

બાપુ:- 'હા, ચાલતો જ રહેશે. યુદ્ધ બંધ થશે તો પણ ચાલશે. એના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થશે.'

શાસ્ત્રીજી:- 'દિનકુત્તાન પર શું દુમલો થશે ?'

બાપુ:- 'ના'

શાસ્ત્રીજી:- 'તો સર સેનાપતિ શાને દુમલાની વાત કરે ?'

બાપુ:- 'રૂપિયા એકઠા કરવા મારે. અને દલ એમ યુદ્ધ બંધ નહીં થાય. જાપાન અને અમેરિકા પણ એમાં ભળશે વર્ષોના મામલો છે. જટાળને ફેટકું નુકસાન થાય છે એના કંઈ સાચા ખચ નથી આવતા. મને ૧૯૧૪-૧૮ ની લડાઈમાં એટલું અસત્ય નહોતું બોલાયું એટલું આમાં બોલાય છે, suppression of truth કરાય છે જે suggestive of falsehood હોય છે. Lies during the war નામનું પુસ્તક લખાયું છે. એક સમાચારનું બીજું રૂપ શું છે એના પર કંઈ સમાચાર નથી આવતા.'

રમેશ (લેખકનો પુત્ર) ની ચિઠ્ઠી આવી. મુંબઈ ગેવા આવવું છે એમ લખે છે.

ખારથી એક શાક સુધાપું:- શાક સમારવાનો કાર્યક્રમ બહુ મળતો છે. પુલ્લા હાલે મળેલ વાતો થાય છે, અમૃતલાલભાઈની પુત્રીએ 'પ્રવાસી' પત્રિકા આશ્રમમાં ન આવવા વિશે ફરીઆદ કરી. 'ત્રે' મોકલવાનું વચન આપ્યું રવિજીભાઈ જાને બાપુની વહવા કરતા એક મદાસરે કહ્યું: 'તેર કરીને પણ બાપુ દલ બાલકી ઉપાડી શકે છે. દેટલાક વર્ષ પહેલાં જે બાલકીઓ સહને જોએલા બાપુનો ફોટો મેં જોયો હતો. 'એક હાંકેરાએ કહ્યું: 'અરે, બાલી બાલકીઓ દશે!' બધા ખડખડાટ દસી પડ્યા.

જે વાતનાં જ બાપુની કુટિરમાં પરોઝી ગયો. મદારિવભાઈ તો કાલે મુંબઈ ગયા છે એટલે બાપુને મદદ કરવા શ્રી મહાદેવાળા દાબરે દવલ.

મુંદોર પ્રજા-પરિષદની ધણી બહિતઓ શ્રી દર્શિભાઈ ઉપાધ્યાયન. સાથે આવી. મુંદોરવાળાઓએ કહ્યું: 'અમે પરિષદ બોલાવવાના છીએ, રાજ્યના અધિકારીઓએ કરાવેલી નકલ અને સમાપતિના બાબતની નકલ મંગેલ, અમે મોકલી આપી. લડાઈ વિશે અમે તટસ્થતા રાખવા વિશે મત આપ્યો. પરંતુ ગાંધે પરિષદ ન ભરવા દીધી અને મત્રા ન ભરવા દેવાની આઠાનો બાંજ કચાનો નિશ્ચય કર્યો. ધન્યકડા થઈ સર્વતે વિગેરે પકડાઈ ચૂક્યા છે. પ્રજા અમારી સાથે છે. આદીવાંદ આપે.

બાપુ:- 'હું આશીર્વાદ નહીં આપું. દવે આદીવાંદની શી જરૂર છે-સત્યાગ્રહની શરૂઆત તમારે થઈ મછ છે. મારા ચિતાર પ્રમાણે તો મળ્યા જ બૂલ છે. જે આઠાકાંગ ન કર્યો હોત તો રાજકુમારી અમૃત કોર દીવાનને મળીને પરિસ્થિતિ સુધારી લેત. આઠા માનવાનો એ તો અર્થ નથી કે સત્યાગ્રહ ન કરી શકાય. દવે જે તમે સમજ થશે તો મારા વચર કાપે આશીર્વાદ છે જ. રાજ્યવાળા એ સાબીત કરી શકે તેમ છે કે પ્રજા તેમની સાથે છે. જે લોકો જેલમાં ગયા છે એમની પછી કોઈ ન જવ તો કંઈ વધી નહીં. રચનાત્મક કામ કરો. કામની ખોટ નથી.'

સાંજે દરવા બાદ પ્રાર્થના થઈ. રામાયણના પાઠ પછી બાપુએ થોડું પ્રવચન કયું:- 'કાલે ગરુડિય સમાદનો પ્રથમ દિન છે. પરમાત્માએ મને એક ઝીંગ આપી અને મેં તે ફેંકી દીધી. એની જે અસર થઈ એ તો જાહેર છે. જે લોકો કાલે મન ગાળવા છુટે તે રાખી શકે છે. કોઈ પર દરજ પાડવામાં નહીં આવે. આપણે ત્યાં રાજગોપાલાચાર્યના જમાણ વેંટલ આવ્યા છે, તેઓ રાજ પત્રીસ માઈસ પડે ચાલે છે. કોડી પણ પાસે નથી રાખતા અને કોઈ પાસે ચાલતા કરતા નથી. બીજા છે 'વિદ્યાલ બાગત'ના સંપાદક શ્રીરામ દમ્યા. દમ્યાજીને એટલે સાથે સંબંધ દનો. તેઓ લેવન લીધા વચર કામ કરે છે. 'વિદ્યાલ બાગત'ને જાણવવા માટે એમ કયું છે. એમની સાથે આપ લોકો...વિ. વિ. (કમરઝ)

ઉદ્યોગોમાં કામ કરતાં મજૂરો કે ત ૧૬૦ લાખ જે
કે એટલે ફક્ત ફક્ત કામ કરનારાના ફક્ત ૮૧
ટકા છે અને તેમાંથી મોટા ઉદ્યોગોમાં (મોટા
ખગ્ગાનામાં) કામ કરતો પૂરો એક ટકા પણ
નથી, એટલે બાકીના મજૂરો નાના સાથે પર
ચાલતા ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે એટલે યંત્રિક ઉદ્યો
ગોમાં રોકાયેલા મજૂરો કરતાં દરેક ઉદ્યોગોમાં રાખવા
મજૂરોની સંખ્યા ધણી વધારે છે ચૌ. ગણી છે
છતાં તે સંખ્યા ધની છે અને બેઠારી વધી છે
એ બેઠારીનું પ્રમાણ આગોગોગ વગર ધો એમ નથી
એવું ૫૫૨ અને ઉપા. નતાવતાં ગાંધીજી લખે છે કે

હિન્દુસ્તાનના સાતલાખ ગામમાંથી વેરા
ગેલા ગ્રામવાસીઓ રૂપી જીવતાં યંત્રોની સામે જ
યંત્રોને ન ખડકાં જોઈએ યંત્રો મનુષ્યને મદદ કરે
તેને સરળ બનાવે એ યંત્રોનો સદુપયોગ કહેવાય
આજના ઉપયોગનું તે એ દિશામાં જ વધતું જાય
છે કે ગણના માંથી લોકોના હાથમાં સપતિતા દમલા
વાળવા અને જે કરોડો સ્ત્રી-પુરૂષોના મોખથી
રોટલા ઝુટી લેવામાં આવે છે તેમની તે લાલચ
પરવા સરખી ન રહી બહુ સુક્રમ લાભદાયીઓ
વાળા માનવી યંત્રો પાસેથી માન ન લેતું એ ધરા
દાયો જ ન યંત્રો દ્વારા કામ લઇને ધનના દમલા ભેગા
કરવાની ઘેલછાએ ધોળ કુખો પ્રવર્ત્યા છે તેમાં
થઈ શકે તેટલો ઘટારો કરવો એજ કલ્પનાથી ચરખા
મધ અને આગેલોગ સધની રચના કરવામાં
આવેલી છે

યંત્રો અને ગાંધીજી

ગાંધીજીના આ ઉદ્યોગોની દિમાકતના વિચારો
ઉપરથી જોઈએ તો કેટલાક કહે છે કે, તેઓ પુરાણ
યુગની વાત કરતા હતા તેઓ યંત્રમાનના દુરમન
હતા વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે, શું
આપણે મનુષ્યની શોધક શક્તિની અવગણના કરવી ?
શું યંત્રોથી આપણે જેટલા જથ્થામાં અને જેટલી
ઝડપથી માલ મેળવીએ છીએ તે મેળવી શકીશું ?
આ પ્રશ્નોના ઉત્તર ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ જોઈએ

“ હું ગાંધીજી જુ કે આ યંત્રો પણ એક
અતિશય નાજુક યંત્ર જ છે ખુદ રેડિયો પણ યંત્ર જ
છે નાની દાંત ખોત છી પણ યંત્ર જ છે મારો
વાંધો યંત્ર સામે નહિ પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે
આજે તો જેને શ્રમનો બચાવ કરનારા યંત્રો કહેવામાં
આવે છે તેની લોકોને ઘેલછા લાગી છે શ્રમનો
બચાવ થાય છે ખરી પણ લાખો લોકો કામ વિનાનાં
થઈ જાયે મ તો ગરતા પર સટકે છે સમય અને
શ્રમનો બચાવ હું પણ ઇચ્છુ છું પરંતુ તે અમુક
ચમત્તે નહીં આખી માનવજાતિનો યથો જોઈએ
થોડા રૂપાં માર્યાં પસે સપતિનો સચ્ચ ચાચ એમ
નહીં પણ સોની પાસે થાય એ હું ઇચ્છુ છું
આજે તો થોડા માણસોને કરોડોની કાંપ પર ચડી
બેસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યા છે યંત્રોનો
ઉપયોગની પાછળ પ્રેરક કારણ શ્રમના બચાવનું નહીં
પણ ધનના લોભનું છે ”

વળી કેટલાક કહે છે કે શું આ વિચારોમાં
આધુનિક સુવારા સામે બાચકાં કરવા જેવી વાત
નથી ? શું આગોગોગથી ઉત્પન્ન થતો માલ યંત્રોથી
ઉત્પન્ન થતા માલની સામે હરિકાષ્ઠમાં ટપી શકે ?
શું એ વડે સામાજિક કાર્મ કરવ શક્ય છે ? આધુ-
નિક સુધારા વિશે જવાબ આપતાં ગાંધીજી લખે છે

“ હું ગ્રામવાસીઓને કહું છું કે, ‘તમે હાથે’
લોટ દોઢા મેદો ન ખાઓ મળિં જુડું ન નાખી
દો તમારી શરડીમાંથી વેચવા માટે નહીં તો તમારા
વાપરવા માટે મેળ બનાવી લો તમે માત્ર કાચો
માલ વેદા કરીને જ સતેષ ન માનો પણ તેમાંથી
બજારમાં વેચાય એવી જે જે ચીજો બની શકે તે
બનાવો અને એમ કરીને તમારી રોજની આવકમાં
થોડાક પૈસાનો વધારો કરો આમ મહેવામાં કે
આધુનિક સુધારાના પ્રવાહને પાછો વાળુ છું ?
અને આધુનિક સુધારો હજારો વરસથી તો નહોતો
ચાલતો આવતો મારાથી ખતી શકે તો આધુનિક
સુધારાને નામે આજે જે બધું ગાંધીજી છે તેમાંથી
ધણીને કે નાશ કરે અથવા તેમાં ધમ્મજનો પલટો

કરે એમાં લવચેશ શકા નથી...યંત્રસુગ ગમે તે કરે પણ યંત્રોના એક સામગ્રી પ્રવેશમાં જે દરોડા માણસો ખેડાર બની જવાના તેમને એ આજીવિકાની મજૂરી કદી આપી શકવાનો નથી."

ઉપરના વિચારો પરથી જણાય છે કે ગાંધીજીને આગેવાનોમાં નિષ્ઠા જાણી હતી. એમણે આપણી નાક પાડખી લીધી. યંત્રોદ્યોગ પહેલાં દુનિયાના દેશોમાં હિન્દુને જે રચાન હતું, જે નકોશલાલી હતી તેને લક્ષમાં સર્વ ધૃતપ્રાપ્ત યજ્ઞ મથેલા હિન્દુના હરતોદ્યોગમાં પ્રાપ્ત પૂર્યો. એમના આ કાર્યની પ્રશંસા કરના અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી થી કેસ લખે છે કે:-

"ખાદીનો ઉદ્યોગ ખીસવવા માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલી ઝુલિય એ જે ભૂતકાળને સજીવન કરવા માંગનાર કોઈ તરંગી માણસની નહીં ધૂર નથી, પણ હિંદી આત્મચાસીઓનું કારિદય ફેરવનાર ને તેમની રહેણીનું ધોરણ સુધારવાનો બહુવાર પ્રયત્ન છે.

આગેવાનોથી તેવાર થયેલો માલ યંત્રોદ્યોગના માલની સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે છે કે નહિ એ જણવા બહુ લોંબા ઊંટરનું પડે એમ નથી. એ તે સમજી શકાય એવી વાત છે કે હાથચાણ પર વજુનાર કરતાં યંત્રચાણ પર વજુનાર રધારે વણી શકે. સામાન્ય રૂપે હાથચાણ પર રેજની પંચ વાર ખાદી વણી શકે ત્યારે યંત્રચાણવાળો એક કલાકમાં એટલું વણી શકતો હશે. એટલે જો એ દિવસના આઠ કલાક પ્રમાણે કામ કરે તો એ વધારાના સાત માણસની રાજી મૂંટતી લે છે એમ જણાવે. આમ એ યંત્રની મદદથી મિલોએ આપણાં લોકોનું ગુજરાનનું સાધન ક્રિયાવ લીધું છે. એથી ગાંધીજી કહે છે કે:-

"આ મિલો વધારે સારું અને સોંધું કપડું તૈયાર કરતી જ હોય તોય એ કંઈ ઉપથી દલીલનો જવાબ નથી. કેમ કે એ મિલોએ જે દબારો મજૂરો રાનો ઉદ્યોગ છીનવી લઈ તેમને ખેડાર બનાવ્યા હોય તો સોંધામાં સોંધું મિલકાપદ માનમાં વખુલ્યેલી મેંધામાં મેંધી ખાદી કરતા મેંધું છે."

સામુદાયિક કાર્યની બાંધતમાં પણ એમજ છે. જો સામુદાયિક કાર્ય માટેની ઇચ્છા લોકોમાં ખીસે અને સહકાર દાર કામ થાય તો આગેવાનો પગલર ચર્મ શકે એમ છે. રિપટર્સ-દમાં લકિયાભેનો ઉદ્યોગ મોટા કારખાનાંમાં નથી ચાલતો. ત્યાં એના જુદા જુદા ભાગો જનાવનાનું ધરજ એનું કારખાનું છે. આપણે પણ એમ કરી શકીએ. ગાંધીજી આ વિચારણ પાયાના દિલોગો સંચેતી હરીફાઈ અને તેની રીતે કામ કરવા વિશે લખે છે:

"વિચારણ ઉદ્યોગોની સાથે હરીફાઈ અને ખાતા પ્રત્યે આવી. એટલે માનવાસીઓનું સીધું કે આંકડું રોપણુ થયા વગર નહિ જ રહેવાનું, તેથી અમારે માનકરિ સ્વાતંત્ર્યની, સ્વયંપૂર્ણ જનાવવામાં બધી શક્તિ વાપરવાની છે ને મોટે ભાગે જે ચીજો વાપરવાની હોય તે જ ખનાવવાની છે. મ મોલોગનું આ રૂપ જળચાઇ રહે તો આમવાસીઓ પોતે બનાવેલી વાપરી શકે એવાં આધુનિક યંત્રો અને આભારો વાપરે એમાં કશો વાધો નથી. માત્ર એ ખીજને ચૂસવાના સાધન તરફ ન વધારવા જોઈએ."

આના ઉપરથી જણાશે કે ગાંધીજી યંત્રની વિશ્વખતા ન હતી પણ યંત્ર, જે બીજા પર સત્કાર થવામાં અધિક વર્ગને મદદ કરતું હતું, એના પર કામ કરનારને જડ ખનાતી દેવું હતું તેની સામે એમનો વિરોધ હતો. વળી જણાય છે કે ગાંધીજી એવાં યંત્રોના ઉપયોગ માટે છૂટ આપના દલા. જેવાં કે, સીવવાના સંચા કે એના પર કામ કરનાર મજૂરને જડ ન જનાવતાં એને એમાંથી ઘેરણા આપે અને સાથે સાથે એની જડમાં મદદ કરે. આ રીતે એ પોતાની લુહિશક્તિયો અને યંત્રની મદદથી ઉદ્યોગમાં સારી રીતે વિકાસ સાધી શકે છે. જો આવા યંત્રો માનવહિનમાં સદાય કરતાં હોય અને એને જનાવવા માટે કારખાનાની જરૂર પડતી હોય તો તેનાં કારખાનાં સંમાજની કે પ્રત્યક્ષીન સરકારની માલિકી નીચે ચાલતાં હોય તો ચાલવા દેવામાં તેઓ રાજી હતા. ટૂંકામાં, એમનો વિરોધ યંત્રોથી થતા રોપણુ અને એમાંથી ઉદ્ભવતાં અનિષ્ટો સામે જ હતો. તેઓ કહેતા કે:-

“ યાત્રિક સંશોધનો અને વિજ્ઞાન એ પહેલ પ્રથમ લોકનાં સાધન મટી જ્યાં જોઈએ, પછી કામદારો પાસે ગળ ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહીં આવે અને યંત્રો નહતરૂપ થવાને બદલે સહાયરૂપ યંત્ર પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાનનો વિનાશ કરવાનો નથી પણ યંત્રોની મર્યાદા આંકવાનો છે.”

મોટા અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોથી થતી અસરો

આજે દુનિયામાં એવો એક પણ દેશ નથી કે ત્યાં યંત્ર પહેલથી મથું ન હોય. આ જમાનો યંત્રવાદનો છે. આપણે એનાં પરિણામો ભોગવ્યા છે. બીજા દેશોને પણ એનો લાભ મળ્યો છે. દ્વે અમેરિકા અને હંગેરી પોતાના ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવા પ્રયત્નો કરે છે એમને યુદ્ધનો લાભ છે. એકજ જગ્યાએ કેન્દ્રિત થયેલા મોટા ઉદ્યોગોને એક સપાટ નાણા મર્ક શકે છે. જમની યુદ્ધ પહેલાં દુનિયાનાં બમ્બેરોમાં અમત્વનું સ્થાન ધરાવતું હતું તે ઉદ્યોગોના નાશથી લીધું ધંધ મથું છે. પણ વિકેન્દ્રિત દર્યામાં ખીસેલા ઉદ્યોગોનું નેટલું નક્કુ યાય તેટલું આ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોનું મથું નથી વળી એવા ઉદ્યોગોમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓની વહેંચણું નો પણ પ્રશ્ન જ ઉભો યાય છે. કોઈ કહેશે કે આજે નો દુધ હોલેન્ડથી આવે એવી વાહનની સગવડ છે. પણ એમાં આપણે જૂલોએ છીએ જથાબંધ તૈયાર થયેલા માલની માગ હોય કે ન હોય તો પણ તે માલને ખપાવવા માટે ચતુરાઈકરેલી જાહેર ખર્ચો અને બાદ ખટાટોપ કરવા પડે છે. અને એ રીતે ખોટી માગ ઊભી કરી લોકો પર એ ટોકા ખેસાડવામાં આવે છે. ત્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં એમ ખતલું નથી. જ્યાં માલ તૈયાર થાય છે ત્યાજ તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવી જાય છે. આ મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં વધારે પડતા ઉત્પાદનને લઇને વિષમ વ્યવસ્થા અને સંપત્તિની ખોટી વહેંચણી ઊભી યાય છે. અધીજ આવી વ્યવસ્થામાં માનતા ન હતા. તેઓ કહેતા:

“૧૯૦૦ માં ૧૫૦૦ માં ૧૫૦૦ માં ૧૫૦૦ પહોળા પ્રદેશમાં વિખરાયેલા હિન્દી, સાત લાખ

ગામમાં ફેલાયેલા કરોડો માણોને માટે એ વસ્તુ કાષ્ઠપણ દિવસ બહેતર અને વધારે સુરક્ષિત છે કે તેઓ જેમ પોતાનો ગોરાક જને રાખી લે છે તેમ તેઓ પોતાના ખપ પૂરતું કાપક પણ પોતાના ગામ-કામાં બનાવી લે. આ ગામમાં જો જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન પર અંકુશ નહીં રાખે તો તેઓ અતિ પ્રાચીન કાળથી જે સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા છે તે ટકાવો શકવાના નથી.”

વળી અમેરિકન ઉદ્યોગપતિ ફોર્ડ લખે છે કે—

“મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ, હમેશાં લોકસેવાનો વિચાર મનમાં રાખીને પોતાનાં કારખાનાં આખા દેશમાં ઠેરઠેર વિખેરી નાખ્યાં જોઈએ તેમ કરવાથી ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઓછામાં ઓછું આવે એટલું જ નહીં પણ ઉત્પાદન પાછળ ખર્ચાનારા પૈસા જે લોકો ખર્ચે ઉત્પાદનનું કામ કરે છે તેમની અંદર જ વહેંચાઈ જાય.”

આમ ઉદ્યોગોના વિકેન્દ્રીકરણથી જે ઉત્પાદનની ખોટી પદ્ધતિ, માલની અને નફાની ખેડી વહેંચણી ઊભી યાય છે તે ન ઊભી થતાં ઉત્પાદન કરનાર મજૂરોને લાભ મળે છે. એથી પેદાશ વધે છે. વધુમાં તેઓમાં જડતા આવી જતી નથી પણ સ્વામ્યની વૃત્તિ જગે છે. આપણાં ગામડાંઓને આજે શહેરો પર જીવવું પડે છે તેને બદલે એમની જરૂરિયાતો માંધ પૂરા પાડી શકશે. આમ ગામ પોતાની જરૂરની વસ્તુ બનાવતું યંત્ર જાય તો એથી ઉદ્યોગ અને સમાજ બન્નેને લાભ યાય.

યંત્રયુગમાં ગ્રામોદ્યોગનું સ્થાન

ઉપરની રીતે ગ્રામોદ્યોગના પાયા પર ગામડાંને સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વાવલંબી બનાવવાની માંધીજીની જે મુશ્કેલી તે એક વ્યવહાર ચેતના છે. ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક ચેતનાના કડનાર સર વિલીયમ બીવરીજ લખે છે કે—

“હિન્દો ઉદ્યોગ કદાચ વિસ્તાર પામશે પણ તે દેશમાં ચેતના રીતે વહેંચાઈ જાય એ અમત્વનું છે. તેમ થશે તો જ આપણે ત્યાં (ઇન્ડિયા) અને

અમેરિકામાં છે એવા જાણનાં અને અવધરિયત રચનાવાળાં શ્વેશર એ દેશમાં સ્વપાતાં રાકી વધારે.”

ચીને તો આ યંત્રોદ્યોગના જમાનામાં સદકારી ધોરણે નાના પાયા પર ઉદ્યોગો સ્થાપી ગયાં સામેના યુદ્ધ દરમ્યાન ચીનને ટકાવી રાખ્યું હતું. ૧૯૩૮ માં જ્યારે જપાને ચીનના મોટા ભાગના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલા ઉદ્યોગોના નાશ કર્યો ત્યારે એનું બાકી યમચત્તું હતું, પણ રેલ્વે એવી નામના ઓસ્ટ્રેલિયનની આગેવાનીની નીચે સદકારી પ્રવૃત્તિપર ઉદ્યોગો ચલાવવાનો યોજના થઈ. એ ઉદ્યોગો આજે પણ ચાલે છે. પંદિત જવાહરલાલ નહેરુ એ દેશની આપણા દેશની સાથે સરખામણી કરતાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ અત્યંત લખે છે:—

“ચીનની પેઠે દિન્દિમાં ૧૫૫ પ્રુદ્ગળ માનવસક્તિ તથા પાટાવાર બેકારી અને અર્ધબેકારી છે; જેનાથી આપણાં માણસોની અથ અક્તિ વેડફી જતી હોય કે જેને લીધે લોકો બેકાર બનતા હોય એવી કંઈપણ ચીનના ખરાબ મણપ, કેવળ માનવહિતનો વિચાર બાજુએ ગાળીએ તો ૧૫૫ યુદ્ધ આર્થિક-દૃષ્ટિએ એવાં, વધારે માણસોની સક્તિ વાપરીને ખાસ કામો કરનારાં યંત્રો જોતા વાપરતાં એમાં કદાચ વધારે લાભ હોય. ધણીખરા માણસોને બેકાર રાખવા કરતાં માણસોની મોટી સંખ્યાને એાંથી આપકે પણ કામ આપવું એ બહેતર છે વળી એ પણ સંબંધિત છે કે, કેટલાંક કારખાના જે માલ પેદા કરે તેજ બનતો માલ ગૃહલોકો વાટે પેદા કરવાથી એકદરે વધારે સંપત્તિ પેદા થવા પામે.”

વળી જાપાન તો નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગોનું ધામ છે. ત્યાં મોટા પાયા પર ફક્ત ૨૬ ટકા જેટલા જ ઉદ્યોગો ચાલે છે અને જાપાનમાં વપરાતા મોટા યંત્રોમાંથી માત્ર ૩૪ ટકા યંત્રો જ મોટાં કારખાનામાં તૈયાર થાય છે. ધીમે ધીમે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા પણ યુદ્ધથી થતા નિદ્રિત ઉદ્યોગોના નાશથી સુરક્ષિત રહેવા નાના ઉદ્યોગો વચ્ચે જના જાય છે.

યુરોપમાં હોલેન્ડ અને ડેન્માર્ક તો સદકારી સંધથી ચાલતા ઉદ્યોગોના અડ્ડા જેવા છે.

આ યંત્રયુગમાં યંત્રો પાછળના રોકાણનો અહીં લાભ મેળવી લેવા અને એ રોકાણનો માલ પર મેળવ ન વધી જાય એ માટે ઉત્પાદન વધારવું પડે છે એથી માલ પર એ રોકાણ (બવરસાખર્ચ) વધારે બાજે વહેંચાર્થ જાય છે. પણ આ માગ જોવા વગર જ વધારવામાં આવે છે. એથી એ તૈયાર કરવા કાચા માલની અને એમાંથી તૈયાર થયેલા માલના નિકાલ માટે બજારની જરૂર પડે છે. આમ સામાન્યવાદનો ઉલ્લેખ છે અને એ સામાન્ય પર કાબૂ ટાળવા માટે બીજા પર બજારબરીથી દાબ મૂકવો પડે છે. અને એમાં કાંઈ દખલ કરે તો કહેવાતી રાતિના ઘામને નામે યુદ્ધ થાય. આમ આ યંત્રો મનુષ્યને દિવસ તરફ એવી જાય છે. આજે જે મનુષ્યની શક્તિ સક્તિ કુદગત પર કાબૂ મેળવી શકી છે તે આ યંત્રોની દમનજલને કાણમાં લઈ શકતી નથી—પણ એ તરફ આજળ વધે જ જાય છે. એ સુધારાને ઇતિહાસ યશોધરોને લીધે જનતાને આજે શી રીધિત છે તેનું શ્રી કુમારખા સમીક્ષા દર્શન કરાવે છે તેથી લખે છે કે:—

“આજે કુનિયાની શી રીધિત છે? કુનિયાના રામેરેભમાં દિવસ બપોરેથી છે. સરજ તરડયતા અને જેવાતી રાતિના જુરખા પાછળ રાષ્ટ્રો એક બીજા પર દાંનિયા અને ધુરકિયા કરી રહ્યાં છે. ગેરો માટે લખાયેલા એકે એક હાથમાં પિસ્તોલ એને વેર છુપાયેલા છે. નજળા પ્રજાએને મદદ કરવાની બધી વાતોની પાછળ રવાઈ, તૃષ્ણા અને લોભ રહેલાં છે. પછત પ્રજાએને સુધારવાની અને અંધકારમાં પડેલા લોકોને જાનને પ્રકાશ પહેચાડવાની હુન્દાની નદેગત કેવળ સામાન્યવાદનો વાગ્યેશવ છે. દુકંમાં આપણે મેંદાને વેરી વચ્ચેને સંચાર કરતા જોઈએ છીએ.”

જાઓ મુદો પછી પણ જનતાના મજબૂતિનો સાર્વિ માટે વલખા-ફાંસી-મારી રવા છે. પ્રજા

દિરોહિઓ અને તામાચાળીના સહકર્થી રૂઝી રહી નથી. દિન્દને આગ્રાની મળ્યાને ત્રણ વર્ષ થયા છે એની સામે ફેટલાયે ફૂટ પ્રશ્નો પડેલા છે. એની અર્થ બંધરચા દબ્બુ લાગ્યું નથી જ્યારે દુનિયાના રહેા જગત યાત્રિ માટે નાના પાયાના ઉલોગો તરફ દર્શતા જાય છે, તો પછી દિન્દનાં તેા એ પ્રાચિન કાળથી ચાલી આવતી ગ્રામ ઉલોગોની સુવર્ણની પ્રથા છે, એની સંસ્કૃતિ અને સ્વભાવને એ અનુકૂળ છે.

યત્રોલોગ અને ગ્રામોલોગના સંબંધ

આમ છતાં, આજની જગતનામાં ફેટલાક ઉલોગો મોટા પાયા પર ચલાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. પણ એ ઉલોગો સામે ગ્રામોલોગો ત્યાં જ દબી શકે કે જ્યારે મોટા ઉલોગો સામે ઘોંઘાળા પડે જેવા હાથ. ફેટલાક ઉલોગો-જેવા કે, ખાણનો ઉલોગ, વીજળી, જંગી ઇન્જનેરીકામ (આગમોટ, એક્ટો વગેરે માટે) અને રેલના સંરક્ષણ વગેરેની વસ્તુ માટેના-મોટા પાયા પરજ ચાલી શકે છે અને એમાં મનોરોજી ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે આપણે જને લાં મુધી આપણી સામાન્ય જરૂરિયાતો મુદોલોરથી મેળવી લેવી અને જે ચીજો હાથવડે (નાના પાયાપર) જનાવવી મુશ્કેલ પડે કે એમાં લાભ ન હોય ત્યાં વત્રોતો ઉપયોગ કરવો પણ એના પર નિબંધની તો જરૂર છે જ. આથી જ ઉલોગો સમાજ માટે આવશ્યક હોય અને તે મોટા પાયાપર જ ચાલી એવા હોય એવાને આપણે છેક નાખૂદ તો ન જ કરી દઈએ. એને સમાજની માલકીના કરી દેવાથી અને હાઈ પણ રીતે ગ્રામ-ઉલોગોને આડે આવવાને બદલે એને પૂરક બને એવી રીતે ચલાવવાથી જ લાભ હાઈ થકાય અને એ જ એના ઉપાય છે. વીજળીનો ઉપયોગ કરતાં એ ગ્રામોલોગને નડતરકર્તા થવાને બદલે મદદરૂપ થઈ પડે છે પણ એમાં પરિવર્તન રહે છે, એમાં કપારે કામ અટકે એ કહી શકાય નહીં. એના ઉપયોગ અને પ્રમાણ વિશે ગ્રાંધીજીના ગત એમના ચબ્દોમાં જ નિમ્નજે. એઓ લખે છે કે:-

‘જો ફરક ગામમાંને મૂકે મૂકે વીજળી પડે. ચાકી શકાય તો કોઈ પેતાનાં ઝામર વીજળીનો મદદથી ચલાવે એમાં હું વાધો ન ઉઠાવું. પણ તો પછી પાવરહાઉસ પર માલકી ગમના મલકાનની કે સરકારની રહેશે જેમ આજે ઝીંચરને વિશે છે.. માર્ગજનિક ઉપયોગનાં જે કામો માણસની હાથ મટે નતથી ન થઈ શકે એવાં હોય તેને માટે કારે વત્રોતો પાવરને સ્થાન અવશ્ય છે, પણ એ બધા પર માલકી સરકારની રહે અને તેનો ઉપયોગ કેવળ લોહીના રક્તથી અર્થે જ થાય. જે વત્રો કેવળ પશુનાં રક્ત-વાં ખાલી કરી થોડાને ધનવાન બનાવવાને કે વિના કશ્ચે બધા માણસોની મજૂરી છીનવી લેવાને નિર્મા થેનાં હોય તેને માંગ વિચારમાં સ્થાન ન હોઈ શકે.’

આ કથનમાં ત્રણ મહત્વનાં મુદ્દા રહેલા છે,

(૧) મુદોલોગોને ઉત્તેજન આપવું.

(૨) જરૂર પૂરતાં મોટા ઉલોગો ચલાવવા.

(૩) આ મોટા ઉલોગો સમાજની માલકી હેઠળ હોવા જોઈએ

આ મુદ્દાઓના સંબંધમાં દિન્દનાં કોઈનો વિરોધ હોય એમ જણાતું નથી. આ બધા મુદ્દાઓના મૂળ-પાઠી યોજના, કે આચાર્ય અમલાની યોજના કે ગાંધીવાદી યોજના કે સરકારી યોજના-ફરકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી આપણા વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુએ પણ કહ્યું છે-

‘પાયાના ઉલોગો, સાર્વજનિક ઉપયોગનાં સાધનો વાહન વગરનાં સાધનો, બધા સરકારની માલકીમાં હોતાં જોઈએ અને તે પૂરા કાળુ હેઠળ હોતાં જોઈએ. વળી એ કમળના ચેતવ છે કે જે કામ મોટા ઉલોગ, સરકારે ઉત્તેજનને લાવક મણેલા ગ્રામોલોગોના વિરોધી હોય તેનાં ઉપર પણ સરકારની પૂરા કાણુ હોવો જોઈએ.’

આમ જણાય છે કે, સરકાર, મુદોલોગ અને વીજળી

બધા ઉપરની વાત સ્વીકારે છે, પણ જેમ આને બધા સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કેળવણીમાં વધારા યોજનાની વાત કરે છે અને વહેવારમાં 'યોધીમાંના રીંગણા' જેવું રાખે છે તેમ આગેાલોગમાં પશુ થયું છે. એથી એની ચોક્કસ તપાસ કરીને સરકારની કાંઈ નિશ્ચિત નીતિ નક્કી થઈ નથી તે ચવાની બરૂ છે. પંડિત-જીએ કહ્યું છે કે-

“ હિન્દના ઉદ્યોગોનો અવરિથત વિકાસ કરવા માટે અને નાના, મોટા અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનો

મેળ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય યોજના કરવી જોઈએ.”

આથી રાષ્ટ્રીય યોજના જેમ અને તેમ જલદી ચાલ અને સરકાર આગેાલોગોને પગભર કરવાની ચોક્કસ યોજના કરે એવી આશા આપણે રાખીએ.+

+ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયમાં છટલી ગાંધીજીયંતિ નિમિત્તે વાણેશ્વર વિગંધ હુકાવીને આહીં આપવામાં આવ્યા છે.

✽

એક પ્રશ્ન

પૃથ્વી

મર્યો જગતની ક્ષણે ક્ષણ મહીંશી કાવ્યાંશને સદાય પ્રગટાતવાઃ પ્રગટ તોય ના એ બન્યો. મર્યો હૃદયના મહા ગહનતાભાર્યા સ્વપ્નને મહા અમરતા ભયું કરી જવા છતાં ના બન્યું. બન્યું નવ કશું. છતાં ફક્ત આટલું તો બન્યું સદા જગતના મહાત્મસમાંથી તેજોગિની કણી પરખતા શિખ્યો, તિમિર તેજવંતા કરી ધરા યુનિતતા ભરી કરી જતા શિખ્યો છેવટે. અને ક્ષણ ક્ષણેથીના સુલગ કાવ્યધારા ભરી છતાંય અણચોળખી અગ્રસૃ સૌ ખળોમાંથી મેં ઘણીય પરખી, અને મહીં મહાત્મ સૌંદર્યની દીઠી સુલગ મૂર્તિ, એટલું બની શક્યું અંતમાં. નથી અવર કેં તમા જગતની, ન પા કાવ્યની, મને જીવન જીવવાનું બસ આલું લાધી શકે ! !

હરીન્દ દવે

૩૧ આપણે મોટી બીલાડી, નાની બીલાડી, બાઈ અને નેળીયા તથા ઝરખના કુટુંબ પછી શ્વાન કુટુંબ જોઈએ. આ કુટુંબનાં પ્રાણીઓ આપણાં ગામડી કૂતરાને મળતાં આવે છે. નાર, સોયાળ અને લોકડી આ ત્રણ જાતનાં પ્રાણીઓ મુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં આપણને જેવા મળી આવે છે. જેમાં સૌથી કદાવર પ્રાણી તે વરૂ. ત્યારપછી શીમાળ આવે અને લોકડી તો બહુ નાનું પ્રાણી છે.

આ કુટુંબના પ્રાણીઓને એક ખીજ સાથે ઘણી રીતે મળતું આવે છે. જેમાં તેની શરીરરચના લગભગ દરેકમાં સરખી મળી આવે છે. બાટીકું, માથું, લાંબી શેઠ ઉતાર મ્હો નાળ, ઉભા મોટા કાન, કદાવર છાતીવાળું મજબુત શરીર, રૂંવાંટીથી ભરપૂર પૂંછડી અને લાંબા પગ એ તેની ખાસ શરીર રચના હોય છે.

તે કુટુંબમાં પગને જે નહોતર હોય છે તે પાછા ખેંચી ન શકાય એવા સિદ્ધા અને ખુશ હોય છે. વળી આંગળાં પણ પાંચજ હોય છે આ આગલા પગમાં એક ઉપરથી આંગળી સાથે પાછલા પગમાં ચાર આંગળાં માલુમ પડે છે. ત્રણે જાતનાં પ્રાણીના રંગ બહુ સરખા હોય છે. જેમાં ખાસ કરી કાંઈ પણ જાત પીળા અથવા રવાશ પડતો રાખોડી રંગ ખાસ દેખાય છે.

આ બધો તેની આપણને દેખાતી બહારની શરીર રચના છે. આવી શરીરરચનાને ઉપયોગ તેઓને ખોરાક મેળવવા માટે મળે અનુકૂળ છે. તેઓના ખોરાકમાં ફળફળાદી અને ઘાસનો પણ સમાવેશ થાય છે પણ તેઓને ખાસ ખોરાક તો શિકાર મારી શકે એવાં તમામ નાનાં મોટાં ચોપગતા છે. આ પ્રાણીઓ આપણે આગળ જોઈ ચલા તે બીલાડી વર્ગનાં પ્રાણીઓથી ભુલિ જ રીતે શિકાર મારે છે. તેઓ તો પેલાના શિકારને ખુદી રીતે પાછળ પડી

પકડી લે છે. આવા શિકારનું પૂરું અવલોકન તો સસલા પાછળ શિકારી ફૂતગા છોડી નેવા હોય તો થઈ શકે.

શ્વાન વર્ગના પ્રાણીઓને શિકાર પકડવા માટે મજબુત બાજાં આપ્યાં છે કે જે બાજાંની પકડમાં શિકાર એક વખત આવી પછી તેને છોડનાં નથી. અને એક વખત બરાબર પકડી સોધા પછી ચેટલા રહેવાની ટેવવાળાં છે. આવા કારણને લીધે તેનાં બાજાંનાં હાડકાં કુદરને લાંબા બનાવ્યાં છે કે જેમાં તેનો લાંબો કંતાવળો સમાઈ શકે. નાર વગેરે પ્રાણીને ૪૨ ની સંખ્યામાં દાંત હોય છે જ્યારે બીલાડી વર્ગનાં પ્રાણીઓમાં તેની સંખ્યા ૩૦ ની થાય છે અને બાઈમાં તે વધીને ૪૦ ની સંખ્યામાં હોય છે. જે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કૂતરાને સૌથી વધારે સંખ્યામાં દાંત હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની રાક્ષીઓ અને પાંખેના દાંત તથા કાંટા એવી રીતે ગોઠવાયેલી છે કે એક વખત ખોડાઈ જાય તો ઉપલા દાંતની પાંખે એવી રીતે બેસી જાય કે સખત પાંખ આવે. આ રચના એવી છે કે પકડેલા શિકારને વીંખી નાંખવો સહેલો પડે છે. તેના બીજાં દાંતોને ઉપયોગ કરતાંમાં ચાવવામાં અથવા તો માંસ ઉપરથી ચામડી સ્ક્રાપીથી ઉમેડી માંસ તોડવા માટેની મરજ સારે છે. માંસના કટકા કરવા તેઓ દાંતોને ઉપયોગ કરે છે, અને તે બાજતનું અવલોકન તો જ્યારે કાંઈ કુદરે હાડકું ચાવતું હોય ત્યારે થઈ શકે છે. આ હાડકાંને તે પાંખે રાખી પેલાનું મ્હો બીજા બાજુ રાખી કરતો હોય છે. માંસના કુકડા કરી અદર ઉઠાડી તેને આપ્યા ને આપ્યા મળી જાય છે. જ્યાંથી કૂતરાનાં દાંત કાંઈ બહુ ઓછા નથી અને ઘાટમાં બહુ ફરક વાળા નથી. એટલે જ્યાં જેમ શિકારી અને માંસ ભક્ષી પણ કરે છે તેમ ફૂંસાં પણ ફેળા, ઘાસ અને બીજા વનસ્પતિના ખોરાક લે છે છતાં તેઓને મુખ્ય ખોરાક તો માંસતો જ છે. કે જેને માટે તેની દંતાવળી મધ્યે સરસ કામ આવે છે.

નાર

આ પ્રાણીને શિક્ષણમાં વરના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ખારતું સપાટ મેદાન, કુંચરાઉ પ્રદેશના નાળાં વોકળાં અને વાંકી જમીન તથા જળાશયોમાંની કાંટ તેઓને વસવાટ કરવાનો પ્રદેશ છે. કાંતો તે એકલો હોય અને કદાચ એકીમા પશુ નજરે ચડે છે તથા ક્યારેક આખું કુટુંબ પણ દેખાઈ જાય છે. જે પોતે આ પ્રાણીને સતતાના ટાળામાં જોયાં છે. આખું ટાળું માન્યતા પ્રમાણે બદ્ધ એકપ્રકાર છે. ભૂખ્યા થયાં હોય તો તેઓ માણસ જાત ઉપર દુમસો કરતાં અચકાતાં નથી. છતાં એવો દુમસો કરાવતું જણવામાં નથી.

નાર એક જગ્યાએ વસવાટ કરવાનું પસંદ કરતા નથી એટલે આજ આ ટાળે તે હોય તો ખીન્ને દિવસ ત્યાંથી ભુદી જ જગ્યાએ ચાલ્યો જાય. પણ ભયમાં હોય ત્યારે બે ત્રણ મહિના તેઓ એક જ જગ્યામાં વસે છે. ખાસ કરીને થેડાં રાખનાર ભરવાડ તેના ખાસ દુશ્મન. કારણ કે થેડું મારી થેડું નારને મારે થઈ સહેલું છે એટલે તેઓની ચરવાની જગ્યામાં તે દેખાયા વિના રહેતો નથી અને હળી ગયેા હોય તો એકાંતરે બે દિવસે એકાદ થેડું મારી લે છે. આવા હળી ગયેલા નારથી ત્રાસીભરવાડો મોઈ બંદુકચરી હોય તો તેને કાર કરવા કહે છે અને મારી આપે તો જમણવાર પણ આપે છે. જો આ ભરવાડો તેના જગ્યાને ધાંતમાં જોઈ જાય તો નારોને તમટી બગ્યાંને માગી નાખ્યાના દાખલા સાંભળવામાં આવે છે.

આપણા વરનો રંગ શિવેા પીળો હોય છે. પીઠ ઉપર તેમાં કાળી રંગવાટી નજરે ચડે છે પણ ગરમીમાં આ રંગવાટી ઓછી થવાને અંગે તે રાખોડી અને સહેજ કાળો બતાવે છે. નવેમ્બર ડીસેમ્બરમાં તેઓનાં બગ્યાં જોવામાં આવે છે અને નર માદાનું સંવનન વરસાદમાં થતું દેશે. ત્રેસકાથી બેત્રિસ દિવસ માદા ગર્ભ મારણ કરે છે અને એક વીંશજનમાં ચારથી પાંચ બગ્યાંને જન્મ આપે છે, ધુપન ઉગમના

નારનો માથાથી પૂંછડીના મૂળ સુધીની લંબાઈ ત્રણ ફીટ અને પૂંછડીની લંબાઈ સોળથી સત્તર ફીટની થવા જાય છે. બગ્યાં પાળી શકાય છે પણ જે તેને પાળે તેની જ તેઓ મંત્રી રાખે છે.

નાર દિવસ અને રાત ઓગાડતી શોધમાં ફરે છે. આપણે ત્યાં ખાસ કરીને થેડાં જ તેમનાં શિકાર છે. પણ દેટલે ટાળે નાનાં વાહરૂ અને પાકરને મારી ખાતાં માણસ પડ્યા છે. જંગલમાં જ્યારે એકીમાં દગ્ધને શિકાર કરતાં દેખાય ત્યારે બેમાંનું એક જમીન ઉપર લાંબો થઈ આજલા પત્ર લાંબા બદાર રાખી તેની ઉપર માથું કાન બાંધે છે કરી બેસી જાય છે જ્યારે તેને જોડીદાર પેલા શિકારને તેના સંતાવલા સાથે તરફ દાંકવા અથવા વાળે કરવા લાગે છે. અને તેમાં તે સાંજન થઈ યાકી જાય ત્યારે તે એવી રીતે લાંબો થઈ જમીન સરસો લપાઈને બેસી જાય. જેવો તેના સાથીદારને બેસી પેલો જતાં જોઈ જાય એટલે તે પેલા શિકાર પાછળ પડે અને મારવા લાગે. આવી ચાર પાંચ દોઢ કલાકે એટલે દરજૂ યાકી જાય એટલે તેને પેલા દમાએકા નાર તરફ દાંકે અને અંતરમાં આવે એટલે પેલો થાક ખાઈ લાંબો થઈ ગયેલો નાર દડી કાઢી તેને ત્રણથી પચીસ પટકી નાંખે છે. આ દાવને આપણામાં નાર ભોકડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નારની દોઢવાની અને દમને શિકારની તાકાત તો તેની પાછળ થોડા દોઢવા હોય તો ખજાર પડે છે. અને આવી રીતે તેની પાછળ થોડા દોઢવાઈ લાંબાં છે પણ છેલ્લી પડી લખી અમને પચાસ નારની અંદર તેણે આવવા દીધા નહિ. અને જેવા લગાલગ થવા જતા દતા તેમાં ખાડી આવી ગઈ અને તે તેમાં દૂદી પડેલા જ્યારે અમારે શોધાઈ જવું પડ્યું. સામે કાંઈ નીકળી અમારી આંખું જોઈ થોડો વખત ઉભો રહ્યો. આ વખતે તેની ખાસીવત તરફ મારું લાઇ ગયું કે જેના પોમાં ધોરાં પડ્યાં કે તે પહેલાં તો તેણે પોતાની દોઢ પીંછી ફરી જ નાખી દોષ. પેલે પાર જઈ એને એમ દેખાયું કે આ બાજુ મોઈ બતા.

શકે એમ નથી એટલે તે પોતાની ચાલમાં નિરતિ ચાલતો થયો.

એક વખત ખારમા બીની જમીન ખેતરીને એક નાર અમારા જોવામાં આવ્યો, વખત બપોરનો હતો. આ વખતે મેં મોટર તેના ઉપર દબારી. ના. કુ. શ્રી નિર્મળકુમારસિંહજી સાહેબ પોતાની બકુક તૈયાર કરી બેઠા હતા. મોટર સોએક વાર દુર રહી એટલે તેણે ઉડીને જામવા માંડ્યું. મોટર આ વખતે દલાકના ૪૦ થી ૪૫ માઇલ ભાગતી હતી. અને બંદુકના છરાના અંતરમાં આવી ગઇ. બંદુક નં. ૧૬ની હતી અને તેના કારતુસ નં. ૬ના હતા. એક પછી એક અવાજ કરવા લાગ્યા તેમાં તેના સરીરમાં લમ્બલમ લથ્થા છગ પ્રવેશી ગયા અને એક બે વખત તો તે ફરી પછુ ગયો. અને ત્રીજી વખત પડ્યો પછી તેનામાં હિંમત થવાની શક્તિ રહી નહિ. કારતુસ તમામ પૂર્ણ થઈ ગયા હતા એટલે મોટરમાંથી ઉતરી તેનો પાસે જઈ શકાય એમ હતું નહિ, કારણ કે અનુભવી શિકારીઓ કહે છે કે નાર મૃત્યુની બનાવટ કરી શકે છે. પાસે જતાં પહેલાં બે ત્રણ પથ્થર પછુ નાખી જોવા શોધીકવાર પછી તે ત્રિલકુલ દાલતો બંધ થઈ ગયો. આ દોઢ લગભગ સાત માઈલની દોઢ કાઢી હતી એમ મોટરનું માઈલ મીટર બનાવતું હતું.

અને માહિતી મળી છે કે સીમમાં વસતા વેઢા વામરી પોતાના શિકારી કૂતરાને નાર ઉપર છોડે છે. એ વામરીયા કૂતરા નારને શેકે છે પછુ મારા જોવામાં આ શિકાર કોઈ વખત આવ્યો નથી.

નારને બેલતાં સાંભળવો મુશ્કેલ છે કારણ કે તે ભાગ્યે જ ગળામાંથી સૂર કાઢે છે. જંગલના રમેલીયા તેના અવાજને કૂતરાના કસવા કરતાં વધારે ઘેરો હોય એમ કહે છે અને જ્યારે રહે છે ત્યારે તેની પાંસળીઓ ખોલે છે એમ ચારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. પછુ મેં તેને કોઈ વખત કસતાં સાંભળ્યો નથી

શિયાળ

ઠહેરમાં વસતાં કૂતરાના કદ જેવડા કદની શિયાળ ભળાં ભંખરાંની કાંટ, મોલાત, શેરડીના પાદ અને

તળાવ તથા નદી કિનારે ઉતરી પાનમાં રહે છે. આ પ્રાણીનો સ્વભાવ એકલા વસવાનો એટલે સાંભળના વખતે લાળી કરી ખીખીનો તેવી જ લાળીથી જવાબ મળે છે તે તો લથ્થાના બાજુમાં દશે. આ પ્રમાણે વહેલી સવારે પછુ એક ખીખીનો મંપડ આવી જ લાળી કરી સાધે છે કેટલોક વખત તેઓ જોડીમાં દેખાઈ આવે છે. માદા ઉનાળાના છેલ્લા દિવસોમાં ગરમી ઉપર આવે છે અને લમ્બલમ નારના જેટલા જ દિવસે કોઈ કુદરતી અથવા મોતે ખોડી બનાવેલા ધાંતમાં ત્રણ કે ચાર બચ્ચાને જન્મ આપે છે. નર શીયાળ બનતાં લૂધી તેના કુર્કુબની ચોટી ચાપે છે. કારણ કે આ વખતે તે ધાંતની આસપાસ એકેમો માણુમ પડે છે.

તેઓ ટોળે મળી શિકારની શોધમાં નીકળે છે પછુ આતું કોઈ ટોળું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. શીયાળ શિકારની લાલ ઉપાડીને તેની પાછળ જતાં જોવામાં આવી છે. ખાવા માટે મુરખાની ચોરી કરવામાં તેઓ ખુબ નિષ્ણાત છે. પરંતુ કોઈ જંગલી છાતું જનાવર મારવાની તેનામાં દિમ્બત નથી, પછુ પછુ ગામમાં આસપાસનો બગાડ જોવા કે મરેલાં ટોર વગેરે ખાઈ દવા ચોક્ખી કરવામાં તેઓને શોગ થયો છે.

સાવજ, દિપડા પાછળ ચાલવાનો તેને શોખ હોય છે. કારણ કે તેઓ શિકાર કરી ધગાને ચાલ્યા બપોરે તે ધગાં રહે એટલું તો મેળવી જ લે છે.

સાંભળ્યું છે કે જ્યારે પાતકી પ્રાણી સાંભળના બહાર આવે ત્યારે તેની આસપાસ વસના પ્રાણીઓને ચેતવણી આપવા "શીઆઉકે શીઆઉકે" સમઝાવ જોવા અવાજ કરે છે. મેં તેને ઝરખતી પાછળ આવો અવાજ કરતાં સાંભળી છે.

મારાં શીયાળ અને શિકારી કૂતરાના અનુભવ જોવા છે કે શીયાળ પોતાની પડેલી વાસને દુર કરવા પાણીમાં ડૂબવાની સામે કઠિ નીકળવા પ્રવળ કરતાં દેખાઈ છે. શિકારી કૂતરાના બચ્ચાંથી અને દોઢ કાઢી એક થાકી ગયેલી શીયાળને કુવામાં પડ્યાં

નેહ છે. તે પણ અલ્પસમજમાં નહિ. જ્યારે જાણ
જેવા સખાટ પ્રદેશમાં ગામડાના મકાનની ઉંચી
બારીએ ચઢી બેઠાં પણ દેખાઈ છે. પોતાના અચાપ
કરવા ન સમજી શકાય એવાં નાનાં પશ્ચરનાં ધાતર્થ
સહેલાઈથી ધુસી જઈ શકે છે. ગોળી વાગ્યા પછી મરી
ગયાને બહુ સરસ રોળ કરી જાણે છે. બંદુક વાગ્યા
પછી તેનાં આંતરગાં તેને દોઢવામાં નાસ્તર કરવા
લાગ્યાં તો તેણે શેઠાઈને પોતાના તમામ આંતરગાં
પોતેજ બહાર ખેંચી કાઢી નાખ્યાં હતા.

ફેટલાક મદારીઓને શીયાળને પોતાના ગદેમાંથી
શીયાળની છાળી, ખાચરું વિગેરેનો અવાજ કરી
બોલાવતાં એ જોવા છે. આ ઉપરથી
એટલું સમજાયું કે એ શીયાળ લાડતી હોય તો તેનો
ભામ જેથી લેવા ત્રીજી દોડી આવતી માણુમ પડી છે.

રંગમાં શીયાળ નારને મળતી આવે છે, પરંતુ
નાર જેટલું તેનું કપાળ અને બર્ત ઉપાતા હોતાં
નથી. ઘણું પ્રમાણે શીયાળની રંગાદીને રંગ ફરે છે.
હંડીમાં તે વધારે કાળી અને પગ ઉપર વધારે પીળી
રાતી માણુમ પડે છે. નેકે સફેદ શીયાળ પણ મારા
જોવામાં આવી છે જેની આંખનો રંગ છુસો હતો.
વાધી કુઝાત સાધા ઉપર શીયાળનું રંગા વિનાનું
આમડું બાંધવાથી કુઝાવો ઓછો થાય છે.

લોકડી

લોકડી એ વસનાટ માટે રેવાળ મેદાન, કુંજરા
અને દરિયા કાંઠાની રેતીની ઢસીઓ પસંદ કરે છે.
આ પ્રાણી હંમેશાં નોડીમાં રહે છે. મેદાનમાં વરસાદના
પાણીનો ભય હોવાને લીધે તેઓ પોતાના ધાંત
ઉંચાણવાળો જગ્યાએ બનાવી લે છે. તેના ધાંતની
રચના એવી હોય કે બહાર જવા અને અંદર જવા
માટે ચારથી છ બારાં ઉપર હોય છે. દરેક દાર-ચોડે
ઉંડે ચોક બનાવ્યો હોય છે. જે જમીનની સપાટીથી
દોઢ-એ શીટ ઉંડો હોય છે તેને મળે છે. આ
ચોકમાંથી ફેટલાક ધાંત નીકળે અને વળી બે ત્રણ
શીટ દુર ચોક આવે. આમાંથી તે પોતાની બેક

બનાવી ત્યાં આરામ કરે છે. આમ કરવામાં તેઓ
સવામતી સાચવી લે છે. જો ડાઈ તેની પાછળ પડ્યું
હોય તો મગે તે દાર અંદર તે ધુસી જાય છે અને
પોતાની બેકમાં છુપાઈ જાય છે. જો જમીન પોચી
હોય અને અંદર પેલો દુરમન આવે તો તે અંદર
બોદવા માંડે છે અને પેલા દાર માટીથી પૂરી દે છે.
જો તેમ ન થઈ શકે તો વળી દુરમન ન નોઈ શકે
એવા દાર વાટે બહાર નીકળી જાય છે. પોતાના
દિવસના ભાગમાં આરામ કરવા પેલા જોડોના પણ
ઉપયોગ કરે છે. જો કે ઘણે ભાગે તો તેઓ ધાંતની
બહાર જળા કે પથરા નીચે આરામ કરે છે. અને
સાંજ થતાં બોરાકની શોધમાં નીકળી પડે છે, આ
જખને તેની ખીખીપાટા કરતી બોલી સંભળવા મળે
છે, અને છેલ્લે તીકણ બસવા જેવો અવાજ સંભળાય
જે. ગામડાની અસપાસ વસવાવાળો લોકડી ગામમાં
ધુસી આવે છે. પણ આપણી લોકડીઓ ડાઈ વખત
મુરખા ખાને ગુસ્સાન કરતાં માણુમ પડી નથી.
તેઓનો બોરાક છવાત, જમીનના કચરણ તથા
ઉંદરો છે. ઉંદરો ઓછા કરી તેઓ આપણી ઉપર
લોક જાળને ઉપકાર કરે છે. ચોમાસાના પહેલા
વરસાદ પછી નીકળતી કુડીને પણ કુડીને પકડતાં
અને ખાતાં હોય તે જોવાની ઘણી મમ્મત પડે છે.
તે સિવાય સાકર ટેટી, બોર વિગેરે જંગમી ફોનોનો
પણ તેઓ બરાબર ઉપયોગ કરે છે. શીયાળ પણ
આવા જંગલી ફોનોનો ઘણો શોખ રાખે છે.

ફૂતરાંથી લોકડીનો સિદ્ધ કરવામાં એક અજબ
રસ પડે છે. ફૂતરાં કે લોકડી પાછળ આવતા ફૂતરાને
એટલી બધી લોચી ખાઈ દનાય કરી નાંખે છે અને
તે પણ પોતાની પૂંછડીને ખીજ માણુમ ફૂંકી પોતે
જુદીય રિયામાં ફરી જાય છે જ્યારે ફૂતરા તો તે
પૂંછડી જ પકડવામાં એક નજર થઈ ગયા હોય છે.
એટલે જોઈ લોકડી પોતાની રોક્ષી રિયા બદલે કે
ફૂતરાને જમીન ચાટતાં થઈ જતું પડે છે. આવી રીતે
ફૂતરાને થાય આપી તે પોતાના ધાંત તરફ વધતી
જતી હોય છે અને જો પહેંચી જાય તો બાંખના

પલકારામાં તે ધાતમાં પેસી જાય છે.

લોકડી બનતા સુધી બંધાએલી ભેડીમાં રહે છે. અને શિવાળામાં તેઓ બચ્ચાં આપે છે આ બચ્ચાંની મા આપ બંને સંભાળ રાખે છે.

રગમાં લોકડી લાલ કે પીળી રાખોડી હોય છે તેના પાતળા પત્ર અને પાતળો દેહ તેની મુદરતામાં વધારો કરે છે. પૂંછડીનો છેડો કાળો હોય છે.

આ ત્રણે પ્રાણીઓ વાપરીઓ ખાવાના ઉપયોગમાં લે છે. અને તેઓ કહે છે વાધો થતાં દરો ઉપર તે સારો ફાયદો કરે છે.

આ શ્યાન ગાંધિની ત્રણે જાતો આપણે ભેષ કર્યા. આ શિવાય બીજી જાતો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વસતી હોય એવો માશ જાણુવામાં નથી. ખાત્રી જામણી ફૂતરા મેં દક્ષીણમાં ભોવા છે.

★

દીક્ષા બોલ

જગ સિંધુમાં મારી એક
નાની નાવ તરે છે છેક,
શઠ મુકાની સો ગયાં,
અંતરનાં અંધારાં રહ્યાં.
વાદળ કાળાં ઘોર ધૂમે,
વીજળીના અમકારા ચૂમે,
જીવનના અટવાયા દોર
ઉઠેલવાના અંતર કોડ.
સલે ઝૂમે વાદળ ઘોર
સલે ઝૂમે વીજળ તોર
પથમાં 'મા' તું દીપોધરી
જાંતું છે મારે એ તરી
લડવાનું મુંજ શિર જડયું
માઠી તો કે કેમ રડું ?
લાગે મારો ધોવન મોર
લાગે તારો દીક્ષા બોલ

પ્રફુલ્લ રાવ્યગાર

“આ

ને અને આને.....” એનાં અણુ પરમાણુ પર અધારા પ્રાણુના ઉછાળા એને વિહ્વલ બનાવી મુકતા હતા. “એ દિવસ.....તોને એ આખરી દિવસ.....એ તો એ દિવસ અને આજની વચ્ચે કેટલાય દિવસો” એના અવેશની લગામ છૂટી જતી હતી. એના પ્રાણુનો તોખાર ડાહ્ય જવાનક ભ્રમક પરથી ટળી નહીંને પેલા એના આખર દિવસના ઉલ્કાપાતમાં ઉતરી પડ્યા માનતો હતો.

અને મીરતના પરેડ મેદાન પર ૧૮૫૭ના માર્ચના ૨૬મા દિવસે એ અધીરા પ્રાણુ મીરતની ધરતી પર ફરતો હતો.

“ઉઠો.....ખંડ કરો...મારો શીરંગીકો... !” ધણધણી ઉઠના પરેડ મેદાન પર મંગળ પાંડે જવાનક બનતો તરવાર જેવો ત્રાડ દેતો હતો- “મારો ફિરંગીકો”. એક જવાનક પણ ઉછળી પડતી હતી.

અને અંગ્રેજ અફસર હમસનનો અવાજ ગુંજાતા અળાભાથી ચીસ પાડતો હતો, “એને મિરતનાર કરો” અને એ અવાજનો પડો અંગ્રેજ કપાળમાં જ અથડાતો તૂટી જતો હતો. મંગળ પાંડેને મિરતનાર કરનાર એકે કદમ ઉપડતો નહોતો અને મંગળ પાંડેની બંદુકમાંથી વજૂટતી ગોળીથી વિંધાતો ગોરો પોતાના લોહીમાં આંજોટી પડતો હતો.

અને લેફ્ટનન્ટ જોય પોતાની લગામ ખેંચતો મંગળ પાંડે પર હલંગ દેતો ઉઠ્યો. હલંગમાં ઉછળેલા ઘોડા પાંડેની તાકમાં વિંધાઈ પડ્યો અને મગફળી પડતો બેધ પથ ઠેકવતો રીવોલ્વરની તાકમાં ફેંકી દેતો. પણ રીવોલ્વરનો ઘોડો દબાવ તે પહેલાં પાંડેની સમગ્ર પર જોખનું અપરાધી માથું હેઠાઈને ફર પડ્યું.

અને કર્નલ વીલર પોતાના પોતાને હલંગ મરાવીને પરેડ મેદાન પરથી પાછો લીધો. દેવેલો કર્નલ અંગ્રેજ સેનાપતિના અંગલા પર પહોંચ્યો, અને પરેડ મેદાન પરના બંગલામાંથી અંગ્રેજ ટુકડી ઘેરે ચઢીને આવતી દેખાઈ.

“દેરતો સાધીદારો.....મારો ફિરંગીકો... !” પાછો લોહી ઝરતો સમગ્ર નિંજના મંગળ પાંડેએ ત્રાક લીધી.

પણ કોઈ હાથું માથું નહિ. અને મંગળ પાંડેની બાજુએ ચિંતી આવતી અંગ્રેજ ઘેરેવાર ટુકડી લગભગ આવી પહોંચી. મંગળ પાંડેએ મીરતના મથાન પર નવા અવાજનો પડો પાડ્યો. એક પણસર જમ રવેશની ધોધણા આખા મેદાનને ભરી રહી. બીજી પણ મંગળ પાંડેની બંદુક એ અધીરા પ્રાણુની છાતીના કમાક પર ફૂટી. મંગળ પાંડે ધવાયેલો પડ્યો.

પડેલા પાંડેનો આખર અવાજ ગુંજતો હતો, “ચલો દિલ્હી...દિલ્હી પર ચઢો...મારો ફિરંગીકો” અને ધવાયેલા મંગળ પાંડે પર અંગ્રેજ સરકારી અફસર બેઠી. ધવાયેલા મંગળ પાંડે પર લાલચો અને માતનાચો પુછી રહી, “તમારા સાધીદારોનાં નામ !”

અને મઃણીયા પ્રાણુના ખમીર પર એક જ અવાજ ગુંજતો રહ્યો “દિલ્હી...દિલ્હી-લોક...”

અને આઠમી એપ્રિલે અંગ્રેજ ફોર્સે મીરતના મથાન પરથી બરાકપુરની ધરતી પર રાપાયેલા આઠમી એપ્રિલે ખુદથી સગીનોની ફૂટી ત્રાક વચ્ચે દિલ્હી દિશે ઝોપી ઉડ્યો. આઠમી એપ્રિલે દિલ્હી ધરતી પર ફિટુરી પ્રાણુની પગલીઓ પેચ કરી. આઠમી એપ્રિલે અંગ્રેજ ફોર્સે પરથી લટકતા કસેવર દિલ્હી મોમપર બગવાની મસાલ પેટાથી અને દિલ્હી કોર્નિના સાધીદારોએ પાંડેની રણદાકબની બાગી બાનો બીરલાવી.

અને આઠમી એપ્રિલે પ્રગટાવેલી અગ્નિચિતાનો આંધી મીરતને હચમચાવી રહી. મીરતનાં દિવસ શતભર ઉનાવળા આવડે દિલ્હી સૈનિકોને સગમાતો રહ્યા. આઠમી એપ્રિલે મિરતના મથાનની જાંબ દરી લીધી. ફોર્સીના માંચા પરનો મંગળ પાંડેને પ્રાણ મિરતના સૈનિક ધરપર દિવસરાત કમાકે કતો ફોર્સે ફોર્સે “મારો ફિરંગીકો.”

અધીરા પાંડેએ મિરત આખાની ખીરવળ બેચડાવી અને એના છટા દિવસે પંચાસી દિલ્હી

સેનિનાં દધિયાનું જુટવામાં અને લશ્કરી પોટક ઉતારી લેવામાં પચાસીના હાથમાં અગ્રેજી જાણી પડેલાં અને પચાસી સેનિકોને મિત્રતાની છાવણી માંથી દસ વગસની યથાત કદનો શિક્ષા બોમ્બવા રવાના કરી દેવામાં આવ્યા.

પાછો પેલો મગજ પાડેના અવાજ ધડકતા દિવની પાસળીઓ દલાવી રહી મારો ફિરગીકા ”

અને મિત્રતાની અધીરા પ્રાણ મેના એકત્રીસના દિવસના બાગી એ ધાણુની ગદ્દ ભોવા ના પાડતો તાકીદની સમામ સમિતિ બોલાવતો મેની ૧૦મીના નિવારે બોહરે નહયો.

૧૮૫૭ના મેના ૧૦મે દિવસ મિત્ર પર લખા નક જઝાવાત બનીને ઉછળી પડ્યો અગ્રેજી લોહીના રેવાઓમાં પોતાની જમી અગ્રેજી શિકારી કુતાઓ દેખના લખતા હતા.

મિત્રતાનું બદ મનો દિલ્હીનો ચિત્કાર ૧૯૫૦ પુલ્લી સમશેરો ઉછળાવું દિલ્હી તરફ ઉછળતું હતું બળવાબોર મિત્ર દિલ્હી પર ફૂગ કરતું આવતું હતું મિત્રતા લડવા પાંડે લડવા કહેવાના હતા પાંડે બળવાબોરોના યોદ્ધાના કાબડા દિલ્હી તરફના રસ્તાઓ પર ભેરશોરથી ધસતા હતા.

દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પર ૩૧મી મેના અઢાજ ગોઠવોને નાનાસાહેબ અને અઝીમુલ્લા ગોઠણમર બેઠા હતા ૩૧મી મેના ઉઢાવ વચ્ચે યોદ્ધા દિવસ ઉઠા હતા એ દિવસોને દાસેલી મૂકતો મિત્રતાને જુવાળ કાળના કઠાનિયાનને ઉતાવળ કરતો રહાવતો હતો, ‘ અને આ તીકાને સવરના આવી પહેલ્લીએ છીએ અમને આવકારવાની જરૂરી તૈયારીઓ કરી મૂકી દિલ્હીના અગ્રેજી વાસ સાથેના મિત્રતા તારની ઠોરડાં કપાઈ ગયા છે ’

અને આગતી રાત ઉતાવળી બાગી દિલ્હીબર પર બળવાના ધટો તાકીદની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા મહકાલના આઝાદ હિંદો તાજ ગુમડેલા બે વઢો બદાફરચાહ અને ઝિન્નતમહાલ પોતાના જુવાન દિકરાઓને સુની પડેલી સમશેરો સળવળા હરખના આસુની ઝુમીઓ યોડતા આવતી મલતી સવારના આમમાં વળાવવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યાં.

અને પ્હો કાદતા જ અગ્રેજી છાતોના પાટીયા પર ધબકાતા હોય તેવા મિત્રતા લડવાના પાદા

ધાત સાથે મળેમો જય સ્વદેશ ! જય દિલ્હી અને જય જુમનાજીનો શોર દિલ્હીના મિનારા પરથી ઊંડી રહ્યો ભેનભેતામા જમુનામાં પડેલો હોડીઓનો પુલ મિત્રતાના મહાગ્રથીઓથી દયમચ્છી ઉઘેરો.

એ જમનાના પાણી પર અનેક ધાડાંઓ ધસ મસતાં આવ્યાં દતાં અને આવીને પોતપોતાના સામ્રાજ્ય જમાવીને શમી ગયાં હતા સામ્રાજ્યો નો કમર ભેવા હિંદ-પાટનગર દિલ્હી પર આવોને દેહ આપ્યા પર ઓથાગ બેટો અગ્રેજી સથતાનિયત પર મિત્રતાની કાળ સમશેર અમકતી હતી, મિત્રતાની બળવાબોર દરોળો ધસતી હતી.

મિત્રતા બે હળર લડવા દિલ્હીની દિવાલ પર અથાથા અને દિલ્હીના કમાડ ખોલતા અદર પેદા ત્યારે જમડોને જાગેલી અગ્રેજી જગજિજત પેદા મેદાન પર મિથાઈઓને એકઠા કરનાતુ આવકાલ કૂતી હતી, અને કર્નલ ઝી જે મિત્રતા ધસારાને બાળવા પજમી દરોળ લઈને ધયાને હતો.

પણ મિત્રતા લડવાની સામેસામ આવેલી રીપ્તેની પજમી હરોળમાંથી મિત્રતા આવકાલની જયધોષ ઉઠ્યા રીપ્તે વિધાયેલો પડ્યો દિલ્હીના કારમીરી દરવાજા પર દિલ્હીને બળવો મિત્રતા બળવાતુ સમૈયું કરતો ગરજ ઉઠ્યો ‘ હરદર દિન દિન અગ્રેજી કુકમતને ખતમ કરો ’

અવકાત દરવાજો પણ ઉપડી ગયો, અગ્રેજી દરિયાજ ધરાચાધી બન્યો બાદશાહ બદાફરચાહને બજલે દોડતો ફેર બાદશાહના પહેરેગીરની તરવાગની ધાગ પર વિધાયેલો પડ્યો દિલ્હીબાના અગ્રેજી આવાસમાં આજ લખુશો.

અને દિલ્હી પાટનગર પર આઝાદીનો ધીસો ઝડો ફરકી ઉઠ્યો દિલ્હીના લાલ કિલ્લાપર આઝાદ વાવરો ચઢ્યો પાચપાચ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં અગ્રેજી જલોમ સામે લડામે ચાલી પાંચમે દિવસે આઝાદ દિલ્હીના લાલ કિલ્લામા બળવાબોર હિન્દી સમામ સમિતિ બેઠી મેના ૧૧મા દિવસે હિંદના પાટનગરે આઝાદીની જાહેરાત કરી ૧૮૫૭ના મેની ૧૧મીએ હિન્દુ-મુસ્લીમ એક કલેવરે આઝાદ વતનના પાટનગર પર જીવનમરણનો જ ન બેલવાનો નિરધાર કર્યો.

પાત્રો : મધુકર ૨૦ શાન્તા ૨૦ કિશોર ૨૦ ચૈત્ર ૨૦ મોહન ૨૦ ચંપક

૧

શાન્તા : ધાટી કાલથી કામ કરવાની ના પાડી મંગો છે.

મધુકર : કાં ? કાં ? વળી શું થયું ?

શાન્તા : એ રૂપિયા વધુ આપવાનું કહે છે. મેં તો ના પાડી દીધી પછી.

મધુકર : હજી એ મહિના પહેલાં નવના દસ કરી આપ્યાં ને હજી એ વધારે જોઈએ છે ! આ તો જાત છે જાણ ! પાછા મહિનામાં પાંચ-૭ ખાસ તો ખરા જ.

શાન્તા : કહે છે તમારું કામ વધારે ચાલે છે. એને મૂળ સાત કામ તો છે. ને ખીજાં તોત્રણે એટલાં મળે છે. પછી એમજ કરેને ? કામમાં ક્યાં હંમકડા છે પાછા ? કહેતા જઈએ તો કહેશે ખીજો ગોતી લેતો કાલથી. પાછો અગઉથી પગાર લઈ જાય, એટલે આપણે ખીતા રહેવું. આ ત્રાસ તો પશુ વધતો જ જાય છે. અત્યારે વળી ખાર કરી આપીએ તો ભેગણ મહિને પાછો અટકીને ઉભો રહે ને વળી એકાદ રૂપિયાનું નિવેદ ધરાવીએ તો કરે. પછી વધારતા જઈએ એમ એ હાથ પડી જાય ને ખીજાને થ એ આપણું પડે. એટલે મેં તો કહી દીધું છે કે દસથી એક પાંચ પશુ વધારે નહિ મળે. ત્રણ માણસ ને ત્રણ કામ કરવાનાં. દસ ઉલટા વધુ ગણાય. હું મારે દાયે કામ કરીશ. ગલ આ ખાર દિવસનો પગાર ખાટી છે એ લેવા આવે ત્યારે જગત કહેતો તમે.

મધુકર : પાંચ વરસ પહેલાં આપણે અહીં આવ્યા ત્યારે કેટલાં આપનાંતાં ? માર કે સામાયાર ?

શાન્તા : સામાયાર. ત્યારે મ આટલા જ માણસ દના ને ? કિશોર નાનો હતો એટલું ખીજું શું ?

મધુકર : પાંચ વરસમાં સામાયરના સીધા ખાર. લગભગ અઢીગણો થયો. ને મને ત્યારે ૧૦૦ મળતાંતાં એનાં આજ કેટલા મળ્યાં ? ૧૪૦. આ

કરતાં ધાટી જનમ્યા હોત તો ખોટું ન હતું. ધરનાં અર્ધાં ૫ કામમાં એને મદદ કરે. વળી સહેજે ૭૫-૮૦ આપણે ધાટી કરાવો દરો. એકવગી ચા ને જમવાનું મફત મળે. વળી કામની નોકરી નહિ, ઉલટો અર્ધાં શેક, પગાર અગાઉથી મળે, મહિને પાંચ ૭ રૂબ પોતાને હાથે જ લઈ લેવાની, ના પાડવાની કાર્યના આપની તાકાત નહિ અને મિત્રજનો પાગ નહિ. કામ મમે એવું કરે તો ૫ ચાલે અને કામનું મૂળ છે તો મીઠાં આર ત્રણજ હોય એટલે એકારીની ઉપાધિ નહિ. ઉલટો કામ જેમજેમ છેડતો જાય તેમ તેમ પગારમાં વધારો મનો જાય. વળી કામ સાથે કરાવવાની આશાએ લણી કપાડવાનાં ને મદદે કર્યાં ઉપગત છાની બહોસ આપે એ જુદી. ટાંકમે પહેાંચવાની ઉપાધિ નહિ. પાછાં મળ્યાં મરીજ એટલે અર્થ હાંધ ન મળે. આપણી જેમ છે હાંધ ? ખીરસાં ખાતી હોય ને મહિના કેમ પૂરા કરેતાં એની ઉપાધિ રાનદિ' હોય, જુજી તમારો મારીને મ્હેાં લાલ રાખવાનું તે રાખવાનું.

શાન્તા : એ તો વાતો ચાલ. આપણાથી ધાટી કે મજૂર થવાય છે હાંધ ? ધાટી ખાડો પાડે ત્યારે આપણું પોતાનું કામ માંડ થાય છે.

મધુકર : હું એમ નથી કહેતો. એનો ઉછેર પહેલેથી એવો એટલે એ કરી શકે. આપણાથી એ કરવું હોય તોય ન થાય. પશુ હું તો એમ કહું છું આ વાંક જ બધો આપણો મધ્યમ વર્ગનો ! પૈસા-દારને ત્યાં ઉલટા પૈસા વધ્યા ને એ તાજમદાલ ને સુરોષ અમેરિકા સિવાય વાત ન કરે. મરીનવર્ગને ૫ જલસો થઈ ગયો. દેશમાં જે એટલે ડોઝ દિવસ દેનની મુસાદરીય કરી ન હતી એ આજ સેકન્ડ ક્લાસમાં ખેસી શકે, ધાટી મજૂર વધારાના પૈસાનો પેટભરીને દારૂ દીધી શકે, દૂધવાળા બેવાઓ ફરતે ને

નેકડ કલાસમાં મુસાફરી કરે ને મખમલવર્જને પૂરું કરવાનાંય સાંગા.

શાન્તા : આપણી સગકાર આવી તો એવ કાંઈ કરતી નથી. મજૂરોનું ને ખેડૂતોનું ખૂબ જવાન રાખશે ને તોય એ લોકો હડતાલ રોજ ઉઠીને પાડશે. વચલા વર્ગનું જ કાંઈ નથી. ઉલટી આ બે વરસમાં મોંઘવારી દદમદાર વધી ગઈ છે ને હજી ક્યા આરો છે એનો ?

મધુકર : આપણે આમ ને આમ તારાં અરધાં ધરણાં તો સાફ ચક્ર મળ્યાં હવે તો ખરી મૂઠવણ થાય છે. પણ કરવું શું ? આપણે એકેયમા નથી. ધરણાંય હવે ફેટલાક ચાલશે ? પાછાં મોઢીનાં ફેટલાં ચક્ર મળ્યાં છે ?

શાન્તા : બસો ઉપર તો હશે. તો ય આરો છે બિચારે કે ઉપગણી નથી કરતો. હમણાં પાછું ચાગ મંદિનાથી ક્યાં અપાચું છે કાંઈ ?

મધુકર : ગ્રીમીયમ ને ડોક્ટરનાં બીલ આગ્યાં. આ મદિને કિશોરની નિશાળની શી પણ માંડ આપી છે. આનો અંત જ નથી. કંઈ આશાએ કે ભવિષ્ય સામે નોંધને આમ ને આમ બેઝે જવું ? પણ કરવું ય શું ?

શાન્તા : આ પાંચ વરસમાં દુધ તો કોઈ દિ' દેખ્યું નથી. કિશોરના નસીબમાં ય પાણીવાળું દુધ જ લખ્યું હશે. બેમા પાણી નાખે એ તો જુદું. પાણું મારે બીજું ઉમેરવું પડે એ વધારાનું. શકબાજીયે સરતા યાય ત્યારે માંડ અવાખ. ઘી તો નામ જ છે. એ કરતાં આ ઘી લેવું જ બધ કરીએ ને એટલા પૈસાનું દુધ લઈએ તો ? બિચારા કિશોરના પેટમાં તો થોડું જાય. હવે એમ કરીએ તો ? બીજો ઘાટી ન રાખીએ. હું દાથે કામ કરીશ. દસ રૂપિયા બચે એનું દુધ વધારે લેવું.

મધુકર : એ વાતો ચાખ. પાણી ખેંચવાનું તારું કામ નથી. બીજું તો ઠીક. આણું સળેખમ જવું

શરીર. ઉલટી નિમાર પડી જ તો ડોક્ટર દસને બદલે વીસ બેચી જાય. ઘાટી તો રાખી જ લેવો. મળે કે ઘુરત.

શાન્તા : હવે કંઈ મંદી પડતી નથી એમાં.

મધુકર : દહી બૂલી મર્ધ ! બે વગસ પહેલાં સાત રૂપિયા ઘાટીના અચાવના જતાં કેવી હેરાન ચક્ર મર્ધ દતી ? ડોક્ટરનું બીલ જ ચાલીસનું ચક્ર ને તું પધારીએ રહી ત્યારે લોજવાળાને ચૂંચ્યા એ જુતા. આપણે એવું કરવું નથી.

શાન્તા : પણ ત્યારે કરવું શું ? આજ પાંચ વર્ષેય આપણે કાંઈ અચાવી તો શક્યા નથી એ તો જાણે ઠીક, પણ આધાખોરાકીતી ય રાજની આ ઉપાધિ ! એમ વધતી જાય છે. પાછી તમારી તબિયત પણ સારી રહેતી નથી ને હવે તો શેઠીયા ય કાકે ચર્ધ મચા છે. એકાદ દિવસ આરામ લેવા ઘેર રહેવું હોય તો ય બીક લાગે.

મધુકર : હવે મોઢારી લાફે ચર્ધ છે ને પાછો ? માણસો નોંધએ એટલા મળે છે અત્યારે, એટલે હવે તો જરાક ભૂત કરી કે ઝેરહાજર રહ્યા તો ચક્રરહું. પમાર વધારવાનું ય કહેવાનો વખત મશે હવે. ઉલટાનાં ૧૪૦માં વીસ રૂપિયા મોંઘવારી આપે છે એથે હવે શેઠને ખટકે છે. કહે છે મંદી આવી છે, ખોટ જાય છે, કામકાજ ચટ્યું છે. આટલો ખચ પોષાતો નથી.

શાન્તા : મંદી આવી છે ! લે, એની વાત તો જુવે. લાવ તો ચીજવસ્તુના વધતા જ જાય છે. આ તેલ ને ખાંડમાં હમણાં હમણાં ફેટલા બાર વધી મચા છે ! લે, કહે છે મંદી આવી છે.

મધુકર : એની વાતેય સાવ તો ખોટી નથી. પણ કરવું શું ? દર મદિને તૂટે એ કેમ પહોંચાય ? કાપક તો માંડ જરૂર પૂરતું ય લેવાનું હોય તો ! સીનેગા નાટક જેવા આમ ખરચા રાખ્યા નથી. શું કરવું ? એવી મૂઠવણ થાય છે. ને કાંઈક મળે એ માટે ફેટકેટું કપું છે ? ટપચન તો

જાણે માથ નહિ, દસ કલાકની પાછા નોકરી ને
થે કલાક આવવા જવાની એટલે દાદમ જ રહે
નહિ. સિવાય શેરખતર, સોનાચંદી ખતર,
રેસ ચારે, જેલું બાકી હતું તે આકરેલું થ
કરી નેચું, પણ સરવાળે બસો વળસો મથા એનું
દેણું થ હજુ પુરું ક્યાં ભરાણું છે? લોટરી ને
'દાદમ'ની દરિકામચોળાં થ પચાસેક બચાકયા,
પણ નસીબ આગળનાં આગળ જ છે.

શાન્તા : હવે અત્યારે મૂકા આ પચાત. આપણે તો
રોજનું થયું. કિશોર આવશે તો પાછા સંમળશે.
અને બિચારાને કંઈ જણાવા દેવું નેહએ નહિ
એનો શું વાંક એમાં? પણ તમે કયાક બીજે
તપાસ કરતાં રહો તો? નસીબ હોય તો વળી
ક્યાંક પાંચ પચીસ વધુ મળે તો મારું નજી
જાય. એટલો અનુભવ છે તે ક્યાંક વળી મળી
જાય જોતતાં જોતતાં. બાકી એ સદી ને દરિ-
કાદને એકું કાંઈ હવે પાછાં કરશે નહિ ભલાં
થઈને. હવે ધરેણું માંક પાંચસોના હશે. હજુ
કપડાં સાવ થઈ ગયા છે એવ લેવાતાં નથી,

મધુકર : અને સાચું પૂછ તો કાંક કાંકવાર આ
મૂંઝવણમાં એવા માંક વિચાર આવી જાય છે
કે બસ! આપણે ક્યાં લાખપતિ થવું છે કે
જલસા કરવા છે? એક સાદામાં સાદી રીતે
રહેતાં આ તરો ન પડે ને આપણને જરૂર
પૂરતું પોષણ મળે ને મળેને વધુ નહિ તો
પાંચ રૂપિયા જ બચેને તોય બસ. બાકી કહે
છે ને કે નસીબ જેવું કાંઈ છે તો ખરું જ.
બોલો અંક ને લે. જરાય આવજન હતી?
હજીય ક્યાં છે? પણ સાલાએ જાડો આવીને
સાદસ કહ્યું, વડુનાં ધરેણું વેચીને સદો કપડાં
ને આ આજ મોટર ફેરવતો થઈ ગયો. નસીબેય
ખરા, પણ સાદસ ક્યાં વખર નસીબ ઉધડે
ક્યાંથી? આમ હાય નોંદીને બેસો દહીએ તો
નસીબ હોય તોય શું ખખર પડે? આપણાં
મોઢામાં કાંઈ કોઈ મૂકવા આવે!

શાન્તા : હવે એ વાત મૂકા ભણા થઈને. એટલે હવે
શું બાકીનાં ધરેણું ફનાદીતીયા કરવા છે?

મધુકર : ના રે ના, હું તો વાત કહું છું. આ અંત
વખરનાં રોજનાં દુઃખમાં એવાં સ્વપ્નાં આવે ને
તોયે અજો પેટ ભરાઈ મધું હોય એવું લાગે.
બાકી ધીમે બોલને, બાલુવાળા સંમળે પાછા!
મોઢું તો લાલ જ રાખવું.

શાન્તા : દુઃખમાં તો સ્વપ્નાં અખરતાય વધારે આવે,
તમને તો કાશ્મીર ને તાજમહાલ ને મુરોપનાં
સ્વપ્ના આવતાં હશે કાં તો.

મધુકર : નારે, હવે તો એ ય બિચારા માટી મથા
છે. પહેલાં તો એજ આવતાં ને એને આધારે
તો આમ ને આમ બેઠી કાઢયું. પણ હવે
મારો એક વિચાર છે. રોડને જરા આનંદમાં
હોય ત્યારે પગાર વધારા મારે કહેવું તો ખરું.
બટુ તો ના પાડશે બીજું શું? વળી નસીબ
હોયને આપણી રિયતિ સંભાળીને અસર થાય
તો પાંચ દસ વધારી આપે તોય ક્યાં વાત
જાય? લાખની પાણી કહેવાય,

શાન્તા : હા, હા, કહેવું તો ખરું, પણ પાછા ધ્યાન
ગખજો. નહિ તો છે એવ જશે પાછું.

મધુકર : આહ, આજે એ કાલેજના વિચાર આવે છે.
ત્યારે પાંચ પચાસની તો કિંમત નહોતી ને આજે
પાચનાં વધારા મારે એજ મધુકર, એકવારનો
ઉદામ મણતો મધુકર એ ત્રણ ટકાનાં બજાયક
આગળ દુઃખ રેવા ને બિડા મગવા નિકળ્યો
છે. શું દલા છે? એ જાણે હું જ નહિ કંઈય
બાકી નાખી મારી.

શાન્તા : દરો, હવે એનો ખગાપો શું પડી? આમ
ને આમ લોહીકેશાખાં તમારું શરીર પડાવું
જાય છે.

મધુકર : બાકી એક છે. ને વને વાર હોય તો મારી
જન્મોત્તમોનાં ૨૬ વર્ષથી ૪૩ વર્ષ સુધી માગ્યોકપ
લખ્યો છે ને ખૂબ મુસાફરી ને ખૂબ પેસી

લખ્યા છે જોઈએ હવે શું થાય છે. ૨૫ મું તો પુર થવા આવ્યું, આ તો રાહ જોઈને બેઠો છું ને એના આધારે આમ ને આમ બેઝ્યે મથો છું જોઈએ હવે શું બને છે.

શાન્તા : હ બધી રોખરડીની વાનો છે એવું ક્યાંય સાચું પડ્યું છે ? અને પડેય કેવી રીતે ? આવી કારકુનીમાં ક્યાંય એવો સબવ દેખાય છે ? ના, વેપા ધધો હોય કે એવી નોકરી હોય તો તો એમય થાય કે વળી કંઈક નસીય ઉપડશે તો ચાન્સ મળી જશે પણ આમાં શું ?

મધુકર : એવું કંઈ નથી. ભરેને આપણને ક્યાંયથી આશા દેખાતી ન હોય પણ નસીય હોય તો કુદરતી રીતેજ એને એવો રસ્તો સૂઝાડે ને ન્યાલ થઈ જાય

શાન્તા : હવે એમ કરીને બધું તળીયાઝાટક કરવું નથી એ કરતાં શેઠને પમાર માટે કહેવું હોય તો કહો ખીજ એવા ગાંઠા વિચાર કરવાનાં નથી તમને કહી દઈ છું

મધુકર : હો બા હો હું એમ ગાડો નથી કાંઈ, પણ એ કામદો છે કે બહુ દુઃખ પડે પછી ગમે તેવા બલેલગણેલને મૂકી એવા વિચાર આવ્યા વગર રહે જ નહિ. ઠીક લે, હવે ખીજ વાત કર, જો, આ કિશોર આવ્યો

કિશોર : બાઈ, મને ત્રણ રૂપિયા આપો

મધુકર : કાં કે વળી શું છે ?

કિશોર : કાલ અમારી રફલની દ્રોપ વજેશ્વરી જવાની છે એમાં ત્રણ રૂપિયા જોઈએ છે

શાન્તા : તું આ વખતે રહેવા દે કિશોર વરસાદમાં નકામો હેરાન થઈ જઈશ હીવાળી પછી આપણે જશું

કિશોર : એમ કરીને મને ક્યાં જવા દેવો છે ? ગમે વખતે કહેરી બધા જતાં ત્યાંથી જવા દીધો નહિ. ત્યારેય કહેતાં તો આપણે જશું. ના, આ વખતે તો હું જવાનો જ છું

મધુકર : આવા ચોમાસામાં હેરાન થવું નથી, સમજતો નથી કાંઈ પાછો ? મારતરોય મૂરખા છે અત્યારે ક્યાંય વજેશ્વરી જવાતું હશે ? કો'ક માંદું પડે તો એને શું ચિતા છે !

કિશોર : ના, મારે તો જનુજ છે ગમે વખતે કહેરી ન જવા દીધો તે હજી મને બધાય બનાવે છે મધુકર એ બધા નસીયદાર...અરે, ઠીક લે, હજી તો કાલ જવ છે ને ? સાંજે જોયું જવ, રમો જોઈએ.

કિશોર : સાંજે શું કામનું ? અત્યારે જ ત્રણ રૂપિયા મગાવ્યા છે. પાછું બધું લેવું હોય ને ! અત્યારે આપો.

મધુકર : હા, હમણાં આપુ મને નાહી લેવા દે જોઈએ જ રગ થોડીવાર

કિશોર : હા, તો તમે બહુ કાલા (ખદા) જાય છે) મધુકર : હું ત્રીડો છું એમ કાણ કહે છે ! (નિઃશ્વાસ નાખે છે)

શાન્તા : પણ તમે આને હા પાડી તે કાંઈ વિચાર કર્યો ? ત્રણ રૂપિયા કાઢીશો ક્યાંથી ? છે તમારી આમળા

મધુકર : શું શાપ ? એનો બિચારાનો શું વાંક ? મારી હાથખન્ડીનાં પાંચેક હશે હજી એમાંથી આપીટ ખીજું શું ? હું બપોરે એકલી ચાલી ચલાવીશ

શાન્તા : પણ સવારના આઠ વાગ્યામાં જમીને જવ તે જૂખ ન લાગે બપોરે ? તમેય ખન હો

મધુકર : હશે, આપણે આજ દાટયું છે એમાં આટલામાં શું ? પદર દિવસ કઢી નાખશું એવું બિચારાનું હેતુ દયામણું મહોં થઈ ગયું તું ? એ કેમ જોવય ? મેં ભલે બધા દુઃખ જોયા, પણ એની મારા જેવી દશા ન થાય એવું તે ખાસ ખાન ગણતું છે ભલે આપણે એકવાર જમીને ચલાવવું પડે.

શાન્તા : કેવો દેખાવડો ફૂલ જેવો છોકરો છે ને કેવા નસીય છે બિચારાના ? (નિઃશ્વાસ નાખે છે)

૨

શેઠ : માલો, ખર્ચા આવી ગયાં ! અરે રાજગમ, કેમકે બંધ નોંધ્યો. જો, કોઈને આવવા દેવાના નથી. હવે આ પદાર થોંધાટ સાનેા ચાય છે ? રા...જગમ. એ થોંધાટ ખંધ કગવ. કોણ છે ત્યાં ? જા, હવે કેમીન બંધ કર, (થોડીવાર શાન્તિ પછી શેઠ તેમનાં માણસોને સંબોધે છે) હં, જુઓ. આજે ખાસ તમને સોને એટલે કે સો રૂપિયા ઉપરનાં પચાસવાળા મારા સી...નીચર માણસોને શા માટે બોલાવ્યા છે એ તમને ખ્યાલ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. યજ્ઞ સમયથી મારી ઈચ્છા તો હતી જ કે હેવટ ખર્ચા નહિ તો મારા સી...નીચર સ્ટાફનાં સંસર્ગમાં રહેંડુ. બધાને તો ન મળી શકું. આજે નહિ નહિ તો ૧૭૫ જેટલાં તો જીનીયર માણસો દરો. પણ હં, જુઓને, આ જવાનદારી, ઉપાધિ, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ, આ સરકારની રોજની નવી નવી રખણ, પાછી બીજી અનેક ઉપાધિઓ—આમાં સમય મેળવવા જલ્દી મુશ્કેલ છે, છતાં... છતાં અંત સંસર્ગ personal touchમાં હું ખાસ માંતું છું—જેથી તમને પણ લાભ થાય ને હું તમારા સુખદુઃખ તમારું કામકામ વગેરેમાં રસ લઈ શકું, આજે આ કંપનીનો બધો આધાર તમારી ઉપર ૫૦-૬૦ સી...નીચર સ્ટાફ ઉપર છે, એટલા ખાતર જ સારા અનિહિત ખાનદાન, પ્રમાણિક, ચાલાક, મહેનતુ, ખતીલા, પોતાનું કામ પગાર મળે છે એટલે નહિ પણ પોતાનું જ છે એટલે ને જેવા પ્રેમથી કરનારા, નિયમિત, જીનીયરો પાસેથી કામ લઈ શકે એવા અને સૌથી વધુ તો આ કંપનીનાં ધંના કહેવાય એવાં માણસોને સી...નીચર પ્રેમમાં મૂકવાનો મારો નિયમ આજે વર્ષોથી ચાલે આવે છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં ? અને મારા મૂકેલા એ વિશ્વાસને તમે સો લાવક નિવડ્યા છો એમ કહેતાં હું જરાપ અચકાતો નથી. (થોડીવાર

અટકે છે) હવેથી મહિને દોઢ મહિને હેવટ એકવાર સનિવાર બપોર પછી આપણે જાનની રીતે મળી શકીએ એમ હું ઇચ્છું છું. કે તમારી સનિવારની અરથી રજા બપોરે એવો રર લાગે છે ? (દસે છે) અરે રાજગમ, સી...પૌંચ બંદર આવ, સો મારે ફીનકસ લાવ. ચાની ઇચ્છા હતી, પણ ફૂપની મુસોનત છે. એટલે આજે આપણે સાથે મળીને લેમન લઈએ. અને આ નિયમ આપણી દરેક મીટીંગ વખતે ચાલુ રહેશે. માલો રાજગમ, જલદી કરો; હં, માલો, દેવા માટે સોને. અરે જુધુ, મને નહિ. મારા માટે તો દૂધ ડાહ્યો કે લાઇ આવ, મને પછી આપણે (ટેલીફોનની ધંટી વાગે છે) Yesspeaking એહ ! કોણ તમે ? આજે તો જુઓને જરા કામમાં છું. સી...નીચર સ્ટાફની મીટીંગમાં છું, એકાદ કલાક થશે દહ...હા, હા, કાલે સવારે મળીએ, બંધવે છું. પાસપોર્ટ મળી જશે, નહી જ છે. સ્વીટઝર્લેન્ડ ને પહોંચીતાં Visa મળી જાય તો બસ જીઓમને ? એ તો TWA નું રીડરેન્ડન થઈ ગયું છે. Of course રીલીયેશને મોન્ટ્રેક્સો તો હોય જ ને ? હાજ સાહેબજી, Thank you (ટેલીફોન મૂકી દે છે) હં, સૌએ પતાવી દીધું ? હં, અને આ દવે વળી સુરોપ જવાનું છે ત્યારે મારી ગેરહાજરીમાં તમારા સીની જવાનદારી વધશે પણ મને તમારા સી ઉપર પુરતો વિશ્વાસ છે. વેપારના વિકાસને અર્થે ગયા વગર ઉપાય નથી, નહિ તો તો તમે જલ્દી છો કે આજે મંદી આવી છે ને આ બધાં ખર્ચા પોપાય એમ નથી. હં, હવે હં, હવે હું મુદ્દા ઉપર આવું. તમે તો સી જલ્દી જ છો. આજે મંદી થઈ થઈ થઈ છે ને જોડા કર આપણને હોનો એ રિયલિટી આવતાં હવે બહુ વાર નહિ લાગે. ૧૯૨૯-૩૦ની મંદી તો મેં જોઈ છે. જો કે તમે તો એ વિશે વાંચ્યું જ દરો. દવે એ સમય જલ્દી જલ્દી આવે છે. વેપારધંધા એસી ખરા છે, સિવાય અધુરાર્માં પુરં

આ devaluation આગ્યું. ડોલરની સરખામણીમાં રૂપિયાની કિંમતમાં ૩૦ ટકા ઘટાડો થયો એટલે અમેરિકાનો માલ હવે બહાર મેલિયશે અને ત્યાંથી આપાત નહિ જેવી થઇ જશે આપણે પણ અમેરિકન માલનો મુખ્ય ધંધો એટલે આપણને બહુ અસર થશે. સ્ટેશીન વિસ્તારમાંથી માલ ઇમ્પોર્ટ થશે હવે. આપણી કંપનીએ પણ હવે જીવવું હશે તો એ કરવું પડશે. મારી મુરોપની સફર એ માટે બહુ ઉપયોગી થશે. આપણા એક્ષ્પોર્ટ ટીપોર્ટમેન્ટમાં હવે કામકાજ વધશે, પણ આપણા મુખ્ય ધંધાને અમેરિકન ઇમ્પોર્ટના ધંધાને મજબૂતોલ ફટકો પડશે છે. આને પરિસ્થિતિ કામઝોળ છે. બેકારી વધતી જાય છે, મોટી મોટી કંપનીઓએ નવા માણસો લેવા બંધ કર્યા છે એટલું જ નહિ, પણ છે એમણે ઘટાડો કરતી જાય છે. શું થાય? છૂટકો નથી. મનેય પહેલાં તો એજ વિચાર આવેલો, પણ આને તમે તો જાણો છો ગરીબ માણસ એકવાર નીકળ્યો એને વિચારાને જલદી ખીજી નોકરી મળે એમ નથી. ટૂંકા પગારદારાને એવી સ્થિતિમાં મૂકતાં મારો જીવ તો ન જ ચાલે, બને ત્યાં સુધી એક પણ માણસને છૂટો કરવા કું માગતો નથી પણ પણ આમાં સૌનો સહકાર જરૂરી છે આપણે સૌ સાથે મળીને ભોગ આપીએ તોજ એ ભગીરથ કામ બને. તમે સૌ સારા ધરના જ માણસો છો પણ આ જુનીયર રટાક, વિચારા ૭૫-૮૦ માં નોકરી કરતાં માણસોમાંથી ઓછા કરી ઘટાવ, પણ બને ત્યાં સુધી એના નિસાસા લેવા ઇચ્છતો નથી. આથી મેં તે મેનેજર નવી યોજના ધડી છે. સૌએ ધયાશક્તિ ભોગ આપવા તરફ રહેવું એમાંજ આપણી ને રાષ્ટ્રની આબાદી છે. આ ટાઇટન જુઓ Tighten your belts—એ આને ત્યાં મુખ્ય Slogan છે તે એનો અમલ થાય છે. એટલે... (બેખારો બાંધ છે) મેનેજર પોતે સાથે ચાલીને પોતાના

૧૦૦૦ ના પગારમાં ૨૫ ટકા ઘટાડો voluntary cut કરવા કમ્પા બતાવી છે. આ સેવાની કાવના આ spirit કું તમારી પાસેથી પણ માણું કું ને તમારા સૌ વતી મેનેજરને કું ધન્યવાદ આપું છું. એટલે હવેની નવી યોજના પ્રમાણે ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધીના ને પાંચ ટકા, ૨૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનાને દસ ટકા ને ૩૦૦ ઉપરનાને ૧૫ ટકા voluntary cut સ્વીકારી લેવા કું આગ્રહથી વિનંતિ કરું છું. તમે સૌ તો મારા ધરના જ છો. જેમ મેનેજર મારો નજીકનો મળે છે એમ તમે ભલે રીતસર સગા ન હો તો પણ ધરના જેવા જ છો. અને આ ઘટાડો કામ ચલાક છે, કા...મ...ચ...લા...ઉ છે. પરિસ્થિતિ સુધરે કે તુરંતજ એ પાછો ખેંચી લેવાનો છે અને આપણા સૌની શાંતિ માટે એને કું voluntary cut એમિક્ક ઘટાડો કરેલા માણું છું, કારણ મને ખાતરી છે કે તમે સૌ ખુશી કરોજ. આ પણ એક મોટી સેવા છે. આ એમિક્ક ઘટાડાથી લગભગ દરમહિને રૂ. ૩૦૦૦ બચશે એમ મારી ગણતરી છે ને એમાંથી ૫૦ નાના માણસો ખુશીથી નબી જરી. નહિ તો ખીજી મોટી કંપનીઓ માફક જુનીયર રટાકમાં ૨૦-૨૫ ટકાનો ઘટાડો કરવો પડત અને એ રીતે ૩૦-૪૦ ગરીબ માણસો વિચારા બેકાર બનત. પણ આ voluntary cut થી તમેજ એટલા માણસોને નશાવો છો ને એ સૌના આશિર્વાદ તમને મળે છે. કોઈ કંપની, અણીતી કંપનીએ આમ કરી જવડું નથી. આપણે સૌ આ રીતે ભોગ આપીને કાપલો બેસાડીએ છીએ આપણી કંપની એક કુટુંબ જેવીજ છે એ કું એટલા ખાતર જ કહેતો આવ્યો છું. ઠીક ત્યારે આને તમારો ખુશ સમય લોધો છે ને જનિવાર બચડ્યો છે એ માટે કું તમારી કામા આદ કું. (હસે છે) મને ખાતરી છે કે આ કામચલાઉ ઘટાડામાં, અરે, voluntary cutમાં તમે સૌ સંમત જ કરો? આ માસથી આપણે એનો

અમલ કરીએ અને આ સેવા ને સહકારની મહાન ભાવના માટે હું તમારા સૌને ને તમારા મેનેજર સાહેબનો અંતઃકચ્છપર્વક આભાર માનું છું. કીક ત્યારે, thank you all. (બધાં વિધાનના વાતાવરણમાં બહાર નિકળે છે) (બહાર નિકળ્યા પછી “બાકી ભારે ઉરતાઢ” “નખસિંખ છુચ્ચો” “દેગી” “દેગી” “ચૂસછીયા વગેરે વિશેષણો મહોમહિ વપરાય છે).

મોહન : કાં મધુકર ! જોયું ને ? શીવીયેરા ને મોન્ટેકર્સી ને voluntary cut! આજ તો શું જોની મીકાસ હતી ! શેકને આવાં તો આપણે કોઈ દિ’ ભેવાજ નહોતા. Snob, દેગી ! બદમાશ ! શનિવાર બજારથી ને આ મ-ન-જ-યા-ત નિવેક ચોટી ગયું. તારે ફરણે કેટલું આવશે ! આપણે તો મહિને સાડાસાતની ચડી ગાઈ. આ હજી હમણાંજ એક છોકગતો ધરે વધારો થયો અને આ increment મળ્યું.

મધુકર : મારે મ તે ૬-૭ ની લાગી ગઈ. સાઈં થયું નહિં તો હું તો આજ્ઞાસ્ત્રમજ્જ એને પચાર વધારવાનું કહેવા માટે મળવાનો હતો. મોત જ થઈ ગત બાકી !

મોહન : આપણામાં પાછો સંઘ કે દિમિત ક્યાં છે કાર્મમાં ? એકાદો ના પાડવા જય તો નોકરી જાય. મ-ન-જ-યા-ત ! ને મેનેજરે ૨૫ ટકા એટલે મહિને ૨૫૦ સામેથી કપાવ્યા. હવે એતો જ ધરતો સંજો, ડેઢ મ જોની બેજો એને એ સિવાય ૧૦૦૦ તો શું, પણ ૨૫૦ પણ કોણ આપવાનું હતું ? અને ધરે ખીજી ગીતે જોને આપે તો આપણે ભેવા ભવાના છીએ કે આદા-હાદા ! તમે તો ધરના જ કહેવાજો. હા જાણ સાડી સત્તરવાર ધરનાં ! હવે હવે જોતી કાઢને ખીજી. હવે આનો અર્થ કાંઈ નથી.

મધુકર : હું હજી સાન્તાને કહેતો હતો કે મારા નસીબ હવે ઉધાવાના છે. એટલે શેડ જરૂર વધારો આપશે.

મોહન : તે આંધ તમને કેટલું માન ને કેટલા શુભા-શિખ મળવાના છે એ ખબર છે ? ? સી... નીચર રટાફ ! આપણે તો હવેથી પચાસ માણુ-સૌને આ રીતે નજાવીએ છીએ ને ? વાહ ! વાહ !

મધુકર : સી-નીચર રટાફ, કંપનીના ધાંબા, ધરનાં માણુસ ! શું ન્યાય છે ? દોહસો તો મગૂરને મીલીને ગળતાં હતો હવે આપણે તો ૧૪૦ ના ૧૪૩ થવા એમાંથી પ્રોવિન્ટ હંડ કપાય એટલે હાથમાં તો ૧૨૦ આવશે શું કરવું હવે ? મરવું કે...

મોહન : કાંઈ કરવું નથી. શરીર રોજ દસ કલાક ધરે જવું ને ધરના માણુસ થવું. છોડાએતે છેલ્લો વારસો. દહને એક દિ’ ખપી જવું. જીલ્લી આખી તમાચો મારીને મટાં લાલ શખવા આપણે તો મધ્યમવર્ગ છીએ ને ? દેશની કરોડજીવ જીવો, આઝાદીની લડતમાં મોખરે રહેલો, નેતા કવિ, વિચારક, કલાકાર, વૈજ્ઞાનિક, ઈજનેરીકાર પેદા કરતો, દૂંઢમાં દેશની Intelligentia જીવો આ વર્ગ છે. ને આપણે તો આવી અગત્ય ને માન આપણને મળે છે જોના બદલામાં પાડવાના તો આંસુજ ને ? લોહીનાં આંસુજ ને ? આત્મભોજ, Voluntary મ-ન-જ-યા-ત એમિક આત્મભોજ વચર મદતા ક્યાં છે ? (દસે છે) Tighten your belts. Live on air and be great. તું અમરતો મૂઝાઈ ગયો છે, મધુકર તું તો હજી નસીબદાર છે કે એકજ બાલક છે. આ માર્જન જોને, પચાર તો મારો દસજ વધુ છે ને તારાથી ત્રણ હતા ને મોયું બાળક હજી ચાલ્યું આગે છે ત્યાં આ નવી બક્ષીસ આજે મળી Voluntary cut જોહ !

મધુકર : સાચું પૂછ તો મને તો કોઈકોઈ વાર જોવા માંડે છેલા વિચાર આવી જાય છે કે બસ ! પરજીયે ન દોત ને આ જંગળ ન દોત તો

કાઈકે કંઈ નાખત આ તો હવે મજમ જ છે
મદી દમાવી ગઈ છે । સાતાએ બીલુ કાઈ
નહિ પણ મહિને ૩૦૦૦ એટલે બે મહિનાના
૬૦૦૦ બચાવીને એની યુરોપની બે માસની સફર
અરધી મફત કાઢી નાખી અને ત્યાર પછીય
આ ધટારી ઉમેરા રહેશે તે તો રહેશે જ,

મોહન : ચાલ હવે ચાલ. એમ મળાપો કર્યે શુ વળશે ?
ચનિવાર બગાડી નાખ્યો આજ અઠવાડિયે
માં એક દિવસ આહને બદલે ચાર વાગે
જવાનું મળે તેમ બચાકયું, ને હજી તો આવી
બીજી મીટીંગો ભરવાનો છે દીક, ચાલો, જે
થયું તે, માકો લેખનનું ખર્ચ કરી નાખ્યું
ખર આજ

મધુકર : એ પૂરો ઉગતા છે લેખન પડે મહિને
૩૦૦૦ બચાવી લીધા બેટમજાએ.

મોહન : એ સિવાય કપનીએ ચલાવાતી હશે ? ઠીક
અઠા, સહેમજી ત્યારે (ભય છે)

મધુકર : સાહેમજી હે પ્રુદા ! (નિશ્વાસ નાખે છે)

૩

ચપક : કાં વાર, આવને તું તો હમણા દેખાતોય
નથી ને ! બહુ મજૂરી કરાવે છે શેઠ ? કેમ
આટલો મધો ઉદાસ છે ?

મધુકર : ઠીક છે હવે, અમારે નસીબે મજૂરી જ છે
ને ! તારા જેવા જલસા અમારા નસીબમાં હોય
ક્યાંય ? શુ કરીએ, પડ્યા છીએ બાકી તો મન
જાણે છે

ચપક : એમ શેઠજી રાગે શુ વળે ? હાથના કીડાને
હાથ જ મમે એમ તમને નોકરીયાતને નોકરીજ
મમે આવી નજી જ ન પહેલે ને ? બાકી આ
મજૂરી કરવાનું કામ આપણું છે ?

મધુકર : પણ કરવું શુ ત્યારે ? નોકરી પછીય
અમતી નથી.....

ચપક : બધાં એમજ કહે છે એ તો. આ હજી ક્યાં
આવી વાત ન ? આ મે જ તારો આમશયો
દામકાકાનો એક બે બાના ઉછીના લીધા હશે
પણ આજ જો ! બે મોટર છે બે હમણાં
૨૦૦૦નો નવો રેડિયો ગ્રામ લંધો એ બેથો કે
નહિ તે ? જુનો કાઢી નાખ્યો બેપાઈડે એમ
ચલાય સાદસ કરવાની દિમત ન મળે ને ! જી
શેઠજી શેખા, એનો મધ્યજ નહિને હાંપ ? એમા
આપણે તો સુજગતી-જનનેકા જ વેપાર કરવા
નોકરી કરવી એ આપણું કામ છે બવા માણસ !
પણ આ તમને બચેનાને કાજી જણે આ નોકરીનો
કેરો મોહ લાગ્યો છે ! ઘેર માતાપ આમજ
સ્વમાનના કામ માગવ તે નોકરીના દુગામા
હરકત નહિ

મધુકર : ખરૂ છે, પણ ઘાયલું ? આ કાલેજ શેઠ
અમને મધાને બોલાવીને કામચલાઉ પગાર ધટાક્યા

ચપક : હોય નહિ ! તમારો શેઠ તો બાકી
મજાખતો જ છે

મધુકર : અમને સો રૂપિયા ઉપરનાને સી...નીવર
બનાવ્યા છે ને અમે તો ધરના માણસ છીએ
એટલે અમારાથી હવા ઉપર રહી શકાય છે. કહે છે
મદી આવી છે ને નાના માણસોને કાઢવા કરતાં
મ-ર-જ-મા-ત ધટાડી રવીકારો તો એ મિચારા
બચી ભય પાછો મ-ર-જ-મા-ત હો !

ચપક : એમ તો એ પાંકા ઉચ્ચા છે યુરોપ
જવાનો છે તે ખર્ચ કાઢવું પડશે ને ? તું કેટલામાં
આવી ગયો ?

મધુકર : હ સાત દર મહિને લાગી ગયા કામચલાઉ
કહે છે. પણ એકાદ વરસ ગણી લેવાનું ને વળી
ત્યા ખરી મદી આવી જશે તો અત્યારે ૨૦
રૂપિયા મોંઘવારીના ગણીને આપે છે એવ કાઢશે
કાં તો એ ત્રણ વખત તો એ બોલી ગયો છે.

ચપક : બલે વાહ ! પગાર વધ્યો ગણ્યા ! (હસે છે)
મધુકર : તું તો આજકાલમાં વધારવાનું કહેવા જવનો

હતો. સાફ થયું. નહિ તો નોકરી મળત. હવે એ જોટલે હવે દાયમાં માત્ર ૧૨૦ આવશે. હવે શું કરવું એ જ સમજાતું નથી. દેણું માથે ૩૦૦-૪૦૦ તો હશે ને દરમહિને ઘરો પડે. જાણે જાણે. સારી સ્ત્રી કે કુલ-એવું તો કંઈ ખાતાય નથી. હું તો ખૂબ મંજાણો છું.

અંધક : ૧૨૦માં રોજ દસ કલાક! વાહ! સરસ શેઠ ને સરસ નોકરી! મહાદેવજી, મીસી, કારીગર કાચવર, રસોડા સદા તમાગથી વધુ કમાતા હશે. ને કહેવાય ત્યારે ધરના ને પાછા કેવા છીયા તે? (હસે છે)

મધુકર : સી...નીકર માણસ, બહુય જાણું છું પણ ધાય શું? તેમ નથી જાણની એમ મદદ લઈનેય ધંધો ધાય. પાછો વરમે જોનસ આપતો હોયને તોય કીક કે વરસનો ઘરો નીકળી જાય.

અંધક : હવે એ સિખારા જોનસ શું આપવાનો હતો? એનો જીવ કેટલો? આટલોક જોખા જેવડો. જે માણસ આવી મોંપવારીમાં પમાર પડાડે એ જોનસ ક્યાંથી આવે? હવે ભસો મમને મોહ મૂકી દે આ નોકરીને! આનો ક્યાંય આગે હોય તોય કીક. જીંદગી ધસાપ જશે તોય તને ૧૫૦થી વધુ પમાર મળવાને નથી. આ જો મારુ. મારા મહેતાને ૫૫ ૧૫૦ આપું છું ને જોનસ બુદ્ધ. ને આવી દસ કલાકની મજૂરીય ન મળે પાછી. દોહમે તો જાણ લાગે મારે જાણવાડિયે ફરવાદવામાં વધરાના હશે. વેપાર એ વેપાર નોકરીમાં ક્યાંય દિ' જ્યાંતા જાણામાણસ!

મધુકર : એ બધી વાતો ધાય. ફાળું વખણાય જાણી તું એક કાંઈ ન્દોતું એમાં કમાઇ પડ્યો ને બીજામ એવા હશે, પણ કુલ કેટલા? આ મેં જ વચ્ચે સોના-ચાંદી રોર રૂ, ચરે, રેસમાં ને 'ટાપ્પર'માં દરિદ્ર-એમાં મહેનત કરી હતી. ઉલટા કુદી ૪૦૦-૫૦૦ પડી ગયા તે દજ એ દેણું આગે છે, એમ તે સાદસ ને નસીમ બન્ને

જોઈએ. આંકડક ૫૫ કરી જોયા, વચ્ચે કંતા-નના સદા વખતે ત્યાંય કરી જોયું, અલખત મારી રાકિત પ્રભાજે જ. છતાં ક્યાંથી નસીમે મારી ન આપી. (નિઃવાસ નાખે છે.)

અંધક : આકો આપણો મત તો એ છે કે સાદસ કરવું કામવાન જાય પણ ખરું, સાદસ ક્યાં વચ્ચે જાય જ ક્યાંથી પડે કે નસીમ છે કે નહિ!

મધુકર : ઘણું જ-મોત્રીમાય લખ્યું છે કે દેવેથી ૧૭ વરસ બહુ સરસ છે, પણ આમાં નસીમ ક્યાંથી લેવાવાનાં એજ વિચાર થયા કરે છે.

અંધક : જ-મોત્રી જ-મોત્રી તો કીક. સાદસ કરે, તેવડ ખતાવે એને પત્ર પાછાનાં પેસો મળે છે.

મધુકર : તું કાવી ગયો છે જોટલે જીવી વાત જ કર ને!

અંધક : તો પણ રહેવા દે. હું તો દજમ હતું છું કે દજ મણી તક છે. બાળશે દજ સાદસ કરનારની ફેવરની જ છે છપ્પા હોય તો ઘોડી લગવડ કર ને પછી મારામાં જ એકાદ આની કામ રાખીને ધંધો કરાવું. એ તો વેપાર છે, જાય પણ ખરા. છતાં ખાસ ધંધો આવે એમ નથી. થોડાક મનના કાદ, થોડીક મદદ વગી હું કરીશ. નોકરી આણ જ રાખવી જોટલે વધી નહિ. આવી એજ એમ ક્યાં બધાને ગણે છે? નસીમ અજમાવ. હું તો એમાં માનું છું. પછી તારી મરજી. તારા નામથી જ કરીએ. જોટલે સરકારને છન્કમેટલ આપવો પણ બચે.

મધુકર : વા! ખોટી નથી પણ.....

અંધક : તો પાછી મુદ્દન શું કામ જોવા બહુ!

મધુકર : પ્રાન્નિકટ ફંડમાંથી ૨૦૦-૩૦૦ રૂપિયા બાળે ઉપકુડ, આકો તારી જેમ થોડાક રાખીના કાડું તો સહેને ૫૦૦ મણ રહે. વધુ સરવડ નથી. પણ વખતથી મને આ વિચાર ઘૂમ્યા કરે છે, પણ એક વખત દુધે દાખ્યો છું તે જાણ પણ ફંડી ફંડીને પીરી પડે, જાણે. મારે

તો આ ૫૦૦ જે કહીએ તે, મારે જીવ કહે, લોહી કહે એજ છે. હજી શાન્તાનેય મનાવતી બારે છે. પણ હું હવે આ નોકરીથી દંટણી મચા છું. માણસ શું કરે પછી ?

ચંપક : કરી નાખ, બલો માણસ. દિંમતે મર્દો તો મદદે ખુદા શાન્તાભાણીને તો હું સમજતી દમ્મ, તું ચિંતા ન કર ૫૦૦ છે, બાકી જરૂર હશે તે હું મદદ કરીશ. એકાદ બે આની જામ રાખીને કોઈ કોઈ ધધો કરશું ને તોય તને ૨૦૦-૩૦૦ મહિને સગવાળે મળી રહેશે ને નોકરી તો પાછી છે જ. એ ક્યા પાછી છોડી દેવી છે ? નસીબ સવળાં હશે તો બેપાંદરે મર્દ જવાળે ને બામડી છોકરાંનું બહુ ધારો આમાં તારો શું હિં વળવાનો છે ?

મધુકર : જોઈ હવે. પણ ખૂબ ખીક લાગે છે મને. જોકે જન્મોત્તરીમાં મને ધણી પ્રદા છે.....

ચંપક : એ તો એવું થ બને છે કે માણસનું એમાં સાફ લખ્યું હોય ત્યારે ઘડા ખુબ વધી જાય.

મધુકર : ના, પણ મને ધણા વખતથી એ ચર્ચા કરે છે. બહુ દુઃખ ભોગવ્યું. હવે નસીબ ઉપકર્ષા જ નોંધએ. દુઃખ પછી સુખ આવેજ છે. ને એક રીતે જુવાનીમાં દુઃખ પડે એ સાફ. વૃદ્ધાવસ્થામાં દુઃખ સહન ન થાય. છતાં હવે એક બે દિવસ વિચાર કરી જોઈ. બાકી આ જીંદગી.....

ચંપક : બલે જોવી તારી મરજી. કાં ઉઠયો ? આ પાણી નથી પીતાં ! અરે, એમ તે હોય કે

૪

—જ માસ પછી—

મોહન : કાં શાન્તાબેન, કીરીટ, શું ચાલે છે ? મધુકર નથી !

શાન્તા : આવો બાઈ. ઠિથોર તો આ પડ્યો પમારીએ.

મોહન : વળી શું થયું પાછું ?

શાન્તા : ન્યુમોનીયા લાગે છે. તે હિં તમે આવ્યા 'તા તે રાતથી પડ્યો છે.

મોહન : બાકી તમારે તો બારે થઈ. માથે જવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. દવાખવા લીધી કે નહિ પછી ?

શાન્તા : (રડે છે) તારે બાઈ, દવા ક્યાંથી લઈ ? તમે ક્યાં જાયતા નથી ? ધરમેળે બજારીના સેક કઈ હું ને બાકી અરકુસી આપું છું. (રડે છે) એકનો એક, પણ શું બાગ્ય છે ? ન્યુમોનીયા હવે તો એકાદ લાગે છે. બે દિવસ તો બેલતો ચાલતોય નહોતો. હમે બાઈ, માંથું હોય છ બોગવ્યે છૂટકો.

મોહન : મધુકર હજી આવ્યો નથી ? નોકરીનું પછી થયું કાંઈ ?

શાન્તા : નારે બાઈ, નોકરી એમ ક્યાં રેડી પડી છે ? કેવો વખત છે અત્યારે ? રોજ રખડે છે, લાજતા વળગતામાં ફરે છે, પણ હવે પાટેથી ઉતર્માં છ કાંઈ જલદી પાછું ચાલ્ય છે ? એવું ચરીરેય હવે તમામ લાકડ ગયું છે. અત્યારે તો બાઈ, તમામ જેવ ને કહેવાય, બાકી મન જાય છે. આક આનાનું અચીજ ધોળાને સુધ જવાડું મન ચાઈ જાય છે તે નિરતિ પડે સવાં.

મોહન : એમ હિંમત ન હારો, બેન. હશે, થઈ રહેશે.

શાન્તા : પણ આ રોજ પેસા જોઈએ છ લાવવામાંથી ! આવક છે પાછની યે ? બેકાં બેકાં તો કુબેરના ભંડારેય ખૂરી જાય, ત્યાં અમારે શું ગયું ? આવક હતી ત્યારેય યાંમાં હતી. આવજ તો નોકરીય ન રહી ને દામીના દતા થય ગયા. બાઈ, કુશમનેય આવું ધમણીએ નહિ છ વખત છે આવજ. આ વળી ભરતગૂંથણમાંથી થોડુંક મળે છે. તમારા જેવા તમારી આવી સ્થિતિમાં કાંઈક મદદ કરે એ. તે વળી કાઢું ભરાય. પરચુરણ ખરચ નીકળે. દૂધ ચાકમાજી તો બંધ જ કર્યા છે. તોય મોઢી જૂમ ચારતો 'તો. શું કરવું હવે તો ? હાથે કરીને

પગ ઉપર કુદાડો માર્યો. આમને આમ કાઠિદ' ઠેકણે પડ્યું જ નહિ. પાછી એની જન્મોત્તમો દાઢ વાળી દીધી.

મોહન : કેટલો ડહો છે મધુકર ! પણ સટો રેસ આકરૂક એ આપણું કામ છે ! દરામ ચસકો કહેવાય. થોડાક મળ્યા એટલે દર મુખી દીધી. રવાડો પાડો જુભારી ચંપકનો ! આજ મુલ સાફ થયા આવ્યો છે ને ! આપણું કામ છે એ ! પણ એમાં દોષ કાઢવો નહાયો છે. એ વસ્તુ જ એવી છે. જાન જૂલતાં વાર જ ન લાગે.

ચાન્તા : થોડું કયું મથા હોત તો કાંઈ નહોતું. પહેલા બે ત્રણ મહિના તો ઠીક કંભાણી. દેવુંએ બગઈ મથું તું ને ધેર ચ તે નિર્ભયથી રહેતાંતા. છ તો નોકરી મૂળા દેરાની વાત જ કરતાંતા, પણ કું વળી અટકાવે રાખતીંતી. પણ પછી તો દરામ ચસકો લાગ્યો તે ઈ ચંપકની વાટે ચાના ગળા. રાત્રે નવ વાગે આવે, જમ્યા ન જમ્યાને ઉપડી જાય ચંપક પાસે. રાત્રે ચ ઉંઘના નહિ, છ જ ખમરના જ વિચાર ધૂમ કરે.

મોહન : એ કથો એવો છે. પાછો ધીમે ધીમે જોણી. સમાં બેરકાર થઈ ગયો ને ત્યાં રોજ કંઠનજંધ ફેન આવવા માંડ્યા એ એણે જુલ કરી મોટી. મેં તો ચેતાવેલો, પણ એ તો એમ જ કહેતો કે શેક ખીજરી તો આપી દર્મ્યું મગજીયું. પેલા દતા ખરાને ? એમાં કોઈને મંધ આવી ગઈ. નહિ તો એને આમ રગ્મ આવત નહિ. અમારાં શેક પાછો સટાનો તો પાકો વિરોધી છે ને છે ચ સમું. જવાજવારીવળું કામ દોય, દાધમાં જોણીચના પેસા રહેતાં દોય ને સટો કરે છે એવી ખખર પડે એટલે એ શું પણ એની જગ્યાએ આપણે દોષએ તો આપણ ને ચ બીક લાગે.

ચાન્તા : ઈ તો છે જ ને. જાણ ? આ બે મહિના તો મત જણે છે. દાખીતેય વેચી આપે, એ શીમમાં એનું કુંક દત્ત એમાયીય પહેલેથી ધબા ઉપડી લીધાંતા ને છૂટા મથા ત્યારે જાણીતા મજા છ

પધાય ખોટમાં બરાઈ મથા; તો ચ હેજ ચંપક-ભાઈનાં પાંચથો હમર લેજા દશે. છ તો ઠીક છે. એ જોડીવા છે એટલે વાંધો નહિ, પણ એનેય ખોટ આવી છે ને એની રિયતિય મસામ મથ છે. તોય સાગ ખરા, આ બે મહિનામાં સો એક રૂપિયા તોય એણે આપ્યા દશે. કાં ઉડવા તમે ? હવે આવવા જ જોઈએ. આજ બટ મોડું થયું. પાણીમાણી આવું ?

મોહન : ના, બેન ખરે, આ આવ્યો તો ખરા. તુંતો બટ રખાપટી કરે છે, મધુકર ?

મધુકર : (મથે દ્રામ દગને ખેસી જાય છે) શું કહે, જાણ ! જુના શેક આમળેય આજીજ કરી આવ્યો. અત્યારે એને બંજરેથી જ આવું છું.

મોહન : હા ! તું ખરા ! શું થયું ત્યાં ?

મધુકર : શું કહે ? હેલ્લા ઉપાય તરીકે ત્યાં જયો, બધી દગીકત કહી. રકબો, માશી માગી, ફરી-વાર જૂલ નહિ થાય એગ પણ કહ્યું.....

ચાન્તા : પછી ? પછી ?

મધુકર : પણ એ ખદમાય આવતો અદમાય છે ! થરીને ના જ પાડી પહેલાં તો, પછી વળી કહે કે હમણાં તો કાઈ ન થાય, છતાં આજળ ઉપર ઈંજી હોય તો જુનિયર કલાક તરીકે રાખવાને વિચાર કરે. આજળ ઉપર એટલે ક્યારે એ તો એ જ જણે. એનાં મંદીનાં રેલ્લોં રકરા માંડ્યો, મારી ઉપર ગરમ પણ મથો. પછી વળી મને કહે કે તારી આ રિમિના જ લાગતો દતો તું છતાં તારા ખાપડી છાકરાની મને ક્યા આવી જાય છે, એટલે ઈંજી હોય તો પહેલી તારીખથી ઉપના ખગારે જુનિયર કલાક તરીકે રાખું. ને એમ કહીને મારા ઉપર બટ દરા લારીને મને પંદર રૂપિયા આપ્યા. ખદમાય સાલો !

ચાન્તા : તે તમે પાડું અપમાન અપમાન તો કહ્યું નથીને એનું ! પંદર રૂપિયા ખીજ્યા ફેંકી તો

નથી દીધાને? રૂપિયા તો ઠીક. પણ આ નોકરો
આપે છે ધન ન આપે-

મધુકર : ના બાપુ ના. હું આજે બેકાર છું, દિકરાનો
હવા કરવાના, શોકભાજી દૂધ લાવવાનાય પેસા
નથી મારી આગળ, (આંધ્રુ આવે છે) હું પ્રખ્યાત
વર્ગનો ભણેલો પ્રતિનિધિ છું. તું ડરીશ નહિ
બાપુ, પંદર રૂપિયા મેં કેટલી દીધા નથી પણ
દાંત ઉપર દાંત બીંસીને કાઢને હવાલે કર્યા છે.
હજીય આ રજા સલામત. ને પચીસ દિવસ
પછી આવનારી પંચોતેર રૂપિયાની નોકરીય આ
રહી સલામત. જો. આ કામળ, આ એમની
ભલામણ મેનેજર ઉપર—જે લાઇને કાલે હું
ઝોશીમે જમ્યા એટલે પચીસ દિવસ પછી
અમલમાં આવનારો નિમણૂકનો કામળ આપશે
મને. પહેલી તારીખે પાકનાશ પોસ્ટ-ડેટેડ ચેક!
સમજી બાપુ! (દાંત કચકચાવે છે) એ કારોજ!

એ બ્યાસપીઠ ગમવતો ઉદામ મધુકર! જેનાથી
પ્રિન્સીપાલ પણ ધ્રુજતા એ મધુકર—માર્ગે
જૂત તો નહોતુંને એ! દાંત ભીંસીને મૂકી
ઉપર આનંદ દેખાડીને શેઠનો સાતસાત પેટી
સુધીનો ઉપકાર માન્યો છે મેં. બસને હવે!
પચીસ દિવસ પછી આ મધુકર બેકાર નહિ
રહે. એ જી.....નીચર કધાકે બનશે ને આ
દયા માટે એની સામઝીનાં જોડા કરાવીને શેઠને
પહેરાવશે ને એનો ઉપકાર હું તો શું, પણ આ
કિશોર પણ નહિ મૂકે. આમ જો. ભાઈ મોદન,
આમ જો. આ જીંદગી, આ રાજનો ઢાંગ, આ
તમાચો મારીમારીને લાલ રાખેલું મોં, આ
આંધ્રુ. આંધ્રુ જ નહિ, લોહીના આંધ્રુ! એમાં
રખાવું શું છે, શાન્તા! (મૂસકાં બારે છે). લે
હવે રહેવા દે. કિશોર જમશે પાઉં. એને આ
ખજર પાવા દેવી ન જોઇએ, કાઢને પણ ખજર
પાવા દેવી ન જોઈએ. (દાંત ભીંસે છે)

★

વાંછા

ઝંબૂકવું તારકે શું ઘડીકે હા
ધરી જગે જીવન—યુધ્ધ શું પ્રસો
મનોરથો અંતર આલ શા ધરી
વૃથા કદી અંતર દાહવું ઘટે!
પરાક્રમેના કંઈ તીવ્ર બાંધુથી
ન ચાહતો અંતર વિશ્વ જીતવા
વળી ચહું ના હિર યુધ્ધ સેજ કે
શુભાગની છાંય મહીં વિરામવા.
હજે હજે કંટક પાય ચાંપતો
પલ્લેકનું જીવન વિરહું મહા
વિતાવવા અંતર આરતી સદા
અખંડ વાંછું બળતી દિવેટની

પ્રજુરામ રાજગોર

શ્રી મેત્રબંધીની કૃત 'મંગલુ તો રસીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુબ : રમણિક મેઘાણી

અતો આવો માથી, તમારે માટે તો કામજો લખી લખીને દારી ઊઠ્યા છીએ અગે.

‘તમે તો ન લઈ આવ્યા, તોય હાજર થઈ મઈ છું.’

‘આ ખોટો આરોપ છે. હું કેમ જાણું કે અમારો સાથ તને થોડોકેય ગમશે? તું તો સદાયે જ્ઞાનમાં રૂપી હોય છે. દુનિયામાં બીજા પછી માણસો છે, અને તેઓ સાવ કાઠી નાખવા જેવા તો નથી જ એટલુંયે તારી રમૂતિમાં ઝોણું રહે છે!’

‘તમારે માટે એક સામાન્ય ભેટ છે, છતાં એ તદ્દન વિસ્વાર્થ નથી.’ આટલું કહેતા માથી કલર-બોક્સ અને કામળ-પીછી લઈ આવી પહેંચિયાં.

‘આ શું છે ઓઈલ કલર? એથી તો મેં કદીયે કંઈ ચિત્તપું નથી.’

‘તો હવે ચિતારો, ચિત્ર તમારે મને આપવું જ પડશે.’

ફેરવી ફેરવીને બધા રંગો ભેગા લાગ્યા, ‘ઓ બાબા, આ ઝોણું મારું કામ છે! હું તો અઝણુ-પડું છું.’

ખૂબ ખૂબ સમગલી, કાપેલા કામળ, એ રાખવા માટે પાટિયું તથા રંગ-પીંછી વગેરે તરખી રીતે ગોઠવી આપ્યું એટલે પીછી લઈ એક જ ધસરકે ચહેરાની Outline ખેંચી પછી તેઓ વિચારવા લાગ્યા. જાણે મદામુસિતતમાં પડી ન ગયા હોય! ને બોલ્યા ‘માથીએ આ તે કેવી આકૃતિના નાખ્યો છે મને.’

અમે ભોજનશુદ્ધમાં વાતોના વડાં કરતાં હતા ત્યાં દોડતા આવી આહુત્રાણએ ખજર આપ્યા, ‘ચાલો, ચાલો, જલદી ચાલો, ચિત્રને અંગે ધ્યાન મગી ગયું છે.’ ત્યાં જઈને જોયું તો દાષ અને ક્રોધ પડ્યો. ‘આપડી પેલું ચિત્ર હાથમાં લઈને એ બેઠો છે. ચિત્રમાં એક ચહેરાની રૂપરેખા—અને એ પર થોડાક રંગની ચેયર—એ બોલી ઊઠ્યા—‘આવો માથી માગ આ ‘મે’ ને બચાવો.’—આ તે ઝોણું માગથી યવાનું હતું!’

તે પછી કેટલાક દિવસો એ ચિત્ર પાછળ જ ગયા માથી, થોડીક પીંછી આમ તેમ ફેરવી ચિત્ર એમની પાસે લઈ જાય, ગુરુદેવ વળી જરાક કહેકે અહીં આમ કરવું જોઈએ અને અહીં આમ, અને એમ જરાક પીંછી પથુ ફેરવી દે. એ રીતે કરતાં આખરે જ્યારે ચિત્ર એમના હાથની વિશિષ્ટ દબે તૈયાર થયું ત્યારે માથી રંગ-પીંછી લઈ ફરી હાજર થયા તે કહે—‘આપનું નામ લખો.’

‘એ શું, મારું નામ શાને લખું! એ કરતાં તારું જ નામ લખી નાખ.’

‘વાદ, એમ કેમ બને, મેં તો તમે જ ચિતરી આપ્યું છે.’

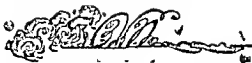
‘એ બહેને :હું, પથુ એ ‘મે’ને બચાવનાર તો તું જ છો. એટલે જ એ હક્ક તને આપ્યો છે.’ ગુરુદેવે કહ્યું.

‘નહિ, નહિ, પહેલાં તમારું નામ લખો. હું એની નીચે લખીશ.’ માથીએ કહ્યું. ગુરુદેવ સામાન્ય રીતે પાણીના રંગો, રંગ અને ઘાંટી, રંગ અને પેન, પેન્સીલ આ વગેરે જ એમના ચિત્રકામ માટે વાપરતા, ‘ઓઈલ કલર’થી એમણે બીજું કંઈ ચિત્ર તૈયાર કર્યું હોય એમ જાણ્યું નથી.

x

એક દિવસ સરસ તરંગો નીકળ્યો. દબો આકાશમાં કરદનાં આર્ષાં આર્ષાં વારણાં દર્શાં, મંગલુ માટે એ દિવસે જરાજરમી હતી એમ કહેવાય. અહીંના ધુમ્મસને વિખેરીને જેદિવસે તરંગો નીકળ્યો તે દિવસે ગુરુદેવ ખુશ-ખુશ થઈ જતા. તેઓ નિત્ય કેમ મુજબ વરન્દામાં બેઠી ખુરશી પર બેઠા હતા, અમે ભોજનશુદ્ધમાં બેઠાં બેઠાં ગીતના પવન સાંભળતા હતા. ખાવા કરવાનું પતાવીને વરન્દામાં આપ્યા.

‘આજે દિવસ કંઈક સીજ લાગ્યો છે, માત્ર પડ્યા જ રહેવાનું મન થાય છે, એથી આ ખુરશી ખુરશી પર બેઠો બેઠો જુલા જ કરું છું.’ અને એ ગાવા લાગ્યા—હે તરેણિ દુમિ અમાર કુટિ:

કર્ણધાર. આને આખા દિવસની જાણે રજા છે, આજનો દિવસ કામનો નથી એથી બેઠો બેઠો માઉં છું— હે તરણી પ્રમિથ આમાર છુટિર 'કર્ણધાર' અલસ હાવાય દિઝે પાડિ નિમે જામે કમ'નદીર પાર. હે તરણી આને એ પથ એ સુર, મનમાં ગુંજી નહો છે' ઇસારાથી એમણે કહ્યું— 'કલમ આપ' મે' કલમ કામળ એમની પાસે મૂક્યા, એ માતા માતા લખતા ચાલ્યા—

'હે તરણી પ્રમિથ આમાર છુટિર કર્ણધાર
અલસ હાવાય બાધ્યો રવપન તરી
નિમે જામે કમ'નદીર પાર'

લખેલો કામળ લખ એ મણુ મણુ કરતા માયે જતા દટા, રાંધે જ્યારે પાછો એમની પાસે જમીને જોઈ છું તો લખાણુ લગમજ અધું જ બદલાઈ મથું હતું, અને વિચિત્ર રીતે ચર્યાતનાં લખાણુને શાહીનાં અવજાદનાં મદી લખ એક સુંદર ચિત્ર બની મથું હતું. એની વચ્ચે વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં એમનું નવું લખાણુ આમ વંચાતું હતું—

કે અદ્ય છુટી કર્ણધાર
અલસ હાવાય દિઝે પાડિ
કમ'નદીર પાર.

દિગંતરે કુંજ વને
અશ્રુત કાનો ગુંજાવે
બાતાસેતે જલ છુને દેવ
મંદિર તંદ્રાર

નીલ નખેર મીન ખાનિ
સેઈ સે દૂરે આકાશ વાણી
દિનગ્રાસિ મોર ઝોનક ડાકે
જામ બેસે જામ બાકે બાકે

ઉદેશીન અકમ'વતાર.

અને એ કામળવાણું પેઠે મારી બાણુ ફાંચનાં એમણે કહ્યું— 'શે, આની નજલ ઉતારી લે મારી પોથીમાં.' એને વળેને દિવસે પ્રજાતે મારા હાથમાં એમની કવિતા પોથી મૂકતાં એમણે કહ્યું 'હે તરણી, જગા ફરીને નકલ કરવી પડશે.' અને ત્યારે જોઈ છું તો પેલી કવિતા વળા પાછી ધણી ધણી બદલાઈ ગઈ

છે, અને એની પહેલી લીંટી થઈ છે— 'કે અસમેર લીધાર કર્ણધાર' એ જ રીતે બદલાતી મુધારાતી, વધારાતી એ કવિતા થોડા દિવસ પછી એક દવન જુદી જ કવિતા બની ગઈ—

છુટિર કર્ણધાર

દખન હાવાય દિઝે પાડિ
કમ'નદીર પાર.

નીલ આકાશીર મીન ખાનિ
આને દોરે દેવવાણી

મનધર દિન તારિ ડાકે
જામ બેસે જામ બાકે બાકે

બાંટાર ઓને ઉદેશીન
કમ' દીનતાર

પ્રમિ તોખુન છુટીર કર્ણધાર
શિરામ શિરામ બાજિયે તોલો

તીરલ મંદાર—વગેરે

અને કેટલાક મહિના પછી એ જ્યારે 'લાનાઈ'માં પ્રગટ થયું ત્યારે એને એ જ કવિતા તરીકે ઓળખી આકર્ષે હતું.

'ઓ જો આમાર પ્રાણેર કર્ણધાર
દિકે દિકે ઢેકે જગાસો
લીધાર પારાવાર.

આશોક છાયા ચમકિ છે.
હણુકે આગે હણુકે પિછે

આમાર આધાર ધાટે બાલાય
નોડા પૂજિમાર.

ઓગો કર્ણધાર
કાંઈને બોયે દુન દાગે -

સાચેર મિથ્યાર—વગેરે

અને એ પર તારીખ હતી ૨૮-૧-૪૦. એથીજ ધણીવાર લાગ્યું છે કે એમની મોટાભાઈની કૃતિનો રચના દિન ખરાખર કોઈ એક જ દિવસમાં સિમિત નથી.

×

'વાર, લાલા તમે મને કમ'વના-લે. કનો કવિ ચા માટે કહો છે, દેશની ધરતી તરફ મારી દષ્ટિ નથી

શું ? ખગાળના ગામડાને હું નથી જાણતો ? દિવસ સાધારણ ખગાળી જીવનને પરિચય શું મને નથી ? એનાં ચિત્તો મેં મારા સાહિત્યમાં નથી આપ્યા શું ? એરિસ્ટોક્રેટિક બની મેં માત્ર કવિત્વ જ, ક્યું ? હું ? અને સામે સાચું સદાતુષ્ઠિપૂર્વકનું ખગાળી જીવન તો... અમુક બાળ્યએજ આવેખ્યું છે શું ?

‘એવું કાણે કહ્યું વળી ?’

‘કમ, તે એ વાતો નથી સંભળી શું ?’

‘ના, તમારા નિન્દકો સાથે મારે બહુ ગાઠ મેચી નથી ને !’

‘નથી ? હાથ ત્યારે તો બચ્યો, ત્યારે તો મને ખોટી ચંકશન હતી કે તું મારી નિન્દા કરતી જ કર છે. એર, પણ એ સાચું છે કે નિન્દકો એમની સામે જ વધારી વધારીને વાત કરે છે એમને તે સાંભળાને વધુ વેદના ચાપ છે. -કારણ એમાં જ એમને વધુ આનંદ આવે છે.’

‘એ ખરું છે, કારણ એવું ધણું સહેવું પડ્યું છે.’

તો ના કેમ પાડતી હતી ? ફરતી ફરતી વધુયે વાત મારે કાને આવે છે. કોંક કહેવું હતું કે એણે સાંભળ્યું છે કે હું રૂપવતી સ્ત્રીએ સિવાય કામને મારી પાસે ફરક્યા જ દેતો નથી. અરે, એ જાણીને કેવો રોમાંચ થયો હતો મને. એવું કંઈક યજ્ઞ સહન તો એણે ન ચાત. શાન્તિનિકેતન તો સ્ત્રી-જનિ વિહોણું હોત. અને આવું કહેનારે નક્કી તને ભેંસ નહિ હોય. નહિ તો તારી કેડી દસા ચાત ?’

સુરદેવે કહ્યું.

‘આવું અપમાન ! માત્ર વય અને ચહેરાને અજે થતું આવું અપમાન હવે નથી સહેવાતું.’ હું ખેલી ઊઠી.

‘ના, ના, વચને અજે તો મેં કંઈ કહ્યું નથી. હું તો બરાબર જાણું છું કે તારું વય પરિતાપિસાથી બરાબરે વધુ નથી... એણે તો વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે મારે એક કાચ-પર (ચારે બાળું કાચવલો એરડો) પણ છે, અને એ એરાટાની ઉપરથી દિવાલ પણ પૂરેપૂરી કાચની જ છે. રાત્રે મનનમંડળના

જમાથે તારાઓનું દર્શન મારી અગિવાર્ધ જરિયાત છે ને પ્રકારે મુંડરીઓનાં ઓતો સાંકળીયું ત્યારે જ મારી જોંધ જોડે છે. વળી મારી નહાવાની તો ૯૫ જ અનેબી છે. સોનાનાં વાસણમાં નહાવાનું પાણી અને એમાં જે અત્તર વપરાય છે તેની કિંમત એક, તોલાની માત્ર તો રૂપિયા-અને મારે એ અત્તર તો અગિવાર્ધ રીતે ભેંસીએ જ છે...’

‘હું ખીણીએ ધણું જાણું છું. દાખલો રસ પી પીને તો તમારો વસ્ત્ર આટલો ગોશ થયો છે. જમ્યા પછી રોજ ચોરોક રપેનીયા વાઘન તો તમારે ભેંસીએ જ છે.’

‘ખરું છે. શું એકદમ રપેનીયા જ ? ખીજે કાંઈ હોય તો ન ચાલે ? આટલું બધું જાણ્યા છતાંયે તારા અતિથિસતકારમાં કંઈ સુધારો નથી થયો, ચારે બાળું એકદમ મુકુંખપ વાતાવરણ, ક્યાં છે રપેનીયા વાઘન કે રપાકંભા બજે-ડી ? છે માત્ર એક કાળોનો રસ; એર જવા દે. ને કહેતો હતો તે સાંભળ. ખમા-જનાં ગામડાં મેં જોયાં નથી એ સાચું નથી-ખગાળના ગામડાં મેં બહુ આન-પૂર્વક જોયાં છે. એનો આનંદ અને એની વેદના પણ મેં જોયાં છે.

હોડીમાં બેઠો રહેતો ત્યારે એ જોવાતું જ તો મારે કામ હતું. બેઠો બેઠો બધુંયે જોયાં કરતો. અપ્ય સુરુની પેલી વાર્તાની મુદ્દમયો યાદ આવે છે ? નથો ? તને એ બધી વાતો બરાબર યાદ નથી લાગતી ?’

‘જગત છો. મને યાદ નથો એટલે ? પોતે જ તો શૂલો ગયા છે, ગયે વખતે વાચી હતી ત્યારે જ પકડાઈ ગયા હતા. વારે કહેા તો ભેંસમાયા કોણ હતી ?’

‘ભેંસમાયા ? લીબી રહે વિચારી ભેંક, ભેંસ-માયા વળી કવ થો આવી ! એ તો મહામાયા !’

‘અરે, ‘રાહચર’વાળો મહામાયા નહિ, પણ ‘સ્ત્રીત અને મૃદ’ વાળો ભેંસમાયા’.

‘હો, યાદ આવ્યું, એ એક અદ્ભુત વાર્તા છે. જાણે છે એ વાર્તા લખવાનું કેમ મુશ્કેલું ! કમકમાના મકનમાં વખત તો બરાબર યાદ નથી જમ્યું ત્યારે

નાની વ્હુ છવતી હતી એકવા એચિતા મજા-
સનધીએ આવી પડતાં મારે બદારના મકાનમાં
સુવાતું હતું મોડી ગત સુધી અદર રહ્યો પછી મારી
જમ્યાએ સુવા જવા જીએ થયો ને અંદરનું મકાન
વટાવી વરંડામાં આવી જીએ રહ્યો. મકાનમાં
એજ વખતે દન દન કરતા બેના ટોકાર પડ્યા આજુ
મકાન ત્યારે નિરતબ્ધ હતું, ચારે બાજુ સૌ ત્યારે
સૂઈ ગયા હતા અજવાળા અધારના મોટા મોટા
પાછાવાવાળી એ એજ માત્ર રાત્રિ હતી. જોને સાચે
સાચી રાત કદી શમય તેવી એ રાત હતી થોડીવાર
વરંડામાં જીએ રહ્યો, મનમાં એક કલ્પના આવી જાણે
આ હું એ હું નથી, જો હું હતો તે હું નહેતો,
જાણે મારા વનમાન હું માં અને મારા જીવનમાં
કંઈ વિભાગ પડી મયો છે, સાચેસાચ જો એવું હોય
તો કેવું ? મનમાં થયું કે જો બિહારીપણે પાછો જઈને
નાની વહુને એચિતી જમ્યાડીને કહું કે જો, આ હું
એ હું નથી, તારો સ્વામી નથી તો કેવું થાય ?

“અને ક્યું ? પછી એમજ કે ?”

‘અરે બાપા, તો તો પછી આરો રહેત ? એ
ચીસાચીસ કરીને ધમાલજ મચાવી મૂકત એવું કંઈ
મેં ક્યું નહિ ચાલ્યો મયો સીધા મારી જમ્યાએ
સુવા. પછી એજ રાત્રે આ વાર્તા મારા મજાજમા
આવી-જાણે કોઈ પથ જૂલ્યો બને છે એ પછી માને
છે અને બીજા સૌ પછી માને છે કે એ એ નથી-
પરંતુ તારી એક વાત ખરી છે કે આ વાર્તા મને
જરાયે યાદ નહોતી જો તમને બહુ ખરાબ ન લાગે
રોજ સાંજે ફરીને એક બે વાર્તા વાંચીશુ...તમને
અસહ્ય થઈ પડે ત્યારે જગત છસારો કરજો એટલે
હું અટકી જઈશ પછી કહેવું નહિ પડે, જરાક
છસારોજ બધ થશે’

‘હૈ, સાચેજ રોજ વાંચશો કે તો તો કેવી મઝા
પડશે આ માશી તો આવ્યા ત્યારથી તમારે મોએ
‘ચિત્રામદા’ સાંભળવાની વાત કર્યા કરે છે પછી તમને
તકલીફ પડશે તે વિચારે મેજ આજ સુધી કંઈ
કહ્યું નહોતું.’

x

x નાની વહુ-કવિ પત્ની

‘પોતાનું લખાણ વાંચવામાં વળી તકલીફ
ચાતી ? વળી વાંચના કલેશ થાય તેવું તને કેમ લાગ્યું ?
મારું લખાણ એવું લાગે છે ? ‘ચિત્રામદા’તો એવું
ખરાબ નથી, વાંચીશુ એક દિવસ’

સાંજેના નિત્ય ‘એકધરમાં થોડીવાર બેસનાં,
એક આરામખુ રી હતી, તેની બાજુમાં જ ઉભો
લેખક હતો, સુરદેવ ખુરશીમાં બેસતા કે વ્રતજક
ખતી ચાહુ મરી દેતી એ હસતા ને કહેતા-નસ હવે
વંચવાનું શરૂ કરી દેવું પડશે કેમ ?-આને જ કહે છે
ઈસારો’

એ દિવસે પહેલી વાર્તા વાંચી ‘સમાપ્તિ’. એ વાર્તા
એમને સારી પડે યાદ હતી. એ કહેતા હતા-‘નાવ પર
બેઠો બેઠો બધું જ જોતો હતો ને ! ઓએ ધારે
આવતી, કોઈ બાગને તેડીને, તો કાઢ બારો એક
વાસજી લઈને, તો કાઢ ગામર લઈને એ દસ-અમિશાર
વર્ષની છોકરી, દૂધ દૂધ વાળ, એ કાખમાં એક
છોકરે તેડી દરેરોજ આવતી દેખાવે એ દુખળી ને
શામળી હતી નાવ ઉપર સૌ મને જોતાં, પછી એનું
જેવું કંઈક છુટી જ જતવું હતું આંખો ફાડીને મને
જોઈ રહેતી, અને વચ્ચે વચ્ચે પોતે તેડેલા બાગને
પછી આંખળી ચીધી મારી સામે જોવા જણાવતી મને
એમા બહુ મઝા પડતી એનામાં એક એવી સ્વાભા-
વિક ચળળતા હતી કે જો એ ઉમરની શરમાળ
જણાળી છોકરીઓમાં બહુ દેખાતી નથી. તે પછી
એક દિવસ એને જોઈ, નવવધુવેણે સાસરે જતી,
એ ઘાટે જ નૌઠા પરથી શું રીતી હતી એ ? બીજી
ઓએતી વાતો કાને પડતી હતી-કેવી ગઝળની
છોકરી છે, સાસરે શું થશે એનું ? એને સાસરેજતી
જોઈ ખૂબ જ દુખ થયું ચલતા હરિણીને બંદીની
બનાવશે. એની વાત વિચારીને જ આ વાર્તા લખી
હતી એ નૌઠા પરથી જણાળના ગામડાંઓમા એવા
સજીવ ચિત્રો જોવા છે જો બહુ જોઈએ એવાં
હશે’-‘ચાલ, હવે શું વાંચુ કહે’-કદી એપડી એમણે
નીચે જમીન પર નાખી દીધી-અને વળી પાછું કશું
‘સાર’, લાવ જૂનની વાર્તા વાંચીએ’

'भार्यार भेषाय'

‘હા એ વાર્તામાં સાચેસાચ શૃતની વાત છે’

સૌ ઝેખીજના મો જોતા સગાં યદિ એય
એક સાએમાયા બૂતની વાત સંકળવી એ ક ધ મેવી
તેવી વાત હતી !

—પ્રશ્ન તમે ખીંગા તો નહિ ને ? એકવાર એ-
રથળેથી નિમગ્ન થાવું. ત્યાં જઈને પાછો ફરતો
હતો, સાથે હવા લોકેન પાવિત્ર એમની ગાડી ઊભી
હતાં, હું તો નહોતો ગરીબ માણસ નહીંને એકાએક
સામાન્ય ફિટન ગાડીમાં રાત્રિ હારે એ પહેલ વીતી
ગઈ હતી ગાડીમાં એકાએક એકાએક ઝાનુ આવ્યા ગયું
થોડીવાર પછી એચિતી આખ ઉઘડતા એકુ તો
લાગ્યું જાણે એ રહેતો ચિતપુરુષોડ નથી ગાડીવાનને
ધણે પૂછ્યું પણ એણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો
એને Uncanny feeling રહે છે તેવું લાગ્યું
એચિતતાં એવું લાગ્યું કે જાણે મારી નાણુમા
ગઈ એકું છે, જાણે એનાં જ્ઞાસનો રપથાં મને થઈ
રહ્યો છે બાણુની ખામી જગ્યા જાણે ખાતી નથી
કેક અદખ્યની હાજગીથી ભરેલું છે, એ પછી એકા
એક લાગ્યું જાણે એ ભક્તિ સામે આવી ને એકી છે
એની આખો જાણે એકીટથી અધારમાં પણ મારી સામે
ખોડાઈ ગઈ છે. એ અચારીરી અચિતત્વ, અચારીરી દષ્ટિ,
ગાડીવાન પણ ચૂપ, અને ગાડી, પણ રેડરોડ ફરતી
ક્યાં જ કરે—અસ ક્યાં જ કરે માને ગિયતિ તમે કંઈપણ
જાણો એ પછી હું ક્યારે ઘેર પહોંચ્યો હતો તે યાદ
નથી વળતી સવારે તપાસ કરતાં ખબર પડી કે ચોમા
દિવસ અગાઉ એજ ગાડીમાં ગઈ એકું હજી ધણુ
વાર સુધી રેડરોડ ફરતા ક્યાં પછી ગાડીવાણાએ
અધીરા થઈ જ્યારે નીચે ઉતરો કહ્યું કે ‘પ્રશ્ન
લાગે ?’ ત્યારે એવું તો અંકર ભાડું દેનારો ધણ
હજી જ નહિ’

એ વાત જ્યારે પરી થઇ ત્યારે ઘર્ગના સૌ કષ્ટ
આદર્શ અને કષ્ટકે દુઃખહામા ઝરવે તરફ પ્રગમ્યક
નજરે એક ગદ્યા-અર્થાત્ એમને મટે માનવ જીવનમા
આવા અનુભવોનો કંઈ ગંભીર અર્થ છે ખરો ?

તેઓ એવી મળીગતાપૂર્વક વાત કરી ગયા કે કોઈને
ચક્રા માત્ર પણ ન આવી પણ હું પ્રથમથી જાણતી
હતી એટલે મેં કહ્યું 'આ હું જાણ છું' વધુ ફરિ
પહેના સાંતાનિકેનનાં મારી પગેલા થઈ ગઈ છે
ત્યારે ઉત્તમપણા કાઈ નહોતું. ગત્રે મોજન પછી
આજ વાત તમે જુદા કક્ક રીતે કહી હતી, તે ત્યારે
મેં એને પૂરેપૂરી ખબર આની લીધી હતી અને હું ખબરી
વાત એ થઈ કે તે દિવસે તારે નીચેના ઓગામ
મારે એકનીએ સુવાનુ થયેલું વળતી સવારે અમે ત્યા
પીવા ભેગ ત્યારે ખીજ પણ એક બે જણ દાખર
હતા, મેં જેવી જૂતની વાતની વાત કાઢી તેવું જ
શરૂને કપડું કે પેઢી વાત તે સાચી આની લીધી
વારે છે' એ સાચેસાચ વાર્તા છે, એ માત્ર વાર્તા
જ છે તે સાચેસાચ છે' મેં કહ્યું.

‘એમ જ છે શું ? આમ કહ્યું હતું ? ત્યારે તો
આ વેળા હું જ બની ગયો. એક ને એક રમુજ બે
વાર ન આસે વારી તો આ જ મોટી આફત છે ને
ખોડખોડ ખોડી તેને પણ સાચુ માની લે ! કુચ-
ખિદાગની રાણી અને જોતા જ વાર્તા સાલગવા
કરના કહે- ‘રવિનાથ, એક વાર્તા કહો’-એને
ખોડે જ આ જોડી કાઢવી પડી હતી’

‘એક બીજી વાર પણ આપે આવી એક આત્મી
વાર્તા કહી હતી ટાઈલીંગમા અમારા મકાનથી બહુ
દૂર એક નાના ધર્મા તમે એમના રહેતા, ત્યારે કાશ
તોફાને પણ તમે નજીકના રાખતા નહિ, એને કારણે
સૌ આપને ખૂબ કહેતા, પણ આપ ટાઈલીંગ
સાલગતી જ નહિ. એક દિવસ અપેરે દુઃખાપત્રી
પાતે આવી એવું જ આપે કહેલું કે તમે બધા
કહો છો એ ખરું છે, મકાનથી આટલે દૂર એકલા
રહેલું મારે માટે બરાબ નથી કાસે ગમે ને થયું
તે બેથક બહુ ખરાબ નહોતું, છતાં એવું પે થઈ
શકે ને.’ એની આગલી ગમે પ્રથમ શિલાલુહિત મર્ધ
હતી તમે કહેલું—‘કાલ રાત્રેનો બીજો પહોર વીત્યા
બાદ વરસાદ પણ ઠીક ઠીક તોફાની બન્યો હતો ત્યારે
બારણું એકાએક ખખડયું, મેં ત્રિચાર્યું કે દવા

હરી-પથુ હવા કે પવન નહોતો. બારણું ખખડાવ-
વાનો અવાજ વધતો જતો હતો ! જીંદગી બારણું
ઉપાડવાની સાથે જ તોફાની વરસાદનું એક ઝાપડું
અને એ સાથે ઢાક માણસ અંદર ધસી આવ્યું. એ
ચોર હોય, કે લૂંટારુ હોય; બહારનાં વાતાવરણને
કારણે બારણું બંધ કર્યાં રિના ઉપાધ નહોતો.
બારણું બંધ કરીને પાછો વળીને જોઈું છું તો એ
પૂરેપૂરા પાણીથી તરભોજ થઈ ગયો છે. વિલાયતી
પોષાકમાં એ એક ફિશોર હતો. અગ્રજીમાં જ મેં
એને પૂછ્યું કે આ તારી કેવી રીતે ? એણે મને
પ્રજ્ઞાપ કરીને જવાબ્યું કે-હું બંગાળી છું ને બહુ
ભૂખ્યો છું. કંઈક ખાવાનું દો. તું તો જાણે જ છે
કે પેલી આલમગરીમા વનમાળી કંઈને કંઈ ખાવાનું
રાખતો હતો. એ ઉધારીને જોયું તો ફક્ત મિસ્કટ,
અને કેળાં, એ જ આપ્યાં. બિસ્કટનું દીન લગભગ
ખાઈ કરી નાખ્યું, એણે એ ખાઈને એક શ્વાસ
મૂક્યો. મેં એને કહ્યું, તારા બધાં કપડાં તો એકદમ
ભીંજાઈ ગયાં છે ! એ બાલુ એનું પ્યાન જ નહોતું.
એણે કહ્યું, આની તો મને હવે ટેવ પડી ગઈ છે.
બહુ દુરથી પત્રપાઠો આવ્યો છું, માત્ર તમારી પાસે
આવવા માટે જ. અહીં આવ્યો હતો તો કાલે
દિવસને ટાણે જ, પથુ જાહેર રીતે રસ્તામાં ઢરતું
ફરતું મારે માટે આકૃતરૂપ હોઈ બત્તારે કવેળાએ
તમને દેખા દઈું છું. મારાં નશીમ સારાં કે બરાબર
ખખર મળ્યા અને બરાબર ઠેકાણે જ આવ્યો. મેં
કહ્યું, 'તે આટલી તકલીફ લખીને આવે હોય તો મને
મારી પાસે શીદ આવ્યો, હું તો તને કંઈ મદદ
કરી શકું' તેમ નથી.' જવાબમાં એણે કહ્યું, 'જુઓ
મદદ તો ધણી રીતની હોય છે કંઈક મદદ તો તમે
કરી જ શકશો. મારે તમને થોડુંક પૂછવાનું છે,
અમે જે માર્ગે જઈ રહ્યા છીએ તેમાં કંઈ લાભ
થશે ખરો ? મને પોતાને જ રહી રહીને આ ચંકા
આવે છે. ધણી દિવસથી ભાગતો ફરતો આ ઢુઢાંચો
જીવતર જીવું છું એનો તો કંઈ બદલો મળશે
ખરો ? બીજું પથુ ધણી વાત એણે એના પોતાના
વિષે કરી.

મેં જવાબ આપ્યો કે મારો અભિપ્રાય તું
કમમા આરશે ? ખાસ કરીને તું જ્યારે કહે છે કે
હવે પાછા ફરવાનો ઉપાય નથી ત્યારે હવે તો જે
માર્ગે છે તે પર વિશ્વાસ રાખવો જ સારું છે. અને
મારે જે કહેવાનું છે તે હું કહી જ રહ્યો છું.
કલે જ જઈું છું. અને તે તો તું સાંભળે જ છેને ?
એણે કહ્યું, 'હા, એ તો ખરું છે.'

રાત ત્યારે પૂરી થવા આવી હતી. થોડી વધુ,
વાર વાતચીત કરી પછી પ્રજ્ઞાપ. કરી એ આશ્વો
ગયો, એ પછી થોડી જ વારે આપણે વનમાળી
આવ્યાં. ધરતો દેખાવ જોનાં જ એ આમો બની
ગયો-શું કહે છે વનમાળી ?

વનમાળી પણ અજાણ હતો. એ દુર જોમો જોમો
આણું હસતો હતો. મેં પૂછ્યું, 'આ શું હસીત છે,
એ ગયો કંઈ બાલુ ? ક્યાં ?'

જવાબ આપતાં ચુકેવ જોડ્યા. 'એ તો કહી
નથી ગયો, કેમ તારે પથુ એની સાથે જવું
હવે શું ?'

'જેર, પથુ તમે હવે આ રીતે એકલા નહીં
રહી શકો. એ તો કદાચ ચોર-લૂંટારો પણ હોઈ
શકેને ?'

'બલે ને એમ હોય, તોયે મારી લૂંટ એ પચાવી
ન શકે. વનમાળી મૂર્ખ ગણેલા તે બિસ્કટનો ખખો
અને થોડાંક કેળાં સિવાય બીજું કંઈ એના નશીબમાં
માંડ્યું ન હોત.'

એ દિવસે થોડીવાર પછી 'ગેન ઇડન'માં જઈ
મેં ગ્યોદાને કહ્યું કે 'રથીદ સાંભળ્યું કે કેવો
મજા થઈ ગયો ?' રથીદએ ખૂબ ધીરજથી
પૂછ્યું-ગોની વાત કરો છો ? એનાં કિંબોની ?

હા, એ જ તો. ચુકેવ આમ એકલા એકલા રહે
છે. અને બહારના માણસો વેળા કવેળાએ મોટી રાતે-

મને વચ્ચે અટકાવી પ્રથમની રીતે જ રથીદએ
કહ્યું-જાપાએ તારી મરકરી કરી છે.'

'એટલે ? મરકરી શાની ?' મેં પૂછ્યું.

‘હા, મરકરી જ. આ વાર્તા આજ સવારથી જ એમણે સંકે કરી છે. ધણીને જાનાવ્યા છે, તારો નંબર કદાચ ત્રીજો હશે.’ એટલી બધી ઝુઝાઈ ગઈ હતી વાત પૂરી કરતાં મેં કહ્યું.

‘હા, ત્યારે તને મારી આ બધી વાતની ખબર નહોતી એ વાત તો એ પછી બીજાને ધણીને કરી હતી મારે સ્વભાવ જ એવો છે, તમને રાંછ કરવા કેટકેટલી ખોટી વાતો કરું છું, એકલુટાણે યુધિષ્ઠિરનો રથ ઉધક્ષી પડ્યો હતો. મારી કેવી દશા થશે, કળા પાતાળમાં પૂરાવું પડશે એ જ વિચારું છું. એ જ નથીખમાં દશે એ થશે. અને એમ જ નો દોષ તો લાવ દરે પેલી દવા પીને જીંદો જાઉં.’

x

એ દિવસે “મદ્યગુચ્છ” લખને અમે બેસતા જ હતા, બત્તી કરી, અને હલુ એ પૂછતા જ હતા કે કંઈ વાતી વાંચવી એ તમે જ નક્કી કરો, ત્યાં તો મહા-દેવે આવી ખબર આપ્યા કે “અમારા પટ્ટાવાળાને પગે વીંછો કરાશે છે, દવા આપો—” અને ગુરુદેવ એક-દમ બાકુળ યજ્ઞ ઉઠ્યાને બોલ્યા—“અટ જાવ મારું મિલ્કન લખને” મિલ્કન નામની એક એન્ડીસેપ્ટીક દવા એ સવારે સાથે રાખતા તોખી તોખી દવાઓ લખાવી અમે તો પાછા ચાલ્યા આવ્યા, પણ આવોને નોંધ્યો છોએ તો ગુરુદેવ બાયોકેમિક દવા વિપેતું એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા છે. એમની બાલુમાં જ દવાની પેટી પડી છે. એમણે અમે પાછા વળ્યા કે તરત કહ્યું—લો, આ દવા. દર દસ મિનિટ એને આપવાની છે, કું દવા આપી આવી. ગુરખાનાં છોકરાને એ સામાન્ય વીંછોનાં કરાંની બહુ વેદના હોય તેમ નહોતું જણાતું, છતાં ત્યારે પણ થોડો થોડો વેદના એને હતી. અમે ફરી પાછા ‘મદ્યગુચ્છ’ લઈ એમના પગ પાસે બેઠાં, પણ ગુરુદેવ વાર્તામાં ચિત્ત એડી શકતા ન હતા એ સાફ દેખાતું હતું. ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ વાર્તા સંકે કરી, એક પાતું વાંચી એમણે કહ્યું,—‘ના, આ નહીં વંચાય. જરા જખને નોંધ આવે તો કોમ્પ્રેસી વેદના એમણે યજ્ઞ કે નહિ, વેદના—એમણે ન યજ્ઞ હોય તો બીજી દવા આપવી પડશે’ આલુબાણ બારણાં પાસે જ બેઠા એમણે કહ્યું,—‘એ, હવે

એમણે યજ્ઞ ‘જરો.’ ગુરુદેવે જરા કંટાળીને કહ્યું, ‘આ આજ તો તમારી સૌની મોટામાં મોટી ખામી છે. એને કેમ છે એ એવું નોંધ્યો ને! બપવા વિના નચિત કેમ થવાય?’

અચારનવાર એમનાં એ અતિસુક્રમાર માઠ મમતાશીલ મનનો પરિચય અમને મળ્યો છે. આપણે અન્યનાં સુખદુઃખ પ્રત્યે કેટલા બધા ઉદાસ છીએ. એના ઉપર ‘મોટા માણસો’ની તો વળી વાત જ થી કરવી? તેઓ તો પોતાના મોટા મોટા કામ આડે પોતાના સ્વજનો સુદાંનાં દુઃખદર્દે ભૂલી જાય છે. ખત્ર ગુરુદેવ કદીયે કાંઈનીયે પ્રત્યે ઉદાસીન નહોતા. ગુચ્છતમ માનવી માટે એ એમનાં અંતરમાં મમતાનો પાર મહોતો. ખાસ કરીને કાંઈ કંઈ વેદનાથી પીઠાતું હોય—શારિરીક યા માનસિક. લારે એની ચિન્તા એ તેઓ અધીર થઈ ઊઠતા. કાંઈનીયે માંદગીનાં ખબર મળતાં જ બીજા બધાં કામ એક બાણુએ મૂકી એની દવા-સેવાની મોઢવણ કરીને પછી જ તેઓ નિરાંતનો શ્વાસ લેતા—અને પછી પણ ક્યારેય એને વિશરી ન શકતા. દિવસ આખો પુસ્તક જેવા અને રોમના લક્ષણો મેળવવાનું ચાલતું. તે દિવસે પછી વાર્તા વાંચવાનું ન થયું.

આ પ્રસંગે એક વાત વાદ ચાલે છે. બપોરની ટપાલ આવી. કું એમના ઓગામાં બેઠી હતી. કામ-જમાં અમારા કોક નિકટના સગાની માંદગીની વાતે મારું મન ઉદાસ થયું હતું. એમણે પૂછ્યું. ‘શું વાત છે?’ અને મેં કામજની વાત કરી.

‘એ, મને લાગે છે કે દરદની ઘડ્યાતમાં નક્કી એમણે કંઈજ પરવા નથી કરી, આપણે ત્યાં સ્ત્રી વસ્ત્રમાં આવું જ ખતે છે. ઓઓ સૌની સેવા કરતી કરતી ફરે છે અને એ માંદી પડે છે ત્યારે કોઈ એની માંદગી વિષે કંઈ વિચાર જ નથી કરતું. મને એ કેવું ખરાબ લાગે છે એ કહી નથી શકતો. એ નિચાઈ છુ ત્યારે ધૈર્ય ગાખવું આશરું થઈ પડે છે.’

તે પછી એમણે કાઢ્યા ‘મેડિરિયા મેડિકા’, ‘ટિસ્ટુ મેડિસિન’ વગેરે ફળદાર મંથો. આખો દિવસ દર દેશમાં ગ્રેસ એક અલ્પ-પરિચિતની માંદગીનું દુઃખ એમનાં અગત્યનાં કામ કરતાંયે વધી ગયું. મારા દારા

કામળ વાટે એને દવાદાર સૂચવ્યા વિના એમનાથી નિગતિ ન ગહેવાયું. તેઓ એવી સાહજિક રીતે એટલા પ્રયત્ન રનેદરસથી પોતાની ચારે બાલુનાં એને તર મેળ રાખતા કે એવું લાગતું જ નહિ કે તેઓ આટલે દૂરના માનવી-મદામાનવી છે, એમની ચારે બાલુનાં નાં પચ જન-સામાન્યથી કંઈક છુદ્ધ છે તેઓ સોની સાથે જ પ્રેમથી પોતાને આટલક બધા એકગસ કરી દેતા તે તેમની કેઈ મદદ યા સાન બનવાની ક્ષમીત પરત્વ નહોતી પણ એ જ એમને સ્વાભાવિક સ્વ-ભાવ હતો.

એ દિવસે એમણે કહ્યું હતું કે એકવાર મને પણ વીછી કરડશે તો એટલે એની વેદના હું જાણું છું-

-‘હા, તમને વીંછી કરડશે તો તે વાત મુલાની પાસેથી સાબળી છે-સૌ એથી વિરમય પામે છે’ એ કહ્યું.

‘હું’ એ વિરમય પામું છું, મને એ ફરી કદી એવું થયું નથી’- ગુરૂવે બોલ્યા.

‘એવું વળી શું હતું?’ માથીએ પૂછ્યું.

એકવાર કલકત્તાના મદાનમાં કંઈ કાજુસર બોધ તળીવાના એક એરડામાં એમને રાત્રે ગેવાનું થયેલું સામાન્ય રીતે એ એરડા શેજીદ વપરાશનો નહોતો. છા પર કરેલ પચારીમાં તેઓ સત્તા હતા ત્યાં એમિતો પચના આંગળે વીછી કરડ્યો. અસભ્ય હતી એના એ દંડની વેદના વીંછીનો દંડ કંઈ જોવો તેવો હોય છે -પરંતુ એ રાત્રે ક્યાં હતી દવા કે ક્યાં હતું કોઈ એમની સાગ સંભાળ લેનાર-ધરનાં તમામ માણસો નિંદરમાં પડ્યા હતા. પોતાને વેદના માથે છે એ કાગળ સોની જીંધ બગાડી, ધગ આપ્યામાં હો દા મચારી દેવી એ તો એમને કદીયે ગમે નહિ. જેટલી વેદના ને જેટલી અગવડ પડે તેટલો ભલે, પણ બીજા કોઈને જરા જેટલીયે તકલીફ આપવી એ એમના સ્વભાવમાં જ નહિ. એટલે એ વેદના વિના પ્રતિકારે જ એ દિવસે સહેરી પડી હતી બ્યારે વેદના અસભ્ય બની ત્યારે તેઓ વિચારવા લાગ્યા, કોને વીંછી કરડ્યો છે? કોનો એ પગ છે? કોની એ આંગળી છે? એ શું હું છું? કાણ છે આ દેહધારી રવીન્દ્ર-નાથ? હું અને મારો આ વેદના ભોગવતો દેહ તો

કંઈ એક નથી અને તેઓ એમિત રમ પોતાને પોતાના દેહથી છુદો જોવા મધવા લાગ્યા, ને વેદના ભોગવતો દેહધારી તે ‘હું’ નથી એ ભાવના કેમજ નેમ નેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમને કંઈક જોવાય વૃદ્ધ હોય તેમ લાગ્યું. અને આખરે એ વેદના એકદમ શમી ગઈ. એમના ‘હું’ની સાથે એમની વેદનાનો વિચ્છેદ થઈ ગયો એકાએક લાગ્યું ગણે કંઈ જ વેદના થતી નથી, દતી નહી. વળતી પ્રભાતે હૃદય પચના એ આંગળા પર દંડના નિશાન સિવાય બીજું કંઈ જ વેદનાતું ચિન્હ નહોતું. એમણે કહ્યું હતું કે આવો પ્રસંગ એમના જીવનમાં ફરી બીજવા જ ન્યો નથી મનસિક દુઃખ હોય વિગત મેળવી સગાય શારીરિક દુઃખ પણ સદન કરી સગાય, પણ માત્ર એ સદન કરવું જ નહિ...એની બધી વેદનાને માત્ર છુદા અને વિચાર દારા જ દર કરવી એવું કદી બન્યું નથી, જોકે બીજાએ ધણીવાર એમ ઈર્ષ્ય છે તેમ છતાં. તેઓ સદાય કહેતા કે ‘અમર જગત આત્માને શોજની દુષિત હવાથી દૂર, ધણિક દુઃખ સુખથી પર રાખવો જોઈશે. મારામાં ને ‘હું’ મદદ છે એ જ મુખ્ય બને.’

x

‘આવું’ મોં કરીને થીલે જોડી છે! આલ જો વિલાધરી વિનોદની, મારમમાં બેઠા રમું સાઈ નહિ. -આલ જો વિલાધરી એ કરતા તો આલ, મને રંગ થોળી આપને, પેનસિલ ટોલી આપને, પીંછી છુટી આપને, એ કોઈ કામ મને ગમતાં નથી. એ માટે તું મદો છોડરીની જેમ હું ને કાંઈ કદું તે સંભળને અને હું ચિત્ર ચિતરીય, જેને જોઈ અમારા નંદ્યાણુ કહેતો ‘વાદવાદ’ ના, નંદ્યાણુ સુધી એ ચિત્ર નહિ પહોંચે તે જાણું છું આલ, હવે એક ટેમલ લાવ. હં હવે એક કામળ-પણ કામળ તો મારી જઈ નછક પડ્યા છે. એર, છતાં હું દુઃખ કરીય, અને તું હાડતી હાડતી દોડતી આવી એક વેલ આવી પડેલી ચીજ મારી નછક મૂકેશ. એમાં મદા શું આવે? આ એ ને, કાલે કહ્યું કે ચરમા, ચરમા-અને તેં માથેલે દરથી આવીને મારા ખીસામાંથી ચરમા કાઢી આપ્યા. એવું ન કરે તો તને હું કેવો ધોરણસરતો મોરો માણસ છું એની કેમ ખબર પડે!’

-‘વાર, બોલો ક્યા ક્યા ગંગ થોળું?’ મેં પૂછ્યું

—અરે પણ પહેલાં કાજળ તો લાખો કગોને સરખો કાપ. વનમાળીને અંજો મારી લાખા ખુબ ઉન્નત થઈ છે. આજકાલ ખડુ લાંબુ ખોલવાની ઈચ્છા નથી થતી. વાડ, ઘું પણ કંઈ જોણી કંલુસ નથી, આવો સાવ પાણી જેવો રંગ કર્યો છે તે શું મારે નહાવું છે ?

—અરે એમ શા માટે, પણ 'વોટર ક્લર' તો આ રીતે જ તૈયાર કરાય છે.

—વાદ, ઘું હવે મને 'વોટર ક્લર'ના નિયમ શોખ-વીરા ! જો છોકરી, આ ઉમરે ઘું હવે કંઈ કેળવણી લઈ શકું એ અશક્ય છે. જોઈએ મને જરાક ઘાટો રંગ તૈયાર કરી દે, તેમાં તને જો કંઈ ખર્ચ થશે તે હજુયે મારા પેલા પેનના બાકસમાં પડ્યા છે તે સામા આઈ-આનામાંથી તને નહીં ચૂકવી દઈશ. મારે જોઈથી ખીરજ ક્યાં હતી કે જોકે રંગ માટે એક કલાક રાહ જોઈ શકું, કે ક્યારે જો સુકાય. !

—અરેરે, પણ આ શું કહ્યું, રંગ બધો અજબા પર ઢળી ગયો—

—તું જરા ચુપ રહે તો સુમધ્યમે-વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે જણતો નથી, છતાં તો કહી તો નાખી જ. ઢળતો હોય તો ઢળવા દે.

આ રીતે કલાકે પછી એક સુંદર વનનું ચિત્ર તૈયાર થયું. 'આ લે તમારું સૂરેલનું વન. તું માને છે કે મને જરાયે ચિતરતાં નથી આવડતું. માગ ચિત્રોને લોકો ક્યાં બતાવી સાડું કરે છે, પણ તારી એ માન્યતા મારે લાગવી પડશે. ચુપ કેમ છો ? બોલતી કેમ નથી કે કેવું અજબ, કે એવું કંઈક. જોણમાં જોણું સખ્યતા ખાતર પણ એવું કંઈક ખોલવું જોઈએ !

—કહેવું ન કહેવું સમાન હોય ત્યાં ન કહેવું જ સાડું ને !' મેં કહ્યું.

—એ સાચી વાત. મુંગા રહેવું જ સદા સાડું. શુદ્ધિમાનનું કામ છે—તું મુંગીજ રહીશ. વાડ હવે એકદમ નીરવ રહીને કહી દે તો કે સવારે મો ભારે કરીને કેમ ખેડી હતી ?

—જોગો કા લાવિયા મને એ ફુટિ નયને ઉધલે નયન વારિ—જોગો કિ લાવિયા મને...

(અલિ શું વિચારે મનમાં, જેથી બેઉ આંખોમાં ઉઝરાતાં આસુ—અલિ શું વિચારે મનમાં...)

X

‘મને કંઈક કામ આપો ને !’ મેં કહ્યું.

‘આપીશ. તારું કર્તવ્યક્ષેત્ર માગી પરિધિથી બહુ દૂર છે. નહિ તો કામ તો પુષ્કળ છે, ચાકી જાવું છે. તું મને કંઈ કામમાં આવત તો મને એ ગમત. મારા અવસાન પછી તારી સગવડે અમારે ત્યાં જજો અને કંઈક કામ સ્વીકારજો. આપણે લાંબી ઓઝો એ રીતે ઉપયોગી બનવાનું જાણતી નથી, આજકાલ મોટા લાગતી ઓઝોને તેમનાં શુદ્ધાધર્મ-માંથી સારો એવો કુરસદ મળે છે, તેમનું બહુવર પણ સાડું હોય છે છતાં તેમનું મન કેવું નિષ્ક્રિય હોય છે ! કેસની અરધેરી દક્ષિત જો એ રીતે નહીં ન જતી હોત તો કેવું સડું થાત ! બેશક તું એમ કહી શકે કે તેમને કર્મક્ષેત્ર નથી મળતું. પણ સૌ પોતપોતાની અર્ધાધી બંધાયેલા છે. પૈનેજ પોતાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર શોધી પોતાના વિકાસ કરવો એ સહજ નથી, અને મોટા લાગતા માનવી માટે એ શક્ય પણ નથી. છતાં એમ પણ કહીશ કે જ્યાં એને સગવડ છે, જ્યાં એને વકરે ત્યાં પણ તેમને આજળ આવતી મેં જોઈ નથી ! અથારા સાન્નિધિકિતનમાં બધી બેસી કેટલી છોકરીઓ સામાજિક કામમાં લાગી છે ! મેં તો આટલું મોટું કર્તવ્યનું મેદાન એની સામે ખુલ્લું કરી દીધું છે. આવો સુયોગ, કામ કરવાની આવી સુંદર તક મળે જો શું એણું છે ! છતાં વહુમા મને ઉપયોગી બન્યા છે. દુખળું અસ્વસ્થ શરીર છતાં એ વેચના રહ્યા નથી. કર્તવ્યદારા એમણે પોતાની જાતને સાચું કરી છે, તે મારે માટે બહુ આનંદની વાત છે, અને એ એને પોતાને મટિ પણ જોજા લાગતી વાત નથી. જીવનનો એક વિરલત પટ—કર્મનું એક મોટું ક્ષેત્ર માણસને ખુદ પોતાની જાત પાસે આદરણીય બનાવે છે. નહિ તો આખો દિવસ—દિવસો પછી દિવસો માત્ર ‘દા લાઇ, આ લાઇ,’ કરી સમય વિતાવવો—એવું દુઃખ શું ઓઝો નથી અનુભવતી ?

[કમલ :]

પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો

[એ, રામનારાયણ વિ. પાઠક; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ; મુલ્ય. ચાર રૂપિયા]

અ. ગ્રંથ કવિ. વાર્તાકાર ને વિવેચક શ્રી. રામનારાયણ પાઠકને આગના સમય પિંગળશાસ્ત્રી તરીકે રજૂ કરે છે. એમાં શ્રી. પાઠક હેમચંદ્રધી ઝાંઝી દ્વારામ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રાચીનસાહિત્યની પદ્ધત્યનાની ઐતિહાસિક સમાસોચના કરી છે. સ્વ. કેશવલાલ મુવે 'પદ્ધત્યનાની ઐતિહાસિક આલોચના'માં વેદકાલથી અપભ્રંશકાલ સુધીના પદ્ધત્યનાના પ્રવાહો ને પ્રકારોની સમીક્ષા કરી હતી સ્વ. મુવે આ અટકવા છે ત્યાંથી શરૂ થતો આ ગ્રંથ એ સમીક્ષાને છેક દ્વારામ સુધી લાવે છે અને એ રીતે એ અભ્યાસનો સળંગતા સાધી આપે છે.

વર્ણમેળ છંદો વેદમાં જ વપરાય પછી અદસ્ય થયા છે એટલે એની વાત કરવાની હતી નહિ. સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બહુ નહિ તોય ઠીક પ્રમાણમાં વપરાયા હોય શ્રી. પાઠક પ્રથમ એના જૂની ગુજરાતી કવિતામાં પચેલા ઉપયોગની અને લઘુ-ગુરુની જૂટ, ચતિસંજ, પ્રાસનો વિષય ઉપયોગ અને આવૃત્તસંધિ વૃત્તોના વિશેષ વાપર ભેવી તે અંગેની નોંધપાત્ર વ્યાખ્યાનોની નોંધ લીધી છે. આ પછી તેમણે માત્રામેળ ભતિછંદોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી, અપભ્રંશ અને તેના વારસો પામેલા જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કાવ્યજન્ય અને છંદર પ્રમંથોના કાવ્યપ્રકાર તથા પદ્ધત્યના સમજાવી, અપભ્રંશ અને હિંદોમાંથી ગુજરાતીએ ઉપાડેલા સોળ ચોળીસ ને બત્રીસ માત્રાના તેમજ બીજા ભતિછંદોને સહસ્ત્રાંત પરિચય કરાવ્યો છે. ત્યારપછી તેમણે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાએ જેને બહુ જ બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે દેશીઓ વિશે ભણવાભોગ સામાન્ય માહિતી આપી, તેના સંગીતનું એકમ, તેનું મુવ, અને મુવ અને કહીઓના સંજંધ એ ત્રણ મુદ્દાઓની ચર્ચા સાથે દેશીઓની સ્વરૂપલક્ષના સમજાવી, ભતિઓમાંથી દેશીઓ કેવી રીતે નિર્ગમન થાય છે

એ જતાવી, ચોપાઇ, રોળા, સરેલા ને દોહરાની દેશીઓ તથા ત્રિકલ, પંચકલ ને સપ્તકલ સંધિઓની અને પ્રાણ્યુ દેશીઓનું બંધારણ જુની ગુજરાતી દેશીઓના સંખ્યાબંધ ઉદાહરણ સાથે તેમની લઘુ-પતિકાઓ આપતા બંધ નિર્ણય છે.

દેશીઓનું પિંગળ શોધી આપ્યું એ આ ગ્રંથની સૌથી સ્મરણીય વિશિષ્ટતા અને શ્રી. પાઠકની એક સિદ્ધિ ગણાશે. દેશી એટલે પિંગળને નહિ અનુસરનારી કવિતા એમ સ્વ. કે. હ. મુવે કહેલું પણ શ્રી. પાઠક જતાવ્યું છે કે 'દેશીઓ એ છે, પણ સાથે એ જાનને, તેના તાલને, અનુકૂળ થાય, તેની સાથે મેળ ખાય એવો તેનો અક્ષરવિન્યાસ હોય છે. એ રમનાઓ સ્વરરચના, અને તે સાથે સાથે, વાંચે કંઈક શિથિલ પણ, છંદોરચના પણ છે.' આપણા આવિવેચક નવલરામ પંડ્યાએ જરખીઓનું પિંગળ હોયું તેમણે એવો જો મત વ્યક્ત કર્યો હતો તેને શ્રી. પાઠક સાથે પાડ્યો છે. નવલરામે તે દિશાસૂચન જ કર્યું હતું, એમણે પોતે તથા બીજા કોઈએ જરખીઓ ને દેશી-ઓનું પિંગળ શોધવા પ્રયાસ કર્યો ન હતો. એ દિશામાં મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અંશુલજી ભૂમિ પર આગ વધી એક નરી કેટી કેટી કાઢવાનું કામ તે આ ગ્રંથ દ્વારા શ્રી. પાઠક જ પહેલીવાર કર્યો જાય તેમને મળે. પિંગળ ને સંગીતના સીમાડા ભા મળે છે તે પ્રદેશનું પચંટણ કરી પિંગળની હદ તેમણે નક્કી કરી આપી છે. દેશીઓ પર પિંગળની હકુમત રચાવી આપી ગુજરાતી પિંગળનો સીમા વિસ્તાર તેમણે કરી આપ્યો છે. દેશીઓ એ હોય હોય સંગીતનો વિષય છે, તેનું પિંગળ હોય નહિ, એમ માનનાર વચ્ચે આપણે ત્યાં છે. એના તરફથી આવનાર વાંધા કંઈપી કે અપેક્ષી શો. પાઠકે 'ઉપસંહાર'માં આપેલા તેના ખુલાસા કે જવાબમાંની દલીલો અતિપ્રશ્નોને ચૂપ કરે એવી છે.

આ વિષયના પોતાના અભ્યાસને ભરે શ્રી. પાઠકે ઘણી ખાતરમાં પોતાની સ્વતંત્ર રીતે વિચાર્યું છે, અને સ્વ. કેશવલાલ મુવ અને નરસિંહરાયથી જુલા પડી પોતાનો મતભેદ વ્યક્ત કર્યો છે. પિંગળમથોના

હોતાં નામના તથા બીજા કેટલાક જોડાણા કે ન્યૂનતાઓ પણ તે બતાવવા મળ્યા છે. એથી જ તેમણે સ્વતંત્ર ગુજરાતી શ્લોકપિંગલની જરૂર બતાવી છે. એવો પિંગલગ્રંથ તેઓ પોતે જ લખી રહ્યા હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. એ લખવા માટે એમના અધિકાર પરત્વે કોઈને કરી શકા હોય તો તે આ ગ્રંથ જોયા પછી નિર્ભય થઈ જશે.

આ ગ્રંથમાં આમ દેશીઓનું પિંગલ પહેલીવાર રજૂ થાય છે, હેમચંદ્રના હોલુશાસનથી દલપત-નર્મદ-પિંગલ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય પ્રકારોની દેદપટ્ટાની સમજૂતિ અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાએ ખપમાં લીધેલા હોદીની લગભગ પૂરી સમીક્ષાત્મક નોંધ એમાં મળે છે. અબ્બાસીઓને માટે આ ગ્રંથ આમ ત્રેવરી વિશિષ્ટતાવાળો અને તેથી મૂલ્યવાન બન્યો છે. આવા ગ્રંથ વરસે વરસે ગઢાર પાતા નથી.

આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રી. ન્યાસની સેવા પર કળાત્મક ગ્રામ્ય છે. એને તાજેતરમાં દરજોવિંદાસ કાઠાવાળા પારિતોષિક મળ્યું છે તે બધી રીતે ઉચિત થયું છે.

શ્રી પાંકે આ ગ્રંથ પાછળ શ્રમ મૂક્યા હોમો છે. ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તો તેમને બહુ પિંગલદષ્ટિએ તેનું ગાય લેવા માટે જોઈ જવું પડ્યું છે જ, પણ સંસ્કૃત અને કામિની કાષ્ઠ-જોના પિંગલગ્રંથોનો તેમજ ગુજરાતીમાં યથેલી પુરાણો પિંગલગ્રંથોનો પણ અભ્યાસ તેમને કરી જવો પડ્યો છે. અને હાંબા સમય સુધી ગુરુ-લઘુના મણિતમાં તથા મામાની સંખ્યાની ચબુનાથ તેમને ખુષી જવું પડ્યું હશે તે તો લુકું જ. આવો નિષ્ઠા ભરી પરિશ્રમ લઈ તેમણે જે કાવ્ય કહ્યું છે તે તો તેઓ જ કરી શકે તેમ હતું.

ઇતિહાસ-સંમેલન નિબંધ-સંગ્રહ

(પ્ર.ઉપર પ્રમાણે: સોહ એન્ટર, મુન્ડર મંગલ દાશોલપ, મોંધી રસ્તા અમદાવાદ; મુદ્ર, સાધ્યાર રવિપા)

નીચી નવી પ્રતિ ઉપાધ્યાયી હોસીલી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ રંગમૂર્તિ પરિષદ ભર્મા પછી ૧૯૪૭

માં અમદાવાદ ખાતે યોજેલા ઇતિહાસ-સંમેલન પ્રસંગે આનેલા કૌસ નિબંધોનો આ સંગ્રહ છે. એમાં કદના અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિઓનો ભેદ ચર્ચેતા શ્રી. સુનીલાલ શાહના લઘુવેષ સિવાય આઝીના બધા નિબંધ કોઇ ને કોઇ રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે. પં. બેચરદાસ દોશી અને શ્રી. કેશવદાસ શાસ્ત્રીએ 'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ તપાસી 'ગુજ્' અને 'આત' મળી એ શબ્દ બન્યો હોવાનું કહ્યું છે. પં. બેચરદાસ આ 'ગુજ્' તો કુદિરતાન કે ગુદિરતાનની 'ગુદ' જાતિ સાથે સંબંધ જોડે છે. શ્રી. જોગલાલ સાહેબરાએ પોતાના બેમાથી એક નિબંધમાં આખજી પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' અને ભાષા માટે 'ગુજરાતી' એ શબ્દોના પ્રચાર સંબંધમાં ૨૫. નર્સિંહરાવે આપેલો માહિતીમાં ધણે ઉમેરો કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે 'ગુજરાત' શબ્દ વિક્રમના અગિયારમાં સદામાં અને ગુજરાતી' રીમાનંદની પદેસાં લોક બેલીગા પ્રચારમાં આવ્યા હોવા જોઈએ, બીજા નિબંધમાં શ્રી. સાહેબરાએ અતીતનો અધારપાંદો બીજા વિક્રમના તેરમા-ચોદમા સદામાં ગુજરાતમાં ગયેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને અને તેમાં હાથે આપનાર કવિઓ અને પદ્ધતિઓ પરિચય કરાવ્યો છે. શ્રી ડોષર-રાય માકડે પશ્ચિમી ક્ષત્રયો ઇગનના દત્તા અને કાલકાચાર્યના તેદાબા મકરાણ ને સિંધ ચઈ કંઈને ગરે દાદિવાવાઈમાં તેઓ આપ્યા દત્તા ગેમ પોતાનું મંતવ્ય પોતાના નિબંધમાં જુદું કહ્યું છે. શ્રી. દરિયસાદ શાસ્ત્રીએ મુગ્ધન આંગના પ્રવાસ વર્ણનમાંથી વલ્લભીયુગ પર પ્રકાશ પાડી ગુજરાત વિષયક માહિતીનો સાર આપી તેના પર પટ્ટું બાંધ્યું છે. શ્રી. રામલાલ મોદીએ ગુજરાતના મધ્યકાલના ઇતિહાસમાંથી એને માટે મળતી દોડી સમગ્રો પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી ગુજરાતનો તારિયઃ સ્વમૂર્તિઃ ઇતિહાસ લખવાની અશ્વ દર્શાવી છે. શ્રી કર્નેલાલ દવેએ પુસ્તક પ્રવર્તિઓમાંનાં ઇતિહાસિક વિષયોની સમીક્ષા કરી છે. ડૉ. મોસેદાદ પોતાના બે નિબંધમાંથી એમાં દરબી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આસુર્ય તેમ બીજાના પુત્રે ગુજરાત પર મેળેલા વિજય વિગે

અને ખીજામાં પ્રારંભ કાળના મુંબઈના ગુજરાતી ધાર્મિકોએ વિશે લખ્યું છે. બાકીના નિબંધોમાં, શ્રી. ધીરજલાલ પ. શાહે મૌલવી સદીના ગુજરાતના રાજમાર્ગ વિશે, શ્રી નર્મદરામ દ્વિવેદીએ ગાળાના લઘુકાવ્યોમાંથી લેવાયેલા વિશે, શ્રી લાલચંદ્ર ગાંધીએ વિ. સં. ૧૦૪૫ ની એક નૈન પ્રતિમા વિશે, ડૉ. દુરિન્દ્રસાહે પાંચસો વર્ષ પર આલોક્ય ગયેલા ગુજરાતના ત્રિવેદી વિશે, શ્રી રામસિંહ રહેડે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કવચના રચાન વિશે, કાઝી સૈયદ નુરુદ્દીન હુસેને ભરુચના સ્વતંત્ર નવાઓ વિશે, ડૉ. અહિરુદ્દીન મદનીએ ગુજરાતના મહેકુ-તુલ્સીર વિશે અને ડૉ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ ફાર્સ સંસાના કેટલાક દસ્ત લિખિત ફારસી ગ્રંથો વિશે જાણવાને માર્ગદર્શી રજૂ કરી છે.

નિબંધસંગ્રહ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર જુદી જુદી બાજુથી આકૃષ્ટાત્મક અર્થવાણના ખતી પ્રકીર્ણ સામગ્રી સંપાદી રહે છે, તેમાં જ એની ઉપયોગિતા રહેલી છે.

જીવનપંથ

[ડૉ. 'ધૂમકેતુ'; પ્ર. ગૂજર પ્રચરણ કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૃત્યુ, સાક્ષ્યાર રૂપિયા.]

અજ શીપકથી 'જામિ'માં પ્રગટ થતી 'ધૂમકેતુ'ની લેખમાળાનું પ્રથમ ખંડ રૂપે પ્રગટ થયું આ પુસ્તક ગુજરાતી આત્મકથાઓની સંખ્યામાં એકનો ઉમેરો કરે છે. એને આત્મકથા નહિ પણ સંસ્કૃતિની આપકથા કહી કર્તાએ એના લેખનનો હેતુ આત્મપરીક્ષણનો નહિ તેટલો 'સંસ્કૃતિ' જીવનકાળ' માણવાનો-ગાવાનો છે એમ સૂચવવા માગ્યું જણાય છે.

પુસ્તક કર્તાની સામરથ્ય ન્યાં લગી પહેલે છે ત્યાંથી એટલે કે તે ગુજરાતી ત્રીજી-ચોથીના વિદ્યાર્થી હતા ત્યાંથી, તે બહાઉદ્દીન ડાલેજના વિદ્યાર્થી બન્યા ત્યાં સુધીના ગાળાની વાત કરતું હોઈ,

કર્તાના વિદ્યાર્થી—જીવનની જ સંસ્કૃતિવાદિ બન્યું છે. પરિણામે એમના ગુજરાતી અભ્યાસના સ્થળ વૌરપુર અને અંગ્રેજી શાળાતરના સ્થળો બીલખા, જેતપુર, પોરબંદર અને જૂનાગઢના એમના નિવાસના સંસ્કૃતિવાદિ જ એને ભરી દે છે. નિવાસે બવાનું ટાળવા કૃત્રિમ તાવ આણવાનું, ધરતી ભેસો ચારવા બવાનું અને ધરતી વંડી ચણવાનું જે કિશોર પશ્ચંદ કરતો હતો તેનાથી ગુજરાતી આઠ ચોપડી કેમ પૂરી થઈ, ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જવાને બદલે અંગ્રેજી ભણવાનું અને મેટ્રિક થયા પછી નોકરી લેવામાંથી કાલેજ માં જવાનું કેવો વિધિનિર્દિષ્ટ રીતે કાઢીને કાઢી સૂચના કે સક્રિય મદદથી બન્યું, એની જાણ એ આપણને કરે છે ન સાવ કંજાલ, ન ઠીક મદદ, એનો સામાન્ય રિવાજના સ્વભાવી બાહ્યજના આ સંતાનનું વિદ્યાર્થી જીવન કેવો ગરીબાઈમાં અને કેવો મુશ્કેલીઓ વચ્ચે, એને એક સાધના જ કહેવાનું મન કરાવે એવી રીતે, પસાર થયું છે તે આ સંસ્કૃતિવાદિ આપણને જણાવે છે. વિદ્યાર્થી 'ધૂમકેતુ'એ ભેસો ચારી છે, લોટ પણ માગ્યો છે, બીલખાના રાજમાલ પાસે કથા વાંચી છે, તેમને એક વાર્તા માટે આપાદે મળતા પુસ્તકારના પાંચમા ભાગથી જ એકાં ભાસિક પમારે આત્મરતી નોકરી કરી છે, માસિક છ આનાના કાઠાની ઝોરડીમાં સ્વર્ગપાકી સ્વાસ્થ્ય વિદ્યાર્થી જીવન ગુણવૃદ્ધિ છે! આ બધું આ પુસ્તક વિના કથાથી જાણવા મળતું!

સાહિત્યકાર 'ધૂમકેતુ'ના ધડતરની કથા પણ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. રામાયણ મહાભારત ને લોકવાર્તાના શ્રેણે તેમજ પોતાના વાચનસંસ્કૃતિ તેમ ચરિત્રમ ખીખીના શોખથી ઉપલબ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યના વાચને પોતાની મનોશ્રમિ પર કેવું સંસ્કાર સિંચન કર્યું હતું, બીલખાના આનંદાશ્રમમાં પોતે કેવો ઉત્સાહભર્યો લેખનારંભ કર્યો હતો, હાઈસ્કૂલમાં ભણતાં ભણતાં પોતે કેવા કવિતાઓ લખી રહ્યા હતા, સને ૧૯૦૮—૯ થી ૧૯૨૧ સુધીનાં બાર વરસનું પ્રાથમિક વ્યાયામ જેવું લેખનનું તપ પોતે કેવું પ્રગટ

કહું' છે, 'એ બધાની કોમને કદાચ એ સહાનુભૂતિ કરાષ્ટ્ર સાથે એવી વાત કરતો એ આ સંસ્કરણોમાં કરી છે. 'નર્મસદ્'ના તથા ઐતિહાસિક નવલકથાઓના વાચને 'ધૂમકેતુ'નો ઇતિહાસગ્રંથ, વીરપુર બીલખા અને જૂનાગઢ માં મળેલી પ્રકૃતિદર્શનની તકે એમનો કુદરતગ્રંથ, નાનપણમાં જોયેલા જુવાના ચમત્કાર તથા ચૂડેલના રાસાદ્યે તથા મણિલાલ રેડ્ડનામાસતર અને આખરાના જગજીવન માસતરના સંસર્ગે અગમ્યમાં એમનો રસ કે એમની શક્તિ, ગામઠાના લોકસમાજના નિકટના પરિચયે તથા પોતાના અનેક દાંડગારીઓના અનુભવે એમની ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દી, અને એજાના નેપોલિયન-ચરિત્રના વાચને એમની વિશ્વગ્રીવા કેવી પ્રેરક છે એ દર્શાવત પણ સમાપ્તમંત્ર કહેવાઈ છે. આ બધી બાબતો, એટલે કે ઇતિહાસગ્રંથ, કુદરતગ્રંથ, અગમ્યમાં રસ, ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી અને વિજયની કિલ્લમરી, 'ધૂમકેતુ'નાં લખાણોમાં જીતરી એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો બન્યાં છે એ સૌ જાણે છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ આ સંસ્કરણોમાં કર્તા કેન્દ્ર રથાને છે. તેમ જાનાં એમના દાદા, એમના પિતા, એમનાં ભાભી, મુરાજી દાકાર, રામસિંહ પોલીસ અધિકારી, મરિયમ બીમી, શ્રી નરુરામ શર્મા અને કર્તાનાં શિક્ષકો, હેડમાસ્ટરો, સહાધ્યાયીઓ અને સહાયકો પણ એમાં પાત્ર બન્યાં છે. કર્તાનાં વિદ્યાર્થીકાળનું આપસમાજના પ્રાગલ્ભ્યનું વીરપુરનું વાતાવરણ,

બીલખાનો આનંદાશ્રમ, એ વખતની 'પ્રાથમિક-માધ્યમિક શાળાઓ અને શિક્ષણ-પરીક્ષણ-પદ્ધતિ, એ વખતની બહાઉદ્દીન કોલેજ-આ સર્વ વિશે પુસ્તકમાં આવતી માહિતી આ સંસ્કરણોની સામાજિક ભૂમિકા બને છે. પુસ્તક અને લીધે નિવિધતાનો કંઈક રસ દેખાડી શકે છે.

પુસ્તકનાં પહેલાં બે પ્રકરણોમાં કર્તાએ આ આપકથાનાં પ્રેરક સંજોગો, આ સાહિત્યપ્રકાર વિશે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ અને તેના લેખન પાછળ રહેલી પોતાનો અનુભવ સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરી રીતે એ પ્રકરણોની અલગ પ્રસ્તાવના બનાવવાની જરૂર હતી. આવી સંસ્કરણાત્મક 'આપકથા' એ સર્જક અને વિવેચક ઉભયની શક્તિઓ માનનાર સાહિત્ય પ્રકાર છે એ કર્તા જાણે છે, એમણે પ્રવેશક પ્રકરણમાં એમ કહ્યું પણ છે, પરંતુ આ કૃતિ વિશે વાત કરીએ તો 'ધૂમકેતુ'માં એ વિવેચક વસતો હોય તો એને સર્જકે બહુ પૂછ્યું બાજ્યું લાગતું નથી. વિગતોનાં તિરસ્કાર-પુરસ્કારમાં, સંક્ષેપ-વિસ્તારમાં અને કમબવરચામાં, તથા સમઘ લખાણને સુશ્લિષ્ટ બનાવવામાં એ વિવેચકની સલાહ કિંમતી થઈ પાત. આમ તો પુસ્તકમાં રસજનનું સંસ્કરણાલેખન થયું છે. 'ધૂમકેતુ'ની આ સંસ્કરણકથા 'જીવનપંથ-ખંડ ૨'માં આગળ વધવાની છે. બહાઉદ્દીન કોલેજમાનાં એમનાં વર્ષો અને ત્યારપછીની કારકિર્દી વિશે એમાં આચરો.

★

સાહાર સ્વીકાર

૧-૨. ગુજરાતી વાચનમાળા: બાળપોથી, પહેલી અને બીજી ચોપડી (સંસ્કારી કમલેશ્વર આદ્ય, મુંબઈ પ્રાંત; મૂલ્ય, અનુક્રમે પાંચ અને આઠ આનાં).

મુંબઈ સરકારે નીમેલી શ્રી. ગીથાલાલ દેસાઈ અને બીજા પાંચ સભ્યોની પાઠ્ય પુસ્તક મમિતિએ જાણપૂર્વક અને દૃષ્ટિપૂર્વક તૈયાર કરેલી જણાતી, સાદિત્યતી, રાષ્ટ્રીય અને વર્ષાધિગ્ધનાની દૃષ્ટિએ સંતોષના મથતી, સુંદર ચિત્રો અને મુદ્રણથી બાળકોને સહેજે આકર્ષે એવી, પ્રાથમિક પહેલાં અને બીજા પોરણ મોટી વાચનપોથીઓ.

કોલેરા, ઝાડા, શરદા,
શ્વેતિવા, ખાંસી, શુળ,
અમુગજી, દરેક જતના
તાવ તથા અનેક
મતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

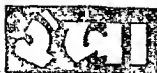

મનધારી

જે રંગ દે મા. જેનું
નંબર ૩૦૨

જે રંગ દે મા. જેનું
નંબર ૩૦૨

જે રંગ દે મા. જેનું
નંબર ૩૦૨

તંત્રી:
ઈશ્વર પેટલીકર

લવાજમ રૂ. ૭ — લેટ પુસ્તક સાથે
તમે ગ્રાહક ન હો તો એક પોસ્ટ કાર્ડ લખીને તમારું નામ ગોઠવો
ભારતી આદિત્ય સંઘ ફરનાન્દી ૪ પૂત્ર નીચે, અમદાવાદ-૧

૨૧૪ માં રાંપૂરું

મહાભારત

૧૦૦૦ પ્રસંગચિત્રો
૫૦ દ્વિરંગી મોટાં ચિત્રો
૨૦૦૦ પાનાનો
બૃહદ ગ્રંથ ચાર ભાગોમાં
શ્રી ભક્તિમાર્ગ અર્વાચય

પ્રથમ પ્રકરણ ચિત્રો અને
સ્થાન ભાષાન લખેલું
વિષયો સહભાષી સુગ્રંથ
જે તા હાવાથી ભાષા અને
સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત અને ફોલો
વાચી શકે છે

અમદાવાદ

પ્રાપ્ત — કચ્છલાલ વાડીલાલની કું.
નેસ રફીદ, મંગલદાસ રો. મુંબઈ ૨

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

- * નિર્દગી
- * આગ
- * મોટર
- * અને
- * અકસ્માતના
- વીમાનું કામ
- લેવામાં આવે છે.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

કુલ અરફ્યામત

રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન, બિલ્ડિંગ, હોન'બી રોડ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :

પાંચકવા, કુવારા સામે, અમદાવાદ.

મેના

મેના

સાને શુભેશ
દિવસ ૩૮૦

મેના એક સત્ય હોય છે ત્યાંની મહત્તાની અને જાણીતાપણની આ વધી ૬ માનવ જીવનમાં આના પાત્રો
૧૯૪૬ નજીક જોવા મળે છે પણ આવી વ્યક્તિઓ સમાજના પ્રેર-પ્રયોગોમાં હોય છે આ વાર્તામાં એના પ્રેર-પ્રયોગો નજરે પડે છે
આ વાર્તામાં મેના, જોષાબાને જીવનના મનિદાનોથી હેલુ હવમચી થીડે છે, મમાજનમાં થીડે સુધી પ્રસરેલી
કુલનાને દૂર કરવા આવા મનિદાનો આપ્યા વિના છૂટકા પાણી નથી મનાવ ધરતીપત્ની આવકા વિના સહેલુ
મમાજનના સુધરલુ નથી

આવી આ કથાનું વાતાવરણ એ નવો પ્રદેશ આપણી આજ સામે ઉઘાડો મે છે એ વાતાવરણ પ્રેરક છે,
માન્ય છે એમાં પોષક બહેલુ છે આ મ્યા સારિક જીવનનો સંદેશો આપી જાય છે.

પ્રત્યક્ષ સાહિત્ય સંઘ લિ. ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, અમદાવાદ-૧
૨ વાણી એન્ડ કું. ૪૦૫, કાલખાદેવી, મુંબઈ-૨

મારી હેયા સ

ભાગ ૧-૨

ઈશ્વર પેટલીકર

પ્રત્યક્ષારે આ તારા
પ્રથમ મહાર પડે છે,
એનો પરિચય મુજબ
આપનાની જરૂર રહી નથી
જામ્યું સામાજિકમાં સત
ની આખી સાન ચાહુ
તરીકે એણે હજારો વાર
પ્રેમ છલ્યો છે. પાપો
આલિંગ્યતા સારી છે
કુખમાં બાગ ચીરો છે

વાર્તામાં રસ કેવળ
ગોખીન યુવકો અને યુવતીઓ
જ લીધે છે એમ કહી
વિદ્વાન અને વિવેચક ન
ગોખીના પ્રાપ્તિ રામન
યજ્ઞ વિ. પાદો
જાવાઓમાં બાવની
રાત્રીઓ કેઇ અવાજ
વાચી ન હતી. તુલ્ય
રાયલ એમને રસપ્રદ ન
હતા આ વાર્તાના પ્રથમ
પ્રકરણ શરૂઆતમાં
એના પ્રત્યે એમને એવા
વીધા કે 'સુખી એમો
વાચ્ય હટકા યેરો એમો
જોડા દિવાલો પાજી
જોકે જોકવાચી રમમાં
એનાની સુગમ ફાવો
એટલે એમને ચોક્કસ
કે કે મુજબની માહિતી
નવલકથા એમાં બાને
મળ્યું છે જ એવી આ
તમે વાચ્યા વગર નહીં
એટલું જ અમારે તો કે

મારી હેયા સગડી

ઈશ્વર પેટલીકર

काम

नव रथ ना

वर्ष १९८०

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નવાં સુંદર પ્રકાશનો

દિવાસ્વપ્ન	ગિલુભાઈ	ભગવાન પરશુરામ	ક. મુનશી
ખાળકાના	જીવનમાં	નવશિક્ષણ	ગુજરાતી સાહિત્યની
દ્વારા	કાનિકારી	અખતરાની	કથા
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૮-૦	પો. ૦-૧૦-૦
પ્રાથમિક શાળામાં	લાખા શિક્ષણ	લોમહણિણી	ક. મુનશી
ગિલુભાઈ	અહીં	શિક્ષણસાએની	ભગવાન
રીતે ઉક્ત વિષયની	ગંભીર ચર્ચા કરે છે.	લોમહણિણીના	જીવનને
કિં. ૨-૦-૦	પો. ૦-૫-૦	કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
ચાર મોરચાની	કેળવણી	જીવનમાંથી જડેલી	લીલાવતી મુનશી
	દામુભાઈ શુક્લ	સામાજિક	તેમજ બીજી
સ્વલોમાં ચાલતી	અપંગ	એના મનુષ્ય	વખતથી
સામે ધરાયેલી	નવી		અપ્રાપ્ય સંમદ
કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૫-૦-૦	પો. ૦-૮-૦
સોમનાથ	રત્નમણિરાવ	ઇતિહાસ સંમેલન	નિખંધ સંગ્રહ
ગુજરાતની	જમપ્રસિદ્ધ	ગુજરાતી વિષેની	ઐતિહાસિક
સુંદર સચિત્ર પરિચય :	ઇતિહાસમાંથી	ભર્યા વિદ્વાતા પૂર્ણ	નિખંધ ને લેખા:
કિં. ૪-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	કિં. ૪-૮-૦	પો. ૦-૮-૦
ગદ્ય ગુજરી	જયભિજી	ડો. મધુરિકા	ક. મુનશી
જર્વામદ ઓળીની આ	વાર્તામાં એક	સાગર સુવર્ણાન	માટે લખાયેલી
નવી રસપ્રવાસ	રેલાગ્યે છે.	કથા પરથી	રચાયેલું
કિં. ૧-૮-૦	પો. ૦-૬-૦	કિં. ૧-૪-૦	પો. ૦-૬-૦
અતિપદા	ગાવિન્દ સ્વામી	પ્રાથમિક શિક્ષણ	સોમાભાઈ પટેલ
માન ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે	રચાયેલી	કિં. ૧-૮-૦	
કલાત્મક ને સંવેદનશીલ	કાવ્યકૃતિ	ગાંધી બહેન : ગિલુભાઈ	કિં. ૧-૪-૦
કિં. ૨-૮-૦	પો. ૦-૮-૦		
ઉન્મેશ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	ત્રણ જીવનચરિત્રો	
એકસો ચાલીસ કાવ્યોનો	ને	૧ ડો. રાજેન્દ્રભાણુ	અખેલાલ ભોષી શા. ૪-૮-૦
બીતોનો ભાવવાહી	સંમદ	૨ રાજેન્દ્રવલ્લભ સરદાર	વર્ણનભાઈ ૩ ૩-૦-૦
કિં. ૩-૦-૦	પો. ૦-૮-૦	૩ મહાદેવ દરિયાઈ	રેલાઈ ૩ ૨-૦-૦

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તા : અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો ગ્રન્થ-કાલ

નવલકથાઓ

મુન્શીના નવાં પુસ્તકો

★		ધૂમકેતુ	
ગુર્જરેશ્વર (કુમારપાળ)	નવલકથાપલિનું	નવું	
મોહકવ	સોગમ	સાથે	
પુષ્પ-નવી		પો. ૮ આના	
કિંમત: ૪-૮-૦૦		ધૂમકેતુ	
પૃથ્વીશ:		તે ગળની	
રાજ તે યોગી : તે યોગી		યામ છે,	
નવી ફિલસૂફી	રજૂ	પો. ૮ આના	
કિં : ૩-૮-૦૦			
લાઇબ્રેરી	ધી. ધ. રાહ		
છાત્રાલયના સળસલા	તે મુજવતા		
પ્રત્યેની રસમરી	નવલ		
કિં : ૪-૦-૦૦	પો. ૮ આના		
સરિતાથી સાગર:	શિ. પ્રા. શુકલ		
પૂ. આપુણે કરેલી દાંડી કુચની			
રસ, રમજ ને માહિતી ભરી નવલ			
કિં : ૪-૮-૦૦	પો. ૮ આના		
માન્યનિર્માણ	જ્યાંજ્યાં		
બંન સાપ્તાહિક	શાસનની તવારીખ		
જૂ કરતી પ્રેમ-સૌંદર્ય	નવલ		
કે. : ૩-૪-૦૦	પો. ૮ આના		
મારી-લાણેજ	અં. દલાલ		
મણ્ય ત્રિકોણની નવલ,	જેમાં ત્રિકોણ		
રચાતો નથી : છતાં ગમ્ય તો લાગે છે			
કે : ૩-૦-૦૦	પો. ૮ આના		
મગવાન મહિસનાથ	જ્યાંજ્યાં		
ધર્મ અને જીવનમાં કાંતિ કરે તેવી વાતોનો સંગ્રહ			
કિં : ૨-૮-૦૦	પો. ૭ આના		
વિદ્યાર્થીઓની વાતો	દામુલાક શુકલ		
કિં : ૧-૦-૦૦	પો. ૫ આના		

★		કે. મા. મુન્શી	
પોશણિક નાટકો	કિં : ૩-૮-૦૦	પો. ૮ આના	
સામાજિક નાટકો	કિં : ૩-૮-૦૦	કે. મા. મુન્શી	
		પો. ૭ આના	
કાલિદાસનાં નાટકો :		કે. મા. મુન્શી	
ગુજરાતી અવતાર ધર્મો કવિવરનાં			
મુંદર નાટકો			
કિં : ૪-૮-૦૦		પો. ૧૦ આના	
જિંડા અધારેથી :		મહિસમ જાડી	
જન સામાન્યમાં જીવતાં પત્રોની સવે			
દનાત્મક ભજવી શકાય તેવી કૃતિ			
કિં : ૨-૮-૦૦		પો. ૮ આના	
મુદ્રારાક્ષસ		કે. મા. મુન્શી	
કવિ વિદ્યાળદત્ત કૃત રાજકિય મહત્વ			
જૂનું નાટક :		ગુજરાતી ભાષામાં	
કિં : ૨-૮-૦૦			
રજીછાડલાલ ને બીજાં નાટકો			
પાંચ નાટકોનું મુંદર ગુચ્છ			
જેમાંના સફળ રીતે ભજવાયાં છે			
કિં : ૨-૮-૦૦		પો. ૮ આના	
ધૂમકેતુના નવાં પ્રકાશનો			
જીવનપથ : જીવનના રોમાંચક રમરણની કથ			
		કે. ૪-૮-૦૦	
લોકરમાયણ : નવી શૈલી અને મોડસ દષ્ટિ			
લખાયેલ કથા		કિંમત ૧-૮-૦૦	
અનામિકા ને વાર્તાસંગ્રહ		કિં : ૩-૦-૦૦	

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

બે નવી

નવલકથાઓ

★

[૧] રોજબાસા

અનુ: રમણલાલ સોની

કિંમત રૂ. ૪-૪-૦

કવિવર ટાંગેની પ્રેરણાથી આ નવલકથા લખાઈ છે. વસ્તુ, શૈલી અને પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ એક નવી જ ભાત પાડે તેમ છે.

[૨] રાખનાદ

અનુ: રમણલાલ સોની

કિંમત : ર-૧૨-૦

શ્રી. નરેશભાઈનું ખંમ સાહિત્ય સર્ગો આનો અનોખું રચન છે. એમની રચનાઓમાં અદ્ભુત રસ છે. શૈલીની કૃશળતા અને લેખનની અસાધારણ શક્તિએ બે મ વર્ષોને મોહીતી લગાડી છે. અહીંના વર્ણનક વર્ણને પણ એ ગમશે એવી અદ્ધા છે.

★

તમારી લાગણી માટે મુખાવો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

કુનાન્દીક પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા
અમદાવાદ-૧

ભારતી

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારોના ભાસિ.

‘ભિમિ’ વર્ષ ૧૯૮૦ : નવલકથા ‘વર્ષ ૧૯૮૦’ : અંક ૧૨
માર્ચ : ૧૯૮૦

ક્રમ

સમાધાનની વૃત્તિ	ધૂમકેતુ ૫
જીવનપંથ	ધૂમકેતુ ૭
‘હું’ ને (કાવ્ય)	પ્રભુગમ રાજ્યગો ૧૨
નોકલોધી	અન્યાયી ૧૩
શરૂઆત : અમારે આગળ	અનુ: રમણીક મેધાણી ૧૭
ધૂલની છે... (કાવ્ય)	શૈખખાદમ આશુવાલા ૨૧
મરકાર કથાઓ	... ૨૨
આંદો	પત્રાલાલ પટેલ ૨૫
અદ્ધા (કાવ્ય)	હરીન્દ્રનાથ ૨૭
સેવાશ્રમ ડાવરી [૨]	પં. શીરામ શર્મા ૨૮
હૃદય પત્રનિ (કાવ્ય)	રવ ‘દેવ’ ૩૨
વેશવાળીની નિષ્ફળતા	મમલાલ ત્રિવેદી ૩૩
નવલકથા	વીન્દ્રનાથ કાકર ૪૦
પ્રેમસિંધુ (કાવ્ય)	રવ. ‘દેવ’ ૪૨
પ્રભોતરી	અન્યાયી ૪૩
સત	પુષ્કર અંબેવાકર ૪૬

ખાતરી પ્રાણીઓમાં અનોખી ખાસીયત	પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ ૫૩
ધરાવનાર રીંછ	વસુબન્ધુ ૫૭
સર્વેશ્વર કે સામ્યવાદ ?	ઉમાશંકર જોષી ૬૬
પત્ર મિથુ (કાવ્ય)	અ. મ. રા. ૬૭
અંધસમીક્ષા	‘માનવીના હૃદય’ માલુ વાર્તા આ અંક આવી ચકી નથી તે માટે વાચકો આનને દરમુજબ કરશે. આવતા અંકથી નિમનિત આવશે.

—: વર્ષિક સંવાદન :—

દેશમાં : ૭-૮-૦ : પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૬

કુનાન્દીક પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧
સ્વાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલમાટે : મુખ્ય-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી કુશલદાસ મો. દવે
કુનાન્દીક પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧
મુદ્રક : જયંતી ધેવાશર્મા દલાલ : વસંત પ્રેસ, લીકાટા રોડ,
ધેવાલાલની ગાડી : અમદાવાદ.

પ્ર. ક્રી. ૧ થી ૩ }
પ્ર. પ. ૧-૪-૦ } ઠસોડી જયંતી વ્યૂહ

૧૨૬

બંધ તારીખ ૧૪ માર્ચ
મંગળવાર

રૂ. ૧૮,૦૦૦ નાં ઈનામો

પહેલું ઈનામ બીજું ઈનામ ત્રીજું ઈનામ
રૂ: ૮૦૦૦ રૂ: ૩૭૦૦ રૂ: ૨૩૦૦

સંપૂર્ણ વિગતો માટે 'મક્કમ' અકવાડિક જુઓ.

આડી ચાવીઓ:

ઊભી ચાવીઓ:

- (૧) નવરાત્રી પહેાને રાજ્યવ્યુદો થી.. બનાવજો.
- (૨) ...તું નામ લેનાર યજ્ઞીવાર કનડમન વહોરી લે છે.
- (૩) પરાંત્ર પ્રભા સ્વરેશી માલ માટે અલપ... હોય તે અસં-ભવિત નથી.
- (૪) ...રામ અવલુ કરનારને એનું જશ્વરી વિરમણુ થયું યુ રોકે છે.
- (૫) અહીં 'ક્રમાલ' કે 'ક્રમાલ' આવશે.
- (૬) ...હોય તો નોકર નવરો બેસના વિચાર કરો.
- (૭) સફેદ
- (૮) પોતાના જીવનમાં કું...છે એને અંદાજ માનવી બહુધા બીજાના જીવન પાસે બાંધે છે.
- (૯) ...પર પોતાનું વચ્ચેનું જા-માવવા આજની સુવર્ણ જીવન ચનન કરતી હોય છે.
- (૧૦) સ્વદિવ કાળે પ્રયાસ કરવા માનવી...તૈયાર થાય છે.
- (૧૧) સંસારની સુખસાગરીથી અવિષ્ટ રહેનાર અધિકારી હશે.
- (૧૨) જો પોતાનું કુખ...મા રહ્યા વિના રહેશે નહિ.
- (૧૩) અન્ય કરતાં પોતાને વધુ કુખી...એ નિરાશ વાદીઓની એક ખાસીયત હોય છે.
- (૧૪) દાક સાથે...કરનારને કદીક કપરો અનુભવ થાય છે.
- (૧૫) જીતી પ્રમાણે.

- (૧) ...ને સમાવજો.
- (૨) પ્રેમી આગળ જો સહેજે...રેખાવા પ્રયત્ન કરે છે
- (૩) સહેજે... જેવા જેવીની જરૂર નથી પડતી.
- (૪) હતાશ થતા લેન્યને દુરમનની ...કદીક પાનો મરણ છે.
- (૫) અહીં 'ક્રમાલ' આવશે પડશે છે
- (૬) પ્રતિષ્ઠા અભિ સામે મમે તેવા ...પણ એમણી નય છે
- (૭) અવડ...મા જીવનનુઓને અથ વધુ હોય છે.
- (૮) ...કરી અમરાતું એ નિર્જા-ળતા લેખાય છે.
- (૯) ...થી કરે તે કાર્ય માનવી બને તેલું વહેતું કરવા મમે છે.
- (૧૦) ...માં ઘણીવાર હુમ કરા-વાની રતિ ભેર પડે છે.
- (૧૧) આજે અધ્યમવર્ગની...સાં-ભજનારનું દિવ દ્રવી જશે
- (૧૨) હોશિયાર.
- (૧૩) ...સમાન વચ્ચે વાચ એમાં એમનું મેય છે.
- (૧૪) 'વિશ્વમાં સોઓનું રાજ્ય હોતું લેજો' એ પ્રશ્નને જવાબ ઘણીજરી સોચા '...' માં આપશે.

પ્રવેશ પત્રો મોકલવાનું તથા પ:વ્યવહારનું સરનામું:

ઠસોડી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

૨	સ	મ	ય	૨	૨
ગા				મ	૨
કા			મા	લ	૨
કો	૨		ઈ	૨	૨
			શબ્દવ્યૂહ	ક	
૨	સ	હ			
ક				વિ	૨
પ	શ	ક		વા	૨
૨	લ		ત		

૨	સ	મ	ય	૨	૨
ગા				મ	૨
કા			મા	લ	૨
કો	૨		ઈ	૨	૨
			શબ્દવ્યૂહ	ક	
૨	સ	હ			
ક				વિ	૨
પ	શ	ક		વા	૨
૨	લ		ત		

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા ૨૧-૪-૪૬ ના લાખસન્સ નંબર ૧ થી મંજૂર કરેલી હરીફાઈ

ઠસોડી હરીફાઈના સર્વ શાસ્ત્રો-નિયમો અને જ્યુલ મંજૂર છે. પ્રવેશપત્રો એક સાથે કાપજો.

નામ

કેશવ

મેં મારા નામે કુલ ગામ
પ્રવેશપત્રો નંબર મેં મારી પ્રવેશકીના શ...
.....સર્વો છે. આ સાથે..... થો મોકલ્યા છે

સમાધાનની વૃત્તિ

જીવનની શક્તિ જાળવવામાં એક પ્રકારની કલા રહી છે એ આ જમાનામાં, વિસરાઈ જતી વસ્તુ થતી જાય છે ઉદાહરણ તરીકે આપણે ઘણી વખત એક વસ્તુને કાં એકદમ ખરાબ, અથવા તો એકદમ જ સારી ગણી કાઢીએ છીએ. ખરી રીતે એવા તદ્દન જ વિલિન એવા કે વિભાગ દુનિયામાં ક્યાંય નથી. ગંધી જ રીતે ખરાબ એવી કોઈ વસ્તુ નથી. એવા ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપમાં પણ હરકોઈ વસ્તુ કાઈક સાચો અંશ ધરાવે જ છે. તેમજ સારામાં સારી વસ્તુ પણ ખરાબ અંગ વિનાની કોઈ શકે જ નહિ.

જીવન વિશેના આ વિષેક અતિ અગત્યનો છે. એવી દૃષ્ટિ પડે જ માણસનું જીવન સદા અને સુંદર બને છે એક ચીની ફિલોસોફરે કોઈએ પૂછ્યું કે જીવનને જાળવનારી શક્તિનું શું રહસ્ય છે? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે ‘જે માણસ જીવનને સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં થીએ છે એ માણસ જ જીવન જાળવી શકે છે.’ એક વખત એક માણસને ઘણા ઉપયોગી કામ માટે ધરગામ જવાનું હતું. તેણે ઘોડાગાડી કરી ને રોડને જવા ઉપડ્યો. ઘોડો અડિયત નીકળ્યો ને એ વખતસર પહોંચી શક્યો નહિ એને પોતાની જાત ઉપર, ઘોડાવાળા ઉપર, રસ્તા ઉપર, મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર, અને છેવટે હમેશાં મોઢી આવનારી રેલ્વે ગાડી તે દિવસે વખતસર આવી માટે રેલ્વે ગાડી ઉપર પણ ગુસ્સો અડ્યો. થતું હતું એવું કે આ ગાડી ભૂલવાથી જીંદગીની એક સારામાં સારી તક એ ગુમાવી રહ્યો હતો!

તે મનમાં ને મનમાં ઘણો શોક અનુભવી રહ્યો પણ થાય શું?

એ કડવાશ તે દિવસના એના દરેક વર્તનમાં તો હતી જ, પણ કેટલાય દિવસ સુધી એ કડવાશ એના મનમાં ઘર કરી રહી!

એક દિવસ અચાનક કોઈ ણીજ માણસ પાસે એ વાત નીકળતાં એણે પોતાની ઘર કરી બેઠેલી કડવાશ પ્રગટ કરી. પણ જાન્યું એવું કે એ માણસને તે દિવસની મુસાફરીના જીંદગીમાં ન ભૂલાય તેવો અનુભવ યાદ રહી ગયેલો! એણે તે દિવસે પોતાના ઉપર વીતી હતી એની વાત માંડી!

ત્યારે પેલા ભાઈના મનમાંથી પોતાની કડવાશ નીકળી ગઈ! એને ત્યારે થયું કે પોતે દ્રૃઢન ચૂકી ગયો તે સારું થયું!

જી બી એ માં વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ રૂપિયા ને સી બી એ. માં આવે ત્યારે પાંચ રૂપિયા રોજગરીપના આપવા. એટલે તમે તારા સાહેબ પાસે જણાવો આમ્રક ન કરતા તમારા પાંચ રૂપિયા દરમી તો કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને આપવા પડશે ને પછી આમારે ત્યાં એ પાંચકા મળે તેમ નથી !

તારા સાહેબને કું મળ્યો; ત્યારે મેં આમ્રક તો કર્યો કે મને પાંચ રૂપિયા મળવા નોંધ્યો. પણ જે નિયમ એમના બાજુએ કહી બતાવ્યો હતો એ નિયમ એમણે પણ આમળ કર્યો. અને તમારામાં મને સિખામણ આપી કે આંદો ને તનાગ કેટલાક ગુજરાતી ઓફીસરો છે તેમને તમે મળો અને તેમને પણ ચાલિ પરચાલિના બેઠામાં વિદ્યાની આતર વિદ્યામાં રસ લેતા દરેક એ પણ એક સામાજિક કામ જ છે.

જૂનામદમાં એક વખત ગયજી સાહેબના નામનો સિક્કો વાગતો હતો. જેમના પર એમની કૃપાદષ્ટિ યાજ તેમને બેઠા પાર થઈ જાય એવી સાહની એક વખત એમને ત્યાં હતી. પણ એમની કૃપાદષ્ટિ કાર્કિયાવાડના મુલસલોઓના વાનાવગણ પ્રમાણે જેમને છેડે 'ગાય' નહિ એવા કોણ ઉપર ચાલી જ નહિ. કાર્કિયાવાડના આ રામના અને મદનાં હંકા જુદા અને વ્યવિધી ચાલ્યા આવે છે. અને કાર્કિયાવાડની ભૂમિને પહોત રાખતા આવે છે. એ વખતે તો જૂનામદમાંથી ગયજીનું નામનિશાન ગોરા અધિમરીએ કાઢી નાખેલું. પણ રાખજી સહેજતું એક આલીયાન મકાન હતું, જેમાં તરતા ઉપરથી દીવાનખાનાના આમલા બામમાં એક લીડીગાખાટ ઝુલ્યા હતી. હાથમાં લીની નાનકડી વાટકી લઈને આ રસ્તે ફરેલાં મારે નીકળતું પડતું ત્યારે રસ્તા ઉપરથી મકાન વગર દષ્ટિ જાય તો પચીસ ત્રીસ પગથિયાં ઉંચે, આજલો પરમાળમાં પેસે પીતળ સાંકળજાલિત લીંચો ધીમે ધીમે ઝૂલેને હોય એક ઓફિસર પરિશિષ્ટ ખાતા હોય એવો હતો એટલે

એક વખત તારા સાહેબનો સિખામણની મજા થઈ. તે વખતે એ મકાનમાં ગાયદાદુર કેસવાજ ત્રિવેદી, અમદાવાદના ગુલશ, રેવન્યુ કમીશર તરંગેના હના એક દિવસ હાથમાં ધીનો વટી ને સરોઝ પગથિયા ચીને તેમની સામે બંધને એ રહ્યો. ચોપડીઓ જોઈને એ સમજી ને મથા રહ્યો વિદ્યાધી' લાગે છે. એમણે તરત પૂછ્યું.

‘કાનું કામ છે ?’

મેં કહ્યું: ‘આપને મળવું હતું !’

‘કમ ?’

‘હું બંદી સાહેબ ! ન્યુ બી. એ. માં બહુ મું મારે થોડો મદદનો.’

‘હા હા...’ તે અંદર જવા માટે તરત જાય થઈ ગયા. ને જતાં જતાં જ બોલ્યા: ‘તમે તમા સાહેબને મળજો. એ બધાને મદદ કરે છે.’

મારે કહેવાનું પલ્લુ હતું પણ ત્યાં ખડખડ ખાલી લીંચો ચાલી રહ્યો હતો.

અપસુપ નીચે ઉતરીને વીથીની વાટ પડી ત્યાં થોડું થોડું થયું એટલે અરધું બૂખું થયું એટલું નફામાં !

અમદાવાદનો આ પહેલો પરિચય થયો !

પણ તારા સાહેબે કહેલી વાત મોકકે કાર્કિયાવાડ પણ અંતરમાં આવી સાર્વજનિક વિદ્યાલય વાત ઉતારી ચક્રમ તો અનિયમમાં એ બીજાને જે યોગી યર્ષ પડે એમ ધારીને, આ એક પ્રશ્ન સફળતા ન મળી છતાં બીજા પ્રપલ આપ્યો.

મારે એ વીથીવાગા માર્ગ ઉપર એ મેં ગુદરમ પણ ત્યાં રહેતા હતા. તારા સાહેબે વાત હજી વાદ હતી એટલે આ ગુદરમની લઈ તેમની પાસે મારી માગણી મુકવાનો નિશાન જે પ્રમાણે રાવજદાદુર કેસવાજ ત્રિવેદીને ત્યાં આપ્યો હતો તે જ પ્રમાણે આ બીજા ગુદરમ રાવજદાદુર મણિચંદ્ર નાજરામ ત્રિવેદી બી. એ. એક એક

એમને ત્યાં પણ એક દિવસ અચાનક જમ્યાયો. એ પણ હીંચકા ઉપર ખૂબી રવા હતા. અને તેમણે પણ ચોપખાંઓ બોર્ડને જ વાતનો સાર પકડી લીધો. એમણે એ જ જવાબ મળ્યો: 'તમારા જેવા મદદ માટે કેટલાય આવે છે! કેટલાકને મદદ કરીએ? તામ્રે સાહેબને ગલો. એ બધાને મદદ કરે છે!'

આ પ્રમાણે ધારી મદદ ક્યાકથી મળતી, ક્યાકથી નહોતી મળતી, છતાં ટકુ તો ચાલતું હતું. એ વખતે વળી વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસેથી મદદ મેળવી લેવાનો સંકલ્પ ક્યો જાણાય છે. 'આ જીવનનો વિકાસ' એકું એક બસો રૂપિયાતું ને 'આંખોને ઉઘી કેળવણી' એ વિષે દોઢસો રૂપિયાતું એવા બે મહેર ધનામોની નેધિ રાખી છે. એ માટે પ્રયત્ન ક્યો જાણતો નથી. આ સપથો વખત સાદિત્ય પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ હતી જ. પણ એ વિષે શોર્સના બહુ પ્રોત્સાહ-જનક પ્રત્યુત્તર મળ્યા લાગતા નથી. 'સમાલોચક'માં પ્રગટ થયા માટે એમને વાર્તા મોકલેલો-પણ એ પ્રગટ થતી ન હતી માટે રમણીયરામને ખાસ કાગળ લખ્યો જાણાય છે. રમણીયરામનો જવાબ સચવાઈ રહ્યો છે. એમણે લખ્યું હતું:

રા. બાર્થો ગૌરીચંદર,

તમારા કૃપાકાંડ મળ્યા. વર્તમાન છાપખાનાની સુકેલીઓનો તકમને શો ખ્યાલ આવી શકે! તકમને લાગે તે હું રહમજી શકું છું. સદર વાર્તા જરૂર જ છપાશે. પણ કાગળ વિગેરની મોંઘાંધ એટલી વધી છે તેમ છાપખાનામાં પણ એટલી અગવડયા છે કે રહેનો ખ્યાલ હું તકમને આપી શકતો નથી. બેરકારીનો કે અલસ્ય પ્રમાદનો આ સંબંધમાં પ્રશ્ન જ નથી. કેવલ અનુકૂળતા જ જોવાય છે. બહુ જ હુંક વખતમાં તકમારી વાર્તા છપાશે. પ્રેસમાં જ છે. બારા છે કે ને ધેમ તમે રાખ્યું છે તે જ રાખીને ને આ વિલંબ માટે ક્ષમા કરશો. લી. રમણીયરામ ગો.

આ પ્રમાણે એકાદી વાર્તા પ્રગટ કરાવવા માટે બધા પ્રયત્નો કર્યા હોય તેમ જાણાય છે. છતાં હજી

એમાં બોર્ડને તેટલી સિદ્ધિ નહિ હોય તેથી પ્રગટ થવામાં બધે વિલંબ થયો. ને સરમાતના લેખકને સામે તેમ આ વિલંબ અસહ્ય જાણતો હતો. આ સ્થિતિમાં સાદિત્યનાં બીજાં સ્વરૂપો વિષે પણ પ્રયોગો ચાલુ જ હતા. એકે કોષ્ટ "રજીસ્ટ્રાલસ એવિન્ડજ આસર, ડા. ઝાકવદાસ હમોદર યુ. જી. માર્કેટ મર્ચાન્ડ ગલી મુમ્બઈ નં. ૨" એમણે "સરસ્વતી ચંદના ચર બાગમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ને ખરાબમાં ખરાબ પાત્ર કહ્યું." એ વિષે ધનામી નિમંષ માગેલો.

આ નિમંષ પણ આ ચરસામાં બાજુ કરીને લખ્યો હતો. પણ એનું ધનામ મળ્યું નહિ કે પછી એ ધનામ કોઈ દિવસ મહેર થયું નહિ એવું બન્યું હતું.

આ રીતે સાદિત્યપ્રવૃત્તિની સાથે જ હવે અબાસ ઠીક મબીરતાથી ઉપાડ્યો હતો.

પ્રોફે. મહાદેવ મદહાર ભોપી અમુક વિદ્યાર્થીઓને 'આલ'માં આવતી અરવિંદ ધોષની ગીતા વિશેની લેખમાલા અને બાબુનાં ભાષણો વચ્ચેવા ધેર બોલાવતા. એમાં બાજુ કરીને કામદાર, ભોરીપુરા, હં, સુરાણી, જાવે, યુ એમ, બાસ એમ પાંચ સાત વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રોફે. જોશીએ જે ચોક્કસ સારા વિદ્યાર્થીઓ ચૂંટી કાઢ્યા હતા તેમાં મારો સિલ્કો રહી રહીને પણ વાજ્યો તેથી મને ધણો જ આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. આવા એક પ્રસંગે કોઈ બીજું હતું નહિ ત્યારે પ્રોફે. જોશી સાથે થયેલી એક વિચિત્ર વાત કાર્પક વિસ્તારથી આપવા જેવી લાગે છે. બાજુ કરીને રવિવારનો દિવસ હતો ને હું સવારે નવ સાગનવે એમને મળવા ગયેલો. એમના ક્ષણમાં એક સિંદુરીનું સુંદર ઝાંડ હતું. બારે મહિના કુળ આપે એવી એ જાત હતી. હું ત્યાં ઝોશરીમાં બેઠો હતો. સામે પ્રોફે. જોશી બેઠા હતા. આડીઅવળી વાતો થઈ રહી હતી. એટલામાં ખચ્છીનું બારણું ઉઘડ્યું. ને બોર્ડને ઓએ તો ઝોશરીમાં બાંધેલો એક સીદી ઉભો રહ્યો. આ સીદી અસલ અજાદુસી લાકડાનો રંગ ખતાવી

* વાર્તાનું નામ રૌલબાલ.

રહ્યો હતો. ઉઝો, હઠગો, હઠપો, ગણસી હતો, મેલો, અને દેખતા લય કર લાગે એવો એ માણસ હતો. તે રેસીક-સીમાં ઘણું ખર્ચ પડ્યો હતો. એને અધોરીની પેટ પોતાની રવઠના અસ્વચ્છનાતું કોઈ જ લાન ન રહેતું. પાસે એક કાનું રાખતો. ખભે જોડાના ગાંઠા મૂકતો. અતે ખીખાં પણ જ મળે તે ચિત્રચિત્ર ખીખરાં ચારે તરફ ટીંગારી રાખતો. એના વાંકડીયા ટૂંકા વાળ, લાલ આંખો, ચપડું ભય-કર અસલ ઉરાંચડાગી નાક, મોટા નળા સુધી ઉધારા કાળા મેલા પત્ર અને એવા જ એના હાથ !

એને જોઈને પ્રેરે નેશીએ એને કહ્યું : 'અખી જાઓ, અખી જાઓ !'

પણ પેસા સીદી તો જાણે પોતાનો ધરમાં હજી હોય તેમ ત્યાં આવીને ખુરશીમાં બેઠો.

ખુરશીમાં બેઠો એ તો ઠીક, ગાત્રમાત્ર શિથિત થઈ જાય એટલે નજીક આવીને એ મારી પાસેની ખીજ ખુરશીમાં બેસી ગયો હતો. ઉઠવાનો વખત રહ્યો ન હતો. એટલે હવે તો પરાણે એનું સંનિષ્ઠ સેવવાનું હતું !

એટલામાં સીદી બોલ્યો 'નેશી ! પેસા લાવ, સા !' નેશી સાહેબે તેના તરફ હાથ ધખાવીને 'અખી જાઓ, અખી જાઓ, પેસા નહિ હો !'

'હે, પેસા હે, તેરે કોટકે ખાસે કે મેં હે-ને આવ, હે આવ, ખીડીકી તલપ લગી હે !'

નેશી સાહેબે એને બે ત્રણ વખત નકાગમાં જવાન આપ્યો. પણ એ તો લાથી ખરચો જ નહિ. એને ટાળના માટે હોય તેમ ઉઠીને પ્રેરે નેશીએ બેચાર પેસા તેને આપ્યા એટલે એ લઇને પછી ચાલતો થયો.

આ સીદીને અમે વિદ્યાર્થીઓ ઝીજખતા હતા. એ માણસ ભયંકર હતો. દિવસે તો કોઈ વખત પાણી પણ દેતો. ગણોનો તો એ ભંડાર હતો. આવા માણસન પ્રેરે નેશી એમના રવલાવ પ્રમાણે ખોડું ઉત્તેજન આપે છે એવી એક સામાન્ય ફરિયાદ પણ

હતી. અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એ વિષે આફરી ને કાપી ટીકા પણ કરતા.

સીદી ગયો એટલે આ પ્રસંગ જોઈને મેં ધીમેથી કહ્યું : 'સાહેબ ! આ સીદી તો મહુજ ખરાબ છે. ઘણી વખત બેરો પાકળ એને ફાડતો અને ભેચો છે. એના મોમાં માળોનો તો કોષ્ટ પાર નથી. કમલું એનું એક જ છે. એમાં એ ચા પીએ છે, ન પેસાળ પણ કરે છે ! આવા માણસને તમે આંહી પેસવા દો છો એ નવાઈની વાત છે !'

પ્રેરે નેશી થોડીવાર સુધી કાંઈ બોલ્યા નહિ. સામેનો લીજુડી તરફ એમની દૃષ્ટિ હતી. પછી એ બોલ્યા : 'જુલ, ત્યાં એ જગ્યાએ એ આવીને બેઠો રહી ગયો હતો !'

મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : 'સાહેબ ! ઘાની વાત છે ?' 'વર્ષો પહેલાંની વાત છે મી નેશી' તેમણે કહ્યું : 'એક વખત આ બંગલામાં હું એકસો હતો. રાતનો સમય હતો ધરમાં સુવાવડ આવે તેમ હતી. પણ દર વખત છે એમ ધારીને કોઈ સમસ્યાથી આત્મા ન હતો.

લગભગ રાત્રે બાર એક વાગે ધરમાં એવી તો પેટની યજ્ઞ ઉપડી કે ન પૂછો વાત ! શું છે કે શું થાય છે એનો પણ જવાબ ન મળે એવી ભયંકર એ યજ્ઞ હતી. જીવત અતે મરણનો જ જાણે સોરો હતો. તે વખતે પણ કોઈ કોઈ સમય આ સીદી આવી ચડતો તો હું એને વધુ બટુ અપાવતો. ધરમાં કે ફળીમાં તો એવાને કોણ પેસવા દે ?

અચાનક એ વખતે આ સીદી બારણું ઢેકતો ત્યાં આવીને બેઠો !

કોઈ દરે એમ ધારીને મેં ટોળીને બારણું ઉપાડ્યું. 'જેક' છું તો કાળી રાત્રિમાં આ એક કાળો ભયંકર માણસ ત્યાં બેઠો હતો !

એને દેખીને બારણું દેવા જઈને છું ત્યાં તો એ અંદર આવી ગયો. આવીને ત્યાં બેઠો રહ્યો. પેસા લીજુડીના ઝાક પાસે !

મારાં તો કાળાં ગમડી ચાં. ધરમાં કોઈ બીજું હતું નહિ. નોકર હતો તેને કોઠર મરિ મોકલ્યો હતો. અને આ મરિ તોફાન કરી બેસે તો મારે કરવું શું ?

હું કાંઈ બોલું તે પહેલાં તો સીદી મારી નજર સામે નજર મારી રહ્યો હતો. આજા કરીકેન ફાનસના અજવાળામાં એ નજર પણ ભયંકર જણાતી હતી. 'મેં કેવળ હાથ લાંબો કરીને તેને ચાલ્યા જવાની નિશાની કરી. પણ એ ઝાઝરી તરફ આગળ વધ્યો. પગથિયાં ચડીને ઝાઝરીની ઠાર ઉપર ઉભો. ને એ હાથે પોતાનું પેટ દબાવીને, અત્યંત વેદના સૂચક અવાજે, 'એસી ! પેટમેં દુઃખતે હે, મેરે પેટમેં પીકા હોતી હે ! પીકા હોતી હે !' કહેતો પાછો જવા માંડ્યો. હું તો એની આ નકામ કહેલી રીતભાત એવો જ ગયો પણ એ તો પગથિયાં ઉપરથી ધીમે ધીમે પાછે પગલે જઈ રહ્યો હતો. ને અત્યંત વેદનામાં હોય તેમ એના કદરૂપા મહેશને વધારે કદરૂપો બનાવી રહ્યો હતો !

એ ફળામાં ગયો. ત્યાં પણ એના ભય ચાલુ જ હતો. એમ ને એમ ફળા વટાવતે ખડખડે પહેઝ્યો પણ જાણે એ તો એ વેદના ચાલુ જ હતી ! ખડખડી બહાર જઈને પણ 'મેરે પેટમેં પીકા હોતી હે—મેરે પેટમેં પીકા હોતી હે !' એમ લરડી કરતો કરતો જ પાછે પગલે જઈ રહ્યો હતો.

લપ માંક ગઈ, કરીને હું ખડખડા કસાવી એકદમ ધરમાં આંચ્યો. પણ આ શું ? ધડી પહેલાં ને વેદના હતી એના એક તો ત્યાં અચ્છ હોઈ મારી નવાબને કોઈ પાર ન હતો. આ એક અકસ્માત પણ હોય—પણ પેલા સીદીની બહારથી હજી જૂમ સંભળાતી હતી : 'મેરે પેટમેં પીકા હોતી હે ! પીકા હોતી હે !'

ચોડીવાર પછી ડોકડર આવ્યા ત્યારે, કોઈ જાતની ફરિયાદની વાત જ કરવાની ન હતી !

આ બનાવ બન્યા પછી આ : સીદી, વિષે મને કંઈક લાગ્યું છે. એવો બીજો કોઈ પ્રસંગ કોઈક દિવસ બન્યો નથી. પણ બધા અધોરીમાં કંઈક ઘટિતો હોવાનું

મેં સાંભળ્યું છે. એ સાંસુ બોલું ને હોય તે, પણ ત્યાર પછી આ સીદી વિષે મેં દેવચુદિ છોડી દીધી છે. ને એના બાળ ભયંકર દેખાવને, એનો આખો ઇતિહાસ કહેનાર મનુષ્યો નથી. શેક્સપિયરનું 'યેલ્ડ' હેમલેટનું પ્રખ્યાત વાક્ય યાદ રાખવા જેવું છે.

ગ્રેકેન જોરીના આ કથન પછી અમે ઘણી જુદી જુદી રીતે એ સીદીને જોવાનો શત્રુ થઈએ છીએ. માત્ર એક જ રાત્રિ યાદ છે. જ્યારે એના બે ચાર છુટા છવાયાં વાક્યો કાને પડ્યાં હતાં.

• રાતના બે વાગે હું એકલો રસીક-મીની મોડી પરચાળમાં મારી કોરડી પાસે ઉભો હતો. સીદી બાદશાહનો તે દિવસનો રાત્રિગ્રામ ત્યાં પાસે જ હતો. પરચાળમાં ઝીણી લાકડાની બજાર છે. બહાર નજર જઈ ચકે, પણ બહારવાળાની ખાસ નજર હોય તો જ કાંઈક દેખાય રાત્રે કોઈને કાંઈ દેખાવાનો સંભવ નહીં.

એ વખતે સીદી બાદશાહ બોલો રહ્યો હતો. 'તેરે તજીયા કીવર હે તું ? કીવર હો ! તેરી જોમ કીવર હે ? તું કીવર હો !' બસ એમ ત્રણ ચાર વખત એને બોલતાં સાંભળ્યો. પછી તો એ પોતાના માથા લઇને ચાલતો થઈ ગયો.

ધણ કરીને ત્યાર પછી સીદી બાદશાહને કોઈ વખત જોયો નથી. પણ આ કેવળ માનસિક હાવજ હોવાનો સંભવ વધારે છે. કાંઈક કે ત્યાર પછી પણ એને જનામકમાં રખડતો ધણાએ ધણા વખત સુધી જોયો હતો. આંધી આ સંમંધમાં એક આફ્રિકન વાત યાદ આવી જાય છે.

એક વખત એનું બન્યું કે એક કુરોપિયન જમીનદાર પોતાને એક ગામથી ઘેર જતા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એનો માર્ગ જાય. ધવારનો વખત હતો ને હજી અગાધર મેં યજ્ઞનું નહિ થયેલું. એટલે પોતે આમળ પાછળ શું છે એ બરાબર જોઈ ચકતો ન હતો.

અચાનક એણે પોતાના રસ્તામાં વચ્ચે વચ્ચે પોતાના એક સીદી ગુલામને ઉઠેલો જોયો. આ સીદી ગુલામ એનો માનીતો હતો ને એના ઉપર એને ખૂબ પથ હતો. પોતે આ રસ્તે આવશે એમ માનીને આ સામે આવ્યો લાગે છે, એમ ધારીને યુરોપિયને એને નામ દર્શાવે બોલાવ્યો પથ ખરો. એને પૂછ્યું : 'તું કેમ આવ્યો છે ?'

પથ એક આશ્ચર્ય થયું. પેલો સીદી તો કાંઈ જવાળા આપે ને કારવે ! ઊભો ઊભો સામે જોયા કરે.

એટલે આણે એને હાક મારીને દૂર ધર્ષ જવા બોલાવ્યું.

પથ જે કાંઈ દિવસ સામે જોવા દિગ્મત કરતા ન હતો, તે આજે એનો હૂકમ સાંભળેના લાગ્યો નહિ. રસ્તામાંથી ખસવાની વાત જ ન કરે !

યુરોપિયન લાકડી ઉઘાળી. એને બીક બતાવી. મારવાનું ક્યું. ધમકી આપી. પથ એ તો બધું પથર ઉપર પાણી ! પેલો એક તસુ પથ આધો

ખસ્યો નહિ ! રસ્તો રાહીને બેઠો. આગળ પાછળથી જવાનું કરે તો તરત રાકે !

અતે કદાળીને યુરોપિયને એ રસ્તો જ છોડી દીધો. અમરતો પથ પથ આ ટૂંકે રસ્તે આવતા આજે પહેલી વખત એ નીકળ્યો હતો. એટલે છેવટે આ રસ્તો છોડી પોતાનો જાણીતો લાંબો માર્ગ લીધો.

એ ઘેર પહોંચ્યો, સૌને પેલા બેવફૂર નોકરની વાત કરી. અને એ આવે તો તરત એને પોતાની પાસે લાવતા કહ્યું !

પથ સાંભળનારા તો સા છક્ક થઈ ગયા. કાલે રાત્રે 'જ' એ નોકર તો સર્પદંડથી મરણ પામ્યો હતો ને છેલ્લી ઘડી સુધી જે રસ્તે પોતાનો શેક આવવાનો હતો, તે રસ્તે ધણા સર્પ છે માટે એ રસ્તે ન આવે તો કોઈ એમ ચિંતા કર્યા કરતો હતો !

વાન સાંભળીને પેનો યુરોપિયન રનબ્લ રૂંધ થયો એની આંખમાં આ અપ્રતિમ રવામિશક્તિનો અંસ આણી મૂક્યો !

[કથક :]

★

‘હું’ને

પ્રહ્લાન્ડના ચગડોળનું
તું એક નાનું ગુલથું
ચક્કર ઘૂમી લે તાનથી
બસ જ્ઞાનના ગુલતાનથી
પ્રભુરામ રાજ્યગાર

જે. ખી. પ્રીસ્ટલે વિષે એક વાત છે. એને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આ નથી ને તે નથી, એ વિષે બહુ લાગવા માંડ્યું. એણે વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે આ ફરિયાદનો તો કોઈ અંત જ ન હોઈ શકે, ગાંઠે સારો રસ્તો આપણને જે યોગ્ય લાગે તે માટે આપણી પોતાના શક્તિ અનુસાર કૃતિઓ આપવાનો જ છે. આ અંગ્રેજ લેખક વિષે જે વાત છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અજમાવવા જેવી નથી? ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ નથી, તે નથી, આમ નથી ને તેમ નથી, એ રીતે અસંખ્ય ફરિયાદો ચાલુ છે. એનો પણ સારો રસ્તો આજ નહિ? એક વખત નોંધ કરી કે આપણા કાલેસકર મહારાજા વગેરે લેખકો પણ નવલકથાઓ વિષેની અનેક ફરિયાદો રજુ કરવા કંતાં નવલકથાઓ જ આપવા મંડે તો? એ આખી વાનગી મારી મચડીને ઉધે જ અર્થ કાઢવામાં આવે. દરેક નવલકથા લખી શકે એમ? માત્ર લેખક સાહિત્યના કોઈપણ રૂપરૂપને એક કે બીજી રીતે વિકસાવવાનો પત્ત કરે એ વસ્તુરિચિત્તો જ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તથા. અને આજે ત્યારે હવે પ્રગલ્ભતાક વિષે મતની પર્વતતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તો આ જરૂરી છે કે દરેક પ્રાંતનો પ્રાંત ભારતી સમૃદ્ધ થવી જ જોઈએ. અને દરેક માણસ પ્રગલ્ભતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે એટલે જ, સાપાસમૃદ્ધ પણ બનવો જોઈએ.

×

આજે અમાનંક ત્રણ જૂઠી જૂઠી વ્યક્તિઓ મળી. ત્રણેના વચ્ચે સામાજિક અને આર્થિક નફાવત ખાણોચિર્ષા ને સમૃદ્ધ જેવો હતો; પણ ત્રણેના મોંમાંથી વાત એક જ નીકળી પડી. અત્યારની પરિસ્થિતિ! એમાં ખૂબી એ હતી કે એ પરિસ્થિતિમાં કેન્દ્રેષ જે માનવ-તે 'માનવ' પછી જ નીચે જઈ રહી હતો એ ૨૫૯ થઈ હતું. આર્થિક કારણે એના અવશ્ય છે જ, પણ માનસિક કારણે સર્જાવવારે અસવતર છે.

એક વાતમાંથી મુબરકી -દાખલો મળ્યો. એક અમદાવાદનો માણસ ત્યાં ગયો. કોઈ લોકમાં હતો.

પોતાના વ્યાપાર ધંધા અર્થે ગયે. એકાદ નાની એપ્રીસ જેવી બોલી મળી ત્યજ તેની શોધમાં ને ચિંતામાં હતો.

દમેશના લોકવાસી યહને રહેલા કેટલાક મિત્રો મળ્યા. આપણીની હાયટટી આ અમદાવાદી બાઈને થોડા વિશ્વાસમાં લીધા. એણે પોતાની ચિંતા બ્યક્ત કરી.

પેલાઓએ એના મુશ્કેલી દૂર કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. એચાર દિવસ ખાખાંખોળાં કરી ૩મ ગેલી કાઢી 'પાપડીના રૂપિયા અમુક માંગે છે' એમ સાર નીકળ્યો.

આ કાઢને ખરી જરૂરિયાત હતી એટલે એણે એ પ્રમાણે વાત કહી દીધી.

પણ પેલા ઉરાદો એલ્યા: 'ના! આપણે એટલો મોટો એક એક સાથે આપવા નથી, જે કંટક આપણે! નનાવી ત્યજ તો?'

આ વિશ્વાસપ્રેરિત વાણીમાંથી એમનાં સભ્યાં છંની સાગિતી મળી રહી છે એમ કારીને પેલા કાઈએ 'એક' આપ્યો.

પછી એકમાં સાથે વટાવવા પણ ગયા. ત્યાં વાર હતી, એટલે જરા આપણી માટે આમતેમ ફર્યો. એટલીવારમાં પેલા ઉરાદામાંથી એક જળ પેલા રોકકા લઇને ઉપડી ગયો હતો!

પાછા ફર્યો ત્યારે ખબર પડી. એટલે પછી ફરિયાદનો એક જ રસ્તો રહ્યો.

ફરિયાદ કરવા ગયા ત્યાં સું દંતું! ત્રણ ચાર જણ ત્યાં પણ બેઠેલા. બધા ટોપાવાળા ને નવા. આમો સગલ કથો: 'ફરિયાદ તો નોંધાવ છે-ને નોંધાયો. પણ આવડો મોટો 'એક' 'એર' નો આપેશ માટે તમે કોઈ વસ્તુનું કાળું ખમર ક્યું' દરો! તો કહ વસ્તુનું કાળું ખમર ક્યું છે એ કહી નાખો! નહિતર તમારી ફરિયાદોમાંથી જરૂરી તમારી જ રેવડી થારો!

પેલાને આજીજ કરવી પડી કે 'કાઈ સા'ન! મારે ફરિયાદ કરવો જ નથી!'

'તો નમે પહેલાં ફરિયાદ નોંધાવા આવ્યા ને

હવે નોંધાવાના ના પાડે છે—તેનું શું ?

એટલે ત્યાં પણ પત્રપુખ્ત કરવું પડ્યું.

ત્યારે માઝ છટ્યા !

તમામ માણસો આ નાટકમાં જૂદી જૂદી ક્ષાના ઊર્તા એક જ રીતે વર્તી રહ્યા હતા એ વસ્તુ કેઈપણ માણસનું ખ્યાન ખેંચના માટે પૂરતી છે. આનું કારણ શું ? આર્થિક સહકામણ એક જ ! કે એવી કાંઈક વિશેષ ખત્રું ? કારણ દેખાય છે એવી ઉંકું છે. હવે જેમ સંગીનમય બને છે, રૂનમય બને છે, કળ્યાણેર બને છે, તેમ હવે અત્યારે બધી જ—જમે તે રીતે ને જમે તેમ લઈ લેવું એ એક જ પ્રધાન સુર ઉપર ચાલી રહી છે.

×

આજથી પંદર વર્ષ ઉપર એ કારીખર પાસે કામ કરાવ્યું હતું. ત્યારે એ સવારમાં વહેણે આવે, 'ને ગમજી કા' કહી થોડીવાર બેસે, ચાપાણી હોય તે આપીએ તો પ્રેમથી પીએ, ને પછી પોતાને કામે વળગે એ કામમાં કાંઈ જગ્યાએ ખોટી રીતે ખોટી થવાની વાત જ નહિ. ને દિવસે કામ એણું થયું એમ એને લાગે ત્યારે વમરકલે બીજે દિવસે એ ખોટ પૂરી પાડવાનો એ પ્રયત્ન કરેતો જ હોય !

જરૂર પડતાં હમણાં એને બોલાવ્યો. આવ્યો. એ નો એ 'ને ગમજી કા'ના મીઠા ચખ્ખ એની પાસેથી સાંજબયો. મનમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થયો. 'જમે તેમ—આંઠી' હજી જૂની પ્રેમભરી શ્રમની રીત સમજાઈ રહી હતી !

એને કામ સોંપ્યું. કામ એણે લીધું. બીજે દિવસેથી આવવાનું નક્કી થયું. એ બીજે દિવસે નિયમ પ્રમાણે આવ્યો. પણ ખરા.

પણ એના કામમાં પહેલાંની મીઠાચ હવેદેખાતી ન હતી. પંદરવર્ષનો માગો થયો એની ધરીર ઉપર અસર હતી—પણ એના મનમાં જાણે એક મોટો પથ્થર ઘેટો હતો. આ વસ્તુ પોતાને નીચોવા રહી છે—ને પોતે આટલું કામ કરે, આટલું મેળવે, છતાં કાંઈ જ હામમાં રહેવાનું નથી !' એ અસરો એની આંખમાં રપટ્ટ દેખાતી હતા.

એણે કામ કરી દીધું. ઠીક કરી દીધું, પણ કામમાં શકરવાર ન હતો. કામ કરતી વખતે સંજ્ઞાની મીઠાચ ન હતી. એને પોતાને રોજી મળવાનો આનંદ ન હતો. જીવન એક વેડ હોય—તેમ કેવળ આ જાર ત્યાં પડ્યો હતો !

અને ત્યારપછી તો દષ્ટિ કરી ત્યારે જણાયું કે કેવળ મરકારી તુમારમાં બધામાં દેખાય એ વસ્તુ માત્ર અર્ધસત્ય રહ્યું કરે છે આપી પ્રજા જાણે મે ચાર પત્રધિયાં નીચે જીતરી મૂકે છે એને પાછું સ્વરધાન મેળવતાં વખત આશ્યો જાય તેમ છે !

×

પોતાને ખાતે નોંધાવવા પયાસહજાર પરાજયોની વાત જ્યારે વિખ્યાત વિતાનશાઓ એડીસને સોનાના સેકેટીને એક વખત કહી ત્યારે એ તો આશ્ચર્યમાં ત્યા ચંબીજ અયે : પયાસ હજાર પરાજયો—' આ પયાસ હજાર પરાજયોમાંથી શું મળ્યું ?

'એમાંથી તો વિજય કરતાં પણ વધુ મહાન વસ્તુ મળી છે, સેકેટી એવી વસ્તુઓનું મને જ્ઞાન થયું, કે જે વસ્તુઓને તજીને જ વિજય મેળવી શકાય !' આ જ્ઞાનની થોડી કિંમત છે !

×

આને એક ભાષણે જાનિયો પૂછ્યું : 'હવે શું લાગે છે ?'

મેં કહ્યું : 'ચાનું !'

એમણે કહ્યું : 'અત્યારે બીજો કયો સવાલ છે ? આપણું વઢાણ કર્યાં જશે ?'

મેં કહ્યું : 'આવશ્યે તો આપણું વઢાણ તરસે નહિતર ખરામો તો છે જ !

એમણે એટલી જ ચીતિધી કહ્યું : 'ભાઈ ! ડીઝ તો સૌ કોઈ કરે છે. ડીઝા ખોટી છે એમ પણ નથી. પરંતુ કોઈકે હવે સરકાર તરફ પ્રજાનું જ્ઞાન વારંવાર લમાડવાને બદલે, પ્રજાનું પ્રજા તરફ જ્ઞાન દોરવાની જરૂર નથી ? કોઈકે નથી લખ્યું કે, એક અંગ્રેજ એટલે આનંદ. બે એટલે રમત. પણ ત્રણ એટલે જવરમા. આપણા વિષે એ વસ્તુ લખાડીએ તો એક એટલે ઉંમરું. બે એટલે મા. અને ત્રણ એટલે મત'

બેઠ. એમ ન થાય ? ઉદાહરણ તરીકે આ રેશનીંગ વિષે આટલો ઉદાહરણ થાય છે પણ એ રેશનીંગ ઉદાહરણ જે વર્તનો બાજુ સેરવામાં આરે છે, તે બેઠેને ને શાણના વહેવારીઓ, પોતાની સમુદાયવાદનાની બાંહેધરી સરકારને આપવા કેમ તૈયાર થતા નથી ? કારણકે છેવટે ભણે પ્રગ્નનાં ધણી માણસો એકમતનઃ થાય તે જ સરકાર એવો સિધ્ધિ તો આપણે સર-જ્વની જ છે, તો ફેરફાર આવ્યા મુશ્કેલી બેઠા યદ્યપે પોતાનો દોષ સરકારને આપવા તૈયાર થાય એ જરૂરી નથી ? ખરો પ્રગ્નમત પણ એવી રીતે જ આવી યોગ્ય છે. છૂટીછાંદ ગમે તેટલી વ્યક્તિગત વાતો કરવામાં તો શક્તિનો જ પ્રાસ નથી ?

એક જ દાખલો દુઃ આપું. અમારી...મીટીંગની જ વાત છે. સામાન્ય રીતે આપણે સૌ બેઠા રહ્યો ત્યારે સમુદાય તો નીતિની જ વાતો કરીએ છીએ. સમુદાય નીતિની વાતો કરવી એ રિવાજ છે. રાષ્ટ્ર દૃઢવાનો જેવો રીવાજ છે તેવો એ પણ એક રિવાજ છે. પણ વ્યક્તિગત આપણે પ્રશ્નો પૂછીએ ત્યારે સત્ય પણ રહે છે. આવા વ્યક્તિગત સવાલો પૂછવાથી ખંખર પડે છે કે સૌની વૃત્તિ આંખે ન ચડતા પોત-પોતાનું સમાજી લેવાની યત્ન મર્ડ છે ! આ વૃત્તિ પ્રગ્નસત્તાક રાજ થી રીતે રચાવી રાખે ? કારણકે આપણને ગજવ મળ્યું છે, પણ હજી એટલે પ્રગ્નસત્તાક કરવું એ આપણે માટે બાકી છે. એટલે ખરી જરૂરિયાત સરકાર વિષે ટીકા કરવા કરતાં પણ ગોટી જરૂરિયાત પ્રગ્નવડતરની છે. 'નાગરિક વ્યવહાર' નામનો કોઈ પદાર્થ છે કે જે પદાર્થના ફેલાવાથી જ પ્રગ્ન, પ્રગ્નસત્તાક માટે યોગ્ય બને છે. એ પ્રગ્નસત્તાક માટે પ્રગ્નને સામુદાયિક રીતે તૈયાર કરવાનું કામ અત્યારે એ બળવાન સાધન દ્વારા શક્ય છે. એક રીતેમા, ખીલુ દૈનિક. હવે આ બંને સાધનો વિષે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરો. અને પછી પ્રત્યુત્તર વાળો કે પેલી કહેવત છે એમાં શું એટલું છે ? જાણના દેવને આંખો શેની ? આપણા પ્રધાનો એ આપણી આંખો છે. આપણે જાણના મટી જઈએ તો બાર છે એ પ્રધાનોના કે એ એકબીજાને પણ કપાથીવાત રહી

શકે ?

આ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારના જેવો લાગેલો, પ્રગ્ન-સત્તાક માટે પ્રગ્નને તૈયાર કરવાનાં આપણાં જે સાધન છે એ સાધન ધણી જ અપૂર્ણ અને અશ્વિ-ક્ષિત વ્યવસ્થામાં છે. પહેલો એમનો ઉદ્ધાર યશ-ત્યારે જ પ્રગ્નસત્તાકનો પાયો ન ખાયો. આપણે હજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે. રાજ્યનાં સાધન, એનું ગૌરવ, એની વ્યવસ્થા એની શક્તિ એ વિશે આપણે ખ્યાલ કેળવી રહ્યા છીએ. પણ પ્રગ્ન વડે પ્રગ્નસત્તાક ટકે ને શોભે, ને તો જ એ પ્રગ્નસત્તાક કહેવાય એ આખું ચિત્ર હવે ઉભું કરવાનું છે.

x

આંખોથી એક નવી વાત પણ મને રજૂરી. આપણે જ્વજની 'શાન' વિષે ધણી વાતો સાંભળીએ છીએ. આ દિંદી જ્વજ અને દિંદી રાષ્ટ્રીય ગીત-એ બંનેને આપણે જે પ્રતિષ્ઠા આપીશું-અને તે પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ આ પ્રગ્નસત્તાક ગૌરવ જળવરી કે માનવજ અનુભવીને સર્વાક્રી જ્વજ ફરકાવતું રહેશે એનો આધાર છે હમણાં કોઈકે જાણું હતું કે પકિસ્તાનમાં જરાક તોફાન થાય ને તેમાં તરત દિંદી-જ્વજનું અવમાન કરે ! એટલે એ જ્વજને મંકલી દેવાય ! ખરી રીતે તો એ જ્વજની પાછળ જન આપનારા માણસો ન હોય તો એ જ્વજને ન ફરકાવવામાં જ શોભા રહી છે. એ ફરકાવવાની નેટાણું દેખાય એટલે સકેલી લેવાની એવી વસ્તુ નથી. એ બારતવપણું આખું સૈન્ય છે. એમ ન હોય તો એ કાંઈ નથી !

અફઘાનિસ્તાનનો એક દાખલો છે. ત્યાં ત્યારે અંગ્રેજ એલચો હતો ત્યારે એક વખત તોફાન થયું. એલચોની મદીને ટોળાં ઘેરી વળ્યાં. દમાખોર શબ્દ કોઈકે એ ટોળાંને આપેલો કે આ મદીમાં પૈસા છે. તે લૂંટી લેશે તો તમારો એ પગાર !

લૂંટકાટ જેમના લોહીનો મુખ્ય વારસો હતો તેમણે મદીને ઘેરા લાવ્યાં. માણસોના હલેલા થયેલા સામેથી જવાબ આપવો જ પડ્યો. ખુનામરકી ચાલી. અંગ્રેજ તુમામ કપાઈ ગયા.

પછી તો એ સ્ત્રીમાં કેવળ શિખ રહ્યા. લૂંટાઈ ટોળાંએ ફેરવવાનું. “અમારે તમારી સાથે તકરાર નથી. અંગ્રેજોનાં મુઠાં ભણે પડ્યાં. બધું મૂકતા મન ને તમે છવ બચાવોને આજ્ઞા જાવ !”

એ વખતે શીખ અઘાર જળવંતસિંહ ત્યાં મુખ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજો સાથે ખભે ખભા મીલાવો અનેક જુદાં ખેલાં દતા. છેવટે તો એમની મૈત્રી એ સૈનિકની મરણયાત્રોની મૈત્રી હતી. એણે ટકાગળખ જવાખ વાળ્યો: ‘અમે અંગ્રેજોનાં મઠાં મૂળીને જઈશું નહિ! દેશનો ધળમથરા છોડીને જઈશું નહિ! તમે તમારાથી ચાલ તે કરી દ્યો. અમે થોડા છીએ. તમે ટોળાંમાં છો. પણ કાંઈ ફિર નહિ!’

સાંજ સુધી રમઝટ બોલી, એટલે આકરો સામનો થયો કે રાત્રિ પડી પણ જુદાં બંધ ન પડ્યું.

ત્યાં જળવંતસિંહ શીખ તે વખતના ખજાની નક્ષા કરતો વીરમન્ય પાળ્યો !

ભારે ખજા એ આવી વસ્તુ છે-એમ આપણા પાડાશીઓ સમજે એવું કહેવાતો સમય થું હજી નહિ આજ્યો હોય ! અને તો તો જેમ આપણે લૂંટને માટે ‘કમીસન’ની વાતો કરીએ, સીઓનાં ‘અપહરણ’ માટે ‘કમીસન’ની વાતો કરીએ, તેમ ખજા માટે પણ ‘કમીસન’થી જ વાતો કરવાની હોય- તો સૈનિકો શા માટે કોઈ દિવસ ખજાની ‘શાન’ માટે વીરમન્ય સ્વીકારવા પ્રેરાય ? કોઈક એવો તો રેખા દશે કે આટલે સુધી ‘કમીસન’ ને હવે ‘કમીસન’ નહિ ! કે પછી એવી કોઈ જ રેખા આપણે માટે નહિ હોય ?

×

આપણે ત્યાં જેવી રીતે સરહદોના રમણનો પ્રશ્ન હોયો છે તેવી જ રીતે તેની સાથે સંજ્ઞાયેસો આ એક ખીને પ્રશ્ન વિચારવા જેવો નથી ! કેટલી બધી બહાદુર કોમો આ આર્થિક અધાણીયાં સાફ થઈ જવાના સીમાડા ઉપર આવીને ઉભી રહી છે ! આ બહાદુર કોમોનું લક્ષરી રૂપાંતર કરવા માટે થોડુંક પ્રમાણિયું વાણું કીધું ન કરવું જોઈએ ! મેટ્રીક એટલે લાયક ને ખી. એ એણે વધારે લાયક-એ

પ્રમાણિયા જળમાંથી બહાદુર કોમોને બચાવોને એમના ઉપર દેશરક્ષણનો ભાર મૂકવાનું કામ કોઈ રાજદારી બહાદુર પુરુષ સફળતા પૂર્વક કેળવે, તો એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો જ છે ! દેશના જોરવની કોઈ જ વાત એમના અંતર સુધી હજી પહોંચી નથી. એ એમને રીતે મેળવીને આપણું સૈન્ય વધારે બળવાન, ચાલ તેવી કાંઈક વ્યવસ્થા થયો જોઈએ. અધ્યાપન-રતાનમાં એક વખત અંગ્રેજ સૈન્ય પડ્યું હતું. લાડાઈ ચાલી હતી. ગોગિયોની રમઝટ બોલી રહી હતી. એ વરસાદ વીંધીને એ અધ્યાપન જુવાનને આવતો જોઈ અંગ્રેજ સરદાર જે-જી-સ છક્ક થઈ ગયો ! એ આવનારા મિત્ર ન હતો છતાં એણે ગોળી-ખાર બંધ કરાવ્યો. એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પૂછ્યું: ‘અથા ! તું નાહકનો વિધાઈ જત નહિ ! તારે થું કામ છે ?’

પેનાએ જવાબ વાળ્યો: ‘હું તો મારા દુશ્મનને શોધવા નીકળ્યો છું. દુશ્મનને શોધતી વખતે અમે મૃત્યુને ખીસામાં રાખીએ છીએ !’

આ જવાબથી ને એની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઈને તરત જ એને લશ્કરમાં હોદ્દો આપવાની વાત એણે કરી.

અને એ અધ્યાપન બહાદુરીના ખાન વિશાલના જુદામાં હલો જ ઉપયોગી માણસ થઈ પાડ્યો !

છેવટે સરહદના પ્રશ્નો એ તો તોફાનના, દમાખોરીના, આત્મા નિશાનના છતાં, લૂંટફાટના અને ચોરીખુપીના પ્રશ્નો છે. એમને એ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ લેવા પડે તેમ છે. તો જે બહાદુર ગરાશીઆઓ, આદિરા, મેરા, કાડીઆ વગેરે લાકણક કોમો સોનાઈમાં છે એમનો ઉપયોગ કરવાની લક્ષરી કુનેદરિતિ દાખવવાનો થું હજી વખત નથી આજ્યો ! કોઈક લશ્કરી રીતિદાના રાજદારી માણસો માટે આ અભ્યાસ કરવા જેવો પ્રશ્ન છે.

અરી રીતે તો અત્યાર અમાઉ જ એ વસ્તુરિશિત થઈ જવી જોઈતી હતી

હજી પણ મોડું નથી. થોડીક છુટછાટ મૂકવાથી પ્રજા સૈનિકો મળશે. ને એટલી ગેરવ્યવસ્થા પણ બંધ થશે.

શુરુદેવ : અમારે આંગણે

[૧૮]

શ્રી મેત્રવીરના કૃત 'મંગલુ તે રવીન્દ્રનાથ'નાં

અનુબંધ : રંગભૂમિ મંથાણી

“અરે, દોગે તો પ્રગટી ચૂકો, કંદો, આજે શું વાંચીશું ? કાલે ‘પ્રાથમિક’ તો વંચેલું અર્થ. પુરુષનું ચરિત્ર પણ મેં કેવું આલેખ્યું છે ?” શુરુદેવે બોલ્યા.

‘પણ એમાં તમારો શો દોષ ? ને સાચું હોય એ જ તો લખાય ને. વાસ્તવિક એ પછી આટલી મહેનત કરીને એવું ચરિત્ર કેમ આલેખ્યું હતો ?’ મેં કહ્યું.

‘હા, એ ખરું. અને છતાં આ પુરુષો ન હોય એ પછી નથી ચાલતું ને સખી ! આવા ખગત ચરિત્રનાં જીવેને દૂર રાખીને ઇતી રાગતુ થે નથી. પણ અમારે એરો અદ્યાર નથી, શું કંદો હો દાકતર ? પેલો તમારો બોલ આર્ટિસ્ટ કલિએમ આવી મારી મૂર્તિ બનાવવા મંડ્યો, એવિંતાતું શું થયું કે બોલી બીચો ?—અહીં હું મારું મમ નહિ કરી ચકુ—અહીં આખો દિવસ ઓએની આવ-ન થયા કરે છે અને એમની દષ્ટિ પડતાં મારું મૂર્તિનું લાકું ફાટી જાય છે.’ એવા પવિત્ર લાકડાની વાત સંકળીને રામાયિંત થયો. અને તુરત જ એને કહી દીધું કે તો તું મારી મૂર્તિ નહિ બનાવી શકે. એ દષ્ટિ વિનાનો સંસાર તો જડ હતો. અને તો સદન-પણે જ કહીએ છીએ, મરવ કરીને તો કહેના નથી કે તમારી કંઈ જ જરૂર નથી ! છતાં તમે એવો દેખાવ કરો છો કે જાણે આ દુનિયામાં પુરુષ જન જ એક અવાંછિત રાગ છે. આ જુઓ ને, હું જ્યારે ચિત્ર દોરવા નેશું છું. ત્યારે તમારું ઓએનું જ દેરું છું. લખું છું તો એમાં પણ બધું તમારી ઓએની વાતોથી જ ભરપૂર, અને એ બધી પણ સારી સારી વાતો, દેલ બધાં દૂર રાખી, ચકુ-

માલી બની એને જ આમળ કરી ચકુમાં છું. અને તમે કંઈ ચિત્રો છો ત્યારે ? અમારાં ચિત્રો દોરો છો ? જસ પોતાનાં જ ચિત્રો ચિત્રવાં કરો છો બેઠાં બેઠાં. શા માટે અટલો અદ્યાર ? વરૂ, લાવ કંઈક વાંચીએ. કમરો કંઈ શું લાલ છે ? આ શું, એક ‘ગીતવિતાન’ !—ખા તો બહુ જૂની આશ્ચિ છે. બૂલોથી ભરપૂર. જરા કસમ આપતો—

અને એ મારા લાગ્યા—

‘બોમો બોમો દાર

રાખિજો ના આર બાદિરે આમાય દાંદાયે.’

[બોમો બોમો બાંધ્યાં, મોમો ન ગને બહાર, બોમો વધુ વાર બોમો બોમો આરખ્યા]

એ દિવસે આખી સાંજ એમણે ગીતો ગાયાં, લગભગ ચૌદ પંદર. એ બધાના સુર હજુપે કાનમાં ગૂંજે છે—

× ‘જદિ જનતામ આમાર કિસેર બધા’—

એ અપૂરું સુર. નિનાં જલુવાળા સંજનાં અંતારમાં એ બીતોના મમ મનનાં આંતરમનમાં પડ્યા પાડ્યા લાગ્યો—

× જદિ જનતેમ આમાર કિસેર બધા

તોમાય જનતામ.

કે—ને આમાય કાંદામ, આમિ

કી જદિ તાર નામ.

કાંદામ ને હાલ બાહાઈ પિછે

ફિર આમિ કાદાર પિછે

સમ જેનો મોર તજિયે છે

પાછનિ તાદાર દામ...

× જલુન ને મારા દુઃખનું કારણ તો તને એ જાણી કહેત કે કાલુ રાખે છે મને. એકું હું એવું

નામ જાણું છું. નાહક કું ક્યાં હાથ લાગે કહે છું
 ને કોની પાછળ પાછળ ફરું છું ? મારું સ્મરત જાણે
 વેચાણ થઈ ચૂક્યું છે, પણ મને એવું મૂંઝવે મળ્યું નથી.

આ બધાં ગીતો ક્યાંય કદીયે સાંભળ્યા નથી.
 સાંભળવા મળતાં નથી—ચા મટે ! એ ખબર નથી.
 આપણામાંની જેમને કુદરતે સારો કંઈ આપ્યો છે
 તેમને આ ગીતો હૃદયરપથી નથી લાગ્યા કે શું ?
 હમણાં હમણાં રેડિયોના મધ્યકમમાં, ગ્રામે ફોન રેકોર્ડોની
 જાહેરાતમાં, ખરે જ આધુનિક ગીતો, કાવ્ય ગીતો,
 આવું બધું જોઈું છું, પણ એ નામનો અર્થ કંઈ
 સમજાતો નથી અને ચુરૂવના ગીતો મટે વખાણ
 છે રવીન્દ્ર ગીતો. એ કયુલ કરતાં દુઃખ થાય છે પણ
 એ વાતનો અસ્વીકાર નથી કરી શકેના કે આ
 બધામાં રવીન્દ્ર સંગીતના કાર્યક્રમ સૌથી ઓછા
 હોય છે. એમ છતાં આધુનિક સંગીત કહેતાં શું
 સમજાય છે ? એમનાં જ ગીતોની એક લીંટી અહીંથી
 અને એક લીંટી બીજેથી લઇને મેળુરી દીધી લાગે
 છે. એમનાં જ સ્વર જરા ફેફસાર કરીને વિદ્યુત કરીને
 ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે. અને તો પછી આ
 વિદ્યુતના ચા મટે ? તેઓ આપણને સૂનાં સમુદમાં
 વઢાવી ગયા છે એટલું જ શું બસ નથી ? ગીતનો
 સુર હૃદયને જે અતલ જોડાણે સાદ દે છે ત્યાં તેમનાં
 ગીતનો મર્મ હૃદયનું એક અવલંબન બની તેને
 ધારણ કરી રહે છે. એવું કાંઈ દુઃખ નથી જે
 એમનાં ગીતમાં અમુક ન થયું હોય. એવો કાંઈ
 આનંદ નથી કે જે તેમનાં સુરની વેદનામાં જોડા
 નર્મ હૃદયને ડુબાડી દેતો ન હોય. યજ્ઞ અને સુરનાં
 અજ્ઞ મિશ્રનથી માનવીનું મન વીણાતી જેમ અંકુશ
 થઈ શકે છે એ વાત તે દિવસે બહુ માઠ રીતે અનુભવી
 હતી. તેઓ વારંવાર આ થોડીક પંક્તિ ગાતા હતા—
 'એઈ વેદનાર ધન સે કાયાય
 ગાંધિ જનમ ભરે
 જુવન ભરે આઠે જેનો
 પછને જીવત ભરે.

આ ગીતના સુરે સુરે એક અચ્છસ વેદનાયે
 મનની તંત્રીએ તંત્રી ગુંજી બેઠે છે.

અંધારું ત્યારે માઠ થવા આગું હતું—મંજુનું

નિર્જન અંધારું—ત્યારે ખાજુ જોડી નીરવતા જાણી
 હતી. અમે થોડાક જીવ એમના પત્રની પાસે રોજ
 વળીને બેઠા હતા,—એરકામિતો એક લીજળીક દીવો
 એમના હાથમાંની ચોપડી અને ચહેરાની ત્યારે ખાજુ
 એક જ્યોત—મડળ રચતો હતો. આજે ત્યાં આજે
 છે એ રાત, એ કમ જાણે બહુ ફરતું કાંઈક રચત
 ન હોય એમ લાગે છે...

ચુરુદરને એમના સુવાના એરકામિતો પહેલાંના
 ત્યારે તેમની પાસે ફરીને મળ ત્યારે જોયું તો તેઓ
 'ગીત વિતન' વાંચી રહ્યા છે. મને જોતાં જ તેઓ
 બોલ્યા—તને નરી આટલાની એક નકલ બેઠ આપવી
 પડશે એમ લાગે છે, આ તો એકદમ ભૂલેથી ભરેલી
 છે. ના, તારી સાથે કું વાત જ નહિં કરું, તું તો
 એકદમ અયોગ્ય છે, ગીત સાંભળીને રહ્યા લાગે છે !
 ખરે જ તું જરાયે ગીત સાંભળવા પાત્રી નથી, કું
 હમણું એ જ વિચારતો હતો. સાચેસાચ આ રૂથળ
 બહુ નિર્જન છે એ સ્વીકારવું જ પડશે, ખાસ
 કરીને તારી ઉંમરની દૃષ્ટિએ વિચારતાં. બહા, તું
 એક કામ કરને, કાક એવીને સંમિતી કરીને રાખને,
 જે સારું માંડ ચકતી હોય. એ તને સઘ આપશે,
 અને પ્રુક્રીયે સંભાળ રાખશે.

'કરી વાત કરો છો ? કું' જોણી કંઈ રાખ-
 કુમારી છું કે કોઈ માયિકાને મારી સખી લેએ રાખી
 ચકું ?' મેં કહ્યું

'પણ તું' માને છે એટલું અશક્ય કામ આ
 નથી, ચા મટે જાતા શીખી નહિ ! મીઠું મળું' એ
 માણસ જાતનો કેવો મહાન સાથ છે એ કમ ભૂલી
 શકાય ? અહીંની આ લાંબી સંધ્યાઓ દિનપ્રતિદિન
 એકાંકી વીતાવવી સાથે જ કષ્ટકર છે. અમે આવ્યા
 છીએ એ વધુ ખગળ થયું છે, કારણ અમે આજે
 જયું પછી એટલું વધું આકર્ષે લાગશે.' ચુરુદરે
 હિતર વાળ્યો.

'—શું કહો છો. સદાયે નથી સંપાદવાનું, એટલે
 જે સંપાદ્યું છે એનું મૂલ્ય પણ શું નથી જાણતી ?
 સદાયે આપને અહીં રોકવાનું જોઈું મારું જાણું
 છે ! છતાં જે થોડા દિવસ અમને મળ્યા છે એમને
 મટે તમારી આભારી છું.'

‘પણ એમાં એવું અશક્ય શું છે ? એમ હસી
તો મારા શેષ જીવનનો અધિકાંશ સમય અહીં તમારા
સોની પાસે જ ગાળીશ. જીવનનો પથ ફેરવેલો
નથી. જે મને છે, જે છુટ્ટીએ છીએ એ બધું જ
શા માટે ન મળ્યું એની ફરીવાદ કરવી આપણને ન
શાભે—જે મળ્યું છે એ જ લઇને આનાન્દન ચલું
જોઇશો એ જ તો માણસની કસોટી છે. છતાં જેને
ચાહીએ છીએ, તેને મટે છુટ્ટીએ છીએ તો ધણી
અગવડો આપણે નિવારી શકીએ છીએ.’ ગુરુદેવે કહ્યું.

+ + +

કેનો બાળઓ કંઈક કહ્યું કહ્યું કો તો છપ
બરે, ઝોઝો ધરે ફિરે ચલે કનક કસને જલ બરે,
કેનો બાળઓ—કેનો બાળઓ કંઈક કહ્યું કહ્યું
કહ્યું—અને ત તારા માતાએ એ જોડ્યા—કેરી રિનતિ !
અરે ત્યારે કેવો મુઠખ હતો હું, નહિ તો આવું
એ છું લખું ? અત્યારે લખું તો આમ લખું કે
‘માલ તો સાફ’ છે, નહિતો તારો એ સોનાનો
ખડો અહીં મૂકી જા, વિશ્વભગતીને કામે લાગશે.
જવું હોય તો જા, ઘું જમ્યા તો કાઢ મોટી ખોટ
મને આવી જવાની નથી, પગ તારા પેશો મુવર્થ
ખડો અમારે વિશેષ જરૂરનો છે. ‘સંજીવન’ મા એક
કવિતામાં આવું જ છે—

‘કંઈ ? તાહીરમાંથી કોઈ એકાદ વાત નાશ
પામશે તો તેની સાતવના અથે’ ખીજી ચાર વાત
મળાયે આવશે. એ જ ને ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા, હા. બહુ સાચી કવિતા છે. ‘સંજીવન’ ની
કવિતાઓ લોપાની નજરે બહુ ચડી નથી પરંતુ
એમાં કવિતાઓ સારી છે. એ ચોપડી મને ખૂબ જ
પ્રિય છે.—ગુરુદેવે કહ્યું.

બહુ દિવસ અગાઉ એકવાર આપે મને પૂરેલું
કે ‘મારા બધાં પુસ્તકોમાંથી જો એક જ પુસ્તક
રાખવાનું હોય તો, તું કયું રાખે ? ત્યારે મેં આપને
સાચું પૂછેલું કે આપની પસંદગી કોના પર ઉતરે છે
એ જ જાણવા જેવું છે. અને આપે બનતાં સુધી
‘સંજીવન’ નું નામ આપેલું. બેશક, અમે એ નથી
માનતા.—મેં કહ્યું.

‘ના, એ રીતે કંઈ કરેલું’ બગાડ નથી. છતાં
સંજીવનની કવિતાઓ એ જમાનામાં સંપૂર્ણ નથી હતી.

એ જમાનામાં આપણે ત્યાંના જનસમાજનું રસબોધનું
ધોગધું કંઈ અગત્ય રીતે નીચું હતું. આ બધી
કવિતાઓ માણવા જેવું મને ત્યારે તૈયાર નહોતું થયું.
‘ચિત કુવાર મુખ રેખે સાધુ છુલ્કિ બહિર્ગતા,
આજકે આમિ કોનામતેઈ જોયમેા નાકો સત્યકથા’—
આ બધી કવિતાઓ એ દિવસોમાં આવી સફળ રીતે
માણી શકાય તે શક્ય નહોતું. મનને આ માટે
તૈયાર થતાં ધણા દિવસો લાગ્યા છે. અમારા એ
જમાનો હતો જાણે શુચિવાસુમત ! એ જાણે એક
રેગીસલ મુગ હતો. તે દિવસે તે અનાયાસે પેલું ગીત
જાવા લાગ્યું—‘યામિની ના જેતે જાગાલે ના કોનો’—
અને મેં ‘પણ એ અનાયાસે આજું. પણ અમારા એ
સમયમાં આ સંભવિત હતું શું ? કોઈ માણ જ ન
શકત આવું ગીત. આ તો ગગન અતીથ કહેવાય.
એથી જ તે વિશે હું વિચારનો હતો કે સમયના
વહેલુ સઘે ધીરે ધીરે હવા પહોંચવા પડે છે.

—‘કેમ એમાં અતીથ જેવું શું છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘એ રે બાબા, અતીથ નથી ? ‘પાપી ગાદિ
ખાસે એણે વિકાસની વધુ ચલે જશે લખ્યા જામરી’
આમાં તો ગગનની ફૂતીતિ કહેવાય ! તું આનીશ
નહિ પણ ક્યાં એ કાઢિની ની પેલી બિંદુ લાગી
કવિતામાં છે ને કે કિર્તિપાણીએ તેવું એક માત્ર
વસ્તુ બિંદુને ઘનમાં આપી દીધું—કંઈ ઘાંટી કહે તો
હે કિશોરની, આ વેળા તું નક્કો જૂથયાપ ખાવાની.’

‘ક્યાં એ કાઢિની ની કવિતામાં તો નહિ,
પણ જાણ કવિતામાં જુલસાપ ખવરાવી શકો.—
‘અરણ્ય આઘાલે રહિ કોનામતે, એક માત્ર વાસ
નિલ માત્ર હ’તે બાહુદિ આઘાલે ફેલિ દિલો પથે,
જૂતલે.’—હું જોલી મર્ધ.

‘હા, એ કવિતા જ્યારે પ્રગટ થઈ ત્યારે...
...મહાશયે આવી મને હતું કે રચિત થયું. તમે આમ
લખ્યું એ શું બાળની થયું છે ? વિદ્યાર્થીઓ તમારી
કવિતા વાચશે, અને એમાં આ વાત કે ‘એક માત્ર
વાસ નિલ માત્ર હ’તે—એ બગાડ છે શું ? આવી
આટલી અતીથ ફૂતિ વિદ્યાર્થીઓ વાંચે તે અયોગ્ય
છે.’ હું શું કહું ? નહીંમને ચિત્તાર અબા. કે હું
કોને માટે લખું છું ?—વાર—તેજા તે એક વિશિષ્ટ

વિદાન બ્યક્તિ હતા તેઓ પશુ જે આવી વાત કરે, તેમને પશુ જે વિચાર રીતે ક્રમગતવા પડે કે ત્યાં એક માત્ર વસ્તુ તારાપર્વ શું છે તો પછી જે લખવાની જરૂર જ શું ? ખેર, દરે સમયે બાલાયો છે. દેશના ભોડાની સુદ્ધિ રાજાવિક ને રાજ્ય બની છે. આજે જે સહજ પહેલે મનને સાદિત્વ સ્થિતિ, આનન્દથી તબેજ રાખી શકે છે એ માટે એવો આખો અર્થો ધન્ય-વાદ હજુ દે બેઠા, એમાં મારોયે કંઈક દિરસો છે. હજુએ ધણી અદ્યુત અદ્યુત વાતો મારી કૃતિઓ વિષે સાંભળવા પાડું છું. કાખલા લેખે દમખા જ પેલે દિવસે...એ કહ્યું કે તમે વનમાળીને જેમને લખ્યું છે, 'હે માધવી દિવા કેનો ?' એ કાંઈથી મનની રિયતિ એવી તો યદ્યર્થ, યદ્યતર તો એમ જ થયું કે મારા સારા દિવસો દરે વીલી ગયા.—મયાજ. એથી જ આવી અવસ્થાને પામ્યો છું કે વનમાળીને જેમને હું વાંચ્યું કે 'બીર માધવી તોમાર દિવા કેનો ?'

x

x

—'મિત્રા, આજ સવારથી તારા દર્શન કેમ નહોતા થયા ? તું નકલ ઉતારવા મારો ચોપડો લખ ગયો છે, પણ એ પાછો ન લાવે ત્યાં સુધી હું કંઈ લખી શકતો નથી, ક્યારેયો રાદ નેજ રહ્યો છું.'

—'શું વાત છે ? હું તો રસેલામાં જ હતી, શા માટે કાનુએ સાદ ન પાડ્યો ?' મેં કહ્યું.

—'મેં એને તમને સાદ પાડવા નહોતું કહ્યું. અને કદાચ મારા રવભાવની ખબર નાંદિ હોય. જે કંઈ સદજ રીતે મળે તેથી વધુ ન નેજા. 'ક્ષણિક'ની પેલી કવિતા શાદ છે ને—'નજા તલા પાછ, જેયા સેધા ધાર્ધ જાડિને ક' ભાષ જાડિને, તાંધ બેસે કિન્હુ કાગાકાક કરે કાડિને.'—એ જ છે મારા જીવનની કિસ્સાની—જે સહજમાં મળે છે એને હોડાનો નથી, એમાંથી થોડુંક જ જવા દેવા છુટતો નથી, છતાં પરાયે લેવા શા બેંચાબેંચી કરવા પણ નથી છુટતો.'

—'વારુ, આ વાત તમને આ સામાન્ય પ્રશ્ન માટે કહેવી યોગ્ય લાગે છે ?—જરા તીવ્ર નિન્દા થતી નથી શું ?'—મેં કહ્યું.

'ના ના, આ હું તારા માટે નથી કહેતો. આ તો જરા એક પ્રાસંગિક વાત વાદ આવી તે કહી એટલું જ. તને તે કહી કહેવાય ? કહી શકું ? હું તો બહુ જ છું કે તને સાદ પડાવ્યો છે તો તું રાજ જ થાત, પણ ખરું કહું છું કે એ મારા રવભાવમાં જ નથી. દરે તો ઉલટાની જેમ જેમ ઉમર વધતી જાય છે તેમ તેમ આત્મનિર્ભરતા ઘટતી જાય છે. નાનો બનતો જઈ હું તમને અકારણ અનેક કંટાળો આપું છું, પણ જ્યારે ઉમર ઓછી થતી ચકનકાલિ હતી, ત્યારે ક્યારેય કેમને કંટાળો નહોતો આપ્યો. છુમ ખરામ, એલા ઓલું લાવજે, પાન આપીજ ને જરા, પળો નાખ-આવું ક્યારેય ન કરતો. જીવનમાં ધણી મળ્યું છે, પણ બેંચાબેંચીથી નહિ—જાડિને, ક' ભાષ જાડિને, તાંધ બેસે કિન્હુ કાગાકાક કરે કાડિને.'

એ દિવસ કવિતા પાઠ ચાલતો હતો—

'ઘવન ચિત્તે પ્રદીપ નિમેષે સમે, ભ્રમિયાં હોઈ બેરેર કાંદિલ રવ. અલસ ચરણે બોલિસ વાતાવને એસે, નૂન માલિકા પોષિતિ વિચિત્ર કશે, એમુન સમય અદ્ય પૂસર પથે તરણ પંચિક દેખા દિલો રાજ રથે...શુધાવતી કાતરે સે કાયાય, સે ગોથાન જગત્તરણે આમારિ દુખારે નામિ, સારમે મરિયા બેલિને ન રિતુ હાય, નવીન પંચિક સે જે અમિ, સેધ આમિ.'—આ યદ્ય પેનો પ્રથમ છંદો અપ્રાપ્તની વાત. આકાંક્ષાનો પ્રશ્ન આવેત માનવીને વાંચત રે છે,—જે હાય વેંતમાં જ છે, નજર સામે છે તેને એ શોધી શકતો નથી—અને જ્યારે એ હું આશ્ચર્ય જાય છે ત્યારે એ લાંબે અંતરથી જોતાં જણાય છે કે એ તો તદ્દન હાય વેંતમાં હતું ! ઘનમય પેલા પારમ-મણિ જેવું જ.

એ દિવસે 'મહુઆ'ની ધૂણી ખરી કવિતાઓ એમણે વાંચી સહગાવી.—ચુરદેવ 'સતજા' કવિતા વાંચતા હતા.

મારી કે આપન ભાગ્ય જય કરિવાર
કેનો નાંદિ દિમે અધિકાર
કે વિધાતા

પથ , પ્રાન્તે કેના રવ ત્ત્રિ
કલાન્ત વૈર્વ પ્રત્યાશાર પૂરવેર લાપિ
દેવાગત દિને?

થોડીવાર પછી સભા પૂરી થતાં અમે પૂછ્યું—
'હે વિધાતા' એટલું કેમ જુદી લોટીમાં લખ્યું છે?'
એમણે કહ્યું—એમ જ, એની સાથે રેળ ખાતી લોટી
નથી. પણ એમાં કંઈ ખાસ વાંધો નથી.' પછી પુરતક
હાથમાં લઇને એવા લાગણ અને એમણે પેલી
લોટીની ખાજીમાં લખ્યું.

—હે વિધાતા

સંકલ્પેર દૈન્યજલ કેના તુમિ પાતો
ચિત્ત ધિરે.

અને એમણે કહ્યું—'આ એ લોટી વિવશાન્તીને
મોકલીને જણાવજે કે રચનારહીમા ત્યારે એ હાથ
ત્યારે તેમાં આ સુધારો મૂકી દે.'

એ સુધારો મોકલાયો હતો કે નહિ એ આજે
યાદ નથી. કોઈનાં કોઈ પણ પ્રશ્નને અવગણનાપૂર્વક
સાંભળનારું એમના રચનારમાં નહોતું. પછી એ
એકદમ અર્વાચીન પણ કેમ નથી હોતો. એવા એવા
કેમજો આવતા અને તેમાં એવા તદ્દન અર્થહીન ને
હુલ્લેષક પ્રશ્નો પૂછાતા. પણ ગુરુદેવ તેનો એ ઉત્તર
આપતા એ વિચારતા અન્યથા થઈ જવાય છે.

ત્યારે તેઓ કંઈ વાંચતા ત્યારે એ કૃતિને સગરત
મન-પ્રાણથી વાંચતા. જે વાર્તા કે જે કવિતા એમણે
એ પહેલાં પણ ઘણીવાર વાંચી હોય તે પણ ત્યારે
જીવજાતી નહિ. એ એક નવી જ કૃતિ જાની રહેતી.
વધુ સમય ને વધુ પૂર્ણતર. યાદ છે એમણે એક

દિવસ 'સુધિત પાપણ' વાર્તા વાંચી હતી.—'દૂર યા
દૂર', એ ફકિર જાણે એની બધાંજે શૂન્ય સાથે સામે
આવીને જોતો હતો. એ સાદ, એ પ્રગટીકરણ તો
લખીને બતાવી દાખતું નથી, પણ એને યાદ રાખી
શકે તેવું મન પણ આજે ક્યાં છે? સદ્ભાગ્યે અમે
એમની નિકટતાનો લાભ પામ્યા હતા. એમની
પ્રતિભાના રશ્મિ સદૃશ ધારે સદા વિવિધ રૂપે
ઝલકતા રહેતા, એ પ્રકાશમાં નાહીને અમે ધન્ય
જાન્યા છીએ, પરંતુ એ પ્રકાશને ધારણ કરવા જેવા
યોગ્ય આધાર અમે નહોતા. પૃથ્વીના મોટા દુર્ભાગ્યે
અમારા કર્તા વધુ યોગ્ય કોઈ ખીજું એમનો નિત્યનો
સાથ પામ્યું નહિ.

આ યુગની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિભા, સર્વશ્રેષ્ઠ ગાનવી-
જોષાર્થી એક જેમની વચ્ચે જન્મ્યો હતો તેઓ
હુલ્લેષી અને શક્તિથી સામાન્ય હતા. અને તેથી જ
એનું ઘણું એ આપણે ગુમાવી દીધું છે. સાદિત્વમાં,
કાવ્યમાં, ગીતોમાં અને ચિત્રપદમાં જેને જાણવી ગમી
શકીએ તેવું ઘણું એ તેઓ મૂકી મથા છે. લાદિત્વના
માનવીના જીવન માટે તો તેઓ તેમનો પ્રભાવ
મૂકી જ ગયાં છે—પરંતુ એમનાં શોજંદા જીવનની
બેઠ જેવો એમનો જે સર, એમનું જે પ્રત્યેક દારણ,
કોતુહલ, કામમાં અને આરામમાં આનંદમાં અને
ઉત્તેજમાં સર્વદા ઝલકતું એ પણ કંઈ ઓછું જસીમ
મુલ્યવાન હતું? આજે એ દિવસો યાદ આવતાં થાય
છે કે એ હવે અસંભવ છે, એવું હવે ફરી કદીયે
જેવા નહિ મળે. રસ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ, પ્રાણ
અને પ્રવાદથી સગર એવા એક જીવનનું પાવનહારી
દર્શન જે સફુને માટે દર્શનિય હતું તે અમે થોડાક
અવધાનક્રિયા લે કે પામ્યા.

કમલ :

★

ધૂંટવી છે...

ધૂંટવી છે જિંદગીને એટલી—
જેટલી કહવાય પામે એટલી મીઠાય. દે!

શોખઆદમ આપુવાલા

એ

ક વખત એક દેશના જે નાના નાના વિભાગના રાજાઓ લડાઈમાં ઉતર્યા. એમની એ લડાઈએ દેશમાં ઠીક ઠીક ગેર-વ્યવસ્થા અને અશાંતિ આણ્યાં. લડાઈમાં બને છે તેમ કેટલાકને એમાં ધી કેળાં પણ થવા માંડ્યાં. પરિણામે બન્નેની લડાઈઓ લ'બાતી રહી. પછી પડોશના એક ડાહ્યા રાજાએ વિચાર કર્યો. 'હું જઈને એ બન્નેને સમજાવું' એવો વિચાર કરીને તે પોતાની રાજધાનીમાંથી પોતાના રસાલા સાથે બહાર નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વિદ્વાન રહે રાજાએ તેનું નામ સંમળેલું. તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ વિદ્વાનને પણ મળતો જાઉં. વખતે એ કાંઈ રસ્તો બતાવે

રાજા વિદ્વાનને મળવા ગયો તો વિદ્વાન પોતાના પોથી પુસ્તકોમાં તલલીન હતા. રાજાને નવાઈ લાગી જુદાં આટલું નજીક ચાલે છે અને આ પડિત તો આમાં તલલીન છે! તેણે પડિતને પૂછ્યું 'પણ ખરું'. પડિતે જવાબ આપ્યો : 'મહારાજ! સૌ સૌનું કામ કરે એમ તો તમે પણ ઇચ્છો છો ખરા કે નહિ? જો જવાબ હકારમાં હોય તો તો વાત સ્પષ્ટ છે. જેમને લડતાં આવડે છે એ લડે છે. જેમને આ લડાઈ શી રીતે નિર્મૂળ થાય એનો વિચાર કરતાં આવડે છે એ એનો વિચાર કરે છે. પણ બોલો, મહારાજ! તમે કયાં જાઓ છો?'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો : 'હું આ બન્ને લડાઈમાં ઉતરેલા રાજાઓને મળવા જાઉં છું.'

'શું કરવા?'

'એમને સમજાવવાના છે. લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થાય.'

'એમને તમે શી રીતે સમજાવશો? સમજવું હોત તો લડે જ શાના?'

'તો પણ હું કહીશ કે આ લડાઈમાં તમને કોઈને નફો નથી, નુકસાન જ છે. માટે લડાઈ બંધ કરો!'

'જુઓ મહારાજ! એ સાંભળીને બેમાંથી એકે લડાઈ બંધ નહિ કરે, લડાઈમાં કોઈને કોઈ નફો હોય જ છે એટલે બન્ને બાંજુ એનાં માણસો છે જે તમારી આ વાત ઉડાડી મૂકશે એક પક્ષને નફો ન હોય એવી કોઈ લડાઈ થતી નથી. પોતાના કરતાં બીજાને વધારે નુકસાન થતું હોય તો માણસ એને પણ નફો ગણે છે!' 'ત્યારે તમે શી રીતે સમજાવવાનું કહો છો?' 'તમે એમના અંતરમાં જો એમ સમજાવી શકો કે લડાઈ કોઈ પણ સંજોગોમાં ઇચ્છવાનું નથી, અને એકને બીજાનો ચોખ્ખો અન્યાય જણાતો હોય તો પણ એ અન્યાય, અન્યાય છે કે નહિ, કે એક બીજા પક્ષની મતધિતા છે એ કોઈ ત્રીજે માણસ જ કહી શકે એટલે એ બન્ને જ્યારે કોઈ ત્રીજાને માન્ય કરશે ત્યારે જ લડાઈ બંધ થશે. બંધ થવાનો રસ્તો આ છે. નફા નુકસાનના હિસાબથી કોઈ દિવસ લડાઈ બંધ થતી નથી. ને થાય છે તો ફરી ઉપડવા માટે.'

રાજાને પણ નહું જ જ્ઞાન મળ્યું. એને પણ લાગ્યું કે આ વિદ્વાન ભલે હાથમાં શસ્ત્ર લઈને જુદાં કરવા જતો નથી, છતાં એણે શસ્ત્રનું ચામ તો જાણ્યું છે.

[૧૫]

એ

ક વખત એક નવાઈની વાત બની. એક ઊંટ છટું થઈને રખડે. એને દોરવાની દોરી રસ્તામાં દસરડાવી આવે. એક ઉંઠરના

મોંમાં એ આવી ગઈ. એટલે ઉંદર તો એ લઈને ચાલવા માંડ્યો. પાછળ જુએ છે તો તો ઉંટ હાલ્યું આવે !

ઉંદર તો મોંમાં દોરી લઈને માંડ્યો ફૂલાવા ! એને થયું કે એ હો હો ! આપણે કાંઈ કમ નથી. આપણે આ જાંટ જેવા જાંટને દોરી જઈએ છીએ !

આગળ ઉંદર અને પાછળ જાંટ. તમાસો થયો જોવા જેવો જે રસ્તે મળે એ મોં વિકસતું ઉભું રહે ઉંદરને મનમાં થાય કે આ બધા મારી કુરામત જોવા ઉભા રહે છે !

જાંટ ઘણું મનમાં વિચાર કરે કે આ ઉંદરભાઈ એના મનમાં ખાંડ ખાય છે. પણ કાંકુ જુલિત મળે તો એનો અહંકાર બધો ય ઉતારી નાખું !

ઉંદરભાઈ તો ફૂદફૂદતા આગળ જાય, વળી ધંકીક પાછું જુએ, ચાલતાં રોફ તો કયાંય ખાય નહિ ને મનમાં ને મનમાં સવાશેર થઈને દોડયા જાય એમ કરતાં રસ્તામાં એક નાનકડું વોંકળું આવ્યું.

વોંકળામાં પાણી તો ઘણું ગોઠીજુવા. પણ ઉંદરભાઈનાં તો ઘણું મરી ગયા !

આ વોંકળું શે પાર થાય !

એણે તો રોફથી ને રોફથી કહ્યું : ‘અહ્યા જાંટ ! જરાક જો તો પાણી કેટલું છે. વધુ હશે તો આપણે પાછું ફરવું પડશે મારું તો ઠીક, પાછું તારું અંગ ભાંગ્યું તો સાચું થાવું શરૂકેલ !’

જાંટ મનમાં કહે ‘આનો રોફ તો જુઓ !’ એ તો પાણી તરફ ગયું. માંક ગોઠીજુ પાણી. પાછું આવીને કહે : ‘પાણી

ખડું નથી. આગળ થાઓ મૂષકરાજ ! તમે આગળ ને હું પાછળ !

ઉંદરભાઈનાં તો વાત સાંભળીને હાંભ ગગડી ગયાં. ગોઠીજુ પાણી, પણ ગોઠીજુ તો જાંટનો નાં ? તે સમજી ગયા કે પોતાના જેવા તો એક હજાર ઉંદરડા ઉપરાઉપરી ચડાવ્યા હોય તો ય પાણીને તળીયે પડયા રહે ! મોતને સામે દીકું એટલે થઈ ગયા નરમવેશ !

‘પણ એ તો તમારો ગોઠીજુ છે નાં ?’ એ ધીમેથી બોલ્યા : ‘મારો આમાં કાંઈ ગજ વાગે ને કારવે ! હવે તો તમે આગળ મળેને દોરો !’

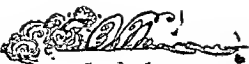
‘પણ તમે તો દોરો રહ્યાં તો તેનું શું ?’ ‘એ હવે સૂકાઈ ગયું !’ ઉંદર બોલ્યો.

ઉંદરને ઘીસે પડ્યો જોઈને જાંટ બોલ્યો, ‘ત્યારે મારે પૂંછડે વળગી જાઓ. હું હવે વોંકળું પાર કરાવી દઈશ પણ જુઓ આજથી એક વાત ધ્યાનમાં રાખો. અકસ્માત દોરી તમારા હાથમાં આવી ગઈ એમાં તો તમને કયાંય બોલાવ્યા થાતા નોતો એનું શું ? પણ હવે ખબર પડી નાં ?’

ઉંદર શું બોલે ? એનું પાણી તો પાણીએ ખતાવી દીધું !

[૨૬]

એક માણસનો એકનો એક જુવાન પુત્ર અડધાઈ ગયો. એના શોકનો કોઈ પાર રહ્યો નહિ જુવાન દીકરો; વળી એકનો એક હોશિયાર. કામ બધું માથે ઉપાડી લીધેલું. પોતે તો કામમાંથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કરતો હતો એવામાં તો આ બન્યું. એનું મન કોઈ રીતે સમાધાન પામે નહિ.

એક સાધુ મહારજ ખખર પડી. કેવળ દયાથી પ્રેરાઈને એમણે આ માણસની વૃત્તિ ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે આપણને અતિશે વંદાલો હોય માટે દીકરો મરણ ન પામે એવું કોઈ દિવસ કયાંય બને ખરું. જે કામે જે વસ્તુ થવાની હોય તે તો થાય જ !

પેલા માણસ સ્મશાનમાં જાય. જ્યાં છાકરાને ણાળ્યો હતો ત્યાં જઈને ફરે. એમ ને એમ તે પોતાતું ને બધાતું જીવન કડવું ઝેર ગતાવે ! મરેલો દીકરો પાછો આવવાનો નથી એ જાણે પણ મન એતું કોઈ રીતે માને નહિ !

પેલા સાધુ મહારાજ, એક વખત એના જવાના રસ્તામાં બેઠા !

બેઠા બેઠા એ તો રડે ! મોટેથી રડે ને એવું રડે કે સામાતું હૃદય પીગળી જાય.

આ માણસ ત્યાંથી નીકળ્યો ને એને થયું કે ‘અરે ! આ શું ? આ સાધુને શું દુઃખ છે તે રડે છે ?’

એ એની પાસે ગયો. જઈને પૂછ્યું : ‘મહારાજ ! એવું તમારે શું દુઃખ છે તે આટલું બધું રડો છો ? તમારે નથી ધર ખોરડાં, નથી ભૈ ? છોકરાં, નથી સંસારની જાળજ છતાં તમારે એવું શું દુઃખ પડ્યું છે કે આટલું બધું રડો છો ?’

સાધુ કહે : ‘અરે ભાઈ ! મારા દુઃખનો કોઈ પાર નથી !’

માણસ બોલ્યો : ‘શું દુઃખ છે એ તો બોલો. કોઈ ઉપાય માય તેમ હોય તો કરોએ !’

સાધુ કહે : ‘એમ તો મારું દુઃખ કોઈ નથી. ધરીના છઠ્ઠા ભાગમાં મરે તેવું છે !’

માણસ બોલ્યો : ‘ત્યારે કહો તો ખરા મહારાજ ! અમને પૂછપ રળવાતું સાચ્ય મળે !’

સાધુ કહે : ‘મેં એક ગાડું ક્યું છે એમાં બે પેડાં મૂક્યાં છે !’

‘જો હો ! એમાં તો તમે શું રડવા બેઠા. આલો પેડાં હું અપાવું !’

સાધુ કહે : ‘ના રે ભાઈ ! તારાં પેડાંને હું શું કરું ? મારે તો એક પેડામાં સૂરજ ભેળવે. બીજામાં ચંદ્ર ભેળવે. તો એ પેડાં, નહિતર નહિ !’ એમ કહીને સાધુ તો પાછો મોટેથી રડવા માંડ્યો. ‘જો ! સૂરજ ચંદ્રનાં પેડાં રે ! તમે કયાંથી મળો ?’ ‘અરે મહારાજ ! આ તે તમે શી નાખી દેવા જેવી વાત કરો છો ? આ તો કાં નહું ગાંડપણ મે ને કાં નરો મૂરખાઈ છે. સૂરજ ચંદ્ર તમારે માટે ધર્મ નીચે આવશે ? તમારે માટે ધર્મને વિશ્વમે અચલ નિયમ ફરશે ?’

સાધુ વધારે રડતા રડતા બોલ્યા : ‘પણ તમારે માટે અચળ નિયમ ફરે ને મારે માટે કેમ ન ફરે ? તમે રડો છો ને દીકરો પાછો આવે તો હું રડું ને પેડાં કેમ ન મળે ? બગવાન તો સીનો છે. જો મારાં સૂરજ ચંદ્રનાં પેડાં રે !’

‘અરે પણ મારાજ ! આ તો ગાંડપણ છે !’

‘અરે ભલા માણસ ! ત્યારે જે દેખાતો પણ નથી, એ તમારા દીકરા માટે તમે દેખતા છો તેમ રડો છો, મેં હું આ સૂરજ ચંદ્રને દેખું છું ને રડું છું તો એ ગાંડપણ ! હું તો તમારું ડહાપણ જોઈને એ ડહાપણને અતુલ્ય છું ભાઈ ! આ ગાંડપણ છે એમ !’

પેલા માણસની સાન ઠેકાણે આવી ગઈ. તે સમજી ગયો

‘જે મને જગત્સુર દેવ જગદીશને, તે તેજો ખરખરો ફાટ કરવો !’

આ. ધૂમકેશવર નવું પુસ્તક પ્રકટ થઈ રહ્યું છે તેમાંથી

૨૮

મમાં ત્યારે વાત ફેલાઈ કે આફ્રિકાવાળા ઇન્જીનિયર એમના મોટાભાઈ મુળશંકરથી ભાંગ વહેંચે છે ત્યારે, પચ્ચીસ હજારની વરતીમા ભાગ્યે જ કોઈ એવું હતો જેણે આ વાત માની હોય. કામચુક ઇન્જીનિયર એ ધણા મોટા દિલનો માણસ સાબીત થઈ ચૂક્યો હતો. ત્યારે મુળશંકર કોઈ કાલેય પર-ખામ નહિ એવો પાવરધો ને હોશિયાર લેખાતો હતો.

ઇન્જીનિયરના વીસ વરસના પરંપરા વસવાટ દરમિયાન ધણા ધણા લોકોએ એને કાગળથી તો વળી રળએા ઉપર આવતો ત્યારે મોટેમોઢ અનેક વાર કહ્યું હતું કે મુળશંકર સ્વાધી છે માટે હું છુદ્ડ વહેંચી નાંખ. આ માટે એને અહીં પર એડે બાસનો ધણી બનાવ્યો? અહીં એ જમીન જગ્યાની કેપરેખ રાખવાનો બોલો નહિ ઉપાડે તોય એમથી તને મળી પછુ શું જવાતું છે. અથવા 'તારંમારં' સદિવાઈ ને માઈ માઈ આમતું' એવું થશે હોં તારી કમાણી-માથી ભાગ ને અહીંની આવક ધાલશે પૂંછા નીચે.'

આનો અર્થ એમ નથી કે માન વાતો કહીને જ લોકો-સમંધીએ વેગળા રહ્યા હતા. અરે, કોઈ કોઈએ તો મુળશંકરના સ્વાધીના પૂરાવા પછુ એનો આગળ રજૂ કર્યા હતા.

પરંતુ ઇન્જીનિયરને મોટાભાઈ ઉપર એવડી બધી ભક્તિ હતી કે આ પુરાવાએને ય એ 'વઢાવી મારવાના પેતર'માં 'ઘટાવતો... બહુ કાન ઉપર લેતો પછુ ધ્યાન ઉપર તો-એની પત્ની કહેતી તેમ, હરે લેશે આવતે ભવ.'

છેલ્લી રળએામાં આવ્યો હતો ત્યારે તો અહીંનો ન્યાયતપાસ એવા વતનમા રહેલો પત્નીએ પતિ સાથે એ ચારે ય માસ લગભગ ઝપડો જ રાખ્યો હતો. 'ઠીક કહું છું' તમે રહ્યા પડેથી ને...ન કરે નારાણુ ને સાગમમાં પડ્યા તો તમારો આ એકનો એક છોકરો, હજારોની મૂકી છતાં ય રખડી પડશે હાં મને કહ્યું.' પછુ તો ય ઇન્જીનિયરે ભાગ તો ન જ વહેંચ્યો.

પત્નીના નામે થોડાક હજારનો વીમો વધારીને એને પછુ ભોલવી બધ કરી દીધી.

પછી તો પત્નીએ અને સંબંધીએ એનું નામ પણ છોડી દીધું: 'અમારે શું ત્યારે! ઉધે માથે પડને ઉંડા ધગમાં.'

ઇન્જીનિયરે ધણી લીલીમૂકી જોઈ હતી. આફ્રિકા ગયો ત્યારે માત્ર એક મોટો ને શેડની રસોઈ કરતાં બદલવા માટે અપોલિયુ જ પાસે હતું. પરંતુ લક્ષ્મી રંડે છે ત્યારે વાત વાતમાં વારી જાય છે. ઇન્જીનિયરે નોકરી છોડીને નાનીશી કુશન માંડી...ને અત્યારે તો એની પેટીએા નાગરવેલની જેમ આખાય આફ્રિકામાં પથારી રહી છે. અહીં વતનમાં પછુ જમીન, મકાનો તથા શેર વર્ગેમાં ધણું રોકાણ છે. પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે ઇન્જીનિયરનો મોઢ જેમ જેમ મિલકત વધતી જાય છે તેમ તેમ એ તરફ વધવાને બદલે ઉત્તરતો જાય છે...માટે જ એણે અત્યાર સુધી મોટાભાઈને પછુ બધી જ મિલકતમાં ભાગીદાર મણ્યા હતા ને રાખ્યા હતા. એ સારી પેઠે જાણ્યો હતો કે માણસનો જીવ લાલચુ, લોભી ને સ્વાધી હોય છે, પરંતુ મોટાભાઈને યાની કમી છે કે મારાથી બાદમાં રાખે. બહુ બહુ તો લોકો કે છે એમ એમના સાસરી પક્ષને પાંચસો હજારની મદદ કરતા હશે એ જ ને?...અથવા તો એમની છોકરીએ માટે થોડાક દાગોના ધડાખ્યા હશે કે...' અને એ પોતે જ આવી ઝીણી બાબત ઉપર હસી રહેતો. છેલ્લે ઉમેરતો: 'પછુ લોકોને થી ખજર કે ભાખના છોકરાં એ મારા જ ભત્રીજા' છે ને ભાઈના સંબંધી એ મારા પછુ સંબંધી છે...આપણી કમાણીથી કામતું કુખ હળવું થતું હોય તો એટલું વળી કમાણું લેએ લાગ્યું...'

ત્યાં તો ધર્મિય દેતાકને એક સવારે બોમ્બ ફૂટ્યો: 'ઇન્જીનિયર ને મુળશંકર આજે ભાગ વહેંચે છે.'

આખું જ ગામ અને તાલિ તો ખાસ અવાવળવ ચર્ચા ઉડ્યું. છુપી છુપી કચાક કમના બહાના એઠે ઇન્જીનિયરની ખસડીમાં લોકોની અવરજવર પણ વધી પડી. ને પછી તો ખસડી બહાર, ફળિયામાં, ચક-

લામાં, ખમરમાં એમ બધે જ પાચ જ્ઞાનનો મૂલ્યો મળી લોકો આ અવનવા બનાવની મિઠાઈ માણી રહ્યા. ભવિષ્યવેતા તો એટલા બધા ફાટી નીકળ્યા હતા કે કોઈ કોઈના ભવિષ્ય માટે દક્કા જ નહતો બચતો. એક કહેતો ‘હું’ તો જાણતો જ હતો.’ બ્યારે બીજો તો, ‘હું’ તો પોતે પાકીને કે’ તો તો કે ને ને પાપને ધોડો—’

પણ કોઈને જ ખમર ન હતી કે શું પાપ હતું ને કેવડો મોટો ધડો હતો; ને તે જાનાથી ને કેવી રીતે ફૂટ્યો! ખૂદ ઇન્છાગમની પત્ની કે મૂળચંદ્રની વહુ એ જ નહતા જાણતાં અરે, કુખની વાત તો એ હતી કે ખૂદ તૂળચંદ્રને પણ કાંઈ નહતું મમજનું. એટલું જ જાણતો હતો ‘કાલ સાંજે નેડે બેઠેલા ઇન્છાચંદ્ર મૂળચાં ઉભો થયો ને ફરવા નીકળ્યો. ફરીને આવ્યો ને અને ખમર આપી ‘મોટાભાઈ કાલે આપણે કામ વહેંચવાના છે’ બસ! આ સિવાય કાંઈ કે દૂંડી. મૂળચંદ્રને તો પણ જ પૂછતું હતું પણ એ જરાકે જ ઉભો રહે તો ને!

અને આમ કામ વહેંચવાનું નકી જાણ્યા પછી વળી પાછું, ધરના-સખ ધીએ અને ગામ આપું-ઉચું-નીચું ચર્ચ રહ્યું: ‘પણ આનું કારણ? કાંઈકોમાં નથી તો જરા બોલાવો કોઈ યદ કે નથી એવો કાંઈ બનાવ બન્યો. ત્યારે બેઠી વચ્ચે આટી થી પડી?’

પરંતુ આટી એવડી તો કુદરત હતી કે—

અમ કાલે સાંજે બેઠે કાંઈકોમાં ઉપર બેઠા હતા. ખારણાની પેલી બાલુ આદી પર બેઠેલા ઇન્છાચંદ્ર આંકિડાની ટપાલ ઉઘલાવતો હતો. મોખરાવાળી ગાદી પર બેઠેલા મૂળચંદ્ર તકિમને અંદેલી જાણુ વાંચતો હતો. આયમતી વસંતનો ગરમ પવન હલુ જ આંદાહ-હક હતો; એની ઉંચુતામા હજુ જ આંદકતા હતી; એના ફરફારટમાં હલુ જ હળવાસ હતી. દૂંડેમાં સુવાનેને સૂધીપચી કરવાની ને આંધેડેને તરખતર રાખવાની શક્તિ હલુ જ એનામા સમર હતી.

નીચે એલતા બાળકોને કોલાહલ પણ આ બે કાંઈકોમાં પેલા પવન નેટલો જ સ્વાભાવિક હતો...

એવામાં એક બેડૂર મેડી ઉપર આવી અંદો. મોટાભાઈ મૂળચંદ્રને બેનરોની અડીરડી વાત કરતા કહેલા આંખાની ને ફેરોઆની વાત નીકળી. આ સાથે જ પેલા બેડૂને ફેરને પાંચે ધરતો હોય તેમ એક નવા કહેતા આંખાની બે આંખ ધરી. ‘લો આ આપણા નરિયોરીની પેલ પરથમ બે આંખો!

અલખત બેડૂને મન તો આ મહિમા જ હતો. કાંઈકે દલુ આ તરફ ફેરિયોને ફાલ ઉતરવા નહોતો માંડ્યો. ઉપરાંત આ તો પહેલી જ વાર કહેલા આંખાની શાખો હતી. એને મન તો ધેર સીમંત આવ્યું હોય એટલો જ અત્યારે આનંદ હતો...

પણ મૂળચંદ્રના મનથી તો આનું કંઈ જ ન હતું. બેડૂતના બરેલા બેના અંદોએ કે પેલી કેકરવણી મા-દીકરી જેવી નાની મોટી બે શાખોએ પણ એનું લાડ ખાસ કંઈ ન બેસ્યું. કારણમા, કાં તો પંદર દિવસથી કુદરતેલી રસરોટલીને લોધે ફેરીની નવાઈ નહિ હોય મા તો ‘અમને તો રાધો ત્યારની જ ખમર હતી કે ફળવાને છે’ આનું કંઈ હોય. એણે તો અકેકો ફેરીને અકેકો હાથમાં રમાડતાં બેનર વિષેની વાતો ચાલુ જ ગાળી વચ્ચે એકેકેકે મારી. ‘અત્યા બચુ, રમેય, મેકે બચુ ઉપર આવો!’ વાતો તો ચાલુ જ હતી...

‘ત્યાં તો બેય તો પેલો કાલુ જાય છે’ ફરી જકારના બેકે દાદર ધણધણાવતા દસ દસ વરસના બચુ-રમેય હણહણતા વછેનાની જમ અંદર આવી પહોંચ્યા, ‘હું’ પેલો આંખો; ‘હું’ પેલો આંખો.

વાતોમાં પડેલો મૂળચંદ્ર ‘લો!’ કરતાં બે બેકે હાથ લંબાવવા તો ગયો-બલકે છાતી પરથી તો રવાના પણ થઈ ચૂક્યા હતા પરંતુ એ તો એના લેબે જુવાળો કે પછી લાલચુ મને દોઝો દીધો કે-રામ જાણે પણ-મોટી ફેરી તરફ ભજિમને નોતાં જ-હાથને આંટી પડી દીધી-પડી ગઈ!...

છોખાંચોએ ફેરીઓ કડપતાં વળી હોંઠ બજી ને વળી પેલા દાદર ધણધણી ઉઠ્યા. એકધારા ફેરી રહેલા પવનમાં જરાક અમરથી ધૂમરી પડી ન પડી

ને અસલની જેમ વળી વહી રહી. મૂળસંકરની છબી
પણ સરભર થોયરાધાન થોયરાધને વળી પાંખી
એકતાર બની રહી...

પરંતુ પેલી બાલુ ઈન્દ્રાણીકરની નજર તો જાણે
હણુય પેલા છોકરાએને ફેરીએ સેતા જોઈ રહી
હોય તેમ હવામાં અદ્ધર લટકી રહી હતી. મોઢા
ઉપરથી લાગતું હતું કે એનું વિચારતંત્ર જ આપું
ખોટકાઈ પડ્યું છે; મૂળમાં હાથ જ જાણે ઢિંગ થઈ
થ'તી ન ગયું હોય!...

એ તે મૂળસંકરનું તો એ તરફ પડ્યું હતું.
પરંતુ એ પડખાને ય જાણે આખો હોય ને તાકી
રહેલા વાઘની આંધી ખાધી હોય તેમ એણે એ તરફ
ડોક ફેરવી—

આ સાથે જ ઈન્દ્રાણીકરને જાન આપ્યું ને નજર
વાળી લીધી. શરીરમાં ચેતન આપ્યું ને કારણિયા
સમેટતાં ઉભો થયો... પેલી વિપેની કંઈક શુંય કહેવા
જતા મોઢાવાળને પણ એણે જતાં જતાં જ દેઠા ને

ટચ એવો જવાબ આપ્યો: 'એ બધું 'તમે જાણો!'

પછી તો મૂળસંકર પણ કંઈક બેચેન બન્યો
ને એકતારે મથા પછી એ અંતરના ઉંડાણમાં કંઈક
કાળ જેવું પણ અનુભવવા લાગ્યો.

ત્યાં તો ઝોડી સાંજે પાછા ફરતા ઈન્દ્રાણીકરે
ઉંચર બહારથી જ જોયું ફેંક્યો: 'મોઢાવાળ, કાલ
આપણે જાગ વહેંચવા છે!'

મૂળસંકર તો અવાક બની ગયો, જાન આપતા
'કારણ' પૂછવાની છાંછા નામી. 'પૂછું તો ખરો કે
નથો તો જોલ્યાલ યર્ષ કે નથો એવી કંઈ આંધી પડી
પરંતુ, જેમ અનાવાસે જ પેલા કાળા જમણી હાથની
આંધી પડી ગઈ હતી એ જ રીતે છબી પણ આ
આંધી આગળ જ થ'તી ગઈ! ભાઈ પાસે તો જવાબેય
હતો જ્યારે પોતાની પાસે તો—અને એ પોતે જ
બગડી રહ્યો, "કહું મોઢું લઈને હું પૂછવાય જઈ?"
જાણે એણે પોતે ય પોતાની જાતને આજ પહેલી જ
વાર પૂરપૂરી ન પારખી હોય.

✽

શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા ! અનન્ય શ્રદ્ધા, બંધીર શ્રદ્ધા, અગાધ શ્રદ્ધા !
ના પ્રભ એકે પૂજતી, ઉઘટે નહીં એજે જરા,
શાન્તિ, ગમીરૂં મોન જ્યાં વિલસે ચિરંતન થી પ્રભા !
જગનાં સ્તુતિ નિંદા થકી પર જે અદ્યુષ્ટ રહે સદા
ન ઘટે ય રંજ સુહિન્દ્ય જ્યોત સ્વયં પ્રકાશ તણી શ્રદ્ધા !
નિષ્કંપ અગ્નિશિખા સમી જ્વલતી રહે શ્રદ્ધા પ્રભા !
પ્રજ્વલતી જે આપમેળે સ્વયંભૂ શિવ થી પ્રભા

હરીદ્રતાથ

અનુ : વિવિત્તુ

૬-૬-૪૨

૬ રતી વખતે બાપુએ આ, કોરી અને કોકિા પર પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા. આ વિષે તેમણે કહ્યું કે એને ખૂબ શેફાને અંત્ર પાણી ઊંટવાથી જે આ બને છે તે weak tea પીવામાં કંઈ તુચ્છાન નથી. કોકિામાં પણ ટેનિક એસિડ છે. શ્રીમતી મહાદેવ દેસાઈને આ પીવાની ટેવ છે.

આજે મતનો દિવસ હોવાની શાઓજ સાથે વાતો ન ચડે. રાષ્ટ્રીય સમાદનો પ્રથમ દિવસ હોવાથી બાળકો અને બિમાર શોકો સિવાય બધાએ મત રાખ્યું. અખંડ ચરખા-વડ ચલે.

એ અને ત્રણની વચ્ચે દક્ષિણનાં એક મહાદાય મળવા આગ્યા. બાપુના પ્રોત્સાહનથી મામસેવક બન્યા હતા. બનારસથી આવતા હતા. માલસીયાજી વિષે બાપુએ કહ્યું. "માલસીયાજીને તો કોઈ શ્રોતાજન જોઈએ. મેં નાના ભાઈ તરીકે ધણીયેવાર એમનાં પત્ર પકડીને પ્રાર્થના કરી છે કે તેઓ બહુ મોટા ન કરે પણ તેઓ નથી માનતા. તે તો કયા કહેનાર પડિત છે. લગભગ આખું ભાગવત નેમને મોટે છે. હું તો સખત કામ લેનાર છું, (Hard task master છું)" પછી રમૂજ કરતા રહ્યા.

થોડી વાર પછી A. I. C. C ના સેક્રેટરી કૃપલાનીજી આગ્યા અને કહ્યું: "આપને માટે એક નિમંત્રણ છે."

બાપુ—'હું'

"જમનીએ ગ્રીસ અને યુગોરલાવીઆ પર હુમલો કરી દીધો છે. રાયટર આપનું રેટર્મેટ માગે છે." બાપુએ હસીને કહ્યું: "હું તો હરિજનમાં લખ્યા કરું છું અને હરિજન બધ છે." બસ, આવજથી જ નિમંત્રણને જાન આપી દીધો. મેરીસ નામનો એક મહાદેવ આગ્યો. તેથી સાથે અંગ્રેજીમાં વાતચીત ચક્ર મહાદેવે પૂછ્યું: "What do you say

લેખક : પં. શ્રીરામ રામ
અનુ. : જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

about the hatred in war?" (યુદ્ધન પૃથ્વી વિષે આપ શું જણાવો છો?) બાપુએ જવાબ આપ્યો: "Some thing worse than what has happened is going to happen. Man has not discharged duty which God blessed him with gift of silence. He has mastered earth, water and seems to master air; but he will be suffocated. Much worse things will happen because he glories in sin and that he will be the ruler of the universe. I draw no difference between the so called democracies and totalarian powers. All are tarred with the same brush. (હજી નો, જે કંઈ બનું છે તેવાયે અરામ બનવાનું છે. ઈશ્વરે માનવીને મોનના દાન વડે વિશ્વિત કર્યો પણ તે પોતાનું કર્તવ્યપાલન નથી કરી શક્યો. મનુષ્યે પૃથ્વી અને પાણી પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો છે અને હવા પર પણ કાળું મેગને એમ લાગે છે. પણ એ ગુનગાર્હ બરો. ખૂબ અરામ દશા થશે કારણ કે ને પાપમાં આનંદ મારું છે અને વિશ્વનો શાસક બનવા શોધો છે. કહેવાતી લોકશાહીઓ અને નિર્લકુષ એકદલ સત્તાવાદીઓમાં મને તો કંઈ ફેર નથી જણાતો. એ બધા એક જ નાવનાં મુસાફરો છે.

૬ રતી વખતે એક જીંઘેલા છઠ્ઠીન મળ્યો અને હાથ મેળવવા આગળ વધ્યો. બાપુએ હાથ લંબાવ્યો અને બપોરે જતી-વખતે નેણે હાથ લંબાવ્યો ત્યારે બાપુએ કહ્યું: "Now I am blind" (હવે તો હું અંધો છું) અંપલ જગતવાની બીકે શાદી નાખવાં પડ્યાં અને આંખો બંધ કરીને તે ચાલતા શરૂઆત પણ અંતર્યક્ષુ તો ખુલ્લા જ હતાં.

પ્રાર્થના પછી પ્રભુદયાલજી સાથે હું રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ તરફ ગયો. બીજા દિવસે બાપુને

મીનવાર હતો. એટલે મનવાડી જોવા માટે વધારે જવાની આજ્ઞા લખ લીધી હતી. લગભગ ૯ વાગે એને ઉપડવા. હા, આજ મત હોવાથી ચોવીસ કલાક પછી જોબન કયું.”

૭-૪-૪૨

રાષ્ટ્રભાષા સમિતિમાં પ્રભુદાસજીને ત્યાં રાત વિતાવી. સવારે મનવાડી જોવા ગયા. શ્રી કુમારા પાના નાનાભાઈ મળ્યા. અખિલ ભારતીય ઉદ્યોગ સંઘની રૂપ-રેખા પર વાતો થતી રહી, બાણીને અને કાગળ બનાવવાનો એમ બે મુખ્ય ધર્ષા છે. મધ્યમાણે પાળતા શીખવું જરૂરી છે. બાણીની સાથે સાથે પશુ છે, એમ છે જે ડોક પૂંછ વડે પશુ ગામડામાં પોતાનો આર્થિક નિર્વાહ કરે એ જોડાયું તેલ દેવું.

મનવાડીથી પાછો આવ્યો. પછી એક મોટાભાઈને અને એક અલ્પજ્ઞને એમ બે જન લખ્યા.

સાંજે સવા પંચે નીકળીને સાડા છએ પહોંચ્યો અને રામાયણ પર પ્રવચન કયું.”

૮-૪-૪૨

આજે ફરતી વખતે કંઈ ખાસ વાતો ન થઈ. બાળકો અને આશ્રમની બહેનો જોડે બાપૂ વસતો કરતા રહ્યા. સાંજીજી સાથે પશુ કંઈ વાત ન થઈ.

બપોરે શ્રી યજ્ઞપાલની સાથે યોડા સામ્રવાદીઓ બાપૂને મળવા આવ્યા. શ્રી. યજ્ઞપાલ હિન્દી તો બહુ સાફ જોલે છે. પણ અંગ્રેજીમાં વાતો થઈ. વાતોનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

યજ્ઞપાલ:— “દેશમાં તો કોરોડો મુખ્યઓનો સવાલ છે કે એમને પાટી થી રીત મળે, રહેવા માટે જગ્યા થી રીત મળે અને પહેરવા કપડાં થી રીત મળે? આ સમસ્યામાં ‘પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખો’ એમ કહેવાથી શો લાભ? અને એક એક અનુભ્વ

જેવમાં બધ છે એથી શો ફાયદો? પરમાત્મામાં વિશ્વાસ હોવાં ન હોવાનો આપના અદિલન સાથે શું સંબંધ?”

બાપુ:— “દરેક ફોબનો એક સેનાપતિ હોય છે, અને તે પોતાની રીતે કાર્ય કરે છે. મારો પશુ મરી-મોતી મરીખી દૂર કરવાનો જ ઉદ્દેશ છે ફેર ફક્ત સાધ્યોનો છે.

Satyagraha is not a man-driven means. Every general does not depend upon his training. All woolwich trained generals will not act in a similar manner. But all have to depend upon, a magazine to draw upon arms. So any magazine is faith in God which can never be exhausted. One single satyagrahi can carry on fight

Those who do not perceive truth in my means should stand aside. Let us agree to disagree. If you prove true in your way well and good. If I succeed, I shall try to convert you to my view point.

So we dicer on means. Nonviolence involves faith in God.

“But we want to bring you on right path”—said the communists.

Kriplaniji (to communists):— “Muhammad Ali wanted him to become a Muslim so that he may be on right path.”

[“સત્યાગ્રહ અનુભવ પ્રેરિત માધન નથી. દરેક સેનાપતિ પોતાની વાલીમ પરજ નિર્ભર નથી રહેતો.

વૃત્તવિયમાં તાલીમ પામેલાં બધા સેનાપતિઓ સમાન રીતે જ કામ નથી કરતા પણ પોતાના હથીમારો મોટે તો બધાને એક જ ઢાંચાનાં પર આધાર રાખવો પડે છે. અને મારો ઢાંચો-સંકાર તો ઇશ્વરમાં ચઢાજ છે, જે કદી ખૂટવાની નથી. ફક્ત એક સત્યાગ્રહી પણ કુદ ચાલુ રાખી શકે.

જેમને મારા સાધનોમાં સત્ય ન દેખાય તે બહુજ થઈ જાય. આપણે આમા એકમત થઈ શકીએ તેમ નથી તે બાબતમાં તો મતભેદ નથી. તમે તમારા માર્ગમાં સાચા પૂરવાર થઈ શકો તો જરૂર એ બહુ સારી વાત છે. જે મને મારી રીતે સફળતા મળશે તો હું તમને નાઈ દરિમિંદુ માન્ય કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

બસ સાધનો વિષે જ આપણે મતભેદ છે. અહિં-સાની બંદર જ ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

“પણ અમે તો આપને સાચા માર્ગ પર લાવવા ઇચ્છીએ છીએ,”-સામ્યવાદી બિરાદરોએ કહ્યું. “તેનો જવાબ કૃપલાનીચીએ આમ આપ્યો, મહમદઅલી પણ તેમને સાચા માર્ગ પર લાવવા ઇ, તેમને મુસલમાન બનાવવા ઇચ્છતા હતા.”)

આમ મળીને વાલોલાપ કરવાથી ફાયદો તો છે જ. એક બીજાને સમજાવવામાં આવી અનુકૂળતા થાય છે.

રાત્રે મેં અયોધ્યાકાંડના દસ દોહા વાંચ્યા. આજે હવામાનમાં જરા આંધી જેવું હતું. થોડા ઊંટા પણ પડ્યા. કલકતા, આગ્રા અને અન્ય રથોએ પત્રો લખ્યા

૯-૪-૪૧

આજે બપુ ૬-૪૫ વાગે ફરવા નીકળ્યા. સાથે એક નાની બાગડી અને શ્રી શ્રીમન્નારાયણ અચલાલ હતી. દોડીને હું એ જગ્યાએ બાપુજીની સાથે થઈ ગયો જ્યાંથી તેઓ મોટે ભાગે પાછા ફરે છે. પાછા ફરતાં તેમણે મને કહ્યું, “સર્માજી! મારી તો એમ ઇચ્છા છે કે આજ તમે રામાયણ વિષે પંદર મિનિટ

કંઈક કહે. રામાયણના ચરિત્રોના વિષયમાં-ગમ અને ભરતનો વાદવિવાદ શું છે, રામનામની ચર્ચા ક્યારથી ચાલી રહી છે અને તો આ વાતો પર વિચાર કરવાનો વખત જ નથી મળતો, રામાયણની ચોખ-ધોળાનો અર્થ તો અમારા કાનમાં પડી ગયો છે. પહેલી પંદર મિનિટમાં રામાયણના મૂઠ તત્ત્વોની ચર્ચા કરજો અને મારા જવા પછી પંદર મિનિટ મુઠી સાધારણ અર્થ કરજો,” મેં કહ્યું, “હાલે, આજ વૃત્તસીદ્ધસના જીવન વિષે કહીશ.”

જગ્યા પહેલાં જ્યારે હું ફરવા પર હતો ત્યારે મૂ. પી. સી. આઈ. ડી. ના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. મંજલસિંહ તિવારી આવતા દેખાયા અને મને કહ્યું કે તે મદ્રાસ જાય છે એ પણ કહ્યું કે પોતે નિબપ્ત રિપોર્ટ કરતા આવ્યા છે. બાપુજીના દર્શન બાદ તે ચાલ્યા ગયા.

બપોરે કેથોલિક પાદરી લૉમ્પ્સ આબ્યાં. લોકોએ કહ્યું કે તેઓ હિન્દીમાં વાતો કરી શકે છે ત્યારે તેમણે કહ્યું, “થોડી થોડી કરી શકું છું પણ આપને મારી હિન્દી સારી નહીં લાગે.”

બાપુએ કહ્યું “એ તો મને બહુ મધુર લાગશે. તમને લોકોને જેમ અમારી અંગ્રેજી ગમે છે તેમજ અમને તમારી હિન્દી ગમશે.”

લૉમ્પ્સ-“હિન્દુતાનની ગરીબીને હું પહેલાં નહોતો સમજતો. હવે થોડી સમજવા લાગ્યો છું. આ દેશમાં જેટલા લોકો દર વર્ષે મેસેરીયાથી મરી જાય છે તેટલા યુરોપમાં લગભગ નથી મરતાં. કાંસના Non-occupied (અનિકૃત) ભાગમાં ભોજન મોકલવાની તૈયારી અમેરિકા કરે છે. પણ અહીં અમેરિકાથી કંઈ નથી આવતું. અને અહીંની આવી હાલત વિષે અમેરિકાને જરાયે કહેવામાં પણ નથી આવતું. બાઇબલની લેટીન આવૃત્તિમાં લખ્યું છે કે જુહ્યો માનવી સંપન્ન મનુષ્યના ધરેથી જન્મરજતી લઈને બાઈ લે. અહીં. આપને ત્યાં પણ એવું જ કંઈ હોવું જોઈએ. સંસારમાં ખરાબ વાત એ છે કે

વસ્તુઓની વિપુલતા છે. અમારાથી હિંદુસ્તાનની હાલત નથી જોવાતી. નામપુરના પાદરીને હું પુછીશ કે મને કામ કરવાની મંજૂરી મળી નોંધે.

બાપુ. “તે આપને નહીં આપે. અને હું નથી ઈચ્છતો કે જેની પાસે નથી તે જેની પાસે છે તેની પાસેથી છીનવી લે. હું તો ઇચ્છું છું કે જેની પાસે વધુ છે તે પોતે જ તેના ઉપયોગ ન કરે. મારી રીત તો સત્યાગ્રહની છે. આ તો એક જ ચીજ છે. એમાંથી અનેક ચીજો નીકળશે. એક બાજુ શુન્યમાંથી કરોઃ ખની જાય છે, બેમાં એકનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. એક દીપક પ્રકટે છે તો એનાથી અનેક દીપકો પ્રકટી શકે છે. આ સત્યાગ્રહ તો એક સાધારણ વાત છે, બહુજ સાધારણ. એમાંથી તો અનેક વાતો નીકળશે.”

આજ સવારે એક મહાશયે એક યુવતીને આશ્રમમાં દાખલ કરાવવા માટે બાપૂને કહ્યું. તે આશ્રમક મહાશય બાપૂના પરિચિત હતા. બાપૂએ મંજૂરી અપને કહ્યું. “સાંભળો, આશ્રમમાં કન્યાઓને સેવાની કંઈ બદરથા નથી. જે કન્યાઓ અહીં છે તે તો પોતાનાં વાલીઓ સાથે છે અથવા તો તેઓ છે જેમને હું બચ્ચણથી ઝોળાણું છું. અને વળા આશ્રમમાં સિદ્ધ પુરુષ તો નથી રહેતાં. સૌ અમુક પોતાનાં કામ માટે રહે છે. બધાંયને હું ઝોળાખતો પણ નથી.”

જાને ફરવા જતી વખતે બાપૂએ સૌને પોતાની પાસેથી બગાડી મૂક્યા. લીલાવતી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. ફરવાનો સમય આશ્રમવાસીઓ માટે છે. એ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે હું બાપૂને કદી છૂંદ કે રામાયણનું પ્રવચન હું નહીં કરું; કારણ કે જ્યારે બાપૂ પોતા માટે ઇચ્છે છે-રામાયણની ગૂઢ વાતો ત્યારે તો મારે પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ અને જ્યાં હું વિચાર દેવા નથી આવે. આ કામ માટે તો હું ઓક્ટોબરમાં આવીશ. પણ હું જેમને કંઈ કદી શકું એ પહેલાં જેમણે જ કહ્યું. “સર્મોલ, હિંદી બોલતી વખતે અંગ્રેજ શબ્દોને અંદર ન આવવા દે. હું તો હિન્દી બોલતી વખતે અંગ્રેજ શબ્દોને પાસે ફરકાવ નથી દેતો. આ મોરો દેખ છે.” એ કા કહી.

પ્રાર્થના પહેલાં મેં મારી વાત કહી દીધી અને આજ મારો કે આવતા ઓક્ટોબરમાં મને આવવાની મંજૂરી મળે અને ત્યારે હું રામાયણના ગૂઢ તત્ત્વો પર પ્રવચન કરી શકીશ. આજે તો હું ખાલી બોલી જઈશ. બાપૂએ કહ્યું, “બસે ઓક્ટોબરમાં જરૂર આવશે.”

પ્રાર્થના પછી મેં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કમ્પેશન, ટાનયોગ, બક્તિયોગ અને રાજયોગ પર પંદર મિનિટ પ્રવચન આપ્યું. શ્રી, પ્રભુવાલ વિદ્યાચીં આવી ગયા હતા એટલે જેમની સાથે યુદ્ધ, અર્ધિન રેડીયો અને બીજા વસ્તુઓ પર વાતો કરી. રાત્રે આંધી આવી, લીંધ તો આવી જ નહીં. આંધી બંધ થતાં જ મન્દિરાએ કરમવાનું શરૂ કર્યું. માંડ માંડ ત્રણ ચાર કલાક જાંબ આવી.

૧૦-૪-૪૧

આજે ફરતી વખતે ખીમતી રામનારાયણ ચીમ-રીએ કહ્યું. “બાપુ, મારા બાળકો આપને બહુ ઠેરાન કરે છે. તેઓ બધી ચીજો ખાય છે એટલે ખરાબ ટેવ પણ પડે છે. હું સુખદા (પોતાની પુત્રી)ની યાચી તરફ જોવા કરું છું.”

બાપુ:-“કે એની યાચી ખાલી તો નથી ને...”

ખીમતી ચોપરી:-“ના એ જોઈ હું કે તે તમારી ધાળીમાંથી બહુ ઉઠાવી લે છે.”

બાપુ:-“ના, એથી કંઈ હું જૂઠ્યો રહેતો નથી. મને તો બાળકો જોડે ગમત કરવામાં આરામ મળે છે.”

એક મુઠ્ઠા કન્યા રૂકમણીએ કહ્યું, “બા અને ખૂમ ચીજો આપે છે.”

“બા જો બધાંયને દે તો મને બહુ ગમે.”

શાઓજીની પાસે આવ્યા ત્યારે શાઓજીએ પૂછ્યું, “બાપુ, હાલને પણ સીમા દેવા ખરી ?” મંજૂરી જાણે બાપૂએ પૂછ્યું. “ના, કદી નહીં.”

શાસ્ત્રીજી:-“ માણસ મને નેહલા પાપ કરતો ફેરે
પણ ક્ષમા કરવાવાળો તો ક્ષમા કરતો જ રહે ? ”

“ ક્યારેક ક્યારેક ક્ષમા હંભુનું રૂપ હોય છે, તે
ખરી ક્ષમા નહીં. ખરી ક્ષમા તો દોષીના દોષ ભરમ જ
કરી દે છે, એથી એ સાચા રાદ પર આવી જાય છે.
મુશ્કિલરના લોદીને દ્રૌપદીએ જમીન પર પડ્યા ન
પીધું નહીં તો કેટલી દાનિ થાત ? Sordomનો કયા
પણ એવી જ છે. ન્યાસુધી એક પણ ભલે મનુષ્ય
કુનિયામાં છે ત્યાં સુધી કુનિયાનો અંત નહીં આવે.

મુમર્ષના...જહુ પ્રખ્યાત દાનવીર છે, પણ એમણે
ચોરી પણ બહુ કરી છે.

શાસ્ત્રીજી, “ ચોરી થી રીતે ? ”

બાપૂ, “ ચોરી કર્યા વિના તો કોરોડપતિ ન જ
બની શકાય. જૂનનાલાલજીએ પણ આ વાત કબૂલ
કરી છે. ”

બપોરે બાપૂને મળવા દિન્દુ સમાના નેતા,
મદાસના ડૉ. વરદાલુ આગ્યા, ખૂબ રપષ્ટ વક્તા અને
પ્રમાણિક લાભા. આજ સવારે બાપૂએ ડૉ. સ્વામા-
પ્રસાદ મુકરજી વિશે કહ્યું, “ ડૉક્ટર મુકરજી ચોખ્ખા
અને ભવા માણસ છે. બંધાળની હિંદુ સમાજમાં ભલા
આદમી છે. ”

(કમથા:)

✱

હૃદયધ્વનિ

લેખક: સ્વ. 'દેવ'

નથી તારે કોઈ જન્મત ભરમાં અન્ય પ્રણયી !
મને ઘેરે શાને તું જ પ્રણયમાં મંથી-જકડી !
જવા દે શકે શું હાથું મને રમ્મ રમતાં
કદી થાયું ભેગા હર હર તણી વાત કરતાં
કદી આ સંસારે નિકટ દિલડે આવી પડ્યું
હરે ધારે છે તું હૃદય દુર રહેશે ય પણ શું ?
જવાદે શકે શું પ્રણયો નહિ જુલે કદિ તને
અને નિથે પાકું લુધોંચ નહિ તું ચે કદિ મને
કદિ જુલે તોયે નયન નયને ન્યાં વિરમશે,
જુની યાદે પાછાં હૃદય મરી તોફાન આશે
રહે તારે માટે જન્મત લુગતું સ્નેહ ધરતું
વડે શાને આવી : 'તુજ વિજુ નહી અન્ય ગમતું' !
વૃથા જુલે છે તું સુખ જન્મતનાં ચાર દિન છે
કહે 'બહાલા' 'બહારા' મમ હૃદયને બંધન રિસે
વસે આવી તહારાં રસિક નયને એ પ્રણય ન્યાં
કરે શાને નાહી હૃદય જ્વનિનો કાંઈ ગણના !
બ્રમણી તહારી એ મનપવનવેગી તરણીને
જવું હોયે ત્યાં ન્યાં શિદ મરી રિટે એક ભૂમિસે
સુમર્યેલાં તારા અનુષ્ઠન રૂપે મરન ભમરે
હૃડે આંહી ત્યાંહી શિદ કમળમાં ચડે પકડે !

★

તમે તો બાઈ બારે હિંમત બેસી ! મારે કહેવું પડશે કે ક્યાંથી ક્યાં ફેંકડો માર્યો. ક્યાં વળ ના અને ક્યાં આત્મારના ? તમે તો હદ કરી નાંખી.

હાથુ માન્યમાજ આવે નહ. મેં તો તમને વણ વખત પહેલાં વળામાં નાના હતા ત્યારે જોએલા. ઈ વખત જોએલા એટલે આજ જોનારને નવાઈ તો લાગેજ ને ? રસ્તામાં વિનોદ કરતાં દેવાશંકરભાઈએ મારી પુરાણી... ઉમેળીને દારમ કહ્યું.

નિશાળમાંથી છુટીને હું અને દેવાશંકરભાઈ કામનાથ મહાદેવે દર્શને જતા હતા. દેવાશંકરભાઈ યુગ વળાના જ, અને અહિં નવી યુગરતી શાળામાં સુખ્ય આચાર્ય તરીકે હતા. શ્રી રવિભાઈ પાસે ચિત્રની તલીમ લીધા પછી તેમણે મને શાળામાં ચિત્ર શિક્ષક તરીકે કામ કરવા પાર્ટ ટાઈમ રોક્યો હતો. મને અભ્યાસમાં કંઈક આર્થિક મદદ મળે એવી શ્રી દેવાશંકરભાઈની યોજના હતી. દોઢ-એ વરસ શાળામાં તેમના હાથ નીચે જાળકાને કેવી રીતે શીખવવું એ કુંચી એમણે બતાવેલો. અને હું એમને લીંદે બરાબર હાલેલો. એટલે મારે એમની હારે મેળ પછુ ઠીક ઠીક મળી મળેલો.

શુદ્ધ ખાદ્યનું ધોતીયું, ભગવી કરની, સફેદ ઇંચી દિવાલની ટાપી અને ખભા ઉપર ઉત્તની ધાજળી, હાથમાં એક લાકડો. ફરવા જવાનો આ નિયમો પોશાક. અમે સાંજે ધણીવાર સાથે કામનાથ દર્શને જતા. લગભગ પીરતાળીશોક વર્ષની એમની ઉંમર મળ્યું.

ઉપર પ્રમાણે આજ દેવાશંકરભાઈએ રસ્તામાં હસતા હસતા સ્વાભાવિક કહ્યું. શું દદ કરી દેવાશંકરભાઈ ! મેં પણ આગળ વાત જણાવવા માટે અગાસાથી પૂછ્યું.

આ ચિત્રકળામાં ખૂબ આગળ વધ્યા છ, બીજું શું ? તમને એમ લાગ્યું હતું કે હું આટલો આગળ વધીશ ? દેવાશંકરભાઈએ દદતાથી ખુલાસો કર્યો.

એ કહ્યું, છ તો દેવાશંકરભાઈ, રવિભાઈ જેવા યુરોપી હાથ માથે પડ્યો અને આપના જેવાનું પીડ બળ, એટલે આ ખાદ્યમાંથી બહાર નીકળાયું. નહિ તો છ ના છ ગમ. આ અનુભવી જમિમાં આપણે પગ ક્યાંથી બોલાય ?

ખરું કહ્યું. હા છ તો મહાદેવ જેવા ધણી છે ને ! અને પાણું એમાં એમ છે ને વળુભાઈ, માણસની પોતાની આવડત પછુ જોઈએ ને ?

દેવાશંકરભાઈએ મહાદેવ ઉપર જવાનહારી ઠોકો બેસાડી અને ધુરુવાથની મહત્તા સાથે સામેન કરી લીધી.

માહુ વાર્તાલાપે રાયપુર મહલામાં અમારા જામના બોરીદાસભાઈ પાનવાળાની દુકાને આવી પહોંચ્યા.

આલો, પાન ખાતા, જઈએ, દેવાશંકરભાઈ. ફરવા આવતાં જતાં આ પાનની દુકાને અમારું જઈશન બનતી. દેશના વાવડ અહિંથી કાંઈક ને કાંઈક તો અવાર નવાર મળતા જ રહેતા.

કાં દાસભાઈ કાંઈ નવીન ?

પધારો, પધારો, દેવાશંકરભાઈ ! દાસભાઈએ વિરે. કયી કારા કાયાની બે પાનપટી આપી સ્વાગત કહ્યું.

નવીન તો શું, કાંઈ છે નહ. પણ કાલ જોલ્યો બેસર કણકોડીઓ વળાથી આજે છ કેવો તો કે કે જોણસાલ દીકાં ઉતર્યા છે. જો એવું હોય તો તો દળી દળીને દાઢણીમાં ઉધરાવવા જેવું થાય કાં પણ ?

દાસભાઈએ દેશના એક નવીન ખગર આપ્યા.

દાસભાઈને થડે ધરામીનો સાંજનો સમય, એટલે 'જય મહાદેવ' કહીને અમે વધુ રોકાયા સિવાય આગળ ચાલતી પકડી.

ભાઈ વળુભાઈ, મારે તમને એક બહુ અંત વાત કહેવી છે. આ મનમાં રાખવાનું છે. શું ? વળી પાછું વાત ક્યાંઈક ચોરાઈ જાય તો ખોટું મળ્યા. આ તમને જરાક પહેલું કીધું સારું. જો કે મને

તમારી ઉપર શ્રદ્ધા છે જ. પણ કર્માર્થ વાતવાતમાં બોલાર્થ જવાબ તો ઠીક નહિં.

રેવાશંકરભાઈએ ચરૂઆતની વાતનું અનુસંધાન ચરૂ કરી વાતનું રહસ્ય જળથી રાખવા બાર મૂક્યો.

મેં જવાબ આપ્યો, એવું તે હોય, રેવાશંકરભાઈ? અત્યાર સુધીમાં કોઈ દિવસ વાત કર્યાં મઠ છે? એ તો પેટમાં જ ઉતરી ગઈ સગાંનેતે.

રેવાશંકરભાઈ—સુરતીઆ તરીકે મેં તમને મારા ખ્યાલમાં ગણ્યા છે. માટે તે બાબત તમારે જગાએ કર્યાં ઉતાવળ કરીને દેડવાનું નથી. સમજવાને મારો ધણી વખતથી આ એક વાત કહેવાનો વિચાર હતો એટલે આજે તમારે કાને વાત નાંખી દઈં તો નિરાંત વળે. થોડે, બેન્કા બેન્કા ખુલાસો કરી દઈં. મારી સાળીની એક કન્યા છે, અને એના સમયે બાબત મારે જ વિચારવાનું છે. અને વળી કન્યાનું અરથ ધોવાય એટલું લેવાનું છે. આજી કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. એ તો પછી આપણે સમજી લેઈં.

શ્રી, રેવાશંકરભાઈની વાત ગળે ઉતારવા જેવી લાગી. અને આવી બાબતમાં ઉતાવળ કરવામાં લાભ કશો દેખાય નહિ એ જુદું. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે મારે મોં ધોવા જવું નહિ, અને સીધું કપાળ ધરી રૂં એ સુત્ર સાંભરી આવ્યું.

હા, ત્યારે રેવાશંકરભાઈ, મને પણ એમ યામ છે કે આપ જેવા વડીલ આવા કાર્યમાં વચ્ચે હોય તો ધણું સુલભ થઈ પડે. મેં પણ એમના સુર સાથે સ્વર મિલાવી એમના વિચારોને અનુમોદન આપી દીધું.

ઠીક ત્યારે, આપણી વાત નક્કી થાય છે. અને ગામ જઈને છોકરીની બાને રૂપર મળી આવે એટલે પાતું. એટલામાં મહાદેવનું મંદિર આવી પહોંચ્યું તે દર્શન કરી અને છુટા પડ્યા.

કેટલીક વાતોને ઢીલમાં નાખવાનું નથી હોતું, કેમ ભાનુભાઈ! આ વાતમાં તમારો શું મત પડે છે? મારા એક અમત મિત્ર ભાનુભાઈની મેં સલાહ પૂછી.

‘અકબોધના વળી ઉધારા ચા!’ ખરું પુછો તો મારી એ સલાહ છે કે આપણે કાલે જ છોકરીને ગામ જઈને એની બાને મળી આવીએ. અને વિશેષ ક્ષમદો તો તને ખબર છે ને કે છોકરીની બાને મળવાને બદલે આકતરી રીતે છોકરીને પણ નિરખી લેવાશે? ‘એક પંથ અને દો કાજ.’ ભાનુભાઈએ જણાવ્યું.

એક પંથ અને દો કાજવાળી સલાહ એક નવો તરંગ મનમાં ઉછળ્યો. હા, ભાનુભાઈ તમારું કહેવાનું રહસ્ય ઉત્તમ છે. અને જો લાગ મળશે તો આપણે થોડાક વાર્તાલાપ પણ કરી લઈશું. જેથી કન્યા માટેનો પણ સરં ખ્યાલ જાણી શકાય.

અરથા, જોજો, એવું અપહ્રં કરતો નહિ નહિ તો ચાંદલો થયો તો એક બાજુ રહેશે અને બીજી બર્ધનું એ જુદા. એ કાંઈ શહેરની સોસાયટીમાં રૂપવાળી છોકરી ન હોય, કે આપણે જમ્યાં એટલે ખારણમાં સામી મલકતી મલકતી તેડવા આવે!

ભાઈ, એ તો હુંયે કર્યાં શહેર અને ગામના રીતરિવાજ નથી જાણતો પણ જરા આ પ્રસંગ જ એવો છે કે અસાધારણ લુદ્ધિવાળા પણ જરા વફા મિલા થઈને આડું અવળું વેતરી નામે તો આપણે શા દિસામમાં! આ પ્રસંગ જ એવો કે લુદ્ધિ ઠોકણે ન હોય તો જહેર મારી જવાય.

બીજો દિવસે એક એક થેલી હાથમાં પકડી બાને પોળકાની ગાડીમાં ચઢી બેઠા. આવા પ્રસંગે પાછા શુકન પણ ન હોય ત્યાંથી સામા લટકાય તો! ઘેરથી નીકળતાં એક બોલકું ‘આડું’ ઉતર્યું. અને દુધની તાંબડી લઈને દેડાઈ પણ મોટી મુઝેના થોભા સાથે હરક, હરક, કરતા જલ્લે સામે ભેટવા આવતા હોય એમ મલકાતા મલકાતા બાજુએથી પસાર થયા.

બોલકું અને દેડાઈ તાદરૂપ દર્શન દઈ અદરૂપ થઈ ગયા. ગાડી પણ જોરે શોરથી વેગથી દોડવા લાગી.

ટૂંકનના કપાની ખારીમાં મોહું ગળીને કન્યાની એક થેલી કપના મનમાં આંખ આગળ ચીતરવા

લાગ્યો. ખેતર અને ફુંગાં ઝાડોઓ, જેટલાક ખાસ અને ખાશોચીયા, વાંદી અને નખી પડેલી જાડોયો, દૂર દૂર દેશવાળી જમીનમાં ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડતાં ડોળાં આંખ આગળથી એક પછી એક અદૃશ થવા લાગ્યા. નિસર્ગેનું આ તોફાન આગળ ખસતી માટીની સાલળ પાછળ જપાટાખંધ દાસેલાતું હતું.

મારે મન અત્યારે તો આ બધા અણમદતના દરથોની સપાટી ઉપર એક કુંવારી કન્યાનો દેહ ધમાવા માંડ્યો. ગામમાંનું આલણ કુટુંબ, એની એક કન્યા. સણીની દાળ જેવી ધીળી ધમરખ ત્રણ ત્રણ દીપકીઓવાળાં લાલ થેરી ચુદડી એકલું સુધીના લાંબા દેશ ઉપરથી વારે વારે સરી જતી હોય. અને સફેદ માદરપાટની ધામરી ઉપર વળ દબને ઉપર હવામાં એનો એક છેડો ઉડતો નજરે લાગ્યો. સુનો વમરનું લીધેલ અણીઆણું નાક, કાજળવરેલી લાંબી આંખો આગળ ઝૂંધતું લામું.

અણમરડિ નાના માલેકધંધા જેવાં લાપથી હવામાં ઉડતી વાળની ળોને પકડી પકડી ચોતાના ગળાની અંદર અવારનવાર લપેટતી લાગી કેડથી પાતળો અર્ધ સૂકો દેહ મોળાકતના દિવસમાં ટોળામાં મહાપથી અદૃશ થતો જોયો. જળામાં એક સોનાની નાની માદરડી છુટા વાળની અંદર આધી છુપાઈ મૂક હતી, એ તો પાછળથી દેખાઈ. થી એની છડા ! જુવારાનું કુંડું પકડેલા હાથમાં બોક્ષ મરચાંના લીલા રંગ જેવી કાચની એક એક અંચડી સાથે પિત્તળની એક એક ખંડડી શોભી ઉઠતી હતી. છદ્ધ અને સાંકળા વગરના પાતળાં પગની પાનીઓ ફાંફાં કોમતી પાનેતર ઉપર બીંધાંની ડાપ પાડે એમ લાલની દાળી લૂમિમાં કુંકુના પગલાં પાડીને અદૃશ થઈ મૂક. આવી કન્યા તો ગૃહિણી તરીકે મળે તો જીવન ધન્ય. અને જો ફાંફાં એકું ભટકાણું તો ચોર્ણીની દેરા ભેગો પંઆશીમે દેરા આજ બવમાં સમજી લેવો.

જેવી બળ્ય કદપનામૂર્તિ ! અને એકદમ વિચાર-માળાં વૃદ્ધી મૂક. હલ.....તારીની. ઘેરથી નીકળતાં

આકુ ઉતરેનું આલણ અને ચોખાળો દેહાઈ આ બળ્ય કદપના સામે ફરી ભટકાણું. બનેએ બાજ બળાડી નાખી.

એલા, શું વિચારમાં પડી ગયો, વણુ? હજી ગામ તો કન્યાનું ઘણું આણું છે બાઈ. ભાનુભાઈએ ઉંધના ઝોલામાંથી જમીને પૂછ્યું.

ના, ના, એ તો જરાક ખારીમાં ભેતો ભેતો જરા-સમજીવનના વિચારે મઠી ગયેલો.

શાખાડા! તુમે જખરા છે. “ભેંડા ભાગોળે અને હારા છાગોળે” જેવું કરતો લામે છે. પછી તો ભાનુભાઈએ લગનનાં લોકગીતો ઉમેળ્યાં અને રસનાં કુંડાં ઢોળાયા.

મેઘાણીભાઈએ ચુદડીમાં એક દરથાતનું લગનગીન મુક્યું છે એ સંભાળ્યું છે? પેણું કન્યાપક્ષ-વાળા કંઠાવરી લખતા વખતના પ્રસંગે કન્યા મેડી ઉપરથી મોરની સાથે અદેશો છાનો મોકલે છે એ ? ...એનો લાવ અને દાળ પણ અતિમુંદર છે.

હા, હા મઓને બાઈ, રસ્તોએ સાજો ધણો લાગો છે. ને ફુંકા થયો છ ખરા. મારી અધીરાઈ ઉપસી આવી. સાંભળ ત્યારે, ભાનુભાઈએ ધામેથી ટફકાર શરૂ કર્યો.

મોર જાજે ઉગમણે દેશ, મોર જાજે આયમણે દેશ વળતો જાજે ર વેવાપોને માંડે હો રા.....જ. મોર તારી સોનાની આય, મોર તારી રૂપાની પાંખ.

ભાનુભાઈએ માથે રાખ્યું અને હું એના સુંદર દાળ અને લાપનામાં ઉડ્યો. મન ઉડ્યું ઉડ્યું એવું તે ઉડ્ય કે પાછી પેલી હવામાં ધમએલ કદપનાની કન્યાને રાજાભાવો શોધી કાઢો એને આ મોતનું રહસ્ય તેને સમજાવવા મંડે પડ્યો.

પણ તમે કોણ છો? અજણવા યદને આમ વાતો કરવા મંડે પડ્યા છે તે સ્વરમ નયો આવતી ? (જરાક ધોળ પાખી) મેં જરા જાત કરી હો. મારી આજખાણ આપી દઉં. આ હું, જગ અટકીને..... હા હા એ તો હું તમારે ત્યાં જ આવું છું.-તમે

મને પસંદ પડો છે. કે નહિ એ જોવા. બધું નક્કી થઈ ગયું છે. માત્ર મારે તમારી પસંદગી કરવાનું જ બાકી રહી ગયું છે. પછી શું... આપણાં..... બોલવું અટકી પડ્યું.

સુંદરીનો છેડો દાંતમાં અગવીને પેલી આજુબજારેલી આંખો મારી સામે કતરાણી. હાથ! હાથ! મા, આ પસંદગી કરવાનું ને આ બધું શું? આપા ખસી જશો આપા વચમાધી, નહિ તો જુરારાનું કંડું જોડું છે! પસંદગી કરવા આપા તે મોટા! મને જાન આપ્યું કે મુખાઈની હા કરી નાખી આ તો. મનમાં જ બોલો પડ્યો. સાલું ખરું હો, વચર જોળખાણે પહેલેજ ધડકે આમ વાત કરવાનું અડપલું કરવાનું પરિણામ સાફ નહિ.

જુદી કાંઈ દેશો રહે આવું જોઈને? તોયે ખરી હકીકત તો કહેવાની રહી ગઈ, અને પાછી આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મનમાં પરતાવો થયો. ભલે એણે ગુસ્સો કર્યો, પણ ભેમા ભેગું કરી દીધું હોત કે તારા બાપા કંઈતરીએ લખે ત્યારે તું પણ મેડીના કંઈપેથી ધણા મોરલા ખેતરમાં રખડતા હશે એમાંથી એકની સાથે લગનનો સંદેશો કહેવાવા દેજો. એટલે હું પીકી જોળાવીને તૈયાર થઈ જઈશ.

આલાપમર્થ મીઠા અને ઘેરા રાજે મીઠ પુરું કરી બાનુભાઈએ એનું રહસ્ય સમજાવવા વાત કરી એટલામાં ખેતરમાં રખડતા કંઈપણના મોરલા સુંદર આકૃતિ પાછળ પાંખ ફફડાવતા ઉડી ગયા.

કેટલી સુંદર બાવના! લોકગીતોની રચનાર પહેલાંની સ્ત્રીઓના કેટલાં ફળદ્રુપ ભેજાં? અને એ વખતના લગ્ન પ્રસંગોમાં પણ સ્ત્રીઓ રસીલીઓ જ હોવી જોઈએ, કેમ ખરું ને? મેં તારીફ કરી.

અને એ તો ઠીક, પણ કેટલાક મીતો તો એવા છે કે આપણી કંઈપણ પણ બહેર મારી જાય અને પ્રસંગે પ્રસંગે શોભી ઉઠે એવાં.

ત્યારે ચલાવો ચલાવો બાનુભાઈ, આતો દાણું બધું અધારામાં જાત. “પરણા પહેલાં પાલ્લ બાંધી લેવી” જોઈએ એ આનું નામ. વહેવારની દ્રષ્ટીએ

આણું જણી લેવું જોઈએ નહિતો પરણ્યાની પહેલી રાત્રે પત્ની આજળ અજુબક બનવાનો પ્રસંગ આવે.

બીજું આ એક વર જ્યારે નોરણ આવે છે ત્યારનો પ્રસંગ છે.

મહોલ પધારો રાજ-તમે સોનાની સરસાઈએ મહોલ પધારો રાજ...

કેવી પ્રેમધેલી આ સ્ત્રીઓ? કેવી લગ્ન બાવના? સ્ત્રીઓની કંઈપણ કર્યા જાતી ચડી બેઠી? કોઈ દેવના વરસાદમાં પણ સોનાની સરસાઈના સુર હજી વચમા સાંભળવામાં નથી આવ્યા. અરે, કોઈ કવિઓની કંઈપણ પણ ત્યાં નથી પહોંચી. ધન્ય છે વરરાજાને કે સોનાની સરસાઈઓના મીઠા મુગેથી તમારી પધરામણી કરે છે.

મનમાં થોડો મલકાટ થયો. આપડેય મહોલે પધારશું ત્યારે કેટલીએ કાંઈપણ માળાઓ ટકુકરી.

પછી તો બાનુભાઈને પણ જાવાનો નશો ચાલ્યો અને વાટ લાંબી કપાતી જાય, વચમાં સાંભળું ન સાંભળું, પણ તેમણે હંકાર્યો રાખ્યું. અડધું પાડું સાંભળતો જઈ અને અવારનવાર પેલી કંઈપણ કૃતિના નકામાં ચડી જઈ. કોઈ કોઈ વાર તો બાનુભાઈને મારી આજળ “લેંચ આજળ બાજવત” જેવું બની જતું. આવી લીંબજતમાં અને લીંબજતમાં અમે જાને એકે ચઢ્યા અને સંજના ઉતરવાને રોજને ઉતરી પડ્યા.

હોને ત્યાં સાંજ જતું છે? એકે કાંઈક ખેતરાઈ સડક પર ટપાને ઉતારતો માડીવાળો બોલો ઉઘે.

જાલજી મહેતાને ત્યાં ઘર તો જોડું છે ને બાઈ તમે?

ટપાની પાછલી બેઠકમાંથી મેં જવાબ આપ્યો.

એ હા સાજા હા, જોળખ્યા. મહેતાને જામમાં રહેને નો જોળખીએ એવું બને કાંઈ? આસ્તે બાપા કંડું ધીરી બેટા, ધોડીની રેનને ગાડીવાળાએ રહેજ નરમ મૂકી અને ટપાએ વેગ પકડ્યો.

ટપાવાળો સ્વભાવે જગા આનંદી અને મસ્કરેલો હતો એટલે વાટમાં ગમતી ટુકડા ફેંકવા માંડ્યો. વચમાં વચમાં સોરઠા પણ લલકારતો અને કંકુ જમારે રેવાલ પકડતી ત્યારે શાખાચ એટાના હર્ષના દૃષ્ટી આલુખાલુની વારીયુંને ગમ્મી મૂકતો.

સાખી! મુંખી રે'તા હશે. મહેતા શું કાંઈ સજ-પણમાં થતા હશે સાખ? હે...ક રાંડ! કંકુની ન્યાં ખેતરમાં શું ડાટયું છે તારા ડોકાનું? આમ ચીસે ઝોહાને ચીસે!

ગાડીવાળાની નજર ચુકાવી કંકુનીએ ખેતરનું લીધું પાસ ભેંઈ સમઝ આડી વાતરી અને હાંકનારનો મીઠાજ મળે.

રાં...ડની લે...ખાપા અને ખેટા ફેં'તા તો આડી ફટાણી. ચીસે શું કાંઈ પડેવાતા હશે? ખાપડીને હાય અને ટ્રેમનો પાઠ પડાવતાં ગાડીવાળાએ એક ભાગીસી નેતર કંકુની પીઠ ઉપર ફટકારી. અને કંકુ રેવાલ ઉડી.

ના રે ભાઈ, સગપણ તો કાંઈ નહિ. આતો જરા વાતનો પ્રસંગ મહેતાને કાને નાંખવો છે. તે જરા વચમાં ઉતરીને મળી લેવું એ હીશાબે.

હા, હા, હા, હમજાઈ ગયું સાખ! કાને વાત નાંખવા માટે બે કાચળીના વેંત કર્યો છે ને! નકર ફેરો અફળ સમજ લેવો,

મારો ખેટો ગાડીવાળાય માથાનો લાગે છે. ગામની નાક પારખીને બોલતો હોય એમ ગાડીવાળાએ બલિષ્ઠ બાખ્યું.

અથવા એમ કેમ બોલે છે? કાચળીનો વેંત અને અફળ ફેરો આ બધું શું? ગાડીવાળાની ભાષા ઉપર જરા અશ્રધ્ધ અને શંકા ઉદ્ભવી.

ઈ તો કાને વાત નાંખવાનું કાધું એમજ બધું હમજાઈ ગયું. ભાઈ નાનું મામ કોટલે એકબીજાને ઝાળખીએ? અને કાને વાત નાંખવા આજ ટપામાં ઘણા આવી ગયા. અને ખધાય ધક્કાના ફેરમાં. સોરઠની કંકુ ધરતીમાં આપે એક કાટ મળી ગયા.

એલા ઈ બધી માધાકુટ ચૂક. કાંઈક લલકાર તો સીમાડો દેખાય જટ.

હા...થો સાખ! લીલાવંતીમાંથી કે ઉંઘાણુ-માંથી હાંભળાવું? 'કં'ટાળીને મેં કહ્યું.' અરે! ભાઈ તને ફાવે એમાંથી ફેંકને...

ઉંઘાણુનું જ હાંભળો ત્યારે...

મધુર ગુલામ કેખી દીલ બન્યું નહિ ને દિવાનું. રંગીણું દીલ તે દીવાની રંગીણું નહિ રહેવાનું. ? વાહ! દોસ્ત, પછી તો એણે ફેંકયેજ રાખ્યા, ગાડીના પરીશ્રમ અને ટાંગાના ખડખડાટથી ઘડીક જાતિ પથરાણી. બાનુભાઈએ પણ એક આછી ઉંઘ તાણી લીધી.

મારેયે માથું રંગણી તોળતુ એકાદ બે વખત ખેડની દિવાલ સાથે ભટકાણું, એટલામાં ટાંગો રિયર થઈ ગયો.

“ઝોશી વાવ પાસેથી કેડી ગય છે. એની પાસે જ ડાક ઊકારાને પૂછશો. ઈએ બતાવશે. ગાડી-વાળાએ રસ્તો બતાવી દીધો.

પંધારો, પંધારો ભાઈ ક્યાંથી અમદાવાદથી આવો છો? એક જુદા આદમી ઝોસરીએ હાલોલા ખાટલા ઉપરથી સ્વાગત કરતા બોલ્યા.

હા, જી! વિનય અને વિવેકથી જય જય કહીને રેવાચંકરલાઈવાળી સ્ત્રીડો તેમના હાથમાં મૂકી દીધી.

એસો ભાઈ અહો ખાટલો બેસોને. હોડીયુ લુગડાં ધોવા મળું છે, કપારની મળું છે. હવે આવત્યુ હશે. ખસા ખુશીયાને! રેવાચંકરલાઈને ઊકારાં હો!

હા જી બધાં ય આનંદમાં છે. કાણુ જાણે કેમ પણ અત્યારથી જ થોડું બોલવાની રાજઆત કરી દીધી. આ ભાઈ કાણુ? સાચે.

મારા મિત્ર છે અને અમદાવાદ સાથેજ રહીએ છીએ. વળાનાજ છે.

એ...મ સારું સારું.

યા એક કલાકમાં ખડકોને આગળીએ ખખડ્યો

નજર ત્યાં ચોગી અને તરતજ બસ સરકયુનેશન વધુ બાળુ તો પાછળથી ઉધડ્યુ તે પહેલાં જ ઉપરની ધટના બની ચૂકી તરત જ એક બાર્ક અને બે હોકરીઓએ અદર પ્રવેશ મ્યો સુવેલા હુમ્મની ત્રાસકીવાળી તો હોકરીની મા વગર કલેજ લાગી સોથી પાછળ એક હોકરી, હાથમાં દોરડું ને ધોડો તથા નજર તો ચોગી પણ ચિત્રના કપોઝીચનમાં મેઈન શીગ નેમ દિલેને બેચી લે, એવુ જ વચલી હોકરી માટે થયું

તાજી ધોએલ લાલ કમ્બલ સુદ્ધો માથે ઈટેલી ઉપર ત્રાખાની ચામર, બૂલમાંથી ધોએલા ગોઠ્યુ સુધીના વાગ સફેદ માધરી ઉપર લટકતા રસ્તામાં સુકાદા આવતા હતા સત્યજગ બધુ મળતું આવતું હતું અમને બાળપણ ને જોઈ ત્રણેય રહેજા ખમકાયા મહારાથી દટાર બેસી જવાયુ બાતુભાઈની કોણી ફાવાઈ મધ બાતુભાઈએ આંખ ઠાકી ન ગરબું હોય એમ લાગ્યુ પણ એમાં વુ થુ કડુ આ બધુ ધડકમાં એની મેળે જ થતું મધુ બાતુભાઈના વિવેકનું માન મારાથી સચવાયુ તહિ મે મોઢાને બરાબર નિરખી લીધુ

એવામાં ધણી ઝડપથી ચોચરી ઉપર ચડીને પાણીઆગ ઉપર ધડો ચૂકી મોઢાને રહેજા ત્રાસ કરી મે તે ધરમાં પલાવન થઈ ગઈ

અમે જે ગામ આવ્યા તે હોકરીનું મોસાગ લાગ્યું અમારી પૂરી ઝોળખાણ પેલી મોટી બાર્ક નેને માથે હુમ્મની ત્રાસકી હતી તેને આપી એ બાર્કના આ વૃદ્ધ પિતા હતા અમારી સાથેના વાર્તાલાપ દરમ્યાન પેલી બે હોકરીઓએ જમવાનું તૈયાર કરી નાંખ્યુ નાની હોકરી જમવા બોલાવવા આવી અમે તૈયાર થઈ જમવા ઉઠ્યા

નાનું એવુ રાંધણીયુ હતું પાછતા બળીઆને પ્રકાશ નીચે પાટલા ઉપર પડતો હતો એ જ હોકરી રોટલી વણતી હતી બરાબર ઉંઘાળી બહાર સામેજ અમારા પાટલા બિંજાવેલા હતા બાણુમાં બાતુભાઈ અને હું રાંધણીઆનું આંધુ બારણુ બધ માત્ર આંધુ ચરીર

જ દુ મોંઘ ચકતો હતો સામે પેલા વૃદ્ધ પિતા જમવા બેઠા કેમ જમવુ અને કેટલુ ખાવુ એ એક મહાન મુશ્કેલી આવી પડી બાતુભાઈ રાખેતા મુજબ ઉઘાવવા માંડ્યા મારાથી એમ ન થઈ ચકતુ વિચારે આગે કે થોડું ખાઈશ તો મારી મજતરી માંદામાં થઈ જશે, અને રાખેતા મુજબ ધરાઈને બાર્ક તો અગરતાંઓ મળીને કદાચ હોકરી બાકી જશે

સાંજુવારમાં નક્કી કરી નાખ્યુ બસ છઠ્ઠી ચાની ચાવીને ખાતુ લીબડીવાળા ગુરુજી અબાસ કર બાંધતો ઉપરેય અહીં લાગ્યુ પાડી દીધો ચાવીને ખાતુ એટલે વગર કહે થોડું જ ખવાય. અબાસ કર બાર્ક આ રમથે અને મહાન જખ્યાયા થી ક્રોધી છુદ્ધી મળે આપુંદણ જમતાં જમતાં પુષ્કળ વાતો થઈ એ બધી વાદ રવા સિંધ છુગી છુગી વેગર્ મઈ એ બધા જવાગ પાસે બેઠેલા બાતુભાઈ પોતાની ફરજ સમજી આપતા ગયા અને લાગ્યુ પડતા પ્રશ્નોના જવાબ દા અને ના માં પતાવવા માંડ્યો

રાંધણીઆની અદરનું દરમ વગર રોકેય શુકે એજમાં ચિતરી નાંખવાનું હતું એટલે મે તો પોણી કામ એમાંજ રોક્યો અને પા લાગ જમવામાં ગાળ્યો ચાવી ચાવીને ખાવાનું એટલે સમય પણ લાગેજને અબાસ કરબાંધતો ઉપરેય તો મારે માટે અત્યારે આશિર્વાદ સમ નિવાર્યો

પેતા નાના માણેકયબ જેવા દાઢ ઉપરની કાચની બગડીનો મધુર મધુર ખખડાટ સભળાવા લાગ્યો પટક દમને લાવડી ઉપર રોટલી મૂકતાં જાણે ફૂલ પાંચુ ઇ ફૂલ પાછાં થાળીમાં પડવા માંડ્યા સાંકુ જોજન પણ અનોકિક મીઠાસ હરે મને અનુભવથી કદચના આવી કે વિદુરને ઘરે માટલામાં રમિલી લાદળગની બાજીનું બઝથલ ફૂળે પ્રેમથી માટલામાં આગળાં ધસી ધસીને કેમ ચાગી ખાધુ એવું એ જ રહસ્ય પેનો બકિત પ્રેમ આ અહીંયાં જુદો પ્રેમ પત્ની પ્રેમ કહેવાની હિમત તો નો ચાવી તરતવાન રહ્યું જીવનમાં મનુષ્ય પ્રેમનો જ ભૂખ્યો છે

એ ત્રણ રોટલી પૂરી કરતા આટલું તત્ત્વજ્ઞાન બળતું એટલામાં ખિલાડીના પમલા જેવો અવાજ રંધણીઆમાંથી નીકળ્યો. હું રવરથ થઈ ગયો. તત્ત્વજ્ઞાન ઉડી ગયું. અને દરેક આંમળીઓ ફાઈ સરસ આકારમાં જોડવાઈ મઈ. અજાણના ચિત્રોને કાઈએ અભ્યાસ કર્યો હોય તેને ખબર પડશે ત્રણ આમળીમાં રોટલીનું બટકું, છટકી પડ્યું. ટચકી અને છેલ્લી આંમળી સારો રોતે વળાકા લઈ મઈ.

વલન નજીક આવીને ફૂંચે જેવી રોટલી ટપુક દબને થાળીમાં જેવા છાકરી મૂકે છે તેવા જ મેં બે મહાકામ કરી નાખ્યાં. નીચે નમેલી કન્યાનું સુખદર્શન અને ખીજું, તરતજ સાથે સાથે પેલી રોટલીનું બટકું પકડેલો વળાકાર આંમળીઓવાળો દામ ઉઘો કરી અને નકારમાં ઠલી દીધું કે હવે રોટલી નહિ ભોષજ.

“મૂખા દે, મૂખા દે” નાથ દબને એની બાએ ઘૂરતજ કહ્યું.

પીરસતાએ આવશ્યક નથી-મહેમાન તો ના જ પાડે ને! મૂખા દે તું તારે બે રોટલી. ફરી પાછા ટપુક ટપુક બે અવાજ થયા, અને, ગભરાએલી ખિલાડીની માફક છાકરી રંધણીઆમાં ભરાઈ મઈ.

છાકરીની બા અનુભવી લાગી “મહેમાન તો ના જ પાડેને” એ વાક્ય થાદ બાળ્યું. એણે કેકે શરમાતા મહેમાનને પીરસ્યું દેશેને?

બેઠા, કરીનું સંભારીયુ અથાણું લાવજો તો! બાત સાથે જરા ઠીક પડશે.

મૂળા રહીને પણ સંભળાવ્યું કે એ...હા...લાવી. વારે અથાણા સાથે હું તો ભેષ જ રહ્યો એણે પણ એવી જ છટાથી કાચના વાંકામાંથી ફરીને કટકો થાળીમાં મૂક્યો. જેવા રોટલીના બટકાવાળો હાથ મારાથી થઈ ગયો હતો એવો જ. મને મૂંઝવણ

મઈ. અજાણના કળાકૃતિઓનો આણે ક્યાંથી અભ્યાસ કર્યો હતો? આથે માતાના સરકાર હોવા ભેષજે. તરત જ નાનપણમાં વાંચેલા મહાભારતનો અભિમન્યુનો પ્રસંગ થાદ આવ્યો. એણે જ કોડાના યુદ્ધનું જ્ઞાન તો માતાના ગર્ભમાં સ્થીને જ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું.

જમીને પરવામાં પછી એએક કલાકમાં થોડાક આગમ અને વાતચીતો થઈ ગઈ. બાવિ લગ્નજવનની હલે ટકા બાજી સફળ થઈ મઈ હતી. અનેરી હેંશ અને બ્લાન્ડ સાથે એને જવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યારે એજ લાલ કમુબલ સુદ્ધોમાં દંકાએલ આંખના યોખમાં કમળની જેમ ખીલતા થરના અકાષા વાસેલ, બારણાની તરડમાંથી ઝનકતા દોડાં. એમે તમરકાર કરી ખડકી બહાર નીકળીને પાછું ભેષું તો થરના ઉધડેલા દારમાં એજ મતિનું છેલ્લું દર્શન, અને તરત જ જોડણીનો છેડો મોઢા ઉપર ઢંકાઈ ગયો. અને એમે રેશન તરફ રવાના થયા એટલામાં ફોણ કુવાની છીંકેનો અવાજ સંભળાયો અને ચોકી જવાય.

ધણી અદ્ય ધડોઓનું આ સુખદર્શન લાલ સુદ્ધોમાં છુપાયું તે છુપાયું જ. અને પછીની ઘટનાઓમાં કુદગતને ન કેમ્પ હોય કે કેમ, પણ એક મકાન અંતરપટ અમગા બાવિ જવનની વચમાં હતી પડ્યો, અને એ અંતરપટ જીવગીઓનું અંતર પાકી દીધું.

અફસોસ અને લાંમતે હૃદયે અહીં જ કહો હવે કે મારી જીંદગીની મુરખ બાજી તો હુકમના મુલામોએ પાછાથી ક્ષણઅંત આશી વેદરી નાંખી હતી.

ફેઈન માલો એની ઝડપમાં પેલી કુવાની છીંકે ધરેથી નીકળતાં આડું ઉતરેલું જોલકું અને થોભાળો વૃદ્ધ દેહાઈ, આંખ આમળ ખકા કરી દીધા. બાગે ઉપર ટળી ગએલા માથાએ ધણી જ માથાકુટ કરી પણ છુવારા લઇને, નીકળેલી લાલ કમુબલ સુદ્ધો ફરી વખત આંખ આમળ આવીજ નહિ.

આપાદનો મેઘ દરેક વર્ષે નવારે આવે ત્યારે નૂતનત્વે ગ્લાહાન્ત અને પુરાતનત્વે પૂંછમૂત યર્ધને આવે. એને ઓળખવામાં આપણે ભૂલ કરતા નથી કારણકે એ આપણા વ્યવહારિક પ્રયોજનોની બહાર રહે છે. આપણા સંકોચની સાથે એ સંકુચિત થતો નથી.

મેઘમાં આપણું કશું ચિન્હ અંકતું નથી. એ તો પાંચક, આવે અને જાય, ગહે નહીં. આપણી જરા એને સ્પર્શ કરવાનો અવકાશ જ પામે નહીં. આપણી આશાનિરાશાથી એ બહુ દુઃ.

આથી જ કાલિદાસે ઉત્તમજીનીના પ્રાસાદચિન્હ-રૂપી આપાદનો ને મેઘ જોયો હતો તે જ મેઘને આપણે જોઈએ છીએ. એ દરમિયાન માનવકૃતિ-દાસમાં થયેલા પરિવર્તનો એને સ્પર્શી શક્યા નથી. પણ એ અવન્ટી, એ વિદિશા આને ક્યાં છે ? મેઘહૂતનો મેઘ દરેક વર્ષે ચિરનૂતન ચિરપુરાતનરૂપે દેખા દે, વિક્રમાદિત્યની ને ઉત્તમજીની મેઘના કરતાં દહ દહી તેને વિનષ્ટ સ્વપ્નની જેમ આને ધ્રુવજીએ તો ય ફરી ઉઘી કરવાનું જાની શકે તેમ નથી.

મેઘને જોતા છુલોનેઽણ્યન્યા વૃત્તિચેતઃ સુખીએ પણ અન્ધમનરકે યર્ધ જાય તે આ જ કારણે. મેઘ મનુષ્યલોકના કયા નિયમને વચવર્તીને આવડતો ન હોવાને કારણે જ એ મનુષ્યને એ જેનાથી ટેવાઇ ગયો હોય છે તેની સીમામાંથી બહાર ખેંચી લાવે છે. મેઘની સાથે આપણાં દરરોજનાં ચિન્તાએષ્ટા કે કામકામનો કરો સમ્બન્ધ ન હોવાને કારણે જ એ આપણાં મનને મુક્ત કરી દે છે. મન ત્યારે કશું બન્ધન સ્વીકારતા ધ્રુવજી નથી, પ્રભુના શાપે નિર્વાસિત યક્ષને વિરહ ત્યારે ઉદ્ધામ યર્ધ ઉઠે છે. પ્રભુશ્રુત્યનો સમ્બન્ધ તો સંસારનો સમ્બન્ધ; મેઘ સંસારના એ પ્રયોજનોને સાધી આપનારા સમ્બન્ધને છુલોવી દે છે, ત્યારે હૃદય બન્ધને તે ટાડી નાખીને પોતાનો રસ્તો કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

મેઘ પોતાના નિત્યનૂતન ચિત્રવિન્યાસે, અન્ધકાર,

અજ્ઞને, વર્ષે જે પરિચિત પૃથ્વીની ઉપર એક પ્રાણ અપરિચિતતાના આશાસનો વિશ્લેષ કરે છે. એ બહુ દૂરના સમયની અને બહુ દૂરના દેશની નિમિત્ત હાથા બનીમૂત યર્ધ ઉઠે છે ત્યારે પરિચિત પૃથ્વીમાં જે અશક્ય લાભતું તે શક્ય લાગવા મળે છે. કર્મ-પાશબદ્ધ પ્રિયતમ આવી શકે એમ નથી એ વાતને પશિકવધૂ માની લેવા ધ્રુવજી નથી. સંસારના ક્ષિત્રિ નિયમને એ જાણે છે, પણ કેવળ જ્ઞાનમાં. એ નિયમ હનુષ જળવાન છે એ વાતની પ્રતીતિ એના જલને નિમિત્ત વધાને દિવસે રક્ષ શકતી નથી.

હું આ જ વાત વિચારી રહ્યો હતો : ભોતકાશ આ વિપુલ પૃથ્વી, આ ચિરકાળની પૃથ્વી આપણી આગળ નાની યર્ધ મંદ છે. હું એના જોટલા અંશને પામ્યો છું તેટલાને જ ઓળખું છું. મારા ભોગની જે બહાર રહ્યું છે તેના અસ્તિત્વને હું જાણું જ નથી. જીવન સખત યર્ધને બધાં મનુષ્ય છે, એની સાથે સાથે મેં અને આવશ્યક એટલા પૃથ્વીના અંશને પણ કરીને પ્રાધી લીધો છે. મારામાં અને મારી પૃથ્વીમાં હું હવે કશું રહ્યું જોઈ શકવો નથી તેથી જ જ્ઞાન યર્ધને ખેંચી રહ્યો છું. હું મને પોતાને પૂરેપૂરા જાણું છું એમ માની રહ્યો છું ને મારી પૃથ્વીને પણ પૂરેપૂરી જાણું છું એમ નકકી કરી ખોલું છું. એવે વખતે પૂર્વ દિશાને રિતગ્ધ અન્ધ-કારવી આગ્રહન કરી હર્ષને કાણ જાણે ક્યાંથી પેલો શત-શતાબ્દિ પહેલની કાલિદાસનો મેઘ આવીને ઉપરિચિત યર્ધ જાય છે. એ મારો નથી, મારી પૃથ્વીનો નથી; એ મને કાંઈક અલકાપુરીમાં, ચિત્રવીરના રાજ્યમાં, ચિરવિન્દ્યદેવી વેદનામાં, ચિરમિલનના ચિરસૌન્દર્યની કૈલાસપુરીના પશ્ચિમ-હીલ તીર્થોભિ-મુખે ખેંચી લઇ જાય છે. ત્યારે પૃથ્વીનું ને કાંઈ જાણ્યું હોતો તે તુરંત લાગવા મળે છે. ને જાણી શકવો નથી તે મહાન યર્ધ જોઈ છે; જેને પામ્યો નથી તે જ લબ્ધ રસ્તો કરતાં વધારે સાચું જાની જોઈ છે.

આપણા દરરોજના કર્મક્ષેત્રના નિત્યપરિચિત

સંસારને આગ્રહ કરી દર્ષને સજ્જમેવમેદુર પરિ-
પૂર્ણ નવવર્ષી આપણને અજ્ઞાનપણે ભાવશેકતી
વચ્ચે સમસ્ત વિધિવિધાનની બહાર મિલકુલ એકાદી
બનાવોને ઉભા કરી દે છે. પૃથ્વી પરનાં આપણા
વર્ષોને લઈ લઈને આપણને એક પ્રમાણ પરમાણુના
વિશાલત્વમાં લાવી મૂકે છે; રામગિરિ આશ્રમના
જનશય શેનશૃંગના શિતાતલે સંગીરીન બનાવોને
છોટી દે છે. એ નિર્જન શિખર અને આપણું
ચિત્તનિકેતન, અંતરાત્માનું ચિત્તગમ્ય રચાન અલકાપુરી
એ બેની વચ્ચે એક સુબદ્ધ સુન્દર પૃથ્વી પડી છે
તેનું આપણને ભાન થાય છે. એ પૃથ્વી નદીકલ-
ખરનિત, સાનુભવપર્વતવંધુર, જમ્બુદ્વીપી જાવાથી
અન્ધકારવાળી, નવવારિસિચિત્ત જુષ્ઠની સુગંધથી
મહેકતી વિષુવ પૃથ્વી. હૃદય એ પૃથ્વીને વનેરને,
પ્રામેદામે, શુભેશમે, નદીઓને કદિ કદે દરતાં ફરતાં,
અપરિચિત્ત સુન્દરનો પરિચય પામતા પામતા દીર્ઘ
વિરહના મોહરમાને જવાને માટે માનસોત્સુક હંસની
જેમ ઉત્સુક થઈ જાય છે.

મેધદૂત સિવાય નવવર્ષીનું કાલ્ય બીજા કોઈ
સાદિતમાં ક્યાય નથી. એમાં વર્ષાની સમસ્ત અન્ત-
વેદના નિત્યકાલની ભાષામાં લખાઈ ગઈ છે. પ્રકૃતિના
સાંવત્સરિક મેધાસવની અનિર્વચનીય કવિત્વગ્રાથ
માનવીની ભાષામાં બદ મર્ષ છે.

પૂર્વમેધમાં બહુ પૃથ્વી આપણી કલ્પનાની
આશળ પ્રકટ થાય છે. આપણે સમ્પન્ન શૂદ્રેષ
બનીને આરામથી સન્તોષથી અર્ધનિમ્બીલિતશોયને જે
ધરમા વાસ કરતા હતા ત્યાં કવિહસને મેધ
‘જાવાદસ્ય પ્રથમ દિવસે’ એકાએક આવોને આપણને
ત્યાંથી બહાર લઈ જઈને ધર વિનાના કરી દે છે.
આપણી ગોશાળા ને ધાન્યના ઠોડાઓ બહુ દૂર દૂર
જે આવતર્યંચલા નર્મદા ભકૃટ રચતી વહેતી જાય
છે, જે ચિત્રકુટની તળેલી કુંજ પ્રદુષ્ટ અવતીરે
રિકસિત થઈ જાય છે, ઉદયનકમકોવિદ આમૃતકોના
દારની પાસે જે ચેત્યવટ પોપટના અવાજથી સુખ-

રિત થઈ જાય છે-ને સૌ આપણા પરિચિત શુદ્ધ
સંસારને હાલીને અતેકરિષ સૌન્દર્યના ચિરસત્યે
ઉદ્ભાસિત થઈ જાયે દેખા દે છે.

વિરહીની વ્યથાને જ્ઞાનમાં લેવા છતાંય કવિએ
માથેને ટુંકા બનાવ્યો નથી. આશાદના નીલાતી
મેધચ્છાવાજન થર્વત, નદી, નગર, જનપદ ઉપર ધમને
ધીમે ધીમે ભાવાવિષ્ટ અવસગમને મેધ માના કરે
છે, જે એના મુગ્ધ વચનની અવધ્યતા કરીને એને
બોલાવે છે તેને એ ‘ના’ કહી શકતો નથી. વાયકના
ચિત્તને કવિએ વિરહના આવેગથી બહાર લાવી
મૂર્ચ્છુ છે ને પછી પથના સૌન્દર્યથી એને મધર
કરી દીધું છે. જે સમ રમાને મન દોડી રહ્યું છે.
તેનો સુદીર્ઘ પથ પથ મનોહર છે, તેની ઉપેક્ષા કરી
શકાય એમ નથી.

વર્ષાના અવધરત પરિચિત સંસારથી વિશ્લિપ્ત
થઈને મન બહાર દોડી જવા છૂટે છે પૂર્વ મેધમાં
કવિ આપણી એ આશાંક્ષિને ઉદ્દેશિત કરીને એના
હસાનને જગાડે છે આપણને મેધના સંગી બનાવીને
આનિચિત પૃથ્વીમાં ધમને લઈ જાય છે. એ પૃથ્વી
‘જવાપાત પુવમ્’ એ આપણા પ્રાત્નિક ભોગથી સહેજ
મજ જુલુ મરિત થઈ નથી. એ પૃથ્વીમાં આપણા
પરિચયની દીવાલ સાથે કલ્પના કહી દેશાતી નથી.
જેવો આ મેધ તેવી જ એ પૃથ્વી. આપણું આ
સુખદુઃખાલાન્તિઆવસાદવાયું જીવન એને ક્યાંય
સ્પર્શતું નથી ઔદવતી નિશિન્તતા વાઙ બોધીને
એને થેરો લઈ પોતાની વરણના સંચયની અંદર એને
સામેલ કરી દઈ ચકતી નથી.

અઘાત નિખિતની સાથેનો નવીન પરિચય પૂર્વ-
મેધમાં થાય છે. નવમેધનું બીજું પથ એક કામ
હોય છે, એ આપણી ચારે બાજુ એક પરમવિશૂદ્ધ
પરિવેષન રંગીને ‘જનનાન્તરસોદ્દાનિ’ની વાદ
દેવાયે છે, નિરતિશય સૌન્દર્યની સુષિમાં ઠોષક
ચિરશીત ચિત્રિયને માટે મનને વિહગ કરી મૂકે છે.

પૂર્વમેધમાં અનેકવિધની સાથે સૌન્દર્યનો પરિચય થાય છે ત્યારે ઉત્તરમેધમાં એકની સાથે આનન્દનું સમ્મિલન થાય છે. પૃથ્વીમાં ખડુમાં થઇને જ સુખની યાત્રાનો આનન્દ થાય છે ને રવગંગોત્રીમાં એકમાં આખરે એ અભિસારનું પગિણામ આવે છે.

નવવર્ષાને દિવસે આ વિષયકમના કુદ સંસારને કોણુ નિર્વાસન નહીં કહે ? પ્રભુના અભિશાપેજ અહીં પૂરાઇને પડી રહ્યા છીએ. મેધ આવીને બહાર યાત્રા કરવા બોલાવે છે, એ જ પૂર્વમેધનું ગાન અને યાત્રાને અન્તે ચિન્મયનું આશ્વાસન દે છે. તેથી જ ઉત્તરમેધમાં સંવાદિત દેખાય છે.

અર્ધા જ કવિના કાવ્યના ગૂઢ અભ્યન્તરમાં આ પૂર્વમેધ ને ઉત્તરમેધ રહ્યા હોય છે. અર્ધા જ ઉંચી કોટિના કાવ્ય આપણને ખડતમાં નિમગ્ન છે ને નિમ્નની કણી દોરે છે. પહેલા અભ્યન્તરે છેલ્લે બહાર લાવે છે, પછી જમીની સાથે આપણને બાંધી દે છે.

પ્રભાતે આપણને રસ્તે થઇને દોરી લઈ આવે છે. સન્ધ્યાએ ધરે લાઇ જાય છે. એકવાર તાનની સાથે આકાશપાતાળમાં ફરે છે ને પછી સમમાં પૂર્ણ આનન્દે આપણને રિયર કરી દે છે.

જે કવિને તાન છે પણ સમ કળાય નથી; જેમાં કેવળ ઉદ્ધમ છે, આશ્વાસ નથી તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં રચાયી રહી શકે નહીં. આખરે કલાકે એ આપણને પહોંચાડી એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિગ્ગણરત સંસારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે થઇને જો એ એકાએક એકાદ અન્ય મહારતની ધારે લાગીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસવાનક જ કહેવાય. આથી કાંઈ કવિનું કાવ્ય વાંચીને વેળાએ આપણે આ જ પ્રશ્ન પૂછીએ: એનો પૂર્વમેધ આપણને બહાર કયા લાઇ જાય છે? એના ઉત્તરમેધ કયા સિદ્ધાંતની સંપૂર્ણ લાગીને આપણને ઉપરિચત કરે છે?

પ્રેમસિતારા

રસથી રમતાં વાદળ હળમાં
તરુવર પર વરસી ઝાકળમાં
નયનો બરતાં છળ કાજળમાં
એ ચળકે પ્રેમસિતારા.

અંનિદ તણા અંતરના પટમાં
ખળખળ હેતી સરિતા તટમાં
ઠહાલમની દેશરતી લટમાં
એ અંકે પ્રેમસિતારા.

અમૃત વરસ્યાં ઘેરાં ઘનમાં
અપળા ચમક્યાં મદ નર્તનમાં
રસ સેજ ત્રિષે ઉર મજાનમાં
એ અંકે પ્રેમસિતારા.

ઉલ્લસ નલ હૃદયે ઉલ્લસ શા
જલધિ જલ શિકરે બિન્દુ સમા
પ્રભુથી ચિણુકે ઘમ સ્વેદ સમા
એ અંકે પ્રેમસિતારા.

[કોન્ફ્યુશીયસ અને ગ્રેન્થસ એ બે ચીનના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોના વાર્તાલાપમાથી]

કોન્ફ્યુશીયસ પાસે પ્રશ્ન આવ્યો : 'પંચ એવી ક્ષેત્ર વસ્તુઓ છે જેમના પાલન વડે માણસને સદ્ગુણી કહી શકાય ?'

કોન્ફ્યુશીયસે જવાબ વાળ્યો : 'મંજીરતા-માણસ ને કાંઈ કરે કે જોશે તેના રિગે મંજીરતાથી વિચાર કરે, અને શબ્દ બોલતાં પહેલાં તુલના કરે.

બીજી વસ્તુ : આત્માની ઉદારતા. હુફમક વસ્તુઓના મોહમાં એ પડે જ નહિ. ત્રીજી વસ્તુ : હેતુની સમ્યાધ. પેલો ને ને જોશે તે જ નેના દિલમાં પણ હોય એ માણસ વહેલે મોડે સદ્ગુણની પ્રતિષ્ઠા રચાવે જ. ઉપાસના : પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યને ને ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ જુએ છે તે માણસ વિજય પ્રાપ્ત કરે કે ન કરે, પણ કદર નિરાશા તો પ્રાપ્ત નહિ જ કરે. અને સહાનુભૂતિ : ને સત્તાધીશ મંજીર છે તે માન પ્રાપ્ત કરશે. સમ્યક્ લોકોના વિશ્વાસ મેળવશે. કર્તવ્યપાલન સચ્છી જ પ્રતિષ્ઠા કરી દેખાડશે અને સહાનુભૂતિ ધણીનો પ્રેમ જીતશે. ને શાસનકર્તામાં આ પંચ ગુણ હશે તે લોકપ્રિય જ માત્ર નહિ નીવડે. ખરા અંશે લોકકલ્યાણ પણ એ સાધી શકશે.'

[૨]

કાણે એને શાસનકક્ષા રિગે પૂછ્યું અને તેણે જવાબ વાળ્યો : 'શાસનમાં ને માણસો હશે તો શાસનનો વિજય થશે. પણ ને માણસો જ નહિ હોય, તો મને તેવું સુશાસન પણ કરમાઈ જશે ને ગેરવ્યવસ્થા પ્રવર્તશે. એટલા માટે સુશાસનનો ખરો વિજય નેટસો કામદા કરવામાં રહ્યો છે તેના કરતાં પણ વિશેષ યોગ્ય માણસો મેળવવામાં રહ્યો છે આવા માણસો જન્મતા નથી કે મેળવાતા નથી. એ તો પ્રધાન પુરુષોના પોતાના ખરેખરા મહાન ગુણોમાં ઉભા થાય છે. શાસનકર્તાઓના શીલમાથી જ એક દવા ઉઠી થાય છે. આવી દવા સુશાસનને રિચર કરી શકે છે. તજ સદ્ગુણો એવા છે ને વ્યાપક રીતે

શાસિત પ્રજાને પ્રેમપલનમાં મૂકે છે. એક તો શાસન કર્તાઓની વિદ્વતા. એટલે ને વસ્તુ એમને કરવાની છે એ રિધેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન. બીજો સદ્ગુણ : ભવ્યતા અને ત્રીજો સદ્ગુણ : શક્તિ.

ને વસ્તુ પોતાને લોકકલ્યાણ માટે બવહારમાં મુકવાની છે તે વસ્તુની તમામ આંદોલૂંટી જાણનાર માણસ વિદ્વાન છે. ને આ બવહારને બવરિધત કરી મૂકે છે તે ભવ્ય છે. અને જેને ગેરવ્યવસ્થાની શરમ આવે છે, તે માણસ શક્તિશાળી છે.

ખરો શાસનવ્યવિહારી, સમજ્યા વિના કોઈ વસ્તુની બવરશા કરવામાં પોતાની શક્તિ વેદફી નહિ. પેલો ને વસ્તુમાં ક્ષુબ્ધ નથી એવી અસ્પષ્ટ વસ્તુઓને પ્રજામાં વહેલી મુકશે નહિ. સમ્યાધને અર્થ જ એ કે એ પેલો પોતાની જાતને પડેલવહેલાં તોળ્યા પછી જ કામદા કરશે. ને એમની બવહાર ખાલુ જોતો રહેશે.'

[૩]

ગ્રેન્થસ એક વખત સમ્રાટને મળવા ગયો. રાજાએ તેને પૂછ્યું 'તમે એટલે બધે દુરથી આત્મા કો ત્યારે અમારા રાજા માટે કાંઈક કામદાકારક બે વાત કહેતા જાઓ.'

ગ્રેન્થસે જવાબ વાળ્યો : 'તમારે અમારો રાજા એમ કહેવાતે બદલે કમેશાં આપણું રાજા એમ કહેવાતો અબ્બાસ જેગવશે જોખંડે. વળી રાજાને માટે કોઈ વસ્તુ નહીં તુકસાનની દ્રષ્ટિએ તમે મજબૂતા રહેશો ત્યાં સુધી તમે એ નફા તુકસાનમાં એટલા ગુંચવાયલા હશે કે લોકકલ્યાણ અકલ્યાણનો તમારો ખ્યાલ રપષ્ટ નહિ હોય. માટે રાજાને નફા તુકસાનથી ન સંજોધો પણ લોકકલ્યાણ અકલ્યાણનો વાત કરો.'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો : 'મારો શક્તિ ધણી મર્ષાંકિત છે એ હું જાણું છું પણ મારો એ મર્ષાંકિત શક્તિને શું કરવાથી હું વધારે લોકોપયોગી બનાવી શકું એ મારે જાણવું છે.'

મેન્શને જવાબ વાળ્યો: 'માથુસને તલવારથી મારી નાખો કે લાકડીથી મારી નાખો એમાં કંઈ તફાવત માનો?'

રામએ કહ્યું: 'ના, એ તો બન્ને વાત સરખી છે.'

મેન્શને કહ્યું: 'એ જ પ્રમાણે તલવારથી દણો કે કુશાસન ને ગેરબવરથાથી લોકને દણો એમાં પણ તફાવત નથી, તમે દુષ્કાળથી લોકો મરે છે એમ બોલો છો, પણ દુષ્કાળ માટે તમે કાંઈ કંઈ નથી, એમ બોલતા નથી. તમારું ચોતાનું શાસનખર્ચ વધતું રહે તો કુદરતી રીતે જ એ ખર્ચ પૂરું પાડવા લોકોને મૃત્યુ મરવું જ પડે. આનો ખર્ચ ૨૫૪૮ જ છે, આનો ખર્ચ એટલો જ થાય કે માથુસને દણવાની આ પણ એક રીત છે, એમાં તફાવત રીતનો જ છે, વસ્તુ એની એ છે.'

રામએ અચાનક જ વચ્ચે પૂછ્યું: 'પણ કેશમાં બવરથા થી રીતે રચાવી શકાય?'

મેન્શને જવાબ વાળ્યો: 'બધાને એક મનના કરવાથી.'

'એ ચી રીતે બને?'

'જેને માથુસો પ્રત્યે પ્રેમ છે-એ એ કરી શકે.'

'પણ એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થી રીતે થાય?'

મેન્શને કહ્યું 'લોક પ્રત્યેનો પ્રેમ, લોકો સિંચર કેમ થાય એ વિચાર તરફ તમને ધોરે તો એ બને. લોકને સિંચર કરવાનો સાચો વિચાર કરનાર શાસક એ વસ્તુ વહેલે મોડે મેળવે જ છે.

પણ એકલા સદ્ગુણથી જ રાજ્યો ચાલતાં નથી. તેમ જ એકલા કાષ્ઠાઓથી પણ રાજ્યો ચાલતાં શકતાં નથી. બન્નેના સમન્વયથી રાજ્યો ચાલે છે. એટલે એ કે કેવળ તમે સારા કાષ્ઠા બડો તેનાથી સારું રાજ્ય રચાવી શકાય નહિ, એ કાષ્ઠાઓને અમલ જમાના હાથમાં છે, તે અધિકારીઓ યોગ્ય ન હોય તો બમે તેવા સારા કાષ્ઠાઓને પણ એ નેવે મૂકી દેવાનાં એટલું જ નહિ, સારામાં સારા કાષ્ઠાઓ ખરાબ છે

એવું પણ એ લોકોને કમાવવાનાં માટે તમે જેને પાથો કહે-એ પાથમાં માથુસો મૂકો. માથુસો વિના કાંઈ તંત્ર સફળ થવાનું નથી.'

કાન્દુપુરસે ઉમેર્યું: 'કાષ્ઠાનું બહુ કાંઈ પાલન કરવાથી ખરી રીતે કાષ્ઠાનો અર્થ જ માર્યો જાય છે. છતાં અધિકારીઓ તો એમનું પાલન એમને ઠીક લાગશે તેમ કરશે. માટે રામએ વારંવાર એ પાલન વિષે તપાસ કરવી પડે છે. અતિશય કાંઈ કાષ્ઠાઓ છેરડે કાષ્ઠા કરનારને બારે પડે છે. અતિશય ઢીલા કાષ્ઠાઓ હુમ્મ્યા લોકોને છટકામરી શોધી આપે છે. કાષ્ઠાઓ બનતાં સુધી 'આધિગા' હોય છે, અને વળી 'કૂર' હોય છે. એટલે સુશાસનની સઘળી સુદૃઢતા કેવળ માથુસાધને જ આભારી છે, રામએ એ જોતું જોઈએ કે સમિતિ પાસે માથુસો તો છે, પણ સમિતિમાં માથુસાઈ છે? આ જે વારંવાર બુલે છે તે સુશાસન રચાવે છે.'

મેન્શને બોલ્યો: 'મને તો એક લોકોક્તિમાં સુશાસનનું રહસ્ય પડેલું જણાય છે. તે લોકોક્તિ આ પ્રમાણે છે. 'સામ્રાજ્ય, વિભાગી રાજ્ય, અને કુટુંબ' એ ત્રણેના જ્યાં મેળ મળી જતો હોય, બધું જ થમા વિના જ્યાં કુટુંબો, વિભાગી રાજ્યને સાચું માન આપવા એટલી હદેએકા રાખતાં હેય, અને જ્યાં વિભાગી રાજ્યો, સામ્રાજ્યને વફાદાર રહી, પોતાનો મિત્ર આડંબર વારંવાર આમળ ધરતાં ન હોય, ત્યાં અને માત્ર ત્યાં જ સુશાસનનો વિજય થાય છે. બુલે એક રખડુ છોકરો ગીત ગાય તે સાલજો: 'જ્યારે નદીનું પાણી ચોખ્ખું હોય છે ત્યારે કું મારા હાથ પિઠે' છું.'

પણ જ્યારે એ ડોળું હોય છે, ત્યારે મારા પગ માત્ર એમાં બોળું છું.'

કાન્દુપુરસે કહ્યું: 'એણે ગાંધી એમાં લોકોએ કટકું બધું હૃદય દાલબધું છે! જ્યારે પાણી ચોખ્ખું હોય ત્યારે એ પોતાના હાથ 'એમાં' ધૂએ છે, પણ જ્યારે મેલું હોય ત્યારે એ પગ ધોવાના કામમાં પણ આવડતું નથી. પાણીની આ અવરથા એ રાજ્યની

અવરણ છે. ચોખ્ખી વ્યવસ્થા એમાં હોય તો લોકો એને પતિતપાવન પ્રવાહ માને છે. એમને પણ એમનામાંથી પ્રેરણા મેળવીને પવિત્ર થવાનું મન થઈ આવે છે. પણ એ જ પ્રવાહ ડોળો હોય તો લોકો એને પતવડે છુટે છે ને માને છે કે એમાંથી એમને કંઈ મળે તેમ નથી. માણસ નાથ પામે છે-એટલે કે એક માણસ 'માણસાર્ધ' જોઈ બેસે છે ત્યારે કુટુંબ નાથ પામે છે. કુટુંબો નાથ પામે છે. ત્યારે એમાંથી વિભાગીય સત્તા નાથ પામે છે. વિભાગીય સત્તા નાથ પામે છે તેમાંથી સામ્રાજ્ય નાથ પામે છે. માટે સામ્રાજ્યને મહાન અને એક ગામનારું જે મહાન એકમ છે, તે માણસ છે. જે સત્તા એક 'માણસ'ને પણ ખૂંચે છે, એ જેને 'માણસ' બાળસી ભય એવું જે લંગ ચલાવે છે, તે સત્તા. વહેલે માટે સૌકશ્યાપત થઈને પોતે જ નાથ પામે છે.

મેન્ધસ બોલ્યો: 'જે માણસો પોતાની જાતને મને તેમ ફેંકી દે છે, કે જે માણસો પોતાના પ્રત્યે જ જીલ્લમ આદરે છે, એમને તો કોઈ રાજ સહરી ચક્રું નથી કે એમાંથી માણસ ખતારી શકેલું નથી. પોતાની વાતચિત અને વર્તનમાં જે પ્રમાણમાન રાખતા નથી, તેમને કું 'પોતાની જાતને મને તેમ ફેંકી દેનારા' જાણે છું. તેમને, જે સદ્વર્તનના પંથને સમજવા જ માગતા નથી તેમને 'પોતાના પ્રત્યે જીલ્લમ કરનારા' જાણે છું. આ જે વર્તન સિત્તામ બીજા તમામને તમે કહ્યું તેમ રાજનો સ્વરૂપ પ્રવાહ સ્વરૂપ બનાવી શકે એમ મારું માનવું છે. જે માણસ સદ્વ્યસદ્ગતો વિવેક જ ગુમાવે તો એ જેમ કુટુંબને છિન્નિભન્ન કરે છે. તેમ સમાજને પણ તુટકાન કરે છે. એટલે માણસની પોતાની જાત-શુદ્ધિ એ જ સારી રીતે રાજનો પાયો છે.

માણસ એકસો અડધો, એક જ 'માણસ' એ ખરી રીતે સમાજની આંખની કાંઈ સમાન છે.

આખની કાંઈ માણસની દુર્ગંધને છુપાવવા માટે તો પણ છુપાવી શકતી નથી. તે જ

પ્રમાણે ગજની કાંઈ એ એક 'માણસ' છે. માણસની વાણી અને વર્તન પવિત્ર રહી શકે એવું જ્યાં શાસનનું નિયંત્રણ બળ દરો લઈ જ ચા કરી સ્વચ્છ માણસ પડે. બીજો તો ચોખ્ખી ઉત્કંઠાવા રાજ કરતી દરો અથવા સફાઈ બદલી છુટ્યાઈ રાજ કરતી દરો. આ પ્રમાણે મને તો શાસનનું સ્વરૂપ, એની પવિત્રતા, કે એનો વિજય એક એક માણસના સંસ્કારી બળમાં રહેલો નજરે પડે છે.

વળા એ સંસ્કાર પણ મને તો એ રીતે ફેલાવે! માણસ પડે છે. એ જેમ ઉપરથી નીચે આવે છે, તેમ નીચેથી ઉપર પણ જાય છે. મારું કહેવાનું કું વધારે સ્પષ્ટ કરું.

જે શાસન અધિકારી પોતે પવિત્ર ને ન્યાયી દરો તો એ એક પ્રકારની એવી જ દવા રચાવી શકે. જે એ પવિત્ર નહિ હોય, પણ પવિત્રતાની સફાઈ કરતો દરો, તો લોકોમાં પણ પવિત્રતા વિષેની વાચાળતા માત્ર ફેલાવશે. અને જો એ અપવિત્ર જ દરો તો તો એ કેવળ અસ્વચ્છ દવા જ ફેલાવીશે.

આ જ નિયમ શાસિત પ્રભને પણ સાથ પડે છે. જેમની પાસે શક્તિ છે, તે પોતાથી જોઈ શક્તિ-વાળાને જો લૂટશે તો કેવળ માણસ માણસ વચ્ચે પિંકાર જ ફેલાશે. ને કોઈ શાસન એ ત્રિછારને ચીટાવી શકે નહિ પણ પોતાથી જોઈ સમજાય કે જોઈ શક્તિ એ યુદ્ધો ન મળતા, જે માણસ એ પરિપક્વિને પોતાની કાપ્તુમિકા ગણશે, એટલે કે વધારે સમજાયવળો જોઈ સમજાયવાળાને સમજાય આપશે, ને વધારે શક્તિવાળો જોઈ શક્તિવાળાને કાયમદહ આપશે, તો માણસ માણસની સમજાય ને શક્તિ વચ્ચેનું અંતર ઘટી, માત્રી શાંતિ સ્થપશે.

માણસોએ પોતે શું કરવા જેવું નથી એ પહેલું બુદ્ધિ લેવું જોઈએ. એ બુદ્ધિવાળી શું કરવા જેવું છે એનું એને નિર્દેશ જ મળશે જ. મને તો આમાં સુશાસનનાં બીજાં દેખાય છે.

૨૮ જરૂરઆરમાં બહુમાન પામેજ નખીનને વડો પુત્ર પોલ ત્રીજ વર્ષની નાની વયે ધર્મશુરુ નિષ્કપ્ત બહુમાન પામે, ત્યારે ખિરતીધર્મના બધા ધર્મ-શુરુના મોમાં એની જ પ્રકૃતિ હતી. પોલ જેવો ધર્મશુરુ બન્યો કે એને કાર્યક્ષેત્ર માટે તાપી નદીની આસપાસનો અને બંને કાંઠાનો વિશાળ પ્રદેશ સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે ધર્મશુરુના મનમાં ખ્યાલ એ હતો કે પોલ સિવાય ખીજ ધર્મશુરુ કુખળા, બીજ અને કોળીમાં નહીં ભળી શકે, જ્યાં અને અને અસંસ્કૃત પ્રજાને સંસ્કારી બનાવવા માટે જે ઉત્સાહ, મમતા, ધમક, ધીરજ અને પ્રેમાળ હૃદય તેઓમાં કાર્ય કરવા માટે જોઈએ તે સર્વ શુભે પોલમાં હતા.

પોલને આ પ્રદેશમાં નિયુક્ત કર્યો, ત્યારે ધણા વ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને તેના માટે આથી લોકોનો અનહદ આદર વધી ગયો.

એની નિયુક્તિ પછી, થોડા જ સમયમાં પોલ આ પ્રદેશમાં પ્રવાસે નીકળ્યો. પ્રવાસનો હેતુ એ હતો કે આ પ્રદેશના માનવીઓની થી થી જાણ લે. આ પ્રદેશમાં તે નવો હતો, તેથી તેણે પ્રવાસમાં તેની સાથે ખીજ બે પાદરીઓ લીધા. એમને સાથે લેવામાં એની કલ્પના એ હતી કે આ પ્રદેશના તેમના અનુભવે આ લોકને સમજાવવામાં મદદરૂપ બને. પણ તેની આ ગણતરીમાં એને નિષ્ફળતા તેમજ કેટલાક અનુભવે મળી. તેમાંના કારણ તેને સહાયરૂપ, તેના મંત્રીરૂપ બને તેવો શક્તિશાળી ન નીકળ્યો. મજા સામા પછે તેમણે આ પ્રદેશના માનવોને સમજાવવામાં કેટલીક ભૂલો કરી છે એ પણ પોલને અનુભવે સમજાયું. વધારામાં આ બંને પાદરીઓ પોલની શુભનિષ્ઠા અને ઉત્સાહ પણ ન સમજી શક્યા.

ભગવાન હથુનું જીવન પોલનો આદર્શ હતો. અને આ આદર્શને આપવા માટે જે દુઃખ કે વિપત્તિ એના માર્ગમાં આવતાં તો તે તેને મન આનંદ અને સુખ હતાં. એના સાથીદાર પાદરીઓને પોલની આ

બંધી વર્તણૂક ન મળતી. કેટલીકવાર અયોગ્ય પણ લાગતી અને તેમને મનમાં આવી વાયું હતું કે પાદરીઓ અને ધર્મશુરુએ આટલું પરિશ્રમશુળ જીવન આ માટે શુભરત્નું જોઈએ? આથી પોલ જાણે કે ગૌરવહીન દશામાં દિનપ્રતિદિન હારસેશાયે જતો હોય તેમ તેમને લાગતું. પ્રારંભમાં તેના સાથી પાદરીઓ પોલની આવી વર્તણૂકથી અગ્રહતા, કોપવાર ખેડી દલીલો કરી તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, પણ પોલ કાર્યના ઉત્સાહમાં આ બધાને વિરમરી જતો, અને જેમ જેમ તેઓ પ્રવાસમાં આગળ ને આગળ જતા ગયા, તેમ તેમ તેને લાગતું કે ધર્મકાર્યમાં તેના દેહનું તે પોતે બલિદાન આપી રહ્યો છે.

સુરતના પ્રદેશના જમીન પ્રવાસ પછી એક દિવસ નાવડી લઈ નદીકાંઠાના બીજાંશના પ્રવાસે પાદરીઓ સાથે પોલ આવ્યો. આ પ્રવાસમાં પોલ બીજ, કુખળા અને કોળીના વાસમાં ઠીક ઠીક કુરુપો. નદીકાંઠાના ગામમાંઓમાં જાજ તક દોષ પાદરી કે ધર્મશુરુ ન આવ્યા હોય એવું પણ તેને લાગતું.

એક સાંજે આખા દિવસના સખત પરિશ્રમ પછી પોલ નાવડીના આગલા ભાગમાં કુરાથબંના લોકોને ટેકવી વિરામતો બેઠો હતો. તાપીમાં પાછી આવું હોવાથી, અને બજાબજોનો પવન પડી ગયો હોવાથી નાવડો સમાધિરૂપ દશામાં હતી. આમાંશમાં તરસી ધરતીને શાંત કરવા માટે વાદળોનું ઇલાક ઉમટ્યું હતું. અને સૂર્ય ક્યારેના મહાત યજ્ઞ અદ્ય બની ગયો હતો. બધા વ ગામમાં વારણાની સત્તા માન્ય રાખી ઝાંખા થઈ ગયા હતા, પણ ત્યાં તો સૂર્યનો પ્રચંદ તાપ નીકળ્યો, ઝાંખા લાગતાં ગામમાં રૂપક દેખાવા લાગ્યાં, અને પોલે વૃત્તક પર ઊભા ગઈ ગુરુ થી નજર દૂર દૂર તાકી, અને તેણે ગુલાબી રંગના સૂર્ય કિરણોમાં પોલે લાપર્યાજે.

‘પેલું કયું ગામ?’ પોલે બહારસીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘કાં તો ઘાતવા. બીલોનું... નર્પાં બીલો... તેમના જ છાપણ છે.’ તેણે વૃત્તક વૃત્તક બાપમાં ઉત્તર આપતા મોક્યો, ‘મોક મોક બીલો જીવ દશે. પચાસ ધર.

તાપીના ઢેઠ માથે છાકરાની જેમ વળગી ઘાતવાજ પડ્યું છે.'

જસોજ માનવો ! દુનિયાથી અડતા નળી જીવતા જસો માનવો. ત્યારે આપણે ઘાતવા...આલો, ઘાતવામાં જઈએ.'

એના સાથી પાદરીઓએ એ મથકોમાં, અને નાપુત્રી વ્યક્ત કરી, પણ તેઓ કશું ય બોલી ન શક્યા. કેમકે તેની સામે વિરોધ કરવાથી કશું ય થાયું' પરિણામ આવ્યું નથી. પણ આ વખતે જાણે નાવકોવાળા તેમની ગરદે કાચો હોય તેમ બેઠ્યો. 'જસે' શીલકા...અને અલીયા ખારમું ગાઉ દોડ ગાઉ...વાવડો પડી ગયો છે. કાઠી મારી મારી મારાં આવડાં આવી ગયા છે. કલાક દોડ...કલાક દોડ... કશોય એમ નથી. કાલ ઉપર...'

'કાલ ! રવિવાર...પ્રાર્થના દિન. આથી બાકાતું કાલે આખોય દિવસ આરામ કરજે. પણ કાઠી મારવી...આવડાં રહી જાય એ તારી વાત સાચી. પણ આજ એક વધુ ગામ...કહેના હો...તો હું કહી ઉતરી ચાલીને ત્યાં પહોંચીશ.' પોલ કીમેથી બોલ્યો.

ખલાસી કમંચુરુ પોલના હાથના ઉત્સાહના આકાશ વાંચી શક્યો, અને તેણે નાવકોને કહી મારવી શરૂ કરી. દોડમે કલાકે તેઓ ઘાતવે પહોંચ્યા.

ખલાસી દેકડા મારી છીછરા પાણીમાં ઉતર્યો. અને નાવકોને બેસી બાકામાં લાવી તે આગે લીધો, કેમકે આમ કરવાથી પાદરીઓ અને કમંચુરુનાં કપડાં ન ભીંજાય. અને પાદરીઓ કપડાં સફાઈતાં સાચવોને કાળજીપૂર્વક ઉતર્યા.

ગામના એ આગળ દેકડાના બનાવેલ બીચોની હાપર્ગની દારો લીધી હતી. ગામના હાપરે કમંચુરુ પોલે લાકડાં ચીરતા શ્રદ્ધ બીચને પ્રથમ પૂછ્યો, 'અલી દેવળ છે ?'

'દેવળ ? ગરબે ? અલી ? ગરબે નથી.'

'અલી' કોઈ પાદરી પણ નથી ? મુક્તિદેવને કોઈ માનવો પણ ?' પોલે જીદાશરૂપિણી પ્રથમ પૂછ્યો.

'શું ?'

'એ બાકા ! ગામમાં સારાજલા પ્રચંડે એ પ્રસંગે પાર પાડનાર કોઈ કમંચુરુ માણસ તો અલી' દર્શો ને ! ગોરમહારાજ !'

શ્રદ્ધ બીચના મોં પર ચમક આવી, અને જવાબ આપ્યો, 'હા, અલી' એક બગત છે, '

'બાકા પોલે' શ્રદ્ધની વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો, 'એ શું ?'

'બગત ! સંત માણસ, ગામ આખાતું કામ કરી જીવનાર માનવી.'

'એ શ્રિસ્તી છે ?'

'એની અને ખ્યાલ નથી.' એણે માથું ધૂળાવ્યું, 'પણ શ્રિસ્તી નામ જ કુ મારા આવડાં ભરમાં પેલેલું સાંભળું છું. એ શું છે ?'

'તમારું' એ કામ કરે છે, તો એ કામ સાટે તમારી પાસેથી શું લે છે !'

'કાંઈ નહીં. ના, ના. ખોરી વાત છે. એ કાંઈ લે એવા જ નથી.'

'તો એ આવ છે શું ?' વારાફરતી પોલે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા.

'એ બાકાએ તે આ કુખ્યા છે, મજા, કોદરી, જવાર, મહેનત મજૂરી કરતાં જે કોઈ મળે તે.'

પોલના મોં પર વિનમ્રતા આવી, અને બોલ્યો, 'તમે જતાવરો કે એ ક્યાં રહે છે ?'

શ્રદ્ધ બીચે કુદાડીને પકળે બોલ્યો પર ચૂકતો હાપર્ગમાં કમંચુરુ સાથે જવા ચાલી નીકળ્યો.

થોડીદુરમાં તેઓ એક હાપરા પાસે આવ્યા. એ હાપરા ઉપર મીઠાં તુલસી ને ફૂંડીનાં વેલાઓ મરુણ રચા છે. ગામમાં અને શાળાનાં લાલપીળાં ફૂલો બગરા ને મધુપોદને સાલસ આવડતા તેમની લાગી કાવાને વાડ ઉપર લંબાવી પાયા છે. આજુબાજુ નાનકડી કચારીમાં તાંદળમની લાજ અને મરુણી દર્શા છે. ગરીબાઈ અને સાદાઈનાં બળનાતું કંઈ ન

આજીવનને અહીં થયા વગર ન જ રહે; તે પણ ડાકિયા કરી જતું. કેટલીકવાર ચરમાળ મુગ્ધ અને નિર્દોષ સુંદરી જેમ આ બધું અવ્યક્ત બની ઉભું રહેતું.

સાથીબીએ બારણું ઉઘાડ્યું: 'પરજી! મોટા આઈરા છે.' બોલી બીજા જાગૃણી બચલમાં ભરાયો પોલ અને પાદરીઓ ઊપરામાં ગયા.

ધર્મગુરુ પોલની નજર સમક્ષ ડીંગણી, પણ તત્તતતતી રથામ વર્ણુગણી કાયા પર મંડાણી. મનમાં વૃદ્ધની તત્તતતતી ચામડીએ અને વસ્ત્રોએ 'પ્રશ્નો જમાવ્યા. આ માછી છે? એકુ છે? દૂમલો છે? કે બીજા? એની અડધી પોતડી એના મનમાં અનેક મંડરણનું કાગળ બની. એની આખો કાળો, અને ચમકદાર અને તેજશી હતી. માથાના વાળ અને ભવં રૂપાનાં હતાં.

વૃદ્ધ પગલુ બોલ્યો, 'મોટા! આવા! આવા!' પરજીએ પોતડીના છેડે ઊપરાની અંદરની પેકલી સાફ કરી.

પેકલી પર બેસતાં પોલે કહ્યું, 'આપનો આભાર. હું ચાકી ગયો છું' પણ તમે ય બેસો.' પરજી કહ્યું ય બોલ્યા વગર પોલની સામે જોતો બોલ પર બેસકક પડે બેઠો. એના મોં પર ધર્મગુરુ માટેની માનની નિર્દોષ લાગણી ઉભરાઈ આવી.

'લાઈ! મેં સાકળ્યુ છે કે અહીં દેવળ નથી, અને પાદરી પણ નથી, ત્યારે મારા અમ્મંબાનો પાર ન રહ્યો. મને આ ઊપર' બતાવવા જે બીજા આગ્યો હતો, તે ખ્રિસ્તીધર્મનું નામ સાંકળી સ્તબ્ધ થઈ ગયો.. આટલું માનવી અને જીહ્વાસુની ઠાવનાએ પરજી પોલ સામે નોંધ રહ્યો, પણ તે કંઈ ન બોલ્યો. ધર્મગુરુ પોલ આગળ બોલ્યો, 'તમે ખ્રિસ્તી હો, ખરું કે?'

'પણ અગાઉ પર આ નામ જ મેં નથી સાંકળ્યું.' વિરમવમાં પોલે તેનું નેણ બેઠ્યું. 'તો તમે તરીક અને દુઃખી માનવાના દુઃખના અને તરીબાઈના વિસામરણ આ કાળે બની તેમની પડખે બેઠા રહે

છો? તમે તેમને મદદ આ માટે આપો છો?' એણે દલીલો કરવા માંડી.

.. 'પરજી મડીબર પોલ સામે નોંધ રહ્યો અને સાંતિથી જવાબ આપ્યો, 'ત્યારે હું નાનકડો હતો, અને મારે ત્યારે મદદની ખૂબ જરૂર હતી. ત્યારે મને મદદ મળી હતી, તેથી હું આવી મદદની જરૂર હોય છે તેમને કહે' છું.'

'પણ તારા ધર્મ કયો?' પોલ જરા મંડવણ અનુભવતો બોલ્યો

સુશ્રવણે પરજી બોલ્યો, 'ધરમ! ધરમ તે વળી શું?'

પોલ બોલ્યો, 'જો, અમે અમારી જાતને ખ્રિસ્તી કહેવકાઓએ છીએ કેમકે ઇશુએ અમારા ધર્મની રચ પના કરી. આ ઇશુધર્મને રથામક ખ્રિસ્તના નામે ઓળખાવો હતો. અને આથી તેના અનુયાયીઓ ખ્રિસ્તીના નામે ઓળખાયા. ઇશુ પ્રભુપૂત હતો. ઇશુ પામર માનવ માટે સ્વર્ગમાંથી શુભ અને સુખદાયક વાતો લઈને આવતો; તેમણે માનવને શિખવ્યું કે આપણે બધા પ્રજાઓ છીએ અને પ્રેમ એ જ પ્રભુ છે.'

પરજીના મોં પર પ્રકાશની ચમક તરવરી. જરાક વાકા વળાને આશ્ચર્ય સાથે કહ્યું. 'ત્યારે મને તેમની વાત કરો.'

ધર્મગુરુએ જમવાન ઇશુની વાત કહી સંભળાવી. પણ જ્યાં પોલ વાતને પૂરી કરવાની બધી પર હતો, ત્યાં પરજી બોલ્યો, 'અહા! કેરી રૂડી વાત, મોટા તમે વાત કરી એવી તો મેં આ જંદગાનીમાં કરી સાંકળી ન હતી. આવી માનવીની વાતો હશે. એમ મેં કહ્યું ય ન હતું.'

'લાઈ! ત્યારે હું જેવો મારા દેવળે જઈશ, કે તમને જ આ ગામ માટે એક પાદરી મોકલીશ. તે તરફ જ જાયો. તમે રવિવારે અવ્યૂત તરબામાં જાઓ અને પ્રભુ ઇશુનું સ્તવન કરજો. એ પાદરી આપણા દિવ્ય માલિકના દુઃખી જીવનની અને મૃત્યુની આખી વાત સમજાવશે.'

‘મોટા તો તો તમારા જેવો માલિક પણ નૈઃ. અમે એમને મુંઝાવા નૈઃ દષ્ટએ.’ પરંતુ અદ્વૈત કહે બોમી ઉઠ્યો.

‘જદ્ જીવતા હૃદયની ઉર્મિઓ જોઇ પોલ પણ હસીકાર, લાગણીથીતો ખતી ગયો.’

‘મારે આજ અહીં કાઝું થોભાય એમ નથી, જીમળ ગામ જંતાં નાવડીને ઠીક ઠીક સમય લાગશે, પણ તમારા ‘સૌથી કું’ રિપોર્ટો ‘પડું’ તે પહેલાં પ્રભુએ જે સત્તવે તોના અનુયાયીઓને લખાવ્યા, તે કું જરૂર તમને ગામ સંભળાવીશ.’

‘મન દખને કું સાંભળીશ.’ પરંતુ શાંતિથી બે થયો.

‘તો આપણે ધૂંટણીએ પડીએ, ધૂંટણીએ પડવાનો રેતુ એ કે આપણને આપખા પ્રભુ ઇશુ માટે આદર છે કું બેલું’ તે ‘તું સાંભળી પછી મારી પામળ જાએ. આપણે બધા આ એક માલીના પુત્રો છીએ. તું અને કું તો પિતા ઇશુ છે. આપણે પ્રેમસિંહુના જ પુત્રો છીએ, અને આથી ભાઈઓ.’ આમ બોલી પોલ ‘બોલ પર ધૂંટણીએ પડ્યો. પરંતુ પોલની પડણે જ ધૂંટણીએ પડ્યો. પાદરી અદ્વૈત વાળી ધૂંટણીએ પડ્યો. હવે તો તેમ પરંતુએ અદ્વૈત વાળી. અને પોલ જે કાંઈ બોલવા લાગ્યો, તેવું જ તેણે રટણ આદ્યું.’

‘પિતા! તું સર્વમાં વસે છે. તું સંત છે.’ જ્યારે પરંતુ આ વાક્ય બોલી રહ્યો ત્યારે ધર્મગુરુએ આગળ બોલવા માંડ્યું, ‘તાડું જ સામાન્ય સારી મ પૃથ્વી પર પ્રવર્તે. જેવું સર્વમાં તાડું શાસન છે તેવું જ આ પૃથ્વી પર થાવ.’

જે ઉત્સાહ અને બાવનાથી આ વાક્યો બોલ્યે જતાં હતા, તે ખરેખર હૃદયપર્થી હતા. પરંતુ બે થયો, ‘જેવું સર્વમાં તાડું શાસન છે તેવું જ આ પૃથ્વી પર થાવ.’

ધર્મગુરુએ આગળ ચલાવ્યું, ‘અમને અમારો રોજનો શેટલો આપ. અમને અમારા પાપમાંથી મુક્તિ આપ, જે રીતે અમે અમારા દુશ્મનોના દુષ્કૃત્યોને બદલી

છીએ તેમ જ.’

‘અમને મુક્તિ... મુક્તિ...’ આટલું બોલ્યા પછી અમે પછાતા શબ્દો તે બૂલી ગયો હોય તેમ તે બોલ્યો. છેવટે તે બે થયો, અમને મુક્તિ આપ અમે તું અમારા પાપ બૂલી જા.’ આથી પોલને એમ લાગ્યું કે આ છુટ્ટાની સમરજીવિત મંદ છે તેથી તે ફરીવાર ઉપસુંકા વાક્ય બોલી આગળ બોલ્યો ‘અમને પ્રતોબન તરફ ન આકર્ષ.’ પણ અમને કુષ્ટન માંથી મુક્તિ આપ.’

આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ઉત્પદથી છુટ્ટા ફરી વખત આ વેળે બોલી ઉઠ્યો, ‘અમને પ્રતોબન તરફ ન આકર્ષ.’ પણ અમને કુષ્ટતામાંથી મુક્તિ આપ.’

અને ધર્મગુરુ હેન્ડે હેન્ડે બોલ્યા, ‘કેમકે સર્વ રથો તાડું જ સામાન્ય છે. સર્વ રથો તારી જ સત્તા છે અને સર્વ રથો તારો જ પ્રમાણ છે. અરવુ.’

જ્યારે પરંતુ બે થયો, ‘કેમકે તાડું જ સર્વ સામાન્ય છે. સર્વ રથો તારી જ સત્તા છે અને સર્વ રથો તારો જ પ્રમાણ છે. અરવુ.’ ત્યારે તેના કંઈ આથી પ્રેમ ઉમરાતો હતો. એમાં હૃદયની શુભનિજનો રજીઝર પણ તેમાં હતો.

પોલ ધૂંટણીએથી જોમો થયો, પરંતુ તેને અનુસરી તે પણ જોમો થયો. જ્યારે ધર્મગુરુએ, અદ્વૈત. હોહી ત્યારે પરંતુએ અદ્વૈત હોહી, બે ટાપ બોલી તેની સામે જોમો રહેતો બોલ્યો, ‘તમે જગવાન ઈશુની ફી વાત કરી તેવું કું જરીજ થું મૂલ ચૂલી શકું? તમે મને જગવાનનું નામ લેતા ચિખવ્યું તેના માટે કું બીજા તમારી યી કંઈ કરે? પગ ઘોષ પાણી માથે ચણું તોય જોઈું!’ ફરીવાર સ્વર્ગીય આનંદમાં તે બોલ્યો, ‘તાડું જ સર્વ રથો સામાન્ય પ્રવર્તે છે. સર્વ રથો તારી જ સત્તા છે. અને સર્વ રથો તારો જ પ્રમાણ છે.’

પરંતુના હૃદયની ઉર્મિઓ જોઇ પોલના મનમાં તેના માટે આદર જન્મ્યો. તેણે પરંતુના ખસા ઉપર હાથ મૂક્યો અને તે બોલ્યો ‘જેવો કું દેવે જઈય,

કે તરત જ તમારા સૌને કાળે એક પાદરીને અહીં મોકલોય. તે તમને ધણું ધણું જાન આપશે. મારી પાસે અત્યારે વખત જોડા. તેથી મેં તમને જે કંઈ આજે આપ્યું તેથી અનેકધણું તે આપશે. તમારી ધાર્મિક તરસ તીવ્ર બની છે અને તે તમારી તરસ તે જરૂર છીપાવશે.' પરંતુ ધર્મગુરુના બોલે પડ્યો. એનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. ધર્મગુરુ તેને તેમ કરતાં ન અટકાવી શક્યો. પરંતુની આંખમાં ધર્મગુરુ માટે એટલું માન જન્મ્યું કે તેની આંખમાં ઘવાતો સાગર ઉછળ્યો.

પરંતુ પોલની સાથે તાપીકંઠે આવી ઉભો પોલે દિશાઓમાં નજર નાંખી પણ પાદરીઓ અને ખસારી ન દેખાયા, ત્યારે બંને પાણી પાસે આવી ઉભા. પોલની નાવડી જગત કાંડા પાણીમાં હતી, તેથી પોલ વિચાર કરતો પાણીમાં પથ ભોળો પાછો આવી રેતીમાં ઊભો, પણ પરંતુએ પોલને હાથમાં લઈ કેક ઉપર બેસાડી જાંઘડી પાણીમાં ચાંચ્યો, અને નાવડી પાસે લઈ જઈ સુકાનના પાટિયા પર બેસાડ્યો. પણ ત્યારે આ દરમિયાનમાં બાલના પાદરીઓ અને ખસારી આવી પહોંચ્યા અને બોલ્યા.

જવાનને પણ દરોવો કે એવો આ જવાન છુટ્ટો છે.

નાવડી કાંડા પરથી ઉપડી ત્યારે પરંતુએ નાવડી સામે મીટ મારી અને તે છેવટે જાણમાં આવી ઊભો. પોલ વર્ગિક આશ્રમ નદીમાં ને બેખડમાં અદસ્ત થતી હોડકાને, હાથ ઊભો કરી જાણે તેણે છેલ્લી વિદાય આપી. પણ વર્ગિક નાવડીને સંતાડી બેઠો, ત્યારે તે કાઠો વડાવી તાપીની બેખડ પર બાંધ્યો. અને ક્ષિતિજમાં નજર નાંખી પણ તે નાવડી ન દેખાઈ ત્યારે તે હાથે આંચો.

થોડીવાર પાદરીઓ તરફ ફરી પોલ બોલ્યો, 'કેવો મજાનો આજનો આ અનુભવ કિંવો ગહરમખ છુટ્ટો બીલ! તમે નિરખ્યું, કેવા ઉત્સાહથી તે પ્રજાના સ્તવન ઉચ્ચારતો હતો!'

બેદરકારીથી એક પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'હા,

મને તો લાગે છે કે એનો તો તે માત્ર બાલ આચાર જ હતો.'

'ના, ના. તમે જુલો છો. એની ધન્ય મથતા અને લાવના રૂપરૂપણે એના ઉચ્ચારણમાં જાત થતી હતી. 'અમને સુકિત આપ અને અમારા શબ્દ જુલો જા.' તે કંઈ રીતે બોલ્યો તે તમે નિરખીને જોયેલું! શું માત્ર તેમાં શબ્દોનું પુનઃઉચ્ચારણ હતું? ના, શબ્દોનું ઉચ્ચારણ એ સ્તવનમાં અગત્યનું નથી. માત્ર લાવના-નિષ્કાર્પક ઉચ્ચારણ શબ્દો, હાથની ઊંઘીઓ.'

પાદરીને આમાં કશો વ રસ ન હોય તેમ તેણે બ્રહ્મ આધુ' અને આગસ મરડો, અને થોડીવારે તે બોલ્યો.

'શું છુટ્ટો બીલના મનમાં જે જ અભિપ્રેત હતું?' પાદરીને ધર્મગુરુ કે બીજા સાથી પાદરીએ આનો જવાબ ન આપ્યો, પણ પોલ આશ્રમ બોલ્યો, 'એનાં જેણેણમાં શુભનિષ્ઠા હતી. પ્રભુ મરડો કર્યો બધો આદર અને પ્રેમ હતો. અને શું તે જ માનવ જેમ આ બધું કરી રહ્યો હતો? ના. કેવો મજાનો માનવ! થી એની મીઠાસ, બહાઈ અને શુભ લાવના! અને મરડો જ ધરતીના બોળે જીવવારને આપણે ભગવાનના શાણસ કરીએ છીએ તમને આવા શાણસોના કર્યા જ જોડો જડશે ખરો કે!'

પાદરી મરડાને બોલ્યો, 'સાહેબ, એનાં આંખમાં પેલો મુરબીના જગ્યા આયડનાં હતો તે તેના જેવો તે નિર્દોષ છે. આખા ગ્રામમાં સમ ખવાય એ જોડા પણ વાંચીલખી શકતું હોય તો! એ લોકો તો બીલ...જેમલી...જડ, એમણે આખી જીંદગીમાં કરી જ ભગવાન ઇશુ મરડું કર્યું જ સાંભળ્યું નથી. અને તેમને ધર્મનું જ્ઞાન નથી.' પોલ તેમની સામે તાણી રહ્યો, પણ તે કર્યું જ ન બોલ્યો.

ગામના હાપરાથી તેઓ ઠીકઠીક ફર નીકળી ગયા. પનધાર માળા રીખાત વદળાઓ રાતના ચાંદરામાં ફરતો ધેરા ધાલી અંધારાના સામાન્યના સૈનિકો-જની આકાશના પુલકા મેદાનમાં રાવડીએ

તાણી પડ્યાં હતાં, નાવડીના માનવીઓ નાવડા પર જ પડ્યા રળા. સૂરા માટેની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા કેમકે આને તેઓએ ધણી પરિશ્રમ કર્યો હતો.

પેલને સૂરા માંડ ક્લાકેક થઇ હતી. પણ તરત જ પેલને એક પાદરી દાખવાવા માંડ્યો. જગાડ્યો, અને બોલ્યો, 'આમ સુકાન તરફની દિશામાં આવો, જલદી...આમ. કંઈ અદ્ભુત ચમત્કાર બની રહ્યો છે. જુઓ નદીમાં પ્રકાશ વરે છે. અને એનો પાર પામી શકતા નથી કે પાણી પર યું તરો રહ્યું છે.'

'પ્રકાશ!' ધર્મગુરુએ પથારીમાંથી કીસા ચર્ચા આશ્ચર્યભાવે કહ્યું.

'સાચું જ પ્રકાશ! પાણી પર તરતો પ્રકાશ.' પાદરી ફરીવાર બોલ્યો. 'પણ જલદી. કૃપા કરીને આમ જલદી પધારો. ખલાસીએ તમને બેલાવવા જ...'

જ્યાં ધર્મગુરુ પોલ તુલક પર આરો જીઓ રહ્યો ત્યાં તેણે અંધિ દુરખીન લગારી દૂર જોયું. સરસરાટ કરતો ખીલો લાલહાર ને ચમકવર પ્રકાશ અપરબેર પાણી પર લસરતો તેને બસો બડીસો કદમ દૂર કેખાયો.

'આશ્ચર્ય! આ યું?' પેલને પણ આશ્ચર્ય થયું. પોલને ઘેરી વળીને પદારીઓ અને ખલાસી કીસા. અને પ્રકાશની દિશામાં તેઓ તાકીને કીસા.

'આ યું હતી?' પોલ જરા ધોપગ અને કંઈક અવાજે બેલ્યો. આ દરમિયાન તે સ્વબેક થઇ ગયો, અને બોલ્યો, 'સાજવાળો છુટ્ટો બીજ. એના માથાનાં ધોળાં કુશાં જેવા વાળ, તમતમતો સ્વામ ચહેરો, ધોળા મુઠો, અને શ્વેત શ્રમરેલ ચમકતી આંખો. એના પાણીની સપાટીથી જોડે રાખેલ જમણા કાંધમાં દોતો. તમને એવું નથી લાગતું કે ત્રણે એ પાણીમાં ચાલતો ન હોય!' એણે માથું ધૂણાવ્યું અને તે દરમિયાન બોલ્યો, 'પાણી પર કોઈ જ ન ચાલી શકે અને ન જ ચાલી શકે તો તો તે એક અનબધી જ લેખાય.' પણ તેના કંઈમાં અને મેં

પર આ પ્રકાશની રસમ અમદા હતી.

'અને ચમત્કાર ત્રણે કે ન ગણો. પણ હું તો ને એક છું' તે જ તમને કહું છું.' બોલી ખલાસીએ પોલ પાસેથી દુરખીન લઇ તેની બાજી પર મૂક્યું. 'જુઓ આ માણસ આપણી કને...જોતબોલામાં...તે આપણી મમ જ આવે છે. જુઓ.' બોલી એણે આખો પરથી દુરખીન દૂર કાઢ્યું.

પ્રકાશ આમથી તેમ કામગીરી પાણી પર ધુમ્કા કરતો હતો. ત્રણે કે માનવના એક હાથમાંથી બીજામાં તે બાલાયે જતો હોય. ખલાસીએ દુરખીન આંખ પરથી લઇને જ્યાં પાદરીના હાથમાં મૂક્યું ત્યાં જ તે બોલી ઉઠ્યો, 'હું કહેતો'તા તેવું જ—કોઈ માણસ પાણી પર ચાલી...પાણીમાં...એ તો પેલા ભગત. આને સાંજે આપ સાંજે બે ઈશ્વરને નાવડીમાં બેસાડી ગયો તે સંવત્સુરુષ...'

અદ્ભુતગાળને છાતી પર બે ખાલકાને 'કૃષ્ણ' કરતો પોલ બોલ્યો, 'મધુ તેવું કલ્યાણ કરે.'

'પાંચદસ મોનીટમાં તે બધીંઆ આવશે જણે.' ખલાસી બોલ્યો. 'ચીલકાએ તે આપણી તરફ આવી રહ્યો છે.'

અને ત્યો તો છુટ્ટો બીજ નાવડાની નજીક તરતો આવી જીઓ. મરમ પકડી ટેકો મારી તે નાવડીના કૃષ્ણાંબ પાસે આવી પડ્યો.

પાદરીઓને મન આ ચમત્કાર ભાર્યો. તેઓ ધૂંટણીએ પાયા, પેશો ખલાસી પણ આ વાતવરણમાં પાદરીઓનું અતુલરણ કરવા લાગ્યો. ધર્મગુરુ પોલ અવધીત અને કિંઈબધૂદ બની જીઓ રહ્યો.

પેશો સંવત્સુરુષ પોલ તરફ આવ્યો, અને હાથ લાંબાકાં કરીને એણે પાત ચક્ર કરી. 'મોટા! મોટા! તમને ઉંચમાંથી જગાડી જરાક ખસેલ પાડી છે. પણ તમે, અમારા મામલો ચલા, તાર કહે અન-પ્રાતમાં જ તમે મને ને મીઠું ભજન (સનવન) શિખ-કાંચું મરું તે હું ખૂબી ગણે. ખરું વાદ કરું પણ મનના કોણમાંથી બાર ન બાવે. હૈંરે આવે...પણ

ધરાર હોઠે ન આવ્યું તે ન જ આવ્યું. તમને બનારે ન જાણી પાડું' તો પછી આવો પત્તો ક્યારે આવે ? હું કેટલો બેદરશાર કે તમે જે કાંઈ શીખવું તે હું શ્રદ્ધા બેઠો ? તારે જ હું આંખ આઘો...તમે મને જરાક ઉપાડતું વેણ...એક જ વાર...'

'મને સરસ્વતી તો આવડે છે. જાણે મારી છાંદગીભરના સાથી થવા જ તે આળસ હોય તેમ મને છેલ્લા વેણ પણ સાંભરે છે. મારા યોગિયામાં આરંભ અને અંતના વેણ જકાઠ ગયા છે...પણ વચલા વેણ છટકી...'

'મને બરાબર સાંભરે છે, 'પિતા, તું સ્વર્ગમાં વસે છે. તારું નામ સંત છે. તારું સામ્રાજ્ય સારી ધ પૃથ્વી પર પ્રવર્તે. જેવું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેવું જ પૃથ્વી પર થાય.' અને પછીમા મને યાદ છે. 'અમને મુક્તિ આપ અને અમારા પાપ બૂધો જ' અને અંતમાં તો 'અમને પ્રતોક્ષન તંત્ર ન આકર્ષ' પણ અમને કુદરતમાંથી મુક્તિ આપ. કેમકે સર્વ રથજે તારું જ સામ્રાજ્ય છે. સર્વ રથજે તરી જ સતતા છે. અને સર્વ રથજે તારો જ પ્રગલ્ભ છે. અરવું.'

'પણ પણ વચમાં...વચમાં હું કયું કે શ્રદ્ધા જોયા. વચમાં શું આવે છે, તે તમે નહીં કહો ?'

ધર્મશુર પોત આશ્ચર્ય અને ભયથી બોલો, 'પણ તું અદ્વા પ્રેમ કરીને આવ્યો ? પાણી પર ઘું આવી કંઈ રીતે શકે ?'

'અરે, કેટલો સહેલો છે એ વાત !' થરડો. પગથી મરડી પડ્યો. 'પાણી સાથે મને તે રમત કરી શકે. તમે જેનામાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમ શ્રદ્ધા, તે સૌ તમારા પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રાખે છે. અમને પાણી માટે પ્રેમ છે, માટે પાણીને અમારા માટે. આ તાપીનું પાણી અમારી ચિંતા રાખે છે, માછલાં ધાવી આવે છે. પાણી અમારા કાળે ચોક્કસ રહેવાની ચિંતા વેંદારે છે. અમારા માટે પ્રેમ છે, માટે ખાઈ થઈ નથી. કોઈપણ બીજા આથી શીમડો લઈ આપી તાપી પર છુમે છે. પણ તમે મને પેલું મીઠું ભજન નેં શિખવા ? ભગવાને એમના વાંકાને શિખવ્યું તે.'

ધર્મશુર પેલે માથું ધૂળાવ્યું અને જાણે પોતાની આંખને સંભોળેના હોય તેમ બેઠા સાહે બોલો, 'હું હવે માનવાં તૈયાર નથી કે હું તને ભગવન ધૃત્ય માટે કાંઈ વધુ શિખવી શકું. ઘું ઘણું ઘણું જાણે છે. હું માત્ર એટલું જ ઇચ્છું કે-'

રેંક દેવિસની 'ધી હેલી ટેન'ની વારતા પરથી

સાહ્યારંભકાર

જાતે મળુરી કરનારાઓને (નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; ચાર આના)
ટોચે રશિયાના ખેડોને સમાજવાદીઓની શિખવણીમાં નફસાવાની અને પોતાનાં કુખોના ઉપાય શોધવાની સલાહ આપવા લખેલા નિવેદન શ્રી. નરહરિ પરીખે કરેલા અનુવાદની બીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ.

આંધળાનું ગાડું (પ્ર. એ જ; ચાર આના)
અઘાન એજ અવારો છે એ બતાવતા શ્રી જુગનરામ રોના નાનકડા નાટકની ત્રીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ
અનાસક્તિ યોગ (પ્ર. એ જ; આઠ આના)
આંધીએ કરેલા ગીતાના અનુવાદની ઠાકા કાલેલકરે તેમાં વિષય પરત્વે ૫૬ અધિકારણો પાસે આંધી નોધો ઉમેરી અપાલિત કરેલી સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ.

રીંછને કટલેક ઠેકાણે લાવુનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જંગલમાં આ પ્રાણીને જોવા થવા થોડા મુશ્કેલીને મોડા થયા હશે પણ મોટા પ્રાણીસંમ-દાલયમાં તો આપણા હિન્દમાં વસતી ગારે જાત જોવા મળે અને સહેરમાં કટલાક મદારીઓ પાસે આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં અને આખા હિન્દમાં તમામ અનુકૂળ વનમાં વસવાટ કરવાવાળું. રીંછ નાચતાં અથવા કુસ્તી કરતાં તો ધણાં જોવા દેશે.

ખીન પ્રાણીઓ રીંછની જેમ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભા રહી સાર્તા નધો પણ રીંછ તો જ્યારે સામનો કરવાનો હોય અને કાંઈ વહેમ પડી જાય ત્યારે તરત જ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભું થઈ જાય છે આવી રીતે જિલ્લુ રાખે તે માલો પણ થકે છે. રીંછ જ્યારે તેના મારે પગ ઉપર ચાલતું હોય ત્યારે તે પોતાનું આખું શરીર યોજતું હોય એમ ચાલે છે. તેના પગનીચાનું અવસીકન કપું. હોય તો તે પગનીચાન મળસના પગનીચાન સાથે ધણી રીતે મળતાં આવે છે. તેમાં આગળ તેના લાંબા નહોરનાં નીચાન તો જરૂર દેખાય છે.

અખનારમાં ધણી વખત એવા સમાચાર જોવા મળે છે કે ઉમા બરફ આગ્રહિત કુંજરા ઉપર વસતા ગાણસના પગનીચાન દેખાતાં છે. પણ વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે તે પગનીચાન બરફમાં વસવાટ કરવાં વાળાં રીંછના પડે છે કાચુ કે રીંછ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તે પોતાનો આખો પગ જમીન પર મુકતાં નથી પણ પેની ઉંચી રાખે છે. આવાં પેની ઉંચી રાખી ચાલવાવાળાં રીંછમાં આર્ટ્રીક પ્રટેકમાં વસવાટ કરવાવાળાં સફેદ ગેંઠ અને દિમાલવમાં વસવાટ કરવાવાળાં લાલ રીંછને સમાવેશ થાય છે:

આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રાણીને ખુતરાના કુટ્ટ-અમાં મુક્યું છે. જો કે પહેલી દૃષ્ટિએ તેને અને કુતરાને જરાય સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી, છતાં જાણે સિંહાઓ જુના ગરગેરો આપું સગપણ નહો કડી આપે છે અને કુતરાં તથા

રીંછ એક જ વડવામાંથી ઉતરી આવ્યાં હશે એમ ખતાવી આપે છે. પણ જુદાં દેખાવાનું કારણ તો તેઓ બન્નેની રહેણીકરણો, જે તેઓ બન્નેના દૂર દૂરના પગલાઓએ અલગ કરી દીધી અને ધીરે ધીરે આ બન્ને પ્રાણીઓનાં શરીરના ઘાટ જુદા પડે ગયા. કુતરાઓનાં વડવાઓએ સિકાર કરી જીવનનિભાવ કર્યો એટલે તે સિકારની પાછળ પોતાની દોડવાની ઝડપ અને દમ રોકતાં શીખ્યા, તેના પગન જમીન જરાયર પગડી શકે એટલા માટે કાનડો જેવા અને જુદાં નખોવાળાં થયા. જ્યારે કુતરાને માટે લાંબા અને પાનળા અને સળજુત પગો થયા. જ્યારે રીંછના વડવાઓએ પોતાનો નિર્વાદ તથા ઉલટી રીતે કપ્યો. તેઓએ ધાસ, મુળાયા, રાપાઓ, ફૂંજો તથા જીરાત અને મળી જાય તો માંસ ખાવાનું ગાળ્યુ આ જાતનો ખોનાક મેળવવા માટે કાંપી જાન અને કુંનિયાળ શરીરની જરૂર ન પડે એથી તેના પગ અદર મડવા અને ખોદવા માટે ઉપયોગી થાય તેવી રચના થઈ. આ પગોને લઈ રીંછના બારે વજન દાર શરીરને કુંજરાના ખાંડા અને ટસીની ચઢાઈ કરી શકે એવા ગડા પગ અને અંદર પાના પગ હોય છે જેથી તેનાથી થરો અને ખડકોને વધારે સહેવાઈથી બાઝી શકાય અને તેમાં લાંબા નખોએ ખોદવામાં તથા ચઢાઈમાં ધણો મદદ કરી આપી. ઉપર ખતાવેલી રચનાથી રીંછને ઓગખતાં મુશ્કેલી પડતી નથી. તેનું મોટું મધું અને તેમાં ઝીણી ઝીણી આખો તથા ગોળ કાન, ગડા પગો ઉપર વજનદાર દેહ અને જડીયાં જેવા લાંબા ખાતમાં છુપાઈ રહેતી પુછડી આવેલી હોય છે. આ બધાં તેના બદારના દેખાય છે. રીંછના થાય આગળવાળા ટુંકા અને ગડા પગનો લાંબા અને પાછા ન ખેંચી શકાય એવા નહોર આવેલા છે. આ બધાં નધને ખોરાક મોંઘવામાં રીંછને ધજાં જરૂરી છે.

કૌશલ્યદર્માં આ પ્રાણી કોઈ વખત ધતું હોય એમ જાણના મળ્યું નથી. દશિયુ અને ઉત્તર ગુજરાત, ગાજીપીરગા, ધાર, દાંના અને અણખમાં તેઓને વસવાટ છે. અને દિંદમાં દિમાલવની તલેટીથી કન્યા

કુમારી સુધી આપણુ રીંછ જોવામાં આવે છે.

વરસાદ અને ગરમીથી રક્ષણ મળે એવા કુંડ-
રાના ખડકા. નાની યુક્તિઓની સમજ અને રખડવા
માટે પુગતા પ્રમાણુનું વન અને જેમાં પુગતા ખોરાક
મેળવી શકે એવી જગ્યા મળી જાય એટલે રીંછ
ત્યાં વસી જાય છે. બીજાં ધાતકી પ્રાણીઓની માફક
રીંછ પણ નીશાયર પ્રાણી છે. સ્પર્શત સમયે પોતાની
આપળી છોડે અને સવાર પડતાં પાછા આવી જાય
છે. રાત્રને વખતે ખોરાક મેળવવા કરતાં દરેક પ્રાણી
માટે એ તો દેખીતું છે કે જ્યારે વાદળોથી દિવસ
હોય, ઠંડી હવા હોય, વરસાદના દિવસ હોય તો રીંછ
પણ બીજાં નીશાયર પ્રાણી માફક દિવસે રખડતાં
માણુમ પડે છે વળી એવું પણ બને છે કે જે વન
મધ્યસોની હફર વિનાનું હોય તે વનમાં પણ કદાચ
રીંછ દિવસે ફરતા હોય છે. ક્યો અને જીવાન એ
તેનો મુખ્ય ખોરાક છે. પણ જુખુ રીંછ સડેલા
મીંસનો ઉપયોગ કરી લે છે તેના ભારે દેહને પેલણ
મળે તે માટે તે ખોરાકની શોધમાં ઘણું રખડે છે
અને મહેનત પણ કરે છે.

વળી એટલું પણ ખરું કે જેવી ઋતુ તેવો આ પ્રાણી-
નો ખોરાક હોય છે. ઉનાળામાં આપણાં જંગલો વૃક્ષો
ઉપર ફળો પાકે છે. આ ફળો જેવાં કે રેડા, અને એવી
જાતનાં બીજા ફળો, કેરી જાણું વિગેરે જાતના
ફળોની આ શોધમાં છે અને રક્ષાવળ પણ આ વખતે
ધણી હોય એટલે મધમાખીઓ પોતાના પુરામાં ખુજ
મધ જમા કરે છે તેમાં આપણા જંગલની મોટી
મધમાખી જેને અંગ્રેજીમાં ડોરસાટાના નામથી
જાણખવામાં આવે છે, તેના મોટા પુરા વધાર
નીચે લટકતા હોય અને નાની મધમાખી જે અંગ્રે-
જીમાં ઇડીયનખી તરીકે જાણખાય છે તે મધમાખીના
પુરા જાડા યાંત્રી પેલમાં યાય છે, આ પુરા ખાવા
રીંછ કાં તો વૃક્ષ ઉપર ચઢી જાય અથવા તો ડાળી
હવાથી નીચે પાડી દબને નીચે આવી ને ખાય અને
ફળોને પણ આ પ્રમાણે કાંતે ઉપર ચઢી અથવા
હવાથી નીચે પાડી પછી શોધી શોધી ખાય છે.
ચોખ્ખામાં જીવાતનો ઉપદ્રવ થાય તે વખતે તેઓ

વૃક્ષની છાલમાંથી, સુમધ ને સડી મેલેલાં લાકડામાંથી
કે વધાર નીચેથી કે એવી યીને ઉધણી નીચે
સંતર્ક રહેલા કીડા ખાય છે. પણ આ વખતે
ઉઠી તેઓનો ખાસ યોગક છે કારણ કે
આ પ્રાણીનો વસવાટ હોય ત્યાં ખોદવા રાફા ધણી
જોવામાં આવે છે. સુકાઈ મેલેના પાદાંતના ખાતર
નીચે માત્ર મુખ નામના કીડા, ગોતરમાં વસવા-
વાળાં લમગ તથા મોટા કાળા લમગ જે રાતના
ઉંડે છે તે તમામને ખોદી લઇ ખાય છે. શીયાળામાં
આ બધી વસ્તુઓની અછત દેખાય ત્યારે રીંછાં
માથુઓની વસાહતો પાસે આવી વસે છે જે વખતે
તેઓ શેરડી અને મકાઈના પાકને બખડે તુકાન
પહોંચાડે છે અને જ્યાં તાડનાં વૃક્ષ છેડીને તાડી
પાકવામાં આવતી હોય ત્યાં તો રાત્રના તે વૃક્ષ ઉપર
ચઢી તેના આધીન ઠામમાંથી તાડી અથવા તો નીચે
જહુ શોખથી પી જાય છે. આ વખતે ખોર પકવાની
ઋતુ. તેની સાથે મધુવાંનાં ફુલ પાણીને બચ્ચી ઉપર
ખરીને પવારી માફક પધરાઈ રહે છે. આ ફુલો
ખાવા બીજાં ધણી પ્રાણીઓ સાથે રીંછાં પણ
આવી પહોંચે છે.

આ બધો ખોરાક શોધવા રીંછ પોતાની મધ
પારખવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે એ ઉપરથી
સમજી શકાય છે કે ધાણેન્દ્રીય આ પ્રાણીમાં મોટો
ભાગ ભજવે છે. કાન અને આંખની મર્યાદા ઓછી
હોય છે કારણ કે તેના હા કરતાં આંખે ધણી તારી
એટલે જ્યારે તેને કોઈ વસ્તુ પડી જાય કે તરત જ
પોતે તથા દુર જોઈ શકવા માટે પાછલા પગ ઉપર
ઉભું ચર્મ આમ તેમ માથું ફેરવી તે યુ છે તે નક્કી
કરવા જુને છે. આ પ્રાણીના ઝડો અને નાક આસ-
પાસ જે મુઠના ખાલ રહે છે કે જે ખાતથી આ-
કર્ષે જાય છે તે મુઠ બીજાં ધાતકી પાણી
કરતાં બદ્ધ નજવા ઉપયોગવાળી હોય છે. કાણે કે
આપણે ઉપર જોયું તેમ તેઓ ધાણેન્દ્રીય જીવન-
ચર્ચા કરવાવાળાં અને બીજી લગભગ તમામ ઇન્ડો-
થોમાં નજળાં હોવાને વ્યજે બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં
રીંછ જલદી ચુકાદો લઇ લેવામાં સનેજ નથી એટલે

કંઈ વખતે તે શું કરી બેસશે અથવા કેવી રીતે સામનો કરશે એ કહેવું મુશ્કેલ બને છે. એ તો જેમ તેના વધવા વર્તતા આવ્યા છે એમ જ અત્યાર સુધી વર્તી રહ્યા છે. જો કેળવીને કામ લીધું હોય તો તેની બુદ્ધિ તરત જ બહાર આવે છે એ તો આપણે તેને સરકસ અથવા મદારી પાસે જ્યારે કામ કરતાં જોઈએ છીએ ત્યારે જામર પડે છે.

પોતાની બુખને શમાવવા રી'છડાં ધણે લાંગો પંથ પોતાની ધંમી અને આડીઅવળા સાલથી કાપે છે. એમાં જો લાગવાની બહાર પડે તો આ પ્રાણીનું શરીર ભારે હોવા છતાં ધારીએ તેનાં દરતાં ધણું ત્વરાથી ઉતાવળું દોડી શકે છે. અને તરવામાં પણ તે કાબેલ છે.

જમીન ખોદીને તેઓ ખોરાક શોધી કાઢે છે. આ કામને માટે તેઓના લાંબા નખ જે તેના આમલા પગોમાં ખાસ વધારે લાંબા હોય છે તેના ખાસ ઉપયોગ કરે છે. અને જ્યાં ખોદીને કાઢવાની મુશ્કેલી હોય ત્યાં તેઓ પોતાનો શ્વાસ પાછો ખેંચીને દરકાંમાં ભરાઈને બેઠેલી જીવાતને ખેંચી કાઢે છે. આ ખાળતનું અવલોકન તો કાંઈ પ્રાણી સંપ્રદાયમાં રી'છ હોય અને કાંઈ નળીમાં ખાતાનું મુક્ય હોય તો તે કેવી પાછી કુંક ખેંચીને તમામ ખોરાક મ્હેમાં લાઇ દે છે તે જોઈએ ત્યારે કરી શકાય છે. આ કામ માટે પ્રકૃતિએ તેના હોઠ જ એવા પ્રકારના બનાવ્યા છે કે તેના પેરાથી તે અલગ છે, આ કારણથી તે તેના હોઠને લંબાવીને શ્વાસ સખત રીતે પાછો ખેંચવામાં સમર્થ કરી આપે છે. જ્યારે લાલ રી'છના હોઠ આપણા રી'છની જેમ સાવ છુટા નથી હોતા. આથી કારીગીરીથી તેઓ ઉદીને તેના દરમયાની ખેંચી લે છે. પહેલાં તો સખત કુંક વાપરી આસપાસની તમામ માટીને ઘસાડી દે પછી શાકમાન કાણીમાં મ્હેં ગળી પોતાના ઉપલા હોઠને નાક આડે રાખી અંદર શ્વાસ ખેંચે એટલે ઉદી મ્હેંમાં આવી જાય અને ધુળ માટી નાકમાં ન જાય આ કામ કરવામાં સહેલાઈ થાય તે માટે તેના ઉપલા જઠરામાં વચ્ચેના એ દાંત નથી અને તાળવું પણ અંદરથી ત્રણ વળેલું હોય છે, અને કાણામાં

સંતાઈ રહેલા જીવાંને આમ શ્વાસથી ખેંચી લેવામાં તે એક જાતનો રસ લે છે.

પમના જાડાં તળીયા અને લાંબા નખો હોવાથી તેને ઝાડ ઉપર ચઢવું બહુ ફાવે છે. અને જાડી કાળા ઉપર સહેલાઈથી પકક આવે એટલે તેના આમલા પગો અંદર પકાના હોય છે. આવેા અંદર પડતા વળાંક તેના બચાવ માટે પણ સરસ હયામાર બની રહે છે. આથી ફેરવને થાપો મારે છે ત્યારે તેના નખો કારી જખમ કરી દે છે.

આપણે એ તો જાણ્યું કે રી'છનો ખોરાક જુદો જુદો છે. આ ખોગક આવવાને તેને તેનાં સમાં કુર્તા જેટલા જ દાંત હોય છે. પણ તે દંતાવલિ પ્રકૃતિ એ તદ્દન જુદા આકારની બનાવી છે. એટલે તેની ઘડો અણીવાળી હોવાને બદલે ઉપરથી સપાટ હોય છે આ કારણથી તેને મુળીમાં અને રેસાવાળી વનરપતિ આવવા માટે અનુકુળ રહે છે.

આ કુટુમ્બનું અંદર મ્હેંકાણુ ઉત્તર ગોલાઈ છે કે જ્યાં દરેક પ્રદેશમાં તેને અનુકુળ જાત વમે છે. આર્કિટિક પ્રદેશમાં પોલરબેર થાય છે. તેની દક્ષિણે દિમાલયમાં દિમવાળા પ્રદેશમાં બરફનું રી'છ અથવા લાલ જાણુ વસે છે અને ત્યાં કાળું રી'છ પણ વમે છે. વળી તેની દક્ષિણે આમળ વધીએ એટલે આપણે ત્યાં વસતું રી'છ મળી આવે છે. તે સિવાય જર્મી અને મલાયામાં પણ એક રી'છની જાત વસે છે. હવે આપણે ઉપર કાળું રી'છ જોયું તે રી'છ બરફવાળા અને તેનાથી નીચે સુધી જાને જગ્યાએ અનુકુળ બનવામાં માન્યું છે. જ્યાં જેવી જગ્યા ત્યાં તેવો વસવાટ રી'છને કર્યો છે. પોલરબેર (રી'છ) પોતાનું જીવન કંઈક પાણીમાં અને કંઈક જમીન પર વિતાવે છે અને લાલ રી'છને સાવ ચાલક કુચરા અને વનોમાં પણ વસતું મમે છે. જ્યારે કાળા રી'છ, અને જર્મી તથા મલાયામાં વસતાં રી'છે તો વનોને જ પોતાનું ઘર માને છે.

આર્કિટિક પ્રદેશ બરફ આચ્છાદિત હોવાથી ત્યાં વસતા પોલરબેરનો રંગ-સંદેહ હોય છે. લાલ રી'છનો

રંગ આછો કચ્છાઈ હોય છે કારણ કે તે બરફમાં વમે છે અને જંગલમાં ખણ આવી જાય છે. બાકીના રીંછનો ખાસ રંગ તો કાળો જ હોય છે. રીંછના ઉપરના બાલ તેની ઝાડુ અને જગ્યા ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. તેમાં શિયાળામાં ખાસ ફરક દેખાય છે, જે વખતે તે બહુ ઘાટા અને લાંબા થાય છે.

શિયાળામાં બોગમની નર્મ તાણુ પડે છે ત્યાં રહેવાવાળા રીંછ પેતાનો જીવન તરવરાટ છોડી દે છે અને કાંઈ ગુફા કે એવી શાન્તિવાળી જગ્યા શોધી તેમાં તે ઉંઘમાં પડી જાય છે. આવી નીંદર લગભગ મરણ અવસ્થા જેવી હોય છે. શરીરની ક્રિયાઓ બહુ મંદ પડી જાય છે અથવા તો લગભગ રિધર થઈ જાય છે. તેના હૃદયની ગતિ સાથે ધીમી પડી જાય છે અને અંગીનું પ્રમાણ સાધારણથી બહુ ઓછું થઈ જાય છે. શિયળો આવવા પહેલાં આવી નીંદરમાં પડી જનાર દરેક આંચળાવાળા પ્રાણીઓ ચરખીથી ભરાઈ જાય છે. આનું એક કારણ જ્યારે બોગમ પુખ્ત મળે ત્યારે અકર્ષણીય થઈને ખાઈ લેવાનું હોય છે. એ ચરખી આવી નિંદ્રામાં શરીરને પોષણ આપે છે એમ મનાય છે. આમાં સત્ય નથી પણ જ્યારે શરીરની લમામ રૂઝિ ઓછી થાય ત્યારે શૂન્ય પણ ઓછી લાગે આથી શક્તિનો બચાવ થાય.

ઉપસી વાતો બરફમાં વસનાં રીંછોની છે દિમાલ્યનાં કાળાં રીંછો શિયાળામાં બરફ પડના પ્રદેશ છોડીને નીચે ચાલ્યાં આવે છે. આથી તેઓ શિયાળામાં ફરતાં દરતાં રહે છે. આપણે ત્યાં થતાં રીંછને આવી તીકાની જરૂર જ નથી પણ ગરમી અને વરસાદમાં તેઓ થોડા આળસુ બને છે. આ રીંછ શિયાળામાં અલ્પલામાં જેનું કે લાંબું ધાસ અથવા તો ઊંચામાં પડે છે. પણ ગરમી અને વરસાદનાં તે સુવા મંદિ ગુફા કે ખાંત શોધે છે. કારણ કે આવી ગુફામાં ગરમીનું પ્રમાણ બદારની ઠંડીમાં સરખું રહે છે. જેથી વરસાદ અને માખીઓના તાસથી પણ બચી શકાય છે.

ઉનાળામાં તેને પાણી વગર ચાલતું નથી એટલે

તેની શોધમાં તે ઘણે દર જાય છે અથવા સુમ્મઈ મેયેલાં નદીનાળાંમાં પાણી કાઢવા માટે ખેદે છે.

રીંછને અવાજ કરવાની કેટલી શક્તિ છે તેની માહિતી ઘણી ઓછી છે. તેઓ એકબીજા સાથે ધુન્કી શકે છે અને નાકમાંથી શ્વાસના અવાજ કરી શકે છે. જ્યારે બોગમ શોધતાં હોય ત્યારે ગામડીયાં, છીકાટા નાંખે છે અને ધાવણ થાય ત્યારે મોટા મોટા કરી મુકે છે પ્રજનન વેળાં આપણાં રીંછ લાંબો અવાજ કાઢે છે અને મા પેતાના બચ્ચાને પણ અવાજ કરી બોલાવે છે.

પ્રજનન કાળમાં અને બચ્ચાં હોય ત્યારે જ રીંછ ભેળાં વસે છે. તે સિવાય તે એકાકી જીવન શ્રવે છે. ઠંડાં મુખમાં વસવાવાળાં રીંછ ઉનાળામાં ભેળાં થાય અને શિયાળામાં બચ્ચાં આપે છે મજાવાન લગભગ આડ મહિનાનું હોય છે. સાધારણ રીતે એ કે ત્રણ બચ્ચાં એક વીંધાજી મા આપે છે. આ બચ્ચાં જન્મે છે. ત્યારે વાળ વિનાનાં અને આંખો વિનાનાં જન્મે છે. આવી દાહતમાં તેઓ લગભગ ત્રણ અઢવાડીયાં રહે છે. જ્યારે હરવા ફરવાની શક્તિ આવો જાય ત્યારે તેઓ તેની મા સાથે ફરવા નીકળે છે. તેઓના બાપને તેઓની જરાય દરકાર નથી હેતી અને મા તેઓનું ઘણું સંભાળપૂર્વક જતન કરે છે અને જોરદાર બચાવ કરે છે. એ વખતે તે ખુબ નીંદર બને ઘાલકી બની જાય છે. આપણાં રીંછનાં બચ્ચાં પુખ્ત તાકાત વાળાં થાય છે ત્યારે તેઓ પેતાની માતાની પીઠ ઉપર સવાર થઈને ફરે છે કે જે માદા પેતાના બચ્ચાં સાથે જતી હોય તો ખબર પણ નથી. પાની જેમ વાદરનાં બચ્ચાં છાતીએ મોટે છે તેમ રીંછના બચ્ચાં પીઠ ઉપર ચોટી રહે છે. અને માતા તેઓને બેઠી ત્રણ વરસ સુધી માથે ફેરવે છે.

આ રીંછની મોહોનાળ લાખી અને નીચતો હોડ વધારે આગળ પડેલાં લાંબાં લાંબાં જડીયાં, પોતી વચ્ચે V આકારનું સફેદ ધાણું, આગસા પડેલાં નખો લાંબા, દાંતોના રંગ સફેદ અને આખા શરીરનો રંગ કાળામાં થોડા કચ્છાઈનાં મિશ્રણવાળો હોય છે. અંગ્રેજીમાં આ રીંછને The Sloth Bear કહેવામાં આવે છે.

જીવન, નીતિ અને પ્રગતિ

મ

નવજીવનને ઉન્નત, સમૃદ્ધ અને સુખી કરવાનાં સંસ્કૃતિએ શોધેલાં અનેક સાધનોમાનું એક સાધન તે નીતિ. આ હકીકત સહેલાઈથી સમજાવ એવી છે. પણ જ્યારે એમ કરવામાં આવે છે કે નૈતિક ઉન્નતિથી જ પ્રગતિ ઉન્નતિ થાય છે, અને નૈતિક અધે ગતિથી પ્રગતિ અધોગતિ થાય છે, ત્યારે એ સિદ્ધાંત વિચારણિય બને છે.

જીવન અને નીતિનો સંબંધ શો ? જીવનમાં સર્જન શક્તિ કરે છે, સંસ્કૃતિ નીતિ કરે છે શક્તિ મેળવે છે, નીતિ જાળવે છે શક્તિ અને નીતિ એ બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ પુરૂષ અને સ્ત્રી જેવો છે. એકથી શક્તિની સાધના માણસને ઉચ્ચલીન રાક્ષસ બનાવે તો એકથી નીતિની સાધના માણસને નપુંસક નીતિવાદી બનાવે.

નિષ્ણાતો અને વિશેષજ્ઞે નુ દ્રષ્ટિનિંદુ દરેક દેશને કાળમાં સંકુચિત જ હોય છે. નીતિવાદીઓને જેટલી ખતો નૈતિક ઉન્નતિ દ્વારા જીવનની ઉન્નતિની હોય છે, તેટલી જ ખતો સાહિત્યકારોને સદિવ્યક્તિય કેળવણીકારોને શિક્ષણવિષયક અને અર્થશાસ્ત્રીઓને આર્થિક ઉન્નતિ દ્વારા પ્રાણીય ઉન્નતિ હોય છે. સૌ પોતપોતાના દ્રષ્ટિનિંદુથી સાચા છે, છતાંય પાવાની હકીકત તો એ છે કે નીતિ, સાહિત્ય, શિક્ષણ તે અર્થશાસ્ત્ર એ મુખ્યત્વે જીવનની પોતાની જ યગતી પદ્ધતિનો પડપો પાડી રક્ષા હોય છે. ઉન્નત જીવન સાહિત્યને જેટલું ઉચે ચઢવે છે, તેટલું ઉન્નત સાહિત્ય જીવનને કહી ઉચે ચઢવી શકતું નથી. વિશ્વના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રજ્ઞ યગ મટે અંગ્રેજોને પ્રચલન હતું, એનો પડપો શેકરપીબરે પાક્યો, શેકરપીબનના સેવનથી કંઈ અંગ્રેજોને મહાપ્રજ્ઞ બન્યા નથી.

એટલે “કલાને ખાતર કલા” અથવા “કલાને ખાતર જીવન” એ મુત્ર એક મહાન કલાકારનો જીવનમત હોઈ શકે, આખા સમાજનો આદર્શ હોઈ

ના શકે. એજ રીતે “નીતિને ખાતર નીતિ” અથવા તો “નીતિને ખાતર જીવન” એ મુત્ર ઉપર એક સ્તં પોતાનું જીવન ચણી શકે, આખો સમાજ ચણી ના શકે.

જીવન એટલે વિશ્વક એમાં જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનું અધિપત્ય હોય ત્યાં સુધી નવજો નાશ પામે, જગત જીવતો રહે. સંસ્કૃતિની સત્તા યક યાય એટલે જીવન એક કમલું આગળ વાડે છે, અને “જળીયાના જે ભામનો” સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. નવજીવનને જીવનનો કલ્પ ખરો પણ બહુ કાંકા એ કંકામાં. વિશાળ જીવન તો બળીતાન માટે અનામત રહેવાનું ચંદ્રનું જ્યારે એથી આગળ વધે ત્યારે સફળ માટે સમાન કાપડો યાય છે. પણ આ ઉચ્ચ જીમિકા ઉપર બહુજ ઓળી સંસ્કૃતિઓ બહુ થોડા વખત સુધી ટકી રહે છે, સંસ્કૃતિને યાક સાગનાં ફરી પાછા નૈતિક ધોરણો નીચે ઉતરવા માટે છે.

નીતિનું વિશ્વક બળ શક્તિ. “પથારી નેછીને પત્ર લખાવવા” એ જેમ અર્થશાસ્ત્રો પાવાનો સિદ્ધાંત છે તેમ શક્તિ પ્રમાણે શીત પદ્મું એ સમાજ શાસ્ત્રો પાવાનો સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંતનો દોષ કરનાર બંધન કે પ્રજા અનિનિતિ કે અનિનિતિ નાશ પામે. બંધનનો નાશ શરીરમાં ખપી શકે પણ સમાજનો આપકાત તો ચુર્ચીકર્ષી જ ખપે. પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી કોઈ સમાજ નથી પુરેપુરું નીતિમાન જીવન જીવતો કે નથી પુરેપુરું અનીતિમાન જીવન જીવતો. પણ નીતી અને અનીતિના સમાધાનથી દરેક સમાજ કાળના અરણ્યમાયો પોતાનો માર્ગ કાપતો હોય છે.

જીવનમાં શક્તિ નીનિનું કપી રીતે નિવસન કરે છે એના આપણે કેટલાક નકકર દાખલા બોલેએ.

પ્રાણી માત્રની પાવાની વૃત્તિ જૂમ એ સંવેષવાના દરેક સુરેલા મમાએ અનેક વિધીવિરોધે કર્યા હોય છે. પણ એ આદાર નીનિનું નીવસન અર્થકેર શક્તિ કમને પુગરે કરતી હોય છે. દાગકડીયા માખ પડે તો એને ઢોળી નખાય, દુધમાં માખ પડે

તો માખ કાઢી નાખીને દૂધ વાપરવામાં વધી નહી, પણ દૂધ કરતાં ઘી મોંઘું. એટલે લમનસરમાં પહેલીવાર જમ્બેલા લોકોનું 'વેપુ' ઘી એકઠું કરી એને સારી રીતે ઉકાળી માળી નાખી ખીજવાર ઉપરોક્તમાં લેવાય છે. ઢેંઢા પાણીથી અમઝાવાય, એના ઘીથી નહી.

આવીને આવી પ્રથા યુરોપીયન સમાજમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં સુપ એટલે ગણાય છે પણ દારૂ એટલે ગણાતો નથી.

બુખ પછીની પ્રાણીજીવનની મહત્વની વૃત્તિ કામ, કામ- સંતોષવાનું સમાજમાન્ય 'શુદ્ધરૂપ' એ લગ્ન લગ્નનેા નવું જુના જમાનામાં ધર્મ મનાયો, વર્તમાન યુગમાં પ્રેમ મનાય છે. યુરોપમાં ખ્રિસ્તીઓમાં લગ્નનેા હેતુ રોમનકેથોલીક ધર્મ માને છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રેમ માને છે, આર્થિક પાયા ઉપર ગ્યાયેલા દેહસંજ્ઞ વેશ્યાવૃત્તિને નામે ખન્ને સમાજમાં નિંદ્ર મનાય છે. છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે આર્થિક હેતુ વિનાના લગ્નનેા બહુ જ ઓછાં હોય છે. લગ્નનું પણ બગ્ગર હોય છે. એમાં જરૂરીઆત અને પુરવઠા મુજબ વગવિધ અને કનવાવિધ થાય છે. સાટાં તેખાનાં સંજ્ઞો રચાય છે. આર્થિક હેતુઓસર કલેશકંઠાસ થાય છે. અને દલકી કહેવાતી નાતોમાં કેવળ પેસાને માટે એક લગ્ન ગદ કરીને ખીચું લગ્ન અનેકવાર ગોઠવાતું હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો જો યુરોપ સંજ્ઞધર્મ નૈતિક રીતે ને કંઈ શુદ્ધ છે એને સમાજ કદી અનુસરતો નથી. પણ પોતાની શક્તિ મુજબ નીતિ અનીતિનું મિશ્રણ કરીને પોતાના વ્યવહારના મોગો રચતો હોય છે.

ખૂન, છૂટ, આગ અને બળાત્કાર એ દરેક સુધ- રલા સમાજે સ્વીકારેલા નિંદ્ર યુનાઓ. પણ એ જ સમાજ જ્યારે ખીજ કોઈ સમાજ સાથે શુદ્ધ ચઢે ત્યારે એની સાથેના તર્કનમાં આ બધા માન્ય અને રક્ષિત વ્યવહારો હોય છે. દરેક સમાજની નૈતિક મર્યાદા, મોટે ભાગે એની રાજકીય સરહદો અને

આર્થિક સ્થિતિ નક્કી કરતી હોય છે.

જીવનને પોષણ આપનાર તત્ત્વ શક્તિ. એને શુદ્ધ કરનાર તત્ત્વ નીતિ. એ બે વચ્ચે ન્યા મુખી સમગ્રતા હોય ત્યાંમુખી જીવન નીરાંગી રહે એમાંથી એકેયનું પ્રમાણ હદ બહાર વધી જાય તો પ્રભુ કાં તો લશ્કરવાદથી કે પછી પરલોકવાદથી નાશ પામે.

આ સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા માટે એક બે દાખલા જોઈએ.

ઐતીહાસિક નગરોના "હાલ્મ્સ"માં કંગાલલતા- જોમાં રોમ અને મરજીનું પ્રમાણ ધનીક લતાઓ કરતાં લણું મોટું હોય છે એ એક જાણીતી હકીકત છે. આ પરિસ્થિતિના નીગરણ માટે નીરાંગી અને સસ્તા વસવાટોની યોજનાઓ દેશીદેશમાં પરોપકારી સરકાર, મુનિસિપાલિટીઓ, ધનીક કે સત્તાશાને જેટલા સમાજવાદીઓ તરફથી મકાતી હોય છે "આ યોજનાઓ અમલી જનવત્તી વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં અનેક જગ્યાએ એવો અનુભવ થયો કે ને, મજુર કુટુંબોને કંગાલ લતાઓમાંથી ખસીને સુધ લતાઓમાં રાખવામાં આવેલા તેમાં રોમ અને મરજીનું પ્રમાણ ધટવાને બદલે હલકું વધ્યું! કારણ તપાસતા માલમ પડ્યું કે યોજનાના ધર્મવાઓ તરફથી ને સસ્તા બાઝારનાં સુધ મકાને મજુરોને પ્રખ્યાં, એમનું માફું કંગાલલતાનાં ગંદા મકાને કરતાં વધારે હતું, ને જરૂર માટે એ મજુરોને પોતાના જાળેટમાં ફેરકાર કરવો પડ્યો, અને પોતાના પોષણ હીર કાપ મુઠો પડ્યો. પરીણમે-રોમ અને મરજીનું પ્રમાણ ધટવાને બદલે વધ્યું.

આવો ને આવો અનુભવ આપણને અહીં પણ થાય છે. ગામઝાના ખેડૂનના બાગકો હાજમુતરમાં ઉછગતાં હોય છે, પણ સાથેસાથે દૂધ ધી નહિ તો ઈંગ્લે હજી તો પામતા હોય છે એમાંને એકાં કણીમણી "મધ્યમ" વર્ગમાં દાખલ થઈ, શરદના સુધ લતામાં રહેવા જાય, પણ એક જ દશકામાં એના આખા કુટુંબની તન્દુરસ્તી લથડી જાય છે,

પોષણ કરતાં શુદ્ધિને વધુ મહત્ત્વ આપવાનું આ એક સીધું પરિણામ !

આપુને આપું પરિણામ સમાજજનમાં ફેલાવે કરતાં નીતિને વધુ મહત્ત્વ આપવાથી આવે છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસમાં હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે એકલા વિચારોમાં હિંદુઓ કાયમ હાર્યા છે એમાં એમની કશી નાલાયકતા જવાબદાર છે. પણ એમની હારમાં એમના સદ્ગુણોએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે એ હકીકત આપણે ભૂલવી ના જોઈએ. રજપુતો અંદરઅંદર લડતા ત્યારે એમનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હતું. સદીઓના અનુભવે આમજનતાને જોણામાં જોણુ નુકસાન કરે એવી શુદ્ધલા હિંદુઓએ વિકસાવેલી. એક બાજુ રજપુતો ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણે ઉપર રચાયેલું ધર્મયુદ્ધ લડતા હતા, ત્યારે મુસ્લીમોને પર સંસ્કૃતિનો સર્વનાશ કરતાં અટકાવે એવા ઝાઝા નૈતિક ધોરણે નહોતા. પરિણામ હંમેશાં હિંદુઓના મે-લાઝમાં આવતું. અમેરિકાની મળનાલિએ રજપુતોની પેઠે જ શુદ્ધતા ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણે કેળવ્યાં હતાં. તેઓ પોતાના નમરોને કેટકિલ્લા નહોતા બાંધતા કારણ કે એમનામાં અમાદિથી જાહેર કંઈ સિવાય યુદ્ધ કરવાનો રિવાજ નહોતો. એમના નૈતિક ધોરણોને ઇન્કારનાર ખ્રિસ્તી રોનિયાર્ડો સાથે જ્યારે એ પ્રજાને લડાઈએ યઈ ત્યારે એ સુધરેલી પ્રજાને સર્વનાશ થયો.

નીતિ એ પ્રકારની હોય છે. શુદ્ધ નીતિ અને વ્યવહાર નીતિ. સંત શુદ્ધ નીતિને અનુસરે છે. એને મન સદ્ગુણોના જાહેરા સદ્ગુણ પોતે છે. સામાન્ય માણસ વ્યવહાર નીતિને અનુસરે છે. કારણ કે જીવનને ટકાવવા માટે એ જરૂરી છે સંત અને શરાર પ્રજાને પ્રમાણિક હોય છે. એક મિશ્નરપ્રાપ્તિ મોટે, ખીજે કંઈ ચલાવવા માટે સંતને મન જાણ સર્વ પવિત્ર છે. કારણ કે હર્દિવનિગ્રહથી મિશ્નર પ્રાપ્તિનો રસ્તો સરળ થાય છે. સમાજને મન કોમોર્ગવાર્યાની નાતિવશુદ્ધિની જાન આપે પ્રથમ કરતાં એની નાતિવશુદ્ધિની જાન આપે અનેકમણી છે. કારણ કે એ એ હજી જોન્ય વસ્તુ મનાય છે.

અને એની નાતિવશુદ્ધિથી એની જાન લમના જાનમાં કશી વધે છે. હિંદુઓની જાન મનાલી નાતિઓમાં વિધવાવિવાહ સામે જે પ્રતિબંધ છે એનું એક કારણ એની જોન્ય વસ્તુ તરીકે થતા મણતરી એ છે.

જીવનનો પહેલો ધર્મ જીવનવા. નીતિ જ્યાંસુધી જીવનવાને પોષક હોય ત્યાંસુધી જ સમાજ એને સ્વીકારે છે. ધાતક થતા માંદા જ સમાજ નીતિનો માર્ગ છોડી દબને અનોતિનો માર્ગ પકડે છે. લોકો વીર અને સંત બન્નેને પૂજે છે. પણ એ વીરના સ્વચ્છંદને કે સંતના સંયમને કંઈ પૂરેપૂરા અનુસરતા નથી એ જાણ એમને અનુસરવાનું કહે તો દુનિયા-માલા લોકો જવાબ આપે છે કે—

“મોટા કરે એ જાળે, ઉપર દોલજીજળ વાળે, નાના કરે એ લાળે, ઉપર નાદાપાટું ગાળે.”

તો પછી સમાજની નૈતિક ઉન્નતિ કરવાનો વ્યવહાર રસ્તો કયો ?

સમાજની ભૌતિક રિયલિ સુધારવી એટલે એની નૈતિક સુધારવાનો રસ્તો સરળ થશે. જીવનધોરણ ઉચ્ચથાપ એટલે કાળે કરીને નૈતિકધોરણ ઉચ્ચથા-વાનું જ આ પાયાની જરૂરીયાત પુરી પાડવા પહેલાં સંતના આત્મભોમથી કે સજ્જનોના સદાચારથી સમાજને સુધારવાનો પ્રયત્ન બહુ સફળ થતો નથી. કેટલીક વખત તો ધાર્મી કરતા હિલ્દા જ પરિણામ આવે છે.

ઔદ્યોગીક ક્રાન્તિની સરૂઆતમાં ઈંગ્લેન્ડમાં મચ્ચુ-રેનું અમાનુષી શોષણ થતું હતું. અનેક સુકંચી કારખાનાવાળાઓને આ કમનસીબ પરિસ્થિતિથી ભારે રંજ થતો હતો. પણ મચ્ચુરેની રિયલિ સુધારવાની બાબતમાં તેઓ લાચાર હતા. કારણ કે જે તેઓ મચ્ચુરેને કામના જોણા કલાક, સારાં મકાનો વગેરે સમવડો આપે તો એમનું ઉત્પાદનનું ખર્ચ વધારે આવે. એમને માલ જાનમાં મેથિ પડે અને દરરોજ એમને ધંધામાંથી ઉપાડી નાખે. એટલે પેલાને અંજ તેઓ સમાજ ઉપર જે પ્રભાવ પાડી

ક્રમતા હોય તે પશુ ચાલે. જય અને પરિચયિત પહેલાંના કરનાં પશુ વધુ વધુ. જ્યારે સંસ્થાઓના શીષ્યને પરીણામે ઈર્ષ્યાની આર્થિક રીતિ સુધરી અને સાથેસાથે પરીપાકારી ધનીક અને મજૂરનેતાઓના પ્રયાસોથી લોકમત કેળવણી મજૂરરિતના કારખાનાના કાયદાઓ અમલમાં આવ્યા ત્યારે આખા સમાજની રીતિ સુધરી. આપણે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે આ કાયદાઓ માધુ અને સેતાન અને પ્રકારના કારખાનાવાળાઓ માટે સરખા હતા. શીષ્ય કરવાની સાથે સરખી બધી હતી સામાજિક પ્રશ્નો અને પાંચે સામ જીવનના અને ચિંતનમાં માગે છે. એમને વ્યક્તિગત ઉપલક્ષ્યવાર નિર્ણય અને કેટલીકવાર અનર્થક હોય છે. કોઈપણ સામાજિક પ્રશ્ન માટે સામાજિક જુલિયા તૈયાર થવા પછી જ એક વ્યક્તિઓના આદર્શને જનસમાજ પોતાની મતિશક્તિ મુજબ અનુસરે છે.

આ તો જનસમાજનું દ્રષ્ટિબિંદુ થયું. પશુ આદર્શની દ્રષ્ટિએ એકબે તો પશુ દરેક સંસ્કૃતિ નીતિને જીવનનું સંસ્કૃત મૂલ્ય માનતી નથી. અર્થસંસ્કૃતિ અને શ્રમજનક સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો મોલિક તફાવત એ છે કે એક સંસ્કૃતિ શક્તિને જ્યારે બીજી નીતિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માને છે હું સમજું છું ત્યાં સુધી તો થી. અરવીદના અને મહાત્માજીના સંપ્રદાય વચ્ચેનો એક મોલિક તફાવત એ છે કે પોલીયેરીનો સંપ્રદાય શક્તિને, જ્યારે વર્ગોનો સંપ્રદાય નીતિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માને છે યુરોપમાં પશુ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ નીતિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માને છે જ્યારે એની પિતૃસંસ્કૃતિ મોકસરકૃતિ શક્તિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માનતી.

ગાંધીવાદમાં જેમ નીતિ બનીતિના પ્રશ્ન ઉપર અતિશય બાર મુકાયો છે તેમ સામ્યવાદી સ્વાયસરણીમાં પ્રગતિ અને પ્રત્યાધાતના પ્રશ્ન ઉપર અતિશય બીનજરૂરી બાર મુકાયો છે. આજે પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાધાતી એ બેય શબ્દોનો કોઈ જ શિથિલ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. સનાતની હિંદુઓથી માંડીને સામ્યવાદીઓ સુધીના સહુ કાર્થ પોતાને

પ્રગતિશીલ એટલે કે સારા માણસો નરી એળખાવે છે અને પોતાની વિચારણાથી વિરોધી હોય એમને પ્રત્યાધાતી કહીને વગાડે છે. સામ્યવાદીઓ એથી આગળ વધીને ધર્મથી માંડીને સાહિત્ય સુધીની દરેક ચીજને કાંતી પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાધાતી એવું લેખલ મારી દે છે !

તો પછી આ એ શબ્દોનો સાચો અર્થ શોધી જીવન ઉપર કલા આક્રમણ કરે કે પ્રકૃતિ ઉપર સંસ્કૃતિ અક્રમણ કરે એનું નામ પ્રગતિ. ઉલટપણે કલા ઉપર જીવન આક્રમણ કરે કે સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકૃતિ અક્રમણ કરે. એનું નામ પ્રત્યાધાત. પ્રગતિ એ જીવનનો મોટો નિયમ હોય તો પ્રત્યાધાત જીવનનો નાનો નિયમ છે. યોગ્ય સ્થળશાગમાં ભેળાથી એકેક રહેજે ખરાબ નથી. પ્રગતિ અને પીછેઠઠ એ બન્ને જીવનના ધર્મ છે. કિંતુ અને રાતની પેઠે પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં પરસ્પર પ્રશંસક છે.

શાન્તિના સમયમાં જીવન, સર્જન, સમન્વય અને પ્રગતિ કરે છે યુદ્ધના સમયમાં જીવન, વિસર્જન, વિશ્લેષણ અને પીછેઠઠ કરે છે. કોઈને શાંતિપ્રણયી જીવન આગળ વધવું નહીં જાય એટલે એ પોતાની મેજ પીછેઠઠ કરે છે. જીવનચાલ ફિસુફ આ પ્રકિયાને સદાપર્ય ચાલે છે.

જીવન પશુ ફરીને ક્યાં જાય છે ? એ પોતાના મગ તરફ જાય છે. નવી શક્તિ મેળવે છે. જૂના દેને સાફ કરે છે. અને પોતાની આંતરિકતામાં નવાં ચિંતોને તોડીફાંડીને આગળ ચાલે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ આપણે જો નજર નાખીશું તો આપણને જીવનમાં પ્રત્યાધાતની ઉપયોગિતા સમજાશે. યુદ્ધ પહેલાં જરૂરીઆતો વધારવાનું કહેવામાં આવતું, યુદ્ધ દરમિયાન જરૂરીઆતો ઘટાડવાની સજ્જત અપાઈ. શાંતિમાં એવું દીકરો નોકળતી, યુદ્ધમાં “ઓછી મુસાફરી કરો”નાં પોરતો રહેઠાણને લાગી ગયાં. શાંતિમાં અમેરિકા જેવા દેશોમાં અનાજનો નાશ થતો, યુદ્ધમાં “વધુ અનાજ ઉગાડો”નો જોદાદ જાગી. શાંતિમાં અકેરથી માંડે કારખાનાનો

માન જતો. શુદ્ધ દરમ્યાન કારખાનાના સંઘરાયલા માલનો પ્રવાહ ગાંધીજી યાદેર તરફ વળ્યો. શાંતિમાં મુક્ત વેપાર હતો, શુદ્ધમાં રેશનિંગ અને કંટ્રોલ ક્યાંય. શાંતિમાં ચોરખાનરમાં સસ્તો માલ મળતો, શુદ્ધમાં કાળાજાળરીયા કરોડપતિ થઈ ગયા.

આ રીતે શુદ્ધ અને શાંતિના ધર્મો પરસ્પર વિરોધી છે. સમાજની સરદારી શુદ્ધ દરમ્યાન પ્રત્યાધાતી વ્યક્તિઓ લે છે અને શાંતિ દરમ્યાન પ્રગતિશીલ વ્યક્તિઓના હાથમાં સત્તા જઈ પડે છે.

શુદ્ધ એટલા ઇચ્છે કે પ્રત્યાધાતી ચર્ચા લે બચાવ્યું, પ્રગતિશીલ એટલીએ નહીં. આપણા આખા સ્વરાજ્ય-સંગ્રામ દરમ્યાન પ્રત્યાધાતી મહાત્માજીને પ્રગતિશીલ જવાહરે અનુસર્ણ છે, આજે શાંતિકાળમાં પ્રગતિશીલ જવાહરને પ્રત્યાધાતી સરદાર અનુધરે છે.

જરી રીતે જોઈએ તો વાર્તાવિક જીવનમાં જેમ શુદ્ધ નીતિ કે શુદ્ધ અનીતિ અક્ષલવિત છે, તેમ શુદ્ધ પ્રત્યાધાત કે શુદ્ધ પ્રગતિ પણ એટલી જ અસંભવિત છે. માણસ એ કંઈ ઘેટું બહુડું નથી કે આ ઘેટું ને આ બ-ડું એ રીતે આ પ્રગતિશીલ ને આ પ્રત્યાધાતી એમ એનું સહેલાઈથી, ખાતરીથી અને ચોક્કસાઈથી વર્ગીકરણ થઈ શકે માનવી એ તો અનેક જન્મોના અસંખ્ય સંસ્કારોના સમુદ છે. અને પોતાના જીવનકાળના તમામ વારસા સાથે એ વ્યાજળ વધવા મથી ગયો છે. નીરાગીમાં નીરાગી ધરીરમાં રોગના અશો હોય છે. રોગીમાં રોગો ધરીરમાં આરોગ્યની શક્યતા હોય છે. “વિક્ટોરિયા કોસ” મેળવનારા બહુવાર ઉંદર બિલાડીથી ઠરતા હોય છે, અને બીડમાં બીડે માણસ પ્રસન્ન બાવે અસાધારણ વીરત્વ બતાવે છે. એ જ રીતે પ્રત્યાધાતીમાં પ્રત્યાધાતી માણસ અમુક બાબતોમાં પ્રગતિ શીલ હોય છે. અને પ્રગતિશીલમાં પ્રગતિશીલ માણસ કેટલીય બાબતોમાં તદ્દન પ્રત્યાધાતી હોય છે. એટલે જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે અમુક માણસ પ્રગતિશીલ છે, ત્યારે એનો અર્થ એટલી જ કે એ માણસના સ્વભાવ બહારમાં પ્રત્યાધાતી કરતાં પ્રગતિ

શીલ, જુના કરતાં નવા, અનુભવશક્તિ કરતાં પ્રયોગ-માત્રક તરફો વિરોધ છે.

હિંદુમહાસભાને હિસાબે કેશિસ એ પ્રગતિશીલ સંસ્થા ગણાય. છતાંય એના એક અગ્રણી ડો. કૈલાસનાથ કાશુ સંસ્કૃત ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા કરવા જેવા પ્રયાસોતો દિમાગત કરે છે. ઉત્પત્તે દિન્દુ મહાસભાના માછ પ્રમુખ શ્રી. ક્વામપ્રસાદ મુકરજી રાષ્ટ્રમાથ માટે રોમન લિપિ સ્વીકારવાની પ્રગતિશીલ દિમાગત કરે છે.

આ પ્રકારે વધુ શુચિવાવનારું તરવ તો એ છે કે અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ એક કાળે પ્રગતિશીલ હોય છે તો બીજે કાળે પ્રત્યાધાતી થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક લોકો વિચારમાં પ્રગતિશીલ હોય છે, પણ આચારમાં પ્રત્યાધાતી હોય છે, તો કેટલાક એમના બરાબર જોડા હોય છે. પ્રગતિશીલ વિચારણા ધરાવતા કેમ્બુનિસ્ટોએ આચારમાં તો બીજા વિશ્વવિગ્રહમાં બોડીશ સરકારના ‘લોકશુદ્ધને’ પૂરેપૂરા રોકે આપ્યો હતો, અને કેમલવાડી મુન્શીમોની આત્મનિશ્ચયને નામે પીક થાળી હતી.

એટલે પ્રગતિ કે પ્રત્યાધાત સારા કે ખોટાં છે, એનો દરેક માણસમાં નિશ્ચય કરતા પહેલાં સ્થળ, કાળ, વ્યક્તિ, પ્રજા અને બીજાં અનેક તરવો જોવા તપાસવાં રહ્યાં.

સંસ્કૃતિની મહત્તાની પાસારીશીઓ

સંપત્તિ. દરેક સમાજની કાચી અને પાકી, રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત સંપત્તિ તે સમાજની ઔતિક અને નૈતિક રિયતિની પાગલોશી છે. દિંદ અને ચીન પાસે કાચી સંપત્તિ બહુ છે, પાકી સંપત્તિ ઘોડી છે. જ્યારે ઇંગ્લેંડ, જર્મની ને જાપાન જેવા ઔદ્યોગિક દેશોમાં એનાથી ઉલટી પરિસ્થિતિ છે. અમેરિકા જેવા દેશો બન્ને રીતે સુખી છે. એટલે દુનિયાની કોઈ પ્રજાએ આજ સુધી સર ન કરેલ એવાં રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત આવકનાં શોખરો એ પ્રજા સર કરી શકી છે.

ઉપાદાન દરેક સમાજ એનોથી માંડીને રચાયેલ સુધોના જીવનના પુરૂષ થઈને દરેક ક્ષેત્રમાં જે પ્રમાણુ ઉપાદાન કરે છે એમા એના ચારિત્ર્યનું બહુ સરસ રીતે પ્રતિબિંબ પડે છે.

સૈન્યસામર્થ્ય, સંસ્કૃતિ એ એક એવું સુંદર અને નાજુક વૃક્ષ છે કે જેના બચાવ માટે લશ્કરી બળની વાડની જરૂર પડે છે પા.સી.એ અને મુઘલ-એએ લશ્કરી હાર ખાધી, ગાજ ગુપાચ્છા એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ સાચવવા માટે એમને ઠેર ઠેર રખડુ પડ્યા. આજે હારેલા જર્મનીની દશા આપણે નજરેાનજર જોઇએ છીએ.

ધારણા સંસ્કૃતિ એટલે ધારણા સંસ્કૃતિ જેમ જેમ વિચરે તેમતમ જીવનનું, કલાનું, નીતિનું રવચ્છતાનું, સાહિત્યનું ધોનું કંચકાવ ગય. સંસ્કૃતિ સક્રિયા એટલે આ ધારણા નીચે ઉતરતા ગય.

એકતા. દરેક સમાજ સુદન અને સાંતિના પ્રશ્નો ઉકલવા માટે અણીને વખતે એ ફેલો સંસ્કૃતિ ધર્મ દાકે છે એની ઉપર જીવન વિમલમાં એની હાર જીતે બહુ મોટો આધાર છે. હજી મરઘાલ સુધી ઇંગ્લેંડે જે રક્ષાથી પોતાનું સામ્રાજ્ય સાચવ્યું એમા એની પ્રજાતીય એકતાએ બહુ મોટો ભાગ લાગ્યો હતો.

નેતાય. સમાજ એક જીવંત શરીર છે. એમા આંતરીક અવવરથા થાય કે બાજ આક્રમણ થાય ત્યારે એ કેવા પ્રકારના નેતાઓ પેદા કરે છે, સર્જક સંસ્કૃતિ કે વિનાશક, એની ઉપર એની અવસ્થાની ફેલુતાને આધાર છે. પોતાના જીવનમાં કટોકટીની પડે સમાજ જો સર્જક નેતાઓ પેદા કરે તો એની રિથિત પહેલાંત કરતાં 'સુધરે, સંસ્કૃતિ નેતાઓ પેદા કરે તો જૂનું મરિમરિ જળવાય અને વિનાશક નેતાઓ પેદા કરે તો સમાજ આપધાત કરે.

લલિતકલાઓ. કલાવિવેચકો જુદીજુદી લલિત-કલાઓના મળી આવતા પ્રાચીન અર્ચીયન નમુનાઓ ઉપરથી પ્રગળી ચઢી પડી વિષે બહુ રપ્પટ ખાલો સારી રીતે બધી શકે છે.

સાહિત્ય. લલિતકલાઓમાંય સાહિત્યમાં એક પ્રગળો પ્રાણ જેવો ધમકે છે, તેવો બીજા કશામાં ધબકતો નથી. હિંદુ જીવનદર્ષિ સમજવી હોય તો રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત સહાનુભૂતપૂર્વક વાંચવાં.

વિજ્ઞાન. આ જમાનામાં તો સમાજનાં ઉત્કર્ષમાં વિજ્ઞાનનો નિકસ અને જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉકલવામાં એનો થતો ઉપયોગ મોટો ભાગ જમ્મે છે.

સ્ત્રીપુરૂષ સંબંધ. સંસ્કૃતિનો અડકેરનું બીજા કષ્ટ પણ સામાજીક રીતરિવાજ કરતાં જતોય આક-ર્ષણ અને જાતોય સબધોમાં બહુ વડેલું પ્રિવર્તન પડે છે. ઊંનું અપહરણ કરવાથી માંડીને એને સંસ્કૃતિ સમર્પવાની ભૂમીકા સુધી પુરૂષનું માનસ સંસ્કૃતિ કેન્દ્રી પ્રમાણે બદલાવું ગ્હે છે. સમાજ જ્યારે ઉચી ભૂમીકા ઉપર હોય તે ત્યારે એની મધીમાં પગ આગ્રપાકી અને એરેપેશીયાની ભૂમીકા. સ્ત્રી ચડી શકે છે.

વિરતાર. દરેક સંસ્કૃતિના જીવનમુદ્દો બીજી સંસ્કૃતિથી જુદા હોય છે. દરેક સંસ્કૃતિ માણસ જાતના ફેલો ભાગને પોતાની જીવનદર્ષિ આપી શકે છે, એ જોવાથી આપણને એની શક્તિનો પરિચ મળી રહે છે. સંસ્કૃતિની તાકાત વધે એટલે એ વિરતાર એ કમળેર અને એટલે એ સક્રિયાય.

અહિંસા. દરેક સમાજનો એક જોપુષો પોતાનાથી નબળા લોકો પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે, એમાંથી એમની સરેરાશિતાનો આપણને પરિચ મળી રહે છે, હિંદુ સમાજની પશુપત્નીઓ પ્રત્યેની અનુકંપા એ એ સંમાને એક વખત જોવેથી જલ્દી બંધાવોને શ્રેષ્ઠ અવશેષ છે.

આમાં આપણે જીજી અનેક પારાશીયાઈ ઉમેરી શકીએ. શ્રી રામનારાયણ પાકે તો "રવૈર્મવંદાર"માં સમાજની રિથિત સમજવા માટે બીજારીઓ તરફ જોવાનું જજીએ છે. અને પોતાના કથનના સમર્થનમાં હિંદુ મુસ્લીમ બીજારીઓના અને ઇંગ્લેંડની બીજા અંધીના દાખલા આપ્યા છે.

માણસની પેઠે સમાજ પણ સંપૂર્ણ હોતો નથી. એટલે કોઈ સંસ્કૃતિ સઘળી બાજતોમાં એક હોઈ ના શકે પણ આમાંની મોટાભાગની બાજતોમાં જો સમાજ આગળ વધતો હોય તો તેની ઉન્નતિ મંદ પડી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

વિશ્વ સંસ્કૃતિનું સર્જન. આજે વિશ્વમાંના પ્રજામાં જો અનેક નાના મોટા વિદ્યો છે, એમાંનું એક મોટું વિદ્યો એ છે કે વિશ્વસંસ્કૃતિને જોવી સંસ્કૃતિ સર્જવાની શૂનિકાએ હજી માણસના પહોંચી નથી. સંસ્કૃતિઓના જીવનવિગ્રહમાંથી જીવનસીમા સર્જવાનું કામ હજી માનવીને આવડ્યું નથી, અનેક નાના મોટા રજવાડા જેમ હિન્દી એકતાની આડે આવતા હતા, તેમ અનેક નાનીમોટી સંસ્કૃતિઓ વિશ્વસંસ્કૃતિના માર્ગમાં આડે આવે છે.

આપણે બધા અહંકારી છીએ. એમ જો ના હોય તો કૂચ જીવનવિગ્રહમાં આપણે જીવી ના શકીએ. એક યુગરોટી કહેવત છે કે : ' પેસે કોઈ પૂરા નથી અને અક્ષરે કોઈ અધૂરા નથી. '

બાકિની પેઠે સમાજને પણ પોતાનો અહંકાર હોય છે. એ અહંકારને સંતોષવા એ બાકિનો અને બીજા સમાજોનો સતત બોમ લીધા કરે છે. એ અહંકારને કારણે દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

આપણે આપણી બાજતને આધ્યાત્મિક માનીએ છીએ. શ્વેતગિની જવાબદારીના ખ્યાલમાંથી, "White man's burden" માંથી યુરોપીઓને હજી ઝુકવ થયા નથી. વહુદીએ પોતાને ઈશ્વરની પસંદગી પામેલી પ્રજા માને છે. અમેરિકન ફિલસૂફ એમસૉન કહેતો કે અમેરિકન સંસ્કૃતિ એ માનવજાતના કલ્યાણ માટેના ઈશ્વરનો ઉદ્દેશમાં ઉદ્યોગ પ્રવાસ છે. તો ચીજ બાજુ યુરોપીઓને મદદમદ પધર્યો, શીએને યુરો ગોલ્ડસનું અને કોમ્યુનિસ્ટોને કાલ્ માકસ પછી માનવ ઇતિહાસમાં કોઈ મદદરતની પ્રજાતિ થયેલી દેખાતી નથી.

હવે જો દુનીયામાં સોવી સારો દું અને મરિા સમાજ હોય તો "ચેકેન પ્રકારણ" બાકીની

દુનિયા માગ જેવી થવી જોઈએ એવો આમદ સાવ સ્વાભાવિક છે. દરેક વીરવાન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના આગિશમાં પરમપુરુષ થ' એક જો છે પોતાની જીવનબંધવશમાં બીજાને જોડવરા, પોતાના જીવન-મૂલ્યો બીજા પાસે સ્વીકારવા.

કૃષ્ણવર્તી ચિત્તં આર્ય ! એ ખ્યાનમંત્ર સાથે વિશ્વને આર્ય બનાવવાની ધમશ સાથે, આર્યસંસ્કૃતિએ પોતાને દિગ્વિજય શરૂ કર્યો હતો. એજ ધમશથી પ્રેમથીલા બૌદ્ધ મિત્રુરાએ ભ્રમવાન તથામતની ધર્મસંદેશ અંબુદિપને ખૂણે ખૂણે પહોચાડ્યા હતા. એલેક્ઝાન્ડર પોતાનો શર્માવિજય શરૂ કર્યો ત્યારે એને એરીમોટલે આશ્ચર્ય આપ્યો : " ત્યાં જઈ ત્યાં ઓસ ઉછુ કાંને "

આજ વિચારને યુગગતના વૈજ્ઞવ કવિ દયાગમ કાબમાં મુકનાં કહે છે કે :

" ટુજ સંજે કે વૈજ્ઞવ ઘાયે તો તું
વૈજ્ઞવ સાઓ,

તારા સમનો રંગ ના લાગે ત્યાં લગી

તું કાચો

વૈજ્ઞવ શીદને થયો ? "

અને અર્વાચીન કાળના પરમ વૈજ્ઞવ મહાત્મા ગાંધીજી જીવનના અંત સુધી આખા દેશને પોતાના સમનો રંગ લગાડવા મરવા હતા એની કાચ ના પાડી શકે ?

જેમ એલેક્ઝાન્ડર ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં ઓસ ઉછુ થયું. તેમ રોમને ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં રોમ ઉછુ થયું. હિંદુઓ ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં કાશી અને મથુરા સર્ગમાં, રોમ અને કૃષ્ણ, શંકર અને મજુપતિ પૂજામાં. અંગ્રેજ ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં લંડન ને એન્ગેલસ્ટર ઓક્સફર્ડ ને કેમ્બ્રીજની નાની મોટી આજીવંતઓ ચર્ચ કેમ્પુનિસ્ટો ત્યાં ત્યાં જીવે છે. ત્યાં ત્યાં નવું મેરેકા અને નાના રેલોનો સર્ગ થયે છે.

પણ સાચી સંસ્કૃતિ જો તેજરવી હોય અને એ વિજેતા સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો સ્વીકારવાની ના પાડે, એના નેજવલમાં સમાવાનો ઈન્કાર કરે,